

Գարեգին Նժդեհ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

**ԱՐԱՄ
ՍԻՄՈՆՅԱՆ**

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

1920-1921 թթ.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2000

ՂՏՀ 941 (479.25)
ՊՄՂ 63.3 (2Հ) 52
Ս 504

Տպագրվում է ԵՊՀ և ՀՀ ՊԱՍ պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհուրդների որոշմամբ

Սիմոնյան Ա. Հ.

Ս 504 **Զանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921 թթ.), Եր., Երևանի համալս.
հրատ., 2000. 672 էջ:**

Պատմագիտական հետազոտությունների, մամուլի նյութերի և արխի-
վային փաստաթղթերի լայն ընդգրկմամբ ցույց է տրված Զանգեզուրի հա-
յության հերոսական գոյամարտը, որ նա հանուն իր ազատության 1920-
1921 թթ. մղել է ուսական 11-րդ կարմիր բանակի և խորհրդային Ադրբե-
ջանի զորամասերի դեմ, դրանով իսկ ծախողելով զավառն Ադրբեջանին
ենթարկելու բոլոր փորձերը: Զանգեզուրը խորհրդային Հայաստանի ան-
բաժան մաս կազմեց լեռնավայրի հայության աներևակայելի տոկունու-
թյան և անձնագոհ պայքարի շնորհիվ: Աշխատության մեջ լայնորեն լու-
սարանված է Գարեգին Նժդեհի իբրև զորավարի, քաղաքական և պետա-
կան գործչի, վճռական դերը նշված ժամանակաշրջանում հայկական զա-
վառում ծավալված գոյամարտի տարիներին:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջաննե-
րի համար:

0503020913
Ս----- 2000
704(02)

ՊՄՂ 63.3 (2Հ) 52

ISBN 5-8084-0334-0

© Ա. Հ. Սիմոնյան, 2000 թ.

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ 1918-1921 թվականների պատմության մեջ առանձնակի տեղ է գրավում Հայաստանի Չանգեզուրի գավառի 1920-1921թթ. գոյամարտը:

Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունները մշտապես եղել են հայ պատմագրության ուշադրության կենտրոնում՝ թե՛ մեզանում և թե՛ սփյուռքում: Դա պատահական չէ, քանի որ լեռնավայրը, գտնվելով Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև գոյություն ունեցող հակասությունների կիզակետում, նշված ժամանակաշրջանում դարձել էր արյունահեղ բախումների ասպարեզ:

Չանգեզուրի հայությունը կենաց ու մահու պատերազմի էր դուրս եկել իր երկրին սպառնացող ադրբեջանական հրոսակների և նրանց աջակցող կարմիր բանակի զորամասերի դեմ: Թեև ուժերն անհավասար էին, բայց նա փայլուն հաղթանակներ տարավ՝ շնորհիվ իր կազմակերպվածության և հերոսական խոյանքների:

Չանգեզուրցիների համառ կռիվները և տալած հաղթանակները ճակատագրական նշանակություն ունեցան Հայաստանի համար՝ խափանեցին լեռնավայրը հայերից դատարկելու և այն Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու ագերիների նպատակը, որի իրականացման դեպքում Հայաստանը կկտրվեր հայության նկատմամբ համակրանք տաժող հարևան Պարսկաստանից և կպարփակվեր ծայրահեղորեն անմաքս սահմանների մեջ՝ շրջապատված թուրքական երկու թշնամական պետություններով և Վրաստանով՝ հայության հանդեպ ունեցած անկայուն ու փոփոխակի վերաբերմունքով:

Չանգեզուրի հայկական մնայն անգնահատելի նշանակություն ունեցավ նաև այն տեսակետից, որ 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո կարմիր բանակի զորամասերից հալածված մեծ թվով պետական, կուսակցական և հասարակական գործիչներ, բազմաթիվ հայ մտավորականներ հնարավորություն ունեցան լեռնավայրի վրայով անարգել անցնելու Պարսկաստան և փրկվելու սպասվող հաշվեհարդարից:

Չանգեզուրի պատմության խնդրո առարկա ժամանակահատվածի համակողմանի ուսումնասիրումը և լուսաբանումը ունեն ոչ միայն գիտական-ճանաչողական, այլև հրատապ մեծ նշանակություն:

Աշխատության արդիականությունը պայմանավորված է ներկայումս Անդրկովկասի երեք երկրների և հատկապես

Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև ստեղծված դժվարին փոխհարաբերություններով: Ինչպես 1920-1921 թվականներին, արդի ժամանակաշրջանում նույնպես Անդրկովկասը նման է եռացող կաթսայի, որն ամփոփում է վիճահարույց ազգամիջյան հակամարտություններ և տարածքային խնդիրներ:

Զանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտը հաջորդել էր ցարիզմի ու ժամանակավոր կառավարության տապալմանը և Ռուսաստանում քուլչիզմի հաղթանակին: Մեր օրերում պատմական Հայաստանի Զանգեզուր-Արցախ հատվածի հայության պայքարը ադրբեջանական զավթիչների դեմ հաջորդեց ԽՍՀՄ թուլացմանը և փլուզմանը: Պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում ռուսական կայսրության քայքայումը երկու դեպքում էլ նպաստեց ազգային անկախ պետական միավորների ստեղծմանը: Անդրկովկասում, հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների պայմաններում, և՛ առաջին, և՛ երկրորդ դեպքում ծագեց արյունալի զինված հակամարտություն՝ իմքում ունենալով տարածքային չլուծված հարցերը: Նրե առաջին դեպքում ադրբեջանական զավթիչների դեմ մղվող պայքարում հայկական կողմից հիմնական ծանրությունն իրենց վրա էին վերցրել զանգեզուրցիները, ապա երկրորդ դեպքում՝ արցախցիները:

1920-1921թթ. Զանգեզուրի պաշտպանությունը իրականացնում էին կամավորական զինված ջոկատները: Մերօրյա արցախյան ազատամարտի օրերին նույնպես զանգեզուրցիներից կազմակերպվեցին տասնյակ կամավորական ջոկատներ, որոնք Արցախում միացան ադրբեջանական զավթիչների դեմ կռվող մարտիկների շարքերին և հերոսության ու անձնուրացության բազում օրինակներ տվեցին:

Ներկայումս հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների կարգավորումը առաջնահերթ կարևորություն ունի, որին մեծապես կարող է նպաստել այն հարուստ փորձը, որ ձեռք է բերվել զանգեզուրյան գոյամարտի օրերին: Իսկ այդ փորձը թելադրում է անմիջական հակահարված տալ Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի ամեն տեսակի ոտնձգություններին ու նկրտումներին, վճռականապես մերժել տարածքների փոխանակման անընդունելի գաղափարը լեռնավայրի հարավային հատվածի՝ Մեղրիի վրա տարածելու փորձերը:

Սույն աշխատության հեղինակի նպատակն է եղել հանգամանորեն ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացնել ադրբեջանական զավթիչների և նրանց աջակից կարմիր բանակի զորամասերի դեմ Զանգեզուրի հայ բնակչության 1920-1921թթ. հերոսական գոյամարտը, վեր հանել դրա պատմական նշանակությունը, և այդ նպատակով՝

1. Ըստ ամենայնի արժեքավորել զանգեզուրյան գոյամարտի

պատմությանը նվիրված աշխատությունները, շեշտադրել այն հարցերը, որոնք անբավարար չափով են լուսաբանված պատմագիտական գրականության մեջ: 2. Գրականության, մամուլի և արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի լայն օգտագործմամբ քննարկել զանգեզուրյան գոյամարտի պատճառները, ցույց տալ լեռնաշխարհի ներքին կացությունը, դրա շուրջ ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը, ծավալված դիվանագիտական պայքարը: 3. Բացահայտել Չանգեզուրում ազգային հարցի բարդությունը, գավառի ազերի և քուրդ բնակիչների շրջանում տարված հակահայկական պրոպագանդի կազմակերպման և նրանց հակահայ պայքարի մեջ ներգրավելու ուղղությամբ Ադրբեջանի կառավարության ջանքերը: 4. Վերլուծել Չանգեզուրը Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու խորհրդային իշխանությունների շահագրգռվածության դրդապատճառները, մեկնաբանել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության թափած դիվանագիտական ջանքերը՝ ադրբեջանական ռազմակալումից հայկական գավառը պաշտպանելու համար: 5. Զննարկել Չանգեզուրի քաղաքացիական իշխանությունների և զինվորական հրամանատարության կողմից տարված կազմակերպական, քաղաքական և պրոպագանդիստական հսկայական աշխատանքը բնակչության և զինյալների շրջանում: 6. Հատուկ ուշադրություն դարձնել Չանգեզուրի իշխանությունների և հարևան Իրանի փոխհարաբերությունների, տնտեսական կապերի և ռազմական համագործակցության լուսաբանմանը: 7. Կարևոր տեղ հատկացնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Չանգեզուրի իշխանությունների, հաճախ ոչ հարթ, փոխհարաբերությունների վերլուծությանը: 8. Քանի որ 1920-1921թթ. զանգեզուրյան կռիվների հակառակորդները մի կողմից գավառի պաշտպաններ էին, իսկ մյուս կողմից՝ կարմիր բանակի զորամասերը, ադրբեջանական կարմիր ասկյարների, թուրք-օսմանյան զնդի, մուսուլմանական անկանոն բանդաների ուժերը, ուստի աշխատության մեջ անհրաժեշտ է եղել տալ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի կողմից հայկական գավառ ներխուժելու, նրանց մղած կռիվների, գավառի պաշտպանների հերոսական դիմադրության, ապա 1920 թ. վերջերին բոլշևիկներին գավառից դուրս մղելու մանրամասն պատմությունը: 9. Ցույց տալ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Երևանի և Գորիսի իշխանությունների փոխհարաբերությունները, Ալ.Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո Չանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանին խաղաղ ճանապարհով միավորելու ուղղությամբ հանրապետության կառավարության թափած ջանքերը, Չանգեզուրի դեմ կարմիր բանակի հետագա ռազմական գործողությունները: 10. Նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի ընդգրկմամբ ներկայացնել գոյամարտի

եզրափակիչ փուլի դեպքերը, Ձանգեզուրից Պարսկաստան գաղթած զանգվածների կրած տառապանքները, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից նրանց հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցները, որի շնորհիվ Արաքսն անցած փախստականների շուրջ 90 տոկոսը հայրենադարձվեց:

Գրքում նկարագրված ռազմական գործողությունների տարածքային սահմանները ընդգրկում են Ձանգեզուրի բոլոր չորս շրջանները՝ բուն Ձանգեզուր /Գորիս/, Սիսիան, Ղափան և Մեղրի. ինչպես նաև Վայոց ձորը և մասնակիորեն՝ Լեռնային Ղարաբաղը: Հետազոտության տարածքային սահմանները ներառում են նաև Պարսկաստանի Ատրպատականի և Մակուի նահանգները:

Աշխատությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1920թ. ապրիլի վերջից, այսինքն՝ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումից, մինչև 1921թ. վերջերը, այսինքն՝ մինչև Ձանգեզուրից Իրան անցած փախստականների հիմնական մասի հայրենադարձությունը Իրանից:

Ձանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունների մասին կատարվել են բազմաթիվ պատմագիտական հետազոտություններ, տպագրվել են ժամանակակիցներից շատերի հուշագրությունները, լույս են տեսել գոյամարտը լուսաբանող փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ, հոդվածներ, մի խոսքով՝ հրապարակի վրա առկա է բավականաչափ գրականություն:

Ձանգեզուրի՝ 1920թ. մայիս-1921թ. հուլիս ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր են Գեորգի Չիչերինի, Մերգո Օրջոնիկիձեի, Մերգեյ Կիրովի, Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հեռագրերը, տված հրամանները, արտասանած ճառերը, նշանավոր հեղափոխականներ Սարգիս Կասյանի, Աշոտ Հովհաննիսյանի, Արտաշես Կարինյանի, Ասքանազ Մռավյանի աշխատությունները, հոդվածներն ու ելույթները¹:

1921թ. գարնանը Լեռնահայաստանի կառավարության կողմից հրատարակվեց «Արևոտ գիրք» վերնագրով մի ժողովածու², որում գետեղված էին Ձանգեզուրում խորհրդային իշխանության

¹ Ս Կասյան, Բնտիր երկիր, «Հայաստան», Սրևան, 1967, Ա Կարինյան, Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը (փաստեր, դոկումենտներ), Տրեստի առաջին տպ., Սրևան, 1924, Ա Կարինյան, Բաղրաբաշխական պատերազմը Հայաստանում և նրա դրապառտեմաները, Տրեստի առաջին տպ., Սրևան, 1922, Ա Հովհաննիսյան, Դաշնակցությունը և պատերազմը, Տրեստի առաջին տպ., Սրևան, 1924, Ա Հովհաննիսյան, Համազգային կրիզիս (նոյեմբերյան հեղափոխության 5-րդ տարեդարձի առթիվ), Պետտիրատ, Սրևան, 1926, Ա Մյասնիկյան (Ալ Մարտունի), Բնտիր երկիր, Հայպետիրատ, Սրևան, 1937, Ա Մռավյան, Հոդվածներ և ճառեր: 1913-1929, Հայպետիրատ, Սրևան, 1961, Գ Օրջոնիկիձե, Բնտիր հողվածներ և ճառեր, Հայպետիրատ, Սրևան, 1950, Շ Կիրոս, Избранные статьи и речи (1912-1934), Госиздатиздат, Москва, 1957, Դ Կիլերտ, Статьи и речи по вопросам международной политики, Союзкниг, Москва, 1961, Դ Օրջոնիկիձե, Статьи и речи, В двух томах, т. 1, 1910-1926, Госиздатиздат, Москва, 1956.

² «Արևոտ գիրք», Լեռնահայաստանի կառավարության հրատ., Գորիս, 1921 (Գրքի հեղինակը Ասյան Ըահնազարյանն է, տես Վ Գեորգեան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), տպ. «Ջահակիր», Պոլսի, 1923, էջ 171):

հաստատումից (1920թ. հուլիս) հետո եկած 5 ամիսների պատմությանը վերաբերող պաշտոնական փաստաթղթեր: Նույն շրջանում Գորիսում լույս է տեսնում նաև մի գրքույկ «Ազատ Սյունիք»¹ վերնագրով, ուր «Արմուտ գիրք» ժողովածուի մեջ գետեղված փաստաթղթերի հիման վրա նկարագրված են Ջանգեզուր մտած խորհրդային զորամասերի և դրանց հետ եկած աղբյուրների «կարմիր» ասկյարների արյունալի գործողությունները 1920թ. հուլիս-նոյեմբեր ժամանակահատվածում:

Ջանգեզուրի կռիվների մասին Խորհրդային Հայաստանում առաջին հրապարակումները վերաբերում են 20-ական թվականներին: «Խորհրդային Հայաստան» թերթում և հանրապետության այլ պարբերականներում տպագրվեցին բազմաթիվ հոդվածներ և հուշեր, որոնց հեղինակները հիմնականում այդ կռիվների մասնակիցներ էին, զինվորական մասնագետներ:

1922 թվականին Վ. Տամբուլիի (հետագայում գեներալ) նախաձեռնությամբ հրատարակվում է «Համարյուի և Ջանգեզուրի կռիվները»² վերնագրով գրքույկը՝ կազմված երկու բաժնից: Առաջին բաժնում գետեղված են քաղաքացիական կռիվների մասին մի շարք փաստաթղթեր, իսկ երկրորդում՝ կռիվների մասնակիցների հոդվածները:

1929թ. ռուսերեն լույս տեսավ նշանավոր բուշևիկ Բագրատ Բորյանի «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ԽՍՀՄ-ը» երկհատոր աշխատության երկրորդ մասը³, ուր հեղինակը համառոտակի անդրադարձել է նաև 1921թ. քաղաքացիական կռիվների պատմությանը: Գրքում նշված են փետրվարյան ապստամբության դրդապատճառները, ցույց են տրված Հայաստանի հեղկոմի սխալները, շեշտված է, որ նրա կիրառած բռնագրավման քաղաքականությունն է հիմնական պատճառ դարձել հակաբուշևիկյան շարժման ծավալման, մի շարժում, որ հեղինակն անվանում է «ժողովրդական ապստամբություն»:

1928թ. լույս է տեսնում քաղաքացիական կռիվներին ղեկավար մասնակցություն ունեցած հայկական երրորդ հրաձիգ զնդի հրամանատար Ա.Բաղդասարյանի «Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում»⁴ գիրքը, ուր առաջին անգամ ներկայացվում է այդ կռիվների ընդհանուր ու ամփոփ պատկերը: Նյութը շարադրված է գերազանցապես ռազմագիտական տեսանկյունից, նրանում նկարագրված է մարտական գործողությունների ընթացքը, վերլուծված է երկու հակառակորդ կողմերի կռիվի տակտիկան:

¹ «Ազատ Սյունիք: Սև էջեր և փաստեր բուշևիկների հնգամյա գործունեությունից», հրատ. Ինքնավար Սյունիքի խորհրդի, տպ. «Սասուն», Գորիս, 1921:

² «Համարյուի և Ջանգեզուրի կռիվները», հրատ. առաջին տպ., Նրևան, 1922:

³ В. Борян, Армения, международная политика и СССР, часть II, Издатель, Москва-Ленинград, 1929.

⁴ Ա. Բաղդասարյան, Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում, Պետհրատ, Նրևան, 1928: Երկրորդ հրատարակություն լույս է տեսել Ե. Ամիրխանյանի առաջաբանով, նույն տեղում, 1931թ.:

Գրքին կցված են մի շարք կարևոր փաստաթղթեր: Իր փաստական հարուստ նյութերով այս գիրքն այսօր էլ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ձանգեզուրի գոյամարտի պատմությունը հետազոտողների համար:

Սույն հեղինակի երկրորդ գիրքը¹ տպագրվել է 1930թ., որը նույնպես կարևոր աղբյուր է զանգեզուրյան կռիվների լուսաբանման համար:

Նույն թվականին լույս տեսավ քաղաքացիական կռիվների մասնակից Գրիգոր Օգանեզովի «Կարմիր արշավանք»² գրքույկը: Հետագա տարիներին հրատարակվեցին նույն հեղինակի պատմական և պատմագեղարվեստական մի քանի ուրիշ գրքեր ու գրքույկներ³ և: Այդ գրվածքներում մեծ տեղ է հատկացված Ձանգեզուրում ծավալված կռիվներին, նկարագրված են բազմաթիվ մարտական գործողություններ ու դեպքեր:

1931թ. հրատարակվեց հայկական դիվիզիայի քաղբաժնի կողմից պատրաստված «Ղանաբլուից Ձանգեզուր (հիշողություններ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվներից)»⁴ ակնարկների ժողովածուն, որը կազմել և խմբագրել է Խ.Աբրահամյանը: Ակնարկների հեղինակները Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների ակտիվ մասնակիցներ էին՝ ավելի քան 40 զինվորներ, հրամանատարներ, քաղաշխատողներ, այդ թվում՝ հետագայում գնդապետ Ս.Ջաքյանը, հետագայում զենեքավ Գ.Չալախյանը, հայկական դիվիզիայի հրամանատար Հ.Աթոյանը: Գրքում տրված են Լեռնահայաստանում տեղի ունեցած մի քանի մարտական գործողությունների թուուցիկ նկարագրություններ: Ժողովածուի մեջ գետեղված են նաև Ձանգեզուրում կռվող խորհրդային զորամասերին ուղղված 11-րդ բանակի հրամանատարության հրամաններ:

Նույն տարում՝ 1931թ., լույս տեսավ կարմիր բանակի քաղաշխատող Հ.Վարդանյանի գիրքը՝ նվիրված Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների տասնամյակին⁵: Գիրքը գրված է ինչպես հուշագրական, այնպես էլ վավերագրական նյութերի հիման վրա:

Ձանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին նվիրված 20-30-ական թվականների հրապարակումները, բացառապես կրելով ռազմագիտական բնույթ և հիմնականում հանդիսանալով հուշերի վերարտադրություն, բնականաբար, չէին կարող համարվել կռիվների պատմությունը լուսաբանող գիտական աշխատու-

¹ Ա.Բաղդասարյան, Հայկական դիվիզիայի անցյալից, Պետհրատ, Երևան, 1930:

² Գ. Օգանեզով, Կարմիր արշավանք, Պետհրատ, Երևան, 1930:

³ Գ. Օգանեզով, Լժոճեի հրտանակամերի ոչնչացումը, (երկրորդ բարեփոխված հրատարակություն), Պետհրատ, Երևան, 1936, Զինվորի օրագրից, Հայպետհրատ, Երևան, 1956, Գիվիզիայի հրամանատար Աթոյան, «Հայաստան», Երևան, 1973, Ի. Օրանյան, Воспоминания старого солдата, "Адастат", Ереван, 1979.

⁴ «Ղանաբլուից Ձանգեզուր», Հայպետհրատ, Երևան, 1931:

⁵ Հ. Վարդանյան, Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում, Հայպետհրատ, Երևան, 1931:

թյուններ: Այդ խնդիրը պետք է լուծվեր հետագայում՝ արխիվային նյութերի կուտակմանը, կարգի բերմանը և ուսումնասիրմանը զուգընթաց:

Զանգեզուրում տեղի ունեցած կոիվների նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծապես աճեց Հայրենական մեծ պատերազմից հետո:

Այս շրջանում տվյալ թեմային առաջինը դիմեց Արշավիր Հակոբյանը «Քաղաքացիական կոիվները Հայաստանում 1921 թվին»¹ աշխատության մեջ: Հեղինակը լրջորեն հետազոտել է ժամանակաշրջանի մամուլը և եղած արխիվային նյութերը: Աշխատության մեջ մեծ տեղ է տրված Զանգեզուրում մղած կոիվներին 1921թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների ընթացքում: Կոնկրետ փաստերի հիման վրա ցույց են տրված կարմիր բանակի զորամասերի մարտական գործողությունները, Սիմոն Վրացյանի գլխավորած Փրկության կոմիտեի և Լեռնահայաստանի կառավարության գործակցությունը կարմիր բանակի զորամասերի դեմ մղած կոիվներում, այդ կառավարության քաղաքականությունը զանգեզուրյան գոյամարտի վերջին շրջանում:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության համար մղած պայքարին նվիրված Գևորգ Ղարիբջանյանի գրքում² զգալի տեղ է հատկացված Զանգեզուրի 1920-1921թթ. կոիվներին, ցույց են տրված տեղի բուլճիկների գործունեությունն ընդհատակում, քաղաքացիական կոիվներում նրանց կրած կորուստները, լեռնաշխարհի գյուղացիների տառապանքները պատերազմական գործողությունների ընթացքում:

1921թ. Հայաստանում ծավալված քաղաքացիական կոիվներին անդրադարձել է Ծատուր Աղայանն իր «Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը»³ մենագրության մեջ: Չնայած հեղինակը թուցիկ է անդրադարձել զանգեզուրյան իրադարձություններին, սակայն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել արխիվային մի շարք նյութեր:

Սուրեն Մողոմոնյանի «Քաղաքացիական կոիվները Զանգեզուրում 1920-1921թթ.»⁴ մենագրությունն այդ թեմայով լույս տեսած աշխատությունների թվում շահեկանորեն առանձնանում է բազմազան աղբյուրների լայն օգտագործմամբ: Գրքում բերված տվյալները հավաստի են և համապատասխանում են արխիվային նյութերին: Մեր պատմագրության մեջ հեղինակն առաջիններից է, որ ընթերցողներին ներկայացրել է Զանգեզուրում կռվող կարմիր

¹ Ա. Հակոբյան, Քաղաքացիական կոիվները Հայաստանում 1921 թվին, Պետական համալսարանի հրատ. Երևան, 1948:

² Գ. Ղարիբջանյան, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Հայպետհրատ, Երևան, 1955:

³ Մ. Աղայան, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Հայպետհրատ, Երևան, 1957:

⁴ Ս. Մողոմոնյան, Քաղաքացիական կոիվները Զանգեզուրում, Հայպետհրատ, Երևան, 1958:

բանակի զորամասերի կառուցվածքը, զենքերի տեսակները, անձնակազմերի թիվը, զորամասերի մարտական գործողությունների ուղղությունները:

Հայաստանում քաղաքացիական կոիվների թեման ուսումնասիրել է Արշակ Վարդապետյանը, որն իր գրքում¹ նկարագրել է 11-րդ կարմիր բանակի ռազմական գործողությունները Ջանգեզուրում 1920թ. հուլիս 1921թ. հուլիս ընկած ժամանակահատվածում: Գրքում արխիվային նյութերի օգտագործմամբ տրված են Ջանգեզուրի 1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների իրադարձությունները, կարմիր բանակի զորամասերի ռազմական գործողությունները լեռնաշխարհի հայ պաշտպանների դեմ: Աշխատության մեջ, սակայն, տեղ են գտել փաստական անճշտություններ, աղավաղված են տեղանուններ և անձնանուններ: Առաջաբանում անհարկի թերագնահատված է նախորդ հեղինակների կատարած աշխատանքը: Հիմնական թերություններից մեկը կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունները որպես անկասելի հաղթարշավ ներկայացնելն է և Սյունյաց գոյամարտի մասնակիցների ջանքերի թերագնահատումը:

1958 և 1961թթ. լույս տեսան «Հին բուլղարների հիշողությունները» գրքի երկու հատորները², որոնցում դեպքերի ու դեմքերի նկարագրությունները տրված են խիստ սուբյեկտիվ դիրքերից, այդ իսկ պատճառով չեն կարող հավակնել գիտականության:

Հիմնականում Մոսկվայի, Լենինգրադի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Երևանի, Պոդոլսկի արխիվներից քաղած փաստաթղթերի և նյութերի հիման վրա Արամայիս Մնացականյանն իր մենագրություններից մեկում³ ցույց է տվել բուլղարական Ռուսաստանի աջակցությունը Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաստատման համար պայքարող ուժերին: Գրքում մեծ տեղ է հատկացված մաս Ջանգեզուրում խորհրդային կարգերի հաղթանակի համար մղված կոիվներին: Մասնավորապես, լայնորեն լուսաբանված են 1921թ. գարնանը Գորիսի կառավարության հետ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության բանակցությունները, դեպի Ջանգեզուր կարմիր բանակի երևանյան զորախմբի արշավանքը, Ռուսաստանի կարմիր բանակի Ղարաբաղ Ջանգեզուրյան զորախմբի հարձակումը և գավառի գրավումը: Աշխատության մեջ, բացի արխիվային հարուստ նյութերից, օգտագործված են անցյալում հրապարակված մի շարք վավերագրեր:

¹ Ա. Վարդապետյան, Հայաստանի կարմիր բանակը քաղաքացիական կոիվներում 1920-1921 թվականներին, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1960:

² «Հին բուլղարների հիշողություններ», գիրք I, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, գիրք II, Հայպետհրատ, Երևան, 1961:

³ Ա. Մնացականյան, Ռուսլուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները (1917-1921), Հայպետհրատ, Երևան, 1961:

Իր մենագրության մեջ¹ Հովհաննես Կարապետյանը ներկայացրել է 1920թ. մայիսյան ապստամբության արձագանքները Ձանգեզուրում: Փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա հեղինակը մեկնաբանել է ապստամբության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալները, դրա նախապատրաստման և իրականացման պատմությունն ու պարտության գլխավոր պատճառները:

Խորհրդահայ պատմաբաններից Սարիբեկ Կարապետյանն առաջիններից էր, որ «1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը» աշխատության մեջ² փորձել է ճշմարիտ ներկայացնել 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքը, տալ Հայաստանի հանդեպ քեմալական զավթիչների վարած մարդատյաց քաղաքականության օբյեկտիվ գնահատականը: Հեղինակը հիմնական գծերով ներկայացրել է նաև 1921թ. քաղաքացիական պատերազմի ընթացքը Խորհրդային Հայաստանում և Ձանգեզուրում:

1965թ. Անդրանիկ Գևորգյանը պաշտպանել է «Ձանգեզուրի բոլշևիկները սովետական կարգերի համար մղած պայքարում (1917-1921թթ.)» բեկնածուական ատենախոսությունը, որում հեղինակն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել մի շարք արխիվային նորահայտ փաստաթղթեր:

1920թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական պայմանագրի Ձանգեզուրին վերաբերող հոդվածները և զավառի բնակչության գոյամարտի հետ առնչվող դիվանագիտական ուրիշ փաստաթղթեր վերլուծված են Աղասի Եսայանի «Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը (1920-1922)»³ աշխատության մեջ:

Հայաստանի ԶԿ-ի նախագահ (1921թ.) Շավարշ Ամիրխանյանն իր հուշագրական բնույթի աշխատության⁴ մեջ հանգամանորեն նկարագրել է 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո Հայաստանում ստեղծված իրավիճակը, կարմիր բանակի զորամասերի մարտական գործողությունները Լեռ-նահայաստանի պաշտպանների դեմ Վայոց ձորում ու Ձանգեզուրում:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ֆինանսների նախարար Գրիգոր Ջաղեթյանը, 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Ձանգեզուրով անցնելով Պարսկաստան, Թեհրանի «Ռանջբար Իրանի» թերթի 1922թ. մի

¹ Հ. Կարապետյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920, ՀԱՍՆ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961: Ս. Կարապետյան, 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը,

«Հայաստան», Երևան, 1965:

² Ա. Կարապետյան, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրություն 1920-1922, «Միտք» հրատ., Երևան, 1967:

³ III Аммирханов, Из истории борьбы за советскую власть в Армении. "Айастан", Ереван, 1967.

շարք համարներում լույս էր ընծայել հոդվածներ, որոնք հետագայում՝ 1969 թվականին, Երևանում վերահրատարակվեցին առանձին գրքույկով¹։ Հետաքրքրություն են ներկայացնում գրքույկում գետեղված այն հոդվածները, որոնցում հեղինակն անդրադարձել է Երևանից մահանջելիս ապստամբների ղեկավարների կողմից Հայաստանից տարած տարադրամային և այլ արժեքների ծախսման հաշվետվություններին, Երևանի բանտից Ջանգեզուր տարած հայ կոմունիստների գնդակահարման փաստերին և դրանց բացասական արձագանքներին հենց Դաշնակցության շարքերում։

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Անդրկովկասի 1917-1921թթ. իրադարձությունների ակտիվ մասնակից Եզոր Հարությունյանի «Ամնոռանալի օրեր»² հուշերի գրքույկը, որի մեծ մասը նվիրված է խորհրդային իշխանության համար մղված պայքարի ժամանակաշրջանում Ջանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեությանը, նրանց համագործակցությանը կարմիր բանակի զորամասերի հետ։ Արժեքավոր են այն էջերը, որոնցում նկարագրված են 11-րդ կարմիր բանակի կազմում Ջանգեզուր մտած թուրքական գնդի խժոժությունները հայկական բնակավայրերում և Սյունիքի պաշտպանների կողմից այդ գնդի ջախջախումը։

Արխիվներում հայտնաբերված բազմաթիվ փաստաթղթերի լայն օգտագործմամբ Իվան Թաիրյանը տպագրել է «11-րդ կարմիր բանակը Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման և ամրապնդման համար մղված պայքարում»³ գիրքը, որում մեծ տեղ է հատկացված Ջանգեզուրում ծավալված իրադարձություններին։ Հեղինակը ցույց է տալիս, որ առանց կարմիր բանակի միջանտության հնարավոր չէր խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում, այդ թվում՝ Ջանգեզուրում, որ տնտեսական քայքայվածության պայմաններում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում հայ ժողովրդի փրկության միակ ելքը երկրի խորհրդայնացումն էր։

Սամվել Ալիխանյանի «Մովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում»⁴ աշխատությունը նվիրված է Անդրկովկասում և Հայաստանում 1917-1921թթ. ծավալված իրադարձությունների լուսաբանմանը, ցույց է տրված այդ ժամանակաշրջանի ռուս-հայկական հարաբերությունների խմաստն ու բովանդակությունը, Հայաստանը խորհրդայնացնելու գործում բոլշևիկյան կուսակցության, խորհրդային կառավարության,

¹ Դ. Ջադիրյան, Մոտիկ անցյալից, «Հայաստան», Երևան, 1969։

² Ե. Հարությունյան, Ամնոռանալի օրեր (հուշեր), «Հայաստան», Երևան, 1971։

И. Тамриш, XI Красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении "Айастан", Ереван, 1971.

⁴ Ս. Ալիխանյան, Մովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), «Հայաստան», Երևան, 1966։

կարմիր բանակի դերը: Ձգալի տեղ է հատկացված 1920-1921 թթ. Ձանգեզուրում ծավալված կռիվներին, 1920թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրին և տարածաշրջանին վերաբերող նրանում տեղ գտած հոդվածներին:

Ձանգեզուրին առնչվող մի քանի հարցեր շոշափված են նաև Ս.Ալիխանյանի մեկ այլ աշխատության¹ մեջ:

Ձանգեզուրյան գոյամարտի առանձին էջեր լուսաբանված են Արմենակ Լալայանի «Ձանգեզուրյան դրվագներ. 1917-1921թթ.»² պատմահուշագրական ակնարկում: Ժամանակաշրջանի դեպքերը նկարագրելիս հեղինակն օգտագործել է նաև արխիվային որոշ նյութեր: Սակայն աշխատության մեջ տեղ են գտել փաստագրական և այլ կարգի սխալներ, որի պատճառով այն չի կարելի համարել վստահելի աղբյուր:

Ձանգեզուրյան գոյամարտի եզրափակիչ փուլն արտացոլված է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված Սերգեյ Ամիրյանի մենագրության³ մեջ: 1921թ. մայիսին գալով Հայաստան և ստանձնելով հանրապետության Ժողովմխորհրդի նախագահի պաշտոնը՝ Մյասնիկյանը հսկայական ջանքեր է գործադրում Լեռնահայաստանում ծավալված կռիվները վերջ տալու, զանգեզուրյան խնդիրը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու և գավառը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: «Մենք չենք եկել այստեղ քաղաքացիական կռիվ անելու», - ասել էր Մյասնիկյանը, և մենագրության մեջ շարադրված փաստերը ցույց են տալիս, որ հանրապետության նախագահը ամեն ինչ անում էր արյունահեղությունը որքան կարելի է շուտ դադարեցնելու և բազմաչարչար երկրամասին խաղաղ կյանք բերելու համար:

Ձանգեզուրի՝ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի պատմությանն է նվիրված Բաբկեն Խուդավերդյանի «Ձանգեզուր (1917-1921)»⁴ հետազոտությունը: Լեռնաշխարհում տեղի ունեցած իրադարձությունների ջանադիր ուսումնասիրման արդյունքում հեղինակն ընթերցողներին է ներկայացրել հետաքրքիր աշխատություն, որտեղ օգտագործված փաստական նյութերը վավերական են, բայց դրանց վերլուծություններից արված մի շարք եզրակացություններ վերաքննության կարիք ունեն:

Գարեգին Նժդեհի կյանքի ու գործունեության լուսաբանումը մեզանում առաջինը ձեռնարկել է Վարազ Առաքելյանը, որի «Նժդեհ»⁵ գրքում ցույց է տրված հերոսի կյանքի զանգեզուրյան

¹ Ս.Ալիխանյան, Գ.Կ.Օրյոնիկիձեն և խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում, «Հայաստան», Երևան, 1974:

² Ա.Լալայան, Ձանգեզուրյան դրվագներ. 1917-1921 թթ. (պատմահուշագրական ակնարկ), «Հայաստան», Երևան, 1985:

³ Ս. Ամիրյան, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, «Հայաստան», Երևան, 1986:

⁴ Բ. Խուդավերդյան, Ձանգեզուր (1917-1921), «Հայաստան», Երևան, 1988:

⁵ Վ. Առաքելյան, Նժդեհ, Երևան, 1989:

շրջանը ևս: Գիրքն օգտակար է հայ երիտասարդների ազգային-հայրենասիրական դաստիարակության համար: Վարազ Առաքելյանի նշված աշխատությանը հետագա տարիներին հաջորդել են գաղափարական նույն ուղղվածությունն ունեցող ուրիշ գործեր¹:

Հրանտ Ավետիսյանի վերջին աշխատություններից մեկը² ելակետային դրույթներ է պարունակում Հայաստանի Հանրապետության տարածքային, հետևապես նաև Ձանգեզուրի գավառի պատկանելության հետ կապված խնդիրները լուսաբանելու տեսակետից:

«1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները»³ աշխատության մեջ Էդվարդ Ձոհրաբյանը վերլուծել է Հայաստանում և տարածաշրջանում 1920թ. ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը, թուրք-բոլշևիկայն մերձեցման կործանարար ընթացքը, որը հայ ժողովրդին հանգեցրեց նոր դժբախտությունների և ուղի հարթեց 1920թ. սեպտեմբերին Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակման համար: Գրքում մանրամասն նկարագրված են թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում ծավալված գործողությունները, պատերազմից դուրս գալու ուղղությամբ հանրապետության իշխանությունների թափած ջանքերը, պատերազմում հայկական բանակի պարտության պատճառները: Աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացված Ձանգեզուրի գոյամարտին, վերլուծված են այն համաձայնագրերն ու փաստաթղթերը, որոնք առնչվել են ժամանակաշրջանի իրադարձություններին, և որոնց զգալի մասում ներկա է Ձանգեզուրը:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման նախապատմությանն է մվիրված Ռեմ Ղազանչյանի գիրքը:⁴ Ուսումնասիրության մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այն նորահայտ փաստաթղթերը, որոնք ցույց են տալիս, այսպես կոչված, «վիճելի տարածքների» (Լեռնային Ղարաբաղ, Ձանգեզուր, Նախիջևան) պատկանելության հարցում խորհրդային կառավարության 1920-1921թթ. տարբեր տեսակետներն ու տարաձայնությունները:

Ձանգեզուրի պատմության 1918-1921 թվականներն ընդգրկող ժամանակահատվածի ռազմաքաղաքական իրավիճակի վերլուծությունը տրված է Արմեն Բադալյանի ուսումնասիրության մեջ⁵:

¹ *Մ. Լալայան*, Կարեզին Նժդեհ (կյանքը և գործունեությունը), «Հանրապետական» թերթի հրատ., Նրևան, 1995, Հայ ազգայնականության էսեիից, «Հանրապետական» թերթի հրատ., Նրևան, 1997, *Մ. Լալայան*, Բեղալիրոն և Տարոնական շարժումները սփյուռքում 20-րդ դարի 30-ական թվականներին (պատմություն և գաղափարախոսություն), Նրևանի համալսարանի հրատ., Նրևան, 1997:

² *Հ. Ավետիսյան*, Հայկական հարցի 1918 թվականին, «Խորհրդազույն դպրոց» հրատ., Նրևան, 1997:

³ *Է. Ձոհրաբյան*, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունների, «Ոսկան Նրևանցի» հրատ., Նրևան, 1997:

⁴ *Р. Казанчян*, К предистории самоопределения Нагорного Карабаха. С приложением новых документов, Инст. Востоковедения НАН РА, Армянская община Москвы, Москва, 1997.

⁵ *Մ. Բադալյան*, Ինքնաքաղաքական դրությունը Ձանգեզուրում 1918-1921թթ., ատենախոսության տեղագիր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Նրևան, 1998:

Հետխորհրդային շրջանում գրված սույն աշխատության հեղինակն ազատ է եղել գաղափարախոսական կապանքներից, որը մեծապես նպաստել է պատմական դեպքերի անկողմնակալ նկարագրությանը:

1920թ. գարնանից՝ Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ակտիվացման հետ կապված, Ջանգեզուրի և նրա շուրջը ստեղծված իրադրությանն անդրադարձել է Գալուստ Գալոյանն իր «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ.»¹ մենագրության մեջ: Հեղինակը լուսաբանել է Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո մի կողմից բոլշևիկյան իշխանությունների, մյուս կողմից՝ արևմտյան տերությունների վարած քաղաքականությունը հայկական լեռնավայրի նկատմամբ: Ջանգեզուրի խնդիրը արծարծված է նաև գրքի այն էջերում, որոնցում վերլուծված են 1920թ. ամռանը Մոսկվայում տեղի ունեցած հայ-ռուսական բանակցությունները, դիվանագիտական մի շարք փաստաթղթեր, մասնավորապես՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ի ռուս-հայկական համաձայնագիրը, դեկտեմբերի 2-ի հայ-բոլշևիկյան համաձայնագիրը և մույն օրը ստորագրված հայ-քենալական պայմանագիրը:

Հիշյալ հեղինակներից բացի Ջանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին իրենց աշխատություններում այս կամ այն չափով անդրադարձել են Վ.Արզումանյանը, Հ.Կարապետյանը, Վ.Հազախեցյանը, Վ.Միքայելյանը, Մ.Ներսիսյանը, Ս.Ստեփանյանը և ուրիշներ:

1957թ. Երևանում լույս տեսավ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի «Ընտիր երկեր»² ժողովածուն, որում զետեղված են նաև Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի նախագահի, միաժամանակ ռազմական գործերի ժողկոմի և Հատուկ կովկասյան բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամի՝ 1921թ. մայիս-հուլիսին դեպի Ջանգեզուր արշավող կարմիր բանակի գործերին ուղղված կոչերն ու հրամանները, որոնցում նա պատգամում էր ուշադիր և զգայուն լինել Ջանգեզուրի բնակչության նկատմամբ, օգնել նրան դուրս գալու տնտեսական փլուզումից, աղքատությունից ու խավարից:

Հրատարակված մենագրություններն ու հոդվածները մեծապես հեշտացրել են այն հեղինակների գործը, որոնք կոլեկտիվ աշխատությունների համապատասխան բաժիններում տվել են Ջանգեզուրի 1920-1921թթ. պատմության համառոտ ուրվագծերը: Այդ աշխատություններից են՝ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծերը»³, «Անդրկովկասի

¹ Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1999:

² Մ. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի), Ընտիր երկեր. Հայպետհրատ, Երևան, 1957:

³ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր. «Հայաստան», Երևան, 1967:

կոմունիստական կազմակերպությունների պատմության ուրվագծերը»¹, «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 7-րդ հատորը² (որի 5-րդ գլխում, «Զանգեզուրի ազատագրումը» ենթավերնագրի տակ նկարագրված են Լեռնահայաստանի հերոսապատման եզրափակիչ փուլի իրադարձությունները), «Հայաստանի կոմերիտմիության պատմությունը»³:

Հասկանալի պատճառներով նշված կոլեկտիվ աշխատություններում օգտագործված փաստերը մեկնաբանված են՝ ելնելով ժամանակի գաղափարական սկզբունքներից:

1988թ. սկսած դարաբաղյան ազգային ազատագրական շարժման հուժկու վերելքի և հայության ազգային զարթոնքի մթնոլորտում մեծապես աճեց հասարակության և պատմաբանների հետաքրքրությունը Ղարաբաղի հայության 1918-1921թթ. պատմության նկատմամբ: 1989թ. երևանում լույս տեսավ Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված առաջին կոլեկտիվ աշխատությունը⁴, որին հետագա տարիներին հետևեցին մենագրություններ, կոլեկտիվ աշխատություններ, հոդվածներ: Հրապարակումներով հանդես եկան Խիկար Բարսեղյանը, Լենդրուշ Խորշուդյանը, Բագրատ Ուլուբաբյանը, Շահեն Մկրտչյանը, Հրաման Աբրահամյանը, Համլետ Հարությունյանը և ուրիշներ:

Թեև լույս տեսած աշխատությունները վերաբերում են Ղարաբաղին, բայց դրանցում տեղ գտած նյութերի մի զգալի մասը առնչվում է Զանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին:

Զանգեզուրի կռիվների պատմությունը լայն արտացոլում է գտել նաև սփյուռքահայ պատմական և հուշագրական գրականության մեջ, թերթերի և հանդեսների էջերում:

Այս տեսակետից ամենից առաջ հարկ է շեշտել Զանգեզուրի ազատամարտի առաջնորդ, մեծատաղանդ զորավար, պետական ու քաղաքական գործիչ Գարեգին Տեր-Հարությունյանի (Նժդեհ) գրական վաստակը: Զանգեզուրյան գոյամարտի առաջին պատմաբանը ինքը՝ Նժդեհն է, որը թողել է մեծարժեք հոդվածներ, հուշեր, ուսումնասիրություններ:

1921թ. գարնանը Գորիսում լույս տեսավ Նժդեհի «Խոստումառության կանչեր» գրքույկը: Գոյամարտի ավարտից հետո՝ նույն թվականի աշնանը, Թավրիզում առանձին գրքույկով տպագրվեց «Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին» գրքույկը, որտեղ զանգեզուրյան ազատամարտի հերոս առաջնորդը խորագրին քննում էր հատկապես կռիվների վերջին փուլում տեղի

¹ Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, часть I (1898-1921 гг.), изд.-во ЦК КП Грузии, Тбилиси, 1967.

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1967:

³ «Հայաստանի կոմերիտմիության պատմություն», «Հայաստան», Երևան, 1981

Наторный Карабах. Историческая справка, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1988, Արզախ (Լեռնային Ղարաբաղ):

⁴ Պատմական տեղեկանք, (3 հրատ., ՀԱԽՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988:

ունեցած իրադարձությունների ընթացքը և ազատամարտի վախճանի հնարավոր հետևանքները: Դա Նժդեհի հաշվետվությունն էր Հ.Յ. Դաշնակցության Թավրիզի (Վրեժի) կոմիտեին, որ նա գրել էր 1921թ. սեպտեմբերին, Չանգեզուրյան գոյամարտի վերջին փուլում ծավալված իրադարձությունների անմիջական տպավորության տակ: Հաշվետվությունն ամբողջովին վերատպագրվեց Խորհրդային Հայաստանում, «Նորք» (Երևան) հանդեսի 1923թ. թիվ 3-ում՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի քննադատական համառոտ առաջաբանով:

20-ական թվականներին «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրում մեկը մյուսի ետևից լույս տեսան Նժդեհի հողվածներն ու հողվածաշարերը՝ նվիրված Չանգեզուրի իրադարձություններին: Այնուհետև նա սփյուռքի հայ զանգվածներին դիմեց հայրենասիրական-դաստիարակչական բնույթի, գերազանցապես փիլիսոփայական թեքումով, հողվածներով, կոչերով, հորդորներով, որոնք թեև անմիջականորեն չէին առնչվում Սյունյաց հերոսամարտի պատմությանը, բայց անգն աչքերով իսկ կարելի է տեսնել, որ այդ գրվածքները սնունդ են առել լեռնաշխարհում ստացած իր անձնական ապրումներից ու տպավորություններից, հերոսամարտի սերնդի տառապանքներից ու մաքառումներից:

Գարեգին Նժդեհի՝ ամսագրերում և թերթերում տպագրված հողվածներն ու հողվածաշարերը լույս տեսան առանձին գրքույկներով և գրքերով: Դրանք են. «Էջեր իմ օրագրեն» (Սոֆիա, 1924թ.), «Ուղիների պայքարը հայրերի դեմ» (Սալոնիկ, 1927թ.), «Բաց նամակներ հայ մտավորականության» (Բեյրութ, 1929թ.), որն առաջին անգամ հողվածաշարով տպագրվել է Սոֆիայի «Արաքս» օրաթերթի 1926թ. թիվ 2, 4, 8, 13, 17, 22, 26, 29-ում, «Ցեղի ոգու շարժը» (Սոֆիա, 1932թ.), «Ամերիկահայությունը. ցեղը և իր տականքը» (Սոֆիա, 1935թ.), «Իմ պատասխանը» (Սոֆիա, 1937թ.), «Ցեղակրոն ուխտ» (Երևան, 1998), «Լեռնահայաստանի գոյամարտը» (Բեյրութ, 1999թ.), «Ազատ Սյունիք» (Բեյրութ, 1999թ.): Նժդեհի գրչին է պատկանում նաև «Դաշնակցության պանթեոնը» վերնագրով գրքույկը, որը, չնայած Հայաստանի գրադարաններում արված փնտրտուքներին, ցավոք, մեր ձեռքը չի անցել:

Նժդեհի վերոհիշյալ բոլոր գրվածքներն այս կամ այն չափով օգտագործված են սույն աշխատության մեջ:

1923թ. Բուխարեստում հրատարակվեց Վարդան Գեորգյանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)» գիրքը¹, որում զետեղված են Սյունիքի 1919-1921թթ. գոյամարտի ընթացքում

¹ «Դաշնակցության պանթեոնը» գրքույկից առանձին հատվածներ արտատպված են Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, Նշխարներ, վկայություններ, (հրատ. Հ.Յ.Է. «Լուստոն կոմիտե»-ի, Լոս-Անջելոս, Ինտերպրինտ, 1989), աշխատությունում (էջ 326-330):

¹ Վ. Գևորգյան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), տպ. «Ջահակիր», Պոլսի, 1923:

Գարեգին Նժդեհի մեծ առաքելության և խիզախումի տարեգրության բազմաթիվ փաստաթղթեր: Այդ գիրքը շատ տասնամյակներ մնաց Ջանգեզուրում ծավալված կոիվների պատմության հուսալի աղբյուր:

Հետագայում առանձին գրքերով կամ մամուլի օրգաններում Ջանգեզուրի հերոսամարտի մասին լույս տեսան Գասպար Գասպարյանի, Ասլան Ստեփանյանի, Բաշգառնեցի Մարտիրոսի, Հովակ Ստեփանյանի, Արտաշես Բաբայանի, Ստեփան Մելիք-Փարսադանյանի (Ստեմել), Ռուբեն Դարբինյանի, Վահան Մինախորյանի, Համբարձում Տերտերյանի, Ա.Աստվածատրյանի, Ա.Արշակունու, Ա.Արծրունու, Ջ.Աշխատունու և ուրիշ գործիչների հուշագրությունները:

Հայաստանի քաղաքացիական կոիվների պատմության ուսումնասիրման համար արժեքավոր աղբյուր է Հակոբ Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ) գիրքը¹, որի մեջ զգալի տեղ է հատկացված Ջանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին, մասնավորապես Լեռնահայաստան անցած Հայաստանի փրկության կոմիտեի՝ 1921թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների գործունեությանը, հատկապես տեղական իշխանությունների հետ նրա հասնագործակցությանը: Գրքի հեղինակը Փրկության կոմիտեի

¹ *Ջ. Աշխատունի*, 'Իրուզեկն մեր պատմութեան պայքարից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 125-136, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 113-121, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 78-85, *Ա.Աստուածատրեան*, Լնճնական յուշեր Ռուբենի մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, օգոստոս, թիվ 8 (342), էջ 43-53, *Ա.Աստուածատրեան*, Իմ անձնական յուշերը Ռուբենի մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1966, թիվ 9, էջ 7-13, *Ա.Արծրունի*, 'Ինչի էլ տեսան մ վերադարձ, մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, թիվ 5 (221), էջ 79-89, *Ա.Արշակունի*, Մինճերի յոյսանի թուրք-թուրքները («Լեռնահայաստանի հերոսամարտը» գրքի առթիվ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, սեպտեմբեր, թիվ 11 (47), էջ 62-71, *Ա.Արշակունի*, Սիսեանի բանակապետները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հունիս, թիվ 8 (44), էջ 39-48, հուլիս, թիվ 9 (45), էջ 53-62, *Ա.Բաբայան*, Մի տարի գերութեան մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, մայիս, թիվ 7, էջ 96-112, *Գ.Գասպարյան*, Հիշողություններ, «Բանբեր Հայաստանի արևիկների», 1990, թիվ 3, էջ 204-221, 1991, թիվ 3, էջ 201-217, *Ի. Կարբինյան*, Կենցաղ գրքին (փյուրաներն իմ յուշերն), վեցերորդ մաս. Հայրենիքիս մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, թիվ 12 (418), էջ 16-30, 1961, մարտ, թիվ 3 (421), էջ 25-39, *Վ.Մինախորեան*, Ապրիլ 2-ի գաղթը (Լուրեան-Թարիզ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, թիվ 2, էջ 89-97, *Վ.Մինախորեան*, Վերադարձը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 47-53, *Վ. Սասունի*, Շշուրո մը (Գ.Նժդեհի «Ազատ Միության»-ի առթիվ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 92-94, *Ստեմել*, Գարեգին Նժդեհի Ջանգեզուրում, «Հայրենիք» ամսագիր, 1963, հունվար, թիվ 1, էջ 17-27, *Ստեմել*, Հայ ժողովրդի պայքարը 'Լարաբաղի և Ջանգեզուրի համար, «Հայրենիք» ամսագիր, 1964, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 1-12, *Ստեմել*, Կենցաղի յոյս շրջանները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1958, սեպտեմբեր, թիվ 9 (391), էջ 93-99, հոկտեմբեր, թիվ 10 (392), էջ 59-72, նոյեմբեր, թիվ 11 (393), էջ 78-84, դեկտեմբեր, թիվ 12 (394), էջ 70-81, *Ստեմել*, Մինճեր Սիսական (թուրքի ակնարկ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 29-37, *Ստեմել*, Ջանգեզուրի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, թիվ 8 (414), էջ 89-91, *Վ. Ստեմելյան*, Արցախեան կամ Դուշուր գնդի պատմությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1935, ապրիլ, թիվ 6, էջ 100-108, Լուսյանի (Յովհաննես Պարոնյան) յուշերը, գրի առավ *Յ. Տերունի*, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հուլիս, թիվ 9 (223), էջ 114-120, Փետրուարեան ապստամբությունը (Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), գրի առավ *Ե. Հայրապետյան*, «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, մարտ, թիվ 3 (361), էջ 25-34, ապրիլ, թիվ 4 (362), էջ 17-27, մայիս, թիվ 5 (363), էջ 39-49, հունիս, թիվ 6 (364), էջ 59-69, հուլիս, թիվ 7 (365), էջ 32-40, օգոստոս, թիվ 8 (366), էջ 52-59, սեպտեմբեր, թիվ 9 (367), էջ 49-57, հոկտեմբեր, թիվ 10 (368), էջ 68-78, նոյեմբեր, թիվ 11 (369), էջ 78-89, 1957, հունվար, թիվ 1 (371), էջ 58-66, փետրվար, թիվ 2 (372), էջ 59-71, մարտ, թիվ 3 (373), էջ 98-104, ապրիլ, թիվ 4 (374), էջ 67-72, մայիս, թիվ 5 (375), էջ 47-57, հունիս, թիվ 6 (376), էջ 61-71, օգոստոս, թիվ 8 (378), էջ 70-80:

² *Յ.Իրազեկ*, Մոտիկ անցեալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ 1917-1922, տպ. «Համազգայինի», Պլյուս, 1956:

անդամ էր, և նրա աշխատությունը գերազանցապես ստեղծված է հուշերի հիման վրա: Ընթերցողը նրանում կարող է գտնել այնպիսի մանրամասներ, որոնց չի հանդիպի ուրիշ աղբյուրներում:

1920թ. մայիսյան ապստամբությանը և դրա հետևանքների լուսաբանմանն է նվիրված Կարո Սասունու գրքերից մեկը: Աշխատության մեջ հեղինակը հետևել է նաև ապստամբության արձագանքներին Ջանգեզուրում, ցույց է տվել մայիսի վերջերին տեղի բուլշևիկների և գավառի իշխանությունների միջև ծավալված առճակատումները:

Ավույի «Նժդեհ: Կյանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ» մենագրությունը² Վարդան Գեորգյանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)» գրքից հետո հերոսին նվիրված՝ սփյուռքում լույս տեսած երկրորդ ծավալուն հեղինակային գործն է, որտեղ փորձ է արված ամփոփել Նժդեհի մասին եղած հրապարակումները: 1989թ. այն լույս տեսավ երկրորդ հրատարակությամբ³: Նժդեհին նվիրված սույն աշխատությունը ներկայացված է երեք մասով: Առաջին մասում տրված են զորահրամանատարի կյանքն ու գործունեությունը և հատկապես Ջանգեզուրում նրա մղած կռիվները 1919թ. աշնանից մինչև 1921թ. հուլիսը: Երկրորդ մասում՝ զետեղված են Նժդեհի հատընտիր գրությունները՝ «Նշխարներ» խորագրի տակ, որոնցում շոշափվում են Ջանգեզուրում նրա ղեկավարությամբ մղված պայքարի մի շարք դրվագներ: Երրորդ մասում՝ «Վկայություններ» վերտառությամբ, տրված են Նժդեհի մասին գրություններ, որոնց հեղինակները եղել են հերոսի գործակիցները Ջանգեզուրում և արտասահմանում:

Ավետիս Եափուճյանն իր աշխատություններից մեկում⁴ անգիջում հակադաշնակցականության դիրքերից խիստ քննադատության է ենթարկել 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը, դրա կազմակերպիչներին ու ղեկավարներին, վերլուծել ապստամբության ծանր հետևանքները: Գրքում ցույց են տրված թուրքերի հետ համագործակցության հասնելու Ս.Վրացյանի և նրա գլխավորած Փրկության կոմիտեի ջանքերը, նկարագրված են ապստամբության պարտությունից հետո դեպի Ջանգեզուր զննացող հազարավոր գաղթողների տառապանքները ճանապարհներին:

Գաբրիել Լազյանը 1941թ. լույս է ընծայել «Հայաստանը և հայ դատը ըստ դաշնագիրերու», իսկ 1946թ.՝ «Հայաստանը և հայ դատը: Վավերագրեր» գրքերը, որոնք ատաղձ դարձան նրա հաջորդ՝ «Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսին

¹ Կ. Սասունի, Մայիսեան խռովություններ և թաքարական ապստամբ չրջանները (Հայաստանը 1920-ին), «Սեւան պրես», Պեյրոք, 1968:

² Ար. Նժդեհ: Կենսոքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, տպ. «Համազգային», Պեյրոք, 1968:

³ Նժդեհ: Կենսոքն ու գործունեությունը, Նշխարներ, վկայություններ, հրատ. Հ.Յ.Դ. «(Խոստով կոմիտե)»-ի, Լոս-Անջելոս, Ինտերպրինտ, 1989:

⁴ Ա. Եափուճյան, Մի վկայականից փետրուարեան արկածախնդրությունը եւ ինչ եղաւ անոր հետեւանքը, տպ. «Ոսկեհոր», Գահիրէ, 1969:

տակ»¹ վերնագրով ուսումնասիրության համար: Վերլուծելով մեծաթիվ վավերագրեր և բազմաբնույթ փաստաթղթեր՝ հեղինակը տվել է անհրաժեշտ բացատրություններ և լուսաբանություններ ցույց տալով, որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով, հայությունն՝ իր անընկճելի նկարագրով, բացառիկ տեղ են գրավել Մերձավոր արևելքի ռազմական, քաղաքական, դիվանագիտական պատմության մեջ: Հայաստանի և հայ դատի վրա կենտրոնացնելով ընթերցողի ուշադրությունը, հեղինակը միաժամանակ նրան ծանոթացնում է Սյունիքի գոյամարտին առնչվող հայտնի ու մինչ այդ չիրապարակված բազմաթիվ փաստաթղթերի հետ, մեկնաբանում դրանք:

Զանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտին իրենց գրքերում հանգամանորեն անդրադարձել են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մի շարք պետական և կուսակցական նշանավոր գործիչներ:

Հարկ է հատկապես առանձնացնել Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ, «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» նախագահ, Զանգեզուրում վերստեղծված Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նախարարապետ Սիմոն Վրացյանի ուսումնասիրությունները, հուշերը, դիտողությունները: Սիմոն Վրացյանի «Հայաստանը բուլշևիկեան մուրճի և թրքական սալի միջև»² գիրքը նվիրված է Հայաստանի շուրջը ստեղծված բարդ իրադրությանը 1918-1921թթ.: Աշխատության առանձին էջեր հատկացված են զանգեզուրյան հերոսամարտին և գավառի հետ առնչվող մի շարք ուրիշ հարցերի՝ 1920թ. մայիսյան ապստամբության արձագանքին Զանգեզուրում, խորհրդային գորքերի կողմից 1920թ. հուլիսին գավառի վրա կատարված հարձակմանը, լեռնավայրի վրայով Անատոլիա գնացող թուրքական զնդի խժոժություններին և այլն:

Խնդրո առարկա թեմայի լուսաբանման համար կարևոր աղբյուր է նաև Ս. Վրացյանի «Հայաստանի Հանրապետություն»՝ աշխատությունը, որի տարբեր հատվածներում հեղինակը քանիցս անդրադարձել է 1918-1921թթ. աղբյուրական գավթիչների և խորհրդային գորքերի դեմ զանգեզուրցիների մղած ինքնապաշտպանական կռիվների պատմությանը: Լինելով իրադարձությունների բուն կենտրոնում՝ Ս. Վրացյանն ընթերցողներին հաղորդում է այնպիսի մանրամասներ, որոնք չկան տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության ուրիշ հետազոտողների մոտ: Գրքում զետեղված փաստաթղթերը ամրապնդում են հեղինակի

¹ Գ. Լ. ազեան, Հայաստան և հայ դատը հայ և ռուս յարաբերություններու լոյսին տակ, «Աղանա» հրատ., Երևան, 1991:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանը բուլշևիկեան մուրճի և թրքական սալի միջև, տպ. «Համագլխինի», Պեյրոք, 1953:

³ Ս. Վրացյան, Հայաստանի հանրապետութիւն, երրորդ տպագրություն, տպ. «Ալիք», Գեղարք, 1982:

հաստատումներն ու եզրահանգումները:

1921թ. առաջին կեսին Ձանգեգուրում տեղի ունեցած կռիվները և ուրիշ դեպքեր ու իրադարձություններ իրենց լուսաբանումն են ստացել Վրացյանի «Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ» բազմահատոր (6 հատոր) հուշագրության երեք հատորներում: Ա հատորում¹ զետեղված «Ձանգեգուրի լեռներում» հատվածում հեղինակը նկարագրում է 1921թ. ամռան դեպքերը: Գ հատորում² նույնպես նշանակալի տեղ է հատկացված այդ դեպքերին: Հուշագրությունների Ջ հատորում³ հեղինակը լայն պատահողի վրա ներկայացրել է Հայաստանում ծավալված քաղաքացիական կռիվները՝ այս անգամ ընթերցողին հաղորդելով ավելի շատ մանրամասներ զանգեգուրյան իրադարձություններից ընդհանրապես, կռիվների դրվագներից՝ մասնավորապես:

Նշված աշխատություններից զատ, բազմաթիվ հոդվածներ և հուշագրություններ են լույս տեսել «Հայրենիք», «Դրօշակ», «Վեմ» և ուրիշ հանդեսներում, «Հայրենիք», «Յառաջ», «Ազդակ», «Ասպարեզ», «Լրաբեր», «Ալիք», «Աշխարհ» և այլ թերթերի էջերում: Ձանգեգուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին անդրադարձել են ռուս և ադրբեջանցի հետազոտողները:

Ռուս պատմաբաններից հիշատակելի է Առնոլդ Կադիշևը, որի «Ինտերվենցիան և քաղաքացիական պատերազմն Անդրկովկասում»⁴ մենագրության մեջ զգալի տեղ է հատկացված զանգեգուրյան կռիվներին:

1920-1921թթ. Անդրկովկասում 11-րդ բանակի ռազմական գործողությունների պատմությանն է նվիրված Մարկ Տրասկունովի գիրքը⁵, որտեղ հեղինակը նկարագրել է նաև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման համար կարմիր բանակի մղած կռիվները, 1921թ. քաղաքացիական պատերազմում նրա դերը:

Ինչ վերաբերում է ադրբեջանցի հեղինակներին, ապա նրանց գրվածքներում, որպես կանոն, պանթուրքական դիրքերից խեղաթյուրված են 1918-21թթ. զանգեգուրյան իրադարձությունները: Նրանք այն տեսակետն են զարգացնում, թե ինչպես Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը, այնպես էլ Ձանգեգուրը բուն ադրբեջանական տարածքներ են, և եթե Ձանգեգուրը մնացել է Հայաստանի կազմում, ապա դա ադրբեջանական ժողովրդի մեծահոգության վկայությունն է:

Ձանգեգուրի 1920-1921թթ. պատմությունը ծուռ հայելու մեջ է

¹ *Ս. Վրացյան*, Կեանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Ա հատոր, «Յոսաբեր», Գահիրե, 1955:

² *Ս. Վրացյան*, Կեանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Գ հատոր, «Մշակ», Պլյուսք, 1963:

³ *Ս. Վրացյան*, Կեանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Ջ հատոր, տպ. «Համազգային», Պլյուսք, 1967:

⁴ *А. Кадитев*, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Военное изд.-во МО СССР, Москва, 1960.

⁵ *М. Траскунев*, Кавказская краснопаншная, изд.-во Союза писателей Грузии, Тбилиси, 1961:

ներկայացրել ժամանակաշրջանի դեպքերի ականատես ու մասնակից, հին բուլշևիկ, հետագայում Խորհրդային Աղբյուրների Գերագույն խորհրդի նախագահ Նազար Հեյդարովը «Ձանգեզուրի լեռներում» իր հուշագրության մեջ, որը լույս է տեսել Բաքվում ռուսերեն¹ և երևանում՝ հայերեն։ Գրքում հեղինակը ոչ մի քացասական խոսք չի ասում 1,5 միլիոն հայեր բնաջնջած օսմանյան թուրքերի և ոչ էլ մուսավաթական ջարդարար բանդաների մասին, քայց դրա փոխարեն դաշնակների և ընդհանրապես Ձանգեզուրի գոյամարտի հերոսների մասին գրում է անսահման ատելությամբ։

Ձանգեզուրյան ազատամարտի պատմության խեղաթյուրման գործում աչքի են ընկել մաս աղբյուրագրական պատմաչինության դպրոցի ուրիշ ներկայացուցիչներ, մասնավորապես՝ Ֆ.Շուշինսկին, Ֆ.Մամեդովան, Գ.Մադաթովը, Դ.Գուլիևը, Ա.Նադիրովան, Ի.Մուսլիմովը, Դ. և Մ. Ախունդովները և այլք։

Ինչպես նկատում է ընթերցողը, Ձանգեզուրի 1920-1921թթ. գոյամարտի մասին մեզանում և սփյուռքում հրատարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, հուշեր, փաստաթղթեր։ Բարձր գնահատելով մինչև այժմ կատարված աշխատանքները՝ սույն աշխատության հեղինակը գտնում է, որ զանգեզուրյան կռիվների ամբողջական գիտական պատմության ստեղծումը պահանջում է շարունակել թեմայի ավելի խոր և բազմակողմանի հետազոտությունը։

Ընթերցողների դատին ներկայացվող այս ուսումնասիրությունը նման պատմություն ստեղծելու ճանապարհի հանգրվաններից մեկն է։ Գրքի գիտական նորույթն ամենից առաջ այն է, որ նրանում տրված է զանգեզուրյան գոյամարտի և դրա հետ կապված ժամանակաշրջանի մի շարք կարևոր գործընթացների ամբողջական, ծավալուն պատմությունը։ Շատ առումներով գիտական նորույթի արժեք ունեն մաս բուն գոյամարտի և հարակից գործընթացների պատմաքննական վերլուծություններն ու ընդհանրացումները։

Ուսումնասիրության մեջ հստակեցված են զանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտի փուլերը, արխիվային վավերագրերի հիման վրա հաշվարկված և ճշտված են հայկական զինյալ ուժերի և կարմիր բանակի զորամասերի թվակազմին, զինատեսակների քանակին, տեխնիկական հագեցվածությանը վերաբերող տվյալները, մարդկային կորուստները /զոհեր, վիրավորներ, գերիներ/, բերված են կոնկրետ փաստեր հակառակորդ ուժերի կողմից միայնաց նկատմամբ ցուցաբերած դաժանությունների մասին, ցույց է տրված գավառի ինքնապաշտպանությունը թուլացնելու նպա-

¹ Н.Г.Ашуров, В горах Зангезура. Воспоминание о годах борьбы за победу и укрепление советского строя, Азербайджан, Баку, 1968:

տակով տեղի բոլշևիկների խաղացած բացասական դերը, վերլուծված են Խորհրդային Հայաստանի ու Ջանգեզուրի կառավարությունների երկարատև բանակցությունները և դրանց արդյունքները, ցույց է տրված ինքնավար Սյունիքի և Լեռնահայաստանի կառավարությունների գործունեությունը, 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրով Նախիջևանը Ադրբեջանին հանձնելու արձագանքները և հետևանքները Ջանգեզուրում, Տաթևում «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ինքնավարման, «Հանրապետական Հայաստանի կառավարության» ստեղծման գործընթացները, ներքաղաքական հակասությունների սրումը Լեռնահայաստանում, գոյամարտի եզրափակիչ էտապում, Ջանգեզուրից Իրան անցած փախստական զանգվածների կրած տառապանքները, նրանց շրջանում ծագած գաղափարական ու քաղաքական պայքարը Խորհրդային Հայաստանի ճանաչման հարցում, փախստականների հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ Հայաստանի կառավարության ձեռնարկած բազմաբնույթ միջոցառումները և այլն: Այս բոլոր հարցերը առաջին անգամ են ուսումնասիրության մեջ ստացել իրենց համակողմանի լուսաբանումը:

Սույն աշխատության մեջ օգտագործված են թեմային առնչվող

1. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ¹, 2. Մամուլի օրգանների, հատկապես աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող, նյութեր², 3. ՀՀ Պատմության Կենտրոնական պետական

¹ Դաշնակցական կառավարության գոկումունիզմից, Ռազմադեմոկրատիայի, Երևան, 1922, ՀՍԽՀ բանակորների, զինուորների և կարմիր բանակայինների պատգամաբարական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը, Պետերսպետ, Երևան, 1922, Մայիսյան պատասխանության տասնամյակը, Պետերսպետ, Երևան, 1930, Մայիսյան պատասխանությունը Հայաստանում 1920-1930: Հիշողությունների և գոկումունիզմի ժողովածու, Պետերսպետ, Երևան, 1930, Դամարդեղ Ջանգեզուր: Ժողովածու: Հիշողություններ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվներից, Պետերսպետ, Երևան, 1931, Առաջին մասնապահական - հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան պատասխանություն): Նյութեր և փաստաթղթեր, Պետերսպետ, Երևան, 1932, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական Խորհրդային խորհրդանշող Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Ա. Մեացականյանի խմբագրությամբ, ՀՍՄԿ ԳԱ Իրատ., Երևան, 1960, Բ. Լևոնյանի միախմբ., փաստաթղթեր, Բաները Հայաստանի արիվների, 1967, թիվ 3, էջ 21-104, Հայաստանի միջազգային զինամագլուխության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, (1828-1923թթ.), Ե. Գրիգորյանի խմբագրությամբ, «Հայաստան», Երևան, 1972, Ա.Ֆ. Մյասնիկյանի ռազմական գործունեությունը 1917-1925թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր Բաները Հայաստանի արիվների, 1976, թիվ 1, 11-րդ Կարգի բանակի մարտական նախնի Հայաստանում սովետական կարգի հաստատման և ամրապնդման ժամանակաշրջանում 1920թ. մայիս-1921թ. նոյեմբեր, փաստաթղթերի ժողովածու, Բաները Հայաստանի արիվների, Երևան, 1978, թիվ 1, Փաստաթղթեր, Խաղաղությունը, ճանաչման, բանակների, խաղաղության: Բաները Հայաստանի արիվների, 1980, թիվ 2, 239 էջ, Գեղեցիկ Տեր Սինայան (1865-1937թթ.), փաստաթղթեր, Բաները Հայաստանի արիվների, 1991, թիվ 3, էջ 127-144, Նախիջևան - Կարբեք 1918-1921թթ. (փաստաթղթեր և նյութեր): Բաները Հայաստանի արիվների, 1993, թիվ 1-2, Խեղճ Տեղա արքայի Խոսքեր, Խոսքեր, 1-8 սեպտեմբեր 1920: Стенографический отчет, изд. Коммунистического Интернационала, Петроград, 1920, Документы внешней политики СССР, т. 3, Изд. ред. А.А. Громова, Госвоиниздат, Москва, 1959, Из истории Нагорного Карабаха, «Вестник армянской Армии», 1989, N 1, с. 86-130, К истории образования Нагорной Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы Азерб. гос. изд., Баку, 1989, Правда о Нагорном Карабахе: Материалы и документы. Изд. ЕГУ, 1989 Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, отв. ред.: докт. ист. наук, проф. В. Мамиконян, изд. НАН Республики Армения, Ереван, 1992, 756 с.

² Մամուլի օրգաններից անմիջապես է հիշատակել «Ազոտ Հայաստան» (Երևան), «Արևած Սյունիք» (Գորիս), «Ալ» (Երևան), «Արաք» (Անի), «Գրական թերթ» (Երևան), «Ջանգեզուրի կոմունիստ»

անվանում էին «հայ ժողովրդի ռեսուրսներ», իրենց հերթին վերջիններս հայ բոլշևիկներին որակում էին «ազգի դավաճաններ»:

Ինչպես ամեն մի պատերազմում, Ջանգեզուրի ազգային-ազատագրական կռիվներում նույնպես, բարիկադի տարբեր կողմերում գտնվող հակառակորդները երկուստեք հերոսական շատ էջեր են արձանագրել: Ե՛վ խորհրդային, և՛ հակախորհրդային պատմագրությունը գովերգում էր քաղաքացիական պատերազմը և նրա հերոսներին, ըստ որում, ինչ բացասական ու մերժելի էր՝ վերագրում էին «թշնամուն», ինչ դրական՝ իրենց: Բնական է, որ նման մոտեցումների պայմաններում ընթերցողների համար դժվար է, եթե չասենք՝ անհնարին, ճիշտ կողմնորոշվել, հասու լինել ճշմարտությանը:

Իրականում, սակայն, քաղաքացիական պատերազմը՝ այդ մեծագույն ողբերգությունը, անմարդկային է իր էությամբ, սարսափելի՝ իր անհաշտությամբ ու անզիջողությամբ, անբարոյական՝ եղբայրական արյուն թափելու հետևողականությամբ ու կրքով:

Ելնելով այս ընդհանուր մոտեցումից՝ սույն ուսումնասիրության հեղինակը փորձել է պատմական եղելությունները քննության ենթարկել հնարավորին չափ անկողմնակալ դիրքերից՝ հրաժարվելով այս կամ այն գործող ուժերին կամ գործիչներին անհարկի պիտակներ տալուց, «թշնամի» կամ «բարեկամ» որակելուց: Քաղաքացիական պատերազմի երկու կողմերում միմյանց դեմ կռվել են հայեր, որոնց ղեկավարները առաջնորդվում էին տարբեր գաղափարախոսություններով ու տարբեր ըմբռնումներով. «հայրենասերի» ու «դավաճանի» խնդիր չկար, այլ կար ստեղծված ահավոր կացությունից, վտանգներով լի վիճակից իրենց ժողովրդին դուրս բերելու տարբեր ուղիների և եղանակների ընտրության հարց: Հայ ազգային ուժերը, Հ.Յ. Դաշնակցության գլխավորությամբ, հարազատ ժողովրդի փրկությունը տեսնում էին հայրենիքի անկախ գոյության մեջ: Հայ բոլշևիկները Հայաստանի համար ելքը համարում էին երկրում խորհրդային իշխանության հաստատումը, հայ ժողովրդի ապագան տեսնում Ռուսաստանի կազմում կամ նրա հետ միության մեջ: Ինտերնացիոնալիզմի բոլշևիկյան ըմբռնումը հակառակ էր անկախության պայքարին նախանձախնդիր ուժերի իղձերին ու ձգտումներին: Ազգային պետականությունը պաշտպանող քաջազուն զավակներն արյան գնով հաստատում էին այն ճշմարտությունը, որ անանց ու բացարձակ է Ազատ Հայրենիքի գաղափարը, որ ժողովուրդը կարող է իր ազգային նպատակներին հասնել միայն պետական անկախ գոյության պայմաններում:

Պատմական եղելությունները քննել անկողմնակալ, չի նշանակում հանդես գալ կողքից անտարբեր դիտողի դերում:

Գոյամարտի ընթացքը լուսաբանելիս հեղինակն ամեն կոնկրետ դեպքում ակտիվ վերաբերմունք է դրսևորում պատմական այս կամ այն իրադարձությունը, քաղաքական և ռազմական գործիչների գործունեությունը զնահատելիս, միշտ ելակետ ունենալով այն, թե տվյալ գործողությունը կամ արարքը որքանով է բխում հայ ժողովրդի ազգային-հավաքական շահերից: Երբ կարմիր բանակը Ջանգեզուր էր գալիս՝ խնդիր ունենալով գավառը միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին, ապա իրենց անկախությունը պաշտպանելու համար զանգեզուրցիների հերոսամարտերը երիցս արդարացի էին, ազատագրական: Իսկ երբ արդեն պարզ էր դարձել, որ Ջանգեզուրը հաստատապես միանալու է Խորհրդային Հայաստանին, սպառազեն կարմիր բանակի զորքերին զանգեզուրցիների հետագա դիմադրությունն այլևս արդարացված չէր:

Այս ընդհանուր հարցադրումը հեղինակի համար ելակետ է հանդիսացել ուսումնասիրության պարբերացման համար, որի հիմքում դրված են Ջանգեզուրում 1920-1921թթ. ծավալված գոյամարտի տարբեր փուլերը բնութագրող առավել բնորոշ իրադարձությունները:

Առաջին փուլը ընդգրկում է 1920թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսները, այսինքն՝ կարմիր բանակի կողմից հուլիսի 5-ին Ջանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքի զրավումից մինչև նույն թվականի հոկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած հակաբուլշևիկյան ապստամբությունը:

Երկրորդ փուլը տևում է 1920թ. հոկտեմբերի 10-ից մինչև նույն թվականի նոյեմբերի վերջը, երբ տեղի ունեցավ հակաբուլշևիկյան ապստամբությունը, և արյունալի կռիվներով Ջանգեզուրի զինյալները գավառի սահմաններից դուրս մղեցին ռուս-ադրբեջանական զորքերը:

Երրորդ փուլը ներառում է չորսամսյա ժամանակաշրջան՝ 1920թ. դեկտեմբեր - 1921թ. մարտ ամիսները, երբ Սյունիքի ղեկավարությունը և ժողովուրդը հիմնականում զբաղված էին գավառի ներքին կյանքի կանոնավորման և պաշտպանության ամրապնդման խնդիրներով:

Վերջապես, չորրորդ փուլը ընդգրկում է զանգեզուրյան գոյամարտի վերջին շրջանը, այսինքն՝ 1921թ. ապրիլի սկզբներից մինչև նույն թվականի հուլիսի 12-ը: Այդ ընթացքում փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության պարտության հետևանքով հազարավոր տարագիրներ Երևանից և Արարատյան դաշտից անցել էին Ջանգեզուր՝ այնտեղ տանելով խուճապ, հուսալքում, պարտվողական տրամադրություններ: Այս փուլը նշանավորվում է նաև Ալեքսանդր Մյասնիկյանի Հայաստան գալով, երբ

Չանգեզուրն անվերապահորեն հայտարարվեց Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մաս, և գավառում երկրորդ անգամ հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, այս անգամ՝ տևականորեն:

Այս կապակցությամբ կարևորվում է նաև Չանգեզուրում 1920-21թթ. տեղի ունեցած կոիվների բնույթի պարզաբանումը:

1918թ. սկզբներից մինչև 1920թ. հուլիս ամիսը Չանգեզուրի հայերն իրենց գոյությունը պաշտպանում էին գավառն Ադրբեջանին միացնելու ձգտող տաճկական զավթիչների և մուսավաթական հրոսակների դեմ մղած ազգային-ազատագրական արյունալի կոիվներով: 1920թ. ապրիլի վերջին Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո այնտեղից Չանգեզուրի վրա հարձակվեցին ռուսական կարմիր բանակը և բոլշևիկյան դիմակ հագած Խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր ասկյարները: Թեև պատմական գրականության մեջ առաջ է քաշված այն տեսակետը, թե այդ զորքերի՝ 1920թ. հուլիսի սկզբին Չանգեզուր մտնելուց հետո այնտեղ տեղի են ունեցել տևական քաղաքացիական կոիվներ, մնա՞ն պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը:

Սովորական կոիվներն իրենց բնույթով բոլորովին տարբեր են քաղաքացիական կոիվներից. եթե առաջին դեպքում գործ ունենք տարբեր պետությունների կանոնավոր բանակների միջև տեղի ունեցող կոիվների հետ, ապա քաղաքացիական կոիվի երկու կողմերում զինված առճակատման մեջ են մտնում միևնույն երկրի, նույն ժողովրդի, նույն ազգի տարբեր հատվածները:

Ելնելով այդ կոիվների հիմնական ու տարբերիչ առանձնահատկություններից՝ մենք սխալ ենք համարում Չանգեզուրի գոյամարտի 1920թ. հուլիս-1921թ. մարտ ժամանակահատվածը քաղաքացիական պատերազմ համարելը, քանի որ երկու կողմից կոլում էին ոչ թե նույն երկրի քաղաքացիներ, ինչպես դա տեղի էր ունենում, ասենք, Ռուսաստանում, այլ տարբեր ազգերի քաղաքացիներ: Ճակատի մի կողմում միայն հայեր էին, իսկ մյուս կողմում՝ ռուսներ, ադրբեջանցի թուրքեր, տաճիկներ և այլազգիներ: Չանգեզուրում հայ բնակիչների մի մասը այս ժամանակաշրջանում զանգվածաբար չէր կոլում մյուս մասի դեմ (բացառություն էին կազմում մի քանի հարյուր հայ կոմունիստները և նրանց համակիրները, որոնք պայքարում էին խորհրդային իշխանությունը որքան հնարավոր է գավառում շուտ հաստատելու համար):

Չանգեզուրի կոիվների բնութագրմանն այդպես էր մոտենում նաև Գարեգին Նժդեհը: Չանգեզուրի ազգային-ազատագրական պայքարը քաղաքացիական կոիվ վերածվելու մասին Նժդեհն առաջին անգամ հարևանցիորեն արտահայտվել է 1921թ.

սեպտեմբերին, Հ.Յ.Դ. Թավրիզի (Վրեժի) կենտրոնական կոմիտեին ներկայացրած իր հաշվետվության մեջ¹։

Հետագայում գրած իր հոդվածներից մեկում նա շեշտում էր, որ ինն ամսվա ընթացքում՝ 1920թ. հուլիսից մինչև 1921թ. ապրիլի սկիզբը, այսինքն՝ երբ փետրվարյան ապստամբությունից հետո ստեղծված «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» գործերը թողեցին Երևանը և հազարավոր փախստականների հետ ուղղություն վերցրին դեպի Ջանգեզուր, լեռնավայրում մղված կռիվները քաղաքացիական չեն եղել, քանի որ այդ ամիսներին հակառակորդի «բանակների մեջ էին ռուսը, լատիշը, հրեան, լեզգին, վրացին, թուրքը, թաթարը՝ մի ամբողջ Բաբելոն»։ Նույն հոդվածում՝ մի այլ խնդրի առնչությամբ, նա կրկին ընդգծում էր. այդ ժամանակաընթացքում «մենք եղբայրասպան կռիվներ չենք վարել, լեռնաշխարհը քաղաքացիական պատերազմ չէր տեսել (ընդգծումը մերն է Ա.Ս.)։ Մենք կռվել էինք թաթարի, թուրքի և սրանց օգնության փութացած կարմիր ռուսի դեմ։ Եվ եղել էինք մեր հարվածների մեջ ազատ սրանց նկատմամբ»²։ Ցավոք, զանգեզուրցի պաշտպանները ստիպված ընդհարվել են նաև ակամայից «կարմրած» հայերի հետ, որոնք եկել էին «անշուշտ, ոչ կռվելու և հաղթելու, այլ մեզ գրկելու ամխսնա հարվածելու հնարավորությունից»³։

Հետո Նժդեհը ավելի է կոնկրետացրել այդ խնդրի վերաբերյալ իր տեսակետը՝ գրելով.

«Այժմ հայն էր կազմում թշնամու ուժերի առաջամարտիկը, որին պարտության մատնելու համար չափտի կարողանայինք գործի դնել մեր ուժանակային պայթուցիկ տակառները, մեր լեռները, ժայռերը, մեր ռազմավարության տարերային ձևերը... մեր վճռականությունը։

Հանուն հայ ժողովրդի գոյության պաշտպանության զենք բարձրացնողները չափտի կարողանային մեր վարած գոյամարտին տալ եղբայրասպան բնույթ։

«Մի՛ կրակեք, մենք էլ ենք հայ», - ահա սյունեցու բազուկը անդամալուծող ճիչը։

«Մենք էլ ենք հայ», - կանչում էին կարմիր ճակատներից Սյունիքի դեմ գոռով քշված Երևանի հայերը։

Թշնամին գիտակցորեն կռիվներին տվել էր քաղաքացիական, եղբայրասպան բնույթ, համոզված, որ նման կռվի համար իր նետած ձեռնոցը չափտի կարողանանք վերցնել»⁴։

Նժդեհը համոզված էր, որ Ջանգեզուրի դեմ կարմիր բանակի

¹ Տե՛ս *Ղ. Նժդեհ*, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 328-363։

² *Ղ. Նժդեհ*, Ազատ Սիրնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 131։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում։

ռազմական գործողությունները սադրել են բուլշևիկյան կառավարության մեջ գտնվող թուրքասերները, հատկապես՝ տրոցկիստները՝ ի հաճույս պանթուրանականների:

1955թ. մարտի 30-ին արտոգրվալից՝ Տայշետից, Երևան՝ հարազատներին գրած նամակում Նժդեհը նշել է, որ «տրոցկիստները, որպեսզի Մոսկվային մոլորության մեջ գցեն, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը ներկայացրին որպես քաղաքացիական պատերազմ: Այդ առասպելը նրանք հորինել էին գոյություն չունեցող «գաղափարախոսական բախման» պատասխանատվությունը Չանգեզուրի բնակչության ուսերին բարդելու նպատակով: Չափազանց անլուրջ կլիներ խոսել 1918-1920 թվականներին Չանգեզուրում գաղափարախոսական բախման մասին, երբ հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը վտանգի մեջ էր»¹:

1921թ. Փետրվարյան ապստամբությունից և հատկապես նրա պարտությունից հետո, երբ բուլշևիկյան զորքերը ապրիլի 2-ին վերագրավեցին Երևանը, այն բանից հետո, երբ Մյունխի ինքնավարության փոխարեն կյանքի կոչվեց Լեռնահայաստանը, այդ ժամանակից սկսած Չանգեզուրի ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, նրա գոյապատերազմը աստիճանաբար փոխվեց քաղաքացիական կռիվ, որը տևեց մինչև հուլիսի 12-ը: Այս փուլում Չանգեզուրի զինյալների դեմ համատեղ կռվում էին ոչ միայն ռուսները, Ադրբեջանի թուրքերը և տարբեր ազգությունների պատկանող կարմիր զինվորներ, այլև Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը՝ իր հայ զինվորներով: Այլ խոսքով՝ հայը սկսել էր կռվել հայի դեմ:

Պետք է ասել, սակայն, որ նույնիսկ այդ փուլում կռիվները Չանգեզուրում դժվար է դասական իմաստով քաղաքացիական համարել. դրանք քաղաքացիական կարելի է կոչել վերապահումով: Այս փուլում Լեռնահայաստանի դեմ թեև կռվում էր նաև Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը, բայց ավելի մեծ ուժ էր Չանգեզուրի վրա եկող ռուսական բանակը՝ իր բազմազգ կազմով:

Որոշ վերապահումներով ընդունելի է Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակից հետո ստեղծված Փրկության կոմիտեի պաշտոնական օրգան «Ազատ Հայաստան» թերթի հետևյալ դիտարկումը. «Եթե ուզենք ճիշտ խոսել, պիտի ասենք, որ ներկա կռիվը քաղաքացիական չէ, թեև դրան այդ կերպարանքը ուզում է տալ մեր թշնամին: Հայ ժողովուրդը բանակների չի բաժանված: Նա ինքն իր ամբողջությամբ կռվում է դրսից եկած թշնամու դեմ, որ հաջողել է իր ետևից բռնի քաշել միամիտ հայերի մի խումբ...»²:

¹ «Հանրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, թիվ 11 (111):

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 1 մարտի:

Ի մի բերելով քաղաքացիական պատերազմի մասին իր մտքերը՝ Նժդեհը առանձնացրել է հետևյալ մի քանի առավել բնորոշ հատկանիշները:

Սովորական պատերազմում ռազմաճակատը կամ կրակի գիծը, ուր ընդհարվում են կանոնավոր բանակները, հրամանատարության անելիքները, զոհե ժամանակի որոշակի հատվածում, հասնեմատաբար հեշտ է որոշել: Քաղաքացիական կռվի դեպքում դժվար է երկար ժամանակի համար ծրագրել գործողություններ, քանի որ իրադարձությունները զարգանում են հարափոփոխ կերպով, անասելի շրջադարձերով: Եթե թշնամի բանակների բախման ժամանակ բնակչությունը հիմնականում «դիտողի» դերում է, ապա քաղաքացիական կռվի դեպքում չեզոքներ չեն լինում և չեն կարող լինել: Քաղաքացիական կռվի ելքը մեծապես պայմանավորվում է հասարակական խմբավորումների փոխհարաբերություններով, ժողովրդական զանգվածների շահագրգռությամբ: Քաղաքացիական պատերազմում աննախընթաց նշանակություն են ստանում բարոյական ազդակները՝ կռվի բախտը հաճախ վճռում են պրոպագանդն և քարոզչությունը: Ռազմական գործողությունները ընդունում են գլխավորապես մանյովրային բնույթ և զարգանում են փոթորկալի ուժով: Քաղաքացիական պատերազմում այս կամ այն կողմի հողային, անգամ զգալի կորուստը նվազ նշանակություն ունի, քան այդ լինում է սովորական պատերազմներում: Կռվի մեջ մտած կողմերի կատարյալ անհաշտելիությունը քաղաքացիական կռիվներին հաղորդում է աննախընթաց համառություն, դաժանություն և այլն¹:

Վերջապես, չենք կարող մորից չշեշտել վերևում հիշատակած կարևոր հանգամանքը. 1921թ. մայիսի 9-ին Ալ. Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո Չանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու ուղղությամբ նրա արած պաշտոնական հայտարարություններն ու այդ ուղղությամբ հանրապետության նորաստեղծ Ժողկոմխորհրդի կոնկրետ գործողությունները սույն աշխատության հեղինակին հիմք են տվել եզրակացնելու, որ արդեն 1921թ. մայիսի վերջերին հնարավոր է եղել զանգեզուրյան կռիվները վերջացնել՝ բանակցությունների միջոցով ավարտին հասցնելով մայր երկրի հետ Լեռնահայաստանի միավորումը: Երբ արդեն պարզ էր դարձել, որ Չանգեզուրը հաստատապես միանալու է Խորհրդային Հայաստանին, ինչպես արդեն ասվել է, սպառազեն կարմիր բանակի զորքերին զանգեզուրցիների հետագա դիմադրությունը մայիսի երկրորդ կես, հունիս և հուլիսի առաջին կես ժամանակահատվածում այլևս արդարացված չէր: Պայքարը շարունակվեց ևս երկու ամիս՝ պատճառ դառնալով նոր, անխմաստ զոհերի:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 75-76:

«Լեոնահայաստանի գոյամարտը» հոդվածաշարում, որը 1923թ. սեպտեմբերից սկսած տպագրվել է «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրում, Ջանգեզուրի հայության ազատագրական պայքարի օրինակով Գարեգին Նժդեհն այսպես է կարևորել ընդհանրապես ինքնապաշտպանական կռիվների պատմական նշանակությունը:

«Թերևս միայն ազգերի ֆիզիկական ինքնապաշտպանության բարդ գործը կռիվն է, որի հետ չի կարելի փորձեր կատարել՝ առանց փորձանքի ու արնոտ պատժի: Մեր ամեն մի սխալը կռվադաշտում թշնամին մեր արյունով է սրբագրում: Կռվի՝ մարդկային ամենից պատասխանատու գործողության էությունը յուրացվում է միայն պատերազմների պատմության և պատմական հուշերի բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ: Ահա թե ինչ տեսակետից այս կամ այն ժամանակաշրջանի անցքերի նկարագրություններն իրենց խոշոր արժեքն ունեն գալիք սերունդների համար:

Ընդունելով, որ պատերազմը մի մշտական չարիք է, որ եղել է, կա և պիտի մնա, և որ գուցե դարերն ու մարդկային բարոյական մշակույթը կարողանան մեղմացնել նրա բնույթը միայն, փոխել նրա ձևերը, բայց վերացնել՝ երբեք, կուզեի որ մեր ժողովուրդը ևս, որ արևի տակ իր անկախ անկյունն ունենալու ձգտումն ունի, պարտադրորեն յուրացնի կռվի բարդ արվեստը, որ եղել է և կմնա մանավանդ մեզ նման փոքր ազգերի ինքնապաշտպանության միակ միջոցը»¹:

¹ Գ. Նժդեհ, Լեոնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 71:

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ
ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՁԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ**

**Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, կարմիր բանակի
մուտքը «վիճելի» հայտարարված տարածքներ՝ Ղարաբաղ,
Չանգեզուր և Նախիջևան**

1918թ. մայիսին Հայաստանի անկախ պետության վերականգնումից հետո հանրապետության կառավարության և Չանգեզուրի ազգային իշխանությունների միջև հաստատվել էին յուրօրինակ փոխհարաբերություններ: Վերջիններս Երևանից պահանջում էին առանց հետաձգելու Չանգեզուրը հայտարարել Հայաստանի անբաժան մաս: Նույնպիսի պահանջով հանդես էին գալիս նաև Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը, ողջ արցախահայությունը՝ պահանջելով Ղարաբաղը մույնպես միավորել մայր երկիր Հայաստանի հետ: Բայց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չէր շտապում:

Մինչև 1918թ. նոյեմբեր ամիսը, այսինքն՝ մինչև գերմանա-թուրքական բլոկի պարտությունը և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, Հայաստանի կառավարությունը, իհարկե, չէր կարող պաշտոնապես հանդես գալ և Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը հայտարարել Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի տարածքներ, քանի որ թույլ ու քայքայված Հայաստանի գլխին շարունակում էր կախված մնալ տաճկական նոր հարձակման վտանգը: Թուրքերն առիթ էին փնտրում, որպեսզի ներխուժեն Հայաստանի Հանրապետության՝ առանց այն էլ չնչին տարածքներից ներս, ոչնչացնեն հայ ժողովրդի նորաստեղծ պետականությունը:

Գերմանա-թուրքական բլոկի պարտությունից հետո փոխվեց Հայաստանի շուրջը եղած քաղաքական իրադրությունը: Թուրքիայի պարտությունը նաև Ադրբեջանի պարտությունն էր, հետևապես՝ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ինչպես Ղարաբաղը, այնպես էլ հատկապես Չանգեզուրը հայտարարելու Հայաստանի անբաժան երկրամասեր: Բայց Հայաստանի կառավարությունն այդ հարցում շարունակում էր ցուցաբերել գերագույն զգուշավորություն, իսկ վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին ընդհանրապես այդ մասին լսել անգամ չէր ուզում: ՀՀ կառավարությունն իր այդպիսի դիրքորոշումն ամեն անգամ պատճառաբանում էր նրանով, որ հաղթող տերությունների՝ Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովը շուտով քննարկելու է նաև

Հայաստանի սահմանների հարցը, ուստի հարկ չկա անխոհեմ քայլերով վնասել հայկական հարցի լուծմանը:

Այս պայմաններում չէին դադարում Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայ գործիչների՝ Երևանի կառավարությանն ուղղված խնդրանքներն ու բողոքները, որոնք վերջինիս կողմից մերժվում էին՝ առաջ բերելով դարաբաղցիների ու զանգեզուրցիների լուռ կամ բացահայտ դժգոհությունը:

Վերջապես, Երևանի կառավարությունը տեղի է տալիս և Չանգեզուրին օգնելու առաջին փորձն է անում: Իր զորամասով Չանգեզուրում գտնվող զորավար Անդրանիկին աջակցելու նպատակով 1918թ. աշմանը Գորիս է ուղարկվում սպաների մի խումբ, որի մեջ էին գլխապետ Ստեփան Սարգսյանը, տեղակալ Մուսայելյանը, կապիտան Բագրատ Բաղդասարյանը, փոխտեղակալ Հովհաննիսյանը, զինվորական աստիճանավորներ Սիմոն Հարությունյանը և Սիբայելյանը, գլխապետ Ռուբեն Նարինյանը, ինչպես նաև մեկ զինվորական բժիշկ՝ Հայկ Շահնազարյանը և երկու քաղաշխատողներ՝ Կոստյա Աթայանը և Մխիթար Աբրահամյանը:

Գալով Գորիս՝ խումբը ներկայանում է Անդրանիկին՝ պարզելու համար իր անելիքները: Ջորավարը գլխապետեր Ստեփան Սարգսյանին և Ռուբեն Նարինյանին կարգադրում է մնալ քաղաքում, իսկ մյուսներին նշանակում է գյուղական ճակատների հրամանատարներ և ուղարկում իրենց պաշտոնատեղիները:

Նույնիսկ սպաների այս փոքր խումբը Չանգեզուր ուղարկելը Հայաստանի կառավարությունը կատարում էր զգուշավորությամբ ու մտավախությամբ: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ անգլիացիներն Անդրկովկաս գալով՝ աներկմիտ կանգնեցին Ադրբեջանի պաշտպանության դիրքերում և բացահայտորեն խրախուսեցին Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի նկատմամբ մուսավաթական կառավարության զավթողական նկրտումները, երբ ավելին՝ հավանություն տվեցին հայտնի պանթուրքական գործիչ, կատաղի հայատյաց Խոսրով բեկ Սուլթանովին 1919թ. հունվարին Ղարաբաղի և Չանգեզուրի գեներալ-մահանգապետ նշանակելու մասին Բաքվի որոշմանը, վերջապես, Երևանի կառավարությունը ստիպված եղավ դուրս գալ կրավորական վիճակից և, իր հերթին, Չանգեզուր-Ղարաբաղի պետական կոմիսար նշանակեց Արսեն Շահնազյանին, որը Չանգեզուրից գոր. Անդրանիկի հեռանալուց հետո գալով Գորիս, գլխավորեց հայկական երկու երկրամասերի հայության ինքնապաշտպանական պայքարը՝ մինչև 1919թ. նոյեմբերի վերջը:

Պետք է ասել, սակայն, որ իր պաշտոնական ներկայացուցչին Գորիս ուղարկելուց հետո էլ Հայաստանի կառավարությունը Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայությանը չէր կարողանում

ռազմական և տնտեսական նկատելի գործնական օգնություն ցույց տալ, ուստի երկու երկրամասերը շարունակում էին հույս դնել սեփական հնարավորությունների և հավաքական ուժերի վրա:

1919թ. նոյեմբերի վերջերին Չանգեզուրում Արսեն Շահմազյանին փոխարինել էին երկու գործիչներ՝ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը՝ որպես քաղաքացիական մասի կոմիսար, և գեներալ-մայոր Ն. Ղազարյանը՝ որպես զինվորական մասի ղեկավար: Այսպիսով, Չանգեզուրի ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական գործերը վերցվել էին Հայաստանի կառավարության անմիջական հսկողության տակ, իսկ դա նշանակում էր, որ գավառը, գոնե ձևականորեն, համարվում էր Հայաստանի մաս:

Չանգեզուրում քաղաքացիական իշխանությունն ամփոփվեց, այսպես կոչված, վարիչների խորհրդի ձեռքում՝ Ս. Մելիք-Յուլյանի նախագահությամբ: Շրջանը բաժանվեց երկու գավառի.

1. Չանգեզուրի գավառ, որի մեջ մտնում էին բուն Չանգեզուրը, Տաթևի ու Դարաբասի ձորերի գյուղերը և Սիսիանը;

2. Կապարգողթ, որի մեջ էին մտնում Ղափանը, Բաղաբերդ-Գեղվա ձորը, Արևիքը (Մեղրի) և Գողթանը:

Ձինվորական տեսակետից շրջանը բաժանվեց 3 մասի.

1. Սիսիան՝ հրամանատար Պողոս Տեր-Ղավթյան;

2. Կապարգողթ՝ հրամանատար Գարեգին Նժդեհ;

3. Բուն Չանգեզուր (Գորիս), որտեղ տեղաբաշխված էին Չանգեզուրի ջոկատի (պետ՝ գեներալ Ն. Ղազարյան, շտաբի պետ՝ փոխգնդապետ Դոնդարով) մասերը:

Նվ Կապարգողթի, և՛ Սիսիանի հրամանատարները ենթակա էին գեներալ-մայոր Ղազարյանին¹:

Զնայած Գարեգին Նժդեհին իր պաշտոնով միայն Կապարգողթի հրամանատարն էր, բայց 1919թ. նոյեմբերից սկսած փաստորեն նա էր կանգնել Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործի գլուխ:

1918-1919թթ. Չանգեզուրում ծավալված ինքնապաշտպանական կռիվները միաժամանակ ցույց էին տվել, որ լեռնավայրի հայրենապաշտ և անձնագոհ հայությանը պակասում է մի շատ կարևոր բան՝ կազմակերպվածությունը:

Գավառից գոր. Անդրանիկի հեռանալուց հետո մուսավաթական զավթիչները դարձել էին լկտի և համարձակ: Ուստի Չանգեզուրի փրկության գործի հաջողությունը պայմանավորվում էր երկաթյա կարգապահությամբ, որը հրամայաբար պիտի հաստատվեր հայ մարտիկների շարքերում: Անհրաժեշտ էր նոր որակ հաղորդել նրանց պայքարին, նրանց մղել մասսայական խիզախության, ինքնապաշտպանությունից անցնել հարձա-

¹ Ս. Կրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, երրորդ տպագրություն, տպ. «Ալիք», Թեհրան, 1982, էջ 371:

կողակաճ գործողությունների, հասնել ոչ միայն հաջողությունների, այլև՝ խոշոր հաղթանակների: Ճակատագրի ընձեռած այդ դերակատարությունը ստանձնեց Գարեգին Նժդեհը:

Նժդեհը (Գարեգին Նղիշեի Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886թ. հունվարի 1-ին, Նախիջևանի գավառի Կզնուք գյուղում՝ քահանայի ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղում, ապա սովորել Կզնուքից տասը կիլոմետր արևմուտք գտնվող Հին Նախիջևան քաղաքի ռուսական դպրոցում: Ուսումը շարունակելու ցանկությունը նրան տանում է Թիֆլիս, ուր ընդունվում է ռուսական միջնակարգ դպրոցներից մեկը: Ջանասեր և ընթերցասեր պատանին խանդավառվում է հայ ազատագրական շարժման գաղափարներով և, դեռ դպրոցը չավարտած, մտնում է Հ.Յ.Դաշնակցության շարքերը:

Ստանալով միջնակարգ կրթություն՝ Գարեգինը 1902թ. մեկնում է Պետերբուրգ և ընդունվում տեղի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Այստեղ հանդես է բերում բարձր առաջադիմություն, բայց նրան վիճակված չէր ավարտելու համալսարանը: 1904թ. թողնելով Պետերբուրգը՝ Հ.Յ.Դ. մարմինների կարգադրությամբ մեկնում է Սալմաստ (Պարսկաստան), նշամավոր հեղափոխական Սամսոն Թադևոսյանի տրամադրության տակ՝ իբրև կուսակցական քարոզիչ: Այսպիսով, Գարեգին Նժդեհը 17 տարեկանից ամբողջովին նվիրվում է ազգային ճնշումից և սոցիալական հարստահարումից իր ժողովրդի ազատագրության գործին:

1906թ. Գ. Տեր-Հարությունյանն անցնում է Բուլղարիա և մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարներ Բորիս Սարաֆովի և Լյապով Գուրիևի միջնորդությամբ ընդունվում է Սոֆիայի սպայից դպրոցը՝ Դմիտրի Նիկոլով անունով: Առաջին կարգի դիպլոմով 1907թ. ավարտելով դպրոցը, Գարեգինը վերադառնում է Կովկաս, որտեղից սեբաստացի Մուրատի հայդուկային խմբի հետ մտնում է Արևմտահայաստան, հետո՝ անցնում Պարսկաստան, ուր հեղափոխական շարժում էր ծավալվել շահի միահեծան ինքնակալությունը տապալելու, պետական ու հասարակական կարգերը վերափոխելու, երկրում սահմանադրություն և պառլամենտ մտցնելու համար: Պարսկաստանի հայերը նույնպես իրենց հեղափոխական կազմակերպությունների՝ Հ.Յ.Դաշնակցության և Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության տեղի մասնաճյուղերի ղեկավարությամբ, ակտիվ մասնակցություն էին ունենում սահմանադրական շարժմանը, իսկ նրանցից ոմանք (Եփրեմ Դավթյան և ուրիշները) ղեկավար դեր էին խաղում այդ շարժման մեջ: Գարեգինը սահմանադրականների շարքերում էր՝

* Նժդեհի նշանակում է պանդուխտ, օտար երկրում ապրող:

կոիվների ամենավտանգավոր տեղերում: 1909-ին նա վերադառնում է Կովկաս՝ զենք ու ռազմամթերք հայթայթելու և Թավրիզ առաքելու համար: 1909թ. մայիսին Արաքսն անցնելով՝ նա ձերբակալվում է Ջուլֆայի մոտ, տարվում Հին Նախիջևան և նետվում տեղի բանտը: Այստեղ մի քանի ամիս մնալուց հետո տեղափոխվում է Երևանի բանտ:

Երեք տարի անցկացնելով բանտերում՝ Նժդեհը 1911թ. ազատ է արձակվում և, ցարական իշխանությունների կողմից կազմակերպված Հ.Յ. Դաշնակցության դատավարությունից խուսափելով, նորից մեկնում է Բուլղարիա, ուր ծառայության է անցնում բուլղարական բանակում՝ իբրև սպա:

1912թ. աշնանը բալկանյան քրիստոնյա չորս պետություններ՝ Բուլղարիան, Սերբիան, Հունաստանը և Չեռնոգորիան, պատերազմ են հայտարարում Թուրքիային՝ Բալկաններից նրան դուրս մղելու համար: Բալկանյան այդ առաջին պատերազմին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև հայ կամավորներից կազմված վաշտը, որի հրամանատարներն էին Նժդեհը և Անդրանիկը:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ցարական կառավարությունը ներում է շնորհում Հ. Յ. Դաշնակցության գործով մեղադրվածներին, այդ թվում՝ Գարեգին Նժդեհին, պայմանով, որ նա մասնակցի Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմին: Վերադառնալով Կովկաս՝ նա ստանձնում է Հայկական կամավորական 2-րդ գումարտակի (գնդի) փոխհրամանատարությունը և մասնակցում կոիվներին, իսկ պատերազմի երկրորդ տարում ղեկավարում է հայ-եզդիական մի առանձին զորամաս:

1917թ. սակավաթիվ ուժերով Նժդեհը օգնության է գնում պաշարված Կողբին և փրկում այդ շրջանի հայությանը: Հայաստանի անկախության նախօրյակին նա վարում է Ալաջայի կոիվները, դրանով իսկ Էրզրում-Սարիղամիշ - Ղարսից նահանջող հայկական զորամասերին հնարավորություն է ընձեռում անցնել Ալեքսանդրապոլ: Նա Արփաչայի մյուս ափն է նահանջում բոլորից հետո՝ կարողանալով իր մարդկանց միջոցով Անիից փոխադրել պրոֆ. Մառի պեղումներով հայտնաբերված արժեքավոր հնությունները:

1918թ. մայիսի վերջին Նժդեհն իր զորամասով հերոսաբար կռվում է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում և վիրավորվում:

Ղարաքիլիսայի կոիվների նախօրեին, երբ հայկական բանակի բարձր հրամանատարությունը մատնվել էր անորոշ վիճակի, իսկ զորամասերը՝ խուճապի, երբ շատերը բռնել էին Դիլիջան-Թիֆլիս ճանապարհը, հրազենից վերք ստացած Նժդեհն իր կրակոտ ճառերով ոգևորում էր լքված զորամասերին: Միաժամանակ, հեծելազոր հարյուրակի գլուխն անցած,

հետախուզություն է կատարում և պարզում, որ թշնամին չի մտել Դիլիջան. այդ լուրը տարածել էին խուճապ ստեղծողները: Ձորամասերն ամրացնում են դիրքերը և պատրաստվում պաշտպանության. հատկապես ամրացվում է Մայմեխ լեռնաշղթան: Կացությունը փրկվում է:

Հայաստանի անկախության օրերին հմուտ զինվորական Նժդեհն իր զորամասով մղում է մի շարք կռիվներ և ամեն անգամ պատվով կատարում հրամանատարության առաջադրանքը, որի արդյունքում կառավարության կողմից պարգևատրվում է «Քաջության համար» բարձրագույն շքանշանով: 1919թ. աշնան սկզբին նա իր զորամասով փրկում է Դավալուի և Վեդիի միջև պաշարման մեջ ընկած հայկական 2-րդ գունդը¹:

Այդ նույն ժամանակ Գողթանի հայության մնացորդները արտակարգ ծանր օրեր էր ապրում:

1919թ. օգոստոսի 18-ին Երևանի կառավարությանն ուղղված իր գրության մեջ Գողթանի կառավարիչ Աշոտ Մելիք-Մուսյանն այսպես էր նկարագրում Գողթանի և Չանգեզուրի դրությունը.

«Կռիվը Գողթանում սկսվել է հունիսի 25-ից: Հայկական զյուղեր Աղան, Դերը, Շուռուքը, Փառականը, Գեալը և մոտ 500 հոգի դազանչիցիներ թուրքերի ճնշման տակ անցել են Գողթանի լեռնային մասը: Մենք ավերել ենք թուրքական Բիլան և Բեյուտ գյուղերը: Տասնօրյա կռիվներից հետո մեծ կորուստներով օգոստոսի 6-ին ընկավ Տանակետը: Ազուլիսցիների հետ կապը խզված է: Տեղեկությունների համաձայն, նրանք համձնվել են թուրքերին՝ վար դնելով զենքերը: Ամենաստույգ տեղեկություններ ունենք, թե թուրքերը վճռել են ամեն գնով ոչնչացնել Գողթանը և կապվել Գենվազի հետ: Գենվազում դրությունը աննկարագրելիորեն սպառնական է: Սովը, ռազմամթերքը և արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցության չգոյությունը դրել են մեզ անել կացության մեջ: Փրկություն փնտրել զաղթելու մեջ անհնար է, որովհետև ճանապարհները գտնվում են թուրքերի ձեռքին: Անհամբեր սպասում ենք այս գրության Ձեր պատասխանին: Մեր օրերը համրված են, դիմադրել 10-15 օր այլևս անհնար է: Տվեք մեզ ցուցմունքներ և փութացեք փրկելու Գողթանը»²:

Մելիք-Մուսյանի նամակի հետ գրեթե միաժամանակ Երևան է հասնում Գողթանի հայկական միլիցիայի պետ Մովսես Գյուլնազարյանը՝ օգնության գործը արագացնելու առաքելությամբ:

ՀՀ կառավարությունը, զբաղված լինելով Վեդի-Բասարի և

¹ Մ. Լալայան, Գարեգին Նժդեհ (կյանք և գործունեություն), էջ 138-142:

² Վ. Գեղբազան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 8:

Շարուրի անհաջող կոիվներով, այս անգամ էլ դժվարացավ կանոնավոր գործնասեր ուղարկել Գողթան:

Գարեգին Նժդեհը ակնդետ հետևում էր իր հայրենի Նախիջևանի Գողթան գավառակի դեպքերին: Վեդի-Բասարի մոտ մղած հաղթական կոիվներից հետո վերադառնալով Երևան՝ նա դիմում է հանրապետության զինված ուժերի հրամանատար, գոր. Հախվերդովին՝ խնդրելով իրեն ուղարկել Գողթան՝ Լդիֆ բեյի զորքերի կողմից պաշարված, սովի ու ոչնչացման վտանգի ենթարկված հայ բնակչությանն օգնություն ցույց տալու համար: Նժդեհին Գողթան ուղարկելու առաջարկությամբ գորավարին է դիմում նաև Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն: Ի վերջո, Հախվերդովը տալիս է իր համաձայնությունը, և Նժդեհը մեկնում է Ջանգեզուր՝ այնտեղից Գողթան անցնելու համար:

Ճանապարհին Նժդեհը իր մի քանի հեծյալ զինվորների հետ կանգ է առնում Սիսիանում: Այստեղ ինքնապաշտպանական գործնասի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի և շրջանային կոմիսար Ջաքար Տեր-Ղազարյանի հետ հանդիպում ունենալուց հետո նա շարունակում է ճանապարհը, հասնում Ջանգեզուրի կենտրոն՝ Գորիս քաղաք:

Պետական կոմիսար Արսեն Շահմազյանի և Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի նախագահ Արշակ Շիրինյանի հետ ունեցած հանդիպումից հետո փոխվում է Գարեգին Նժդեհի նախնական ծրագիրը: Գարեգինի հետ ունեցած գրույցից հետո Շահմազյանն ու Շիրինյանը համոզվում են, որ հանձին հայկական բանակի 33-ամյա կապիտանի, իրենք գործ ունեն արտակարգ խելքի և ռազմական մեծ տաղանդով օժտված մարդու հետ: Ուստի, հաշվի առնելով, որ 1919թ. հունվարից սկսած, շուրջ 9 ամիս, Ղափանը և Գենվազը (Մեղրի, Արևիք) չունեն դրսի հարձակումներից իրենց պաշտպանությունը կազմակերպող ընդհանուր հրամանատար, Շահմազյանը և Շիրինյանը Նժդեհին առաջարկում են Գողթանի հետ ստանձնել նաև այդ երկու շրջանների պաշտպանության կազմակերպման գործը: Նժդեհը գոհ էր առաջարկից, քանի որ ստացել էր ինքնուրույն որոշումներ ընդունելու և ինքնուրույնաբար գործելու, իր հմտություններն ու ընդունակությունները, իր մտևվոր ու ֆիզիկական ողջ կարողությունը ոչ միայն Գողթանին, այլև Ջանգեզուրին ծառայեցնելու հնարավորություն: Նա տալիս է իր համաձայնությունը, և Ջանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային խորհուրդը, քննելով հարցը, Գարեգին Տեր-Հարությունյան - Նժդեհին նշանակում է Ղափանի (Կապանի), Արևիքի (Գենվազ, Մեղրի), Գողթանի կամ կրճատ՝ Կապարգողթի՝ հայկական զինված ուժերի

* Կապարգողթ քառք բաղկացած է Կապան + Արևիք + Գողթան քառերի Կապ + Ար + Գողթ առաջին վանկերից:

և Սյունյաց երկրի հարավարևելյան ռազմաճակատի հրամանատար¹:

Նժդեհը մեկնում է Ղափան: Նա գնում էր ստանձնելու Կապարգողթի 60 հազար հայության ճակատագրի պատասխանատվությունը, գնում էր սկսելու Մեծ Գործը և կերտելու իր անմար փառքը: «Իմ հավատքի և պաշտամունքի տաճարում,- գրել է նա,- միշտ էլ առաջին տեղերը հատկացուցած են եղել Աստծո և Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրավոր սրբազնագույնն ինձ համար: Ընչեղ, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, զոհաբերելու և մեռնելու նրա համար: Դա է եղել իմ սրբազան ցավը, կարոտը, ուրախությունը, իմ գոյության իմաստը, իմ անմահությունը, իմ գերագույն իրավունքն ու պարտականությունը»²:

Այդ հզոր անհատականության մոտ իր հայրենիքի նկատմամբ տաժած սերը հասել էր գերաստիճանի՝ հայրենապաշտության: Մեծատաղանդ գրող Համաստեղը (Համբարձում Կելենյան) Նժդեհի հայրենասիրության մասին գրել է.

«Հայաստանն ու հայ ժողովուրդն էին ամոր հավատքը, որ մինչև բնագանցություն տարած էր, իր ուժով և նոր գծերով: Հայրենասիրութեան մեջ իր ուժն ուներ, տեսակ մը պառնասական: Այնպես կը խոսեր, որ կարծես գտած էր հայ ժողովրդի գոյության նախնական կավը - այդ կավը ցեղը էր և ցեղի փիլիսոփայությունը: Մոլեգնորեն կը հավատար, որ հայ ժողովուրդը պահողը այդ էությունը է: Եվ այդ ավանդություններն, մեր լեզուեն և նոյնիսկ մեր նախապաշարումներն»³:

Հասնելով Ղափանի հանքեր՝ Նժդեհն անմիջապես գործի է անցնում: Նրան ջերմորեն է ընդունում Ղափանի շրջանի Ազգային խորհուրդը՝ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանի ղեկավարությամբ: Առաջին իսկ օրից նա իր շուրջն է համախմբում ճանաչված գործիչներ Գեղեճն Տեր-Մինասյանին, Գերասիմ Աթաջանյանին, Կարապետ Նուրիջանյանին, Իվան Մելիք-Քարամյանին, Արսեն Բաբայանին, Մուշեղ Ոսկանյանին, Արմենակ և Դավիթ Դավթյաններ եղբայրներին, Համազասպ Ստեփանյանին, Նիկոլայ Նիկողոսյանին, Թովմաս Բաթխուդարյանին և ուրիշների:

Ղափան գալու հաջորդ օրն իսկ Նժդեհը խնդրում է հրավիրել Ազգային խորհրդի ընդլայնված նիստ՝ գյուղական կոմիսարների և զինական ուժերի ղեկավարների մասնակցությամբ: Խորհրդի նիստում նա իր առաջին կրակոտ ելույթն է ունենում Ղափանում, իր հավատարմությունը հայտնում Սյունիքի ժողովրդին, խոսում է առաջիկայում ղափանցիների և իր անելիքների մասին,

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, ք. 52-53:

² Նույն տեղում, գ. 476, ք. 16:

³ «Նժդեհ: Կենսոմն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 433:

ներկաներին կոչում հայրենասիրության ու անձնագոհության, հորդորում լինել զգոն ու զաղտնապահ, անառակելիորեն ենթարկվել զինվորական կարգապահությանը:

Մի օր անց Հանքեղում հրավիրվում է մեծ միտինգ, որտեղ Նժդեհը փայլուն ճառ է ասում, Սյունյաց քաջերին կոչ անում անթերի կատարել պետերի հրամանները, զոտեպնդվել և ամեն բոպե պատրաստ լինել պատժելու երկիր ներխուժող թուրք ավազակախմբերին:

Ծանոթանալով իրավիճակին՝ Նժդեհը գալիս է այն համոզման, որ Կապարգողթի հայությունը Նախիջևանի հայության մասն կարող է ենթարկվել բնաջնջման, եթե չձեռնարկվեն արտակարգ միջոցներ:

Աղբբեջանի մուսավաթական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր Ձանգեզուրը նվաճելու համար: Այդ նպատակով Բաքուն մշտապես գրգռում էր զավառով մեկ տարածված թուրքական գյուղերի բնակիչներին, նրանց մղում ապստամբությունների, որի հետևանքով բուն Ձանգեզուրը (Գորիսի շրջանը), Ղափանը, Գենվազը և Գողթանը ըստ էության կտրվել էին իրարից: Այլ խոսքով, Աղբբեջանն ամեն ինչ անում էր՝ ջլատելու Սյունիքի հայության միասնականությունը: Ջիբրայիլի և Ձանգելանի կողմերում կազմելով մեծաքանակ ավազակախմբեր՝ թուրքերը սպառնում էին գրավել Ղափանն ու Գենվազը, որպեսզի այդ շրջանները նույնպես հայաթափեն և Օրդուբադի վրայով միանան Նախիջևանին: Ամենավտանգավոր վայրեր էին դարձել Ողջիի և հատկապես Գեղվա ձորերը, ուր իրենց կատարած թալաններով ու զազանություններով թուրքերն իսկական պատուհաս էին Գենվազի հայության համար: Գեղվա ձորերի թուրքերը սերտ կապեր էին պահպանում մի կողմից Նախիջևանի, մյուս կողմից՝ Ձանգելանի և Ջիբրայիլի, իսկ երրորդ կողմից՝ Շխարի վրայով, նաև՝ Հաջիսամլուի թրքության հետ: Երկու ձորերի հայկական գյուղերը օղակված էին չորս կողմից:

Իրեն հանձնարարված տարածքների ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ իր պարտականությունները կատարելիս Նժդեհը հանդես բերեց արտակարգ վճռականություն ու հետևողականություն:

Ուսումնասիրելով վիճակը՝ Նժդեհը եկել էր այն եզրակացության, որ տեղական բնակչության վրա չափազանց ծանր կանդրադառնա, եթե զինվորական ծառայության կանչով և տակակնորեն զենքի տակ պահվի երիտասարդությունը: Այդ դեպքում հարկ կլիներ հոգալ զինվորների սննդի և հագուստի մասին, նրանց համար կառուցել գորանոցներ և այլն: Ելքը նա տեսավ աշխարհագրի մեջ: Ձինված ուժերի թվի համեմատ Կապարգողթի գյուղերը բաժանելով գորաշրջանների՝ նա ստեղծեց

վաշտեր՝ զինվորների միջից առաջ քաշելով և վաշտապետեր նշանակելով առավել համարձակ, խիզախ ու քաջարի անձանց: Մյուսիքն ուներ 200-ի չափ ժողովրդական ուխտյալ վաշտապետեր՝ Կովի ժամանակ մի քանի վաշտեր գործում էին ճակատապետի հրամանատարությամբ²: Ամենաքաջ ու կարգապահ վաշտերը Նժդեհը մկրտել էր Դավիթ Բեկի անունով: Դավիթբեկյան վաշտերից ամեն մեկն ուներ իր առանձին դրոշակը՝ հատուկ մակագրությամբ: Ամեն ինչի պակաս էր, պակաս էր նաև զորքի հանդերձավորումը, հագուստը:

«Իսկ թե ինչպես էր «զգեստավորված» իմ զինվորը,- գրել է Նժդեհը,- գիտեմ այն բոլորը՝ թուրք, թաթար և ռուս, որոնք գործ ունեցան նրա հետ: Որքան զինվոր, գրեթե նույնքան ձկնի և գույնի զգեստ, այն էլ պատրաստված տանը՝ բրդից կամ մազից: Իմ զինվորի ոտները կոշիկների փոխարեն ծածկում էին տրեխները, որի հետ նա իր լեռների վրա մաշում էր և իր ոտների կաշին՝ շատ անգամ և շատ տեղ իր ծեծված ոտքերի արյունով իր անցած ճանապարհը ներկելով: Այսպես, այս ձևով էր զգեստավորված իմ զինվորությունը»³:

Կազմվեցին նաև, այսպես կոչված, գայլավաշտեր, որոնցից ամեն մեկը բաղկացած էր 20-50 հոգուց, որոնք, զինված ուժանակներով և ձեռնառումբերով, գիշերային համարձակ հարձակումներ էին կատարում թշնամու վրա՝ նրան մեծ կորուստներ պատճառում և մատնում խուճապի:

1919թ. վերջերից Նժդեհը սկսեց իրականացնել իր մշակած ռազմագիտական ծրագրերը և Կապարգողթի վաշտերով փայլուն հաղթանակներ տարավ Ողջիի և Գեղվա ձորերում, Գենվազում և Գողթանում:

Ջանգեգուրյան ինքնապաշտպանական ջոկատները, չնչին բացառություններով, կազմավորված էին կամավորության սկզբունքով, որը և գլխավոր պատճառներից մեկն էր մարտիկների անսահման խիզախության, նրանց տարած անհավատալի հաղթանակների: Նժդեհը գրել է. «Հայը կովում է անմահանջ և սխրագործում ավելի իբրև կամավոր, քան պարտադիր ծառայության զինվոր: Նրա սրտովը չէ՝ գործել հրամանով, իսկ մեռնել հրամանով՝ բնավ:

Պարտադիր ծառայության մեջ նա իրեն զգում է կամավոր:

Հոգեբանական այդ իրողությունը հետևանք է այն բանի, որ երկար, շատ երկար ժամանակ՝ իր պատմական ճակատագրի բերումով, հայն իր հայրենիքի պաշտպանության գործին մասնակցել է ոչ իբրև մի նախարարի ստորուկը, ճորտը, այլ իբրև

¹ Գ. Ն. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 134:

² Ս. Լուրջան, Կեսանի ուղիներով: Դավթեր, դևեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 152:

³ Գ. Ն. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 89:

հայ մարդ. որ պարտական է կռվելու Հայաստանի համար:

Հայու այդ հոգեզիծը՝ դրական և օրինաբեր, պիտի պահպանվի գուրգուրանքով, քանզի կամավորության գաղափարն ավելի վեհ է. քան պարտադիր ծառայությունը:

Կամավորությունը ուխտվածություն է ահա թե ինչումն է իր խորհուրդը, իր ուժը: Եվ ոչ մի իշխանություն կարող է մեռնելու բռնադատել նրան, ով ուխտված չէ, մահապատրաստ չէ հայրենիքի համար: Կարելի է առաջ վարել անգամ մորթապաշտներին. մմաններին իսկ կարելի է զոհաբերել, բայց նրանց կրավորական, ակամա մահերով հաղթանակ չի շահվում:

Կամավորագրվողն է քաջագործում, մեռնում կամովին հաղթանակում»¹:

1920թ. հունվարի 19-ից զանգեզուրցիները բուռն գրոհով մաքրեցին բուն Չանգեզուրի և Ղափանի միջև ընկած տարածությունը՝ Դոնդարլու-Շուռնուխ Ասկյուլումի թուրքական շրջանը՝ մոտ 30 գյուղ: Շատ չանցած՝ զանգեզուրյան ուժերը նոր խոշոր հաղթանակ տարան՝ մարտ ամսին ջախջախեցին մուսավաթական բազմամարդ հրոսակախմբերը և գրավեցին Բարգյուշատ - Մուսուլմանլար - Ալեանշու - Ավդալար շրջանը՝ մոտ 120 գյուղերով: Թրքությունը թողեց և հեռացավ Ադրբեջանի խորքերը:

Այդ բոլոր գործողությունների ընթացքում վճռորոշ դեր խաղացին Նժդեհի զինված ուժերը:

Չհաշտվելով կրած ջախջախիչ պարտության հետ՝ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը որոշեց կորցրածը ետ բերել և այդ նպատակով լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների էր պատրաստվում Չանգեզուրի դեմ:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ 1920թ. ապրիլի 22-ին ՀՀ կառավարության հասույկ հրամանով Չանգեզուրի գավառը հայտարարվել էր զինվորական դրության մեջ, և զեներայ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյանը նշանակվել էր Չանգեզուր-Դարալագյազի զեներայ-մահանգապետ, որի ձեռքում էին կենտրոնացել զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունները:

1919թ. վերջերին և 1920թ. առաջին ամիսներին Ադրբեջանի դեմ զանգեզուրցիների մղած հաղթական կռիվները մուսավաթականներին համոզել էին, որ իրենք սեփական ուժերով չեն կարող հաղթահարել Չանգեզուրի պատնեշը և միավորվել Թուրքիային: Ուստի, Բաքվի իշխանությունները որոշեցին միառժամանակ ռազմական ակտիվ գործողությունների չդիմել Չանգեզուրի դեմ և դրա փոխարեն սաստկացնել Ղարաբաղի դեմ

¹ Նժդեհ, Բանտային գրառումներ (խորհրդածրվածքներ), «ԵՄ Վարանդեան» հրատ., Երևան, 1993, էջ 72:

զավթողական կռիվը՝ երկրամասը վերջնականապես Ադրբեջանին ենթարկելու նպատակով:

Մուսավաթականների համար առիթ հանդիսացավ 1920թ. զարնան սկզբին Ղարաբաղում սկսված ապստամբական շարժումը: Բաքվի կառավարությունը որոշեց զինաթափել երկրամասի հայ բնակչությանը և մարտի 20-ին վերջնազիր ներկայացրեց: Արցախահայերը մերժեցին այդ պահանջը, որին հետևեց հարձակումը: Խոսրով բեկ Սուլթանովի և Խսմայիլ փաշայի բանակները՝ գեներալ Նովրուզովի գլխավորությամբ, հարձակում գործեցին հայկական գյուղերի վրա և կրակի մատնեցին դրանցից ավելի քան 20-ը: Կռիվների ժամանակ հրդեհվեցին Շուշիի հայկական թաղերը, կործանվեց քաղաքը: Քաղաքում և զավառներում սրի մատնվեցին հազարավոր հայեր:

Ղարաբաղի վարչական և մշակութային կենտրոնի հրդեհումը և ավերումը անդառնալի կորուստ էր տարածաշրջանի ողջ հայության և, մասնավորապես, հայ մշակույթի համար:

Ադրբեջանական բանդաների արյունալի նոր ոճրագործություններն այս անգամ Հայաստանի կառավարությանը դուրս բերեցին կրավորական վիճակից, և նա ռազմական օգնություն հասցրեց Ղարաբաղին: Գորիս - Ավդալար - Շուշի գծով Ղարաբաղ մեկնեց Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) գլխավորած Ջանգեզուր - Ղարաբաղյան էքսպեդիցիոն ջոկատը, իսկ Ղափանի ուժերի մի մասից կազմված և «Հարավդարաբաղյան» անվանումը ստացած ջոկատը Նժդեհի հրամանատարությամբ մտավ Դիզակ:

Գալով Շուշի՝ Դրոն հետևյալ կոչն ուղղեց «Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը».

«Ես մտա Ղարաբաղ ամսույս 14-ին, այն ժամանակ, երբ արդեն հրդեհը սկսված էր և երբ բավական հայ գյուղեր ավերի մատնված էին թշնամու կողմից և երբ Ղարաբաղի գյուղացիությունը, հերոսաբար դիմադրելուց հետո, նորից մնացել էր իր դիրքերում՝ կուրծքը դեմ տված թշնամու զնդակներին:

Դու պիտի ըմբռնես, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ադրբեջանի ծրագիրն է վերացնել հայ ազգաբնակչությունը, շարունակել իրականացնել տաճկական փաշաների որոշումը, տիրել Ղարաբաղին, ոտքի տակ տալ Ջանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունն ու, այդպիսով, վերացնել մահմեդական աշխարհի մեջ ընկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը:

Ես եկել եմ ձեր մեջ այն խոր համոզումով և հաստատ որոշումով, որ հենված ձեր վճռականության վրա և միացած ձեր քաջարի զինվորների հետ, պետք է հաղթենք թշնամուն: Ես վճռել եմ մնալ ձեր մեջ, կռվել ձեզ հետ միասին և ազատությունն ու հաղթանակը տոնել այստեղ:

Հիշեցեք, որ պետք է միայն մի քանի հարյուր զոհ՝ վնասվածքներն փրկելու Ղարաբաղը:

Ղարաբաղը միշտ հերոսներ է տվել Ռուսական մեծ բանակին և հայ ազատագրությանը, որոնք կռվել են բոլոր ճակատամարտերում:

Այսօր մենք բոլորս, ձեզ հետ միասին ձեռք ձեռքի տված, պիտի շարունակենք կռիվը մինչև վերջնական հաղթանակ:

Ամու՛ր կաց, Ղարաբաղի՛ հայ գյուղացիություն: Միշտ դիրքերի մեջ ու պատրաստ՝ թշնամուն ետ շարտելու և մեր ազատությունը ձեռք բերելու:

ՁԱՆԳԵՁՈՒՐ-ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

ԴՐՈ

26-ին ապրիլի 1920թ.»¹:

Սակայն, իրադարձություններն անսպասելիորեն զարգացան ուրիշ ուղղությամբ:

1920թ. սկզբներին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը գալիս է այն համոզման, որ վրա է հասել Անդրկովկասի ազգային երեք հանրապետությունների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների տապալման և երկրամասում ռուսական կայսրության մինչպատերազմյան սահմանները վերականգնելու պահը:

Ի կատարումն Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցության 9-րդ համագումարի ցուցումի՝ Հյուսիսային Կովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների, այդ թվում՝ բանակային կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքները մոտիկից ղեկավարելու համար ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1920թ. ապրիլի 8-ին ստեղծեց նոր կենտրոն՝ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Հյուսիս-Կովկասյան բյուրո: Կուսակցական ղեկավար այդ մարմնի մեջ մտան Օրջոնիկիձեն, Սմիլգան, Մդիվանին և Կիրովը: Բյուրոն ստանձնում էր մահ ու հաղթանակ ֆունկցիաներ, ուստի նրա կազմի երկու անդամները՝ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և Ս. Մ. Կիրովը միաժամանակ կովկասյան ճակատի ռազմաօդային ու խորհրդի անդամներ էին:

Դեռևս 1920թ. ապրիլի 15-ին, այսինքն՝ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից երկու շաբաթ առաջ, Կովկասյան ճակատի ռազմաօդային ու խորհրդի անդամ Օրջոնիկիձեի հետ ունեցած հեռախոսային զրույցի ժամանակ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկին նրան հաղորդել էր, որ քննալական կառավարությունը Դադստանում գտնվող երիտթուրք պարագլուխներ Նուրի և Խալիլ փաշաներին հրահանգել է՝ իրենց զինված ուժերի հետ միասին թողնել այդ մարզի սահմանները: Իր

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 252, ց. 1, 4, 6, ք. 14:

հերթին Խալիլ փաշան Անկարայի կառավարությունից թույլտվություն էր խնդրել՝ վերակազմել իրեն ենթակա զորամասերը, այդ զորամասերի հետ Դադստանից անցնել Բաքու, ապա այնտեղից շարժվել դեպի Ղարաբաղ, Ջանգեզուր և Նախիջևան. տարածքներ, որոնք Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը մտադիր է «վիճելի» հայտարարել։ Ընդ որում, թուրք փաշաներն ուզում էին ավելի շուտ մտնել Բաքու, քան այդ կիսացներ անել 11-րդ կարմիր բանակը։ Հայկական երկրամասերը՝ Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը, նվաճելուց հետո նրանք այնուհետև պետք է մտնեին պատմականորեն հայկական Նախիջևան երկրամասը և ուղիղ գծով միանային Թուրքիային։

Սակայն քննալականների՝ Ադրբեջանում հիմնավորվելու նպատակ հետապնդող ծրագիրը ձախողվեց։ Մինչ նրանք Ադրբեջանում և Դադստանում զբաղված էին տեղի մուսուլմանական զորքերը կարգի բերելու, դրանք վերախմբավորելու և վերականգնելու հարցերով, ռուսական բոլշևիկյան կառավարությունը արագացրեց Ադրբեջանը և Անդրկովկասի մյուս տարածքները խորհրդայնացնելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքները։

Կարմիր բանակի զորամասերը ռազմական պատրաստության մեջ դրվեցին՝ Հյուսիսային Կովկասից Անդրկովկաս ներխուժելու համար։ Նախատեսվեց Անդրկովկաս մտնել Ադրբեջանի հյուսիսային սահմաններից։

Անդրկովկասի վրա զինված գործողություններ ծավալելու նախօրյակին կարմիր բանակի համար ստեղծվել էին ռազմաքաղաքական նպաստավոր պայմաններ։ Ընշտակիորեն փոխվել էր իրադրությունը Կովկասյան ռազմաճակատում, որի հրամանատարն էր Միխայիլ Տուխաչևսկին։ Փոխվել էր իրադրությունը նաև Կասպից ծովի շրջանում։ 1920թ. ապրիլին Կովկասյան ռազմաճակատի խորհրդային բանակի զորամասերն արդեն դուրս էին եկել Ադրբեջանի և Վրաստանի սահմանները։ Ապրիլի վերջերին 9-րդ կարմիր բանակի 34-րդ դիվիզիան, Մոչկի շրջանում վրացական սահմանին սեղմելով գեներալ Մորոզովի Կուբանյան բանակը, ջախջախել էր այն։ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը, Դադստանում պարտության մատնելով դենիկինյաններին, կենտրոնանում էին Պետրոպոլսկի շրջանում։ Այստեղ էին փոխադրվել նաև կասպիական կարմիր նավատորմիղի նավերը։

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Մ. Տուխաչևսկին և ռազմական խորհրդի անդամ Սերգո Օրջոնիկիձեն 1920թ. ապրիլի 21-ին Պետրոպոլսկից հրաման են արձակում Բաքվի վրա հարձակվելու և Ադրբեջանը գրավելու մասին։ Հրամանում ասված էր. «Ադրբեջանի գլխավոր ուժերը կենտրոնացված են այդ պետության արևմտյան սահմաններում։ Յամալա կայարան -

Բաքու շրջանում, հետախուզության տվյալներով, կան միայն աննշան ադրբեջանական ուժեր...»¹:

Հետախուզության տվյալները ճիշտ էին: Մուսավաթական բանակի շարքերում 1920թ. ապրիլի կեսերին հաշվվում էր մոտ 30 000 հետևակ և հեծյալ զինվոր: Կանոնավոր զորամասերից մուսավաթականներն ունեին.

ա) մեկ հետևակային դիվիզիա, որի կազմում կար հինգ գունդ մինչև 12 000 սվինով,

բ) երկու գնդերից կազմված մեկ հեծյալ բրիգադ՝ մինչև 2800 սրով:

Դերբենտի ուղղությամբ Ադրբեջանի և Դաղստանի սահմանի վրա, ինչպես նաև Կուսարի և Կուբայի շրջաններում մուսավաթական բանակն ուներ զորքերի անկանոն ջոկատներ, որոնցում հաշվվում էր 8000 մարդ: Բանակն ուներ նաև զորքերի այլ տեսակներ.

ա) Ամսիջականորեն սահմանի վրա կանգնած էր ժանդարմական դիվիզիոնը:

բ) Բաքվում տեղակայված էր հետևակային մի գունդ:

գ) Այստեղի յունկերական ուսումնարանն ուներ մինչև 500 մարդ:

դ) Քաղաքում կար ոստիկանական պահեստային մի գումարտակ՝ 2000 մարդով:

1920թ. ապրիլի 22-ին ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան կազմակերպության Բաքվի բյուրոյի խորհրդակցությունում, որին ներկա էին 11-րդ կարմիր բանակից ժամանած ներկայացուցիչներ, որոշվեց՝ ապրիլի 27-ին՝ ցերեկվա ժամը 12-ին, մուսավաթական կառավարությանը վերջնագիր ներկայացնել իշխանությունը հանձնելու մասին²:

1920թ. ապրիլի 27-ին՝ վաղ առավոտյան, 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը բանակի հրամանատար Մ. Լևանդովսկու հրամանով անցան Ադրբեջանի մուսավաթական հանրապետության սահմանը և սրընթաց հարձակումով շարժվեցին առաջ:

11-րդ կարմիր բանակում կային հետևյալ ուժերը. 2-րդ հեծյալ կորպուսը (հրամանատար՝ Վոդոպյանով), 32-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Շտեյգեր), 28-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Նեստերովսկի), 20-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Վելիկանով) և երկաթուղային մարտական տեղամասը³:

Անցնելով սահմանը բոլշևիկյան զորքը, թվով 6000 հոգի, գրավում է Խաչմասը և զրահապատ գնացքով առաջանում Բեյաջարի: Մուսավաթական բանակի զլխավոր ուժերը՝ 30

¹ *І. К. Орджоникидзе, Статьи и речи (1910-1926 гг.)*, т. 1, Госполитиздат, Москва, 1956, с. 107:

² *Տես А. Б. Кадомцев, Интервенция и гражданская война в Закавказье*, էջ 244:

³ Նույն տեղում:

հազարանոց բանակից 20 հազարը, կենտրոնացած էին Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի շրջանում¹։ Իր հուշերում Անաստաս Միկոյանը գրել է, որ այդ իսկ պատճառով «մուսավաթական կառավարությունը չուներ այնպիսի զգալի ուժեր, որոնք կարողանային 11-րդ բանակին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Բաքվի ճանապարհին»²։

Ապրիլի 28-ին բոլշևիկների ներկայացուցիչները վերջնագիր են ներկայացնում մուսավաթական կառավարությանը՝ իշխանությունը հանձնելու մասին։ Պառլամենտն ընդունում է վերջնագիրը և իշխանությունը հանձնում է ռազմահեղափոխական կոմիտեին³։

Բաքուն և Ադրբեջանի մյուս տարածքները գրավեցին համարյա առանց կրակոցի։ Ադրբեջանի քաղաքագետները՝ մուսավաթական, թե բոլշևիկ, լավ ըմբռնելով իրենց ազգային ընդհանուր շահերը, ներքին պայմանավորվածությամբ փոխեցին հանրապետության ցուցանակը։

Սակայն մուսավաթական ոչ բոլոր պարագլուխները հավանություն տվեցին կատարված հեղաշրջմանը, իսկ նրանցից ոմանք էլ դա համարում էին հայ և ռուս բոլշևիկների կողմից Ադրբեջանի դեմ ուղղված հերթական քաղաքական խարդալանքների հետևանք։

Թիֆլիսում ապաստանած ադրբեջանական ազգայնամուրթյան նշանավոր պարագլուխ Հասան Աղաևը 1920 թ. հունիսի 13-ին Էնվեր փաշային ուղարկած իր նամակում դառնորեն գանգատվելով, ի միջի այլոց, ասում էր, թե Ադրբեջանի կործանման պատճառ դարձան Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի հայերի մղած կռիվները, որ հենց այդ կռիվների պատճառով ադրբեջանական բանակն այն աստիճան էր թուլացել, որ ռուսական ամբողջ սահմանագծի վրա միայն 300 զինվոր էր մնացել։ Այդ բոլորից հետո Աղաևը ողբում էր, որ խորհրդայնացված Ադրբեջանում կրկին հայերն են իշխում⁴։

Բաքվում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը ապրիլի 29-ի առավոտյան իր առանձնասենյակ է հրավիրում միսիայի խորհրդական Կոնստանդին Աղամանյանին և քարտուղար Արամ Առաքելյանին՝ խորհրդակցելու նախտրդ օրը տեղի ունեցած կառավարական հեղաշրջման հետևանքով Ադրբեջանում ստեղծված նոր իրավիճակի շուրջ։ Նա ասում է, որ Ադրբեջանում կազմված կառավարության պաշտոնական հաղորդագրությունից երևում է, որ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ և արտաքին գործերի կոմիսար է նշանակված բժ. Նարինյան Նարինյանովը, որը դեռևս Ադրբեջանի սահմաններում չի գտնվում։

¹ Տե՛ս *А. В. Казюк*, *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, էջ 304։

² *Ա. Միկոյան*, Պաքարի ուղիով, Գիրք առաջին, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1972, էջ 724։

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 1։

⁴ Տե՛ս *Հայկ Ասատրեան*, Հայաստան արիական նախադիր Առաջավոր Ասիայում, Սոֆիա, 1942, էջ 215։

Ուրիշ պաշտոնական հայտարարություններից երևում է, որ Ադրբեջանը չի դադարում անկախ պետություն լինելուց, և նոր կազմված կառավարությունն անկախ խորհրդային հանրապետության կառավարություն է, հետևաբար տեղի է ունեցել միայն կառավարական փոփոխություն և ոչ թե Ադրբեջանի տարածքի միացում Խորհրդային Ռուսաստանին: Պետք է ենթադրել, շարունակում է նա, որ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան շարունակելու է իր գործունեությունը Բաքվում՝ իբրև Հայաստանի անկախ հանրապետության ներկայացուցչություն խորհրդային դարձած Ադրբեջանում¹:

Միսիայի հիշատակած աշխատակիցներն էլ իրենց հերթին նկատում են, որ ապրիլի 28-ի լույս 29-ի գիշերը նոր կառավարությունը ձեռքակալել է Բաքվի անգլիական և ֆրանսիական միսիաների անձնակազմերը, իսկ Վրաստանի միսիան, դեռ լիովին չպարզված հանգամանքներում, նստավայր չենքի վրայից հանել է իր երկրի դրոշակը և դադարեցրել գործունեությունը, այնինչ Հայաստանի միսիան շարունակում է իր գործունեությունը, և նրա նստավայրի վրա դեռ ծածանվում է հայկական դրոշակը²:

Մտքեր փոխանակելուց հետո Բաքվի հայ դիվանագետները հանգում են այն ենթադրության, որ, հավանաբար, շուտով հերթի է դրվելու նաև Ռուսաստանի կողմից «վիճելի» հայտարարվելիք Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը զինված միջամտությամբ կամ դիվանագիտական միջոցներով խորհրդայնացնելու հարցը, և այդ ուղիներից բուշևիկները որն էլ ընտրելու լինեն, իրենց շատ պետք է գալու ադրբեջանական միսիան Նրևանում, հետևապես, փոխադարձաբար հանդուրժելու են հայկական միսիայի գոյությունը Բաքվում:

Հ. Յ. Դաշնակցության, ինչպես և ըստ էության Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի ու կառավարության պաշտոնաթերթ «Յառաջը» գրում էր.

«Այդ հեղաշրջումը պատրաստված է եղել ոչ թե Բալախանու հեղափոխական բանվորության մեջ, այլ հայտնի ջարդարար Ջիվանշիրի բնակարանում: Այնտեղ կողմերը համաձայնության են եկել, և Մուսավաթն իշխանությունը հանձնել է «կոմունիստներին», իհարկե, շատ լավ գիտակցելով, թե ինչ է անում: Մուսավաթը զիջել է իշխանությունը նոր մարդկանց, որոնք հանձն են առել մուսավաթական կառավարության գործը՝ հեռացնելով Ադրբեջանի գլխից հյուսիսից խուժող վտանգը: Եվ հենց նոր կառավարության կազմն էլ հաստատում է այդ. նա ունի նեղ թուրքական ազգային բնույթ, նրա մեջ ոչ ոք չկա Բաքվի հեղափոխական բանվորության

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 58, ք. 1

² Նույն տեղում, ք. 1-2:

ներկայացուցիչներից: Նա տաճիկ-աղորբեջանական շովինիստների հաղթանակի արգասիքն է...»¹:

Աղորբեջանի խորհրդայնացումը Անդրկովկաս վերադառնալու ճանապարհի առաջին հանգրվանն էր բոլշևիկյան Ռուսաստանի համար: Այդ գործողությունը տվյալ պահին ձեռնտու էր նաև քեմալականներին, որոնք սկսել էին դեպի Մոսկվա կամուրջ նետել և խորհրդային կառավարության օգնությամբ կարգավորել իրենց գործերն Անատոլիայում, փրկել Թուրքիան կործանումից՝ թեկուզ Աղորբեջանի անկախության կորստի գնով: Եվ Աղորբեջանի ղեկավար շրջանները, համուն թուրքական աշխարհի ընդհանուր շահերի, ինդառաջ գնացին Անկարայից եկած պահանջին՝ պետական ղեկաշրջումով փրկել իրենց ավագ եղբորը, իհարկե, Հայաստանի ոչնչացման գնով:

Քաղաքական այդ մտածված և հեռուն տանող կոմբինացիային անդրադառնալով՝ «Ժողովուրդ» թերթը գրում էր. «... Աղորբեջանն իր ղեկավարների անհեռատեսության պատճառով ընկավ ուրիշի համար փորած հորի մեջ և կորցրեց իր անկախությունը»²:

Բայց վաղաժամ էր հարևան երկրի զգեստափոխությունը անհեռատեսությունն որակել. շուտով պարզվելու էր, որ իրենց անկախության կորստով Աղորբեջանի թուրքերը խոշոր հաշվով տանուլ չեն տվել, ավելին՝ շահել են շատ բան:

Չանգեզուրում տեղյակ չէին, թե ինչ է անցել-դարձել Աղորբեջանում: Ապրիլի 29-ին պառլամենտի անդամ Տեր-Հակոբյանը Գորիսում, հոծ բազմության առջև զեկուցում է Հայաստանի քաղաքական դրության մասին՝ չիմանալով, որ նախորդ օրը Աղորբեջանը հայտարարվել է խորհրդային, մի բան, որ ամբողջովին փոխում էր քաղաքական իրադրությունը Հայաստանի շուրջը և ողջ Անդրկովկասում: Ժողովի նախագահող, Հայաստանի պառլամենտի անդամ Ջախար Յուլյանը պառլամենտի նախագահին տված հեռագրով հաղորդում էր անցկացրած միջոցառման մասին, որտեղ մասնավորապես ասված էր.

«Սյունիքի Ժողովուրդն իր լավագույն զավակների արյամբ կերտում է ազատ հայրենիք, որի վերջնական պայափովման համար կանգ չի առնելու ոչ մի զոհաբերության առաջ»³:

Բաքվի գրավումը, Աղորբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումը և 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի դուրս գալը դեպի Վրաստանի և Հայաստանի սահմանները մեծ ազդեցություն գործեցին Անդրկովկասի իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա:

¹ «Ճառագ», 1920, 5 մայիսի:

² «Ժողովուրդ», 1920 թ., 5 հունիսի:

³ ՀՀ ՀԺԿ ՓԼ ԴԼ, ք. 4047, ց. 1, գ. 161, ք. 1-2:

Աղբբեջանի խորհրդայնացումն անմիջական սպառնալիք ստեղծեց հայկական Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի համար, որոնք, իրենց անկախ գոյությունը պահպանելով, երեք տարի շարունակ արյունահեղ կռիվներ էին մղել թուրք-մուսավաթական միացյալ ուժերի դեմ:

Այժմ վիճակը փոխվում էր: Ժամերի ընթացքում պայքար զարձավ, որ Նարինան Նարինանովի գլխավորած Աղբբեջանի նոր խորհրդային կառավարությունը, ստանալով Ռուսաստանի տնտեսական, ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական և այլ կարգի ակտիվ աջակցությունը, Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակելու է մուսավաթականների զավթողական, հայատյաց քաղաքականությունը: Եթե մինչև այդ Հայաստանի Հանրապետության դեմ մղվող պայքարում մուսավաթական Աղբբեջանը ստանում էր քննալական թուրքիայի ակտիվ աջակցությունը, ապա այժմ խորհրդային Աղբբեջանին օգնելու և օժանդակելու պատրաստակամություն էր հայտնում խորհրդային Ռուսաստանը՝ իր կարմիր բանակով:

Ապրիլի 30-ին Աղբբեջանի ռազմհեղկոմի անդամներից Համիդ Սուլթանովն իր բարեկամներից մեկին հաղորդել էր, թե շուտով կարմիր բանակի զորքերը, Եվլախը գրավելուց հետո առանց կանգ առնելու, առաջ են շարժվելու և Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի վրայով միանալու են տաճկական զորքերին: Միաժամանակ նա ասել էր, որ իրենք Վրաստանից բնավ վախ չունեն, բայց ինչ-որ չափով վախ է ներշնչում Հայաստանը, որը կարող է դիմադրել: «Եթե Հայաստանը դիմադրություն ցույց տա, ապա հարկադրված կլինենք նրան պատերազմ հայտարարելու»¹, - շեշտել էր նա:

1920թ. ապրիլի 30-ին, այսինքն՝ Աղբբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց ընդամենը երկու օր հետո, Աղբբեջանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը վերջնագիր հղեց, որով պահանջում էր Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը: Վերջնագիրը Երևանում ստացվեց մայիսի 1-ին: Այնտեղ ասված էր.

«Երևան, Արտաքին գործոց նախարարին.

Աղբբեջանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությունն, ի դեմս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է, նախ, ձեր զորքերից մաքրել Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի տարածքը, երկրորդ. ետ քաշվել դեպի ձեր սահմանները, երրորդ, դադարեցնել ազգամիջյան ջարդը: Հակառակ դեպքում՝ Աղբբեջանական Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի Հայաստանի Հանրապետության հետ պատերազմական վիճակում: Նոտայի պատասխանը պետք է ստացվի եռօրյա ժամկետում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 2, գ. 82, ք. 2

30 ապրիլի 1920թ., Բաքու: Աղդրեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ՝

Հուսեյնով¹:

Իր արտաքին քաղաքական գործունեությունն ահա այսպես սկսեց Աղդրեջանի խորհրդային կառավարությունը՝ դիվանագիտական առաջին քայլն ուղղելով Հայաստանի դեմ՝ լի ատելությամբ ու սպառնալիքներով: Աղդրեջանը Հայաստանին ընդամենը երեք օր ժամկետ էր տալիս պատասխանի համար: Այդ երկրի նոր կառավարության լիտիությունը սահման չունեւ, որովհետև նրա կողքին կանգնել էր 11-րդ կարմիր բանակը:

Հայաստանի կառավարությանը հասցեագրված աղդրեջանական վերջնագրին հետևել էր նույն օրը, դարձյալ Բաքվից, տրված այս հրամանը.

«Հրաման Դարաբադում և Ջանգեզուրում գտնվող աղդրեջանական զորամասերին

30 ապրիլի 1920թ.

Աղդրեջանի մուսավաթական հին կառավարությունը իշխանությունը հանձնել է Աղդրեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությանը:

Աղդրեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեի կողմից վերջնագիր է ներկայացվում հայկական կառավարությանը՝ Դարաբադի ու Ջանգեզուրի տարածքներն իր գործերից մաքրելու և ազգամիջյան կոտորածները դադարեցնելու պահանջով:

Դարաբադում և Ջանգեզուրում գտնվող աղդրեջանական զորամասերին.

1. Դադարեցնել հարձակումը;
2. Գրավել հարմար դիրքեր;
3. Ընդունել պաշտպանական դրություն:

Հայաստանի կառավարության կողմից՝ նրան ներկայացրած վերջնագիրը չկատարելու դեպքում ձեզ օգնության կուղարկվի դաշնակից եղբայրական խորհրդային կարմիր բանակը, որը պատրաստ է բռնությունից ու հարստահարումից ազատել ողջ աշխարհը:

Աղդրեջանական Սոցիալիստական Խորհրդային
Հանրապետության Հեղկոմի նախագահի տեղակալ՝

Մ.Դ. Հուսեյնով

Ռազմածովային գործերի գծով կոմիսար՝

Ի. Իլդրում²:

Վերջնագիրը ստանալու օրն իսկ՝ մայիսի 1-ին, Հայաստանի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 525, ք. 34, տես նաև ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 4, ք. 1:

² "К образованию Нагорно-Карабахской автономной области." Сборник, изд. Центрального партийного архива Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, Баку, 1989, с. 42:

Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Համո Օհանջանյանը տվեց հետևյալ պատասխանը.

«Մոսկվա և Բաքու: Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդին, Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետության հեղկոմին: Պատճենը՝ Մոսկվա, Ժողկոմխորհի նախագահ Լենինին, պատճենը՝ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինին, պատճենը՝ [Ադրբեջանում] Հայաստանի ներկայացուցիչ Հարությունյանին:

Ի պատասխան Ձեր մայիսի 1-ի նոտայի՝ հաղորդում եմ, որ հայկական զորամասեր Ադրբեջանի տարածքում ոչ մի տեղ չեն եղել ու չկան:

Ընդհակառակն, Ադրբեջանի բեկական ու մուսավաթական կառավարության զորքերը գտնվում են վիճարկվող հայկական Ղարաբաղում և դեռ վերջերս այնտեղ կոտորում էին հայ բնակչությանը, հրկիզում գյուղերն ու քաղաքները: Ղարաբաղի բնակչությունը գյուղացիական դեպուտատների իր համագումարներում բազմիցս անհողորդ կամք է արտահայտել՝ չմտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ, իսկ Ադրբեջանի զորքերն այդ մարզում են գտնվում հենց ինքնորոշվող ժողովրդի այդ կամքը կոտրելու համար: Հայաստանի կառավարությունը, ամենևին գորք չունենալով Ադրբեջանի սահմաններում, Ադրբեջանի նոր կառավարությանը խնդրում է զորքերը դուրս բերել հայկական Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից և հետո այդ մարզի շրջանում հարցում անցկացնել ու վարվել նրա կամքի համաձայն:

Խաղաղ միջնորդի և վիճելի հարցերը լուծողի դեր ստանձնելու մասին Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանության հայտարարությունը, իհարկե, կողջունվի Ղարաբաղի տառապած ու արյունաքամ եղած հայ գյուղացիության կողմից: Հայաստանի կառավարությունը Խորհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին առաջարկում է Ղարաբաղ ուղարկել մի չեզոք հանձնախումբ՝ իսկական վիճակը պարզելու համար:

Ելնելով վերը շարադրվածից, մեր կառավարությունը հարկ է համարում հայտարարել, որ տվյալ դեպքում վերջնագրային նոտայի համար ոչ մի հիմք չկա և լիակատար վստահություն է հայտնում, որ Խորհրդային Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, որը վաղուց Լենինի, Խորհուրդների չորրորդ համառուսաստանյան համագումարի դեկրետով արդեն ընդունել է Հայաստանի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը, թույլ չի տա նոր բռնություններ գործադրել տարիներ շարունակ արյունաքամ եղող աշխատավոր հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Դեռ չէր լրացել Ադրբեջանի հեղկոմի վերջնագրով տրված ժամկետը, երբ մույն օրը՝ մայիսի 1-ին, վեցժամյա տարբերությամբ, Հայաստանի կառավարությունը մույնանման բովանդակությամբ սպառնալից վերջնագիր է ստանում մահ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունից, որը դարձյալ պահանջում էր Ադրբեջանին հանձնել Ղարաբաղը և Զանգեզուրը: Վերջնագրում ասված էր.

«Հայաստանի և մեր բարեկամ Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում շարունակվում են պատերազմական գործողությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունն իր սրբազան պարտքն է համարում բոլոր ուժերով օգնության հասնել Ադրբեջանի՝ համայն աշխատավորության անունից օգնություն խնդրող Խորհրդային կառավարությանը, որպեսզի Ադրբեջանում վերջնականապես հաստատվի բանվորագյուղացիական կառավարություն»:

Այնուհետև բանակի հրամանատարությունը, Հայաստանի անկախ հանրապետության կառավարության հասցեին սպառնալիք կարդալով, շարունակում էր.

«Հանուն [Ռուսաստանի] Խորհրդային Ֆեդերատիվ Հանրապետության՝ Հայաստանի կառավարությանը առաջարկում են անմիջապես դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները Խորհրդային Ադրբեջանում և գործերը դուրս հանել նրա սահմաններից:

Այդ բանը պետք է արվի ներկա հեռագրի ստացումից հետո՝ 24 ժամվա ընթացքում: Սույն պահանջը չկատարելը կնկատվի որպես մարտահրավեր՝ ուղղված ՌՍՖՆՀ հասցեին: Առաջարկը կիրագործվի Ռուսաստանի կարմիր բանակի ուժերով, իսկ հետևանքների պատասխանատվությունը կընկնի հայկական կառավարության վրա:

Կովկասյան Ռազմաճակատի
Ռազմահեղափոխական Խորհուրդ՝

Օրջոնիկիձե
Տասնմեկերորդ Բանակի
Ռազմահեղափոխական Խորհուրդ՝

Կիրով, Մեխանոշին, Լևանդովսկի
1 մայիսի, 1920թ.»²:

Հայաստանի կառավարությանն ուղղված վերջնագրերի լեզ-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, ք. 90: Տես նաև ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 36, գ. 581, ք. 32-33:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, ք. 274, գ. 529, ք. 36, տես նաև ՀՀ ՀԷԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 364, ք. 1:

վով և դիվանագիտական պրակտիկայում աննախադեպ սպառնալիքներով խոսում էին ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի կուսակցական և զինվորական խոշոր գործիչները, կարմիր գույն ստացած Ադրբեջանի ղեկավարները, այլև երեկվա բացահայտ հայատյաց մուսավաթական ջարդարարները:

Նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, Ադրբեջանի նոր իշխանությունների պաշտոնաթերթ «Կոմունիստը» (ռուս.) թիվ 1-ում տպագրել էր Ղարաբաղի հայերին ուղղված մի կոչ, որի հեղինակը նույն ինքը՝ Շուշվա հայության 1919 և 1920թթ. կոտորածների կազմակերպիչ, մոլի մուսավաթական, սակայն այդ օրերին իրեն Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահի հռչակած Խոսրով բեկ Սուլթանովն էր: «Հեղափոխական Ղարաբաղը, - ցինիկորեն հայտարարում էր նա, - միշտ կանգնած լինելով Ադրբեջանի պրոլետարիատի շահերի պաշտպանության դիրքերում, ինքնուրույն Ադրբեջանի կողմից խորհրդային իշխանություն ընդունելուն սպասում էր որպես կապիտալի բռնատիրությունից պրոլետարիատի փրկության միջոցի... Ղարաբաղի ղեմնկրատիան այժմ խորապես համոզված է Խորհրդային Ադրբեջանի, Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի դաշինքի ուժով Արևելքի աշխատավոր ժողովուրդներին Անգլիայի և Արևմուտքի իմպերիալիստների ճորտությունից ազատելու գործում: Կեցցե Խորհրդային Ադրբեջանը, Խորհրդային Ռուսաստանը և Թուրքիան, Կարմիր բանակը և հեղափոխության առաջնորդը...»¹:

Կարմիր բանակի հրամանատարության վերջնագիրն ստանալուց հետո՝ Թիֆլիս, Վրաստանում Հայաստանի միսիային (Թումանովի անունով) Երևանից ուղարկվում է հեռագիր, ուր հաստատված էր Բաքվից ստացված երկու վերջնագրերի փաստը և համառոտ շարադրված էր դրանց բովանդակությունը:

«Անհապաղ հաղորդեցեք բոլոր միսիաներին և վրացական կառավարությանը, - ասված էր հեռագրում: - Ձեռնամուխ եղեք բոլոր Ձեր հայտնի գործնական քայլերի. ժամը 4-ին եղեք ուղիղ գծի մոտ, Մախարադեին՝ և Մամիկոնյանին՝՝ հրավիրեցեք Ձեզ հետ»²:

Հեռագրագծի երկու կողմերում տազնապող հայ պետական գործիչներին պարզ էր, որ Ղարաբաղից և Ջանգեզուրից հայկական զինուժը դուրս բերելու երկու վերջնագրերի պահանջին անխուսափելիորեն հաջորդելու է բացված ճանապարհով կարմիր բանակի հետագա առաջխաղացումը և Հայաստանի նկատմամբ Բաքվի ծրագրերի իրականացման համար դաժան պայքարը:

¹ "К образованию Нагорно-Карабахской автономной области", с. 42.

² Հեռագրի բյանի վրա չկան ամսաթիվ և ստորագրություն, հավանական է, որ հեռագրել է Հայաստանի արտգործնախարար Հանու Օհանյանյանը, մայիսի 2-ին:

*** Վրաստանի արտգործնախարար:

Խոսքը Ստեփան Մամիկոնյանի մասին է

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 530, ք. 33:

«Բաքում գրավողը,- գրում էր Նժդեհը,- չէր կարող չառաջանալ դեպի Հայաստան և Վրաստան: Բաքում իր ձեռքին պահելու անհրաժեշտությունը պիտի թելադրեր Խորհրդ. հրամանատարությանը՝ իր ձեռքին ունենալ նաև Երևանն ու Թիֆլիսը: Ահա թե ինչու 11-րդ կարմիր բանակը չէր կարող բավականանալ Ադրբեջանով և չէր կարող նստած մնալ Բաքվում»¹:

Մայիսի 1-ի երեկոյան տեղի է ունենում պառլամենտի Հ. Յ. Դաշնակցության ֆրակցիայի արտակարգ նիստ, ուր Հայաստանի շուրջը ստեղծված մոր իրադրության մասին հաղորդում է Համո Օհանջանյանը: Մտքերի կարճ փոխանակումից հետո որոշում է ընդունվում այդ առթիվ հրավիրել պառլամենտի դռնփակ նիստ և խնդրի հետ կապված բոլոր հարցերը քննության առնել խորությամբ ու բազմակողմանիորեն²:

«Յառաջ» թերթը «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» խմբագրականում գրում էր.

«Ադրբեջանի մուսավաթական դահիճ կառավարությունը, որ անխնա սրի էր քաշում Ղարաբաղի անգնե հայ գյուղացիությանը, տապալվեց: Խան ու բեկերի ձեռքից իշխանությունն անցավ ադրբեջանական «կոմունիստների ձեռքը»³: Թերթը նշում էր, որ Ադրբեջանում տեղի ունեցած հեղաշրջման առաջին պահին թվում էր, թե Ղարաբաղում վերջ են տրվելու կռիվներին ու կոտորածներին, և Անդրկովկասի երեք համրապետությունների աշխատավորները հնարավորություն են ստանալու համերաշխության ձեռք մեկնելու իրար: Բայց այդ միամիտ հավատը շատ շուտ մարեց. ընդամենը երկու օր հետո պարզ դարձավ, որ Ադրբեջանի «Հեղափոխական կոմիտեն» Մուսավաթի հաջորդն է, որը հարազատորեն շարունակելու է նրա քաղաքականությունը: Փոխանակ իր բանակները հայկական Ղարաբաղից ետ քաշելու, ընդհակառակը, Ադրբեջանի «սոցիալիստ» հրեշները Հայաստանի կառավարության առջև կտրուկ պահանջ են դրել՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը «մաքել» հայկական զինվորական ուժերից, սպառնալով արյունալի պատերազմով, որի նպատակն է լինելու Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի վրայով անցնել ու միանալ Քեմալ փաշայի զորքերին:

Թերթը շեշտում էր.

«Էմվերները, Քեմալ փաշաները, Հուսեինովները և Սուլթանովները՝ բոլորը, «խորհրդային» են դարձել: Անգլիական իմպերիալիզմի երկաթե ճիրաններից պետք է փրկել մեռնող Տաճկաստանը, ուստի Էմվերն ու Քեմալը «սոցիալիստ» են դարձել:

Իսկ այդ փրկությունն ուզում են հիմնել հայ ժողովրդի գերեզմանի վրա:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, մայիս, թիվ 7 (31), էջ 131:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, ք. 56 և շրջերես

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, ք. 56 և շրջերես

Դրությունը ծանր է ու մտահոգիչ. հայ ժողովուրդը գլխովին բնաջնջման առաջ է կանգնած: Մեր խաղաղ կյանքը նորից է փոթորկվում: Ի՞նչ ես անում, հա՛յ աշխատավոր: Արթնացի՛ր, հայրենիքդ վտանգի մեջ է...»¹:

Հաջորդ համարում թերթը գրում էր, որ եթե գլուխները համիսլամական չալման փաթաթած թուրք շովինիստները դեռ կարող են մի պահ մոլորության մեջ գցել ռուս կոմունիստներին, «մեզ խաբել չեն կարող, որովհետև մենք նրանց լավ ենք ճանաչում. մենք գիտենք, որ նրանց կոմունիստական ճոռմաբանության և կարմիր դոկտրինների տակ թաքնված է նեղ համիսլամական էությունը»²: Ինչ վերաբերում է Բաքվում կատարված խորհրդավոր, այլ ոչ թե «խորհրդային» հեղաշրջմանը, ապա այն վարագույրի ետևում սարքված մի կատակերգություն է, որի բոլոր դերակատարները ծանոթ մարդիկ են, վաղեմի համիսլամականներ:

Իհարկե, այնուհետև շարունակում էր պաշտոնաթերթը, եթե կեղծխորհրդային աղբբեջանական կառավարությունը հաշտության ձեռք մեկնի, հայերն այդ ձեռքը օդի մեջ չեն թողնի: Այդ դեպքում կստեղծվեն կանոնավոր հարաբերություններ հարևան անկախ հանրապետությունների միջև, որոնց մեջ ղեկավար դեր կխաղան ռուսական հեղափոխության՝ հրապարակ հանած սկզբունքները: Իսկ եթե այդ կառավարությունը սպառնալիքից անցնի բացահայտ ագրեսիայի, ապա «մենք մինչև վերջին շունչը կդիմադրենք և թույլ չենք տա, որ զանազան գեղեցիկ լոգունգներով խեղդեն մեզ»³:

Մայիսի 2-ին Հ. Օհանջանյանը հետևյալ հեռագիրն է հղում Բաքու, Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեին, պատճենը՝ ժողկոմխորհրդի նախագահ Լենինին.

«Ի լրացումը մայիսի 1-ի Ձեր վերջնագրի առթիվ, իմ կառավարությունը առաջարկում է Ձեր վերջնագրով առաջ քաշված հարցերի քննարկման համար նշանակել ժամանակ և տեղ՝ Հայաստանի կառավարության և Ֆեդերատիվ Խորհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանի կառավարության պատվիրակների հանդիպման համար»⁴:

Աղբբեջանի խորհրդայնացման մասին արդեն Ղարաբաղ ու Ջանգեդուր ոչ ճշտված լուրեր էին հասել, բայց թե՛ մեկ և թե՛ մյուս երկրամասում դեռ անտեղյակ էին Հայաստանի կառավարության ստացած վերջնագրերին և ընդհանրապես Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ բուլշևիկների և Աղբբեջանի թուրքերի վերաբերմունքին, թեև նրանք գիտեին, որ Բաքվում

¹ «Յառաջ», 1920, 4 մայիսի:

² Նույն տեղում, 5 մայիսի.

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԼԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 38:

կատարված հեղաշրջումից անմիջապես հետո Ադրբեջանի զանազան վայրերում բազմաթիվ ամենաթուրք մուսավաթականներ սկսել էին իրենց բոլշևիկներ հայտարարել, ստեղծել կեղծ հեղկոմներ, «հաստատել» խորհրդային կարգեր: Դա կատարվել էր նաև Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի արանքում ընկած «Քուրդիստան» կոչվող տարածքում՝ հայտնի մուսավաթական պարագլուխներ և կատաղի հայատյացներ Սուլթանովների կողմից:

Ուստի, Ղարաբաղում գտնվող Ջանգեզուր-Ղարաբաղյան էքսպեդիցիոն ջոկատի պետ Դրոն, նրա զինակիցները, Ղարաբաղի դաշնակցականները չէին շտապում իրենց կարծիքը հայտնել երկրամաս մտած ռուսական զորքերի, Ադրբեջանի բոլշևիկացման, այնտեղ հաստատված խորհրդային կարգերի մասին:

Այդ բանն ակնհայտորեն արտահայտված էր, օրինակ, Դրոյի և էքսպեդիցիոն ջոկատի շտաբի պետ Միրիմանյանի ստորագրությամբ Ղարաբուլաղ գյուղից Գարեգին Նժդեհին ուղարկված հետևյալ նամակում.

«Հարավային Ղարաբաղյան ջոկատի պետ, փոխգնդապետ Նժդեհին.

Ադրբեջանում բոլշևիզմի և Բաքուն գրավելու մասին լուրերը հաստատվում են: Երեկ Շուշիից ստացված նամակները Ձեզ են ուղարկում՝ ի գիտություն, որոնք ընթերցելուց հետո խնդրում են վերադարձնել: Շուշիից եկած հայուհին և թաթարները (նամակով) հաղորդում են, որ սպաները (մուսավաթական բանակի Ա.Ս.) հանել են իրենց ուսադիրները, նետել զենքերը, Սուլթանովը կապել է կարմիր ժապավեն և այլն: Թեև բոլշևիզմը ակնհայտ է, բայց առայժմ, ինչպես տեսնում եք, թաթարներին առաջնորդում են Սուլթանովը, Նուրի փաշան և այլոք: Ուստի մենք պետք է խիստ զգույշ լինենք: Գտնում են, որ ինչպես միշտ, Ադրբեջանում առաջին շրջանն անցնում է անցավագին, բայց, հավանաբար, շուտով կսկսվի բանակի (մուսավաթական - Ա.Ս.) քայքայումը: Մեզ անհրաժեշտ է այժմ հակառակորդին հնարավորություն տալ ինչպես հարկն է կազմալուծվելու և ձեռնպահ մնալ ամեն մի ելույթից, քանզի դա կարող է նրանց ստիպել ինքնակազմակերպվելու: Մինչև բոլշևիզմի բնույթի պարզելը պետք է սպասողական դիրք գրավենք:

Սպասում են տեղեկությունների Երևանից և Ջիվանշիրից:

Մի՛ ձեռնարկեք հարձակողական գործողություններ և կազմակերպեցե՛ք Ձեզ վստահված շրջանի համառ պաշտպանությունը:

Բոլոր ճակատներում հանգիստ է՝¹:

Հայաստանի Պառլամենտը 1920թ. մայիսի 3-ի արտակարգ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. I, գ. 9, ք. 7:

նիստում քննարկեց խորհրդայնացված Ադրբեջանի արտաքին գործերի կոմիսարիատի և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների վերջնագրերի հետ կապված՝ հանրապետության շուրջը ստեղծված քաղաքական նոր իրադրության հարցը։ Նխտին ներկա էր կառավարության ամբողջ կազմը. դահլիճի՝ ունկնդիրներին հատկացված մասը և պատշգամբը լիքն էին խուռն բազմությամբ։

Լսվեց հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Համո Օհանջանյանի հաղորդումը՝ ստացված վերջնագրերի մասին։ Նշելով, որ վերջին օրերին Ադրբեջանում տեղի ունեցած դեպքերն «ամմիջականորեն վերաբերում են մեր կենսական շահերին», նախարարը հակիրճ նկարագրեց այդ երկրի՝ խորհրդայնացմանը նախորդած դեպքերը։ Նա նշեց, որ նախքան Ադրբեջանում կատարված հեղաշրջումը, Հայաստանի կառավարությունը Անդրկովկասում դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներից ստացել էր մի վերջնագիր, որից պարզ երևում էր, թե Ադրբեջանի նախկին վարիչներն ինչպիսի փորձեր են արել դաշնակիցների մոտ՝ արդարացնելու իրենց երկրի հյուսիսային սահմանների թույլ պաշտպանությունը։ Բաքվի հիմնական պատճառաբանությունն այն էր եղել, թե Ադրբեջանը ենթակա է Հայաստանի գործերի հարձակման վտանգին։

Հայաստանի կառավարությունը դաշնակիցների ներկայացուցիչներին պատասխանել էր, թե ինքը լիակատար երաշխիքներ է տալիս, որ Հայաստանի կողմից Ադրբեջանի վրա ոչ մի հարձակում չի լինելու²։ Միանգամայն պարզ է, ասում էր Հ. Օհանջանյանը, որ Ադրբեջանը այդպիսի արագությամբ չէր կարող գրավվել կարմիր բանակի կողմից, եթե նրա կառավարությունը հաշվի առներ հյուսիսային սահմաններին սպառնացող վտանգը և իր զինված ուժերը՝ 10 հազար կանոնավոր զորքից և 10 հազար կամավորներից բաղկացած զորախումբը, չուղարկեր Ղարաբաղ, «որոնք զբաղված էին կոտորելով խաղաղ հայ ազգաբնակչությանն ու ավերելով քաղաքներ ու գյուղեր»³։

Այնուհետև իր հաղորդման մեջ Հ. Օհանջանյանը պատգամավորներին տեղեկացնում էր ստացած վերջնագրերի և կառավարության կողմից ուղարկված պատասխանների բովանդակությամբ։ «Այս պատասխաններից դուք տեսնում եք, ասում էր նա, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը տոգորված է գերազանց խաղաղասիրությամբ, և նրա բուռն ցանկությունն է բոլոր վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ»։ Միաժամանակ, կանգնած լինելով

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 1, նաև տես «Յառաջ», 1920, 7 մայիսի։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, ք. 2։

ժողովուրդների ինքնորոշման բարձր սկզբունքի վրա, կառավարության նախարարը պարտք էր համարում հայտնել, որ «... բովանդակ հայ ժողովրդի վճռական կամքի համաձայն, կառավարությունը և բանակը պատրաստ են ամեն գնով պաշտպանելու Հայաստանի սահմաններն ու անկախությունը՝ ուն կողմից էլ փտանգ սպառնա նրան»¹:

Արտաքին գործերի նախարարի հաղորդումից հետո պառլամենտում ծավալվեցին բուռն քննարկումներ: Նշանակալից էր հատկապես դաշնակցական պատգամավոր Սահակ Թորոսյանի ելույթը: Նա նշում էր, որ «ռուսական կոմունիզմը պտուղ է զարգացած արդյունաբերության, որ այն բանվորության և գյուղացիության տիրապետությունն է Ռուսաստանում»²: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա նա, դեռ չազատագրված բեկական-խանական տիրապետությունից, դիմել է արկածախնդրության և իրեն հայտարարել կոմունիստական: Ուստի, յուրաքանչյուր մարդ, ով ծանոթ է հասարակական կյանքի պատմությանը, պետք է քաջ գիտակցի, որ Ադրբեջանում կատարվում է մի կեղծիք, և Հայաստանի պառլամենտը պարտավոր է պատռել «բոլշևիկացած» բեկերի ու խաների դիմակը և մերկացնել այդ կեղծիքը: «Իր կոմունիստական կյանքի երեք օրը դեռ չապրած,- ասում էր նա,- Ադրբեջանն անում է առաջին քայլը: Պետք էր սպասել, որ նա հանդես կգա նոր նշանաբաններով, որ բոլոր միջոցներով կձգտի վերջ սալու արյունահեղություններին: Բայց ո՛չ, դրա փոխարեն վերջնագիր է ուղարկում Հայաստանին և կամենում է Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի ըմբոստ ժողովրդին իր ձեռքը գցել, հաստատել նրա վրա խանական տիրապետությունը, կեղեքել ու ճնշել: Այս փաստն ինքնին մի անժխտելի ապացույց է այն բանի, որ Ադրբեջանի նոր կառավարությունը բնավ կոմունիստական չէ, այլ հին կառավարության հարազատ զավակն է ու նրա նպատակների մոլի հետապնդողը»³:

Կասկած հայտնելով, թե գուցե Օրջոնիկիձեի և այլոց ստորագրությամբ ստացված վերջնագիրը Ադրբեջանի կեղծ ինֆորմացիայի արդյունք է, քանի որ դրա բովանդակությունը չի համապատասխանում ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքի վրա կանգնած խորհրդային իշխանության քաղաքականությանը, Ս. Թորոսյանն այնուհետև նշում էր.

«Մենք չենք կարող անտեսել, որ հայ ժողովուրդը կուլտուրական կապերով կապված է Ռուսաստանի հետ: ...Սակայն, հարգելով կուլտուրական կապը, մենք Սովետական Ռուսաստանին պարզ ու որոշ պետք է հայտարարենք, որ հայ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 2:

² Նույն տեղում

³ Նույն տեղում, ք. 3:

ժողովուրդն ազատ պիտի լինի, որ նրա ինքնորոշվելու իրավունքը ոչ ոք խախտել չի կարող: Կոմունիստների՝ Մոսկվայի համագումարը ի լուր աշխարհի հայտարարել է, որ սովետական իշխանությունը բոլոր ազատագրված պետություններին ազատ է թողնելու և նրանց ինքնուրույն զարգացման հնարավորություն է տալու: Հատկապես հայկական դատի նկատմամբ այդ նույն իշխանությունը թե՛ հատուկ դեկրետով¹ և թե՛ Խորհրդների երրորդ համագումարում որոշակի դրական վերաբերմունք է դրսևորել հայ ժողովրդի նկատմամբ, ճանաչել և ընդունել է Հայաստանում պետականություն ունենալու՝ հայ ժողովրդի պատմական և իրավական իրավունքները: Այժմ հասել է ազատության ժամը, և սովետական իշխանությունը պետք է կատարի իր խոսքը՝ ճանաչելով ու ամրապնդելով մեր ազատությունը»: Երկարատև ծափահարությունների ներքո իրելույթը այսպես էր վերջացնում պատգամավորը. «Մենք կարող ենք բանակցություններ սկսել Ռուսաստանի հետ՝ ամուր ու անասան կանգնելով Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա: Եթե կառավարությունն ընթանա այս ուղիով, ժողովուրդն ու գործը նրան գորավիզ կլինեն»²:

Ս. Թորոսյանի ելույթին հաջորդում են ուրիշ ելույթներ: Խնդրի քննարկմանը ակտիվ մասնակցում են Սեպուհը, Լևոն Թումանյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Արշակ Ջամալյանը, Վահան Նավասարդյանը, Գերասիմ Բալայանը, Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին, Վահան Մինախորյանը, Հովակիմ Բուդաղյանը:

Սեպուհն իր ելույթում առանձնացնում էր Խորհրդային Ռուսաստանը և խորհրդայնացված Ադրբեջանը. Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների հետ «մենք միշտ կարող ենք խոսել,- ասում էր նա,- որովհետև ռուսական հեղափոխական բանակն ու հեղափոխական իշխանությունը մեզ համար բոլորովին այլ արժեք և այլ նշանակություն ունեն»: Ինչ վերաբերում է «Խորհրդային» Ադրբեջանին, ապա, ինչպես երևում է, նա Հայաստանի և հայ ժողովրդի նույնպիսի թշնամի է, ինչպիսին Մուսավաթի կառավարությունն էր: Խանդավառ ծափերի տակ Սեպուհը շարունակում էր. «Իմ գորամասն այսօր ուղարկած հեռագրով խոստանում է կովել մինչև վերջին մարդը և մի թիզ հող չզիջել թշնամուն: ...Ես հայտարարում եմ ձեզ, որ այդ ոգով տոգորված է մեր ամբողջ բանակը. հենված նրա վրա, կառավարությունն աներեր հավատով պետք է առաջ տանի մեր հայրենիքի պաշտպանության գործը»³:

¹ Խոսքը Ի-Կ(բ)Կ 9-րդ համագումարի մասին է:

² Նկատի ունի Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովմասորիդի կողմից 1917թ. դեկտեմբերին ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը:

³ ՀՀ ՊԿՊ(Լ, ֆ. 200, ց. 2, 4. 82, ք. 4:

² «Հառապ», 1920, 8 մայիսի:

Միանգամայն ուրիշ դիրքերից էին հանդես գալիս պառլամենտի սոցիալիստ-հեղափոխականների (եսեռների) Ֆրակցիայի անդամներ Լ. Թումանյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Վ. Մինախորյանը:

Հանդես գալով՝ Լ. Թումանյանը փորձում էր ապացուցել, թե Ադրբեջանում տեղի ունեցածը իսկական հեղաշրջում է, Մուսավաթը հեռացվել է իշխանությունից, որին օրինաչափորեն պիտի հաջորդի «հայկական Մուսավաթի»՝ Դաշնակցության հեռացումը ասպարեզից, քանի որ «Անդրկովկաս է իջնում ռուս-հեղափոխական բանակը»¹: Մյուս սոց.-հեղ. պատգամավոր Ա. Խոնդկարյանն այն կարծիքին էր, որ պետք է հաշվի առնել նոր իրողությունները, «համակերպվել դրանց հետ»: «Գալիս է խորհրդային իշխանությունը,- ասում էր նա,- և պատրաստ պիտի լինենք զիջումների՝ մինչև իսկ մեր անկախությունից հրաժարմանը: Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ելակետ ունենալով, մեզ մնում է մի բան՝ Հայաստանում հայտարարել խորհրդային իշխանություն»²: Քննադատելով կառավարության արևմտամետ քաղաքականությունը՝ սոց.- հեղ. Վ. Մինախորյանը նշում էր, որ չպետք է շարունակել «կառչած մնալ Եվրոպայի փեշերից», քանի որ, այսպես կոչված, դաշնակիցները նույնպես «մեզանից արյուն են խլել»: Նա, առաջ քաշելով հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցը, որպես ամենաառաջնային, իր ելույթում ընդգծում էր.

«...Վերջ պիտի տալ կնճռոտ հարցերը հայ-թուրքական մեթոդներով վճռելու եղանակին և ամբողջովին պիտի հենվել հեղափոխական Ռուսաստանի վրա...»³:

Միայն հեղափոխական Ռուսաստանի հովանու տակ Հայաստանը կարող է պաշտպանել իր պետական անկախությունը այս երկ հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների հիմնավոր տեսակետը:

¹ «Յառաք», 1920, 8 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

* ՀՀ պառլամենտի 1920 թ. մայիսի 3-ի արտակարգ նիստում հայ սոցիալիստ հեղափոխականների բռնած դիրքը չի խուսում այն մասին, թե նրանք ընդհանրապես դեմ են եղել Հայաստանի պետական անկախությանը: Սոցիալիստ հեղափոխականների հայկական հատվածը թեև Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերջին ճամաչողն էր, բայց ճանաչելուց հետո անվերապահ ստանձնել էր Հայաստանի անկախության ամրապնդման և հայոց երկրի վերաշինության գործը: «Գլխավորապես Արշամ Խոնդկարյանի և Վահան Մինախորյանի ջանքերով էր, որ հայ սոցիալիստ-հեղափոխականները հայացան և դարձան հայ իրականության օրգանական մասը» («Յուսաբեր», 28 մարտի 1966 թ.): 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի օրերին Հայաստանի Հանրապետության դեմ բռնկվեցին քանդակահարմար ռուսների համատեղ գործողությունները հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներին քաղաքական կտրուկ շրջադարձի հրեցին և Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի հարցում, իսկ Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո նրանք կանգնեցին Հայաստանի Խորհրդային իշխանությունների հակառակորդների շարքերում: Հայ սոցիալիստ-հեղափոխական ղեկավար գործիչները արտասահմանում տարիներ շարունակ, մինչև իրենց սերնդի վախճանը, հողվածներով, հուշերով, ուսումնափորձություններով ակտիվորեն հանդես էին գալիս 'Կաշնակցության մամուլի զանազան օրգաններում (տես հատկապես Վահան Մինախորյանի րազմաթիվ հոդվածները «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրում և այլ պարբերականներում):

Մյուս բոլոր ելույթ ունեցողները դաշնակցականներ էին, որոնք, Սեպուհի մման, միատեսակ կարծիք ունեին ծավալվող իրադարձությունների մասին:

Ա. Հովհաննիսյանը, քննադատելով սոց.-հեղափոխական պատգամավորներին, ասում էր. «Պարոնայք էսեռներ, ի վերջո հասկացեք, որ դուք չեք, որ պիտի մեզ կապեք Ռուսաստանի հետ: Մենք ողջունում ենք Սովետական Ռուսաստանը, եթե նա ճանաչում է մեր անկախությունն ու ազատությունը»: Ապա նա դիմում էր կառավարության՝ օրյակում նստած անդամներին. «Կառավարության համար թող պարզ լինի, որ ոչ մի գնով, ոչ մի պարագայում իշխանության թուլացում տեղի չպիտի ունենա: Դուք, պարոնայք նախարարներ, ձեր խելքով, ձեր ամբողջ ուժով, հայ աշխատավորության ու պառլամենտի հետ միասին պիտի ծեծեք բոլոր դոները, պիտի սպառեք բոլոր միջոցները՝ փրկելու հայ ժողովրդի գոյությունը ու նրա հայրենիքի անկախությունը: Հայ աշխատավորության վճռական ու միահամուտ կամքն է՝ լինել ազատ ու ապրել Միացյալ և Անկախ Հայաստանում»¹:

Ա. Շիրինյանը նկատում էր, որ ռուս բոլշևիկյան հեղափոխական բանակի հետ Անդրկովկաս է իջնում նաև «Դադստանի մուսուլման բանակը»: Նա համոզված էր, որ Նաբիմանովի «հեղկոմը» Սուլթանովի, Մուսավաթի, Իթքիհադի հարազատ եղբայրն է»²: Նույնը հաստատում էր Վ. Խորենին, ասելով, որ սխալ է Բաքվի «բոլշևիկյան» կառավարությունը նմանեցնել Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը³:

Հանդես գալով և պատասխանելով Լ. Թումանյանին՝ Հ. Բուդաղյանը նշում էր. «Մեզ խորհուրդ են տալիս եղբայրական ձեռք մեկնել Ռուսաստանին, բայց հետաքրքրական է իմանալ, թե այդ երբ է, որ մենք թշնամական ձեռք ենք մեկնել այդ նույն Ռուսաստանին: ...Ասում են նաև, թե հրաժարվեք իշխանությունից, բայց ո՞ւմ տանք երկրի դեկը, ո՞րն է այն ուժը, որ պիտի հուժկու բազուկներով վարե մեր նավը: Կա՞ այդ ուժը, պարոնայք էսեռներ: Հայ դեմոկրատիան վաղուց հանդես է բերել իր վճռական կամքն ու հաղթ ուժը՝ հանձին Հ. Յ. Դաշնակցության, որ այժմ երկրի ղեկավարն է և պիտի մնա գալիք օրերին ևս»⁴:

Ոգեշունչ ելույթ ունեցավ Վ. Նավասարդյանը. «Հայրենիքը վտանգի մեջ է,- ասում էր նա:- Հենց այս րոպեին, երբ դուք քննության եք առնում Բաքվի նոտաները, թափվում է արյունը հայ մարդու Դարաբադի և Ջանգեզուրի բարձունքներում»: Ռուսական բոլշևիզմի և Թուրքիայի մասնակցությամբ է տեղի ունենում դա, այն Թուրքիայի, որը «մեր ժողովրդի մի ամբողջ հատվածը դրեց հողի

¹ «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

տակ»: Դարերի դառը փորձից եկել ենք այն վերջնական համոզման, որ «հայ ժողովրդի միակ փրկությունն իր իսկ կազմակերպված բազկի մեջ պիտի որոնել իսլամական ծովի մեջ»։ Նկատի առնելով 1919թ. Գորիս եկած անգլիական զեներալ Շատելվորտի հրամայական պահանջը, որ նա ներկայացրել էր Չանգեզուրի Ազգային խորհրդին՝ Ադրբեջանին անվերապահորեն ենթարկվելու մասին, Վ. Նավասարդյանը նշում էր, որ ապագա պատմագիրը հիացմունքով պիտի արձանագրի «ըմբոստ Չանգեզուրի պատասխանը հզոր Բրիտանիայի ներկայացուցիչներին, երբ նրանք Բաքվի բրիտանական հրամանատարության կարգադրությամբ ուզում էին գործեր մտցնել Չանգեզուր»։ Նա մեջբերում էր Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի գրավոր պատասխանից այս հատվածը. «Մենք գիտենք, որ ձեր ետևից թուրք բանակն է գալիս Չանգեզուր, այդ պատճառով դուք միայն մեր դիակների վրայով կարող եք մեր երկրի սահմանները կոխել. թող որ աշխարհը իմանա, որ նաև Անգլիայի ձեռքով մեր արյունը հոսեց, մենք ձեզ կամովին մեր կյանքն ու հայրենիքը չենք հանձնի»։ Այս մեջբերումն անելուց հետո, պառլամենտի պատգամավորների ծափերի ուղեկցությամբ, Վ. Նավասարդյանը խորին համոզմունքով ասում էր. «Այդպես պիտի լինի նաև այսօր, երբ այդ հողամասը մտնողն արդեն «բուլշևիկ» դարձած Թուրքիան է»։ Նա համոզված էր, որ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը կանեն այն, ինչ նրանց «առողջ քնազդն է հրահանգում»։ «Բախտորոշ դեպքեր են կատարվում, և մեր միակուտ, միական պայքարն է, որ պիտի դիմագրավե և փրկե մեր փոթորկված նավը»¹։

Ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ կառավարությունը պատրաստ է բանակցելու Ռուսաստանի հետ, բայց անսասան կանգնած է Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա։ Պառլամենտի բացարձակ մեծամասնությունը վճռական կեցվածք էր ընդունել, որ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը, ունենալով հոծ հայություն, պետք է միանան Հայաստանին²։

Բաքվից ստացված երկու վերջնագրերի բոլոր քննարկումից հետո պառլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից Հ. Բաղայանը առաջարկեց բանաձևի հետևյալ նախագիծը.

«Լսելով արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը՝ Ադրբեջանի կառավարության նոտայի և նրան տված պատասխանի մասին, պառլամենտը հավանություն է տալիս կառավարության ընթացքին ու միաժամանակ հրահանգում է նրան՝ ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ փրկելու հայ ժողովրդի գոյությունն ու ազատությունը»³։

¹ «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:
ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 4:
«Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

Բանաձևը դրվում է քվեարկության և ընդունվում է 33 ձայնով:

Հայաստանի պառլամենտի 1920թ. մայիսի 3-ի նիստին մենք հանգամանորեն կանդրադառնանք, որպես հրատապ հարցի, որտեղ ծավալված քննարկումը և ընդունված բանաձևը, ինչպես կոտենենք, տևական ազդեցություն պիտի ունենային «վիճելի տարածքների» խնդրում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որդեգրած քաղաքականության վրա և կանխորոշելու էին հետագա ճակատագրական իրադարձություններում կառավարության բռնած դիրքը:

Պառլամենտի որոշմանն ամենից առաջ սատար կանգնեց Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն, որը կուսակցության անդամների և կառավարության դաշնակցական նախարարների ուշադրությունը հրավիրեց այդ որոշումը սրբությանը կատարելու անհրաժեշտության վրա:

«Յառաջ» թերթի մայիսի 7-ի համարից սկսած 2-րդ և 3-րդ էջերի ողջ լայնքով, խոշոր տառերով վերտառված էին մոբիլիզացնող կոչեր ու ազդեր. «Դավաճան է այն դաշնակցականը, ով այսօր Հ. Յ. Դաշնակցության հետ չէ», «Դավաճան է այն կուսակցական մարմինը, որն այսօր իր բարձրության վրա չէ», «Դավաճան է նա, ով այսօր ժողովրդի և նրա հեղափոխական կառավարության հետ չէ», «Մեկտեղենք մեր ուժերը և հանուն հայրենիքի ու հանրապետության նեցուկ հանդիսանանք մեր հեղափոխական կառավարությանը» և այլն: Թերթի մայիսի 7-ի և 8-ի համարների առաջին էջի ամբողջ լայնքով ընթերցողը կարդում էր.

«Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն, ի նկատի ունենալով հայրենիքին և պետությանը սպառնացող վտանգը, հայտարարում է կուսակցության բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա: Այսօրվանից սկսած՝ յուրաքանչյուր շրջանի բոլոր դաշնակցական ընկերները պարտավոր են ներկայանալ տեղական մարմնին կամ Բյուրոյի լիազորին և նրանց տրամադրության տակ դնել իրենց բոլոր ուժերը: Յուրաքանչյուր անպարտաճանաչություն այս խնդրում համարվում է կուսակցական դավաճանություն և պետք է համապատասխան պատժի արժանանա:

Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրո»¹:

Իր խմբագրականում անդրադառնալով Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի այդ կոչին՝ «Յառաջը» գրում էր.

«Դեպի գործ, որովհետև յուրաքանչյուր դաշնակցական և յուրաքանչյուր կուսակցական մարմին այս ծանր օրերին անքթիք պահակ պիտի լինի հայրենիքի, ժողովրդի և իր հեղափոխական կառավարության»²:

¹ «Յառաջ», 1920, 7 և 8 մայիսի:

² Նույն տեղում, 8 մայիսի:

Մայիսի 7-ին Հայաստանի գորքերի հրամանատարության շտաբը պաշտոնական հաղորդագրություն հրատարակեց բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության և նրանց կողմից Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատերազմի պատ-րաստության մասին: Վերլուծելով Հայաստանի շուրջը ստեղծված վտանգավոր ռազմաքաղաքական կացությունը՝ շտաբը նաև նախագուշացնում էր Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի կողմից ադրբեջանական և խորհրդային գորքերի ներխուժման սպառնալիքի խիստ իրական լինելու մասին: Ուշադրություն հրավիրելով այն բանի վրա, որ քեմալականների 15-րդ կորպուսը Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի հրամանատարությամբ պատրաստություններ է տեսնում ռազմական գործողություններ սկսելու Հայաստանի դեմ, շտաբը իր հաղորդագրության մեջ շեշտում էր, որ «միաժամանակ ապստամբություններ պիտի սկսվեն Ջանգիբասարում, Վեդիբասարում, իսկ ադրբեջանական գորքերը, Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ռազմական կարևոր կետերն անվնաս դարձնելով իրենց համար և հայկական գորքերը հեռացնելով այդ կետերից, պետք է ուղիղ կապ հաստատեն Էրզրումի հետ՝ նոր կառուցվող Ալյաթ - Ջուլֆա երկաթուղագծով և Արաքսի հովտով»¹:

Հայրենիքի համար այդ վտանգավոր պահին շտաբը կոչ էր անում՝ «Ի մի հավաքել մեր ամբողջ ժողովուրդը իր կառավարության և քաջարի բանակի շուրջը»²:

Սակայն կառավարության մեջ ոչ բոլորն էին բաժանում պառլամենտի որոշումը և Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի դիրքը՝ դրանք համարելով ծայրահեղական:

1920թ. մայիսի 8-ին Հայաստանի Հանրապետության նոր նշանակված վարչապետ Համո Օհանջանյանը, որը հինգ օր առաջ, երբ դեռ արտգործնախարար էր, հաղորդում էր արել պառլամենտին, ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և սպարապետ Թովմաս Նազարբեկյանը շտապեցին հրատարակել «Կոչ՝ Հայաստանի Հանրապետության բանակին և պետական պաշտոնյաներին», ուր նշում էին. «...Ամենքին ծանոթ պետք է լինի արդեն այն, որ խորհրդային Ռուսաստանը ամենից առաջ ճանաչել է Հայաստանի անկախության սկզբունքը և մտցրել իր սահմանադրության մեջ: Լավ պետք է գիտակցել, որ Ռուսաստանը ոչ մի կապ չունի այժմ թուրքերի և թաթարների հետ, իսկ մեր միակ թշնամիները հենց վերջիններս են»³:

Նման համոզմունքը շուտով ժխտվեց իրադարձությունների հետագա ընթացքով: Մյուս կողմից, շատ չանցած, կառավա-

¹ «Յառաջ», 9 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 290, ց. 1, գ. 27, ք. 1

րությունը նույնպես դարձավ միական, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, ի տարբերություն հայ սոց.-հեղափոխականների, լիակատար համերաշխություն դրսևորեց պառլամենտի որոշման և Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյի դիրքի նկատմամբ: Մայիսի 6-ի ամսաթվով այդ կուսակցության՝ Հայաստանի կոմիտեն հետևյալ նամակն ուղարկեց հանրապետության վարչապետին.

«Սրանով պատիվ ունեն հայտնելու Ձեր կառավարության, որ Հայ ժողովրդական կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեն միաձայն որոշեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը և ազատությանը սպառնացող խոշոր վտանգի հանդեպ ցույց տալ Հայաստանի կառավարության եռանդուն աջակցություն, պաշտպանելու իրավակարգը երկրում և պաշտպանելու Միացյալ Հայաստանի անկախությունը ամեն տեսակ ոտնձգություններից:

Կոմիտեի փոխնախագահ՝ Հ. Հովհաննիսյան»¹:

Հայրենիքի համար այդ օրհասական պահին, երբ հանրապետությանը վիճակված էր դիմագրավել արտաքին ահռելի վտանգը, ծագեց մի ուրիշ վտանգ ևս, այս անգամ՝ երկրի ներսում:

Դեռևս ապրիլի կեսերին Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն կառավարությանն առաջարկ էր ներկայացրել Աշխատավորների միջազգային համերաշխության օրը՝ մայիսի 1-ը, առաջին անգամ անկախ Հայաստանում լայնորեն նշելու մասին:

Ապրիլի 30-ի առավոտյան Հ. Յ. Դաշնակցության պաշտոնական ներկայացուցիչը վարչապետ Ալ. Խատիսյանին հայտնում է, որ, նկատի ունենալով բանվորական տոնի բնույթը, կուսակցության բյուրոն որոշել է իր վրա վերցնել փողոցներում կարգապահության պահպանությունը և ժողովրդական ցույցերի ղեկավարությունը: «Ես այդ հայտարարությունը ընդունեցի ի գիտութիւն,- գրել է Ալ. Խատիսյանը,- բայց, այնուամենայնիվ, հրավիրեցի ինձ մոտ քաղաքապետ պ-րն Ա. Շահխաթունիին և հայտնեցի անոր, որ թեև կուսակցութիւնը իր վրա կվերցնէր տոնակատարութեան վերահսկողութիւնը, բայց այդ չազատէր իշխանութիւնները պատասխանատուութենէ կարգապահութեան համար, ուստի քաղաքի իշխանութիւնները պարտավոր են աչալուրջ հետևիլ այն բոլորին, ինչ որ տեղի է ունենալու փողոցներու մեջ»²:

Նույն օրը վարչապետին է ներկայանում նաև տոնակատարության կարգադրիչ հանձնախմբի նախագահ, Հայաստանի արհեստակցական կազմակերպությունների միության նախագահ Ավայյանը և նրան հավաստիացնում, որ մայիսի 1-ին ամեն բան կընթանա կանոնավոր կարգապահությամբ:

¹ «Յառաջ», 1920 թ., 8 մայիսի:

² Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բ՝ տպագրություն, տպ. «Համազգայինի». Պեյրոք, 1968, էջ 210:

Մայիսի 1-ի առավոտյան Երևանի կենտրոնական մասում երկու տեղ կախված էին պլակատներ ու կարգախոսներ՝ հետևյալ կոչերով ու բովանդակությամբ. «Կեցցե՛ ազգերի համերաշխությունը», «Անկախ և Միացյալ Հայաստանի աշխատավորությունը ողջունում է մայիսի 1-ի մեծ տոնը», «Ամբողջ իշխանությունը՝ աշխատավորությանը», «Կեցցե՛ Ռուսաստանի հեղափոխական պրոլետարիատը և գյուղացիությունը»: Շքերթը շուտով պիտի սկսվեր, և շարքերի առջևից պիտի գնար բեռնակիր մի մեծ ավտոմոբիլ, որը զարդարված էր պլակատներով, դրոշակներով, ծաղիկներով, Կարլ Մարքսի, Քրիստափոր Միքայելյանի, Ստեփան Շահումյանի, Սիմոն Զավարյանի, Լևոն Աթաբեկյանի և Ռոստոմի նկարներով: Քիչ հետո եղած կարգախոսներին ավելացան նորերը, որոնց թվում էին նաև «Կեցցե՛ Երրորդ Ինտերնացիոնալը», «Կեցցե՛ սոցիալիզմը»¹:

Դեռ նոր էր սկսվել մայիսնեկյան հանդիսությունը, երբ այն աստիճանաբար վերածվեց ցույցի, ապա փոխվեց գրոհի՝ հանրապետության կառավարության և դաշնակցության դեմ: Նույնը կատարվեց նաև Ալեքսանդրապոլում, Սարիղամիշում, Ղարսում, Դիլիջան-Իջևանում, Նոր-Քայազետում:

Ցույցերը, միտինգները, բողոքները մաքուր մայիս ամսվա ընթացքում հանրապետության տարբեր քաղաքներում և շրջաններում փոխարկվեցին ապստամբական ելույթների, որոնք գլխավորում էին բուլշևիկները: Ապստամբությունը նպատակ ուներ կարմիր բանակի օգնությամբ Հայաստանում ևս հաստատել խորհրդային իշխանություն:

Շփոթի մատնված կառավարությունը կարողացավ ուշքի գալ և վճռական միջոցների դիմել՝ երկրում կարգն ու հանգստությունը վերականգնելու համար: «Ակներև էր,- գրել է Սիմոն Վրացյանը,- որ կառավարական մեքենան ի վիճակի չէր բռնկված հրդեհը մարելու: Ծիշտ է, մայիսի 3-ին կատարվել էր նախարարների խորհրդի մասնակի լրացում. կառավարության մեջ մտցվել էին Ա. Ջամալյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ս. Վրացյանը, որով Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի անդամների մեծ մասը դառնում էր նախարար, բայց կառավարելու եղանակը՝ խորհրդարանական դաճողադաշարժ մեքենայով՝ չէր համապատասխանում վայրկյանի պահանջին: Անհրաժեշտ էր արագաշարժ ու վճռական իշխանություն: Հարկավոր էին կտրուկ միջոցներ: Այդ կարող էր տալ միայն Հ. Յ. Դաշնակցությունը»²:

Մայիսի 4-ի լույս 5-ի գիշերը տեղի է ունենում Հ. Յ. Դաշնակցության խորհրդարանական ֆրակցիայի և կուսակցության

¹ «Առաջին մասնաշաղկան-հեղափոխական շարժումների Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբություն)». նյութեր և փաստաթղթեր, էջ 40-41

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 390:

գլխավոր վարիչ մարմնի՝ Բյուրոյի համատեղ նիստ, որը սկսված ասպտամբությունը ճնշելու համար որոշում է ընդունում դիմել արտակարգ միջոցների և, որպես հիմնական քայլ, առաջարկում է «կազմել նոր կառավարություն, որը բաղկացած լինի միայն Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի անդամներից և օժտված լինի դիկտատորական լիազորություններով: Կառավարության նախագահի պաշտոնի համար խորհրդակցությունն առաջադրում է Բյուրոյի անդամ Համո Օհանջանյանին»¹:

Մայիսի 5-ին գումարվեց խորհրդարանի արտակարգ նիստ, որն ընդունեց Ալ. Խատիսյանի և մրա դահլիճի հրաժարականը: Նույն նիստում խորհրդարանը նշանակեց նոր կառավարություն՝ հետևյալ կազմով. վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Համո Օհանջանյան, ներքին գործերի և զինվորական՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյան, ելևտային՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան, հաղորդակցության՝ Արշակ Ջամալյան, գյուղատնտեսության, պետական գույքի և աշխատանքի՝ Սիմոն Վրացյան, խնամատարության՝ Սարգիս Արարատյան, հանրային կրթության և արվեստի՝ Գ. Ղազարյան»²:

Այսպիսով, Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն իր ամբողջ կազմով անցավ իշխանության գլուխ: Խորհրդարանը որոշեց մեկ ամսով դադարեցնել իր գործունեությունը և, ելնելով երկրում ստեղծված արտակարգ ծանր վիճակից, օրենսդիր և գործադիր ողջ իշխանությունը հանձնել Բյուրո-կառավարության ձեռքը: Պառլամենտի կամքով երկրում փաստորեն հաստատվեց Դաշնակցական կուսակցության դիկտատուրա:

Նոր կառավարությունն անմիջապես հայրենիքը հայտարարեց վտանգի մեջ և կոչով դիմեց ժողովրդին, որտեղ նաև ասված էր.

«Քաղաքացիներ, Հայաստանը կարիք ունի հանգստի և համերաշխության. ո՛չ մի հուզում, ո՛չ մի խլրտում - ամեն ոք պետք է գտնվի իր գործի և պաշտոնի գլխին: Զինված՝ պառլամենտից ստացած արտակարգ լիազորություններով՝ կառավարությունը դիմում է ձեր քաղաքացիական գիտակցության և հրավիրում ամենքիդ, հայ ժողովրդի գոյության այս ճգնաժամային վայրկյանին, համախմբվել կառավարության շուրջը, որի նշանաբանն է՝ Հայաստանի անկախության և ազատության պաշտպանությունն ու ներքին ղեմկրատիկ կարգերի ամրապնդումը: Այս նպատակներն իրագործելու համար կառավարությունը չի խնայի և ո՛չ մի ճիգ, և նա կհաղթի ձեզ հետ և ձեզ համար»³:

Բյուրո-կառավարությունը հայտարարեց բոլոր դաշնակցականների ընդհանուր գորաշարժ: Դաշնակցական բոլոր հայտնի

¹ Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 214-215:

² Մ. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 390:

³ Նույն տեղում, էջ 391-392:

գործիչները լայն լիազորություններով մեկնեցին գավառները: Ամեն տեղ կազմվում էին կամավորական զինված խմբեր և իրենց դնում կառավարության տրամադրության տակ: Խմբապետ Մեպուհի գլխավորությամբ կազմվեց մի առանձին զորամաս՝ Ալեքսանդրապոլը վերագրավելու համար: Արագորեն շարժման մեջ դրվեցին նաև կանոնավոր զորքերը: Հիմնվեց արտակարգ դատարան: Երկրում հայտարարվեց արտակարգ դրություն:

Կառավարության այս քայլերը պաշտպանություն գտան հասարակական լայն շերտերում:¹ Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության՝ Երևանի կոմիտեն կոչով դիմեց հանրապետության բանվորներին, գյուղացիներին, բոլոր քաղաքացիներին՝ դատապարտելով ապստամբության կազմակերպիչներին: «Ամեն մեկիդ սրբազան պարտականությունն է,- ասված էր կոչի մեջ,- այս ծանր օրերին ձեր ուժի ու եռանդի, շնորհքի և ընդունակության մաքսիմումը նվիրաբերել վտանգված հայրենիքի պաշտպանության գործին»²:

Նույնքան վճռական էին Հայ ժողովրդական կուսակցության², Ռամկավար կուսակցության³, Անկուսակցությունների միության, Հայաստանի Արհմիությունների խորհրդի կոչերը, որոնցում անվերապահորեն դատապարտվում էր ապստամբությունը, և ժողովրդին հրավեր էր ուղղվում՝ ամեն ինչով աջակցել կառավարությանը՝ երկրում արագորեն կարգը վերականգնելու համար:

Քաղաքացիական կռիվից ու արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով կառավարությունը փորձեց խաղաղ միջոցներով կարգավորել խնդիրը, բայց դա նրան չհաջողվեց: Երբ այդ ուղղությամբ թափած բոլոր ճիգերն անցան ապարդյուն, կառավարությունն ապստամբների դեմ շարժեց զինված ուժեր: Ապստամբության կենտրոն Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո զինված ելույթները մեկը մյուսի ետևից ճնշվեցին Ղարսում, Սարիղամիշում, Նոր-Բայազետում, Դիլիջանում: Երկու շաբաթվա ընթացքում կառավարությունն ամբողջ երկրում վերականգնեց կարգը:

Երբ ապստամբությունը դադարեցված էր, մայիսի վերջին ապստամբական կարճատև բռնկում եղավ Ջանգեզուրում, որի մասին հանգամանալից կիսուվի հետագա շարադրանքի ընթացքում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը վերջնա-

¹ «Յառաջ», 1920, 16 մայիսի:

² Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 395:

³ «Յառաջ», 1920, 19 մայիսի:

⁴ Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 394:

գիր ներկայացնելուց հետո խորհրդային կառավարությունը Կովկասյան ճակատի հրամանատարությանը ցուցում տվեց՝ անհապաղ զորքեր մտցնել Լեռնային Ղարաբաղ, Ջանգեզուր ու Նախիջևան և հսկողության տակ առնել հայ-ադրբեջանական վեճի առարկա հիշյալ տարածքները: Այդ մասին Ռ-Կ Կենտրոնական Կոմիտեն հետո՝ 1920թ. հուլիսի սկզբին, ընդունեց հատուկ որոշում, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ռուսական զորքերի կողմից գրավման ենթակա վիճելի տերիտորիաների բնակչությանը բացատրել, որ այդ տերիտորիաները մեր զորքերի կողմից գրավվում են ժամանակավորապես՝ ազգամիջյան կոտորածներ թույլ չտալու համար: Այդ տարածքների պատկանելության հարցը կլուծվի խառը համձնաժողովի միջոցով, Ռուսաստանի ներկայացուցչի նախագահությամբ, ընդ որում, համձնաժողովը կղեկավարվի բնակչության ազգային կամքով»¹:

Վերջնագրային սպառնալիքներից հետո կարմիր հրամանատարությունը և Ադրբեջանի բոլշևիկյան կառավարությունն անցան կոնկրետ գործողությունների:

Ինչպես մուսավաթականները, Ադրբեջանի նոր ղեկավարները նույնպես, իրենց անհետաձգելի խնդիրն էին հասարում որքան կարելի է շուտ գրավել Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը, իրականացնել «Մեծ Այդրեջան» ստեղծելու ծրագիրը՝ անմիջականորեն կապ հաստատելով Թուրքիայի հետ: Դա պանթուրքիզմի կենդանի ձայնն էր, որ լսվում էր երկու կողմերից՝ Թուրքիայից և Ադրբեջանից:

Գործի դրվեց հայկական մարզերը՝ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը, զենքով նվաճելու ծրագիրը:

Մուսավաթական բանակն արագորեն վերակազմվեց խորհրդային Ադրբեջանի Կարմիր բանակի: «Իսլամ բանակի» ասկյարները, համազգեստը փոխելով, մեկ օրում դարձան «կարմիր ասկյարներ», իսկ մուսավաթական բանակի նախկին հրամանատար Ալի Աղա Շիխլինսկին, մուսավաթական կառավարության նախկին ռազմական նախարար Սամեդբեկ Մեհմանդարովը, զինվորական գործիչներ Լ. Նախիջևանսկին, Ի. Ուսուբովը, երեկվա ուրիշ բարձրաստիճան մուսավաթականներ դարձան «կարմիր» հրամանատարներ²:

Հետագայում նրանց մեծ մասը մույնիսկ մտավ կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Ահա այդ հայատյացներն էին, որ պիտի գային «ղաշնակների լծից ազատագրելու» Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը:

Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի դեմ ռուս-բոլշևիկյան և ադրբեջանական լայնամասշտաբ ներխուժման վտանգի հանդեպ

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, միկրոժապավենների հավաքածու, ց. 1, գ. 2, ք. 67-71

А.И. Шихлинский, Мои воспоминания, Азерибп. Баку, 1984, с. 176-177.

Հայաստանի կառավարությունը պետք է որոշեր իր կոնկրետ անելիքները: Արդյոք կառավարությունը հայկական այդ երկու երկրամասերի նկատմամբ շարունակելո՞ւ էր վարել նախկին կրավորական քաղաքականությունը, թե՞ հիմա արդեն ավելի ակտիվորեն էր միջամտելու Վարաբաղում և Զանգեզուրում սպասվելիք իրադարձություններին:

Ինչ խոսք, Վարաբաղի և Զանգեզուրի նկատմամբ Հայաստանի կառավարության կողմից նախկինի պես կրավորական, թե մոտ՝ ակտիվ, քաղաքականություն վարելը պայմանավորված էր հանրապետության ռազմական ներուժով: Արդյոք Հայաստանն ի վիճակի՞ էր իր սեփական զինական հնարավորություններով սատար կանգնելու հայկական երկրամասերի անվտանգությանը, նրանց փաստացի անկախությունը կռվով պաշտպանելու բոլշևիկացած Ադրբեջանի թուրքերի զինված հրոսակախմբերից:

Հայաստանում և Վրաստանում հայ հասարակական կարծիքը, չհաշված հայ կոմունիստներին և հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներին, ամբողջովին ագրեսորներին վճռական դիմադրություն ցույց տալու կողմն էր: Երևանում և Թիֆլիսում լույս տեսնող թերթերը շարունակում էին տազմապ բարձրացնել, միաժամանակ ժողովրդին հոգեբանորեն նախապատրաստել այս անգամ ոչ միայն թուրք-թաթարների, այլև ռուսական ուժերի դեմ կռվելու համար:

«Ժողովուրդ» թերթը «Ռուսների արարքը» վերտառությամբ հոդվածում գրում էր. «Այն օրը, երբ տանջալից երկունքի մեջ ծնվում է մեր ազատությունը և անկախությունը, երբ մեր ազատատենչ ազգային կամքի ուժի հանդեպ մոլորվել են մեր դահիճները, մեր հիմնավորց թշնամիները՝ թուրքերը և թաթարները, երբ, վերջապես, Եվրոպան, խոնարհվելով նահատակ ժողովրդի մեծ տառապանքի առջև, անկախության թագով է պսակում նրա ծերուկ գլուխը, [այդ նույն օրը] մեր երկրին, մեր դարավոր իղձերի իրականացմանը սպառնում են ռուսները: Պարզելով ազատության կարմիր դրոշակ, [նրանք] դաշնակցել են Ադրբեջանի թաթարների հետ: Ռուս «դեմոկրատիան» ավելի անամոթ դուրս եկավ, քան ցարական Ռուսաստանը: Այս վերջինս իր գործակալների միջոցով կազմակերպելով հայ-թուրքական կոտորածները, ինքը մնում էր կուլիսների ետևում և նրա գազանային դիմագծերը չէին երևում: Այժմ խորհրդային վաշտերը, դաշնակցած թուրքերի և թաթարների հետ, գալիս են ոչնչացնելու հայ ժողովրդի փայփայած երազը»¹:

Նույն թերթը նույն համարում գետեղած «Բոլշևիկների

¹ «Ժողովուրդ», 1920, 3 հունիս:

պահանջը Ղարաբաղի մասին» հողվածում արձանագրում էր. «Համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության ջախակիրներն այժմ միացած են մահմեդական թուրքական երկրների արյունոտ փաշաների, խաների հետ: Իրենց ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի ջատագովներ հռչակած [բոլշևիկները] բռնի ուժով ցանկանում են հոծ հայկական մեծամասնություն ունեցող Լեռնային Ղարաբաղը հպատակեցնել Ադրբեյջանին: Դրանով, իհարկե, բոլշևիկա-թուրքական դաշնակիցները չափտի բավականանան, այլ կաշխատեն իրագործել իրենց վաղեմի ծրագիրը՝ Հայաստանի վրայով միանալ Անատոլիայի թուրք «կարմիր» ազգայնականներին, պայքարելու համար դաշնակիցների դեմ»: Այնուհետև նշելով, որ «մեր հանրապետությանը, մեր ժողովրդին սպառնում է նոր վտանգ», հողվածագիրը շեշտում էր. «... Հայ ժողովուրդը չպետք է թույլ տա, որ իր պապենական հողից մի թիզ անգամ գրավեն թշնամիները: Ղարաբաղը եղել է հայկական և պիտի կցվի մայր հայրենիքին: Հայ ժողովուրդը միահամուտ կդիմադրի իր գոյությանը վտանգող և անկախության սրբազան իրավունքը ոտնահարելու ձգտող բոլշևիկա-պամթուրքիստական բլոկի ամեն մի փորձին»¹:

Ժողովրդին զգոնության և կենաց ու մահու կռիվ կոչ էին անում «Մշակը» (Թիֆլիս), «Հայաստանի կոուպերացիան» և ուրիշ պարբերականներ:

Տեսնելով իր ազգային տարածքները պաշտպանելու հայ քաղաքական ուժերի, ամբողջ հայ ժողովրդի անկոտրում կամքն ու վճռականությունը՝ խորհրդային բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեյջանի կոմունիստ իշխանավորները որոշ չափով փոխեցին իրենց վերջնագրային լեզուն և Երևանին բանակցությունների առաջարկ արեցին:

Մայիսի 8-ին Երևանում ռադիոհաղորդագրություն ստացվեց Բաքվից. Ադրբեյջանի արտգործօրդկոմի տեղապահ Հուսեյնովի դիմումն էր «հայ ժողովրդին և հայկական կառավարությանը» (պատճենը Լենինին, Չիչերինին, բոլորին): Ըստ էության՝ դա հեթոսական նոտա էր Հայաստանի կառավարությանը՝ շղարշված հայ ժողովրդի նկատմամբ «բարիդրացիական զգացմունքներով»:

Դիմումը սկսվում էր հայ-մուսուլմանական հարաբերությունների համառոտ պատմական ակնարկով: Հուսեյնովը նշում էր, որ «Կովկասում ցարական տիրապետության ամբողջ ընթացքում մշտապես հոսել է տեղական ժողովուրդների անմեղ արյունը», որ հայերի և մուսուլմանների միջև տեղի ունեցած բոլոր ընդհարումները բացառապես հրահրվել են ցարիզմի կողմից: Ռուսական միապետության տապալումից հետո այդ հանցավոր

¹ «Ժողովուրդ», 1920, 3 հունիսի:

² Նույն տեղում:

քաղաքականությունը շարունակել են մուսավաթական և դաշնակցական կառավարությունները:

Հուսեփնովլ Դաշնակցությանը հարուցում էր 1918 թ. Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի, Նոր-Բայազետի, Էջմիածնի գավառներում, 1920 թ. Կարսի, Ջարիշատի, Չլդրի, Շորագյալի, Մուրմալուի, Ջանգիբասարի, Երևանի նահանգի հարավային մասերի, Սևանա լճի հարավային եզերքների մուսուլմանական գյուղերում կոտորածներ կազմակերպելու մեղադրանքը:

Արտգործժողկոմի տեղապահը հատկապես կանգ էր առնում 1918-1920 թթ. Ջանգեզուրում տեղի ունեցած կռիվների վրա՝ նշելով, որ այդ ժամանակաշրջանում իսպառ բնաջնջվել են տասնյակ մուսուլմանական գյուղեր¹:

Նկարագրելով մուսուլմանների կրած տանջանքներն ու սարսափները հայերից՝ Հուսեփնովլ գոնե մեկ օրինակ չէր բերում, թե այդ նույն ժամանակահատվածում հայերն ի՞նչ տանջանքներ են կրել թուրք-թաթարներից: Նա այն տեսակետն էր հայտնում, թե հայ-մուսուլմանական կռիվներն ու ջարդերը կշարունակվեն, քանի դեռ դաշնակները իշխանության դեկի մոտ են Հայաստանում: Եթե Հայաստանը խորհրդայնացվի, ապա «Ադրբեջանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը իսկույն նրա հետ ընդհանուր լեզու կգտնի»: Այնուհետև, իբրև մտահոգ հայ ժողովրդի ճակատագրով, Ադրբեջանի թուրք դիվանագետը փորձում էր համոզել, թե իր կառավարությունը երբեք չի մտածել և չի մտածում նվաճողական նպատակներ հետապնդել հարևան երկրների գյուղացիության և բանվորության նկատմամբ: «Ադրբեջանի աշխատավորությունը միայն մի ցանկություն ունի՝ Դաշնակցական կառավարության լծի տակ հեծող Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին ազատ տեսնել»:²

Եվ այս զավեշտը՝ հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ «մտահոգությունը», արտահայտվում էր մի մարդու բերանով, որն ընդամենը մի քանի օր առաջ՝ ապրիլի 30-ին, Երևան հղած իր վեջնագրով սպառնալիքներ էր կարդում այդ ժողովրդին ու նրա օրինական կառավարությանը:

Դիմումի վերջում Ադրբեջանի արտժողգործկոմի տեղապահը գրում էր, որ «չնայած Հայաստանի բանվորությունն ու գյուղացիությունը դեռ չեն թոթափել դաշնակցականների լուծը», այնուամենայնիվ, Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության կառավարությունը մեծապես շահագրգռված է, որ անհապաղ դադարեցվեն ազգամիջյան արյունահեղ ընդհարումները, և այդ նպատակով «ներկայիս գոյություն ունեցող հայկական կառավարությանն առաջարկում է գոյություն ունեցող վիճելի հարցերի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 112, ք. 6

² Նույն տեղում:

լուծման համար բանակցությունների մեջ մտնել, ուղարկելով իր ներկայացուցիչներին Բաքու քաղաք, սույն թվի մայիսի 15-ից ոչ ուշ»¹:

Թեև այս անգամ անհամեմատ մեղմ էր դիմումի լեզուն, բայց այն նորից վերջանում էր հրամայական շեշտով՝ գալ «Բաքու քաղաք, սույն թվի մայիսի 15-ից ոչ ուշ»:

Հայաստանի կառավարությունը Բաքվից ստացված Հուսեինովի ստորագրած դիմումին հեռագրով պատասխանեց բավական ուշացումով՝ մայիսի 13-ին (պատճենը՝ Լենինին և Չիչերինին): Պատասխանը ստորագրել էր վարչապետ և արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը:

Հայաստանի արտգործնախարարը Ադրբեջանի նոր կառավարության դիմումի մեջ արված հարձակումները Հայաստանի դեմ համարում էր բնական, քանի որ ապրիլի 28-ի հեղաշրջումը «եապես ոչ մի փոփոխություն չէր մտցրել Ադրբեջանի պետական քաղաքական կյանքի մեջ»: Դրա վառ ապացույցը, գրում էր Օհանջանյանը, Հայաստանին տված նոտաներն են, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում մուսավաթական կառավարության նոտաներից: Հայերի սարսափելի կոտորածներ կազմակերպած Էմվեր, Խալիլ և Նուրի փաշաների հետ ադրբեջանցի կոմունիստ ղեկավարների սերտ հարաբերությունները, Մուստաֆա Զեմալի հետ բարեկամությունը «Հայաստանի կառավարությանը հիմք չեն տալիս Ադրբեջանի աշտմյան կառավարությունը համարել դեմոկրատական և սոցիալիստական»:

Ինչպես և պետք էր սպասել, Հ. Օհանջանյանը գրում էր, որ մայիսի 8-ի նոտայի մեջ վկայակոչելով մուսուլմանների նկատմամբ հայերի իբր կատարած բռնությունները, Ադրբեջանի կառավարությունը «մոռանում է» այն բոլոր արհավիրքները, որ հայերին հասցրել են օսմանյան թուրքերը և կովկասյան թաթարները: «Դուք բոլորովին չեք հիշում բոլորին հայտնի մասսայական այն գազանությունները, որ տեղի ունեցավ Նուխիի, Արեշի, Գանձակի, Շամախու, Ղարաբաղի, Գողթանի խաղաղ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Հայ աղջիկներն ու կանայք դեռ այսօր ձեր կառավարության օրոք շարունակում են տանջվել Ադրբեջանի մուսուլմանների հարեմներում, գերության մեջ: Հայ բազմաթիվ աշխատավոր գյուղացիությունն այսօր [Ադրբեջանում] գտնվում է ստրուկի դրության մեջ և ձեր հանրապետության տերիտորիայի գանազան վայրերում օգտագործվում է որպես գրաստ: Նուրի փաշան շարունակում է գործել Ջիբրայիլում, Ղարաբաղի հայկական կոտորածների կազմակերպիչ Մուլթանովը, կրելով

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 112, ք. 7.

կարմիր ժապավեն, նորից գտնվում է իշխանության մեջ»¹:

Վկայակոչելով այս անվիճելի փաստերը՝ Հայաստանի արտգործնախարարը, այնուամենայնիվ, ընդունելի էր համարում երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչների հանդիպումը, բայց՝ ոչ Բաքվում: Նա գրում էր. «Հարատև խաղաղասիրական զգացմունքից դրդված իմ կառավարությունն ընդունում է ձեր կառավարության առաջարկությունը՝ բանակցություններ սկսել երկու հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող բոլոր վիճելի հարցերը լուծելու համար: Որպես լիազոր ներկայացուցիչներ՝ Հայաստանի կառավարությունը նշանակում է Բաքվում իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին, ինչպես նաև ... Պապուլյանին ու բժ. Յուզբաշյանին, որոնց, խնդրում եմ, այդ մասին տեղեկացնել: Բանակցությունների համար իմ կառավարությունն առաջարկում է Ղազախ քաղաքը, ուր բանակցությունները սկսելու համար կմեկնեն ևս երկու հոգի, որոնք կնշանակվեն իմ կառավարության կողմից: Սպասում եմ ձեր պատասխանին»²:

Մինչ Նրևանն անկեղծորեն ձգտում էր հարցերը լուծել բանակցությունների միջոցով, գործողությունները զարգանում էին այլ ուղղությամբ:

1920թ. մայիսի 5-ին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը գրավեցին Աղստաֆան, Փոլլին և դուրս եկան Ղազախ: Մյուս ուղղությամբ գրավելով Նվլախը՝ կարմիր զորքերը մայիսի 8-ին գրավեցին Բարդան, մայիսի 9-ին՝ Աղդամը: Մայիսի կեսերին Գյանջայի շրջան սկսեցին ժամանել նաև 20-րդ դիվիզիայի զորամասերը:

Մինչ կարմիր բանակը պատրաստվում էր մտնել Ղարաբաղ, այնտեղի մուսուլմանական ուժերը միավորվում էին և իրենց հայտարարում կարմիր բանակի մասեր: Շուշիի և բուն Ջանգեզուրի միջև ընկած թուրքական ու քրդական տարածքների մուսուլմանական զինված բանդաները միավորվելով՝ հայտարարեցին, թե համարվում են կարմիր բանակի զորամասերից մեկը՝ կրելով 281-րդ գունդ անվանումը: Այդ ամենն արվում էր Բաքվի նարիմանովյան կառավարության թելադրանքով:

Իրենց հերթին միավորվում էին Ղարաբաղի հայկական զինված ջոկատները և իրենց հայտարարում Հայկական Հանրապետության բանակի մասեր:

Խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի կողմից 1920թ. մայիսի 12-ին կազմած և բաժնի պետ Ջեյնալովի ստորագրությամբ Ադրբեջանի ռազմական և ծովային կոմիսարին ուղարկած հերթական հետախուզական ամփոփագրում ասված էր.

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 112, ք. 4:

² Նույն տեղում:

«281-րդ հետևակային գունդը ժամանել է Ղոչազ - Ավդալարի շրջանը: Մուսուլմանլարում վերականգնվել է մինչև մայիսի 6-ը եղած վիճակը: Մեր կողմից վիրավորվել է 1-ին հետևակային գնդի 4 ասկյար:

Հայերը խմբավորվում են Մեծ և Փոքր Քիրս լեռների շրջանում. Ալթըն Ռախտա-Կարակիշլար լեռնանցքում: Նշված այս բոլոր կետերը գտնվում են Շուշիից հարավ: Այդ տեղերի հայկական ուժերը դրանով իսկ փակում են դեպի Ջանգեզուր Քեշիշքենդից՝ գնացող լեռնային ճանապարհը: Այդ գյուղում Դրոյի շտաբն է: Հետախուզության միջոցով հաջողվել է պարզել, որ իրոք, այդ ճանապարհով է կատարվում դալաբաղյան հայկական զորքերի մատակարարումը [Ջանգեզուրից]: Հակառակորդը այդ շրջանում առայժմ ակտիվություն հանդես չի բերում»¹:

Փաստաթղթի վրա մակագրված է, որ այդ տեղեկությունները փոխանցված են 11-րդ կարմիր բանակի շտաբ²:

Ադրբեջանական իշխանությունները ռուսական կարմիր բանակի հրամանատարությանն ամեն կերպ զրգռում էին հայերի դեմ, փորձում էին նրան համոզել, որ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ողջ բնակչությունը ատելությամբ է լցված Ռուսաստանի, առավել ևս՝ նրա բանակի նկատմամբ, ուստի, սխալ տեղեկություններ էին ներկայացնում բանակի շտաբին, ուռճացնում Ղարաբաղում եղած հայկական ուժերի թիվը:

Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի կողմից 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարին ուղարկված 1920թ. մայիսի 19-ի թվով կազմած հետախուզական ամփոփագրում նշված էր.

«Հայկական կանոնավոր զորամասերի մեծ մասը կենտրոնացնում է Կարսից և Երևանից հարավ՝ ուղարկելու համար թուրքական զորքերին ընդառաջ, որոնք, իբր, շարժվում են Հայաստանի վրա: Ուստի, հայկական կառավարությունը զենքի տակ է կանչում մեծ թվով հայերի՝ տարբեր գավառներում:

Հայկական նոր զորամասերի կազմավորման համար Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում մեծ աշխատանք է տանում գեներալ Դրոն, որի մոտ Երևանից ուղարկված էր տարբեր ազգությունների պատկանող մինչև 100 սպա, ինչպես նաև զենք ու զինամթերք:

Գերի վերցրած հայ պարտիզանը, որը հարցաքննված է Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբում, հայտնել է, որ Շուշիի շրջանում գործում է 3 ջոկատ, որոնց մեջ ընդհանուր թվով հաշվվում է մինչև 8000 մարտիկ: Այդ ջոկատները տեղաբաշխված են Քեշիշքենդ, Չարտազ - Գյումեյ, Ջավեդ գյուղերում՝ Շուշիից

¹ Խոսքը Ղարաբաղի Քեշիշքենդ գյուղի մասին է:

² ՀՀ ՀՎԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 37, ք. 21

³ Նույն տեղում:

արևելք: Չարտագ-Գյունեյում եղած ջոկատը, բաղկացած 3 վաշտից, ունի մինչև 500 սվին, 200 թուր, 7 գնդացիր, 2 լեռնային հրանոթ: Ջոկատի հրամանատարն է կադրային սպա Մինաս Բաբակը: Բոլոր ջոկատները ենթակա են Դրոյին, որի շտաբը գտնվում է Քեշիշքենդում: Ջոկատներում մոբիլիզացված են տեղի բնակիչները: Ամեն մի վաշտում կա 2-3 սպա: Մարտիկները զինված են տարբեր սիստեմների հրացաններով, յուրաքանչյուր հրաձիգ ունի 50 փամփուշտ, դրանից բացի, իր պաշարում ջոկատն ունի 9000 փամփուշտ: Համազգեստը գյուղացիական է: Ջոկատների խնդիրը պայքարն է Ադրբեջանի դեմ¹:

Ադրբեջանական հետախուզության ամփոփագիրը տրամադրվել էր կարմիր բանակի շտաբին: Այստեղ անմիջապես նկատել էին, որ Դրոյի գործի թվաքանակի և զինվածության մասին բերված թվերը չեն համապատասխանում այն տվյալներին, որոնք հայթայթված էին կարմիր բանակի հետախուզության կողմից՝ գլխավորապես Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի կոմունիստների ջանքերով: Հետախուզական այդ ամփոփագրի վրա 11-րդ բանակի շտաբում կատարված է հետևյալ մակագրությունը. «Ղարաբաղում հայկական ջոկատների կազմի և թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները չափազանցված են»²:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումն արագացրեց Կովկասի բուշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավար մարմինների կառուցվածքային փոփոխությունների ընթացքը:

1920թ. մայիսի երկրորդ կեսին ընդլայնվեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Հյուսիսկովկասյան բյուրոյի կազմը, և նրա հիմքի վրա կազմակերպվեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրո: Սա պետք է փոխարիներ մինչ այդ գործող ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան երկրամասային կոմիտեին: Կովկասյան բյուրոն ձևավորվեց հետևյալ կազմով. Բելոբորտով, Օրջոնիկիձե, Մդիվանի, Ֆրումկին, Կիրով, Յան Պոլույան, Օրախելաշվիլի և Նազարեթյան: Առաջին չորսը ներկայացնում էին Բյուրոյի գործող նախագահությունը: Թե որն էր լինելու ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի առաքելությունը, հենց այդ օրերին պարզորոշ արտահայտել է Սերգո Օրջոնիկիձեն՝ ասելով, որ դրա գլխավոր խնդիրը լինելու է ողջ Կովկասում և Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաստատումը և ամրապնդումը³:

11-րդ կարմիր բանակը, իր կազմի մեջ ընդգրկելով նաև Ադրբեջանի կարմիր բանակի զորամիավորումներ, 1920թ. մայիսի կեսերին մոտեցավ Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններին: Տեղի հայ բուշևիկներն ամեն կերպ աջակցում էին երկրամասի

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 37, ք. 2-3:

² Դրոյն տեղում, ք. 4:

³ Shul' I. K. *Орджоникидзе. Статьи и речи* (1910-1926 гг.), т. 1, էջ 109:

խորհրդայնացմանը: Նրանք կարծում էին, թե ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման կարգախոսներով առաջացող Խորհրդային Ռուսաստանի բանակը Ղարաբաղի հայությանն օգնելու է ինքնորոշվելու:

Մայիսի 19-ին կարմիր բանակի մի պատվիրակություն, գալով Շուշի, այցելեց հայկական զորքերի՝ այնտեղ գտնվող շտաբը: Պատվիրակներին ընդունեց Դրաստամատ Կանայանը (Դրո), որը Հայաստանի կառավարության կարգադրությամբ իր զորամասով Ձանգեզուրից Ղարաբաղ անցնելով՝ այնտեղ ստեղծել էր ժամանակավոր կառավարչություն: Նա եկածներին հայտարարեց, որ ինքն ուրախ է ողջունելու կարմիր բանակի զորքերին և խնդրեց միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի մուսուլմանները դադարեցնեն հարձակումները հայերի դեմ: Պատվիրակությունը Դրոյին հավաստիացրեց, որ կարմիր բանակը թույլ չի տա վնաս պատճառել հայերին: Դրոն պատասխանեց, որ հայերը օգնության համար Անգլիային, Ամերիկային և գեն. Դենիկինի կամավորական բանակին դիմել են միայն այն պատճառով, որ նրանց վրա ճնշում էին գործադրել երկու կողմից՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը, այն դեպքում, երբ իրենք դիմադրություն ցույց տալու համար զենք անգամ չունեին, իսկ մարտիկ մեռնում էին սովից: Միաժամանակ Դրոն բուլղարական պատվիրակության անդամներին ցույց տվեց Հայաստանի կառավարության կողմից իրեն արված կարգադրությունը, որտեղ ասված էր. «Մի՛ ենթարկվեք պրովոկացիայի և ամու՛ր պահեցեք ռազմաճակատը, իսկ Խորհրդային կարմիր բանակը մոտենալիս՝ մենք նրա հետ կգտնենք ընդհանուր լեզու»¹:

Բայց ընդհանուր լեզու չգտնվեց:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրաման իջեցրեց 32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերին՝ առաջ շարժվել և գրավել Լեռնային Ղարաբաղը: Հրամանում ասված էր, որ, ամբողջ ուժերը կենտրոնացնելով Շուշիի շրջանում, դիվիզիան պետք է շարունակի առաջխաղացումը դեպի Ձանգեզուր, ապա, այն գրավելուց հետո, շարժվի Նախիջևանի, Ջուլֆայի և Օրդուբադի ուղղությամբ:

Շուտով 32-րդ հրաձգային դիվիզիան մտավ Շուշի: Ապա 11-րդ բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկու և ռազմաճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր Ս. Տեր-Գաբրիելյանի հետ այստեղ ժամանեց Սերգո Օրջոնիկիձեն: Շուշին հայտարարվեց խորհրդային, և Դրոյին առաջարկվեց հեռանալ Ղարաբաղից: Մայիսի 24-ին Ավետարանաց գյուղում Դրոն իր զինակիցների խորհրդակցություն հրավիրեց, որտեղ հայտնեց, որ Հայաստանի կառավարությունը համաձայնություն է տվել զորքերը հանել

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, ք. 182 և շրջերես:

Ղարաբաղից: Դա առաջ է բերում Նժդեհի բուռն դժգոհությունը, և նա խիստ ընդհարվում է Դրոյի հետ: Բուռն վիճաբանության ընթացքում վերջինս նրան մեղադարձնում է կանչում: Դեպքին ներկա Մելիք Հասան-Ջալալյանի վկայությամբ, Նժդեհը նրան դիմում է հետևյալ խոսքերով. «Մեր կյանքը մեզ չի պատկանում, այլ՝ հայ ժողովրդին, իսկ եթե ուզում ես խփել ինձ, առ քեզ»: Եվ ատրճանակը շարտում է Դրոյին: «Դերասան շան որդի»,¹ ասում է Դրոն՝ Նժդեհի այդ արարքից զգացված:

Չմայած Նժդեհի ու նրա մեծան մտածողների բուռն բողոքներին, հաջորդ օրը՝ մայիսի 25-ին, Շուշիում Դրո Կանաչյանի ստեղծած ժամանակավոր կառավարչությունը դադարեցրեց իր գործունեությունը: Դրոն իր գործաստով հեռացավ Ղարաբաղից: Շուտով ամբողջ երկրամասը դարձավ խորհրդային:

Ղարաբաղից Դրոյի հեռանալը մեծագույն ուրախություն պատճառեց Աղբբեջանի ողջ հակահայ զանգվածին, իսկ Նարինանովի կառավարչությունը չէր թաքցնում երախտագիտական զգացումները կարմիր բանակի նկատմամբ:

Հունիսի 8-ին Դրոն Գորիսից հեռագրում է Երևան, ուր նաև ասված էր.

«Հայ ժողովուրդի և, մասնավորապես, Ջանգեզուրի թշնամիները տարածում են բացահայտ սաղրիչ լուրեր՝ Ջանգեզուրից կառավարական զորքերի հեռանալու մասին:

Թող ժողովրդի թշնամիներն իմանան, որ կառավարական զորքերը, ամրապնդված նոր ուժերով, նորից օգնության կզնան դարաբաղյան գյուղացիությանը:

Խնդրում եմ լայնորեն տեղեկացնել բնակչությանը»²:

Նորից Ղարաբաղ վերադառնալու մասին խոստումը, որ տալիս էր Դրոն, չէր կարող փարատել զանգեզուրցիների անհամ-գստությունը: Դրոյի հեռանալը նրանց մոտ առաջ էր բերել զարմանք, տարակուսանք, ապա և՛ զայրույթ: Հասարակության դժգոհությունն արձագանք էր գտնում «Սյունիք» թերթի՝ Էջերում: Ինչու՞ Երևանի կառավարչությունը գնացել է այդ անհասկանալի քայլին. մանավանդ որ, ինչպես հայտնի էր Գորիսում, հանրապետության կառավարական շրջաններում և Հ. Յ. Դաշնակ-ցության բյուրոյում մինչ այդ մեծամասնություն էին կազմում

¹ *Լոյիշ Իշխանյան*, Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920, «Հայաստան» հրատ., Լոռան, 1999, էջ 681:

² Հայ ժողովրդի ապստամբական շարժման երկու խառն գործիչների միջև ծագած այս առաջին լուրջ ընդհարումը ստոնություն առաջ բերեց նրանց միջև: Այդ դեպքին հաջորդեցին նոր կոնֆլիկտներ, որոնք էլ ավելի բարդացրին նրանց անձնական հարաբերությունները:

³ ՀՀ ՀՔԿԺԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 52, ր. 2:

1918-1919 թթ. Գորիս քաղաքում տպագրվում էր «Որոտան» շաբաթաթերթը, որը քաղաքական և տնտեսական դժոխակ պայմանների հետևանքով լույս էր տեսնում մեծ ընդհատումներով: 1920 թ. հունվարի 1-ից թերթը սկսեց լույս տեսնել «Սյունիք» անունով, որպես քաղաքական, հասարակական, տնտեսական և զրական շաբաթաթերթ: «Սյունիքը» Հ.Յ. Դաշնակցության Ջանգեզուրի կենտրոնական կոմիտեի օրգանն էր: Ինչպես «Որոտանը», այնպես էլ «Սյունիքը», հետագայում նաև «Ազատ Սյունիքը» տպագրվում էին Խոսունյ Մատուրի «Սասուն» տպարանում:

Ղարաբաղն ամեն զնով պաշտպանելու կողմնակիցները: Իսկ գուցե Դրոն ինքնագլուխ էր դիմել այդ քայլին: Հազիվ թե:

Ինչևիցե, փաստն առկա էր, և Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 7-ին Գորիսից հեռագիր հղելով Երևան՝ Նախարարների խորհրդի նախագահ Համո Օհանջանյանին, պատճենները՝ ներքին և զինվորական գործերի նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին, արդարադատության և ֆինանսների նախարար Արախամ Գյուլիսանդանյանին, Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին, խիստ բողոք էր հայտնում այն կապակցությամբ, որ Դրոն, առանց կարմիր բանակին դիմադրություն ցույց տալու, հեռացել է Ղարաբաղից: Նա գրում էր.

«Հունիսի 1-ին (արխիվային փաստաթղթում այդպես է, պետք է լինի մայիսի 25-ին - Ա.Ս.) Դրոն իր ամբողջ ջոկատով թողել է Ղարաբաղը և անցել Չանգեզուր: Պատճառը խորհրդավոր է և բոլորովին անհասկանալի մեզ: Ղարաբաղում վիճակը անորոշ է: Մեր ձեռքով մենք կործանել ենք Ղարաբաղը: Դա մեր կուսակցության կրախն է: Դրոն անձամբ է իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին: Ինչպես հայտնում է հենց նոր Ղարաբաղից եկած զնդապետ Մեսյանը, այնտեղ չկան ռուսական բոլշևիկներ, և ժողովուրդը տատանվում է: Դրոյի և նրա ջոկատի խուճապահար փախուստը [Ղարաբաղից] Չանգեզուրում ստեղծել է որոշ հուսալքում: Տարածված են լուրեր, թե ջոկատը հեռանում է Չանգեզուրից: Ժողովուրդը հուզմունքի մեջ է»¹: Այնուհետև գեներալ-կոմիսարը հայտնում էր, որ իր կողմից հետապնդվող ձախ դաշնակցական, «սրիկա և գրգռիչ պրոպոկատոր» Մուշեղ Չաքարյանը, թաքնվելով ընդհատակում, զանգվածների մեջ առաջ է բերում անիշխանություն, և նրա նմանները քիչ չեն: Մուշեղին և նրա կողմնակիցներին պատժելու մասին զինվորական իշխանություններին բազմիցս արված առաջարկները մնում են անկատար: «Կարգը վերականգնելու համար,- վերջում նշում էր Ս. Մելիք-Յուլյանը,- անհրաժեշտ է ուղարկել մեկ գումարտակ և ուժեղ ու ինքնուրույն մի լիազոր: Ստեղծված պայմաններում ես ի վիճակի չեմ աշխատելու և մեկնում եմ Երևան: Դրոն գործում է ինքնուրույն, ու արդյունքը բացասական է»²:

Ղարաբաղ մտնելուց հետո Կարմիր բանակի զորամասերը և նրանց ուղեկից թուրք զինված խուժանն անմիջապես անցան հայ բնակչության նկատմամբ դաժան բռնարարքների: Ձերբակալվեցին Արցախի ազատագրական շարժման հարյուրավոր մարտիկներ, նրանցից շատերը զնդակահարվեցին առանց որևէ պատճառի և

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 51, թ. 2:

² Նույն տեղում:

դատի: Կարմիրբանակայինները և ադրբեջանցի թուրքերը թալանում էին գյուղացիներին, բռնագրավում էին հացահատիկը, անասունները, տնային իրերը, հայ երիտասարդներին ուժով հավաքագրում և ստիպում էին ծառայել ադրբեջանական բանակում: Մի քանի հարյուր ձերբակալված մտավորականներ և հասարակական-քաղաքական գործիչներ էտապով բռնվեցին Բաքու և նետվեցին բանտերը: Հայ գործիչներով լցվեցին նաև Գանձակի, Շուշիի և ուրիշ տեղերի կալանավայրերը:

Ղարաբաղից Հայաստանի Հանրապետության գործերի հեռանալը հետագայում Նժդեհը համարել է ճակատագրական սխալ: Նա գրել է. «Ղարաբաղն առանց կռվի թշնամուն թողնելը, անշուշտ, պիտի ունենար իր բարոյալքիչ ազդեցությունը Ձանգեգուրի վրա: Կամ թշնամին չափազանց ուժեղ է, որ Երևանյան գործերը խուսափել են չափվելու նրա հետ, կամ ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներով չպետք էր կռվել և չեն կռվել մերոնք»¹:

Փաստորեն, առանց կռվի Ղարաբաղը կարմիրբանակայիններին հանձնելը Ձանգեգուրի շուրջը ստեղծել էր ռազմա-քաղաքական միանգամայն այլ իրադրություն, որը պահանջում էր լուրջ վերլուծություն և եզրահանգումներ:

Խնդիրը հանգամանորեն քննարկելու համար Գորիս քաղաքում, գեներալ-կոմիսարիատի դահլիճում, հրավիրվեց կուսակցական ընդլայնված ժողով, որի նմանը մինչ այդ Ձանգեգուրում տեղի չէր ունեցել:

Պատմական այդ ժողովին մասնակցում էին Մեղրիի, Ղափանի, Միսիանի և բուն Ձանգեգուրի շրջանի կուսակցական ներկայացուցիչները և պատասխանատու բոլոր գործիչները, կային ինչպես և Գորիսում գտնվող ղարաբաղցիներ: Ժողովին ներկա էին նաև Դրոն, Նժդեհը, Երևանից եկած Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին և Ջախար Յուլյանը, Ձանգեգուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, Գերասիմ Բալայանը, Յապոն Պարոնյանը, Համբարձում Սարգիսյանյանը (Յապոնացի Սաքո), Հալիժորի ենթաշրջանի կոմիսար Ջախար Տեր-Դավթյանը, Միսիանի կոմիսար Ջախար Տեր-Ղազարյանը, Նիկոլայ Հովսեփյանը, Կրմենանցը, Հովհաննես Վարժապետը, Արտեմ Խանգալյանը, Հակոբ Տերունին, Վաղարշակ Ղազարյանը, Գեղեոն Տեր-Մինասյանը, Դավիթ Խուրդիդյանը և Վազգեն Միրզաբեկյանը (Վանբեկ)²:

¹ Գ. Նժդեհի, Հայ-բուլեղիկեան կոմիներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 93:

² «Նժդեհի» Կենտրոնի գործունեությունը, նշխարներ. վկայություններ, էջ 488-489:

Օրակարգն էր. 1) Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը. 2) Խորհրդային իշխանության միջոցառումները Վարաբաղում. 3) 11-րդ կարմիր զորաբանակի ներխուժման վտանգը և դրան դիմակայելու խնդիրը. 4) ներքին թշնամիների դեմ բռնելիք դիրքը:

Ժողովը բացեց Սերգեյ Մելիք-Յոլյանը, որը հակիրճ կանգ առավ տիրող արտաքին և ներքին քաղաքական կացության վրա, ապա ասաց, որ ինքը շտապ մեկնում է Երևան, հավանաբար երկար ժամանակով, և Ջանգեզուրի շրջանների գեներալ-կոմիսարի պաշտոնի համար երաշխավորում է Ջախար Յոլյանին:

Մելիք-Յոլյանի գնալուց հետո կուսակցական ժողովը գավառի գեներալ-կոմիսարի պաշտոնը ժամանակավորապես հանձնեց Ջ.Յոլյանին, որի իշխանությունը տևեց ընդամենը մեկ ամիս՝ մինչև բուլշևիկների Գորիս մտնելը:

Ժողովը հերթով սկսեցին նախագահել Գերասիմ Բալայանը և Ջախար Յոլյանը:

Խորհրդային բանակի՝ Ջանգեզուր ներխուժելու վտանգը դիմագրավելու հարցի քննարկումը ժողովականներին բաժանեց երկու մասի. բացարձակ մեծամասնությունն այն կարծիքին էր, որ պետք է ամեն կերպ խուսափել խորհրդային ուժերի հետ բախվելուց:

Հին հեղափոխական Համբարձում Սարգիսջանյանը (Յապոնացի Սաքո) ասում էր. «Ռուսաստանի հեղափոխականներն են գալիս. նրանց հետ մեր կապերի շնորհիվ մենք նրանց միջոցով ամեն ինչ կարող ենք անել, նույնիսկ կարող է պատահել, որ մեր առաջարկով նրանք տաճիկներին պարտադրեն նահանջել մինչև 1914 թվի սահմանները»¹: Սաքոյի այս միամիտ խոսքերը հավանություն գտան ժողովականներից շատերի մոտ՝ «ճիշտ է, ճիշտ է» արտահայտություններով:

Ժողովի մասնակիցներից մեկը՝ Վազգեն Միրզաբեկյանը (Վանբեկ), հետագայում վերհիշել է, որ այդ պահին Նժդեհը, կանգնած վերջին շարքում, մեջքը հենած պատի անկյունին, ձեռքերը խաչաձև դրած թևերի տակ, լուռ լսում էր ժողովականների կարծիքները: Նախագահողը հայտարարում է, որ ելույթի համար խոսքը տրվում է Նժդեհին, որի հայացքը այդ վայրկյանին համակ տխրություն էր արտահայտում: Նժդեհն իր խոսքն այսպես է սկսում.

«Խոսքս ուղղում են Հայաստանի Գարիբալդի Դրոյին և հարց տալիս, թե ո՞ր օրվա համար է պահել իր կարծիքը, քանի որ այդ ժողովից է կախված Ջանգեզուրի բախտը: Նկատի պետք է ունենալ, որ մեր բռնելիք ընթացքը ազդելու է նաև Հայաստանի

¹ Յապոնացուն չափաքան է շփոթել Յապոնի հետ: Նրկուն էլ գորիսեցիներ էին. Յապոնը (<ովհանճնա Պարոնյան>) քաղաքի էր, իսկ Յապոնացին (<ամբարձում Սարգիսջանյան>) Դորիս գյուղից (<յորես>):

² Նժդեհ: Կենսոն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 489:

կառավարության ու Հայաստանի ժողովրդի հոգեկանի վրա»:

Դրոն ընդհատում է Նժդեհի խոսքը, ասելով.

«Եթե ժողովը որոշի, ես իմ բանակով կմիանամ զանգեզուր-ցիներին. ես չեմ ուզում ազդել ժողովականների վրա»:

Նժդեհը հակադարձում է. «Ո՛չ, դուք պետք է ղեկավարողի դերում լինեք այս պատմական ժողովում, այլ ոչ թե լուռ մնաք կամ ընթանաք ժողովականների բռնած ընթացքով»:

Հուշագրողն այնուհետև նշել է. «Նա խոսելով կամաց-կամաց առաջացավ և կանգնեց ժողովասրահի մեջտեղում: Հագին ուներ դավիթբեկյան պատմական տարազը և կարծես Դավիթ Բեկը վերակենդանացել էր: Կրակ էր ժայթքում նրա բերանից և համակ վճռականությամբ»:

Նժդեհն ուժգին շեշտադրումներով շարունակում է իր կրակոտ ելույթը. «Հայրենիքը ո՛չ ոք իրավունք չունի առանց կռվի զիջելու սովետներին, որոնց միացած է Ադրբեջանը: Սու՛տ եմ նրանց շռայլած խոստումները, սու՛տ է նրանց ուժի մասին չափազանցված լուրերը: Նրանք մեզ կպարտադրեն ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը. նրանք Ջանգեզուրը կմատնեն սովի ու տեղորի, մասսայական կոտորածի: Հայակեր մուսավաթական ղեկավարները, մեկ օրում ղեկավար բոլշևիկներ դարձած, եկել են ռուսական զորքերի հետ...»:

Ժողովականները հմայված շարունակում էին լսել.

«Ջանգեզուրը, որ կռվի դաշտում, ամենից աննպաստ պայմաններում անգամ միշտ հաղթանակեց, այսօր երկրնտրանքի մեջ է և հուսալքված՝ ղեկավարների երերում ընթացքի պատճառով: Բայց կանգուն է Ղափանը՝ իմ հրամանատարական շրջանը: Ես վերադառնում եմ այնտեղ և պատրաստ սպասելու եմ եկող նոր ջարդարարներին...»¹:

Ինչ վերաբերում էր «ներքին թշնամիների», այսինքն՝ գավառի հայ բոլշևիկների նկատմամբ դիրքորոշմանը, ապա ժողովը որոշեց. «այդ դավաճանների հետ վարվել ամենախիստ միջոցներով» պատերազմական ժամանակաշրջանի արտակարգ օրենքներին համապատասխան:

Ղարաբաղից հայկական ուժերի նահանջը դեռ չէր սկսել, երբ Ադրբեջանի կոմկուսի Ղարաբաղի կոմիտեն գաղթականի անվան տակ Ջանգեզուր է ուղարկում Շմավոն Շահնազարյանին, նրան հանձնարարելով բոլշևիկների Ջանգեզուրի գավառային կոմիտեին հայտնել, որ Ղարաբաղ մտած կարմիր բանակի զորամասերը շատ շուտով շարժվելու են դեպի Ջանգեզուր՝ այնտեղ մույնպես խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Պատվիրակը հասնում է սահմանամերձ Տեղ գյուղ, որտեղից կոմունիստներն ամմիջապես նրան ուղեկցում են Ալիդուլիքենդ (հետագայում՝ Ազատաշեն)

¹ «Նժդեհ: Դեպքեր ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 490-491.

գյուղը, ուր գտնվում էր գավառի ընդհատակյա կոմիտեն:

Իշխանությունները, տեղեկանալով Շահնագարյանի՝ Չանգեգուր ժամանելու մասին, սկսում են ակտիվորեն որոնել նրան, բայց պատվիրակը հասցրել էր ընդհատակյա կոմիտեին՝ հաղորդել Ադրբեջանի կոմկուսի Ղարաբաղի կոմիտեի հանձնարարականը և շտապ վերադառնալ Շուշի՝:

Խորհրդային զորքերի կողմից Ղարաբաղի գրավումը և կարմիր բանակի զորամասերի մոտենալը Չանգեգուրի սահմաններին թևավորեցին տեղի բոլշևիկներին, որոնք պահը հարմար գտան զենքի դիմելու: Նրանք համոզված էին, որ ապստամբություն բարձրացնելու դեպքում իրենց անմիջապես օգնության կգան կարմիր բանակի զորամասերը և միասնական ուժերով գավառում կհաստատեն խորհրդային կարգեր: Չանգեգուրի բոլշևիկները ապստամբության համար պահը հարմար էին համարում մաև այն պատճառով, որ Հայաստանի տարբեր վայրերում մայիսին տեղի ունեցած բոլշևիկյան զինված ելույթները, իրենց կայծիքով, արդեն լիովին շփոթի էին մատնել հանրապետության իշխանություններին, որոնք, իբր, այլևս անուժ էին զինված միջամտությամբ ճնշելու զանգվածային որևէ ընդվզում Չանգեգուրում:

Ապստամբության նախապատրաստության գործը ղեկավարում էր 1920թ. մայիսի 5-ին Գորիսում կազմակերպված ՌԿ(բ)Կ Չանգեգուրի ժամանակավոր Կենտրոնական Կոմիտեն: Այդ ղեկավար մարմնի մեջ էին Հակոբ Կամարին (նախագահ), Գորիս քաղաքում 1919թ. ստեղծված բոլշևիկյան առաջին ընդհատակյա բջջի ղեկավար Երեմիա Բակունցը, Քրիստափոր Մկրտչյանը, Մակիչ Մաշուրյանը, Հայկ Սիլանյանը, Նիկոլայ Արզումանյանը և Բագրատ Հարությունյանը: Կենտրոնական կոմիտեն կարողացել էր կարճ ժամանակում համախմբել Գորիս քաղաքի, Ղափանի հանքերի, գավառի գյուղերի՝ ընդհատակում գործող կոմունիստների ուժերը և համաձայնեցնել նրանց գործողությունները:

Բոլոր գյուղերը միաժամանակ ոտքի հանելու համար գավառային կոմիտեն անհրաժեշտ գրություններ էր ուղարկել տեղերը: Խնդիր էր դրված՝ Չանգեգուրի սահմաններին կարմիր բանակի զորամասերի մոտենալուն պես պատրաստ լինել ապստամբության:

Ապստամբության նախապատրաստությունը դեռ չէր ավարտվել, երբ գավառի իշխանությունները ձեռքակալեցին Հակոբ Կամարուն և զինվորների ուղեկցությամբ Գորիսից ուղարկեցին Ղարաբաղ՝ հանձնելու Դրոյին: Բայց նախօրյակին Քրիստափոր Մկրտչյանին հաջողվում է կազմակերպել նրա ազատումը:

¹ Տե՛ս *III. Դժոխքը*, В романе Заире-Гюла, էջ 101:

Մկրտչյանը գալիս է Խնձորեսկ և տեղի բոլշևիկյան կազմակերպությանը հանձնարարում է ձախողել Ջանգեզուրի կոմունիստների ղեկավարին Ղարաբաղ տանելը: Գյուղի կոմունիստներից ստեղծվում է զինված խումբ, որը Աբել Ղավալյանի գլխավորությամբ կտրում է Տեղ գյուղից Կոռնիձոր գյուղ տանող ճանապարհը, ուղտերով պետք է զինվորների հսկողությամբ անցնեն Կամարին: Խումբը զենքի սպառնալիքով ազատում է նրան և բերում Խնձորեսկ: Այստեղ մի քանի օր մնալուց հետո, հետքերը կորցնելու նպատակով, Կամարին գաղտնի տեղափոխվում է Ալդուլիշեն գյուղը, իսկ այնտեղից Քարահունջ, ապահով քաքստոց¹:

Ապստամբության նախօրեին ՌԿ(Բ)Կ Ջանգեզուրի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամները և ճանաչված կոմունիստներ Յաշա Մարտիրոսյանը, Գաբրիել Սեյանը, Բագրատ Ղարազյոզյանը, Գարեգին Մայիլյանը, Սողոմոն Կարապետյանը, Գառնիկ Ղազարյանը և ուրիշներ ակտիվ աշխատանք են տանում բնակչության շրջանում, որի հետևանքով խմորումներ են սկսվում Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ, Տեղ, Ալդուլիշեն, Քարահունջ, Շինուհայր, Սիսիանի շրջանի Բոնակոթ, Ղափանի շրջանի Ծավ, Շիկահող գյուղերում, Գորիսի կադրային գումարտակի զինվորների մեջ, ուր ակտիվ քարոզչություն էին մղում կոմունիստներ Արսեն Մայսուրյանը, Տիգրան Սարգսյանը, Արսեն Խոյունցը:

Խմորումներն աստիճանաբար փոխվեցին հուզումների, և կոմունիստները բացահայտ ձեռնոց նետեցին գավառի իշխանություններին:

Մայիսի 18-ին զինված ելույթներ եղան Սիսիանի շրջանի Բոնակոթ, Բնունիս, Ղարաքիլիսա, Ախլաթյան գյուղերում: Ապստամբները ձերբակալեցին տեղի պաշտոնյաներին և բռնագրավեցին Բոնակոթ գյուղում գտնվող ռազմական պահեստը:

Սակայն ապստամբությունը հատկապես համառ բնույթ ընդունեց բուն Ջանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) Խնձորեսկ գյուղում:

Խնձորեսկը Ջանգեզուրի ամենամեծ գյուղն էր՝ ավելի քան 8.000 բնակչությամբ: Այնտեղ դաշնակցականները փոքրաթիվ էին, իսկ գյուղի քաղաքական կյանքին տոն տվողները հնչակյաններ էին, որոնց բավականին ուժեղ կազմակերպությունն ուներ ավելի քան 15-ամյա պատմություն: Աղբբջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո գյուղի հնչակյանները մտան տեղի բոլշևիկյան կազմակերպության մեջ:

Զինված ելույթի նախօրյակին Խնձորեսկի բոլշևիկյան կազմակերպության անդամների թիվը հասնում էր 75-ի: Դա պատկառելի ուժ էր, որին հաջողվել էր իր նտևից տանել գյուղացիների մեծ մասին:

¹ ՀՀ ՀԱԻԳԻՍԻԱ, թ. 4033, գ. 4, գ. 256, ք. 3-6:

Ապստամբության հետ կապված կոնկրետ հարցերը քննարկելու համար մայիսի 26-ին Ղուկաս Յուզբաշյանի տանը տեղի ունեցավ Խճճորեսկի կուսակցական կազմակերպության ընդհանուր ժողովը: Ժողովի աշխատանքները ղեկավարում էր Հայկ Սիլանյանը: Ժողովին մասնակցելու համար գավառային կոմիտեն Խճճորեսկ էր գործուղել իր ներկայացուցչին՝ Մուշեղ Մկրտչյանին: Հակոբ Կամարին վատառողջ էր և այդ պահին գտնվում էր Քարահունջ գյուղի ընդհատակում:

Բացելով ժողովը՝ Հայկ Սիլանյանը կանգ առավ մի շարք հարցերի վրա: Նա հատկապես հանգամանորեն խոսեց ապստամբության քաղաքական նշանակության և հաղթանակի հետ կապված բարդությունների մասին: «Դժվարությունները մեզ չպետք է վախեցնեն,- ասաց նա:- Ապստամբությունը սկսում ենք վաղը լուսաբացին: Առաջին հերթին պետք է գրավենք գյուղում գտնվող գորամասի շտաբը, ապա՝ զինանոցը»: Նա համոզված ասում էր. «Մեզ օգնության կգան հարևան գյուղերից: Միասնական ուժերով պետք է զինաթափենք Ղարաքաղից նահանջող Դ-րոյի գորամասը: Մենք մենակ չենք. մեզ օգնության կհասնի նաև կարմիր բանակը: Սակայն, մեր գործի հաջողությունը կախված է առաջին հերթին մեր համարձակությունից ու կամքից»¹:

Ժողովի նախագահի ելույթից անմիջապես հետո հանդես եկած Իսկանդար Էքոլիբարյանը ջերմորեն պաշտպանեց ապստամբության գաղափարը:

Ապստամբություն բարձրացնելու առաջարկը, սակայն, լուրջ դիմադրության հանդիպեց: Եվ առաջինը դեմ արտահայտվեց գավառային կոմիտեի ներկայացուցիչ Մ. Մկրտչյանը՝ այն համարելով վաղաժամ: Նա ասաց, որ մյուս գյուղերը պատրաստ չեն, հույս չկա նաև, որ ժամանակին օգնության կգան կարմիր գորամասերը:

Զինված ելույթն անհապաղ սկսելուն դեմ էր նաև բուշևիկների գավառային կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Հակոբ Կամարին: Զկարողանալով մասնակցել ժողովին, բայց իմանալով դրա հրավիրման մասին, նա ընդհատակից նամակ էր ուղարկել Հ. Սիլանյանին, ուր կտրականապես մերժել էր տվյալ պահին ապստամբություն բարձրացնելու ծրագիրը:

Հ. Կամարու նամակը կարդացին ժողովում: Ծավալվեց բուռն ու երկարատև վիճաբանություն. ամեն մեկն իր կարծիքն էր հայտնում և բերում իր տեսակետը հիմնավորող փաստարկներ: Կեսգիշերին գավառային կոմիտեի համձնարարությամբ ժողովատեղի եկավ Ալեքսանդր Դադայանը, որը նույնպես պարզաբանեց

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 87, ք. 24:

կոմիտեի տեսակետը՝ շեշտելով, որ ոչ միայն Գորիսի, այլև Միսիանի, առավել ևս՝ Ղափանի բոլշևիկները պատրաստ չեն ապստամբության: Բայց դա էլ չօգնեց: Միլանյանը շարունակում է պնդել ապստամբությունը սկսելու առաջարկը և նույնիսկ հենց այդտեղ պատռում է Կամարու նամակը:

Մի քանի ժամ տևած մտքերի փոխանակումից հետո քվեարկության է դրվում ապստամբությունը սկսելու հարցը: Չայների մեծամասնությամբ որոշվում է մայիսի 27-ի առավոտյան ապստամբել:

Այդ որոշումն ընդունելուց հետո ժողովն ընտրում է Խնձորեսկի հեղափոխական կոմիտե՝ հետևյալ կազմով. Հայկ Միլանյան (նախագահ), Արել Ղավալյան (տեղակալ), Արսեն Մայսուրյան, Հարություն Թաթարյան, Գարեգին Մայիլյան, Բագրատ Ղարազյոզյան, Իսկանդար Էքտիբարյան:

Հեղկոմը, զինելով գյուղի կոմունիստներին, մայիսի 27-ի առավոտյան ապստամբություն է բարձրացնում: Հեղկոմի կոչերի ետևից գնում էին հարյուրավոր գյուղացիներ: Ապստամբներն առաջին հերթին կտրեցին հեռախոսալարը, ապա գրավեցին զինվորական շտաբը և ձերբակալեցին շտաբի պետ կապիտան Գարեգին Ամիրխանյանին, կոմիսար Հայրապետ Առուշանյանին և ուրիշ զինվորականների: Այնուհետև գրավեց ռազմամթերքի պահեստը, ապստամբների ձեռքն անցան մեծ թվով հրացաններ, զգալի քանակի փամփուշտ, հանդերձանք: Բարձրացվում է կարմիր դրոշակ և գյուղում հայտարարվում է խորհրդային իշխանություն:

Հեղկոմն անմիջապես ձեռնարկեց խմբերի ստեղծումը, որի անդամներին բաժանվեցին հենց նոր գրաված հրացանները և փամփուշտները: Խմբերից ամեն մեկը ստացավ կոնկրետ առաջադրանք ու գրավեց իրեն հատկացված դիրքը: Կազմվեց նաև գնդացրային դասակ՝ Մաթևոս Ասատրյանի ղեկավարությամբ, որին հանձնարարվեց դիրք մտնել Կուրաթ գետի մոտերքում, որտեղով սպասվում էր Դրոյի զորամասի անցումը:

Ապստամբության լուրն անմիջապես հասավ Դրոյին, որն այդ ժամանակ իր զորամասով գտնվում էր սահմանային Կոռնիձոր գյուղում, որտեղից Խնձորեսկ գյուղի տարածքներով անցնող խճուղով պետք է մեկներ Գորիս քաղաք:

Դրոն անմիջապես Խնձորեսկի վրա շարժեց իր զորամասը: Նույն ժամանակ գյուղի հեղկոմը կազմում է մի հանդուգն վերջնագիր՝ նրան ներկայացնելու համար: Վերջնագիրը տանելու պարտականությունը ստանձնում է Բախչի Առուշանյանը, որը Կուրաթ գետի այգիների մոտ այն հանձնում է Դրոյին:

Հեղկոմը Դրոյին առաջարկել էր սահմանային Տեղ գյուղում հանձնել ամբողջ զենքը, հենց այդտեղ էլ արձակել հեծելազոր զորակոչված բնիկ զանգեզուրցիներին, չմտնել Խնձորեսկի

խորհրդային իշխանության տարածքը և զինաթափված զորամասով արագ հեռանալ Սյունիքից:

Ի պատասխան այդ անհեթեթ վերջնագրի՝ Դրոն անմիջապես հեծելագործը շարժում է Խնձորեսկի վրա: Ջորամասը առանց դժվարության գրավում է գյուղը, իսկ ապստամբները հեռանում են ձորերը՝ համարյա կորուստներ չտալով: Նրանց օգնության չեկան հարևան գյուղերից, չեկան նաև կարմիր բանակի զորամասեր: Մայիսի 28-ին սկսվեցին հարցաքննությունները և ծեծը: Մայիսի 29-ին գյուղի դպրոցի բակում հավաքած գյուղացիների առջև գնդակահարվեցին հեղկոմի անդամ Իսկանդար Էքսիբարյանը և Մկրտիչ Ղարազյոզյանը՝ անվանի բուշեիկ, Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու ջերմ կողմնակից, Բաքվում Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի արտակարգ կոմիսար նշանակված և կարմիր բանակի հետ Ջանգեզուր եկող Արմենակ Ղարազյոզյանի հայրը: Բախշի Առուշանյանը և Արսեն Խոյունցը ուղարկվեցին Գորիսի բանտ:

Ապստամբությունը Խնձորեսկում ճնշելուց հետո Ջանգեզուրում ծայր առան քաղաքական հալածանքները, բանտարկությունները և գնդակահարությունները, ամենուրեք հետապնդվում էին հուզումների աչքի ընկնող ղեկավարները և առավել ակտիվ մասնակիցները: Կոմունիստների տները խուզարկելիս գավառի իշխանությունների ձեռքն էին անցել ռազմական գաղտնիքներ պարունակող նամակներ՝ հասցեագրված Ադրբեջանի ռազմհեղկոմին և կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Խուզարկումների արդյունքում կատարվում էին նորանոր ձերբակալություններ: Եթե Գորիսի շրջանում կարգը համեմատաբար արագ վերականգնվեց, ապա Սիսիանի շրջանում ապստամբները շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ: Ի վերջո, ապստամբությունը այստեղ ևս ճնշվեց, նրա ղեկավարներից մի քանիսը դաժան պատիժների ենթարկվեցին: Գնդակահարվեց Սիսիանի ապստամբ զինված ջոկատների ընդհանուր հրամանատար Եղո Իսկանդարյանը¹:

Թեև Մայիսյան ապստամբությունը Ջանգեզուրում ճնշվել էր, բայց Ադրբեջանի խորհրդայնացումն անշրջելի էր դարձրել բուշեիկմի արմատավորումը գավառում: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և այնտեղ կարմիր բանակի ներկայությունը մեծապես ոգեշնչել էին Ջանգեզուրի, հատկապես՝ Սիսիանի և Գորիսի շրջանների բուշեիկներին՝ կյանքի կոչելով նորանոր կազմակերպություններ կամ բազմամարդ դարձնելով եղածները:

Մայիս-հունիս ամիսներին Սիսիանի Բոնակոթ, Շաղաթ, Ղարաքիլիսա, Ախլաթյան, Ախքենդ, Անգեղակոթ գյուղերի կոմ-

¹ ՀՀ ՀԶԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 896, ք. 38:

բջիջներից յուրաքանչյուրում արդեն տասնյակ կուսակցականներ էին հաշվվում¹:

Մայիսի 24-ին Բռնակոթ գյուղում տեղի ունեցավ Սիսիանի շրջանի մի շարք գյուղերի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որն ընտրել էր շրջանային հեղկոմ Թովմաս Աղոնց, Հակոբ Գևորգյան, Պատվական Տեր-Ղազարյան կազմով²: Որոշվեց նաև կազմակերպել կոմունիստական զինված խմբեր, չճանաչել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, նախապատրաստվել զինված պայքարի՝ խորհրդային իշխանության հաստատման համար³:

Բռնակոթի խորհրդակցությունից հետո հեղկոմներ կազմակերպվեցին նաև Սիսիանի մի շարք գյուղերում: Օրինակ, Անգեղակոթում ստեղծվեց հեղկոմ՝ Մկրտիչ Մկրտումյանի նախագահությամբ, որը բնակչության շրջանում զաղտնի ու բացահայտ բոլշևիկյան պրոպագանդ էր մղում, նախապատրաստվում էր կազմ ու պատրաստ դիմավորելու կարմիր բանակի մուտքը Սիսիան:

Սիսիանի՝ մեծապես աճած բոլշևիկյան ընդհատակի աշխատանքները դեկավարում էին Նիկոլայ Արզումանյանը, Միքայել Գրիգորյանը, Մարտիրոս Մկրտչյանը, Հովհաննես Հայրապետյանը և ուրիշներ:

Ամրապնդվում էին նաև Գորիսի բոլշևիկյան կազմակերպությունները. հունիսի սկզբներին շրջանի Տեղ, Կոռնիձոր, Քարահունջ, Աղուլիշեն, Քարաշեն, Շինուհայր, Խոտ գյուղերի կոմբջիջներում հաշվվում էին 150-ից ավելի կոմունիստներ, իսկ Խնձորեսկ գյուղի կազմակերպության անդամների թիվն արդեն անցնում էր 90-ից:

Մայիս-հունիսին հեղկոմներ էին գործում Խնձորեսկում և Շինուհայրում⁴:

Մինչ Մայիսյան ապստամբությունից տենդահար Հայաստանի իշխանություններն ամեն միջոց գործադրում էին վերականգնելու կարգն ու օրինականությունը, այդ նույն ժամանակ կարմիր բանակը արագացնում էր շարժումը դեպի հանրապետության սահմանները՝ նպատակ ունենալով տվյալ ժամանակաշրջանում վճռել երկու հիմնախնդիր.

ա) գրավել հաջորդ վիճելի երկրամասը՝ Ջանգեզուրը;

բ) հետապնդելով մուսավաթական զորքերի մնացորդներին՝ նրանց թույլ չտալ մեծ զանգվածներով անցնել Նախիջևան և ամրապնդվել այնտեղ:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԼ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 35, «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը): Նյութեր և փաստաթղթեր», էջ 341-342:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, ք. 3, ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԼ ֆ. 1022, ց. 2, գ. 180, ք. 6, 7, 8, 14, 15, 16, 18, 20, 22, 23:

Երբ 11-րդ կարմիր բանակի հարվածների տակ թուրքական զորամիավորները ստիպված թողեցին Դադստանը, երբ. այնուհետև, կարմիր զորամասերը մտան Բաքու, և Ադրբեջանը հայտարարվեց խորհրդային, թուրքերը ճիգեր էին քափում կառչած մնալու Անդրկովկասի առանձին տարածքներին և ամենից առաջ Նախիջևանին, որին նրանք կարևորագույն դեր էին հատկացրել իրենց պանթուրքական ծրագրերի մեջ:

Այդ բանը լավ էր ըմբռնում Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը, որը միջոցներ էր ձեռնարկում խափանելու Նախիջևանին տիրանալու՝ քենալականների մտադրությունը:

ՌԿ(Բ)Կ Քաղբյուրոյի 1920թ. մայիսի 25-ին ընդունած որոշման մեջ ուղղակի ասված էր, որ անհրաժեշտ է «բոլոր միջոցներով Նախիջևանը պաշտպանել Թուրքիայի նախկին կառավարության և Անտանտի ագդեցությունից»¹: Կասկած չկա, որ այստեղ իրականում խոսքը վերաբերում էր ոչ թե «Թուրքիայի նախկին կառավարությանը», որը ոչ մի իշխանություն չունի Անատոլիայում, այլ Անգորայի քենալական իշխանություններին:

Ձանգեգուրին հարող Նախիջևանի գավառում վիճակը բարդանում էր նրանով, որ այնտեղ ընդհարվում էին ոչ միայն խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի, այլև մի կողմից՝ Նախիջևանի փաստացի տերը դարձած Ադրբեջանի և մյուս կողմից՝ Հայաստանի հանրապետությունների շահերը: 1919թ. ամռանը թուրքական զինված ուժերի աջակցությամբ մուսավաթականները ապստամբություն էին բարձրացրել և Նախիջևանի գավառը անջատել Հայաստանից: Հայկական բանակը շարունակում էր կռիվ մղել՝ Նախիջևանը կրկին Հայաստանի Հանրապետության մեջ ներառելու համար, մանավանդ որ, դաշնակիցների և, առաջին հերթին, Անգլիայի կողմից այն պաշտոնապես ճանաչված էր որպես Հայաստանին պատկանող տարածք:

Այդ դժվարին խնդիրը իրագործելիս Հայաստանը, բնականաբար, ընդհարման մեջ մտավ ոչ միայն Նախիջևանի գավառի խաների ու քեկերի գլխավորած մուսավաթական զինված ուժերի, այլև այնտեղ գտնվող թուրքական կանոնավոր զորամասերի հետ:

Իսկ քենալական զորամասերը Նախիջևանում ամրապնդվել էին ոչ միայն երկրամասը Թուրքիային միացնելու համար, այլև այն պատճառով, որ «Նոր Թուրքիայի» կառավարողները այն դիտում էին որպես մոտ ապագայում Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակում գործելու շատ հարմար զինադաշտ:

1920թ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում արտասանած ճառում Մուստաֆա Քենալն ասել էր. «Մենք Հայաստանի վրա

¹ Տե՛ս՝ Մ. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921), 19 102:

արշավելու որոշում ընդունեցինք: 1920թ. հունիսին մենք հրամայեցինք արևելյան շրջաններում նախնական զորահավաք անցկացնել: 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան նշանակվեց արևելյան ճակատի հրամանատար»¹:

Կարաբեքիրի նոր նշանակումից հետո Թուրքիայում, հատկապես նրա արևելյան նահանգներում, հայտարարվեց նախնական զորահավաք, և կազմակերպվեց Բայազետյան դիվիզիան՝ 9000 սվիմով: Այդ դիվիզիան, նախքան կարմիր բանակի զորքերի Նախիջևան մուտք գործելը, ներխուժել էր գավառ և գրավել Նախիջևանի, Ջուլֆայի և Օրդուբադի շրջանները: Այնուհետև, առանց հապաղելու թուրքերը ռազմական գործողություններ էին սկսել հայկական զորքերի դեմ:

Հայկական կառավարությունն, իր հերթին, ուժեղացրեց դիվանագիտական ջանքերը՝ Թուրքիայի հետ ընդհարումից խուսափելու համար:

Մի կողմից՝ խորհրդայնացված Ադրբեջանի և նրան քիկունք կանգնած բուլղարական Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության միջև գնալով աճող հակասությունները հրամայաբար առաջ քաշեցին հայ-ռուսական բանակցությունները սկսելու պահանջը:

Բանակցությունների նախաձեռնությունը վերցրեց ՌՍՖՍՀ կառավարությունը և Հայաստանի կառավարությանն առաջարկեց բանակցություններ վարել Մոսկվայում:

Դեռևս ապրիլի վերջին Երևանում կազմվել էր պատվիրակություն՝ գրող Լևոն Շանթ (պատվիրակության ղեկավար), ՀՀ խորհրդարանի անդամներ Համբարձում Տերտերյան և Լևոն Զարաֆյան հիմնական կազմով: Պատվիրակության մեջ ընդգրկվեցին նաև Սարգիս Այդինյանը և Տեր Հակոբ քահանա Սառիկյանը: Պատվիրակությունը հանձնարարություն ստացավ՝ անմիջապես մեկնել Մոսկվա և Հայաստանի կողմից բանակցություններ վարել խորհրդային կառավարության հետ ու կնքել բարեկամության դաշինք: Պատվիրակությունը կառավարությունից ստանում է հետևյալ հրահանգները.

«1. Խորհրդային Ռուսաստանը պետք է ճանաչի Հայաստանի անկախությունը՝ ընդունելով, որ Հայաստանին են պատկանում Դարաբաղն ու Գյուլիստանը.

2. Խորհրդային Ռուսաստանը, գոնե սկզբունքով, պետք է ընդունի թուրքահայ հոդերի կցումը Հայաստանին.

3. Խորհրդային Ռուսաստանը չպիտի միջամտի Հայաստանի ներքին գործերին, չպիտի Հայաստանում կոմունիստական գործունեություն ծավալի.

Մ. Կոմիլ, Путь новой Турции, т. 3, Союзлит, Москва, 1934, с. 313.

4. Խորհրդային Ռուսաստանը պիտի թույլ տա, որ Հյուսիսային Կովկասում և Ռուսաստանում գտնվող հայ գաղթականները վերադառնան Հայաստան»¹:

Երևանում, կառավարական շրջաններում, հույսի և ոգևորության մթնոլորտ էր ստեղծվել: Շատերն այն կարծիքին էին, որ Ռուսաստանի միջնորդությամբ և բարի կամքով հնարավոր կլինի ճշտել Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի Համապետության սահմանները, արդարացի լուծել տարածքային հարցերը:

Պատվիրակությունն անհապաղ մեկնեց Մոսկվա՝ մի ամբողջ ամիս կորցնելով ճանապարհին: Վերջապես, տեղ հասնելուց հետո, մայիսի վերջին սկսվեցին հայ-ռուսական բանակցությունները: Հայկական կողմից բանակցություններին մասնակցում էին Լևոն Շանթը, Համբարձում Տերտեղյանը և Լևոն Ջարաֆյանը, խորհրդային կողմից՝ արտգործնախարար Գեորգի Չիչերինը և նրա տեղակալ Լևոն Կարախանը:

Հունիսի 3-ին Մոսկվայից Լևոն Շանթը հաղորդում էր Երևան, արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանին.

«Մեզ հետ բանակցություններ է վարում Կարախանը: Առաջին հանդիպումն ունեցել ենք մայիսի 28-ին: Հույս ունենք մեր միսիայի հաջողությանը: Առաջմ գիտակցաբար չենք գրում մանրամասների մասին: Զեմալի ներկայացուցիչները այստեղ են գտնվում ռազմական օգնություն ստանալու համար: ...Այսօր մենք եղանք Չիչերինի մոտ. գլխավոր դժվարությունը թուրքական Հայաստանի արևմտյան սահմանների հարցն է, հատկապես Էրզրումի մասին՝ Զեմալի պատճառով»²:

Բանակցությունները սկզբում ընթանում էին հաջող. խորհրդային կողմն ընդունեց Հայաստանի առաջ քաշած բոլոր պայմանները: Հունիսի 10-ին Լ. Շանթը հաղորդում էր Երևան՝ ռուս-հայկական պայմանագրի մոտալուտ ստորագրման մասին. այն նախատեսված էր հունիսի 12-ին: Բայց այդ բանը տեղի չունեցավ, քանի որ փաստաթղթի կնքմանը ամեն կերպ խանգարում էին հատկապես Բաքվից, այն պատճառաբանությամբ, թե պարզված չեն Խորհրդային Ադրբեջանի և դաշնակցական Հայաստանի սահմանները՝ հատկապես Դարաբադի և Ջանգեզուրի կողմից: Բանակցությունների ընթացքի դանդաղեցման և թուրք-ադրբեջանական կողմից հարուցած խոչընդոտների մասին հունիսի 20-ին Շանթը հեռագրում է Երևան: Գնալով Հայաստանի պատվիրակությունը հանդիպում է նորանոր դժվարությունների:

Մակայն խորհրդային կառավարությունը շարունակում էր այն տպավորությունը ստեղծել, թե ինքը մտադիր է հօգուտ Հայաստանի

¹ Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 453:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 39:

լուծել վիճելի տարածքների հարցը: ՌՍՖՆՀ արտաքին գործերի կոմիսարիատը նույնիսկ կազմել էր Անդրկովկասի վարչական քարտեզ, որտեղ Հայաստանին «նախատեսված էին» ընդարձակ սահմաններ: Այդ քարտեզով Հայաստանի սահմանների մեջ էին առնված նաև Չանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի երկրամասերը:

Շանթի պատվիրակությունը հավատ չէր ընծայում խորհրդային կողմի առաջարկների նկատմամբ և շարունակում էր, ոչ իր մեղքով, անորոշ դրությամբ, օրերն անցկացնել Մոսկվայում: Հայկական պատվիրակության նկատմամբ բուշևիկյան կառավարության, մեղմ ասած, ոչ բարեկիրթ վերաբերմունքի պատճառն այն էր, որ, ինչպես խորհրդային կողմն էր մշտապես շեշտում, Հայաստանի կառավարությունը շարունակում էր իր հույսը կապել Անտանտի տերությունների հետ՝ ակնկալելով, որ նրանց աջակցությամբ կլուծի Թուրքիայի հետ Հայաստանի ունեցած տարածքային հս.ւցերը:

Խորհրդային կողմի նկատմամբ հայկական պատվիրակության անվստահությունը, ինչ խոսք, հիմքեր ուներ: Մոսկվան «վիճելի» հայկական տարածքները խաղաքարտ էր դարձրել Թուրքիայի և Ադրբեջանի համակրանքն ամեն կերպ շահելու համար: «Վիճելի» մարզերի վերաբերյալ հարցերի քննարկումների ժամանակ խորհրդային ղեկավարները դրանցից ամենազանազան կոմբինացիաներ էին սարքում: Նրանք մի դեպքում Չանգեզուրը և Ղարաբաղը տեսնում էին Ադրբեջանի կազմում, իսկ Նախիջևանը՝ Հայաստանի, մյուս դեպքում՝ մտածում էին երեք մարզերն էլ հանձնել Ադրբեջանին, երրորդ դեպքում՝ Չանգեզուրը խոստանում էին թողնել Հայաստանին, իսկ Նախիջևանն ու Ղարաբաղը միացնել Ադրբեջանին և այսպես շարունակ: Եվ ամեն անգամ Ադրբեջանի շահն առաջին գծի վրա էր:

Մինչ Մոսկվայում հայ-ռուսական բանակցությունները տեղապառույտ էին տալիս, թուրքերը Նախիջևանի կողմից ուժեղացրին ռազմական ճնշումը Հայաստանի վրա: Ուստի Նախիջևանը կորցնելու վտանգը խորհրդային իշխանություններին ստիպեց ժամ առաջ ոտք դնել այնտեղ: Իսկ դա հնարավոր էր Չանգեզուրի գրավումն իրականացնելուց հետո:

Չանգեզուրում օրեցօր սպասում էին կարմիր բանակի ներխուժմանը: Ազգային խորհրդի առաջարկով Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 9-ին մեկնեց Երևան՝ գավառի կացության մասին զեկուցելու ՀՀ կառավարությանը: Նրան ժամանակավորապես փոխարինեց գավառի պաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից մեկը՝ Ջախար Յուլյանը: Երևան մեկնելուց առաջ Ս. Մելիք-Յուլյանը դիմեց Չանգեզուրի ժողովրդին՝ կոչ անելով ուժ չխնայել հայրենի

լեռնաշխարհը պաշտպանելու համար:

Զանգեզուրյան ուղղությունից Հայաստանի զինված ուժերի ուշադրությունը շեղելու նպատակով, ինչպես ասվեց, 1920թ. մայիսի վերջերին Ղազախի և Քարվանսարայի շրջաններում երևացել էին կարմիր զորամասերի առաջին ստորաբաժանումները: Բայց կարմիր բանակն այդ ժամանակ չնտավ Զանգեզուր, քանի որ իրադրությունը փոխվել էր, ուստի նրա առաջխաղացումը ժամանակավորապես հետաձգվեց: Բանն այն է, որ մուսավաթական ուժերը տեղի չէին տալիս: Կենտրոնանալով Ադրբեջանի խորքերում՝ նրանք խռովություններ էին սկսել, որոնց նպատակն էր վերականգնել հին կարգերը:

Մուսավաթական զինված ուժերին միացել էին Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո 1920 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Բաքվից գավառներ փախած նախկին հանրապետության պարագլուխներից շատերը: Գավառներում նրանց էին միացել տասնյակ խաներ և հարյուրավոր բեկեր, որոնք վախ ունեին, որ որքան էլ Ադրբեջանի թուրք բոլշևիկները տարված են պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարներով, բայց Բաքվում նստած ռուս բոլշևիկների թելադրանքով ձեռնամուխ կլինեն իրենց հարստությունների բռնագրավմանը և ունեցած դիրքերի վերացմանը:

Մուսուլմանական հակախորհրդային ապստամբությունն սկսվեց Գյանջայում (Ելիզավետպոլ), մայիսի 26-ին: Այն գլխավորում էր թուրք գեներալ Նուրի փաշան: Հունիսի 5-ին խռովություն բռնկվեց Բարդայում և Ղարաբաղի ադրբեջանական գյուղերում, հունիսի 9-ին՝ Ջաքաթալայում: Այս խոշոր ելույթներից բացի, Ադրբեջանի մի շարք քաղաքներում ու գյուղերում ելույթներ ունեցան մուսուլմանական մեծ ու փոքր զինված խառնախմբեր: Այսպես, օրինակ՝ հունիսի սկզբին Ջևադի գավառում՝ Պետրովսկից 15 կմ հեռավորության վրա, Ալի Աֆունտ մոլլայի աջակցությամբ խան Շիրվանսկին հավաքեց 3000 մարդուց բաղկացած մի ջոկատ, որը հունիսի 3-ին հարձակվեց 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գնդի վրա: Ուժգին դիմադրության հանդիպելով և կրելով կորուստներ՝ ապստամբները Արաքսի ափով նահանջեցին հարավարևմտյան ուղղությամբ և սկսեցին նոր ուժեր հավաքել: Խան Շիրվանսկին օգնություն ստացավ նաև պարսկական Ադրբեջանից¹:

Խռովությունն ընդգրկել էր նաև Լենքորանի շրջանը, որտեղ գործում էին գեներալ Սեյիմովի, Կուլան Թաղիևի և Շահվարանի ջոկատները՝ մինչև 1500 մարդ:

Այս ու այնտեղ ծագած խոշոր ու ոչ մեծ ապստամբություններն իրենց վրա էին գամել 11-րդ կարմիր բանակի հիմնական ուժերը:

¹ Ռ.Պոլև, ֆ. 109, ց. 1, գ. 896, ք. 38:

1920թ. հունիսի 3-ին Նուրի փաշայի և մուսավաթական բանակի զնդապետ, Ղարաբաղի ջոկատի նախկին պետ Ջեյմալովի զինված ուժերը մոտեցան Շուշիին, իսկ հունիսի 5-ին գրավեցին քաղաքը: Ձերբակալվեցին Լեոնային Ղարաբաղի հեղկոմի անդամները և մեծ թվով դարաբաղցի բուլշևիկներ: Խռովարարների կողմն անցավ Ադրբեջանի կարմիր բանակի՝ Բաքվի գումղը, որը կազմված էր նախկին մուսավաթական բանակի ասկյարներից¹:

Բացառությամբ Բաքվի շրջանի, Ադրբեջանի այն տարածքներում, որտեղ կային կարմիր բանակի զորամասեր, ապստամբներն ընդհարումներ էին ունենում դրանց հետ, կորուստներ կրում և կորուստներ պատճառում: Մասնավորապես, նրանց հաջողվեց հանկարծակիի բերել խորհրդային ոչ փոքր մի զորամաս և գլխովին կոտորել դրա անձնակազմին: Այդ առիթով «Սլովո» (Թիֆլիս) թերթը գրում էր.

«Ելիզավետպոլում բարձրացրած ապստամբության հետ միաժամանակ, Նուրի փաշայի նախաձեռնությամբ, Ջեվանշիրի գավառում թաթարների կողմից Թարթար գետի հովտում սրի է քաշվել խորհրդային զորքերի մեծ ջոկատ: Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչներ Օրջոնիկիձեն և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը հրաման են արձակել ձերբակալելու Նուրի փաշային, որը թաքնվելով, մշակում է Ադրբեջանում խորհրդային բոլոր զորքերի ոչնչացման մասին պլան»²:

Բռնկված թուրք-մուսավաթական հակախորհրդային խռովությունը կարող էր լայն ծավալ ստանալ, եթե կարմիր բանակի զորամասերը չլիմեին վճռական գործողությունների:

Ղարաբաղում խռովությունը վերացնելու համար 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունն այնտեղ ուղարկեց Շտեյգերի 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը, որոնց միացավ նաև մուսուլմաններից կազմված, ավտոզրահապատներ ունեցող հատուկ ջոկատը, ինչպես նաև՝ Կուռիշկոյի հրամանատարության տակ գտնվող 18-րդ հեծյալ դիվիզիան: Այդ բոլոր զորամասերին ուղեկցելու հրաման ստացավ Լուսինիչի ավիացիոն ջոկատը, որն օդից զնդացիների կրակով և ռումբերով պետք է ցրեր խռովարարներին:

Հունիսի 8-ին Ադրբեջանի տապալված հանրապետության պառլամենտի նախկին փոխնախագահ Ահմեդ Աղաևը դիմում ուղղեց «քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին և կառավարություններին»: Դիմումն ուղարկվեց նաև «Վրաստանի Հանրապետությանն առընթեր Հայաստանի Հանրապետության

¹ ՀՀ ՀՐԿԳԿՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 173, ք. 1-3:

² "Слово" (Тбилиси), 1920, 1 июля.

Նորին Գերագանցության դիվանագիտական պ-րն ներկայացուց-
չին»¹:

Դիմումի մեջ Աղաւը միջազգային հանրությանը բողոք էր
հայտնում գենքի ուժով Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր
հաստատելու կապակցությամբ: Անկախության համար երկու
տարվա ընթացքում ահռելի զոհեր կրած ադրբեջանական
ժողովուրդը, գրում է նա, «չէր կարող հաշտվել իր վզին բռնի
փաթաթած նոր կարգերի հետ», ուստի կարճ ժամանակ անց երկրի
տարբեր վայրերում ապստամբության դիմեց՝ պաշտպանելով
Ադրբեջանի բանակի այն զորամասերին, որոնք չեն հպատակվում
բոլշևիկներին:

Դիմումի մեջ նշելով, որ բոլշևիկյան նոր իշխանությունները
արյունալի հաշվեհարդարներ են տեսնում ապստամբների հետ,
Աղաւը այնուհետև գրում էր. «Ես կտրականապես բողոքում եմ
քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր ժողովուրդների և նրանց
կառավարությունների առջև՝ Ադրբեջանի ժողովուրդների անկախ
գոյության գերագույն իրավունքը՝ այդքան կոպտությամբ
ոտնահարելու առթիվ և համառորեն խնդրում եմ միջոցներ ձեռք
առնել անհապաղ դադարեցնելու Ադրբեջանում տեղի ունեցող
արյունահեղությունը և նրա սահմաններից դուրս տանելու
ռուսական կարմիր զորքերին, որպեսզի հնարավորություն տրվի
Ադրբեջանի ժողովրդին շարունակելու իր խաղաղ և անկախ
գոյությունը՝ համաձայն իր արտահայտած կամքի:

Իսկ եթե ռուսական կարմիր զորքերը չեն թողնի Ադրբեջանի
սահմանները, այդ դեպքում հետագայում տեղի ունենալիք բոլոր
անցքերի ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Խորհրդային
Ռուսաստանի վրա»²:

Մինչ նուսավաթական հայտնի գործիչը ադիտողորմ բողոքներ
էր ուղարկում տարբեր կառավարությունների հասցեներով, 1920թ.
հունիսի 10-ին 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ դիվիզիաների
զորամասերը հարձակման անցան Թարթառի և Լեմբերանի վրա:
Մկեւելով այդ հարձակումը՝ կարմիր բանակի հրամանատարությունը
մտաւիտ էր իր քիկունքի ապահովման խնդրով, քանի որ հայտնի էր
դարձել, որ Շամխոր կայարանի շրջակայքում, Գյանջայից 30-35
կմ հարավ-արևելք, գործում են խռովարարների բավական ուժեղ
ջոկատներ: Ահա թե ինչու Սարովի շրջանում թողնվեց Կրիվոնոսովի
94-րդ հրաձգային բրիգադը, որն ուժեղ պահակախմբեր կարգեց
Կըզըլ-Հաջիլի, Բորսունլու, Ջամիլլի, Մեիլլի բնակավայրերում:
Միաժամանակ բրիգադի հեծյալ պարեկները հետախուզում էին
առջևում ընկած տարածքները:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 6-8:

² Նույն տեղում:

Հունիսի 12-ին 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը գրավեցին Ադդամը, որտեղ ձեռք գցեցին լեռնային 3 հրանոթ, 2 հրասանդ, 5 զնդացիր, շատ զինամթերք ու հեռախոսային գույք: Խռովարարները նահանջեցին դեպի Ջիբրալիլ¹:

Հունիսի 13-ին 32-րդ դիվիզիայից առանձնացվեց մի ուժեղ ջոկատ, որը հրետանիով և զրահամեքենաներով շարժվեց դեպի Շուշի և հունիսի 15-ին գրավեց քաղաքը:

Բաքվի հայերեն «Կոմունիստ» թերթը Շուշիի գրավման առթիվ գրում էր. «Հակահեղափոխության վերջին կայանը՝ Շուշին, վերցված է քաջարի բանվորագյուղացիական բանակի կողմից. Հեղափոխության կարմիր դրոշակը նորից ծածանվում է Ղարաբաղի կենտրոնում»²: Դիվիզիայի մյուս զորամասերը շարունակեցին զարգացնել հարձակումը դեպի հարավ-արևելք՝ հետապնդելով նահանջող ապստամբ ջոկատներին:

Նուրի փաշայի և զեղապետ Ջենալովի ջախջախված ջոկատների մնացորդները, Խուդոֆերինի կամրջով հուլիսի սկզբին անցնելով Արաքս գետը, հեռացան Պարսկաստան:

1920թ. մայիս-հունիս ամիսներին ծայր առած հակա-խորհրդային ելույթները հաջողություն չունեցան: Շուրջ 20 օր տևած կռիվների ընթացքում կարմիր բանակը դաժանորեն ճնշեց ապստամբությունը:

Հունիսի 13-ին Սերգո Օրջոնիկիձեն Լենինին հղած հեռագրում գեկուցում էր. «Ապստամբությունը Ղարաբաղում ոչնչացված է. գրավել ենք 8 հրանոթ՝ լծասարքով, ձիերով, 26 զնդացիր, զինամթերքի, հրացանների ու զնդացիների մեծ պահեստներ: Շարժման պարագույնները Նուրի փաշայի գլխավորությամբ փախան: Հրահրված խավարամիտ գյուղացիությունը պարագույնների լքումից հետո ձեռնամուխ է եղել կալվածատիրական ազարակների գրավմանը»³:

Արևելյան ճակատի քենալական զորքերի հրամանատար Կարաբեքիր փաշային հղած հեռագրով 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարին փոխարինող Վասիլենկոն և բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Լուկինը հայտնում էին, որ որոշում է կայացվել ապստամբներից գրաված գեներ և զինամթերքը հանձնել Անկարայի կառավարությանը՝ «ձեր հայեցողությամբ Թուրքական հեղափոխական բանակի կարիքների համար օգտագործելու նպատակով»⁴:

Գանձակում և հարակից շրջաններում ճնշելով մուսավաթականների խռովությունը և ամրապնդելով խորհրդային կարգերը Լեռնային Ղարաբաղում՝ 11-րդ կարմիր բանակի 20-րդ և 32-րդ

¹ Տե՛ս Ա. Բ. Կալմախ, Интервенция и гражданская война в Закавказье, т. 302:

² «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 20 հունիսի:

³ ԼՂՌԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 27:

⁴ Նույն տեղում, գ. 555, ք. 40:

դիվիզիաները ուրիշ գորամասերի հետ վերստին ձեռնարկեցին արշավ դեպի Զանգեզուր և Նախիջևան: Առաջինը Զանգեզուր պիտի մտներ 32-րդ դիվիզիան:

Կարմիր բանակի ջանքերով հեշտությամբ տիրելով Լեռնային Ղարաբաղին՝ աղբբեջանցիները համոզված էին, որ նույն բանակով հեշտությամբ գրավելու են նաև Զանգեզուրը, Նախիջևանը, Շարուր-Ղարալազյազը: Չի կարելի չգնահատել Աղբբեջանի՝ այն օրերի ղեկավարների համառությունը, նպատակին հասնելու հետևողականությունն ու ճարակությունը: Նրանք հմտորեն էին օգտագործում այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասում առաջինը Աղբբեջանն էր խորհրդայնացվել: Ինչպես Մոսկվայից, այնպես էլ Բաքվից հրապարակ էր նետվել այն առասպելը, թե Աղբբեջանը հեղափոխական պայքարի առաջամարտիկ է, որ շատ չանցած այդ հանրապետությունը ոչ միայն օրինակ, այլև իսկական փարոս է դառնալու ողջ արևելքի համար, հետևաբար պետք է ամեն կերպ նրան աջակցել և նրա օգնությամբ նորանոր տարածքներ ներառնել խորհրդային սահմանների մեջ:

Այսպիսով, Աղբբեջանն իր կողքին ուներ Խորհրդային Ռուսաստանը, թիկունքում՝ քեմալական Թուրքիան: «Նոր Թուրքիայի» կառավարողները, որոնք հաջողությամբ քողարկվել էին հեղափոխական կեղծ ֆրագներով և հանդես էին գալիս իբրև իմպերիալիզմի լծից Արևելքի ճնշված, հատկապես մուսուլմանական, ժողովուրդների ազատագրության ջատագովներ, Հայաստանի նկատմամբ, ըստ էության, շարունակում էին երիտթուրքերի զավթողական արյունաբերու քաղաքականությունը: Նրանք որոճում էին հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը նույնպես բնաջնջելու ծրագիրը: Ավելին, քեմալականները, որոնց պարագլուխները նույն իրենք՝ երեկվա ակտիվ երիտթուրքերն էին, փայփայում էին պանթուրքական ցնորքներ, երագում էին իրենց պետության սահմանների մեջ ներառել Աղբբեջանը, Դաղստանը, Միջին Ասիան, թուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված տարածքներ:

Դիվանագիտական սերտ հարաբերությունների մեջ մտնելով քեմալականների հետ՝ խորհրդային կառավարությունը Թուրքիային աջակցում էր Անտանտի տերությունների դեմ մղվող պայքարում: Դրա հետ մեկտեղ խորհրդային կառավարությունը ստիպված էր հաշվի առնել Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների ագրեսիվ նկյտումները:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ այդ ժամանակ խորհրդային կենտրոնական կառավարության մեջ վերջնական համաձայնություն և միակամություն չկար Դարաբալը, Զանգեզուրը և հատկապես Նախիջևանը Աղբբեջանին հանձնելու հարցի շուրջ: Դրան մերթրնդմերթ ընդդիմանում էր Գ. Չիչերինը, որը

բազմիցս հանդես էր եկել հարցը Հայաստանի օգտին լուծելու առաջարկներով: Բայց Թուրքիայի քեմալական կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ իր հարաբերությունները հետևողականորեն պայմանավորում էր նրանով, թե այդ մարզերը ում պետք է անցնեն՝ Հայաստանի՞ն, թե՞ Ադրբեջանին: Թուրքիան շարունակում էր ամուր կանգնել վերջինիս թիկունքին, պաշտպանել նրա ծավալապաշտական նկրտումները, ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Հայաստանին մնա միայն մի փոքր «կենսական տարածք»: Իրենց հերթին, Խորհրդային Ադրբեջանի բոլշևիկացած կառավարողները, ունենալով «մեծ եղբոր»՝ Թուրքիայի հետևողական աջակցությունը, իրենց դիմումներով ու կոչերով Մոսկվային հանգիստ չէին տալիս, բոլոր միջոցներով մոբիլիզացնում էին խորհրդային կառավարության մեջ ազդեցություն ու վճռական խոսք ունեցող ոչ քիչ թվով սիոնիստ գործիչներին, թուրքասերներին, որպեսզի օգտագործելով հարմար պահը «իմպերիալիստական Հայաստանից» պոկեն նորանոր տարածքներ՝:

Առայժմ, սակայն, Բաքվին չէր հաջողվել Մոսկվային թեքել «վիճելի» մարզերը անվերապահորեն Ադրբեջանին հանձնելու կողմը: Մոսկվան դեռ շարունակում էր միջնորդի դեր խաղալ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև: Խորհրդային կառավարությունը Անդրկովկասում գտնվող կարմիր բանակի հրամանատարությանը մշտապես հիշեցնում էր իրենց հիմնական խնդիրը՝ գրավել «վիճելի» տարածքները և դրանք այնքան ժամանակ պահել ռազմակալման տակ, մինչև որ համատեղ կորոշվեր դրանց Ադրբեջանին, թե՛ Հայաստանին պատկանելությունը:

Հունիսի 19-ի հեռագրով Գ. Չիչերինը, Բաքվում գտնվող Սերգո Օրջոնիկիձեին կրկին հիշեցնելով ռուսական զորքերի կողմից Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես ռազմակալելու անհրաժեշտության մասին, գրում էր.

«Բուրժուական Վրաստանի, դաշնակցական Հայաստանի և թուրքական ազգայնականների հետ խաղաղության և փոխզիջումների քաղաքականությունը, որը քաղաքական նկատառումներով թելադրված է կուսակցության Կենտկոմի կողմից, պետք է անշեղորեն անցկացնել... Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը, Շուշին, Նախիջևանը, Ջուլֆան չպետք է միացվեն ո՛չ Հայաստանին և ո՛չ Ադրբեջանին, այլ պետք է գտնվեն ռուսական օկուպացիոն զորքերի ենթակայության տակ, ուր կստեղծվեն տեղական խորհուրդներ,

* «Վիճելի տարածքների» պատկանելության հարցում խորհրդային կառավարության մեջ եղած տարբեր տեսակետները բանիմադրեն ու համոզի բացահայտել 1 պատմաբան *Իեն Լազանյան* իր մի շարք հրապարակումներում, այդ թվում՝ "К предистории самоопределения Нагорного Карабаха. С приложениями новых документов" (Москва, 1997) արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ:

այլապես ուրիշ որևէ որոշում կարող է ձախողել խաղաղության՝ մեր քաղաքականությունը, որն առաջադրված է ընդհանուր վիճակի պահանջով»¹:

Այսպես թե այնպես, կարմիր բանակը Ադրբեջանի կողմից մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին և պատրաստվեց, առանց ժամանակ կորցնելու, Ղարաբաղից մտնել Ջանգեզուր:

Արդեն հունիսի վերջին Ջանգեզուրի սահմաններին կուտակված էին 28-րդ դիվիզիայի 1-ին գունդը, 281-րդ և 299-րդ հետևակային գնդերը, 1-ին և 2-րդ հեծյալ գնդերը, որոնք ընդհանուր առմամբ կազմում էին 6-7 հազար սկին, 800-1200 թուր, 12 քնդանոթ²:

Գործի մեջ դրվեց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության օպերատիվ պլանը, այն է՝ արագ երթով գրավել «վիճելի» Ջանգեզուրը և Նախիջևանը:

«Վիճելի» Ջանգեզուր... «վիճելի» էր հայտարարված Հայաստանի անվիճելի լեռնավայրերից մեկը՝ իր հարազատ հայ բնակչությամբ:

Ջանգեզուրը սքանչելի բնություն ունեցող երկիր է: Չուրկ դաշտավայրերից՝ այն ներկայացնում է բարձրաբերձ լեռների, անդնդախոր ձորերի և կուսական անտառների յուրօրինակ մի աշխարհ: Երեք կողմերից շրջապատված է Կոնգուրո-Ալանգյոզի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաներով:

Ջանգեզուրի չորս կողմերում ցանցաձև տարածված են լեռնագոտիներ, որոնք իրարից բաժանվում են նեղ և խորունկ ձորերով: Հզոր լեռնաշղթաների վրա բարձրանում են նշանավոր լեռներ՝ Կազբելը (Գյազբել), Ալանգյալը (Ալանգյազ), Խուստուպը, Կոմբուխը, Օքուզարեթը, Ղազանգյոլը, որոնց լանջերին հին-հին դարերում իրենց պատմական դերն ունեցած բերդեր են՝ Կաքավաբերդը, Բաղաբերդը, Հալիձորի, Գեղվա, Չեյվայի, Շղվարդի, Արծվանիկի, Կոաթաղի և այլ բերդեր:

Գավառի տարածքով անցնում են Հազարո, Որոտան, Ողջի, Բասուտա, Մեղրի և ուրիշ գետեր:

Սիմոն Վրացյանը Ջանգեզուրի մասին գրել է.

«Շրջապատված բարձրաբերձ, զրեթե ութ ամիս անանցանելի ձյուներով ծածկված լեռներով ու կիրճերով՝ նա իրենից ներկայացնում է մի բնական անմատչելի բերդ: Ներսը կտրտված է անդնդախոր ձորերով և մինչև երկինք սավառնող գազաթներով ու լեռնահանգույցներով, որոնց մի մասը ծածկված է անտառներով և մյուսը՝ ճոխ արոտով; ...Ջանգեզուրի լեռները ամառային արոտատեղի են ծառայել Քուռ գետի հովտի թուրքերի համար: Հարյուր հազարավոր թրքական ոչխար ու տավար ամեն տարի

¹ "Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов", с. 506.

² ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1-ին, ք. 180-181:

բարձրացել են Ձանգեգուրի սարերը և ամբողջ ամառ արածել ա՛յն ժամանակ, երբ ինքը՝ զանգեգուրցին չարաչար նեղվել է սակավահողթյունից, հաճախ հավ քշելու տեղ չի ունեցել: Այս հողի վրա տեղի են ունեցել հաճախակի ընդհարումներ: Յարական կառավարությունը հովանավորել է թուրքերին, հայերի ընտիր հողերը խլելով՝ տվել է ռուս զաղթականներին և արհեստական կերպով զարգացրել է զանգեգուրցի հայ գյուղացիության արտագաղթը¹:

Սյունիքի և Ղարաբաղի մայր բնությունը իր հզոր ազդեցությունն է գործել բնակչության հոգեբանության վրա: Կուսական անտառներով ծածկված բարձրաբերձ լեռները, անդնդախոր ձորերը, արագավազ գետերն ու գեղահրաշ սարադաշտերը լեռնաշխարհի հայությանը ներշնչել են ազատասիրություն, խիզախություն, հնարամտություն: Եվ, հակառակ իր գլխին եկած բազում արհավիրքների, նա երբեք գլուխ չի խոնարհել օտարի առջև:

Ձանգեգուրում ապրող ժողովրդի մասին նույն Վրացյանը այսպես է արտահայտվել.

«Ժողովուրդը՝ քաջ, համարձակ և ազատասեր՝ տարի գլուխ կռվում է բնության հետ՝ իր հացն ապահովելու համար...

Շնորհիվ աշխարհագրական դիրքի, դաժան բնության ու տնտեսական անմպաստ պայմանների՝ զանգեգուրցին դարերի ընթացքում... վարժվել է չարքաշ ապրելակերպի: Նրա մեջ զարգացել է աշխատասիրությունը, ամրացել՝ կամքը, կազմվել ու պնդացել է սերը դեպի ազատ ու անկախ կյանքը: Նա սովորել է ավելի ապավինել իր բազուկին ու հրացանին, քան դրսի ուժին, և այս հատկության շնորհիվ դժվարությամբ է համակերպվել բռնության և հաջողությամբ դիմադրել դրսից եղած հարձակումներին: Իր խրոխտ լեռներին և իր հոգու արիությանն է պարտական զանգեգուրցին, որ տաճիկ-ադրբեջանական բոլոր կատաղի ճիգերը Ձանգեգուրը նվաճելու՝ անցան անհետևանք»²:

Ձանգեգուրի բնակչության զբաղմունքն էին երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, մեղվաբուծությունը, գինեգործությունը և այլն:

Ձանգեգուրը հարուստ էր պղնձի հանքերով, որոնց մեծ մասի մշակումը կատարվում էր Ղափանի շրջանի կենտրոնում՝ Հանքերում: Դրանց մշակման գործում, բացի հայերից, ընդգրկված էին նաև օտարերկրացիներ: Հանքերի մեծ մասը պատկանում էր միլիոնատեր Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանին, որը դրանք վաճառել էր ֆրանսիացիներին: Սրանք հանքերը շահագործեցին մի քանի տարի՝ մինչև բուլեհիկյան հեղափոխության հաղթանակը:

¹ Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով: Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 149:

² Նույն տեղում, էջ 150:

Զանգեզուրն աղքատ էր հաղորդակցության միջոցների տեսակետից: Բնակավայրերը մեծ մասամբ իրար հետ կապված էին լեռնալանջերով ու խորունկ ձորերով անցնող գյուղական նեղ արահետներով: Միակ բարեկարգ ճանապարհը Շուշիից եկող խճուղին էր, որը Գորիսի հյուսիսարևելյան բարձունքից ոլորապտույտ իջնում էր քաղաք ու, անցնելով Վարաբակ գետակի կամուրջը, բաժանվում էր երկու ճյուղի. մեկը բարձրանում էր Սիսիան -Վարաքիլիսա՝ անցնելով Նոաբլի սարահարթը, մյուսը Շուռնուխի անտառով գնում էր դեպի Ղափան:

Զանգեզուրը Վարաբաղի հետ բացառիկ դեր է խաղացել հայ ժողովրդի քաղաքական վերածննդի, հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Մյունիքի և Վարաբաղի ազնվականության բեկորների՝ մելիքների ոստաններում հրահրվեց հայրենիքի ազատության գաղափարը: Մյունյաց երկրի ազնվականության գավակ, իշխանազն Իսրայել Օրին էր, որ Մյունիքի ու Վարաբաղի մելիքների աջակցությամբ հսկայական ջանքեր գործադրեց Հայաստանի ազատագրության խնդրով շահագրգռելու Եվրոպան և Ռուսաստանը: Այդ շարժման շարունակությունը եղան 1722-1728 թվականներին Դավիթ Բեկի գլխավորած սյունեցիների հերոսական կռիվները պարսից և օսմանյան բռնապետությունների դեմ: Մյունիքի և Վարաբաղի շրջաններից են ելել հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի ռաիվի-րաներից շատերը:

Մյունիքի լուսավոր գավակներն արժանի ներդրում են ունեցել գրականության, գիտության, կրթության, ընդհանրապես մշակույթի զանազան մարզերում: Այստեղ է գտնվում Տաթևի հռչակավոր վանքը, որը դարեր շարունակ մեծ դեր է խաղացել Մյունիքի ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքում: Վանական համալիրից վար՝ Որոտան գետի աջ ափին, մի նեղ հովտում Մյունյաց մեծ «ամապատն» է՝ հայ գիտության և մշակույթի երբեմնի խոշոր օջախներից մեկը:

Նախահեղափոխական տարածքային բաժանմամբ Զանգեզուրի գավառը մտնում էր Նիգավետպոլի (Գանձակ, Գյանջա) նահանգի մեջ: Գտնվելով նահանգի հարավային ծայրում՝ հյուսիսային և արևելյան կողմերից այն սահմանակից էր Ջիվանշիրի, Շուշիի և Ջիբրայլի գավառներին, արևմտյան կողմից՝ Նրևանյան նահանգի Նախիջևանի գավառին, իսկ հարավային կողմից՝ Պարսկաստանին՝ սահման ունենալով Արաքս գետը:

Ինչպես առհասարակ Անդրկովկասի գուտ հայկական մյուս շրջանները, այնպես էլ Զանգեզուրը, ցարական կառավարության քաղաքականության հետևանքով ուներ արհեստական վարչական սահմանաբաժանում: Հայկական գավառին էին կցվել Զանգեղանի,

Կուրաթիի և Լաչինի շրջանները, որոնք նախկինում եղել էին հայաբնակ և հայաղողշմ, բայց հետագա դարերի ընթացքում զավթվել և յուրացվել էին կովկասյան թուրքերի և քրդական թափառական ցեղերի կողմից: Թուրք և քուրդ բնակչությամբ այդ տարածքները վարչական տեսակետից Չանգեզուր մտցնելու հետևանքով մեծապես փոխվել էր վերջինիս ազգային կազմը: Գավառի ավելի քան 400 բնակավայրերից հայաբնակ էր մեկ քառորդը:

1917թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, հատկապես մույն տարվա վերջերից, Չանգեզուրի գավառի հայկական և թուրքական մասերը, անջատվելով, սկսեցին ապրել միմյանցից առանձին, մեկուսի:

Անհարազատ թուրքական շրջաններից անջատված Չանգեզուրի հայկական մասի կազմում մնացին 90-ից քիչ ավելի հայկական գյուղեր, որոնցից 25-ը գտնվում էր բուն Չանգեզուրում, 20-ը՝ Սիսիանում, 48-ը՝ Ղափանում և Մեղրիում: Գավառի հայկական մասի 140.000 բնակչության մեջ 1918թ. սկզբին հայերը 95.000 էին, թուրքերը՝ 40.000, մյուս ազգությունների ներկայացուցիչները՝ 5000: Այլ կերպ ասած՝ բնակչության 70%-ը հայեր էին, 30%-ը թուրքեր, ռուսներ, քրդեր և այլք¹:

Պատմական Չանգեզուրը (Սյունիք, Սիսական) կազմված էր 4 շրջաններից՝ բուն Չանգեզուր (Գորիսի շրջան), Սիսիան, Ղափան և Մեղրի (Արևիք), որոնք իրենց մեջ ներառում էին հետևյալ հայկական բնակավայրերը.

Բուն Չանգեզուր: Ավդալարի (Լաչինի) ձորից դեպի արևմուտք տարածվող այս շրջանի հայկական բնակավայրերն էին. Գորիս քաղաք, Գորիս գյուղ, Հին Գորիս, Բուտուն, Քարահունջ, Ալիդուլիշեն, Խնձորեսկ, Գեորու, Մաղանջուղ, Խոզնավար, Խնածախ, Բայանդուր, Քարաշեն, Արավուս, Տեղ, Կոռնիձոր (Գերենգուր), Հարար, Տաթև, Մևարանց, Տանձատափ, Յայջի, Հալիձոր, Երիցաթումբ, Շինուհայր (Շնիներ)², Խոտ: Բուն Չանգեզուրում կային թուրքական 2-3 մանր գյուղ (Շահվեղյար, Էյվազլար, Կուրկալար) և մեկ քրդաբնակ գյուղ՝ Քյուրդլար: Շրջանի կենտրոնը Գորիս քաղաքն էր:

Սիսիանի շրջան: Անգեղակոթ³, Դալաջուղ, Շաղաթ, Մագրա, Բալաք, Դարաքիլիսա, Ալիլու, Բոնակոթ⁴, Ախլաթյան, Բնունիս,

¹ *Մտնեչ*, Սիւնիքի Սիսական (թուրքիկ ակնարկ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 34:

² Հին Շինուհայրը եվրոպական համալսարանական կրթություն ստացած, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, Չանգեզուրի իրենապաշտպանության ղեկավարներից Արշակ Շիրինյանի ծննդավայրն էր:

³ Խարաշել Օրու հավանական ծննդավայրը:

⁴ Դոնակոթը տվել է խոշոր մտավորական դեմքեր և գործիչներ, ինչպես օրինակ՝ Լայպցիգի (Գերմանիա) համալսարանի շրջանավարտ, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, «Աշխատավոր» թերթի խմբագիր Կահան Իտրենին, մեծ հայագետ Նիկողայոս Աղոնցը, Ատրպատականի (Պարսկաստան) հայոց բժիշկ առաջնորդ Նեքսես սրբազան Մելիք-Թանգյանը, Չանգեզուրի նահանգապետ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը և ուրիշներ:

Թագաքենդ, Աղքենդ, Տոլորս, Ուզ, Շինաթաղ, Լոր, Գետաթաղ, Դարաբաս (Դարպաս), Շամբ, Լծեն: Սիսիանի շրջանում կային զգալի թվով թուրքաբնակ գյուղեր (Աղուդի, Վաղուդի, Շաքի և այլն). որոնց բնակիչները հայտնի էին իրենց ավազակաբարո կենցաղով: Կային նաև ռուս վերաբնակ մոլոկանների գյուղեր՝ Բազարչայ, Բորիսովկա: Շրջանի կենտրոնը Դարաքիլիսա (Սիսիան) գյուղն էր՝ ընկած Որոտան գետի ձախ ափին:

Ղափանի շրջան: - Ղափանի հանքեր, Ձեյվա (Դավիթ Բեկ)^{*}, Մոդես, Ուժանիս, Խըղըրանց, Եղվարդ, Ագարակ, Տանձավեր, Տորթնի, Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Շրվենանց, Խլաթաղ, Առաջածոր, Նորաշեն, Կավարտ, Ըրկենանց, Սևաքար, Չափնի, Արծվանիկ (Երիցվանի), Բարբաթում (Պառավաթումբ), Բեխ, Վաչական, Պաղավերջ (Բաղաբուրջ), Գյուտգում, Ճակատեն, Քաշարանց, Հանդ, Քրդիկենց, Մազրա, Փուխրուտ, Շիշկերտ, Կիմանց, Ծավ, Հանդ-Փոքր, Շիկահող, Սրաշեն: Կային թուրքական բազմաթիվ գյուղեր: Շրջանի կենտրոնը Չավընդուր գետի ափին գտնվող հանքերն էին:

Մեղրու շրջան: Կալեր, Վանք, Տաշտոն, Լիճք (Լիչե), Վահրավա, Կուտենմիս, Կուրիս, Ագարակ, Մեղրի^{*}, Շիվանիձոր (Աստաղուր): Թուրքական գյուղերից ամենամեծն Ալդարան էր: Մեղրու շրջանի (Արևիք) կենտրոնը Մեղրի գյուղն էր:

Բուն Ձանգեզուրի շրջանի կենտրոն Գորիս քաղաքը միաժամանակ Ձանգեզուրի գավառի վարչական կենտրոնն էր: Այն ընկած է մի ծառազարդ հովտում՝ համանուն (կամ Վարարակ) գետի ափին, երկու հին գյուղերի՝ հյուսիսային կողմում գտնվող Հին Գորիսի և արևելյան կողմում՝ Գորիս գյուղի արանքում: Վերջինս, փարված բազմաթիվ լեռկ, սրածայր ժայռերով շրջապատված բլրի լանջին, ուներ բազմաթիվ քարանձավներ ու քարայրեր, որոնք դարերի ընթացքում թշնամու հալածանքների ժամանակ բնակիչների համար ծառայել էին որպես թաքստոցներ:

Երբ Հին Գորիս գյուղը պիտի վերածվեր քաղաքի, գավառապետն էր մի գերմանացի ռուսական պաշտոնյա՝ Պֆեյեր ազգանունով: Իր իսկ կազմած հատակագծով, գերմանական փոքր քաղաքների օրինակով, Գորիս քաղաքի կառուցման համար հատկացրած հարթավայրը նա բաժանել էր թաղամասերի՝ ուղիղ փողոցներով, ծառուղիներով, մայթեզրերով հոսող առուներով, իսկ կենտրոնում, ըստ նախագծի, հիմնել էր մի ընդարձակ հասարակական այգի¹:

Եվ ահա, «վիճելի» տարածք էր հայտարարված ոչ թե նախկին

^{*} Արամ Մանուկյանի ծննդավայրը:

^{**} Դաշնակցության նշանավոր գործիչ, «Դրսակ» թերթի խմբագիր Խաչատուր Մալումյանի (Ալմունի) և ինչպիսիք խոշոր գործիչ Մատթեոս Սարգսյանի (Փարամազ) ծննդավայրը:

¹ Տե՛ս *Ստեմն*, Սիւնիքի Սիսական (թուրքիկ ակնարկ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 35:

Ելիզավետպոլի նահանգի Չանգեզուրի գավառը՝ իր հայ և թուրք բնակչությամբ հանդերձ, այլ այդ գավառի միայն մի մասը՝ անկախ հայկական Չանգեզուրի չորս շրջանները՝ Գորիսը, Միսիանը, Ղափանը և Մեղրին:

Հենց այդ չորս շրջաններն էին, որ անպարտելի բերդերի նման 1917-1920թթ. կանգնել էին թուրքական խորշակի առջև և հերոսական դիմադրությամբ ձախողում էին հայկական Չանգեզուրը գավթելու և նրա ժողովրդին ստրկացնելու՝ դավադիր թշնամու բոլոր ծրագրերը:

Նախքան Չանգեզուր մտնելը՝ կարմիր բանակի հետախուզական ծառայությունները գավառի բոլշևիկների օգնությամբ հայթայթել էին անհրաժեշտ տվյալներ՝ այնտեղի պաշտպանական հնարավորությունների, հայկական զորամասերի դասավորության, զանգեզուրյան զինվորների մարտական ոգու, բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին և այլն:

Չանգեզուրից հայտնած տվյալների հիման վրա Շուշիում գտնվող 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբի հետախուզական բաժինը կազմել էր տեղեկանք ու ներկայացրել Բաքու՝ 11-րդ կարմիր բանակի շտաբին: Տեղեկանքում մասնավորապես նշված էր. «...Դարալագյազի ու Չանգեզուրի գավառների պաշտպանությունն իրականացնում է հայկական բանակի արևելյան խմբավորումը, որի կազմում են զանգեզուրյան, դարալագյազյան և դարաբաղյան ռոկատները: Խմբավորման հրամանատարն է Մովսես Միլիկյանը, որի շտաբը գտնվում է Դարալագյազի Կարագանլու գյուղում: Ինչ վերաբերում է առանձին վերցրած Չանգեզուրին, ապա այնտեղ, հետախուզության տվյալներով, չկան կանոնավոր զորամասեր, այլ կա 5000 զինված կամավոր և ընդամենը 67 բանակային սպա, որոնք ապրելով իրենց գյուղերում, սահմանված հերթականությամբ կատարում են գավառի սահմանների պաշտպանությունը: Չանգեզուրյան այդ բոլոր ուժերի հրամանատարի (գեմ. Ն. Ղազարով) և շտաբի պետի (փոխգնդապետ Դոնդարով) նստավայրը Գորիս քաղաքն է: Այստեղ է գտնվում նաև բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) գլխավոր ջոկատի հրամանատարությունը (ջոկատի հրամանատար՝ նույն ինքը՝ զանգեզուրյան բոլոր ուժերի հրամանատար գեմ. Ղազարով): Այս գլխավոր ջոկատին ենթակա է Ջաբուղի ջոկատը՝ պորուչիկ Յապոնի և վեց այլ սպաների ղեկավարությամբ: Նույնպիսի ջոկատներ կան Չանգեզուրի ուրիշ վայրերում. Ղափանի ջոկատի հրամանատարն է Նժդեհը, Միսիանի ջոկատինը՝ Պողոս Տեր-Դավթյանը»¹:

Իր հերթին, Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության տրամադրության տակ էր

¹ ՍՔՊՈՊԱ, ֆ. 85, ց. 2, գ. 16, ք. 8:

դրել իր հետախուզության կողմից հայթաթված տեղեկությունները: Դրա վկայությունն է ՀՀ ՀՔԿՓԿՊ արխիվում պահվող Խորհրդային Ադրբեջանի՝ կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի հետախուզական բաժանմունքին տրամադրած լրտեսական ամփոփագիրը¹:

Խորհրդային հետախուզությունը պարզել էր, որ բուլշևիկների 1920թ. Մայիսյան ապստամբությունը ծանր հարված է հասցրել Ջանգեզուրին: Ճիշտ է, գավառի իշխանություններին հաջողվել էր վերականգնել կարգն ու օրինականությունը, բայց մտքերն այդքան պղտորվել էին, և ինչ-որ չափով վտանգված էր լեռնաշխարհի մարդկանց դիմադրության ոգին: Չմայած դրան՝ հետախուզությունը նաև պարզել էր, որ զանգեզուրցիները, չհաշված բուլշևիկներին ու նրանց համախոհներին, տրամադիր են մինչև վերջ պաշտպանել իրենց գավառը՝ իբրև Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս:

Դեռևս 1920թ. մայիսի կեսերին Շուշի ժամանած Կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Սերգո Օրջոնիկիձեն, 11-րդ բանակի հրամանատար Միխայիլ Լևանդովսկին և Ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, մոտիկից ծանոթանալով քաղաքական իրադրությանը Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև մանրամասն լսելով Ջանգեզուրում և Նախիջևանում բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին հաղորդումներ, իրենց եզրակացությունը պաշտոնապես փոխանցել էին Կենտրոն: Մոսկվա՝ Լենինին, Ստալինին և Չիչերինին հղած հեռագրում Օրջոնիկիձեն մասնավորապես նշել էր. «Հայ և մուսուլմանական բնակչությունը ցնծությամբ է ընդունում ռուսական կարմիր զորքերին: Կարծում են, որ Շուշիի շրջանը, Նախիջևանը, Օրդուբադը և Ջուլֆան մեր զորքերի կողմից կգրավվեն առանց դիմադրության»²:

Ինչպես տեսնում ենք, իր հեռագրում Սերգո Օրջոնիկիձեն նշված շրջանների կողքին չէր հիշատակում Ջանգեզուրը և չէր գտնում, թե կարմիր բանակի զորքերի կողմից այն «կգրավվի առանց դիմադրության»:

Ինչպես վերևում ասվեց, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը դեռևս 1920թ. մայիսի 25-ին հրաման էր իջեցրել 32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերին՝ Լեռնային Ղարաբաղը գրավելուց հետո անմիջապես շարժվել Ջանգեզուրի վրա:

Բայց այդ առաջադրանքի կատարումը, ինչպես արդեն նշվել է, ժամանակավորապես հետաձգվել էր մուսուլմանական խռովությունների պատճառով: Այժմ նորից օրակարգի մեջ էր դրվում

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 174, ք. 13-18.

² ՍՊՀՊԻՊԱ, ֆ. 85, գ. 13, գ. 156, ք. 23.

արշավը դեպի Չանգեզուր և Նախիջևան:

Դարձյալ ուժի մեջ էր մնում 11-րդ կարմիր բանակի՝ Բարդա-Աղդամի շրջանում տեղակայված 32-րդ դիվիզիային նախկինում տված հրամանը: Դիվիզիայի հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ մարտական առաջադրանքի կատարմանը:

32-րդ դիվիզիայից հետո, ըստ ռազմական պլանի, պետք է Չանգեզուր մտնեի նաև Գյանջայում տեղաբաշխված 20-րդ դիվիզիան:

Բանակի օպերատիվ պլանով նախատեսված էր, որ Չանգեզուր մտնելուն պես 32-րդ դիվիզիային պետք է ամենալայն աջակցություն ցույց տան գավառի բոլշևիկները և «աշխատավոր գյուղացիները»:

Չնայած Չանգեզուրի բոլշևիկյան գավառային կազմակերպությունը Մայիսյան ապստամբության օրերին ծանր հարվածներ էր ստացել, բայց շարունակում էր պահպանել իր կազմակերպական կառույցը և ակտիվ աշխատանք տանել: Կոմունիստների մի մասը, խույս տալով տեղական իշխանությունների պատիժներից, գործում էր ընդհատակում: Շատ բոլշևիկներ անցել էին խորհրդայնացված Ադրբեջանի՝ Չանգեզուրի գավառին սահմանակից տարածքները: Նրանք այնտեղ վերախմբավորում էին իրենց ուժերը և Չանգեզուրի իշխանությունների դեմ պատրաստվում նոր զինված ելույթի:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումն անմիջական սպառնալիք էր ստեղծել Չանգեզուրի համար: Գավառի իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ լեռնավայրը բոլշևիկների կողմից գրավվելուց հետո այնտեղ սանձազերծվելու են հաշվեհարդարներ, ինչպես արվում էին այն բոլոր տարածքներում, որտեղ ոտք էին դնում կարմիր բանակի զորամասերը, և որտեղ դրանց ետևից հաստատվում էր բոլշևիկների իշխանությունը: Բայց առավել վտանգավորն այն էր, որ Չանգեզուրի անկումով միանալու էին թուրքական աշխարհի երկու թևերը՝ Թուրքիան ու Ադրբեջանը, և այդ դեպքում Հայաստանի Հանրապետության գլխին կախվելու էր մահացու սպառնալիք: Նժդեհը գրել է. «Մեր հայրենիքի համար ստեղծուած այդ ծանրաժանր պայմանների մեջ թույլատրելի՞ է հարցնել, թե Սյունիքը պիտի ծառանա՞ր կարմիր բանակի դեմ, թե՞ ոչ»:

Այո՛, դա վճռաբար պիտի կտրեր քենալական ուժերին օգնութեան փութացող կարմիր բանակի զորքերի ճամփան, եթե՝ հաշվի առնելով ուժերի փոխհարաբերությունը, անգամ համոզուեր, թե գերազանցապես անհավասար այդ կռվում իր լեռնոտ բոլմը

ամբողջապես կը վերածուի Լեոնիդասեան մի կիրճի¹, և որպէս մկիրական կտակ ու հիշատակ, մա դարերին իր աճիւնը կը թողնի»¹:

Գավառի իշխանութիւններն ու դաշնակցական կազմակերպութիւնները այդ հարցերը բացատրում էին բնակչությանը, ցույց էին տալիս, որ լեոնաշխարհի հայության ապահովութիւնը կարող է երաշխավորվել միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից ներս, որ բուլշեհիկների կողմից հրապարակ բերված «վիճելի տարածքների» մասին հայտարարութիւնները նպատակ ունեն բթացնել նրա զգոնութիւնը և կոտրել դիմադրության կորովը: Հայոց հայրենիքի «վիճելի» հայտարարված տարածքները օտարվելու էին Հայաստանից և հանձնվելու Ադրբեջանի գերիշխանութիւնը:

Չեզոքացնելու համար գավառի իշխանութիւններին քարոզչութիւնը՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարութիւնը և գավառի բուլշեհական ղեկավար գործիչները դիմեցին հակամիջոցների: Ձանգեզուրի «աշխատավորների անուսից» բազմաթիվ նամակներ ու հեռագրեր էին հղվում Կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդին, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարութիւնը, Ադրբեջանի հեղկոմին, Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ Ջամիլ Վեզիրովին, Շուշիի գավառային հեղկոմի նախագահ Բահաթուր Վելիբեկովին, որոնց «հեղինակները» խնդրում էին «օր առաջ օգնության ձեռք մեկնել», «գորք մտցնել գավառ», «կանխել ազգամիջյան հետագա ընդհարումները»: Հեռագրերի, նամակների, խընդրագրերի հիմնական իմաստն այս էր. «Աշխատավորները խորապես գիտակցում են, որ միայն խորհրդային իշխանութիւնն Անդրկովկասին կրէրի խաղաղութիւն և ազգային համերաշխութիւն»²:

Այդ օրերին Ձանգեզուրի իշխանութիւններն իրենց հերթին ամեն ինչ արեցին, որպէսզի թույլ չտան կարմիր բանակի զորքերի մուտքը գավառ: Ամենուրեք անցկացվում էին ժողովներ, որոնցում հանդես էին գալիս դաշնակցական գործիչներ, որոնք բնակչութիւնը կոչ էին անում զինված դիմադրութիւն ցույց տալ կարմիր բանակին: Հունիսի 17-ին Ղափանի համքերում Նժդէհի ղեկավարութիւնը տեղի ունեցավ Կապարգողթի (Ղափան, Գենվազ, Գողթան) «Հայության ներկայացուցչական ժողովը», որն ընդունեց հետևյալ որոշումը.

¹ Լեոնիդասյան կիրճ - Թերմոսիւն լեռնանցքն է Թեաւալիայի և Միսիւն Հունաստանի սահմանում: Այստեղ, մ. թ. ա. 480-ին տեղի ունեցավ հույն-պարսկական պատերազմների նշանավոր ճակատամարտերից մեկը: Հունական փորթաթիվ զորքը Սպարտայի քայաթի թագավոր Լեոնիդասի զխավորութեամբ նրկու օր հայոդութիւնը ետ մղեց Պարսից Քսերքսես արքայի բանակի գրոհները: Միայն դավաճանութեան շնորհիվ պարսկական զորքը կարողացավ հաղթել: Մարտերի ընթացքում բոլոր հույները գոհվեցին: Հերոսի մահով ընկավ մահ Լեոնիդասը, որի անունը անտիկ աշխարհում հայրենասիրութեան և արիութեան խորհրդանիշ դարձավ: Եակատամարտի վայրում կանգնեցվել է արշուժ պատկերող հուշարձան (տես Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Ե., 1978, էջ 180, 569):

² Գ. Նժդէհ, Լւմ պատասխանը, էջ 15:

³ ՀՀ ՀՀԿԻԺԿՊԱ, ֆ. 4033, g. 6, q. 12, p. 8:

«Ա) Բոլոր շարժումները, ներքին թե արտաքին, ուղղված Հայաստանի անկախության և, մասնավորապես, Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի ազատագրական ձգտումների դեմ, համարել հակահեղափոխական և դավաճանական ու ամեն գնով աջակցել կառավարությանը՝ իրենց սաղմի մեջ խեղդելու երկիրը դեպի կորուստ տանող բոլոր երևույթները. Բ) Աղդեջանի խորհրդայնացումը համարել քաղաքական շանտաժ, ստեղծված տաճկա-աղդեջանյան համիսլամականների և ռազմապաշտների ձեռքով՝ հատկապես Հայաստանի անկախությունը և հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը վտանգելու նպատակով. Գ) Ամեն մի դափանցի, 18-60 տարեկան, ինչպես եղել է մինչև օրս, զենքը ձեռքին կովելու է Աղդեջանի դեմ՝ մինչև վերջին փամփուշտն ու արյան կաթիլը, քանի նա կշարունակի իր հայակեր քաղաքականությունը. Դ) Գիշեր ցերեկ հսկել դիրքերում և կոչ անել Ջանգեզուրի ազգաբնակչությանը՝ վարվել նույն ձևով»¹:

Այդ օրերին Գորիսից Ղափան էին անցել Հայաստանի Պառլամենտի անդամներ Արշակ Ծիրինյանն ու Վահան Խորենին: Կապարգողթի հայության հունիսի 17-ի ներկայացուցչական ժողովից հետո նրանք որոշեցին այցելել չրջելի մի քանի գյուղեր և Նժդեհին խնդրեցին իրենց հետ լինել: Գյուղերում ամենուրեք նրանք տեսան գալիք օրերի նկատմամբ բնակչության մտահոգությունն ու տագնապը, բայց նաև՝ զինյալ մարտիկների՝ հայրենի երկիրը պաշտպանելու անկոտրում վճռականությունը:

Այդ օրերին առավել վտանգվածը բուն Ջանգեզուրի, Միսիանի և Կապարգողթի հայության ֆիզիկական գոյությունն էր: Եթե Ջանգեզուրի հոծ հայությունը, այնուամենայնիվ, ինքնակազմակերպման և ինքնապաշտպանության հնարավորություն ուներ, ապա Կապարգողթի մի մասը կազմող Գողթանի հայությունը բառիս իսկական իմաստով կանգնած էր ֆիզիկապես բնաջնջվելու սպառնալիքի առջև:

Գողթանում ստեղծվել էր գերսպառնական դրություն: Թուրքական և աղդեջանական զորամասերը Էդիֆֆ քեյի և Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ պատրաստվում էին վերջնականապես կործանել հայոց այդ հին ուստանը: Թշնամին նորանոր ուժեր էր կենտրոնացնում Օրդուբադում: Սովի կատարած ավերածություններից և թշնամու գերադաս ուժերից ահաբեկված գողթանցիները սկսել էին կորստաբեր գաղթը:

Մալիսի վերջերին Կապարգողթի հրամանատար Նժդեհը

¹ Գ. Դժոճեհ, Ազատ Մինիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 93:

² Մինչև 1917թ. Գողթանի զավառակը վարչական տեսակետից մտնում էր Լոռսանի նահանգի Նախիջևանի գավառի մեջ: 1918-1919 ճախիջևանահայության չարդեհից ու արտաքսումից հետո Ջանգեզուրի իշխանություններն իրենց պաշտպանության տակ էին առել Գողթանը Ղափանի ու Արևիքի հետ այն դիրքով որպես մի միասնական հայկական տարածք, Հայաստանի Հանրապետության մաս, և կազմել Կապարգողթի պաշտպանական միավորումը:

դիմել էր Երևան, ՀՀ զինվորական նախարարին՝ խնդրելով Ձանգեզուրի վրայով Գողթան ուղարկել 500 զինվորից բաղկացած զորամաս՝ այնտեղի հայությունը փրկելու համար: Բայց օգնությունը չէր գալիս:

Նույն խնդրանքով հունիսի կեսերին Ղափանի հանքերից Նժդեհը նորից դիմել էր Երևան, այս անգամ Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոյին:

«...Ձեզ համար պարզ է և այն,- գրում էր Նժդեհը,- որ Գողթանի տեղահանությամբ՝ թշնամին տեր է դառնում Արաքսի ափից (Կարճևան) մինչև Ջուլ ձգվող լեռնաշղթաների բոլոր կարևոր ռազմագիտական բարձունքներին ու կետերին և իր մշտական կրակի ու տեղորի տակ է պահելու Ձանգեզուրի հարավ-արևմուտքը:

Ընկերներ, մի տարվա տաժանակիր գործունեության արգասիքի ապահովման մտահոգությունը չէ, որ թելադրում է մեզ նոր չավ անել, օգնություն խնդրել, ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Ընդունեք, որպես աջայո՞ւմա, որ առանց Գողթանի Ձանգեզուր - Ղարաբաղ լինել չի կարող և որ Գողթանի անկման հետ գերեզման կդրվի և Նախիջևան - Շարուրի վերագրավման հույսը և մեր ջահել հանրապետության համար կստեղծվի մի աննախընթաց սպառնական դրություն:

Ձանգեզուր - Ղարաբաղը միշտ մերն են, եթե ժամանակավորապես վտանգվեն անգամ, եթե Գողթանի մի բուռն հերոսական ժողովուրդը չլքի իր Քրիստափորի և Ռոստոմի նվիրական ծննդավայրը: Արագացրե՛ք, ժամը. վայրկյանը ճակատագրական նշանակություն ունի, արագացրե՛ք օգնությունը»¹:

Ի պատասխան Ձանգեզուրի իշխանությունների կողմից ձեռնարկվող միջոցների՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը մի կոչով դիմեց «Ղարաբաղի և Ձանգեզուրի աշխատավորներին», որտեղ ասված էր, որ մուսավաթականները և դաշնակցականները, աղբբեջանցիներին և հայերին միմյանց դեմ կռվի հանելով, ձգտում են ազգային խնդիրները լուծել կոտորածների ու ավերների միջոցով: Հրամանատարությունը հայտարարում էր, որ, արտահայտելով Ռուսաստանի խորհրդային իշխանության կամքը, ինքը որոշել է ակտիվ միջամտել իրադարձություններին և դադարեցնել կոտորածները: «Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ... թափվի հայ և թուրք աշխատավորների արյունը: Մենք հաշտություն և խաղաղություն ենք բերում այդ շրջանների բանվորների և գյուղացիների համար:

Ընկեր աշխատավորներ, մի՛ հավատացեք հակահեղափոխականներին, որոնք ձեզ դրդելու են կռվելու խորհրդային իշխանության դեմ:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 7 և շրջերես:

Դուք եկե՛ք մեր ետևից: Պաշտպանեցե՛ք մեզ և մեկնեցե՛ք ձեր եղբայրական ձեռքը: Կորչե՛ն հարուստների, մուսավաթի և դաշնակցականների կառավարությունները:

Կեցցե՛ կարմիր բանակը, որ ազատություն է բերում աշխատավորներին: Կեցցե՛ Խորհրդային իշխանությունը»¹:

1920թ. հունիսի վերջերին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը Լեռնային Ղարաբաղից շարժվեցին դեպի Ջանգեզուր:

Բանակի հրամանատարությունը հրահանգ էր ստացել՝ փորձել Ջանգեզուրը գրավել առանց կռվի: Ուստի որոշում ընդունվեց բանակցություններ սկսել գավառի իշխանությունների հետ: Այդ նպատակով բանակի հրամանատարությունը կազմավորեց «պատվիրակություն»՝ 15 հոգուց բաղկացած հետախուզական հեծյալ ջոկատ՝ 32-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսար, լատիշ Կարլ Ռատնեկի գլխավորությամբ: Նրա հետ էր նաև դիվիզիայի հետախուզության պետը: Ջոկատին միացան նաև Ադրբեջանում գտնվող մի քանի զանգեզուրցի հայ կոմունիստներ:

Նախքան Ջանգեզուր ուղևորվելը՝ պատվիրակությանը ղեկավարը և դիվիզիայի հրամանատարը հանդիպում ունեցան Սաքո Համբարձումյանի և Ղարաբաղի մի քանի ուրիշ բոլշևիկ կուսակցական աշխատողների հետ, որոնք կապեր ունեին Ջանգեզուրի կուսակցական ընդհատակյա կազմակերպության հետ և քաջատեղյակ էին գավառի իրավիճակին:

Հետախուզական հեծյալ ջոկատը հունիսի 29-ին մոտեցավ սահմանին: Տասնամյակներ հետո իր հուշերում Կ. Ռատնեկը գրել է. «Ահա և սահմանը: Այն անցնելով, ժայռի վրա բարձրացրինք կարմիր դրոշը, կիրճով մեկ բարձր: ձայնով հայտնեցինք, որ եկել է կարմիր բանակը: Այնուհետև կիրճով շարժվեցինք առաջ: Ներքևում երևում էին ցախ հավաքող գյուղացիներ և դիրք մտած զինվորներ»: Առջևում Լեռնային Ղարաբաղին հարող Գորիսի շրջանի սահմանամերձ Տեղ գյուղն էր: «Ժայռերից շտապ խճուղի իջան Տեղ գյուղի զինվոր գյուղացիները: Նրանց տեսքն անմխիթար էր՝ հին բանակի մաշված շինելներով և տրեխներով: Նրանցից շատերը ցարական բանակի զինվորներ էին եղել, Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակիցներ... Շարժվեցինք դեպի գյուղ: Բնակիչները մեզ դիմավորեցին աղուհացով: Եկել էր ողջ գյուղը, անգամ՝ քահանան: Սկսվեց միտինգը: Հետո մեզ հյուրասիրեցին, տեղավորեցին բնակարաններում:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 4, գ. 68, ք. 1.

Ընկել էինք շատ անսովոր իրադրության մեջ. ի՞նչ անել այնուհետև՝ վերադառնա՞լ, թե՞ առաջ գնալ Գորիս: Այդ հարցը լուծեց մի ընկեր, որ գիշերը եկավ Գորիսից, բերելով ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպության գրությունը, որն ուներ մոտավորապես հետևյալ բովանդակությունը. եթե ձեր ուժերը բավարար են՝ եկեք, մենք ձեզ կօգնենք: Իսկ եթե քիչ եք վերադարձեք: Մենք բռնել ենք հեռախոսագիր, որտեղ ասվում է, որ Բազարչայից դուրս է եկել Դրոյի 300 հեծյալից կազմված ջոկատը, որը վաղը գալու է ձեր դեմ»¹:

Նույն օրը՝ հունիսի 29-ին, Գորիս քաղաքից Տեղ գյուղ եկան մահ Զանգեզուրի քաղաքացիական իշխանությունների երկու ներկայացուցիչներ՝ Գեղամ Տեր-Մինասյանը և Նիկողայոս Դորունցը:

Սկսվեցին բանակցությունները, որի ընթացքում կարմիր պատվիրակները հիշեցրին, որ Զանգեզուրի շատ աշխատավորներ բազմաթիվ դիմումներ են հղել կարմիր բանակի հրամանատարությանը, օգնություն խնդրել՝ որքան հնարավոր է շուտ զորքեր մտցնել գավառ, քանի որ դա, հատկապես Մալիսյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո, հրամայական անհրաժեշտություն է դարձել: Նրանք ասացին, որ ապստամբները ենթարկվում են հալածանքների և հետապնդումների, իսկ կոմունիստների դեմ կիրառվում են դաժան միջոցներ: Կարմիր բանակի պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ ելքը Զանգեզուրում խորհրդային կարգեր հաստատելն է: Նաև տեղյակ պահվեց, որ այդ նպատակով բանակի հրամանատարությունը որոշել է զորամիավորումներ մտցնել գավառ: Պատվիրակությունը Զանգեզուրի իշխանություններից պահանջեց զենք չբարձրացնել կարմիր բանակի զորքերի դեմ, այլ խաղաղ ճանապարհով, առանց արյուն թափելու ընդունել խորհուրդների իշխանությունը²:

Գորիսի պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց ներկայացված պահանջները և հայտարարեց, որ եթե կարմիր բանակի զորամիավորումները մուտք գործեն Զանգեզուր, ապա գավառի իշխանությունները դա կդիտեն իբրև ներխուժում և բոլոր միջոցներով կկազմակերպեն զինված դիմադրություն:

Բանակցությունները, այսպիսով, ոչ մի արդյունք չտվեցին:

¹ «Սովետական Հայաստան», 1974, 22 մարտի:

² Նույն տեղում:

Կարլ Ռատնեկի գլխավորած խորհրդային հետախուզական հեծյալ ջոկատը, թողնելով Տեղ գյուղը, վերադարձավ Ադրբեջանի տարածք¹:

Կարմիր բանակի հետախուզական հեծյալ ջոկատի պետի հետ ունեցած բանակցությունների մասին Գորիսից անմիջապես հաղորդում արվեց Նրևան Հայաստանի վարչապետին*:

Բանակցությունների ավարտից հետո Դրոն, որ գտնվում էր Գորիսում, նամակ է ուղարկում Մեղրիում գտնվող Նժդեհին, որի հետ էին Շիրինյանը և Խորենին: Նամակում ասված էր, թե բոլշևիկներն ուժեր են կենտրոնացրել Ջաբուղում և պատրաստ են անցնել Ջանգեզուր: Այդ լուրի վրա նրանք երեքով անմիջապես վերադառնում են Ղափան:

Գորիսի շրջանի պաշտպանության ամրացումը դարձել էր ամենահրատապ խնդիրը, ուստի Շիրինյանն ու Խորենին Աշոտ Մելիք-Մուսլամի հետ Ղափանի հանքերից ուղևորվում են Գորիս քաղաք:

Կարմիր բանակի հրամանատարության համար պարզ էր դարձել, որ զանգեզուրցիները չեն հետևելու՝ համարյա առանց դիմադրության Ղարաբաղը Ադրբեջանի բոլշևիկներին հանձնելու օրինակին և ունեցած բոլոր միջոցներով պաշտպանելու են իրենց երկրամասը:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը կարմիր բանակի հրամանատարությանը խորհուրդ տվեց ղեպի Ջանգեզուր արշավի ընթացքում գավառի ղեմ ուղղել Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի միջև ընկած շրջանների քրդերի զինված ուժերը: Հրամանատարությունը գերադասեց նախ օգտագործել հետախուզության հնարավորությունները՝ որքան կարելի է շատ բան իմանալու քրդերի, նրանց քաղաքական տրամադրությունների, ռազմական ուժի մասին:

32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերը և դիվիզիայի զինկոմ Ռատնեկը հունիսի 27-ին 11-րդ բանակի հրամանատարին հետևյալ տեղեկություններն էին հաղորդում Ջանգեզուրին հարակից Քուրդիստանի մասին. 1. Հատվածը բնակեցված է քրդերով և քոչվոր թուրքերով: 2. Քրդերի առաջնորդը Սուլթանբեկ Սուլթանովն է, որը մեծ ազդեցություն ունի այդտեղի ողջ բնակչության վրա: 3. Քրդերը լավ են տրամադրված կարմիր բանակի նկատմամբ և ամեն ինչ անում են կանխելու Ջանգեզուրից հայկական զորքերի ներխուժումը Քուրդիստանի սահմաններից ներս: 4. Քրդերի և հայերի հարաբերությունները ներկայումս թշնամական են: 5. Քրդերը հայերն ղեմ ունեն 400 զինված մարտիկ, բացի այդ, պահեստում ունեն 1500 զինված մարդ: 6. Ջանգեզուրում հայկական

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 53.

* Վարչապետ Համո Օհանյանյանի իրավադրության պատճառով հունիսի 23-ից վարչապետի ժամանակավոր պաշտոնակատար էր նշանակվել գյուղատնտեսության և պետական գույքի նախարար Սիմոն Վրացյանը (տե՛ս «Յառապ» 1920, 30 հունիսի):

ուծերի վերացման համար կարմիր բանակի կողմից քրդական ջոկատների օգտագործումը անթույլատրելի է՝ երկու ազգերի միջև լայնատարած կոտորած առաջ չբերելու համար¹։

Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ Ադրբեջանի ղեկավարության տված հերթական դիվալին խորհուրդն այս անգամ վրիպեց, նպատակին չհասավ։ Դրա փոխարեն հրամանատարությունն ուժեղացրեց կապը Ջանգեզուրի բուլշևիկյան ընդհատակի հետ։ Գավառից տարբեր ճանապարհներով Շուշի ու Բաքու էին մեկնում բուլշևիկներ, որոնք, իրենց ներկայացնելով որպես լիազորված պատվիրակներ՝ Ջանգեզուրի բնակչության անունից Ադրբեջանի կառավարությանը և կարմիր բանակի հրամանատարությանը խնդրանք էին ներկայացնում՝ արագացնել Ջանգեզուրի «ազատագրումը»։

11-րդ բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր, Ղարաբաղ Ջանգեզուրի արտակարգ կոմիսար Արմենակ Ղարազոյանը 11-րդ բանակի հրամանատարին հուլիսի 2-ին Շուշիից հեռագրում էր, որ Խնձորեսկի գյուղացիներից մի խումբ եկել է իր մոտ և հայտնել, որ Ջանգեզուրի գավառի բնակիչներն անհամբերությամբ սպասում են կարմիր բանակի գալստյանը։ Միաժամանակ Ղարազոյանը կարևոր ռազմական տեղեկություններ էր հաղորդում Ջանգեզուրում տեղաբաշխված զինվորական մասերի, նրանց զինվածության մասին և այլն²։

Դրանից ընդամենը երեք օր հետո 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրաման արձակեց մտնել Ջանգեզուրի սահմաններից ներս, տապալել գոյություն ունեցող իշխանությունը և գավառը հայտարարել խորհրդային։

Հուլիսի 4-ին 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը Ադրբեջանի կարմիր բանակի զորամասերի հետ Ջաբուղ գյուղի հովտից բարձրացավ Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերի տափարակը։ Փոքր ընդհարում տեղի ունեցավ սահմանագլխին, զանգեզուրյան զորամասը տեղի տվեց և բռնեց նահանջի ճանապարհը։

Նույն օրը կարմիր բանակի առաջապահ զորամասերը մտան Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերը։ Մի քանի ժամ հետո Տեղ գյուղ մտավ նաև կարմիր մի էսկադրոն, ապա նաև՝ դիվիզիայի հեծյալ գունդը։

Տեղ - Քարաշեն հատվածը կարմիր բանակի զորամասերն անցան համարյա առանց դիմադրության։ Քարաշեն գյուղի մոտ զանգեզուրյան զորամասերը մի քանի հրացանային համազարկ տվեցին։ Քարաշեն - Գորիս խճուղու Խնձորեսկ գյուղի հատվածում և նրան հարող հանդամասերում հայ սպաներին թեև հաջողվեց վերախմբավորել ուժերը, բայց կարճատև ընդհարումից հետո շտապ նահանջեցին Գորիս։ Վրա հասած մուֆը չկանգնեցրեց

¹ ՀՀ ՀԳԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 67, ք. 2-3։

² Նույն տեղում, գ. 8, ք. 101։

կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացումը: Բուլշևիկյան զորքերի կողմից Ջանգեզուրի սահմանը խախտելու և զավառ ներխուժելու մասին Տեղ գյուղից հեռախոսով հայտնեցին Գորիս՝ Ազգային խորհրդին: Լուրն առնելով՝ Ազգային խորհուրդը հուլիսի 4-ի երեկոյան նիստի հավաքվեց նախագահ Միշա Պարոնյանի տանը: Ներկա էր նաև Դրոն:

Քննության դրած հարցը մեկն էր. բուլշևիկյան ուժերին դիմադրե՞լ, թե՛ ոչ: Վիճաբանությունները երկար տևեցին, եղան թեր ու դեմ կարծիքներ: Դրոն առաջարկեց ամբողջ վարչական կազմով և զորամասերով, թեկուզ ժամանակավորապես, հեռանալ Գորիս քաղաքից և թողնել, որպեսզի բնակչությունն ինքը տեսնի ու համոզվի, որ բուլշևիկների նպատակը Ջանգեզուրը Ադրբեջանին ենթարկելն է: Ի վերջո նիստը որոշեց չդիմադրել և զինված ուժերը, պատասխանատու պաշտոնյաներին ու աչքի ընկնող գործիչներին դուրս բերել քաղաքից:

Հուլիսի լույս 5-ի գիշերը խորհրդային ուժերը բռնեցին քաղաքը հյուսիսարևելյան կողմից շրջափակող բարձունքները: Վաղ առավոտյան 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի զորամասերը մտան Ջանգեզուրի վարչական կենտրոն Գորիս քաղաքը: Ջանգեզուրը հայտարարվեց խորհրդային:

Նախօրյակին Բաքվում բացված Ադրբեջանի Արևմտյան ուժերի համագումարում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Կամինսկին արել էր հետևյալ հայտարարությունը. «Ստացվել է հեռագիր այն մասին, որ Նժդեհի դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողությունները պսակվել են հաջողությամբ և հուլիսի 2-ի առավոտյան ժամը 4-ին ամենաանառիկ կետը՝ հակահեղափոխական բանդաների մայրաքաղաքը՝ Գորիսը, գրավված է քաջարի կարմիր բանակի զորքերի կողմից»¹:

Ինչպես ընթերցողը նկատում է, այդ հայտարարությունն արվել է հուլիսի 3-ին, այսինքն՝ Գորիսը գրավելուց երկու օր առաջ: Դա նշանակում է, որ ռազմաօպերատիվ պլանով նախատեսված էր եղել Գորիսը գրավել հուլիսի 2-ին, և դրանից ելնելով է Կամինսկին արել այդ հայտարարությունը:

Կարմիր բրիգադի զորամասերի հետ եկել էին զավառից Ադրբեջան փախած մի քանի տասնյակ զանգեզուրցի կոմունիստներ: Քաղաքը գրավելուց երեք օր անց՝ հուլիսի 8-ին, Բաքվից Գորիս եկավ Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի արտակարգ կոմիսար Արմենակ Ղարազոյզյանը (Կարակոզով):

Գորիս քաղաքի բնակիչների մի մասը համակրանքով ընդունեց կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Ջանգեզուր: Դրա վկայությունն էր քաղաքի կենտրոնում կայացած միտինգը, որտեղ

¹ "Бакинский рабочий", 4 июля, 1920.

ելույթներ ունեցան տեղի բուշկիկ ղեկավարներից մի քանիսը. կարմիր բանակի զորքի հետ Բաքվից եկած 11-րդ բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդին առընթեր հրամանատարական դասընթացների ղեկավար Ն. Յանիշևսկին և կոմիսար Ս. Մաժոնցը, բանակի այլ ներկայացուցիչներ:

Բայց ավելի մեծ էր տեղի ունեցածից բացահայտ դժգոհ քաղաքացիների թիվը:

Գորիս մտնելով՝ բուշկիկների առաջին գործը եղավ պետական զինապահեստին տիրանալը: Հսկողության համար նշանակված զինվորները, թվով երեք հոգի, հրաժարվում են պահեստին մոտ թողնել կարմիրբանակայիններին, ասելով, որ իրենք՝ որպես պահապաններ, իրենց տեղը կարող են զիջել միմիայն օրինավոր իշխանության՝ Հայաստանի Հանրապետության համապատասխան զինվորական մարմնի կողմից նշանակված մարդկանց: Պարտաճանաչ զինվորների կողմից հանդիպելով մնան ընդդիմության՝ կարմիրբանակայինները տեղնուտեղը զնդակահարում են երեքին էլ: Դա Գորիսը խորհրդային զորքերի կողմից գրավելուց հետո առաջին արյունալի դեպքն էր:

Գորիս քաղաքը գրավելու առաջին օրն իսկ՝ հուլիսի 5-ին. կազմակերպվեց Ձանգեզուրի գավառի հեղափոխական կոմիտե (Գավիեղկոմ), որի մեջ մտան Հակոբ Կամարին (մախագահ), Միքայել Չալյանը (մախագահի տեղակալ), Քրիստափոր Մկրտչյանը (քարտուղար), Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը և Լևոն Առուստամյանը (հեղկոմի անդամներ)¹: Փոքր-ինչ ուշ Հեղկոմի մախագահ դարձավ Հայրապետ Տատյանը, իսկ Հակոբ Կամարին անցավ կուսակցական աշխատանքի: Նրանք բոլորն էլ հին, փորձված բուշկիկներ էին:

Իր առաջին միստում իսկ, այնտեղ ընդունած թիվ 1 որոշումով, Գավիեղկոմը ազդարարում էր (կետ 2), որ Ձանգեզուրում քաղաքացիական ողջ իշխանությունը պատկանում է իրեն՝ որպես բարձրագույն խորհրդային մարմնի: 3-րդ կետով Գավիեղկոմը ստեղծեց իր բաժինները. ներքին գործերի, պարենավորման, ժողովրդական տնտեսության, լուսավորության, սոցիալական ապահովության, ժողովրդական առողջապահության, ֆինանսների, ռազմական, արդարադատության, հողային, ինչպես նաև՝ բանվորագյուղացիական տեսչություն: Պարենավորման բաժնի վարիչ նշանակվեց Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը, ներքին գործերի՝ Միքայել Չալյանը, լուսավորության՝ Մուշեղ Մկրտչյանը, հողային՝ Քրիստափոր Մկրտչյանը, ժողտնտեսության՝ Լևոն Առուստամյանը, սոցիալական ապահովության և ժողովրդական առողջապահության՝ բժ. Հակոբյանը:

Ստեղծվեցին նաև ենթաբաժիններ՝ բռնագրավման (վարիչ

¹ ՀՀ ՀՔԿԲԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 158, ք. 1.

Բախշի Օգանեսյան), բնակարանային (Ալեքսանդր Մելիք-Դադայան), փոստ-հեռագրի և հաղորդակցության (Դիլիս): Գորիս քաղաքի միլիցիայի պետ նշանակվեց Մկրտիչ (Մակիչ) Մաշուրյանը¹:

Իր առաջին իսկ նիստում Գավիեղկոմը հաստատեց Սիսիանի շրջանի հեղկոմի կազմը, որի մեջ մտան Պատվական Ղազարյանը (նախագահ), Նիկոլայ Արզումանյանը (տեղակալ), Լևոն Թովմասյանը, Արշամ Տեր-Ղազարյանը, Հովսեփ Հարությունյանը (քարտուղար):

Երկրորդ նիստում հեղկոմը գավառը բաժանեց մի քանի շրջանների և հաստատեց դրանց ղեկավար մարմինների կազմը: Օրինակ՝ բուն Ջանգեզուրի նորաստեղծ Հայիժորի շրջանային հեղկոմի նախագահ նշանակվեց Հարություն Թովմասյանը, Խնձորեսկի շրջանի հեղկոմի կազմում էին Արել Ղալալյանը, Հայկ Սիլանյանը, Գարեգին Մալիկյանը, Ավագ Ջանունցը²:

Հուլիսի 5-ին, այսինքն՝ այն օրը, երբ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադն արդեն գրավել էր Գորիս քաղաքը, Տեղ գյուղի հատվածով Ջանգեզուր մտան նաև մույն բանակի 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը: Մի քանի ժամ անց ժամանելով Գորիս քաղաք՝ դրանք այստեղ միացան 32-րդ դիվիզիայի զորամասերին:

Կարմիր բանակի ճնշման տակ թողնելով Գորիս քաղաքը՝ հայկական զինված ուժերը բաժանվեցին երկու խմբի: Դրոն, իր ուժերի գլուխն անցած, հուլիսի 5-ին նահանջեց Սիսիանի ուղղությամբ: Նրան հետևեցին Ջախար Յուլյանը և Նիկոլայ Հովսեփյանը՝ Երևան անցնելու համար:

Հայկական ուժերի մյուս մասը Գորիս-Շինուհայր-Տաթև գծով գնաց դեպի Ղափան:

Առանձին ջոկատներ, որոնք չէին հասցրել հեռանալ դեպի Սիսիան և դեպի Ղափան, ամրացան տարբեր վայրերում՝ սպասելով դեպքերի հետագա զարգացմանը: Արտեն Խանգադյանը, օրինակ, իր հավատարիմ զինակիցների փոքր խմբով բարձրացավ քաղաքից մոտ 10 կմ հեռու ընկած հյուսիսային կողմերի բարձր լեռները, Ջաքար Տեր-Դավթյանը իր ջոկատով գնաց Բուռուն գյուղից վերև ընկած Մանաջարի ժայռերի շրջանը:

Հուլիսի 5-ի առավոտյան ժամը 10-ի մոտ Ղափանից Գորիս եկող Շիրինյանը, Խորենին և Մելիք-Մուսյանը քաղաքից ոչ հեռու Քարահունջ գյուղում ակամատես են լինում բոլշևիկյան բացօթյա միտինգի և այդտեղ էլ իմանում են, որ երևանյան ուժերը տեղի են տվել, ու Գորիս քաղաքն անցել է բոլշևիկների ձեռքը: Առանց

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 158, ք. 1:

² Նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 57:

մատնելու իրենց՝ նրանք հեռանում են Քարահունջից. Շիրինյանը խորենու հետ անցնում է իր հայրենի գյուղը՝ Շինուհայր, իսկ Աշոտ Մելիք-Մուսյանն անապարտում է Հանքեր՝ Նժդեհին հասցնելու Գորիսի անկման լուրը:

Կարմիր բանակի 252-րդ գունդը կարճատև հանգստից հետո, հուլիսի 6-ին սկսեց հետապնդել դեպի Սիսիան նահանջող հայկական զորաջոկատին: Գունդը դեռ նոր էր դուրս եկել Գորիսից և ուղղություն վերցրել դեպի Սիսիանի շրջանի կենտրոն Ղարաքիլիսա գյուղը, երբ դեպի այնտեղ նահանջող Դրոյի զորաջոկատի քիկունքում ապստամբություն ծագեց շրջանի մի քանի գյուղերում: Գորիս - Ղարաքիլիսա խճուղու որոշ հատվածներում ապստամբները նույնիսկ փորձ արեցին փակել Դրոյի ջոկատի ճանապարհը, մինչև կհասնեին կարմիր բանակի զորամասերը: Բայց այդ փորձը չհաջողվեց, քանի որ ջոկատը նահանջում էր այնքան արագ, որ ապստամբները նույնիսկ չհասցրին դիրքերի մեջ մտնել: 252-րդ գունդը լուրջ դիմադրության չհանդիպեց ինչպես Շոաբրի տափարակում, այնպես էլ Սիսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսայի մատույցներում: Դրոն նպատակ ուներ ամրամալ Սիսիան - Անգեղակոթ հատվածում՝ հատկապես օգտագործելով այդտեղով անցնող խճուղուց հյուսիս ընկած բարձունքները:

Սակայն Դրոն, հաշվի առնելով Սիսիանի բնակչության մի մասի տրամադրությունները, սիրտ չարեց իրականացնել այդ մտադրությունը և զորքին հրաման տվեց հեռանալ Դարալագյազ: Նահանջն այնքան արագ էր կատարվում, որ նրա զինվորներից ոմանք հրացանները թողնում էին ճանապարհներին, հարմար առիթներ էին փնտրում զորամասը լքելու և կարմիր բանակի զորքերին հանձնվելու համար:

Այնուամենայնիվ, խորհրդային զորամասերին չհաջողվեց գրավել Սիսիանի ողջ տարածքը: Գլխավոր մայրուղուց հեռու ընկած բնակավայրերը, ինչպես նաև բնական շատ ամրություններ շարունակում էին մնալ տեղական ազգային զինված ջոկատների ձեռքին:

Հուլիսի 5-ին Գորիսից դուրս եկած և դեպի Ղափան գնացող հայկական զորաջոկատները, ի տարբերություն Սիսիան-Դարալագյազ նահանջող վաշտերի, չենթարկվեցին հարձակումների կարմիր բանակի զորամասերի կողմից, քանի որ վերջիններս երկու օր շարունակ կարգի էին բերում իրենց ուժերը:

Դադարի այդ պահին 32-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Կարլ Ռատունկի ստորագրությամբ Գորիսից դիմում հղվեց «Ձանգեգուրի բնակչությանը»: «Հեռավոր խորհրդային Ռուսաստանից,- ասված էր դիմումի մեջ,- ձեզ մոտ է եկել բանվորազյուղացիական կարմիր բանակը, որպեսզի օգնի ձեզ

ազատագրվելու դաշնակցական կառավարության ճնշումից, որպեսզի օգնի ձեռն կառուցելու նոր, խաղաղ կյանք՝ ինչպես ձեզ, նույնքան՝ աղքատ ու տանջված թաթարական ժողովրդին՝ հոգնեցրած, բոլորին տանջահար արած, անիծյալ պատերազմի փոխարեն»։ Նշվում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր բանակը և Խորհրդային Աղբբեջանի կարմիր բանակը եկել են ազատագրելու հարստահարված աշխատավորներին, բայց ոչինչ չէր ասվում գավառի հայ բնակչությանը հուզող հիմնական հարցի մասին. Չանգեզուրը պիտի ենթարկվի՞ Աղբբեջանին, թե ոչ։ Այնուհետև դիմումի մեջ համոզմունք էր հայտնվում, որ «եղբայրական աշխատավոր հայ ժողովուրդը երբեք ձեռք չի բարձրացնի հեղափոխության մեջ իր ավագ եղբոր՝ ռուս գյուղացու և բանվորի վրա։ Նա երբեք չի գնա ռուսական կարմիր բանակի դեմ, ընդհակառակը՝ ինքը կստեղծի հայկական կարմիր բանակ և մեզ կօգնի աշխատավոր ժողովրդի թշնամիների՝ խաների, բեկերի, գեներալների, դաշնակների, մուսավաթականների և բուրժուական մյուս սրիկաների դեմ մղվող պայքարում։ Դրանում մենք խորապես համոզված ենք»։

Իմանալով բուլշևիկների կողմից բուն Չանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքը գրավելու մասին՝ Ղափանի հանքերում գտնվող Նժդեհը կարգադրեց շրջանի գյուղերի ներկայացուցիչներին շտապ հրավիրել ժողովի։ Ղափանի Ազգային խորհրդի եռանդուն քարտուղար Իվան բեկ Մելիք-Քարամյանը գիշերը հեռախոսով և սուրհանդակների միջոցով Նժդեհի կարգադրությունը հաղորդեց բոլոր գյուղերին։ Հետևյալ օրը՝ հուլիսի 6-ին, նշանակված ժամին, 37 գյուղերի ներկայացուցիչները եկան Հանքեր, որպեսզի որոշեն բուլշևիկների հանդեպ Ղափանի և ընդհանրապես Կապարգողթի բռնելիք դիրքը։

Բացելով ժողովը՝ Նժդեհը հակիրճ ներկայացրեց ստեղծված վիճակը և ներկաներին թողեց որոշման ընդունումը։ Ելույթներ ունեցան շատերը՝ բուռն, կրակոտ։ Ժողովականների կամքն անկոտրուկ էր, որոշումը՝ մեկ՝ դիմադրել, կռվել մինչև վերջ։

Շիկահող գյուղում ուսուցչություն անող բուլշևիկ Բագրատ Հարությունյանը, որը Նժդեհի նախկին կամավորներից էր, ներկայանալով նրան, ցանկություն է հայտնում գնալ Գորիս և տեղեկություններ բերել խորհրդային զորամասերի վերաբերյալ։

Նժդեհը տալիս է իր համաձայնությունը, և Բ.Հարությունյանը հուլիսի 8-ին մեկնում է Գորիս, ուր իր խոստման համաձայն պիտի մնար մեկ օր և որոշ տեղեկություններ հավաքելուց հետո, գիշերը հեռանար քաղաքից։

Հուլիսի 10-ի գիշերը բուլշևիկյան մի հեծյալ գումը

* Ղափանի ու Նժդեհի թուրքերին։

¹ ՀՀ ՀՀԿԿԿԿԿԿ, ք. 1022, գ. 8, գ. 92*, ք. 4-5։

հանկարծակիի է բերում Ղափանի սահմանագլխային գյուղերից մեկը՝ Խոտանամը: Լուսաբացին այդ մասին Նժդեհին լուր է բերում սուրիանդակը: Կարմիր բանակի գունդը դեպի Ղափան էր առաջնորդում Բագրատ Հարությունյանը¹:

Ստանալով Խոտանանի անկման լուրը՝ Նժդեհը մի քանի թիկնապահներով շտապում է Կավարտ՝ ուղքի հանելու տեղական ուժերը: Այստեղ նրան հայտնում են, որ բոլշևիկյան զորամասերը մահ գրավել են Խյաթաղ ու Առաջածոր գյուղերը և շարժվում են դեպի Հանքեր:

Շուտով խորհրդային հեծելազորը հայտնվում է Կավարտի և Առաջածորի միջև ընկած ձորում: Սակայն այն այլևս առաջանալ չի կարողանում, քանի որ մոտակա գյուղերից հասնում են Նժդեհի վաշտերը և բռնում ճանապարհի երկու կողմերի բարձունքները: Նրա հրամանով պայթեցնում են Կավարտից բերված տականքներից մեկը: Առաջխաղացումը կանգնեցնելով՝ կարմիր բանակի զորամասի հրամանատարությունը բանագնացներ է ուղարկում Նժդեհի մոտ, որոնք սպիտակ դրոշակը պարզած մոտենում են հայերի դիրքերին: Նրանք բերել էին ռուսական զորամասի հրամանատարության հետևյալ մամակը Նժդեհին.

«Կատարի ջոկատի պետին.

Ռուսական կարմիր բանակը եկել է Ջանգեզուրում հաստատելու խորհրդային իշխանություն: Նա, ով զինված դիմադրում է դրան, հանդիսանում է ռուսական կարմիր բանակի թշնամի. նրա նկատմամբ ներում չի լինի: Իսկ նա, ով կամովին կանցնի կարմիր բանակի կողմը և կենթարկվի նրան - ներում կլինի: Նույն բանը վերաբերում է մահ սադրիչներին, որոնք կեղծ լուրեր են տարածում, թե դեպի Ջանգեզուր են գալիս ադրբեջանական զորամասեր, այլ ոչ թե գալիս է ռուսական կարմիր բանակը:

Հրամայում են.

Դադարեցնել ամեն տեսակի դիմադրություն և ռուսական կարմիր բանակի զորամասերին թույլ տալ անարգել անցնելու այն գյուղերը, որոնք գտնվում են Ձեր ճակատային գծից այն կողմ:

Ձեր ջոկատի գործողությունների շրջանում գտնվող ողջ բնակչությանը հայտարարել ռուսական կարմիր բանակի ժամանման մասին, այն մասին, որ նրա դեմ ամեն մի դիմադրություն, ում կողմից էլ որ լինի, կճնշվի զենքի ուժով: Ըստ որում, որևէ գյուղի շրջանում տեղի ունեցող դիմադրության համար պատասխան է տալիս ողջ գյուղը:

Ձեզ հրամայվում է անհապաղ ներկայանալ ինձ, ըստ որում, երաշխավորվում է Ձեր կյանքի անձեռնմխելիությունը:

Սույն հրամանի չկատարումը կոդիտվի որպես ռազմական գործողությունների ձեռնարկում կարմիր բանակի դեմ: Պատասխան ուղարկել անմիջապես գրաբերիս միջոցով կամ Ձեր

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 398, ք. 68-77, նույն տեղում, գ. 199, ք. 146-166:

սուրիանդակով: Ես կգտնվեմ Վերին Խոտանանում:

Ռուսական կարմիր զորամասի պետ՝
Իվանով

Ձինվորական կոմիսար՝
Ա.Կոչետկով»¹:

Նժդեհը կարդում է նամակը, ապա տեղի է ունենում հետևյալ կարճատև երկխոսությունը կարմիր բանագնացներից մեկի և նրա միջև.

- Պարոն գնդապետ,- դիմելով Նժդեհին ասում է բանագնացը,- խորհրդային հրամանատարությունը խնդրում է ձեզնից ճանապարհի տալ իր զորքերին անցնելու Ջուլֆա:

- Ջուլֆա անցնելու համար կարմիր հրամանատարությունը իր տրամադրության տակ ունի լավագույն ճանապարհը՝ Միսիան - Նախիջևան գիծը,- լինում է Նժդեհի պատասխանը:

- Այդ ճիշտ է, բայց մեզ պետք է Ղափան - Մեղրի գիծը, որ ըստ կարմիր հրամանատարության, մեծապես պիտի հեշտացնի մեր առաջխաղացումը դեպի հեռուները՝ Պարսկաստանի վրայով Հնդկաստան և այլն:

- Ի՞նչ, դուք Պարսկաստանն արդեն խորհրդայնացած եք համարում:

- Գրեթե այո,- պատասխանում է կարմիր բանագնացը²:

Նժդեհը խորհրդային բանագնացներին զգացնել տվեց, որ լավ կլինի, եթե կարմիր բանակի զորքը ետ քաշվի Ղափանի սահմաններից, այլապես սպասվելիք կոիվների և թափվելիք արյան ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնելու է կարմիր բանակի հրամանատարության վրա:

Կարմիր բանագնացները հեռացան, իսկ գրավոր պատասխանը Նժդեհը ուղարկեց Առաջաձոր գյուղում ապրող, Կապարգողթի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից, մեկի՝ լեռնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանի միջոցով, որին և ձերբակալեցին:

Ցերեկվա ժամը 4-ի մոտ բոլշևիկները նահանջում են դեպի Խոտանան՝ իրենց հետ տանելով Մելիք-Ստեփանյանին: Խոտանանից նույն օրը զորամասի զինվորական կոմիսարը Նժդեհին ուղղում է հետևյալ վերջնագիրը.

«Գնդապետ Նժդեհին.

Արդեն Ղարաբաղ - Ջանգեզուր է մտել կարմիր բանակը: Բոլոր տեղերում կազմակերպված են հեղկոմներ: Հրամայում են այդ առթիվ հայտարարել ժողովրդին և ճանապարհի տալ Վերին Խոտանանում գտնվող մեր զորամասին անցնելու Մեղրիի վրայով Օրդուբաղ - Ջուլֆա:

Ջորամասի զինվորական կոմիսար՝
Իվանով:

10 հուլիս, 1920թ. Վ. Խոտանան»:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 2-3:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կոիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 94:

³ Կարմիր զորամասի հրամանատարությանը ուղարկած Նժդեհի առաջին պատասխան գրությունը չենք համոզվել ոչ գրականության մեջ և ոչ էլ արխիվներում:

⁴ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կոիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 95:

Անմիջապես հետևում է Նժդեհի պատասխան գրությունը.

«Ի պատասխան Ձեր ամսոյ 10-ի գրության, հայտնում եմ.

Ղափանի բախտը տնօրինելու գերագույն իրավունքը վերապահված է Ղափանի գյուղացիության խորհրդին.

Ինձ և ինձ ենթակա բոլոր զինվորությանը հրահանգված է պաշտպանել երկրի սահմանները օտար տարրերի ներխուժումից, ով կամ ինչ անվան տակ այդպիսին տեղի ունենա.

Ձեր առաջարկությունը՝ ենթարկել Ղափանը ձեր իշխանության, ես անմիջապես կցնեմ խորհրդին քննության, գրությանս պատասխանը ստանալուց.

Եթե Դուք համբերություն ունենաք լսելու գյուղացիության կամքը, արյունահեղության մասին խոսք լինել չի կարող.

Մինչև խորհրդի գումարումը և Ձեզ տրվելիք պատասխանը նրա կողմից, դուք պարտավոր եք հեռացնել Ձեր զորքերը Ղափանի սահմաններից.

Ձեր կողմից ձերբակալված մեր ներկայացուցիչ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը պիտի լինի ազատված.

Ես անհատապես լայն ինֆորմացիայի համար դեմ չեի լինի տեսակցելու Ձեր ներկայացուցիչների հետ Ղափանի հանքերում, որոնց անձի անձեռնմխելության համար տալիս եմ պատվո խոսք:

Կապարգողթի ռազմական ուժերի հրամանատար՝

Նժդեհ:

1920, 10 հուլիս Առաջածոր»¹:

Նժդեհի այս պատասխանին հետևեց կարմիր զորամասի հրամանատարի նոր նամակը.

«Ղափանի ջոկատի պետ Նժդեհին.

Ձեր պատասխանի մեջ տեսնում եմ մերժումն այն ամենի, ինչը կարող էր կանխել արյունահեղությունը, ուստի հայտնում եմ հակիրճ.

1. Ինչպիսի պահանջ էլ Ղափանից ներկայացվի ռուսական կարմիր բանակի ղուրսբերման մասին, բավարարվել չի կարող: Ես գործում եմ խորհրդային բարձր հրամանատայության հրամանի համաձայն:

2. Սպասում եմ որոշմանը գյուղացիական խորհրդի, եթե այդպիսին գոյություն ունի, ինչպես նաև բանակցության համար Ձեր ներկայացուցիչների ժամանմանը:

3. Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը կալանված է ժամանակավորապես, որպես պատանդ՝ Ձեր կողմից ձեռնարկվելիք ագրեսիվ գործողությունները կանխելու նպատակով: Քանի դեռ Դուք պահում եք ռազմաճակատը, նրա ազատման մասին խոսք լինել չի կարող:

4. Մեր ներկայացուցիչների անձնական տեսակցությունը Ձեզ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ք. 200, գ. 1, գ. 565, ք. 4 և շրջերես:

հետ չի կարող տեղի ունենալ Ղափանի հանքերում, մինչև որ իմ առաջին հրամանին դրական պատասխան չտրվի»¹։

Բուն Զանգեզուրի, Սիսիանի, Տաթևի և այլ վայրերի՝ առանց կռվի բռնկվածներին հանձնվելը Նժդեհի մոտ լուրջ անհանգստություն էր առաջ բերել. նա մտածում էր, որ իր խնամքին հանձնած երկրամասը՝ Կապարգողթը, նույնպես կարող է նույն ուղին բռնել։

Ստացած գրությունները Նժդեհը հանձնեց Ղափանի Ազգային խորհրդին՝ խնդրելով քննել և տալ պատասխան։ Հուլիսի 12-ին Ազգային խորհուրդը Առաջածոր գյուղում գումարեց Ղափանի ներկայացուցիչների երկրորդ արտակարգ ժողովը՝ նախագահությամբ Գեղեոն Տեր-Մինասյանի և քարտուղարությամբ Վ.Փարսադանյանի։ Հավաքին Ղափանի բոլոր գյուղերից ամեն մեկը ուղարկել էր երկուական ներկայացուցիչ։ Օրակարգում մի հարց էր դրված. «Կարմիր հրամանատարությունից ստացված վերջնագիրը և ընդհանուր հրամանատար Նժդեհի տրվելիք պատասխանը»։

Նժդեհը հարմար գտավ բացակայել ժողովից, որպեսզի դրա մասնակիցներն անկաշկանդ քննարկեն հարցը. ժողովը տեղի էր ունենում բացօթյա, և Նժդեհը, իր համհարզի հետ հեռվում նստած, սպասում էր ժողովրդի ներկայացուցիչների վերջին խոսքին՝ այն է՝ Ղափանը պատրաստ է կռվելու, թե՞ կամավոր հանձնվելու է բռնկվածներին։

Ժողովը երկար տևեց։ Ներկաներից ոչ ոք չէր ուզում իր վրա վերցնել վիթխարի պատասխանատվության բեռը։ Վաշտապետերից Գերասիմ Աբաջանյանը մոտենալով Նժդեհին՝ տեղեկացնում է ժողովում ստեղծված ծանր մթնոլորտի մասին։ Անհրաժեշտ է դառնում հրամանատարի միջամտությունը, և նա մոտենում է ժողովականներին։ Բոլորը սպասում են նրա խոսքին, և Նժդեհը դիմում է նրանց հետևյալ հակիրճ խոսքով.

«Ղափանցիներ.

Եկա, ձեր վերջին խոսքը լսելուց առաջ, իմ վերջին խոսքն ասելու ձեզ։ Զե, էլ ոչինչ չունեմ ասելու ձեզ։ Միայն մի խնդիր ունեմ, որ չեք կարող չկատարել։ Վաղուց է, ինչ կռվում եմ ձեր երկրում ձեզ հետ։ Որպես բարոյական վարձատրություն, կուզեի, որ հանեիք իմ աչքերը, կուրացնեիք ինձ, որ անբախտություն չունենայի ձեր գլխին գալիք աղետը տեսնելու» (ընդգծումը Նժդեհինն է - Ա.Ս.)²։

Այս ասելով՝ Նժդեհը հեռանում է ժողովատեղից։ Ժողովը շարունակվում է։

Մոտ կես ժամ անց Նժդեհին են ներկայացնում հետևյալ արձանագրությունը. «Ժողովը միաձայնությամբ որոշեց. ա) Կարմիր-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 565, ք. 5 և շրջերես

² Է. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կոլիմերը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 95։

ներին թույլ չտալ մտնել Ղափան, ք) Վերին Խոտանանը և նրան հարող մյուս գյուղերը կարմիրներին ենթարկվելու դեպքում կհամարվեն հայրենիքի դավաճան և բռնամի՛»¹:

Ամսիջապես վաշտերին հաղորդվում է Ղափանի ներկայացուցիչների որոշումը և հակառակորդին ուղղված Նժդեհի հետևյալ հակավերջնագիրը.

«Խոտանանում գտնվող կարմիրների գորամասի պետին.

Կապարգողթի գյուղացիական ներկայացուցչական խորհուրդը հրամայել է ինձ ուղարկելու ձեզ վերջնագիրը՝ վաղը՝ ամսույս 13-ին մինչև ժամը 7-ը (այսինքն՝ 24 ժամվա ընթացքում Ա.Ս.) թողնել Ղափանի սահմանները, հակառակ դեպքում ստիպված կլինենք անցնելու հարձակողականի և զինու ուժով վանելու ձեզ:

Նժդեհ:

1920թ. 12 հուլիս, Ղափանի հանքերը»²:

Հուլիսի 13-ի առավոտյան՝ դեռ լույսը չբացված, կարմիր բանակի զորամասը թողնում է Խոտանանը և նահանջում դեպի Գորիս, իր հետ վերցնելով Նժդեհի վերջնագիրը բերած բանազնացին՝ լեռնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանին, որին շուտով Գորիսից տանելու էին Բաքու: Մյաժամանակ, նահանջելիս զորամասի հրամանատարությունը Վերին Խոտանանից մի կոչով դիմում է շրջակա գյուղերի բնակիչներին՝ զինաթափ անել Նժդեհի ջոկատները և իրենց մոտ հաստատել խորհրդային կարգեր: Դիմումն արձագանք գտավ. մի շարք գյուղեր իրենց հպատակությունն ու հավատարմությունը հայտնեցին խորհրդային իշխանությանը:

Նժդեհը բոլոր միջոցները գործադրեց կասեցնելու խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը դեպի Հանքեր: Եվ այդ բանը առայժմ նրան հաջողվեց:

Ղափանի շրջանում բուլշևիկների ամուր հենակետերից մեկը Ծիկահող գյուղն էր: Այստեղ գործում էր ուժեղ կոմբջիջ, որի անդամները լայն աշխատանք էին տանում բնակչության շրջանում: Նժդեհը հրամայեց ձերբակալել գյուղի կոմբջիջի երկու ղեկավարներին՝ Բագրատ Հարությունյանին և Պատվական

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 35:

² Նժդեհ, Հայ-բուլշևիկեան կոմիներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 96: Արխիվային փաստաթղթում Նժդեհի սույն հակա-վերջնագիրը այսպես է ձևակերպված.

«Վերին Խոտանան եկած զորամասի պետին.

Գյուղացիության ներկայացուցիչների կողմից ինձ տեղեկացված է, որ նրանց կողմից Ձեզ տրվում է վերջնագրային ժամկետ մինչև հուլիսի 12-ի ժամը 10-ը Ձեր ենթակա ջոկատը դուրս բերել Խոտանանից: Նրանց կողմից ինձ հրամայված է՝ Ղափանի գյուղացիության կամքը Ձեր կողմից չկատարելու դեպքում դիմել ակտիվ գործողությունների:

Կապարգողթի գիմված ուժերի հրամանատար Նժդեհ

1920, հուլիս 12, ժ. 7 անց 10 ժող. (Ուղարկված):
(ՀՀ ՊԿՊԼ, ք. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 7 և չրյերես):

Բաբայանին: Բ.Հարությունյանին հաջողվեց խուսափել բանտարկությունից և թաքնվել: Պ.Բաբայանը թեև ձերբակալվեց, բայց կոմունիստների զինված ջոկատը կարողացավ նրան ազատել բանտից, որը և շարունակեց ղեկավարել գյուղի կոմբջիջը:

Այսպիսով, 1920թ. հուլիսի 5-ից մինչև 10-ը, այսինքն՝ 5 օրում ժամանակավորապես խորհրդային կարգեր հաստատվեցին բուն Չանգեզուրում, Սիսիանի շրջանում և Ղափանի մի մասում: Այլ խոսքով, կարմիր բանակը գրավել էր Չանգեզուրի մեծ մասը:

Կատարելով իր կառավարության համձնարարությունը՝ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը հուլիսի 10-ին Թիֆլիսից խորհրդային Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողկոմին ուղարկում է հեռագիր, որում բողոք է հայտնում Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի կատարած ագրեսիայի կապակցությամբ: Չանգեզուրի վրա հարձակումը և Գորիսի գրավումը համարելով բացահայտ պատերազմական գործողություն՝ Հայաստանի կառավարությունը պահանջում էր ադրբեջանական զորքերը անհապաղ դուրս բերել այդ վայրերից, հակառակ դեպքում հետագա արյունահեղության ամբողջ պատասխանատուն համարելով ադրբեջանական կողմը¹:

Բոլշևիկների գրաված տարածքներում գնալով էլ ալեյի մեծ ծավալներ էին ընդունում անօրեն բռնությունները, էկզեկուցիաներն ու զնդակահարությունները: Ըստ որում, այդ գործում ամենակատիվ դեր էին կատարում կարմիր բանակի ադրբեջանական զորամասերը և տեղի կոմունիստները²:

Հուլիսի 10-15-ը չեկիստները ձերբակալեցին և անհետացրին Հայաստանի ազգային բանակի՝ Գորիսում տեղակայված զորամասի մի շարք սպաների՝ զնդապետ Բոգդան Մելիք-Հյուսեինյանին, կապիտաններ Մադաթյանին, Վոլոդյա Ոսկանյանին, Արմենակ Պարոնյանին, պորուչիկներ Առուստամյանին, Ծնավոն Տեր-Ղազարյանին, Տրդատ Օհանյանին, Գրիգոր Տոռոզյանին, Ավագ Քոչարյանին, Աստվածատուր Գիլավանին³: Գորիսի բանտից դուրս բերելով՝ բոլշևիկները էյվազլար թուրքաբնակ գյուղ տարան պորուչիկ Գաբեգին Օհանյանին ու շտաբսկապիտան Սարգսյանին և զնդակահարեցին այնտեղ⁴:

1920թ. հուլիսի 17-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը հեռագիր է ուղարկում Բաքու՝ Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարին, պատճենը՝ Թիֆլիս՝ Ս. Կիրովին և Թիֆլիս՝ Տ. Բեկզադյանին: Հեռագրում ասված էր, որ «ապօրինաբար ձեր զորամասերը ներս խուծելով Ղարաբաղի և Չանգեզուրի սահմանները, զնդակահարել են գերի ընկած

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 42, ք. 16:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 271:

³ «Հառապ», 1920, 10 սեպտեմբերի:

⁴ Նույն տեղում:

հայկական ծառայության մեջ գտնված սպաներին»։ դրանով իսկ ի չիք դարձրել Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև որևէ համաձայնություն։

«Իմ կառավարության անունից,- նշված էր հեռագրում,- հայտնելով ամենակտրուկ բողոքը ձեր զորամասերի կողմից կատարված ապօրինի գործողությունների համար, նորեն խնդրում եմ ձեզ, ձեռք առնել բոլոր համապատասխան միջոցները՝ Չանգեզուրի սահմաններից և Ղարաբաղի վիճելի շրջաններից անմիջապես հեռացնելու ձեր զորամասերը...»¹։

Միաժամանակ իր կառավարության համծնարարությամբ Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը Թիֆլիսում տեսակցություն է ունենում Վրաստանում ՌՍՖՖՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովի հետ և բողոք հայտնում բոլշևիկների կողմից Չանգեզուրում հայկական բանակի սպաների սպանությունների առթիվ²։

Ղարաբաղում և Չանգեզուրում կատարվող արյունալի ոճրագործությունները լրացվում էին հակահայկական այն կամպանիայով, որ սանձազերծվել էր ամբողջ Աղրբեջանում և հատկապես Բաքվում։

Գրքի նախորդ էջերում արդեն նշվել է, որ 1920 թ. ապրիլի 28-ին Աղրբեջանում պետական հեղաշրջում կատարելուց անմիջապես հետո փակվել էր մենշևիկյան Վրաստանի դիվանագիտական միսիան Բաքվում։ Բայց դա երկար չէր տևել՝ երկու-երեք օր հետո այն վերաբացվել էր։ Վրաց-աղրբեջանական բարեկամությունը նորից մտել էր Մուսավաթի ժամանակվա բնականոն հունի մեջ, թեև Վրաստանը շարունակում էր մնալ անկախ, իսկ Աղրբեջանը խորհրդայնացված էր։ Վրացիները, առաջվա պես, այստեղ վայելում էին բացառիկ արտոնություններ. նրանք զորակոչի չէին ենթարկվում, իրավունք ունեին իրենց գույքն ազատորեն տեղափոխել Վրաստան, համարյա բոլոր վրացի բանտարկյալներն ազատ էին արձակվել։

Դրան հակառակ՝ Խորհրդային Աղրբեջանում պատանդի վիճակում էր հայտնվել հարյուր հազարների հասնող հայությունը, որի մեջ մեծ թիվ էին կազմում առևտրի բնագավառում իրենց գործին լիովին տիրապետող անձինք, արդյունաբերության ասպարեզի առաջնակարգ մասնագետներ՝ ինժեներներ, տեխնիկներ, որակյալ բանվորներ, ինչպես նաև ազատ մասնագետներ՝ բժիշկներ, ճարտարապետներ, փաստաբաններ և այլն։ Հայերին արգելված էր սեփական գույքը դուրս բերել երկրից, իշխանություններն ամեն քայլափոխի նեղում էին հարազատ

¹ «Նաոպ», 1920, 21 հունիսի։

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 4, ք. 3։

բնակավայրերը վերադառնալ ցանկացող հայ գաղթականներին, հայ երիտասարդներին զինակոչում և ստիպում էին կարմիր բանակի զորամասերի կազմում մասնակցել պատժիչ զործողություններին Ղարաբաղում, ձերբակալված էին հայ հասարակության համարյա բոլոր նշանավոր ներկայացուցիչները և այլն¹:

Անտանեյի վիճակ էր ստեղծվել Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի համար, որը գտնվում էր մշտական սպառնալիքի տակ՝ պարբերաբար ենթարկվելով արհամարհանքի ու ստորացումների: Պատահական չէ, որ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանն իր կառավարությանը հղած հերթական զեկույցում գրում էր. «Պետք է կամ մեկ անգամ վերաքննության ենթարկել կառավարության այն որոշումը, որով մենք Ադրբեջանում դիվանագիտական միսիա ենք հիմնել, կամ պետք է միսիան բոլորովին վերացնել և միանգամ ընդմիջտ մեզ ազատել այն անպատիվ վիճակից, որի մեջ գտնվում ենք այժմ»²:

Ադրբեջանի բոլշևիկ կառավարության այդ աներկյուղ զործողություններին Հայաստանի իշխանություններն ի վիճակի չէին նույնամանա պատասխան տալու, քանի որ դրա համար չունեին անհրաժեշտ լծակներ: Հայաստանի Հանրապետության թուրք բնակչությունը թե՛ իր թվով, թե՛ ունեցած հարստությամբ և թե՛ մանավանդ, ինտելեկտուալ կարողություններով իրենից ներկայացնում էր մի արհամարհելի մեծություն, որի նկատմամբ անհիմաստ էր կատարել այնպիսի փոխադարձ զործողություններ, ինչպիսիք հայերի նկատմամբ մեծ արդյունավետությամբ կիրառվում էին Ադրբեջանում:

Հայաստանի արտգործնախարարությանն այլ բան չէր մնում անելու, քան վճռական բողոքներ ուղարկել Մոսկվա և Բաքու: Այդ բողոքները կամ անհետևանք էին մնում, կամ մերժվում էին տարօրինակ պատճառաբանություններով, երբեմն էլ՝ լկտի արհամարհանքով:

Հայաստանի արտգործնախարարի հեռագրերից մեկին ի պատասխան՝ խորհրդային կողմը Երևանին համոզում էր ազդել Նժդեհի վրա, որպեսզի նա զենքը ցած դնի: Միաժամանակ Նժդեհի մոտ ուղարկվեցին երկու ռուս պատվիրակներ, որոնք իրենց հրամանատարությունից անձնատուր լինելու առաջարկություն էին բերել, որն, ըստ էության, վերջնագրի բովանդակություն ուներ: Այնտեղ նաև շեշտված էր, որ կամավոր հանձնվելու դեպքում Նժդեհը և իր սպաները կստանան կյանքի ապահովություն: Նժդեհը պատասխանեց, որ ինքը Ղափան եկած պատվիրակներին չի ճանաչում, նրանց հետ բանակցելու ոչ մի կարիք չունի և

¹ ՀՀ ՀՎԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 7:

² Նույն տեղում, ք. 9:

առաջարկում է տասնհինգ րուպեից թողնել Ղափանի սահմանները, սպառնալով, հակառակ դեպքում, գնդակահարել¹ :

Այդ դեպքից հետո կարմիր բանակի հրամանատարությունը՝ տեղի բոլշևիկների խորհրդով, խաղի մեջ է ներգրավում հայերին: Նրա հրահանգով Գավիեղկոնը ճանաչված մի քանի գործիչների, որոնք չէին հասցրել հեռանալ կամ գերադասել էին մնալ Գորիսում ու Սիսիանում և համագործակցել բոլշևիկների հետ, պատվիրեց իրենց անունից նամակներով Նժդեհին հորդորել դադարեցնելու դիմադրությունը:

Դրանցից մեկը ծախ դաշնակցական Մուշեղ Ջաքարյանն էր, որը Հանքերում գտնվող Նժդեհին և Գողթանի կոմիսար Աշոտ Մելիք-Մուսյանին հուլիսի 21-ին Գորիսից գրած նամակում խորհուրդ էր տալիս որքան հնարավոր է շուտ դադարեցնել կռիվը և Ղափանը հանձնել բոլշևիկներին, քանզի անիմաստ է դիմադրությունը՝ հատկապես այն քանից հետո, երբ խորհրդայնացվել է Ադրբեջանը: Ղափանի, Ջանգեզուրի և ընդհանրապես Հայաստանի փրկությունը միանալն է Խորհրդային Ռուսաստանին, գրում էր նա, մանավանդ, հայ ժողովուրդն արդեն համոզվել է, որ Անգլիայից կամ արևմուտքի որևէ երկրից իրական օգնություն սպասելն անստույգ է²:

Բայց ձեռնոցն արդեն նետված էր, և Նժդեհը կտրականապես մերժեց նման խորհուրդներն ու առաջարկները: Նա չէր ընդունում «վիճելի» կոչված հասկացությունը՝ պատմական Ջանգեզուրը համարելով Հայաստանի Հանրապետության անվիճելի մասը:

Հուլիսի 20-ին ՌԱՖԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը հայտագիր է ուղարկում Երևան, Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի հասցեով, ուր ասված էր.

«Խորհրդային գործերի կողմից այն հողամասերի գրավումը, որոնք հարևան ժողովուրդների կովի ընթացքում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի բնույթ են ստացել, նպատակ ունի դադարեցնել արյունալի կոնֆլիկտները, որոնք կարող են անթիվ աղետալի հետևանքներ ունենալ բոլոր մասնակցողների համար, ինչպես և նպատակ ունի ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավոր դարձնեն խաղաղ ու անկողմնակալ կերպով քննել հողային վիճելի հարցերը»³:

Հայտագրի վերջում Չիչերինը հույս էր հայտնում, որ երկու երկրների միջև ծագած խնդիրները հնարավոր կլինի լուծել բանակցությունների, կարծիքների փոխանակման միջոցով, որոնք ի վերջո կհանգեցնեն բարեկամության դաշնագրի կնքմանը: Ուստի, գրում էր նա, Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ

¹ Տես «Ինտագ», 1920, 27 հուլիսի:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, գ. 1, Գ. 11, ք. 1-3:

³ «Ինտագ», 1920, 28 հուլիսի:

Բորիս Լեգրանի Երևան գալը վճռական նշանակություն կունենա կուտակված բոլոր թյուրիմացությունները պարզելու տեսակետից¹։

Բայց խորհրդային կողմի բացատրությունները և խոստումները հավատ չէին ներշնչում Հայաստանի կառավարական շրջաններին։

Հ. Յ. Դաշնակցության օրգան «Յառաջ» թերթը հուլիսի 22-ի խմբագրականում գրում էր.

«Կարո՞ղ է արդյոք բովանդակ հայ ժողովուրդը հանգիստ ու անխռով Հայաստանի անկախության և ազատության բարիքները վայելել, երբ այդ անկախության և ազատության համար ամենից շատ պայքարած Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը վերստին պիտի կրեն օտարի անարգ ստրկական շղթան։

Կա անկախ Հայաստան, բայց այդ Հայաստանի մեջ չկան ո՛չ Ղարաբաղը և ո՛չ էլ Ջանգեզուրը, - սա մի այնպիսի դաժան հեգնանք է ողջ հայության, հայության ողջ պատմության հասցեին, որի հետ չի կարող հաշտվել բովանդակ հայ ժողովրդի և ո՛չ մեկ շիտակ ու հայրենասեր զավակը։

Այսպես գիտենք մենք մեր ժողովրդին, այսպես գիտենք մեր արյունամերկ դարավոր պատմությունը, այսպես գիտենք, վերջապես, ըմբոստ, անվեհեր ու ազատասեր դարաբաղցուն և զանգեզուրցուն»²։

Հուլիսի 26-ին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը Վրաստանում ՌՍՖՖՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Կիրովին գրում էր. «Ձեզ հետ իմ վերջին անձնական տեսակցության ժամանակ ես Ձեր ուշադրությունը հրավիրեցի այն տեղեկությունների վրա, որ կան միսիայի տրամադրության տակ։ Դրանք վերաբերում են Ջանգեզուրում հայկական ծառայության մեջ գտնվող հայ սպաների գնդակահարությանը, որոնք գերի էին վերցվել խորհրդային զորքերի կողմից Ջանգեզուր վերջին անօրինական ներխուժման ժամանակ»³։

Հուլիսի 27-ին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Համո Օհանջանյանը պատասխան է ուղարկում Գ. Չիչերինի՝ հուլիսի 20-ի հայտագրին, ուր ասված էր, որ Հայաստանի կառավարությունը, ինչպես և հայ ժողովուրդը, միայն շնորհակալ կարող են լինել Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունից՝ նրա արտահայտած բարեկամական զգացմունքների և ձգտման համար՝ աջակցել ազատ Հայաստանի ապագա հանգիստ ու խաղաղ կյանքի զարգացմանը։ Սակայն Հ. Օհանջանյանը գրում էր. «Իմ կառավարությունը, դժբախտաբար, պիտի հաստատի, որ Ձեր

¹ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի։

² Նույն տեղում, 1920, 22 հուլիսի։

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 219, ք. 12։

կառավարության այդ բարեկամական հավաստիացումները սովետական տեղական իշխանությունների ու աղքեղանյամ՝ Ձեր գործառնների հրամանատարության գործողությունների մեջ իրական կյանքում կերպարանափոխվում են Հայաստանի դեմ անվերջ ու անընդհատ թշնամական ռազմական գործողությունների – Ղազախի, Ղարաբաղի և Չանգեզուրի շրջաններում»¹։

Նշելով, որ այդ թշնամական գործողությունները որպես ծանր բեռ ընկնում են հատկապես հայ աշխատավոր գյուղացիության ուսերին և նրան զրկում խաղաղ ու կույտորական աշխատանքին մկիրվելու հնարավորությունից, այնուհետև Հ. Օհանջանյանը շեշտում էր, որ «Ռուսաստանի սովետական գորքերի ներկայությունը Հայաստանի վիճելի հայտարարված տարածքներում, իսկ ներկա դեպքում նաև անվիճելի, ինչպես, օրինակ՝ Չանգեզուրի շրջանում, ոչ միայն չի նպաստում առաջն առնելու Հայաստանի և Աղքեղանի միջև արյունալի կոնֆլիկտների, այլ ավելի ևս նպաստում է դրանց զարգացմանը»²։ Նա հիշեցնում էր, որ Հայաստանի կառավարության նախաձեռնությամբ նախատեսվում է առաջիկայում գումարել հայ-աղքեղանական կոնֆերանս՝ երկու երկրների միջև խաղաղություն հաստատելու նպատակով, ուստի «Ձեր գորքերի ներկայությունը վերը մատնանշված վայրերում կարող է միայն բացասական ազդեցություն ունենալ և խանգարել ստեղծելու պայմաններ, որոնք հնարավոր դարձնելն կոնֆերանսի կանոնավոր աշխատանքները՝ խաղաղ ու անաչառորեն քննության առնելու տերիտորիալ վիճելի բոլոր հարցերը»³։

Այս նկատառումներից ելնելով՝ Հայաստանի արտգործնախարարը հույս էր հայտնում, որ խորհրդային կողմից ձեռք կառնվեն բոլոր միջոցները՝ շտապ կերպով դադարեցնելու կարմիր բանակի գործառնների կողմից թույլ տրվող թշնամական գործողությունները Հայաստանի նկատմամբ, դուրս հանելու գորքերը վերոհիշյալ վայրերից, նաև վերջ դնելու հայ հասարակական գործիչների ձերբակալություններին ու հալածանքներին, որ կատարվում էին Աղքեղանում⁴։

Այդ օրերին դեպքերն արագ զարգանում էին նաև Նախիջևանի երկրամասում։

1920 թ. հուլիսի սկզբներին թուրքական բայազետյան դիվիզիան, մինչև 9000 սվին, Ջևաղ բեյի հրամանատարությամբ սկսել էր Նախիջևանի, Ջուլֆայի, Օրդուբադի ընդարձակ շրջանի ռազմակալումը։ Դիվիզիայի առաջապահ գործառններից մեկը՝ 300 սվինով, հուլիսի 2-ին ուղղություն վերցրեց դեպի Շահթախտի շրջան։

¹ ՀՀ ԴԿԿՊԼ. Գ. 276, ց. 1 գ. 219, ք. 40, տես նաև «Յառաք», 1920, 30 հուլիսի, թիվ 160։

² Նույն տեղում, գ. 211, ք. 202, տես նաև «Յառաք», 1920, 30 հուլիսի։

³ Նույն տեղում։

⁴ «Յառաք», 1920, 28 հուլիսի։

Այդ նույն ժամանակ հայկական գործը Արարատյան դաշտից շարժվում էր դեպի Նախիջևան: Համառ կռիվներից հետո 1920թ. ամռանը հայկական զորամասերին հաջողվել էր Շարուր-Դարա-լազյազի ուղղությամբ կտրել թուրքերի ու մուսավաթականների դիմադրությունը և գրավել Շարուրի շրջանը:

Հուլիսի 26-ին հայկական զորքերը գրավեցին նաև Շահթախտի երկաթուղային կայարանը, իսկ առաջատար զորամասերը զրահագնացքի հետ նույնիսկ ընդիույ մոտեցան Նախիջևան քաղաքին:

Այսպիսի պայմաններում, երբ հայկական զորքերը սպառնում էին գրավել Նախիջևան քաղաքը և ամբողջ գավառը, քեմալականները, որոնք օժտված էին քաղաքական լարախաղացության անուրանալի ձիրքով, այս անգամ էլ իրենց ներկայացրին իբրև խորհրդային իշխանության անկեղծ բարեկամներ ցույց տալով, թե տենչում են իրենց կողքին տեսնել կարմիր բանակի զորամասերին՝ ընդհանուր թշնամու՝ Հայաստանի դեմ համատեղ կռիվ մղելու նպատակով:

Կարմիր բանակի զորքերի՝ Չանգեզուր մտնելուց երկու օր հետո՝ հուլիսի 7-ին, Նախիջևանից Գորիս ժամանեցին Ջևադ բեյի դիվիզիայի մի քանի պատվիրակներ և ներկայացան խորհրդային հրամանատարությանը: Նրանք խնդրեցին, որպեսզի ռուսական զորամասերը Չանգեզուրից անցնեն Նախիջևանի գավառ, բռնեն Նախիջևան -Օրդուբադ գիծը և թուրքական զորամասերի հետ հայերի դեմ համատեղ գործողություններ սկսեն:

Դեպքերի բերումով քաղաքական մասն դեմագոգիայի համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծված, ու քեմալականները առիթը բաց չթողեցին, որպեսզի իրենց օգտին առավելագույնս օգտագործեն այդ պայմանները: Եթե Չանգեզուրում ռուսական զորքերը ռազմական ընդհարումների մեջ էին գավառի հայ պաշտպանների հետ, իսկ Նախիջևանի գավառում հայկական զորքերի դեմ կռվում էին թուրքական ուժերը, ապա տրամաբանական էր կարմիր բանակի և քեմալական թուրքերի ուժերի միավորումը և հայկական զորքերի դեմ համատեղ պայքարը:

Եվ դա այն դեպքում, երբ քեմալականները հայ ժողովրդի նկատմամբ հետապնդում էին հեռուն գնացող նպատակներ. նրանք չէին հրաժարվել Հայաստանը և հայ ժողովրդին ոչնչացնելու մտքից: Ուստի հայկական բանակի դեմ կարմիր բանակի և քեմալական զավթիչների համատեղ գործողությունները, բնականաբար, ավելի էին ուժեղացնում հայ ժողովրդի տառապանքները: Հեղափոխական ֆրակցներով քողարկված քեմալական ազգայնականները կարողացել էին վստահություն ձեռք բերել Մոսկվայում, և խորհրդային կառավարությունը, որպես փոխհատուցում, ամեն ինչ անում էր, որպեսզի նրանց հետ

գժտության խնդիրներ չունենա:

1920թ. հուլիսին Մոսկվա հասավ Անկարայի քեմալական կառավարության մի մեծ պատվիրակություն՝ Բեքիր Սամի բեյի գլխավորությամբ, որը գնացել էր, պատվիրակության ղեկավարի ասելով, Երրորդ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի 2-րդ համագումարի աշխատանքներին մասնակցելու և խորհրդային կառավարության հետ Անկարայի հաստատած կապերն ամրապնդելու նպատակով:

Խորհրդային իշխանությունների հետ քեմալական թուրքերի հարաբերությունների ամրապնդմանը զուգընթաց, Մոսկվայի աչքում և Անկարայի համար գնալով մեծանում էր Բաքվի դերը: Աղբյուրների մայրաքաղաքը 1920թ. ամառվանից դարձել էր քեմալականների գործնական աշխատանքի կենտրոնը:

Հուլիսի 20-ին Մոսկվայից Բաքու էր վերադարձել Խալիլ փաշան, որին ընդունել էին մեծ հանդիսավորությամբ: Նրա համար Աղբյուրում ստեղծվեցին գործելու ամենաբարենպաստ պայմաններ: Խորհրդային իշխանությունների աջակցությամբ Խալիլ փաշան անմիջապես ձեռնամուխ եղավ «խլամական բանակի» ստեղծմանը: Կամավորների արձանագրումը, մարզանքը, զորաստանի ձևավորումը կատարվում էր Ղուսար ավանում: Բանակի ողջ ծախսը հոգում էր խորհրդային կառավարությունը՝ տրամադրելով հագուստ, զենք, ռազմամթերք: Բանակի շտաբի պետը խորհրդային զինվորական փորձված մասնագետներից մեկն էր: Ռուսաստանի ամենատարբեր մուսուլմանաբնակ շրջաններից՝ Ղրիմից, Կազանից, Ուֆայից, Թուրքեստանից, խումբ առ խումբ Աղբյուրում էին ուղարկվում մաոմեդական երիտասարդներ և մտցվում բանակի մեջ: Խալիլ փաշայի տրամադրության տակ դրվեցին նաև Սիբիրից վերադարձող թուրք զերինները: Մեծ արագությամբ պատրաստվող բանակի հետ Խալիլ փաշան Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի վրայով պետք է անցներ Թուրքիա¹:

Ի կատարումն Կովկասյան Ռազմաճակատի հրամանատարի տված հրամանի՝ 11-րդ բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոն հուլիսի 18-ին 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարին ուղարկել էր հեռագիր, ուր ցուցում էր տրված, թե ինչպիսի միջոցներ պետք է ձեռնարկել արևելյան թուրքական հրամանատարության ներկայացուցիչ Խալիլ փաշային և այդ հրամանատարության մոտ ռուսական միսիայի քարտուղարությանը մինչև Նախիջևան ուղեկցելու համար: Այդ նպատակով կարգադրվում էր՝

1. Գործողությունն իրականացնելու նպատակով նախապատրաստել 32-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ զունդը՝ հրետանային հեծնարտկոցով:

¹ Մ. Վրազեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 449-450:

2. Ձորամասի գլխավոր խնդիրն էր՝ լիակատար պաշտպանությամբ Գորիսից Անգեղակոթ - Կարմալինովկա ճանապարհով Նախիջևան հասցնել Խալիլ փաշայի և ռուսական միսիայի քարտուղարությունը՝ իրենց ամբողջ բեռներով:

3. Ճանապարհին կատարել տեղանքի հետախուզություն, պարզել դաշնակցական զորամասերի տեղաբաշխման վայրերը, բնակիչների տրամադրությունը դաշնակների, Խորհրդային Ադրբեջանի, Թուրքիայի, Խորհրդային Ռուսաստանի և կարմիր բանակի նկատմամբ:

4. Ճանապարհին դաշնակցական զորքերի հանդիպելու դեպքում ղեկավարվել թիվ 70 օպերատիվ հրամանի 7-րդ կետով, այսինքն՝ պատրաստ լինել մտնելու կռվի մեջ:

5. Տեղի բնակիչների և թուրքական զորքերի հետ փոխհարաբերությունների ընթացքում ղեկավարվել թիվ 70 օպերատիվ հրամանի 3-րդ կետով:

6. Նախիջևանում գնդին տալ 3-4-օրյա հանգիստ, որից հետո մույն ճանապարհով վերադարձնել Գորիս՝ նախապես թուրքական հրամանատարության հետ պայմանավորվելով Նախիջևանի և Գորիսի, Օրդուբադի և Ջիբրայիլի միջև թուրքական զորքերի հետ ռուսական զորամասերի հետագա կապերի պահպանման միջոցների մասին¹:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ խորհրդային կառավարության քաղաքականությանը, ապա դա գերազանցապես թելադրված էր հեղափոխության հեռահար շահերով: Քանի որ Հայաստանի կառավարությունն ամեն ինչ անում էր չկորցնելու համար հանրապետության անկախությունը և իր արտաքին քաղաքականության մեջ հենվում էր Արևմուտքի վրա, ուստի, բոլշևիկյան Ռուսաստանը, որը մահու և կենաց կռվի մեջ էր Անտանտի հետ, բնականաբար դառնում էր անկախ Հայաստանի հակառակորդ, Անտանտի և Հայաստանի դեմ պայքարող Թուրքիայի բարեկամ ու դաշնակից:

Միաժամանակ Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը փորձում էր համոզել, որ ինքն ամեն կերպ կնպաստի, որպեսզի Հայաստանի օգտին լուծվեն Թուրքիայի նկատմամբ իր տարածքային պահանջները: ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1920թ. մայիսի 25-ի որոշման մեջ ուղղակի ասված էր. «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ, ռուսական զորքերի օգնությամբ խորհրդայնացման փորձ չկատարել»: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, դա անում էր թրթի վրա:

Թե խորհրդային կառավարությունն ինչպիսի քաղաքակա-

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 86, ք. 1-2:

նություն էր վարում Հայաստանի նկատմամբ, երևում է թեկուզ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերին տրված հրամաններից:

Այսպես, Գորիսում գտնվող 32-րդ և 28-րդ դիվիզիաների զորամասերի բանակի հրամանատարության 1920թ. հուլիսի 16-ի հրամանում նշվում էին այն շարժառիթները, որոնք կարմիր բանակի զորքերին ստիպում են առանց հապաղելու Գորիսից շարժվել և գրավել Նախիջևանը: Հրամանում ասված էր. «Բոլոր զորամասերի հրամանատարները պետք է Նախիջևան ուղարկվող ամբողջ հրամանատարական կազմին և կարմիրբանակայիններին ներշնչեն, որ մենք պատերազմ չենք մղում, որ այս զործողությունը իրականացվում է բացառապես թուրքական հեղափոխական զորքերի հետ կապ հաստատելու և Թուրքիայի ու Հայաստանի սահմաններին տիրող քաղաքական և մարտական իրադրությունը մանրամասնորեն պարզելու նպատակով: Շարժման նպատակն է պարզել թուրքերի և հայ դաշնակցականների փոխհարաբերությունները, թուրքական զորքերի վերաբերմունքը Ադրբեջանի հանդեպ և այն, թե հատկապես ինչ է ակնկալում թուրքական հրամանատարությունը ռուսաստանյան կարմիր բանակից»¹:

Նույն օրը՝ հուլիսի 16-ին, Սերգո Օրջոնիկիձեն Բաքվից Լենինին, Չիչերինին և Ստալինին հեռագրում էր.

«Բացարձակապես անհրաժեշտ են գտնում Նախիջևանի շրջանի օկուպացիան: ...Ես գտնում եմ, որ կարելի է շարունակել առաջխաղացումը՝ հետախուզության նպատակով: ...Կրկնում եմ՝ հետախուզությունն անհրաժեշտ է»²:

Անդրկովկասում բրիտանական գլխավոր կոմիսար Լուկկը և ֆրանսիական բարձրագույն կոմիսար դ'Մարտելը խիստ անհանգստացած էին դեպի Հայաստան կարմիր բանակի առաջխաղացումով և հանրապետության շուրջը տեղի ունեցող զարգացումներով:

Լուկկի հանձնարարությամբ Նրևանում անգլիական ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսը հուլիսի 19-ին տեսակցություն է ունենում Հայաստանի վարչապետ Համո Օհանջանյանի հետ և խնդրում պարզաբանել իր կառավարությանը հետաքրքրող մի շարք հարցեր՝ կապված Հայաստանի ներքին և արտաքին իրավիճակի հետ:

Գրեյսին ամենից առաջ հետաքրքրում էր, թե ինչպիսին է բոլշևիզմի վտանգը հանրապետության ներսում: Այդ հարցին Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է, թե «բոլշևիզմը բուն

¹ ԴԻՊԼԵԼ, ֆ. 1328, գ. 1, գ. 429, ք. 6:

² ՀՀ ՀԱՐԱՓԵԼԵԼ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 85, ք. 3-4

Հայաստանում մեռած է» (sic. Ա.Ս.), բայց կան քիչ քվով հայ բոլշևիկներ հանրապետության սահմաններից դուրս, հատկապես Ադրբեջանում, որոնք պրոպագանդիստական շփման մեջ են երկրի բնակչության հետ¹:

Այն հարցին, թե վարչապետն ինչ է մտածում ադրբեջանցի կոմունիստների մասին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է, որ իր կարծիքով նրանք նշանակալի չափով տարբերվում են Ռուսաստանի բոլշևիկներից, «պանթուրանական բոլշևիկներ են, որոնց նպատակը կարծես նույնն է, ինչ տաճկա-գերմանական ծրագիրը, այն է՝ միացնել մոսուլմանական բոլոր ցեղերը և կազմել մի ուժեղ զանգված Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի մահմեդականներից»²:

Գրեյսն այնուհետև հարցնում է, թե Հայաստանի կառավարությունը որքանով է հավատ ընծայում Հայաստանի նկատմամբ Մոսկվայի խաղաղասիրական հավաստիացումներին: Վարչապետը պատասխանում է, որ իր կառավարությունը հիմքեր չունի հավատալու բոլշևիկյան ղեկավարության խոստումներին, քանի որ նրա համար «ոչ մի դաշինք սուրբ չէ: Այնպես որ մենք նրանց չենք հավատում»³:

Այն հարցին, թե վարչապետի կարծիքով ռուսներն ու ադրբեջանցիներն ինչպես են մտադիր Հայաստանի վրայով միանալ քեմալական թուրքերին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է. «Նրանց ծրագիրը մեզ քաջ հայտնի է՝ նրանք կամենում են Ադրբեջանից հարձակվելով, գրավել Իջևանը, Դիլիջանը, Ղարաքիլիսան, Ալեքսանդրապոլը, Ղարսը և միանալ Քեմալին»: Իհարկե, ասում էր վարչապետը, եթե նրանք մեծ ուժ ունենային, այդ ծրագիրը կարող էին իրագործել, մանավանդ նրանց գործը կհեշտացներ երկաթուղին, որ Ղարաքիլիսայից ձգվում է դեպի Ղարս և ավելի հեռու: Բայց հայ ժողովուրդը մտադիր չէ հեշտությամբ տեղի տալ և արյան գնով կապաշտպանի իր սուրբ երկրի ամեն մի քիզը: «Նրկոդոդ ճանապարհը դեպի Մուստաֆա Քեմալ, - նշում էր վարչապետը, - Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջով կլինի: Ամբողջ Ղարաբաղը հիմա բոլշևիկների ձեռքին է: Սկզբում նրանք սահման ուզեցին Հազարո գետի գիծը, բայց հետո առաջ եկան ու գրավեցին Գորիսը: Նրանք հաջողություն ունեցան, որովհետև մենք չունեինք կանոնավոր ճանապարհ՝ [Զանգեզուրին] գործ, զենք, ռազմամթերք հասցնելու»: Հ. Օհանջանյանը անգլիացուն պատմեց, որ զանգեզուրի ժողովուրդը երկար ժամանակ դիմադրում էր թուրքերին ու տաճիկներին, բայց երբ ռուս բոլշևիկները եկան զավառ, զանգեզուրցիների մի մասը վերհիշեց

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 89, ք. 1

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 2:

Ռուսաստանի անցյալի փառքը և, դրանով հրապուրվելով, աջակցություն ցույց տվեց ռուսական բանակի զորամասերին, չկարողանալով ըմբռնել, թե նրանք այս անգամ ինչ նպատակով են գալիս: Նշելով, որ եթե ռուս-սղորբեջանական ուժերը չկարողանային գրավել Ղարաբաղը, ապա չէին կարող մաս Ջանգեզուր մտնել, այնուհետև Օհանջանյանն ասում է. «Այս անհաջողությունը, իմ կարծիքով, բրիտանական սխալ քաղաքականության հետևանք է, որ միշտ պաշտպանել է Ադրբեջանի ազափությունը Ղարաբաղի նկատմամբ՝ հակառակ մեր շահերին ու Ղարաբաղի բնակչության բացարձակ մեծամասնության ցանկություններին: Մեր շահերը պահանջում են, որ մեզ տրվեր այն, ինչ ամեն տեսակետից, նաև ֆիզիկական և աշխարհագրական, պատկանում է մեզ: Դա կհամապատասխաներ նաև Բրիտանիայի շահերին»¹:

Գրեյի այն հարցին, թե Հայաստանի կառավարությունն ունի՞ արդյոք հակամիջոցներ՝ դիմակայելու երկրին սպառնացող վտանգներին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է. «Ներկայումս մեր զորքը գնում է Նախիջևանի վրա ու մենք արդեն գրավել ենք Շահթախտ քաղաքը: Երբ մենք վերցնենք Նախիջևան քաղաքը, այն ժամանակ կունենանք ազատ ճանապարհ Գորիսի վրա գնալու, բոլշևիկներին այնտեղից ետ մղելու և Ղարաբաղը գրավելու: Մեր բոլոր գործողություններն այս ճանապարհի վրա նպաստավոր են մեզ համար ու մենք մտադիր ենք այդտեղով կտրել պանթուրանական բոլշևիկների և Մուստաֆա Քեմալի կապը: Մեր առաջխաղացման հետ երկաթուղային բանվորները նորոգում են այն 15 կիլոմետր զիծը, որ քանդել են թուրքերը»: Նա նշում է, որ այդ կարևոր գործը դանդաղ է առաջանում, որովհետև չի հաջողվել Սարիղամիշից հիմնափայտեր տեղափոխել: Չնայած գյուղատնտեսական աշխատանքների բուռն շրջան է, այնուամենայնիվ երկաթգծի շուրջը գտնվող ամեն գյուղ 10-ական հոգի է տրամադրել գծի շինարարությունն արագ ավարտելու համար և «3-4 օր հետո գնացքը կսկսի գործել»²:

Հայաստանի վարչապետի հետ զրույցի արդյունքների մասին կապիտան Գրեյսը նույն օրը զեկուցագիր հղեց Թիֆլիս՝ Լուկկին:

Դեպի Նախիջևան խորհրդային զորամասերի ռազմերթը, ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն, կատարվելու էր երկու ուղղություններով: 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գունդը՝ Տերեխովի հրամանատարությամբ, կտրելով Գորիս - Միսիան տարածքները, պետք է անցներ Բիչանակի լեռնանցքով, մտներ Նախիջևանի գավառ և, շարժվելով առաջ, գրավեր Նախիջևան քաղաքը: Այս գնդի գործողություններին աջակցելու էր Ադրբեջանի Ջանգելանի տարածքում տեղաբաշխված 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի մեկ բրիգադը, որը Արաքս գետի հոսանքն ի վեր առաջանալով՝ պետք է կտրեր-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 89, ք. 2-3:

² Նույն տեղում, ք. 3:

անցնել Մեղրու շրջանը և մտնել Նախիջևանի գավառ՝ արևելքից: Նախատեսված էր հուլիսի 22-ին գրավել Օրդուբադ քաղաքը և շարժվել Նախիջևան քաղաքի ուղղությամբ: Ճանապարհի՝ Օրդուբադ - Նախիջևան հատվածում այդ բրիգադը պետք է հանդիպեր Բիչանակի լեռնանցքով Նախիջևանի գավառ մտած և Նախիջևան քաղաքը գրաված 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդին:

Ռազմաօպերատիվ այդ խնդիրը ձևակերպված էր 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ Լիտվինենկոյի և զինվորական կոմիսար Լեոնովի՝ դիվիզիայի գորամասերին հուլիսի 20-ին Շուշիից իջեցրած թիվ 14 հրամանի մեջ¹: Այդ հրամանով Տերեխովը կարգադրություն էր ստացել՝ Միսիանի տարածքով անցնելիս ամեն կերպ խուսափել տեղական բնակչության հետ բարություններ ստեղծելուց, ձգտել, եթե հնարավոր է, ուժ չգործադրել:

Գորիսից Նախիջևան ուղևորվող 1-ին հեծյալ գնդի թևերի և թիկունքի անվտանգությունն ապահովելու խնդիրը դրվեց Միսիանի շրջանում գտնվող 32-րդ հրաձգային բրիգադի (հրամանատար՝ Նիկիտին) վրա: Բրիգադը նաև ակտիվ հետախուզություն պիտի կատարեր Կուդերբեյակ-Ջուլ ուղղությամբ²:

Հուլիսի 17-ին բրիգադը Շաքի գյուղում էր: Հանգամանքներից ելնելով՝ բրիգադի հրամանատարը որոշեց ոչ թե անմիջապես շարունակել երթը դեպի Անգեղակոթ և կանգ առնել այնտեղ, այլ Շաքիից սկսած իր ստորաբաժանումները տեղաբաշխել Շաքի-Շուքա-Կարմանիովկա գծի վրա, այսինքն՝ Նախիջևան տանող ճանապարհի երկու կողմերում ընկած տարածքներում: Այլ խոսքով, բրիգադը ապահովում էր Շաքիից մինչև Նախիջևանի գավառի սահմանն ընկած երթուղու անվտանգությունը:

Ճանապարհի պաշտպանությունն ուժեղացնելու նպատակով Գորիսից Միսիանի Անգեղակոթի ենթաշրջան ուղարկվեց մի ուրիշ գորամաս ևս՝ համալրված հրետանային հաշվարկով, որը պետք է պաշտպաներ առաջ շարժվող կարմիր բանակի զորքերի թիկունքը՝ կանխելով Դարալագյազի կողմից Բազարչայի վրա հայկական զորքերի հնարավոր հարձակումը: Անվտանգության նկատառումներով հեծյալ մի վաշտ էլ՝ իբրև ուղեկալ, ուղարկվեց Կարմանիովկա գյուղ:

Խորհրդային ղեկավարությունը խիստ անհանգստացած էր Գորիս-Նախիջևան ճանապարհին Խալիլ փաշային և ռուսական միսիայի քարտուղարությանը սպասվելիք պատահարներով: Ի պատասխան Թիֆլիսից Ս.Կիրովի արած հարցման՝ 11-րդ բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոն և Ռազմհեղկոմի

¹ ԼՂՌԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 29:

² Նույն տեղում:

անդամ Լուկինը օգոստոսի 6-ին Բաքվից նրան տեղեկացնում էին. քանի որ բեռների փոխադրման համար տրանսպորտային միջոցներ գտնելու նպատակով ռուսական միսիան Գորիսում հապաղել է, ուստի այդ պատճառով Խալիլ փաշան անջատվել է միսիայից և Ղարաքիլիսա-Անգեղակոթի վրայով հուլիսի 29-ին բարեհաջող հասել Նախիջևան: Ուշացած միսիան Գորիսից ճանապարհ է ընկել հուլիսի 29-ին:

Իմանալով Գորիս եկած և այնտեղից Նախիջևան ուղևորվող ռուսական միսիայի աշխատակիցների մասին, որոնք իրենց հետ տանում են գույք և արժեքներ, Վայոց ձորում գտնվող Դրոն 400 հեծյալներով և 400 հետևակ զինվորներով՝ 8 թնդանոթի հետ, հուլիսի 31-ին հարձակվում է Բազարչայ գյուղի վրա: Այնտեղ ամրացված բուլշևիկյան զորամասը, համառ դիմադրությունից հետո, ստիպված է լինում նույն օրը երեկոյան ետ քաշվել ու դիրքավորվել Անգեղակոթից 7 վերստ դեպի արևմուտք: Այդ օրը՝ երեկոյան, միսիան Գորիսից ժամանում է Անգեղակոթ: Դրոյի մարտիկների ճնշման տակ և Անգեղակոթի ներսում ծագած ապստամբության պատճառով բուլշևիկյան զորամասը հարկադրված է լինում շտապ հեռանալ: Հանդիպելով ուժգին կրակի՝ նա մահանջում է ավելի հեռու՝ դեպի Նախիջևան¹: Հայկական ջոկատը կարողանում է գրավել միսիայի ոսկու ձուլածոները՝ ավելի քան 200,6 կիլոգրամ քաշով, որն ուժով վերադարձնելու ուղղությամբ հակառակորդի բոլոր փորձերը անհաջող են վերջանում:

Այս իրադարձությունների ժամանակ Բազարչայում գտնվող ռուսական զորամասին ամենաակտիվ աջակցություն են ցույց տալիս գյուղի բնակիչները:

Ինչպես նախորդ էջերից մեկում թուրքիկ նշվել է, ամբողջ Չանգեզուրում միայն երկու գյուղեր՝ Բազարչայը և Բորիսովկան էին ռուսաբնակ: Միսիանի տնտեսական կյանքում հատկապես մեծ նշանակություն ունեւ Բազարչայը, որը զավառի ամենահյուսիսային բնակավայրն էր: Իսկ ինչպե՞ս էին ռուս մարդիկ ընկել անդրկովկասյան լեռնային խուլ վայրերը:

Ռուսական եկեղեցու ներսում առաջացած աղանդներից մեկը մոլոկանների աղանդն էր, որի անդամներն իրենց համարում էին «հոգևոր քրիստոնյաներ», իսկ ցարական կառավարությունը նրանց դիտում էր իբրև ուղղափառության հակառակորդներ և, Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից բռնությամբ տեղահանելով, բնակեցնում էր կայսրության ծայրամասային շրջաններում, Ղրիմի և Ստավրոպոլի անմարդաբնակ տափաստաններում, նաև՝ Անդրկովկասում: Այստեղ մոլոկանները բնակություն էին հաստատել մի քանի գավառների ամենահեռավոր ցածրադիր

¹ ՀՀ ՀՀԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 171, ք. 2:

վայրերում և արագ կլիմայավարժվել էին: «Անդրկովկասի բարձրադիր մասերում էին հիմնավորվել դուխոբորները՝, իսկ մոլոկանները՝ հովիտներում, - գրել է Վ.Դ. Բոնչ-Բրեսնիչ: - Սրանք (մոլոկանները Ա.Ա.) բացի հացահատիկի մշակությունից, զբաղվում էին նաև այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ և մեղվաբուծությամբ»¹:

19-րդ դարի կեսերին Չանգեզուրի հյուսիսային ծայրամասում ցարական կառավարությունը վերաբնակեցրեց Տամբովի նահանգի Մորչանսկի գավառից տեղահանված մոլոկանների մի քանի տասնյակ ընտանիքներ: Որոտան գետի վերին հոսանքի Բազարչայ գետի հովիտը, դեպի որը տանող ճանապարհն անցնում էր Թուրքիայի սահմանին մոտ լեռնանցքով, ուներ ռազմաստրատեգիական նշանակություն, և ճանապարհի վրա հուսայի պահակ-բնակավայր ունենալը դիտվել էր որպես անհրաժեշտություն: Մոլոկան գաղութաբնակներն արագ մտերմացել էին Միսիանի հայկական գյուղերի բնակիչների և ամռանն իրենց անասուններով մոյն Միսիանի խոտառատ սարերը բարձրացող Ղարաբաղի և Արանի թուրք քոչվորների հետ: Բազարչայում բնակիչներն ապրում էին մեծ տոհմերով, որոնք իրար հետ կապված էին արյունակցական կապերով: այդպիսի տոհմերի թիվը 1920 թ. գյուղում հասնում էր 40-ի, որոնցում հաշվվում էր 242 բազմանդամ ընտանիք: Բնակավայրը լիովին ռուսական տեսք ուներ. այնտեղ միայն ռուսներ էին ապրում: Մոլոկանները շատ շուտով հռչակվել էին որպես հմուտ պանրագործներ: Գետը, նաև գյուղը Բազարչայ անունը ստացել էր բազարների (շուկաներ) պատճառով, որ այստեղ կազմակերպում էին թուրք քոչվորները: Գնդողները գլխավորապես տեղացի հայերն էին և ռուս վերաբնակները: Ցարիզմի չար կամքով դառնալով հայերի հայրենակիցներ՝ նրանք բոլորը սովորել էին ապրել հաշտ ու խաղաղ:

Բայց ահա, երբ ռուսական կարմիր բանակի զորամասերը ոտք դրեցին Չանգեզուրից ներս, Բորիսովկայի և Բազարչայի բնակիչները կանգնեցին ռուս զորամասերի կողքին: Բազարչայը փաստորեն գավառի հայկական իշխանություններին հայտարարել էր քաղաքացիական անհնազանդություն և բոլշևիկյան զորամասին դիմավորել էր աղուհացով: Գյուղի բնակիչների գործողությունները ղեկավարում էին երկու ծերունիներ՝ Ռուդիոն Կասմինիևր և Միխայիլ Յուրինը, որոնց շուրջն էին համախմբված ակտիվիստներ Նիկոլայ Գալկինը, Ֆեոդոր Ժուկովը, Ֆեոդոր Տեպկինը և ուրիշներ:

Երբ Դրոյի ուժերի ճնշման տակ խորհրդային զորամասը Բազարչայից շարժվեց Անգեղակոթի ուղղությամբ, նրա հետ

¹ Ռուսական եկեղեցու աղանդներից մեկը:

В.Д. Бонч-Бруевич, Избранные апологетические проише:

"Мысль", Москва, 1973, с. 247-248.

հեռացան գյուղի երիտասարդներից ավելի քան 50 հոգի, որոնց մի մասը, հազմելով կարմիրբանակայինի համազգեստ, ձուլվեց զորամասին, մյուս մասը գնաց Նախիջևան տանող Բիչանակ լեռնանցքի վրա գտնվող Կարմանիովկա ռուսական գյուղը և միացավ տեղի զինյալներին, իսկ շուրջ 20 հոգի, բոլշևիկյան զորամասից զենք ու զինամթերք ստանալով, վերադարձավ ու բարձրացավ Բազարչայի սարերը:

Չնայած ձեռնարկած պատժիչ գործողություններին՝ Բազարչայի գյուղացիները շարունակում էին լուռ դիմադրություն ցույց տալ գավառի իշխանություններին, կազմակերպում էին գերի ընկած կարմիրբանակայինների փախուստներ, խնամում-առողջացնում էին վիրավորներին և հետո լեռներով գաղտնի անցկացնում, հասցնում էին Ղարաբաղ և հանձնում կարմիր բանակին:

Իսկ դեպքերը գավառում շարունակում էին սլոնթաց զարգանալ: Անհաջողության մատնվեց Մեղրու շրջանի վրայով խորհրդային զորամասերի նախատեսված ռազմերթը: 18-յոդ հեծյալ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը չկարողացավ ճեղքել-անցնել այդ տալածքը և մտնել Նախիջևան: Մեղրու շրջանում Նժդեհի վաշտերն ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին, և բոլշևիկյան զորամասերը ստիպված նահանջեցին ելման դիրքերը: Այդ իսկ պատճառով չիրականացավ 11-րդ բանակի հրամանատարության ռազմական պլանը, որը նախատեսում էր 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի հանդիպումը 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդի հետ Օրդուբադ - Նախիջևան հատվածում:

Մինչ կարմիր բանակի հեծյալ գունդը Սիսիանի սահմանն անցնելով՝ մտնում էր Նախիջևանի գավառ, տեղի խաները և մուսավաթականները քենայականների ծրագրով Նախիջևան քաղաքում «մուսավաթական վարչակարգի դեմ» «ապստամբության» խեղկատություն սարքեցին և «հաստատեցին» «խորհրդային իշխանություն»: Ստեղծվեց գավառային «հեղկոմ», որն, ըստ էության, նույն խաների և մուսավաթականների իշխանությունն էր՝ քողարկված «հեղափոխական», «բոլշևիկյան» դիմակով: Գավառային «հեղկոմի» նախագահ նշանակվեց կալվածատեր Իբրահիմ Շահթախտինսկին, գավառի զինվորական ուժերի կոմիսար՝ մուսավաթական Ադրեջանի գործերի նախկին գլխավոր հրամանատար զենեբալ Սալիմովը:

Հուլիսի 28-ին՝ չորսօրյա երթից հետո, Նախիջևան քաղաք մտավ 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գունդը՝ Տերեխովի հրամանատարությամբ: Ժամանելով Նախիջևան և խորամուխ լինելով նախօրյակին ստեղծված խորհրդային տեղական իշխանության գործերի մեջ՝ նա պարզեց, որ հանձին տեղի «հեղկոմի»՝ խորհրդային իշխանությունը գործ ունի թշնամական

ուժի հետ: Սերգո Օրջոնիկիձեին հղած իր զեկուցագրում Նախիջևանում կյանքի կոչված գավառային «հեղկոմին» նա համարում էր «խորհրդային հեղկոմի ծաղրանկար»:

Նախիջևան մտած կարմիր զորամասի հրամանատարը և Շուշիից այստեղ տեղափոխված ու գավառի արտակարգ կոմիսար դարձած Բահաթուր Վելիբեկովը նպատակահարմար գտան վերացնել կեղծ հեղկոմը և «իսկական բուլշևիկյան հեղկոմ» ստեղծել:

Խորհրդային զորամասի աջակցությամբ ցրվեցին քեմալականների թելադրանքով ստեղծված կեղծ հեղկոմները նաև գավառի ուրիշ բնակավայրերում, և ստեղծվեցին նոր հեղկոմներ:

Այսպիսով, 1920թ. հուլիսի վերջերին «վիճելի» համարված հայկական տարածքներում¹ Լեռնային Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում և Նախիջևանում, արդեն հաստատված էին խորհրդային կարգեր: Հերթի էին դրված այդ գավառներում նոր իշխանության ամրապնդման, դրանցում խորհրդային շինարարության ծավալման, գրավածը պաշտպանելու խնդիրները:

Մինչ կարմիր բանակը զբաղված էր «վիճելի» հայկական տարածքները գրավելով՝ քեմալական թուրքերը եռանդով նախապատրաստվում էին վերջնական հարված հասցնելու հայ ժողովրդին:

Այն օրերին, երբ Շանքի պատվիրակությունը գտնվում էր Մոսկվայում, թուրքերը նույնպես, ինչպես ասվեց, այնտեղ էին ուղարկել իրենց պատվիրակությունը՝ բանակցելու խորհրդային կառավարության հետ: Ի տարբերություն հայ-ռուսական բանակցությունների՝ ռուս-թուրքական բանակցությունները հաջողությամբ էին առաջ գնում, որի հետևանքով օրեցօր ամրապնդվում էր միմյանց նկատմամբ երկու պետությունների վստահությունը: Թուրքերը բուլշևիկների աչքում վերջնականապես ձեռք բերեցին Ռուսաստանի հավատարիմ դաշնակիցների և հակաիմպերիալիստական պայքարի առաջամարտիկների համարում: Ռուս-թուրքական մերձեցումը մահացու վտանգ էր ստեղծում հայ ժողովրդի համար, որովհետև այն լիովին արձակում էր Հայաստանի Հանրապետությունը ոչնչացնել ձգտող քեմալական զավթիչների ձեռքերը:

Ստեղծված պայմաններում խորհրդային կառավարությունը, փոխանակ դիմելու ակտիվ քայլերի և չեզոքացնելու հայ ժողովրդի գլխին կախված նոր արհավիրքը, բավարարվում էր հայերին խոստումներ տալով: ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը 1920թ. հուլիսի 20-ին Հայաստանի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանին հասցեագրած հայտագրում հավաստիացնում էր, թե խորհրդային կառավարությունը մեծապես շահագրգռված է Հայաստանի անվտան-

¹ «Հառաչ», 1920, 28 հուլիսի.

գության խնդրով և ամեն ինչ անում է կանխելու համար բուրքական արշավանքը, օգտագործում է իր ազդեցությունը քեմալական կառավարության վրա, որպեսզի Փոքր Ասիայում հայ ժողովրդի համար ապահովվի «բավականաչափ տերիտորիա ձեռք բերելը», ստեղծվեն այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավորություն կտան «վերջապես դուրս գալ հարևան մահմեդական ազգաբնակչության հետ հավիտենական թշնամությունից»¹:

Չիչերինը հաղորդում էր, որ բացառապես Խորհրդային Ռուսաստանի խաղաղասեր ձգտումների ազդեցության տակ թուրք ազգայնականները կասեցրել են իրենց սկսած զորահավաքը, որի նպատակն էր նոր հարվածներ հասցնել հայ ժողովրդին, և պատրաստակամություն են հայտնել խաղաղ ելք գտնել՝ կայուն ու բարի հարևանական հարաբերություններ հաստատելու հայ և մահմեդական ազգաբնակչության միջև²:

Հավաստելով Հայաստանի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության բարեկամական վերաբերմունքը՝ Չիչերինն այնուհետև գրում էր.

«Խորհրդային Ռուսաստանը կշարունակի զնալ նույն անկողնապահ բարեկամության ճամփով՝ բոլոր աշխատավոր ազգությունների նկատմամբ, և հայ ժողովուրդը կարող է հաստատ հույս ունենալ նրա անփոփոխ բարեկամական վերաբերմունքի և իր ուժերի սահմաններում նրա օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին պաշտպանելու համար սպառնացող նոր, արյունալի աղետներից»³:

Վրաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովը 1920թ. հուլիսի 21-ին գրույց է ունենում Վրաստանում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանի հետ և ամում է հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունը. «Մենք ոչ միայն ճանաչում ենք Հայաստանի անկախությունը, ոչ միայն այդ տեսակետը տարածում ենք Թուրքահայաստանի վրա, այլև... մեր պարտքն ենք համարում օգնել հայերին, նույնիսկ զինված ուժերով պահպանել անկախ Հայաստանի սահմանները»⁴:

Բայց այդ բոլոր խոստումները մնում էին թղթի վրա:

ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության մի տեղեկագրի մեջ նշված էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը մի քանի անգամ պաշտոնական դեկրետներով հայտարարել է ի գիտություն ամենքին, որ ճանաչում է և պիտի ճանաչի Հայաստանի անկախությունը, քանիցս ազդարարել է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը եղել և մնում է հայ ժողովրդի բարեկամը, որ նրա բոլոր միջամտությունները միայն մի նպատակ ունեն՝ խաղաղորեն

¹ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի, թիվ 158:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ա. Մնացականյան, Ռևոլյուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները, էջ 198:

վերջացնել Հայաստանի և Ռուսաստանի դաշնակից Ադրբեջանի միջև եղած վեճերը, վերջ տալ ավելորդ արյունահեղություններին¹:

Այնուհետև տեղեկագրում ասված էր, որ հակառակ հավաստիացումներին, խոսքով չափազանց բարյացակամ Մոսկվայի կոմունիստները գործնականում չեն մոռանում իրենց շահերը և բոլշևիզմի արևելյան ծրագիրը իրագործելու համար ջլատում են Հայաստանը՝ խլելով Ձանգեզուրն ու Դարաբադը: Ավելին, այդ հողամասերում վարելով ահաբեկման քաղաքականություն, ժողովրդին պահում են սարսափի մեջ, երկրի հարստությունը դուրս տանում Բաքու²:

Կարմիր բանակի և ադրբեջանական զորամասերի կողմից գրավված բուն Ձանգեզուրի և Միսիանի հայությունն իր հայացքը հառած էր պահում Դարալագյազի կողմը, հույսը չկորցնելով, որ այնտեղից շուտով հայկական զորքերը հարձակման կանցնեն և գավառից դուրս կնդեն խորհրդային ուժերին:

Այդ օրերին Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ արտաքին և ներքին գործոց նախարարներին, պառլամենտի նախագահին և Հ.Յ.Դաշնակցության բյուրոյին) գրում էր, որ չնայած հակառակորդը գրավել է բուն Ձանգեզուրը և Միսիանը, բայց լեռնաշխարհի հայությունը «դեռ չի դադարել իր հարազատ զորքերին սպասելուց և դեռ ջերմորեն հավատում է, որ շուտով, շատ շուտով Բազարչայից կգոռան մեր թնդանոթները և երկրիս հայությանը կավետեն մեր զորքերի մուտքը Ձանգեզուր»:
Ապա ավելացնում էր. «Գիտեմ, դուք ընդմիշտ լքել չեք կարող Ձանգեզուրը, որովհետև դրանով դուք երիցս ուժեղացրած կլինեք Ադրբեջանը և լայն հնարավորություն տված կլինեք նրան իրագործելու իր վաղեմի երազանքը՝ միանալ Տաճկաստանին:

Ձեռքից թողնելով Ձանգեզուրը, դուք կվտանգեք ոչ թե միայն տրագիկ Գողթանը, այլև կվիժեցնեք Նախիջևանի օպերացիան: Ստեղծված պայմաններում ես դժվարանում եմ հավատալ այդ օպերացիայի հաջողությանը: Թշնամին իր ձեռքին պահելով Միսիանը, լայն հնարավորություն ունի Հաջիսամլուի և Մինքեմոլի (իսկ ով չգիտե, որ այդ շրջանները կենդանի ուժերի անսպառ ուժերով են) իր ուժերի մեծագույն մասը կարիքի դեպքում փոխադրելու Նախիջևան»:

Տալով գավառի և նրա շուրջը ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության բնութագիրը՝ Նժդեհը այնուհետև գրում էր. բուն Ձանգեզուրի և Միսիանի «ապստամբ ժողովուրդը, որ Ադրբեջանի հետ մեկից ավելի անգամ է չափվել և միշտ էլ հաղթել, ջերմ հավատով սպասում է Հայաստանի զորքերի շուտափույթ երևալուն

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 107, ք. 6-7

² Նույն տեղում:

իր երկրի սահմաններում:

Ուշացնել օգնությունը՝ նշանակում է թուլացնել սպասող ազգաբնակչության մարտական կորովն ու հավատը և հեշտացնել բշնամու գործը, որն աննախընթաց արագությամբ առաջ է տանում բռնությամբ սովետականացված հայ տարրի զինաթափումը, գլխատումն ու տնտեսական քայքայումը:

Արագացրեք գորքերի մեկնումը: Սպասում ենք»¹:

Հայաստանի կառավարությունը, իր հերթին, մտադիր չէր հաշտվելու «վիճելի» Ջանգեզուրի կորստի և այնտեղ սկսված արյունալի հաշվեհարդարների հետ: Ուստի նա Դրոյին հրամայեց իր գորքերով շարժվել բուն Ջանգեզուրի վրա և հաջողության դեպքում վերագրավել նաև Ղարաբաղը:

Վերախմբավորելով իր ուժերը՝ 1920թ. օգոստոսի 1-ին Դրոն Վայոց ձորի Դուշի Բիլագ գյուղից Բազարչայի լեռնանցքով հանկարծակի հարձակման անցավ Սիսիանի շրջանի վրա: Բազարչայի ենթաշրջանում տեղաբաշխված փոքրաթիվ խորհրդային զորամասերն անկարող եղան կասեցնելու հարձակումը և սկսեցին նահանջել Անգեղակոթ գյուղի ուղղությամբ²:

Նահանջող զորամասերին օգնություն ցույց տալու և ճակատի ճեղքվածքը փակելու համար 32-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը Անգեղակոթ ուղարկեց դիվիզիայի հեծյալ և հետևակ երկու գնդեր և մեկ հեծելավաշտ: Միանալով նահանջող զորամասերին՝ նրանք համատեղ ուժերով կարողացան ժամանակավորապես կասեցնել հայկական զորամասի առաջխաղացումը Անգեղակոթից հյուսիս ընկած տարածքներում: Դրան նպաստեց այն, որ Անգեղակոթ և Շաղաթ գյուղերի կոմբիջների ջանքերով շուրջ 50 հոգի մտան կարմիրբանակայինների շարքերը և կովում էին հայկական զորամասերի դեմ:

Խորհրդային զորամասերի համար այդ ծանր պահին 28-րդ և 32-րդ դիվիզիաների հրամանատարները և զինորական կոմիսարները Գորիսից հեռախոսագիր-վերջնագիր հղեցին Դրոյին՝ նշելով, որ հայկական զորքերը հարձակում են կատարել ՌՍՖՖՀ կարմիր բանակի զորամասերի վրա, գրավել ու կողոպտել են Թուրքիա տարվող ռուսական միսիայի ունեցվածքը և արժեքները, և որ այդպիսի գործողությունները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև դրացիական հարաբերությունների խզման սկիզբ են: Ասված էր, որ կարմիր բանակը Ջանգեզուր-Նախիջևանի շրջանը գրավել է ոչ թե այն նվաճելու, այլ հայերի և թաթարների փոխադարձ կոտորածները դադարեցնելու նպատակով: Պնդելով, թե կարմիր բանակը խնդիր չունի հարձակվելու հայկական բանակի վրա, բայց «կոչնչացնի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 16 և շրջերես:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս I, ք. 180-181:

բանդիտներին և ավազակներին», հրամանատարությունը, սակայն, չէր ճշտում, թե իր կարծիքով Դրոյի գորամասը հայկական բանակի զորքերի՞ց է, թե՞ ավազակախումբ: «Ձեր հրամանատարության տակ գտնվող զորքի կամ հայկական բանակի ուրիշ գորամասերի թշնամական գործողությունների դեպքում միայն,- շեշտված էր վերջնագրում,- ՌՄՖՆՀ կարմիր բանակը վճռական գործողությունների կդիմի և ամեն մի հարվածին կպատասխանի տասնապատիկ ուժգին հարվածով»¹:

Այնուհետև խորհրդային հրամանատարությունը Դրոյին առաջարկում էր անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները և 48 ժամվա ընթացքում գորամասերը ետ քաշել իրենց նախկին տեղերը, վերադարձնել Թուրքիայում խորհրդային միսիային պատկանող ամբողջ գույքն ու արժեքները: «Սույն վերջնագիրը չկատարելու դեպքում,- շեշտված էր այնտեղ,- կարմիր բանակը կանցնի վճռական հարձակման: Վերջնագրի պատասխանին սպասում են 24 ժամվա ընթացքում: Այդ ժամկետը լրացնելուց հետո, պատասխան չստանալու կամ ստանալու, բայց ներկայացված պահանջները չբավարարելու դեպքում, կարմիր բանակի՝ ինձ վստահված գորամասերը կանցնեն վճռական գործողությունների»²:

Դրոն անմիջապես պատասխան չտվեց վերջնագրին և Բազարչայում սպասում էր Երևանից եկող հրահանգի: Բայց իրադարձության արագ փոփոխությունը նրան ստիպեց չսպասել և դիմել վճռական գործողությունների: Շինուհայր գյուղի քահանայի որդի Գարեգին Բալյանը մի քանի հոգով Սիսիանի վրայով շտապում էր Դարալագյազ՝ լուր տանելու Դրոյին՝ բուլշևիկների կողմից Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն Շինուհայրում մատնությամբ ձերբակալելու և Գորիսում բանտարկելու մասին: Տեսնելով, որ Դրոն իր զորքով արդեն Բազարչայում է, Բալյանն անմիջապես ներկայանում է նրան և պատմում եղելությունը. երկու ակտիվ բուլշևիկներ՝ Արամ Մուսայեյանը և գորիսեցի Սլյուտիչ Մաշուրյանը 10 հայ զինվորներով գնացել են Շինուհայր, որտեղ թաքնված էին Շիրինյանի և Խորենին, նրանց ձերբակալել ու տարել են Գորիսի քաղաքային բանտ³: Դրոյի համար պարզ էր, որ նշանավոր գործիչներին սպասվում է հաշվեհարդար, ուստի անմիջապես զորքը շարժեց Գորիս քաղաքի վրա: Օգոստոսի 1-ին նրա ուժերը մտան Սիսիանի կենտրոն Դարաքիլիսա գյուղը, օգոստոսի 2-ի գիշերը վերագրավեցին Սիսիանի շրջանը և, զարգացնելով հարձակումը, առանց կանգ առնելու նույն գիշերը մոտեցան Գորիսի

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 106, ք. 3:

² Նույն տեղում:

³ *Լոկիչե Էյլսանյան*, Լեոնային Լարաբադ 1917-1920, էջ 642:

մատույցներին: Դանապարհին Դրոյին միանում են նաև գորիսցիների ջուկատներ՝ Արտեմ Խանգադյանի և ուրիշ խմբապետների գլխավորությամբ:

Երբ Դրոյի գործերի հարվածների տակ կարմիրքանակայինները Սիսիանից նահանջում էին Գորիս, այստեղ օգոստոսի 2-ի գիշերը քաղաքային բանտում տեղի ունեցավ սոսկալի ողբերգություններից մեկը:

Բանտում անմարդկային տանջանքների ենթարկելուց հետո սպանվեցին Հայաստանի Պառլամենտի անդամներ Արշակ Շիրինյանը և Վահան Խորենին: Նրանց սպանությունը կատարվեց շատ արագ, քանի որ բուշկիկները վախ ունեին, որ Դրոն ուր որ է կմտնի Գորիս և բանտից կազատի իրենց ձեռքն ընկած դաշնակցական խոշոր գործիչներին¹: Նույն ժամերին հրացանագարկ եղան Սիսիանի կոմիսար Ջախար Տեր-Ղազարյանը և բռնակոթքի Միքայելը: Հետևյալ օրը սրախողխող արվեցին կամ գնդակահարվեցին նաև Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության ուրիշ կազմակերպիչներ ու մտավորականներ, որոնք չէին հասցրել փախչել բուն Ջանգեզուրը և Սիսիանը խորհրդայնացնելու ժամանակ և ձերբակալվելով՝ գտնվում էին Գորիսի բանտում: Դրանցից էին, օրինակ, Ջախար Տեր-Ղազարյանի տեղակալ Միքայել Աղամյանը, պարենավորման կոմիսար Գեղամյանը, հասարակական գործիչներ Պողոս Փարսյանը, Դավիթ և Գասպար Տեր-Աղոտյան եղբայրները, Ազատ Մալինցյանը և ուրիշներ²: 81 հոգի՝ ռանչպար ու մտավորական, գնդացրային կրակով կոտորվեցին Ջաբուլի ձորում, Գորիս - Շուշի ճանապարհի վրա ընկած Կարադշլաղ (Կալադարասի) գյուղի մոտ գտնվող «Ծակել» կոչվող վայրում³:

Արյունալի հանցագործությունն արդարացնելու և կատարվածի մեղքը Հայաստանի կառավարության վրա գցելու համար օգոստոսի 2-ի առավոտյան շտապ տպագրվեց և տարածվեց հետևյալ ազդը.

«Ընկերներ և քաղաքացիներ.

Դաշնակցության կառավարության կողմից խորհրդային Ջանգեզուրի վրա մեծ հարձակման հետևանքով օգոստոսի լույս 2-ի գիշերը գնդակահարված են դաշնակներ Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին, Ջախար Տեր-Ղազարովը և Միքայել Աղամյանը:

02.08.20թ.

Արտակարգ հանձնաժողով⁴:

Նույն ժամերին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարը վերջնագիր հղեց Դրոյին՝ կարմիր բանակի զորամասերի դեմ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու և Թուրքիայում

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 256:

² Նույն տեղում, ք. 275, 276, 281

³ Տես «Յառաջ», 1920, 10, 21. 22 օգոստոսի, ՀՀ ԶԲԿՊԿՊԼ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 57:

⁴ ՀՀ ՀՊԿԳԿՊԼ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 160, ք. 1

խորհրդային միսիայի բռնագրաված գույքը վերադարձնելու պահանջով¹.

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 3-ին, Դրոյի զորքը գրավեց Գորիս քաղաքը:

Արագ երթերում հոգնած կարմիր բանակի զորամասերը նահանջեցին Տեղ գյուղի տարածքները, ապա նույն օրը, Հայաստանի սահմանից անցնելով Ադրբեջան, կենտրոնացան Ջաբուղում²: Նրանց հետ Ջաբուղ անցան Արմենակ Ղարազոյանը, Հակոբ Բեջանյանը (Կամսարի), զանգեզուրցի և դարաբաղցի ավելի քան 150 կոմունիստներ³, որոնց թվում էին դարաբաղցիներ Արամ Մուսայելյանը, Մանսուրյանը, Չալիկան, բժ. Հայկ Մելիք-Շահնազարյանը, օրիորդ Թամարան, օրիորդ Արմենուհին, զորիսցիներ Մկրտիչ (Մակիչ) Մաշուրյանը, Երեմիա Բակունցը, Մուշեղ Մկրտչյանը, Մկրտիչ Տոռոզյանը, Տեղ գյուղից Լևոն Ափունցը, Սահակ Տեր-Հայրապետյանը, խնձորեսկցիներ Բագրատ Ղարազոյանը, Հովհաննես Հայրապետյանը, բռնակոթցի Նիկոլայ Բաբաջանյանը, մագրեցի Աղալու Իսագուլյանը, քարահունջցի Լևոն Առուստամյանը և ուրիշներ: Նրանցից ոմանք մասնակցել էին Սիսիանի և Գորիսի շրջաններում սանձազերծված տեռորին:

Գորիս քաղաքի գրավմանը ժամերի ընթացքում կտրուկ հայտարարություններով արձագանքեցին խորհրդային զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները: Օգոստոսի 3 - ի երեկոյան ՀՀ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը Թիֆլիս՝ Տ.Բեկզադյանին գրում էր, որ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոն վերջնագրով դիմել է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի հրամանատարին՝ պահանջելով խորհրդային զորքերին թույլ տալ անարգել մտնելու Ջանգեզուրի՝ դեռևս չխորհրդայնացված շրջանները՝ և Նախիջևան՝ ազգամիջյան ընդհարումների վտանգը կանխելու պատճառաբանությամբ: Նաև տեղյակ էր պահվում, որ բանակի հրամանատարը վերջնագրի կատարման առավելագույն ժամկետ է նշանակել օգոստոսի 5-ը և որ հետևելու են մի շարք ջախջախիչ հարվածներ Հայաստանի զինված ուժերին⁴:

Նույն օրվա՝ օգոստոսի 3-ի երեկոյան, Դրոն Գորիս քաղաքից գրությամբ հղեց Ջաբուղ նահանջած 28-րդ և 32-րդ դիվիզիաների հրամանատարներին ու զինկոմիսարներին, որը մաս, ըստ էության, պատասխան էր օգոստոսի 1-ին նրանցից ստացված վերջնագրերին:

¹ Փաստաթղթեր, հոդվածներ, խաղողդրոմներ, նամակներ, յուսանկարներ, «Բաներ Հայաստանի արխիվներ», 1980, թիվ 2, էջ 26:

² ՀՀ ՀՎԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, գ. 4, ք. 73, ք. 60:

³ «Կոմունիստ», 1920, թիվ 90:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, գ. 1, ք. 219, ք. 67:

Գրության մեջ ասված էր. «Ստանալով բոլշևիկյան բռնադատիչներից Ձանգեզուրը մաքրելու մասին իմ կառավարության հրամանը, Ձեզ առաջարկում եմ Ձեր զորքերը ետ քաշել Դարաբադյան լեռնաշղթայով անցնող՝ Ձանգեզուրի մախկին վարչական սահմանից այն կողմ»:

Իմ կողմից իմ զորքերին հրամայված է գրավել Հաքյարի գետի գիծը, որը պետք է Ձեր կողմից մաքրվի 24 ժամվա ընթացքում:

Ձեր կողմից ակտիվություն հանդես բերելու դեպքում ամբողջ ճակատով կանցնեն հարձակման՝ թափվելիք ալյան և հետագա հետևանքների ողջ պատասխանատվությունը դնելով Ձեզ վրա:

Այսուհետև, մինչև իմ կառավարության հատուկ հանձնարարականը, Հաքյարիի և Դարաբադյան լեռնաշղթայի միջև անցնող գիծը համարել դեմարկացիոն գիծ»¹:

Դրոն Գորիսից հեռագրեց նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Հեռագրի պատճենը բանակի հրամանատարն ուղարկեց Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանն ի գիտություն, իսկ վերջինս, իր հերթին, առաքեց Թիֆլիս, Ս. Մ. Կիրովին՝ ծանոթանալու համար: Դրոյի հեռագրում ասված էր. «28-րդ և 32-րդ կարմիր դիվիզիաների, դրանց հրամանատարների և զինկոմների մեղքով հայ աշխատավոր գյուղացիության և ռուսական դեմոկրատիայի միջև տեղի է ունեցել այն, որից մենք միշտ խուսափել ենք»: Ապա նշված էր, որ Ձանգեզուրում զինկոմների և հեղկոմների չորսշաբաթյա գործունեությունը խաղաղ բնակչության թալանի և ուրիշ ստորարարքների մի երկար շղթա է, որի առավել ամոթալի օղակը Հայաստանի պառլամենտի անդամներ Վ. Խորենու և Ա. Շիրինյանի գազանային սպանությունն է: Դրոն բանակի հրամանատարությանը տեղյակ էր պահում, որ զոհերի այլանդակված և անարգված դիակների ֆոտոնկարները հայ գյուղացիության բողոքի հետ ուղարկվելու են բոլոր երկրների սոցիալիստական կուսակցությունների մարմիններին: Այդ գազանային ակտը և Մոսկվայի դաշինքը հայ ժողովրդի արյունալի ու մոլի դահիճ Խալիլ փաշայի հետ լիովին մատնում են կարմիր բանակի զավթողական պատակները, որոնք քողարկված են կոմունիզմի թիկնոցով: Այնուհետև հեռագրով տեղյակ էր պահվում, որ հայ գյուղացիությունը մեծագույն ոգևորությամբ և զայրությամբ, հազարներով ցանկություն է հայտնում զենք վերցնել պայքարելու զավթիչների դեմ, պաշտպանելու իր ազատությունն ու անկախությունը, որը ձեռք է բերվել 30-ամյա հերոսական ազատագրական պայքարում ընկած լավագույն հեղափոխական մարտիկների արյան գնով: Հեռագիրն ավարտվում էր հետևյալ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 219, ք. 86:

խոսքերով. «Հայտարարում են Ձեզ՝ արյունոտ ձեռքերդ՝ հեռու՝, բողեք ու հեռացեք Հայաստանի գրաված տերիտորիայից: Մի՛ ստեղծեք արյունահեղություն: Հեռացե՛ք Ղարաբաղից, վերադարձրե՛ք գյուղացիներից կողոպտած գույքը»¹:

Գործիսը սուգով ու ծանր մտորումներով հողին հանձնեց Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն: Ժողովրդի ընտրյալների սպանությունը առաջ բերեց զայրույթի ալիք ամբողջ Հայաստանում: Հանրապետության կառավարության, Պառլամենտի և «Յառաջ» պաշտոնաթերթի հասցեներով ամեն օր ստացվում էին տասնյակ ցավակցական հեռագրեր՝ հասարակական, քաղաքական, արհմիութենական կազմակերպություններից, քաղաքային ինքնավարություններից, անհատ անձանցից: Բողոքի բազմամարդ միտինգներ տեղի ունեցան Նրևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում, Նոր Բայազետում և այլուր: Պառլամենտի դահլիճում տեղի ունեցած սգո երեկոյին հանդես եկան վարչապետ Համո Օհանջանյանը, պառլամենտի նախագահ Ավետիք Սահակյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Հ. Յ. Դաշնակցության ուրիշ նշանավոր գործիչներ, հանրապետության բոլոր կուսակցությունների, քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Նրանք բոլորը զայրույթով դատապարտում էին Հայաստանի Պառլամենտի անդամների նկատմամբ կատարված արյունալի հաշվեհարդարը՝ այն որակելով որպես հայ ժողովրդի պետականության դեմ ցինիկ ոտնձգություն և միջազգային օրենքների կոպիտ խախտում:

«Յառաջ» պաշտոնաթերթը «Ձանգեզուրի սարսափները» ընդհանուր խորագրի տակ օրեր շարունակ հաղորդումներ էր տալիս կատարված ոճրագործության առթիվ հանրապետությունում ծայր առած վրդովմունքի ալիքի մասին: Թերթը «Ջզվեյի ոճիր» խմբագրականում նշում էր, որ իրենց կոմունիստ համարող և աշխատավորության շահերի պաշտպանությամբ հանդես եկող մարդասպանները, «ոտքի տակ տալով ամեն սրբություն, միջազգային օրենք և սովորություն, գազանացած և միացած մույնքան և ավելի դաժան թաթար ավազակների հետ, շարունակում են առաջ տանել այն քաղաքականությունը, որ 1915թ. սկսել էին շնական էմվերը ու մարդակեր Թալեաթը»: Թերթը գրում էր, որ հայ ժողովրդի զավակների դեմ կատարվող հաշվեհարդարները զանգվածային բնույթ են կրում: Ձերբակալված են բազմաթիվ դաշնակցականներ Ղազախի շրջանում, Բաքվում բանտարկված են 2000-ից ավելի հասարակական դեմքեր, Ղարաբաղում զնդակահարված են ազատագրական շարժման տասնյակ անձինք: Եվ դա այն դեպքում, երբ Հայաստանի բանտերում գտնվող մայիսյան

¹ ՀՀ ՀԱԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 171, ք. 7:

բուլղարական ապստամբության մասնակիցներից, կազմակերպիչներից և ղեկավարներից ոչ մեկը մահապատժի կամ կոտորածների չի ենթարկվել: «Գորիսում պառլամենտի անդամներին և ղաշնակցական ընկերներին մորթելուց հետո,- գրում է ի «Յառաջը»,- մենք միայն մի եզրակացության կարող ենք գալ, որ նոր, մեծ ու սև դավ է պատրաստվում հայ ժողովրդի գլխին»: Թերթը հարց էր տալիս. «Եվ այնօր էր այդ բոլորը կատարեին այն ժամանակ, երբ մեր պատվիրակությունը բանակցություններ էր վարում Մոսկվայում բուլղարների հետ, երբ Չիչերինը հավաստիացումներ է տալիս, թե ինքն ու իր կառավարությունը բարյացակամ վերաբերմունք ունեն դեպի հայ ժողովուրդը, երբ նրանց խաղաղության պատվերով Լեզրանը գալիս է մեզ հետ համաձայնության եզր գտնելու»¹:

Պառլամենտի անդամների տմարդի սպանության փաստը առավելագույնս օգտագործեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ ժողովրդին Հայաստանի ազգային պետության, Հ. Յ. Դաշնակցության շուրջը համախմբելու, հանրապետությունը կործանել պատրաստվող ուժերին հակահարված տալու համար:

Կատարվածը համարելով անլուր ռճրագործություն և հայ ժողովրդի դեմ ուղղված մեծ դավ՝ «Յառաջը» այնուհետև գրում էր. «Մեր պառլամենտի անդամներին մորթել՝ նշանակում է մեր ժողովրդին, նրա կամքը, ընտրական իրավունքը, ազատությունը սպանել, և դրա համար հայ աշխատավորությունը ոչ թե միայն պիտի բողոքի, այլև վրեժ պիտի լուծե... ամրացնելով իր շարքերը, կազմակերպվելով բանակի մեջ, համախմբվելով իր կառավարության շուրջ՝ վերջին հարվածը հասցնելու մեր բոլոր անարգ և տմարդի թշնամիներին:

Նա պետք է միանա և դուրս գա հրապարակ հին, սրբագործված և դեռ մինչև այսօր էլ կիրառվող սկզբունքը իրականացնելու՝ ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման»²:

Օգոստոսի 8-ին Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հայրությունյանն իր խնդրանքով տեսակցություն է ունենում Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի հետ: Այդ մասին Հայաստանի արտգործնախարարին հաջորդ օրը նա գեկուցագիր է գրում, նշելով.

«Այդ տեսակցությունը հարկադրական էր, քանի որ Հասանովը Մոսկվայից դեռ չի վերադարձել՝ նա սպասվում է այսօր- և նրան փոխարինում է Նարիմանովը: Առհասարակ ես խուսափում եմ Նարիմանովի հետ տեսնվել, քանի որ նա չունի նույնիսկ թուրք ցեղին հատուկ վարվեցողության եղանակը, այսինքն արտաքին սիրալիրությունը. և շատ ակնհայտ երևան է բերում յուր

¹ «Յառաջ», 1920, 10 օգոստոսի.

² Նույն տեղում:

հակահայկական տրամադրությունը և չի աշխատում գոնե այդ թաքցնել քաղաքավարության քողի տակ. նա շատ հաճախ մոռանում է, որ կոմունիստ է և յուր ազգային թրքական պատկերը ցայտուն կերպով հրապարակ է հանում: Անշուշտ մյուսները դրանից ավելի կոմունիստ և ինտերնացիոնալիստ չեն, բայց իրենց մերժումները և հակակրանքը այդքան ցինիկ կերպով չեն արտահայտում»¹:

Հարությունյանը տեսակցություն էր խնդրել պարզաբանելու հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների հետ կապված մի շարք խնդիրներ, սակայն ոչ մի հարցում բացատրություն չի ստանում: Նրա առաջին խնդրանքն էր՝ թույլ տալ տեսակցելու գերված գեներալ Բադդասարովի և առհասարակ Ադրբեջանի բանտերը լցված հայերի հետ, բայց Նարիմանովը մերժում է: Հարությունյանի այն հարցին, թե ինչու իրեն՝ որպես դիվանագիտական ներկայացուցչի, թույլ չի տրվում կատարել իր պաշտոնական պարտականությունները և զբաղվել հայկական բանակի մի գերված զորավարի և հայ բանտարկյալների ճակատագրով, Նարիմանովը պատասխանում է. «Տովարիշչ. Մի՞թե կարիք կա այդ բանը Ձեզ բացատրելու, մի՞թե դուք ինքներդ չգիտեք»: Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի զարմանքի արտահայտությանն ի պատասխան՝ Նարիմանովն ասում է, թե մերժման պատճառն այն է, որ «մենք պատերազմում ենք իրար դեմ, որ ամբողջ ճակատի վրա, սկսած Ղազախից մինչև Նախիջևան հայերը կռվում են կարմիր զորքերի դեմ»: Այնուհետև Նարիմանովը լկտիաբար դիվանագիտական ներկայացուցչին ասում է. «Դուք միայն զարմացեք այն բանի վրա, որ այսօր մտած եք իմ աշխատասենյակում»²:

Հանդիպման ժամանակ Հարությունյանը Նարիմանովին ներկայացնում է նոտա, որով բողոքում էր, որ Հայաստանի բժիշկներին և սպաներին Ձանգեզուրում և Ղարաբաղում ծառայության են կոչում կարմիր բանակի զորքերի մեջ, իսկ Ղազախից բերված հայ գերիներին ստիպողաբար մտցնում են կարմիր զորքերի շարքը: «Ինձ թվում է,- գեկուցագրում նշում էր Հարությունյանը,- թե Նարիմանովը շատ էլ ուրախ չէ այդ երևույթի վրա և կցանկանար հայերի թիվը կարմիր զորքի մեջ իջեցնել նվազագույնի: Սակայն, նրանից ոչինչ կախված չէր, քանզի գորահավաքի գործը իր վրա էր վերցրել 11-րդ բանակի շտաբը»³:

Ձանգեզուրում ծայր առած արյունալի ոճրագործությունների կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մի շարք բողոքներով դիմեց Մոսկվա՝ ՌՍՖՖՀ կառավարությանը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 17-18:

² Նույն տեղում, ք. 18:

³ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 18:

Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնախարար Գ. Չիչերինը Կովկասի բոլշևիկյան ղեկավարությունից ուղիղ հեռագրաթեղով պահանջում էր պատասխանել մի շարք հարցերի, այդ թվում՝ բացատրություն տալ Չանգեզուրում տեղի ունեցող արյունահեղությունների մասին: Նա գրում էր. «Օհանջանյանը (Համո Օհանջանյանը - Ա.Ս.) ուղարկել է սարսափելի ռադիոգիր, որտեղ, բացի Խորենու և Շիրինյանի սպանությունից, թվարկում է Չանգեզուրում և Ղարաբաղում մեր զորքերի կողմից գնդակահարված բազմաթիվ հայկական կոմիսարների և այլ պաշտոնատար անձանց՝ գնդացիներով մասսայաբար գնդակահարելու մասին: Մեր զորքերի կողմից ջախջախված են մեծաթիվ հայկական գյուղեր Չանգեզուրում, իսկ փրկված գյուղացիության մնացորդները գտնվում են բաց երկնքի տակ: Մեր զորամասերը գնդացիներով խմբերով գնդակահարել են նույնիսկ 12-13 տարեկան տղաների և աղջիկների: Բնակչությունը հասցված է հուսահատության: Մեր զորքերի կողմից ուրիշ անձինք տարվել են Ադրբեջան, որտեղ շատերին արդեն գնդակահարել են: Հենց Բաքվում հայերի մասսայական գնդակահարություններ են եղել: Երևանյան կառավարության տրամադրության տակ են գնդակահարությունների վերաբերյալ ռուսական հրամաններ: Սպասում ենք Ձեզանից բացատրություններ, քանզի նման էքսցեսները հայկական մասսաներին, ստիպում են ատելությամբ լցվել մեր նկատմամբ»: Այդ ամենը, վերջում նշում էր Չիչերինը, կարող է խիստ բացասական ազդեցություն ունենալ Հայաստանում խորհրդային կարգեր մտցնելու առումով¹:

Պատասխանելով ՌՍՖՍՀ կառավարության հարցումներին՝ Կովկասում գործող քաղաքացիական և ռազմական բոլշևիկ գործիչները ամենազանազան պատճառաբանություններով արդարացնում էին կատարած մարդասպանությունները: Եվ պատահական չէ, որ ամեն անգամ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության բողոքներից հետո, Մոսկվայից գալիս էին արդարացուցիչ հանգամանքներով պատճառաբանված պատասխաններ²:

Դրոյի զորամասերի կողմից Գորիսի վերագրավումը վտանգավոր վիճակ ստեղծեց Ղափանի տարածքում գտնվող խորհրդային զորամասերի համար, որոնք ստիպված էին դադարեցնել հետագա առաջխաղացումը և ետ քաշվել Շուռնուխ

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 117, ք. 1-2:

² Ա. Շիրինյանի և Վ. Խորենու սպանության շուրջ Հայաստանի և ՌՍՖՍՀ կառավարությունների միջև ուրիշ պայտնական գրություններ տես ՀՀ ԴԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 219, ք. 87, 88, 89, 89-ի շրջերես, ք. 90, 165-169, 189:

գյուղի անտառապատ բարձունքները: Բնական ամրություններ լինելուց զատ, այս տարածքը նաև սահմանամերձ էր Ադրբեջանին, և հայկական ուժերի մեծ ճնշման դեպքում կարմիրբանակայինները կարող էին նահանջել այդտեղ:

Սիսիանից և Գորիսից 11-րդ բանակի զորամասերի նահանջը Ջաբուղ կարևոր նշանակություն ունեցավ Կապարգողթը պաշտպանող ուժերի համար, այն իմաստով, որ նրանց վրա թուլացավ այնտեղ գտնվող բուլշևիկյան զորամասերի ճնշումը: Ժամանակ չահելով՝ հայկական վաշտերը վերախմբավորեցին իրենց ուժերը և վերագրավեցին մի շարք բնակավայրեր:

Դրոյի զորամասի հաջողությունը ոգեշնչեց Ջանգեզուրի ազգաբնակչությանը, որի բացարձակ մեծամասնությունն անվերապահ աջակցում էր գավառում օրինական իշխանության վերահաստատմանը: Դրոյի ջոկատի կողմից Սիսիանի և Գորիս քաղաքի գրավումը լայն արձագանք գտավ Ղարաբաղում: Արցախի նվիրյալ զավակները չէին հաշտվել իրենց հայրենի երկրի բռնազավթման և հայ բնակչության նկատմամբ սանձազերծած լայնածավալ բռնությունների ու դաժանությունների հետ: Սկիզբ առավ ապստամբական շարժում, որի գլուխը կանգնեց ծննդով Դիզակի Տուսի գյուղից ըմբոստ ու քաջարի Թևան Ստեփանյանը:

Թևանը եղել էր ցարական բանակի սպա, հեծյալ ստորաբաժանման ավագ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կռվել էր Արևմտյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում, 1918 թ. վերադարձել էր հայրենի եզերք և շուտով դարձել արցախցիների 1920-1921 թթ. ապստամբական շարժման առաջնորդ:

Շարժումը սկիզբ առավ Դիզակում, ապա տարածվեց դեպի Վարանդ և Խաչեն: Բուլշևիկներին հաջողվում է ձերբակալել Թևանին, բայց նա կարողանում է փախչել և նոր եռանդով նետվել պայքարի մեջ:

Սակայն Սիսիանում և Գորիսում Դրոյի հաղթանակը կարճատև եղավ: 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, մերժելով Դրոյի վերջնագիրը, սկսեց արագորեն վերախմբավորել ուժերը: Բանակի 28-րդ, 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ դիվիզիաների զորամասերից կազմվեց զորքերի հատուկ հարվածող խմբավորում՝ 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Սենյոնովի գլխավորությամբ: Հարձակվող խմբին միացան Ադրբեջանից եկած նոր համալրումներ, ինչպես նաև Ադրբեջան անցած Ջանգեզուրի կոմունիստական ջոկատները:

1920թ. օգոստոսի 7-ի լուսաբացին կարմիրբանակայինները Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղի շրջակայքում կռվի բռնվեցին հայկական զորամասերի հետ: Չդիմանալով այս նոր հարձակմանը՝ հայկական ուժերը նահանջեցին Գորիս քաղաք, ապա, կարճատև

դադար առնելուց հետո, սկսեցին նահանջել դեպի Սիսիան¹:

Կառավարական ուժերի նահանջի ապահովումն իր վրա էր վերցրել Ղափանից օգնության եկած զորամասերից մեկը՝ Նժդեհի գլխավորությամբ: Դեպի Սիսիան քաշվող ուժերի անկարգ նահանջի հետևանքով այդ զորամասից մի տասնյակ չի հասցնում ժամանակին դուրս գալ Գորիսի ձորից և ընկնում է կարմիր-բանակայինների կրակի տակ: Իր զինվորներին փրկելու փորձի ժամանակ Նժդեհը վիրավորվում է: Նա շարժվում է դեպի Եռաբլուրի սարահարթը, որտեղ Դրոն նրան առաջարկում է անցնել Երևան՝ բուժվելու:

Նժդեհը մերժում է Դրոյի առաջարկը և, բաժանվելով նրանից, անցնում է Ղափան²:

Գորիսից Դրոյի՝ Երևանյան զորամասի հապճեպ ու անկարգ նահանջից հետո Ղափանի գյուղացիական ներկայացուցիչների խորհրդի նախագահությունը Հանքերից բողոքի նամակ հղեց ՀՀ զինվորական նախարարին: Լեռներով երթևեկող սուրհանդակները թեև Երևանից չբերեցին պատասխանը, սակայն, անկասկած, նամակը անհետևանք չանցավ՝ այն իմաստով, որ Երևանում ավելի պարզ պատկերացրին Դրոյի նահանջի նկատմամբ զանգեզուրցիների տրամադրությունը:

Նամակում ասված էր, որ Զանգեզուրը վերագրավելու նպատակով Երևանյան զորամասի հարձակումը, ապա արդեն գրաված Գորիսից երրորդ օրը շտապ նահանջն «անմիտ» և «վտանգավոր» խաղ էր, որին մասնակցելու էր կանչվել նաև Ղափանի ուժերի մի մասը: Ղափանցիները «վերադարձել են գազազած», քանի որ նրանք չկգրում հույս են ունեցել, թե Երևանյան զորքը չի կրկնի իր հին սխալը և այս անգամ կանցնի Ղափան-Գողթան՝ ուժեղացնելու այդ շրջանների պաշտպանությունը: Ոչ միայն դա տեղի չի ունեցել, այլև զորամասը իր թնդանոթները Ղափանին տալու փոխարեն, դրանք իր հետ տարել է Վայոց ձոր: Ավելին՝ Դրոն տարել է նաև Ղափանին պատկանող երկու թնդանոթները՝ պատճառաբանելով, որ ոչ մի թնդանոթածիգ սպա չի համաձայնվում վերադառնալ Ղափան: «Ի՞նչ,- այնուհետև ասված էր նամակում,- Դրոն եկել էր զինաթափ անելու մեզ, թուլացնելու՞: Ի՞նչ է նշանակում սա: Մենակ մնացած ժողովուրդը հազար ենթադրություններ է անում»: Նամակի վերջում Ղափանի Գյուղացիական ներկայացուցչական խորհրդի նախագահությունը նշում էր. «Վերջին անգամ դիմում ենք ձեզ և խնդրում արագացնել զորքերի առաքումը Սիսիան: Մեր հրամանատարը (Նժդեհը - Ա.Ս.) գտնում է, որ կարիք չկա կռվով վերագրավելու Գորիսը և պահելու Զաբուղի ճակատը: Գրավելով Սիսիանը մինչև Տաթև, մենք

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 441, ք. 156, գ. 427, մաս I, ք. 185-186:

² Նժդեհ, Հայ-բուլղարական կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97:

փաստորեն տեր ենք դառնալու ամբողջ Ձանգեզուրին: Ուշթափալար-Sաթև-Ինջաբեկ գիծը բռնելով, մենք կստիպենք բուլշևիկներին թողնելու Գորիսը»¹:

Օգոստոսի 8-ին Գորիս քաղաքը նորից խորհրդային զորամասերի ձեռքում էր: Նույն օրը նրանք մտան Սիսիանի շրջանի տարածքը և, Եռաբլրի հանդամասերում կարճատև ու ցաքուցրիվ ընդհարումներից հետո, օգոստոսի 9-ին գրավեցին Սիսիան (Ղարաքիլիսա) գյուղը: Դրան թողեց Սիսիանի շրջանը և նորից իր զորքով մահանջեց Ղուշչի - Բիլազ՝ Դարալագյազ²:

Այսպիսով, ընդամենը 3-4 օրում Գորիսի և Սիսիանի շրջաններում վերահաստատվեցին խորհրդային կարգերը:

Գորիսի և Սիսիանի ճակատներում ունեցած այս երկրորդ հաջողությունը կարմիրբանակայիններին հնարավորություն տվեց իրենց գործերը շտկել նաև Ղափանի հատվածում:

«Վիճելի» Ձանգեզուրի մեծ մասը գրավելուց հետո կարմիր զորամասերը հրաման ստացան ամրապնդվել այնտեղ:

1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և նրա հեռանախքը Ձանգեզուրի համար

Լևոն Շանթի գլխավորած պատվիրակության առաքելությունը խափանվելուց հետո խորհրդային կառավարությունը որոշեց Հայաստանում ունենալ ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչություն, որը պետք է գլխավորեր խորհրդային փորձված դիվանագետներից մեկը՝ Բորիս Լեգրանը³:

1920թ. հուլիսին Լեգրանը գործուղվեց Անդրկովկաս: Նրա հետ էր 14 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն: Առաջին խնդիրը, որ դրված էր նրա միսիայի առջև, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ հաշտության դաշնագրի կնքումն էր, որին մինչ այդ պետք է նախորդեր Ձանգեզուրում կարմիր բանակի և հայկական զորամասերի միջև զինված ընդհարման դադարեցումը և զինադադարի ստորագրումը⁴:

Գալով Ադստաֆա՝ Բ. Լեգրանն այնտեղից դիմում է Հայաստանի կառավարությանը՝ Նրևան գալու համաձայնություն ստանալու համար: Սակայն այդ համաձայնությունը Հայաստանի

¹ *Պ. Ն. ժոնի*, Հայ-բուլշևիկական կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97

² ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 61, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 58, ք. 325:

³ Լևոն Շանթի պատվիրակության գործունեությանն այս աշխատության մեջ անդրադարձել ենք հարևան-գիտրեն, նկատի ունենալով, որ այդ հարցը հանգամանորեն լուսաբանված է պատմական գրականության մեջ:

⁴ Տես Հայաստանը միջպզգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 453-454, Բ. Լեգրանի միսիան, փաստաթղթեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 32:

կառավարությունը չի տալիս՝ ունենալով իր պատճառաբանությունները:

«Յառաջ» թերթը գրում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը չի կարող Հայաստանում միսիա ունենալ, քանի դեռ այդ երկու երկրների միջև կնքված չէ բարեկամության և խաղաղության դաշինք: Թերթը գրում էր, որ Լեզրանի խումբը չի կարող Նրևան գալ մաս իբրև սոսկ բանակցություններ վարող մի պատվիրակություն, քանի որ մոտ երեք ամիս առաջ Հայաստանի կառավարությունը Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության հետ բանակցություններ վարելու համար Մոսկվա է ուղարկել Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը, որի նկատմամբ Նրևանը կատարյալ վստահություն է տածում, և որը Ռուսաստանի հետ բարեկամական դաշինք կնքելու համար օժտված է ամենալայն լիազորություններով: Ուստի «ամնտություն կլինե՞ր,- գրում է թերթը,- միաժամանակ երկու տարբեր կենտրոններում՝ Մոսկվայում և Նրևանում, որոնք, ի դեպ, բաժանված են իրարից հազարավոր վերստերով, միևնույն խնդրի շուրջը տարբեր մարդկանց միջոցով անջատ բանակցություններ վարել: ...Մոտ երեք ամիս է, ինչ մենք բանակցությունների մեջ ենք. բանակցությունները շարունակում ենք վարել մաս այսօր: Բայց մախ հասկանանք, թե ինչ է կատարվում Մոսկվայում, ինչ եղավ դաշինքը, ինչ են անում մեր պատվիրակները, հստակորեն ճշտենք ու պարզենք մեր դիրքերը ու նոր միայն նոր գործերի ձեռնարկենք»¹:

Աղստաֆայից Լեզրանն իր միսիայի հետ ստիպված մեկնեց Թիֆլիս: Այստեղ էլ նա ձեռնամուխ եղավ իր՝ որպես Հայաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության ղեկավարի, պարտականությունների կատարմանը:

Թիֆլիսից Լեզրանը նոր հեռագիր հղեց Հայաստանի արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանին՝ կրկին պահանջելով թույլատրել իր միսիայով ժամանել Նրևան: «Հայաստանի սահմաններում ստեղծված իրադրության պայմաններում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հաշտության բանակցությունների ամեն մի ընդհատում,- ասված էր հեռագրում,- կարող է առաջ բերել միանգամայն անցանկալի բարդություններ երկու հանրապետությունների ժողովուրդների միջև, իսկ այդ դեպքում հետևանքների ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Հայաստանի կառավարության վրա»²:

¹ «Եռուսյ», 1920, 27 հուլիսի:

² Տես՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 454-455, Բ. Լեզրանի միսիան, փաստաթղթեր, Թանգրո Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 44-45:

Բանակցելու համար Հայաստանի կառավարությունը տվեց իր՝ համաձայնությունը՝ այն վերապահումով, որ բանակցությունները պետք է վարվեն ոչ թե Երևանում, այլ Թիֆլիսում:

Թիֆլիսում սկսված բանակցությունները ընթանում էին լարված մթնոլորտում: Ռուսական կողմը մշտապես ընդգծում էր «տվյալ պահի հրամայականով» կարմիր բանակի կողմից «վիճելի» տարածքների անվերապահ ռազմակալման անհրաժեշտությունը: Հայկական պատվիրակության անդամները մտահոգություն ունեին, որ ռուս բոլշևիկյան զորքերը չեն բավարարվի «վիճելի» տարածքները ռազմակալելու գործողություններով և առիթներ կփնտրեն Հայաստանից նոր գրավումներ կատարելու համար: Նրանք վկայակոչում էին խորհրդային կողմին պատկանող փաստաթղթեր, որոնք հայթայթվել էին հայկական հետախուզության կողմից: Նրանց հայտնի էր դարձել, օրինակ, որ Ս. Կիռովն օգոստոսի 2-ին 11-րդ բանակի հրամանատարությանը հարցում է արել Ջանգեզուր-Նախիջևանի շրջանում կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունների մասին և հաջորդ օրը ստացել է բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոյի՝ Բաքվից հեռագրով տված պատասխանը:

Նեռագրում նշված էր, որ Կովկասյան ճակատի հրամանատարության կողմից տրված դիրեկտիվի համաձայն, 11-րդ բանակի զորամասերը զբաղեցրել են «Հայաստանի կողմից գրավված» Ջանգեզուրի և Նախիջևանի վիճելի շրջանները և այնտեղ կանխել հայերի և թուրքերի կոտորածը: «Հայաստանի դեմ պատերազմելու խնդիր չունենք,- գրում էր բանակի հրամանատարը,- առաջ ենք շարժվում բարեկամական մտադրություններով, բայց եթե հայկական զորքերը առաջինը հարձակում գործեն, ապա դրա պատասխանը կլինի երկու-երեք դիվիզիաներ Երևան ուղարկելը»¹: Որպեսզի այդ չպատահի, նա գտնում էր, որ անհրաժեշտ է նախազգուշացնել հայկական կառավարությանը ձեռնպահ մնալ Նախիջևանի և Ջանգեզուրի գավառները գրաված կարմիր բանակի հետ ընդհարումներ առաջ բերելուց, քանի որ վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն դիվանագիտական ճանապարհով: Այնուհետև հեռագրում ասված էր. «Նախիջևանը գրաված Զոկատի խաղաղ մտադրությունների մասին նախազգուշացված է հայկական կառավարությանը, դուք նույնպես ձեր կողմից մի անգամ ևս հաստատեցե՞ք դա: Մեզ համար հատկապես կարևոր է ապահովել հաղորդակցությունը Նախիջևանի հետ՝ Անգեղակոթի և Կարմալիմովկայի վրայով, որտեղ ներկայումս գործում է գեներալ Դրոն: Նրան լիկվիդացնելու միջոցներ ձեռնարկված են: Շահթախտից այն կողմ չենք գնա, եթե,

¹ ՀՀ ՀԱՎԳԿՊԱ. ֆ. 1022, ց. 8, գ. 110, ք. 1:

իր հերթին, հայկական կանոնավոր բանակը այլևս չառաջանա»¹։

Ենթոյա դժվարին բանակցությունները վերջացան դրական արդյունքով։ 1920թ. օգոստոսի 10-ին ՌԱՖԽՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև պետական մակարդակով կնքվեց առաջին համաձայնագիրը, որը ստորագրեցին մի կողմից՝ Ա. Ջամալյանը և Ա. Բաբայանը, մյուս կողմից՝ Բ. Լեգրանը։

Համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը, և այդ հիման վրա ՌԱՖԽՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև օգոստոսի 10-ի գերեկվա ժամը 12-ից դադարեցվում էին ռազմական գործողությունները։

Համաձայնագրով «վիճելի» Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ռազմակալվում էին կարմիր բանակի կողմից։ Այդ մարզերի՝ Ադրբեջանին, թե Հայաստանին պատկանելության հարցը մնում էր անկախ։ Անդրկովկասյան այդ երկու պետությունների միջև եղած տարածքային հարցերը պետք է լուծվեին առաջիկայում՝ խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով։ Ինչ խոսք, Մոսկվայի համար իրական պայմանը մնում էր Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը։

Խորհրդային կողմը համաձայնել էր Հայաստանի Հանրապետության կազմում թողնել այն տարածքները, որ հայկական զորքերը Նախիջևանի գավառում գրավել էին 1920թ. հունիս-հուլիս ամիսների ռազմական գործողությունների ընթացքում։ Հայկական բանակի և կարմիր բանակի զորամասերի միջև սահմանային գիծ համարվեց Շահբախտ - Խոկ - Ջնաբերդ - Սուլթանբեկ գիծը, այնուհետև դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Քյուրի-Բազարչայ բնակավայրերի սահմանները։ Ղազախի գավառում սահմանն անցնում էր այն գծով, որը 1920թ. հուլիսի 30-ի դրությամբ զբաղեցնում էին հայկական և ռուսական զորքերը²։

Համաձայնագիրը ստորագրելու օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում է Մոսկվա՝ Լենինին, Տրոցկուն, Չիչերինին։

«Նախիջևանի շրջանը գրավված է մեր զորքերի կողմից։ Լեգրանն այսօր ստորագրել է համաձայնագիր Հայաստանի հետ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին։ Դրա հիման վրա Հայաստանի կառավարությունը համաձայնություն է տվել ճանաչել արդեն մեր զորքերի կողմից գրավված շրջանների օկուպացիան»³։

1920թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրն, անշուշտ,

¹ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 110, ք. 1։

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 66, գ. 581, ք. 262, գ. 607, ք. 34 և չրյերես, Բ. Լեգրանի միսիան. փաստաթղթեր, Թանգր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 46-47. Из истории Нагорного Карабаха. Жестник армян Армении, 1989, թիվ 1, էջ 122-123, И. Тимурян, XI красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении, էջ 113-114

³ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 116, ք. 12։

խորհրդային կողմի դիվանագիտության հաջողություններից էր: «Վիճելի» տարածքների հարցը արևմտյան տերությունների դիվանագիտության ոլորտից վերցվեց և մտցվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի և խորհրդային Ադրբեջանի քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ոլորտը:

Ջինադադարի համաձայնագիրը ուժի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո հայկական կողմը ձեռնամուխ եղավ դրա կատարմանը: Նույն օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Հայաստանի զինվորական նախարարը հեռագիր ուղարկեց Դարալագյազում գտնվող Դրոյին՝ նրան պատվիրելով հայտնել Ղափանի գործերի հրամանատար Նժդեհին, որ կարգադրված է թողնել Ջանգեզուրը և առանց դիմադրության անցնել հանրապետության տարածքը: «Ջինվորական նախարարը հրամայում է Ձեզ,- ասված էր Երևանից Դրոյին տրված հեռագրում,- կապ պահպանելով Նժդեհի հետ, տեղեկացնել նրան, որպեսզի նա, համաձայն կնքած զինադադարի, հավաքի իր զորամասը, նույնպես իր բոլոր ցանկացողներին ու նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնելով անցնի մեր տերիտորիան, բերելով իր հետ ամբողջ զորքերը»¹: Չնայած կառավարության մեջ և Հայաստանի Պառլամենտում համաձայնագրի դեմ շարունակում էին հանդես գալ ազգային գործիչներից շատերը, սակայն այն արդեն ստորագրված էր, և կառավարությունը տրամադիր էր վճռականորեն հետևելու համաձայնագրի տառին:

Կարծես օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը կատարելու հակում էր ցույց տալիս նաև խորհրդային կողմը: Ելնելով փաստաթղթի ոգուց՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը զորքերին հրաման տվեց այլևս չմտնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքները, միաժամանակ խստիվ հետևել, որպեսզի սահմանները չխախտի հակառակ կողմը: Հրամանում նաև նշվում էր, որ կնքված համաձայնագրով, հայկական զորքերը թողնում են վիճելի երեք մարզերը և հեռանում Հայաստանի Հանրապետություն, իսկ դրանց տեղը զբաղեցնելու են կարմիր բանակի զորամասերը:

Դրոյի միջոցով ստանալով Հայաստանի Հանրապետության տարածք անցնելու մասին կառավարության կարգադրությունը՝ Նժդեհը նախ տարակուսեց. ինչպե՞ս և ո՞ր ճանապարհով անցնել: Նախիջևանով անհնարին էր, քանի որ այն գտնվում էր քեմալականների, մուսավաթականների և բոլշևիկների ձեռքին: Անհնար էր նաև մտնել Վայոց ձոր, քանզի Սիսիանի շրջանը գտնվում էր բոլշևիկների ռազմակալության տակ: Եվ եթե նույնիսկ այդ ճանապարհները բաց լինեին, Նժդեհը իրեն մնան չէր լինի, եթե թողներ Կապարգողթը և հեռանար: Ուստի պատահական չէ, որ այ

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կոմիներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97:

կտրականապես հայտարարեց, թե չի ենթարկվելու կառավարության հրամանին և մնալու է Կապարգողթում ու շարունակելու է կռիվը:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին (պատճենը՝ զորավարներ՝ Նազարբեկյանին, Սիլիկյանին, Դրոյին, Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին և Դարալազյազի հաստուկ կոմիսար Գերասիմ Բալայանին) օգոստոսի 20-ին Ղափանի հանքերից Նժդեհը գրում էր. «Ես չգիտեմ»:

1. Ի՞նչ պայմաններով, ու՞մ հետ (Աղբրեջանի՞, թե՞ Սովետական Ռուսաստանի) և որքա՞ն ժամանակով է կնքված զինադադարը:

2. Եթե Կապարգողթի իմ ուժերը, համաձայն զինադադարի, պետք է թողնեն իրենց երկիրը և քաշվեն մեր տերիտորիան, ապա «մեծամասնականները» և աղբրեջանական բանդաները ե՞րբ և ո՞ր են քաշվելու:

3. Ըստ կնքված զինադադարի, ո՞ր օրը և ո՞ր ժամին պետք է Ձանգեզուրից քաշվեն-հեռանան մեր և թշնամու ուժերը:

4. Ո՞վ է կառավարելու զինադադարի ընթացքում այս երկիրը:

5. Ի՞նչ է լինելու Գողթանի դրությունը, որը աղմինիստորատիվ տեսակետից չի մտնում Ձանգեզուրի մեջ:

6. Չե՞ք կասկածում, որ թշնամին կարող է դավադրել, այն է՝ որ մեր դուրս գալուց հետո, հանկարծակիի բերելով անտերացած ազգաբնակչությանը, կարող է տեղ դառնալ Կապարգողթի չորս ապստամբ շրջաններին:

7. Մեր խոր հետախուզությունը պարզել է, որ Այրիչայում կուտակված են բավականին մեծ ուժեր (Շարուրի և Նախիջևանի [թուրք] զադթականությունը): Չե՞ք ենթադրում, որ իմ [կողմից] Ձանգեզուրը՝ թողնելուց հետո այդ ուժերը հեշտությամբ կարող են տեղ դառնալ Գողթանին:

Սա ի՞նչ զինադադար է, որի ժամանակ «մեծամասնականները» շարունակում են իրենց շահատակությունները, թալանը և զինաթափությունը Սիսիանում և բուն Ձանգեզուրում:

8. Դուք գիտեք, որ ես, բացի ժողովրդական վաշտերը, ուրիշ կանոնավոր զորամասեր չունեմ: Կարող է այնպես լինել, եթե իսկապես կնքված է զինադադարը, որ հարկադրված լինեմ երկրից դուրս գալ 30 հոգով, գուցե և այնպես լինի, որ՝ 300 հոգով: Ընդունենք, որ մինչև թշնամին չքաշվի և մաքրի ամբողջ Սիսիանը, իմ դուրս գալը, քանի հոգով էլ որ լինի, ոչ թե դժվար, այլ միանգամայն անկարելի կլինի: Մեր Դարալազյազի ուժերը պետք է առաջանան դեպի Սիսիան, որ մենք կապվելով նրանց հետ, հնարավորություն ունենանք անցնելու մեր տերիտորիան:

9. Ի՞նչ դրության մեջ է Նախիջևանի հարցը: Խնդրում եմ հատուկ սուրհանդակով պատասխանել իմ բոլոր հարցերին, տալով

ինձ լայն ինֆորմացիա: Ավելացնում եմ. ամսիս 12-ին «մեծամասնականները» փորձեցին մոտենալ մեր դիրքերին, բայց ետ շարտվեցին: Ժողովրդի ակտիվ մասը, թողած հունձը և այլ գյուղատնտեսական աշխատանքներ, ամրացել է դիրքերում: Ժողովուրդը բարձր տրամադրությամբ սպասում է Հայաստանի զորքերի գալուն, որ միացյալ ուժերով ըշե թշնամուն Զանգեզուրից:

Սրա հետ ուղարկում եմ ձեռքս ընկած մի դոկումենտ, որից երևում է, որ «մեծամասնականները», անձնավորելով Ադրբեջանի քողարկված վտանգը, համառորեն ձգտում են զինաթափելու, տնտեսապես քայքայելու, գլխատելու և ապա տեղահանելու կամ բնաջնջելու Զանգեզուրի հայությանը¹:

Երկու օր հետո՝ օգոստոսի 20-ին, Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին, դարձյալ Հանքերից, գրում է նոր նամակ, որտեղ, շեշտելով Կապարգողթի նշանակությունը ոչ միայն Զանգեզուրի, այլև Հայաստանի համար, նշում էր. «Մեզ պետք է կառչել մեր երկրի ամեն մի բարձունքին, բնական ամեն մի ամրությանը, անգամ բլուրին, որ մեր անհաշտ թշնամին հնարավորություն չունենա իր մշտական կրակի տակ պահելու մեր երկիրը... Մի՛ լքեք այս՝ գերազանցորեն հերոս ու հայրենամկեր ժողովրդին, մի՛ զիջեք նրա սրբազան երկիրը: ...Ոչ մի զիջում: Զիջումն գերություն է, կոտորած ու մահ մեզ համար: Եթե չպետք է տեր կանգնեք մեզ, միացած պահեք մեզ մեր յոթն անգամ սիրած Հայաստանին, թողեք մեզ բարի կամքին՝ մենակ, անկախ: Մենք, որ ապրել ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, հպարտ ու հերոսական մահով մեռնել էլ գիտենք: Աստված և իմ սերը իմ հանրապետության հետ»²:

Եթե Նժդեհը կտրականապես մերժում էր ենթարկվել օգոստոսի 10-ի զինադադար-համաձայնագրից բխող ՀՀ զինվորական նախարարի իրամանին և վճռել էր շարունակել կռիվը կարմիր բանակի ու ադրբեջանական ուժերի դեմ, ապա նա ելնում էր միայն ու միայն Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերից: Նժդեհը չէր կարող վարվել ուրիշ կերպ: Այլ կերպ վարվելու դեպքում, կրկնում ենք նա նման չէր լինի ինքն իրեն: Ճակատագրական այդ որոշումը բխում էր իր իսկ էությունից, ըմբոստ ու անկոտրում ոգուց, ափեր չճանաչող հայրենապաշտությունից, մայր ժողովրդի նկատմամբ անհուն սիրուց:

Հիշատակելով այդ պահը՝ Նժդեհը հետագայում գրել է.

«...Իմացականությամբ ու սրտով փոքրիկ էակներին է միայն հատուկ՝ կուրորեն կատարել վերեն տրված ամեն հրաման:

Սրբազրելի է մարդկային ամեն հրաման, թեկուզ դա արված լինի մի երկրի կառավարության կողմից:

Կարող է սխալվել, տկարանալ ամենաբարձր իշխանությունն անգամ:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 78, ք. 9-10:

² Նույն տեղում, ք. 20-21

Մարդկային իմացականության դեմ խորապես մեղանշում է նա, ով իրեն տրված հրամանը չի գործադրում ստեղծագործաբար:

Վտանգի ժամանակ, մասնավորապես, երբ մի երկրի և ժողովրդի լինել-չլինելու խնդիր կա, դավաճանություն է զինվորական կանոնագրի այս կամ այն հոդվածի տակ վատորեն թաքնվելը կամ անձնական պատասխանատվությունից փախչելը:

Նման պատմական պայմաններում ղեկավարի չափանիշը, նրա հարցումը պետք է լինի- ինչ կը թելադրե երկրիս ու ցեղիս հավիտենական շահը, և ոչ թե միայն՝ օրվա իշխանությունը»¹:

Օգոստոսի 10-ի զինադադարի պայմանագիրը կտրակա-նապես մերժվելով Նժդեհի և զանգեգուրցիների կողմից՝ միաժա-մանակ անհանգստություն էր առաջացրել Հայաստանի հասա-րակական-քաղաքական տարբեր շրջաններում: «Ժողովուրդ» թերթը նշում էր. «Պոկել մայր Հայաստանի մարմնից նրա մի երրորդը՝ Ղարաբաղը, Ջանգեգուրը և Նախիջևանը և այդ ահագին հողամասը դարձնել ինչ-որ չեզոք շրջան, ուր իշխանությունը չեզոք չի լինելու, այլ լինելու է միակողմանի, այսինքն՝ հակառակորդից կազմված- մեզ համար միանգամայն անընդունելի է:

Մենք հիմք ունենք անհանգստանալու: Հայ ժողովրդի երկուկեսիսկադր տարվա պատմական փորձը դարձրել է նրան սկեպտիկ, թերահավատ: Մեծ աշխարհակալ պետությունների՝ նրանց թվում առավելապես Խորհրդային Ռուսաստանի՝ վարած երկդիմի քաղաքականությունը դեպի մանր պետությունները և նոր ազատագրված ազգերը, ստիպում է լինել վերին աստիճանի զգույշ և շրջահայաց»²:

Ինչ վերաբերում է «ղաշնակից» պետություններին, ապա Հայաստանի կառավարության կողմից օգոստոսի 10-ի համա-ձայնագրի ստորագրումը նրանք դիտեցին որպես Անտանտի ուխտին «փոքր զաշնակցի» բացահայտ դավաճանություն:

Թիֆլիսն իրենց նստավայր դարձրած՝ Անդրկովկասում անգլիական գերագույն կոմիսար Լուկկը և ֆրանսիական բար-ձրագույն կոմիսար դ'Մարտելը, որոնք սևեռում հետևում էին Ռ-ՍՖԽՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակու-թյունների բանակցություններին, այն բանից հետո, երբ տեղեկացան, որ արդեն ստորագրվել է համաձայնագիրը, անմի-ջապես զայրույթ հայտնեցին կատարվածի առթիվ: Համա-ձայնագիրը կնքելու հաջորդ օրն իսկ՝ օգոստոսի 11-ին, նրանք իրենց մոտ հրավիրեցին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանա-գիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին և նրանից հանգամանալից բացատրություն պահանջեցին: Լուկկը և դ'Մարտելը ուղղակի հայտարարեցին, որ այդ քայլով Հայաստանի

¹Կ. Դոժմի, Իմ պատասխանը, էջ 32-33:

²«Ժողովուրդ», 1920, 14 օգոստոսի:

կառավարությունը Անտանտի նկատմամբ ոչ բարեկամական ակտ է կատարել. և որ իրենք կասկածի տակ են դնում իրենց նկատմամբ բարեկամաբար տրամադրված լինելու Հայաստանի հավաստիացումները:

Հանդիպման ժամանակ Տ. Բեկզադյանը և Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի մյուս ներկայացուցիչները փորձեցին մեղմել դաշնակից տևությունների դիվանագետների գայրությունը, համոզել, որ բուլղարիկների հետ կնքած համաձայնագիրը լուրջ զինադադար է, և որ Հայաստանի կառավարությունը, հավատարիմ մնալով Անտանտի ուխտին, շարունակում է մնալ հակախորհրդային դիրքերում:

Երբ ՌԱՖՆՀ-ի և Հայաստանի միջև կնքվեց համաձայնագիր, այդ նույն օրը՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին. Փարիզի մերձակայքում՝ Սևրում, դաշնակից տերությունների ճնշման տակ Թուրքիայի սուլթանական (Կ. Պոլսի) կառավարությունը դաշնագիր ստորագրեց, որով ընդունում էր Արևմտյան Հայաստանի հողերի վրա հայության գերիշխանությունը: Դաշնագրի տակ դրվել էր նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակ Ավետիս Ահարոնյանի ստորագրությունը: Սևրի պայմանագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանի Հանրապետության մեջ էին մտցվում Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Տրապիզոնի վիլայեթները¹:

Սևրի դաշնագիրը կնքվեց այն ժամանակ, երբ նոր ամպեր էին կուտակվում Հայաստանի վրա, նոր մահացու սպառնալիք էր կախվել հայ ժողովրդի գլխին: Եվ ահա, կարծես բե, վերջապես, մի նոր դուռ էր բացվում ջարդված ու կոտորակված ժողովրդի առջև, կարծես իրագործվում էր հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը՝ տեսնել իր հայրենիքի միասնությունը՝ սեփական պետականությամբ, անկախ և ինքնիշխան գոյությամբ: Վերջապես ակնհայտ է, որ Սևրի դաշնագրի այն մասերը, որոնք վերաբերում էին անկախ Հայաստանի և անկախ Քուրդիստանի ստեղծմանը, արդարացի էին և արտահայտում էին հայ և քուրդ ժողովուրդների ամենալայն շրջանակների ազգային զգացմունքները և իղձերը:

Ահա թե ինչու հոգեբանուրեն շատ դժվար էր անջատվել Սևրից և բանադրանքի ենթարկել այն, ինչպես դա պահանջում էին քեմալականները և բուլղարիկները: Պատմական արդարության տեսակետից դա մի փաստաթուղթ էր, որն արձանագրում էր հայ և քուրդ ժողովուրդների իրավունքներն իրենց հազարամյա հայրենիքի տարածքների նկատմամբ:

Բայց գործնական իրականացման տեսակետից Սևրի դաշնագիրը մնաց օդում կախված: Դաշնագրի ստորագրման ժամանակ Արևմտյան Հայաստանը և Բուրքական Քուրդիստանը

¹ Ա. Լուսյան, Հայաստանի միջազգային - իրավական դրությունը 1920 - 1922, Իջ 88:

գտնվում էին քեմալականների իշխանության տակ: Մուստաֆա Բենալի կառավարությունը, անօրինական համարելով Սևրի դաշնագիրը, հայտարարեց, որ Թուրքիան մի քիզ հող անգամ չի զիջելու հայերին: Ավելին, քեմալականները տեմդագին մախապատրաստական աշխատանքներ տարան, որպեսզի հարձակվեն Հայաստանի վրա, զավթեն այն և բնաջնջեն հայ ժողովրդին:

Սևրի դաշնագրով հայերին տրված հողերը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ի վիճակի չէր ձեռք բերել սեփական ուժերով: Իսկ դաշնագիրը իբրև փաստաթուղթ կյանքի կոչած Անտանտի տերությունները մտադիր չէին Հայաստանի գործերը կարգավորելու համար ընդհարվել քեմալական թուրքերի հետ: Օգնության մասին դաշնակիցներին հղած Հայաստանի կառավարության բազմաթիվ խնդրանքները մնում էին անհետևանք կամ բավարարվում էին աննշան չափերով: Պարզ է, որ նման պայմաններում Հայաստանը չէր կարող հույս ունենալ, թե «դաշնակիցները» կարող են օգնության գալ զինվորական կենդանի ուժով: Դեռ 1919թ. աշմանը Անգլիան իր հիմնական զինված ուժերը հանել էր Անդրկովկասից: 1920թ. հունիսին ԱՄՆ-ը վերջնականապես հրաժարվել էր վերջնելու Հայաստանի մանդատը: Դա պատահական չէր, որովհետև Հայաստանը գրավիչ քիչ բան ուներ, չուներ նավթահորեր ու ընդարձակածավալ պլանտացիաներ: «Դաշնակից» պետությունները գույց էին տալիս, թե հայ ժողովրդի կողմն են, բայց իրականում ոչինչ չէին անում հայության հոգսերը թեթևացնելու համար, թեև, ինչպես նախորդ երկու տարիներին, այնպես էլ այժմ, Հայաստանի կառավարությանը նրանք կերակրում էին կեղծ խոստումներով: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին զորք տրամադրելուն, ապա այդ մասին ընդհանրապես խոսակցություն չէր գնում:

Հայաստանին ռեալ օգնության ձեռք չմեկնելով և քեմալական զավթիչներից նրան պաշտպանելու միջոցներ չձեռնարկելով՝ «դաշնակից» տերությունները միաժամանակ ամեն կերպ խոչընդոտում էին Ռուսաստանի հետ նրա մերձեցմանը: Ահա այդ ընդհանուր քաղաքականությունից ելնելով է, որ նրանք կտրականապես հանդես եկան ՌՍՖՍՀ -ի և Հայաստանի միջև կնքված ժամանակավոր, համաձայնագրի դեմ:

1920թ. օգոստոսի 24-ին Երևան ժամանեց ֆրանսիական գնդապետ Կորբելը: Մի քանի օր հետո՝ օգոստոսի 31-ին, այստեղ եկավ նաև Լուկկը: Հայաստան գալով՝ նրանք նպատակ ունեին ոչ միայն բազատրություն պահանջելու նրա կառավարությունից, այլև, եթե հաջողվեր, ստիպելու չեղյալ հայտարարել օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը:

Հայաստանի կառավարությունն ամեն կերպ փորձում էր

փարատել դաշնակից տերությունների կասկածները, նրանց կրկին ու կրկին հավաստում էր այդ տերությունների նկատմամբ իր հավատարմությունը: Կառավարության անդամները հավաստիացնում էին Կորբելին ու Լուկկին, որ չնայած համաձայնագիր է ստորագրվել ՌՍՖՖՀ-ի հետ, բայց դա վկայություն չէ իրենց հակաբոլշևիկյան դիրքի փոփոխության:

Ծնշում գործադրելով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վրա՝ «դաշնակիցները» դրանով իսկ խաղաքարտի վրա էին դնում Հայաստանի և հայ ժողովրդի անվտանգությունը: Մի կողմից՝ նրանք հրաժարվում էին թուրքական վտանգի դեմ ռազմական ռեալ օգնություն ցույց տալուց, մյուս կողմից՝ արգելում էին, որպեսզի Հայաստանը հաշտության եզրեր գտնի Ռուսաստանի հետ:

Դիշտ է, գրույցների ժամանակ հայկական կողմից արտահայտվում էին նաև բողոքներ Հայաստանի նկատմամբ դաշնակիցների բռնած անհետևողական և անբարյացական վերաբերմունքի կապակցությամբ: Ունանք նույնիսկ մեղադրական խոսքեր էին ասում, թե ՌՍՖՖՀ-ի հետ Հայաստանի կառավարության համաձայնություն կնքելուն մղել է Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հարցում անգլո-ֆրանսիական կողմի բռնած հակահայկական դիրքը: Ավելին, վարչապետ Համո Օհանջանյանը մեղադրանք նետեց «դաշնակիցների» ներկայացուցիչներին՝ հիշեցնելով 1918-1920թթ. անգլիական կառավարության բացահայտ հովանավորչական քաղաքականությունը Ադրբեջանի նկատմամբ: Անգլիան, ասում էր նա, «համառ կերպով ցանկանում է Ղարաբաղը տալ Ադրբեջանին, իսկ մեզ թույլ չէին տալիս գործ մտցնել Զանգեզուր և կազմակերպել տեղի ժողովուրդը»¹:

Երկար գրույցներից և հանգամանալից բացատրություններից հետո Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները համոզվեցին, որ, այնուամենայնիվ, Հայաստանի կառավարությունը հավատարիմ է Անտանտի ուխտին և շարունակում է կանգնած մնալ հակաբոլշևիկյան դիրքերում:

Չնայած օգոստոսի 10-ին կնքած համաձայնագրին՝ արդեն նույն ամսվա երկրորդ կեսին՝ հատկապես վերջին տասնօրյակում, Ղափանում, Սիսիանում, Մեղրիում, Նախիջևանում ընդհարումներ տեղի ունեցան հայկական և խորհրդային զորամասերի միջև: Զինադադարի խախտման դեպքերը հաճախակի դառնալով՝ սպառնում էին վերաճել ճակատային ընդհանուր կռվի: Օգոստոսի 24-ին ընդհարում եղավ Նախիջևանի Ջաիրի գյուղի մոտ, որը, սակայն, չվերածվեց լայնածավալ ռազմական գործողությունների:

Նախորդ տարիների ջարդերի հետևանքով թվապես խիստ նվազել էր Նախիջևանի գավառի հայ բնակչությունը և այլևս ի վիճակի չէր որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու մուսավաթական բանդաներին ու գավառ մտած քենալական ստվարաքանակ

¹ ԱՔՊԻՊԱ, ֆ. 85, ց. 13, գ. 5, ք. 12.

գորքերին: Այժմ նախիջևանահայության մնացորդների համար վիճակը արտակարգ ողբերգական էր դառնում, քանի որ գավառ մտած կարմիր բանակի գոյքերը պաշտպան էին կանգնել «իմպերիալիզմից կեղեքված թուրք աշխատավորներին» միաժամանակ պայքարի ճակատ հարդարելով Հայաստանի դեմ:

Խորհրդային գորքերի և Հայաստանի գորամասերի միջև ռազմական ընդհարումներ եղան նաև Վազախի և Իջևանի գավառների սահմանագլխին և Սիսիանի Կրսր սարի շրջանում:

Մթնոլորտը շիկանում էր նաև այն պատճառով, որ, «վիճելի» տարածքներում չէին դադարում հայերի հալածանքները:

Կառավարությանը ներկայացրած տեղեկագրում ՀՀ արտգործնախարարությունը նշում էր, որ դրությունը Ջանգեզուրում շարունակում է մնալ շատ ծանր. ամբողջ հայությունը զինաթափ է արված բոլշևիկների կողմից, նրանից խլված զենքերով զինել են տեղական երիտասարդներից կազմած կոմունիստական խմբերը: Մյուս կողմից՝ բռնի գորահավաքի են ենթարկում հայերին և նրանց պարտադրում մտնել Ադրբեջանի բանակի մեջ: Այդ նպատակով Ղարաբաղ-Ջանգեզուրում հայտարարված է 18-45 տարեկանների ընդհանուր գորակոչ: Ավելին, թուրք էմիսարները բուն Ջանգեզուրում (Գորիսի շրջանում) և Սիսիանում գտնվող տաճկահայերի առանձին խումբ են կազմել և Տեղ ու Խնձորեսկ գյուղերի երիտասարդներից կազմած մի գրումարտակի հետ ստիպողաբար ուղարկել են կռվելու Ղափանի դեմ¹:

Դեպքերի նման զարգացումը յուրջ ստահոգություն էր առաջ բերում Հայաստանի իշխանությունների մոտ:

Օգոստոսի 17-ին ՀՀ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը հեռագիր է հղում Թիֆլիս՝ Բ. Լեզրանին և պաշտոնապես բողոքում բոլշևիկների կողմից Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում սանձազերծված բռնությունների և զնդակահարությունների դեմ²:

Օգոստոսի 22-ին Հ. Օհանջանյանը հայտագիր է ուղարկում Թիֆլիս՝ դարձյալ Լեզրանին. որտեղ նշում է, որ սարսափելի հալածանքների են ենթարկվում ոչ միայն Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայ գործիչները, այլև նրանց ընտանիքներն ու բոլոր ազգականները: «Ուստի, իմ կառավարության կողմից խնդրում են Ձեզ,- ասված էր հայտագրում,- շտապ հարաբերել ուժ որ հարկ է և պնդել, որ նախ՝ դադարեցվեն հալածանքները Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում մնացած հայ հասարակական գործիչների և նրանց ընտանիքների դեմ, երկրորդ՝ այն հայ գործիչներին, որոնք ուզում են մեկնել երկրից, անարգել թույլ տալ և երրորդ՝ հիշյալ շրջաններից հեռացնել ադրբեջանական զինվորական մասերը և հայ կոմունիստների խմբերը:

Ձեր ձեռք պառժ միջոցների մասին խնդրում են շնորհիվ ինձ տեղյակ պահել»³:

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 427, 2-րդ մաս, ք. 392-393:

² Յառաջ, 1920, 25 օգոստոսի, քիվ 181.

³ Ղույն տեղում

Նրկու կողմերի հարաբերությունների վատթարացման մեղքը Հայաստանի իշխանությունները դնում էին խորհրդային բանակի վրա՝ նկատի ունենալով, որ սահմանային տարբեր հատվածներում ընդհարումները, որպես կանոն, սկսում են այդ բանակի զորամասերը՝ դրանով իսկ խախտելով օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը: Իր հերթին՝ համաձայնագրի խախտման պատասխանատվությունը խորհրդային կողմը մշտապես դնում էր Հայաստանի իշխանությունների վրա:

Օգոստոսի 24-ին Բ.Լեզրանը Թիֆլիսից հեռագրում է Հ. Օհանջանյանին, որտեղ ասվում է. «Ներկա պահին մենք տեղեկություններ ենք ստացել սահմանային գծում օգոստոսի 10-20-ը ընկած ժամանակաշրջանում տիրող դրության շուրջ: Այդ տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից տրված հաղորդումները Հայաստանի տերիտորիայի վրա խորհրդային զորքերի կատարած հարձակումների մասին չեն համապատասխանում իրականությանը և հանդիսանում են սահմանային գծում տեղի ունեցած փոքրիկ բռնկումների ծայրահեղ չափազանցություններ, որոնք, ցավոք, տեղ են գտել Կսրը սարի շրջանում, Ղազախի և Իջևանի գավառների սահմանում»:

Յավ հայտնելով տեղի ունեցած միջադեպերի կապակցությամբ և նորից շեշտելով համաձայնագրի պայմաններն անխախտ պահելու անհրաժեշտությունը՝ Բ. Լեզրանը միաժամանակ հիշեցնում էր, որ Վայոց ձորի Կուշիբիլյակ (Վուշիբիլյակ) գյուղի շրջանում նկատվում են հայկական զորքերի կուտակումներ, մի բան, որ առիթ է տալիս ենթադրելու, թե նրանք պատրաստվում են հարձակում գործել Ջանգեզուրում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերի վրա²:

Բ. Լեզրանի տված բացատրությունը չբավարարեց Հայաստանի կառավարությանը, որը շարունակում էր խորհրդային կողմին մեղադրել սահմանային խախտումների մեջ: Մոսկվա՝ Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարությանը Նրևանից հղվեցին նոր հեռագրեր: Դրանցից մեկում ասված էր, թե կարմիր բանակի զորամասերը զրաված հայկական տարածքներում բռնություններ են գործադրում խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ, հայկական գյուղերը դատարկում են նրա բնակիչներից, ավելին՝ կազմակերպում են երեխաների զանգվածային սպանություններ³:

Հայաստանի կառավարությունից Մոսկվայում ստացված բողոքների կապակցությամբ Գ. Չիչերինը դիմում է Բաքվում գտնվող Ս. Օրջոնիկիձեին և խնդրում անհրաժեշտ պարզաբա-

¹ Բ. Լեզրանի միսիան. փաստաթղթեր, Բանրեր Հայաստանի արխիվների, 1967, րվ. 3, էջ 48:

² Նույն տեղում:

³ ՍՍՀՄԿԿԿ, ֆ. 85, գ. 14, գ. 6, ր. 1

նումներ տալ այդ առթիվ: Ի պատասխան Փիչերինի հարցումի Օրջոնիկիձեն նրան հեռագրով տեղեկացնում է, որ կարմիր բանակի զորամասերին խստիվ հրամայված է չխախտել Հայաստանի Հանրապետության սահմանները: Միաժամանակ նա առաջ էր քաշում այն վարկածը, թե իր բողոքներով Հայաստանի կառավարությունը նպատակ է հետապնդում հասարակայնության ուշադրությունը շեղել Մայիսյան ապստամբության պարտությունից հետո բոլշևիկների նկատմամբ երկրում սկսած լայնածավալ հալածանքների փաստերից¹:

Իր մյուս՝ օգոստոսի 27-ի հեռագրով Օրջոնիկիձեն Փիչերինի նկրկին պարզաբանումներ է տալիս Հայաստանի կառավարության բողոքների կապակցությամբ: «Մի անգամ ևս հաստատում եմ, - գրում է նա, - որ [կարմիր] բանակի հրամանատարությանը կատեգորիկ հրաման է տրված՝ խստորեն պահպանել օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի բոլոր պայմանները: ...Այդ ժամանակից ի վեր Հայաստանի կողմից հրամանատարությանը ոչ մի բողոք չի ներկայացվել»²:

Խորհրդային կողմը շարունակում էր հակաբողոքներ ներկայացնել Հայաստանի իշխանություններին, թե Մայիսյան ապստամբությունը ճնշվելուց հետո նրա մասնակիցների, հատկապես կոմունիստների նկատմամբ երկրում ուժեղացել են հալածանքներն ու հաշվեհարդարները:

Օգոստոսի 14-ին գնդակահարվեցին Մայիսյան ապստամբության կազմակերպիչներից Ս. Ալավերդյանը, Ս. Մուսայելյանը, Բ. Ղարիբջանյանը: Խորհրդային կողմն այդ կապակցությամբ մի քանի անգամ վճռական բողոք հայտնեց և պահանջեց անհապաղ դադարեցնել կոմունիստների հալածանքները: Ասվում էր, որ կոմունիստների գնդակահարությունները հակասում են օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի տառին և ոգուն, և որ այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, թե Հայաստանի կառավարությունն ամեն ինչ անում է այդ համաձայնագիրը չեզոքացնելու համար:

Խորհրդային կողմը հայկական կողմին նաև մեղադրում էր այն բանում, որ Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը ենթարկվում է արևմտյան տերությունների ճնշմանը, կատարում է Ռուսաստանի հետ Հայաստանի մերձեցումը թույլ չտալու նրանց պահանջը: Դրա արտահայտություններից մեկը խորհրդային կողմը համարում էր այն, որ Հայաստանի կառավարությունը տարբեր պատճառաբանություններով շարունակում է արգելքներ հարուցել Հայաստանում ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Լեզրանի և նրա միսիայի առջև՝ չթողնելով Թիֆլիսից Նրևան ժամանել: Խորհրդային կողմը հայտարարում էր, որ ինքն այդ միսիային

¹ Ամբուկով, ք. 85, գ. 14, գ. 6, ք. 3:
² Նույն տեղում, ք. 8.

կարևոր դեր էր հատկացրել խորհրդային-հայկական հարաբերությունների բարելավման գործում:

ՌԱՖՆՀ-ի և Հայաստանի կառավարությունների հակասությունների մյուս խումբը կապված էր խորհրդային-թուրքական հարաբերությունների զարգացման հետ: Միաժամանակ գնալով ավելի ու ավելի ջերմ էին դառնում խորհրդային կառավարության և քեմալականների հարաբերությունները՝ Նրանց հետ ուղղակի կապ հաստատելու համար Մոսկվան հայկական կառավարությունից պահանջում էր ժամանակավորապես իրեն տրամադրել Հայաստանի ճանապարհները՝ Թուրքիային ռազմական, տնտեսական և այլ կարգի օգնություն ցույց տալու համար: Բայց Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը կտրականապես մերժում էր այդ պահանջը:

Քեմալականներին ցույց տալով լայնածավալ օգնություն՝ միաժամանակ խորհրդային իշխանությունները հայկական կառավարությանն ասում էին, թե իրենք անկեղծորեն մտահոգ են, որ այդ օգնությունը թուրքերը կարող են օգտագործել Հայաստանի դեմ: Ավելին, խորհրդային կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը հավաստիացնում էր, թե ինքը դիվանագիտական ուղիներով ճնշում էր գործադրում Թուրքիայի վրա, զսպում Հայաստանի նկատմամբ նրա ագրեսիվ նկրտումները: Խորհրդային կառավարությունը հավաստիացումներ էր անում նաև, թե ինքը պատրաստ է անհրաժեշտության դեպքում զորքեր մտցնել Հայաստան՝ թուրքական ներխուժումը կանխելու համար:

Բանն այն է, որ չնայած խորհրդային-թուրքական հարաբերությունները զարգանում էին վերընթաց գծով, բայց առկա էին նաև հակասություններ, որոնք ելրբեմն տեղիք էին տալիս լուրջ տարաձայնությունների:

Խորհրդային-թուրքական հակասություններից մեկը սուր դրսևորում ստացավ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի առիթով. ինչպես ասվեց, համաձայնագրով Նախիջևանի գավառի Շահթախտի շրջանը և Շահթախտ-Ջուլֆա երկաթուղագիծը թուրքներին էր Հայաստանին, որը քեմալականները հանդուրժել չկարողացան և մեծ աղմուկ բարձրացրին: Ավելին, այդ ժամանակ Մոսկվայում բանակցություններ վարող քեմալական պատվիրակությունը խորհրդային կողմին պահանջ ներկայացրեց՝ չեղյալ հայտարարել Շահթախտի երկաթուղային կայարանի ու Շահթախտ - Ջուլֆա երկաթգծի մասին օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի կետը և կայարանն ու երկաթգիծը հանել Հայաստանի տնօրինությունից: Պահանջը չկատարելու դեպքում թուրքերը սպառնում էին զինված ուժով Հայաստանից խլել և երկաթգիծը, և կայարանը:

* 1920թ. օգոստոսի 20-ին Մակուով Անգորա Հեմալ փաշայի մոտ էին հասել խորհրդային միսիայի քարտուղար Ռուսման Անգորսկին և ռազմական ատաշե Բագիրովը: Շուտով սպազվում էր նաև գլխավոր ներկայացուցիչ Էլիավայի ժամանումը Անկարա:

Քեմալականների այս պլանը խափանելու համար Ս. Օրջոնիկիձեի և խորհրդային ուրիշ գործիչների մոտ միտք հղացավ կարմիր բանակի զորքերով զբաղեցնել Հայաստանին հանձնած Շահթախտի շրջանը՝ նախքան թուրքերի փորձ կանելին զավթել այն: Բայց այդ ծրագրի դեմ հանդես եկավ Լեգրանը՝ ասելով, թե խորհրդային զորքերի կողմից հայկական զորքերի հսկողության տակ գտնվող Շահթախտի շրջանի գրավումը օգուտոսի 10-ի համաձայնագրի բացահայտ խախտում կլինի: Այդ տեսակետը հավանություն գտավ նաև Մոսկվայում՝ կենտրոնական կառավարության կողմից: Քննության առնելով հարցը՝ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեց՝ զորքեր չմտցնել Շահթախտ, թուրքական կողմին նույնպես թույլ չտալ այդ բանն անելու:

Այդ առթիվ Չիչերինը Օրջոնիկիձեին գրում էր, որ օգուտոսի 10-ի պայմանագիրը պետք է կատարվի անշեղորեն, որ Հայաստանի հետ չի կարելի թույլ տալ հարաբերությունների ոչ մի սրում և ռազմական բարդացում: Նա տեղեկացնում էր նաև, որ դա կառավարության տեսակետն է, որը վճռականորեն հաստատվել է կուսակցության կենտկոմի կողմից՝:

Խորհրդային կառավարության բռնած այդ դիրքը սթափեցրեց քեմալականներին, որոնք չիամարձակվեցին զորքեր մտցնել Շահթախտ:

Բայց ընդհանուր առմամբ իրադարձությունները զարգանում էին ի վնաս Հայաստանի: Ողբերգությունն այն էր, որ քեմալական զավթիչները, քողարկվելով հեղափոխական ֆրագմենտով, շարունակում էին Մոսկվային հավատարմության երդումներ տալ: Խորհրդային իշխանությունները հավատ էին տածում քեմալական «հեղափոխականների» նկատմամբ, որոնք ակտիվորեն պատրաստվում էին հարձակվելու Հայաստանի վրա:

Իր հերթին խորհրդային կառավարությունը, կատարելով թուրքերի պահանջը, Հայաստանի իշխանություններին ստիպում էր պաշտոնապես հրաժարվել Սևրի դաշնագրից, իսկ Սևրից հրաժարվելը Հայաստանի համար նշանակելու էր նաև հարաբերությունների խզում արևմտյան «դաշնակիցներից»: Հայաստանի կառավարությունը գերադասեց չհրաժարվել Սևրից և հավատարիմ մնալ Անտանտի ուխտին:

Տեղկոմների առաջին միջոցառումները ժամանակավոր խորհրդայնագլխավոր Գորխսի և Միսիանի երջաններում: Չանգեզուրը՝ ադրբեջանական ազգայնամուլների քիթախ

Չանգեզուրի այն վայրերում, որտեղ հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, ձեռնարկվեցին դրա ամրապնդմանն

¹ Այժդիդե, ք. 64, գ. 2, Կ. 11, ք. 33, տես նաև Ի. Ջոխրաբյան, 1920-ի բուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 130:

ուղղված աշխատանքներ:

Գործիսը կարմիր բանակի կողմից գրավվելուց հետո սկսել էին լայնածավալ գործել գավառային հեղկոմը և բուլշևիկյան կուսակցության գավառային կոմիտեն:

Կարմիր բանակի գորամասերի կողմից գավառի ամեն մի բնակավայր գրավվելուց անմիջապես հետո այնտեղ ստեղծվում էր նոր իշխանության տեղական մարմին հեղկոմ:

Հեղկոմներից բացի շատ գյուղերում ստեղծվում էին կուսակցական նոր բջիջներ, ամրապնդվում էին արդեն եղածները: Նախքան կարմիր բանակի մուտքը գավառ՝ բուն Ջանգեգուրում արդեն գործում էին կոմբջիջներ Գորիս գյուղում (9), Քարահունջում (10), Ալիդուլիում (11), Գեբու գյուղում (8 մարդ): Կարմիր բանակի գալուց հետո կոմբջիջներ կազմակերպվեցին Մաղանջուղ (7 մարդ), Խոտ (5), Քարաշեն (9), Բալանդուր (11), Խնածախ (4), Կոռնիձոր (5), Հալիձոր (3 մարդ) գյուղերում, իսկ Խնձորեսկ գյուղի բուլշևիկյան կազմակերպության անդամների թիվը մոտեցավ 100-ի՝

Կոմունիստական ուղղության երիտասարդական խմբերի հիմքի վրա ձևավորվեց նաև Ջանգեգուրի կոմերիտական կազմակերպությունը: Այդ գործում ակտիվ դեր էին խաղում Գուրգեն Մելիք-Դադյանը (Գումեղին), Խաչատուր Զարայեյանը, Մուշեղ Մինասյանը, Անուշավան Արզումանյանը և ուրիշներ՝:

Իր քաղաքականությունը գյուղում իրականացնելու համար նոր իշխանությանն անհրաժեշտ էր ունենալ քիչ թե շատ կայուն սոցիալական հիմք: Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ այստեղ, բուլշևիկները հենվեցին չքավոր գյուղացիության վրա:

Չնայած չքավոր գյուղացիությունը Ջանգեգուրում բազմամարդ էր, բայց այն դեռևս ամուր հիմք չէր խորհրդային իշխանության համար: Այդ իշխանությունը կարող էր ամրանալ, եթե անվերապահորեն նրա կողմն անցներ նաև միջակ գյուղացիությունը:

Ահա թե ինչու բուլշևիկյան քարոզիչները ծավալում աշխատանքներ ձեռնարկեցին գյուղացիության այդ շերտի շրջանում, որոնց արդյունքները, սակայն, գոհացուցիչ չէին. դեպի խորհրդային իշխանությունը միջակների շրջադարձը չափազանց դանդաղ էր կատարվում. նրանց բացարձակ մեծամասնությունը շարունակում էր հետևել դաշնակցականներին, գնալ նրանց կարգախոսների ետևից:

Հեղկոմների և գյուղական կոմբջիջների համար առաջին լուրջ քննությունը հացամթերումների կամպանիայի անցկացումը եղավ:

Հողասակավ Ջանգեգուրում դա չափազանց դժվար իրականացնելի խնդիր էր:

¹ ՀՀ ՀԱԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 180, ք. 6, 7, 8, 14-16, 18, 20, 22-23

^{1/} Խորհրդակերպում, Ջանգեգուր (1917-1921), էջ 85

Գյուղացիական լայն զանգվածներն իրենք հացի սուր կարիքի մեջ էին և հագիվ էին ծայրը ծայրին հասցնում: Սովորաբար ապրիլ-մայիս ամիսներին սպառվում էին հացի աղքատիկ պաշարները, գյուղացիների զգալի մասը սկսում էր սնվել կանաչեղենով, ապա՝ մրգերով, մինչև որ հնձվում էր վաղահաս գարին: Ուստի հաց մթերելը կապված էր ոչ միայն վարչական, այլև սոցիալական կարգի մեծ դժվարությունների հետ: Հացամթերումների կամպանիայի դեմ, բնականաբար, առաջին հերթին հանդես էին գալիս փոքրաթիվ ունեոր գյուղացիները, իսկ հետո նաև՝ միջակների մեծ մասը: Նրանցից շատերը հրաժարվում էին հեղկոմներին և կարմիր բանակի պարենային մասի աշխատողներին կայուն զնեքով հաց ու սննդամթերք տալ, դրանք թաքցնում էին բակերում և գոմերում փորված հորերի մեջ, այգիներում ու քարանձավներում: Ընդհատակ անցած դաշնակցականները և նրանց համակիրները բնակչությանը բացատրում էին, որ եթե հացամթերումների կամպանիան անցնի հաջողությամբ, ապա գյուղացիությունը մատնվելու է սովի: Նրանք գյուղացիներին պարզաբանում էին, որ բոլշևիկները, ինչպես Ռուսաստանում, գրավելու են ոչ միայն պարենը, այլև այգիներն ու վարելահողերը, լծկաններն ու մյուս անասունները:

Այսպիսով, իրադարձությունների հետագա ընթացքը շատ բանով էր պայմանավորելու, թե ում կողմն են անցնելու գյուղացիական հիմնական զանգվածները՝ չքավոր ու միջակ գյուղացիները:

Դաշնակցականների քարոզչությունը չէր կարող անհետևանք մնալ: Գյուղացիների մեծ մասը հրաժարվեց ենթարկվել խորհրդային մարմինների հրահանգներին և չկատարեց հաց մթերելու համար գյուղ եկած պաշտոնյաների պահանջները:

Այս պայմաններում նոր իշխանությունները դիմեցին լայնածավալ բռնությունների: Հեղկոմների անդամները և այլ պաշտոնյաներ գյուղացիներից, հատկապես ունեւորներից, հացը վերցնում էին ուժով: Բռնությունների էր ենթակվում նաև միջակների մեծ մասը¹:

Առաջնորդվելով պարենմասնատրման մասին՝ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության քաղաքականությամբ՝ հեղկոմները հետևողականորեն կիրառում էին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականություն, որն արդեն Ռուսաստանում իրեն սպառել էր, իսկ Ջանգեզուրում նոր էր սկսվում:

Գյուղացիները բացահայտորեն ընդվզում էին ռազմական կոմունիզմի կողոպտիչ քաղաքականության դեմ, ամեն կերպ դիմադրում նոր իշխանությունների միջոցառումներին:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 163, ք. 4:

Չնայած գյուղացիների համառ դիմադրությանը, այնուամենայնիվ, հացի մթերման գործը բեկ շատ դանդաղ, բայց առաջ էր գնում: Հեղկոմականները և կոմունիստները հայտնաբերում էին թաքցրած հացի մի մասը, բռնագրավում և ստեղծում «պետական պաշարներ»:

Գավառի նորաստեղծ խորհրդային իշխանության կարևոր պարտականություններից մեկը կարմիր բանակի զորամասերին հաց, սննդամթերք, անասնակեր մատակարարելն էր:

Ձանգեգուրի գավառը և գավառիկումը կուսակցական բջիջներին և գյուղական հեղկոմներին առաջադրանք էին տվել՝ սերտորեն համագործակցել կարմիր բանակի զորամասերի հետ, օգտագործել նրանց ներկայությունը՝ խորհրդային իշխանության տեղական մարմիններ ստեղծելու և ամրապնդելու համար:

Գավառ մտնելու առաջին իսկ օրերից 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությունը նորաստեղծ իշխանություններից պահանջեց անառարկելիորեն կատարել զինվորական բոլոր կարգադրությունները: Դա բնական էր, քանի որ այդ իշխանությունները փաստորեն ստեղծվել էին զինվորական սվինների ուժով: Փոխհատուցումը պիտի կատարվեր և այն էլ՝ մեծ հավելումով: Պարտքի կատարման ձևերից մեկը զորամասերին կերակրելն էր¹:

Արագ եթո՞վ գավառ մտած 11-րդ բանակի զորամիավորումները կտրված էին իրենց թիկունքային հենակետերից և բանակի մատակարարման ծառայություններից համարյա ոչինչ չէին ստանում: Բանակի գումակներում չկային հաց և այլ սննդամթերք, քանի որ դրանք չէին ուղարկվում Ռուսաստանից՝ այնտեղ սով լինելու պատճառով: Հյուսիսային Կովկասում բանակի համար փոքր քանակությամբ հաց էր մթերված, բայց այն Ձանգեգուրի նման լեռնաշխարհ տեղափոխելը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Ահա թե ինչու այստեղ մուտք գործելու հենց սկզբից կարմիր բանակին կերակրելու հոգսը ամբողջովին ընկավ գավառի բնակչության վրա:

Ձանգեգուրի բոլշևիկյան ղեկավարությունը հսկայական ջանքեր էր գործադրում կարմիր բանակի առջև «սևերես չմալու», զորամասերն անհրաժեշտ պարենով ապահովելու համար: Բայց, չնայած հեղկոմների և կուսակցական բջիջների ձեռնարկած միջոցներին, գոհացուցիչ չէին թափած ջանքերի արդյունքները:

Գյուղացիները առաջվա պես շարունակում էին հավատ ընծայել դաշնակցական գործիչներին, որոնք ընդհատակից նրանց կոչ էին անում «հաց չտալ թուրք-բոլշևիկյան զավթիչ բանակին», կգուշացնում էին գավառ եկած կարմիր բանակի զորամասերի և

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 427, 11 մաս, ք. 392-393.

նրանց աջակցող տեղի ուժերի հակազգային գործելակերպի ծանր հետևանքների մասին: Դյուղացիների վրա հատկապես մեծ ազդեցություն էին գործում այն չճշտված յուրերը, թե մթերվող հացի մի մասը ուղարկվում է Ադրբեջան՝ «ասկյարներին կերակրելու» համար¹:

Կարմիր բանակի նկատմամբ գավառի նորաստեղծ իշխանությունների երախտագիտական արտահայտություններից մեկը կոմունիստական ջոկատների ստեղծումն էր և դրանց կարմիր բանակի զորամասերի տրամադրության տակ դնելը:

Դավիեդկոմը և կուսակցության գավառային կոմիտեն բազմիցս դիմեցին Ջանգեզուրի ազգաբնակչությանը, հատկապես երիտասարդությանը՝ կոչ անելով կամավոր մտնել կարմիր բանակի շարքերը, անդամագրվել կոմունիստական ջոկատներին կամ պարտիզանական խմբերին:

Չնայած բոլոր ջանքերին արդյունքները չնչին էին: Ջանգեզուրցիները չէին ուզում ծառայել բանակում: Կամավորների թիվը միայն մատների վրա կարելի էր հաշվել: Բազմաթիվ գյուղեր չուվեցին նույնիսկ մեկ կամավոր գինավոր:

1920թ. օգոստոսի վերջին Ջանգեզուրի գավառային հեղկոմը իր՝ ազիտբաժնի գծով Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի ենթաշրջանի կոմիտեին էր ուղարկել թիվ 17 գրությունը (ռուսերեն), որտեղ հանձնարարվում էր ենթաշրջանի գյուղերում միտինգներ գումարել և կարմիր բանակի համար կամավորներ ցուցակագրել: Այդ գրությունը Խնձորեսկի կոմիտեի թիվ 52 հրամանով ուղարկվեց ենթաշրջանի Գերու, Ալիդուլիշեն, Մաղանջուղ, Քարաշեն, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Տեղ, Կոռնիձոր, Խնձորեսկ գյուղերը²: Մեպտեմբերի սկզբներին գյուղերից ստացվեցին գրության պատասխանները: Ահա դրանցից մի քանիսը.

«Քարաշեն գյուղի կազմկոմիտեից, 3 սեպտեմբերի 1920թ.: Դյուղում ժողով գումարելով և կարոյալով գրության հետ ուղարկած կոչը, ոչ ոք չցանկացավ մտնել կրասնի արմիայի մեջ, իբրև թե դաշտային աշխատանքի ժամանակ է»³:

«Խնձորեսկի շրջկազմկոմիտեին Բայանդուր գյուղի կազմկոմիտեից, 5 սեպտեմբերի, 1920թ.: Ջանգեզուրի կենտրոնական կազմկոմիտեի ուղարկած թիվ 17 գրության համաձայն հրավիրվեց ժողով, հավաքվեցին մեր ընկերները, թարգմանվեց ձեր ուղարկած տողերի միտքը, [բայց] չգտնվեց մեկը, որ ցանկանա կարմիր

¹ *Վրացյանի* վկայությամբ 1920թ. հուլիս-օգոստոս: ամիսներին միայն բուն Ջանգեզուրի շրջանից բոլշևիկները (Բաբու են տեղափոխել մոտ 20000 փուր՝ հազահատիկ, իսկ Էդրիս բաղաբից տարել են ոսկե գարյուկ, մոտ 200 գորգ, 1000 կարպետ, 500 անկողին, 100 կարի մեքենա, մի բանի՝ իսրայուր արոտ, սևղան և այլն (տես *ԱՄՄՊ* «*Մրտաշեն*, Կեսանի ուղիներով՝ Դեպրե, դեմեր, ապրումներ, 2 հատոր, 19 156):

² ՀՀ ՀԳԿԲԿՊԷ, ք. 1022, գ. 2, գ. 171, ք. 5-ի շրջերև, 6, 26:

³ ՀՀ ՀԳԿԲԿՊԷ, ք. 1022, գ. 2, գ. 269, ք. 62:

բանակ [մտնել]: Նախագահ Ա.Օհանջանյան, քարտուղար՝ Շ.Հայրապետյան»¹:

«Ալիդուլիշենի կազմակերպիչ կոմիտե, 8 սեպտեմբերի, 1920թ.: Համաձայն Ձանգեզուրի Կենտրոնական կազմակերպչական կոմիտեի թիվ 17 գրության, այսու հայտնում ենք ի գիտություն, որ գյուղում կայացավ միտինգ՝ կամավորներ ունենալու կարմիր բանակի շարքերում: Բայց գյուղում կամավոր մտնող չեղավ: Նախագահ (ստորագրություն), քարտուղար՝ (ստորագրություն)»²:

Խորհրդային նորաստեղծ իշխանությունը գավառում ընդհարվեց մի շատ ծանր՝ այնտեղ գտնվող գաղթականների խնդրի հետ: Այդ հարցը խիստ սրվեց հատկապես այն բանից հետո, երբ գավառում բռնությամբ հացամթերք էր ժողովվում կարմիր բանակի զորամասերի համար, իսկ հազարավոր գաղթականներ շարունակում էին կարոտ մնալ մի կտոր հացի:

Ձորավար Անդրանիկի հետ 1918թ. Ձանգեզուր եկած արևմտահայ գաղթականների՝ այնտեղ մնացած մասին գումարվել էր Նախիչևանի կոտորածներից փախած հայ գաղթականների մի ստվար զանգված: Գաղթականներին ոչ միայն պետք էր կերակրել, այլև բնակեցնել:

Դեռ նախորդ իշխանությունները գյուղացիներից վերցրել էին գոմեր, մայրազներ, քարանձավներ, որոնցում տեղավորել էին գաղթականներին: Չնայած դա առաջ էր բերել դրանց տերերի դժգոհությունը, բայց առայժմ ուրիշ ելք չկար, և այդ ծանր խնդրի առջև կանգնել էին նաև բոլշևիկյան իշխանությունները:

Ձանգեզուրի բոլշևիկյան նոր իշխանությունները պետք է ճշտեին իրենց վերաբերմունքը խորհրդայնացված Ադրբեջանի նկատմամբ:

Մուսավաթականները փոխել էին իրենց դիմակը և մեկ օրում «ղարձեղ» «երդվայ բոլշևիկներ»: Դա բավական էր, որ, բոլշևիկյան տրամաբանությամբ, նրանք համարվեին հայ բոլշևիկների դասակարգային եղբայրներ:

Հայ և ադրբեջանցի բոլշևիկների ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ իրենց միջև «եղբայրական» հարաբերությունների հաստատման համար ոչ մի խոչընդոտ չկա, բացի «անգլիական իմպերիալիզմի դաշնակցական գործակալներից», և եթե Դաշնակցությունը հեռանա քաղաքական ասպարեզից, ապա իրենք եղբայրական հարաբերությունների հաստատման ճանապարհին բնավ չեն ունենա լուրջ խնդիրներ:

Իսկ թե ինչեր կային ադրբեջանցի բոլշևիկյան իշխանավորների մտքում, հայտնի էր բոլորին, բացի հայ բոլշևիկ գործիչների մեծ մասից, որը կույր ջատագով էր հայ-ադրբեջա-

¹ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 269, ք. 67:

² Նույն տեղում, ք. 78:

նական «եղբայրական համերաշխության» ու «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի», անկեղծորեն հավատում էր, որ աղոթեջանցի բոլշևիկները, հանուն ինչ-որ վերացական գաղափարների, իրենց պես պատրաստ են գոհաբերելու «մեղ ազգային» շահերը:

Հայ կոմունիստները, համենայնդեպս նրանց ճնշող մասը, որքան էլ ցավալի է, չկարողացավ ճիշտ ընկալել ժամանակի անցուդարձերի իմաստն իր ամբողջության մեջ: Ի տարբերություն աղոթեջանցի գործիչների նրանք խղեալիստներ էին բառիս լավ, ազնիվ իմաստով՝ տարված համամարդկային եղբայրության գաղափարներով, միանություն հասնող պարզությամբ: Նրանց զգալի մասը, կրթություն ստացած լինելով Ռուսաստանի և Եվրոպայի համալսարանական կենտրոններում, դաստիարակված համամարդկային արժեքների առաջնայնության, ժողովուրդների համընդհանուր բարօրության ու Լրջանկության գաղափարներով, իրենց անմնացորդ նվիրել էին հեղափոխությանը՝ որպես նվիրյալ զինվորներ, մի ընդհանուր անգամ չտարակուսելով դրա արդարացիության և հաղթանակի անխուսափելիության մեջ: Ազգայինը նրանց մոտ մղված էր երկրորդական գիծ, ուրիշ ժողովուրդների ազգային շահերը նրանց համար համարյա նույնքան կարևոր էին, որքան սեփական ժողովրդինը: Ինչ խոսք, դա բխում էր ռուսական հեղափոխության բարձր գաղափարներից: Բայց այդ գաղափարները հսկայածավալ երկրի պայմաններում նրա տարբեր մասերում, ինչպես և նրանից անջատված ու անկախություն ստացած ծայրամասային պետություններում ամենազանազան դրսևորումներ էին ստանում: Հայաստանում հայ բոլշևիկների միջավայրում դա ընկալվեց որպես բացարձակ ճշմարտություն և բացառվեց դավանած գաղափարներից որևէ, նույնիսկ փոքր, շեղում դեպի ազգայնականություն: Իհարկե, երկար ժամանակ չէր անցնելու՝ ընդամենը մի քանի ամիս, երբ հայ կոմունիստներից շատերն աստիճանաբար իրենցից թոթափելու էին ոչ քիչ պատրանքներ և, անցնելով դաժան փորձությունների միջով, գալու էին դեպի ազգայինը:

Բայց դա առջևում էր, իսկ սյուստեղ խոսքը 1920 թ. ամռան դեպքերի մասին է, երբ աղոթեջանցի կոմունիստ գործիչները զբաղված էին ոչ թե պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի տեսական խնդիրներով, այլ պրակտիկ գործերով: Ի պատիվ իրենց, նրանք շատ ավելի գործնական մարդիկ դուրս եկան, եղան օրվա քաղաքական կարգախոսներով քիչ հրապուրվող կամ ընդհանրապես չհրապուրվող իրապաշտ մտածողներ և սթափ դատողներ: Հատկապես պատմական այդ ժամանակահատվածում նրանց բնորոշ եղավ ժամանակի ոգուն ու ստեղծված իրադրությանը ճարպկորեն հարմարվելու բնագործ: Նրանք մինչև վերջ ազգայինը

մղում էին առաջին գծի վրա՝ Աղբրեջանի շահերը համարելով գերագույն, իհարկե, չմոռանալով ինտերնացիոնալիզմի կարգախոսների մասին, չիռգնելով հավաստիացնել ում որ պետք է, թե իրենք ազգային շահերը կապում են հեղափոխության շահերի, մասնավորապես Արևելքի ժողովուրդների քաղաքական զարթոնքի, նրանց հակաիմպերիալիստական պայքարի շահերի հետ, առանձին դեպքերում նույնիսկ խոսում էին համաշխարհային հեղափոխության թեմաներով։ Բայց թգնու տերևով երկար ժամանակ մերկությունը ծածկելու հարկը չկար, քանի որ թուրքերի ազգային շահերն այլ բան էին պահանջում։

Աղբրեջանցի կոմունիստ ղեկավարները, որոնց թվում գերակշռում էին բացահայտ հակահայ դիրքերի վրա գտնվողները, քաջ գիտակցում էին, որ բոլշևիկյան կառավարության արևելյան քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում է իրենց ազգային շահերին, ուստի «Վիճելի» տարածքների հարցին մոտենում էին զուտ պանիսլամական-մուսավաթական դիրքերից։ Խոսքով համաձայնություն տալով խորհրդային կենտրոնական կառավարության այն տեսակետին, թե այդ տարածքների՝ Հայաստանին կամ Աղբրեջանին պատկանելու հարցը պետք է վճռվի հանգիստ պայմաններում՝ հաշվի առնելով դրանց բնակչության էթնիկական կազմը և պատմական պատկանելությունը, բայց գործով հակառակն էին անում՝ որքան հնարավոր է հարևանների հաշվին ավելի շատ տարածքների տեր դառնալ, դրանց տեղի բնակչության զանգվածների ցանկությանը հակառակ ավելացնել թուրք բնակչության թիվը, և, որ հատկապես կարևոր է, օրինականացնել բռնագրավածը։

Այսպիսով, 1920 թ. ամռանն առկա էր մտածողության երկու ուղղություն և երկու գործելակերպ. հայ կոմունիստների՝ ընդհանուր ու վերացական և աղբրեջանցի կոմունիստների՝ ճշգրիտ ու գործնական։ Պատմությունը խոսեց վերջիններիս օգտին։

Նարիման Նարիմանովի կառավարությունը ամեն կերպ նպաստում էր, որպեսզի երեկվա մուսավաթական առավել ակտիվ գործիչները, որոնք Աղբրեջանի խորհրդայնացման առաջին օրերին ձեռքբալովել էին, ազատ արձակվեն և ներգրավվեն «խորհրդային շինարարության» մեջ։ Դրա համար բավական էր, որպեսզի երեկվա ամենակատաղի մուսավաթականները, հայ ժողովրդի միսերիմ թշնամիները «ազնիվ խոսք» տային, թե անդավաճան ծառայելու են նոր կարգերին։ Մրանց թվում էին, ինչպես արլեն ասվել է, գեներալներ Շիխլինսկին, Մեհմենդարովը, Նախիջևանսկին, մուսավաթական կառավարության ներքին գործերի նախարար Ջիվանշիրը, տասնյակ ու հարյուրավոր ուրիշ մուսավաթական գործիչներ։ Այդ մասին պարբերաբար հաղորդում էին հայ մամուլի օրգանները՝ Հայաստանում և Վրաստանում։

Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Նժդեհը գրել է. «Խորհրդային գործերը՝ ոտք դնելով Ադրբեջան՝ ուժեղացրին մեր ակտիվ թշնամիներին - թաթար և տաջիկ, որոնք անպաշտոն կերպով, բայց փաստորեն վաղուց էին թշնամական գործողություններ սկսել հայ ժողովրդի դեմ»¹:

Ղարաբաղի հայությունը, որ մուսավաթական և թուրքական ուժերի դեմ երկարատև կռիվներում կարողացել էր պահպանել իր ինքնուրույն անկախ գոյությունը, այժմ կարմիր բանակի բռնի ուժով ստիպված էր ենթարկվել Ադրբեջանի շովինիստ կառավարությանը:

Ադրբեջանը նույնպիսի հետևողական անհանդուրժողականություն էր դրսևորում Նախիջևանի գավառը Հայաստանին հանձնելու հեռանկարի հանդեպ:

Բացահայտ ու գաղտնի ոտնձգությունները շարունակվում էին նաև հայկական Ջանգեզուրի նկատմամբ: Եթե դեպքերը շարունակվեին զարգանալ այնպես, ինչպես նախատեսված էր Մոսկվայում և Բաքվում, ապա Ջանգեզուրը նույնպես անխուսափելիորեն նույն բախտին էր արժանանալու, ինչին արժանացել էր Ղարաբաղը և ինչին պիտի արժանանար Նախիջևանը:

Ինչպես արդեն նշվել է, սույն ուսումնասիրության նախորդ էջերում, Ջանգեզուրի մուսուլմանական մասը դեռ 1917թ. վերջերին գավառից փաստորեն անջատվել և միացել էր հարևան ադրբեջանական տարածքներին: Այժմ, երբ խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները վերջնականապես համոզվել էին Մոսկվայի թուրքամետ քաղաքականության մեջ, բացահայտորեն առաջ էին քաշում նաև հայկական Ջանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու հարցը: Ըստ որում, ադրբեջանցիների մտքով անգամ չէր անցնում, թե Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը վիճելի են. նրանք հարցն արդեն վերջնակապես լուծված էին համարում՝ գտնելով, որ այդ երկրամասերը անվիճելիորեն պատկանում են Ադրբեջանին:

Ադրբեջանի կառավարության ռուսերեն «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը 1920 թ. ամռանը «Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքներով» ընդհանուր խորագրի տակ պարբերաբար լուրեր էր տպագրում նաև Ղարաբաղից ու Ջանգեզուրից՝ դրանով իսկ փորձելով հաստատել, թե այդ երկրամասերը պատկանում են Ադրբեջանին: Խորագրի «Ջանգեզուր» ենթավերնագրի տակ թերթը հուլիսի 30-ի համարում գրում էր, որ «Ջանգեզուրը կարմիր բանակի կողմից գրավվելուց հետո [ադրբեջանցի] փախստականները ետ են վերադառնում իրենց բնակավայրերը», որ Բաքվում պատրաստվում են Ջանգեզուրում խճուղային նոր ճանապարհների կառուցման նախագծեր, Ջանգեզուրի և Բաքվի միջև վերականգնվում է

¹ Ղ. Նժդեհ, Ինչու պայքարեց լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 78:

հեռագրական կապը, որը խափանված էր 1918 թ. ի վեր և այլն»¹:

ՀՀ արտգործնախարարության կողմից կառավարությանը ներկայացված հերթական տեղեկագրի մեջ նշվում էր, որ թուրքերը գավառի հայ բնակչության շրջանում ուժգին քարոզչություն են մղում՝ հորդորելով հպատակվել Ադրբեջանին. այլապես սպառնալով բնաջնջումով: Իր հերթին Խալիլ փաշան, որ, Մոսկվայից վերադառնալով Բաքու, հուլիսին եկել էր Գորիս, այստեղ Ջանգեզուրի հայերին առաջարկել էր ընդունել Ադրբեջանի հպատակությունը՝ նախագոշացնելով, որ հակառակ դեպքում նրանց հետ կվարվի այնպես, ինչպես վարվել է Տաճկաստանի հայության հետ²:

Երևան ուղարկված գեկուցագրերից մեկում Նժդեհը գրում էր.

«Ադրբեջանը գործում է: Նրա հարյուրավոր ագենտները՝ իրենց տարած պյուռոսյան հաղթությամբ արբեցած՝ օրնիրուն չափչփում են բուն Ջանգեզուրի և Միսիանի գյուղերը և համոզում, հավատացնում ժողովրդին, որ «Սովետական Ռուսաստանը ստիպել է Հայաստանի կառավարությանը ձեռք քաշելու Ջանգեզուրից, որ այդ երկիրը արդեն տրված է Ադրբեջանին» և այլն, և այլն:

Գլխատված ու ահաբեկված ժողովուրդը լսում է այդ բոլորը ու անգործ կատաղությամբ անիծում և՛ թշնամու կողմն անցած, իր տակաձեռն կազմող մի բուռն կաշառված դավաճաններին, և՛ յուր ղեկավարներին, որոնք այնքան հանցավոր հեշտությամբ տեղի տվեցին թշնամու ողորմելի ուժերի առաջ»³:

Նժդեհի հետախուզությունն ու հակահետախուզությունը, որոնք աշխատում էին մեծ արդյունավետությամբ և ժամանակին բացահայտում թշնամու մտադրությունները, իրենց ձեռքը գցեցին 1920 թվի ամռանը. Վարաբաղում գտնվող, Ադրբեջանի կուսակցական և պետական ղեկավար աշխատող Ասադ Կարակի՝ հուլիսի 19-ին Շուշիից գրած հույժ գաղտնի մամակը, ուղղված Ջանգեզուրի գավառից անջատված մուսոլմանական մասի ղեկավարությանը: Այս մամակը Նժդեհը հատուկ գրությամբ ուղարկում է Երևան՝ Հայաստանի ռազմական նախարարին: Գրության մեջ նշված էր. «... Ռեդարկում են ձեռքս ընկած մի դոկումենտ, որից երևում է, որ մեծամասնականները, ընդառաջելով Ադրբեջանի քաղաքական ձգտումներին, համառորեն ջանում են զինաթափել, տնտեսապես քայքայել, գլխատել և ապա տեղահանել կամ բնաջնջել Ջանգեզուրի հայությանը»⁴:

¹ «Коммунист» (Баку), 1920 г. 20 июля. Թերթի «Երրորդային Ադրբեջանի տարածքներով» խորագրի տակ Ջանգեզուրի մասին զանազան նյութեր է տպագրել նաև 1920թ. հետագուս ամիսներին (տես. օրինակ, Խոկտեմբերի 3-ի, Խոկտեմբերի 27-ի և այլ համարներ):

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 427, II մաս, ք. 392-393, գ. 2, գ. 94, ք. 9-10:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 16:

⁴ ԱԶՊԿՊԱ, ֆ. 64, գ. 1, գ. 10, ք. 8:

Կարակի մամակում ասված էր.

«Ընկերներ: Ձեր հաջողությունները խիստ ուրախացնում են մեզ: Մենք բոլորովին չենք կասկածում, որ Բաքվից հատկացված մոտ 100 միլիոն ռուբլի գումարը անօգուտ չի անցնի: Թող այլահոր օրհնի փողի ուժը, որն ավելի շատ բան կարող է անել, քան ուժեղ զորքը: Ուլքեր գիտեն հայերի հոգեբանությունը, նրանք միշտ կդառնան նրանց տերերը: Չկա մի հայ, որ փողով չձախի ամեն ինչ: Այդ ազգը, փողից բացի, ոչ մի սրբություն չի ճանաչում: Եվ հենց դրանով կարելի է բացատրել հայ լրտեսների, գործակալների բազմաքանակությունը: Ոչ մի երկրում հնարավոր չէ փողով անել այն, ինչ՝ հայերի մեջ: Սա փաստ է: Խեղճ ու դժբախտ հրեաներին զուր են մեղադրում դրանում: Ես այս մասին երկար եմ գրում, որպեսզի ձեզ ու բոլոր ընկերներին համոզեմ, որ խորապես սխալ է եղել ձեր հին քաղաքականությունը, այսինքն՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը գորքերով գրավելու քաղաքականությունը: Մենք գիտենք, որ մեր գորքերը ջախջախվեցին ու նահանջեցին, իսկ այսօր գորքերի փոխարեն մեր փողը հրաշքներ է գործում: Նորից ու նորից կրկնում եմ խորհուրդս՝ չափսոսալ ոչ մի գումար, ավելացրեք ռոճիկները, տվեք պարգևավճարներ և այն ամենը, ինչ նրանք ուզում են»: Այնուհետև հայտնելով, որ «կառավարությունը որոշել է Ղարաբաղը և Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար հատկացնել 200 միլիոն ռուբլի», նա միաժամանակ հրահանգավորում էր՝ «հարկավոր է շտապել», քանի որ «իրավիճակը կարող է հանկարծ փոխվել»: Անգլիան քնած չէ: Բաքվում կասկածներ և ենթադրություններ կան, որ նա կարող է Թուրքիային իր կողմը գրավել: Եթե դա տեղի ունենա մինչև Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելը, ապա Չանգեզուրը կարելի է դարձյալ կորած համարել: «Դեհ, այլահոր թող օրհնի մեզ, փութացե՛ք, ժամանակը չի սպասում... Ընկերական ողջույնով՝ Ասադ Կարակ»¹:

Մի քանի օր անց՝ հուլիսի 21-ին, Ա. Կարակը Շուշիից, մույն հասցեով երկրորդ մամակն է գրում, որը մույնպես, Չանգեզուրյան հետախուզության ջանքերով հայտնվում է Նժդեհի մոտ: Ահա այդ մամակը. «Ընկերներ: Եկած ընկերները պատմում են, որ մինչև այժմ դեռ զինաթափված չի Չանգեզուրի գյուղերի 90 տոկոսը, սա տխուր փաստ է: Բայց ավելի տխուրն այն է, որ մինչև այժմ Չանգեզուրի հայությունը չի գլխատված (չի թողնված առանց առաջնորդների), նրա մտավորականությունը և զինվորական պարագլուխները մինչև այժմ շարունակում են մնալ գյուղերում: Վաղը, ապստամբության դեպքում, նրանք կդառնան ապստամբության պարագլուխներ և դուրս կհանեն մեր ուժերը

¹ ՍՍՀՄԴԻՄԼ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 10, ք. 9:

Զանգեզուրից: Նորից ու նորից կրկնում են՝ ժամանակը չի ներում: Աշխատեցեք գիշեր-ցերեկ: Զանացեք, որ բոլոր աչքի ընկնող ու երևելի հայերը ձերբակալվեն: Աքսորն ու առևանգումը մի մեծ բան չէ (դժվար չէ): Կանցնեն օրեր, դրությունը կփոխվի, և նրանք կրկին կվերադառնան իրենց երկիրը: Մի կողմ թողեք մարդասիրությունը: Դրանով չի կարելի պետություն ստեղծել, երկրներ նվաճել, խաղաղ ապրել: Այստեղի ընկերներն այնքան էլ գոհ չեն Գորիսի հայկական հեղկոմի անդամներից, աշխատեցեք վերընտրել հեղկոմը և այդ ընթացքում ընտրել միայն մուսուլմանների և մեզ հայտնի ռուսների: Մոտ օրերս Գորիս կժամանի Արմենակ Ղարազյոզյանը: Նա ուշանում է փող ստանալու կապակցությամբ: Մինչև չստանա 22 միլիոն ռուբլի՝ չի մեկնի: Լավ ժամանակներ են հարստանալու, ինչու մա չօգտվի դրանից: Դեհ, թող անուշ լինի, որ մեր կառավարությունը տալիս է նրան: Նա (Ղարազյոզյանը) խոստանում է յոթ օրվա ընթացքում Զանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին: Զենք կասկածում, որ շուտով մեզ կուրախացնեք Ղափանը միացնելու լուրով: Եթե չունեք ուժ, ապա ունեք փող: Ինչո՞ւ եք հապաղում այդ ապստամբած շրջանի հարցում, արդարանալով մի ինչ-որ «Աժդահ փաշայով» (խոսքը Նժդեհի մասին է - Ա.Ս.): Զեռք առեք օրհնված միջոցներ: Հայերից որին էլ երեք միլիոն ռուբլի տաս, մա կմատուցի ձեզ այդ մարդու (այսինքն՝ Նժդեհի - Ա.Ս.) գլուխը:

Եթե փողի կարիք ունեք, հեռագրեցեք, կուղարկենք: Ողջույնով՝ Ասադ Կարաև՝¹:

Ապա նամակի վերջում մա ավելացրել էր հետևյալ հետգրությունը. «Մարտիկներով հարուստ որոշ տեղերում հայերին թուլացնելու նպատակով սպանեցեք մի ռուս ռազմիկի և դրանում մեղադրեցեք հայերին: Գիտե՞ք, թե ռուսները ինչ կանեն: Զանգեզուրում մի թողեք ոչ որևէ կարգին մարդու, ոչ էլ հարստություն, որպեսզի այդ անիծյալ ցեղը այլևս չկարողանա ոտքի կանգնել: Ռուսաստանում այդպես են արել, այդպես պետք է անեք մաև դուք: Ասադ Կարաև»²:

Կաշառված ազգուրացներին նկատի ուներ Նժդեհը, գրելով. «Բաքվի մի քանի տասնյակ կաշառված հայերով Ադրբեջանը տեր դարձավ Ղարաբաղին: Մովետականացած Ղարաբաղը վարակեց բուն Զանգեզուրի որոշ գյուղերը և թշնամու՝ թալանի տենչով խելագարված սրիկայախմբերը, գրեթե առանց կռվի, մտան Գորիս: Վերջինս իր հերթին արագացրեց Սիսիանի անկումը: Ու այսօր այդ բոլորը՝ և՛ Ադրբեջան, և՛ բուն Զանգեզուր ոտքի հանած իրենց բովանդակ ուժերը՝ և՛ զորք, և՛ տեղոր, և՛ թղթադրամների դեզեր, կաշվից դուրս են գալիս ընկճելու իրենց դեմ ծառացած Ղափանը,

¹ ՍՍՀՊԻԿՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 10, ք. 10.

² Նույն տեղում, ք. 9: Ա. Կարաևի այս նամակների մասին տես՝ մաև «Մշակ» 1920 թ., 23 սեպտեմբերի:

Գենվազը, Բաղաբերդը և Գողթանը»¹:

Թշնամու խարդավանքները չէին կարող աննկատ մնալ Չանգեզուրի հայերից:

Ղափանի, Գենվազի, Բաղաբերդի և Գողթանի 60 վաշտապետեր կոչով դիմում են «խարված զանգեզուրցիներին»՝ Գորիսի և Սիսիանի շրջանների բնակչությանը, որոնք «հաշտվել են» Ադրբեջանին ենթարկվելու մտքի հետ: «Ղափանը և յուր զինակիցները,- ասված էր վաշտապետերի կոչում,- խորապես ցավում են և զայրանում, որ դուք դեռ լուռ էք, որ դուք թույլ էք տալիս ձեր երկրի զենքը և ռազմամթերքը, հացն ու ուտեստը, գրաստներն ու լծկանները թշնամին դուրս տանի Չանգեզուրից... Նլեք կարմիր հագեք, մաքրեք ձեր գլուղերը, քավեք ձեր մեղքերը..., Մահ և սարսափ, զնդակ ու կրակ, բոլոր տեսակի դավաճաններին, Չանգեզուրը Ադրբեջանին ծախող սրիկաներին:

Ոտքի՛, ի զեն»²:

Չանգեզուրում բացահայտ դժգոհում և ընդվզում էին Ադրբեջանի ղեկավարների դեմ: Գորիսի և Սիսիանի շրջանների կոմունիստները փորձում էին մեղմել ժողովրդի զայրույթը, բնակչությանը համոզում էին վերաբերմունքը փոխել արդեն խորհրդային դարձած Ադրբեջանի հանդեպ, քանի որ այն իբր նախկին Ադրբեջանը չէ, բայց դրանից բան չէր ստացվում:

Ահա Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ գյուղում 1920թ. օգոստոսին տեղի ունեցած ծխական ժողովի արձանագրությունից մի հատված.

«Օրակարգ՝ Բաքվից եկած նորեկ ընկեր Հակոբ Մալյանի զեկուցումը: ...Ընկերը կոչ է անում, որ դուք, ընկեր գյուղացիներ, չենթարկվեք վատ էլեմենտների պրովոկացիաներին և խորթ աչքով մտիկ տաք Ադրբեջան բառին: Այն միայն մի խոսք է, իսկ կյանքի մեջ գործադրվում է Ռուսաստանի խորհրդային ծրագիրը»³:

Մակայն Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների քաղաքականությանը «իրազեկ» նման մարդկանց ելույթները և խորհուրդները սպասած արդյունքները չէին տալիս:

Հայկական Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու՝ այդ երկրի կառավարության և կոմկուսի ղեկավարության համառ ու լկտի քաղաքականությունը հանդիպում էր զավառի ողջ հայության դիմադրությանը:

1920թ. ամռանը գավառի կենտրոն Գորիս քաղաքում ստացվեցին Ադրբեջանի կոմկուսի մեծ թվով անդամատոմսեր. դրանք իր հետ Բաքվից ալստեղ էր բերել Արմենակ Ղարաբյոկյանը: Այդ անդամատոմսերը տրվեցին Գորիս քաղաքի և Գորիսի ու Սիսիանի շրջանների մի շարք գյուղերի կոմբջիզների

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 16-ի շրջերես: Տես նաև Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլղերիկան կոմիսներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 96:

² «Յառաջ», 1920, 30 սեպտեմբերի:

³ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 167, ք. 6:

անդամներին: Բայց շուտով կոմունիստներից շատերը անդամատուները ետ ուղարկեցին գավառային կոմիտե՝ դրա փոխարեն պահանջելով Հայաստանի կոմկուսի անդամի տոմս: Անհրաժեշտ եղավ կոմբջիջներում «բացատրական աշխատանք» տանել, կոմունիստներին համոզել, որ Ադրբեջանի կոմկուսից ստացված անդամատուները տրվում են ժամանակավորապես, մինչև Հայաստանի կոմկուսի անդամատուներ ստանալը:

Գորիսի շրջանի Գերու (Կյորու) գյուղի հեղկոմի 1920թ. օգոստոսի 26-ի նիստի արձանագրությունում կարդում ենք. «Մենք՝ կոմունիստներս, ստիպված ենք անմիջապես կապ պահպանել Բաքվի հետ, մինչև Երևանից հարցը կպարզվի¹»: Միաժամանակ կոմբջիջները գավկոմից պահանջում էին Գորիս քաղաքում տպագրել Հայաստանի կոմկուսի անդամատուներ և շտապ ուղարկել տեղերը՝ կոմունիստներին բաժանելու համար:

Խնձորեսկ գյուղի կոմբջիջից՝ Հարություն Թաթարյանը, գավառային կոմիտե ուղարկելով 30 հոգու ցուցակ, միաժամանակ կից գրության մեջ պահանջում էր. «Այդքանի համար պատրաստի տոմսեր ուղարկեք, իսկ դրա չափ էլ առանց անուն և ազգանուն գրելու: [Տեղում] տոմսեր պատրաստեք և ուղարկեք: Բոլորը լինի 60 հատ»²:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության գավթողական քաղաքականության դեմ վճռականորեն հանդես են գալիս ոչ միայն Զանգեզուրի աշխատավորների լայն զանգվածները՝ դաշնակցության գլխավորությամբ, այլև այդ բացահայտ շովինիստական քաղաքականության դեմ ընդվզում էին նույնիսկ գավառի կոմունիստներից շատերը:

Խորհրդային գործերի նոր հարձակումը Կադարգողթի վրա: Ղափանի գրավումը

Ինչպես վերևում ասվեց, օգոստոսի 10-ին՝ պայմանագիրը կնքելու օրը, Հայաստանի կառավարությունը Դրոյին ուղարկած հեռագրի միջոցով Ղափանի հայկական գործերի հրամանատար Նժդեհին կարգադրել էր թողնել Զանգեզուրը և անցնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքը: Բայց Նժդեհը հրաժարվել էր կատարել կառավարության որոշումը և հայտարարել էր, որ չի հեռանալու Կապարգողթից:

Կառավարության կարգադրությունը չկատարելու և չեն-

¹ ՀՀ ՀՂԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 167, ք. 11:

² Նույն տեղում, գ. 165, ք. 2:

թարկվելու համար Նժդեհը պետք է որ հետ կանչվեր պատասխանատվության ենթարկվելու: Բայց Հայաստանի իշխանությունները այդ քայլին չգնացին՝ սպասելով իրադարձությունների հետագա զարգացմանը: Ավելին, որոշ ժամանակ անց կառավարությունը ձեռնպահ մնաց նման բովանդակության մոր հրաման տալուց, քանի որ ամեն ինչից երևում էր, որ Կապարգողթը առանց կռվի չի հանձնվելու:

Եվ Նժդեհը որոշեց մինչև վերջին շունչը դիմադրել ու պաշտպանել Կապարգողթը: Նա վիրավոր էր և կարիք ուներ բուժման, բայց այդ մասին չէր մտածում, քանզի անկոտրում էին ոգին ու կամքը:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին ուղղած 1920թ. օգոստոսի 23-ի և 25-ի թիվ 24, 25, 26 պաշտոնական զեկույցներում (որոնց պատճենները հասցեագրված էին ներքին և արտաքին գործոց նախարարություններին) Նժդեհը խնդրում էր՝ առանց ուշացնելու Կապարգողթին օգնության ուղարկել կանոնավոր զորամասեր: Նա կրկին ու կրկին հավաստիացնում էր, որ չնայած բոլշևիկները գրավել են Ղարաբաղը, Գորիսն ու Սիսիանը, բայց Ձանգեզուրի ոգին ընկճված չէ, որ Ղափանը, Գենվազը (Արևիք), Բաղաբերդն ու Գողթանը պատրաստ են կռվել մինչև վերջ:

Կապարգողթը լիովին կտրված էր դրսի աշխարհից: Գորիսում և Սիսիանում խորհրդային զորքերն էին, աջից ու ձախից՝ Ադրբեջանի «բոլշևիկացած» թուրքերը, հարավում՝ Պարսկաստանն էր՝ հարափոփոխ վերաբերմունքով:

Այս պայմաններում Կապարգողթի ժողովրդի ներկայացուցիչները և զինվորական ղեկավարները օգոստոսի 25-ին հավաքվեցին Ղափանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, ուր տեղի ունեցան արարողություն և հանդես: Պահը ճգնաժամային էր. թշնամիներն ուժեղ էին, զանգեզուրցիները կորցրել էին իրենց երկրի մեծ մասը, բայց անհատում էր նրանց ազատության տենչը, անկոտրում՝ Հայաստանի հետ մնալու կամքը: Նրանց համար անըմբռնելի և անընդունելի էր, թե ինչու հայկական գավառը հայտարարված է «վիճելի տարածք»:

Կավարտում հավաքված ժողովրդական ներկայացուցիչները և զորամասերի հրամանատարները երգվեցին հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության գաղափարին, կռվել մինչև վերջին շունչը: Նրանք ուխտեցին նաև անառակելիորեն ենթարկվել հրամանատար Նժդեհին, սրբությամբ կատարել նրա բոլոր կարգադրություններն ու հրահանգները:

Կավարտի տոնականորեն զարդարված եկեղեցում գնդապետ Նժդեհը օծվեց հրամանատար-ղեկատուոր, և նրա մեջքին հանդիսավորությամբ կապեցին այդ պաշտոնը խորհրդանշող կարմիր գոտի:

Կավարտ գյուղի եկեղեցական արարողությունից ու հանդեսից հետո Նժդեհը, որն այժմ պաշտոնապես հանդես էր գալիս որպես «Ղափանի, Գենվազի, Գողթանի և Բաղաբերդի ռազմական ուժերի ղեկատուոր-հրամանատար», նոր ուժերով սկսեց արագորեն համալրել ժողովրդական վաշտերը: Շրջելով Կապարգողթի գյուղերը՝ նա կրկին ու կրկին համոզվում էր, որ այդ երկրի հայ գյուղացիների ոգին բնավ կոտրված չէ, որ նրանք այսուհետև էլ պատրաստ են կրելու էլ ավելի մեծ զոհողություններ և կատարելու նոր խոյանքներ:

Օգոստոսի 30-ին Նժդեհը Հանքերից Երևան՝ ՀՀ զինվորական մախարարին հաղորդում էր Կապարգողթում տիրող ռազմաքաղաքական դրության մասին և ներկայացնում հետագա պայքարի մի ամբողջ ծրագիր:

«Ես չգիտեմ, թե ինչով կվերջանան մեր հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև սկսված բանակցությունները, գրում էր Նժդեհը.՝ սակայն, քաջ գիտեմ, որ Ադրբեջանին զիջել ապստամբ Կապարգողթը, նշանակում է մեծապես դժվարացնել մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը»²:

Դիկատատոր-հրամանատարը նշում էր, որ իրենք որոշել են կառչել Կապարգողթի ամեն մի բարձունքից, որպեսզի ռիսերիմ թշնամին ի վիճակի չլինի մշտական կրակի ու տեղորի տակ պահել նրա ժողովրդին: «Ձեռքից տալով Ղափանի, Գենվազի, Գեղվաձորի ու Գողթանի բնական ամրությունները, Արարատյան հարթավայրերում մենք հեշտությամբ չպետք է կարողանանք կազմակերպել ու վարել մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության դժվարին գործը»³: Նա գտնում էր, որ թշնամուն զիջել Չանգեզուրը և Գողթանը, որոնք Հայաստանի Հանրապետության համար կատարում են ամրակուռ բերդերի դեր իրենց վրա քաշելով և զբաղեցնելով թշնամու բազմաքանակ ուժեր, դա կնշանակեր ոչ միայն զգալիորեն վտանգել Հայաստանի դրությունը, այլև մահվան դատապարտել Կապարգողթի և Բաղաբերդի ազգաբնակչությանը:

Ահա թե ինչու այդ ազգաբնակչությունը վճռել է մեռնել, բայց չհանձնվել ստրկության, շեշտում էր Նժդեհը: Այդ լավ գիտե բուն Չանգեզուրը և Մխիհանը գրաված հակառակորդը, լավ գիտե, որ այդ շրջանների նվաճումով դեռ տեղը չի Չանգեզուրի: «Մեր թշնամուն պետք է Խալիլ և Նուրի փաշաների ուժերը օգնող հաղթական Ղափանը, նրա Խուստուփը, Գեղվաձորի բերդերն ու բարձունքները, Գողթանի Ղափուջուղը, Գենվազի Այիչանգը, Կապարգողթի այդ փոքր Մասիսներն են պետք, որոնց տիրելով ևս

¹ Մ. Արաքեան, Կհանրի ուղիներով: 'Կապեր, դժբեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 152:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 21

³ Նույն տեղում:

ընդմիջտ պետք է տեր դառնա Ջանգեզուրին»։ Բայց դա չի կարելի թույլատրել անգամ կյանքի գնով։

Ուստի հրամանատար-ղեկտատորը Նրևանին խնդրում էր.

«Մի՛, մի՛ քեք այս գերազանցորեն հերոս ու հայրենամուտ ժողովուրդին, մի՛ զիջք նրա սրբազան երկիրը, որը իր ծոցի մեջ տեղ է տվել մեր պատմությունը զարդարող հերոսներից ամենամեծերին՝ Դավիթ Բեկին, Թորոս իշխանին։ Ոչ մի զիջում։ Ձիջումը գերություն է, կոտորած ու մահ մեզ համար։ Նքե չպետք է տեր կանգնեք մեզ, միացած պահեք մեզ մեր յոթն անգամ սիրած Հայաստանին, թողեք մեզ բախտի կամքին, մենակ, անկախ։

Մենք, որ ապրել ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, հպարտ ու հերոսական մահով մեռնել էլ գիտենք։

Աստված և իմ սիրտը իմ Հանրապետության հետ»¹։

Մյուս կողմից՝ իրենց ուժերն էին խմբավորում կարմիր բանակն ու թուրք-ադրբեջանական ուժերը՝ Ջանգեզուրի մնացյալ մասին վերջնական մահացու հարված հասցնելու համար։

1920թ. օգոստոսի կեսերին որոշվեց 11-րդ կարմիր բանակի թիվ 248, 249, 250, 251 և 252 ռուսական գնդերից կազմել հարվածող մի զորախումբ, որը պետք է առաջ շարժվեր Ղափան-Գեմվազ ուղղությամբ. օղակի մեջ առնել այդ երկու շրջանները, շրջապատել և ջախջախել Նժդեհի զորամասերը։ Ռուսական հարվածող զորախմբին աջակցելու էին Նախիջևանում և Ջիբրայիլում գտնվող թուրք-բուլղարական զորամասերը՝ խփելով Նժդեհի թիկունքին։

Հարվածող զորախմբի գաղափարի հրապարակ գալուն զուգընթաց, 28-րդ դիվիզիայի՝ Շուշիում գտնվող շտաբից դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին և դիվիզիայի զինկոմ Բերեժկոն գաղտնի հեռախոսագրով հրահանգ իջեցրին նույն դիվիզիայի՝ Ջանգեզուրում գտնվող զորամասերի հրամանատարությանը։

Հրահանգում ասված էր, որ Ջանգեզուրի և Նախիջևանի գավառներում խորհրդային իշխանության ամրապնդմանը մեծապես խոչընդոտում է Դրոյի նոր հարձակման վտանգը Վայոց ձորի կողմից և հատկապես Ղափանի հանքերի շրջանում ամրացված «գնդապետ Նժդեհի բանդաների առկայությունը»։

Թեև նա զենքի տակ ունի ընդամենը 200-300 մարդ, բայց նրանց թիվը շուտով կարող է աճել մինչև 1000 հետևակ և 200 հեծյալ կովոդներով, քանի որ գնդապետի թույլտվությամբ բերքը հավաքելու համար գյուղերն անցած զինյալները շուտով կվերադառնան իրենց վաշտերը։

Հետախուզության տվյալների հիման վրա Նեստերովսկին և Բերեժկոն տեղեկացնում էին՝ թշնամին ունի 9 լեռնային և 4 դաշտային հրանոթ, 18 գնդացի. այդ կրակային ոչ մեծ հզո-

¹ ՀՀ ԴԿՊԼ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 78, ք. 25

րությամբ նա իր ձեռքում պահում է Կատարի գործարանների շրջանը և դրան հարող Կավայտ, Արծվանիկ, Սևքար, Գյուտկում, Վաչագան և ուրիշ գյուղեր. պաշտպանական գիծը կիսաօդակաձև ձգվում է Կատարի գործարանների արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան կողմերով. հատկապես աչալուրջ հսկվում է Կատարի գործարաններին մոտ ընկած շրջանը¹:

Այնուհետև ասված էր, որ «այդ բանդաների վերացման համար այժմ պահն ամենահարմարն է», նկատի առնելով, որ հացահատիկի բերքահավաքի ամենաեռուն շրջանն է, և այդ պայմաններում Նժդեհի համար անհնարին կլինի իր վաշտերը արագորեն համալրել նոր ուժերով:

Նշելով Կատարի գործարանների և հանքերի շրջանի վրա հարձակման հիմնական ուղղությունները՝ դիվիզիայի հրամանատարն ու զինկոմը այնուհետև հանձնարարում էին.

«Կատարի գործարանների գրավումից հետո Գորիս է ուղարկվում գրավված ամրոցի ավարը՝ բնդանոթները, արկերը, գնդացիքները, փամփուշտները, ավտոմոբիլները և այլն. ինչպես նաև ուղարկվում են ձերբակալված հակահեղափոխական սպաները: Խորհրդային իշխանություն հաստատելու և նրա ու կարմիր բանակի նպատակները բնակչությանը բացատրելու նպատակով մի քանի միտինգներ կազմակերպելուց հետո գնդերը վերադառնում են Գորիս: Օպերացիան սկսվում է օգոստոսի 28-ից ոչ շուտ, ռազմական արշավը, հաշված նաև զորամասերի վերադարձը Գորիս, տևում է 10 օր»²:

Ապա, միանգամայն արիամարիեով հակառակորդի ուժերը և ցուցաբերելով զարմանալի անհոգություն, Նեստերովսկին ու Բերեժկոն ցուցում էին տալիս. «Զորամասերը առաջանում են, ունենալով թեթև հանդերձանք, մատակարարվում են միայն անհրաժեշտ քանակի պարենով, զինամթերքով ու բեռնակիր գումակով»³:

Տեղեկանալով առաջիկայում դեպի Ղափան կարմիր զորքերի առաջխաղացման մասին՝ տեղի բուրքերի դեկավարները նամակներով ու խնդրանքներով կարմիր բանակի հրամանատարներին շտապեցնում էին օր առաջ սկսել հարձակումը:

Ղափանի շրջանի թրքությունը պահը հարմար էր համարում կարմիր բանակի ձեռքով վերջնականապես հաշվեհարդարի ենթարկելու տեղի ողջ հայությանը և իրականացնելու շրջանը լիովին թրքացնելու վաղեմի ծրագիրը:

1920թ. օգոստոսի 23-ին 28-րդ դիվիզիայի շտաբից վերադասին էին փոխանցել 84-րդ հրաձգային բրիգադի հրամա-

¹ ՀՀ ՀճկԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 122, ք. 1.

² Նույն տեղում, ք. 2:

³ Նույն տեղում:

նատարին և զինվորական կոմիսարին գրած «Ղափանի շրջանի թուրք փախստականների ներկայացուցիչ» հետևյալ դիմումը, որ նա Շուռնուխ գյուղում համձնել էր Բարգուշատի շրջանի միլիցիայի պետ Ա. Մալյանովին:

«Ղափանի շրջանի 30 հազար փախստական մուսուլմանների անունից,- ասված էր դիմումի մեջ,- ես խնդրում եմ միջոցներ ձեռնարկել մեզ ազատելու դաշնակների լծից: Մենք մեր հերթին կարող ենք կռվի դաշտ հանել 500 լավ, փորձված մարտիկներ, որոնք կարմիր բանակի հետ ձեռք-ձեռքի տված կզնան դաշնակներից մաքրելու Ղափանի շրջանը: Մենք չենք առաջնորդվում ազգային վրեժով, քանի որ գիտենք, որ կարմիր բանակը դա թույլ չի տա: Եթե կարմիր բանակը մեզ շուտով չազատագրի, ապա կարող ենք ոչնչանալ, քանի որ մենք գենք չունենք, և փախստականների մեծ մասը հիվանդ է: Հուսով եմ, որ Ղափանի շրջանը մաքրելուց հետո մեզանից շատերը կմնան կարմիր բանակի շարքերում մինչև քաղաքացիական պատերազմի ավարտը»¹:

Ղափանի շրջանը «դաշնակներից մաքրելը» թուրքերի իրական մտադրությունների քողարկումն էր, քանզի նրանք առիթը բաց չէին թողնում կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարներին համոզելու, որ դաշնակցականներ են Ղափանի և ընդհանրապես Ջանգեզուրի բոլոր հայերը՝ բոլորն էլ խորհրդային իշխանության և Ռուսաստանի թշնամիներ: Հետևապես «դաշնակներից մաքրելու» պահանջը հավասարագոր էր գավառը «հայերից մաքրելու» պահանջին:

Հարվածող գործնասի կազմավորման նպատակով օգոստոսի 25-ից սկսվեց զորամասերի արագ վերախմբավորումը: 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Մեմյոնովին հրամայվեց Գորիսում և Անգեղակոթում կենտրոնացնել 250-րդ և 251-րդ գնդերը՝ հրետանու հետ: 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի հրամանատար Նիկիտինը հրաման ստացավ ուժերը կենտրոնացնել Գորիսում, բայց 70-80 սրից բաղկացած մեկ հեծելավաշտ ուղարկել Բազարչայ, զորափակոց կազմել Կըսր սարի վրայով: Նախիջևանում գտնվող 1-ին հեծյալ գնդի հրամանատար Տերեխովն առաջադրանք ստացավ մեկ հեծելավաշտ ուղարկել Ջահրի, մյուսը Կարմանիովկա՝ դրանցով ստեղծելով զորափակոցներ Շահ-թախտ - Խոկ - Ջնաբերդ-Մուլթանբեկ - Քյուքի գծով: Միաժամանակ, հրամանատարությունն անհրաժեշտ միջոցներ էր ձեռնարկում իմանալու, թե կարմիր բանակի զորամասերի մոտակա առաջխաղացման կապակցությամբ ինչ մտադրություններ կարող են ունենալ մի կողմից քեմալականները, որոնք դեռևս բնավորված

¹ ՀՀ ՀՂԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 125, ք. 1

էին Նախիջևանում, մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Կարմիր բանակին օգնություն ցույց տալու համար տեղագին աշխատանքի լծվեցին Ջանգեզուրի խորհրդայնացված շրջանների հեղկոմները և կոմբջիջները: Գավառային կոմիտեն պրոպագանդիստական-քարոզչական լայն գործունեություն ծավալեց բնակչության շրջանում, որպեսզի ցույց տա, թե կարմիր բանակը միայն ու միայն ունի ազատագրական նպատակներ: Փորձում էին մարդկանց համոզել, թե բուլշևիկները գավառ են եկել ոչ իբրև քեմալական թուրքերի և խորհրդային Ադրբեջանի դաշնակիցներ, ինչպես ներկայացնում են դաշնակցականները, այլ՝ իբրև ազատարարներ:

Հատկապես կարևորություն էր տրվում Ղափանին, որը պատրաստվում էր դիմադրության: Տարբեր ճանապարհներով այնտեղ ուղարկվեցին Գորիսում տպագրված զգալի քանակությամբ թոուցիկներ ու կոչեր, որոնք տեղի կոմունիստների միջոցով ցրվում էին բնակչության շրջանում:

Ճիշտ է, բուն Ջանգեզուրի (Գորիսի) և Սիսիանի շրջանների համեմատությամբ բուլշևիկյան շարժումը Ղափանի շրջանում բավականին թույլ էր: Ղափանի առաջին խորհրդայնացման նախօրյակին այնտեղ ընդամենը կար ձևավորված 5 անլեզալ կոմբջիջ, ինչպես նաև կային 45-50 ակտիվ կոմունիստներ այն գյուղերում, որոնցում չկային կազմակերպված բջիջներ: Բայց այդ ոչ մեծ ուժերով Ղափանի բուլշևիկները՝ Բագրատ Հարությունյանի գլխավորությամբ նկատելի գործունեություն էին ծավալել:

Հատկապես կազմակերպված էին Հանքերի, Շիկահողի, Ծավի, Կեմանցի, Սևքարի, Վաչագանի կոմունիստները: Այս գյուղերի և Հանքերի վրա ուժեղ էր Բաքվի ազդեցությունը. դրանց երիտասարդության զգալի մասը, որ տարիներ շարունակ աշխատում էր նավթահանքերում, մշտական շփման մեջ էր համերկրացիների հետ և ծննդավայր էր բերում բուլշևիկյան գաղափարներ¹:

Հարվածող կարմիր բանակի խմբավորումն արդեն պատրաստ էր շարժվելու Կապարգողթի վրա, երբ վերին հրամանատարությունից կարգադրություն եկավ՝ որոշ ժամանակով հետաձգել առաջխաղացումը և սպասել նոր հրամանի:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ցուցում էր ստացել՝ Ղափանի և Մեղրու վրա գործեր շարժելուց առաջ նորից փորձել Նժդեհին համոզել, որ նա այդ վայրերը հանձնի առանց կռվի: Կատարելով այդ հանձնարարականը՝ բանակի հրամանատարությունը անհրաժեշտ գտավ Ջանգեզուրի գավառի կուսակ-

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊ(1), ք. 4033, ց. 4, գ. 325, ք. 2:

ցական և խորհրդային նորաստեղծ մարմինների ու բանակի ներկայացուցիչներից միացյալ մի պատվիրակություն կազմել, հանդիպել Նժդեհին և նրա հետ քննարկել խաղաղությամբ զենքերի վար դնելու հնարավորության հարցը: Բանակցելու համար Չանգեզուրի գավառային հեղկոմն իր կողմից պատվիրակներ նշանակեց Երեմիա Բակունցին և Բագրատ Հարությունյանին:

Պայմանավորվածության համաձայն, Գորիսի շրջանի Երիցաթումբ գյուղում բանակցություններ սկսվեցին Չանգեզուրի ազգային իշխանությունների և խորհրդային ներկայացուցիչների միջև: Նժդեհը անգիջում դիրք գրավեց:

Խորհրդային կողմի ներկայացուցիչները նորից փորձեցին համոզել, թե վիճելի տարածքներ, այդ թվում՝ Չանգեզուր, խորհրդային զորքեր են մտցվում ժամանակավորապես: Դա նշանակում է, որ այդ տարածքները «առաջժ» անցնում են Խորհրդային Ռուսաստանի տրամադրության տակ և դրանց վրա չեն տարածվելու ո՛չ Ադրբեջանի և ո՛չ էլ Հայաստանի պահանջները, մինչև որ կստեղծվեն խաղաղ պայմաններ. և այդ պայմաններում կքննարկվեն դրանց՝ Ադրբեջանին կամ Հայաստանին պատկանելու հարցերը՝ հիմքում ունենալով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը: Ասվեց, որ նոր արյունահեղությունները ոչ մի օգուտ չեն բերելու խաղաղություն տենչացող հայ ժողովրդին, որ դիմադրությունը շարունակելու դեպքում Չանգեզուրի բնակչությունը նոր արհավիրքներ է ապրելու, ավելին, դա առաջ է բերելու նոր բարդություններ ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունների միջև: Բացառված չէ, զգուշացնում էին խորհրդային կողմի պատվիրակները, որ այդ բարդացումները կարող են ճակատագրական լինել՝ սպառնալով մույմիսկ Հայաստանի Հանրապետության անկախությանը, նրա բուն գոյությանը:

Բանակցությունների ընթացքում Նժդեհը մերժեց խորհրդային կողմի բոլոր փաստարկները և հանդես եկավ հակափաստարկներով: Նա կտրականապես մերժեց Չանգեզուրից հեռանալու առաջարկը՝ հայտարարելով, որ միայն զենքը կարող է ելք որոշել ստեղծված դրությունից:

Իսկ որտեղի՞ց էր զենքը զանգեզուրցիներին. չէ՞ որ ամբողջ երեք տարի Չանգեզուրը կտրված էր դրսի աշխարհից: Արդյո՞ք դիմադրության համար նրանք զենքի բավարար պաշար ունեին, թե՞ Նժդեհի ասածը պարզապես գեղեցիկ մեռնելու բաղձանք էր:

Եռամյա գոյության անկախ տարիներին Չանգեզուրի բնակչությունը ինքնապաշտպանության նպատակով, այնուամենայնիվ, կարողացել էր զանազան տեղերից զենք հայթայթել: Չենք էր տեղափոխվել մահ Հայաստանի Հանրապետության Տրեանի և Քեշիշքենդի ռազմական պահեստներից: Վերջապես, խաղաղ

տարիներին Դափանի հանքերում մնացած պաթուցիկ նյութերից պատրաստվում էին մեծ թվով ձեռնառումներ և փամփուշտներ:

Խորհրդային գրականության մեջ տեղ էր գտել այն չիմնավորված տեսակետը, թե անգլիացիները 1918-1920թթ. գեներով օգնում էին Ջանգեզուրի հայերին: Բ. Խորապետրյանը վիճարկելով Ս. Սողոմոնյանին՝ ճիշտ է նկատել, որ անգլիացիները Նժդեհին օգնություն ցույց տալ չէին կարող, որովհետև գերմանաթուրքական բլոկի պարտությունից հետո, այսինքն՝ 1918թ. աշնան վերջերից սկսած, գրեթե մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, նրանք ամեն կերպ ջանում էին հայկական Ջանգեզուրը միացնել մուսավաթական Ադրբեջանին, հետևապես, խոսք լինել չէր կարող անգլիացիների կողմից գավառի պաշտպանական ուժերին ռազմական օգնություն ցույց տալու մասին:

* * *

1920թ. օգոստոսի 26-ին 11-րդ կարմիր բանակի 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկուն տրվեց օպերատիվ հրաման՝ առաջ շարժվել դեպի Դափանի հանքերի շրջանը և գրավել այն: Այդ գործողությունը վերջացնելուց հետո զորքերը պետք է շարունակեին առաջխաղացումը և գրավեին Մեղրու շրջանը:

Մեպտեմբերի 1-ին կարմիր բանակի զորքերը Գորիսի շրջանից երկու ուղղությամբ շարժվեցին դեպի Դափան: Մեկ զորասյունը առաջացավ Գորիս-Դափան խճուղով, մյուսը՝ Տաթև - Տանձավեր - Խոտանան գծով:

Երբ կարմիր բանակի զորքերը, Տաթև գյուղից դուրս գալով, ուղղություն վերցրին դեպի Տանձավեր գյուղ, գավառային կոմիտեի և գավիտելյոմի նախաձեռնությամբ Գորիսի Հայիժոր գյուղում (որն այն ժամանակ մույնանուն ենթաշրջանի կենտրոնն էր) խորհրդակցության հավաքվեցին Ջանգեզուրի բոլշևիկյան նախկին ընդհատակայինները, խորհրդային և կուսակցական ակտիվիստներ: Խորհրդակցությունը, որ վարում էր գավառային հեղկոմի նախագահի տեղակալ Միշա Չալյանը, որոշում ընդունեց՝ անմիջապես կազմակերպել կոմունիստական զինված ջոկատ և կարմիր բանակի զորամասերի շարքերում կռվի գնալ Կապարգողթի դեմ: Խորհրդակցությունից անմիջապես հետո բոլոր մասնակիցները ցուցակագրվեցին չոկատին: Նրանց թվում էին Ալեքսանդր Մելիք-Դադայանը, Հարություն Թովմասյանը, Անդրանիկ Խաչատրյանը, Բախշի Հովհաննիսյանը, Բագրատ Խաչատրյանը, Բեգլար Ջորումցը և ուրիշներ¹ Նույն օրը ցուցակագրվեցին նաև ուրիշ կոմունիստներ ու անկուսակցական ակտիվիստներ, և չոկատի թիվը

¹«Հին բոլշևիկների հիշողություններ», գիրք 2, էջ 632-633

հասավ 75 մարդու: Գավիեղկոմի կոմունիստական ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Յաշա Մկրտչյանը, որը մինչ այդ գլխավորում էր Ղափանի շրջանային ժողովրդական միլիցիան:

Ջոկատը գործում էր Ջանգեզուրում գտնվող 11-րդ բանակի զորամասերի հետ սերտորեն համագործակցած և ղեկավար ցուցումներ էր ստանում կարմիր բանակի հրամանատարությունից¹:

Հաջորդ օրը դուրս գալով Հալիժոր գյուղից՝ կոմունիստական ջոկատը Չրոչըռ սարի վրայով ուղղվեց դեպի ռազմաճակատ: Ճանապարհին այն համալրվեց զինված գյուղացիներով: Օրինակ, Մալդաշ գյուղում կամավոր զինյալներին միացավ մի ստվար խումբ: Առաջացած ռուսական զորամասերին դեռ չհասած ջոկատի կազմում արդեն հաշվվում էր 150 մարդ:

Գորիս-Ղափան խճուղով շարժվող խորհրդային զորասյունն արագ երթով մոտեցավ Ջեյվա (Դավիթ Բեկ) գյուղի տարածքին, ապա, զարգացնելով հարձակումը, ամրացավ գյուղից հարավ ընկած բարձունքներում: «Այդ շրջանի գյուղերից, - գրել է Նժդեհը, - կռվին մասնակցեց միայն մեկը՝ Ջեյվան, և կռվեց արիաբար: Մեպաձև թաղված լինելով Բարգյուշատի կրճի մեջ, նա, Ղափանի առաջամարտիկի դերում, ավելի քան երկու ամիս դիմադրեց թշնամու բոլոր հարձակումներին և մարզվեց, թրծվեց կռիվների մեջ»²:

Ղափանի վրա հարձակման ընթացքում գավառի խորհրդային մարմինները և կոմունիստական կազմակերպություններն ամեն ինչով աջակցում էին կարմիր բանակի զորամասերին: Կոմունիստների առջև խնդիր էր դրված հետախուզել Կապարգողթի զորամասերի դասավորությունը և կարևոր տեղեկություններ հաղորդել կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարությանը, գաղտնի քարոզչություն տանել Նժդեհի զինվորների մեջ՝ նպատակ ունենալով կազմալուծել զորամասերը: Կարևոր համարվեց նաև եռանդուն ջանքերով կուսակցականներից և անկուսակցական գյուղացիներից ու բանվորներից կազմակերպել զինված ջոկատներ, որոնք Նժդեհի զորամասերին պետք է հարվածեին թիկունքից և փակեին նրանց ճանապարհները:

Նժդեհը որոշել էր Գորիս-Ղափան խճուղով հարձակվող կարմիր բանակի զորասյունը կանգնեցնել Դավիթ Բեկ-Արծվանիկ գծի վրա, ուստի նրա զորամասերն ամրացել էին այդ գծի բնական ամրություններում: Կանոնավոր վաշտերից բացի նա այստեղ էր բերել նաև Ղափանի գյուղերից եկած գյուղացիական թոթցիկ ջոկատներ:

Սկսվեց արյունալի ընդհարումը, որի հետևանքով երկուստեք

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, թ. 3:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկնան կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 98:

գոհեր եղան, բայց խորհրդային գործառնության կորուստները շատ ավելին էին: Նժդեհի կողմից հատկապես կատաղի էին կոմուն գյուղերից եկած զինյալները: Պատճառներից մեկն այն էր, որ կարմիր բանակի զորքերի հետ Դավիթ Բեկ գյուղի ուղղությամբ հարձակմանը մասնակցում էր մաս Ադրբեջանի թուրքերից կազմված մի մեծ ջոկատ¹:

Գնալով կարմիրբանակայինների ճնշումն ուժեղացավ, և գյուղացիներից շատերը, թողնելով դիրքերը, հեռացան տները: Չնայած Նժդեհը ջանքեր գործադրեց ետ բերելու ռազմաճակատը մերկացրած գյուղացիներին, բայց նրան այդ բանը չհաջողվեց:

Սեպտեմբերի 1-ից կոիվներն այդ ճակատում վերսկսվում են և շարունակվում մեծ չափերով ու շտեմոված կատաղությամբ: Խորհրդային գործառնության միաժամանակ գործողություններ են սկսում Ինջաբեյի, Գեղվաձորի և Գյազբեյի կողմից: «Կարմիր հրամանատարությունը ոտքի էր հանել Բարգյուշատի, Խանդի, Հաքյառուի, Այրիչայի և Գեղվաձորի բովանդակ ուժերը: Օգնական ուժեր են հասել և Ջիբրայիլից»², -գրում էր Նժդեհը:

Բոլշևիկները գիտեին, որ Վափանի կոմիտեների ուժերի գրեթե 80%-ը չի մասնակցում կոիվներին, որովհետև ժողովուրդը, խոտհարքն ու հումձը սկսված լինելու պատճառով, թողել էր զենքը և վերցրել մանգաղը: «Թշնամին գիտե և այն, որ ես պետական կանոնավոր զորք չունեմ, որ այդ օրերին ստանձնելով երկրի ինքնապաշտպանությունը՝ գյուղացիությանը հնարավորություն եմ տվել, որպեսզի նա ավարտի իր դաշտային աշխատանքները: Այժմ թշնամին գիտե այդ բոլորը և վճռականորեն շարունակում է կոիվը»³:

Արյունահեղ ընդհարումներից հետո՝ սեպտեմբերի 2-ին, խորհրդային գործառնությունը գրավեցին Դավիթ Բեկը, ապա առանց հանգիստ առնելու բոլոր հարձակում սկսեցին Դավիթ Բեկ-Կարմրաքար (Վզդաշ)-Ինջաբեյ գծով: Նոր ընդհարումներ եղան: Հայկական ուժերը նահանջեցին, և բոլշևիկները գրավեցին Արծվանիկ, Չափնի, Սևքար, Ընկենաց, Բարաբաթում գյուղերը:

Երբ կարմիրբանակայինները մտան Արծվանիկ, այնտեղ նրանք ոչ մի բնակչի չհանդիպեցին, քանի որ բոլորը փախել էին ներքևի ձորերը կամ շրջանի հեռավոր գյուղերը՝ վախ ունենալով, թե Ադրբեջանի թուրքերը և բոլշևիկները դաշն կնքած գալու և «կացիներով կոտորելու են բոլորին»: Նույնիսկ գյուղի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար Արարատ Տեր-Հարությունյանին չէր հաջողվել իր հորդորներով գյուղացիներին ետ պահել փախուստից⁴:

Կարմիր բանակի գործառնության հարձակումը հաջող էր զարգանում մաս Տաթև-Տանձավեր - Խոտանան ուղղությամբ: Այս

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կոիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 98:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 99:

⁴ ՀՀ ՀՎԿԳԿՊ 11, ք. 4033, գ. 4, գ. 245, ք. 37:

գծի վրա Նժդեհի ուժերը տևական դիմադրության համար ավելի քիչ էին պատրաստ, ուստի համարյա առանց կռվի թողնելով Վերին ու Ներքին Խոտանան գյուղերը՝ շտապ հեռացան: Առաջ շարժվելով՝ կարմիրբանակայինները՝ համարյա առանց դիմադրության գրավեցին նաև Ձորաստան (Խյաղաթ), Շրվենանց, Առաջաձոր, Նորաշենիկ և այդ ենթաշրջանի մյուս գյուղերը:

Ռազմակալելով Ղափանի շրջանի զգալի մասը՝ խորհրդային երկու զորասյուները, մեկը՝ Ինջաբեյի, մյուսը Գեղվաձորի վրայով շարժվեցին դեպի Հանքեր և գրավեցին այն:

Հաշվի առնելով Հանքերի և նրա շրջակա վայրերի՝ որպես պաշտպանական բնական ամրությունների կարևորությունը՝ Նժդեհը որոշեց բոլոր միջոցներով դրանք պահել ձեռքում: Հեծելագործով շտապ զբաղեցնելով Ողջի գետի ձախ ափի Զալին Գյոլ սարալանջը՝ նա այնտեղ հարմար դիրքեր գրավեց՝ նպատակ դնելով հանկարծակի հարձակում կատարել կարմիր բանակի զորամասերի վրա և օախջախել դրանք: Նժդեհը հատկապես մեծ կարևորություն էր տալիս Գերասիմ Աթաջանյանի հեծյալ խմբի դիրքին, որը բռնել էր սարալանջի հարավարևմտյան փեշերը:

Երբ երևաց խորհրդային զորասյան առաջապահը, հայկական զորամասերը, դուրս գալով իրենց դիրքերից, ուժեղ գրոհ ձեռնարկեցին՝ փորձելով զորասյունը սեղմել կիրճի մեջ: Հանկարծակի սկսած այդ գրոհը սկզբում սասանեց ռուս զինվորների մարտակարգը, բայց, շատ չանցած, զորասյան հրամանատարությունը կարողացավ արագ կողմնորոշվել: Սրընթաց հակագրոհով կարմիրբանակայինները Նժդեհի ջոկատներին ետ մղեցին ելման դիրքերը: Ուժեղ ճնշման տակ հայկական ուժերը մահանջեցին Ողջի գետի աջ ափը: Սեպտեմբերի 6-ին ռուսական զորքը մտավ Ղափանի հանքերը:

Կարմիր բանակի զորամասերին օգնություն էին ցույց տալիս Ղափանի շրջանի բոլշևիկները: Առանձնապես ակտիվ էին գործում Շիկահող, Ծավ, Կեմանց, Սևբար գյուղերի կոմբջիջները: Նրանց կազմակերպած զինված ջոկատները թիկունքից հարվածում էին Նժդեհի զորամասերին և կորուստներ պատճառում: Ռազմական գործողությունները պլանավորելիս կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարները հաշվի էին առնում տեղի կոմունիստների և նրանց համակիրների առաջարկությունները: Վերջիններս ռուսական զորքերին ուղեկցում էին առավել հարմար վայրերով, կարմիրբանակայինների հետ երթեր էին կատարում դժվարանցանելի լեռանցքներով և անտառներով:

Սեպտեմբերյան օրերին հատկապես աչքի էին ընկել Շիկահող գյուղի կոմունիստները: Գյուղի կոմբջիջն աշխատում էր մեծ եռանդով, ակտիվ քարոզչություն էր տանում ոչ միայն տեղի, այլև

հարևան գյուղերի բնակիչների շրջանում, նրանց տրամադրում Նժդեհի ու նրա զինակիցների դեմ, շատերին ներգրավում կռիվ մեջ: Շիկահողի կոմբջիջում էին աշխատում Բագրատ Հարությունյանը, Պատվական և Փառանձեմ Բաբայանները, Լևոն Ստեփանյանը, Երեմ Կարապետյանը և ուրիշներ:

Շիկահող գյուղի կոմբջիջի գործունեության մասին Բաքվում լույս տեսնող հայերեն «Կոմունիստ» թերթը գրում էր. «Այդ յաչեյկան (կոմբջիջ) և Շիկահողն ընդհանրապես մեծ դեր են խաղում խորհրդային իշխանությունը գյուղերում տարածելու գործում: Երբ կարմիր զորքը նորից ետ է դառնում և քշում Նժդեհին, շիկահողցիք կարմիր դրոշով գալիս են Հանքերը, զորքը տանում իրենց գյուղը և այնտեղ հաստատում խորհրդային իշխանություն»¹: Այնուհետև թերթը նշում էր. որ Նժդեհը Ղափանի իր նախկին զինվորներին ուղղված նամակում գրել է, թե այդ գյուղի բնակչությունն իրեն անգամ մի գինվոր չի տվել, «մինչդեռ այսօր կարմիր զորքերին 30 զինված կամավոր է տալիս»²:

Կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Ղափանի հանքեր հոգեփոխություն Կառաջ բերեց այն գյուղերում, որոնք դեռ չէին գրավվել բուլշևիկների կողմից:

Դրանց բնակիչների մի մասը պահանջում էր առանց դիմադրություն ցույց տալու ընդունել խորհրդային իշխանությունը: Առանձին գյուղական համայնքների կողմից պատվիրակներ ուղարկվեցին Հանքեր, Խոտանան և Շիկահող՝ այնտեղից իրենց մոտ հրավիրելով կարմիր բանակի զորամասեր և կոմունիստական ջոկատներ: Այդ ճանապարհով և համարյա առանց դիմադրության խորհրդային ազդարարվեցին Արծվանիկի, Նորաշենիկի, Ողջիի, Շիկահողի ենթաշրջանները:

Ղափանի հանքերը գրավելուց հետո ստեղծվեց շրջանային հեղկոմ՝ հետևյալ կազմով. Բագրատ Հարությունյան՝ նախագահ, անդամներ՝ Մամիկոն Մարտիրոսյան, Գաբեգին Գևորգյան և ուրիշներ, թվով՝ 7 մարդ³: Բ. Հարությունյանը միաժամանակ շրջանի կուսակցական աշխատանքների ղեկավարն էր⁴:

Մկզբնական շրջանում հեղկոմը ամենից շատ զբաղված էր Ղափանի հայկական և ադրբեջանաբնակ գյուղերի միջև բորբոքված ընդհարումները դադարեցնելու խնդրով, բայց աստիճանաբար նրա գործունեությունն ընդլայնվեց՝ ընդգրկելով տնտեսական, քաղաքական և ռազմական ոլորտները: Ստեղծվեց նաև շրջանային ժողովրդական միլիցիա, որի պետ նշանակվեց Գորիսի շրջանի Շինուհայր գյուղի կոմբջիջի հիմնադիր-անդամ, կոմունիստական ջուկատներից մեկի հրամանատար Յաշա

¹ «Կոմունիստ», 1920, 20 օգոստոսի

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՀՎԿՓԿԴԼ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 245, ք. 6

⁴ Նույն տեղում, գ. 397, ք. 45:

Մկրտչյանը: Նույն ջոկատի անդամներ Մ. Չալյանը, Ա. Մելիք-Դադայանը, Հ. Թովմասյանը և ուրիշներ, ինչպես նաև Ղափանի շատ կոմունիստներ բուռն գործունեություն ծավալեցին գյուղերում հեղկոմներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Նրանք քաղաքական աշխատանք էին տանում գյուղացիական զանգվածների մեջ՝ նոր իշխանության շուրջ նրանց արագ համալսմբելու համար: Գավառում հաստատված հեղկոմները, որպես պետական և քաղաքական մարմիններ, տեղերում սկսեցին հետևողականորեն անցկացնել խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը:

Նժդեհը բոլոր միջոցներով դիմադրություն էր կազմակերպում Ղափանի շրջանի այն գյուղերում, որոնք ռազմական տեսակետից առավել կարևոր էին:

Իր բնական բացառիկ դիրքով հատկապես կարևորություն է ստանում Քաջարանը: Այդ գյուղը մեծ նշանակություն ուներ նաև Գենվազի և Գողթանի հետ կապ պահպանելու առումով: Ահա թե ինչու Նժդեհը ամրացրեց Քաջարանը՝ նպատակ ունենալով նաև իր ձեռքում պահել Գենվազից Գողթան տանող ճանապարհը:

Եթե չհաշվենք Ղափանի շրջանի առանձին վայրերում, հատկապես Բաղաբերդի (կամ Քաջարանի) ձորի գյուղերում Նժդեհի զինված ջոկատների ներկայությունը, ապա կարելի է ասել, որ արդեն 1920թ. սեպտեմբերի առաջին տասնօրյակում խորհրդային իշխանություն էր հաստատվել շրջանի տարածքի մեծ մասում: Իսկ մի քանի օր հետո կարմիր բանակի զորամասերի ռազմակայման տակ էր գտնվում արդեն Ղափանի ողջ շրջանը, բացի Շիշկերտ և Մազրա գյուղերից¹: Շիշկերտը փաստորեն դարձել էր «սահմանագլուխ» Ղափանի և Մեղրիի շրջանների միջև:

Եվ այսպես, Սյունիքի երեք կարևոր շրջանները՝ բուն Ջանգեգուրը (Գորիսը), Միսիանը և Ղափանը 1920թ. սեպտեմբերի կեսերին ամբողջովին գրավված էին բոլշևիկյան ուժերի կողմից:

Գենվազցիների «արքազան խենթությունը»՝ գեմարդկային մաքառումը և հաղթանակը

Բոլշևիկները տարակույս չունեին, որ Ղափանում կրած ծանր պարտությունից հետո Նժդեհը վայր կդնի գեներ և կձգտի խաղաղ ճանապարհով լուծել խնդիրը, խորհրդային զորամասերին թույլ կտա մտնել Ջանգեգուրի վերջին տարածքը՝ Գենվազ (Մեղրու շրջան): Բայց այդպես չեղավ: Ընդհակառակը, Նժդեհը և նրա խմբապետերն ու վաշտապետերը Ղափանում կրած պարտությունը համարեցին «բոլշևիկյան խարդավանքների» արդյունք և պատրաստվեցին մինչև վերջ շարունակելու կռիվը:

Հայաստանի կառավարության որոշմամբ արդեն գնդապետի

¹ Տե՛ս «Արմոտ գիրք», Խ 7, տես նաև ՀՀ ՀՎԿԳԿՊ(Լ), ք. 4033, ց. 4, ց. 397, ք. 44.

կոչում ստացած Նժդեհը իր ուժերը կենտրոնացրեց Գենվազում: ՀՀ զինվորական նախարարին ուղարկած նամակում նա գրում էր. «Կռվի ծանրության կենտրոնը փոխադրված է Արևիքի շրջանը (Մեղրի)»¹:

Ինքը Նժդեհը, սակավաթիվ հետևորդներով (Աշոտ Մելիք-Մուսյան, Գեղեճն Տեր-Մինասյան, Գերասիմ Աթաջանյան և ուրիշներ)² բարձրացավ Ղափանի վրա տիրաբար իշխող ժաշակովի լանջերով Խուստուպ լեռը:

Խուստուպը, որ ծովի մակերևույթից 9000 ոտք բարձրություն ունի, հարմար դիրքով ընկած է Ղափանի և Գենվազի սահմանագլխին: Նրա Ղափանի կողմը անտառածածկ է, իսկ գագաթը՝ լերկ: Լեռն ունի բնական բազմաթիվ թաքստոցներ: Դրա ստորոտով է անցնում Ղափանից Գենվազ տանող ճանապարհը:

«Խուստուպ լեռը:

Այդ հայարտ հսկային էր վիճակված մեր լեռնաշխարհի ազատության ու փառքի խորհրդանիշը լինելու,- գրում է Նժդեհը:- Ինձ հետևող մի բուռն ապստամբների հետ ապաստանելով այդ լեռան բարձունքներին, մենք շարունակեցինք թշնամուն զգացնել տալ դավիթբեկյան ուխտի անպարտելիությունը: ...Ղափանը թողնելուց ընդամենը երեք օր անց՝ Խուստուպը պատրաստ էր արդեն չափվելու ամենաուժեղ թշնամու հետ... Նրա կատարից մինչև փեշերը, որոշ կետերի վրա ժայռերի թե մացառների տակ, նստած էին Նժդեհի զինվորները՝ զինանոցում ունենալով պայթուցիկ մահաբեր տակառը»:

Լեռան կարևոր դիրքը հնարավորություն էր տալիս շարունակելու դիմադրությունը: «Վճռել եմ հանուն... մեր ժողովրդի անկապտելի իրավունքների, շարունակել կռիվը մինչև վերջին փամփուշտը»⁴, - ազդարարում էր Նժդեհը:

Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 6-ին, Գենվազի (Արևիքի) 13 գյուղերի ներկայացուցիչները հավաքվում են Կալեր գյուղում՝ ժողովի: Ամեն գյուղից եկել էր երկու մարդ: Ժողովին ներկա էին Նժդեհը և Աշոտ Մելիք-Մուսյանը:

Նախագահում էր Ա. Մելիք-Մուսյանը, և օրակարգում մեկ հարց էր. ստեղծված վիճակում ի՞նչ դիրք պետք է բռնի Գենվազի հայությունը: Հարցի քննարկման շուրջ արտահայտվեցին գրեթե բոլորը: Վերջում ժողովականներին ուղղված խոսքով հանդես եկավ Նժդեհը և առաջարկեց՝ իրեն տալ հստակ պատասխան՝ կռվելու՝ է Գենվազը, թե՛ ոչ: Ժողովականները երդվեցին հավատարիմ մնալ իրենց հրամանատարին: Նրանք Նժդեհին հավաստիացրին, թե գենվազցիները պատրաստ են մեկ մարդու պես պաշտպանել իրենց երկիրը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 14:

² Ա. Արծրունի, Գեղի (Պեռան ել վերադարձ, մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, քիվ 5(221), էջ 86:

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-թուրքական կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 100:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 13, ք. 8

Ժողովից հետո Գենվազի փրկության կոմիտեն իր հերթին հայտարարում էր, թե 13 գյուղերի մերկայացուցիչների վճիռը լիովին արտահայտում է տեղի հայության կամքը, միաժամանակ ազդարարելով, որ «Գենվազը իր ուժերը դնում է ռազմական դրության մեջ, բռնում է բոլոր դիրքերը և սպասում երևանյան զորքերի երևալուն բուն Ջանգեզուրում, ուր, միսցած Ղափանի ուժերին, զարկե թշնամուն թիկունքից»¹։ Փոքրիկ Գենվազը, այսպիսով, երդվեց շարունակել անհավասար կռիվը թվական անհամեմատելի առավելություն ունեցող հակառակորդի դեմ։ Նժդեհը գրել է. «Նրան՝ գենվազցուն էր վերապահված լինելու ազատության Բեթլեհեմը՝ ուր պիտի ծնվեր ու զարգանար Սյունիքի ազատությունը...»²։ «Գենվազի վճռականությունը հպարտությամբ էր լցրել բոլորիս հոգիները»։ Աշոտի հոգնաբախիծ դեմքի վրա ժպիտ կար։ Ուժասպառ և հիվանդ, նա մասնավորապես այդ օրը, Կալերի ժողովից հետո, «ավելի քան հպարտ էր զգում իր հայ լինելու համար»³։ Հպարտ էր և Արևիքի արի հրամանատարը, որի մեջ այդ օրը խոսում էր իր լեռների պաշտամունքը, որի մասին Նժդեհը հետագայում ասել է. «Նա իմ ֆախել զինակիցը, գտնում էր, որ «չկա ավելի մեծ դժբախտություն, քան հայրենի լեռներից հեռու մեղմելը»⁴։

Մեպտեմբերի 6-ի երեկոյան շրջանի մերկայացուցիչները Կալերից ցրվում են գյուղերը։ Նույն ժամերին սուրհանդակները խուստուպ են տանում Գենվազի հերոսական ժողովրդի որոշումը, իսկ Նժդեհը, Աշոտը և Գենվազի հրամանատարը մեկնում են Շիվանիձոր⁵։

Շիվանիձորի հնամենի եկեղեցու մերսում և դրսում խոնաված էր գյուղի ողջ հասարակությունը։ Բոլորը սպասում էին Նժդեհին և Աշոտին։ Կալերի ժողովի գերհանդուգն որոշումը մոլորեցրել էր գյուղացիներին, վախ առաջացրել նրանցից շատերի մեջ։ Ելույթ է ունենում Նժդեհը։ «Գյուղը ձերն է, ձերն է և կռվելու-չկռվելու իրավունքը, բայց գիտցեք, որ ձեր գյուղի դիրքերը, որպես ռազմաճակատ, որպես կարևոր ռազմագիտական կետ՝ Հայաստանին և, իսկ կռիվն սկսելու իրավունքը՝ իմը։ Վաղը կտեսնեք, որ ոչ ոք չի կարող

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլղարական կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 101։

² Բեթլեհեմ-Բեթլեհեմ (տուն հացի - երբ.) քաղաք Պաղեստինում հնագույն Հուդա երկրում, Նրուսադեմից 15կմ հարավ։ Ըստ Հին կտակարանի՝ Խորայնի թագավոր Իսակի ծննդավայրն է։ «Խորեյունյան գերությունից» (մ.թ.ա. 597-537) հետո հրեաները վերաշինել են ավերակ Բեթլեհեմը։ Նրանք հավատում էին, թե այստեղ է ծնվելու իրենց ազատարարը՝ Մեսիան։ Ռ-թղևիներ սրբազան քաղաք է նաև քրիստոնյաների համար. որովհետև այնտեղ է ծնվել Հիսուս Քրիստոսը (տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, ՀՍՍՀ՝ ԿԷԼ հրատ., Ներսես, 1976, էջ 353)։

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլղարական կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 101։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում։

խանգարել ինձ և իմ զինվորներին մեռնելու այդ դիրքերի վրա:

Դե, ով ինձ հետ է, թող դուրս գա թշնամու դեմ. ով ինձ դեմ է, թող միանա թշնամուն...»¹:

Հրամանատարի խոսքերը թափանցում են ներկաների հոգիները: Ամփոփապես գյուղի վաշտապետի շուրջն են հավաքվում նրա զինվորները և ուղևորվում դիրքերը:

Նույն օրվա գիշերը Նժդեհը Աշոտի և Գենվազի հրամանատարի հետ Շիվանիժողից մեկնում է Մեղրի: Նժդեհը Մեղրին համարում էր ավելի քան մի շվեյցարական գյուղ, մեղրեցուն՝ Սյունիքի շվեյցարացի: Անվանի այդ գյուղը, ասում էր նա, իդեալ է հայ գյուղացիության համար՝ իր ծառ ու ծառաստաններով, խնամքով մշակված դաշտ ու այգիներով, իր մեղվաջան աշխատավորներով, համալսարանական ուսուցիչներով, տեղացի սպաներով և վաշտապետերով:

Սեպտեմբերի 7-ի առավոտն էր: Մեղրիի ողջ բնակչությունը հավաքվել էր գյուղի կենտրոնում՝ «չինարի» տակ: Բոլորը լուռ ու մռայլ են, բայց՝ ոչ ընկճված: Նժդեհը դիմեց հավաքվածներին. «Ժողովուրդ, - ասաց նա, - թշնամին առաջանում է առանց կռվի: Նա չի հաղթում, այլ խաբում է: Վա՛յ ձեզ, եթե Ղափանի պես դուք էլ խաբվեցիք: Արևելքի և արևմուտքի թրքությունը չպիտի հապաղի Արևելքի գերեզմանի վրա տոնելու իր վաղեմի երազի՝ Աղլթեջանի ու Տաճկաստանի միջև հողային կապ ստեղծելու իր ճիգերի հաղթանակը»²: Նժդեհը հարց ուղղեց հավաքվածներին՝ «կռվելո՞ւ ենք, թե՞ հանձնվելու ենք թշնամուն»: Նա սպասում էր պատասխանի, և եղավ պատասխանը՝ կտրուկ, զանգեզուրավարի: Այս և այն կողմից հնչում էին «ի գե՛ն, ի գե՛ն» գոչյունները:

«Ի գե՛ն:

Որքա՛ն թափ ու թև կա այդ սեղմ խոսքի մեջ, - գրել է Նժդեհը: - Զիչ լեզուների է տրված հայոց այդ մի գույգ բառերի արտահայտչական թափը:

Լսելով կամ մտովի կրկնելով այդ ռազմականչը՝ պատկերում են հանկարծակի արթնացած վագրին, որ ձգվում է հարձակվելու համար. արծվին, որ թափահարում է թևերը թռիչք առնելուց առաջ. և նպատակասլաց հեծյալին, որի երիվարի սմբակները կայծակներ են արծակում»³:

Բոլորը միահամուռ պատրաստականություն հայտնեցին անսասան կանգնել հրամանատարի կողքին: «Մի ժամ անց, - գրել է Նժդեհը, - գյուղում ծերերից, կանանցից և երեխաներից զատ չէր երևում զենք կրելու ընդունակ և ոչ մի անձ: Ուրախ էինք, որ դեռ կա մի անկյուն, ուր կարող է ապաստան գտնել հալածված

¹ Գ. Նժդեհի, Իսկը Լ. Լոմսահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, էջ 126:

² Նույն տեղում:

³ Գ. Նժդեհի, Ռանտային գրառումներ, էջ 82:

ազատությունը, որ կան հավատարիմ և մաքուր ձեռքեր, որոնց կարելի էր վստահել մեր ազգային եռագույնի պաշտպանությունը»¹։

Նժդեհը և իր գինակիցները չէին հաշտվում խորհրդային գորամասերի կողմից համալայա առանց դիմադրության Ղափանի շրջանի գրավման փաստի հետ։ Հրամանատարի հոգին դառնացած էր ղափանցիների մի մասի կողմից այդօրինակ վարքագիծ դրսևորելու համար։ Նա ոլորագրված էր դարձել, բայց երբեք չէր կորցնում պաղարյունությունը։ Պարտության կորուստների ցավը, սակայն, մեծ էր։ Եվ նա տեղի ունեցածի պատճառը, որքան էլ զարմանալի է, տեսնում էր ոչ թե հակառակուղիի հզորության կամ մեծաթիվ լինելու, այլ Ղափանի ժողովրդի մարտական տրամադրությունների խաթարման մեջ։

Նժդեհը Գեմվազից ղափանցիներին է ուղղում իր առաջին կոչը, որ գիշերանց սուրհանդակները հասցնում են Հանքեր։ Այնտեղ ասված էր.

«Ղափանցիներ, ես՝ Դավիթբեկյան ուխտին հավատարիմ, շարունակում եմ մնալ քո լեռներում, ամպերի տակ, մենակ, վիրավոր ու ավելի հպարտ, քան էի։

Այժմ ես լիզում եմ քո և բշնամու ինձ հասցրած վերքերը և սպասում քեզնից խնդրածս վարպետների, որ գան, շուտ գան, կոպիտ գործիքներով հանելու իմ աչքերը. կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք գույունը, քո բարության անկումը։ Դու արիր այն, ինչ որ ուզում էր բշնամին։ Նա գոհ է քեզանից, անչափ գոհ. բայց գլխե՛ս, Ղափան, թե որքա՛ն ուժեղ և նա ատում, արհամարհում քեզ։

Դու քո վիրավոր, սրտից զարնված հրամանատարին ես դավաճանել, լքել, մենակ թողել։

Գիտակցու՛մ ես, չափու՛մ կատարածդ տմալդության և դավաճանության անչափելի մեծությունը։

Առ, ետ առ քո ինձ տված անունը, որով խաբեցիր ինձ. կաշառեցիր ինձ, որ այսօր ինձ մենակ թողնես։

Տմա՛րդ ժողովուրդ, ինչու՞ եմ ուշանում քո դավաճանները, քո լրտեսները, քո ահաբեկիչները։ Աղբբեջանը հոգնեց իմ գլխին սպասելուց։ Փոքրիկ գումար չէ երեք միլիոնը, ստացիր և գործի անց։

Նժդեհ

7 սեպտ. 1920թ.,

Խուստուպյան լեռներ»²։

Բոլշևիկները, Ղափանին տիրելուց հետո, պիտի ձգտեին կա՛ն հայ վաշտերը թափել Արաքսը, կա՛ն դրանք շարտել Պարսկաստան։

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 14, ք. 2։

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կոիւներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 101, տես նաև ՊԿՊԱ, ֆ. 499, գ. 1 գ. 13 ք.1

Գենվազի պաշտպանության խնդրում կար մի ուրիշ մտահոգիչ պարագա: Օրդուբադում հավաքվել էին հակառակորդի մեծ ուժեր: Այնտեղ կարմիր բանակի զորքերից գատ կային տաճկական չորս թաքուրներ և Շարուրի տեղահանված թուրք տարրերից կազմված մի զորամաս: Կասկած չկար, որ եթե հակառակորդը այդքան մեծ ուժեր է կուտակել Օրդուբադում, ապա նաև մտադիր է Արևիքի վրա ուժեղ հարձակում գործել հենց այդ կողմից:

Ուստի Արևիքի արևմտյան՝ Կաքավաբերդի շրջանի ամրացումը խիստ կարևոր նշանակություն էր ստանում: Նժդեհը շտապում էր Կարճևան, ուր հավաքվել էր Կաքավաբերդի գյուղերի զինվորությունը:

Կաքավաբերդի կամ Բաղաբերդի շրջանը Նժդեհը անվանում էր Արևիքի փոքրիկ Չեռնոգորիա, որն իր չորս գյուղերով՝ Վահրավար, Կուրիս, Ազարակ և Գուդեմնիս, ընկած էր Ալանգյազ լեռան արևելյան փեշերին: «Ես չգիտեմ, չեմ ճանաչում մարդկային մի այլ հասարակություն, որի մեջ այնքան ջերմ և այնքան զորեղ լինելը լեռների սերը, պաշտամունքը, որքան Ալանգյազի ստորոտում բուն դրած այդ մի բուռ հայության մեջ: Օրդուբադի թրքության անհաշտ հարևանությունը տարիների ընթացքում կաքավաբերդից ստեղծել է մի եզակի մարտիկ, գրեթե միշտ զինված, անվրեպ խփող, շուտ բռնկվող և մի քիչ էլ անիշխանական»¹:

Մինչև Նժդեհի Կարճևան գալը, Օրդուբադից այդտեղ էին եկել երկու թուրք պատվիրակներ: Նրանք բերել էին խորհրդային հրամանատարության վերջնագիրը, ուր Արևիքի հայությանը հրամայված էր անմիջապես մաքրել Արաքսի ափով ձգվող խճուղին և հնարավորություն տալ Խորհրդային Ադրբեջանին միանալու Նախիջևանին²: Թուրք պատվիրակները հայ պաշտպաններին ահաբեկելու նպատակով ասում էին, որ կարմիր բանակի զորքերի հետ Արևիքի դեմ բռունցք են կազմել թուրք-թաթար մեծաթիվ ուժեր: Նժդեհը գոհ էր, որ հայ գյուղացիները իրենք անձամբ լսել էին թուրք պատգամավորների շուրթերից փութ եկած խոսքերն այն մասին, որ թուրքերը և բուլշևիկները միասին են: «Թուրք գործերի ներկայությունը ավելի ևս պիտի բորբոքեր իմ զինվորների կատաղությունը՝ դարձնելով մեր հարվածները տարերային և վճռական»³:

Հասնելով Կարճևան՝ Նժդեհը ելույթ է ունենում հավաքվածների առջև: Ունկնդիրներին համոզելու բան չունեի, քանի որ մինչև իր գալը թուրք պատվիրակներն արդեն դա արել էին: Նրա ելույթը դարձյալ ոգեշունչ էր, մայրկանց հոգիները գերադ: Վերջում նա, դիմելով հավաքված զինվորությանը, հայտարարում է, որ

¹ Գ. Նժդեհ, Իսկը Լեռնահայաստանի գլխամարտին, «Հարկենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, քիվ 3, էջ 127:

² Նույն տեղում

³ Նույն տեղում:

կարող են տուն վերադառնալ բոլոր նրանք, ովքեր նոր են ամուսնացել, նոր տուն շինել կամ նոր այգու տեր դարձել, և նրանք, ովքեր... վախկոտ են¹:

«Քիչ անց, մեր ուժերը գունդաղգունող բարձրանում էին լեռները»², - հետագայում վերհիշել է Նժդեհը:

Ոչ ոքի, մասնավորապես՝ բոլշևիկների մտքով չէր կարող անցնել, թե մի փոքրիկ գավառակ՝ Արևիքը, որի բնակչությունը հազիվ էր հասնում 8000-ի, արիություն կունենա վերցնելու Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի, ինչպես նաև տաճիկների բազմաքանակ ուժերի նետած ձեռնոցը:

Ղափանցիներին ուղղված առաջին կոչից երկու օր հետո սեպտեմբերի 10-ին, Նժդեհը «Ղափանցիներ» վերտառությամբ նախատիմքի երկրորդ թուղթն է հղում նրանց:

«Քո մի մասի վախկոտության ու դավաճանության պատճառով, - գրում է նա, - թշնամին մտավ Ղափան և քո ռազմական ուժերի ամենաքաջանուն ու խիզախ մասը, կրակելով իր վերջին փամփուշտը, քաշվեց լեռները... Լուրերը թև առած գալիս հասնում են ինձ, որ դու շատ տեղ արդեն աղ ու հացդ ես պղծում ինքդ գնում ու եկողի փեշը բռնած գյուղդ քաշում»:

Թշնամին խոստումներ տալով փորձում է լեռներից իջեցնել ապստամբ մարտիկներին, և դա որոշ չափով նրան հաջողվում է: Իսկ լեռներում մնացողները շարունակում են չճանաչել նվաճողների իշխանությունը և ամեն ինչ անում են սանձահարելու նրանց: Նժդեհը ղափանցիներին կոչ էր անում.

«Դեպի ի՜նձ, դեպի լեռները»:

Սեպտեմբերի 15-ին Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետ Նազարբեկյանին և Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին) գրում էր.

«Մեծամասնականները բռնաբար սովետականացած Ղափանի գյուղացիության հայտարարել են, որ «իրենք կռվում են ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության դեմ, որը վաղուց է ձեռք քաշել Չանգեզուրից և որը հայտնել է Լեգրանին, թե այս շրջաններում ոչ ռեզուլյար ուժեր ունի, ոչ էլ ներկայացուցիչներ, այլ՝ Նժդեհի դեմ, որը զենք է վերցրել Սովետական իշխանության և նրա զորքերի դեմ»:

Նման պրովոկացիաներով թշնամին ձգտում է թուլացնել մարտնչող գյուղացիության ռազմական կորովը:

«Մեզ Նժդեհն է հարկավոր, ոչ թե ձեր երկիրը, և եթե նրան մեզ չհանձնեք՝ ձեր գյուղերը կրակի կմատնվեն, և կարմիր բանակը կշարունակի մնալ ձեր շրջաններում և ապրել ձեր հաշվով»: Նման զենքերով կռվող թշնամին իմ դեմ է հանել բռնաբար սովետականացած շրջանների կաշառված ամբողջ տականքը: Կռվում են: Խփվել է ձիս: Վիրավորված են»³:

Այդ օրը՝ սեպտեմբերի 15-ին, խուստուպից Նժդեհը իր երրորդ

¹ Գ. Նժդեհ, Լեյն Լ. Լոնսհայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, 19 127:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, թ. 4:

⁴ Նույն տեղում: ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, թ. 17

գրությունն է ուղարկում Ղափանի ժողովրդին, որին դիմելով՝ ասում էր. «Ժողովուրդ, ձեզ հետ խոսողը քո հրամանատարն է, քո վիրավոր, քո՝ սրտից զարնված հրամանատարը, որի սուրը վաղուց է, ինչ հանդիմանում քո ինքնապաշտպանության, չի հանգստացել պատ-
յանում»։ Նշելով, որ ինքը ոչինչ չի խնայել Ղափանի ժողովրդի ազատության ու փառքի համար, որ «քո հողի վրա իմ արյունն է թափվել», այնուհետև նա հիշեցնում էր, որ «իմ սուրը յոթն անգամ մեծացրել է քո երկիրը և քեզ համար բացարձակ ապահովություն ստեղծել»։ Բայց հրամանատարի սրտում չարություն չկար իր պաշտելի Ղափանի ժողովրդի հանդեպ, թև վերջինս «լքել էր» իրեն։ «Ներում եմ,- գրում էր նա,- թեև պատմությունը չի ների քեզ, և խնդրում՝ երբ ինձ սպանված գտնես, դիակս թաղիր Խուստուպի ամենաբարձր կատարին, որտեղից նրա ինձ և՛ Ղափանը, և՛ Գենվազը, և՛ Գեղվաձորը, և Գողթանը»¹։

Այո՛, դառնացած էր հրամանատարը, բայց Ղափանին այնքան ամուր կապված, այդ երկիրը այնքան սիրող նրա հոգին շարունակում էր փայփայել հույսը, թե դափանցու պարտությունը ժամանակավոր է, և նա նորից է մտնելու իր դուրացական հերի մեջ։ Ուստի նա Խուստուպի բարձունքից Ղափանի ժողովրդին պատվիրում էր.

«...Հայացքդ մի՛ կտրիր Խուստուպից։ Որքան հաճախ, որքան շատ նայես սև ու սեզ ամպերով ծածկված սարին՝ այնքան շուտ կգա, կհասնի փրկությունդ»²։

Մեպտեմբերի 17-ին Նոյեմբեր Ղափանի ժողովրդին մի նոր գրություն է հղում, որտեղ նորից նախատինքի խոսքեր էր ուղղում նրան՝ հայրենի եզերքը պաշտպանել չկարողանալու համար³։

Իսկ այդ ժամանակ կարմիր բանակի հրամանատարությունը վերջին պատրաստություններն էր տեսնում Գենվազը (Մեղրու շրջանը) գրավելու համար։

Ղափանի Շիկահող գյուղի ակտիվ կոմունիստներից մեկը՝ Արտաշես Տեր-Մարտիրոսյանը, տասնամյակներ հետո վերհիշել է այդ օրերին Հանքերում իր հանդիպումը Ղափանում հեղկոմի նախագահ Բագրատ Հարությունյանի հետ։ Վերջինս նրան ասել էր. «Կարմիր բանակը շուտով կգրավի Մեղրու շրջանը։ Հիմնական ուժերը կգնան Արաքսի ափերով։ Անհրաժեշտ է ամմիջապես վերադառնալ գյուղ և աշխատանք կազմակերպել Մեղրու գյուղե-
րում՝ դաշնակների թիկունքում։ Պետք է քայքայել նրանց թիկունքը և հեշտացնել կարմիր բանակի մուտքը շրջան»⁴։

Կարճատև դադարից հետո կարմիր բանակի զորամասերը շարժվեցին Գենվազ։

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից ռազ-
մական գործողությունների՝ նախապես մշակված պլանի համա-
ձայն, ստեղծվել էին զորքերի արևելյան, հյուսիսարևելյան և

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 1

² Նույն տեղում, ք. 2։

³ Նույն տեղում, ք. 3։

⁴ «Արմոտ գիրք», էջ 38

⁵ ՀՀ ՀՊՀՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 397, ք. 45

արևմտյան խմբեր:

Չորքերի առաջին՝ արևելյան խումբը, որի կազմում հիմնականում ընդգրկված էր 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ գունդը, խնդիր ունեւր՝ Շիվանիծոր գյուղի ուղղությամբ արագ գործողություններ սկսել, գրավել Գենվազի կենտրոնի Մեղրի գյուղը, փակել դեպի Պարսկաստան մահանջի ճանապարհը:

Չորքերի երկրորդ՝ հյուսիսարևելյան զորախմբի կազմում ընդգրկվեցին 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի 250-րդ, 251-րդ, 252-րդ գնդերը: Չորքերի այս խումբը առաջադրանք ստացավ շեշտակի հարվածով ազատագրել Բաղաբերդը (Քաջարանի ձորի գյուղերը) և Տաշտոնի լեռնանցքով իջնել Մեղրի գետի հոսանքն ի վար՝ գրավելով դրա ավազանում գտնվող գյուղերը:

Չորքերի երրորդ՝ արևմտյան խումբը, ըստ էության, Նախիջևանում գտնվող 32-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ գունդն էր: Այդ զորամասի առջև խնդիր դրվեց՝ Օրդուբադից դուրս գալով մտնել Մեղրու շրջան և ռազմական գործողություններ ծավալել Մեղրի գետի ավազանում:

Իրենց հերթին, Չանգեզուրի գավիեղկոմը, գավառային կոմիտեն, բոլշևիկյան կուսակցական բջիջները մի շարք կոնկրետ միջոցներ ձեռնարկեցին Գենվազում ծավալվելիք գործողությունների ընթացքում կարմիր բանակի զորամասերին աջակցելու համար:

Մեպետեբերի սկզբներին Գորիսում կազմակերպվեց կոմունիստական նոր ջոկատ, որի հրամանատար նշանակվեց Երեմիա Խուրշուդյանը: Ջոկատն անմիջապես մեկնեց Ղափան և դրվեց 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ.Մեմյունովի տրամադրության տակ:

Այդ նույն օրերին 50 հոգուց բաղկացած կոմունիստական մի ուրիշ ջոկատ ստեղծվեց Ղափանի շրջանի Շիկահող գյուղում: Շիվանիծոր գյուղի ուղղությամբ առաջ շարժվող առաջին զորախմբի հետ այդ ջոկատը կովելով պետք է մտներ Մեղրի: Ջոկատի անդամները նաև առաջադրանք ստացան՝ Գենվազի գյուղերում լայն աշխատանք ծավալել իշխանության նոր մարմիններ՝ հեղկոմներ կազմակերպելու համար: Մեղրու շրջանային հեղկոմի նախագահ առաջադրվեց համանուն շրջանի Գուղեմնիս գյուղից բոլշևիկ Համբարձում Համբարձումյանը՝

Գենվազի վրա շարժվող կարմիր բանակի զորախմբերին աջակցելու համար գավառային կուսակցական և խորհրդային մարմինները ձեռնարկեցին նաև ուրիշ միջոցներ: Գորիսից հաճախ էին ռազմաճակատ մեկնում գավկոմի և գավիեղկոմի ղեկավար աշխատողներ Հ. Կամարին, Ե. Բակունցը, Զ. Մկրտչյանը, Մելիքն, Ալ. Մելիք-Դադայանը, Մ. Մաշուրյանը, Մ. Չալյանը, Մ. Մանուշարյանը և ուրիշներ: Նրանք հանդիպումներ էին ունենում ռուս զինվորների հետ, հավաստիացնում, որ բոլոր միջոցներով օգնելու են կարմիր բանակին:

Գենվազի բնակչությունը 1918-1920թթ. անընդհատ ինքնապաշտպանական կռիվներ էր մղել թուրքական զորամասերի և մուսավաթական բանդաների դեմ, ուստի ատելությամբ էր լցված

¹ «Հին բոլշևիկների հիշողություններ», գիրք 2, էջ 648-649:

գավրիչների նկատմամբ և հակաթուրքական ու հակա-մուսավաքական ամեն մի գործողություն ընկալում էր որպես իր սրտին հարազատ գործ: Հակաթուրքական տրամադրությունները նոր ուժով բորբոքվեցին, երբ 1920թ. հունիսին, այսինքն՝ Ջանգեզուր և Նախիջևան խորհրդային զորքեր մտնելուց մեկ ամիս առաջ, քեմալականները և տեղի թուրքերը նորանոր կատաղի գրոհներ էին ձեռնարկել Գենվազի վրա, իսկ երբ խորհրդային զորամասերը, անցնելով Նախիջևան, կապ էին հաստատել քեմալական զորքերի հետ և համատեղ գործողություններ ձեռնարկել Ջանգեզուրի դեմ, գենվազցիները դա ընկալել էին որպես հայության դեմ ուղղված համատեղ դաշինք, թեև Ջանգեզուրի հայ բնակչության որոշ շրջանների համար այդ դաշինքի էությունն ու նպատակները դեռևս անըմբռնելի էին:

«Կարմիրները,- գրել է Նժդեհը,- գրավելով Ղափանը, հուգեթանական նոր հեռատես հաշվով կ'աճապարեին գրավել Մալրիի շրջանը՝ Արևիքը և մեզ սրբել, թափել Արաքսը:

Խուստուպի վրա թողնելով իմ մի բուռ մարտիկները, ես մեկնեցի Արևիք՝ խորհրդակցության հրավիրելու այդ շրջանի փրկության կոմիտեին»¹: Նժդեհի հետ էր «Գողթանի վշտակիրը» Աշոտ Մկիթ-Մուսյանը, որի նախագահությամբ, ինչպես ասվեց, սեպտեմբերի 6-ին Կալեր գյուղում գումարվել էր Արևիքի ներկայացուցչական ժողովը, որը որոշել էր. «Արևիքը, իր ուժերը դնելով ռազմական դրության մեջ, բռնում էր բոլոր դիրքերը»²:

Այդ բախտորոշ օրերին Հայաստանի բանակը՝ Նախիջևանում կռվի մեջ լինելով քեմալական զորքերի հետ, հնարավորություն չունեի օգնության գնալու Ջանգեզուրին, մասնակից լինելու այնտեղ ծավալված դեպքերին:

Խորհրդային առաջին զորախումբը մարտեր սկսեց արևելքից՝ Ղափանի շրջանին սահմանակից Գենվազի Կալերի ենթա-շրջանում՝ Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ: 20-րդ հեծյալ գնդի զորամասերին միացան Շիկահող, Ճավ, Կեմանց և շրջակա գյուղերի կոմունիստները³:

Հարձակման այդ պահը այսպես է ներկայացրել Նժդեհը՝ իր «Լեջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտեն» հոդվածում.

«Սեպտ[եմբերի] 10-ի յուսաբացին Շիվանիձորի ճակատում գոռում են թշնամու գույգ թնդանորները: Քիչ անց, նույն օրը, կարծեք որպես արձագանք, բնդանորային բռնբռնումներ են լսվում և

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 37

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՀԱԽԻՊԻՈՒԼ, Դ, 4033, գ. 4, գ. 397, ք. 46

Այանգլազի կողմից:

Ռուս և թուրք գնդերը՝ արևելքից, տաճիկ և ռուս թաքուրները արևմուտքից, գրեթե միաժամանակ, թնդանոթների և գնդացիների փոթորկային կրակի պաշտպանությամբ ճգնում են սեպաձև թաղվել Արաքսի հայկական ափի և ապստամբ Արևիքի միջև... Կռիվը տեղի է ունենում այնպիսի պարագաներում, որ, երբ անգոր է ռազմավարությունը, գործում է պատերազմական հրաշակերտ բարոյագիտությունը:

Արևելքից թշնամին է, արևմուտքից՝ թշնամին, հյուսիսից՝ թշնամին, հարավից՝ Արաքսը:

Կռիվը տարվում է մի շրջագծաձև ճակատի վրա:

Թիկունք չունենք, ճակատ է ամեն մի թիզ տարածությունը: Ռազմամթերքը սակավ է, հացը՝ պակաս, կապ, հաղորդակցություն չունենք դրսի աշխարհի հետ: Մեկը կռվում է տասնյակների դեմ, տասը՝ թշնամու վաշտերի դեմ, Գենվագը՝ մի մեծ պետության դեմ:

Կրակում ենք քիչ, այն էլ՝ միայն 700 քայլի և ավելի մոտիկ տարածությունների վրա, այն էլ հրամանով:

Ցերեկը ինքնապաշտպանվում ենք, գիշերը և միգամած եղանակներին՝ «գալլաբար» անցնում թշնամու քնն ու թիկունքը»¹:

Սեպտեմբերի 12-ի գիշերը Նյուվադի գյուղի ուղղությամբ Նժդեհի վաշտերն անցան կարմիր բանակի զորամասերի թիկունքը: Կատաղի ընդհարումներ տեղի ունեցան, որի հետևանքով հայկական ուժերը ստիպված հեռացան ելման դիրքերը, իսկ կարմիրբանակայիններն ամրացան կարևոր բարձունքներում:

Նժդեհի վաշտերը համառ դիմադրություն ցույց տվեցին Շիվանիձոր գյուղում: Սեպտեմբերի 15-ին Նրևան ուղարկած իր զեկուցագրերից մեկում նա գրում էր.

«Նրորդ օրն է, ինչ հերոսաբար դիմադրում է Շիվանիձորը: Այս շրջանի գյուղացիությունը դեռ ինձ հետ է: Հույս ունեմ մի քանի օր ևս դիմագրավել, մինչև որ ձեզնից կստանամ օգնություն և որոշ հրահանգներ»²:

Թեև ծանր մարտում ռուսական զորամասերը Շիվանիձորում մեծ կորուստներ ունեցան, բայց հայկական ուժերը ստիպված էին թողնել գյուղը, քանի որ շիվանիձորցիների մի մասը, անցնելով բոլշևիկների կողմը, զենք էր ստացել և միացել նրանց:

Այն ժամանակ, երբ արևելյան զորախումբը թեժ կռիվներ էր սկսել Շիվանիձորի ուղղությամբ, 32-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդի հեծելավաշտերը, Նախիջևանի Օրդուբադի կողմից

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր 1 և ռուսահայաստանի գլխամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, էջ 128-129:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, ք. 73, ք. 17:

չարծվելով, մտել էին Մեղրի գետի ավազանը:

«Կարմիր բանակը,- գրել է Նժդեհը,- գրեթե միաժամանակ սկսեց իր գրոհները թե՛ Օրդուբադի և թե՛ Բարթազի կողմից: Նա ոտքի հանեց Ջանգելյանի ողջ թաթարությունը և Օրդուբադի բուրժուական ուժերը, որոնց անվիճելի սեփականությունը կը համարելի Ջանգելյանը»¹:

20-րդ կարմիր հեծյալ գնդի դեմ կռվող իր ջոկատների մի մասը Նժդեհը ստիպված նետեց Օրդուբադից հարձակվող կարմիր բանակի հեծելավաշտերի դեմ, որոնց հրամանատարներին թվում էր, թե զանգեզուրցիների կողմից կռիվը շարունակելը ոչ մի իմաստ այլևս չունի, և ուր որ է Նժդեհն իր ջոկատներին հրաման է տալու զենքը վար դնել և անցնել Պարսկաստան: Բայց ի զարմանա ռուս զինվորների, այդ բանը նա չարեց, և նրան հավատարիմ մնացած փոքրաթիվ ջոկատները շարունակեցին կռվել դասապարտվածների խելակորույս վրիժառությանը: «Կռիվ էր, կռիվ, որի մեմանը քիչ անգամ են տեսնում պատերազմող կողմերը,- վերհիշել է հետագայում Նժդեհը,- Թշնամին կաշվից դուրս էր գալիս Արևիքի, որ ասել է՝ մեր դիակների վրայով միանալու քեմալականներին»²:

Հայերը վաղօրոք գրավել էին բնական ամառիկ լեռնանցքները և հարմար դիրքեր ընտրել: Նրանք քաջատեղյակ էին տեղանքին, ոլորապտույտ կածաններին և անցուղիներին: Փոքր խմբերով, հատկապես գիշերները, հայկական ջոկատները հարձակումներ էին կատարում կարմիր բանակի զորամասերի վրա: Նժդեհից անբաժան էին զենքի պատրաստման գործին գիտակ մասնագետները, որոնք քարանձավներում ձեռնառումքեր և նռնակներ էին սարքում: Հայ մարտիկները լայնորեն գործածում էին զենքի «սեփական» տեսակը՝ վառողով լեցուն տակառները: Նրանք այդ տակառները գլորում էին սարերից ցած, որոնց խլացուցիչ պայթյունների արձագանքները տարածվում էին հեռու՝ սարսափի մատնելով հակառակորդին:

Դժվարությամբ էին ընթանում խորհրդային զորքերի մյուս՝ հյուսիսարևելյան խմբի հարձակողական գործողությունները:

Շրջանցելով Խուստուպ սարի այդ խմբի մի թևը մոտեցավ Գենվազի սահմաններին: Մյուս թևը, որին միացել էր շուրջ 70 հոգուց բաղկացած կոմունիստական ջոկատը, կարողացավ համեմատաբար հեշտությամբ գրավել Բաղաբերդի Քյուրդիքենդ, Հանդ, Փխրուտ գյուղերը:

Քաջարան և Փիրմազա գյուղերի բնակիչները բուշխիկների

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 38.

² Նույն տեղում:

քարոզչության ազդեցության տակ ապստամբություն բարձրացրին և իրենց բնակավայրերը հայտարարեցին խորհրդային: Բայց այդ ժամանակ նշված գյուղերում չհաջողվեց խորհրդային կարգեր հաստատել, Քաջարանը թողած զանգեզուրյան ջուկատները և Անդրիից եկած զինյալ խմբերը ամրացան Փիլոմազա գյուղի վերևում և սկսեցին համառ դիմադրություն ցույց տալ: Ամրանալով լեռնագագաթներին և անդունդների ծերպերին՝ հայերը նախօրոք իրենց համար ապահովել էին հարմար դիրքեր: Նրանք այդ դիրքերից հսկայական ժառանգություններ էին ցած գործում, փակում կարմիր բանակի զորամասերի անցման ուղիները, մեծ վնասներ պատճառում նրանց: Կարմիրբանակայինների ձեռնարկած բազմաթիվ գրոհները վերջացան անհաջողությամբ:

Այսպիսով, հնարավոր չեղավ իրականացնել Գենվազը հյուսիսից՝ Բաղաբերդի ձորով գրավելու նախապես մշակված ռազմական պլանը:

Սեպտեմբերի 20-ից մարտերը թուլացան, և մինչև հոկտեմբերի սկիզբն այլևս ակտիվ գործողություններ չէին ձեռնարկվում, եթե չհաշվենք, որ փոփոխակի հաջողություններով ռազմաճակատի այս կամ այն հատվածում փոքր լնդհարումներ էին տեղի ունենում:

«Արևիքի հերոսական որդիները,- հպարտությամբ գրել է Նժդեհը,- գերազանցեցին ամեն ակնկալություն, թշնամուն՝ զարմանք, հարևան Պարսկաստանին հիացում պատճառելով»¹:

Բնավ չափազանցություն չէր Այունիքի հերոս զավակների սխարանքների նկատմամբ Պարսկաստանի բնակչության արտահայտած ուրախության և հիացումի մասին նժդեհյան վկայությունը:

«Ճանր կռիվ էր տանում փոքրիկ Հայաստանը հսկա Ռուսաստանի և իսլամական շրջապատի դեմ, գրել է Նժդեհի հավատարիմ գաղափարակից Հայկ Ասատրյանը: Մահմեդական դուալիստներից բարեացակամ չեզոքություն էր պահպանում միայն Պարսկաստանը, որ արդեն վտանգված Ռեշտ և Էնզելի ներխուժած բուլշևիկներից փրկության իր հույսը կապել էր Հայաստանի, մասնավորապես՝ սահմանակից Ջանգեզուրի դիմադրությանը»²:

Կարմիր բանակի զորքերի հարձակման կասեցումը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը լրեց ղժվարին կացության մեջ: Հրաման եղավ այլևս առաջ չգնալ, այլ ամրանալ գրաված վայրերում:

Այդ կարճատև հարաբերական դադարը Նժդեհին հնարավորություն տվեց որոշ չափով համալրել սպառման հասնող

¹ Գ. Նժդեհ, Լիմ պատասխանը, էջ 38

² Հայկ Ասատրյան, Հայաստան արիական նախադիր ! Խոսքավոր ! Նախյում, էջ 217

զինամթերքի պաշարները: Նա, մասնավորապես, միջոցներ ձեռնարկեց խորհրդային զորամասերի կողմից գրաված Ղափանի շրջանի տարբեր վայրերում մնացած զենքն ու զինամթերքը, գոնե յուրանց մի մասը, Գեներալ տեղափոխելու համար:

Սեպտեմբերի 25-ին Նժդեհը Գեներալի Վահրավար գյուղից Սեյիթ-Մուսլանին գրում էր.

«Սիրելի Աշոտ.

Վաշտապետ Ննոքը և պորուչիկ Տեր-Պետրոսյանը գրում են, թե Ուլջիձորի հայությունը գրեթե ընդունել է բոլշևիզմը և որ հայկական իշխանություն չի ճանաչում և այլն: Մի ուրիշ հաղորդագրություն ասում է, որ բոլշևիկները պատրաստվում են մտնելու Ուլջի ձորը: Այդ բոլորը ստիպում է ինձ խնդրելու ձեզ, որ անմիջապես անցնես Դաշտում՝ տնօրինելու հետևյալը.

1. Քաջարանից անմիջապես փոխադրել տալ իմ 30 000 փամփուշտի Դաշտում: Նույն տեղում կան մեծ քանակությամբ նաև ձեռնառումներ: Այդ բոլորը փոխադրել էի Ղարաբաղից՝ Օրդուբադի օպերացիայի համար: Այդ բոլորը պահանջել Քաջարանի կոմիսարից և վաշտապետից:

2. Հանդից Քաջարան բերել մեր մի ձեռնագնդացիորդ:

3. Ապահովել Գողթանից մի թնդանոթի դուրս բերելը: Կարող է լինել, որ թնդանոթը Ղափուջուղից իջեցնելուց հետո ընկնի սրիկաների ձեռքը:

4. Ազդել Բաղաբերդի ժողովրդի վրա՝ ետ կանգնելու դավաճանությունից:

5. Սերկացնել, որ Բաքվից Բաղաբերդ եկած սրիկաները կաշառվածներ են:

6. Բարձր պահել Լիճք - Դաշտունի տրամադրությունը՝¹

Հետգրությամբ Նժդեհը Աշոտին տեղյակ էր պահում. «Ղազարը գրում է, որ երկու թնդանոթով 100 տղաներով շարժվում են»: Ապա «Մովր, որ հրեշավոր չափեր է ընդունել, կատարում է իր քայքայիչ դերը: Օր չկա, որ ամեն մի գյուղում սովից չմեռնի 15-20 մարդ: Ժողովուրդը սնվում է շների ու կատուների մսով, մի բան, որ առաջ է բերել տարբեր վարակիչ հիվանդություններ, որոնք լրացնում են սովի ավերները»²:

ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 409, գ. 1, գ. 16, ք. 4
Նույն տեղում, ք. 5

Արևելքի ժողովուրդների համագումարի և Հայաստանի վրա Թուրքիայի հարձակման նկատմամբ զանգեզուրցիների դիրքորոշումը

Այն ժամանակ, երբ Զանգեզուրի գրավումն ամբողջացնելու համար 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը հարձակում էին սկսել Կապարգողթի վրա, 1920թ. սեպտեմբերի 1-ին Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվում՝ Մայիլովի թատրոնում, իր աշխատանքները սկսեց Արևելքի ժողովուրդների համագումարը:

Արդեն 1920 թ. առաջին կեսին Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության և եվրոպական կոմունիստական կուսակցությունների համար պարզ էր դարձել, որ Եվրոպայում չկան հասունացած պայմաններ համանեվրոպական պրոլետարական հեղափոխության համար: Գերմանիայում և Հունգարիայում 1918 թ. ծագած հեղափոխությունները և դրանց պարտությունը ցույց էր տվել, որ եվրոպական պրոլետարիատը ի վիճակի չէ միաժամանակյա հեղափոխական պատերազմ սկսել բուրժուազիայի դեմ և դրանով իսկ օգնության ձեռք պարզել աշխարհում առաջին բանվորապուլացիական իշխանությանը: Այլ խոսքով, պարզ դարձավ, որ Եվրոպան դեռ պատրաստ չէ գնալու Հոկտեմբերյան հեղափոխության ուղով:

Կոմիստերնի II կոնգրեսը (1920 թ. հուլիս) այդ եզրակացությունը ձևակերպեց որպես Կոմունիստական ինտերնացիոնալի նոր քաղաքականություն: Այլևս վստահություն չունենալով, թե առաջիկա տեսանելի ժամանակում Եվրոպայում տեղի կունենա համընդհանուր հակակապիտալիստական ապստամբություն, կոնգրեսը Ռուսաստանում հաղթանակած հեղափոխության գլխավոր ղաշնակից հռչակեց «Արևելքի ճնշված ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական պայքարը»: Այլ խոսքով, Արևելքից պետք է գալ հեղափոխական պաթոսը, Արևելքի հեղափոխական պոտենցիալն էր դառնում «իմպերիալիզմի դեմ» ուղղված պայքարի պահեստարանը:

Բաքվում համագումարը հրավիրվում էր Կոմունիստական ինտերնացիոնալի գործկոմի և 1920թ. հունիսի վերջերին Մոսկվայում կայացած Կոմիստերնի երկրորդ կոնգրեսի պատգամավորների մի մասի նախաձեռնությամբ՝ «գաղութարարների դեմ Արևելքի ժողովուրդների ջանքերը միավորելու համար»:

Համագումարին մասնակցելու համար օգոստոսի 31-ի գիշերը Մոսկվայից Բաքու էին ժամանել նշանավոր բոլշևիկներ Զինովկեր և Ռադեկը, Կոմունիստական ինտերնացիոնալի խոշոր գործիչ,

հունգար Բեյա Կունը, հայտնի հակահայ գործիչներ Պավլովիչը (Վելտման), Սկաչկոն, Մատուշեր և ուրիշներ¹։ Այդ նույն նպատակով Բաքու էր եկել նաև հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի, երիտթուրքերի պարագլուխներից Էնվեր փաշան՝ իր 12 արքանյակներով։

Բաքվի համագումարին մասնակցում էին Արևելքի երկրների կոմունիստական և ազգային հեղափոխական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, հակաիմպերիալիստական տրամադրություններ ունեցող անկուսակցական գործիչներ։

1920թ. օգոստոսի վերջին Զանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների և գավառի խորհրդային իշխանությունների միացյալ պատվիրակությունը ևս մեկնել էր Բաքու մասնակցելու համագումարի աշխատանքներին։

Համագումարը տեղեց մինչև սեպտեմբերի 8-ը։ Մասնակցում էին 37 ազգերի 1891 պատվիրակներ, որոնցից 1273-ը կոմունիստներ էին։ Պատվիրակներից 157-ը հայեր էին, որոնցից իյնգոր Զանգեզուրից՝ Ք. Մկրտչյանը, Մ. Մաշուրյանը, Ս. Ղաբազյոզյանը, Ն. Արզումանյանը և Մ. Մկրտչյանը։

Թեև Կոմիստերնի II կոնգրեսը պարզորոշ ցույց էր տվել, որ Եվրոպան ի վիճակի չէ հեղափոխություն բարձրացնել և աջակից լինել Խորհրդային Ռուսաստանին, բայց հայ կոմունիստ գործիչները առաջվա ոգեշնչվածությամբ դեռ խոսում և գրում էին եվրոպական պրոլետարիատի հեղափոխական պոտենցիալի, նրա՝ որպես տվյալ պահին համաշխարհային հեղափոխության ընթացքն արագացնող կատալիզատորի մասին։ Նրանք խորապես համոզված էին, որ, այնուամենայնիվ, շուտով բռնկվելու է համաշխարհային հեղափոխություն, և անխուսափելի է լինելու «համաշխարհային Սովնարկոմի» ստեղծումը, ուստի մեծ ակնկալիքներ ունեին Բաքվի համաժողովից, նրանից սպասելով համաշխարհային հեղափոխական գործընթացի արագացմանն ուղղված կոնկրետ գործողություններ, անկախ ազգային ու կրոնական պատկանելությունից՝ հարստահարված ազգերի ու դասակարգերի ջանքերի միավորում՝ ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության դրոշի ներքո։

Բայց համագումարն այլ բան ցույց տվեց. այն, որ հակաիմպերիալիստական պայքարն ուժեղացնելու կոչերով հանդես եկող պատվիրակների զգալի մասը հեռու չէ թթու ազգայնամոլությունից, ավելին՝ կանգնած է պանիսլամիզմի և

¹ Գ. Լեյկեան, Արեւելեան ժողովուրդների ազատագրութեան աշրակապոլիսները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1938, դեկտեմբեր, քիմ 2 (194), էջ 153։

պանթուրքիզմի դիրքերում:

Համագումարի առաջին նիստում Զինովկը արտասանում է ռազմաշունչ մի ճառ՝ զանազան վայրերից եկած մուսուլման խալաթաբոլետ պատվիրակներին կոչ անելով սրբազան պատերազմ սկսել «արևմուտքի իմպերիալիստական գիշատիչների դեմ և արևելքի աշխատավոր ժողովուրդներին ազատել գերության շղթաներից»:

Մուսուլման պատվիրակների զգալի մասը Զինովկի ճառն ընկալում է որպես ընդհանրապես քրիստոնեության դեմ սրբազան պատերազմի կոչ: Այդ ճառին առաջինը անմիջական արձագանք էր տվել համագումարի նախագահության կազմում գտնվող Ադրբեջանի Արտակարգ հանձնաժողովի (ՉԿ) նախագահ Ալիևը: Տեղից ցատկելով՝ նա առաջացել էր բեմի վրայով, մերկացրել սուրը, ծնկի եկել և «մուսուլմանների անունից» երդվել, որ ինքը և իր հավատակիցները հողին են հավասարեցնելու քրիստոնյա իմպերիալիստներին և նրանց կամակատարներին: Ալիևին դա հիվիճից անմիջապես արձագանքում են տասնյակ մուսուլման պատվիրակներ, որոնք նույնպես պատյանից հանելով սրերը՝ ճոճում են օդի մեջ և միանում նրա երդմանը¹:

Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը համագումարի աշխատանքների ընթացքի մասին կառավարությանն ուղարկած իր ընդարձակ գեկույցում գրում էր. «Համագումարում մի ակներև խաղ է կատարվում: Արևելյան ժողովուրդների և կարմիր կոմունիզմի թողի տակ, կողմերից յուրաքանչյուրը, պանիսամիստներն ու կոմունիստները, աշխատում են իրար խաբել և գործիք դարձնել: Դժվար թե այս պարագաներում մի այլ տեղ հնարավոր լինելու այսպես հեշտությամբ և այսպես ազատ կերպով հավաքել պանիսամիստ մահմեդականներին աշխարհի բոլոր ծայրերից և նրանց հնարավորություն տալ իրենց առաջիկա գործունեության վերաբերյալ ծրագիր մշակել: Որքան էլ կոմունիստները աշխատում են առաջիկա կռիվն երկյակ բովանդակություն հաղորդել, այսինքն՝ ընդդեմ Անգլիայի ու արևելքի տիրապետող դասակարգերի, սակայն ժողովականների հսկա մեծամասնության համար այն սրբազան պատերազմը, որ համագումարը հայտարարեց արևմտյան կապիտալի դեմ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մահմեդականության կռիվ քրիստոնյաների դեմ, այսինքն՝ մի սովորական «ղազավաթ»: Լնվելով պահանջում է, որ Անգլիայի դեմ արևելքում մղվելիք առաջիկա պատերազմում հրամանատարությունը իրեն հանձնվի,

որ յուր հեղինակությամբ, զինվորական մասնագիտական պատ-
րաստությամբ կարողանա ոտքի հանել Թուրքեստանը, Հնդկաս-
տանը, Պարսկաստանը, Տաճկաստանը և մյուս մահմեդական
երկրները»¹։

Ջինովկի սաղրիչ ճառից անմիջապես հետո Բաքվի
փողոցներում բացվեցին շախսեյ-վախսեյի տեսարաններ, վառվում
էին խարույկներ, ուր ամբոխի գոռում-գոչյունի տակ նետվում էին
Միլերանի, Վիլսոնի, Լյուդ Ջորջի նկարներն ու խրտվիյակները։
Բանը նրան էր հասել, որ Ռադեկը ստիպված նախագոյաջրել էր
Ջինովկին, թե չափազանց վտանգավոր է արևելյանների կրքերի հետ
նման խաղեր խաղալը, մահմեդական ֆանատիզմը այդպես
ուժգնորեն զրգոելը։

Ջինովկը կարծես թե հաշտվել էր արված նախագոյաջման
հետ, բայց արդեն ոչ էր. խաղն արդեն սկսված էր։

Բաքվում հայտնված Էնվերը համագումարի նախա-
գահության անունով նամակ էր ուղարկել, որն ընթերցվել էր
նիստերից մեկում։ Քննականների ներկայացուցիչ Վաղարշին
Շաքիրը արդարացնում էր Թուրքիայի մասնակցությունն առաջին
համաշխարհային պատերազմին։ «Կարմիր թուրքերի» անունից
համագումարում կոչեր էին յսվում, թե «հայկական իմպերիալիզմը
խեղդելու» նպատակով պետք է հարձակվել Հայաստանի
Հանրապետության վրա և մեջտեղից վերացնել այն։ Նման կոչեր
էին յսվում նաև Ադրբեջանի պատվիրակության առանձին
անդամներից։

Նույն գեկուցագրում Մ. Հարությունյանն այնուհետև
հաղորդում էր. «Ի տես այս համագումարի բնույթի և Էնվեր փաշայի
ներկայությանը Բաքվում, կարծես թե հայ կոմունիստների մեջ
սրբափումն է առաջ գալիս։ Դրանցից չափավոր մտածող տարրը, որ
առաջ մի տեսակ ահաբեկված Ավիս, Միկոյան և ընկերությունից,
չէր համարձակվում ոչ միայն դրսի մարդկանց մոտ, այլև իրենց
րնկերների շրջանում բողոքել ու պնդել յուր տեսակետների վրա,
այժմ աստիճանաբար ձայնը բարձրացնում է. իսկ մյուսներից
ոմանց մեջ կարծես զլջման նշաններ են երևում։ Անշուշտ, այս նոր
տրամադրությունը ռեալ արժեք չունի, քանի որ սև գործն արդեն
կատարված է։ Արևելյան համագումարը «սրբազան պատերազմ»
հայտարարելով արևմտյան կապիտալին՝ նրա սպասավորը
համարեց Հայաստանին։ Այլևս Դաշնակցությունը չէ, որի վրա
հարձակումներ են կատարում, այլ Հայաստանը, որին հիմա
սյստեղ անվանում են մի նոր Լեհաստան, որը Անգլիայի
աջակցությամբ ամրանում է իբրև սեպ և յուրից բաժանում կարմիր

Ռուսաստանը հեղափոխական Տաճկաստանից ու Պարսկաստանից»¹:

Համագումարը ընդունում և հրատարակում է երկու կոչ: Մեկով Արևելքի ժողովուրդներին առաջարկվում էր սրբազան պատերազմ (ղազավաթ, ջիհադ) հայտարարել անգլիական կայսերապատության դեմ, երկրորդով ամբողջ աշխարհի բանվորությանն առաջարկվում էր շուտափույթ օգնություն հասցնել Արևելքին: Համագումարը ընտրեց նաև մի քանի տասնյակ հոգուց բաղկացած «քարոզչական ու գործողության խորհուրդ»՝ Նարիման Նարիմանովի գլխավորությամբ, որը պիտի ղեկավարեր քարոզչության և հեղափոխության գործը արևելյան ժողովուրդների մեջ²:

Համագումարի երրորդ օրը մուսուլմանական բեկերը, մուսավաթական երեկվա ընտրանին, կարմիր գույն ստացած թուրք «բոլշևիկները»՝ Էմվեր փաշայի գլխավորությամբ հավաքվում են քաղաքի Թազա-փիր մեչիդում, որի շուրջը խուռներամ ալեկոծվում էր Բաքվի ամբողջ մահմեդական աշխարհը: Ելույթ են ունենում Էմվերը, Օսման փաշան և ուրիշներ, որոնք քրիստոնյաների, հատկապես՝ հայերի կոտորածների կոչեր են անում: Շուտով հայտնվում են մոլլաները, որոնք Ղուրանի վրա երդվում են մինչև արյան վերջին կաթիլը կռվել գյավուրների դեմ՝ սուլթանի կանաչ դրոշի տակ:

Տեսնելով այդ զանգվածային սանձարձակությունը՝ Ջինովեր և Ռադեկը Նարիման Նարիմանովին շտապեցնում են միջամտել: Սա գալիս է մեչիդ և ճառով դիմում էքստազի մեջ ընկած ամբոխին: Ճառելիս նա պատահաբար տալիս է «պրոլետարիատ» անունը, որն առաջ է բերում դժգոհության փոթորիկ. նրան զրկում են խոսքը շարունակելու հնարավորությունից, և նա ստիպված է լինում հեռանալ:

Ջինովեր, Ռադեկը և մյուս ռուս բոլշևիկները շտապով Մոսկվա են մեկնում մուսուլմանական ֆանատիկոսության մղձավանջի վերածված Բաքվից: Շուտով վերևից կարգադրություն է գալիս՝ թնդանոթներ ու զնդացիներ տեղադրել Բաքվի փողոցներում:

Ռուսների անունով հանդես եկող սիոնիստ «բոլշևիկներն» այսպես էին կազմակերպում արևելյան ջարդարարների բանակը:

Այդ ամենը, հատկապես համագումարում Ադրբեջանի ԶԿ-ի նախագահի արարքը, համագումարի ամբիոնից հնչած բացահայտ

¹ ՀՀ ԼՂՀԳԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, գ. 37, թ. 14:

ԱՀՊՈՒՊԱ, ֆ. 64, գ. 2, գ. 29, թ. 58-62, գ. *Լոռիկեան*, Արևելեան ժողովուրդների ազատագրության աշխակապուրիների, «Հայրենիք» ամսագիր, 1938, դեկտեմբեր, թիվ 2 (194), էջ 153, 'Իրական թերթ', 1990, 8 հունիսի:

հակահայ ելույթներն ու կոչերը¹ չափազանց ծանր տպավորություն էր թույլել հայ պատվիրակների վրա, բայց նրանք ստիպված էին լուրջյամբ տանել ազգային վիրավորանքները:

Բայց դրանով ամեն ինչ չէր վերջացել. համագումարի օրերին Վրաստանի և հատկապես Հայաստանի հարցերով զբաղված էր նաև Բաքվի մամուլը: Թերթերն առասպելական բաներ էին գրում մանավանդ Հայաստանի մասին, որ, իբր այդ երկիրը Անգլիայից ստանում է հսկայական օգնություն՝ զենք, զինամթերք, պարեն և պատրաստվում է, Հունաստանի հետ դաշն կնքելով, կռիվ սկսել հեղափոխական Տաճկաստանի դեմ: Հակահայ թերթերն աստիճանաբար հասունացնում էին այն միտքը, որ պետք է հնարավորին չափ շուտ գործերը շարժել Վրաստանի ու Հայաստանի վրա: Մամուլը քննարկում էր նաև այն հարցը, թե ինչպես դա անել: Ըստ որում՝ առկա էր երկու մոտեցում, որոնք զգալիորեն տարբերվում էին իրարից. ռուս կոմունիստ ռազմագետները կարծում էին, որ Թիֆլիսի գրավումով այդ երկու հանրապետությունների հայրը միանգամից կլուծվի՝ Հայաստանն առանց արյուն թափելու անձնատուր կլինի, իսկ թուրք ու տաճիկ «կոմունիստները» պնդում էին, թե գրավումը պետք է սկսել Հայաստանից: Նրանց մոտ իշխող կարծիքն այն էր, որ Հայաստանը բավական խոշոր դիմադրական ուժ ունի, հետևաբար նրա վրա պետք է գնալ լավ պատրաստությամբ:

Մոսկվայում նույնպես քաջ գիտակցում էին, որ Հայաստանը հեշտությամբ տեղի չի տալու կարմիր բանակի առջև, ինչպես տեղի էր տվել Ադրբեջանը: Դրա ցայտուն ապացույցը հենց Հայաստանի օգնությունից կտրված Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի բնակչության անգիջում դիմադրությունն էր կարմիր բանակի զորամասերի և ադրբեջանական զինված ուժերի դեմ: Այս պայմաններում խորհրդային կառավարության առջև հարց էր բարձրանում. արդյո՞ք Ռուսաստանի շահերն անպայման ենթադրում են Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ենթակայությունն Ադրբեջանին:

Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը սեպտեմբերի 10-ին իր կառավարությանը գրում էր. «Ամսի 7-ին (սեպտեմբերի Ա.Ս.) տեղեկություն ստացանք, որ Մոսկվայից այստեղ հեռագիր է ստացվել, որ եթե Հայաստանը պնդի Ղարաբաղի վրա և ուզենա պատերազմական գործողություններ սկսել, այդ դեպքում զիջել Ղարաբաղը Հայաստանին ու պատերազմի չհասցնել»²:

¹ См. "Первый съезд народов Востока, Баку, 1-8 сентября 1920г. Стенографический отчет. Изд. Коммунистического Интернационала, Петроград, 1920, т. 40, 46, 58, 60, 61, 91, 113, 122, 123, 125, 137, 141, 151, 226 и шп.:

² ՀՀ ՀԱԳԳԵՊԸ, ֆ. 4047 ց. 2, գ. 37, ր. 14.

Արևելքի ժողովուրդների համագումարի աշխատանքների ավարտից հետո Չանգեզուրի պատվիրակության անդամները մասնակցեցին Բաքվում տեղի ունեցող Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների կոնֆերանսին և ստագան անհրաժեշտ խորհուրդներ և ցուցումներ:

Վերադառնալով Չանգեզուր՝ պատվիրակության անդամները հաղորդումներով հանդես եկան կուսակցական բջիջներում և բնակչության առջև: Իրենց ելույթներում նրանք ընդգծում էին ամբողջ Չանգեզուրում խորհրդային կարգեր հաստատելու և որքան կարելի է շուտ տնտեսական շինարարության անցնելու անհրաժեշտությունը, բնակչությանը կոչ էին անում սերտ համագործակցություն հաստատել կարմիր բանակի զորամասերի հետ:

Դեռ մինչև պատվիրակների՝ Չանգեզուր վերադառնալը, Բաքվից այնտեղ արդեն յուրեր էին հասել, որ Արևելքի ժողովուրդների համագումարում եղել են հակահայ բնույթի կատաղի ելույթներ:

Գավառի բնակչության ուշադրությունը հրավիրելով այդ փաստի վրա՝ դաշնակցականները պրոպագանդում էին այն տեսակետը, որ այդ ելույթները արտահայտում են Հայաստանի և հայերի նկատմամբ ոչ միայն Ադրբեջանի ղեկավարության, թուրքական շովինիստների և ընդհանրապես մուսուլմանական ռեակցիայի, այլև ռուս բոլշևիկների տեսակետները:

Համագումարի և նրանում հակահայ բովանդակության ելույթների մասին յուրերը խիստ դժվարացրին Չանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների, մասնավորապես՝ Բաքվից վերադարձած պատվիրակների գործը:

Համագումարի արդյունքների մասին իրենց ելույթներում նրանք ակամայից ճշմարտություններ էին ասում՝ դրանով իսկ հաստատելով այդ արդյունքներին դաշնակցականների տված գնահատականը:

Ավելին, Արևելքի ժողովուրդների համագումարում պանթուրքական և պանիսլամական ելույթների մասին յուրերը լսելուց հետո առանձին կոմունիստներ դուրս եկան կազմակերպություններից և բռնեցին սպասողական դիրք: Նրանցից ոմանք էլ ուղղակի անցան Նժդեհի կողմը: Այսպես, Տաթև գյուղի նորաստեղծ կոմբջիջն ամբողջապես լուծարվեց, և նրա անդամների մեծ մասը ակտիվորեն

րնդգրկվեց կարմիր բանակի դեմ կռիվող վաշտերի մեջ¹: Տաթևցի ակտիվ կոմունիստներից «Քուրդ» մականունով Նփրենը դարձավ Նժդեհի ամենամվիրյալ զինակիցներից մեկը:

Տարևի կոմունիստներին հետևեցին հարևան Սևարանց գյուղի կոմունիստները² Նժդեհի կողմն անցան նաև Հին Գորիս և Բուռուն գյուղերի կոմբոլիցները:

Գավառի կոմունիստների շարքերում առաջացած բացահայտ բողոքներն անհետևանք չլին անցնում: Կուսակցության գավառային կոմիտեի որոշմամբ Ջանգեզուրի կոմունիստական բոլիջներում անցկացվեց անդամների ու թեկնածուների վերահաշվառում և վերացուցակագրում, որի ընթացքում բոլիջներից հեռացվեցին «անհուսալիները»: Այսպես, կուսակցության Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի տեղամասի Ալիդուլիշեն (Ագատաշեն) գյուղում անցկացրած գտման արդյունքների մասին վերադասին ուղարկած գրության մեջ կարդում ենք. «Սույնով տեղեկացվում է ձեզ, որ հաշվառման ժամանակ կուսակցականներից երկու հոգի՝ Տիգրան Դավթյանը (կոմբոլի նախագահ) և Ավետիս Օհանջանյանը (ռեկվիզիցիոն բաժնի վարիչ) հեռացվել են կուսակցության շարքերից: Բոլիջն այժմ ունի 13 անդամ»⁴:

Արևելքի ժողովուրդների՝ Բաքվի համագումարին հաջորդեց հայ ժողովրդի համար ճակատագրական մի ուրիշ իրադարձություն:

1920թ. սեպտեմբերի 28-ի առավոտյան քենայական զորքերը, րնդհանուր թվով ավելի քան 50 հազար զինվոր ու սպա⁵, հարձակում գործեցին Հայաստանի վրա և ներխուժեցին հանրապետության սահմաններից ներս: Թշնամու առաջին հարվածով ընկավ Մաջիդամիշը: Հայաստան ներխուժած թուրք ռազմամուկները նոր արհալիրքներ բերեցին բազմաչարչար երկրին: Հայ ժողովուրդը նորից կանգնեց ֆիզիկապես բնաջնջման վտանգի առջև:

Հ. Հ. Դաշնակցության բյուրոն սեպտեմբերի 30-ին հետևյալ կոչով դիմեց բոլոր դաշնակցականներին.

«Ընկերներ.

Թշնամին նորից ծեծում է մեր դռները: Մարիդամիշի շրջանում տեղի են ունենում արյունոտ դեպքեր: Տաճիկ փաշաները ուզում են արյան մեջ խեղդել Հայաստանի Հանրապետությունը և բնաջնջել հայ աշխատավոր ժողովուրդը: Կյանքը մեզ վրա նորից

ՀՀ ՀԱՊԲԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, ք. 2, ք. 9:

2 Նույն տեղում, ք. 9:

3 Նույն տեղում, ք. 12:

4 Նույն տեղում, ք. 170, ք. 104:

5 Բ. Չոխարյան, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 169:

պարտականություններ է դնում: Հ.Յ. Դաշնակցության բյուրոն, ինչպես մայիսյան խռովության օրերին, նույն ձևով հայտարարում է բոլոր ընկերների մոբիլիզացիա: Ամեն ընկեր պարտական է իրեն դնել կուսակցության տրամադրության տակ և անմիջապես կատարել իրեն տրված հրահանգը:

Ընկերներ, դեպի գործ, դեպի ֆրոնտ»¹:

«Յառաջ» պաշտոնաթերթի էջերից չէին իջնում հանրապետության կառավարության, Հայաստանում գործող տարբեր կուսակցությունների՝ բնակչությանն ուղղված կոչերն ու հորդորները: Շտապ կազմված կամավորական խմբերն անմիջապես մեկնում էին ճակատ՝ միանալու զորքին, որը ծանր կոիվներով մահանջում էր:

Հաջողությամբ խաղալով արևելքի ճնշված ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական պայքարի առաջամարտիկի դերը՝ քեմալական գավթիչները ծրագրել էին վերջնականապես գերեզմանել հայ ժողովրդին: Իրենց դիվային նպատակը իրականացնելու ճանապարհին նրանք դիմում էին բոլոր միջոցների, որպեսզի ստանան Խորհրդային Ռուսաստանի բարոյաքաղաքական ու ռազմական օգնությունը: Ուստի, կաշվից դուրս էին գալիս ապացույցելու, թե իրենք խորհրդային կարգերի ջատագույններ են. Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի բարեկամներ, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը, ընդհանրապես հայերը խորհրդային իշխանության հակառակորդներ են, Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի բշնամիներ: Այստեղից, ասում էին նրանք, կարելի է անել այն պարզ հետևությունը, որ Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերը համընկնում են, ավելին՝ այդ շահերը նույնացած են, այսինքն՝ և Ռուսաստանը, և Թուրքիան հանձին Հայաստանի ունեն ընդհանուր բնական հակառակորդ:

Իրենց ասածների ճշմարտացիությունն ապացույցելու համար բուրքերն իբրև գորեղ փաստարկ էին օգտագործում զանգեզուրյան հսկախորհրդային գոյամարտը:

Ռազմաճակատում պարտության մատնելով հայկական զորքերին և գրավելով Հայաստանի նորանոր տարածքներ՝ քեմալականները միաժամանակ գործադրում էին բոլոր միջոցները, որպեսզի խորհրդային իշխանություններին համոզեն ավելի եռանդով շարունակելու կռիվը Ջանգեզուրում: Նրանք ռուս բոլշևիկ ղեկավարներին մշտապես հիշեցնում էին, որ եթե թուրքական «ինդափոխական» զորքերը հայերին անխնա հարվածում են արևմուտքից, ապա խորհրդային զորքերը նրանց պետք է

¹ «Կոմպ», 1920, 30 սեպտեմբերի:

շարունակեն հարվածել Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում, Նախի-ջևանում, Իջևանի կողմից: Արցախի մեջ առնել Հայաստանը և նրան խեղդել վերջնականապես այս էր բոլոր ռազմամույների շարանենգ ծրագիրը:

Թուրքերի հարձակումը Հայաստանի վրա և նրանց առաջխաղացումն անհնարին կլիներ առանց Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարության համաձայնության և տնտեսական, ռազմաքաղաքական ու բարոյական բազմակողմանի աջակցության: Ամենամեծ աջակցությունն այն էր, որ երբ քեմալական զորքերը Հայաստանը ծվատում էին արևմուտքից, ապա բոլշևիկյան զորքերը այդ նույն ժամանակ Հայաստանին խփում էին հյուսիսից և արևելքից: Փոքրիկ Հայաստանը փաստորեն կտվում էր չորս ճակատով. բուրքերի դեմ՝ արևմուտքում, կարմիր բանակի զորքերի դեմ՝ Իջևանի ճակատում, բոլշևիկյան ռուսական զորքերի և բոլշևիկացած աղբբեջանական զորքերի դեմ՝ Նախիջևանի և Ջանգեզուրի ճակատներում:

Ինչպես նշում են հետազոտողները և հուշագրությունների շատ հեղինակներ, այդ օրերին բուրք-բոլշևիկյան համագործակցությունն այնքան հեռու էր գնացել, որ Հայաստանի դեմ առանձին ռազմական գործողություններ մշակվում և իրականացվում էին համատեղ, փոխադարձ համաձայնությամբ և փոխադարձ ընթերցումով:

Խուսափածությունների վերլուծումը բերում է այն համոզման, որ այդ պահին Խորհրդային Ռուսաստանին ձեռնադրելու էր Հայաստանի դեմ ուղղված քեմալականների պատերազմը, բայց՝ փոքր պատերազմ: Բոլշևիկները մտածում էին, որ եթե բուրքերը հարձակվեն Հայաստանի վրա, ապա հայկական բանակը գոնե մի քանի ամիս ուժգին դիմադրություն ցույց կտա, և երբ հակառակորդի ճնշման տակ կսկսի նահանջել, և երբ բուրքերը կգրավեն որոշ տարածքներ, այդ դեպքում անխուսափելիորեն Հայաստանի կառավարությունը կդիմի Ռուսաստանին՝ կարմիր բանակը Հայաստան մտցնելու և երկիրը կամավոր խորհրդայնացնելու խնդրանքով: Բայց, սպասածին հակառակ, հույկական բանակն անկախող եղավ երկարատև դիմադրության և քեմալականների ճնշման տակ ետ էր նահանջում՝ մեկու մյուսի ետևից բուրքերին բողնելով Հայաստանի Հանրապետության գլուխներն ու քաղաքները:

Տասնամյակներ շարունակ խորհրդային պատմագրությունն առաջնորդվել է հետազոտության մի սկզբունքով, այն է. անպայման արդարացնել բոլշևիկների բոլոր գործողությունները դրանք համարելով միակ ճիշտը, միաժամանակ մերժել այդ գործողությունների մասին մյուս բոլոր տեսակետներն ու

փաստարկումները: Որքան էլ ցավալի է, խորհրդային, այդ թվում՝ խորհրդահայ պատմաբանները նույնիսկ արդարացնում էին քեմալականների և կարմիր բանակի պատերազմը «իմպերիալիստական Հայաստանի» դեմ, որի «ղաշնակ կառավարողները», իբր, «վաճառքի էին հանել հայ ժողովրդի ազգային շահերը»:

Այդ, մեղմ ասած, հակագիտական տեսակետն էին հաստատում նաև այն պատմաբանները, որոնց մեղադրանքներն ուղղված էին Ջանգեզուրը պաշտպանող հայկական ուժերի դեմ: Այն տեսակետն էր իշխում, որ 1920թ. աշնանը Անդրկովկասում 11-րդ կարմիր բանակի դրույթունը ծանր լինելու գլխավոր պատճառներից մեկը զանգեզուրյան գոյապայքարն էր:

Այս հարցում խորհրդային պատմագրության հիմնական փաստարկներից մեկն այն էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վարած քաղաքականությունը հակառակ էր Անդրկովկասում խորհրդային կառավարության վարած քաղաքականությանը, և որ դա հող էր ստեղծում, որպեսզի համընկնեն Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի շահերը՝ թեկուզև ժամանակավորապես:

Ինչևիցե, բուրքերը առավելագույնս օգտագործեցին Ջանգեզուրի հայության ազգային-ազատագրական պայքարը: Նրանց հեռահար նպատակն էր՝ երև չհաջողվի Թուրքիային միացնել Նախիջևանի գավառը, ապա ամեն ինչ անել, որպեսզի Ռուսաստանը հակվի վիճելի տերիտորիաները Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Գարաբաղը Խորհրդային Ալյոբեջանին տալու վճռին:

Խորհրդային կողմը ելնում էր այն բանից, որ Ջանգեզուրում Նժդեհի վարած կռիվներին տոն է տալիս և ոգեշնչում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ դրանով իսկ խախտելով ՌՄՖՖՀ-ն և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920թ. օգոստոսի 10-ին կնքված ժամանակավոր զինադադարի մասին համաձայնագիրը:

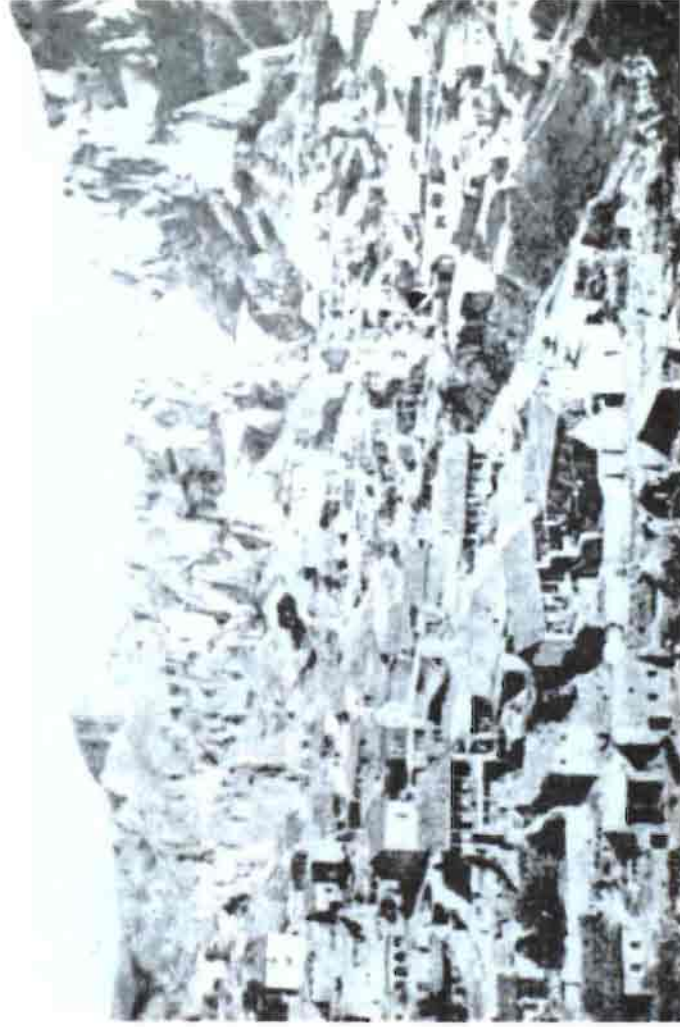
Բոլշևիկյան կառավարությունը միաժամանակ չէր կարող չլուսնել քեմալականների շատ հեռու գնացող նպատակները, Հայաստանը վերջնականապես ոչնչացնելու ծանր հետևանքները Անդրկովկասում և Կովկասում՝ ռուսական քաղաքականության համար:

Դեմ չլինելով Հայաստանի վրա բուրքական զավթիչների

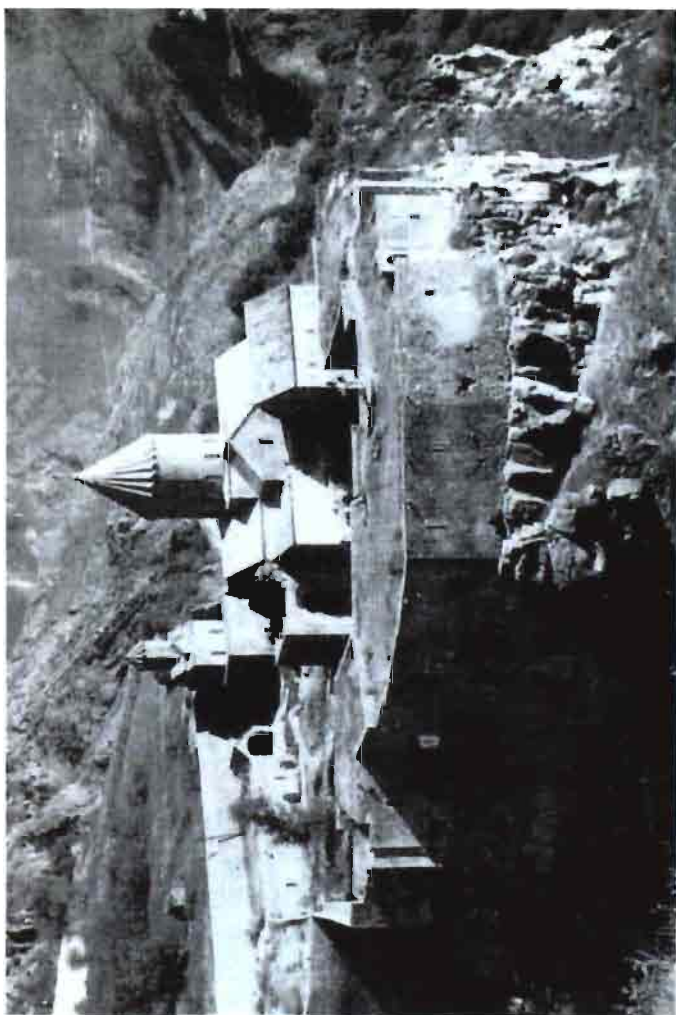
¹ Ը՝ *Լաարսև*, Հայաստանի միջազգային իրավական դրույթունը, էջ 157:

Գորիս քաղաքը 20-րդ դարի սկզբին

გორის აეროდ (საქართველო)

Մարտի Կղզի

Ղափխանը 20-րդ դարի սկզբին

მხარის დასახლება

հարձակմանը, ավելին՝ աջակցելով նրանց՝ բուլղարական իշխանությունները միաժամանակ երկյուղում էին հայերի նկատմամբ քեմալականների չափից ավելի անպատիժ, լկտիության հասնող վարմունքից:

1920թ սեպտեմբերի 14-ին Հայաստանի Հանրապետության՝ Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը Մոսկվայից վերադարձել էր Երևան՝ ձեռնունայն, թեև բանակցությունները չէին խզվել, այլ ընդհատվել էին:

Սեպտեմբերի 18-ին Լենինն ընդունում է Վրաստանում ՌՍԳԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս.Կիրովին և զրուցում Կովկասում տիրող վիճակի մասին: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 19-ին, Լենինի մասնակցությամբ տեղի է ունենում ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենում, որը, որպես առանձին հարց, քննարկում է Գեորգի Չիչերինի, Շալվա Էլիավայի, Սերգեյ Կիրովի առաջարկները՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ Բորիս Լեգրանի միսիայի բանակցությունների առնչությամբ¹:

Հայաստանի կառավարությունը գերմարդկային ճիգեր էր թափում ժողովրդի գլխին կախված ահռելի վտանգը ետ մղելու համար, իսկ խորհրդային կառավարությունն արդեն փորձում էր զսպել թուրքերի չափազանց մեծ ախորժակը:

Մինչդեռ զանգեզուրցիները վաղուց էին ճշտել իրենց անելիքները. նրանք անկոտրում կանգնած էին այն տեսակետին, որ հայ ժողովուրդը կարող է գոյությունը շարունակել միայն այն դեպքում, եթե կարողանա գորահավաքի ենթարկել բոլոր ուժերը և առաջին հերթին կանգնեցնել երկիր ներխուժած թշնամուն՝ քեմալական թուրքերի և Ադրբեջանի թուրքերի միացյալ ուժերը:

ՀԱՎԱԲՈԼՇԵՎԻԿԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՆԱՀԱՆՁԸ ԳԱՎԱՌԻՑ

Մարտերը Գեովագում

Տեսնելով խորհրդային զորքերի թուլացումը՝ Զանգեզուրի զինյալները գոտեպնդվեցին և որոշեցին ուժեղացնել ճնշումը:

Ինչպես վերևում ասվեց, Ղափանի հանքերը թողնելուց հետո Նժդեհը հեծյալների մի զորախմբով բարձրացել էր Խուստուպ սարը՝ շարունակելու կռիվը:

Մեպտեմբերի 17-ին Նժդեհը Ղափանից հեռացած իր վաշտապետներին և կոմիսարներին հրահանգում է հավաքվել Մեղրի գյուղում և սպասել իրեն:

Իջնելով Խուստուպից՝ Նժդեհը մեկնում է Մեղրի: Այնտեղ հասնելուն պես՝ սեպտեմբերի 19-ին, նա իր զինակիցների ժողով է հրավիրում, որի օրակարգում մի հարց էր դրված՝ ինչպես կանգնեցնել զորամասերի առաջխաղացումը: Ժողովը որոշում է ամրացնել Գեովագի պաշտպանական գծերը և ուժեղ ճակատային դիմադրություն ցույց տալ: Միաժամանակ որոշվեց ապստամբություն բարձրացնել կարմիր բանակի զորամասերի թիկունքում, դրանց կտրել իրարից և, եթե սկսեն նահանջել, ապա օգտագործել բնական ամրությունները, փակել նահանջի ճամապարհները: Հենց այստեղ էլ հաստատվեց զործողությունների պլանը, որի իրականացման պատասխանատվությունը դրվեց խմբապետ Գերասիմ Աթաջանյանի և Սամսոն Մելիք-Փարսաղանյանի վրա:

Մեպտեմբերի 20-ին Գարեգին Նժդեհի մարդիկ անցան ապստամբության կոնկրետ նախապատրաստմանը: Գեովագից վերադառնալով՝ Նժդեհը նորից բարձրացավ Խուստուպ սարը և այնտեղից սկսեց հրահանգներ տալ Ղափանի հակախորհրդային ընդհատակին:

Բոլշևիկյան զորամասերի թիկունքում ապստամբությունն արագացնելու նպատակով Նժդեհը գյուղական 10 վաշտապետներ ուղարկեց Ղափան¹: Գաղտնի ճամապարհներով անցնելով նշանակված տեղերը՝ նրանք սկսեցին ընդհատակում կազմակերպել հարվածող խմբեր, մարտիկներին հրահանգավորել և բացատրել անելիքները:

Ապստամբության նախապատրաստման օրերին Գարեգին

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 100:

Նժդեհը կարևոր համարեց ամրապնդել կապերը պարսից խաների հետ: Նա մարդիկ ուղարկեց Արաքս գետից այն կողմ, որոնք բանակցությունների մեջ մտան պարսիկների հետ՝ ակնկալելով նրանց օգնությունն ու աջակցությունը: Կողմերից ամեն մեկն իր հաշիվներն ուներ: Ստացած նյութական օգնությանը զանգեզուրցիները պարտավորվում էին փոխհատուցել կարմիր բանակի դեմ անգիջում պայքարով: Հյուսիսային Իրանում տազնապի մեջ էին, որ Ադրբեջան ու Հայաստան մտած կարմիր բանակը կարող է մուտք գործել նաև իրենց երկիրը: Ուստի «բոլշևիկյան վարակից» սեփական տիրույթները զերծ պահելու համար պարսիկ խաները պատրաստ էին նյութական այլ կարգի զոհողությունների, տրամադիր էին ամեն կերպ աջակցելու այն ուժերին, որոնք կովելով կարմիր բանակի դեմ՝ դանդաղեցնում էին նրա մոտենալը Իրանի սահմաններին:

Ավելին, Նժդեհի հետ հարաբերություններ հաստատելու համար Իրանի խաներն առաջինն իրենք նախաձեռնություն հանդես բերեցին: «Բարեկամությունը իմ և պարսից խանության միջև» խորագրով հոդվածում Նժդեհը հետազայում պատմել է պարսից խաներից Մութալիմ Սահրադի հետ իր հանդիպման մանրամասները: Ցանկություն ունենալով տեսակցելու Նժդեհի հետ՝ այդ խանը անցել էր Արաքսի ձախ ափը, որտեղից նրան անմիջապես առաջնորդել էին Կարճևան գյուղ: Այստեղ էլ տեղի էր ունեցել նրա հանդիպումը Նժդեհի հետ: Հանդիպման ժամանակ Մութալիմ Սահրադը Նժդեհին խոսք էր տվել ապահովել նրա մարդկանց անարգել և անվտանգ երթևեկությունը Գենվազի և Թավրիզի միջև: Նույն օրը երեկոյան, վերհիշել է Նժդեհը, խանի հետ միասին «Գեղեռն Տեր-Մինասյանը իմ որոշ հանձնարարություններով անցնում էր Ատրպատական»¹: Արաքսի այս ափին նման մի տեսակցություն Նժդեհն ունենում է մի ուրիշ երևելի պարսիկի՝ Մեթի խանի և նրա եղբոր հետ: Այս հանդիպման ընթացքում պարսիկ գործիչները Նժդեհին խոստանում են «պարբերաբար տեղեկություններ տալ Օրդուբադի շարժումների մասին»²: Այդ օրերին Նժդեհի հետ տեսակցելու համար Մեդրի է գալիս նաև Դարաղադի Մուժամբար հայկական գյուղի քահանա Տեր-Մեսրոպը³:

Դրան հաջորդեցին փոխադարձ այցելություններ: Գեղեռն Տեր-Մինասյանից հետո Արաքսի այն կողմն անցավ Աշոտ Մելիք-Մուսյանը, ապա նրան հետևեցին ուրիշներ՝ վարելով բանակցություններ:

Պարսիկների հետ Նժդեհի և նրա զինակիցների բանակցու-

¹ Գ. Նժդեհ, Էյբր Լեռնահայաստանի գլոմարտուն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, քիվ 3, էջ 131:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

թյունների հիմնական արդյունքը հետևյալն էր.

1. Կողմերը համաձայնության եկան կանոնավոր կապեր հաստատել Գենվազի և Թավրիզի միջև.

2. Խաները հանձն առան Նժդեհին տեղեկություններ Ժալ Օրդուբադի կողմից հարձակվող կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունների մասին.

3. Նժդեհը խոստացավ մինչև վերջին փամփուշտը կռվել բուլշևիկյան զորքերի դեմ:

* * *

Նախքան Ղափանում հակաբուլշևիկյան ապստամբություն սկսվելը՝ կարմիր բանակը, տասնօրյա դադարից հետո, 1920թ. հոկտեմբերի սկզբին, նորից վերսկսեց մարտական գործողությունները Գենվազում:

Պահը շատ նպաստավոր էր զանգեզուրյան ուժերին վերջնական հարված հասցնելու համար. Հայաստանի դեմ հարձակման անցած քեմալական զորքերը առաջանում էին և, ըստ էության, աջակցում Ջանգեզուր մտած կարմիր բանակի գործողություններին:

Խորհրդային հրամանատարությունը հատկապես կարևոր էր համարում այն, որ իր զորքերը թվապես մի քանի անգամ գերազանցում են Նժդեհի զինյալներին և ընդհանրապես դեմ առ դեմ կանգնած այդ երկու ուժերը, իրենց թվաքանակով, համեմատության ոչ մի եզր չունեն:

Նժդեհը, սակայն, այդ հանգամանքը վճռորոշ չէր համարում: «...Միայն թվական հաշիվներով կռիվ մղելը կամ կռվից խուսափելը,- ասում էր նա,- պղծություն է մարդկային պատմության և զայն շարժող հրաշագործ ոգու դեմ»¹:

Գենվազի ճակատում մարտական նոր գործողությունների հենց սկզբից՝ հոկտեմբերի 1-ից, կարմիր բանակի զորամասերը վերցրին նախաձեռնությունը: Գարեգին Նժդեհի ջոկատների համար ծանրագույն վիճակ ստեղծվեց. թվում էր՝ ուր որ է նրանք կթողնեն Ջանգեզուրի վերջին տարածքը և կանցնեն Պարսկաստան:

Բայց այդ բանը ոչ միայն տեղի չունեցավ, այլև հայերը ծավալեցին իրենց համար կենաց ու մահու մի դաժան կռիվ: Հրացանների որոտը բռնել էր չորսքույրը, դիրքերը ձեռքից ձեռք էին անցնում: Կարմիր բանակի զորամասերը հարձակման առաջին օրը որևէ հաջողություն չունեցան՝ տալով բավական թվով զոհեր:

Հոկտեմբերի 1-ի ուշ երեկոյան Մաղլու Կարճևան գյուղից Աշոտ Մելիք-Մուսյանը և Նժդեհը հերթական հաղորդումն են անում

¹ Գ. Նժդեհ, Լճ պատասխանը, էջ 33:

Երևան՝ ՀՀ զինվորական մախարարին, պատճենը՝ Հ. Յ. Գ. Բյուրոյին:

«Գեներալգում կոիվները շարունակվում են մախկին թափով,- գրում էին նրանք:- Մեղմում են մեզ երկու կողմից՝ 1. Շիվանիժորի, 2. Օրդուբադի: Կասկածից դուրս է, որ Աղդրեջանը որոշել է կապվել Նախիջևանի հետ՝ վերացնելով մեջտեղից Գեներալգը»¹: Նշելով, որ հակառակորդը, չթույլացնելով Շիվանիժորի գործողությունները, կրկնակի համառությամբ գործում է Օրդուբադի կողմից, այնուհետև նրանք գրում էին, որ խորհրդային զորքերի հետ այս ճակատում անմիջականորեն մասնակցում են տեղական թուրքերը և տաճկական զորքերը²:

Հաղորդելով, որ «Գեներալգի մի բուռ հայությունը հերոսության աննախընթաց օրինակներ է ցույց տալիս», Նժդեհն ու Մելիք-Մուսյանը զարմանալի սառնասրտությամբ ավելացնում էին. «Հաջողությունը մինչև օրս մեր կողմն է: Վերցրել ենք գերիներ և ավար. թշնամու կորուստները շատ են»³: Եվ նրանք այս տողերը շարադրում էին այն ժամանակ, երբ Գեներալգում կարմիր բանակի ռազմակալումից ազատ էր մնացել ընդամենը մի քանի բնակավայր:

Նժդեհը և Աշոտը բողոքում էին, որ Երևանի հետ փաստորեն կապ չկա: «Ինֆորմացիայի կատարյալ բացակայությունը մեզ դրել է ծանր կացության մեջ»⁴,- հայտնում էին նրանք: Իրենց ամելիքների մասին կառավարությունից թույլ առ թույլ սպասելով հրահանգների ու ցուցումների նրանք միաժամանակ զինվորական մախարարին ներկայացնում էին մոտ օրերի իրենց գործողությունների ծրագիրը, որը պարունակում էր երկու հիմնական սկզբունք. 1. Արաքսի ափը (Շիվանիժոր - Մեղրի-Կարճևան, որոնցից վերջինը գտնվում էր Նախիջևանի զավառում) ոչ մի գնով չզիջել թշնամուն, որովհետև, ինչպես գրում էին նրանք, «դա միակ ճանապարհն է (ընդգծումը նրանցն է - Ա.Ս.), որով նա կարող է և կամենում է ուժ մատակարարել Նախիջևանին՝ մախ կանգնեցնելու հայկական առաջխաղացումը (նկատի ունեին՝ Արարատյան դաշտից - Ա.Ս.), ապա իրագործելու Տաճկաստանի հետ միանալու իր նվիրական ծրագրերը»⁵: 2. Կազմակերպել Գեներալգի և Գողթանի ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը վերահաս կոտորածների վտանգի դեմ⁶:

«Թշնամին աննախընթաց եռանդ է գործադրում պատռելու (այսօր, հոկտեմբերի 1-ին) մեր շրթան Օրդուբադի ճակատում: Մեր բոլոր դիրքերը ռմբակոծում են: Սոյուխի (սար) վրա նկատվում են թշնամու նորանոր ուժերի կուտակումներ: Բարձունքներից

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 10:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 10 և շրջերև:

⁴ Նույն տեղում, ք. 11:

⁵ Նույն տեղում, ք. 10-ի շրջերև:

մերոնք հեռանում են: Տղաները փամփուշտ, փամփուշտ և փամփուշտ են խնդրում»¹, հաղորդման վերջում շեշտում էին Նժդեհը և Աշտուղ:

Գենվազի ճակատի՝ կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունների ուղղությունը շեղելու և դրանով իսկ Նժդեհի զինյալներին աջակցելու նպատակով 1920թ. հոկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության զորամասերը Դարալազյազի կողմից հարձակման անցան Սիսիանի վրա՝ նպատակ ունենալով շարժվել առաջ, գրավել Գորիսը և աքցանի մեջ վերցնել կարմիր բանակի Գորիս - Ղափան տարածքի վրա գտնվող զորամասերը:

Հոկտեմբերի 2-ի ամբողջ օրը Գենվազի հայերն աջ թևից նահանջելով մինչև Կարճևան, ձախով աստիճանաբար բևանց էին անում: Դեռ առավոտյան նրանք կարողացան շրջապատել առաջացած հակառակորդին, որին, ստացած տեղեկությունների համաձայն, ղեկավարում էր տաճիկ սպա Էդիֆ բեյը: Խիտ մառախուղի պատճառով հակառակորդին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց ճողոպրել՝ կռվի դաշտում թողնելով դիակներ, ուղտեր, բավական ավար:

Մեկը մյուսին հաջորդած գրոհները հայերը ետ մղեցին նաև Շիվանիձորի ճակատում:

Հոկտեմբերի 2-ի գիշերը Նժդեհը մախորդ օրը երևան հղած, բայց դեռ չուղարկած, հաղորդման վերջում հետզորությամբ ավելացրել է. «Հերոսական Գենվազի լիկվիդացիայի ենթարկեց Օրդուբադի ճակատը»: Հակառակորդի զորամասերը «թվում է, լեռներում թողած պիտի լինեն զնդացիներ. թնդանոթներն, ըստ երևույթին, ուղղակի ցած են գլորել կամ փախցրած են եղել գիշերով»: Նա զինվորական մախարարին տեղեկացնում է նաև, որ «Օրդուբադում գտնվող մեծամասնականների և տաճկական հրամանատարության միջև ինչ-որ թյուրիմացություններ են առաջացել: Ձինվորական կոմիսար Վարդանյանը և մի քանի այլ հայեր ձերբակալված են որպես դավաճաններ»²:

Հոկտեմբերի 2-ի դրությամբ բնութագրելով Շիվանիձորի ճակատի իրավիճակը՝ Նժդեհը նշում էր. «Շիվանիձորի ճակատում, ինչպես արդեն գրված է ձեզ (նկատի ունի հոկտեմբերի 1-ի իր հաղորդումը Ա.Ս.) կռիվները շարունակվում են իրենց նախկին թափով»³:

Հենց այստեղ էլ Նժդեհն առաջին անգամ խոսք է բացում Կապարգողթը նորից լիովին ազատագրելու հնարավորության մասին՝ գրելով. «Եթե հաջողվի լիկվիդացիայի ենթարկել և այդ ճակատի գործողությունները՝ թիկունքն ապահովելու համար,

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 11.

² Նույն տեղում, ք. 13:

³ Նույն տեղում, ք. 13 և շրջերև:

ստիպված կլինեն ձեռնարկելու Ղափանի վերագրավման գործին»¹։ Հետգրության վերջում Նժդեհն ավելացրել էր. «Մի ավելորդ անգամ ես խնդրում եմ արագացնել ձեր օգնությունը։ Ոչ մի կերպ չեմ կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ դուք կարող եք անտես առնել Ղափանի, Գենվազի և Գողթանի ռազմական խոշոր նշանակությունը մանուկ Հայաստանի համար, ինչպես նաև այդ շրջանների հերոսական ժողովրդի ֆիզիկական գոյության կարևոր խնդիրը»²։

Հոկտեմբերի 3-ին հայկական ուժերը նոր, հուժկու հարձակումներով Շիվանիձորի դիրքերից դուրս մղեցին հակառակորդին։

Այսպիսով, եռօրյա մարտերում կարմիր բանակի զորամասերի և նրանց միացած ադրբեջանական զինված կազմավորումների ու տաճկական զինվորական ստորաբաժանումների բոլոր հարձակումները ձախողվեցին. հակառակորդը նահանջեց մարդկային ուժի, զենքի ու ռազմական հանդերձանքի զգալի կորուստներով։

Ռուսական զորամասերը հոկտեմբերի 4-ին նորից հարձակման անցան Գենվազի ճակատում։ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության ռազմական պլանն այս անգամ նախատեսում էր արագ գրավել Գենվազը, ապա զորքերը ետ քերել և նետել Դարալագյազի կողմից Սիսիանի տարածքը մտած Հայաստանի Հանրապետության ուժերի դեմ։

Հարձակման անցնելով կարմիր բանակի զորքերը ուղղություն վերցրին դեպի Մեղրի։ Որքան խորանում էին նպատականշված ուղղությամբ, այնքան մարտերը ծանր էին դառնում։ Նժդեհը փորձեց խորհրդային զորքերի հարձակումը կանգնեցնել նրանց թիկունքից հարվածներ հասցնելով։ Այդ նպատակով իր զորամասերի գլխավոր ուժերը նա կենտրոնացրեց ռազմաճակատի Շիվանիձորի հատվածում։ Հայկական մի զորաջոկատ, սեպածն խրվելով թշնամու դասավորության մեջ, այնուհետև ջանքեր գործադրեց ընդլայնելու բացած ճեղքը՝ հակառակորդի առաջապահ մասը մյուս զորամասերից կտրելու համար, բայց այդ բանը նրան չհաջողվեց։ Գրոհի անցնելով իրենց մարտակարգերի մեջ խրվող զորաջոկատի դեմ կարմիր բանակի զորքերը նրան ստիպեցին նահանջել։

Վերախմբավորելով ուժերը՝ ռուսական զորամասերը հարձակման անցան Շիվանիձորը պաշտպանող, ինչպես նաև Շահբազ - Յուրլում ամրացված զանգեզուրյան ուժերի դեմ։

Շիվանիձորի վրա խորհրդային զորքերը շարժվում էին երեք ուղղություններով։ Մեծամասն սարի փեշերից մի զորամաս Սմիռնովի

¹ ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 13

² Նույն տեղում.

հրամանատարությամբ գյուղի վրա հարձակում ձեռնարկեց արևելյան կողմից: Մյուս զորամասը, որի հրամանատարը Փարսադանովն էր, խնդիր ուներ Գյուլու-Գուրդին լեռնապարի գագաթներում ամրացված դիրքերից հայերին սրընթաց դուրս մղել ու ջախջախել, ապա գրավել Շիվանիձորի վերին թաղամասը: Երրորդ զորամասը Վայցեխովսկու հրամանատարության տակ հարձակվում էր Բարահաջի կողմից¹:

Բուշեհյան զորքերին օգնում էին տեղի կոմունիստները և գյուղացիների մի մասը: Կոմունիստները հայկական ուժերի քիկուճքում կատարում էին կարմիր բանակի հրամանատարների հատուկ հանձնարարությունները, հետախուզում զանգեզուրյան ուժերի դասավորությունը և կարևոր տեղեկություններ հաղորդում: Նժդեհի զորամասերում գտնվող զգալի թվով գյուղացիներ կոմունիստների քարոզչության հետևանքով հրաժարվում էին կռվել կարմիր բանակի դեմ, լքում էին դիրքերը, հեռանում տները:

Շիվանիձորի ուղղությամբ հարձակվող ռուսական զորքերին միացան Ղափանի Շիկահողի ենթաշրջանի և Գենվազի Շիվանիձոր ու Մալս գյուղերի գյուղացիներից կազմված կոմունիստական ջոկատները: Շիվանիձորցիներից կազմված ջոկատի հրամանատար էր Սամսոն Հարությունյանը:

Այդ կռիվներին մասնակցում էին Ձանգեզուրի տարբեր վայրերից՝ Ղափանից, Գորիսից, Սիսիանից եկած կոմունիստները: Դրանցից էին՝ Սեդրակ Հովհաննիսյանը, Գինոս Խաչատրյանը, Հովհաննես Գրիգորյանը, Լևոն Հովհաննիսյանը, Գինոս Հայրապետյանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Կարապետ Գրիգորյանը, Մելիտոս Մելքոնյանը, Վարդան Վարդանյանը, Մարգար Ոսկանյանը և ուրիշներ²:

Շիվանիձորի մերձակայքում կոտրելով հայկական ուժերի համառ դիմադրությունը՝ խորհրդային զորամասերը և կոմունիստական ջոկատները մտան գյուղ: Նժդեհի ուժերը տեղի տալով թողեցին գյուղը և բարձրացան շրջակա բնական ամրությունները:

Հոկտեմբերի 5-ին Նժդեհը Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին Ապկեզից գրում էր.

«Մեկից ավելի անգամ մեծ կորուստներով ետ շարտված Օրդուբադն ու Բարթազը՝ միացած մեծամասնականներին, սեպտեմբերի 28-ին կրկնեցին իրենց հարձակումը ավելի մեծ ուժերով ու մասշտաբով: Կռիվը շարունակվում է երկու ճակատների վրա: Թշնամու մարտական և տեխնիկ ուժերից ավելի մեծ գործ են տեսնում նրա հրաշագործ թղթադրամների դեզերը և պրովոկացիան: Շիվանիձորի զինվորությունը Բաքվից եկած մեկ-երկու կաշառված

¹ Տե՛ս *Մ. Սողոմոնյան*, Փաղաքացիական կռիվները Ձանգեզուրում, էջ 60:

² Նույն տեղում:

հայերի սաղարանքով մերկացրել է դիրքերը և առաջ քաշել թշնամուն: Այդ գյուղն էլ կարելի է ժամանակավորապես կորած համարել, բայց և այնպես դրությունը անհույս չեմ համարում: Շարունակելով կռիվը, սպասում եմ *deus ex maxima*¹ - յին¹:

Տիրելով կարևոր դիրք ունեցող Շիվանիձոր գյուղին՝ կարմիր բանակի զորամասերը գերազանցություն ստացան տակտիկական առումով և, առանց ժամանակ կորցնելու, հապշտապ ձեռնամուխ եղան Գենվազը վճռական ուստյունով գրավելու գործին:

Զմայած կարմիրբանակայինները կռվում էին ուժերի գերագույն լարումով, բայց գնալով թուլանում էր նրանց հարձակման թափը: Յուրաքանչյուր կարևոր դիրք մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք էր անցնում: Ընդհակառակը, զանգեգուրցիների դիմադրությունը գնալով կատաղի և անգիջում էր դառնում: Նրանք դիմադրության համար վարպետորեն օգտագործում էին քարափների նեղ շավիղները, քարքարոտ արահետները՝ սեպած և եռնակատարները, որոնցով ստիպված էին անցնել զորամասերը:

Նժդեհի ջոկատներն իրենց գլոխները մեծ մասամբ կատարում էին գիշերները: Հայերն առավել արդյունավետ էին օգտագործում տեղանքի բնական ամրությունները՝ շարժվում էին արագ, թշնամու վրա կրակում բաքստոցներից՝ այդ նպատակին հատկապես ծառայեցնելով քարանձավները, ծուղակներ էին ստեղծում հակառակորդի նահանջի ճանապարհներին և այլն:

Կռիվները թեժացան ոչ միայն Շիվանիձորի ուղղությամբ, այլև ռազմաճակատի Բարթազի, Շահբազ - Յուրդի և Ալանգյազ սարի հատվածներում:

Երբ Արևիքի հարավարևմտյան ճակատում՝ Ալանգյազ սարի բարձունքների վրա, իր զորամասերին գտնեանդելու համար Նժդեհը շրջագայում էր դիրքից դիրք, նրան է մոտենում հարյուրապետերից մեկը և, կասկած հայտնելով կռվի հաջող ելքի նկատմամբ, փաստարկում է, թե մնացել է աննշան բանակի ռազմամթերք, և եղած փամփուշտների պաշարով կռիվը շարունակելը հղի է լիովին ոչնչանալու վտանգով:

Նժդեհը չցանկացավ իսկույններ պատասխան տալ նահանջի մասին մտածող վաշտապետին, որը կարծես դադարել էր գիտակցել, թե այդ վճռական պահին տեղի տալ՝ կնշանակեր թշնամուն թույլ տալ Արևիքի հայության գերեզմանի վրայով միանալ թաթար Աղրեբջանին: Նա հրամայում է իր մոտ կանչել ռազմական բոլոր ղեկավարներին: Գալիս են նրանք, և նրանցից շատերը նույնպես իրենց անհանգստությունն են հայտնում հետագա հաջող դիմադրության կարելիության մասին: Հետագայում Նժդեհը գրել է.

¹ *Deus ex maxima* «(Աստուծոյ առաքված)» իմաստով

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 3.

«Նախ հոգեպես են պարտվում և ղեկավար տարրերը: Եվ թշնամու հաջողությունը սկսում է հենց այն վայրկյանից, երբ իր ղեմ կռվող բանակի հրամանատարության մեջ սկսում է տկարանալ հաղթանակելու հավատը: Զորքը նման ղեպքում բնագոյաբար զգում է, թե ինքն այլևս բարոյապես անտել է. անգլուխ:

Հոգուս աչքերով տեսնում էի պարտությունը՝ կախված մեր գլխից: Մենք պարտված էինք արդեն. մնում էր, որ թշնամին արհիություն ունենալ հազար քայլ առաջանալու, որպեսզի մենք լքենք մեր դիրքերը»¹:

Նժդեհի ոչ թե սպառնալիք է կարողում իր վաշտապետերին, այլ մի կրակոտ խոսքով դիմում է նրանց՝ հիշեցնելով հայրենի երկրի նկատմամբ իրենց պարտքը:

«Մեզանից առաջ,- ասում է նա,- այս լեռների վրա կռվող հայր խորապես գիտակցել է, թե Սյունիքը հանձնել թշնամուն կը նշանակե հայ երկրի բանալիները և հայ ժողովրդի բախտն քնոմիշտ հանձնել իր իսլամ հարևաններին: Նույն փրկարար գիտակցությամբ այս բարձունքների վրա պետք է կռվե, մեռնե ու հաղթե և վաղվա հայությունը: Ի՞նչ, միայն ձե՞զ է պակասում այդ գիտակցությունը: Մոռացե՞լ եք, թե կա հայ ցեղի հավիտենադիր հրամանը՝ հաղթել կամ մեռնել»:

- Ո՛չ,- լինում է վաշտապետերի պատասխանը².

Նժդեհի շարունակում է վաշտապետերին ուղղված իր խոսքը.

«Ես բնավ չեմ մտածում նահանջի մասին. որովհետև սովորություն ունեմ նման օրհասական վայրկյաններում դիմելու իմ խղճին՝ հարցնելու իմ ներքին դատավորին՝ ինչպես են վարվել նման և ավելի ծանր վիճակում Վարդաններն ու Դավիթ բեկերը»³:

Ամսիջապես հետևում է վաշտապետերի պատասխանը.

«Մեռնել, բայց հաղթել»:

Այնուհետև այսպես է շարունակվում հրամանատարի և վաշտապետերի երկխոսությունը.

«- Ինչպե՞ս կուզեի, որ վարվեմ նման ղեպքերում այն բոլոր ղեկավարները, որոնց ապագայում պիտի վիճակվի վարել մեր ցեղի ինքնապաշտպանության սրբազան գործը:

- Մեռնել, բայց չզիջել հայոց լեռնաշխարհը:

- Իմ ներքին դատավորի թելադրությամբ միշտ էլ այսպես են պատասխանել, այսպես են պատասխանում ինձ և այժմ...

- Ես,- արդարանալ փորձեց վաշտապետը,- ես ուզեցի ասել, թե այլևս ռազմամթերք չունենք:

- Բայց ո՞վ ասաց, թե միայն առատ ռազմամթերքով են հաղթում: Շատ անգամ հաղթում է այն կողմը, որ նվազ է կրակում:

¹ Գ. Նժդեհ, Գեղի ոգու շարժը, էջ 36-37

² Նույն տեղում, էջ 37.

³ Նույն տեղում, էջ 37-38

«Լախակոտն է հաճախակի աղմկում՝ մատնելով իր անարիությունը: Հրացանից, գնդացրից, թնդանոթից չէ. որ սարսափում է թշնամին, այլ քար լոռությունից: Չկա ավելի ահաբեկիչ բան, քան լուռ առաջխաղացումը, մասնավորապես գիշեր ժամանակ, երբ քարը, թուփը, այն ամենը, որ կարող է զբաղեցնել մարդուս աչքն ու երևակայությունը, դառնում է գրոհող հակառակորդ: Լուռ առաջխաղացող տասնյակը մի ամբողջ գունդ է, վաշտը՝ մի ամբողջ բանակ պաշտպանվողի համար: Գիշեր ժամանակ հարձակվողի զինակիցներն են՝ խավարը, լոռությունը, ժայռերը: Իսկ երբ նախահարձակվողը մենք ենք՝ այդ լեռների տերը՝ մեզ հետ են նաև այն բոլորի վրեժխնդիր ստվերները, որոնք մեզանից առաջ հեզնել են մահի և ընկել այդ սրբազան բարձունքների վրա: Իսկ երբ մենք ենք նախահարձակվողը՝ մեզ հետ է նաև մեր լեռների հզոր ոգին: Ուրեմն, ռազմամթերքի կարիքը չգալու համար՝ մնանք հավատարիմ մեր օրինված ռազմավարության տարերային ձևերին: Գիշերամարտը թող լինի մեր բաժինը: Ուրեմն հարձակվենք, ինչպես հարձակվում է մահը՝ լուռ և անակնկալ»¹:

Նժդեհի խոսքերը խորապես թափանցում էին վաշտապետերի սրտերը: Հրամանատարի հարձակման հրավերին նրանք պատասխանեցին «Հարձակվենք»:

Եվ վաշտապետերը վերադարձան իրենց վաշտերը և նրանց տարան դեպի մարտ:

Նժդեհը քաջ գիտակցում էր, որ Գենվագում ծավալված այս նոր մարտերը վճռորոշ են լինելու: Ուստի, նա զորահավաքի ենթարկեց իր ողջ ուժերը և անցավ հակահարձակման:

Լուսաբացին Ալանգյազի բարձունքներում հակառակորդը ծեծված էր ու գերված: Եվ դա արել էին վերջին փամփուշտները կրակող հայ խիզախները՝ ապշահար անելով ռազմամթերքի պակաս չունեցող հակառակորդին:

Վերհիշելով այդ դեպքը, Նժդեհը գրել է. «Իմ զինվորն այդ օրը օրինում էր ճակատագիրը, որ չէր հապաղել թշնամու ձեռքով մեզ առատ ռազմամթերք հասցնելու:

Այդ կռվում սյունեցին մի անգամ ևս զգաց, թե հաղթում է այն կողմը, որը վստահ է ոչ թե իր սպառազեն բոլոնգքի, այլ իր ներազեն ոգու գերազանցության:

Որ ցեղի ոգու ձեռքով ղեկավարվող ժողովուրդը կարիք չունի երկար սրի:

Իր լեռների վրա սյունեցին այդ օրը հաստատեց, թե երկաթե զենքերի դեմ հեշտ է վահան գտնել, բայց ոչ ոգու զենքերի, որպիսին են ցեղի զենքերը»²:

Ձանգեզուրյան վաշտերի նախ՝ ուժեղ դիմադրությունը, ապա և

¹ Գ. Նժդեհ, Գեղի ոգու շարժը, էջ 38:

² Նույն տեղում, էջ 39:

հակահարձակումը, ռուսական զորամասերին ստիպեցին նահանջել: Վիճակը կարմիրբանակայինների համար հատկապես ծանրացավ Ալանգյազի սարերի արևմտյան փեշերին:

Հայ մարտիկների՝ 18-20 հոգանոց մի ջոկատ տեղեկանում է, որ Նախիջևանի կողմից եկող կարմիրբանակայինների մի զորամաս՝ բաղկացած 100 զինվորից, սպառազինված գնդացիներով և լեռնային քնդանոթով, անցնելու է մի ձորի միջով, որը միակ ճանապարհն էր առաջխաղացման համար: Ձուկատի մարտիկները ձորի երկու կողմերի ժայռակոփ գագաթներն են բարձրացնում ծանր տակառներ և սպասում հակառակորդին: Երբ ամբողջ զորամասն առաջանալով մտնում է ձորը, տակառները երկու կողմերից սլանում են ներքև և պայթում ահեղաձայն: Զորամասում սոսկալի իրարանցում է առաջանում. ոմանք խլանում կամ ուշաթափվում են, իսկ մնացածները՝ ձեռքերը վեր պարզած, հանձնվում են: Երբ զինաթափ զինվորները դուրս են գալիս ձորից և տեսնում, որ իրենց դիմաց ընդամենը 20 հայ զինյալներ են, նրանց սարսափը փոխվում է զարմանքի:

Հայերի՝ մեկը մյուսին հաջորդած և մեկը մյուսից հաջող գրոհների ճնշման տակ կարմիր բանակի զորամասերը Գենվազից ետ քաշվեցին Նախիջևանի տարածքը՝ Օրդուբադ: Նրանց մյուս մասը բռնեց դեպի Ղափան անկարգ նահանջի ճանապարհը: «Վերջապես ջարդվեց թշնամին և անփառունակ կերպով իր բարոյալքված մասը փախցրեց Ղափան», - գրել է Նժդեհը: Քառասուն և հինգ օր շարունակ տեղի ունեցած ճակատագրական կռիվները Արևիքում՝ մեկը մյուսից խիզախ, մեկը մյուսից հանդուգն՝ վերջացան մի բուռն մարտիկների փայլուն հաղթանակով:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչպես է լինում, որ մի բուռ խիզախներ ճակատ առ ճակատ դուրս են գալիս տասնապատիկ գերազանց ուժեր ունեցող թշնամու դեմ, կարողանում են հալածել նրան և խլել հաղթության դափնեպսակը, Նժդեհը գրել է. «Վերջին հաշվով կողմերի զոհապատրաստության չափն է որոշում այս կամ այն ճակատամարտի, և ապա՝ ողջ պատերազմի ելքը:

Հաղթում, նշանակում է հակառակորդին գերազանցում են զոհաբերության մեջ: Ահա՝ ռազմական դոքտրինայի այբբն ու փիլիսոփայությունը»¹:

Աղսամբությունը Ղափանում և խորհրդային զորքերի նահանջը

Ռազմաճակատի Ալանգյազի հատվածից կարմիր բանակի զորքերի նահանջը դեպի Նախիջևանի գավառ Նժդեհի զինվորական պետերին վստահություն մերշնչեց իրենց ուժերի

¹ Գ. Նժդեհ, Բանտային գրառումներ, էջ 79

նկատմամբ, և նրանք, արագ խմբավորելով իրենց զորամասերը, պատրաստվեցին նոր գրոհներին:

Այնպե՞ս ծեծեց բերած հաջողություններից հետո Նժդեհը այնտեղի իր զինջուկատները բաժանեց երկու խմբի: Մի խումբը նա ուղարկեց Ղափանի շրջան՝ Բաղաբերդի տարածք (Քաջարանի ենթաշրջան), նպատակ ունենալով, դեռ մինչև Գենվազի վերագրավումը, այդ խմբի ուժերով Բաղաբերդում վերականգնել կորցրած դիրքերը և թիկունքից սպառնալ Մեղրու վրա հարձակվող հակառակորդի զորքերին: Մյուս խումբը օգնության ուղարկեց Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ կռվող ուժերին:

Վերևում արդեն ասվեց, որ Ջանգեզուրում կռվող Նժդեհի զինված ուժերին աջակցություն ցույց տալու և Գենվազի ճակատում խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար 1920թ. հոկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության զորքերը Դարալագյազից հարձակման անցան Սիսիանի վրա: Այդ մասին Նժդեհը Նրևանից պաշտոնական լուր ստացավ հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 3-ին: Նա դժգոհ էր, որ Սիսիանի վրա հարձակումն այդքան ուշ է սկսվել և հատկապես դժգոհ էր, որ Հանրապետության կառավարությունը իրեն հարկ եղած օգնություն չի հասցնում զենքով ու զինամթերքով:

Ջանգեզուրը կռվում էր մեն-մենակ՝ առանց դրսի օժանդակության: Գավառի ղեկավարները բազմաթիվ դիմումներ էին հղում Նրևան՝ կառավարությունից ակնկալելով որևէ օգնություն, բայց այդ օգնությունը չէր գալիս: Նրևանը միայն բավարարվում էր դեպքից դեպք զանգեզուրցիներին քաջալերանքի խոսքեր հղելով:

Հոկտեմբերի 3-ին Նժդեհը Ղափանի Հանքերից Նրևանում Ջանգեզուրի զեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանին գրում էր. «Մոտավորապես 100 օր է, որ, կտրված Հանրապետությունից, կռվում եմ իմ թշնամու գերագույն ուժերի դեմ՝ առանց դրսից օգնության: Միայն իմ զինակիցները գիտեն, թե ի՞նչ ռազմադավերի, ի՞նչ թշնամու համար անձանոթ տակտիկական ձևերի, ի՞նչ՝ երբեմն խենթության հասնող, խիզախ քայլերի եմ դիմել ռազմամթերքի ծախսը ամենամիևնալ չափերի հասցնելու համար: Կռվել եմ ուժանակով, պայթուցիկ տակառներով, տեղումս պատրաստած սվիններով: Ցերեկները ակամայից դիմել եմ պատշպանողականի, գիշերները՝ օռույթ տակտիկայի: Կռիվներին նման ձև տալով հանդերձ՝ այսօր կանգնած եմ ռազմամթերքի սուր կրիզիսի առաջ:

Կատաստրոֆան անխուսափելի է, եթե Հանրապետությունը չուստափույթ կերպով օգնութեան չ'հասնի ինձ:

Ընկել, մի ավելորդ անգամ էլ խնդրում եմ արագացնել օգնությունը: Այս շրջանները իրենց անչափելի ռազմագիտական նշանակությամբ և գերազանցորեն մարտունակ ժողովրդով մեր Հանրապետությանը շահ տեսն պետք:

Աստված և իմ սերը իմ Հանրապետության հետ: Ջերմ բարևներս ձեզ և կուսակցական բոլոր ընկերներին»:

Այնուհետև հետգրությամբ նամակին ավելացրել է. «Նամակս կարդալ Մինիստրական խորհրդում և ֆրակցիայում»¹:

Միսիանի վրա Հայաստանի Հանրապետության գործերի հարձակման յուրը ստանալուն պես և իր թիկունքում ունենալով Արևիքում տարած հաղթանակը Գարեգին Նժդեհը որոշեց անհապաղ գործողության մեջ դնել Ղափանի շրջանում ապստամբություն բարձրացնելու և մարտերը կարմիր բանակի գործերի թիկունք տեղափոխելու իր ծրագիրը: Արևիքում տարած հաղթության շնորհիվ, գրել է նա, «հայ գեներլի այդ փայլուն հաջողությամբ ես կարելիություն ստացա ծրագրել ու գործադրել Ղափանի վերագրավումը»²:

Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 3-ին, Նժդեհը, որպես իր ծրագրի կենսագործման առաջին քայլ, Ղափան ուղարկեց երեք համհարզ, որոնք այնտեղ տարան անհրաժեշտ հրահանգներ ու կոչեր: Համհարզներ գնացին նաև Միսիան: Ս. Վրացյանը գրել է. «Ապստամբությունը միաժամանակ հղացվում էր երկու շրջանում՝ Ղափանում և Միսիանում: Ղափանն իր թիկունքում ուներ ազատ Արևիքը, Միսիանը՝ Դարալագյազը»³:

Գեներալգում ձեռք բերած ռազմական հաջողությունների առթիվ Նժդեհը հոկտեմբերի 5-ին դափանցիներին նոր գրություն է ուղղում, որում ասված էր.

«Ուռքի, խաբված ժողովուրդ, ուռքի ել, փրկությունդ մոտ է: Ուռքի, գեներլ ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր խուսափից»⁴:

Ղափանի հակաբոլշևիկյան ընդհատակը արդեն պատրաստ էր ապստամբության: Իհարկե, այդ ընդհատակը նոր չէր ստեղծվում, այն կյանքի էր կոչվել դեռ մինչև կարմիր բանակի մուտքը Ղափանի շրջան: Հետագայում Նժդեհը գրել է. «Ղափանի անկումից շատ առաջ, երկրի սպառնական դրությունից խթանված, ես մթորյան մեջ ծնունդ էի տվել մի ստորերկրյա կազմակերպության»⁵:

Ղափանի հակաբոլշևիկյան զինված ընդհատակը, որ Նժդեհին անվանում էր «դավիթբեկյան ուխտ», բաժանված էր առանձին միավորների՝ խմբերի: Խմբերում ընդգրկվածները կոչվում էին «դավիթբեկյաններ» կամ «գեղվածոյաններ»: Ուխտի մարտական

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. I, գ. 19, ք. 1:

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ. 38:

³ Ս. Վրացյան, Կանոնի ուղիներով: Դավթեր, դժբեր, սպրումներ, Զ հատոր, էջ 156:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. I, գ. 13, ք. 10, տես նաև Գ. Գեղարզան, Լեոնահայաւտանի իւրօսամարտը (1919-1921), «Ազատ խոսք», Արևան, 1991, էջ 88:

⁵ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կոիները. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 100:

ուծերը բաժանված էին թեթև միավորների, որոնք կոչվում էին գայլախմբեր: Սրանք ունեին իրենց ահաբեկիչներն ու սուրհանդակները: Նորերը ընդունվում էին միայն հների երաշխավորությամբ:

Նժդեհի մարդիկ հետախուզական լայն աշխատանքներ էին տանում, տեղեկություններ հավաքում բոլշևիկյան զորամասերի տեղաբաշխման և շարժումների, կոմունիստական ջոկատների գործողությունների, հեղկոմների միջոցառումների, կուսակցական բջիջների որոշումների մասին: Նժդեհը կոլմնակիցների ունեղ կոմունիստական պարտիզանական ջոկատներում, գյուղական հեղկոմներում, անգամ՝ կուսակցական բջիջներում:

Կարմիր բանակի քիկունքում այս նախնական աշխատանքները տանելուց հետո, հոկտեմբերի 8-ին, Ղափանի վաշտապետերը խորհրդակցության հավաքվեցին Խուստուպի սարալանջին փոված Արխալդի անտառում: Այստեղ որոշում ընդունվեց անմիջական գործողությունների դիմել, այսինքն՝ զինված ապստամբություն բարձրացնել: Ղափանի և Գենվազի վաշտապետերն ու զինվորները, սարիք իջնելով, անցան իրենց գյուղերը:

Մյուս կողմից նախագգուշական միջոցներ էր ձեռնարկում կարմիր բանակի հրամանատարությունը: Նրա կարգադրությամբ Ղափանի զանազան կետերում ամրացան 251-րդ ու 252-րդ հրացանաձիգ և կովկասյան 2-րդ գնդերը: Միայն Ղափանի հանքերում և շրջակա գյուղերում գտնվում էր ավելի քան 400 խորհրդային զինվոր: Բոլշևիկյան հրամանատարներն իրենց գործակալների միջոցով նախապես տեղեկացել էին նախապատրաստվող ապստամբության մասին և զգաստ էին պահում իրենց զորամասերը:

Միաժամանակ կարմիր բանակի հրամանատարությունն ու Ջանգեզուրի կոմունիստական կազմակերպությունները լայն հակապրոպագանդ էին մղում. զանգեզուրցիներին հորդվում էին հեռու մնալ ապստամբություն բարձրացնելու մտքից, համախմբվել խորհրդային իշխանության շուրջը և պայքար ծավալել գավառը «ղաշնակ մաուզերիստներից վերջնականապես մաքրելու» համար:

1920թ. հոկտեմբերի 7-ին Գորիսում տեղի ունեցավ բոլշևիկյան գավառային կոնֆերանս: Իրենց ելույթներում կոնֆերանսի մասնակիցները սպառնալիքներ էին տեղում բոլոր նրանց հասցեին, ովքեր կհամարձակվեին բողոքել խորհրդային իշխանության միջոցառումների դեմ, «գործիք դառնալ» զաշնակների ձեռքին: Կոնֆերանսն ընդունեց մի շարք որոշումներ, որոնցով գավառի կոմունիստներին պարտավորեցնում էր անշեղորեն կատարել Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի և խորհրդային կառավարության առաջադրանքները, «արմատախիլ անել զաշնակիզմը» և «միանալ

համաշխարհային պրոլետարիատի մեծ բանակին»:

Կոնֆերանսի ավարտից անմիջապես հետո պատվիրակները մեկնեցին տեղերը և նրա արդյունքների մասին կոմբոլիցներում հանդես եկան հաղորդումներով: Բջիջների ժողովներում կոմունիստների մեծ մասը պատրաստակամությամբ էր հայտնում կյանքը չխնայել բոլշևիկյան գործի համար: Բայց առանձին բջիջներում կուսակցականների մի մասը կասկած էր հայտնում նոր իշխանությունների կողմից վարվող ազգային քաղաքականության ճշմարտացիության նկատմամբ, իսկ ոմանք էլ ուղղակի հանդես էին գալիս այդ քաղաքականության դեմ:

Մինչև բոլշևիկները բազմակողմանի աշխատանքներ էին ծավալում մոտեցող ապստամբությունը կանխելու համար, Նժդեհը վերջին նախապատրաստություններն էր տեսնում:

Հարկ է նշել, որ Նժդեհը և նրա զինակիցները մեծ վստահություն ունեին հատկապես Ղափանի շրջանի կենտրոնին՝ Հանքերին մոտ գտնվող գյուղերի բնակչության վրա, որի բացարձակ գերակշիռ մասը անվերապահ հավատ էր տաժում հրամանատարի նկատմամբ և գնում էր նրա ետևից: Այդ գյուղերից էին Գյուտկումը, Բեխը, Բաղաբույջը, Կավարտը, Բարաբաթումը և այլն¹:

Հոկտեմբերի 9-ի երեկոյան Նժդեհի հավատարիմ զինակից Արմենակ Դավթյանի զինված մարդիկ ձերբակալեցին ճակատեն գյուղի հեղկոմի անդամներին: Գրավելով ճակատենը՝ նրանք փակեցին Ղափանի ավանը Շիկահողի ենթաշրջանի հետ կապող միակ ճանապարհը, ինչպես նաև իրարից կտրեցին Ղափանի շրջանում գործող և Բարթազ-Նյուվադի-Շիվանիձոր ճակատում կռվող կարմիր բանակի զորքերի երկու խմբերին:

Ճակատենի գրավումով սկսվեց Ղափանի ապստամբությունը:

Նույն ժամերին Նժդեհը Գենվազից շտապում էր Ղափան: Նա այսպես է վերհիշել այդ պահը. «Յոթը ծիավոր ենք: Առաջանում ենք դեպի Խուստուպ: Կալերի բարձունքներից երևում են մեր բոլոր ճակատները, որոնց վրա տիրում է մի ծանր, մի ճնշող լուծություն, ինչպիսին զգացվում է փոթորկից առաջ: Աճապարում ենք: Մեզ հետ. միաժամանակ, գիշերվա ժամը 12-ին Խուստուպի վրա պիտի կենտրոնանան 300 զորքնտիր հետևակներ»²:

Այդ ուժերը Նժդեհին օգնության պիտի գային Գենվազի արևելյան ու արևմտյան ճակատներից և Ղափանի Շիշկերտ գյուղից, որի բնակչությունը, հակառակ շատ ղափանցիների, շարունակում էր հավատարիմ մնալ հրամանատարին: Հետագայում Նժդեհը մի առանձին սիրով է արտահայտվել Շիշկերտի մասին՝ գրելով.

¹ ՀՀ ԿԿԿԳԿՊԱ, ֆ. 4033, գ. 4, ք. 325, ք. 1

² Գ. Նժդեհի Լեյբեր Լեռնախայտառանի գլխավորում. «Հայրենիք», 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 109:

«Ինչ խոսք, որ եթե Ձանգեզուրի հարյուրավոր գյուղերի փոխարեն մնագած լիճներ միայն այդ մեկը, դարձյալ պիտի մնայի գերագույն հաճույքով մեռնելու այդ մեկի փրկության համար: Դա այն եզակի գյուղերից է, որոնցով հռչակվում են ամբողջ շրջաններ»:

Բայց որոշված ժամին զինյալները չկարողացան գալ Խուստուպ, քանի որ Նժդեհի կողմից Արաքսի ափը թողնելուց հետո խորհրդային զորքերը վերստին երևացել էին Շիվանիձորի ճակատում:

Ուրեմն ի՞նչ, հետաձգե՞լ ձեռնարկը: Ո՛չ, դրա մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, խորհում էր Նժդեհը, որովհետև Ղափանից հասած սուրհանդակները լուր էին բերել, որ այնտեղ գտնվող բուլշևիկյան երեք զնդերը վաղը լուսաբացին հյուսիսային ճակատից վերսկսելու են իրենց գործողությունները՝ նպատակ ունենալով թիկնալին հարվածով հայկական վաշտերը «սրբել և թափել Արաքսը»²:

Հետևապես մնում էր օգնության կանչել վճռականությունն ու կամքը և զիշերը գործի անցնել: Անդիմադրելի վճռականության առաջ «լերինք կը խոնարհին», իսկ խավարը նման ձեռնարկների հաջողության մայրն է, գրել է Նժդեհը: «Ուրեմն, հապո՛ւն, առաջ դեպի Ղափան»³:

Կեսգիշերն անց յոթ ձիավորների խումբը Նժդեհի գլխավորությամբ իջնում է լեռներից: Պայմանավորվածության համաձայն՝ Սևաքար գյուղի մոտ սպասում էին Գերասիմ Աթաջանյանի և Արմենակ Դավթյանի զինվորներից երկու հոգի, որոնք նրանց առաջնորդում են Գյութկումի ձորը: Այստեղ հավաքվել էր մոտ 50 հոգի՝ Գերասիմի գլխավորությամբ, որոնց մի մասն անգնեմ էր:

Նժդեհը լսում է Գերասիմի կարճ զեկույցը Ղափանի ժողովրդի տրամադրության, բուլշևիկյան ուժերի թվի, ռազմամթերանոցների տեղերի մասին և այլն: Բայց տվյալ ռոպեին առավել հրատապը Ղափանի հանքերի հարավարևելյան սարայանջին գտնվող Գյութկում (Գեղանուշ) գյուղի մասին տեղեկություններն էին: Գերասիմը հաղորդում է, որ գյուղում խորհրդային մի վաշտ է, որը տեղավորված է դպրոցում:

Իր խումբը համալրելով Գերասիմ Աթաջանյանի զինյալներով՝ նույն զիշերը Նժդեհը շարժվում է դեպի Գյութկում: Հաշվի առնելով գյուղի հարմար դիրքը՝ նա որոշել էր այն կենտրոն դարձնել ապստամբների գործողությունները ղեկավարելու համար:

Նժդեհը հրաման է տալիս, և ապստամբները, բաժանվելով

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 109:

² Նույն տեղում, էջ 109-110:

³ Նույն տեղում:

երեք խմբի, անադմուկ մտնում են Գլուխկում: Ապահով համարելով՝ բուշևիկյան զորամասի հրամանատարը գլուղում պահակներ չէր նշանակել: Խոր քուն մտած զինվորները հանգստանում էին վաղվա արշավանքի համար:

Հայ զինյալների երկու խմբեր անշշուկ մոտենում են դպրոցի շենքին և շրջապատում այն: Նրույոյ խումբը մտնում է դպրոց:

Կարմիրբանակայինները, հանկարծակիի եկած, փորձում են դիմել զենքի, բայց անմիջապես զգում են նման քայլի անմտությունը, քանզի նրանց էին ուղղված ամեն վայրկյան ճայթելու պատրաստ տասնյակ հրացաններ:

Վաշտը գերելուց հետո հայ մարտիկները դպրոցից դուրս են տանում գրաված զնդացիքը, զենքերն ու ռազմամթերքը: Գերված զինվորների վախը փարատելու համար Նժդեհը հայտնում է իր ուլ լինելը և ավելացնում. «Մեր կռիվը ձեր դեմ չէ, այլ հրամանատարության դեմ: Նրանք չուզեցին հասկանալ քայքայված ժողովրդի լեզուն և դրա համար էլ այժմ անպատեհություն ունեն զգալու մեր սրի լեզուն: Ձեր զենքերից և ռազմամթերքներից զատ մեզ պետք չէ ոչինչ: Անարյուն կերպով պիտի զինաթափեն ձեր բոլոր զորամասերը: Յտեսություն!»¹:

Ճակատեն և Գեղանույ գլուղերը վերագրավելուց հետո Նժդեհն առանց ժամանակ կորցնելու վերախմբավորում է ուժերը և պատրաստվում նոր գործողությունների: Նույն գիշերը նա սուրհանդակներ է ուղարկում Վաչագան, Բեխ, Կավարտ, Բալաբաթում, Բաղաբուրջ գլուղերը, որտեղ իր մարդիկ կազմ ու պատրաստ սպասում էին ազդանշանի: Նրանք հրահանգ էին ստացել լույսը բացվելուն պես ապստամբել և արագ գործողություններով ոչնչացնել գլուղերում տեղակայված խորհրդային ուժերը:

Այն նույն ժամերին, երբ դափանցիների զորաջոկատը գրավում էր Գեղանույ գլուղը, Ղափան ավանից վերև, Խուստուպ սարի ստորին փեշերից մեկի մոտ գտնվող Վաչագան գլուղում, Մամոն Մեյիք-Փարսաղանյանի և Կարապետ Նուրիջանյանի գլխավորությամբ ապստամբների մի ուրիշ ջոկատ գիշերային մթության մեջ շրջապատում է դպրոցի շենքը, ուր նույնպես գիշերում էին կարմիրբանակայիններ և պարտիզաններ: Ի տարբերություն Գեղանույ գլուղի, Վաչագանում հանկարծակիի եկած կարմիրբանակայինները հասցնում են զենքի դիմել և դիմադրություն ցույց տալ: Կռիվը կատաղի, բայց կարճատև է լինում: Շրջապատվածներից մի բանիսը սպանվում են, գոհվում է նաև ջոկատի հրամանատար Ռեզնիկովը: Մյուսները ստիպված անձնատուր են լինում:

¹ Գ. Նժդեհ, Իջեր Լ.Նոնահայաստանի գլուղավորում, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 110:

Առանց ժամանակ կորցնելու գրաված գնդացիորդ և ռազմամերքրով ուժեղացած խմբերը, դեռ լույսը չբացված, դուրս են գալիս Հանքերի գլուխը: Շրջանային կենտրոնը գրավելու համար հայերի ուժերը չնչին էին, հետևապես այդտեղ չէր կարող կիրառվել Գյուրկույմի օրինակը: Նժդեհը վճռում է Հանքերում գտնվող հակառակորդի գնդերը նախ խուճապի մատնել, ապա նրանց մղել անձնատվության:

Հոկտեմբերի 10-ի լուսաբացին Արմենակ Դավթյանի վաշտը և Գերասիմ Աթաջանյանի ուժերը՝ դավիթբեկյան խմբերը և գայլավաշտերը, բոլոր կողմերից հարձակման են անցնում Ղափանի հանքերի վրա:

Հայ զինվորները, մտնելով Հանքեր, հրացանային ուժեղ համազարկ են տալիս զորանոցին և շտաբին: Նույն պահին Կավարտի և Բարաբաթումի բարձունքներից դղրլյունով դեպի ձորն են սլանում պայթուցիկ տակառներ: Վայրկենաբար զորանոցներից և շտաբից իրենց դուրս են նետում սարսափահար մարդիկ՝ զինված ու անզեն, հագնված կամ գիշերագգեստով, կոշիկներով կամ բոբիկ: Գլուխները կորցրած փախչելով ուր պատահի՝ նրանք, ի վերջո, խռնվում են ձորի մեջ: Բանտից ազատվում են բոլոր ձերբակալվածները, որոնք անմիջապես մտնում են կովող մարտիկների շարքերը: Այդ ամենն այնքան արագ ու անսպասելի է կատարվում, որ Ղափանի շրջանային հեղկոմի անդամները չեն կարողանում ի մի գալ և ոլորել իրենց անելիքները: Հեղկոմի նախագահ և կուսակցական կազմակերպության ղեկավար Բագրատ Հարությունյանը փորձում է դիմադրել ապստամբներին, բայց այդ բանը նրան չի հաջողվում, քանի որ վերջիններս արդեն արագ հսկողություն էին հաստատել բնակավայրի բոլոր կարևոր կետերի վրա և դարձել դրության տերը:

Չորում խռնված կարմիրբանակայինների մի մասը փախչում է Ողջի գետի հոսանքով դեպի Գեղվաձոր, իսկ մյուս մասը, զենքերը նետելով, հանձնվում է: Նժդեհը հրամայում է սեղմել պաշարման շղթան՝ առանց կրակելու: Քիչ անց հանձնվում է և վերջին գունդը, բացառությամբ մի հարյուրյակի, ուր թեթև դիմադրությունից հետո նույնպես ստիպված է լինում հանձնվել¹:

Կարմիրբանակայինների միայն մի քանի ցաքուցյիվ խմբերի է հաջողվում խուճապահար նահանջել Դուրիս տանուլ ճանապարհով: Դրանց հետ նահանջում էին նաև շրջապատումից խուսափած հեղկոմի անդամները և տեղի կոմունիստների մի մասը:

Հոկտեմբերի 10-ի առավոտյան ժամը 10-ին ամբողջ Ղափանը կրկին Նժդեհի ուժերի ձեռքին էր: Հաղթանակը Հանքերում կատարյալ էր: Նժդեհի զորքի ձեռքն էին անցել մեծաքանակ ռազմամթերք և զենք: Հակառակորդը թողել էր 20 գնդացի, 200

¹ Գ. Նժդեհ, Էյբեր Լեոնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք», ամսագիր, 1924, սպրիլ, թիվ 6, էջ 111:

հրացան, 200-ից ավելի ձի, 100 հազար փամփուշտ, երկանիվ կառքեր, դաշտային խոհանոցներ, այլ ուազմական ավար, ամբողջ արխիվը՝:

Նույն օրը Հանքերում կենտրոնացան Ղափանի 37 վաշտերը:

Գեդիները հողին են հանձնում իրենց գոհերին: Հայերը գոհել չունեին:

«Լեռնահայաստանի գոյամարտը» հողվածում Նժդեհը գրել է.

«Կռվի բախտը վճռում է թշնամի կողմերից մեկի բարոյական հավասարակշռության խախտումը, որին ամմիջապես հետևում է խուճապը, իսկ այդ վերջինին՝ մյուսական պարտությունը:

Անհավասար կռիվը չէ, որ կործանում է այս կամ այն բանակը, այլ խուճապը, որին մատնված կոյնը առնվազն եռապատկում է իր կորուստը, երբեմն էլ՝ ոչնչանում գլխովին:

Մպանվածների, վիրավորների, գերվածների, ինչպես և պատերազմական ավարի քանակը եղել է և շարունակում է մնալ պարտության երկրորդական ազդակը:

Էականը այն բարոյական ազդեցությունն է, որը ունենում է կռվող կողմերից մեկը մյուսի վրա»²:

Հանքերի գրավումից հետո Նժդեհի ուժերը առանց հապաղելու շարունակում են հետապնդել նահանջողներին: «Լերջիններս Կավարտ և Բարաբաթում գյուղերի միջև ընկած տարածություններում կարողացան վերախմբավորել իրենց ուժերը և դիմադրություն ցույց տալ: Օրիասական կռիվ սկսվեց: Կարմիրբանակայինների հետ կռվում էին տեղի կոմունիստները և Ղափանի շրջանի ողջ մնացած ղեկավարները: Այն բանից հետո, երբ Նժդեհի մի զորաջոկատի հաջողվեց անցնել խորհրդային զորամասերի քիկումքը, վերջիններիս դրությունը խիստ ծանրացավ: Ուժեղացնելով ճնշումը՝ Նժդեհի վաշտերը մեծ կորուստներ պատճառեցին նրանց, ապա՝ շրջապատեցին: Պաշարման մեջ ընկան նաև Ղափանի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար Բագրատ Հարությունյանը, շրջանային հեղկոմի անդամները և ուրիշ ղեկավարներ: Շրջապատված և ուժասպառ զինվորներն ու կոմունիստները գերի հանձնվեցին:

Ապստամբության առաջին օրվա հոկտեմբերի 10-ի երեկոյան վաշտապետերը բոլոր կողմերից գերի կարմիրբանակայիններին և կոմունիստներին տարան Ղափանի շրջանային կենտրոն և բոլորին բանտարկեցին: Կոմունիստներից մի քանիսին հաջորդ օրերին գնդակահարեցին, որոնց թվում էր նաև Բագրատ Հարությունյանը: Գնդակահարվեցին նաև կոմունիստական ջոկատի հրամանա-

¹ ՀՀ ՀՎԿՓԿՊ(1, Ֆ. 1022, գ. 2, գ. 162, ք. 7, նաև Գ. Նժդեհ, Էյեր Լեռնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 111.

² Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 74-75:

տարներ Երեմիա Խորշուդյանը և Տիգրան Մայսուրյանը, կոմունիստ ամուսիններ Պատվական և Փառանձեմ Բաբայանները, Մեղրու շրջանային հեղկոմի նախագահ Համբարձում Համբարձումյանը և ուրիշներ: Դափանի բոլշևիկյան կազմակերպությունը գրկվեց ղեկավար գործիչների մեծ մասից:

Ինչ վերաբերում էր գերի կարմիրբանակայիններին և հրամանատարներին, ապա նրանց նկատմամբ ոչ մի բռնություն չգործադրվեց: Մոտ 500-ի հասնող գերիները հիմնականում ռուսներ և ուկրաինացիներ էին, բայց նրանց թվում կային նաև լատիշներ, չեչեններ, դաղստանցիներ, նույնիսկ՝ սարտեր: Գերիները մեծ հուզս էին զանգեզուրցիների համար, որովհետև զավառում պարենի պաշարները խիստ անբավարար էին և մոտալուտ սովի պայմաններում նրանց պահելը դառնալու էր անհնարին:

Հոկտեմբերի 11-ին, անշուշտ Նժդեհի խորհրդով, գերի ընկած կարմիր զինվորների և հրամանատարների մի խումբ հավաքական գրություն է կազմում՝ ուղղված կարմիր բանակի հրամանատարությանը, որի տակ իրենց ստորագրություններն են դնում մի քանի հարյուր գերիներ: Գրության մեջ, ի միջի այլոց, ասված է, թե «Զանգեզուրում տեղի ունեցող հայ-բոլշևիկյան կոիվների գլխավոր պատճառներն են՝ Ա. Զանգեզուրը կարմիր բանակի բարձր հրամանատարության կողմից Խորհրդային Ադրբեջանի անբաժան մասը հայտարարելը և Բ. Տաճկական փաշաների ու զորամասերի ներկայությունը կարմիր բանակի շարքերում»: Հրամանատարները և զինվորները նաև գրել էին. «Մոտ են այն լուրերը, թե Նժդեհի մոտ անգլիական սպաներ կան: Սրա բանակը զինված գյուղացիությունն է, որն ուզում է ազատ ապրել իր լեռների վրա: Նժդեհը հեղափոխական է և ոչ ցարական զորավար և մեզ հետ շատ լավ է վարվում»¹:

Այն օրը, երբ Դափանը կրկին Նժդեհի ուժերի ձեռքին էր, այսինքն՝ հոկտեմբերի 10-ին, Խալիլ փաշան, ուրը Արևելքի ժողովուրդների՝ Բաքվի համագումարից հետո բոլշևիկների տված ոսկու առատ պաշարով անցել էր Օրդուբադ կապ պահելու համար Խորհրդային ուժերի և Քեմալի միջև, մի նոր հարձակում է կատարում Կարճան - Կաքավարերդի ուղղությամբ նպատակ ունենալով Նժդեհին Գեմվազ քաշել, որպեսզի Դափանում գտնվող կարմիր բանակի զնդերը անալգել ձեռնարկեն դեպի Գեմվազ իրենց ռազմական արշավը: Բայց Հանքերի կայծակնային գրավումը ի չիք էր դարձրել Խալիլի ծրագիրը:

Տեղեկանալով Գեմվազի վրա Խալիլ փաշայի ուժերի հարձակման մասին՝ հոկտեմբերի 11-ի գիշերը Նժդեհը մեկնում է Մեղրի՝ իր հետ վերցնելով գերի ընկած կարմիրբանակայիններից

¹ Նժդեհ, Էջեր 1 եռնախաաստանի գոյամարտում, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 112:

երեք հոգու, որոնք նույն օրը կազմած և գերիների ստորագայություն կրող գրության հետ Գեմվազից Արաքսի ափով պիտի մեկնեին յուրախիմների մոտ և այն հասցնեին 11-րդ բանակի հրամանատարությանն ու կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական կոմիսարին:

Հոկտեմբերի 12-ի առավոտյան Նժդեհը հասնում է Մեղրի: Սակայն նրան հարկ չի լինում անձամբ ղեկավարելու գեմվազցիների նոր մարտը, քանի որ մինչև հրամանատարի գալը նրանք կարողացել էին մեծ կորուստներ պատճառելով ետ մղել թուրքական ուժերի հարձակումը: Այդ մասին ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետ Նազարբեկյանին և Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոյին) ուղարկած զեկուցագրում նա նշում էր. «Կոիվը տեեց երեք օր ու վերջացավ թշնամու կատարյալ պարտությամբ: Թշնամին հետապնդվեց մինչև Օրդուբադի դաշտերը: Այդ կովում վերցրել ենք երեք գնդացիր, հեռախոսային ապարատներ, հրացաններ ու զրաստներ»:

Նժդեհը Մեղրիում երկար չի մնում և նույն օրը՝ հոկտեմբերի 12-ին, գիշերը վերադառնում է Ղափան ու անձամբ գլխավորում շրջանի գյուղերի վերագրավումը:

Համառ մարտեր էին մղվում Ղափանի շրջանի համարյա բոլոր վայրերում: Մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան Արծվանիկի, Ինջաբեյի, Կարմրաքարի բարձունքները: Խորհրդային զորամասերի հետ կովում էին Սևաքարի, Շիկահողի և Ղափանի շրջանի ուրիշ գյուղերում կազմակերպված կոմունիստական ջոկատները:

Նժդեհի ստորաբաժանումները շրջապատեցին Բաղաբերդը, որտեղ տեղակայված էր կարմիր բանակի զորամասերից մեկը, որը Միսիանից այստեղ էր բերվել հենց ապստամբության նախօրյակին: Մեծ դժվարությամբ դուրս գալով շրջապատման օղակից և շատ կորուստներ տալով՝ զորամասը Գետաթաղ և Աջիբակ գյուղերի վրայով նահանջեց Ինջաբեյ սարի ուղղությամբ:

Այսպիսով, ընդամենը երեք օրում՝ 1920թ. հոկտեմբերի 10-13-ը տեղի ունեցած կռիվներում զանգեկուրյան ջոկատները ծանր պարտության մատնեցին կարմիր բանակի զորամասերին, որոնք ետ քաշվեցին Ղափանի շրջանի մեծ մասից և, նահանջելով Գորիս տանող ճանապարհով, ամրացան Ինջաբեյ - Կարմրաքար - Ղզլոաշ բարձունքների բնական ամրություններում:

Նժդեհը Արևիքում գտնվող Աշոտ Մելիք-Մուսյանին գրում էր, որ վախկոտները չէին հավատում, թե Նժդեհը կվերադառնա Ղափան և կրկին կգլխավորի ինքնապաշտպանության գործը: Բայց դա տեղի ունեցավ: «Ես մի խումբ արծիվների հետ վերադարձա՝

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 8.

հրաժարվելով վերքս բուժելու համար Երևան մեկնելուց: ...Համբու-
րում եմ Ղափանի և աշխարհի բոլոր հպարտ ճակատները»¹:

Ղափանում տարած հաղթանակը ձեռք բերվեց հերոսական,
անձնուրաց պայքարով, որը գլխավորում էին Նժդեհը և նրա
հավատարիմ օգնական-զինակիցները, վաշտապետերն ու
խմբապետները՝ Գերասիմ Աթաջանյանը, Արմենակ Դավթյանը,
Գրիգոր Պողոսյանը, Հովհաննես Տեր-Պողոսյանը, Մուշեղ
Ոսկանյանը, Հարություն Գրիգորյանը, Աստվածատուր Տեր-
Պետրոսյանը, Տիգրան Ղազարյանը, Կարապետ Նուրիջանյանը,
Անդրեաս Տեր-Հարությունյանը, Խեչան Թումանյանը, Բագրատ
Մելիք-Քարամյանցը, Պատվական Տեր-Գրիգորյանը, Արտեմ
Սարգսյանը, Սամսոն Մարտիրոսյանը և ուրիշներ²:

Արևիքում և Ղափանում տարած հաղթանակների լուրը
տարածվեց ամենուր՝ հույս ներշնչելով հայերի նվաղած հոգիներին:

Այդ օլերին գրված արխիվային մի փաստաթղթում կարդում
ենք.

«Մեր գրիչն անգոր է նկարագրելու Կապան-Գողթի սիրելի
հերոս Նժդեհի՝ «երկրորդ Դավիթ Բեկի», «Աժդահա փաշայի» մի
տարւոյց ի վեր այս շրջանում կատարած քաջագործությունները:
Տեղի ունեցած բոլոր կռիվներում, որ ճակատում էլ նա հայտնվել է,
յուր օրինակով ոգևորել է զինվորությանը ու միշտ գտնվելով
առաջին շարքերում՝ տարել է թշնամու վրա փայլուն
հաղթանակներ: Չնայած նրան, որ կռիվ թե՛ պահին խփվել է յուր
տակի ձին և մի ուրիշ տեղ էլ վիրավորվել է ոտքից, բայց և այնպես
ոչ մի ժամանակ կռիվ առաջին շարքերից չի հեռացել ու իր
բարոյական օրինակով շատերին է մղել հերոսական գործեր
կատարելու:

Բավական է, որ թշնամին իմանար, որ յուր դիմաց կռվողը
«Աժդահա փաշան» է, բռնում էր փախուստի ճամփան՝ գլուխը
ազատելու համար»³:

Թավրիզում գտնվող Գեղեոն Տեր-Մինասյանը այնտեղից
Նժդեհին ուղարկած նամակում գրում էր.

«Սիրելի Գարեգին, այսօր ցնծում է ամբողջ Թավրիզը՝ Մեղրու
և Ղափանի հաջողության լուրերով:

Ղափանի վերագրավումը և ձեռք բերված զինամթերքի և
ավարի լուրը ուղղակի հուզեցին մեզ բոլորիս:

Ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովվում է Նժդեհի անունը...:

Մեր սիրտը պայթում է, որ այդ պատմական լուսինն քո կողքին
չենք:

...Հաջողություն քո սկսած գործին և բարի ելք:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 16, ք. 1-2:

² ՀՀ ՀԺԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 162, ք. 1-3, ֆ. 4033, գ. 8, գ. 118, ք. 2-3:

³ ՀՀ ՀԺԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 162, ք. 1

Համբույրներով՝ միշտ հարգող և սիրող Գ.Տեր-Մինասյան:

Թավրիզ, 16 հոկտ(եմբերի) 1920:

Հ.Գ. Ներսես սրբազանը*, օգտվելով առիթից, օրհնում է քեզ, քո քաջարի զորքին և համբուրում քո ճակատը¹:

Հարևան Պարսկաստանի կառավարության համակրանքն ամբողջովին բոլշևիկների դեմ կռվող Սյունիքի պաշտպանների կողմն էր: Պարսիկները երկյուղ ունեին, թե զանգեզուրյան պատմեշի անկումը ճանապարհ է բացելու դեպի Իրան: Ռխտի իշխանությունները, անվտանգության շահերից ելնելով, անհրաժեշտ միջոցներ էին ձեռնարկում երկրի հյուսիսային (Անդրկովկասին սահմանակից) նահանգներում քարոզչական և կազմակերպչական աշխատանքներ ծավալած, հատկապես ռուս բոլշևիկ հեղափոխականներին արտաքսելու ուղղությամբ:

Բաքվից Նրևան ուղարկված մի փաստաթղթում այդ առթիվ նշված էր. «Տեղեկություն ստացանք, որ մեծամասնականները վերջնականապես թողնում, հեռանում են Պարսկաստանից և իրենց ողջ ունեցվածքը փոխադրել են Բաքու: Այնտեղից նոր վերադարձած մի հայ կոմունիստի պատմելով՝ Սովետական Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունն անուղղակի կերպով տապալվեց և այնպիսի ատկություն առաջ բերեց պարսկական ժողովրդի մեջ, որ այսուհետև հազիվ թե մի ռուս կայողանա ոտք կոխել Պարսկաստան»²:

Նթն հաղթական ապստամբությունը Չանգեզուրում և Նժդեհի զինյալների հաջողությունները հայ ժողովրդի ամենալայն խավերում պատճառ էին դարձել հպարտության բուռն զգացումների, ապա ընդհակառակը, Բաքվում և Մոսկվայում դրանք առաջ էին բերել բոլշևիկ ղեկավարների անգոր գայրությոթ:

Գ. Զիչերինին և Բ. Լեգրանին հղած հեռագրերից մեկում Սերգո Օրջոնիկիձեն նշում էր. «Ապստամբությունը Չանգեզուրում թևավորել է Հայաստանի կառավարությանը, որը, մեր ունեցած տվյալների համաձայն, չդադարեցնելով իր ընդհատակյա աշխատանքները Չանգեզուրում, նույնիսկ ցանկություն է դրսևորում Չանգեզուրի լեռներում ակտիվորեն հանդես գալ կարմիր բանակի դեմ:

Մենք Հայաստանում կանգնած ենք նոր արկածախնդրության փաստի առջև: Այդպիսի իրադրությունը չի կարելի հանդուրժել: Պետք է լրջորեն զգուշացնել Հայաստանի կառավարությանը, որը

* Ինսորբ Թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թևանյանի ծափն է.

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատմասյանը, էջ 40-41:

² ՀՀ ԿԿԲԿՊԼ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 14.

բացահայտորեն կոնֆլիկտի է ձգտում ՌՍՖՆՀ կառավարության հետ»¹:

Ահա այսպես, Հայաստանի կառավարության գործողությունները, որոնք ուղղված էին հանրապետության օրինական տարածքներից մեկի՝ Ձանգեզուրի պաշտպանությանը, բոլշևիկ գործչի համար նշանակում էր «արկածախնդրություն», նշանակում էր «բացահայտորեն ձգտել կոնֆլիկտի», իսկ բոլշևիկյան զինված ուժերի անօրինական ներխուժումը մույն հայկական տարածք նրա համար նշանակում էր խաղաղարար առաքելության իրականացում:

* * *

Ղափանում ձեռք բերած հաջողությունը ոգեշնչեց Ձանգեզուրի մյուս մասերի պաշտպաններին:

Ղափանին առաջինը հետևեց Սիսիանը: Կապ հաստատելով Նժդեհի հետ՝ Սիսիանի շրջանի ընդհատակը սպասում էր ապստամբության ազդանշանի:

Ձանգեզուրյան պաշտպանների համար իրադարձություններն այստեղ հենց սկզբից հաջող ծավալվեցին: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ 11-րդ կարմիր բանակի՝ Ձանգեզուրում գտնվող համարյա բոլոր զորամասերը կռվի էին նետվել Ղափանի և Մեղրու ուղղությամբ, իսկ Սիսիանում մնացել էին փոքր թվով զինվորական ուժեր: Այստեղից, ինչպես ասվեց, մի զորամաս դեռ ապստամբության նախօրյակին զննացել և ամրացել էր Բաղաբերդում, իսկ մի ուրիշ զորամաս անցել էր Նախիջևանի գավառ:

Դրոն, որը մինչ այդ գտնվում էր Վայոց ձորում, 1920թ. սեպտեմբերին, թուրք-հայկական պատերազմն սկսվելուն պես մեկնել էր ռազմաճակատ և կռվում էր Հայաստան ներխուժած քեմալական զորքերի դեմ: Վայոց ձորում նրան՝ իբրև զորամասի հրամանատարի, փոխարինել էր ցարական բանակի նախկին սպա, ծնունդով Ղափանի Վերին Խոտանան գյուղից, պորտլիկ Պողոս Տեր-Դավթյանը:

Դեռևս հոկտեմբերի 5-ին Պողոս Տեր-Դավթյանն ու նրա զինակիցները հավաքվել էին Ջուլում, որտեղ որոշել էին կապ հաստատել Ղափանի հրամանատար Նժդեհի ու Գորիսի ընդհատակի հետ և սպասել հարմար պահի՝ ապստամբելու համար:

Ջուլի խորհրդակցությունից հետո Պողոս Տեր-Դավթյանը վստահելի մի քանի մարդկանց ուղարկում է Սիսիանի գյուղերը՝ նրանց առջև խնդիր դնելով մոտիկից ծանոթանալ ժողովրդի

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 361, ք. 18:

քաղաքական տրամադրություններին, պատրաստ վիճակի բերել հակախորհրդային ուժերը: Նրանք իրենց հետ վերցրել էին թռուցիկներ՝ գյուղերում տարածելու համար:

Տեղեկություն ստանալով, որ Ղափանում հաղթել է Նժդեհը և, որ Սիսիանի ընդհատակը պատրաստ է անցնելու կոնկրետ գործողությունների, հոկտեմբերի 12-ի լույս 13-ի գիշերը Տեր-Դավթյանը 200 զինվորների հետ Վայոց ձորից անցնում է Սիսիանի գյուղերը: Այստեղ նրան միանում է տեղական ամբողջ զինվորությունը: Համարյա առանց դիմադրության Վայոց ձորի սահմանից մինչև Սիսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսա ընկած գյուղերը գրավվում են: Հոկտեմբերի 13-ի կեսօրին հայկական ուժերը գրավում են նաև Ղարաքիլիսա գյուղը: Կարճատև ընդհարումներից հետո ապստամբները հասնում են Ուզ, Աղուղի, Վաղուղի գյուղերի տարածքները և, մոտենալով Գորիսի շրջանի սահմաններին, դիրքեր են գրավում Յայջի գյուղի ուղղությամբ:

Հոկտեմբերի 14-ին ամբողջ Սիսիանի շրջանը գտնվում էր ապստամբների ձեռքին:

Այդ գործողություններն այնքան արագ կատարվեցին, որ Սիսիանի շրջանային ղեկավար աշխատողները, կոմունիստները, գյուղական հեղկոմների անդամները, ըստ էության, չկարողացան որևէ լուրջ հակազդեցություն գործել և, խույս տալով ձերբակալությունից, անցան Գորիս:

Բայց ապստամբներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց ձերբակալել շրջանի ղեկավար մի շարք աշխատողների և կարմիրբանակայինների մի մասին: Գերի ընկան և գնդակահարվեցին Ջանգեզուրի գավկոմի քարտուղար Քրիստափոր Մկրտչյանը, Սիսիանի շրջանային միլիցիայի պետ Աղայո Իսագուլյանը և ուրիշներ:

Հոկտեմբերի 14-ի դրությամբ ռազմաճակատի գիծը Ղափանի շրջանում անցնում էր Ինջաբեկ - Կարմրաքար, իսկ Սիսիանի շրջանում՝ Ուզ, Աղուղի, Վաղուղի գյուղերից դեպի Գորիս ընկած տարածքներով:

Հայկական զորքերին հաջողվել էր գրավել Ղափանի շրջանի մեծ մասը և ամբողջ Սիսիանի շրջանը: Դեռ խորհրդային էին մնացել Ղափանի մի քանի գյուղեր և ամբողջ Գորիսի շրջանը:

* * *

1920թ. հոկտեմբերի 11-ին 47 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն՝ Բ.Լեգրանի գլխավորությամբ, Թիֆլիսից ժամանեց Նրևան: Պատվիրակության կազմի մեջ էին նաև նշանավոր բոլշևիկներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և Աշոտ Հովհաննիսյանը: Հայաստանի կառավարությունը, որն անկեղծորեն

ձգտում էր Ռուսաստանի հետ ունենալ միջպետական բարիդրացիական հարաբերություններ, մեծ պատիվներով ընդունեց խորհրդային պատվիրակությանը: Երկու օր հետո հոկտեմբերի 13-ին, սկսվեցին բանակցությունները Լեզրանի և սեպտեմբերի 14-ին Մոսկվայից Երևան վերադարձած Շանթի պատվիրակության միջև:

Մոսկվայում ընդհատված և Երևանում վերսկսված հայ-ռուսական այս բանակցությունների ընթացքում համաձայնություն ձեռք բերվեց հայ-թուրքական կոնֆլիկտը կարգավորելու գործում խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության միջնորդության պայմանների վերաբերյալ: Լեզրանը բանակցությունների հենց առաջին օրը պահանջեց հրաժարվել Սևրի դաշնագրից: Դրան հետևեց մյուս պահանջը՝ Հայաստանի երկաթուղիներն անարգել տրամադրել ռուսական կողմին՝ քննական գործերին զենք, զինամթերք և ռազմական այլ բեռներ ուղարկելու համար: Վերջապես, Լեզրանը Հայաստանի կառավարությունից պահանջում էր ընդունել խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը՝ հարևանների հետ հայերի ունեցած սահմանավեճերը լուծելու համար: Հայաստանի պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց Սևրի դաշնագրից հրաժարվելու մասին Լեզրանի պահանջը: Երկրորդ և երրորդ պահանջների շուրջ բանակցությունները շարունակվեցին:

Այն օրերին Հայաստանի կառավարությունը կասկածներ ուներ, որ այդ բանակցություններին խորհրդային կողմը ձևական նշանակություն է տալիս, բայց միայն տասնամյակներ անց արխիվային փաստաթղթերը և հրապարակումները լիովին հաստատեցին այդ կասկածները:

Երևանում բանակցությունները սկսվելու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 14-ին, Մոսկվայում տեղի էր ունենում ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի հերթական նիստը: Շատ տարիներ հետո 1965թ., Լենինի երկերի 5-րդ հրատարակության 54-րդ հատորում զետեղված փաստաթղթից իմացվեց, որ այդ նույն նիստում բուլղերիների առաջնորդի առաջարկությամբ քննարկվել է նաև Հայաստանում տիրող դրության հարցը, որը Գ. Օրջոնիկիձեի հաղորդման հիման վրա Քաղբյուրոյին էր ներկայացրել Գ. Չիչերինը: Այն վերաբերում էր Հայաստանի կառավարության կողմից հրաժարական տալու հավանականությանը ու իշխանությունը կոմունիստներին փոխանցելու հնարավորությանը և պարունակում էր ինտելյալ կետերը:

1. Համաձայնել Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու անհրաժեշտության մասին Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի և ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի կարծիքի հետ:

2. Նրան քաղաքական օգնություն ցույց տալ թուրքերի

հետագա առաջխաղացումը կասեցնելու համար:

3. Պաշտպանել նոր, խորհրդային կառավարությունը:

ՌԿ(ք)Կ Քաղբյուրոն ընդունեց Չիչերինի ներկայացրած առաջարկությունները¹:

Իսկ Երևանում Լեգրանի հետ սկսված բանակցությունները առաջ էին գնում դժվարությամբ: Շուրջ երկու շաբաթ տևած բանակցությունների արդյունքում, վերջապես, պատրաստվեց ՌՍՖՍՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվելիք համաձայնագրի նախագիծ, որը նախատեսում էր.

1. Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը և ներքին անձեռնմխելիությունը: Հայաստանի անբաժանելի մաս էր համարվում Չանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի ու Նախիջևանի պատկանելության հարցը պիտի քննվեր հետագայում:

2. Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորություն էր ստանձնում միջամտել և կասեցնել ընթացող թուրք-հայկական պատերազմը:

3. 1914թ. սահմանի վրա ստեղծվելու էր չեզոք գոտի, և Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև սահմանային վեճերը լուծվելու էին Ռուսաստանի միջնորդությամբ:

4. Հայաստանը համաձայնություն է տալիս, որպեսզի ռուսական զորքերն անցնեն իր տարածքով, ինչպես նաև քեմալական բանակի համար տեղափոխվի զենք ու զինամթերք:

5. Թուրքիա փոխադրվող զենքի 30 տոկոսը պիտի թողնվեր Հայաստանին՝ ինքնապաշտպանության համար:

6. Իր հերթին, Հայաստանն ընդունում էր Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը՝ հարևանների հետ հողային վեճերը լուծելու համար:

7. Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր Հայաստանին հատկացնել 2.5 միլիոն ռսկի ռուբլի, մատակարարել երկրագործական գործիքներ, վերադարձնել Մոսկվայում գտնվող էջմիածնին պատկանող գույքը, օգնել Հայաստանին փոխադրելու Ռուսաստանի մի քանի կենտրոններում գտնվող հայկական մշակութային արժեքները, աջակցել հայ գաղթականների վերադարձին Հայաստան:

1920թ. հոկտեմբերի վերջին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից՝ Բորիս Լեգրանը, Հայաստանի Հանրապետության կողմից՝ Լևոն Շանթը, Համբարձում Տերտեչյանը և Լևոն Ջարաֆյանը ստորագրեցին ՌՍՖՍՀ և ՀՀ հաշտության պատվիրակությունների եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը: Եթե հաշտության պայմանագրի համաձայնեցված նախագծով Հայաստանի և

¹ Տե՛ս «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 456:

Աղյուսակի միջև վիճելի տարածքների հարցի վերջնական լուծումը թողնվում էր անցկացվելիք հանրաքվեին (հոդ.4), ապա եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը անվերապահորեն ընդունում էր (հոդ.1) Նախիջևանի և Ջանգեզուրի պատկանելությունը Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ Ղարաբաղի մարզը համարում էր Աղյուսակի տարածք: Արձանագրության այդ մասը ձևակերպված էր այսպես.

«1) ...ՌՍՖՍՀ-ի և Աղյուսակի ՍՖՀ-ի կառավարությունները ճանաչում են վիճարկելի մարզերի՝ Նախիջևանի և Ջանգեզուրի գավառների տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության անսասան իրավունքը և այդ գավառների սահմաններից դուրս կբերեն այն բոլոր գործառնները, որոնք գտնվում են ՌՍՖՍՀ-ի և ԱՍՖՀ-ի հրամանատարության ենթակայության տակ:

2) ...Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, իր հերթին, անվերապահորեն կիրառարվի որևէ պահանջից այսպես կոչված Ղարաբաղի մարզի նկատմամբ, բացառությամբ այն անկյունի, որ առաջացնում են Նոր-Բայազետի գավառի արևելյան սահմանագիծը և Շարուր-Դարալագյազի գավառի արևելյան սահմանագծի և Ջանգեզուրի գավառի հյուսիսային սահմանագծի մի մասը՝ Գիկալդաղ սարից դեպի Չիլաբլի սարն ընթացող պայմանական գծով»¹:

Նքե համաձայնագրի նախագծում նշված էր, որ հարևանների հետ հողային հարցերը լուծելու համար Հայաստանը ընդունում է Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը, ապա եզրափակիչ որոշման արձանագրության մեջ այդ կետը ստույգ էր հետևյալ, ավելի կոնկրետ, ձևակերպումը.

«1. Հայաստանի Հանրապետությունը, ելնելով Թուրքական Հայաստանի մարզերում վիճելի տերիտորիալ հարցերը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ բարեկամաբար լուծելու դիտավորություններից, պատրաստ է այդ հարցերի լուծման գործում ընդունել ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության օժանդակությունն այն բանից հետո, երբ՝

1. Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունն իր գործերը հետ կքաշի մինչև 1914թ. ռուս-թուրքական նախկին սահմանագիծը:

2. Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը կիրառարվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից և Բաթումի կոնվենցիայից:

3. Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունն անվերապահորեն կճանաչի Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որոնք որոշված են ՌՍՖՍՀ-ի

¹ Հ. Տրոտեքան, Հայաստանի Հանրապետություն և խորհրդային Ռուսաստանի բանակցորդները-1, Երևանի պատմա-հայրենագիտական թանգարան, 1954, մայիս, րիվ 5 (339), էջ 7

և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրով:

«Լերոհիշյալ պայմանների կատարումից հետո, ՌՍՖՍՀ բարեկամական օժանդակությամբ, լրացուցիչ կնշակվեն վիճակի տերիտորիալ հարցերի խաղաղ լուծման հիմունքները»¹:

Թեև համաձայնագրի բոլոր կետերին Լեզրանը տվել էր իր համաձայնությունը, բայց փաստաթուղթը նա չէր ստորագրում, քանի դեռ չէր ստացել կենտրոնի հավանությունը:

Բանակցություններն ավարտելուց հետո Լեզրանը, իր հետ վերցնելով համաձայնագրի բնագիրը և Նրեանում գտնվող ՌՍՖՍՀ միսիայի ժամանակավոր տեղապահ նշանակելով պատվիրակության անդամ Սիլինին՝ Թիֆլիսի վրայով մեկնեց Բաքու, որպեսզի այնտեղից Մոսկվա փոխանցի փաստաթուղթը, ինչպես նաև դրա վերաբերյալ հայտնի իր հավելյալ նկատառումները՝ կենտրոնից վերջնական համաձայնություն ստանալու համար:

Նոյեմբերի 1-ին Լեզրանը Բաքվից Մոսկվա փոխանցեց համաձայնագրի բովանդակությունը: Մինչ այնտեղից պատասխան կգար, Բաքու եկավ Ստալինը, որի մասնակցությամբ 1920թ. նոյեմբերի 4-ին տեղի ունեցավ Ալյքեջանի կոմկուսի Կենտկոմի և ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կուլկասյան բյուրոյի համատեղ նիստ, որտեղ ուրիշ հարցերի հետ քննարկման էր դրված նաև Հայաստանի կացության հարցը: Լեզրանը նիստին զեկուցում ներկայացրեց Հայաստանի ներքաղաքական վիճակի մասին, ինչպես նաև Նրեանից իր հետ բերած ռուս-հայկական համաձայնագրի տեքստը:

Համատեղ նիստը, քննարկելով Հայաստանի քաղաքական կացությունը, գտավ, որ այդ երկրի կառավարությունը փաստորեն չի վերահսկում իրավիճակը, և հասունացել է նրան տապալելու պահը: Ինչ վերաբերում է համաձայնագրին, ապա դրա վերաբերյալ ընդունվեցին հետևյալ առաջարկությունները.

1. Փաստաթուղթը կարող է ուժ ստանալ միայն ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի համաձայնությունը ստանալուց հետո:

2. Համաձայնագրով նախատեսված Նախիջևանի և Զանգեզուրի հանձնումը Հայաստանին ձեռնտու չէ ռազմաքաղաքական առումով:

3. Հայաստանի հետ կապված հարցերը կենտրոնին պարզաբանելու համար անհրաժեշտ համարել Լեզրանի ուղևորությունը Մոսկվա²:

Ի դեպ, նիստում առաջարկվել էր, որպեսզի ռուս-հայկական համաձայնագրի վերաբերյալ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հետ Ալյքեջանի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, ք. 29, գ. 623, ք. 2. «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 457-458, Ռ. Լեզրանի միսիան, փաստաթղթեր Ռուսերի Հայաստանի արխիվների, 1967, քիվ 3, էջ 71-72:

² Ղախիջևան-Շարուր 1918-1921թթ. Փաստաթղթեր և նյութեր, Ռաների Հայաստանի արխիվների, 1993, քիվ 1-2, էջ 314:

կոմկուսի Կենտկոմի և ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի բանակցությունների կազմակերպումը ստանձնի Ստալինը, որը և տվել էր համաձայնությունը:

Ավելորդ է ասել, որ Ստալինն ամեն ինչ արել էր բավարարելու համար Բաքվի պահանջները և խափանելու ռուս-հայկական համաձայնագրի նախագծի նկատմամբ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից դրական վերաբերմունք դրսևորելու ամեն մի փորձ:

Սակայն ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի և այստեղ ժողովրդավարական դեկավարների միջև միակամություն չկար ռուս-հայկական համաձայնագրից հրաժարվելու նպատակահարմարության մասին: Մոսկվայում երկուողներ կային քեմալականների կողմից Հայաստանի լիակատար ջախջախման հեռանկարի կապակցությամբ:

Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հալաթյունյանը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին 1920 թ. նոյեմբերի 9-ին Բաքվից գրում էր. «Քեմալիստների արշավանքի հետ միասին այստեղ սովետական պատասխանատու գործիչների շրջանում նկատվում է մի տեսակ անհանգստություն: Կարծես սկսում են հասկանալ, որ եթե այդ արշավանքը հաջողություն ունեցավ, և քեմալիստները միացան Ադրբեջանի հետ, այստեղ կսկսվի մի նոր ֆրոնտ ընդդեմ բոլշևիկների: Ասում են, որ զանազան միջոցներ են ձեռք առնվում ուղղակի կամ Մոսկվայի միջոցով կանգնեցնելու այդ առաջխաղացումը»¹:

Սակայն Ստալինի հեղինակությունն այդքան բացարձակ էր ընդհանրապես և կովկասյան գործերում՝ առանձնապես: ՌԽտի Բաքվում նրա ներկայությամբ և թելադրանքով նոյեմբերի 4-ին ընդունած որոշման անշեղ կատարմանը խանգարող անհաղթահարելի արգելքներ չկային: Հենց այստեղ՝ Բաքվում, Ստալինը ցուցում տվեց Հայաստանի դեմ ծավալել լայնամասշտաբ գործողություններ:

Բաքվի նշված նիստից հետո Դադստան ու Թերեքի մարզ մեկնած և այնտեղ խորհուրդների համագումարներին մասնակցած Մերգո Օրջոնիկիձեն նոյեմբերի 19-ին վերադառնալով Բաքու՝ անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Ստալինի հանձնարարականի կատարմանը:

Խորհրդային զորքերի նոր հաղթանակումը և դարձությունը

11-րդ կարմիր բանակի հետագա գործողությունների մասին Նժդեիը շատ կարևոր տեղեկություններ էր ստացել գերիներից: Պարզվեց, որ կարմիր բանակը պատրաստվում է առանց ուշացնելու վճռական հարվածով ճնշել Դափանի և Գենվազի ապստամբությունը: Այդ նպատակով կարմիր բանակի հրամանատարությունը գործի դրեց մեծ ուժեր: Մայրի պատրաստվեցին

¹ ՀՀ ՀԱԳԳՄԻԱ, ք. 4047, Գ. 2, Գ. 37, Ի. 14

ամբողջ 28-րդ լեռնահրաձգային հետևակ դիվիզիան. Գենվազի ճակատի վրա պարտված 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը, երկու հետևակ «կովկասյան» գնդեր, Խորհրդային Ալյուբեջանի երկու հետևակ բրիգադները, հայերից կազմված կոմունիստական մի գումարտակ: Այդ բոլորին միացավ Հաքյարիի թրքությունը իր զինված բանդաներով:

Հոկտեմբերի 13-ին 11-րդ կարմիր բանակի շտաբից 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկուն կարգադրվեց՝ ոչ մի կերպ թույլ չտալ Զանգեզուրում գործերի հետագա նահանջ, շտապ վերականգնել խզված կապերը 84-րդ բրիգադի (հրամանատար՝ Գ. Սեմյոնով) գործասերի միջև, արագորեն խմբավորել բրիգադի՝ հատկապես մեծ կորուստներ կրած 250-րդ և 251-րդ գնդերի ուժերը, քաղաքական լարված աշխատանք տանել գործերի մեջ՝ մարտիկների բարոյական ոգին բարձրացնելու համար: Միաժամանակ կարգադրվեց անհապաղ մարտի մեջ նետել նաև 28-րդ դիվիզիայի՝ դեռևս Ղարաբաղում գտնվող 83-րդ բրիգադը (հրամանատար՝ Վ. Լիտվինենկո):

Բանակի հրամանատարության կարգադրությունը ստանալուց հետո 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին առանց ժամանակ կորցնելու ձեռնարկեց դրա կատարումը: Դիվիզիայի շտաբից, որը գտնվում էր Շուշիում, հոկտեմբերի 14-ին նա իր գործասերին իջեցրեց թիվ 29 հրամանը, որտեղ ասված էր. «Համարյա ամբողջ Զանգեզուրում բռնկվել է ապստամբություն: Ապստամբած հայերը գրավել են Անգեղակոթ - Ղարաքիլիսան, ամբողջ Ղափանի շրջանը և Ողջի չայի ու Մեղրի չայի ավազանները: Նյուվադի գյուղի շրջանում գործող 252-րդ և Կովկասյան 2-րդ գնդերի հետ ունեցած կապը խզված է: Ղափանի աննշան գործասը շրջապատված է, և նրա վիճակն անհայտ է: 251-րդ հրազանաձիգ գունդը թշնամու դեմ կռվում է Տանձավերից 4 վերստ դեպի հարավ գտնվող Ինջաբեդի բարձունքներում»¹: Հրամանի տեքստում այնուհետև կարդում ենք. «Մեր դիվիզիային հրամայված է պատրաստել հարվածող բռունցք և ուժեղ թափով ջնջել ապստամբությունը, կենդանի բաց չթողնելով ոչ մի բանդիտի»²: 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին կարգադրվում էր. «Թիկունքն ապահովելու համար վերցնել Տեղ գյուղում կուլակներից 100 պատանդ. կարմիր գործի թիկունքից մինչև իսկ մի գնդակ արձակելու դեպքում՝ բոլորին գնդակահարել: Ստանալ 84-րդ բրիգադի հրամանատարից մի դասակ հեծյալ, լեռնային հրետանի և, եթե հնարավոր չլինի հարձակման դեպքում օգտագործել, այդ դեպքում զետեղել Տեղ գյուղի դիմացի դիրքերում՝ գյուղը ռմբակոծել, եթե հարկ լինի»³:

84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովին նույնպես

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 220, գ. 1, ք. 12, ր. 29, տես նաև ՀՀ ՀՔԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ք. 8, գ. 139, ք. 1
ՀՀ ՀՔԿԳՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 139, ք. 4:

² Նույն տեղում:

կարգադրված էր, «ոչ մի բանդիտի բաց չթողնել»¹: Հրամանի վերջում ասված էր. «Կրկին հիշեցնում և հրամայում եմ 83-րդ և 84-րդ բրիգադների հրամանատարներին՝ խուսափել ամեն տեսակի մարդասիրական միջոցներից և դաժան լինել ապստամբ բնակչության հետ, որպեսզի նա զգա բանվորական բռնցքի թափը: Դիմադրողներին զերի չվերցնել և կենդանի բաց չթողնել ոչ մի բանդիտի: Միմիայն ապստամբած կուլակներին ոչնչացնելով և նրանց ամբողջ կայքը գրավելով կհասնենք խաղաղության: Եթե հանգամանքները կստիպեն՝ կանգ չառնել ամբողջ գյուղերն ավերելու առաջ, հիշելով այն, որ աններողամտությունը և դաժանությունը, նամանավանդ Կովկասում, կհասցնի լավ հետևանքի: Գրաված գյուղերում գործնասերը պարենով ապահովել ապստամբների հաշվին: Ես կլինեմ Շուշի՝ դիվիզիայի շտաբում... ինձ ուղարկեցեք ռազմական գործողությունների մասին զեկուցումները՝ յուրաքանչյուր երկու ժամը մեկ»²:

Նույն հրամանով 28-րդ դիվիզիայի գլխավոր խնդիրը նրա հրամանատարը համարում էր. վճռական հարված հասցնելով՝ արագ ջախջախել զանգեզուրյան ջոկատներին և գավառում ամուր հաստատել խորհրդային կարգեր:

Ձորքերի օպերատիվ ծրագիրը հետևյալն էր.

1. 20-րդ դիվիզիայի կովկասյան բրիգադը խնդիր ստացավ՝ Արաքսի ափով շարժվել նրա հոսանքն ի վեր և արագ հարվածով հոկտեմբերի 16-ին գրավել Նյուվադի գյուղը: Հակառակ կողմից՝ Նախիջևանից, հարձակում էին սկսելու դեռևս հուլիսի վերջին Միսիանի վրայով այնտեղ անցած 32-րդ և 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը և Նյուվադիում միանալու էին 20-րդ դիվիզիայի զորամասերին: Համատեղ բռնցք կազմելով, զորքերի այս խումբը արագ գործողություններով պետք է ջախջախեր Նժդեհի ուժերին ու գրավեր ողջ Գենվազը: Ապա այդ միացյալ ուժերը Գենվազի ճակատից պետք է դառնային դեպի Ղափան, քիկունքից խփելին ապստամբներին, փակելին նրանց նահանջի ճանապարհները դեպի Պարսկաստան և լիովին ջախջախեին: Դրանից հետո միայն այդ ուժերը միանալու էին 28-րդ դիվիզիայի մյուս զորամասերին³:

2. 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին հրամայված էր. բրիգադի 248-րդ և 249-րդ հրաձիգ գնդերի հագուստ ունեցող բոլոր զինվորներից կազմել միացյալ գունդ, այն միավորել նույն բրիգադի 247-րդ գնդի հետ: Հարվածող այդ բռնցքը, որին պիտի տրամադրվեր նաև 84-րդ բրիգադի հեծյալ լեռնային հրետանու դասակը, հոկտեմբերի 15-ին՝ ժամը 16-ին, կենտրոնացնել Տեղ գյուղում, իսկ հոկտեմբերի 16-ի լուսաբացին

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 5.

² Նույն տեղում, ք. 6:

³ Նույն տեղում, ք. 1:

վճռական հարձակման անցնելով Ձեյվայի, Արծվանիկի, Բարաբաթումի վրա՝ արևելյան կողմից օղակել Ղափանի շրջանը և դաժանորեն ճնշել ապստամբությունը: Դեպի աջ կապ պահպանել 84-րդ բրիգադի հետ, իսկ Ղափանը գրավելուց հետո կապակցվել նաև 20-րդ հրաձիգ դիվիզիայի կովկասյան բրիգադի հետ¹:

3. 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Մեմյոնովի հրամանատարությամբ բրիգադի 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ գնդերը Գորիսի շրջանի Տաթև գյուղի մոտերքից սկսվող Գյազբել լեռների վրայով հոկտեմբերի 15-ին պետք է վճռական հարձակման անցնեին, Քոչբեկի (Քյամբիլի) լեռնանցքով մտնելին Ղափանի Խալաջ գետի հովիտն ու Ողջի ձորի գյուղերը՝ Ղափանի շրջանը օղակելով արևմտյան կողմից: Այդ գնդերի՝ Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան անվտանգ անցումը ապահովելու համար առանձնացվում էին պահակային ուժեր, որոնք հսկելու էին Ղարաքիլիսայից, Անգեղակոթից և Բազարչայից եկող ճանապարհները, որպեսզի խոչընդոտեն այդ կողմերից 84-րդ բրիգադի վրա հայկական ուժերի հնարավոր հարձակումը: Բացի այդ, Գորիս քաղաքի դիմաց, նրա արևելյան կողմում դրվում էր բրիգադի 3-րդ թնդանոթային մարտկոցի (հրամանատար՝ Գուսակով) մի դասակ, նպատակ ունենալով արկակոծությամբ զսպել Գորիսի ընդհատակը, եթե նա ապստամբելու փորձ աներ: Մարտկոցի առջև դրված խնդիրը այսպես էր ձևակերպված. «Լինել կատարելապես կռվի համար պատրաստ և քաղաքում ապստամբություն ծագելու կամ դրսից հարձակման դեպքում թնդանոթի կրակով անխնա ոչնչացնել բանդիտներին...»²:

Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան անցած 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ գնդերը Խալաջ գետի հովիտում և Ողջի ձորի գյուղերում պետք է միանային 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի 247-րդ, 248-րդ ու 249-րդ գնդերին և համատեղ հարձակվելով գրավեին Ղափանի հանքերը:

4. Օպերատիվ ծրագրում նախատեսված էին նաև զորքերի պարենավորման և առողջապահական մասերի կոնկրետ խնդիրները:

28-րդ դիվիզիայի կապի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար Գրոսմանին հանձնարարված էր ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ Կարաբուլաղի (Կարյազիմոյի) վրայով վերստին կապ պահպանելու Կովկասյան 20-րդ բրիգադի հետ:

28-րդ դիվիզիայի պարենավորման պետը կարգադրություն էր ստացել փոխադրական բոլոր միջոցները կենտրոնացնել ձեռքի տակ և Շուշիի հեղկոմի միջոցով գյուղացիներից հավաքելով 200 սայլ՝ Ավդալարում (հետագայում՝ Լաչին գյուղաքաղաք) հիմնել

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 1

² Նույն տեղում

մթերքների տեղափոխման կայան, որպեսզի գործամասերը ժամանակին ստանան ուտելիք և ռազմամթերք: Հիշել, որ ապստամբած շրջաններում սննդամթերք հայրաթիւո ուղղությամբ դիվիզիայի պարենավորման պետի գործունեությունը կարող է ձախողվել:

Դիվիզիայի առողջապահական մասին հրահանգավորված էր կազմակերպել վիրավոր և հիվանդ կարմիրբանակայինների էվակուացիա՝ Գորիսից Շուշի վերադարձող սայլերով, որոնք մթերք էին տեղափոխելու ռազմածակատ: Վիրավորների և հիվանդների նախնական բուժումը կազմակերպել Ավդալարում: Միաժամանակ նախօրոք Շուշիում տեղ պատրաստել և վիրակապման համար բավականաչափ նյութ մատակարարել¹:

Այդ օրերին Ջանգեզուրին սահմանակից ադրբեջանական տարածքներում եռուն աշխատանքներ էին տարվում 11-րդ բանակի քնդանոթային կազմերը զանգեզուրյան ճակատ նետելու ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 7-ին Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը Բաքվից ՀՀ արտգործնախարարին ուղարկել էր հետևյալ գաղտնի գրությունը. «Այսօր ամենահավաստի աղբյուրներից տեղեկացանք, որ Ադրբեջանի սովետական իշխանությունը 70-ի չափ ինժեներներ, տեխնիկներ է ուղարկել դեպի Ջիբրայիլի գավառը, որպեսզի փութով այդտեղից սայլի ճանապարհ կառուցեն դեպի Ջանգեզուրի գավառի զանազան մասերը: Ենթադրվում է ճանապարհ անցկացնել Ջիբրայիլից դեպի Ջանգեզուրի գավառի Թումասյու - Խոջևան և Խանլըղ գյուղերը: Խանլըղից ենթադրվում է մի ճանապարհ տանել դեպի Գորիս և ապա դեպի Ղափան. իսկ մյուսը՝ Գորիսից դեպի Հաջիսամլու: Գնացողներին տրամադրել են խոշոր գումարներ, որպեսզի աշխատանքները արագորեն առաջ տան և հնարավորություն ստեղծեն դեպի Ջանգեզուրի լեռնային մասերը արտիլերիա փոխադրելու և կանոնավոր երթևեկության համար սայլի, կառքի ճանապարհ ունենալ այդ գավառում:

Հարկ ենք համարում այդ մասին հայտնել Ձեզ ի տեղեկություն»²:

Հոկտեմբերի 14-ի հրամանի և գորքերի օպերատիվ ծրագրի տակ, բացի դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկուց, ստորագրել էին նաև դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Սարակը և դիվիզիայի շտաբի պետ Ֆրոյովը:

Հոկտեմբերի 14-ի հրամանը ստանալուց անմիջապես հետո՝ նույն օրը, 84-րդ բրիգադի հրամանատար Մեմյոնովը Գորիս քաղաքում գտնվող իր գորքին տվեց թիվ 35 հրամանը, որով 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ գնդերի հրամանատարներին կարգադրում էր.

¹ ՀՀ ՀԱՊԸԿԴՊԼ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 2-3

² ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 571, ք. 43 և յրջերև

«Կանգ առնելով ներկայումս գրաված դիրքերում, 24 ժամվա ընթացքում զորամասերը դնել կատարելապես ռազմական վիճակի մեջ և կարգի բերել»։ Հրամանով 251-րդ և 252-րդ գնդերից կազմվում էր նույն՝ 251-րդ համարը կրող մի յիարժեք գումարտակ, որը գործողությունների ընթացքում ժամանակավորապես ենթարկվելու էր 250-րդ գնդի հրամանատարին¹։

250-րդ գնդի հրամանատարին կարգադրվում էր՝ բացի 251-րդ համարը կրող գումարտակից, իրեն ենթարկել նաև հայ կոմունիստներից կազմված ջոկատները՝ դրանք մտցնելով 250-րդ գնդի կազմի մեջ։ Հայ կոմունիստ-միլիցիոներները պետք է կատարեին ուղեցույց-առաջնորդների դեր։

Սենյոնովի հրամանում նշված էր, որ 84-րդ բրիգադի շտաբը կլինի Գորիսում, բայց ինքը կովի ընթացքում լինելու է 250-րդ գնդի հետ և երկու ժամը մեկ սպասելու է զեկույցների։

Սենյոնովի հետ այդ հրամանը ստորագրել էին նաև 84-րդ բրիգադի զինվորական կոմիսար Գորկովենկոն և բրիգադի շտաբի պետ Կրուպեննիկովը։

Պետք է ասել, որ այդ օրերին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կարգադրությունները միշտ չէ, որ ելնում էին զորամասերի իրական հնարավորություններից։ Նշենք այն մասին, որ հարձակողական գործողությունների օպերատիվ հերթական ծրագիրն ընդունելիս հրամանատարությունը կարծես թե այդ ծրագրից ամբողջովին դուրս էր թողել Նժդեհի ուժերն ու հնարավորությունները հաշվի առնելու անհրաժեշտությունը և քամահրանքով էր վերաբերվում դիմադրություն ցույց տալու մասին նրա վճռական հայտարարություններին։ Մյուս կողմից՝ այնտեղ հաշվի չէին առնված սեփական զինվորների կարիքները, այն, որ նրանք տառապում էին ցրտից ու թերսնումից, որի հետևանքով մեծապես պակասել էր նրանց մարտական կորովը։

Չանգեզուրում կովոդ կարմիր բանակի զորքերին պակասում էին ամենաանհրաժեշտ բաները։ Ձինվորներից շատերը նույնիսկ չինել չունեին, իսկ պատառոտված ու քրքրված կոշիկները ոտքերը չէին պաշտպանում ցեխաջրերից ու սառնամանիքներից։

1920թ. հոկտեմբերի 13-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի և Համառուսաստանյան Ռազմահեղափոխական կոմիտեի հասցեով Բաքվից Սերգո Օրջոնիկիձեի ուղարկած զեկուցագրում ասված էր. «Մեր բանակների, մասնավորապես 11-րդի, կոշիկեղենի և համազգեստի վիճակը բառիս իսկական իմաստով աղետալի է։ Չանգեզուրում, Լարաբադում, Ջաքաթալայում, Դադստանում տեղացած ձյունը և սկսած աշնանային անձրևները միանգամայն անհնարին են դարձնում մեր զորամասերի առաջխաղացումը և լեռներից իջնող ապստամբների ու բանդիտական ջոկատների

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 15.

վերացումը: ...Զանգեզուրում, որը ներկայումս ամբողջովին բռնկված է ապստամբությամբ, թուրքերի հարձակման կապակցությամբ մենք ոչ միայն զրկված ենք այդ ապստամբությունը արագ ճնշելու հնարավորությունից, այլև ենթակա ենք լիակատար ոչնչացման: Ուստի հարկադրված դիմում ենք ձեզ, խնդրելով արտակարգ կերպով, ամեն կարգի հերթից դուրս, Բաքու ուղարկել 20 հազար ձեռք համազգեստ: Առանց այդ միջոցառման մենք կարող ենք կորցնել ամբողջ 11-րդ բանակը»¹:

Հարձակման նախապատրաստությունը դեռ չէր ավարտվել, երբ կարմիր բանակի հետախուզությունը պարզեց, որ հայերը նպատակ ունեն ապստամբություն բարձրացնել 28-րդ դիվիզիայի այն զորամասերի թիկունքում, որոնք տեղաբաշխված են Որոտանի կիրճի Յայջի գյուղում և նրան հարող տարածքներում: Ապստամբությունը պետք է իրականացնեին Հալիձոր, Շինուհայր և Խոտ գյուղերի հայկական զինյալ խմբերը: Դրանք խնդիր ունեին Հալիձոր - Շինուհայր գծով անցնել Յայջի գյուղի բուլշևիկյան զորամասի թիկունքը, հարվածել նրան և հնարավորության դեպքում սեղմել Որոտան գետի ժայռակոփ ափերին: Դրանից հետո Դարպասի (Դարաբաս) կողմից եկող զանգեզուրյան ուժերի օգնությամբ այդ զինյալ խմբերը կարմիր բանակի զորամասերին պետք է ոչնչացնեին Տաթև գյուղի հյուսիսարևմտյան մասը երիզող կիրճերում:

Բայց այդ ծրագիրը ձախողվեց: Շինուհայր, Հալիձոր, Խոտ գյուղերում կազմվեցին կոմունիստական զինյալ խմբեր, որոնք նախապես փակեցին դեպի Յայջի գյուղի սարահարթը տանող ուղիները: Այդ խմբերը շուտով միավորվեցին մի ջոկատի մեջ, որը համալրվեց Գորիսի շրջանի Յայջի և Նրիցաքումբ (Բարձրավան), ինչպես նաև Սիսիանի շրջանի մի շարք գյուղերի կոմունիստներով: Ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Նգոր Հայրությունյանը: Ջոկատի մեջ էին մտնում Արսեն Խոյունցը, Լևոն Գալստյանը, Սահակ Աբգարյանը, Ասատուր Խուրշուդյանը, Սողոմոն Կարապետյանը, Նիկոլայ Հարությունյանը, Խաչատուր Ջոլունցը, Հարություն Մկրտչյանը, Պատվական Հարությունյանը, Սեդրակ Մարգարյանը և ուրիշներ²: Ջոկատը մասնակցեց Յայջի գյուղի մոտ տեղի ունեցած երկու մարտերի, ապա պատրաստվեց 84-րդ բրիգադի 250-րդ գնդի հետ մեկնել Ղափանի ռազմաճակատ:

Ամեն ինչ պատրաստի վիճակի մեջ դնելուց հետո, 11-րդ կարմիր բանակի շտաբում մշակված օպերատիվ ռազմական պլանի համաձայն, հոկտեմբերի 15-ին բանակի՝ Զանգեզուրում գտնվող բոլոր զորամասերը կոմունիստական ջոկատների հետ անցան հարձակման:

¹ ՍՊԳՆԴԱ, ֆ. 85, գ. 13, գ. 57, ք. 12, ՀՀ ԿԻԿԻՐԴԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 136, ք. 1.

² Սողոմոնյան, Գաղարկան կոմիտեի Զուսկեզուրում, էջ 66.

Հոկտեմբերի 15-ին սկսված համառ ու դաժան կռիվները տևեցին մինչև նոյեմբերի 15-ը՝ ուղիղ մեկ ամիս:

28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադները և նրանց միացած հայ կոմունիստական ջոկատներն ու աղյուրեջանցիների խմբերը Գորիսի շրջանից միաժամանակ շարժվեցին Ղափանի և Սիսիանի ուղղությամբ: «Այս ուժերը,- գրել է Ս. Վրացյանը,- ունեին մեծաքանակ փամփուշտ ու գնդացիներ, առատ բնդանոթներ, ժողովրդից խլած հարուստ պարենավորում և տեղափոխության միջոցներ: Թիկունքն ապահովելու համար Գորիսից ու գյուղերից առնված էին հարյուրավոր պատանդներ: Ջորամասերի պետերին խիստ հրաման էր տրված՝ լինել անողոր, չխնայել ոչ որի, գյուղերը հողին հավասարեցնել, մեծ ու փոքր չլսնայել, գերի չվերցնել»:

Պարզ է, որ կռիվը անողոր էր լինելու:

Ահռելի վտանգ էր կախվել Չանգեզուրի գլխին: «Մահ կամ ազատություն», «Ազատություն կամ մահ», - այս մտքով էին տոգորված զանգեզուրյան գոյամարտի մարտիկները: Նրանք մահապարտներ էին, ռազմական հզոր ուժերով օղակված մի փոքրիկ լեռնաշխարհի պատանդներ, բայց դեռ՝ ոչ զինաթափ: Հայոց ողբերգական և հերոսական պատումի մի նոր էջ էր հյուսվում՝ արյունով ու կամքով:

Ճակատագրական այդ օրերին աշխարհից կտրված Չանգեզուրին գործնականում աջակից էր միայն Արցախը: Արցախի ոչ քիչ թվով մարտիկներ ու հրամանատարներ կամավոր նետվել էին զանգեզուրյան ազատամարտի մահաբեր կրակների մեջ՝ կատարելով իրենց եղբայրական պարտքը:

Չանգեզուրում և Ղարաբաղում լայնորեն տարածվեց հետևյալ հոգեցույց կոչը.

«Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հերոսներ:

Հայկական սև լեռների հերոսներ:

Հայեր: Անկեղծ ու հավատարիմ բարեկամներ...

Մենք միշտ հրաժարվել ենք մեր գլուխը խոնարհելուց և միշտ բարձր գոչել ենք մեր իրավունքների մասին, մեր մահատակված եղբայրների և քույրերի մասին՝ օտարների ուրախ խնջույքին:

Եվ այսօր մենք մնացել ենք առանց բարեկամների. մինչև անգամ Ռուսաստանը, որի վրա դարերով և մեծ հույսերով նայում էր տանջված ժողովուրդը, մեզ դավաճանեց և ձեռք ձեռքի տված Քեմալ փաշայի, Խալիլ փաշայի, Նուրի բեկի, Քերեալայ խանի ավազակային բանդաների հետ, քարոքանդ է անում մեր գյուղերը, ներս է խուժել մեր լեռները, որպեսզի արյան հեղեղների մեջ խորտակի մեր մանուկ ազատությունը:

Բայց մեր թշնամիները դառը կերպով սխալվում են: Կբացվեն

¹ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 549:

խաբված ոռու ժողովրդի աչքերը, և իրենց ազատության համար զոհվող մարմինները չեն գնա փոքր հայ ժողովրդի ազատության դեմ

Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի հայեր:

Մեր հայրենիքը ձեզ է սպասում, սպասում է ձեր զոհողություններից այն բանի համար, որ նա տվել է ձեզ կյանք, ձեզ տվել է անուն և փառք:

Բուժեք նրա վերքերը, կանգնեցրեք արյունը...

Միևնույն մոր զավակներ: Այս ծանր բույեին կյանքի և մահվան առջև ձեռք-ձեռքի տված միացե՛ք հարազատ ժողովրդի դրոշակի շուրջը և կանգնեք հայրենիքի զոհվող մարտիկների շարքերում՝ կոմեյու հայրենիքի ազատության համար»¹:

Ռազմական գործողությունները սկսելու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 16-ին, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին և դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Սարաևը, իրենց հերթին, մի առանձին կոչով դիմեցին Ջանգեզուրի, Նախիջևանի և Շուշվա շրջանների ժողովրդին: Նրանում ասված էր, որ «Ջանգեզուրի ազգաբնակչությունը մոլորված է Նժդեհի և նրա արբանյակների կողմից», որ «բանդիտները կարմիր գործասերին կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս», քանի որ գիտեն, որ մոտենում է իրենց վախճանը: Նժդեհի և նրա համախոհների քարոզչության ազդեցության տակ ապստամբելով և իր գեներն ուղղելով կարմիր բանակի դեմ՝ «Ջանգեզուրի ազգաբնակչությունը մոռացել է, որ այդ բանակը աշխատավորներին ազատել է ձրիակերների, պարագիտների, գեներալների, հուլատերերի, բուրժուազիայի և կույակների ծանր լծից»: Դիվիզիայի հրամանատարը այնուհետև շեշտում էր. «Թող Ջանգեզուրի ողջ ազգաբնակչությունը իմանա, որ կարմիր բանակը որքան բարյացակամ է աշխատավորության հանդեպ, որքան որ իր կյանքն է զոհում աշխատավորության երջանկության համար, այնքան էլ խիստ է ու անողոր իր քննամիների նկատմամբ: ...Քանի ուշ չէ, վերադարձեք ձեր խաղաղ աշխատանքին. հանձնեք ձեր գեները...

Ապստամբներին գերի ընկած հիվանդ, վիրավոր կարմիր զինվորները և տեղական կազմակերպությունների կոմունիստները պետք է գերծ լինեն բոնություններից և վերադարձվեն...

Վռնդեցեք Նժդեհին և նրա արբանյակներին, որոնք իրենց հետ բերում են աղբաբություն և քայքայում: Կարմիր բանակը ձեզ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ք. 190, գ. 1, գ. 43, ր. 1

բերում է ազատություն, բախտավոր ու խաղաղ կյանք»¹:

Ապստամբությունը ճնշելու համար զորամասերի մեծ մասը ուղարկելով Ղափանի և Միսիանի շրջանները դիվիզիայի հրամանատարը տագնապում էր, որ լրանով իսկ թուլացրել է թիկունքը՝ Գորիսը, որտեղ նույնպես ապստամբություն էր սպասվում: Ահա թե ինչու, Գորիսի ընդհատակը սարսափի մատնելու և զսպելու համար, նրա հրամանով հոկտեմբերի 16-ին Կոռնիձոր գյուղում գնդակահարվեցին 13 հայ բանտարկյալներ, որոնցից 6-ը՝ կոռնիձորցիներ: Նրանք բոլորը մեղադրվել էին հակաբոլշևիկյան գործունեության մեջ: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 17-ին, Նեստերովսկին հատուկ հրամանով բնակչությանը տեղյակ պահեց կատարված «արդարացի պատժի» մասին: Հրամանի 5-րդ կետում նշված էր. «Ջանգեզուրի գավառի Կոռնիձոր գյուղի բնակիչներ Ավագիմ Պողոսյանը, Սիմոն Պողոսյանը, Շամիր Կարապետյանը, Ալեքսանդր Հասրաթովը, Հակոբ Վանեսյանը և Ահարոն Ղահրամանովը գնդակահարված են՝ հակահեղափոխականության և կոմունիստների ծնողներին ծաղրելու համար»: Այդ օրը Գորիսի կենտրոնական բանտում, որը լիքն էր բանտարկյալներով², սփննեղով սպանվեցին նաև Համբարձում Սարգիսջանյանը (Յապոնացի Սաքո), որը հեղափոխական գործունեության համար 10 տալի շրջաններ էր կրել ցարական բանտերում, Ավանես Մալինցյանը, Ալեքսանդր Միրաքյանը, Բախշի Սարգսյանը, Ալեքսանդր Տեր-Մկրտչյանը, Համբարձում Շալունցը և ուրիշներ:

Իսկ մինչ այդ եղեռնագործները հոկտեմբերի 16-ին Գորիսի բանտում գնդակահարել էին 19 ռուս կարմիրբանակայինների և մեկ հայ զինվորի, որոնք հրաժարվել էին Ղափան գնալ և կռվել ապստամբների դեմ³:

1920թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած Ալյքեջանի կոմունիստական կուսակցության համագումարում Ջանգեզուրի գավառից «ընտրված պատգամավոր» Հայրապետ Տատյանը հայարտությամբ զեկուցում էր, որ կարմիր բանակի գավառ մտնելուց հետո «բոլոր դաշնակները գնդակահարվել են... Տերտերների հետ մենք այլ կերպ ենք վարվել՝ մի մասը ձերբակալվել է, որոնցից ոմանք գնդակահարվել են, որոնց թվում եղել է նույնիսկ մեկ մետրոպոլիտ»⁴:

Ջանգվաժային բռնությունների, ձերբակալությունների ու գնդակահարությունների հիմնական նպատակն էր՝ վախ ու սարսափ տարածել բնակչության մեջ: Բայց այդ գործողու-

¹ ՀՀ ՀԳԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, Կ. 139, ք. 18-19

² 1920թ. հուլիսի 6-ից մինչև նոյեմբերի 19-ը մամանակաշրջանում բոլշևիկները Գորիսի կենտրոնական բանտ էին նետել 763 մարդ (տես «Արմուտ գիրք», էջ 24)

³ «Արմուտ գիրք», էջ 23

⁴ ՀՀ ՀԳԿԳԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, Կ. 632, ք. 3

թյունները հակառակ արդյունք էին ունենում:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության կողմից այդ օրերին կառավարությանը գրած մի տեղեկագրի մեջ կարդում ենք. «Ղափանը Նժդեհի ղեկավարությամբ շարունակում է պահպանել իր անկախությունը և հերոսական կռիվ է մղում թուրքերի ու ռուս բոլշևիկների դեմ: Բոլշևիկները, որոնց հաջողվել է գրավման տակ պահել Ղափանի գյուղերի մի մասը, դիմում են ամեն տեսակ վայրագությունների՝ գյուղերը հրդեհի են մատնում, ղեկավար գործիչներին՝ զնդակահարում: Չնայած դրան, Ղափանը և Գորիսը ընկճված չեն և շարունակում են անհավասար կռիվը»¹:

Այդ բանը լավ էր ըմբռնում կարմիր բանակի հրամանատարությունը, որը մտավախություն ուներ, թե դաժանությունները գուցե իրենց նպատակին չհասնեն: Ուստի նա անհրաժեշտ համարեց բացատրություններով դիմել գավառի բնակչությանը և բռնություններն ու զնդակահարությունները արդարացնելու փորձեր անել:

Այդ նպատակին էր ուղղված, մասնավորապես, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու հերթական հրամանը, որտեղ նա նորից անդրադառնում էր զնդակահարությունների խնդրին: «Վերոհիշյալ անձնավորությունները, - ասված էր հրամանում, - զնդակահարված են որպես իսկական հակահեղափոխականներ և բանվորագյուղացիական իշխանության ակնհայտ թշնամիներ: Նրանք վարում էին պրովոկացիոն աշխատանք, որպեսզի ձեզ բարձրացնեն կարմիր բանակի դեմ, այնպիսի բանվորների և գյուղացիների դեմ, ինչպիսին դուք եք: ...Բանվորագյուղացիական իշխանության թշնամիներ, զգուշացեք, դողացեք, որովհետև հեղափոխությունն իր հաղթական ընթացքի ժամանակ կանգ չի առնում զոհերի առաջ:

Հայաստանի՝ պրոլետարներ, լավ հասկացեք, որ կարմիր բանակը եկել է Ձանգեզուր ոչ թե ձեզ տիրելու, ձեզ շահագործելու ու կեղեքելու համար, ինչպես այդ անում էր հին ցարական կառավարությունը և ինչպես հիմա անում են հայ դաշնակները. կարմիր բանակը եկել է ձեզ և ձեր հարազատներին ազատելու կուլակների, գազան մաուզերիստների, բանդիտ Նժդեհի, Դրոյի և մյուսների բռնություններից, որոնք ուզում են ձեզ բարձրացնել Խորիդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի պրոլետարիատի դեմ:

Ղարաբաղի, Ձանգեզուրի և Նախիջևանի պրոլետարներ և չքավոր գյուղացիներ, լավ հիշեցեք. որ հիմա ահագին աշխատանք է տարվում ստեղծելու նոր հասարակարգ, որտեղ չի լինի ֆաբրիկանտների, հողատերերի և կուլակների իշխանությունը, այլ կլինի ազատության, հավասարության, եղբայրության և խաղաղ,

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. I, գ. 632, ք. 9-10:

հանգիստ կյանքի թագավորությունը:

Խորհրդային իշխանությունը վերջին անգամ դիմում է ձեզ. կանգնեցե՛ք խաղաղ կյանքի ուղիով ճանապարհի վրա, մի՛ լսեք ձեր թշնամի դաշնակցականներին, հեղափոխության և ժողովրդի թշնամիներին. կուտ միացե՛ք կարմիր բանակին՝ ոչնչացնելու մեր թշնամիներին, որոնք ձեզ ուզում են ապստամբեցնել: Թող անհիծված լինեն Վարաբադի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի բանվորների և գյուղացիների թշնամիները՝ դաշնակները, հակահեղափոխականները:

Կեցցե՛ կարմիր բանակը, որ պատժում է ժողովրդի թշնամիներին:

Կեցցե՛ Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում:

Կեցցե՛ համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխությունը՝¹:

Խորհրդային հրամանատարությունից գատ թռուցիկներ ու կոչեր էր տպագրում ու տարածում նաև Գ-որիսի գավառային հեղկոմը: Հոկտեմբերի 21-ին, այսպես կոչված, «գյուղացու շաբաթվա» կապակցությամբ տպագրվեց ու տարածվեց «Զանգեզուրի չքավոր գյուղացիներին» կոչը, հոկտեմբերի 26-ին՝ «Կոչ Զանգեզուրի գյուղացիներին»:

Առաջին կոչում ասված էր.

«Ընկեր գյուղացիներ:

Կոմունիստական (բուլշևիկյան) կուսակցությունը միակ կուսակցությունն է, որ պաշտպանում է ձեր շահերը, խորհրդային իշխանությունն է, որ կռվում է ձեզ կեղեքողների, ձեր արյունը ծծողների դեմ, բանվորությունը ձեր միակ զինակիցն է ու բարեկամը:

Ընկերներ, բանվորությունը, նյա առաջնորդ կոմունիստական կուսակցությունը, շատ լավ գիտե, որ դուք վատ դրության մեջ եք, գիտե, որ դուք մերկ եք, շոր չունեք, նավթ չունեք, աղ չունեք, մի խոսքով՝ ձեր տնտեսությունը քանի գնում քայքայվում է, ձեր դրությունը քանի գնում վատանում է...

Հաստափորներից կաշառված ագենտները ձեր մեջ խռովություն են սերմանում մեր դեմ՝ բանվորությանը թույլ չտալով, որ նա ձեզ համար անհրաժեշտ գործիքներ ու մթերքներ պատրաստի:

Ընկեր գյուղացիներ, դուք էլ լավ պիտի ճանաչեք ձեր իսկական թշնամիներին, պիտի կռվեք հարուստների, նրանց կողմից կաշառված զանազան մոթ անձնավորությունների դեմ, որպեսզի բանվորությունը հանգիստ կարողանա ձեզ օգնել իր ունեցած ապրանքներով, իսկ դուք ձեր ունեցած հացով՝ բանվորներին:

¹ «Լրնոտ գիրք», էջ 67:

Միայն բանվորների և չքավոր գյուղացիների միության մեջ է մեր փրկությունը: Հակառակ դեպքում կստացվի այն, ինչ հիմա մեր գավառում է, մենք կմնանք սոված ու մերկ:

Ընկեր գյուղացիներ, կազմակերպվում է «գյուղացու շաբաթ»:
Մի ամբողջ շաբաթվա ընթացքում բանվորությունն ամենայն կերպ պետք է օգնի գյուղացիներին: Այդ շաբաթվա ընթացքում գյուղացիները ձրի, առանց որևէ վճարի, կստանան աղ, մալթ, շոռ, լուցկի, հմարավորության սահմանում՝ կշիմվեն ճանապարհները, կվերաշինվեն ձեր երկրագործական գործիքները...

Զանգեզուրի հեղկոմի նախագահ

Եր. Բակունց

Զանգեզուրում «գյուղացու շաբաթը»

կազմակերպող համձնաժողովի նախագահ՝

Ա. Շահգելյան»¹:

Սկզբում կարծես թե բուլշևիկների գործերը վատ չէին գնում:

Ռուսական զորամասերը ռումբերի տարափ տեղալով՝ հարձակվում էին Ասկյուլում -Ղզլղաշ - Ինջաբեյ գծով՝ այսինքն Ղափանի հյուսիսարևելյան ամբողջ սահմանի վրա:

Չախ թևում՝ ճակատեն գյուղի վրա սկսած հարձակումը, սակայն, հաջողություն չբերեց: Խորհրդային զորամասերը ստիպված ետ քաշվեցին:

Ռազմաճակատի կենտրոնական մասում կարմիրբանակայինների գործերը հաջող էին գնում. հոկտեմբերի 17-ին նրանք գրավեցին Արծվանիկ գյուղը, ապա առաջ շարժվեցին դեպի Ղափանի հանքեր:

Աջ թևում մխրճվելով Տաթևի և Ղափանի միջև՝ ռուսական զորամասերն ամեն ջանք գործադրում էին գրավելու Խոտանան գյուղը:

Ռազմաճակատի կենտրոնական մասում անընդհատ գործում էին երկու դաշտային թնդանոթները, իսկ թևերից անդադրում կրակում էին 40-ի չափ գնդացիներն:

Նժդեհը Բաղաբերդի շրջանից Խուստուպի վրայով մեկնում էր Գենվազ, երբ ճանապարհին սուրհանդակները նրան են հասցնում Ղափանի Ազգային խորհրդի նախագահ Սամսոն բեկի՝ Հանքերից գրած գրությունը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ղափանում դրությունը շատ լուրջ է: Խոտանանից մինչև Ջեյվա ամբողջ տարածության վրա թշնամին է կանգնած: Անհամբեր սպասում ենք Ձեր գալստյան»²:

Ստանալով այս գրությունը՝ Նժդեհը, սակայն, շարունակում է ճանապարհը: Չհասած Խուստուպի կատարին՝ Սամսոն բեկից

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 11-12:

² «Նժդեհ», Էյբր 1, եռնախայաստանի գլխամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 113:

նրան են բերում երկրորդ գրությունը. «Նորից խնդրում եմ. աղաչում՝ հասնե՛ք, հասնե՛ք: Այսօր մեծ կռիվ կայ: Տղաներին իսկույն ուղարկեցի. դեռ լուր չունենեմ»¹:

Նժդեհը ստիպված վերադառնում է Հանքեր և անմիջապես Ինջաբեդի ճակատ է ուղարկում հետևյալ հրահանգը.

«Խուսափել ցերեկվա գրոհներից և գոհեր տալուց: Ընդունել «Մուրճ ու Ոստայն» ձևը և սպասել ինձ: Չեզ մոտ կլինեմ մի ժամեն: 1920թ. 17 հոկտեմբերի, ժամը 14.20, Հանքեր»².

Նժդեհը շտապ կազմակերպում է թիկնալին մի զորախումբ՝ վաշտապետ Կարապետի գլխավորությամբ, որը Գետաթաղի բարձունքներով ուղղություն է վերցնում դեպի Տափասար անցնելու համար հակառակորդի թիկունքը. իսկ ինքը անցնում է Ինջաբեդի ճակատ:

Նշված ժամին Նժդեհը գալիս է Ինջաբեդ և անմիջապես ձեռնարկում պաշտպանական գծի ստուգումը, գրույցներ ունենում մարտիկների հետ, նրանց հաղթանակի հավատ ներշնչում: Նա իր վրա է վերցնում իր իսկ ծրագրած ռազմական գործողության ղեկավարումը:

Կարծես թե 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության օպերատիվ մարտական պլանը կենսագործվում էր: Բայց հարձակման սկզբից ընդամենը երկու օր անց հոկտեմբերի 17-ից, վիճակը սկսեց փոխվել: Առաջ ընթացող խորհրդային զորամասերն ավելի ու ավելի սպառնալիքներն էին կտրվում թիկունքից: Ռազմաճակատի բոլոր տեղամասերում՝ և Ղափանում, և Գենվազում, նրանց համար ստեղծվում էր ծայրաստիճան աննպաստ վիճակ:

Հոկտեմբերի 18-ի լուսաբացին Նժդեհն իր զորամասերին ու գալյավաշտերին տանում է հակահարձակման: Հանկարծակի և հզոր գրոհով Խոտանանից հարձակված Նժդեհի զորախումբը խուճապի է մատնում խորհրդային ուժերին, որոնք սկսում են նահանջել Ինջաբեդի ամբողջ ճակատի վրա: Միաժամանակ Կարապետի հրամանատարությամբ գործող զորամասը, Տափասարի կողմից թևանցում կատարելով, անցնում է կարմիրբանակայինների թիկունքը և ուժգին գրոհով նոր խուճապ առաջացնում նրանց շարքերում:

Ռազմաճակատի այս հատվածից բոլշևիկյան զորքերի խուճապահար նահանջի պահին թիկունքում՝ Տաթև գյուղում, Նժդեհի կողմնակիցները ապստամբում են և գրավում ոչ միայն Տաթև, այլև Տանձատափ, Սևարանց, Մալղաշ, Աղվանի գյուղերն ու դրանց հարող տարածքները: Խորհրդային բրիգադի նահանջի

¹ Պ. Նժդեհ, Էյբեր Լ. Նոնահայտատանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 113:

² Նույն տեղում:

միակ՝ Տաթև - Հալիձոր - Գորիս ճանապարհը փակվում է: Շուտով վրա են հասնում և կարմիրբանակայիններին թիկունքից հարվածում Սիսիանի կողմից Տաթևի տարածքներ մտած զանգեզուրյան զորամասերը՝ Պողոս Տեր-Դավթյանի և սպա Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Խոլիդայային ուժերի մի մասը, ավելորդ համարելով դիմադրությունը, հանձնվում է: Մնացած մասը խուճապահար նահանջում է՝ մեծ կորուստներ կրելով Պողոս Տեր-Դավթյանի ուժերի հարվածներից:

Կարմիր բանակի զորամասերի զործերը վատ դասավորվեցին նաև ռազմաճակատի կենտրոնում: Արծվանիկը գրավելուց հետո Ջեյվա - Արծվանիկ գծով դեպի Ղափանի հանքերի հարձակվող 84-րդ բրիգադի զորամասերն այստեղ հանդիպեցին ուժգին դիմադրության: Բրիգադի զորքերին սկզբից հաջողվեց սեպածև մխրճվել զանգեզուրցիների դասավորության մեջ: Բայց, նախապես չմտառողքվելով անհրաժեշտ հետախուզական տվյալներ հայթայթելու հարցով, բրիգադի հրամանատարությունը չկարողացավ ճիշտ գնահատել ռազմական իրադրությունը և Նժդեհի ուժերը: Ոչինչ չարվեց ամրապնդելու առաջ շարժվող և թիկունքից կտրված զորամասերի թևերը:

Ղափանի հանքերում Նժդեհի զորամասերը և գալավաշտերը, երեք-չորս օր պաշտպանական մարտեր մղելուց հետո, հոկտեմբերի 19-ին և 20-ին, հակահարձակման անցան: Նրանց հաջողվեց շրջապատել կարմիրբանակայիններին: Մեծ կորուստներ տալուց հետո բոլշևիկյան զորամասը դադարեցրեց դիմադրությունը: Հայերը գերեցին մոտ 500 զինվոր:

Նժդեհը գրել է. «Հոկտ. 18-ի երեկոյան մեր սահմանների վրա արդեն թշնամին չկար: Մեր հաղթական վաշտերը բազմաթիվ գերիներով, թշնամուց խլած զնդացիրներով, հրացաններով, հեռախոսային ապարատներով, խրամատաշինական զործիքներով և դրոշակներով վերադառնում էին Հանքեր տոնելու իրենց մոր հաղթանակը: «Մուրճն ու Ոստայնը» հաղթել էին և այս անգամ: Մարդկային կորուստ գրեթե չունեինք: Թշնամու կորուստը ավելի քան մեծ էր»¹:

Հոկտեմբերի 19-ին Նժդեհի Ղափանի հանքերից ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենները՝ սպարապետ Նազարբեկյանին, պառլամենտի նախագահին և Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին) հաղորդում էր.

«Օրդուբադն ու Ջանգիլանը մորից սկսեցին իրենց հարձակումը հերոսական Գենվազի մի բուն ժողովրդի վրա: Թշնամու ուժերը հասնում են մի քանի հազարի: Հարձակվողների 70 տոկոսը թուրք է: Օրդուբադի ճակատից հարձակվողների մեջ կան նաև օսմանցիներ: Կասկածից դուրս է, որ թշնամին վճռել է գրավել

¹ Գ. Նժդեհ, Իսեր Լեոնահայաստանի գլյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 114:

Գենվազը և սրի քաշել նրա գերազանցությունն մարտունակ ու քաջամուն ժողովրդին: Պարսկական ավիացիա հաղորդում են ինձ, որ թշնամին դեպի Գենվազ է շարժում մահ մեծ խուժան՝ թալանի և կոտորածի նպատակով: Ի սեր Գենվազի, Գողթանի և Ղափանի մարտնչող ժողովրդի, որը ոչինչ չխնայեց Հայաստանի նախադուռն ու ամրությունները պաշտպանելու համար, որը չորրորդ ամիսն է, ինչ հանուն իր հարազատ հանրապետության լյու լավագույն մարտիկների ազնիվ արյունն է զոհի սեղան հանում, օգնություն հասցրեք ինձ զորքով, թնդանոթով ու ռազմամթերքով»¹:

Այնուհետև Նժդեհը տեղյակ էր պահում, որ կռիվները շարունակվում են մահ Ղափանում, ուր «մի խենթ գրոհով» Ինջաբեյի ճակատում հաջողվել էր մասամբ ջարդել, ապա ութ զնդագիրների հետ գերի վերցնել խորհրդային 250-րդ հեծելազուն-ը:

Բոլշևիկյան հրամանատարությունը կռիվների ծանրության կենտրոնը փոխադրել էր Ղափանի հյուսիսարևելյան ճակատ և կռվում էր գերադաս ուժերով: Իսկ հայկական վաշտերի զինամթերքը սպառվելու վրա էր: «Ռազմամթերքի սուր կրիզիսը և թնդանոթների բացակայությունը կարող է պատճառ դառնալ Ղափազենգողթի հերոս ժողովրդի ոչնչացմանը,- զինվորական նախարարին հաղորդում էր Նժդեհը:- Սա չորրորդ հարձակումն է. Օրդուբադի կողմից: Օսմանյան հայակերպ ավանտյուրիստներին Գենվազի ժողովրդի ազնիվ արյուն է պետք:

Ի սեր Աստծո և իմ թափած գերմարդկային աշխատանքների՝ արագացրեք օգնությունը:

Ըստ իս, Կապարզողը փրկելու համար պետք է կամ անմիջապես գրավել Նախիջևանը, կամ թե Լեգրանի միջոցով լավ կլիներ Նախիջևան - Օրդուբադ մի յառը կոմիսիա ուղարկել, դադարեցնել Օրդուբադի և Դորիսի՝ անվերջ հարձակումները՝ Չանգեզուրի այս կամ այն շրջանի վրա: Օգնություն, օգնություն, օգնություն՝ իր վերջին փամփուշտը կրակող Ղափան - Գենվազին»²:

Չսպասելով պատասխանի՝ Նժդեհը հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 20-ին, Հանքերից հետևյալ երկրորդ նամակն է գրում ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենները՝ սպարապետ Նազարբեկյանին, պառլամենտին, Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին, Չանգեզուր - Դարաբադի կոմիտեին և «Յառաջ» թերթին)։

«Ես լռել չեմ կարող: Բայց ինչ արժե անվերջ, անհավասար կռիվներում արմաքամ և ուժասպառ եղած, մի ժողովրդի մեռնող ղեկավարի ճիշդ, ցավը, հարայր:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 14:

² Նկատի ունի Դորիսը գրաված կարմիր բանակի զորքերին:

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 15-17:

Ես մեռնում եմ. գիտե՞ք՝ ինչ է նշանակում սա:- Այն, որ ինձ հետ մեռնում է նաև իր ռազմական խոյանքներով մեր վերջին երկու տարվա պատմությունը զարդարող Ղափան -Գենվազ - Գողթանի հերոսական ժողովուրդը:

Ես հաղթում եմ, ջարդում բշնամու գնդերը, հարյուրներով գերի վերցնում, զինաթափում, բայց և այնպես ինձ պարտված եմ զգում և մեռնում: Գիտե՞ք՝ ինչ է նշանակում սա:- Այն, որ տեսնում եմ, որ վերջ չկա բշնամու հարձակումներին, որ ես իմ բոքերի վերջին կտորն եմ մաշում, իսկ ժողովուրդը վերջին փամփուշտն է վառում:

Հաղթել և իրեն պարտված զգալ! Այդ տրագեդիան զգալու համար պետք է սիրա ունենալ, սիրտ: Այսօր Կապարգողթը օղակող բշնամին՝ «սովետականացնելու» տեղ միայն կուտորում է և թալանում:

Մեծամասնականների տեղ այժմ արյան տենչով խելագարված թուրք կանոնավոր ուժերն ու հսկայական խուժաններն են պաշարել իմ շրջանները:

Իհարկե պարոն Լեգրանը գիտե այդ և դիվանագիտորեն լռում է: Մինչև այդ մարդը կասե յուր խորհրդավոր խոսքը, Կապարգողթի տրագիկ ժողովուրդը կարող է քայքայված լինել: Արագացրե՛ք, արագացրե՛ք օգնությունը, եթե պետք է այդ գերազանցորեն հայրենասեր և քաջագործ ժողովուրդը:

Գիտե՛ք, չէ՞, որ այդ ժողովուրդը զոհ է գնում ի դեպ Երևանն ունեցած ջերմ հավատին: Օգնությու՛ն, օգնությու՛ն»¹:

Եթե ահավոր դժվար էր զանգեգուրյան ուժերի համար, ապա կարմիր բանակի զորամասերի դրությունն ուղղակի աղետալի էր:

Ղափանից նահանջող զորամասի մնացորդները այնպես էլ չկարողացան մարտական վիճակի գալ: Օգտվելով բրիգադի հրամանատարության տակտիկական կոպիտ սխալներից՝ Նժդեհի ջոկատները սկսեցին նահանջող զորամասերի վրա գրոհել կողերից: 84-րդ բրիգադի մնացորդները Զեյվա - Արծվանիկ Տանձավեր գյուղերի շրջանում մոտ շրջապատման մեջ ընկան, կրեցին կենդանի ուժի մեծ կորուստներ: Ջալալուիշուր եղած բրիգադի չլիքն մասը Բալդուրյանով նահանջեց դեպի Խոտանան:

Ռազմաճակատի այս հատվածում Նժդեհի զորամասերի ձեռքն անցան տասնյակ գնդացիներ, հարյուրավոր հրացաններ, մեծաքանակ ռազմամթերք:

Հանդիպելով Նժդեհի զորամասերի ուժգին դիմադրությանը՝ ստիպված պաշտպանության անցան նաև Արաքս գետի ափով դեպի Նյուվադի գյուղը հարձակվող 20-րդ դիվիզիայի զորքերը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ք. 198, ց. 1, գ. 73, ր. 4

Գենվագում տալով մեծաթիվ զոհեր այդ գորքերը խուճապահար վերադարձան Ադրբեջանի տարածք¹:

Գենվագում ջախջախված ռուսական ուժերի մի մասը, անցնելով Նախիջևան և իրեն միացնելով տեղի թուրքերի մեծաթիվ բանդաներին և քեմալական սպաների գլխավորած զինվորների խմբերին, հոկտեմբերի 20-ին հարձակում գործեց սովահար ու տառապած Գողթանի վրա:

Չնայած ուժերի անհավասար լինելուն՝ Գողթանի հայերն առայժմ կարողանում էին հերոսական դիմադրությամբ պաշտպանել իրենց օջախները, չկորցնելով հույսը, որ Նժդեհից օգնություն կստանան: Օգնություն ուղարկվեց, որը, սակայն, տեղ չհասավ:

«Հոկտեմբերի 20-ից թշնամու ուժեղ հարձակումները Գողթանի վրա շարունակվում են,- հոկտեմբերի 25-ին գրում էր Նժդեհի ՀՀ զինվորական նախարարին:- Լեզրանի քթի տակ կարմիր կոշիկած սվոլոչը թուրք ասկյարների և խուժանի հետ Խալիլի և Էդիֆի ղեկավարությամբ պաշարել է քաղցից ու ժասպառ եղած Գողթանը: Այլևս ի՞նչ զինադադար, ի՞նչ բանակցություններ: Թշնամին ձգտում է լայնացնել իր բազան և ամրացնել Նախիջևանի թիկունքը:

Կրկնում են՝ Գողթանին տիրելով թշնամին կդառնա գրեթե անպարտելի և անգուսպ:

Ղափուջուղը՝ մեր ձեռքին եղած միակ ճանապարհը, որը միացնում է Ղափան-Գենվագու Գողթանի հետ, փակ է: Այսօր չորրորդ օրն է, ինչ Գողթան ուղարկած օգնական ուժերը գերմադկային ճիգեր են թափում անցնելու Գողթան և միշտ էլ մարդկային զոհերով ետ են գալիս:

Բուք ու բորանը ձյունապատ Ղափուջուղի՝ Կապգողթի այդ փոքր մասի վրա կտրել է մեր ճանապարհը: Արագացրեք Նախիջևանի գրավումը, եթե չեք ռուսներն ընդմիշտ կորցրած լինել Գողթանը, գուցե և Նախիջևանը»²:

Այդ օրերին մի ուրիշ՝ Հ. Յ. Գաշակցության Բյուրոյին գրած, մամակում Նժդեհը նորից էր բարձրացնում Գողթանին անհապաղ օգնության հասնելու և Նախիջևանն ու Օրդուբադը գրավելու անհրաժեշտության հարցը:

«Հարցերից ամենաեականը,- շեշտում էր նա.- դա Նախիջևան-Օրդուբադի գրավումն է, որը պետք է հանրապետությունը իրագործի մոտ օրերում, որպեսզի միանգամ ընդմիշտ վերջ դրված լինի տաճկա-ադրբեջանական անարգել հարձակումներին և ռոտնձություններին և հնարավորություն՝ Ջանգեզուրը կապելու մայր երկրին»³:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿԴԱ, ֆ. 4033, գ. 4, գ. 398, ք. 9-

ՀՀ ԴԿԴԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 4:

³ Նույն տեղում, ք. 10

Չմայած Նժդեհի ուղարկած վաշտը հնար չգտավ Ղափանից անցնելու Գողթան, բայց գողթանցիները մեն-մենակ, արգելափակելով թշնամու ճանապարհը, շարունակում էին մաքառել ու կորուստներ պատճառել նրան:

Անհաջողություն կրեցին նաև Սիսիանի ուղղությամբ հարձակվող կարմիր բանակի զորամասերը:

Դուրս գալով Գորիսից՝ այդ զորամասերը հոկտեմբերի 20-ին մտան Յայջի, ապա արագ առաջ շարժվելով, հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 21-ին, հասան Անգեղակոթ և գրավեցին այն: Նույն օրը Անգեղակոթից բոլշևիկյան հրամանատարությունը վերջնագիր հղեց Սիսիանի ապստամբներին՝ պահանջելով անհապաղ զինաթափվել:

Բոլշևիկները հաշվարկները սխալ դուրս եկան: Սիսիանի ապստամբները բնավ մտադիր չէին տեղի տալ: Նրանց առաջնորդ Պողոս Տեր-Դավթյանը ոչ միայն չպատասխանեց այդ վերջնագրին, այլև իր ջոկատներին հրաման տվեց անմիջապես հակահարձակման անցնել և ետ գրավել Անգեղակոթը: Գիշերային հարձակումով սիսիանցի մարտիկները կարողացան բոլշևիկյան զորամասերը դուրս մղել գյուղերից և ստիպել նահանջել Ղարաքիլիսա:

Այդ պահին Պողոս Տեր-Դավթյանը լուր է ստանում Ինջաբեյի գծում խորհրդային 83-րդ բրիգադի ջախջախման և դեպի Տաթև նահանջի մասին: Նա մի զորամասի գլուխ անցած շրջանցում է Ղարաքիլիսա գյուղը, որտեղ ապաստանել էին Անգեղակոթից նահանջած խորհրդային զորամասերը և, մի այլ ճանապարհով առաջ անցնելով, գրավում է Յայջին: Դրանով իսկ նա մի կողմից՝ սպառնում է Ղարաքիլիսայում գտնվող բոլշևիկյան զորամասերին, մյուս կողմից՝ հնարավորություն է ստանում օգնության գնալ Ինջաբեյի գծից Տաթև նահանջող 83-րդ բրիգադին հալածող ապստամբական ուժերին:

Յայջի գյուղից Պողոս Տեր-Դավթյանը իր զորամասով անցնում է Տաթև, ապա, Նժդեհին միանալու նպատակով Տաթևից դուրս գալով, շարժվում Ղափանի ուղղությամբ: Դճանապարհին՝ Մալաշ գյուղում, հանդիպելով բոլշևիկների մի զորամասի, մարտ է տալիս և նրան ստիպում նահանջել: Անցնելով Ղափանի Խոտանան գյուղը, Պողոս Տեր-Դավթյանը միանում է Նժդեհին: Ստանալով որոշ հրահանգներ՝ մի քանի օր հետո, նա վերադառնում է Սիսիան, Ղարաքիլիսա գյուղ, որտեղից խորհրդային զորամասերն արդեն նահանջել էին Գորիս:

Այսպիսով, ձախողվեց 11-րդ բանակի հրամանատարության մշակած օպերատիվ ռազմատակտիկական պլանը: 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ և 83-րդ բրիգադները և 20-րդ դիվիզիայի զորամասերը չկարողացան կատարել իրենց խնդիրը և նահանջեցին ելման դիրքերը:

Ընդամենը մեկ շաբաթում խորհրդային զորքերը միայն Ղափանում տվեցին հարյուրավոր սպանվածներ: Հայկական ուժերը այստեղ գերի վերցրին մի քանի հարյուր զինվոր, գրավեցին մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Նժդեհի համար ծանր խնդիր էր դարձել այդքան մեծ թվով ռուս գերիներին պահելը: Նա այդ օրերին բազմիցս դիմեց Հայաստանի կառավարությանը, որպեսզի սա միջոցներ ձեռնարկի գերիների գոնե մի մասը Վայոց ձորի վրայով Ղափանից Հայաստան տեղափոխելու համար: Հոկտեմբերի 23-ին Ղափանի հանքերից Հայաստանի Պաշտպանության անդամներ Ե. Միրաքյանին և Գ. Բալայանին գրած նամակում Նժդեհը բողոքում էր, որ ինքը հույս ուներ, թե կառավարությունը 500 գերի կտանի Հայաստան, նկատի առնելով, որ Ղափանում պարեն չկա նրանց «ավելորդ օր անգամ կերակրելու», բայց Երևանից այնպես էլ ոչ մի պատասխան չի ստացել: «Մինչև ե՞րբ,- դառնացած գրում էր նա:- Ուզում եմ հավատալ, որ դուք, սիրելի ընկերներ, զգում եք, ապրում իմ տրազեղիան և հասկանում ինձ: Ես կատարելապես հյուծվել եմ: Թոքերիցս արյուն է գալիս: Սուր ռևմատիզմը փակել է ոտ ու ձեռքս, այնպես որ շորերս հանել-հագնելու հնարավորությունից էլ զրկվել եմ: ...Ինչպես երևում է, իմ կեանքը ոչինչ չարժեն հանրապետության համար»¹:

Կարմիր բանակի զորքերի հարձակումը ձախողվեց մի շարք պատճառներով: Առաջին և գլխավոր պատճառը զանգեզուրցու հայրենապաշտությունն էր, նրա ամուր կամքը, անխորտակ հավատը իր արդար գործի նկատմամբ: Զանգեզուրի պաշտպանության գլուխ էր կանգնած հեռատես ու տաղանդավոր Գարեգին Նժդեհը, որը հրաշքներ գործեց հայոց այդ լեռնավայրում՝ առաջ բերելով թե՛ բարեկամների, թե՛ թշնամիների հիացումը: Պատճառներից մյուսը պետք է փնտրել կարմիր բանակի հրամանատարության ապաշնորհ գործելակերպի և մեծամտության մեջ, մի բան, որ շատ թանկ մստեց կարմիրբանակայինների վրա, որոնք շինել հազած ռուս մուժիկներ էին և եկել էին այդ անձանոթ երկիրը՝ իբրև նվաճողներ, ենթարկվելով բոլշևիկների դաժան կարգապահությանը: Վերջապես հարձակվողների համար ոչ պակաս դեր կատարեցին Զանգեզուրի անբարենպաստ բնական և կլիմայական պայմանները: Շուտ վրա հասած աշմանային եղանակները՝ մինչև ոսկոր թափանցող ցուրտը, թանձր մառախուղը, անընդհատ անձրևները մեծապես դժվարացնում էին բոլշևիկների գործը: Ընդհակառակն, Զանգեզուրի պաշտպանները, լավ ծանոթ լինելով տեղանքին, իմանալով լեռնային անցումները, վարպետորեն օգտագործելով բնական ամրությունները և օգտվելով մառախլապատ եղանակից, հատկապես գիշերները, հարձակում-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 1

ներ էին գործում կարմիր բանակի ստորաբաժանումների վրա, հանկարծակիի բերում, պատճառում ծանր կորուստներ¹։ Ղափանում, Գենվազում և Միսիանում խորհրդային զորքերի պարտությունը և նահանջը ծանր անդրադարձ ունեցավ։ Ձանգեգուրում փաստորեն խորհրդային էին մնացել Գորիս քաղաքը և Գորիսի շրջանի մի մասը՝ Որոտան գետի ձախ ափից սկսած մինչև Ադրբեջանին սահմանակից Տեղ գյուղը, որոնց պաշտպանությունը նույնպես վտանգի տակ ընկավ։

Ձանգեգուրում բոլշևիկյան ուժերի ծանր պարտությունը զարմանք էր առաջ բերել ամենուր։ Խորհրդային Ռուսաստանի հզոր բանակներից մեկը ջարդուփշուր էր եղել մի գավառի հերոսական զինյալների ուժով և, դա այն դեպքում, երբ քաղաքացիական պատերազմի ճակատներում կարմիր բանակը մեկը մյուսի ետևից հաղթանակներ էր տարել Յուդենիչի, Կուլչակի, Դենիկինի բազմահազարանոց բանակների դեմ, և հերթը արդեն հասել էր Վրանգելին։

Ձանգեգուրցիների մարտական հաջողությունները մեծ օգնություն էին քեմալական հորդանների դեմ կենաց ու մահու կռիվ մղող Հայաստանի բանակին։ Հանրապետության կառավարությունն այդ հանգամանքը ընդգծել է բազմիցս, համոզմունք հայտնելով, որ Ձանգեգուրն անառիկ ամրոցի պես արգելք կհանդիսանա կարմիր բանակի և թուրքական զորքերի միացմանը։

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարությունը դիմեց Ձանգեգուրի և Ղարաբաղի հայությանը՝ կոչ անելով ուժեղացնել պայքարը կարմիր բանակի և ադրբեջանական բանդանների դեմ²։

Բոլշևիկները լավ էին ըմբռնում, որ անհնար է կոտրել զանգեգուրցիների դիմադրությունը, եթե չհաջողվի գավառի բնակչության լայն խավերին կտրել զինյալներից և հակադրել նրանց։ Ուստի, կազմվեցին զանազան ծրագրեր՝ զանգեգուրցիների շարքերում պառակտում առաջ բերելու, նրանց ամուր միասնությունը քայքայելու համար։

Այդ օրերին Բաքվում ռուսերեն լույս տեսնող բոլշևիկյան «Կրասնի ավանգարդ» թերթը այսպես էր շարադրում Ձանգեգուրում բոլշևիկների և կարմիր բանակի հետագա անելիքները. «Արևելքում ի հայտ է եկել մեծ դաշնակիցների կրտսեր քույրը՝ Արևելյան Անտանտը։ Այդ դաշինքը ստեղծել են Հայաստանի, Վրաստանի, Ռումինիայի և Հունաստանի բուրժուաները, որպեսզի խեղդեն Արևելքում ծավալվող հեղափոխական շարժումը։ Արևելյան Անտանտի անմիջական ներկայացուցիչներից մեկը ավագակապետ Նժդեհին է, որն իր բանակը կազմել է ազգային

¹ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԼ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 147, ք. 1-5

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 290, գ. 1, գ. 43, ք. 1։

ատելությամբ լցված հայերից: Մինչ Նժդեհը Ձանգեգուրի լեռների վրա ավազակությամբ էր զբաղվում, կարմիր սվինները փախուստի մատնեցին մի ուրիշ գայլի՝ Դրոյին:

Ընկեր կարմիրները պետք է ամուր սեղմեն իրենց հրացանները և քշեն սև գայլ Նժդեհին:

Կարմիր բանակի խորամանկ և համառ թշնամիներ Նժդեհը, Դրոն և մյուս հին գայլերը լավ գիտեն զինվորական գործը: Ուստի և այդ ապստամբների դեմ անհրաժեշտ է հանել մեծ ուժ՝ ջարդելու համար նրանց հրոսակախմբերը: Միաժամանակ մենք չպետք է մոռանանք, որ ապստամբների հաջողությունը մեծապես կախված է ազգաբնակչության տրամադրություններից: Ահա թե ինչու կարմիր բանակը, թշնամու կենդանի ուժերը խորտակելուց բացի, պիտի ձգտի ժողովրդին ոտքի հանել և թշնամանք առաջացնել ապստամբության դեկավարների նկատմամբ»¹:

Հոկտեմբերի 25-ին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբից (Շուշի) հրամանատար Նեստերովսկին Ձանգեգուրում գտնվող իր զորամասերին իջեցնում է հերթական հրամանը, որով առաջնային խնդիր էր համարում բոլոր միջոցներով ռազմաճակատի գիծը ամրացնելը և զանգեգուրցիներին թույլ չտալը նորից առաջ գալու²: Բայց այդ գիծն ամրացնելու համար զինվորական մոր ուժեր էին հարկավոր: Եվ քանի դեռ Դարաբաղի կողմից այդպիսի ուժեր չէին ժամանել, զորքերի զանգեգուրյան խմբավորման հրամանատարությունը որոշեց փոքր դադարն օգտագործել՝ կարգի բերելու անհաջողություն կրած և նահանջած զորամասերը, նրանց տեղաբաշխել բնական հարմար ամրություններում, հայթայթել պարեն: Գլխավոր նպատակը մնում էր ուժի մեջ գրավել ողջ Ձանգեգուրը: Նժդեհը գրել է. «Կարմիր հրամանատարությունը՝ կույր գործիք Բաքվի համիսլամականների ձեռքին, ըստ ամենայնի, վճռել էր, ի զին իր վերջին զինվորի արյան. ճնշել «Նժդեհի և դաշնակների ստեղծած սպիտակ շարժումը» և Ձանգեգուրը կցել խորհրդային Ադրբեջանին: Նրա մի շարք զորամասերը ծեծված էին, զինաթափված, գերված: Նրա ռազմունակությունն ու բարոյական վիճակը գերեզման էին գտել Գենմազլի, Բաղաբերդի և Դափանի ռազմաճակատներում»³:

Տաթևի ենթաշրջանը գրաված հայկական ուժերը, մինչև Դափանի կողմից համալրում ստանալը, Ռոտմանի աջ ափից փորձեցին անցնել Հալիձոր և Յայջի գյուղերի տարածքները: Նրանք մտադիր էին Շինուհայր - Խոտ գծով առաջ շարժվելով՝ ընդիուտ մոտենալ գավառային կենտրոն Գորլիս քաղաքին և, եթե ներեին ուժերը, գրոհով վերցնել այն:

¹ ՌՊԻԱ, ֆ. 326, գ. 1, գ. 3, ր. 41

² ՀՀ ԿԳՓԱՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 141, ր. 1-2:

³ Գ. Նժդեհ, Իսկեր Լեռնահայաստանի գլոմադրտեն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 116:

Խորհրդային գործերի հրամանատարության պահանջով գաղեղկոմը միջոցներ ձեռնարկեց Տաթևից Գորիս եկող ճանապարհը փակելու և դեպի Գորիս քաղաք Նժդեհի զինջոկատների առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար: Այդ նպատակով որոշվեց Եգոր Հարությունյանի գլխավորած կոմունիստական ջոկատը, որը նույնպես խորհրդային գործերի հետ Ղափանի ճակատից նահանջել էր Գորիս, ուղարկել զանգեզուրյան ուժերի կողմից գրավված Տաթև և կարմիրբանակայինների կողմից գրավված Հալիձոր գյուղերի արանքում ընկած Ցաքուտ կոչվող վայրը: Ջոկատը պետք է պաշտպաներ Հալիձոր-Յաջլի գիծը, Նժդեհի ուժերին թույլ չտար Որոտանի աջ ափից անցնելու ճախ կողմը:

Սիսիանի ուժերի հրամանատարությունը շտապում էր օր առաջ հարձակում սկսել Գորիս քաղաքը և շրջանը վերագրավելու համար: Համաձայնություն ստանալու համար Պողոս Տեր-Դավթյանը դիմում է Հանքեր՝ Նժդեհին:

Հոկտեմբերի 27-ին Նժդեհը Սիսիանի ուժերի հրամանատարությանը նամակ է գրում, ուր իր կարծիքն է հայտնում Գորիսը վերագրավելու աննպատակահարմարության մասին: Նա գտնում էր, որ կարելի է և պետք է վերագրավել Գորիսը, բայց դրա համար անհրաժեշտ է նախապատրաստական լուրջ ու հիմնավոր աշխատանք տանել:

1. Առանց ուշացնելու ունենալ բավականին կանոնավոր ու զգալի զինված ուժեր, այնքան, որ քաղաքը գրավելուց հետո այդ ուժերի մի մասով «կարողանանք ամրացնել և մեր ձեռքին պահել Ջաբուղի մեր հին դիրքերը»;

2. Երբ բուն Ջանգեզուրի ժողովուրդը կհետևի Ղափան-Սիսիանի օրինակին, «կթոթափի սովետա-ադրբեջանական լուծը», երբ իր միջից արմատախիլ կանի բոլոր կոմունիստական տարրերին, վճռականորեն կկանգնի իր սահմանների վրա՝ «միշտ պատրաստ դիմագրավելու թշնամու բոլոր տեսակի փորձերին ու խաղերին»¹:

Առաջադրելով Գորիս քաղաքը և բուն Ջանգեզուրը վերագրավելու պարտադիր այս երկու նախապայմանները Նժդեհը, այնուհետև, ավելացնում էր. «Ուրբան ես գիտեմ, այժմ մենք ոչ այնքան կանոնավոր ուժեր ունենք, ոչ ժողովուրդն է ապստամբելու միտումներ ցույց տալիս»²: Նա նշում էր, որ Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր գյուղերի կոմունիստները շարունակում են խտացնել խորհրդային զինվորների շարքերը, իսկ Խնձորեսկ գյուղը պաշտպանում է մեծամասնականների բոլոր ձեռնարկումները: Հետևապես՝ Գորիսը կարելի է վերագրավել ամեն թույլ, ամեն ժամ,

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 18, ք. 1:

² Նույն տեղում:

ամենաչնչին ուժերով, բայց այդ ուժերով վերագրավել բուն Ջանգեգուրը, առավել ևս՝ պաշտպանել այն. անհնար է: «Կարելի է մի խիզախ հաղթով կարճ ժամանակով տեր դառնալ Գորիսին, թշնամուն փախցնել մինչև Ջաբուղ, ձեռք գցել թշնամու թնդանոթները և ռազմամթերքը, ազատել բանտարկյալներին, բայց մնալ Գորիսում առանց Ջաբուղն ամրացնելու անկարելի է»¹:

Ընդհանուր հրամանատարը նշում էր, որ հակառակորդը, կարիքի դեպքում, բուն Ջանգեգուրում իր շարքերն ու ռեզերվները համալրելու մեծ հնարավորություններ ունի Հաջիսամյուի և ուրիշ վայրերի թուրքերի հաշվին: Այդ առավելություններից, ասում էր նա, Ջանգեգուրի պաշտպանները զրկված են:

Նժդեհը Սիսիանի հրամանատարությանը նախազգուշացնում էր, որ շատ ժամանակ չի անցնի, և բոլշևիկները Ադրբեջանի կողմից նորից կանոնավոր ուժեր կուղարկեն Ջանգեգուրի վրա, ուստի կարճատև դադարը պետք է օգտագործել առավելագույն արդյունավետությամբ: Նա հատկապես կարևորում էր բուն Ջանգեգուրի ժողովրդի բարոյական ու մարտական ոգին բարձրացնելու ուղղությամբ աշխատանքների ծավալումը:

«Մինչև կանոնավոր (կարմիր բանակի- Ա.Ս.) ուժերի գալը, գրում էր Նժդեհը, պետք է թուցիկներով, կոշերով, պրոպագանդիստներով հեղեղել բուն Ջանգեգուրը, պետք է այնտեղ ստեղծել ցանկալի հոգեբանական մթնոլորտ (психологическая атмосфера)»²:

Գորիս քաղաքը և բուն Ջանգեգուրը գրավելու նախապատրաստական աշխատանքների թվում ընդհանուր հրամանատարը խիստ կարևորում էր թիկունքի, տվյալ դեպքում՝ Սիսիանի ամրապնդումը: «Աշխատեք Սիսիանում մոթիլիզե՝ անել 26, 27, 28, 29 և 30 տարեկաններին, կազմակերպել եռավաշտ մի ուժեղ գումարտակ, իհարկե, լավ զգեստավորելու (одемутировать) և կերակրելու պայմանով»³: Այնուհետև նա խորհուրդ էր տալիս Սիսիան ներմուծել մանուֆակտուրա, թեյ, շաքար, օճառ, լուցկի և նման բաներ: «Այդ բոլորն անելուց հետո, հավատացեք, բուն Ջանգեգուրի ներկայացուցիչները գալու են հայ կառավարության փեշը բռնած իրենց երկիր քաշելու»⁴:

Նժդեհը համոզված էր. «Որքան լավ կազմակերպված լինի և ուժեղանա Սիսիանը, այնքան կհեշտանա բուն Ջանգեգուրի վերագրավման գործը»⁵:

Մինչ Գարեգին Նժդեհը, Պողոս Տեր-Դավթյանը և նրանց

¹ ՀՀ ՊԿՊՈՒ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 18, ք. 1 և շրջերես:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 2:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

զինակիցները զանազան ծրագրեր էին կազմում Գորիս քաղաքը և բուն Չանգեգուրը վերագրավելու համար. այդ նույն ժամանակ, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, իր հերթին, Չանգեգուրի գավառը վերջնականապես գրավելու նոր նախապատրաստություն էր տեսնում:

Չանգեգուրյան հարվածող խմբավորման դաճությունը

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը զինվորական բարձր իշխանություններից կարգադրություն ստացավ առանց ժամանակ կորցնելու, ամենակարճ ժամկետում ճնշել Չանգեգուրյան ապստամբությունը և գավառում վերահաստատել խորհրդային կարգերը:

Ելնելով բարձր հրամանատարության կարգադրությունից 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը վիճելի բոլոր շրջանները՝ Չանգեգուրը, Լեռնային Դարաբալուր և Նախիջևանը, հայտարարեց ռազմական դրության մեջ: Միաժամանակ մարտական բարձր պատրաստության մեջ դրվեցին այդ շրջանների բոլոր խորհրդային զորամասերը:

Չանգեգուրը վերջնականապես ծնկի բերելու համար 11-րդ բանակի հրամանատարությունը ստեղծեց զորքերի մի հզոր միավոր, որը ստացավ «Չանգեգուրյան հարվածող խմբավորում» անվանումը: Այն գլխավորեց 9-րդ բանակի 18-րդ հեծյալ ղվիլիզիայի հրամանատար Պյոտր Վասիլևիչ Կուռիչկոն:

Պ. Կուռիչկոն 11-րդ կարմիր բանակին օգնության էր եկել Հյուսիսային Կովկասից: Ծագումով լինելով Դոնի գյուղացի՝ քաղաքացիական պատերազմի ռազմաճակատներում նա իր մարտական ծառայությունը սկսել էր որպես ավագ հանձնակատար սպա, այնուհետև եղել էր հեծյալ հետախույզ ջոկատի պետ, ապա հեծելավաշտի հրամանատար, վերջապես դարձել էր հեծյալ ղվիլիզիայի հրամանատար: Դեմիկիյանների դեմ դաժան կռիվներում հռչակվել էր որպես անվախ ու հերոս հրամանատար, մարտերի կազմակերպման և ղեկավարման ժամանակ միշտ ցույց էր տվել ռազմագիտական բարձր ընդունակություններ ու հմտություն: Քաջարի այդ մարտը կռիվներում 18 անգամ վիրավորվել էր և կատարած սխրագործությունների համար արժանացել Կարմիր դրոշի շքանշանի ու ներկայացվել ոսկե զենքով պարգևատրման: Չուր չէ, որ նա «խորհրդային Հաննիբալ» անունն էր վաստակել²:

Երբ Գորիսում բոլշևիկներին հայտնի դարձավ, որ Չանգեգուրի դեմ գալիս է Կուռիչկոն, Դարաբալուր և Չանգեգուրի

¹ *Ղ. Մոզևի*, Ազատ Միտիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 134:

² Տե՛ս «За рабоче-крестьянское дело. Сборник, посвященный памяти Куринко», изд. политотдела сдельной канцелярской бригады, Тифлис, 1923, էջ 40

արտակարգ կոմիսար Արմենակ Ղարազոզյանը, գավառի հայ ազգաբնակչությանը սարսափի մատնելու նպատակով, շարունակ կրկնում էր. «Ձգու՜յ՛, սրան Կուռչկին՝ կասեն, որը կատակ չի սիրում: Սա է ջարդել Դենիկինին, Կոլյակին և շատերին: Կը տեսնե՞ք՝ այսօր-վաղը Նժդեհի և Ղափանի փոշին քամում կտա»¹: Լսելով այդ խոսքերը՝ Նժդեհն ասում էր. «Դառար ոչխար՝ պատրաստ են գայլերը, բայց մենք երբեք ոչխար չենք դառնա»: Ապա պատասխանելով նրանց, ովքեր փորձում են խուճապ ստեղծել, ասելով, թե Կուռչկոյի շագամարդ գործին հաղթել չի լինի, Նժդեհը, իր խոսքերն ուղղելով կարմիր բանակի հրամանատարությանը, բացականչում էր. «Շատ եկեք և շուտ եկեք, ձեզ սպասում ենք անհամբեր»:

Հարվածող խմբավորման միջուկը կազմեց Կուռչկոյի հեծելագործի մի մասը՝ բաղկացած մարզված ու կովելու ընդունակ 1800 հեծյալներից: Դա 18-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադն էր, որի կազմում էին 103-րդ և 105-րդ գնդերը և օժանդակ ուրիշ զորամասեր: Բրիգադի հետ էին դիվիզիայի հրամանատար Կուռչկոն, դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Կուլեշովը, շտաբի պետ Նեկրիտովը, որին շուտով փոխարինեց Ֆրոլովը: Առաջմ «Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորում» անվանումը իր վրա էր կրում 18-րդ հեծդիվիզիայի՝ դեպի Ջանգեզուր գնացող այդ բրիգադը:

18-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ բրիգադին հրամայված էր Ջանգեզուր գնալ արագ երթով և կովի մեջ մտնել որքան հնարավոր է շուտ:

11-րդ բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեջանի նարինանովյան ղեկավարությունը Բաքվում ակնդետ հետևում էին դեպի Ջանգեզուր 18-րդ հեծդիվիզիայի զորամասերի երթին: Դիվիզիայի հրամանատարը և շտաբը բանակի ղեկավարությանը պարբերաբար տեղյակ էին պահում բրիգադի շարժման, ճանապարհի դժվարությունների, մարտիկների բարոյական ոգու մասին:

Ահա հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակում հեծբրիգադի շարժման մասին դիվիզիայի շտաբի կողմից Բաքու՝ 11-րդ բանակի հրամանատարությանը հեռագրով ուղարկած օպերատիվ ամփոփագրերը.

Հոկտեմբերի 22-ին, Բաքույից:- «1-ին հեծբրիգադը իր 103-րդ և 105-րդ գնդերով, առաջին կարգի գումակով և ձիաքարշ հրետանային մարտկոցով դիվիզիայի դաշտային շտաբի հետ հոկտեմբերի 22-ին, ժամը 18-ին հասավ Բարդա գյուղը, որտեղ և

¹ Ջանգեզուրում սխալմամբ այդպես էին անվանում Կուռչկոյին: Լեյ սխալը կրկնված է գրականության մեջ, այդ բվում Նժդեհի գրվածքներում:

¹ Ը. Կեղոզյան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 103

կանգ է առել գիշերելու: Կորուստներ և ռազմավար չկան: Ծանապարհներին ցեխ է»¹:

Հոկտեմբերի 25-ին, Շուշիից: «Դիվիզիայի 1-ին հեծրիկազոր ժամանել է Շուշի հոկտեմբերի 24-ին, ժամը 17.30-ին, ուր և կանգ է առել գիշերելու: Ռազմավար չկա: Ծանապարհին կորցրել ենք մի քանի ձի: Կերը միանգամայն բացակայում է: Ձիերը գերհոգնած են: Եղանակն անձրևային է: Լեռնային ճանապարհներին ցեխ է»²:

Հոկտեմբերի 26-ին, Շուշիից: «18-րդ հեծրիկազորի հեծյալ բրիգադի գնդերի դասավորության շրջանում օրն անցել է հանգիստ: 103-րդ հեծգունդը՝ 35 մարդ հրամկազմով, 260 թուղ, 230 հրացանով, 6 զնդացրով տեղաբաշխված է Քեշիշքենդ գյուղում: Բրիգադի շտաբը գտնվում է ներքին Սիզնակ գյուղում: 1-ին ձիաքարշ հրետանային մարտկոցը չորս թնդանոթով գտնվում է Շուշիքենդ գյուղում: Կորուստներ և ռազմավար չկան: Գնդերը սննդամթերքով ապահովված են: Կեր չկա: Ուրիշ տեղեկություններ չեն հասել: Եղանակը պարզ է, թույլ քամի է: Ծանապարհների վիճակն անբավարար է»³:

Հոկտեմբերի 27-ին, Շուշիից: «Ձանգեգուրյան հարվածող խմբավորմանը տրված հրամանի համաձայն 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի 1-ին հեծրիկազոր, 103 և 105 հեծյալ գնդերի կազմով, Ներքին և Վերին Սիզնակ-Քեշիշքենդ շրջանից շարժվել է Կալադարասիի ուղղությամբ, ուր կանգ է առել գիշերելու: ...Գնդերը սննդամթերքով ապահովված են: Կեր չկա: Եղանակն անձրևային է, ճանապարհների վիճակը՝ անբավարար»⁴:

Հոկտեմբերի 28-ին, Շուշիից: «18-րդ հեծյալ դիվիզիայի դաշտային շտաբը ժամը 8-ին մեկնել է Կալադարասի գյուղը, որտեղ կանգ է առել գիշերելու: 1-ին հեծրիկազոր, 103 և 105 հեծյալ գնդեր կազմով և առաջին կարգի գումակով՝ հոկտեմբերի 28-ին ժամը 5-ին դուրս գալով Կալադարասի գյուղից՝ շարժվել է Տեղ գյուղի ուղղությամբ, ուր և կանգնել է գիշերելու: 1-ին ձիաքարշ մարտկոցը 4 հրանոթով գտնվում է Շուշիքենդում: 103-րդ հեծյալ գնդի կազմը՝ 35 հոգանոց հրամկազմ, 217 հրացանակիր, 258 թուր և 11 զնդացիր: 105-րդ հեծյալ գունդը. 25 հոգանոց հրամկազմ, 220 հրացանակիր, 260 թուր, 6 զնդացիր: Լեռնային ճանապարհներին ցեխ է»⁵:

Հոկտեմբերի 29-ին, Տեղ գյուղից: «18-րդ հեծյալ դիվիզիայի 1-ին բրիգադի դաշտային շտաբը Կալադարասի գյուղից հոկտեմբերի 29-ին, առավոտյան ժամը 6-ին ճանապարհվել է և ժամը 2-ին հասել

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, Կ. 143, Բ. 1

² Ղույն տեղում.

³ Ղույն տեղում, Բ. 3:

⁴ Ղույն տեղում, Կ. 145, Բ. 3:

⁵ Ղույն տեղում, Բ. 4:

Տեղ գյուղ, ուր տեղավորվել է և պատրաստվել զիշերելու: Բրիգադի 103-րդ և 105-րդ զնդերը, որոնք նախորդ օրվա զիշերն են հասել Տեղ գյուղ, նույն օրվա առավոտյան ժամը 5-ին, համարյա առանց հանգիստ առնելու, Տեղ գյուղից շարժվել են դեպի Գորիս և քաղաք հասել երեք ժամ հետո...»¹:

18-րդ հեծյալ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ բրիգադի անցած ճանապարհով Չանգեզուր էին գալիս նաև այդ դիվիզիայի մյուս զորամասերը:

Գորիս ժամանած «կարմիր զորավարը» Պյոտր Կուտիշկոն, ջերմ ընդունելության արժանացավ տեղի բոլշևիկ ղեկավարների կողմից: Նա ամեն առիթով մեծարվում էր գավառի խորհրդային իշխանության կողմից, նրա թանկագին հյուրն էր: Կուտիշկոյի հեծյալ զորամասերը, որոնք տեղավորվել էին քաղաքում և մերձակա գյուղերում, շատ էին տարբերվում 28-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիայի զորամասերից. 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի զորամասերի հրամանատարներն ու զինվորները առողջ էին ու կայտառ, լավ զգեստավորված էին և ունեին ընտիր ձիեր²:

Գորիսում Կուտիշկոն ձեռնարկեց խմբավորման վերջնական ձևավորումը: 18-րդ հեծյալի դիվիզիայի՝ Գորիս հասած առաջին հեծյալ բրիգադը և Չանգեզուրում գտնվող մյուս բոլոր զորամասերը միավորվում էին՝ կազմելով մի ընդհանուր բռունցք:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման մեջ մտան 28-րդ հրաձգային դիվիզիան՝ իր բոլոր ստորաբաժանումներով, 20-րդ դիվիզիայի՝ հեծյալ բրիգադը, 18-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադը:

Խմբավորման կազմի մեջ մտցվեցին զգալի թվով հրետանային միավորներ: Բացի Չանգեզուրի մերձազանաակատային վայրերում եղած լեռնային ձիաքարշ հրետանային մարտկոցներից, խմբին հանձնվեցին նաև Լեռնային Ղարաբաղում, Կարյազինոյում, Ջիբրայիլում գտնվող երեք հրետանային դիվիզիոնները:

Հարձակման նախօրյակին Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման զորքերի ընդհանուր թիվը հաշվվում էր 6000 հետևակ և շուրջ 2000 հեծյալ: Չենքերի ընդհանուր քանակությունը, հրացաններից բացի, հետևյալն էր. 48 հրանոթ, 218 զնդացիր, 8 զրահամեքենա, 2 սավառնակ և այլն³: Մարտական գործողությունների ընթացքում հարվածող խմբավորմանը պետք է օգներ օդային ռմբակոծիչների մարտական օդակը⁴:

Ահա այդ հզոր խմբավորումն էր, որին միացավ նաև 1200 թուրք ասկյարներից կազմված «թուրքական առաջին հրաձգային

¹ ՀՀ ՀՊՀԳԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 145, թ. 5, նաև նույն տեղում գ. 146, թ. 1:

² Գ. Նոյնի, Լեյն Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 117:

³ ԼՍՊԻԱ, ֆ. 326, գ. 1, գ. 2, թ. 7, տես նաև՝ *А.Б. Калинин, Интервенция и гражданская война в Закавказье*, էջ 339:

⁴ ԼՍՊԻԱ, ֆ. 326, գ. 1, գ. 3, թ. 2:

կոմունիստական գումղը»՝ Ջավալ փաշայի հրամանատարությամբ¹։

Օսմանյան թուրքերից կազմված այդ գումղը ձևավորվել էր Բաքվում՝ Ադրբեջանի նորաստեղծ խորհրդային կառավարության և այնտեղ գտնվող Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ջանքերով։ Գումղը զինելու և հանդերձավորելու խնդիրը դրվել էր 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության վրա։ Նրա բոլոր ստորաբաժանումների հրամանատարները թուրք սպաներ էին։

Ձևավորվելուց և ավարտուն տեսքի գալուց հետո գումղը ժամանակավորապես դիտվեց որպես 11-րդ բանակի զինվորական միավորներից մեկը և կրում էր «8-րդ գումղ» համարանիշը։

Գումղը կազմող ասկյարները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի կողմից գերի վերցված օսմանյան բանակի զինվորներ էին, որոնք 1918թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ներկվել էին կարմիր գույնով և բոլշևիկներին նույնիսկ հավատացնում էին, թե ամբողջ հոգով ընկալում են այդ հեղափոխության գաղափարները։ Իսկ երբ Թուրքիայում հաղթանակեց քեմալական շարժումը, Ռուսաստանում գտնվող թուրք ռազմագերիների արժեքը է՛լ ավելի բարձրացավ։

Խորհրդային կառավարությունը պատրաստակամությամբ հայտնեց նրանց ազատ արձակել ռազմագերիների ճամբարներից, զինել և ուղարկել Մուստաֆա Բենալի տրամադրության տակ, որի բարձրացրած «հեղափոխությունը», իբր, ուղղված էր միջազգային իմպերիալիզմի դեմ։

Թուրք ռազմագերիները Թուրքիա էին վերադառնում Ղրիմի վրայով (Սև ծովով) կամ Բաքվի վրայով (Հարավային Ադրբեջանով)՝ շրջանցելով Հայաստանը։ Բաքվում գտնվող Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության մեջ միտք հղացավ իր դրոշի տակ ստեղծել թուրք ռազմագերիներից կազմված մի գումղ և օգնության ուղարկել «հեղափոխական» Բենալին։

Այդ ուղղությամբ Բաքվում եռանդուն ջանքեր գործադրեց թուրք կոմունիստական ղեկավար Մուստաֆա Մուրեհին, որը կարծում էր, թե օգնություն ցույց տալ Բենալին՝ նշանակում է օգնել Արևելքի ճնշված ժողովուրդներին՝ ազատագրվելու իմպերիալիզմի լծից։

Ինչևէ, գումղը կազմակերպվեց, և ծրագրվեց այդ զորամասը Թուրքիա ուղարկել ոչ թե Հարավային Ադրբեջանով, այլ ուղիղ Բաքու-Նախիջևան գծով։ Բայց այդ գիծն անցնում էր Ղարաբաղով

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, թ. 3-4.

ու Ձանգեգուրի Գորիսի և Սիսիանի շրջաններով, այսինքն՝ հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերով:

Թուրքական գունդը նշված վայրերով անկորուստ անցնելու համար որոշվեց զինվորական այդ միավորը մտցնել Ձանգեգուրյան հարվածող խմբավորման մեջ: Գորիսի և Սիսիանի շրջանները գրավելու ընթացքում գունդը բոլշևիկյան զորքերի աջակցությամբ պետք է անցներ Նախիջևան, իսկ այնտեղից՝ Թուրքիա:

Իրենց զավթողական նպատակները հաջողությամբ քողարկող և հեղափոխական կեղծ ֆրազների տակ թաքնված քեմալականները ջերմորեն ողջունեցին Բաքվում թուրքական զնդի ստեղծումը և հանդերձավորումը: Մյուս կողմից՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, անվերապահ վստահություն տալով իրեն կոմունիստական հայտարարած թուրքական զնդի նկատմամբ, հույս ուներ, որ միանալով Քեմալին, «կարմիր ասկյարները» պատվով կկատարեն հակաիմպերիալիստական պայքարի իրենց միսիան: Բաքվում գտնվող հայ կոմունիստներից շատերը նույնպես միամտաբար կարծում էին, թե թուրքական գունդը, անցնելով Անատոլիա, կոիվ է մղելու եվրոպական կապիտալի դեմ՝ հանուն երկրում խորհրդային իշխանության հաստատման:

Համաձայնություն տալով գունդը «Թուրքական կոմունիստական գունդ» անվամբ խորհրդային զորքերի կազմում մտցնել Ձանգեգուր՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, սակայն, հիմնավորված մտավախություն ուներ, թե հայ բնակչությունը կարող է արգելք հանդիսանալ զավառի տարածքով զնդի առաջխաղացմանը դեպի Նախիջևան և Թուրքիա: Երկյուղ կար նաև, որ Ձանգեգուրով անցնելիս գունդն առաջինն ինքը կարող է հայ բնակչության հետ ընդհարումների տեղիք տալ: Հաշվի առնելով թուրքերի վայրագությունների, կոդուպուտների ու սպանությունների բնական մոլուցքը՝ խորհրդային կուսակցական գործիչներից և բանակի հրամանատարությունից ոմանք ընդհանրապես դեմ էին թուրքական գունդը կարմիր բանակի զորամասերի հետ շարժելուն: Նրանք գտնում էին, որ այդ զորամասը պետք է Նախիջևան անցկացնել շտապ՝ մինչև Ձանգեգուրում կարմիր բանակի նոր, հարձակողական գործողությունների սկսելը:

Բայց այդ պահանջի կողմնակիցները, այնուամենայնիվ, հարցը կտրուկ չէին դնում՝ նաև չբացառելով, որ եթե թուրքական գունդը խորհրդային զորամասերի հետ մտնի Ձանգեգուր, բայց չմասնակցի մարտերին, ապա կարող է բարեհաջող անցնել Նախիջևան:

Հենց այդ մտադրությամբ դեռ հոկտեմբերի 30-ին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հարվածող խմբի ղեկավարությանը կարգադրություն արեց՝ նախքան Ջանգեզուրում ռազմական գործողություններ վերսկսելը թուրքական գունդը շտապ ուղարկել Նախիջևան: Այդ կարգադրությունը չկատարվեց*, և «Թուրքական կոմունիստական գունդը» կամա թե ակամա հայտնվեց 11-րդ կարմիր բանակի Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման կազմում:

Երբ Մոսկվայում հայտնի դարձավ այդ մասին, արտգործոժողկոմ Գ.Չիչերինը կովկասյան 11-րդ բանակի հրամանատարությունից պահանջեց բացատրություն: Բանակի շտաբի պետ Պուգաչովը նոյեմբերի 2-ին Չիչերինին ուղարկեց հետևյալ հանգստացնող հեռագիրը.

«Գորիսից Անգեղակոթի և Նախիջևանի վրայով դեպի Բայազետ է ուղևորվում թուրքական կարմիր հրաձգային գունդը, որը շարժվում է թուրքական կոմունիստների բյուրոյի պնդմամբ և ռազմաճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ ընկ. Օրջոնիկիձեի համաձայնությամբ: Գունդը շարժվում է մեր վաշտի պաշտպանությամբ, որին հանձնարարված է թույլ չտալ հայերի և թուրքերի ազգային կոտորած»¹:

Հայաստանի վրա եկող կարմիր բանակի զորքերի կազմում մուսուլմանական զորամասեր գտնվելու մասին իր կառավարությանը բազմիցս տեղյակ էր պահել Բաքվում հայկական միսիայի ղեկավարը: Այդ տեղեկատվությունների հիման վրա Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը բողոքներ էր ներկայացրել Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին: Վերջինս այս կապակցությամբ մույնպես բացատրություն էր պահանջել 11-րդ բանակի հրամանատարությունից: Նշված մույն հեռագրով բանակի շտաբի պետ Պուգաչովը արտգործոժողկոմի հարցումին պատասխանել էր՝ հատուկ ընդգծելով, որ «Հայկական կառավարության հայտարարությունները իրականությանը չեն համապատասխանում: Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում և Նախիջևանի շրջանում գործում են միայն ռուսական զորամասեր, և մուսուլմանական զորամասերով վերջիններիս փոխարինում չի եղել: Ապստամբական բանդաները մեր դեմ զինվում են բացառապես դաշնակների կողմից: Ինչ վերաբերում է մեզ, ապա մենք չենք դիմում դաշնակների հակառակորդների՝ հայ կոմունիստների օգնությանը»²:

Ինչպես տեսնում ենք, բանակի շտաբի պետի՝ Չիչերինին հղած հեռագրի պնդումները հեռու էին իրականությունից:

* Մեզ հայտնի չէ, թե ինչու հրամանատարության այդ կարգադրությունը չկատարվեց:

¹ ՀՀ ՀՃԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 150, ք. 1

² Նույն տեղում:

Ինչևիցե, թուրքական գունդն արդեն Գորիսում էր, և այդ կապակցությամբ Ձանգեգուրի գավառային հեղկոմը հետևյալ գրությանն ուղարկեց համապատասխան գյուղական հեղկոմներին. «Հուրախություն Ձանգեգուրի, այսօր Գորիս ժամանեց տաճկական կոմունիստական գունդը: Հրամայվում է սրա համար գյուղերում ստեղծել ապրելու հարմարություններ...»¹:

Հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը, առանց ժամանակ կորցնելու, Կուռիշկոյի, Կուլեշովի, Ֆրոլովի և 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու ղեկավարությամբ վերջնական տեսքի բերեց Ձանգեգուրը ռազմակալելու օպերատիվ պլանը:

Հարձակման պլանի համաձայն՝ հարվածող խմբավորումը բաժանվեց չորս զորասյունի:

Առաջին զորասյունն ամբողջովին կազմված էր 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ հրաձգային բրիգադներից: Այս զորասյան հրամանատարը, բնականաբար, դիվիզիայի պետ Նեստերովսկին էր: Դիվիզիայի հետ էին նաև մեծ թվով տաճիկ զինվորներ: Առաջին զորասյունը մարտական առաջադրանք ստացավ՝ նոյեմբերի 1-ին Գորիսից անցնել Ղափանի ռազմաճակատ, հարձակման անցնել Ձեյվա - Արծվանիկ ուղղությամբ և, կենտրոնից զարգացնելով մարտական գործողությունները, գրավել Ղափանի հանքերը ու ամրանալ Ողջի գետի հովտում:

Երկրորդ զորասյան կազմի մեջ մտան 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադի 103-րդ և 105-րդ հեծյալ գնդերը: Չորասյան հրամանատար նշանակվեց Մինկոն: Խնդիրն էր՝ Գորիսի շրջանի Հալիձոր գյուղի մոտից Տաթևի վրայով անցնել Մալդաշ-Վերին Խոտանան-Տանձավեր գծով, դուրս գալ Ներքին Խոտանանի, Շահարջիկի, Աչաջուրի շրջանը, ամրանալ այնտեղ, ապա առաջին զորասյան հետ համագործակցված նախապատրաստվել առաջ մղելու հարձակողական գործողությունները դեպի Ղափանի հանքեր:

Երրորդ զորասյունն ամբողջովին կազմված էր 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադից, որի հրամանատար Վորոնովը, բնականաբար, նշանակվեց զորասյան պետ: Այս զորասյունը, Ադրբեջանի Խոջախանի կողմից մտնելով Ղափանի շրջան, Ողջի գետի հոսանքն ի վեր հարձակվելով, պետք է գրավեր Թաղլի, Կարագյուլ, Կյախալի, Բեխ գյուղերը, ապա ուղղություն վերցնել դեպի Հանքեր: Մոտենալով Հանքերի շրջանին՝ զորասյունը պետք է համագործակցեր կենտրոնից՝ Արծվանիկի ուղղությամբ հարձակվող առաջին զորասյան հետ, ապա միասնական զորհով գրավեին Հանքերը՝ ամրանալով Շահարջիկի տարածքներում²:

¹ Գ. Լժդեհ, Էյբը Լեռնահայաստանի գլխավորում, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 117:

² А. Б. Казиня, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 341:

Չորրորդ զորասյան կազմի մեջ սկզբնական շրջանում մտավ միայն «թուրքական առաջին հրաձգային կոմունիստական գունդը»։ Կուռիշկոյի հոկտեմբերի 27-ի հրամանով թուրքական կարմիր գնդի առջև խնդիր էր դրված Գորիս քաղաք հասնելուց հետո հանգիստ առնել, ապա, երթի դուրս գալով, շարժվել Միսիանի ուղղությամբ, ընթացքում գրավել Գորիսի շրջանի Յայջի գյուղը, դիմադրության հանդիպելիս մարտի մեջ մտնել և Վաղուդի - Ղարաքիլիսա - Շաքի-Անգեղակոթ - Շյուքար երթուղով ու Բիչանակի լեռնանցքով անցնել Նախիջևան¹։ միանալով այնտեղ գտնվող թուրքական 9-րդ դիվիզիային¹։

Նախորդ ծանր կռիվների փորձը ցույց էր տվել, որ խորհրդային զորքերի անհաջողության գլխավոր պատճառներից մեկը տեղանքի վատ իմացությունն է։ Ահա թե ինչու Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը գավառի խորհրդային իշխանություններից (որոնց ազդեցությունն այդ ժամանակ, ըստ էության, տարածվում էր միայն Գորիսի շրջանի մի մասի վրա) պահանջեց ստեղծել կոմունիստներից և համակիրներից կազմված մի նոր ջոկատ, որը զորքերի հետ պետք է մասնակցեր մարտերին, նաև առաջապահի դեր խաղար։ Ջոկատը պետք է նաև հետախուզական աշխատանքներ կատարեր, զորամասերին օգներ ճիշտ կողմնորոշվելու լեռնային դժվարանց վայրերում։ Արձագանքելով այդ պահանջին՝ Չանգեզուրի գավառային կոմիտեն բնակչությանը դիմեց հատուկ կոչով։ Այդ կոչը արձագանք չգտավ բնակչության մեջ։ Ջուր չէ, որ 11-րդ բանակի շտաբի պետը Բաքվից հեռագրում էր Մոսկվա, Գ. Չիչերինին. «Չանգեզուրում դաշնակների իշխանությունը չի ընդունում բնակչության չնչին մասը միայն։ Մի քանի աննշան խմբեր, որոնք միացել են մեզ, բացառապես կազմված են հայ կոմունիստներից»²։ Այդ «աննշան խմբերի» միավորումով ստեղծվեց կոմունիստական նոր ջոկատ, որի մեջ մտավ 200 կոմունիստ և համակիր։ Ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Մակիչ Մաշուրյանը։

Միսիանից Գորիս անցած կոմունիստներից և համակիրներից կազմակերպվեց մի ուրիշ ջոկատ, որի մեջ մտավ մի քանի տասնյակ մարդ։

Կոմունիստներով և համակիրներով համալրվեց նաև Հալիժորում գտնվող ջոկատը։

Միաժամանակ, մինչև Կուռիշկոյի Գորիս ժամանելը, այստեղ բուլշևիկյան զորամասերի հրամանատարները գավառային հեղկոմի հետ միջոցներ էին ձեռնարկում ամենուրեք երկաթյա կարգապահություն հաստատելու համար։ Դա վերաբերում էր ոչ միայն բանակին, այլև գավառի քաղաքացիական իշխանություններին,

¹ А.Б. Казинян, Интервенция и гражданская война в Закавказье, т. 342:

² ՀՀ ՀԳԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 150, ք. 1

կուսակցական կազմակերպություններին ու բջիջներին, բնակչությանը:

Ղափանի վրա կարմիրբանակայինների հարձակման նախօրյակին Գորիս քաղաքում տեղի ունեցան մի շարք դեպքեր, որոնցից հիշատակելի են հատկապես երկուսը:

Մոտ 100 կուբանցի կազակներ հրաժարվել էին կոփի գնալ Նժդեհի դեմ: Ի պատասխան այդ հանդուգն քայլի, այսինքն՝ զինվորական կարգապահության խախտման, հեղափոխական տրիբունալի որոշմամբ նրանցից մոտ 60-ը գնդակահարվեց Գորիսում:

Այդ դեպքից մի օր անց «կարմիր թատերասերները» Գորիսի թատրոնի դահլիճում կազմակերպել էին երեկույթ՝ Կոմիւնիզկոյի և նրա հրամանատարական կազմի համար: Երբ դահլիճն արդեն լիքն էր, հանկարծ լուր էր տարածվել, թե Նժդեհի ծպտյալ մտել է քաղաք՝ անձամբ ուսումնասիրելու խորհրդային գորքերի տեղն ու դասավորությունը: Իսկույն փակվում են դահլիճի դռներն ու պատուհանները, սկսվում են համոզիսատեսների մեկ առ մեկ խուզարկումն ու քննումը: Երեկույթը խափանվում է, բայց դրա փոխարեն իսկական իրարանցում է սկսվում քաղաքում, ուր ծայր են առնում շուրջկալներ և ձերբակալություններ:

Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելուց հետո հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը օպերատիվ պլանը իջեցրեց գործասերին: Ձորքերին Տաթևի ուղղությամբ հարձակման հրաման տրվեց հոկտեմբերի 31-ին, Ղափանի վրա՝ նոյեմբերի 1-ին:

Այս մեկ օրվա տարբերությունը պայմանավորված էր նրանով, որ առաջին գորասյունը նոյեմբերի 1-ին Գորիս քաղաքից դեպի Ղափան էր շարժվելու ուղիղ գծով՝ հիմնականում առաջանալով Գորիս - Հանքեր խճուղով, իսկ դարձյալ Ղափան գնացող երկրորդ գորասյունը Գորիս քաղաքից նախ պետք է շարժվեր արևմուտք, անցնել շուրջ 20 կմ տարածություն, հասնել Գորիսի շրջանի Տաթև գյուղ, որի համար կպահանջվեր մի ամբողջ օր: Այդ տարածությունը անցնելուց հետո միայն երկրորդ գորասյունը կարող էր հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 1-ին, առաջանալ դեպի Ղափան: Այլ խոսքով՝ երկու հրամաններն այնպես էին տրված, որպեսզի և՛ առաջին, և՛ երկրորդ գորասյունները Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան մտնեն նույն օրը՝ նոյեմբերի 1-ին:

Հոկտեմբերի 31-ին Գորիսից պետք է շարժվեր նաև խմբավորման չորրորդ գորասյունը, այսինքն՝ թուրքական գունդը. այն պետք է շարժվեր դեպի Սիսիան:

Հարձակվող խմբավորման ռազմական գործողությունը լիովին պետք է ավարտվեր երեք օրում:

11-րդ բանակի հրամանատարության նախապես հաստա-

տված ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն՝ խմբավորման չորրորդ զորասյանը հրահանգ էր իջեցված դեպի Սիսիան գնալիս ամեն կերպ խուսափել զանգեզուրցիների հետ ընդհարվելուց:

Բայց խմբավորման հրամանատար Պ. Կուռիշկոն Գորիս ժամանելուց անմիջապես հետո նպատակահարմար գտավ թուրքական գունդը մասնակից դարձնել ռազմական գործողություններին: Այս տեսակետը պաշտպանություն գտավ իր զինակից հրամանատարների մեծ մասի մոտ, ինչպես նաև հավանության արժանացավ զավառի կուսակցական և խորհրդային առանձին ղեկավար աշխատողների կողմից:

Կուռիշկոն դիմեց 11-րդ բանակի հրամանատարությանը՝ թուրքական գունդը կռվի մեջ մտցնելու առաջարկով: Բանակի հրամանատարությունը տվեց իր համաձայնությունը, մի բան, որ զանգեզուրցիների համար ունեցավ ծանր հետևանքներ:

Թուրքական գունդը կռվի մեջ մտցնելու մասին որոշում ընդունելուց հետո էլ հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը մտահոգ էր, թե դա կարող է բարդություններ ստեղծել: Հենց դրանով պետք է բացատրել, որ Կուռիշկոն թուրքական զնդի հրամանատարությանը իջեցրած հրամանում խստիվ պատվիրում էր. «Ո՛չ մի դեպքում ձեռք չտալ խաղաղ բնակչությանը, նրա ունեցվածքը անօրինական բռնագրավումների չենթարկել»¹:

Ինչպես ասվեց, խմբավորման չորրորդ զորասյան (ըստ էության՝ թուրքական զնդի) առջև խնդիր էր դրված՝ մի հարվածով գրավել Գորիս քաղաքից մոտ 20 կիլոմետր արևմուտք, Որոտան գետի խոր կիրճի փոքր մի դարավանդում ընկած, Սիսիանի շրջանին սահմանակից Յայջի գյուղը: Դա հայկական ուժերի կողմից ամրացված բնակավայրերից էր, որտեղ գտնվում էր նաև նրանց ռազմամթերքի խոշոր պահեստներից մեկը: Գյուղը գրավելով՝ զորասյունը կարող էր վերահսկողություն սահմանել Որոտան գետի ձախ ափին ընկած տարածքների վրա՝ Յայջի-Դարպաս հատվածում: Ենթադրվում էր, որ մտնելով Սիսիանի տարածքը, զորասյան հիմնական ուժը կազմող թուրքական գունդը անվտանգ կանցներ այդտեղի աղբբեջանաբնակ գյուղերով, որոնց բնակիչները անհամբեր սպասում էին իրենց ցեղակիցների գալստյանը: Առաջ շարժվելով դեպի Նախիջևան՝ գունդն իր ճանապարհին դաշնակներից պետք է «ազատագրեր» հայկական գյուղերը:

Զգալով, որ Յայջի գյուղի գրավումը հեշտ չի լինելու, Պ.Կուռիշկոն կարգադրել էր չորրորդ զորասյան հետ, եթե հարկ լինի, այդ ուղղությամբ ժամանակավորապես ճակատ մտցնել նաև 18-րդ դիվիզիայի երկրորդ զորասյան մաս կազմող 105-րդ գունդը և

¹ ԻՊՈԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 2, ք. 5:

28-րդ դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գումղը:

28-րդ դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գնդի հրամանատարության տրամադրության տակ դրվեց նաև մարտերից երկու օր առաջ Գորիս ժամանած 360 զինվորից բաղկացած «երթային» կոչվող հեծյալ գումարտակը: Նրա մարտիկները սպիտակզավարդիական նախկին զինվորներ էին, ծառայել էին Դեմիկինի կամավորական բանակում, որի ջախջախումից հետո անցել էին խորհրդային իշխանության կողմը՝ իրենց զինվորական ծառայությունը առաջարկելով նրան: Այնպես որ, Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման հրամանատարության համար այդ հեծյալ գումարտակն այնքան էլ հուսալի զորամաս չէր:

Մի շարք զորամասերով համալրված չորրորդ զորասյունը, հոկտեմբերի 31-ի առավոտյան ժամը 8-ին Գորիս քաղաքից դուրս գալով, շարժվեց դեպի Յայջի գյուղը՝ այնտեղից Սիսիան անցնելու համար: Թուրքական զնդին կարգադրված էր դեպի Յայջի գնալ բարձրավանդակով, չթեքվել ձախ և չմտնել Խոտ, Շինուհայր, Հալիժոր գյուղերը, որոնք մույնպես գտնվում էին դեպի Յայջի տանող ուղղության վրա՝ Որոտանի կիրճում:

Նույն ժամին Գորիս քաղաքից դուրս եկավ նաև երկրորդ զորասյունը՝ Հալիժոր-Տաթև գծով ուղղություն վերցնելով դեպի Դավիան:

18-րդ հեծյալի զինվորի 1-ին բրիգադը՝ իր շտաբով և 103-րդ ու 105-րդ հեծգնդերով, ունենալով 28-րդ դիվիզիայից վերցրած մեկ լեռնային հրանոթ, շարժվեց իրեն հանձնարարած ուղղությամբ: Հասնելով Ուլու-Դաղ բարձունքին (թիվ 6698)՝ բրիգադը իրեն միացրեց արդեն այնտեղ հասած չորրորդ զորասյան թուրքական գումղը, և դրանից հետո ամբողջ մի շաբաթ երկրորդ և չորրորդ զորասյուները գործում էին համատեղ:

Հոկտեմբերի 31-ի ժամը 10-ի սահմաններում 105-րդ հեծգնդի հրամանատարության կողմից Շինուհայր գյուղի ուղղությամբ ուղարկված հետախուզող խումբը հանդիպում է 50 մարդուց բաղկացած հայկական մի ջոկի: Տեղի է ունենում փոխհրաձգություն, որից հետո հետախուզական խումբը միանում է իր գնդին:

Երկրորդ հարվածող զորասյունը՝ 18-րդ հեծյալի զինվորի 103-րդ և 105-րդ գնդեր, ինչպես նաև թուրքական գումղ կազմով, ոչ ուժեղ փոխհրաձգությունից հետո, հոկտեմբերի 31-ին, ժամը 15-ին, գրավում է Որոտանի դարավանդներից մեկի վրա ընկած Շինուհայր գյուղը¹: Բրիգադը հրաման է ստանում առայժմ մնալ Շինուհայրում, իսկ գյուղում գտնվող թուրքական զնդին նույն

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 6:

հրամանով հանձնարարվում է ամրապնդել բրիգադի ձախ թևը:

Հեծրիգադի այդ օրվա ամփոփագրում նշված էր, որ գյուղը գրավելու ժամանակ հայերի կորուստները կազմել են 40 մարդ, կարմիրբանակայինների կողմից՝ ոչ մի¹: Նշենք, որ Շինուհայրում հայերի կորուստների թիվը բացառապես վերաբերում էր խաղաղ բնակչությանը: Հատկապես թուրք ասկյարները, հավատարիմ իրենց ազգային բնագոյներին և ցեղային նկարագրին, անյուր գազանություններ գործեցին, թալանեցին գյուղը, սպանեցին անմեղ շինականների: Նրանք պղծում էին գյուղացիների ընտանեկան պատիվը, վիրավորում ազգային արժանապատվությունը, ոտքի տակ տալիս ամեն սրբություն: Թուրք հրամանատարի կարգադրությամբ՝ ասկյարները գյուղի քահանա Ստեփան Բալյանին շամփուրներով ծեծելով կիսամեռ են անում: Այդ ամենը զայրացնում է շինուհայրցի կանանց, որոնք խմբով գալիս են Գորիս՝ բողոքի:

Թալանը, սպանությունները, բռնաբարությունները կատարվում էին կարմիրբանակայինների աչքի առջև, որոնցից շատերը նույնպես անմասն չմնացին գործած ոճիրներից:

Թողնելով Շինուհայր գյուղը և նրան հարակից տարածքները՝ հայկական վաշտերն անցան Յայջի: «Բնակչությունը կարմիր բանակի հանդեպ թշնամաբար է տրամադրված», - կարդում ենք հարվածող խմբավորման դաշտային շտաբի նոյեմբերի 1-ի օպերատիվ ամփոփագրի մեջ²:

Հաջորդ օրը թուրք ասկյարները, գյուղացիներից թալանած գույքը ձիերին բեռնած և իրենց ետևում շինականների տասնյակ դիակներ թողած, բարձրացան բարձրավանդակ և չորրորդ գորասյան մյուս գորամասերի հետ շարժվեցին Յայջի գյուղի վրա:

Թանձր մառախուղը պատել էր դաշտերն ու ձորերը, իսկ տեղատարափ անձրևներից առաջացած ջրափոսերն ու ցեխը դժվարացնում էին գորասյան երթը: Վերջապես հարավարևելյան կողմից մոտենալով գյուղին՝ գորասյունը՝ առաջին հեծրիգադ և թուրքական զույնը կազմով, նոյեմբերի 1-ին, ժամը 19-ին, գրոհի անցավ:

Հարձակվող գորասյանն օգնում էին Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր և Հալիձոր գյուղերի կոմունիստները:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը կարևոր նշանակություն էր տալիս Յայջի գյուղի և դրան հարող տարածքների գրավմանը: Հարվածող խմբավորման գործերի հրամանատարին բանակի հրամանատարության տված հանձնարարականում ասված էր. «Բանակի հրամանատարը հրամայում է

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԼ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 146, ք. 7:

² Նույն տեղում, ք. 6:

Ձեզ՝ անհրաժեշտ ուշադրություն դարձնել այդ թևի վրա: Բանակի շտաբին ներկայացնելիք զեկուցագրում նշեք, թե ինչպիսի ուժերով է պաշտպանվում Յայջի-Դաշ թափա-Ուշ թափա գիծը...»:

Յայջի գյուղի մատույցներում հարձակվողները ուժգին դիմադրության հանդիպեցին: Գյուղի պաշտպանների թիվը 900 էր 700 սպին և 200 թուր, կային նաև զնդացիներ¹: Երկու օր անընդհատ հրաձգություն էր տեղի ունենում, գրոհներն ու հակագրոհները հաջորդում էին իրար²: Խմբավորման զորամասերի հարձակումները շոշափելի արդյունք չտվեցին: Վիճակը բուշևիկների համար բարդացավ, երբ մախկին սպիտակգվարդիական զինվորներից կազմված երթայինների հեծյալ գումարտակը մարտերից մեկի թեժ պահին լքեց ճակատը:

18-րդ հեծդիվիզիայի նոյեմբերի 1-ի ամփոփագրում նշված էր. «Հակառակորդը ցույց է տալիս ուժգին, համառ դիմադրություն, և, երկրորդ օրն է, ինչ անընդհատ մարտ է մղվում: Ջորասյան մասերի կողմից կտրված են հակառակորդի մահաճիգ բոլոր ուղիները, բացի Յայջի գյուղի հարավային մասից՝ դեպի Որոտան գետը: Մեր կողմից կան մեծ թվով սպանվածներ և վիրավորներ»³:

Անընդհատ մարտեր մղող հայկական ուժերը, համալրում ստանալով, Յայջի գյուղից նոյեմբերի 2-ի առավոտյան հակահարձակման անցան Շինուհայրի ուղղությամբ և զգալի կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին՝ իրենց հերթին տալով սպանվածներ և վիրավորներ:

18-րդ հեծդիվիզիայի նոյեմբերի 2-ի ռազմական ամփոփագրում նշված էր, թե «սպիտակ դաշնակների կազմում նկատվել են մեծ թվով դենիկինյան սպաներ և կուրանյան կազակներ»⁴:

Եղած ուժերով չկարողանալով կոտրել Յայջի գյուղի պաշտպանների հերոսական դիմադրությունը՝ երկրորդ զորասյան հրամանատարությունը Գորիս քաղաքից օգնություն է խնդրում: Նույն օրը օգնության է ուղարկվում 247-րդ գունդը՝ շուրջ 300 զինվոր կազմով:

Համալրում ստանալուց հետո 1-ին հեծքրիզադը և թուրքական գունդը համատեղ ջանքերով կարողանում են հայկական ուժերին ետ մղել Յայջի գյուղի հարավարևմտյան ուղղությամբ դեպի Որոտան գետը և գրավել գյուղի հյուսիսային մասը: Դիվիզիայի՝ նոյեմբերի 2-ի հիշյալ ռազմական ամփոփագրում կարդում ենք. «Մարտը շարունակվում է:

Կարմիրբանակայինների և ասկյարների տրամադրությունը

¹ ՀՀ ՀՖԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, Կ. 146, ք. 7:

² Նույն տեղում, Կ. 144, ք. 22-ի շրջերես:

³ Նույն տեղում, ք. 8:

⁴ Նույն տեղում:

կայտառ է»¹։ Բայց, իրականում, կայտառ լինել չէր կարող։ Անընդհատ ծանր մարտերի, հայերի համառ դիմադրության պատճառով հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը նոյեմբերի 2-ին կարգադրում է ժամանակավորապես կանգնեցնել հարձակումը և, մի քանի ժամ գրաված դիրքերում մնալով, հանգստանալ²։

Չորրորդ գորսայան անհաջողությունների գլխավոր պատճառը հարձակողների շարքերում թուրքական զնդի առկայությունն էր։ Թուրք ասկյարներին զանգեզուրյան պաշտպանների դեմ մարտի մեջ մտցնելը բուլեռանգով հարվածեց հենց իրենց՝ բոլշևիկներին, գավառի նորաստեղծ խորհրդային իշխանությանը։

Կարմիր բանակի զորքերի կազմում թուրքական զնդի գտնվելը և զանգեզուրցիների դեմ նրանց համատեղ գործողությունները բնակչության մեջ զայրույթի փոթորիկ առաջացրին։ Շինուհայր գյուղում ասկյարների խժոժությունների մասին նույն օրը իմացել էին Յաջի գյուղում, որտեղ գյուղացիները զանգվածաբար զենք էին վերցրել, որպեսզի թուրքական զնդին թույլ չտան մուտք գործելու իրենց բնակավայրը։ Թուրքական զորամասի դեմ կազմակերպված դիմադրությունը անխուսափելիորեն ուղղված էր նաև գյուղի վրա հարձակվող խորհրդային զորքերի դեմ։ Յաջեցիների հերոսական դիմադրության ղեկավարներից մեկը՝ Անդրանիկի կամավորական զնդի նախկին հարյուրապետ, Սարդարապատի ճակատամարտի հերոսներից, այնուհետև՝ Չանգեզուրի պաշտպանության կազմակերպիչներից Արմենակ Գրիգորյանն էր, որի զինվորական տաղանդը նոր ուժով փայլատակեց իր հայրենի գյուղի պաշտպանության օրերին։

Նոյեմբերի 3-ի գիշերն անցավ հանգիստ, բայց լուսաբացին կարմիր բանակի զլումասները քներից հարձակման անցան հայկական ուժերի դեմ և սլացիկ հարվածով ու շրջանցիկ անցումներով նրանց դուրս մղեցին դեպի Որոտան գետի հյուսիսարևմտյան կողմը։

Կարճատև դադարից հետո թուրքական գունդը մարտ սկսեց Հալիձոր-Տաթև ճանապարհին գտնվող Սատանի կամուրջը գրավելու համար։

18-րդ հեծդիվիզիայի՝ նոյեմբերի 3-ի կեսօրից հետո տված ամփոփագրում նշված էր, որ մարտերի ընթացքում հայ զինյալները տալիս են սպանվածներ, բայց ոչ ոք զերի չի հանձնվում։ «Կարմիրբանակայինների և ասկյարների տրամադրությունը կայտառ է, մարտը շարունակվում է», - համառորեն կրկնվում էր դիվիզիայի ամփոփագրում։ Իրականում խորհրդային զորամասերի

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ց. 146, ք. 8

² Նույն տեղում, ք. 11.

համար վիճակը ծանրագույններից էր: Հենց ամփոփագրի վերոհիշյալ տողերը շարադրելիս՝ կեսօրին 105-րդ հեծգունդը, կարմիրբանակայիների ու ձիերի մեծ կորուստներ տալու և մարտունակությունը լիովին կորցնելու պատճառով, հանվում է 1-ին հեծյալ բրիգադի կազմից, տեղափոխվում Գորիս քաղաք, որտեղից ուղարկվում է Հին Գորիս գյուղ՝ վերականգնվելու համար:

Թեև նոյեմբերի 3-ի առավոտյան կարմիրբանակայիները գրավել էին Յայջին, բայց նույն օրն իսկ, կեսօրին, հայկական ուժերը, հակահարձակման անցնելով, խորհրդային զորամասերին դուրս են մղում գյուղից և նրանց ստիպում կորուստներով նահանջել 4 վերստ դեպի հյուսիս-արևելք և հարավ:

Նոր դիրքերում մարտական կարգի բերելով շարքերը՝ 103-րդ հեծբրիգադը, թուրքական գունդը և 247-րդ գնդից որպես աջակցություն եկած մեկ վաշտը (գնդի մյուս երկու վաշտերը գտնվում էին Շինուհայր գյուղում) նոյեմբերի 4-ի լուսաբացին, հյուսիսարևելյան կողմից կատարելով հաջող շրջանցում, սրընթաց հարձակումով գրավում են Յայջի գյուղը: Հայկական ուժերը նահանջում են երկու ուղղությամբ՝ Վաղուդի-Ղարաքիլիսա և Տաթև-Մալլաշ:

Դիվիզիայի օրվա ամփոփագրում կարդում ենք. «Յայջին մեր զորամասերի կողմից գրավելու ժամանակ բնակիչները ցույց էին տալիս համառ դիմադրություն՝ կրակելով տների պատուհաններից ու տանիքներից»: Այսպես՝ «103-րդ հեծգնդի կողմից Յայջի գյուղում սրի է քաշված մինչև 300 մարդ»¹:

Այս արյունալի եղեռնագործությունը դաժանությամբ գերազանցեց Շինուհայր գյուղում թուրքական գնդի կատարած կոտորածը: Յայջիի բնակչության մյուս մասը փախավ նահանջող հայկական վաշտերի հետ:

Նախքան Յայջին գրավելը՝ նոյեմբերի 3-ին, հարվածող խմբավորման հրամանատար Կուռիշկոն և զինկոմ Կուլեշովը 11-րդ բանակի հրամանատարին Գորիս քաղաքից հեռագրով ներկայացնում էին տեղի ունեցած կոիվների ամփոփ մոայլ նկարագրությունը: Հեռագրում ասված էր. «Չորսօրյա գործողությունները, կլիմայական ծանր պայմանները և բնական արգելքները պարզ ցույց են տվել, որ այդ շրջանում հեծելագործի գործողությունը միանգամայն անհնար է և անօգուտ: Կերի պակասը, դժվար հաղթահարելի լեռնային արգելքները նպաստում են ձիերի արագ անկմանը:

...103-րդ հեծգունդը, որը Յայջի գյուղի շրջանն էր մտել 336 թրով, իր ողջ կազմով փաստորեն դուրս է եկել շարքից: Ինչ գնով էլ ուզում է լինի, պետք է բարձրացնել զորամասերի մարտու-

¹ ՀՀ ԴՀԻԲԿԵՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 14.

² Նույն տեղում, ք. 19-20:

նակությունը: Հաստատում են, որ եթե գնդերը այս վիճակով թեկուզ կարճ ժամանակով մնան ինձ համձնարարած շրջանի մարտահատվածում, ապա դրանցից կմնան միայն գնդերի համարները, և ինձ ենթակա դիվիզիան հետագա գործողությունների համար կլինի միանգամայն անմարտունակ: Ջանգեգուրյան շրջանում սպիտակ-դաշնակների բանդաները կարելի է ոչնչացնել միայն ու միայն լավ զգեստավորված և ունամաններ հագած հետևակով: Այդ փաստը հաստատվում է անմարտունակության հասած 18-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծքիզադի օրինակով, որի 105-րդ գունդը լիակատար պարտություն է կրել ոչ թե հակառակորդի ուժերի հարձակումից, այլ լեռնոտ բնությունից: Ելնելով վերը շարադրածից, խնդրում են Ձեզ լուրջ ուշադրություն դարձնել սույն զեկույցի վրա և այն չթողնել անհետևանք»¹:

Յայտի գյուղի գրավումը խմբավորման հրամանատար Կուռիշկոյի մոտ հույս ներշնչեց, թե հայկական ուժերն այլևս ի վիճակի չեն քիչ թե շատ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու, և իր զորամասերը բանակի հրամանատարության թիվ 03 օպերատիվ հրամանն այսուհետև կկատարեն առանց մեծ դժվարության: Նման լավատեսությամբ նոյեմբերի լույս 5-ի գիշերը նա բանակի հրամանատարին հաղորդում էր. «Ձեկուցում են, որ մեր զորքերի կողմից Յայտի գյուղը գրավելիս հակառակորդի զլխավոր ուժերը նահանջել են Տաթևի ուղղությամբ: Հակառակորդի ուժերի ոչ մեծ մասը, բաղկացած առավելապես հայ ապստամբներից, անկարգ նահանջել է Անգեղակոթի ուղղությամբ և ցրվել զանազան կողմեր՝ սարերում: Լեռներում նստած թանձր մառախուղի պատճառով անհնար է պարզել հակառակորդի ուժերը: Ջանգեգուրյան հատվածի աջ թևը ապահովված է 103-րդ հեծգնդով և 247-րդ գնդով: Թուրք գունդը շարժվել է Նախիջևանի գծով: Լուրջ ուշադրություն են դարձնում աջ և ձախ թևերի վրա»²:

Յայտին գրավելուց հետո թուրքական գունդը այդ գյուղի կիրճից նոյեմբերի 6-ին բարձրանում է Նոաբլրի սարահարթը և դիրքավորվում Դաշ թափայում: Նրա առջև խնդիր էր դրված՝ ապահովել երկրորդ զորասյան աջ թևը Նոաբլրի կողմից, ինչպես նաև նախապատրաստվել առաջ շարժվելու Վաղուդի - Աղուդի - Դարաքիլիսա - Անգեղակոթ գծով՝ Նախիջևան անցնելու համար³:

Սակայն նահանջած հայկական վաշտերը և սիսիանցիների զինված ջոկատները, վերախմբավորելով իրենց ուժերը, փակել էին թուրքական գնդի առաջխաղացման ճանապարհը դեպի Սիսիան:

Թուրքերը խժոժություններ կատարեցին նաև Սիսիանի շրջանում: Գորիսի գյուղերում, իսկ այժմ էլ Սիսիանի

¹ ՀՀ ՀԱՐԿԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 14-15

² Լույսն տեղում, էջ 24:

³ Լույսն տեղում, ք. 33:

բնակավայրերում կատարած այդ խժոժությունները բարոյական ծանր հարված հասցրին խորհրդային իշխանության գաղափարին գավառում, լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծեցին կարմիր բանակի զորամասերի համար: Նժդեհը և նրան հավատարիմ մարդիկ առավելագույնս օգտագործեցին 11-րդ բանակի հրամանատարության կոպիտ սխալը: Ծավալվեց հակախորհրդային ուժգին քարոզություն: Նպաստավոր առիթը ինքն էր ներկայացել Նժդեհին, և նա այդ առիթը ձեռքից բաց չթողեց: Խորհրդային զորամասերի հետ թուրքական գնդի հարձակումը ներկայացվեց որպես ապացույց այն բանի, որ թուրքն ու բուլշևիկը մույն բանն են: Թուրքական զունդը համարելով բուլշևիկյան զորամաս՝ Նժդեհն ասում էր, որ բուլշևիկների դեմ կռվել, նշանակում է կռվել թուրքի դեմ, նշանակում է պաշտպանել հայրենի օջախն ու պատիվը: Նա անցնում էր գյուղից գյուղ, կրակոտ էլույթներով զանգեզուրցիների մեջ բորբոքում ատելություն, նրանց մղում անգիջում օրհասական կռվի:

Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Չլիլնգարյան) նկատել է, որ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսների և զինվորական բացառիկ կարողություններով օժտված հեղափոխական նշանավոր առաջնորդների փայլուն համաստեղության մեջ քիչ է թիվը նրանց, ովքեր սուր ու զենք գործածելու քաջությանը հավասար ունեին հռետորական բացառիկ տաղանդ: Այդ եզակի տաղանդը Նժդեհն էր, որն ընդունակ էր «խանդավառել, մույնիսկ հիպնոսացնել բազմությունները»¹, նրանց մղել զանգվածային խելահեղ ըմբոստության ու անձնագոհության:

Ուժգին քարոզությունն իր գործը տեսավ: Թուրքական գնդի հետ բուլշևիկյան զորամասերի համագործակցության լուրը տարածվեց ողջ Ջանգեզուրով:

Իրենց բողոքն անթաքույց հայտնեցին նաև գավառի կոմունիստներից շատերը, իսկ ոմանք էլ դուրս եկան կազմակերպության շարքերից: Ավելին, նրանցից մեկը՝ Տիգրան Մելիք-Շահնազարյանն, ինքնասպանություն գործեց՝ կուսակցական ընկերներին թողնելով հետևյալ մամակը.

«Ընկերներ, անձնասպանությունից առաջ գրում եմ ձեզ. խաբված ենք, խաբված: Աղբբեջանում, Նարիմանովից սկսած, չի եղել և չկա մի հատիկ բուլշևիկ:

Մուսավաթը հին Մուսավաթն է, որ գույնը փոխել է և մեզ խաբել: Դարձի՛ եկեք, ընկերներ, դարձի՛, քանի դեռ ուշ չէ: Ես գիտակցորեն չեմ ծավաճանել հայ աշխատավորությանը, բայց անգիտակցորեն ծառայել եմ ռեակցիոն Աղբբեջանին: Ես խոստովանում եմ իմ մեղքը. թող Աստված ու պատմությունը ներեն ինձ: Մեռնում եմ...»²:

¹ «Նժդեհ: Կենսոն ու գործունեությունը. նշխարներ, վկայություններ», էջ 430:

² Նույն տեղում, էջ 442-443:

Ասկյարների խժոժությունները Սիսիանում վրդովմունքի նոր պայթյուններ առաջ բերեցին բնակչության տարբեր խավերում: Սիսիանը ալեկոծվեց: Գավառի բոլոր շրջաններում գյուղացիները խմբերով ներկայանում էին Նժդեհի վաշտապետերին, զենք պահանջում և մտնում դիմադրական ջոկատների մեջ, կռվում մինչև վերջին փամփուշոտը, վերջին հմարավորությունը:

11-րդ բանակի 32-րդ դիվիզիայի հետախուզական բաժնի կողմից այդ օրերին կազմած մի տեղեկագրում ասվում էր, որ հայ զինվորները անմարտունակ են դառնում, երբ ստիպված են լինում կռվել ռուս կարմիրբանակայինների դեմ: Դրան հակառակ՝ նրանք թուրքական զորքերի դեմ կռվում են անզիջում, ինչպես վայել է իսկական մարտիկներին¹:

11-րդ բանակի հրամանատարությունը թուրքական գունդը Ձանգեզուրում մարտի մեջ մտցնելու մասին որոշում ընդունելիս լիովին անտեսել էր հայկական զործոնը՝ հավանաբար արբեցած իր հաղթական երթով՝ սկսած Հյուսիսային Կովկասից: Թույլ տված կռպիտ սխալը թանկ մատեց ոչ միայն բոլշևիկյան զորամասերի, այլև գավառի կոմունիստների և խորհրդային աշխատողների վրա:

Յալջին գրավելուց հետո երկրորդ զորասյունը, առանց դադար առնելու, ձեռնամուխ եղավ իր հիմնական օպերատիվ ռազմական խնդրի կատարմանը, այն է՝ Տաթև - Մալաշ գծով անցնել Դափան և առաջին զորասյան հետ մարտեր սկսել շրջանը գրավելու համար:

Նոյեմբերի 5-ին 103-րդ հեծգնդից առանձնացվում է մի ջոկատ՝ նույն գնդի 2-րդ էսկադրոնի՝ հրամանատար Կրիվիչի գլխավորությամբ, որի նպատակն էր զործողություն սկսել Տաթև գյուղից հարավ՝ Որոտան գետի աջ ափի բարձունքները գրավելու համար:

Հալիժորի գյուղամերձ անտառների կողմից իջնելով Որոտան գետի ձախ ափի Ցաքուր կոչվող թեքությունները՝ ջոկատն անցնում է Սատանի կամուրջը և դիմացի զառիվեր, ուղղաձիգ լանջերով փորձում է բարձրանալ Տաթև գյուղի տափարակը: Նախատեսված էր գյուղի վրա գրոհել հարավից: Բայց դեռ չհասած տափարակին՝ Կրիվիչի ջոկատը հանդիպում է այնտեղ ամրացած հայերի ուժգին կրակին, ուստի կանգ է առնում՝ սպասելով օգնության: Շուտով մոտենում է 247-րդ գունդը, և երկու զորամասերը համատեղ գրոհում են հայ պաշտպանների դիրքերը: Չնայած զգալի կորուստներին՝ նրանք, գործադրելով ձեռնառումներ, կարողանում են զանգեզուրյան պաշտպաններին դուրս մղել առաջին գծից: Հայկական ուժերը նահանջում են, բայց ամմիջպպես ամրանում են գյուղը արևմուտքից գտնուողով մյուս բարձունքներում: Սկսվում է ուժեղ փոխհրաձգություն: Կարմիրբանակայիններին այլևս չի հաջողվում առաջ շարժվել, և նրանք մնում են գամված Տաթևի տափարակում:

¹ ՀՀ ՀԱԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 144, ք. 20

Նոյեմբերի 6-ի կեսօրին պարզ էր դարձել, որ հետագա ընդհարումները ծանր են նստելու գորասյան վրա: Ուստի հարձակումը դադարեցվեց և հրամայվեց նահանջել: Սատանի կամրջով գորամասերը վերադարձան Որոտան գետի ձախ ափը:

Այսպիսով, Ջանգեգուրյան հարվածող խմբավորման երկրորդ գորասյունը նույնպես չկարողացավ կատարել մարտական առաջադրանքը: Նա ի վիճակի չեղավ Տաթև -Մալաշ - Վերին Խոտանան - Տանձավեր գծով զարգացնելու հարձակումը և Արծվանիկի տարածքում միանալու հարվածող խմբի առաջին գորասյանը¹:

Ռեզերվ թողնելով Սատանի կամրջի մոտ՝ 247-րդ գունդը հարձակման է անցնում կիրճում գտնվող Կյուրատի գյուղի վրա, ուր, հետախուզության տվյալներով, կային հայերի զգալի ուժեր: Այդ հատվածի հայկական հրամանատարությունը, կանխատեսելով հակառակորդի մանյովրը, իր ուժերը կենտրոնացնում է նրա աջ թևի վրա: Զբաղեցրած բարձունքներից հայերը հրացանային և գնդացրային փոթորկալի կրակ են բացում, ապա իրենց դիրքերից բոլոր կողմերից հակահարձակման են անցնում՝ նպատակ ունենալով կտրել 247-րդ հրաձգային գնդի նահանջի բոլոր ուղիները, այդ թվում՝ Կյուրատի գյուղի մոտ գտնվող Սատանի կամրջի վրայով: Հայկական վաշտերի ուժգին ճնշման տակ 247-րդ գունդը նահանջում է դեպի Սատանի կամուրջը, ուր օգնության էին շտապում 103-րդ հեծգնդի մասերը, որոնց կրակային պաշտպանության տակ, տալով շուրջ 50 սպանված, կարողանում են Որոտան գետի ձախ ափով առաջանալ հյուսիսային ուղղությամբ և ամրանալ Յայջի գյուղի մոտերքում: 103-րդ գունդը մնում է տեղում՝ իր հսկողության տակ պահելով Սատանի կամուրջը²:

Երկրորդ գորասյան ուղեկալները նոյեմբերի 6-ի դրությամբ տեղաբաշխված էին Յայջի - Կյուրատի - Շինուհայր գծի վրա: Նոյեմբերի 7-ին գորասյունը զբաղեցնում էր բավական մեծ տարածություն՝ Որոտան գետի հոսանքով՝ Շինուհայր գյուղից սկսած մինչև Յայջի և ավելի հեռու հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ մինչև Եռաբլրի սարահարթի հարավային Դաշ թափա սարը:

Այժմ հետևենք 6 օր առաջ Ղափանի շրջան գնացած Ջանգեգուրյան հարվածող խմբավորման առաջին գորասյան մարտական գործողություններին:

Առաջին գորասյան զորքերը Նեստերովսկու հրամանատարությամբ նոյեմբերի 1-ին Ղափանի վրա հարձակման էին անցել

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԼ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 20:

² Նույն տեղում, ք. 31.

Շահվելուար-Շուռնուխ - Ձեյվա (Դավիթ բեկ) գծով: Ձորասյան հիմնական ուժերը 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադներն էին:

84-րդ հրաձգային բրիգադը՝ 250-րդ, 251-րդ և 252-րդ գնդեր կազմով և 2-րդ հեծգնդից նրան փոխանցած մեկ լեռնային և մեկ դաշտային հրանոթներով, Շահվելուարում գրաված դիրքերից շարժվելով, հոկտեմբերի 21-ին անցավ Ուրտան գետի աջ ափը՝ նոյեմբերի 1-ին հարձակման անցնելու համար:

83-րդ հրաձգային բրիգադը՝ 248-րդ և 249-րդ գնդեր կազմով, հոկտեմբերի 31-ին Գորիս քաղաքից ուղղվեց Շահվելուար գյուղի գծով, իսկ նույն բրիգադի 247-րդ հրաձգային գունդն այդ օրը Շուշիից ժամանեց Գորիս և տեղավորվեց գիշերելու¹: 248-րդ և 249-րդ գնդերն առաջմ մնում էին Շահվելուար - Շուռնուխ շրջանում՝ 84-րդ բրիգադի զորամասերի քիկունքի վրա հայերի հնարավոր հանկարծակի հարվածը կանխելու համար²:

Նոյեմբերի 2-ին Գորիսի քաղաքային հրապարակում տեղի էր ունեցել միտինգ, որին մասնակցել էին կարմիրբանակայիններ, նորաստեղծ կոմունիստական ջոկատը, քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչներ: Բոլշևիկ հրամանատարներից մեկն ընդունել էր կոմունիստական ջոկատի շքերթը, ապա ելույթներ էին ունեցել Արմենակ Ղարազյուզյանը, քաղաքի զինվորական կոմիսարը և ուրիշներ: Ձորահանդեսից հետո կոմունիստական ջոկատը հրապարակից ուղղակի մեկնել էր Ղափանի ռազմաճակատ՝ օգնելու երկրորդ զորասյանը:

Ղափանի շրջանում հայերի և ռուսական հարվածող խմբավորման հետախույզ խմբերի առաջին հանդիպումը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը: 84-րդ բրիգադի աջ զորաթևը լուսաբացին մոտեցավ Ձեյվա գյուղին, ժամը 10-ին հախուռն անցավ հարձակման և առանց դիմադրության հանդիպելու գրավեց այն:

Ձեյվան հանձնելուց հետո Նժդեհը հաղորդում էր Երևան, կառավարությանը.

«Նոյեմբերի 3-ին թշնամին մեծ ուժերով (20-րդ և 28-րդ կարմիր հեծյալ բրիգադները, Բարզյուշատի թրքությունը և 400 տաճիկ ասկյարներ՝ Ռուսաստանից բերված զերիններ, որոնց զինել են Գորիսում) կրկնեց իր հարձակումը Ղափանի հյուսիս-արևելյան գյուղերի վրա»³:

Կարմիրբանակայինների հերթական խնդիրը Արծվանիկ գյուղի գրավումն էր, ուստի 84 թղ բրիգադը, առանց ժամանակ կորցնելու, ժամը 13-ին դուրս եկավ Ձեյվայից և շարժվեց դեպի Արծվանիկ: Հայկական վաշտերը, հրամանի համաձայն, նույնիսկ

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 2:

² Նույն տեղում, ք. 5:

³ Պետք է լինել 20-րդ հեծյալ և 28-րդ հրաձգային դիվիզիաների բրիգադները:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 5:

Ձեռքով հանձնելուց հետո չէին կրակում և խուճապահար նահանջ էին բեմադրում:

Նույնիսկ այդ վճռական պահերին Նժդեհին չէր լքում հաղթանակի հավատը: Նա համոզված էր, որ զանգեզուրցիները նորից տեղ են դառնալու իրենց լեռնավայրին: Ուստի նրա միտքը զբաղված էր ոչ միայն ռազմագիտական խնդիրներով, այլև ազատագրվելիք գավառում խաղաղ աշխատանքներ ձեռնարկելու հարցերով:

Կարմիր բանակի զորամասերը նոր էին սկսել Արծվանիկի գրավման գործողությունը, երբ Նժդեհը նոյեմբերի 3-ին Գենվազից նամակ է գրում Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին, որտեղ կոնկրետ ներկայացնում էր իր և Ջանգեզուրի ժողովրդի պահանջները:

«Առաջին. Նախիջևանը և Օրդուբադը այսօրվանից պիտի համարել մեր ստրատեգիայի ալֆան և օմեգան:

Երկրորդ. Բուն Ջանգեզուրի գրավումը, կանոնավոր զորքերով, մոտ օրերում:

Երրորդ. Առանձին ուշադրություն Ջանգեզուրի վրա, նկատի առնելով նրա՝ տնտեսապես քայքայված, անգն և հասարակականորեն գլխատված վիճակը:

Չորրորդ. Հաշվեհարդար ժողովրդի բշնամիների հետ:

Հինգերորդ. Նախաբուլշևիկյան Ջանգեզուրի պաշտոնությունները և հրամանատարությունը ենթարկել դատի՝ հանուն արդարության և հանրապետության շահերի:

Վեցերորդ. Վարձատրություն և պատիժ: Ավելի քան մի տարվա ընթացքում համայն Ջանգեզուրում տեղի չի ունեցել վարձատրության և պատժի ոչ մի դեպք: Վատերը անարգել շարունակել են իրենց կործանարար դերը, իսկ լավերը, մոռացության մատնված, աստիճանաբար՝ հուսալքվելով քաշվել են ասպարեզից:

Յոթերորդ. Ուժեղ հրամանատարություն և պաշտպանություն ապստամբ Ջանգեզուրում:

Ութերորդ. Ժողովրդական վաշտապետական համակարգի օրինականացում:

Իններորդ. Տաթև-ռեզիդենցիա:

Տասներորդ. Ինձ արձակուրդ, վերականգնելու միանգամայն քայքայված առողջությունս»¹:

Մինչ Նժդեհը առաջիկա անելիքների ծրագրեր էր մշակում, 84-րդ բրիգադի զորամասերը մոտեցան Արծվանիկ գյուղի մատույցներին:

Բրիգադի 250-րդ գունդը հարձակվում էր խճուղով, իսկ 252-րդ գունդը՝ արևմուտքից: Առաջացող զորամասերից երկու վերստ հեռավորությամբ խճուղով շարժվում էր 251-րդ գունդը՝ որպես

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 19:

ռեզերվ. նրան տրամադրված էր ղաշտային մեկ հրանոթ:

Այդ նույն ժամերին 83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ և 249-րդ գնդերը, Շահվելյար-Շուռնուխ շրջանից դուրս գալով, հասել էին Զեյվալյի տարածքները և սկսել էին կենտրոնանալ գյուղի թիվ 5822 սարի բարձունքներում:

Ժամը 14-ին խորհրդային առաջավոր զորամասերը, շփման մեջ մտնելով հայկական վաշտերի հետ, անցնում են գյուղի¹.

Նքե Գորիսից մինչև Արծվանիկ գյուղի բարձունքները առաջին զորասյուն զորամասերը չհանդիպեցին որևէ լուրջ միջադեպի, ապա Արծվանիկում հայկական վաշտերի դիմադրությունը կատաղի բնույթ ստացավ: Գյուղը և նրա շրջակա տարածքները լավ ամրացնելով՝ Նժդեհը որոշել էր այդտեղ կանգնեցնել հսկա-ռակոյդի հետագա առաջխաղացումը: Բայց այդ բանն անել չհաջողվեց. շուրջ 30 ժամ տևած դաժան մարտից հետո 84-րդ բրիգադի զորամասերը նոյեմբերի 4-ի ժամը 20-ին, ի վերջո, գրավեցին Արծվանիկ գյուղը՝ տալով մինչև 40 սպանված²:

Արծվանիկի գրավումը տեղի է ունենում հետևյալ հանգամանքներում.

Նոյեմբերի 4-ին, ժամը 15-ին, 84-րդ բրիգադի զորամասերին հաջողվում է հայկական վաշտերը դուրս մղել գյուղի բարձունքներից, որոնք սկսում են նահանջել և ամրանալ անմիջականորեն հարավ ընկած բլուրների վրա ստեղծելով բռնուցք կարմիր բանակի զորքերի ձախ բևուռ՝ Ռոժանիս գյուղի դիմաց: Ռոժեղ մառախուղի պատճառով կարմիրբանակայինների համար խիստ դժվարանում է կողմնորոշվել մարտական իրադրության մեջ, որի հետևանքով զորամասերի միջև կտրվում է կապը:

Ժամը 16-ին 83-րդ բրիգադի մասերը ուժերի վերախմբավորում են կատարում Արծվանիկի բարձունքների վրա: Այդ նույն պահին հայերը, իրենց հերթին, հարձակում են գործում Զեյվալյի բարձունքների վրա, միաժամանակ թիկունքային ուղեկալ են դնում հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով շրջանցել 84-րդ բրիգադի մասերը: Ռոժերի վերախմբավորումից և հայկական վաշտերի հարվածը հետ մղելուց հետո 84-րդ բրիգադի 250-րդ, 251-րդ և 252-րդ հրաձգային գնդերը խճուղով շարժվում են Արծվանիկի վրա՝ վճռական գրոհով այն գրավելու համար: Հայկական վաշտերը հարձակվող խորհրդային զորամասերին ցույց են տալիս համառ դիմադրություն, բայց վերջիններս, այնուամենայնիվ, լեռնային մեկ հրանոթի կրակի աջակցությամբ, ժամը 18-ին, գրոհով գրավում են Արծվանիկ գյուղը: Հայկական ուժերը նահանջում են Կոստարի ուղղությամբ:

¹ ՀՀ ՀՊՀ Գեղի 11, ք. 1022, գ. 8, գ. 146, ք. 13-14
Նույն տեղում, ք. 20:

Ձորային հետախուզության և տեղի բնակիչների հարցաքննությունից խորհրդային հրամանատարությունը պարզում է, որ Ջեյվայի բարձունքների և Արծվանիկի պաշտպանության ժամանակ հայերի ուժերը կազմել են մինչև 300 հետևակ և 100 հեծյալ¹:

83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ գունդը նույն ժամերին ամրանում է Արծվանիկի բարձունքների հարավարևմտյան հատվածում: Նույն բրիգադի 249-րդ գունդը գտնվում էր պահեստագործում՝ Շուռնուխ գյուղում:

Արծվանիկը գրավելուն զուգընթաց և դրանից անմիջապես հետո 83-րդ և 84-րդ բրիգադների զորամասերը գրավեցին նաև Չափնի, Ընկենանց և Ալմալու գյուղերը, որոնց բնակիչները նախապես հեռացած են լինում անտառներն ու սարերը: Գյուղում մնացածներից շատերը, այդ թվում կանայք ու երեխաներ, զոհ են դառնում կարմիրբանակայինների կույր վրեժխնդրությանը²:

Նրանք Արծվանիկում թալանում են բոլոր տները, բռնաբարում ավելի քան 30 կին: Այդ դեպքերից գրգռված՝ հայ զինյալները որոշում են գերի չվերցնել³:

83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը, դուրս գալով Շուռնուխից, նոյեմբերի 5-ին ժամը 20-ին ժամանել էր 248-րդ գնդի զբաղեցրած հատվածի հարավային բարձունքները, որպեսզի աջակցի 84-րդ բրիգադի հարձակմանը: Սակայն հայկական զորամասերը, վերախմբավորելով իրենց ուժերը, ցույց են տալիս կատաղի դիմադրություն, ապա անցնելով հակահարձակման՝ ջախջախում են 249-րդ գունդը: 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարությունը 11-րդ բանակի շտաբին հաղորդում էր, որ 83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը նոյեմբերի 5-ին լիովին շարքից դուրս է եկել: Մեծ էին նաև 84-րդ բրիգադի կորուստները⁴:

Հայկական վաշտերի համառ դիմադրության պատճառով զորասյունն այլևս չկարողացավ առաջ շարժվել և ստիպված դադարեցրեց հարձակումը Կատարի վրա⁵, դրա փոխարեն ուժերը կենտրոնացնելով ճակատի աջ թևի վրա՝ հայերի հարվածն այդ կողմից չեզոքացնելու համար: Ձորասյան առաջխաղացման ժամկետը սկսեց խախտվել: Որոշվեց սպասել, մինչև որ կգային և առաջին զորասյանը կմիանային արևմտյան կողմից՝ Տաթև - Մալդաշ - Վերին Խոտանան - Տանձավեր - Ղափան ուղղությամբ հարձակվող երկրորդ զորասյան և արևելյան կողմից՝ Խոջախան -

¹ ՀՀ ՀՃԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 21-23:

² Նույն տեղում, ք. 18-19:

³ Նույն տեղում, գ. 162, ք. 8:

⁴ Նույն տեղում, գ. 146, ք. 23:

⁵ Նույն տեղում, գ. 143, ք. 1, 2, գ. 144, ք. 16-17, գ. 145, ք. 1, 2, 3:

Ագարակ-Ղափան ուղղությամբ հարձակվող երրորդ զորասյան գորամասերը:

Առաջին զորասյան գորամասերը, հիմնականում տեղաբաշխվելով Ղզղաշի տարածքում, սպասում էին մյուս երկու զորասյուների մոտենալուն: Վերջինները հապաղում էին. իսկ ժամանակը չէր ներում: Նժդեհի զորքերը՝ փոքր ջոկատներով, հատկապես գիշերները, հանկարծակի հարձակումներ էին գործում, զգալի մարդկային կորուստներ պատճառում, ապա արագորեն անհետանում աչքից: Ահա թե ինչու, զորասյան հրամանատարությունը որոշեց, առանց մյուս երկու զորասյուների մոտենալուն սպասելու, սեփական ուժերով շարունակել հարձակումը Ղափանի հանքերի վրա:

Սակայն նոյեմբերի 6-ին վերջնականապես ի դերն ելավ այս ու ձախ թևերից օգնություն ստանալու հույսը, և զորասյան հրամանատարությունը, հրաժարվելով դեպի Ղափանի հանքեր հարձակումը շարունակելու մտադրությունից, զորամասերին հրաման տվեց անցնել պաշտպանության:

Նժդեհը որոշեց ամենից առաջ հարվածել Ջեյվա - Արծվանիկ - Բերդիկ գծի վրա ամրացված կարմիր բանակի զորքերի ջանգեզուրյան խմբավորման առաջին զորասյանը, ջախջախել այն և գրավել ամբողջ Ղափանի շրջանը:

Ռազմական հետագա գործողությունների ծրագիրը մշակելիս Նժդեհը ելնում էր իր համար բարենպաստ դրությունից, այն է՝ Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման երկրորդ և երրորդ զորասյուները, չկարողանալով կատարել իրենց մարտական առաջադրանքը և կորուստներ տալով, արդեն նահանջել էին ելման դիրքերը: Առաջին զորասյունը ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածում մնացել էր մենակ՝ առանց թևերից սպասվելիք օգնության:

Նոյեմբերի 5-ին Գենվազից գալիս է Նժդեհը և, սպաներին ու վաշտապետերին թուցիկ խոլիհրդակցության հրավիրելով, հրամայում է անմիջապես պաշարել ու վերագրավել Ընկենանց, Չափնի և Ալմալու գյուղերը: Շատ չանցած՝ զանգվածային հարձակումով բուլշևիկյան զորամասերը դուրս են մղվում նշված գյուղերից:

Բայց առավել կարևոր խնդիրը Արծվանիկ գյուղի վերագրավումն էր, որից հետո, Նժդեհի համոզմամբ, սկսվելու էր կարմիր բանակի զնդերի բարոյալքումը:

Նոյեմբերի 6-ի վաղ առավոտյան, ուղղություն ունենալով Արծվանիկը, Կապարգողթի վաշտերը 84-րդ բրիգադի այս թևով ուժեղ զրոհ ձեռնարկեցին Բերդիկ բարձրությունում ամրացած 248-րդ գնդի դիրքերի վրա: Չդիմանալով ճնշմանը՝ գունդը նահանջում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ: Բերդիկի վրա ամրանում է Նժդեհի

վաշտերի մի մասը:

Նույն ժամերին հայկական ուրիշ վաշտեր, դուրս գալով իրենց հեռակետերից, հարձակում են սկսում 84-րդ բրիգադի ձախ թևով՝ Արծվանիկից 4 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Մոդես գյուղի կողմից՝ դարձյալ նպատակ ունենալով Արծվանիկը:

Հայերի առաջին հարվածն ընդունում են 250-րդ հրաձգային և 2-րդ հեծյալ զնդերը: Փոխգործողությունների միջոցով այդ երկու զնդերը կարողանում են համատեղ ետ մղել հայերի մի քանի զրոհները և որոշ ժամանակ իրենց ձեռքում պահել Արծվանիկից հյուսիս և արևմուտք գտնվող բարձունքները, ինչպես նաև գյուղի հյուսիսարևմտյան մասը:

Արծվանիկի աջ հատվածում կենտրոնացնելով մինչև 500 սվին և մոտ 200 թուր՝ առավոտյան ժամը 11-ին ամբողջ ճակատով հայերը հակահարձակման են անցնում՝ նպատակ ունենալով շրջանցել 84-րդ բրիգադի զորամասերը և անցնել նրանց թիկունքը:

Ընդամենը կես ժամում հայկական վաշտերը կարողանում են Չափնի գյուղի բարձունքներից հասնել Արծվանիկի մատույցները և դուրս գալ Արծվանիկ-Ձեյվա ճանապարհը¹:

Արծվանիկում ամրացել էին 84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ զնդերը: 250-րդ զունդը խրամատավորվել էր գյուղի հարավարևելյան, իսկ 252-րդ զունդը՝ հարավարևմտյան մասերում՝ գրավելով դեպի Ղափան տանող ճանապարհի կարևոր հատվածները: Սկսվեց արյունահեղ կռիվը, որը տևեց ամբողջ օրը: Դիրքերը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան: Թեև խորհրդային զորամասերը գործի էին դրել 3 հրանոթ, բայց այլևս ոչինչ չէր օգնում: Նրանք պարտվում էին: Գոռ մարտում նորանոր հերոսներ էին ծնվում, մեծ դեր էին խաղում պորուչիկ Մելիք Ղարապոզյանը, կապիտան Նարինյանը, վաշտապետ Անդրեասը և ուրիշներ:

Կարմիր բանակի զորամասերի համար ստեղծվեց լրիվ շրջապատման ու ջախջախման իրական վտանգ: Նրանք արդեն ոչ միայն ի վիճակի չէին հարձակվելու, այլև՝ պաշտպանվելու:

Որպեսզի հայերը չկարողանան շրջապատել 84-րդ բրիգադի ստորաբաժանումները, հրաման է տրվում դուրս գալ Արծվանիկից: Թողնելով հրացաններ, զնդացիրներ, մեծ թվով փամփուշտներ և այլ ավար՝ 83-րդ բրիգադի զորամասերի պաշտպանությամբ 84-րդ բրիգադը քաշվում է թիվ 5823 բարձունքը: Բայց հայկական վաշտերը անշեղորեն շարունակում են ճնշումը և Արծվանիկից 3 վերստ հյուսիս-արևելք գտնվող Վանք գյուղի շրջանում ուժգին հարված հասցնելով 84-րդ հրաձգային բրիգադին՝ այն բաժան-բաժան են անում: Միաժամանակ ջախջախելով 248-րդ հրաձգային զնդի՝ Արծվանիկ - Ձեյվա խճուղու վրա դրված պահակակետը՝ վերջնականապես կտրում են 250-րդ և 252-րդ զնդերի նահանջի

¹ ՀՀ ՀԱԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 31:

ուղիները և ելքը դեպի Ջեյվա տանող ճանապարհը: Մեծ թվով սպանվածներ տալով՝ այդ գնդերի մի մասը նոյեմբերի 6-ին կարողանում է ճեղքել օղակումը և ծանր մարտեր մղելով՝ նահանջել դեպի հյուսիս՝ Ջեյվայի ուղղությամբ՝ փորձելով կապ հաստատել դիվիզիայի մյուս զորամասերի հետ: Չհասած Ջեյվա՝ Արծվանիկ - Ջեյվա գծում գնդերը նորից շրջապատման մեջ են ընկնում: Նժդեհի զորաջոկատները խրվում են գնդերի դասավորության մեջ: Կտրտված ծառերով ու գերաններով նրանք փակում են կարմիր բանակի գնդերի նահանջի ճանապարհները: Ավելացնենք, որ խիտ մառախուղը պատել էր սար ու ձոր՝ դժվարացնելով տեղանքում ճիշտ կողմնորոշվելը: Խորը կիրճերով ու լեռներով կտրտված ռելիեֆը միանգամայն անծանոթ էր խորհրդային զինվորներին և, ընդհակառակը, խիստ նպաստավոր՝ տեղական ուժերի համար: Առավելագույն չափով օգտագործելով տեղանքը՝ Նժդեհի գայլավաշտերին հաջողվում է ոչնչացնել կամ գերել ձորերում ու անտառներում մոլորված կարմիրբանակայիններին:

Այդ ծանրագույն պահին 84-րդ բրիգադի շրջապատման մեջ ընկած զորամասերին օգնության եկան 83-րդ բրիգադը և դիվիզիայի պահեստայինները: Նրանք հարձակվեցին Բերդիկի բարձունքում ամրացված զանգեզուրյան զորաջոկատների վրա, այն նպատակով, որպեսզի Նժդեհը ստիպված լինի 84-րդ բրիգադը շրջապատած իր ուժերի մի մասը հանել և օգնության ուղարկել Բերդիկի վրա ամրացված զորաջոկատներին: Իսկապես որ, զանգեզուրյան մի բանի ջոկատներ բաժանվեցին 84-րդ բրիգադը օղակած իրենց հիմնական ուժերից և օգնության շտապեցին Բերդիկ: 84-րդ բրիգադի օղակումը թուլացավ: Առանձին զորամասեր, ճիշտ է, բաժան-բաժան, այնուամենայնիվ մաքառելով կարողացան դուրս գալ օղակումից, շարունակել դիմադրությունը՝ իրենց հետ տանելով նաև հրանոթները՝

11-րդ կարմիր բանակի ամփոփագրում այդ մասին ասված էր. «11-րդ կարմիր բանակի օպերբաժայետին, պատճենները՝ 20-28-րդ հրաձ. դիվիզիայի տեղերին: Գաղտնի: Չանգեզուրի հարվածող խմբի շտաբի օպերատիվ ամփոփումը առ 1920 թիվ 7 նոյեմբերի ժամը 12-ը: Քարտեզ 10 վերստ մի ոլյույմում: Քաղ. Շուշի 7-XI-20, ժ.19:

Հարվածող զորասյուն (28-րդ հրաձ. դիվիզիա), 84-րդ բրիգադ 6/XI Հակառակորդը 84-րդ բրիգադի (251-րդ հրաձ. և 2-րդ հեծ. գնդերը) ձախ թևին ուղղած մի հարվածով Վանքի շրջանում, Արծվանիկից 3 վերստ դեպի արևելք, իրարից անջատեց բրիգադի մասերը, կտրելով 250-րդ և 252-րդ հրաձ. գնդերի նահանջի ճանապարհը դեպի Ջեյվա տանող խճուղով: Գնդերի մի մասը օղակումից դուրս է պրծել, մյուս մասի (200 սվինավոր) ճակատագիրն անհայտ է»¹:

Հաջորդ ամփոփագրում կարդում ենք. «250-րդ և 252-րդ հրաձ.

¹ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 25:

² Նույն տեղում, ք. 27-ի շրջերես:

գնդերի ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ. եղած տեղեկությունների համաձայն, որոնք պաշտոնապես չեն հաստատված, գնդերը՝ շրջապատված լինելով՝ Մյուլիքաչան գյուղից գնացել են դեպի՝ արևելք՝ մահմեդական գյուղերի շրջանը: Այդ տեղեկությունները ստուգվում են: Ինչ վերաբերում է 83-րդ հրաձ. բրիգադի 243-րդ հրաձ. գնդին, ապա այն, որպես անռազմունակ միավոր, ետ է բերվում Գորիս»¹:

Նահանջի բոլոր դառնությունները խորհրդային զորամասերի հետ կիսում էին տեղի կոմունիստական ջոկատները: Ղափանի ռազմաճակատում այդ օրերին սպանվեցին կոմունիստական առանձին ջոկատի հրամանատար Մակիչ Մաշուրյանը, Քարահունջ գյուղի կոմբոջի անդամ Սահակ Ծատուրյանը և ուրիշներ:

Ետ քաշվելով Արծվանիկի հստվածից՝ կարմիրբանակայինները փորձեցին ամրանալ Ջեյվալի բարձունքներում, բայց դա նրանց չհաջողվեց: Ջանգեգուրյան մարտիկներն առանց դադար առնելու հետապնդում էին բոլշևիկյան նահանջող ուժերին:

Նոյեմբերի 3-ին Արծվանիկում և շրջակա տարածքներում մղած մարտերն ավարտվել էին խորհրդային զորամասերի դառը պարտությամբ. չորս գնդերի կազմից հազիվ էր հաջողվել մի մասը փրկել²: Նոյեմբերի 8-ին Ղափանի հանքերից ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետին և Հ. Յ. Դաշնակցական Բյուրոյին) հաղորդում էր. «Կռիվները աննախընթաց համառությամբ ու կատաղությամբ տևեցին չորս օր և վերջացան թշնամու պարտությամբ: Թշնամին թողել է 250-ի չափ դիակներ, մի քանի տասնյակ գերիներ և 6 գնդացի: Հերոսաբար ետ է չարտել թշնամուն նաև սովամահության մատնված Գողթանը: Արագացրեք Նախիջևանի գրավումը»³:

83-րդ բրիգադի 248-րդ և 249-րդ գնդերին օգնություն ցույց տալու նպատակով 84-յւլ բրիգադի 250-րդ և 251-րդ գնդերը Ջեյվալի հարավարևմտյան բարձունքներից հարձակման են անցնում հայկական ուժերի դեմ, բայց չեն կարողանում իրական աջակցություն ցուցաբերել այն պատճառով, որ հայկական վաշտերը Հաջիհան սարի կողմից կատարում են խոր շրջանցում և սպառնում շրջապատման մեջ գցել ամբողջ 83-րդ բրիգադը:

Դրանով իսկ ավարտվեցին Ղափանի հանքերի շրջանը գրավելու համար առաջին զորասյան զորամասերի հարձակողական գործողությունները: Իսկ դա նշանակում էր, որ Ջանգեգուրյան հարվածող խմբավորման հիմնական ուժի՝ առաջին

¹ ՀՀ ՀՀԿԺԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 28 շրջերես:

² Նույն տեղում, գ. 146, ք. 19:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 5:

գորասյան համար նախատեսված օպերատիվ պլանի իրագործումը ձախողվել է:

84-րդ հրաձգային բրիգադի փրկված մասերը, այն է՝ համարյա գլխովին ջախջախված 251-րդ հրաձգային գունդը, նրան հանձնված 2-րդ հեծգնդի մնացորդները, 250-րդ գնդի մեկ վաշտը և 252-րդ գնդի կես վաշտը, ինչպես նաև 83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ և 249-րդ մեծ կորուստներ կրած գնդերը, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարի նոյեմբերի 6-ի հրամանի համաձայն, կենտրոնացվում են Շուռնուխ գյուղի մոտ Մազրայից 4 վերստ հարավ:

84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ գնդերը, որոնք կտրված էին մնացել Արծվանիկի շրջանում, կարողացել էին մեծ ջանքերի գնով դուրս գալ շրջապատումից և հասնել Փայգամի գետից 3-4 վերստ հարավ և Ձեյվա գյուղից 4 վերստ հյուսիս գտնվող Տուրուլու բուրբական գյուղը:

Համաձայն դիվիզիայի հրամանատարի նոյեմբերի 6-ի վերոհիշյալ օպերատիվ հրամանի՝ առաջին գորասյան Շուռնուխ-Մազրա հատվածում տեղի է ունենում 83-րդ և 84-րդ հրաձգային բրիգադների ուժերի վերախմբավորում, և գորամասերը նոյեմբերի 7-ին հյուսիսային ուղղությամբ քաշվում են դեպի Որոտան գետը¹:

Նոյեմբերի 8-ին առաջին գորասյան գորամասերը գտնվում էին հետևյալ կետերում. 83-րդ բրիգադի 248-րդ գունդն արդեն Գորիսում էր, իսկ 84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ գնդերը Որոտան գետի ձախ ափից շարժվել էին և գտնվում էին Գորիսի ճանապարհին: Ձախ ափին ամրանալու հրաման էր ստացել 83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը, որին հանձնված էր 248-րդ գնդի հրամկազմը և կարմիրբանակայինների որոշ մասը: Այս գորամասը դիրք էր գրավել Որոտան գետի վրա՝ Խոտ-Ալիկումուշաղի գյուղերի գծով, պաշտպանելով հարավարևմտյան ուղղությունը, հատկապես ուշադրություն դարձնելով Որոտանի գետանցյուղների վրա²:

Բայց 83-րդ հրաձգային բրիգադի 249-րդ գունդը չկարողացավ ամրանալ Որոտան գետի ձախ ափին: Չկար բավարար բանակությանը ռազմամթերք, սպառվել էր պարենը, իսկ որևէ տեղից սննդամթերք չէր ստացվում: Դրան գումարվում էին աշնանային ցուրտ ու մառախլապատ եղանակը, չդադարող անձրևները և այլ բարդություններ, որոնք անհնարին էին դարձնում խիստ լեռնոտ տեղանքում բանակելը:

Ի վիճակի չլինելով իր ձեռքում պահել այս նոր բնագիծը՝ 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի 249-րդ խիստ նոսրացած գունդը հարկադրված եղավ հետևել առաջին գորասյան մյուս պարտված գորամասերին և Որոտանի ձախ ափից կիրճն ի վեր բարձրացավ

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 32:

² Նույն տեղում, ք. 35:

Վարարակ գետի նեղ հովիտը, ապա, էլ ավելի առաջանալով, ամրացավ Գորիս քաղաքում¹:

Գործերը նույնքան անհաջող դասավորվեցին Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման կրորդ զորասյան համար, որը հիմնականում կազմված էր խմբավորման 20-յո՝ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադից:

Նոյեմբերի 1-ին՝ կեսօրից հետո, 1-ին հեծյալ բրիգադի 1-ին հեծունդը հրանոթային կրակի աջակցությամբ Ադրեբջանի Խոջախան գյուղի տարածքից հարձակման էր անցել Ազարակ գյուղի վրա՝ հյուսիս-արևելքից²: Միաժամանակ գյուղի վրա հարավային կողմից հարձակում էին սկսել 2-րդ հեծգնդի երկու էսկադրոն՝ նպատակ ունենալով տիրել այն լեռնապարին, որը գյուղից սկսելով ձգվում էր դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Մինչ Ազարակ գյուղի սահմանները զորասյունը համարյա ոչ մի դիմադրության չհանդիպեց: Բայց հենց այստեղ էր, որ հայկական ուժերը նախապատրաստվել էին ուժգին դիմադրության³: Նրանք ամրացել էին Ազարակ - Աղավյուրտ գյուղերի հատվածում, ունեին «Մաքսիմ» մակնիշի մեկ գնդացի և 400-500 զինյալներ, որոնց մեծ մասը տեղի բնակիչներ էին:

Գյուղերը տանող մատույցները դժվարանցանելի էին, քանի որ դրանք գտնվում էին Ազարակ սարի լանջերի բարձունքներին: Տեղանքն ամրացված էր խրամատներով և քարերից պատրաստված բլինդաժներով, որոնց բազմաթիվ հրակնատները գնդակոծման տակ էին պահում շրջակա ողջ տարածությունը: Սարի վրա գտնվող պաշտպանների խնդիրն էր փակել կարմիր բանակի զորասյան նահանջի ճանապարհը դեպի Վաչագան: Նկատելով հայկական ուժերի այդ զորաշարժը՝ 1-ին հեծբրիգադը փոխում է ուղղությունը և Ազարակի վրա հարձակումը շարունակում Մուղանյու - Կարաբաբա գծով:

Սկսվեցին ծանր մարտեր⁴: Թանձր մառախուղը պատել էր չորսրորդը և բարենպաստ պայման ստեղծել հայկական փոքր խմբերի հանկարծակի հարձակումների համար: Կիրճերի խոր կտրվածքները, անձրևներից զուգավորություններում գոյացած լեփ-լեցուն ջրերը, լեռներում տեղացած առատ ձյունը խորհիլային հեծելագործին հնարավորություն չէին տալիս առաջ շարժվելու: Չյան մտավածքաշերտերի մեջ խրվում էին մարտիկ. ձիերը, զումակը: Մերք օր դոփելով տեղում և կրելով զգալի կորուստներ՝ զորասյունը հարկադրված նահանջեց և վերադարձավ Խոջախանի բազան⁵:

¹ ՀՀ ՀՃԿՓԿ-ՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 146, ք. 32:

² Նույն տեղում, ք. 12:

³ Նույն տեղում, ք. 35:

⁴ Նույն տեղում, ք. 18-19:

⁵ Նույն տեղում, գ. 146, ք. 20-ի շրջերես և ք. 21:

⁶ Նույն տեղում, ք. 24:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լիովին ձախողվեց Ղափանի շրջանում ռազմական գործողություննր անցկացնելու՝ կարմիր բանակի հրամանատարության մշակած ռազմական ծրագիրը: Ջանգեգուրյան հարվածող խմբավորման առաջին, երկրորդ և երրորդ գորասյուները ծանր պարտություն կրեցին:

Ղափանում և Մեղրիում տարած հաղթանակը հույս ներշնչեց Գողթանի սովահար, բայց աննկուն պաշտպաններին, որ, վերջապես, անհրաժեշտ օգնություն են ստանալու Ջանգեգուրից և շարունակելու են իրենց կռիվը «խորհրդայնացված» Նախիջևանի մուսուլմանական բանդաների դեմ:

1920 թ. նոյեմբերի 4-ին Բիստ գյուղում տեղի ունեցավ հարևան երեք գյուղերի՝ Բիստի, Մեսրոպավանի և Այաիի ներկայացուցիչների ժողով: Ընդունված որոշումն անհապաղ ուղարկվեց Նժդեհին: Որոշման մեջ ասված էր. «Ժողովը աչքի առաջ ունենալով Գողթանի տագնապալից և յուրջ դրությունը, երկար ու բարակ խոսակցություններից հետո, միաձայն և կապ այն եզրակացության, որ [հետագա] ռազմական գործողությունները անպայման պետք է սկսել Գողթանում, մեր հարևան Արևիքի և Ղափանի գործող ուժերի աջակցությամբ տակն ու վրա պնել Օրդուբազը իր շրջանի թուրք գյուղերով և այդ բոլորը պետք է ղեկավարի հարազատ հանրապետության ներկայացուցիչ և մեր ընդհանուր հրամանատար պարոն Նժդեհը:

Ուստի սույն գրությամբ դիմում ենք մեր ընդհանուր հրամանատարին և խնդրում աչքի առաջ ունենալ Գողթանի ճգնաժամային դրությունը, օգնության գալ և, ինչ գնով ուզում է լինի, մեզ՝ գողթանցիներին, ազատել այս անելանելի դրությունից, հավատացած լինելով, որ անտես չեք առնի մեր խնդրանքը»:

Նժդեհը ստացավ գողթանցիների խնդրագիրը, բայց սվյալ պահին նրանց օգնելու հնարավորությունը նա չէր տեսնում, քանի որ առջևում Սիսիանի և Գորիսի շրջանների ազատագրման խնդիրն էր:

Նույն ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին ծավալվել Սիսիանի շրջանում: Մտնելով Սիսիանի տարածքը՝ խորհրդային զորքերը թուրքական զնդի հետ առաջ էին շարժվում:

Որքան թուրքական զուռնը առաջանում էր դեպի Նախիջևանի սահմանը, այնքան ասկյարներն ավելի սանձարձակ էին դառնում: Նրանք Սիսիանի գյուղերում նույնպես սկսեցին թալանը: Բայց այստեղ գյուղացիների նոր կազմակերպած զինված խմբերը և Ջանգեգուրյան զինյալները, Սիսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ, ցույց տվեցին համառ

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 20, ք. 1

դիմադրություն: Թուրք զավթիչներին հատկապես մոլեգնաբար էին խփում Ուզ և Ղարաքիլիսա գյուղերի բնակիչները:

Կռվի թեժ պահին հայ մարտիկներն օգնություն ստացան: Դեռ մի քանի ամիս առաջ՝ 1920 թ. հուլիսին Գորիսը կարմիր բանակի զորքերի կողմից գրավելու օրը, մի խումբ երիտասարդներ քաղաքից հեռացել էին դեպի Երևան, բայց ճանապարհին որոշել էին ապաստանել Մեծ Վեդիի մոտակայքում գտնվող Չիմքենդ գյուղում: Ավելի քան երեք ամիս այստեղ մնալուց հետո նրանք կազմել էին զինյալների մի խումբ, որը մեկնել էր Զանգեզուր՝ մասնակցելու ազատագրական կռիվներին: Հասնելով Միսիան՝ խումբն իրեն դրել էր Պողոս Տեր-Դավթյանի տրամադրության տակ:

Միսիանի տարածքով կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացումը զնայով դանդաղում էր: Մարափելի ցուրտ էր, ձյան հաստ շերտը ծածկել էր սարերն ու դաշտերը: Հայկական ջոկատները գիշերային արագ երթեր էին կատարում՝ մանյովելով անսպասելի հարձակվում էին հակառակորդի զորամասերի վրա, հանկարծակիի բերում նրանց: Տալով զգալի կորուստներ՝ խորհրդային ռուս զորքը ստիպված սկսեց նահանջել դեպի Գորիս:

Թուրքական զունդը, որը, թվում էր, ուր որ է մոտենալու է Նախիջևանի սահմանին, շնչակտուր եղավ: Նոյեմբերի 5-ին Միսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի զորամասերը, օգտվելով մառախուղից, խելահեղ հարձակման անցան Ուզ գյուղի մոտ: Հերոսաբար էին կռվում նաև գյուղացիական նոր կազմակերպված ջոկատները և Չիմքենդից եկած գորիսեցիների խումբը: Տալով 100-ի չափ սպանված՝ թուրքերը մույնպես բռնեցին նահանջի ճանապարհը:

Այդ օրվա կատաղի կռվում՝ Ուզ գյուղի ճակատում, գլխից մահացու վիրավորվեց Պողոս Տեր-Դավթյանը, որը Զանգեզուրի պաշտպանության տաղանդավոր կազմակերպիչներից մեկն էր՝ Գարեգին Նժդեհի աջ թևը: Գնդակը աչքից վերև հոնքը կտրել, ոսկորը կտրել-անցել էր: Ժողովրդի պաշտելի հրամանատարը մահվան դեմ մաքառեց ամբողջ երկու շաբաթ, սակայն հնարավորություն չեղավ նրան հարկ եղած բժշկական օգնություն ցույց տալ, և նա վախճանվեց նոյեմբերի 20-ին: Հերոսի դին փոխադրեցին ծննդավայր՝ Խոտանան, և դեկտեմբերի 4-ին մեծ պատվով ամփոփեցին գյուղի գերեզմանատանը: Ավելի քան 60 կիլոմետր՝ սկսած Միսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսա գյուղից, Գորիսի վրայով, մինչև Խոտանան գյուղ, հերոսի դագաղը նրա զինակիցները տարան ուսերի վրա:

Մառախլապատ եղանակը թուրքական գնդին օգնեց խույս տալ սիսիանցիների նոր հարվածներից և նահանջել Աղուղի գյուղի վերևով անցնող թարաքամի ճանապարհով: Հայերը կրկնակոխ հետևում էին թշնամուն: Չիմքենդցիների խումբը, անցնելով

հարձակվող զորաշրջայի ձախ թևը, սարերի կուրծքը բռնած, կրակ էր թափում թուրքերի վրա: Հակառակորդին կենտրոնից խփում էին սիսիանցիների ուժերը, որոնց փոխարինում էր Պողոս Տեր-Դավթյանին ժամանակավորապես փոխարինած անգեղակոթցի խմբապետ Սարգիսը: Արժանի փոխարինող էր, կռիվը վարում էր խելահեղ համարձակությամբ. ամբողջ հասակով կանգնած զորաշրջայի առաջ ոգեշնչում էր դեպի թշնամին սլացող մարտիկներին: «Տղերք ջան, ձեզ մատաղ, թուրքին խփեցեք քաջաբար, հերիք է որքան մրան գերի մնացինք», բարձրաձայն գոչում էր նա՝ չմոռանալով թանձր հիշողներ ուղղել ասկյարներին: Կենտրոնից հասցրած հարվածն այնքան ուժեղ էր, որ թուրքական զորամասը բաժան-բաժան եղավ և ցրվեց այդ ու ձախ կողմերի վրա: Այդ կողմից Շաղաթի գյուղացի Ջախարի գլխավորած խումբը ուժգին գրոհով թուրքերին լցրեց ձուրերը:

Նոյեմբերի 5-ի իրիկնադեմին թուրքական զորամասը բռնեց դեպի Գորիս քաղաք փախուստի ճանապարհը՝ ձյան վրա թողնելով տասնյակ դիակներ:

Ճանապարհին նորից մտնելով Յայջի՝ ասկյարները սոսկալի խժոժություններ կատարեցին, գնդակահարեցին մի քանի անմեղ գյուղացիների, թալանեցին գյուղը՝ իբրև փոխվրեժ Ղարաքիլիսայի ճակատում իրենց կրած պարտության:

Թուրքական զուռը չկարողացավ, սակայն, մտնել նահանջի ճանապարհին գտնվող մյուս գյուղը՝ Հայիծորը, քանի որ այստեղ գյուղացիներն ապստամբություն էին բարձրացրել Նոդեհի կողմից այդտեղ ուղարկված մի վաշտապետի գլխավորությամբ: Հայիծորը դարձել էր Ջանգեզուրյան ուժերի ամուր հենակետերից մեկը, ուստի թուրքերը բարձրացան Նոաբլրի սարահարթը և Արխաշանի բարձրավանդակով խուճապահար նահանջեցին դեպի Գորիս: Յոթնադրյորի մոտ մութն ընկավ, և թշնամուն հետապնդող հայկական վաշտերն ու խմբերը, չնայած սոսկալի ցրտին, այդտեղ հանգիստ առան: Օգտվելով դրանից՝ թուրքերը գիշերը շարունակեցին նահանջել և ծեծված ու ջարդված թափվեցին քաղաք:

Այսպիսով, անհաջողություն կրելով Ջանգեզուրի բոլոր ճակատներում՝ խորհրդային զորքերը կենտրոնացան Գորիս քաղաքում և քաղաքը շրջապատող բարձունքների վրա:

Բանակի հրամանատարության համաձայնությունը ստանալուց հետո Ջանգեզուրից սկսեցին աստիճանաբար հեռանալ առավել մեծ կորուստներ տված կամ լիովին ջախջախված խորհրդային զորամասերը: Այսպես օրինակ, 18-րդ հեծյալի գլխավոր 1-ին հեծյալ բրիգադը իր ողջ կազմով նոյեմբերի 10-ին դուրս գալով Գորիսից՝ նոյեմբերի 11-ի երեկոյան հասնում է Շուշի¹:

¹ ՀՀ ՀԱԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 146, ք. 35

Ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար նոյեմբերի 14-ին Նժդեհը Ղափանի հանքերից հետևյալ վերջնագիրն ուղարկեց Գորիսում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությանը. «Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայությունն արդեն գլխատված և տնտեսապես ու հասարակականապես քայքայված է կարմիր բանակի ձեռքով: Ձեր զորքերի ներկայությունը Սյունիքի սահմաններում այլևս անհանդուրժելի է: Հրամայում են, եթե չեք ուզում 11-րդ բանակի մնացորդներն էլ կոտորածի և գերության մատնել, անմիջապես դատարկել Զանգեզուրը, հակառակ դեպքում ստիպված կլինեն կոպով տիրելու ձեր ձեռքին գտնված երկրամասին:

Կապարզողքի
հրամանատար Նժդեհ:
Հանքեր, 14 նոյեմբերի, 1920»¹:

Պյոտր Կուռիշկոյի գլխավորած խմբավորման զորքերի պարտությունից հետո հայերը մի պահ հավատացին, թե կարմիր բանակի հրամանատարությունը այլևս հրաժարվելու և նոր հարձակումներից: Բայց նրանք սխալվեցին. բոլշևիկները տրամադիր չէին դուրս գալու Գորիսից: «Իմ այդ վերջնագրին,- գրել է Նժդեհը,- խորհրդային զորահրամանատարությունը պատասխանեց սրով, ուղարկելով իմ դեմ Բաքուեն հասած նոր ուժեր...»²: Կարմիր բանակի հրամանատարությունը որոշեց արագորեն վերախմբավորել ուժերը և նորից հարձակման անցնել:

Այս անգամ խորհրդային զորքերի հարձակումը պիտի կատարվեր նեղ ճակատով՝ բուն Զանգեզուրի (Գորիսի շրջան) Շինուհայր, Հալիձոր, Յայջի գյուղերի ուղղությամբ: Այդ նպատակով ստեղծվեց հարվածող մի զորախումբ, որի կազմի մեջ մտան թուրքաց գունդը, Կուռիշկոյի ձիավոր զորամասի՝ Գորիսում մնացած ստորաբաժանումները, այդտեղ եղած 11-րդ կարմիր բանակի ուրիշ զորախմբեր, ինչպես նաև տեղի կոմունիստական ջոկատները:

Բոլշևիկյան հրամանատարությունը մտահոգ էր. համեմատաբար քիչ ուժերով հիմա արդյո՞ք հնարավոր է հասնել հաջողության, այն դեպքում, երբ ավելի մեծ ռազմական ուժերով հոկտեմբերին և նոյեմբերի առաջին կեսին դառը պարտություն են կրել:

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 48

² Գ. Նժդեհ, Լիմ պատասխանը, էջ 41

Բայց հրամանատարությունն ուներ ուրիշ՝ ոչ պակաս տազնապալի մտահոգություն: Խորհրդային զորամասերի և ադրբեջանցի թուրքերի զինված բանդաների՝ Ջանգեզուրում կրած ծանր պարտությունները բարձրացրել էին արցախյան հակախորհրդային և հակաադրբեջանական ուժերի մարտական ոգին, որոնք սկսեցին հարվածներ հասցնել կարմիրբանակայիններին, ադրբեջանցի թուրք ջոկատներին, խորհրդային իշխանության մարմիններին¹: Արցախցիների նոր պոռթկման գլուխ դարձյալ կանգնած էր Թևան Ստեփանյանը:

Ապստամբական նոր ելույթները ճնշելու համար հրամանատարությունը ստիպված էր Ջանգեզուրից հանել և Արցախ տեղափոխել մի շարք զորամասեր: Իրենց հերթին, զանգեզուրցիներն էլ օգնության էին գնում արցախցի ապստամբներին:

Նոյեմբերի կեսերին, այսինքն՝ Գորիսը վերագրավելուց մի քանի օր հետո, Նժդեդը, կապվելով Ղարաբաղի ընդհատակյա հայկական ուժերի ղեկավարության հետ, նրանց տվել էր հետագա գործողությունների անհրաժեշտ հրահանգներ: Այդ օրերին, որոշ ցուցումներ ստանալու նպատակով, Սյունիք էր անցել Թևանը: Ստանալով օգնության հավաստիացումներ՝ Թևանը վերադարձել էր Դիզակ և այնտեղից Տաթև ուղարկել երկու ներկայացուցիչ, որոնք պետք է իրենց հետ տանեին զինվորական ղեկավարներ, ռազմամթերք և մի զորամաս²:

Իր հերթին՝ Թևանը իր շուրջն էր համախմբում 100-ից ավելի կողմնակիցների, որոնց թիվն արագորեն աճում էր:

11-րդ կարմիր բանակի շտաբի 1920թ. դեկտեմբերի 26-ի օպերատիվ գաղտնի ամփոփագրում նշված էր. «Խուզաբյուրտի (Շուշիից 23 վերստ հարավ) շրջանում Ջանգեզուրից հայտնվել է 300 հոգուց բաղկացած դաշնակցական բանդա՝ ավազակ Թևանի առաջնորդությամբ: Բանդան գործում է Խուզաբյուրտ - Թաղլար - Արաքլու շրջանում: Խուզաբյուրտի շրջանում Թևանը հարկադրաբար մոբիլիզացնում է տեղի բնակչությանը՝ խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու համար»³: Մի քանի օր հետո՝ դեկտեմբերի 31-ին, նույն մարմնի ամփոփագրում արդեն նշված էր. «Ջիբրայիլ - Կարյազինո շրջանում գործում է մինչև 600 հեծյալ ունեցող դաշնակցական ջոկատ, որի նպատակն է ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնել Լեռնային Ղարաբաղում և Լիսագորսկի կողմից հարձակում գործել Շուշիի վրա,

¹ Տե՛ս «Քանո Արտսիանյան, Թևան, «ԼՂարա», Երևան, 1998, էջ 8 - 9

² Դ. Նժդեհ, Սկստ Սինիթ, «Հարկների» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 84:

³ ՀՀ ՀՊՆԳՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 6

միաժամանակ նաև հարձակվել Ասկերանի և Խանքենդիի շտաբ-կայանի վրա»:

Վերադառնալուց Չանգեզուր: Նոյեմբերի 12-ին թուրքական զույգը ռուսների հետ, Գորիսից դուրս գալով, մտավ Նոաբլուրի սարահարթը, թեքվեց ձախ՝ Շինուհայր, Հալիձոր, Յայջի գյուղերի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով դրանք գրավելուց և թիկունքն անվտանգ դարձնելուց հետո գնալ Միսիանի Ութ և Դարաքիլիսա գյուղերի վրա: Ճանապարհին ընկած առաջին մեծ խոչընդոտը Հալիձորն էր, և գորախումբը գրոհեց գյուղի վրա: Խորհրդային հրամանատարությունը նորից թույլ էր տվել անցնելի արարք՝ հրահանգելով և Գորիս քաղաքում մնացած թուրք ասկյարներին երկրորդ անգամ ուղարկելով հայ բնակչության դեմ:

Կարմիր բանակի զորամասերը Հալիձորը շրջապատեցին երեք կողմից: Սկսվեց կատաղի կռիվ: Հալիձորի պաշտպաններին օգնության փութաց Տաթևի զորամասը: Թեժ կռիվը տևեց երեք օր: Բոլշևիկյան զորամասերին չհաջողվեց գրավել Հալիձորը: «Տաթևի և Գորիսի միջև,- գրել է Նժդեհը,- ...տեղի ունեցավ մեր վերջին վճռական ճակատամարտը, որի ընթացքում կարմիր բանակը մի անգամ էլ զգաց Սյունիքի զարկերի թափը»²: Կարմիր-բանակայինները նահանջեցին դեպի Շինուհայր և Շինուհայր - Խոտ գյուղերի դաշտամասերի հարթությունը:

Չմայած դրան՝ թուրքական զույգը, ռուսական զորամասերի պաշտպանությամբ, Նոաբլուրի հարթությունով կրկին շարժվում է Դարաքիլիսայի վրա: Միսիանի ապստամբական ուժերը, օգտվելով մառախուղից, չեն հապաղում թուրքերին քանցում կատարել: Հայերի՝ երեք ժամ տևած համառ դիմադրությունից հետո թուրքերը դիմում են անկարգ փախուստի թողնելով ավելի քան 90 սպանված: Միսիանից նահանջելիս թուրքական զույգը կրկին պաշարում է հայկական Յայջին: Գյուղացիները դիմադրում են հերոսաբար, բայց ռազմամթերքը հատվելու պատճառով տեղի են տալիս:

Նոյեմբերի 19-ին Տաթևի և Դարաբասի ձորերից օգնություն են խնդրում Նժդեհից: Մոտ մի հարյուրյակ ձիավորներով նույն օրը նա անցնում է Տաթև:

Իրենց ձեռքին պահելով Յայջին՝ թուրքական զույգը և ռուսական զորամասերը համատեղ գործողություններ են սկսում ապստամբ Հալիձորի դեմ: Նրանց հաջողվում է Շինուհայրի կողմից մտնել գյուղի արևելյան թաղը և կրակին տալ մեկ-երկու տուն: Ապստամբները դիմադրում են խիզախորեն, մինչև որ նրանց

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 6:

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 42:

օգնության են գալիս Տաթևի ուժերը:

Տաթևում գտնվող Նժդեհը մշակում է հետագա ռազմական գործողությունների ծրագիրը: Ըստ նրա մարտագրի՝ Միսիանի ուժերը շարժվելու էին դեպի Շոաբլուի սարահարթ՝ Ղարաքիլիսա - Գորիս խճուղով և լուսաբացին թշնամուն հարվածելու էին քիկունքից: Դարաբասի ուժերը գիշերով պետք է գրավեին Յայջի գյուղի քիկունքում գտնվող Խութիս կոչվող բարձունքը, իսկ Տաթևի ուժերը մույն ժամեին անցնելու էին Որոտան գետը և գրոհելու էին թշնամու կենտրոնի վրա: Իրենց հերթին Հալիժորի ապստամբները պետք է անցնեին հակահարձակման և հարվածեին թշնամու ձախ գորաթևին:

Նոյեմբերի 20-ին իրականացվում է Նժդեհի մշակած օպերացիան: Դեռ գիշերով կատարվում են հարկավոր խմբավորումները, իսկ գործողություններն սկսվում են լուսաբացից մի ժամ առաջ:

Լուսաբացին Խութիսի բարձունքից հայկական ուժերը առաջացան դեպի հակառակորդի դիրքերը: Նրանց զորաշղթայի կրակից և պայթուցիկներից խուճապի մատնված հակառակորդը թողնում է Յայջին և քաշվում դեպի Շոաբլուի հարթությունը, իսկ ժամը 10-ի մոտ նա թողնում է նաև Հալիժորի բարձունքները:

Համարյա մույն ժամանակ Միսիանի զինվորականությունը՝ մինչև 800 սվին, 100 թուր և 4 զնդացիր, ուժով Ղարաքիլիսայից հարձակման է անցնում կարմիր բանակի զորքերի դասավորության աջ թևի վրա և գրավում Շոաբլուրը: Միաժամանակ միսիանցիները հարձակվում են 248-րդ և թուրքական զնդերի շփման եզրերի վրա և նրանց դուրս մղում գրաված դիրքերից¹:

Ճակատի գիծն ուղղելուց հետո՝ հայկական ուժերը նետվում են առաջ: Հակառակորդը բոլոր ճիգերով դիմադրություն է ցույց տալիս, որպեսզի շահի մեկ-երկու ժամ և Գորիս մտնի գիշերով: Գորիսից թուրքերին օգնության է ուղարկվում 200 հոգուց բաղկացած զորամաս, որը, սակայն, տեղ է հասնում ուշացած և, դեռ մարտի մեջ չմտած, ստիպված է լինում երեկոյան կողմ մահանջել Քարահունջ գյուղ:

Վրա է հասնում գիշերը: Նժդեհը հրամայում է դադարեցնել հետապնդումը և կենտրոնանալ Յայջիում ու Հալիժորում: Յայջիում տեղավորվում են Միսիանի և Դարաբասի, Հալիժորում՝ Ղափանի և Տաթևի ուժերը:

Սրբ բոլշևիկները նոր անհաջողություն էին կրել Յայջի-Հալիժոր գծի վրա ու մահանջում էին, այդ մույն ժամանակ Գորիս քաղաքը պատրաստվում էր ապստամբելու: Նժդեհի ուղարկած մարդիկ արդեն անհրաժեշտ գաղտնի աշխատանքներ էին տարել և

¹ ԻՊՈԱԸ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 70:

կազմ ու պատրաստ հրահանգի էին սպասում՝ ապստամբությունը սկսելու համար:

Ապստամբության պլանի համաձայն՝ առաջինը հանդես էին գալու Գորիս քաղաքից երեք վերստ դեպի հյուսիս ընկած Վերիշեն (Հին Գորիս) գյուղի բնակիչները, որոնց ղեկավարները կապի մեջ էին ինչպես Ղափանում գտնվող Նժդեհի, այնպես էլ Միսիանի ապստամբների հետ: Վերիշենցիները պետք է ապստամբություն բարձրացնեին նոյեմբերի լույս 21-ի գիշերը, փակեին Գորիս քաղաքից դուրս եկող և քաղաքի հյուսիսային կողմն ընկած լեռնաշղթայի լանջերով դեպի Շուշի տանող խճուղին, արգելեին այդ ճանապարհով գորքերի մահանջը: Միաժամանակ նախատեսված էր, որ այդ նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, ապստամբելու են Գորիսի քաղաքացիները, որոնց օգնության էին շտապելու Միսիանի վաշտերը և համատեղ ուժերով գրավելու էին քաղաքը՝ շրջապատման մեջ գցելով բոլշևիկյան ուժերին¹:

Գորիսում գտնվող խորհրդային հրամանատարությունը հետախույզների միջոցով տեղեկություն ստացավ նախապատրաստվող ապստամբության մասին: Հայտնի դարձավ նաև, որ Միսիանից արդեն Վերիշեն և ոչ հեռու գտնվող Բուռուն գյուղ են թափանցել 8 մարդ, որոնք առաջադրանք ունեն այդ գյուղերում գլխավորել ապստամբությունը:

Վերջինիս ծրագիրը խափանելու, Շուշի տանող խճուղին իր ձեռքում պահելու և հարկ եղած դեպքում դեպի Ադրբեջան գորքերի մահանջը անվտանգ կազմակերպելու համար՝ կարմիր բանակի հրամանատարությունը նոյեմբերի 20-ին թնդանոթներ ուղարկեց քաղաքից վերև, որոնք դիրքավորվեցին խճուղու տարբեր հատվածներում:

Նոյեմբերի 20-ին հրամանատարությունը Գորիս քաղաքից մի զորամաս ուղարկեց Վերիշեն՝ Միսիանից եկած 8 մարդուն ձերբակալելու և նոյեմբերի 21-ին նախատեսված ապստամբությունը ձախողելու համար: Հրամանատարությունը, իհարկե, պարզ պատկերացնում էր, որ եթե ապստամբություն տեղի ունենա և ապստամբներին հաջողվի գրավել Վերիշենի մոտով անցնող Գորիս-Շուշի խճուղին, ապա անելանելի վիճակ կստեղծվի մահանջող իր զորամասերի համար:

Բոլշևիկյան զորամասը դեռ նոր էր Գորիսից ուղղվել դեպի Վերիշեն, երբ ապստամբները Վանո Խանգաղյանի գլխավորությամբ արդեն դիրքեր էին գրավել գյուղից ներքև ընկած տարածության վրա: Հանդիպելով նրանց ուժեղ կրակին՝ զորամասը, մի քանի զոհեր տալուց հետո, ստիպված նահանջեց քաղաք:

¹ Տե՛ս «Արևոտ գիրք», էջ 49:

Լուր ստանալով Վերիշենի իրադարձությունների մասին, նույն օրը՝ նոյեմբերի 20-ին, Շինուհայր և Խոտ գյուղերից վերև գտնվող հարթության վրա խորհրդային զորամասերն ու թուրքական զունդը սկսեցին արագորեն ետ քաշվել դեպի Գորիս քաղաք:

Նոյեմբերի 20-ի երեկոյան դեմ Շինուհայր գյուղից ու Տոաբլրի հարթությունից Գորիս նահանջած ուժերը և քաղաքում գտնվող զորամասերը հրաման ստացան թողնել բուն Զանգեզուրը (Գորիսի շրջան) և նահանջել Խորհրդային Ադրբեջան:

Այդ օրվա գիշերը ժամը 12-ին, սկսվեց նահանջը Գորիս քաղաքից երկու գծով՝ Գորիս - Շուշի խճուղով և Հին Գորիս գյուղի միջով անցնող արահետով:

Նոյեմբերի 21-ի լուսաբացին, պայմանավորվածության համաձայն, ապստամբեցին գորիսեցիները: Նրանք դիրքեր բռնեցին Հին Գորիս գյուղից եկող ճանապարհին, որը զորքերի նահանջի ուղիներից մեկն էր, և փակեցին այն¹: Գորիս քաղաքի ապստամբների ղեկավարներից էր Արտեմ Խանգաղյանը՝ Վանո Խանգաղյանի հորեղբայրը:

Գիշերը Տաթևում գտնվող Նժդեհին ներկայանում են Գորիսից եկած երկու սուրհանդակ և նրան հանձնում մի զրույթուն, ուր ասված էր, որ քաղաքն ապստամբել է, բայց հակառակորդը կարող է լուսաբացին ուժեր ստանալ, վերագրավել այն և սրի քաշել ժողովուրդին: Գորիսեցիները Նժդեհին խնդրում էին առանց ուշացնելու գալ օգնության: Հրամանատարը ոտքի է հանում վաշտերը և արագ շարժվում դեպի Գորիս:

Գորիսից Շուշի տանող գլխավոր խճուղին արդեն Վերիշենի ապստամբների ձեռքին էր, որոնք փակել էին նաև խճուղու Վարարակ գետի վրա գտնվող կամրջի մուտքը:

Այսպիսով, Գորիսից դուրս եկող նահանջի երկու գծերն էլ արդեն գրավված էին ապստամբների կողմից: Կարմիրբանակայինները թուրքերի հետ ընկել էին աքցանի մեջ: Նրանց մի ելք էր մնում՝ ճեղքել շրջապատման օղակը, դուրս գալ Գորիս քաղաքի փոստրակից և նահանջել Ադրբեջան:

Իրենց հերթին՝ զանգեզուրյան ուժերը Տոաբլրի կողմից խուժեցին Գորիս քաղաքի տափարակը: «Իմ վաշտերը թուրքական դիակներ կոխելով մտան Գորիս»², - հետագայում այդպես է վերհիշել պահը Գարեգին Նժդեհի:

Սկսվեց կատաղի կռիվ քաղաքի փողոցներում և այգիներում: Կարմիրբանակայինները և թուրք ասկյարները փորձեցին Գորիսի ձորից արահետով բարձրանալ Խնձորեսկի հարթությունը: Նահանջը անկանոն ընթացք ստացավ: Մութ գիշեր ու անձանոթ

¹ Տե՛ս «Արևոտ գիրք», էջ 50:

² Գ. Նժդեհ, Լեւ պատմալսանք, էջ 42:

վայրեր: Մի կողմից՝ Գորիս քաղաքի և Հին Գորիս գյուղի միջև հոսող Վարարակ գետը, մյուս կողմից՝ ապառաժ ժայռեր, հրաբանների անընդհատ որոտ: Ասկյարներն ամենուրեք դեմ էին առնում ուժեղ կրակի: Ետ ու առաջ գնալու ճանապարհ չունենալով՝ նրանք կռվելով կոտորվում էին հատկապես քաղաքի արվարձաններում: Թուրքերի դիակները փռվել էին Գորիսից Շուշի տանող գլխավոր խճուղու՝ Վարարակ գետի վրայի կամրջից մինչև Դուռուշայ մոտիկ սարի փեշերը: Վիրավորվել և գերի էր ընկել թուրքական գնդի հրամանատար Զավալ փաշան: Նրա ոսկեզօծ թուրը, որի վրա դրվագված էին օձի, ձիու և կնոջ գլուխներ, տղերքը գոտուց հանեցին, և երբ Նժդեհը մտավ Գորիս, նվիրեցին նրան:

Ոչ միայն ռուսական բանակի զինվորներն ու հրամանատարները, թուրքական գնդի ասկյարները, այլև տեղի հայ կոմունիստներն էին փախչում քաղաքից: Վերջիններս փորձ արեցին Գորիս գյուղին հարող ժայռերի վրայով անցնող կածանով՝ Խաչին աղբյուրի մոտով, դուրս գալ ձորից, սակայն նրանց ճանապարհը կտրեցին դաշնակ երիտասարդները և կրակ տեղացին նրանց վրա: Սկսվեց փոխհրաձգություն, և երիտասարդները տեղի տվեցին: Ի վերջո, հայ կոմունիստների մի մասը կարողացավ նահանջել Ըջաթի խոր-խոր ձորերով, մյուս մասը, այնուամենայնիվ, Խաչին աղբյուրի մոտով ձորից բարձրանալով, միացավ նահանջող զորամասերին:

Թե Գորիսի զինյալներն ինչու էին իրենց վրեժխնդրությունը թափում հատկապես թուրք ասկյարների վրա՝ անխնա կոտորելով նրանց, իր հասկանալի բացատրությունն ունի: Թուրքերին ոչնչացնելով՝ գորիսեցիները կարծես վրեժ էին լուծում հայ-թուրքական պատերազմում հայկական բանակի կրած պարտությունների. գրավված հայկական տարածքներում թուրք զինվորների կողմից կատարվող ահավոր վայրագությունների համար: Նրանք չէին մոռացել մի քանի ամիս առաջ զոհված իրենց նշանավոր հայրենակիցներ Արշակ Շիրինյանի և Վահան Խորենու հիշատակին նվիրված՝ Հայաստանի Պառլամենտի օգոստոսի 15-ի սգո նիստում Նիկոլ Աղբալյանի արտասանած խոսքերը. «Մեզ հիմա ստիպում են այս նոր օրհասական կռիվ մեջ դառնալ մի քիչ ավելի մարդասպան, մի քիչ ավելի արյունարբու, մի քիչ ավելի վայրագ, մի քիչ ավելի անխիղճ: Մեզ, որ դատապարտված ենք մահվան, ուրիշ ճանապարհ չի մնում, քան սպանությամբ՝ պատասխանել սպանությանը»¹:

Եվ այսպես, Գորիսի ձորում թողնելով հարյուրավոր բարձած սայլեր, դաշտային խոհանոցներ, ձիեր, մեծաքանակ ռազմամթերք, ինչպես նաև մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ՝

¹ «Հառաչ», 1920, 19 օգոստոսի

կարմիրբանակային զորամասերի մնացորդները լուսաբացին կարողացան դուրս գալ քաղաքի հյուսիսարևելյան տափարակը և մահանջել Տեղ գյուղի ուղղությամբ:

Սիսիանի ապստամբները, որոնք գիշերը դուրս էին եկել Յաջի և Հայիծոր գյուղերից, նոյեմբերի 21-ի առավոտյան՝ ժամը 10-ին, մտան քաղաք և, միանալով տեղի ապստամբ ուժերին, նույնպես սկսեցին հետապնդել մահանջող զորամասերին:

Գորիս քաղաքը հանձնելուց հետո նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ի կեսօրին, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին իր ջախջախված զորքերի մնացորդներին Շուշիից իջեցրեց թիվ 37 հրամանը, որտեղ, մասնավորապես, ասված էր. «Գտնվելով մեր թիկունքում ապստամբած բնակչության հարվածի վտանգի տակ և հնարավորություն չունենալով նշված գյուղերում ճնշելու ապստամբությունը, կանխելու համար մի քանի անգամ գերազանցող հակառակորդի կողմից մեզ շրջանցելու վտանգը, դիվիզիայի զորամասերը կատաղի մարտից հետո թողել են Գորիսը և ետ քաշվել Տեղ գյուղի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան բարձունքների դիրքերը»:

Դիվիզիայի նոր դիրքերի վրա զանգեգուրյան ուժերի ճնշումը կասեցնելու, այդ ուժերի կողմից Տեղ գյուղի շրջանի գրավումը թույլ չտալու և նրանց հետագա առաջխաղացումը խափանելու համար, ինչպես մասնիկն օգնական ուժերի գալը հակահարձակման համար ելման հարմար դիրքեր ապահովելու նպատակով Նեստերովսկին 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին հրամայում էր.

ա) Տեղ և Գերենգուր (Կոռնիծոր) գյուղերում թողնել ուժեղացված ռեզերվներ, մտցնել խստագույն զինվորական կարգապահություն և հայ բնակչությանը չտալ ապստամբություն բարձրացնելու հնարավորություն:

բ) Ուժեղացված ուղեկալներով և պահակակետերով առաջավոր բնագիծ գրավել Կազիկուրից Ախսուլայ գետի ձախ ափով մինչև Դաշբենդ գյուղը և այնուհետև մինչև թիվ 6287 բարձունքը ներառյալ:

գ) Թիվ 6287 բարձունքում տեղակայել ուղեկալ և հուսալիորեն ապահովել բրիգադի աջ թևով հակառակորդի հնարավոր շրջանցումը Հին Գորիսի հովտից, Գորիս չայ գետի վտակի և Կազի-Գուլյակբաշի սարի թիվ 7450 բարձունքի կողմից:

դ) Ոչ մի դեպքում չթողնել նոր դիրքի գիծը: Նահանջ չպետք է լինի ոչ մի առիթով:

¹ ԴՊՄԻԱԼ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 70:

ե) Թուրքական գունդը պահել պահեստագործում, Տեղ գյուղում, որտեղ նրան բերել մարտունակ վիճակի և թույլ չտալ նրա կողմից ոչ մի կողոպուտ¹ :

84-րդ բրիգադի հրամանատար Սենյոնովին կարգադրվում էր 252-րդ գունդը շտապ նախապատրաստել և օգնության ուղարկել 83-րդ բրիգադին: Այդ գունդը նոյեմբերի 23-ի ժամը 12-ից ոչ ուշ պիտի գրավեր 83-րդ բրիգադին հատկացված պաշտպանական գծի իր հատվածը²:

83-րդ և 84-րդ բրիգադների հրամանատարներին խստիվ հրամայված էր ամեն օր մի քանի անգամ դիվիզիայի շտաբ (Շուշի) զեկույց ուղարկել թիվ 37 հրամանի հանձնարարականների կատարման մասին³:

Հրամանը՝ հրաման, բայց այն կատարել էր պետք: Իսկ ծեծված ու մարտունակությունից զրկված ուժերով անհմարին էր իրագործել Շուշիից եկած հրամանները:

Կրնկակոխ հետապնդելով կարմիր բանակի զորամասերին՝ զանգեզուրյան ուժերը նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, երկու ժամ տարբերությամբ, Տեղ գյուղի շրջանում հասան հակառակորդին և, առանց կանգ առնելու, հարձակվեցին նրա զորամասերի վրա, որոնք դեռ չէին հասցրել զորափակոց կազմել և դիրքավորվել:

Կարճատև հրաձգությունից հետո բոլշևիկյան զորամասերի մնացորդները նոյեմբերի 21-ի երեկոյան լիովին թողեցին Չանգեզուրի տարածքը և նահանջեցին Աղբեջան՝ Ջաբուղի և Ավդալարի ձորերը: 11-րդ կարմիր բանակը ծանր պարտություն էր կրել: Շուրջ 45 օր տևած ահեղ կռիվներից հետո զավառը ազատագրվել էր կարմիրներից: «Ազատագրված՝ ցնծում է ողջ Չանգեզուրը»⁴, - գրում էր Նժդեհը:

Երբ ռուսական ջախջախված զորամասերն արդեն թողել էին Չանգեզուրի սահմանները, նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, բոլշևիկների ետևից Նժդեհը Գորիսից նամակ ուղարկեց, ուր բացատրում էր իրերի բուն վիճակն ու ժողովրդական ապստամբության պատճառները և փորձում կարմիր բանակի հրամանատարությանը հասկացնել իր մոլորությունը: Իսկ կարմիր բանակի հրամանատարությունը համոզված էր, որ Բաքվի ու Աղբեջանի թուրքերը պայքարում են սոցիալիզմի համար՝ ընդդեմ իմպերիալիզմի վարձկան հայերի⁵:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման զորքերի թվում առավել մեծ կորուստներ կրել էր 28-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան:

¹ ՌԴԻԱ, ֆ. 1328, գ. 1, գ. 422, ք. 71

² Նույն տեղում, ք. 72:

³ Նույն տեղում, ք. 73:

⁴ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 42:

⁵ Լևո, Նժդեհ, էջ 143

Այդ դիվիզիայի անհաջողությունների պատճառները պարզելու և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար դեռևս նույնների առաջին օրերին 11-րդ բանակի հրամանատարի կարգադրությամբ ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով, որը, ուսումնասիրելով հարցը, ներկայացրել էր հանգամանալից զեկուցագիր: Դրա հիման վրա բանակի նոր հրամանատար նշանակված Հեկկերը, բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Միխայլովը և բանակի շտաբի նոր պետ Ռեմենզովը նույնների 22-ին իջեցրին թիվ 712 հրամանը, որով բանակի բոլոր ստորաբաժանումների հրամանատարներին տեղյակ էր պահվում 28-րդ դիվիզիայի պարտության պատճառներին և բանակի հրամանատարության կողմից ձեռնարկված պատժամիջոցներին:

Հրամանում նշվում էր, որ դիվիզիայի հրամանատարությունը չի կարողացել ճիշտ գնահատել Ջանգեզուրի շրջանում ստեղծված դրությունը, ժամանակին նախազգուշական միջոցներ չի ձեռնարկել կանխելու համար ապստամբությունը, ոչինչ չի արել բնակչությանը բացատրելու խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը: Ասված էր, որ դիվիզիայի հրամանատարը, ինչպես հարկն է, հոգ չի տարել ժամանակին ստանալու և Ջանգեզուր տեղափոխելու հագուստ, կոշիկ ու սննդամթերք, այն դեպքում, երբ բանակի հրամանատարության կարգադրությամբ դիվիզիային տրամադրված է եղել մոտ 18000 գուլգ կոշիկ և մոտ 7000 ձեռք համազգեստ: Շեշտվում էր, որ ոչինչ չի արվել տրանսպորտի աշխատանքը կանոնավորելու համար, չնայած այն բանին, որ 32-րդ դիվիզիայից վերցվել և 28-րդ դիվիզիային էին տրամադրվել մեծ թվով տրանսպորտային միջոցներ: Անտարբերություն էր հանդես բերվել սանիտարական մասերի և բուժկետերի կազմակերպման ուղղությամբ: Արձանագրվել էին դեպքեր, երբ վիրավոր և հիվանդ կարմիրբանակայիները 5-7 օր շարունակ մնացել էին առանց բժշկական օգնության, առանց վիրակապերի և սննդի¹:

Այնուհետև բանակի հրամանատարությունը ստորաբաժանումներին տեղեկացնում էր, թե ինչպիսի պատիժներ է ստացել 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարական կազմը:

Դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին ազատվել էր իր պաշտոնից և ետ կանչվել բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի տրամադրության տակ: Դիվիզիայի հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար էր նշանակվել 84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովը: Պաշտոնից ազատվել էր դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Բերեժկոն և նրա փոխարեն նշանակվել Մոկոյովը, դիվիզիայի քաղաքացի պետ Սարակին փոխարինել էր Վայմանը, դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի շտաբի պետ Կրուպենինը նշանակվել էր 82-րդ բրիգադի ժամանակավոր հրամանատար:

¹ ՀՀ ՀԱԳԳԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 153, ք. 2

Զբաղեցրած պաշտոններից հեռացվել էին դիվիզիայի մատակարարման պետ Բաուերը և մատակարարման ռազմական կոմիսար Լիներ, Բաուերի փոխարեն նշանակվել էր Ադրբեջանական հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար Կրեմլը: Դիվիզիայի սանիտարական մասի պետ Կուզնեցովը և սանմասի զինկոմ Բրլը իրենց պարտականությունները կատարելիս, ժամանակին հարկ եղած միջոցներ չձեռնարկելու համար, հեռացվել էին զբաղեցրած պաշտոններից և հանձնվել Ռազմահեղափոխության դատին¹: Հատկապես ծանր մեղադրանքներ էին ներկայացվել 83-րդ հրաձգային բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին: Հրամանում նշված էր, որ նա անփույթ է վարել մարտական գործողությունները: Հոկտեմբերի 19-ի լույս 20-ի գիշերը Արծվանիկ գյուղի շրջանում անհրաժեշտ միջոցներ չի ձեռնարկել հետախուզություն կազմակերպելու համար, փոխանակ բրիգադի ձեռքն ընկած զինու մեծ քանակությունը ոչնչացնելու հրաման տալու, հանցավոր թողտվությամբ չի արգելել դրա գործածությունը նույնիսկ դիրքերում: Հրամանով Լիտվինենկոն հեռացվել էր պաշտոնից և հանձնվել Ռազմահեղափոխական տրիբունալի դատին, իսկ նրա փոխարեն 83-րդ բրիգադի հրամանատար էր նշանակվել 246-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար Սաբլինը: Սակայն, մինչև նրա ժամանումը կարճ ժամանակով բրիգադի հրամանատարությունը հանձնվում էր 252-րդ գնդի հրամանատար Վոյցեխովսկուն, իսկ նրան փոխարինում էր նույն գնդի հրամանատարի տեղակալ Շուդյակը²:

28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին պաշտոնից հեռացվել էր նոյեմբերի 22-ին, ուստի նրա՝ մի օր առաջ՝ նոյեմբերի 21-ին, դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադներին տված հրամանը կորցրել էր ուժը, մանավանդ որ այդ բրիգադների մնացորդներն արդեն գտնվում էին Զանգեզուրի սահմաններից դուրս՝ Զաքուղի ձորերում, Ավդալարում, Հաքյարի գետի երկու կողմերի գաղիվայրերի վրա:

28-րդ հրաձգային դիվիզիայի նոր նշանակված հրամանատար Սեմյոնովը Շուշիից՝ դիվիզիայի շտաբից, 1920թ. նոյեմբերի 23-ին գործասերին տալիս է թիվ 39 հրամանը, որով հայտնում է, որ 11-րդ բանակի հրամանատարի կողմից գործերին ս. թ. նոյեմբերի 22-ին տրված թիվ 712 հրամանի համաձայն ինքը նոյեմբերի 23-ից անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը:

Այնուհետև հրամանատար Սեմյոնովը 28-րդ դիվիզիայի գործասերին առաջադրում է նրանց օպերատիվ խնդիրները.

1. 83-րդ բրիգադի հրամանատար Վոյցեխովսկուն կար-

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 153, թ. 3:

² Նույն տեղում, գ. 154, թ. 1:

գաղղվում էր՝ գրավել հետևյալ օպերատիվ մարտական տեղամասը. Ախ-Օզլակ գետի ձախ ափով Մորատ գյուղից Հաքյարի գետի հոսանքով ներքև մինչև այդ գետի միանալը Շարսու և Միլխայև գետերին: Ջորամասերը բերել խիստ մարտական կարգի, հաստատելով ամուր, կայուն ճակատ՝ ամեն կերպ պահել նշված բնագիծը: Հետագա նահանջը խստիվ արգելվում էր: Մոտեցող 252-րդ հրաձգային գունդը պետք է փոխարիներ մարտական տեղամասի առավել թույլ գնդին՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով իր թևերի անվտանգությանը: 252-րդ հրաձգային գնդով փոխարինված նոսրացած գունդը թուրքական գնդի մնացորդների հետ քաշվում էր Ավդալար՝ բրիգադի ղեկավար, ուր արագորեն պետք է բերվեր մարտունակության: Չանգեզուրյան ուժերի նոր հարձակման դեպքում նրանց հարվածելու համար Հաքյարի և Ախ-Օզլակ գետերի գառիվայրի վրա հաստատվում էր դաշտային մարտկոցի մի վաշտ:

Ամենալուրջ ուշադրություն էր դարձվում դիվիզիայի շտաբի հետ հստակ, անխափան կապի ստեղծմանը, և այդ նպատակով Ավդալարում հաստատվում էր «Մորգե» ապարատ:

Չանգեզուրյան ուժերի թևերը, նրա խմբերի տեղը, թվաքանակը, մտադրությունները պարզելու համար հարավային, հարավարևմտյան և արևմտյան ուղղություններով պետք է կատարվեր ամենալարված ու անընդմեջ հետախուզություն՝ խափանելու համար հակառակորդի հնարավոր թևանցումը: Խնդիր էր դրվում սերտորեն կապվել Քաչալ-դաղի շրջանում և Ախ-Օզլակ գետի վերին հոսանքում գտնվող քրդական ջոկատների հետ:

2. 84-րդ բրիգադի հրամանատար Կրուպեննիկովին կարգադրվում էր անմիջապես մեկ զորամաս նետել Շուշի և պատրաստ լինել աջակցություն ցույց տալու առաջապահ զորամասերին: Հաշվի առնելով Ասկերանի շրջանում հայ բնակչության ապստամբական տրամադրությունները՝ նախատեսվում էր օգնական լրացուցիչ ուժեր ուղարկել այնտեղ տեղաբաշխված կարմիր բանակի զորամասերին:

3. 28-րդ հեծյալ բրիգադի հրամանատար Միզյարիկովը խնդիր էր ստանում՝ ուժեղացնել զբաղեցրած շրջանի պաշտպանությունը, ինտենսիվ հետախուզություն կատարել՝ լայնորեն դիմելով գործակալների ծառայությանը՝ պարզելու համար դաշնակցական շարժման հնարավորությունը Կարյազինոյին (Դարաբուլադ) հարող հայկական գյուղերի շրջանում: Հետախուզության կողմից ստացված բոլոր տեղեկությունների և տվյալների մասին անմիջապես պետք է ղեկուցվեր դիվիզիայի շտաբ:

Պաշտպանական նոր բնագծերում ամրանալու՝ խորհրդային

¹ ՀՀ ՀԱԿԻՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 154, ք. 2-4

հրամանատարության նախագուշական միջոցներն ըմբռնելի էին և թելադրված էին ծանր պարտության հետևանքներով:

1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Ջանգեզուրում ծավալված կռիվների ժամանակ Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման զորամասերն ունեին մոտ 8000 մարդ: Ահա այդ հզոր ուժի դեմ էին ճակատել զանգեզուրցիները: 1920թ. հոկտեմբերի 19-ից մինչև նոյեմբերի 9-ը Միսիանի, Ղափանի, Գեմվազի, Գողթանի ու Օրդուբադի ճակատների վրա նրանք ետ էին մղել 14 ուժգին գրոհներ, ինչպես նաև՝ բազում մանր հարձակումներ:

Կռիվների ընթացքում զորքերը և «հեղափոխական» թուրքերը կռվի դաշտում թողել էին մեծ թվով դիակներ, իսկ 1600 հոգի գերի էր ընկել: Ապստամբները գրավել էին 67 գնդացի, 400-ի շափ ձիեր, մեծ քանակությամբ ռազմական իրեր և մթերք:

Ամբողջ կռիվների ընթացքում զանգեզուրցիները տվել էին 22 սպանված՝:

Երբ կարմիր բանակի զորամասերն անցնում էին Ջանգեզուրի Քուրդիստանի տարածքով, մասնավորապես Հաջի Մամուլի շրջանով, տեղի քրդերը և աղդրեջանցիները օգնություն էին ցույց տալիս նրանց, ուղեկցում հարմար վայրերով: Նոյեմբերի 21-ին ամրանալով Ջաբուղ - Մարքիզ-Ավդալար շրջանով՝ զորքերը երկյուղ ունեին, թե կարող են հարձակման ենթարկվել տեղի բանդիտական ուժերի կողմից: Բայց այդ բանը տեղի չունեցավ: Հայտնի արյունաբերու Մուլթանբեկ Մուրադովը, իրեն հայտարարելով խորհրդային իշխանության կողմնակից, կապ հաստատեց նահանջող զորքի հրամանատարության հետ, նրան տեղյակ պահեց, որ զինյալ քրդերը և աղդրեջանցիները պաշտպանելու են զորքերի նահանջի գիծը: Կատարելով իր խոստումը՝ Մուլթանբեկ Մուրադովը Գորիսից 18 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք գտնվող Քաչալդաղի կողմից հայերի դեմ հանեց թվով 500 հետևակ և 600 հեծյալ քրդերի, սակայն համարձակություն չունեցավ նրանց մարտի նետելու:

Քրդերի օգնությունը խորհրդային զորքերին չէր կարող վճռորոշ լինել: Փոխադրական միջոցների քայքայվածության, հատկապես ձիերի զանգվածային կորստի պատճառով դեպի Ղարաբաղ նահանջող զորքերը տանջալից դժվարություններ էին կրում: Նահանջը, փոքր քացառություններով, կատարվում էր

* Մենք այստեղ կարմիր բանակի կորուստների մասին կոնկրետ թիվ չենք նշում, քանի որ դեպքերին նվիրված գրականության մեջ և արխիվային փաստաթղթերում բերված տվյալների միջև մեծ տարբերություն կա: Նժդեհի հողվածներում և զորքերում, ինչպես նաև դաշնակցական պատմագրության մեջ Ջանգեզուրում միայն սպանված խորհրդային զինվորների և հրամանատարների թիվը հաշվվում է ավելի քան 5000, այն դեպքում, երբ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարների գեկույզագրերում, բանակի հրամանատարության, մասնավորապես շտաբի տեղեկագրերում այդ թիվը տատանվում է 1500-ից 1800-ի սահմաններում, որը ակնհայտորեն նվազեցված է: Մեր հաշվումներով սպանվածների թիվը տատանվում է 2500-ից 3000-ի միջև:

** Այս տվյալը Նժդեհինն է, որը, մեր կարծիքով, խիստ նվազեցված է.

ուորով: Գորիս - Շուշի խճուղային ճանապարհը, աշնանը տեղացած հորդ անձրևներից առաջացած հեղեղումների պատճառով, գրեթե անանցանելի էր դարձել:

Չանգեզուրում 1920թ. աշնանը խորհրդային զորքերի կրած ծանր պարտության պատճառները բազմազան էին: Այդ պատճառների թվում հատկապես առանձնանում են մի քանիսը, որոնք և որոշեցին ռազմական գործողությունների ընթացքը և ելքը:

Ամենից առաջ նշենք, որ 11-րդ կարմիր բանակի՝ Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորումը ստեղծվեց մեծ շտապողականությամբ և մույսպիսի շտապողականությամբ էլ արշավանքի գնաց գավառի վրա:

Բանակի հետախուզական մարմնի անբավարար աշխատանքի հետևանքով հրամանատարությունը ճիշտ պատկերացում չուներ Չանգեզուրում տիրող իրավիճակի, հակամարտող ուժերի հարաբերակցության, զանգվածների տրամադրությունների մասին: Հրամանատարության մոտ նախապես այն կարծիքն էր ստեղծվել, որ գավառի հայկական ուժերին հաղթահարելը երեք-չորս օրվա խնդիր է: Հենց այս սխալ հաշվարկից ելնելով է, որ հրամանատարությունը հարկ չհամարեց անհրաժեշտ ռեզերվներով ամրապնդել Չանգեզուր գնացող զորքերի թիկունքը:

1920թ. դեկտեմբերի 20-ին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի նախկին հրամանատար Ն. Նեստերովսկին և կոմիսար Ռ. Բերեժկոն ծավալուն զեկուցագիր էին ներկայացրել Կովկասյան ռազմաճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեին՝ 11-րդ բանակի հրամանատարության կողմից բանակի ստորաբաժանումներին 1920թ. նոյեմբերի 22-ին տրված թիվ 712 հրամանի կապակցությամբ¹: Չեկուցագրում տրված էր դիվիզիայի կրած պարտության պատճառների վերլուծությունը՝ փաստաթղթի հեղինակների տեսանկյունից: Սակայն զեկուցագրի մեջ բերված պատճառները վերաբերում էին ոչ միայն կոնկրետ այդ դիվիզիային, այլև 1920թ. աշնան բոլոր ամիսներին 11-րդ բանակի՝ Չանգեզուրում կռիվ մղած ու պարտված բոլոր զորամասերին:

Չեկուցագրի հեղինակները վճռականորեն մերժում էին իրենց ներկայացված բոլոր հիմնական մեղադրանքները՝ նշելով, որ 28-րդ դիվիզիայի անհաջող գործողությունների պատճառների հիմնավորումները, որոնք արձանագրված են հրամանի մեջ, չեն համապատասխանում իրականությանը: Նրանց կարծիքով, Չանգեզուրում 28-րդ դիվիզիայի գործողությունները ստուգելու համար նշանակված հանձնաժողովը խիստ մակերեսորեն էր ծանոթացել ռազմական գործողությունների ընթացքին և այդ իսկ պատճառով թույլ էր տվել փաստերի կոպիտ խեղաթյուրում:

¹ ՀՀ ՀՎԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 163, ք. 1-8:

Փոխանակ բացահայտելու անհաջողությունների իսկական պատճառները՝ դրանք շուտափույթ վերացնելու և վիճակը շտկելու համար, համաձայնաժողովը զբաղվել էր երկրորդական պատճառներ որոնելով: Նա չի անդրադարձել կրած պարտությունների մեջ բանակի հրամանատարության ունեցած մեղքերին, որոնք շատ ավելին են, քան դիվիզիայի հրամանատարության թույլ տված սխալներն ու բացթողումները:

Ձեկուցագրում շեշտված էր, որ եթե ծանր մեղադրանք է հարուցված 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարությանը, ապա նման մեղադրանք պիտի հասցեագրված լինի նաև Չանգեզուրի հարվածող խմբավորմանը, որի հրամանատար Կուռիշկոն նաև 18-րդ հեծդիվիզիայի հրամանատարն էր: Չնայած խմբավորման գորքերի թիվը 28-րդ դիվիզիայի համեմատությամբ երեք անգամ ավելի էր, բայց այն նույնպիսի ծանր պարտություն էր կրել, ինչպիսին կրել էր 28-րդ դիվիզիան: Խմբավորման հրամանատարությունը ոչ միայն չի կարողացել բարելավել դրությունը, այլև, ընդհակառակը, 28-րդ դիվիզիայի գորամասերը դրել է էլ ավելի վատթար վիճակի մեջ: Յոթնօրյա մարտերի ընթացքում խմբավորման կազմում կովող 28-րդ դիվիզիայի մարտիկների 3/4 մասը, բառիս իսկական իմաստով, հյուծված էր, և պետք էր զարմանալ կարմիրբանակայինների հերոսության ու բարձր գիտակցականության վրա, որ նույնիսկ այդ անտանելի պայմաններում շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ: Խմբավորման կազմում դիվիզիայի գործողությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ առանց գլխավոր պատճառների վերացման ինչպես դիվիզիայի, այնպես էլ խմբավորման հրամանատարությունը անգոր էին փոխելու իրավիճակը:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման պարտության համար հրամանատար Կուռիշկոն ոչ միայն չէր պատժվել, այլև նրան չէր արվել որևէ դիտողություն, ավելին՝ ստացել էր մարտական նոր, կարևոր առաջադրանք

Թերի համարելով 28-րդ դիվիզիայի պարտության պատճառների մասին համաձայնաժողովի արձանագրած փաստարկները՝

* Չանգեզուրից Պյոտր Կուռիշկոյի մեկնելուց հետո 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը (Լորբեյսնուն տեղակայված գորամասերի հաշվին համալրեց նրա 18-րդ հեծյալ դիվիզիան, և այն նետեց Վրաստանի դեմ: 1921 թ. փետրվարի 17-ին, առաջանալով Աղնախի ուղղությամբ, 59-րդ հրաձգային ռիզլիայի գորամասերը, հաղթահարելով վրացական բանակի ամրացված դիրքերը, գրավեցին Չաքաբայայից 30 կմ հարավ-արևմուտքում գտնվող Լազոդեխին, իսկ այդ նույն ժամանակ 18-րդ դիվիզիայի հեծյալները լողալով անցնում են Ալազան գետը և ուղղորդում վերցնում դեպի Ֆարսկին Կողոզցի՝ Ջարաբայայից 50 կմ հարավ-արևմուտք: Դիվիզիայի հրամանատար Կուռիշկոն որոշում է շրջապատել գորանոցները Ֆարսկին Կողոզցիում, որտեղ ամրացել էին մենչևիկյան զորքերը և, մեծ կորուստներից խուսափելու համար, դրանք գրավել գիշերը: Փետրվարի լույս 18-ի գիշերը նա հրաման է արձակում հարձակման մասին և ինքը 103-րդ հեծյալ գնդի 1-ին հեծկալաշտի գլուխն անցած, նետվում է գրոհի և այստեղ էլ, կռվի բեմ պահին, գոհվում հակառակորդի զնդակից (տես *А. Кел тес, Источеностна и гужанская война в Закавказье*, 378-379):

Նեստերովսկին և Բերեժկոն նշում էին, որ իրենք մտադիր են ճիշտ լուսաբանել եղելությունը, որպեսզի բարձր հրամանատարության համար պարզ լինի անհաջողությունների պատկերը, և որպեսզի հետագայում չկրկնվեն այն սխալները, որոնք «թանկ են նստել կարմիր բանակի վրա»:

Առանձին-առանձին մեջբերելով թիվ 712 հրամանի կետերը՝ նրանք, այնուհետև, այդ կետերի դիմաց տալիս էին իրենց բացատրությունները:

Հրամանում ասված էր, որ դիվիզիայի հրամանատարությունը, անբավարար գնահատելով Ջանգեզուրի շրջանում ստեղծված ռազմական իրադրությունը, չի ձեռնարկել նախագոյաշական միջոցներ՝ ապստամբական խմորումները ժամանակին կանխելու համար: Ձեկուցագրի հեղինակները գրում էին, որ այդ հաստատումը իրականությանը չի համապատասխանում: 28-րդ դիվիզիայի մասերը 'Լարաբադ գալուն պես սկսել են Ջանգեզուրի խորհրդայնացման համար պայքարը: Սկզբում զորամասերը գրավել են Գորիս - Անգեղակոթ - Նախիջևան խճուղու երկայնքով մի նեղ շերտ, բայց «գեներալ Դրոյի հարձակվող զորամասերի և գնդապետ Նժդեհի ուժերի ջախջախման գուզընթաց» լայնացրել են այդ շերտը, հետո գրավել նաև Կատարի շրջանը: Ըստ որում, գրաված բոլոր վայրերում դիվիզիայի համապատասխան ծառայությունները աչալորջ հետևել են, որպեսզի ժամանակին խափանեն բնակչության ապստամբական փորձերը, բայց դա չի հաջողվել, որովհետև Ջանգեզուրի զգալի մասը ռազմական գործողությունների ամբողջ ժամանակահատվածում «գտնվել է Նժդեհի զինյալների ազդեցության տակ»: Բնակչության վերաբերմունքը, որ սկզբում կարմիր բանակի հանդեպ ընդհանուր առմամբ դրական էր, գնալով օրեցօր մեծապես վատացավ, որովհետև Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության, մարզային Հեղկոմի և 11-րդ բանակի հրամանատարության կողմից ոչ մի միջոց չձեռնարկվեց չքավոր գյուղացիների, խորհրդային ծառայողների, միլիցիայի և փախստականների դրությունը բարելավելու համար: Ջանգեզուրը նման էր աշխարհից լիովին անջատված, լքված մի կտորի, որտեղ գտնվող 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը ոչ միայն չէին կարողանում իրենց միջոցներով օգնել գավառին, այլև գնալով իրենց դեմ էին հանում բնակչության նորանոր շերտերի:

Հրամանում արձանագրված էր, որ դիվիզիայի համապատասխան ծառայությունները բնակչության շրջանում չեն տարել անհրաժեշտ քաղաքական աշխատանք, մասնավորապես, խորհրդային իշխանության գաղափարների պրոպագանդ: Կտրակա-նապես մերժելով այդ մեղադրանքը՝ Նեստերովսկին ու Բերեժկոն նշում էին, որ, ընդհակառակը, Ջանգեզուրի շրջանները գրավելուց

հետո գործառնաժողովի ղեկավարները և ղիվիզիայի պրոպագանդի մասի աշխատողները շատ ժամանակ են հատկացրել բնակչության շրջանում խորհրդային իշխանության գաղափարների պրոպագանդին, գավառային հեղկոմի և ղիվիզիայի հրամանատարության կողմից տեղեկում, առանց հետաձգելու, ստեղծվել են գյուղական հեղկոմներ, մույնիսկ կոմբոյներ, հրավիրվել են միտինգներ, տարածվել է խորհրդային գրականություն, ցրվել են թուղիկներ: Բայց այդ ամենը բնակչությունն ընկալել է որպես խոսքեր, քանի որ ո՛չ Բաքվի, ո՛չ բանակի և ո՛չ էլ գավառի իշխանությունների կողմից ոչինչ չի արվել, որպեսզի կոնկրետ գործերով նրանց ցույց տրվի խորհրդային իշխանության գերազանցությունը մինչ այդ եղած իշխանության համեմատությամբ: Խոսքից բացի անհրաժեշտ է եղել նաև գործ, սակայն կենտրոնի կողմից միայն մի անգամ, այն էլ 4-5 ամիս հետո է ուղարկվել հատկացվել Ձանգեգուրին, որն արտահայտվել է միայն «գյուղացու շաբաթ» անցկացնելու ժամանակավերա՞յ ձևով: Ամբողջ Ձանգեգուրն արդեն ապստամբել էր, և հեղկոմների մի մասն անցել էր ապստամբների կողմը:

28-րդ ղիվիզիայի հրամանատարը և ղիվկորական կոմիսարը մերժում էին նաև հանձնաժողովի ղեկուցագրում արձանագրված ուրիշ մեղադրանքներ: Նրանք միաժամանակ տեղեկացնում էին Ս. Օրջոնիկիձեին. որ իրենք բանակի հրամանատարության կողմից ուղարկված հանձնաժողովի անդամներին Գորիսում առաջարկել են մեկնել Արծվանիկի ճակատ, տեղում ծանոթանալ ռազմական գործողություններին, որպեսզի հնարավոր լինի ճիշտ պատկերացում կազմել իրավիճակի մասին, բայց նրանք հրաժարվել են մեկնել:

Նեստերովսկին և Բերեժկոն Ս. Օրջոնիկիձեին ղեկուցում էին, որ ղիվիզիայի պահանջների մասին իրենք ժամանակին հայտնել են բանակի շտաբին, բայց իրենց ղեկուցագրերը միշտ անհետևանք են մնացել, և հենց բանակի հրամանատարությունն է պատասխանատու Ձանգեգուրում գտնվող գործառնաժողովի թիկունքի անմխիթար վիճակի համար: Ուստի նրանք գտնում էին, որ անհաջողությունների իսկական պատճառները բացահայտելու խնդրով նպատակահարմար է, որ զբաղվի ոչ թե բանակի, այլ ռազմաճակատի հրամանատարությունը՝ հետաքննության համար ուղարկելով իր հանձնաժողովը:

Վերջում Նեստերովսկին և Բերեժկոն Սերգո Օրջոնիկիձեին խնդրում էին՝ նկատի ունենալով անցյալի իրենց մարտական ծառայությունները, արդարացնել և վերականգնել իրենց նախկին հեղինակությունը և հնարավորություն տալ աշխատելու նոր եռանդով: Հեղափոխության գործին իրենց նվիրվածությունը կրկին ցույց տալու համար նրանք խնդրում էին նաև իրենց հանել 11-րդ

բանակի շարքերից և ուղարկել ցանկացած ռազմաճակատ¹:

Ն. Նեստերովսկու ու Ռ. Բերեժկոյի զեկուցագրում, արխիվային ուրիշ փաստաթղթերում նույնպես բերված են նաև Ջանգեզուրում կարմիրբանակային զորամասերի ծանր պարտության ուրիշ պատճառներ.

1. Ռազմական գործողությունների ընթացքի վրա խիստ բացասաբար էր անդրադարձել անհրաժեշտ փոխադրական միջոցների պակասը: Գրավված վայրերում մթերվում էր պարենի և անասնակերի 40-50%, իսկ մնացածը պետք է լրացվեր Նվախ կայարանից: Բայց փոխադրամիջոցները չէին բավականացնում այդ խնդիրը կատարելու համար: Դաշտային աշխատանքների ժամանակ զյուղացիները հրաժարվում էին կարմիր բանակի զորամասերին գրաստներ ու սալեր տրամադրելուց, մյուս կողմից՝ տրանսպորտային եղած սուղ միջոցները շարքից արագ դուրս էին գալիս կոմունիկացիոն գծերի երկար լինելու և չափից ավելի լարված փոխադրումների պատճառով: Տրանսպորտային գումակների ցածր արդյունավետության մասին է վկայում հետևյալ փաստը. սեպտեմբերին բանակի հրամանատարությունը 28-րդ դիվիզիային տրամադրեց 32-րդ դիվիզիայի ոչ մեծ տրանսպորտը, որը, սակայն, տեղ չհասավ, ավելին՝ այն նույնիսկ ի վիճակի չեղավ ինքն իրեն կերակրելու, և, ի վերջո, ետ կանչվեց իր զորամաս:

Ջանգեզուրում գտնվող զորքերի հրամանատարներն ամռան ամիսներին բանակի ղեկավարությունից պահանջել էին Նվախ - Աղդամ շրջան բերել ավտոտրանսպորտ և ուրիշ անվավոր փոխադրամիջոցներ, բայց բոլոր խնդրանքները մնացել էին անհետևանք: Եվ երբ արդեն վրա էին հասել անձրևախառն, ձյունոտ եղանակները, երբ մթերքի և կերի պակասը դարձել էր ճգնաժամային, այն ժամանակ միայն բանակի հրամանատարությունը Ջանգեզուր էր ճամփել 8 բեռնատար ավտոմեքենա, որոնք երկար ժամանակ մնացել էին Բարդայի և Աղդամի միջև ընկած ճանապարհներին, իսկ երբ, վերջապես, ճանապարհ էին ընկել, չէին կարողացել արագ շարժվել, քանի որ Նվախ - Գորիս խճուղին քայքայվել և շարքից դուրս էր եկել: 28-րդ դիվիզիային տրամադրված 100 կառքերը ձիերի բացակայության պատճառով մի կողմ էին ընկած: Հատկանշական է նաև, որ հարվածող խմբի հրետանավորները, կանգ առնելով Գորիս քաղաքից հինգ կիլոմետրի վրա, մի քանի օր մատնվել էին անգործության, որովհետև չէին կարողանում հրանոթները առաջ մղել՝ լծկաններ չլինելու պատճառով²:

2. Անհոգություն էր դրսևորվել զորքերին պարենով ապահովելու հարցում: Անհրաժեշտ քանակի պարեն չունենալու

¹ ՀՀ ՀՊՀՖԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 163, ք. 8.

² Նույն տեղում, ք. 3:

պատճառով զինվորները տեղական բնակչությունից բռնությամբ ու առանց որևէ փոխհատուցման վերցնում էին մթերքներ՝ դրանով իսկ առաջ բերելով նրա զանգվածային դժգոհությունը:

3. Խիստ անբավարար է եղել հանդերձավորումը, որը նախատեսված չէր անձրևոտ օրերի համար: Ձանգեզուր գալուց առաջ 28-րդ հրաձգային դիվիզիան Բաքվում ստացել էր 18.000 զույգ կոշիկ և 7000 ձեռք խտալական մահուդից կարված համազգեստ: Համազգեստի մի մասը զինվորները Ձանգեզուր գալու ճանապարհին, երբ դեռ ամառ էր, վաճառել էին կամ փոխանակել սննդամթերքի հետ: Ինչ վերաբերում էր կոշիկեղենին, ապա այն լեռներում այնքան արագ էր մաշվում, որ մի քանի օր տևած երթերից հետո այլևս պետքական չէր լինում, և կարմիրբանակայինները մնում էին բոքիկ: Չնայած զինվորական զգեստներ տրամադրելու մասին ստորաբաժանումների կողմից բանակի հրամանատարությանը ներկայացրած բազմաթիվ հայտերին, ոչինչ չէր արվել կարգավորելու համար այդ հարցը: Ուտաբոքիկ-սոված, համազգեստ չունեցող զինվորների թիվը աճում էր ամեն օր, որի հետևանքով շատերը ոտքերի ցրտահարությունից դուրս էին գալիս շարքից, մեծ տարածում էին գտել ցրտից ու քաղցից առաջացած հիվանդությունները: Այդ բոլորի հետևանքով խիստ իջել էր զորամասերի մարտունակությունը: Եվ այդպիսի անտանելի վիճակում գտնվող մարտիկները կարգադրություն էին ստացել՝ կտրել ձյունածածկ լեռներն ու ձորերը և հակառակորդին հաղթել 3-4 օրում:

4. Նժդեհի գորաջուկատները մեծ հաջողությամբ էին օգտագործում տեղանքը: Դարանակալելով անմատչելի լեռնածերպերում և անդնդախոր կիրճերում՝ նրանք սրընթաց հարձակումներ էին գործում կարճիւր բանակի զորամասերի վրա, դրանց հարվածում թևերից ու թիկունքից: Քաջ ծանոթ լինելով իրենց երկրին՝ զանգեզուրցիները թաքնվում էին բնական ամրություններում, հանկարծակի կրակ բացում ժայռաճեղքներից ու քարանձավներից:

5. Բանակի հրամանատարությունն անբավարար էր տիրապետում լեռնային պայմաններում ռազմական գործողություններ վարելու տակտիկային: Ինչպես ասվեց, անդամալույծ էր եղել տրանսպորտային ծառայությունը, չկային փոխադրության համապատասխան միջոցներ: Առանց այն էլ վատ ճանապարհները շարքից դուրս էին եկել, և այդ պատճառով կտրվել էր կապը թիկունքի և լեռներում իրարից անջատ գործող զորամասերի միջև: Հեծյալ գնդերը, ծանր հրետանին, տեխնիկական զորամասերը,

¹ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 163, ք. 5:

գումակը չէին կարողանում հաղթահարել լեռնային ոլորապտույտ, նեղ ու քարքարոտ ճանապարհները, իսկ կածաններով շարժվելը համարյա անհնար էր, քանի որ դրանք գտնվում էին հայերի մշտական հսկողության և կրակի տակ:

6. Վատ էր աշխատում հետախուզությունը, որի հետևանքով հրամանատարությունը հստակ պատկերացում չուներ հակառակորդի ուժերի քանակի, նրա դիտավորությունների մասին, չգիտեր, թե ինչն է Նժդեհի հաջողությունների պատճառը: Բանակի հրամանատարությունը հաշվի չէր առել այն վիճակը, որի մեջ հայտնվել էր հայ ժողովուրդը: Հայաստանի վրա թուրքական արշավանքը, պատերազմում հայկական զորքի պարտությունը, գավթած տարածքներում թուրքերի գազանությունները, յուրերն այն մասին, որ Խորհրդային Ռուսաստանը զենքով օգնում է Հայաստանի վրա արշավող քեմալականներին, այդ ամենը ծայրաստիճան լարել էին իրադրությունը Չանգեզուրում: Բնակիչները լի էին վճռականությամբ՝ արյան գնով պաշտպանել հայրենիքի գոնե այն հողակտորները, որտեղ չէր հասել թուրքի ավերիչ ձեռքը: Այդ ամենին գումարվեց թուրքական գունդը մարտի մեջ նետելու՝ 11-րդ բանակի հրամանատարության անհավասարակշիռ որոշումը, որը շատ թանկ մստեց բուլշևիկյան գործառնների վրա:

7. Հստակ չէին աշխատում գավառում ստեղծված խորհրդային մարմինները: Մի քանի ամիս շարունակ գավառի խորհրդային ծառայողները և միլիցիայի աշխատողները աշխատավարձ չէին ստացել, և նրանց շրջանում առաջ էր եկել մեծ դժգոհություն: Ամենուրեք ստեղծվել էր տնտեսական ծանր վիճակ, որի պատճառով գյուղական մի շարք հեղկոմներ ապստամբության ժամանակ անցել էին Նժդեհի կողմը:

8. Կարմիր բանակի զորքերի ռազմական գործողությունները մեծապես արգելակում էին անմպաստ եղանակները: Այդ տարի ձմեռը Չանգեզուրում շուտ վրա հասավ: Ձյան հաստ շերտը և կապտավուն սառույցը պատել էին ճանապարհներն ու անցուղիները: Անընդիստ տևողացող ձյունախառն անձրևներից լվկվել էր հողը: Վրա հասած սառնամանիքներն անհնարին էին դարձնում զինվորների երթը լեռնային ճանապարհներով, կածաններով ու լեռնանցքներով: Մառախուղի մեջ մոտիկ տարածությունից ոչինչ չէր երևում: Անբարենպաստ եղանակի պատճառով օդային ռմբակոծիչների օդակը չկարողացավ մասնակցություն ունենալ Չանգեզուրի մարտական գործողություններին: Օդակի հրամանատար Կուզնեցովը նոյեմբերի 5-ին Պ. Կուոիշկոյին ուղարկած հեռագրում նշում էր, որ անմպաստ եղանակի պատճառով հնարավոր չէ օդ բարձրացնել սավառնակները, և որ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում

դրանք մարտի մեջ կմտցվեն: Բայց այդպես էլ մինչև վերջ դրանք անգործության մատնվեցին՝ չկարողանալով կատարել մարտական ոչ մի թռիչք:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարական կազմի ներսում մեկը մյուսին մեղադրում էր կրած ծանր պարտության համար: Բանակի հրամանատարը, կոմիսարը, շտաբը հիմնական մեղքը գցել էին 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու, դիվիզիայի կոմիսարի ու շտաբի պետի վրա: Վերջիններս, իրենց հերթին, ներկայացրած մեղադրանքները վերահասցեագրում էին բանակի հրամանատարությանը: Բայց նրանցից ոչ մեկը մեղք չուներ:

Կարմիր բանակի զորքերի պարտության հիմնական պատճառը զանգեգորցիներն էին՝ կռվում խիզախ ու անձնագոհ, իրենց երկիրն ազատ տեսնելու անկոտրում կամքով ու համառությամբ, համախմբված հայ ժողովրդի անկախ պետականության գաղափարի շուրջը:

Չանգեգորը հռչակվեց «առասպելական հերոսների, երկաթյա լեռների աշխարհ»:

**ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՊԵՏԱԽՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ՁԵՌՆԱՐԿՎԱԾ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՍՏԵՂԾՎԱԾ
ՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ ԴԱԴԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ
(1920թ. դեկտեմբեր-1921թ. ապրիլ)**

**Ներադափական վիճակը Չանգեզուում՝ գավառից
խորհրդային գործառնաքին հեռանալուց հետո**

1920 թ. նոյեմբերի 22-ի կեսօրին Գորիս ժամանեց Գարեգին Նժդեհը: Քաղաքում նրան ընդունեցին ջերմորեն, մեծ պատվով:

«Ազատ Սյունիքը» գրում էր. «Նոյեմբերի 22-ի առավոտվա ժամը 12-ին ամբողջ Գորիս քաղաքի և շրջանի ժողովուրդն ու զինվորությունը՝ խոնված Վահան Խորենու, Արշակ Ծիրինյանի և Սաքոյի շիրիմներու շուրջ, «Մեր հայրենիք ազատ, անկախ» երգելով, հայ եկեղեցու զանգակներու քաղցր դողանջներուն տակ, ադ ու հացով կը դիմավորե իր սիրելի ազատարար Նժդեհին և անոր հաղթական մուտքը կը շնորհավորե: Հազարավոր շրթունքներ օրհնութեան մրմունջներ կը բոթվեն. բոլորին դեմքին վրա կը փայլե ազատութեան ժպիտը»:

Գորիս գալու օրը Նժդեհին առաջին անգամ հայտարարեց «Ազատագրված Սյունիքի ազգաբնակչության համագումար» հրավիրելու անհրաժեշտության մասին: Նույն օրը կազմվեց բուն Չանգեզուրի համար յոթ հոգուց բաղկացած «Գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդ», որին և ժամանակավորապես հանձնվեց ապստամբ երկրի բախտը: Այն հանդիսանալու էր երկրի բարձր իշխանությունը՝ մինչև համագանգեզուրյան համագումար հրավիրելը և իշխանության մարմիններ ստեղծելը: Այդ ժամանակավոր խորհուրդը նաև պիտի զբաղվեր համագումար հրավիրելու նախապատրաստական աշխատանքներով: Ապա Նժդեհը հասարակությանը դիմում է հետևյալ հայտարարությամբ.

«Հայտնում եմ ի գիտություն հասարակության, որ ընտրված բուն Չանգեզուրի գյուղացիության ժամանակավոր խորհուրդը հաստատում եմ իր պաշտոնում և հրամայում եմ ենթարկվել խորհրդից եղած կարգադրություններին:

Հակառակվողները կը պատժվեն ամենախիստ կերպով»³:

Նույն օրը՝ նոյեմբերի 22-ին, Գորիսի հայ կանայք Նժդեհին մերկայացրին գրավոր մի բողոք. որի տակ դրված էր 100

¹ «Ազատ Սյունիք» թերթ, 1920, 25 նոյեմբերի.

² «Ազատ Սյունիք» ժողովածու, էջ 43

³ Վ. Ինճեղյան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 109:

ստորագրություն: Նրանք Նժդեհին զայրացած բողոքում էին, որ Չանգեզուրում մի քանի ամիս տևած բոլշևիկյան իշխանությունը մեծ չարիքներ է բերել զավառի բնակչությանը: Այդ իշխանությունը, ասված էր դիմումի մեջ, «անգթությամբ քայանցեց խեղճ ու աղքատ գյուղացիներին՝ որից վերցնելով լծկան եզր, որից՝ ձին, որից՝ կով ու ոչխար... Չբավականանալով դրանով, նա յուր ճիրաններն ուղղեց դեպի անգոր ու խեղճ հայ կիներ՝ նրա գլխի զարդն ու ոսկե գոտին խլելով...»: Նրանք հատկապես աններելի էին համարում, որ կարմիր բանակի զորքերի հետ բոլշևիկները զավառ էին ուղարկել արյունարբու թուրքերին: «Այդ ուղարկած «կարմիր» ասկյարներն էլ կարմիր արյան վրեժից չվախենալով, մտնելով հայաբնակ գյուղերը, ազատություն տվեցին վաղեմի վրեժին ու զազանաբար կոթերին, կոտորելով երիտասարդներին, բռնաբարելով հայ կանանց ու անմեղ օրիորդներին, նետելով նրանց զանազան անբուժելի հիվանդությունների գիրկը»: Բերելով այդ փաստերը՝ կանայք այնուհետև դառնությամբ գրում էին. «Մենք շատ էինք լսել Տաճկաստանի սարսափ ու զուլումների մասին, բայց այնպիսի բարբարոսություններ, ինչպիսիք եղան Չանգեզուրում, չէինք տեսել: ...Հայտնելով Ձեզ, պարոն հրամանատար, մեր խորին շնորհակալությունները, որ դուք մեզ ազատեցիք մեր անունը արատավորելուց, աղաչում ենք Ձեզ՝ եղեք այնուհետև էլ մեր պաշտպանն ու փրկիչը, որպեսզի երկրորդ անգամ նրանք չհանդգնեն ոտք կոխելու մեր երկիրը՝ իբրև մեր ազատարար...»

Մեր միակ հույսը՝ Դուք եք, Դուք, որ կանգ չառաք ոչ մի խոչընդոտի առաջ, Դուք, որ կարողացաք մեզ փրկել խորհրդային կոչված մուսավաթական կառավարության չարիքներից: Եղեք մեր փրկիչը ապագայում և ընդմիշտ»:

Այդ օրերին ամբողջ Չանգեզուրում եռանդուն աշխատանք էր տարվում հաշվելու այն նյութական վնասները, որոնք հասցվել էին զանգեզուրցիներին: Այդ ամենի հիման վրա Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդի՝ Գորիսում 1920թ. նոյեմբերի 30-ին տեղի ունեցած նիստում հաստատվեց ընդարձակ մի արձանագրություն 1920թ. հուլիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 20-ը բոլշևիկյան զորքերի և խորհրդային իշխանությունների կողմից Չանգեզուրի բնակչության տարբեր խավերի նկատմամբ կատարած սպանությունների, բռնագրավումների և բռնությունների մասին²:

Չանգեզուրում կարմիր բանակի զորքերի և աղյուքեջանական զինված կազմավորումների կրած ծանր պարտությունները Աղյուքեջանի իշխանությունների մոտ առաջ էին բերել վրեժխնդրության նոր մղույցք, սկսվել էր հայերի զանգվածային ձերբակալությունների նոր ալիք: Ռանտարկյալները ենթարկվում

¹ Վ. Գեորգևան, 1 եռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 110-111.

² ՀՀ ԴՀԿԿ(Լ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 11, 11-ի շրջերես, 11»

էին ծեծի, կտտանքների ու ստորագումների: Բանտարկյալների թվում հատկապես շատ էին Ղարաբաղից և Զանգեզուրից գերված հայերը՝ դաշնակցական գործիչներ, ինքնապաշտպանության մարտիկներ: Նրանց մեծ մասի գործերի քննությունը համձնված էր ռազմադաշտային բարձրագույն տրիբունալին, որի նախագահ Հաջինսկին հայտնի էր իր կատաղի աստվությամբ դեպի հայությունը և այն ամենը, ինչ հայկական էր: Տրիբունալի ոլոշմամբ գնդակահարվել էին Գրիգոր Հակոբյանը (Գանձակից)՝ իր ընկերների հետ (16 հոգի), Ղարաբաղից Պողոս Մելիք-Եգանյանցը, Արամ Ղուբարյանը՝ Զանգեզուրից և շատ ուրիշներ, համարյա բոլորն էլ դաշնակցականներ կամ համակիրներ: Իրենց վախճանին էին սպասում հարյուրավոր ուրիշ զանգեզուրցիներ և դարաբաղցիներ, այդ թվում նաև Ղափանի Առաջածոր գյուղում 1920 թ. հուլիսին կարմիր բանակի զորամասի կողմից առևանգված և որպես պատանդ Բաքու տարված Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը: Նրանց բոլորի «մեղքը» քաղաքական էր, բայց տրիբունալի կողմից դատվում էին իբրև բանդիտներ:

Հայաստանի կառավարությունը ձեռնարկում էր հնարավոր բոլոր միջոցները՝ փրկելու համար ձերբակալվածների կյանքը՝ հատկապես գերիների փոխանակման միջոցով:

1920թ. նոյեմբերի 9-ին Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը հանդիպում է ունենում Նարիման Նարիմանովի հետ և նրան ներկայացնում է բողոքի նոտա Զանգեզուրից և Ղարաբաղից Բաքու գերի բերված անձնավորությունների նկատմամբ կատարվող հաշվեհարդարների՝ դատավարությունների և գնդակահարությունների առիթով¹:

Հայ դիվանագետի այն հարցին, թե ուրոնք էին գնդակահարված հայերին ներկայացված մեղադրանքները, Նարիմանովը պատասխանում է, որ հիմնական մեղադրանքը բանդիտիզմն է և «մենք բանդիտներին պետք է ոչնչացնենք»։ Բանդիտ էր համարվել նաև Տիգրան Բեգմազար-Յուզբաշյանը, թեև 20 տարվա հարկադրանքի էր դատապարտվել «դաշնակցական կառավարության մոտ ծառայության համար»:

Մ. Հարությունյանն ասել էր, որ «եթե դուք բանդիտներ լինեի՜ն, ես երբեք չէի բողոքի, բայց դուք ձեր գաղափարական հակառակորդներն են, կողմնակից Հայաստանի կառավարության և բնական է, որ ձեր տիրապետության ձգտումների դեմ կռվել են գեները ձեռքին: Այդ մարդկանց դուք երբեք չպետք է դատեք, այլ պետք է պահեք իբրև պատանդներ կամ ռազմագերիներ՝ ժամանակին ազատելու կամ փոխանակելու համար»: Ապա Մ. Հարությունյանը հարցրել էր. «Ինչպե՞ս կվարվեիք դուք այն մարդկանց հետ, որ ձեր իշխանության դեմ ապստամբեցնեի՜ն ձեր

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, գ. 37, ք. 30-33

գործը, օգնելին ձեր թշնամուն և առհասարակ աշխատելին հեղաշրջում առաջ բերել ձեր պետության մեջ, օրինակ Գանձակի ապստամբության հեղինակներին»։ Իր տված հարցին ինքը՝ հայ դիվանագետը, պատասխանում է. «Անկասկած դուք նոցա կգնդակահարեիք և ոչ թե բանտերում կպահեիք»։ Ապա նա վկայում է, որ Հայաստանի կառավարությունը այդպես չի մտածում և այդպես չի գործում։ «Մեր կառավարությունը Հայաստանի կոմունիստներին, որոնք ամեն տեսակի ոճիր գործեցին մեր պետության և ժողովրդի դեմ, պահում է բանտարկված միայն այն պատճառով, որ նրանք գաղափարական հակառակորդներ են և պետք է փոխանակության ենթարկվեն։ Դուանցից միայն մի քանիսին այնտեղ գնդակահարեցին, որոնք առանձնապես մեծ ոճիրներ էին գործել և այն էլ գուցե ի պատասխան ձեր արարքների ընդդեմ դաշնակցականների»¹։

Մ. Հարությունյանի արտահայտած այն տեսակետին, թե երկուստեք գնդակահարություններով ո՛չ Ադրբեջանի և ո՛չ Հայաստանի կառավարությունները երբեք դրական արդյունքի չեն հասնի և որ պետք է «միանգամ ընդմիշտ վերջ դնենք դրան», Նարինանովն առարկում է՝ ասելով. «Մի՞թե մենք իրավունք չունենք գնդակահարելու մեր հանցավոր մի պաշտոնյային միայն այն պատճառով, որ նա հայ է։ Դուք կարծեք տրամադրություն ունեք բոլոր հայերին պաշտպանելու»։ Դրան հետևում է հայ դիվանագետի պատասխանը. «[Ես] երբեք ձայն չեմ բարձրացնի, եթե դուք ձեր զեղծարար հայ պաշտոնյային պատժում եք, դա ձեր իրավունքն է, բայց միշտ կբողոքեն և անթույլատրելի կհամարեն, երբ դուք «բանդիտ» անվան տակ պատժում եք հեղափոխական մարդկանց, որոնք զենքը ձեռքին պաշտպանել են իրենց ժողովրդի անկախությունը»²։

Ն. Նարինանովի հետ հանդիպման մասին իր կառավարությանն ուղղած զեկուցագրում Մ. Հարությունյանն առաջարկում էր որոշ սպառնալիքով բողոքի մի հեռագիր ուղղել Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությանը և Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմին, քանի որ «ի վերջո, եթե մեկը կա, որ այս փոխադարձ գնդակահարումների մեջ որոշ շահագրգռություն է զգում, դա այդտեղի [Ադրբեջանի, Բաքվի-Ա.Ս.] հայ կոմունիստներն են, որոնք կուզենային Հայաստանում բանտարկված իրենց ընկերներին [փոխանակության միջոցով] փրկել։ Ես մույնիսկ համոզված եմ, որ [Ադրբեջանի] ռազմա-

¹ Մ. Հարությունյանի նկատի ունեն 1920 թ. աշնանը Գանձակի, իստկապե Զեզամի և Ըամխորի շրջաններում ծայր առած ապստամբական շարժումը, որի լնրագրում լավ զինված ադրբեջանական խմբերը պարբերական հարձակումներով հանգիստ չէին տալիս փոլիաթիվ խորհրդային զորամասերին։ Ապստամբության նպատակն էր տալու խորհրդային իշխանությունն [Ադրբեջանում]։

² ՀՀ ՀԿԳԿՊՊՈՒ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 31-32։

³ Նույն տեղում, ք. 32։

դաշտային տրիբունալն այնպիսի վճիռներ է կայացնում ու իրագործում, որպեսզի նույն բանն առաջ բերի նաև Հայաստանում կոմունիստների վերաբերյալ: Թե դաշնակցականների և թե՛ հայ կոմունիստների ոչնչացումը հավասարապես ձեռնադրել է այստեղի թուրք «կարմիրներին»¹:

Բաքվում և Ադրբեջանում կատարվող հայ գործիչների նոր ձերբակալությունների ու հաշվեհարդարների մասին լուրերը հասնում էին Ջանգեզուր և այստեղ առաջացնում էին փոխադարձ վրեժխնդրության զգացումներնրի բռնկում:

Ջանգեզուրն ագատագրելուց հետո Նժդեհը կարգադրեց խստագույն պատժի ենթարկել բոլոր նրանց, ովքեր նպաստել էին բոլշևիկյան գործերի ներխուժմանը գավառ, տոն տվել այնտեղ կատարված անօրինականություններին ու խժոժություններին:

Դեռ գավառում մղվող կռիվների ժամանակ գնդակահարվեցին Գորիսից եկած և Գևախի ռազմաճակատում գերի ընկած մի շարք կոմունիստներ, որոնց թվում էր կոմունիստական ջոկատի հրամանատար Յաշա Մկրտչյանը: Ապստամբության օրերին գերվեցին և գնդակահարվեցին բոլշևիկների գավառային կազմակերպության ղեկավարներ Քրիստափոր Մկրտչյանը և Ավետիք Գուլոյանը (Սեյրի), ակտիվ կոմունիստներ Արտեմ Ջանունցը, Արամ Մուսայելյանը, Նրեմ Խորշուդյանը և ուրիշներ: Մի քանի գերի կոմունիստներ գնդակահարվեցին Սիսիանի Անգեղակոթ գյուղում: 40-ից ավելի մարդու Տաթևի ժայռից նետեցին անդունդը: Պատժիչ ջոկատները Շինուհայրում կատարած հարցաքննություններից հետո հրդեհեցին գյուղի հեղկոմի նախագահ Հարություն Թովմասյանի, Լևոն Գալստյանի, Ասատուր Խորշուդյանի և Ադրբեջան անցած մյուս կոմունիստների տները: Բազմաթիվ գյուղացիների հետ ձերբակալվեցին և Տաթևում բանտարկվեցին, օրինակ, Ասատուր Խորշուդյանի մայրը, քույրը և կրտսեր եղբայրը՝ Արշակ Խորշուդյանը: Ավելորդ պատիժների ենթարկվեցին նաև գյուղի մի շարք ուրիշ կոմունիստների հարազատներն ու ազգականները:

Անշուշտ, այստեղ խոսում էր վրեժխնդրության կիրքը: Դեռ չէր չորացել ժողովրդական գործին անհունորեն նվիրված Արշակ Շիրինյանի և Վահան Խորենու արյունը, որոնք զազամաբար խոշտանգվել էին Գորիսի բանտում, դեռ թարմ էր գնդակահարված տասնյակ ազգային գործիչների հիշատակը:

Այդ բոլորը ճիշտ է, բայց դա չէր արդարացնում արդեն գերի կամ անպաշտպան հայ մարդկանց փոխվրեժով կատարվող սպանություններն ու բռնությունները:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿԴԱ, ֆ. 4047, ց. 2, ց. 37, ք. 33.

Գորիս գալով՝ Նժդեհը Զանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդի ներկայացուցիչ Աշոտ Մելիք-Մուսյանին համձնարարեց գնալ Նրևան, կառավարությանը հաղորդել գավառի վերջին դեպքերի մասին, ինչպես նաև սպասվելիք հետագա վտանգներին դիմագրավելու համար խնդրել ռազմական օգնություն: Մելիք-Մուսյանը կազմեց կառավարությանն ուղղված հիշատակագիր, որը համաձայնեցնելով Նժդեհի հետ Գորիսից մեկնեց Նրևան: Նոյեմբերի 24-ին նա կառավարությանը ներկայացրեց այդ հիշատակագիրը, որի մեջ ասված էր. «Զանգեզուրը, ինչպես հայտնի է, փաստորեն երբեք (նկատի ունենում է 1918-1920թթ.- Ա.Ս.) Հայաստանի անբաժան մասը չի կազմել. նա ունեցել է ինքնուրույն կյանք՝ կառավարվելով սեփական ինքնավարությամբ: Հայաստանի կառավարությունն անտես առնելով այս հանգամանքը՝ ի վնաս սեփական իսկ շահերի, մասնավորապես առանց Զանգեզուրի ժողովրդի կամքն իմանալու, սույն թվի օգոստոսի 10-ին կնքում է մեծամասնականների հետ անպատվաբեր մի դաշնագիր՝ Զանգեզուրի անկախ ժողովրդի դատը համարելով վիճելի, իսկ կառավարությունը՝ խորհրդային: Թե ինչ կորստաբեր հետևանքներ պիտի ունենար այդ դաշնագրի իրականացումը ողջ Հայաստանի համար, եթե ի չիք չդարձնեք դրա գործությունը ինքը՝ ժողովուրդը, հանձին իր սիրելի հրամանատար Նժդեհի, դա ակնհայտ կարող է լինել, երբ բոլշևիկների 9000 սվինը, Նախիջևանն անցնելով, այսօր ոտք կդնեն Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Այս բոլորից հետո թվում է՝ կառավարությունը որոշողախոհության պիտի եկած լինի, համոզվելով, որ չուր վերոհիշյալ ընթացքը տանում է, ինչպես Զանգեզուրը, նույնպես և ողջ Հայաստանը՝ դեպի կորուստ»:

Ապա հիշատակագրով կառավարությանը ներկայացվում էր պահանջ՝ վերջապես տեր կանգնել Զանգեզուրին: Զանգեզուրցիների միակ իլոճն է՝ միանալ մայր երկրին: Ուստի այդ նպատակն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է. 1. Նրանց տրամադրել թնդանոթների մի խմբակազմ (4 թնդանոթ). 2. Պահանջվող քանակի ռազմամթերք ու զենք. 3. Ռազմական լուրջ գործողություններ ձեռնարկել Զանգեզուրում. 4. Լեզալ կամ անլեզալ ճանապարհով Զանգեզուրը ճանաչել իբրև Հայաստանի տարածք և նրա կարևորագույն ռազմաճակատներից մեկը:

«Զանգեզուրի ժողովրդի, Նժդեհի և իմ անունից,- վերջում գրում էր Ա. Մելիք-Մուսյանը,- խնդրում եմ դրված հարցերին շուտ պատասխանել մեզ, որովհետև Ձեր կողմից ամեն մի դանդաղում Զանգեզուրը կարող է մատնել վերջնական կորստի: Այս հանգամանքներում սկսած գործը մենք անկարող ենք շարունակել և

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիրնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130, տես նաև Վ. Գևորգյան, 1 տոնահալաստանի ինքոսմարտը (1919-1921), էջ 112-113:

Ձեր կողմից բացասական պատասխան ստանալու դեպքում ստիպված կը լինենք երկիրը հանձնելու մեծամասնականներին, իսկ մենք, այսինքն՝ ղեկավարներս, անցնելու Հայաստան, ամբողջ պատասխանատվությունը թողնելով կառավարության վրա»¹:

Ինչպես նախկինում, այս անգամ նույնպես Ջանգեզուրի խնդրանքները անուշադրության մատնվեցին կառավարության կողմից, որին ընդամենը մի քանի օրվա կյանք էր մնացել. շուտով երկրում հաստատվելու էին խորհրդային կարգեր:

Աշոտ Մելիք-Մուսյանը Երևանից Ջանգեզուր մեկնեց Հայաստանի Հանրապետության անկման հաջորդ օրն իսկ: Ձեռնունայն Գորիս վերադառնալով՝ նա իր առաքելության անհաջողության մասին գեկուցեց Նժդեհին: Վերջինս վրդովմունքի պահերին շրջապատին հիշեցնում էր, թե կառավարությունը քանի անգամ է մերժել Ջանգեզուրի պահանջները՝ տեր չկանգնելով նրա ժողովրդին, լքել է նրան, ավելին՝ հարվածել է Սյունիքի ազատագրության գործին: «Մենք թշնամուն ենք ծեծում, Երևանը՝ մեզ»², - ասում էր նա: Հետագայում իր հողվածներից մեկում ՀՀ կառավարությունից իր բողոքները խմբավորել և շարադրել էր յոթ կետերի մեջ:

Առաջին անգամ կառավարությունը Ջանգեզուրը լքել է 1920թ. հուլիսի 5-ին, երբ երևանյան կանոնավոր զորամասը տեղի է տվել 11-րդ կարմիր բանակի զորքերի առջև և հեռացել Ջանգեզուրից³, իսկ Կապարգողթի ուժերը շարունակել են կռվել: Երկրորդ անգամ՝ 1920թ. օգոստոսի սկզբին, հանրապետության մի զորամաս՝ Ջանգեզուրի վրա հարձակվելով գրավում է Սիսիանը և Գորիսը, բայց շուտով առանց խորհրդային զորամասերին լուրջ դիմադրություն ցույց տալու թողնում ու քաշվում է Վայոց ձոր: Նրան օգնության եկած Ղափանի ուժերը ստիպված վերադառնում են Հանքեր և շարունակում Կապարգողթի պաշտպանությունը: Երրորդ անգամ՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին, Դրոն ՀՀ զինվորական նախարարի անունից մի պաշտոնական գրությամբ, համաձայն ՀՀ և ՌՄՖԽՀ պատվիրակությունների միջև նույն օրը կնքված զինադադարի, Նժդեհին առաջարկում է թողնել երկրամասը և անցնել Հայաստան: Սակայն, չենթարկվելով այդ որոշմանը, Նժդեհը շարունակում է մնալ և պաշտպանել Ջանգեզուրը: Չորրորդ անգամ՝ 1920թ. հոկտեմբերի 10-ին, այսինքն՝ ապստամբության միջոցով Ղափանը վերագրավելու օրը, կառավարությունը անորոշ ժամանակով Ջանգեզուրը զիջում է խորհրդային զորքերին, իսկ Սյունիքի պաշտպանները երկարատև կռիվներով վերագրավում են

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130, տես նաև՝ Վ. Գեորգեան, Լեռնահայաստանի ինրոսամարտը (1919-1921), էջ 112-113:

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130

³ Նկատի ունենալով Էսպեդիզիլն չոկատը՝ Դրոյի հրամանատարությանը՝

^{***} Խոսքը դարձյալ Դրոյի զվարժողած զորամասի մասին է

իրենց երկիրը: Հինգերորդ անգամ՝ 1920թ. նոյեմբերի 24-ին, Չանգեզուրի հոգսերով Երևան գնացած Աշոտ Մելիք-Մուսյանը կառավարությանը ներկայացնում է գրություն՝ ռազմական, նյութական և բարոյական օգնության խնդրանքով, բայց Սյունիք է վերադառնում ձեռնունայն՝ Վեցերորդ անգամ՝ 1920թ. նոյեմբերի 26-ին, կառավարությունը որոշում է առանց կովի տեղի տալ բիրտ ուժի առջև և դեկտեմբերի 2-ին կատարում է Հայաստանը խորհրդայնացնելու՝ Ռուսաստանի պահանջը: Նույն ժամանակ Չանգեզուրի զինյալները բոլշևիկներից լիովին ազատագրում են իրենց երկիրը և ստեղծում Սյունիքի Ինքնավարությունը¹:

Գորիսից Նժդեհն անցնում է Սիսիան:

Նախապես իմանալով այդ մասին՝ Սիսիանի բոլշևիկյան ընդհատակի ղեկավարությունը որոշում է ահաբեկության ենթարկել նրան, և այդ գործողության կազմակերպումը հանձնարարվում է կոմունիստ Հակոբ Մկրտումյանին:

Սիսիանում Նժդեհն առաջինն այցելում է Բոնակոթ գյուղը, որտեղ կազմակերպված էր մեծ հանրահավաք: Նա ելույթ է ունենում, ապա անմիջապես մեկնում Մազրա, իսկ այնտեղից՝ Շաղաթ: Հաջորդ օրը լինում է Անգեղակոթում: Ամեն տեղ փայլուն ճառերով ոգեշնչում է գյուղացիներին, միաժամանակ զգոնության կոչ անում, հորդորում՝ չքնել դափնիների վրա և միշտ պատրաստ լինել Չանգեզուրի պաշտպանությանը:

Անգեղակոթի եկեղեցում տեղի ունեցած միտինգից հետո Նժդեհը վերադառնում է Գորիս. նրան սպանելու Սիսիանի կոմունիստների մտադրությունը, այդպիսով, չի հաջողվում իրականացնել²:

Պարտություն կրած կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարության համար անըմբռնելի էր կատարվածը: Զինվորական մի հսկա ուժ չէր կարողացել հաղթահարել ընդամենը մի փոքր գավառի բնակչության օրհասական դիմադրությունը, ավելին, ջախջախիչ պարտություն էր կրել ու նահանջել:

Նույնիսկ այդ պայմաններում խորհրդային կողմը ավելորդ էր համարում զանգեզուրցիների հետագա պայքարը և փորձում էր դիվանագիտական ճանապարհներով ազդել Նժդեհի վրա, հասնել

¹ Աշոտը Երևանում շատ դռներ էր բխել, բայց՝ ապարդյուն: Նա Երևանում էր, երբ հանրապետությունը ղեկավարելիս Բոլշևիկների Երևան մտնելու հաջորդ օրը իսկ նա ճանապարհվում է Չանգեզուր: Ծանապարհին բռնկի բողբոջում է ստանում և, հասնելով Գորիս, պառկում է քաղաքի հիվանդանոցում: Այստեղ էլ, երեք օր անց, ատրճանակի հարվածով նա վերջ է տալիս իր բեղմնավոր կյանքին՝ թողնելով մի երկտող (տե՛ս՝ Գ. Ն. Մոզեհ, Ազատ Սիունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, մայիս, թիվ 7(31), էջ 131:

² Գ. Ն. Մոզեհ, Ազատ Սիունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12(36), էջ 130:

³ Այս ամենին հետազայում Նժդեհն ավելացրել է յոթերորդը «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» կողմից Չանգեզուրին հասցրած վնասը. երբ չկարողանալով կազմակերպել կոիվներ կարմիր բանակի դեմ, թողել Երևանը և 12 հազար զաղթականության հետ ապաստան գտավ Լեռնահայաստանում: Երկիրը հեղեղած բազմահազար փախստականներն ապրկայունացնող քայքայի ազդեցություն ունեցան Չանգեզուրի համար և արագացրին նրա անկումը:

⁴ ՀՀ ՀՎԿԳԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 273, ք. 6, գ. 432, ք. 3:

այն բանին, որ Չանգեզուրը դադարեցնի զինված դիմադրությունը և, առանց կռիվը շարունակելու, ենթարկվի բոլշևիկյան իշխանությանը:

Միաժամանակ, նահանջած բոլշևիկ հրամանատարները Չաբուդում և Ավդալարում վերախմբավորում էին իրենց զորամասերի մնացորդները:

Նոյեմբերի 23-ի առավոտյան 28-րդ դիվիզիայի քաղբաժնից զինվորական կոմիսարը գրություն է ուղարկում «Չանգեզուրի գավառի ապստամբ բնակչության հրամանատարությանը»: Ջինկոմիսարը առաջարկում էր՝ «48 ժամվա ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած մեր հիվանդ ու վիրավոր և հոկտեմբերի 15-ից կռիվներում գերված զինվորներին, Գորիսում մնացած բոլոր գույքն ու ռազմամթերքը»: Միաժամանակ, նա ավելորդ չէր համարում հայտարարել, որ միայն այդ պայմանով հնարավոր կլինի առաջիկայում երաշխավորել Չանգեզուրի «ապստամբների կայքի ու գույքի ապահովությունը, նրանց անձի անձեռնմխելիությունը»¹:

Ի պատասխան այս գրության՝ Նժդեհի զորամասերը պատրաստվեցին հարձակվելու Չաբուդի վրա: Բոլշևիկյան զորամասերի համար կարող էր մոր աղետ ծայր առնել, քանի որ այդ դեպքում նրանք ստիպված կլինեին դիմագրավել ինչպես Չանգեզուրից հայ ապստամբ ուժերի սպառնացող հարձակմանը, այնպես էլ ադրբեջանական-քրդական հակախորհրդային ավագակախմբերի հարձակումներին: Բանն այն է, որ Չաբուդից և Ավդալարից կարմիրբանակային զորամասերը չէին կարողանում նահանջել դեպի Շուշի, որովհետև Հաջի-Սամյուի ադրբեջանական քրդական ուժերը, լսելով ռուսական զորամասերի Չանգեզուրում կրած պարտության մասին, Լիսագորի (Ժթու ջրի) կողմից փակել էին նրանց ճանապարհը՝ թալանելու նպատակով: Չորամասերի վիճակը անհուսալի էր դառնում, վերջանալու վրա էին պարենամթերքի պաշարները, վիրավորներին ու հիվանդներին խնամելու համար չկային դեղամիջոցներ և այլն:

Նոյեմբերի 24-ին 84-րդ բրիգադի հրամանատար Սենյոնովը երեք հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն ուղարկեց Գորիս՝ Նժդեհի մոտ, նրան առաջարկելով հեռանալ Չանգեզուրից և խաղաղությամբ վերջացնել կարմիր բանակի հետ ունեցած վեճը²:

Քանի որ այդ օրերին Նժդեհը Գորիսից անցել էր Միսիան, ուստի պատվիրակության անդամներին պահեցին Կոռնիձոր գյուղում, մինչև ապստամբների հրամանատարի վերադարձը³:

Միաժամանակ, 28-րդ դիվիզիայի՝ Շուշիում գտնվող քաղ-

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 70:

² Նոյն տեղում, էջ 72:

³ Նույն տեղում:

բաժինը Ջանգեզուր է ուղարկում նոյեմբերի 23-ին տպագրված «Ամեն մի ապստամբի ուշադրությանը» խորագրով հայտարարությունը, որտեղ ընդհատակ անցած տեղի բոլշևիկների կողմից տարածվում է գավառի գյուղացիության մեջ: Դիմելով ապստամբ զանգեզուրցուն՝ քաղբաժինը հարցնում էր.

«Հայտնի՞ է արդյոք քեզ, որ ՌԱՖԽՀ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից ուղարկված է քո հրամանատարների մոտ երեք հոգուց բաղկացած խաղաղարար մի պատգամավորություն՝ ապստամբների հետ նախնական հաշտություն կնքելու համար:

Արդյոք իրագե՞լ ես, որ Խորհրդային Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունը և ՌԱՖԽՀ կարմիր բանակի բարձրագույն հրամանատարությունը ձգտում են խաղաղ ճանապարհով լուծել մի կողմից՝ ապստամբների և մյուս կողմից՝ խորհրդային իշխանության ու կարմիր զորքի միջև ծագած վեճը: Հայտնե՞լ են արդյոք քեզ քո ղեկավարները, որ կարմիր բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեջանի խորհրդային իշխանությունը կարող կլինեն հրաման տալ կարմիր բանակի զորամասերին՝ մաքրելու Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը, եթե ապստամբները չիրաժարվեն ազգայնական ավերումներից և թուրքերի կոտորածից:

Եթե այդ բոլորը հայտնի չէ քեզ, ապա ուրեմն այդ ամենը թաքցրել են քեզանից ապստամբության ղեկավարներն ու պարագլուխները: ...Իսկ եթե դու կատարյալ գիտակցությամբ սուրը ձեռքիդ դեմ ես գնում քո աշխատավոր եղբայրներին, ...ապա իմացած լինես, որ այն ժամանակ, չնայած մեր բոլորի ցանկությանը՝ հաշտվելու քեզ հետ, մենք ստիպված պիտի լինենք վարվել քեզ հետ անողորմ կերպով»¹:

Այնուհետև հետևում էր շատ բնորոշ վերջին նախադասությունը.

«Ռուսական կարմիր բանակը, որը ջարդել է բարոն Վրանգելի տասնյակ հազարավոր սպիտակ գվարդիայի բանդաները, կարող կլինի պաշտպանել նաև Խորհրդային Ադրբեջանը» (ընդգծումը մերն է.- Ա.Ս.)²:

Սիսիանից վերադառնալով Գորիս՝ Նժդեհը անպատասխան թողեց ինչպես պատգամավորության բերած առաջարկը, այնպես էլ 28-րդ դիվիզիայի քաղբաժնի կողմից Շուշիից ուղարկված հայտարարությունը:

28-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը ստանձնած Սեմյոնովը և նրա զինվորական կոմիսարը նոյեմբերի 26-ին

¹ ՀՀ ՀԱԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ք. 8, ց. 155, ք. 1:

² Նույն տեղում.

Զաբուղից Զանգեզուրի ապստամբական ուժերի հրամանատար, գնդապետ Նժդեհին ուղարկում են գրություն, որտեղ կրկին առաջարկում են վերջ տալ ապստամբական շարժմանը և խնդիրը վերջացնել խաղաղությամբ:

Գրության մեջ ասված էր, որ մի կողմից՝ Զանգեզուրի ու Ղարաբաղի հայության, մյուս կողմից՝ կարմիր բանակի միջև ծագած կռիվները հետևանք են այն բանի, որ բնակչությունը սխալ պատկերացում ունի խորհրդային իշխանության իսկական նպատակների, մասնավորապես նրա ազգային քաղաքականության մասին:

Հանդես գալով ոչ միայն Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության, այլև խորհրդայնացված Ադրբեջանի կառավարության անունից՝ դիվիզիայի հրամանատարը և կոմիսարը հայտարարում էին, որ խորհրդային իշխանությունը վճռել է խաղաղ, բայց ամենակտուր և միջոցներով վերջ դնել ռազմական գործողություններին: Այդ նպատակով նրանք Նժդեհին առաջարկում էին ընդունել նախնական համաձայնության հետևյալ երկու կետերը.

1. Անմիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները և սկսել բանակցություններ:

2. Բանակցելու համար ներկայացուցիչներ ուղարկել Զաբուղ գյուղը, որտեղ կժամանեն նաև կարմիր բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչները:

Միաժամանակ խորհրդային կողմից ռազմական գործողությունները դադարեցնելու համար դրվում էին հետևյալ պայմանները.

ա) Անմիջապես լուծարել ապստամբական գորամասերը և զինվորներին ուղարկել իրենց գյուղերը՝ խաղաղ աշխատանքի:

բ) Վերջ դնել մահմեդականների նկատմամբ ամեն տեսակ թշնամական գործողություններին:

գ) Լիովին զինաթափվել և ձեռքի տակ գտնված ու պահեստներում եղած ամբողջ զենքը հանձնել ՌՍՖՖՀ կարմիր բանակի մարմիններին, «որովհետև ազգայնական հողի վրա տեղի ունենալիք նուրանոր կոտորածներին վերջ կդրվի միայն այն ժամանակ, երբ հայ և մահմեդական ժողովուրդներն ամբողջովին «կզինաթափվեն»:

դ) Վերադարձնել կարմիր բանակի գորամասերից խլված ամբողջ գույքը, հիվանդներին, վիրավորներին և գերի խորհրդային զինվորներին:

Գրության մեջ, առանց դիվանագիտություն բանեցնելու, փաստորեն ասված էր, որ Զանգեզուրն Ադրբեջանին է: «Վիճելի» տարածքն արդեն դիտվում էր իբրև Խորհրդային Ադրբեջանի կալվածք, և խոստումներ էին տրվում, թե Զանգեզուրի հայերի հետ

Աղյբեջանական կառավարությունը լավ կվերաբերվի: «ՌԱՖԽՀ կարմիր բանակի զինվորական հրամանատարությունը և Աղյբեջանի խորհրդային իշխանությունը.- ասվում էր գրության մեջ,- երաշխավորում են ապահովել հայ խողովրդի խաղաղ աշխատանքը և ապստամբների անարգել վերադարձը իրենց բնակավայրերը»:

Գրությունը վերջանում էր սպառնալիքով, որ եթե Չանգեզուրը չենթարկվի կարմիր բանակի թելադրանքին, ապա դրանով իսկ կործանարար հարված կհասցնի Հայաստանին. «Ներկա լուպինն Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցությունների վարելով Հայաստանի և թուրք-հեղափոխական զորքերի միջև հաշտություն կնքելու համար:

Մի՛ խանգարեք այդ գործը, մի՛ մղեք սակավ գիտակից հայ ժողովուրդը դեպի ապարդյուն կռիվներ, որովհետև ձեր հաջողությունները չեն կարող պայմաններ թելադրողի հաջողություններ լինել»¹:

Ստանալով Սեմյոնովի և նրա զինվորական կոմիսարի գրությունը՝ Նժդեհը նոյեմբերի 30-ին տվեց դրա պատասխանը: Պաշտպանելով հաշտության բանակցությունների սկսելու առաջարկը՝ Չանգեզուրի ապստամբ զորքերի հրամանատարը, սակայն, դեմ էր արտահայտվում բանակցությունները Աղյբեջանի տարածքում՝ Չաբուղում սկսելուն, փոխարենն առաջարկելով Գորիս քաղաքը, ուր և հրավիրում էր կարմիր բանակի լիազոր ներկայացուցիչներին:

Այնուհետև Նժդեհը նշում էր, որ բոլշևիկները Չանգեզուրում կրած իրենց դառը պարտության պատճառը զուր են փնտրում գավառի ապստամբ հրամանատարության գործունեության մեջ: Հիմնական պատճառը ժողովուրդն է, նրա անգիջում կռիվը՝ իր ազատության համար: Չանգեզուրցիներն իրենց փորձով համոզվեցին, որ հանձին կարմիր բանակի՝ «հեղափոխական» դրոշով գավառ է մտել մի ուժ, որը թիկունք կանգնած խավարամոլ «հեղափոխական» թրքությանը՝ աններկի բարբարոսություններ է կատարել խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ: Ղափանի Ջեյվառու Արծվանիկ, Գենվազի Շիվանիժուր, բուն Չանգեզուրի Յաջի գյուղերի օրինակներով Նժդեհը ցույց էր տալիս, թե բոլշևիկները զանգվածային ինչպիսի սպանություններ, թալան ու բռնություններ են կատարել գրավված հայկական բնակավայրերում: Հենց դա է պատճառ դարձել զանգեզուրցիների ըմբոստացմանը, որոնք պատվավոր մահը գերադասելով անպատիվ կյանքից՝ կռվի են ելել թուրք-բոլշևիկյան ջարդարարների դեմ, համուն իրենց ազատության: «Ձեր տռոդի հունձը մեծապես արագացրեց ձեր պարտությունը», - շեշտում էր նա:

¹ «Արմուտ գիրք», էջ 74-77:

Նժդեհը մեղադրանք էր նետում բոլշևիկյան իշխանություններին, որոնք քաղաքական կեղտոտ գործարքների մեջ էին մտել արևմտահայության արյունալի եղեռնը կազմակերպողների՝ երիտթուրքական պարագլուխների հետ, բացահայտորեն աջակցում էին քեմալական զավթիչներին՝ թուրքական ռեակցիայի հայաջինջ ծրագրերը իրականացնողներին:

Ուստի, գրում էր նա, բոլշևիկները բալտյական ոչ մի իրավունք չունեն ներկայանալու աշխատավորությանը իբրև հեղափոխականներ, հանդես գալու «սրբազան սոցիալիզմի» անունից:

Բոլշևիկյան իշխանություններին մեղադրելով Ադրբեջանի՝ հեղափոխական դրոշով քողարկված հետադեմ թրքությանը պաշտպան կանգնելու մեջ՝ Նժդեհը գրում էր. «Դուք զինաթափել եք հայ աշխատավորությանը և շարունակում եք այդ տխուր գործը, երբ մինչև ատամները զինված մուսավաթական Ադրբեջանը հարմար առիթի է սպասում Ջանգեզուրը առանց հայի թողնելու:

Ձեզ՝ խաբվածներիդ համար Ադրբեջանը խորհրդային է, իսկ հայ աշխատավորության համար դա մնում է նույն ռեակցիոն հայահալած մուսավաթական «հանրապետությունը», որի դիվիզիաները դեռ տարին չէ լրացել, ինչ փորձեցին Ջանգեզուրը հրի և սրի մատնել, սակայն Ջաբուղում ետ քաշվեցին»:

Ապա, անյուրադառնալով բոլշևիկ-քեմալական դաշինքին և զինակցությանը, Նժդեհը գրում էր. «Մոսկվան և դուք բոլորդ խաբված եք քեմալականներից... Հեղափոխական լոգունգներով Քեմալը և ընկերությունը քողարկել են իրենց պանիսլամական ամենահետադեմ նպատակները: Պանիսլամականների, որոնք շատ են Ձեր դրոշակի տակ, նպատակն է՝ միանալ Ադրբեջանի հետ, տիրել Բաքվին, կապվել Դադստանի հետ և քշել ռուսներին Հյուսիսային Կովկասից»¹:

Նժդեհի այս խոսքերն այնքա՛ն այժմեական են, որ կարծես այսօր են ասված:

Ջանգեզուրի ապստամբության առաջնորդն իր գրության մեջ շրջանցել էր կարմիրքամակայիններին ու գրաված զենքն ու զինամթերքը վերադարձնելու պահանջը: Ո՛չ գերիները, ո՛չ էլ զենքն ու զինամթերքը չվերադարձվեցին:

1919թ. վերջերից սկսած Նժդեհի անունը հոլովվում էր բոլշևիկյան մամուլի օրգաններում, հատկապես զինվորական թերթերի էջերում, նրա մասին անհատնում ատելությամբ և անգորկատաղությամբ էին խոսում ու գրում Ադրբեջանում, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսին առատորեն պիտակավորելով

¹ Նժդեհը նկատի ունի 1919թ. նոյեմբերին մուսոյմանական Ադրբեջանի 15 հազարանոց քանակի հարձակումը Ջանգեզուրի վրա և նրա կրած չախչախի: պարտությունը զավառի հերոս պաշտպաններից:

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 90:

«դահիճ», «դաշնակ ոճրագործ», «արկածախնդիր ավագակ» և նմանատիպ ուրիշ բառերով ու բառակապակցություններով: Ուստի Սեմյոնովին և բրիգադի կոմիսարին ուղղած գրության վերջում Նժդեհը հարմար էր գտել մի քանի խոսք ավելացնել իր մասին:

«Ես,- գրում էր նա,- որին այնքան հայիտյում են ձեր թերթերն ու թոռիկները, ավելի շեշտված ու հին սոցիալիստ եմ, քան ձեզ մոլորեցնող նարիմանովներն ու կարանները: Հանում իմ հեղափոխական հավատամքի՝ եղել եմ բոլոր բանտերում՝ Արաքսի ափից մինչև Պետրոգրադ: Ավելի քան երեք տարի ես շղթաներ եմ մաշել բանտերում ու աքսորավայրերում: Կռվել եմ և կռվելու եմ բռնության դեմ՝ ինչ քողի տակ և ինչ գույնով էլ որ դա երևան գա՝ ճնշելու հեղափոխական աշխատավորությանը: Կռվել եմ թուրք աշխատավորության ազատության համար Պարսկաստանում, Բակլաններում՝ մակեդոն ժողովրդի փրկության համար, կռվում եմ Ն ալսօր: Նթե իմ օգնության կարիքն երբևիցե զգացիք, դիմեք, կը հասնեն»¹:

Այն պահին, երբ Նժդեհը գրում էր այս պատասխանը, Հայաստանում ծայր էին առել նոր բախտորոշ իրադարձություններ:

Հայաստան ներխուժած թուրքական զորքերը նորանոր տարածքներ էին գրավում: Նրանց ձեռքն էր անցել Կարսը, ապա ընկել էր Ալեքսանդրապոլը: Թշնամին պատրաստվում էր շարժվելու հանրապետության մայրաքաղաք Նրևանի վրա:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ վարած բանակցությունների ժամանակ, 1920թ. նոյեմբերի 19-ին, Բորիս Լեզրաճն ասել էր, որ խորհրդային կառավարությունը բավականաչափ ուժեր չունեն մտցնելու Անդրկովկաս և հարկադրաբար թուրքերին սպառնալու՝ Հայաստանի վրա նրանց հարձակումը կանգնեցնելու նպատակով²:

Մի քանի օր հետո Թիֆլիսում ՌՍԳԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Շեյմանին գրած նամակում Գ. Զիչերինը, անդրադառնալով Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակմանը, նշել էր. «Թուրքերը հարձակվում էին առանց մեզ հետ ունենալու որևէ համաձայնություն, հենց նրա համար, որ մենք այն ժամանակ թույլ էինք»³:

Ճշմարտությունից հեռու այս հաստատման մեջ ճշմարիտը միայն այն էր, որ թուրքերի հետ համաձայնության եկած բոլշևիկյան իշխանությունները, ինչպես ասվեց, չէին սպասում իրադարձությունների այդպիսի կտրուկ շրջադարձի և Հայաստանի արագ պարտությանը:

Այս ամենը Նժդեհի համար անսպասելի չէր: Կանխատեսելով

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 81:

² Բ. Լեզրաճնի միսիան, փաստաթղթեր, Բաների Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 90:

³ Ս.Զ.ՂԱՊԱՆ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 32, ք. 2:

թուրք-ալորբեջանական զավթիչների հետագա դավադիր քայլերը՝ նա գրում էր. «...Նուրի և Խալիլ փաշաները, Էդիֆ և Խալիլ բեյերը, իրենց հենարան ունենալով Ջիբրալի-Կարյազինը՝ հարավ-արևմուտքում, երկրորդ տարին էր, որ կաշվից դուրս էին գալիս՝ Սյունիքի հայության գերեզմանի վրայով կամուրջ ձգելու Աղրբեջանի և Տաճկաստանի միջև»¹:

Առավել անտանելին, սակայն, այն էր, որ այդ կործանարար քաղաքականության պաշտպանությամբ կամ հավանությամբ համոզես էին գալիս հայ բոլշևիկները, համենայն դեպս՝ նրանց մի մասը:

«Ձանգեզուրի կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը պետք է ունենա անմիջական ու մշտական կապ Տաճկաստանի հետ, որի ճանապարհը Ձանգեզուրն է: «Քեմալը, նշում էր թերթը, միևնույն ժամանակ աշխատում է իր բանակը միացնել Ռուսաստանի և Աղրբեջանի կարմիր բանակներին, որպեսզի ընդհանուր ուժերով ջախջախենք անգլիական, ֆրանսիական և մյուս՝ արևելքի ժողովուրդներին հարստահարող կապիտալիստներին: Ահա սրա համար է, որ բուրժուական կուսակցությունները՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունն ու ուրիշները, այդպես տենդորեն աշխատում են Խորհրդ. Աղրբեջանի գավառներում ապստամբություն առաջացնել (ընդգծումը մերն է- Ա.Ս.): Մեր բանակն ու Քեմալը բոլոր ազգությունների աշխատավորության համար ազատություն են բերում: Վա՛յ նրան, որ զենք կը բարձրացնի Խորհրդ. Աղրբեջանի դեմ»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Ձանգեզուրը ևս, ինչպես և Ղարաբաղը, կրկին հայտարարված էին «Խորհրդ. Աղրբեջանի գավառներ»:

Հայաստանի խորհրդայնացումը և Ձանգեզուրի աղսամբների դիմադրությունը

Ձանգեզուրից խորհրդային զորքերի ժամանակավոր նահանջից մեկ շաբաթ հետո՝ 1920թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանի հյուսիսային մասում՝ Քարվանսարայի (Իջևանի) գավառում, կյանքի կոչվեց Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն՝ Սարգիս Կասյան (նախագահ), Ավիս Նուրիջանյան, Ալեքսանդր Բեկզադյան, Իսահակ Դովլաթյան, Ասքանազ Մոավյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան կազմով: 1920թ. նոյեմբերի 29-ին կոմիտեն

¹ «Կ. Դժոճի, Լենյո պալլարեզ 1. Լոնհայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 78:
«Ձանգեզուրի կոմունիստ», 1920, 20 նոյեմբերի:

հանդես եկավ Հայաստանի աշխատավորությանն ուղղված դեկլարացիայով՝ Հայաստանը Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն հռչակելու մասին:

Դեկլարացիայի մեջ ասված էր, որ Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը բազմիցս ցանկացել է «ազդել դաշնակցական կուսակցության վրա, նրան խել Անտանտի գիշատիչներից»¹ և օգնության ձեռք մեկնել Հայաստանի բազմատանջ ժողովրդին: Բայց «խորհրդային իշխանությունը մինչև այժմ այդ ժողովրդին զգալի աջակցություն չկարողացավ ցույց տալ, որովհետև զբաղված էր քաղաքացիական կռվի կարևոր ճակատներում, որ կլանում էին նրա բոլոր ուժերը: Լեհաստանի հետ կնքած հաշտությունը և ցարական վերջին գեներալ Վրանգելի չտեսնված պարտությունը այժմ ազատում են կարմիր բանակը: Խորհրդային Ռուսաստանն այժմ ապստամբ ժողովրդի հրավերով հնարավորություն ունի եղբայրական օգնություն ցույց տալու նրան ու Հայաստանը Անտանտի գործակալների՝ դաշնակցական կառավարությունից փրկելու»²: Ապա դեկլարացիայում նշված էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ներկայումս ի վիճակի է «երկրի առողջ ուժերը հավաքելու, վերակենդանացնելու և Խորհրդային Հայաստանի խաղաղ աշխատանքի հիմքը դնելու: Ազատ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշը հուսահատության ու դառնությունների անդուլնից դուրս կբերի նրա աշխատավոր զանգվածներին»³:

Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն հույս ուներ, որ «Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելով՝ մեկընդմիջտ վերանալու են այն վիճելի հարցերը, որոնք պատճառ են դարձել երկու երկրների (Հայաստանի և Ադրբեջանի- Ա.Ս.) բանվորների ու գյուղացիների արյան հեղեղներ թափվելուն: Այս համոզմունքով մենք մեր հեղափոխական ողջույնն ենք ուղարկում Ադրբեջանի աշխատավոր ժողովրդին, Բաքվի պրոլետարիատին՝ իբր Անդրկովկասի սոցիալիստական հեղափոխական առաջապահ գնդի, ողջույններ ենք ուղարկում նաև Ադրբեջանի հեղափոխական կոմիտեին:

...Ներկա պայմաններում ու յուրջ թուպին ընդունելով իշխանության ամբողջ պատասխանատվությունը, մենք Հայաստանի ժողովրդական ուժերին կոչ ենք անում՝ մեզ աջակցել բանվորագյուղացիական իշխանության թշնամիների դեմ կռվելու և կանչում խորհրդային անդուլ, ստեղծագործական աշխատանքի»⁴:

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»՝ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Իջ 404.

² Դուրս տեղում.

³ Դուրս տեղում, Իջ 405.

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակման կապակցությամբ նոյեմբերի 30-ին Հայաստանի հեղկոմը՝ Դիլիջանից ուղարկեց Լենինին, որով նրան տեղյակ էր պահում կատարված իրադարձության մասին: Կատարելով ապստամբների կամքը՝ ասված էր ողջունի մեջ. «մենք կազմելով Հեղկոմ, առաջ ենք շարժվում այն կատարյալ հույսով, որ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարարը՝ սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի հերոսական կարմիր բանակը, մեզ իրական օգնություն ցույց կտա մեր այս դժվարին պայքարում: Հայաստանի բոլոր բանվորների ու գյուղացիների անունից մենք խնդրում ենք ժողկոմխորհրդին ցույց տալ այդ օգնությունը»:

Խորհրդային կառավարությունն անմիջապես պաշտոնապես արձագանքեց Հայաստանի հեղկոմի խնդրանքին: Հայաստանի բոլշևիկներին օգնության ուղարկվեցին կարմիր բանակի զորամասեր: Նոյեմբերի 30-ին խորհրդային դարձավ Դիլիջանը, հաջորդ երկու օրը՝ Ելենովկան (Սևան) և Հրազդանը, հետո Նրևանը:

Լենինը պատասխան հեռագիր ուղարկեց Նրևան՝ Հայաստանի Ռազմհեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանի անունով, որտեղ ասված էր. «Հանձինս ձեզ՝ ողջունում եմ իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Խորհրդային Հայաստանին»²:

Էրաստանում ՌԱՖԻՀ լիազոր ներկայացուցչության մամուլի բյուրոն դեկտեմբերի 5-ին Մոսկվայից ստացել էր հետևյալ հաղորդագրությունը, որն անմիջապես հանձնվել էր տպագրության.

«Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունը, Հայաստանում կատարված հեղաշրջման և այնտեղ խորհրդային իշխանություն հաստատվելու մասին լուրը ստանալուց հետո, անմիջապես որոշում է կայացրել Զանգեզուրի, Լեռնային Դարաբաղի և Նախիջևանի վիճելի մարզերը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին»:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակը ողջունեց Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը: 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղի ունեցավ Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստ նվիրված Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակին: Նիստում հանդես եկավ Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Նալիման Նալիմանովը, որը կարդաց Հեղկոմի դեկլարացիան՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակի առթիվ: Այնտեղ ասված էր, որ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը ուրախության զգացումով է դիմավորում Հայաստանում խորհրդային իշխանության

² «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյույովան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1-9 406.

³ Նույն տեղում, 1-9 408.

⁴ «Հոյու» 7 ապրիլ, 1920.

⁵ «Եկկորապիան լույս տեսավ հայտը օրը 1920-ի՝ դեկտեմբերի 2-ին, Բաքվի հայերեն «Կոմունիստ» թերթում

հաստատման յուրը: Ադրբեջանում մուսավաթականները և Հայաստանում դաշնակցականները Անտանտի կառավարությունների թեյադրանքով հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդներին դրդեցին մեկը մյուսի դեմ՝ ստեղծելով «ղարաբաղյան, զանգեզուրյան, նախիջևանյան և այլ տարածքային հարցեր, որոնք չէին կարող լուծվել դաշնակցական-մուսավաթական ռեակցիայի ջանքերով»: Այնուհետև Ն.Նարիմանովը կարույաց ղեկարացիայի այն տողերը, որտեղ ասված էր. «Խորհրդային Ադրբեջանը, ընդառաջ գնալով եղբայրական աշխատավոր հայ ժողովրդի պայքարին՝ ընդդեմ դաշնակների իշխանության, որոնք թափել և թափում են Հայաստանի և Ջանգեզուրի սահմաններում մեր լավագույն կոմունիստների անմեղ արյունը, հայտարարում է, որ այսուհետև ոչ մի տերիտորիալ հարց չի կարող երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների փոխադարձ արյունահեղության պատճառ դառնալ. Ջանգեզուրի և Նախիջևանի գավառների տերիտորիաները Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասն են, իսկ Լեռնային Դարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությանը տրվում է ինքնորոշման լիակատար իրավունք, ռազմական բոլոր գործողությունները Ջանգեզուրի սահմաններում դադարեցվում են, իսկ Խորհրդային Ադրբեջանի զորքերը դուրս են բերվում»:

Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստին մասնակցում էր Սերգո Օրջոնիկիձեն: Նրբ Ն. Նարիմանովը հրապարակեց ղեկարացիան, Օրջոնիկիձեն խոսք վերցրեց և զգայացունց ճառ արտասանեց: «Ընկերներ, - ասաց նա, - ավելի երջանիկ դահլիճ. քան այս դահլիճն է, հագիվ թե կարելի է գտնել մեկ այլ տեղ: Ընդամենը յոթ ամսվա ընթացքում Բաքու քաղաքի բանվորները բազմիցս հավաքվել են նրա պատերի ներսում՝ հանդիսավոր տոների համար:

Այսօր այս նույն դահլիճում Բաքվի պրոլետառիատը ողջունում է ծնունդ առնող Հայաստանի Խորհրդային հանրապետությանը (ծափահարություններ):

Բազմաշարյար հայ ժողովուրդը, Հայաստանի աշխատավոր զանգվածները դաշնակների կառավարման հետևանքով նետվել էին իմպերիալիստական պատերազմի անդունդը՝ նրա բոլոր սարսափներով հանդերձ: Այդ ժողովուրդը ներկայումս բարձրացնում է ապստամբության կարմիր դրոշը և մեզ միանում խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշի ներքո: Ավելի մեծ հաղթանակ մենք չէինք կարող ակնկալել: Ամեն մի ժողովուրդ, որը պատրաստվում է

«Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 2 դեկտեմբերի

ազատվել դարավոր ճնշումից, այսուհետև բարձրացնում է խորհրդային իշխանության դրոշը, քանի որ մեր դրոշը ճնշվածների դրոշն է. Ամեն մի ճնշված ժողովուրդ, ամեն մի ճնշված աշխատավոր դասակարգ բարձրացնում է այդ դրոշը և ընթանում մեզ հետ միասին»:

Այնուհետև, անդրադառնալով Ն. Նարիմանովի բերանով արված պաշտոնական հայտարարությանը «վիճելի» երեք երկրամասերի մասին, Ս. Օրջոնիկիձեն ասում է. «Խորհրդային Ադրբեջանը, որն այսօր հանդես է գալիս ի դեմս ընկ. Նարիմանովի, ապացուցեց ամբողջ աշխարհին և ամենից առաջ Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին, որ միայն խորհրդային իշխանությունն է ընդունակ լուծելու ազգամիջյան բնամանքի հետ կապված բոլոր անիծյալ հարցերը, որոնք առկա էին այստեղ և որոնք շատ ու շատ են ամբողջ աշխարհում:

Շատ հատկանշական է ընկ. Նարիմանովի ելույթը: Նա կարդաց մեզ համար իր դեկլարացիան: Զանգեզուրը, Նախիջևանը և Ղարաբաղը այդ բառերի բովանդակությունը չիրագեցված ռուսիականջի համար բացարձակապես ոչինչ չեն նշանակում: Մի ինչ-որ Զանգեզուր, մերկ լեռներ, ոչ հաց, ոչ ջուր: Այնտեղ ոչինչ չկա: Մի ինչ-որ Նախիջևան՝ ճահիճ, մալարիա և ուրիշ ոչինչ: Մի ինչ-որ Լեռնային Ղարաբաղ: Ի՞նչ կա այդ Ղարաբաղում: Ոչինչ էլ չկա: Վերջերս անպտուղ հողերի Հայաստանի համար: Կարծես թե Խորհրդային Ադրբեջանը ազատվում է ավերորդ բեռից: Բայց ոչինչ: Այդ գավառներում, այդ անպտուղ հողերում թաքնված է այսպես կոչված հայ-մուսուլմանական հարցի հանգույցը, այստեղ, Անդրկովկասում, այն հարցի, որը արհավիրքի աղբյուր դարձավ, այն հարցի, որը մուսուլմանական աշխատավորին նետում էր հայ աշխատավորի վրա՝ փոխադարձ ոչնչացման համար: 1905 թվականից սկսած թափվում է այդ դժբախտ ժողովուրդների արյունը: Հազարավոր մարդիկ անգթաբար ոչնչացվում էին: Նա ինքս ականատես եմ եղել, թե ինչպես էին դժբախտ երեխաներին, որոնք ոչ մեկին վնաս չեն տվել, անդունդ նետում, և ինչպես Լին դժբախտ, անսլաշտպան կանանց ջրհորներ նետում, որպեսզի այնտեղ սոսկալի տանջանքներով նրանք մահանան: Այդպես են արել մուսուլմանները մուսավաթականների առաջնորդությամբ և հայերը՝ դաշնակների առաջնորդությամբ:

Եվ ահա այսօր Ադրբեջանական Հանրապետության ղեկավարը Կուրս է գալիս և ասում. «Այդ սարսափելի հարցը այլևս գոյություն չունի»: (Աղմկայից ծափահարություններ): Այլևս չկա բռնամանք մուսուլմանների և հայերի միջև: Մուսուլմաններն ու հայերը, այդ աշխատավորները, այսուհետև ղառնում են հարազատ եղբայրներ խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշի ներքո» (ծափահարություններ): Այստեղ ընթերցված այդ ակտը մեծագույն

կարևորություն ունեցող ակտ է, պատմական մի ակտ, որը նախադեպ չունի մարդկության պատմության մեջ»¹:

Այնուհետև իր ճառում հակիրճ անդրադառնալով Հայաստանի խորհրդայնացման ընթացքին՝ Օրջոնիկիձեն նշում էլ, որ դա տեղի է ունենում խաղաղ, անարյուն ճանապարհով:

Ս. Օրջոնիկիձեն ճիշտ էր նկատում, որ բոլշևիկները Հայաստանում իշխանությունը վերցրել են առանց կռվի:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին համաձայնագիր ստորագրվեց ՌԱՖԽՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև: Համաձայնագլոր Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից ստորագրեց Ռորիս Լեգրանը, իսկ Հայաստանի Հանրապետության կողմից ստորագրեցին Դրաստամատ Կանայանը (Դրո) և Համբարձում Տերտերյանը²:

Այդպիսով, Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցավ ոչ թե նոյեմբերի 29-ին, այլ դեկտեմբերի 2-ին:

Համաձայնագրով Հայաստանը հայտարարվում էր անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն: Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը կազմվում էր ժամանակավոր ռազմահեղափոխական կոմիտե (Ռազմհեղկոմ), որին փոխանցվում էր Հայաստանի բովանդակ իշխանությունը: Ռազմհեղկոմի կազմի մեջ էին մտնում հինգ մարդ կոմունիստական կուսակցության կողմից և երկու ձախ դաշնակցականներ, որոնց թեկնածություններին պետք է հավանություն տար կոմունիստական կուսակցությունը:

Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն ընդունում էր, որ անվիճելիորեն Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության մաս են կազմում հետևյալ հողերը. Սրևանի նահանգը՝ իր բոլոր գավառներով (նահանգի մեջ էին մտնում նաև Նախիչևանն ու Սուրմայուն Ա.Ս.), Կարսի շրջանի մի մասը, Դանձակ նահանգի Զանգեզուր գավառը, նույն նահանգի Դազախ գավառի մի մասը՝ համաձայն 1920թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի, ինչպես նաև Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք մինչև 1920թ. հոկտեմբերի 28-ը Հայաստանի տիրապետության տակ էին:

Ստորագրված փաստաթղթով կողմերը համաձայնության էին եկել, որ հայկական բանակի հրամանատարական կազմը ոչ մի պատասխանատվության չի ենթարկվելու այն գործողությունների համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը: Նաև համաձայնել էին, որ Դաշնակցություն կուսակցության և Հայաստանի մյուս սոցի-

¹ «Կոմունիստ» (Բարս), 1920, 2 դեկտեմբերի, տես նաև Դ.Կ. Օրջոնիկիձե, Сочинения и речи, т. I, Էջ 140-141:
² Վ. Կուդակև, Յուրեր մօտիկ անցելալիզ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյեմբեր, թիվ 1, Էջ 72-73:

ալիստական կուսակցությունների անդամները իրենց կուսակցական պատկանելության համար չեն ենթարկվելու ոչ մի հալածանքի:

Համաձայնագրով խորհրդային կողմը պարտավորվում էր միջոցներ ձեռնարկել և անհրաժեշտ զինվորական ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանի խորհրդային հանրապետության անկախությունը պաշտպանելու համար:

Համաձայնագրի վերջին՝ 8-րդ կետով նախատեսվում էր, որ փաստաթուղթը ստորագրելու պահից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հեռանում է իշխանությունից և մինչև Հեղկոմի ժամանումը իշխանությունը փոխանցվում է Հայաստանի գորահրամանատարությանը, որի գլուխն է կանգնում Դրոն, իսկ խորհրդային Ռուսաստանի կողմից այդ գորահրամանատարության կից կոմիսար է կարգվում Սիլինը¹:

Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, Օրջոնիկիձեն Լենինի անունով ուղարկում է հեռագիր, որտեղ նրան հայտնում է. «Հենց նոր Երևանից հաղորդում է ստացվել, որ Երևանում հռչակվել է Խորհրդային իշխանություն, հին կառավարությունն արձակվել է, ամբողջ իշխանությունը ժամանակավորապես, մինչև հեղկոմի ժամանումը, հանձնվել է զինվորական հրամանատարությանը՝ Դրոյի գլխավորությամբ, Հայաստանի զինվորական կոմիսար է նշանակվել Սիլինը: Ձորքերին հրաման է տրվել հեղկոմի տնօրինությանը հանձնվելու մասին: Հեղկոմը ներկայումս Դիլիջանում է, վաղն առավոտյան կմեկնի Երևան: Հեղկոմը ողջույնի հեռագիր է ստացել թուրքական ռազմաճակատի հրամանատար Կարաբեքիրից և Թուրքիայի ներկայացուցիչ Քյազիմ բեյից: Հեղկոմը Երևան տանող ճանապարհին է: Այսօր Ալեքսանդրապոլից եկած ընկերը հայտնում է, որ քեմալական զորքերի շրջանում տրամադրությունը վերին աստիճանի բարեկամական է մեր նկատմամբ, զորքերը կարմիր կրծքանշաններ են կրում և իրենց կարմիր բանակային են համարում: Այրբեջանը կրեկ արդեն հայտարարել է Նախիջևանը, Չանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին»²:

Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը ողջույնի հեռագիր ուղարկեց Բաքու՝ Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին, որտեղ ասված էր, որ Հայաստանի Հեղկոմը Լոբալյանական հիացմունքի զգացումով է ընդունել Ադրբեջանական Խորհրդային կառավարության 1920թ. նոյեմբերի 30-ի պատմական ակտը Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի մասին:

¹ *Արսլանե*, Յուշևի մոտիկ անգեալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյեմբեր, թիվ 1, էջ 73: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 2 դեկտեմբերի:

Նա շեշտում էր, որ այդ ակտը համդիսանում է հարևան երկրների պատմության մեջ նոր, մինչ այժմ չտեսնված փոխհարաբերությունների կենդանի օրինակ¹:

«Կոմունիստ» թերթը, որը սկսել էր լույս տեսնել Երևանում, այդ օրերին տպագրել էր «Վիճելի երկրամասերը» հոդվածը, որտեղ ասված էր. «Մոտ երեք տարվա պատմություն ունի Հայաստանի և Ադրբեջանի վեճը այդ երկրամասերի համար: Որքան դժվարագիտական ինտրիգներ են լարվել այդ խնդրի շուրջ, որքան բռնություն է գործադրվել և արյուն թափվել այդ դժբախտ «վեճի» առթիվ»²: Նշելով, որ այդ երկրամասերի համար կոիվը սանձազերծել էին դաշնակաները և մուսավաթականները՝ ելնելով «հայ խոջաների և թուրք աղաների» շահերից, որ հայ-թուրք ազգամիջյան կոիվները նպատակ ունեին ամրապնդելու շահագործող դասակարգի իշխանությունը, որ «Ղարաբաղի և Զանգեզուրի կիրճերում Անդրկովկասյան հակահեղափոխությունը խճճված հանգույց էր ստեղծում», որպեսզի անհմարին դառնա հայ և ադրբեջանցի աշխատավորների համատեղ դաշինքը բուրժուազիայի տիրապետությունը տապալելու պայքարում, թերթը, այնուհետև, խորին համոզվածությամբ շեշտում էր, որ Ադրբեջանում, հետո նաև՝ Հայաստանում, խորհրդային կարգերի հաստատումով «վիճելի» տարածքների հարցը անդառնալիորեն լուծվում է՝ Խորհրդային «եղբայրական» Ադրբեջանի ղեկավարության և մուսուլման ժողովրդի «բարի կամքով»: «Խորհրդային Ադրբեջանի նոր ակտը գալիս էր վկայելու,- այնուհետև միանտաբար գրում էր «Կոմունիստը»,- թե, հիրավի, «վիճելի» երկրամասերի շուրջը բռնկված պայքարը հայ և թուրք ժողովուրդների «ֆիզիկական գոյության» խնդիր չէր, ինչպես ուզում էին հավատացնել Ադրբեջանի և Հայաստանի տապալված բեզական և բուրժուական կառավարությունները, այլ դրան պաշտպանած դասակարգերի լինել կամ չլինելու հարց: Վեճի առարկա պետք է լիներ և կար թուրք հողատերերի և հայ գյուղացիների միջև, դասակարգային կատաղի պայքար կար, և չէր կարող չլինել. Ադրբեջանի աշխատավորության և Արարատյան իմպերիալիզմի միջև, ինչպես և ընդհակառակը՝ Հայաստանի աշխատավորության և Ադրբեջանի աղալարության միջև: Սակայն այսօր տապալված են և տապալվում են շահագործողների դասակարգը և Հայաստանում, և՛ Ադրբեջանում: Հին վեճը չքանում է, քանի որ չքացել կամ չքանում են նրան ծնունդ տվող դասակարգերն ու կուսակցությունները»³:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, Դ, 113, ց. 3, գ. 4, ք. 13:

² «Կոմունիստ» (Երևան), 1920, 6 դեկտեմբերի:

³ Նույն տեղում, 7 դեկտեմբերի:

Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը հաստատվեց ներքին և արտաքին չափազանց բարդ իրադրության պայմաններում: Երկիրը քաղաքական խոր ճգնաժամի մեջ էր, տնտեսությունը քայքայված էր ծայրաստիճան, սովի ոսկորոտ ձեռքը սեղմում էր տասնյակ հազարավոր մարդկանց կոկորդը: Չկային կամ պակասում էին կյանքի համար ամենամահիրաժեշտ բաները:

Էլ ավելի անմխիթար էր խորհրդային նորաստեղծ հանրապետության արտաքին դրությունը: Թուրքական ռազմամոլները Հայաստանի Հանրապետությունից զավթել էին մեծ տարածքներ, կոտորել խալաղ հայ բնակչությանը: Փախստականների նոր ալիքը հեղեղել էր երկրի թուրքական արշավանքից գերծ մնացած մասը:

Ահա թե ինչու, Հայաստանում տեղի ունեցած բոլշևիկյան հեղաշրջումը նոր էջ էր հայ ժողովրդի ողբերգական պատմության մեջ, այն իրենով նշանավորում էր հայության համար մի նոր, բազում հարցականներով լի ժամանակաշրջանի սկիզբը: Ժողովրդի տալիքեր հատվածներում և խավերում գիտակցում էին, որ ստեղծված պայմաններում նոր իշխանությունը թերևս միակ ուժն է, որ կարող է հայ ժողովրդին դուրս բերել ահավոր կացությունից:

Դրույի և կոմիսար Սլյինի՝ ղեկտեմբերի 2-ի համատեղ հատուկ հրամանով սկսվեց Հայաստանի կարմիր բանակի վերակազմման գործը: Հաստատվում էր զինվորական խիստ կարգապահություն. բանակի ամբողջ հրամանատարական կազմը մնում էր իր տեղում, բայց վերացվում էին զինվորական աստիճանները, այսինքն՝ վերացվում էր բանակի ստորաբաժանումը սպաների, ենթասպաների, շարքայինների, արգելվում էր շքանշաններ կամ տարբերանշաններ կրելը, բացի Կարմիր դրոշի շքանշանից. հրամանատարական կազմ նշանակելիս մերժվում էր ընտրականության սկզբունքը. գորամասերում նշանակվում էին քաղաքական կոմիսարներ, որոնց ստորագրության դեպքում միայն կարող էին ուժի մեջ մտնել զինվորական պետերի հրամանները. բոլոր գորամասերը մնում էին իրենց տեղերում և առանց համապատասխան կարգադրության չէին կարող ուրիշ վայրեր տեղափոխվել¹:

Այդ օրերին Հայաստանի հեղկոմի անունով բազմաթիվ ողջույններ էին գալիս ՌԿ(բ)Կ Անդրկովկասի տարբեր կազմակերպություններից ու մարմիններից, կարմիր բանակի գորամիավորումներից, աշխատավորության ներկայացուցիչների ժողովներից, ինչպես նաև արտասահմանյան, մասնավորապես տարբեր երկրների հայ գաղութների զանազան կազմակերպություններից և գործիչներից: Ինչ վերաբերում էր Հայաստանի տարբեր վայրերից

¹Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ղեկույցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում» Փաստաթղթի և նյութերի ժողովածու, էջ 411-412.

Հեղկոմին ուղարկված ողջույնի նամակներին, ապա դրանք վավերագրեր են, որոնք ցույց են տալիս, որ Ժողովրդի ամենատարբեր հատվածներն ու խավերը, այլ ելք չունենալով, իրենց ապրելու և գոյատևելու հույսերը, իսկապես որ, կապում էին բոլշևիկյան հեղաշրջման հետ:

1920թ. դեկտեմբերի 3-ին 11-րդ կարմիր բանակի՝ Զանգեզուրից մահանջած 28-րդ դիվիզիայի զորամասերի ներկայացուցիչները, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ Շուշիում հավաքվելով հանդիսավոր նիստի, ողջույնի նամակ հղեցին Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին¹: Նույն օրը տեղի ունեցավ Շուշի քաղաքի աշխատավորների և 28-րդ դիվիզիայի զորամասերի ներկայացուցիչների միացյալ նիստ, որը ողջույն հղեց Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին: Վերհիշելով Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության քաղաքականությունը՝ նիստի մասնակիցները նշում էին. «Այն հանգույցը, որ մուսուլմանական կառավարությունը հյուսել էր Հայաստանի հարավում, կտրել է Հայաստանի գիտակից պրոլետարիատի հեղափոխությունը»²:

Դեկտեմբերի 5-ին Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդի նախագահ Սերգո Օրջոնիկիձեն, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը և բանակի հեղափոխական խորհրդի անդամ Միխայլովը ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդի անունից Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ ողջույն ուղարկեցին Հայաստանի Հեղկոմին, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշված ազգերի և աշխատավոր մասսաների ազատագրման համար միշտ պայքարող կարմիր բանակը խոնարհում է իր զինադրոշմերը պրոլետարական ինտերնացիոնալի շարքերը մտնող Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետության առաջ»³:

Դրանից մեկ օր առաջ՝ դեկտեմբերի 4-ին, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ, «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ Իոսիֆ Ստալինի «Կեցցե՝ Խորհրդային Հայաստանը» վերնագրով հոդվածը, որտեղ նա, հերթականությամբ նկարագրելով 1920թ. նոյեմբերի վերջերին Հայաստանում ծավալված իրադարձությունները, մասնավորապես նշում էր, որ «դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ադրբեջանը հոծարական հրաժարվում է վիճելի գավառներից և հայտարարում է Զանգեզուրը, Նախիջևանը, Լեռնային Դարաբադը Խորհրդային

¹ Տես «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում». Վաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 412:

² Նույն տեղում, էջ 413:

³ Նույն տեղում, էջ 416:

Հայաստանին հանձնելու մասին»։ Ապա հայտարարելով, թե «Հայաստանի և նրան շրջապատող մուսուլմանների միջև եղած դարավոր թշնամությունը լուծվեց մեկ հարվածով», Ստալինը «հայկական պրոբլեմը» բառակապակցությունը դնելով չափեր-տոների մեջ, գրում էր, որ այդ պրոբլեմը, «որի վրա ապարդյուն գլուխ էին քալում իմպերիալիստական դիվանագիտության հին գայլերը, կարողացավ լուծել միայն խորհրդային իշխանությունը»¹։

Այսպիսով, Զանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու հարցերը կարծես թե սկզբունքորեն լուծում էին ստանում ՌԱՖՖՀ ամենավերին պետական մակարդակով։ Վերացված էր հայտարարվում Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև եղած հակասությունների հիմքը։

Նման պայմաններում ավելորդ էր դառնում Հայաստանում ՌԱՖՖՀ լիազոր ներկայացուցչության գոյությունը։ 1920թ. դեկտեմբերի 6-ին Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր Բորիս Լեգրանը հեռագիր է հղում Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին և Բաքու Ս. Օրջոնիկիձեին այն մասին, որ Խորհրդային Ռուսաստանի միսիան Հայաստանում պահելու հարկ չկա»²։

Ընթերցողի մեջ կարող է հարց առաջանալ, թե ինչպես պատահեց, որ Հայաստանի խորհրդային կարգերի հաստատման առթիվ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը՝ ի դեմս Ն. Նարիմանովի, հանդես եկավ ղեկարացիայով, որով Զանգեզուրը, Նախիջևանը ու Լեռնային Ղարաբաղը իրավացիորեն հայտարարվեցին Հայաստանի անբաժանելի մասեր։ Այդ հարցը առաջանում է բնականաբար, որովհետև մեր նախորդ շարադրանքից երևաց, որ մինչ այդ Ն. Նարիմանովը և Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավար գործիչները հանդես էին գալիս Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը, ինչպես նաև հայկական Զանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու պահանջով և այդ պահանջը փորձում էին իրագործել գենքի ուժով։ Ինչպես՞ն եղավ, որ մեկ օրում այդպիսի փոխակերպություն տեղի ունեցավ Ադրբեջանի Հեղկոմի անդամների մտքում։ Այդ հարցը բնականաբար և անխուսափելիորեն ընթերցողի մոտ ծագում է նաև այն պատճառով, որ Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարների՝ այդ ոգով արված հայտարարությունը առաջինը և վերջինն էր։

Թե ինչու Ադրբեջանի Հեղկոմը՝ ի դեմս Ն. Նարիմանովի, հանդես եկավ նման ղեկարացիայով, մեր կարծիքով, դա թե-լադրված էր հետևյալ հանգամանքներով.

Վերևում նշվեց, որ Վրաստանում ՌԱՖՖՀ լիազոր ներկայացուցչությունը Մոսկվայից հեռագիր էր ստացել այն մասին, որ

¹ Ի. Ստալին, Երկեր, հ. 4, Հայկախորհրատ, Երևան, 1948, էջ 458-459-
ՍՊԶՊԸՊՈՒ, ք. 85, գ. 14, գ. 33, ք. 3։

մինչև Աղդրեջանի Հեղկոմի ղեկարացիայի հրապարակումը, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը որոշում էր ընդունել խնդրո առարկա հայկական երեք մարզերը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին:

Մենք չգիտենք, քե Մոսկվայում այդպիսի որոշում ընդունվել էր, քե ոչ, բայց կարելի է ենթադրել, որ Անդրկովկասում ազգային-տարածքային հարցերի լուծմանն ուղղված ՌՍՖՍՀ կենտրոնական կառավարության և ՌԿ(Բ)Կ գործակերպում դեռ տեղ ուներ այն միտումը, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատվելուց հետո, իսկապես որ, հնարավոր կդառնա նշված տարածքների հանձնումը Հայաստանին՝ ելնելով ազգային-էթնիկական սկզբունքից և դրանց անվիճելի պատմական պատկանելությունից: Հավանաբար հենց դա է եղել Աղդրեջանի Հեղկոմի կողմից ղեկարացիայի ընդունման հիմնական պատճառը:

Երկրորդ, պետք է նկատի ունենալ, որ Նարիմանովի «մեծահոգի» հայտարարությունից մի քանի օր առաջ ողջ Զանգեզուրն ու Լեռնային Ղարաբաղի մի մասն արդեն ազատագրված էր քե կարմիր բանակի զորամասերից և քե աղդրեջանական բանակային կազմավորումներից ու զինված բանդաներից: Հետևապես՝ Աղդրեջանի կոմունիստ ղեկավարը լավ կյանքից չէր հանդես եկել նշված ղեկարացիայով: Բացի այդ, Հայաստանի խորհրդայնացված մասում նոր իշխանությունը դեռ ամրապնդված չէր, և հայության լայն զանգվածներում շարունակում էր տիրող մնալ ազգային անկախության գաղափարը, որի հիմնական կրողը Դաշնակցություն կուսակցությունն էր: Խորհրդային իշխանությունները կարծում էին մեկ, որ, ղեկարացիա հռչակելով, կարելի կլինի երկար կռիվներից հոգնած զանգեզուրցիներին ի վերջո կտրել Նժդեհից, ավելին՝ հակադրել նրան, և հեշտացնել զավառում խորհրդային կարգերի հաստատման ընթացքը: Քաղաքական այդ խոշոր ակտով խորհրդային իշխանությունը հույս ուներ խառնել Դաշնակցության խաղաթղթերը և նրան դատապարտել պատմական ասպարեզից հեռանալուն:

Երրորդ, Աղդրեջանում՝ հատկապես Բաքվում, խորհրդային կարգերի հաստատման ու ամրապնդման գործում մեծ դեր էին խաղում հայերը, մասնավորապես՝ բազմալեզու և բազմահազար բանվորության զգալի մասը կազմող հայ բանվորությունը: Խորհրդային իշխանության առաջին շրջանում Աղդրեջանի կոմկուսակցության մեջ և Աղդրեջանի իշխանության մարմիններում մեծ թիվ էին կազմում հայ անվանի գործիչները, որոնց գերակշիռ մասը հանդես էր գալիս Անդրկովկասում ծագած տարածքային բարոլ հարցերի ինտերնացիոնալիստական սկզբունքներով լուծելու դիրքերից: Աղդրեջանի Հեղկոմը և նրա ղեկավարները, ինչ խոսք, նոր իրավորության պայմաններում չէին կարող հաշվի չնստել այդ հանգամանքի հետ:

Վերջապես, հակված ենք նաև կարծելու, որ Խորհրդային Աղյուսքի Հեղինակի ղեկավարացիան ուղղակիորեն առնչվում էր բուրք-հայկական պատերազմի հետևանքների հետ: Պարտված Հայաստանի տարածքների մի զգալի մասը տիրակալած Թուրքիան այդտեղ այն ժամանակ՝ 1920թ. դեկտեմբերին, մտածում էր այն չվերադարձնել Խորհրդային Հայաստանին, օրինակահանգնել տարածքային գրավումները: Թուրքերի համար հատկապես մեծ նշանակություն ունեւ ռազմավարական խիստ կարևոր արժեք ունեցող Կարսի բերդին և հարակից շրջաններին տիրելը: Բացառված չէ, որ մշտական շփումների մեջ գտնվող, միասնաբար խորհրդակցող, հաճախ Բաքվում և այլուր համատեղ գործողությունների ծրագրեր մշակող «բոլշևիկ» քեմալականները և Խորհրդային Աղյուսքի բուրք ղեկավարները պայմանավորվածություն ձեռք բերած լինեին, որ առայժմ անհրաժեշտ է հայտարարություն անել այն մասին, որ Զանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը հայկական են, որպեսզի հեշտացվի թուրքերի գործը օրինակահանգնելու Կարսի, Մարիդամիշի և Հայաստանի մյուս տարածքների զավթումը: Ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, այն բանից հետո, երբ քեմալականներին հաջողվեց 1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ՌՍՖՍՀ կառավարության հետ կնքել պայմանագիր, որով նշված հայկական տարածքներն անցնում էին Թուրքիային, այսինքն՝ այն բանից հետո, երբ արդեն կատարված էր հիմնական խնդիրը, քեմալականներ-նարիմանովականների բյուր, ձեռնարկեց հերթական խնդրի լուծումը, այն է՝ հրաժարվել Աղյուսքի Հեղինակի տված ղեկավարացիայից, ամեն ինչ անել Զանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Աղյուսքի անբաժան մասերի հայտարարելու համար:

Թուրք-աղյուսքական կողմի անդրկոլիսյան աշխատանքների, խարդավանքների և հետագա ագրեսիվ ձգտումների համար նպաստավոր վիճակ էր ստեղծել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Հայաստանի զգալի տարածքում արդեն հաստատվել էր Խորհրդային իշխանություն, և Միմոն Վրացյանի գլխավորած կառավարությունը փաստորեն զրկվել էր քաղաքական լիազորություններից, այդ կառավարության և Թուրքիայի միջև Ալեքսանդրապոլում կնքվեց խաղաղության պայմանագիր:

Հարկ է նշել, որ Թուրքիայի հետ պայմանագիր կնքելուն հանրապետության ղեկավարներից ոմանք արդեն հոգեբանորեն պատրաստ էին: Բանն այն է, որ դեռ Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին Նրեանի կառավարության մեջ ձևավորվել էր գործիչների մի խումբ, որն աշխատանք էր տանում հայությունը հոգեբանորեն Ռուսաստանից

օտարելու և Թուրքիայի հետ մերձեցնելու, հայ ժողովրդի ավանդական կողմնորոշումը դեպի Թուրքիա շրջելու օգտին: Այդ տեսակետի պաշտպանն էր, հատկապես, Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարար Արտաշես Չիլինգարյանը (Ռուբեն Դարբինյան): Նրա հետ համախոհ էին դաշնակցության նշանավոր գործիչներ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Սարգիս Արարատյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Արշակ Ջամայյանը և ուրիշներ¹:

Այդ ոգով Ա. Չիլինգարյանը մի քանի խմբագրականներ գրեց Հ. Յ. Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Յառաջի» համար: Տարիներ հետո «Հայրենիք» ամսագրում վերիլիշելով այդ օրերը՝ նա գրել է. «Մեր քանի մը ընկերները և ես մասնավորապես այն համոզումն ունեինք թե բոլշևիկները երբևէ չպիտի ձգտեն, որ մենք ազգային անկախ պետություն մը ունենայինք, մինչդեռ թուրքերը ավելի դյուրությամբ պիտի կոնային հաշտուիլ մեր անկախ պետության հետ, թեկուզ ավելի փոքր սահմաններուն մեջ, ինչպես որ հաշտուեցան 1918-ին, երբ կնքեցին մեզ հետ Պաթումի դաշնագիրը»²:

Ա. Չիլինգարյանի տեսակետը պաշտպանում էր նաև Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը: «Յառաջում» նա գրել է. «Եթե Հայաստան կամենում է ապրիլ իբրև պետություն, ամեն կերպ նա պիտի խուսափի լինել մեր մեծ հյուսիսային հարևանի՝ Ռուսաստանի խաղալիքը: Մյուս կողմից մեր դարավոր թշնամին՝ Տաճկաստանը կարող է ի վերջո հաշտուիլ մեր պետական գոյութեան հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք միանգամ ընդմիշտ կը հրաժարուենք ռուսական օրինետացիայից: ...Իր փրկության համար Հայաստան ունի մի ճանապարհ - գտնել անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեզու իր հարևանի՝ թուրքի հետ: Եթե հայ ժողովուրդը կամենում է պահել ֆիզիկական գոյությունը հարատևորեն, նա պետք է ունենայ ոչ թե ռուսական, այլ թուրքական օրինետացիա: Եվ եթե հայ ժողովուրդը վերջին համաձայնության պատերազմի ժամանակ չունենար ռուսական օրինետացիա, այլ լիներ թուրքերի հետ, առանց վերապահության, ամենայն հավանականությամբ նա խուսափած կը լիներ կոտորածներից և նրա դուրսը կարգիներից էլ ավելի լավ կլիներ: ...Ամեն մի օտար միջամտություն, մասնավոր ռուսների միջամտությունը, կարող է միայն վնասակար լինել հայ և թուրք ժողովուրդների հարատև խաղաղեցման համար... Մինչդեռ հայ ժողովուրդը, ինչպես և թուրք ժողովուրդը, կարոտ է հարատև

¹ Տե՛ս *Դ. Դարբինյան*, «Նանքիա գրին (փշրանքներ իմ յուշերն)», «Հայրենիք» ամսագիր, 1961, թիվ 3(421).

² Իջ 27

³ Նույն տեղում, Իջ 26

հաշտութեան: Բավական է ինչքան խաբուեցանք օտարներից»¹:

Միանգամայն ճիշտ համարելով այն տեսակետը, որ հայ ժողովուրդն իր ազգային խնդիրները լուծելիս պետք է միայն կամ գերազանցապես հենվի իր սեփական ուժերի վրա, սույն աշխատության հեղինակը միաժամանակ կտրականապես մերժում է Ա. Չիլինգալյանի, Ս. Վրացյանի և նրանց հետ համախոհ գործիչների հայության կողմից թուրքական օրինատացիա որդեգրելու անհրաժեշտության մասին մտքերը:

Եվ այսպես, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքված էր, և դրանով պատերազմը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև համարվում էր ավարտված:

Պայմանագրի երկրորդ կետում նշված էին Հայաստանի հետ Թուրքիայի սահմանները: Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախտի շրջաններում հետագայում պետք է անցկացվեր հանրաքվե, և դրա միջոցով հաստատվեր հատուկ վարչություն, ըստ որի՝ Հայաստանը պարտավորվում էր չմիջամտել այդ վարչակարգին, «անկախ այն բանից, թե աղմինիստությանն որ կողմը կթեքվի: Այդ շրջանները ժամանակավորապես գտնվելու են Թուրքիայի պաշտպանության տակ»²:

Այս կետում հատկանշական է «անկախ այն բանից, թե աղմինիստությանն որ կողմը կթեքվի» արտահայտությունը: Այստեղ նկատի է առնվել երկու կողմ՝ Թուրքիան և Խորհրդային Ադրբեջանը: Երրորդ կողմը Հայաստանն էր: Քեմալականների համար կարևորն այն էր, որ այդ տարածքները չմտնեն Հայաստանի կազմի մեջ, անկախ այն բանից, թե Հայաստանում ովքեր են լինելու իշխանության գլխին՝ դաշնակցականն³ը, թե՝ կոմունիստները: Միաժամանակ նրանց համար կարևոր չէր, թե Շարուր-Նախիջևանն ու Շահթախտը ում կանցնեն՝ Թուրքիայի⁴ն, թե՝ Ադրբեջանին: Նրանց համար դա սկզբունքային հարց չէր, սկզբունքայինը այդ տարածքները Հայաստանից խլելն էր:

Պայմանագրի մեջ նշված էր (կետ 11), որ «Թուրքիայի... կառավարությունը պարտավորվում է Շարուր - Նախիջևան - Շահթախտ-Ջուլֆայի վրայով Հայաստանին ազատ տրանզիտ տրամադրել դեպի Պարսկաստան և Մեքքա»⁵: Թուրքական կողմի այս «պարտավորությունը», ինչ խոսք, խաբեություն էր: Չխոսելով արդեն Հայաստանի հանրապետության տալիս լիարժեք կառավարության մասին՝ ասենք, որ շուտով թուրքական իշխանությունները Հայաստանի խորհրդային կառավարության առջև հարուցելու էին խոչընդոտներ, որպեսզի խափանեն առևտրական կապերը Խոր-

«Խառաջ», 1920, 20 (տեղեկություն)

«Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», Էջ 684

¹ Նույն տեղում, Էջ 486

հիրդային Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև, արգելքներ էին ստեղծելու, որ Հայաստանը չօգտվի Շարուր - Շահբախու-Նախիջևան - Ջուլֆա - Թավրիզ երկաթգծից: Ինչ վերաբերում էր քուրքական կողմի «մեծահուզության», այն է Հայաստանին «ազատ արտագետ տրամադրելու» դեպի... Մեքքա, ապա դա առնվազն հնչում էր որպես հեգնանք, քանի որ հայերը, իբրև քրիստոնյաներ, բնավ կարիք չունեին հասնելու մուսուլմանական հեռավոր սրբավայրը:

Պայմանագիրն ամբողջությամբ ստորագրուցիլ էր հայ ժողովրդի համար. նրա առանձին կետեր ուղղակի ծաղրում էին «պայմանավորվող» մյուս՝ հայկական կողմին: Վերջինս համաձայնում էր (կետ 4) «բացի բերև և երկրի կարգն ու անվտանգությունը պաշտպանելու համար բավարար բանակությամբ զենք ունեցող ժանդարմերիայից, սահմանների պաշպանության համար չունենալ այլ ռազմական ուժ. բացի 1500 զինվորից բաղկացած չոկատից՝ 8 լեռնային կամ դաշտային հրանոթով և 20 գնդացիով: Ձինապարտությունը Հայաստանում պարսադիր չի լինի... Հայաստանին իրավունք է վերապահվում բերդեր (սամրություններ) կառուցել և այնտեղ դնել ծանր հրանոթներ... այնպիսի քանակությամբ, որքան հարկավոր կհամարի, պայմանով, որ չդնի 15-սանտիմետրանոց տրամաչափի և հեռահար հրանոթներ, որոնք գործադրվում են ինչպես հայկական, այնպես էլ ուրիշ բանակներում»¹: Այլ այլ կետով (կետ 10) Հայաստանի՝ արդեն իշխանությունից հեռացած կառավարությունը հանձն էր առնում՝ «Ապահովել մուսուլմանական բնակչության իրավունքները հանրապետության տերիտորիայում և մուսուլմանական բնակչության կրոնական ու կուլտուրական զարգացումն ապահովելու նպատակով... ոչնչով չարգելակել այդ [ներսեց համայնքների] կազմակերպումը, մոֆտիների անմիջական ընտրությունների իրավունքը, որոնց հաստատելու է գլխավոր մոֆտին, որին ընտրում են տեղական մոֆտիները և Թուրքիայի... կառավարության շեյխուլ-իսլամը»²:

Եվ այսպես, Հայաստանի իշխանությունները ոչ միայն իրավունք չունեին միջամտելու երկրի մուսուլմանական բնակչության ներքին գործերին, այլև պարտավոր էին ոչ մի արգելք չհարուցել այդ բնակչության կրոնական և մշակութային գործունեության ճանապարհին: Այլ խոսքով՝ Հայաստանում բնակվող մուսուլմանների ղեկավարությունը փաստորեն անցնում

¹ «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և տվետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթեր» (1828-1925), Կ. 1964:

² Այսն տեղում, էջ 686.

էր Թուրքիային: Բայց առավել ստորագուցիչը պայմանագրի 12-րդ հոդվածն էր, որն ազդարարում էր, թե Թուրքիային իրավունք է վերստահված «ռազմական միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանի... տերիտորիայում»¹:

Հայաստանի իրավունքները «չխախտող» կողմը, այսպիսով, իրավունք էր ստանում ցանկացած դեպքում ուսմատակ տալ Հայաստանի դեռևս չօկուպացված մասը, ավելին այնտեղ ցանկացած ժամանակ ռազմական գործողություններ ձեռնարկել, եթե ինքը դրա կարիքը կգգա:

Եվ այսպես, Հայաստանում իշխանությունը Հեղկոմին հանձնելուց 16 ժամ հետո կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանը փաստորեն դառնում էր Թուրքիայի ձայնագուրկ վասալը:

Հայաստանի Հեղկոմը հենց առաջին օրերից ընդհարվեց ոչ միայն երկրում ստեղծված տնտեսական ծանր կացության, այլև բուրքական իմպերիալիստական անպատկառ թելադրանքի և դրանից բխող միջազգային և ներքին կարգի անասելի բարդությունների հետ:

1920թ. դեկտեմբերի 7-ին Խորհրդային Հայաստանը հրաման արձակեց հանրապետության ժողովրդական կոմիսարների կազմի մասին: Հրամանի համաձայն՝ Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կուսյանը միաժամանակ նշանակվում էր գլուղատնտեսության ժողովրդական կոմիսար, ներքին գործերի և արտաքին առևտրի ժողկոմ նշանակվեց Ի. Դովլաթյանը, արտաքին գործերի և պարենավորման՝ Ալ. Բեկզադյանը, ռազմական գործերի՝ Ա. Նուրիջանյանը, աշխատանքի և սոցիալական ապահովության՝ Հ. Կոստանյանը, արդարադատության՝ Ս. Բաղդատյանը, ֆինանսների ժամանակավոր ժողկոմ՝ Ե. Երզնկյանը, ճանապարհային հաղորդակցության և փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝ Ռ. Ոսկանյանը²:

Հանրապետության կառավարությանը վիճակված էր լարված, դրամատիկ պահերով լի ծանր աշխատանք:

Եթե Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը դրական արձագանք էր գտել ժողովրդի տարբեր խավերում, եթե նույնիսկ Դաշնակցություն կուսակցության և Հայաստանի Հանրապետության նախկին պետական ու հասարակական գործիչներից շատերը ցանկություն էին հայտնել համագործակցել խորհրդային իշխանության, խորհրդային Հայաստանի կառավարության հետ, ապա միանգամայն ուրիշ, տրամագծորեն հակառակ դիրք բռնեցին Նժդեհը և զանգեգուրցիները:

Հայաստանի Հանրապետության անկումով ավելի ծանրացավ

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 686:

² ՀՀ ՀՊԿԳՊՄԱ, ք. 1022, գ. 8, ք. 187, ք. 5

չեն ենթարկվելու խորհրդայնացված Երևանից եկած զինվորական և այլ կարգի հրամաններին:

Նծվեհին հավատարիմ ուժերի վճռականությունը կրկնապատկվում էր Լեռնային Դարաքաղից, Ուտիքից, Քուրդիստանից, Նախիջևանից Ջանգեզուր հասած լուրերից: Մեկը մյուսից տազնապալի այլ լուրերը ցույց էին տալիս, որ հայ ժողովրդի դեմ թուրք-ադրբեջանական դավերը ոչ միայն գնալով չեն թուլանում, այլև նոր երանգներ և ծավալներ են ստանում Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակից հետո:

Քննյալական «բոլշևիկները» և ադրբեջանցի ղեկավարներից շատերը ցույց տալով, թե ողջունում են Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատման փաստը, իրականում մեծապես դժգոհ էին իրադարձությունների ընթացքից: Նրանք լավ էին ըմբռնում, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով իրենք զրկվում են նրա հետ ցանկացած ձևով վարվելու հնարավորությունից, քանի որ, որքան էլ թուրքամետ էր Մոսկվան, Երևանի նոր իշխանությունը հայ ժողովրդի համար դառնում էր պաշտպանական վահան: Ինչ խոսք, թուրքերը կցանկանային այսուհետև նույնպես Հայաստանը տեսնել հակաբոլշևիկյան ճամբարում՝ անպաշտպան և լքված:

Մինչ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելը՝ քննյալական գաղփախները, ինչպես վերևում ասվեց, տարածում էին այն սուտը, թե իրենք Հայաստանի և հայերի հետ այլևս ոչ մի հաշիվ չունեն, որ իրենց հաշիվները դաշնակների հետ է, և եթե վերջիններս հեռանան իշխանությունից, ապա իրենք կդադարեցնեն մարտական գործողությունները: Բայց Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո քննյալականները չդադարեցրին հայ ժողովրդի դեմ իրենց դավերը: Այժմ նրանք սկսեցին տալու մեծ վարկած, թե Հայաստանի նորահաստատ իշխանությունը կլոծ Լ., ըստ Լուծյան խորհրդային չէ, այլ դաշնակցական իշխանության մի տալիքիակ՝ քողարկված բոլշևիզմի դյուշով: Եվ որպես ապացույց՝ նշում էին Հայաստանի առաջին խորհրդային կառավարության մեջ դաշնակների ղեկավարներից մեկի՝ Դրոյի ներկայությունը: Պարզ է, որ թուրքերը դա անում էին, որպեսզի անհրաժեշտ հող նախապատրաստեն Հայաստանի դեմ նոր գործողություններ ձեռնարկելու համար:

Դուրս գալով «բոլշևիզմի» ծխածածկույթի ետևից, որով հաջողությամբ քողարկվել էին թուրք-հայկական պատերազմի ամբողջ ընթացքում, թուրքերը խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ բռնեցին անգիշտում բշխմանական դիրք:

Ստեղծված նոր պայմաններում քննյալականները դիմեցին բացահայտ գործողությունների: Նրանք, օրինակ, Նախիջևանում մուսավաթականների հետ անպատիժ հաշվեհարդարներ էին տեսնում խաղաղ հայ բնակչության հետ, շարունակում էին թալանը,

չեն ենթարկվելու խորհրդայնացված Երևանից եկած զինվորական և այլ կարգի հրամաններին:

Նժդեհին հավատարիմ ուժերի վճռականությունը կրկնապատկվում էր Լեռնային Դարաքաղից, Ուտիքից, Քուրդիստանից, Նախիջևանից Ջանգեզուր հասած լուրերից: Մեկը մյուսից տազնապալի այդ լուրերը ցույց էին տալիս, որ հայ ժողովրդի դեմ թուրք-ադրբեջանական դավերը ոչ միայն գնալով չեն թուլանում, այլև նոր երանգներ և ծավալներ են ստանում Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակից հետո:

Քննյալական «բոլշևիկները» և ադրբեջանցի ղեկավարներից շատերը ցույց տալով, թե ողջունում են Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատման փաստը, իրականում մեծապես դժգոհ էին իրադարձությունների ընթացքից: Նրանք լավ էին ըմբռնում, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով իրենք զրկվում են նրա հետ ցանկացած ձևով վարվելու հնարավորությունից, քանի որ, որքան էլ թուրքամետ էր Մոսկվան, Երևանի նոր իշխանությունը հայ ժողովրդի համար դառնում էր պաշտպանական վահան: Ինչ խոսք, թուրքերը կցանկանային այսուհետև նույնպես Հայաստանը տեսնել հակաբոլշևիկյան ճամբարում՝ անպաշտպան և լքված:

Մինչ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելը՝ քննյալական գաղփախները, ինչպես վերևում ասվեց, տարածում էին այն սուտը, թե իրենք Հայաստանի և հայերի հետ այլևս ոչ մի հաշիվ չունեն, որ իրենց հաշիվները դաշնակների հետ է, և եթե վերջիններս հեռանան իշխանությունից, ապա իրենք կդադարեցնեն մարտական գործողությունները: Բայց Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո քննյալականները չդադարեցրին հայ ժողովրդի դեմ իրենց դավերը: Այժմ նրանք սկսեցին տալու մեծ վարկած, թե Հայաստանի նորահաստատ իշխանությունը կլոծ Լ., ըստ Լուրյան խորհրդային չէ, այլ դաշնակցական իշխանության մի տալիբիակ՝ քողարկված բոլշևիզմի դյուշով: Եվ որպես ապացույց՝ նշում էին Հայաստանի առաջին խորհրդային կառավարության մեջ դաշնակների ղեկավարներից մեկի՝ Դրոյի ներկայությունը: Պարզ է, որ թուրքերը դա անում էին, որպեսզի անհրաժեշտ հող նախապատրաստեն Հայաստանի դեմ նոր գործողություններ ձեռնարկելու համար:

Դուրս գալով «բոլշևիզմի» ծխածածկույթի ետևից, որով հաջողությամբ քողարկվել էին թուրք-հայկական պատերազմի ամբողջ ընթացքում, թուրքերը խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ բռնեցին անգիշտում բշտամական դիրք:

Ստեղծված նոր պայմաններում քննյալականները դիմեցին բացահայտ գործողությունների: Նրանք, օրինակ, Նախիջևանում մուսավաթականների հետ անպատիժ հաշվեհարդարներ էին տեսնում խաղաղ հայ բնակչության հետ, շարունակում էին թալանը,

բռնաբարություններն ու սպանությունները: Անելանելի վիճակի մեջ ընկած Նախիջևանի երկրամասի հայկական գյուղերի բնակիչները, ինքնապաշտպանության միջոցներ և հնարավորություններ չունենալով, ըստ Լուրջան հանձնված էին թուրք-աղլիբեջանական արյունաբերությունների ողորմածությանը: Դրա ցայտուն օրինակը Նախիջևան գավառի Գողթանի հայ բնակչության վիճակն էր:

1920 թ. վերջին ամիսներին հայոց պատմական Գողթանից մնացել էր միայն 6 գյուղ մոտ 5000 բնակչությամբ, որը շուրջ երեք տարի անասելի զրկանքների, նեղությունների, կոտորածների գեղեմի միջով անցնելով, շալունակում էր քարշ տալ իր գոյությունը:

Վստահորեն կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ Անդրկովկասում քրեա չկար մեկ այլ վայր, որի բնակչությունը ենթարկվեր այնպիսի ահավոր զրկանքների ու դաժան փորձությունների, որպիսին Լրբեմնի լիառատ ու փարթամ Գողթանի գյուղացիությունն էր: Մարդիկ այստեղ հացի փոխադրեն ընկույզի կճեպ էին ուտում, շրջում էին բուրիկ ու ցնցոտիների մեջ՝ վաղուց մոռացած ճրագը, օճառի, յուցկու գործածությունը: Գողթանցի հայը ստիպված էր կտրել 12 հազար ոտնաչափ բարձրություն ունեցող Կապուտջուղը (Վափուջուղ), անցնել 50 վերստ ճանապարհ, հասնել Ղափանի գյուղերի և այնտեղից, եթե հաջողվեր, տանել մի շալակ գարի՝ երեխաներին սովից փրկելու համար:

Այդ անտանելի պայմաններում մույնիսկ, Գողթանի երկտասարդությունն ինքնապաշտպանության համար գիշեր-ցերեկ դիրքերում էր՝ օրհասական կռիվ մղելով հարևան թուրքերի և օսմանյան բռնադատիչների դեմ:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման լուրն առնելուց անմիջապես հետո Գողթանի գյուղացիությունն իր ներկայացուցչին՝ Քրիստափոր Տեր-Մկրտչյանին ուղարկեց Սերվան՝ «մի ճար անելու» խնդրանքով: «Հայաստանի բանվորագյուղացիական խորհրդային իշխանության ուշադրությունն ենք հրավիրում այդ թշվառ տարրի վրա, -ասվում էր գողթանցիների խնդրագրում, - որ իր հետ տարել էր պատվիրակը: Դանդաղելը հավասար է Գողթանի բնակչության խաղառ ոչնչացման: Դանապարհ բաց արեք, հաց և հագուստ ուղարկեք Գողթանի սոված ու մերկ գյուղացիության համար»¹:

Բայց Հայաստանի խորհրդային կառավարության ձեռքը չէր հասնում Գողթանին: Տեր-Մկրտչյանը Սերվանում իշխանության մարմիններից ամեն անգամ լսում էր մույն պատասխանը. «Հարկ է մի քիչ էլ սպասել, շուտով կոնֆերանս կլինի, որտեղ տաճիկների հետ կքննարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վերանայման հարցը: Հայկական հողերը, այդ թվում Նախիջևանը, կվերադառնան

¹ «Կոմունիստ» (Սրևան), 1920 թ. 26 դեկտեմբերի:

հայրենիքի գիրկը և այն ժամանակ ինքնաբերաբար արմատապես կլուծվի նաև հայկական Գողթանի հարցը»:

Եվ Գողթանի պատվիրակը սպասում էր: Սպասում էին գողթանցիները...

Այդ օրերին Նախիջևանի գավառի հայերի վիճակը ճշմարիտ է ներկայացրել այնտեղի արտակարգ կոմիսար, կոմունիստ Բ. Վելիբեկովը: Նա նշում էր, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակը «մեծ հարված եղավ» «հեղափոխական» Թուրքիային¹: Թվում էր, թե պետք է հակառակը լիներ, որովհետև խորհրդային դարձած Ադրբեջանի կողքին կյանքի էր կոչվել Խորհրդային Հայաստանը: Այդ նոր պայմաններում սպասելի էր, թե պիտի վերանան կամ մեղմանան նրանց միջև եղած հակասությունները՝ հող ստեղծելով խորհրդային երկու հանրապետությունների համագործակցության համար: Բայց միայն թվում էր: Բանն այն է, ասում էր Նախիջևանի արտակարգ կոմիսարը, որ Թուրքիայի «վերաբերմունքը» դեպի Խորհրդային Հայաստան մնաց այնպես անփոփոխ, ինչպես դաշնակցական Հայաստանի նկատմամբ էր»²: Դրան հակառակ, փոխվեց քեմալականների վերաբերմունքը Նախիջևանի շրջանի հայ կոմունիստների նկատմամբ, «որոնց հետ նրանք երեկ բարեկամություն էին անում, իսկ այսօր սկսեցին նայել իբրև դաշնակների վարձկանների»³:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը Նախիջևանում գտնվող բուրքերի մոտ տագնապ էր առաջացրել նաև այն պատճառով, որ գավառն արդեն դիտվում էր իբրև Հայաստանի անբաժանելի մաս: Ահա թե ինչու, այնուհետև նշում էր Բ. Վելիբեկովը, բուրքերն այլևս «չկարողացան սառնարյուն նայել Խորհրդային Նախիջևանին»: Նա գրում էր, որ «միջնադարյան բոլոր սարսափները, որոնք քայքայված երկրամասի գլխին խաղացել էին նրանց հրամանատարներն ու ասկյարները, նորից կյանքի կոչվեցին, այն է՝ փախստական կանանց բռնաբարություններ, կոլուպս, սպանություն, կոմունիստների հալածանք»⁴:

Քեմալականների գլխից դուրս չէր գալիս Նախիջևանի գավառը Թուրքիային կցելու միտքը: Արդեն 1920թ. դեկտեմբերի երկրորդ տասնօրյակին, այնուհետև գրում էր Բ. Վելիբեկովը, բուրքերը «խորհրդային իշխանությունների հետ սկսեցին բացեփրաց սակարկել Նախիջևանի երկրամասի համար, վկայակոչելով դաշնակների հետ կնքված պայմանագիր»⁵ (խոսքը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին է - Ա.Ս.):

ՍԺԳՈՒՊԷ, ֆ. 85, գ. 14, գ. 108, ք. 4:

² Նույն տեղում, ք. 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

Նախիջևանի գավառի գավթումը թուրքերի համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ: Այդ տարածքը նրանք դիտում էին որպես մի հարմար միջանցիկ ուղի Ադրբեջան, Դաղստան և Հյուսիսային Կովկաս գնալու. իսկ Հյուսիսային Իրանի վրայով՝ Միջին Ասիա թափանցելու համար: Ահա թե ինչու, գավառում քեմալականների կոնկրետ գործողություններն անմիջականորեն ուղղված էին այդ ռազմավարական նպատակի իրականացմանը կամ այդ նպատակի ճանապարհի հիմնական խոչընդոտներից մեկի՝ Հայաստանի հետագա թուլացմանը, և եթե հնարավոր էր՝ վերացմանը:

Դրանով էր թելադրված քեմալականների սանձարձակ պահվածքը Նախիջևանի գավառում: Օգտվելով ստեղծված բարդ իրադրությունից՝ Նախիջևանում գտնվող քեմալական գործերի գավթեցին երկրամասի Շահթախտի և Շարուրի շրջանները, որոնք ՌՄՖԽՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված համաձայնագրով թողնվել էին Հայաստանին: Քեմալականները Մակուի սարդարից լկտիաբար պահանջեցին անհապաղ դադարեցնել առևտուրը Խորհրդային Հայաստանի հետ, չնայած Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով հանձն էին առել «Շարուր - Նախիջևան-Շահթախտ - Ջուլֆայի վրայով Հայաստանին ազատ տրանզիտ տրամադրել դեպի Պարսկաստան...»¹: Միաժամանակ նրանք Նախիջևանից ուղիներ էին որոնում աջակցելու Ադրբեջանի ապստամբ ուժերին, որոնք հակախորհրդային դրոշով այդ հանրապետության տարբեր վայրերում ոտքի էին ելել՝ նպատակ ունենալով վերականգնել մուսավաթական ռեժիմը:

Ինչ խոսք, այս ամենի մասին Ջանգեզուրի բնակչությունը այս կամ այն կերպ տեղյակ էր դառնում, և դա մեծապես ազդում էր նրա քաղաքական տրամադրությունների վրա՝ նպաստավոր հոդ ստեղծելով Նժդեհի շուրջը զանգեզուրցիների նորանոր շերտերի համախմբման համար:

Միսիանից Գորիս վերադառնալուց հետո Նժդեհին այստեղ երկար չմնաց. այլ անմիջապես մեկնեց Դափան: Ամենուրեք, որտեղ նա լինում էր՝ Միսիանում, բուն Ջանգեզուրում թե Կապարգուրում, ժողովուրդը նրան խանդավառ ընդունելություն էր ցույց տալիս, հիանում նրա կերպարով, ոգևորվում բոցավառ ելույթներով ու ճառերով:

Ապստամբության ղեկավարն այնտեղ էր, որտեղ ժողովուրդն էր, բազմաչարչար, բայց՝ հերոսական: Օրական մի քանի անգամ նա հանդիպումներ էր ունենում տարբեր գյուղերի հասարակության հետ, հիացմունքով ընդունում վճռականությամբ տոգորված քաջակրող զանգեզուրցիների ելույթներն առ այն, որ իրենք մինչև

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փառաբանական և նյութերի ժողովածու, էջ 410:

արյան վերջին կարիւր կռիւնու են թուրք-բոլշեկեան միացյալ ուժերի դեմ, որ պատրաստ են մեռնելու, բայց երբեք ծնկի չգալու թշնամու առջև:

Գլուղացիների թուրքիկ հանրահաժապենքում, գործասելում Նժդեհի՝ այդ օրերին արտասանած անհամար ելույթներն ու ճառերը, հարագատ ժողովրդի հետ նրա գրույցները, նրա գրութիւնները, նամակներն ու կոչելը ոչ միայն բացահայտում էին մեծ հայի հոգևոր և բարոյական հզոր կերպարը, այլև ցույց էին տալիս, որ հանձին նրա հայ ժողովուրդն ունի պետական ու քաղաքական խոշորագոյն գործիչ և տաղանդավոր գործավար, որը նույնիսկ ազգի համար այդ ողբերգական պահին ունակ է նրան կոյով և ուժ ներշնչել՝ դիմագրավելու թշնամիներին: Հանձին Նժդեհի զանգեզուրցիները տեսնում էին ազգային մի գործչի, որն արմատապես տարբերվում էր հայ իրականության մեջ եղած բոլոր գործիչներից՝ իր հայացքներով, դեպքերն ու երևույթները վերլուծելու և ճշտորեն գնահատելու բացառիկ կարողությամբ, մտքի պարզությամբ, իր ժողովրդի հետ ձուլված լինելու իրողությամբ, տալանդավոր խոսքով ու գրչով: Նժդեհի ոչ միայն ռազմական ու պետական մեծ գործիչ էր, այլև մեծ մտավորական, որի մտքերը, ասույթները, փիլիսոփայական ընդհանրացումները, ազգային առողջ գաղափարները գալիք տարիներին ու տասնամյակներին նորահաս սերունդներ պիտի դաստիարակեին և պիտի ընկնեին հայ ժողովրդի ազգային գաղափարի հիմքում:

Չունկճվել և մինչև վերջ մաքսռել ազգային սուրբ իղեայների համար- այս էր այն օրերին զանգեզուրցիների բացարձակ գաղափարը:

Ժողովրդի հերոս զավակ Պողոս Տեր-Դավթյանի մահացու վիրավորվելը Սիսիանում, ապա և մահը խոր վիշտ էր պատճառել ողջ Զանգեզուրին: Կորուստը անփոխարինելի էր. չկար այլևս Նժդեհի նվիրյալ զինակիցը, լեռնաշխարհի հարագատ զավակը, հայոց բազում քաջերից մեկը, որի գերագոյն նպատակը նույնպես իր բազմաշաղչար ազգին անմնացորդ նվիրումով ծառայելն էր:

Բայց կյանքը շարունակվում էր: Նժդեհի նահատակ Տեր-Դավթյանին փոխարինելու ուղարկեց իր հավատարիմ մարդկանցից մեկին՝ արհեստավարժ զինվորական, կապիտան Թորոսյանին:

Դեկտեմբերի 5-ին Նժդեհի Գափանի հանքերից Սիսիանի հերոսական ժողովրդին ուղղում է հետևյալ կոչը.

«Կուր, հետևելով ապստամբ Գափանի օրինակին, թոթափեցիք բոլշեկի-աղբրեջանական յուժը և ստեղծեցիք ձեզ համար ազատ ու անկախ կյանք: Փառք ու պարծանք ձեզ: Հարգանք ձեր տված զոհերին ու թափած սրբազան արյունին: Խեղճացած, բայց չար թշնամին մինչև ձեր ապստամբությունը անարյուն կոտորածով

էր բնաջնջում ոչնչացնում ձեզ խելով ձեզնից ձեր զենքը, ձեր ղեկավարներին, ձեր արյուն քրտինքով ձեռք բերած մի կտորի հագը, միացած աշխարհի ամօրն ու անեծքը հանդիսացող օսմանյան ջարդարար ասկարներին նա փորձեց նորից ձեր վզին դնել բռնության յուծը:

Այդ փորձի ժամանակ, որը շնորհիվ ձեր անօրինակ քաջության դարձավ պարտություն թշնամու համար, վիրավորվեց մեր պաշտելի Պողոսը և մի քանի օր անց վախճանվեց:

Փառք այդ մեծ ու հերոս նահատակին:

Այսօրվանից Պողոսի որբացած գործածար հանձնում եմ շտաբս կապիտան Թորոսյանին, որին արդեն հրամայված է անցնել Սիսիան: Լիափույս եմ, որ դուք, քաջանուն սիսիանցիներդ, թե ու թիկունք կր հանդիսանաք ձեր նոր հրամանատարին:

Աստված և իմ հոգին ձեզ հետ»

Նժդեհի կոչը լայնորեն տարածվեց Սիսիանի բնակչության շրջանում: Գյուղական համայնքների ժողովներում և հավաքներում սիսիանցիները ելույթներ էին ունենում, երդվում մինչև վերջ հավատարիմ մնալ իրենց ընտրած պայքարի ուղուն, անսակարկ կատարել հրամանատարի բոլոր կարգադրությունները:

Նժդեհը Ղափանից նորից Սիսիան անցավ՝ հանդիպելու ժողովրդին: Ամենուրեք նրա երևալը վերածվում էր խանդավառ ցույցերի: Նրան էին ուղղված հազարավոր մարդկանց հայացքները, որոնք հանձին նրա տեսնում էին իրենց խորհրդատուին ու փրկարար առաջնորդին:

Դեկտեմբերի 12-ին, երբ Նժդեհը այցելել էր Սիսիանի շրջանի Դարպասի ձորի գյուղերը, այդ գյուղերի հայ կանաչք ու օրի-ուղիները հետևյալ խանդավառ գրությամբ ընդունեցին Ջանգեզուրի հրամանատարին:

«Քաջարի հերոս Նժդեհին.

Ողջունում ենք ձեզ և բարի գալուստ ցանկանում: Նրկար կյանք և հաջողություն Ձեզ: Չորս ամսվա ընթացքին մեր կրած տանջանքներից ու բարբարոսների զազանային վերաբերմունքից հետո, վերջապես, Ձեր գալուստը բերեց մեզ մեծ ավետիք: Հայ կինը դարեր ի վեր գտնվելով ստրկության լծի տակ, չէ կարողացել ազատ արտահայտվել: Այսօր նա պարտավոր է ազատ շնորհակալություն հայտնել իր քաջարի հրամանատարին, որովհետև նա եղավ նրանց պատիվը վերականգնողը:

Կեցցե՛ քաջ հրամանատարը:

Կեցցե՛ ն նրա քաջարի զինվորները»²:

Սիսիանից գալով բուն Ջանգեզուր՝ Նժդեհը Դորիս քաղաքից դեկտեմբերի 15-ին հրաման ուղղեց զանգեզուրցիներին, որի նպա-

¹ Լ. Գևորգեան, 1 եռնադասարանի հերոսամարտը (1919-1921), 1-րդ 122:

² ՀՀ Ն.ՊԿՊԱԼ. Գ. 113, ց. 1, ց. 29, ք. 7.

տակն էր ազատագրված շրջաններում հաստատել ամուր կարգուկանոն: Ահա հրամանը.

«Այսօրվանից Ձանգեգուրը հայտարարում եմ զինվորական դուրսյան մեջ: Ընդամեն, սահմանում եմ մահվան պատիժ դավաճանության, լրտեսության, պրովոկացիայի, սպեկուլյացիայի, կաշառակերության և նման քրեական ու քաղաքական հանցանքների համար: Հրամայում եմ բոլոր պաշտոնյաներին՝ զինվորական թե քաղաքական լինել արթուն, աշխատել օրվա լինթագքում 24 ժամ և կանգնել իրենց կոչման բարձրության վրա»¹:

1920թ. դեկտեմբերի 16-ին Խորհրդային Հայաստանի զինվորական կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանը և Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատար Դրոն Գորիս են հղում կոչ ուղղված Ձանգեգուրի ապստամբներին:

«ԿՈՎ ուղիղ հեռագրաթելով՝ Նրեան - Քեչիշքենդ - Ձանգեգուր՝ գյուղացիությանը և հրամանատարությանը:

Թող հայտնի լինի բովանդակ Ձանգեգուրին, որ Հայաստանը հայտարարված է խորհրդային հեղափոխական հանրապետություն: Հին կառավարությունը նետել էր երկիրը այլան ու արցունքի անդունդը: Ձանգեգուրի բարձունքներում կռվելով կարմիր բանակի դեմ, դուք, այսպիսով, անգիտակցաբար խորացնում եք վիշտն ու դժբախտությունը ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկությունը կախված է կարմիր բանակի և Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունից: Խորհրդային Ադրբեջանը զիջել է Խորհրդային Հայաստանին Ձանգեգուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը: Խորհրդային Ռուսաստանը, միմիայն նա է ընդունակ կանխելու այն վտանգը, որը սպառնում է դրսի ուժերի կողմից, և հաշտեցնելու ձեր ժողովրդին իր հարևանների հետ՝ վերականգնելով նրա իրավունքները: Հայաստանը քայքայված է, մենք կարող ենք վերականգնվել միայն այն օգնության միջոցով, որ ցույց կտան մեզ Խորհրդային Ռուսաստանը և Խորհրդային Ադրբեջանը: Առաջինն իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդը իր նավթով: Խորհրդային Ադրբեջանը հրաժարվեց Ձանգեգուրից, Ղարաբաղից և Նախիջևանից: Այսօր նա ալոքն մեզ համար ուղարկում է նավթ, մանուֆակտուրա և մթերք: Մեր ժողովուրդը սուր կարիք է գզում երկաթուղագծերի բացման և խորհրդային իշխանության ամրապնդման Անդրկովկասում: Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կազմակերպված է խորհրդային իշխանություն: Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չի հետապնդվում, բացի հին կառավարությունը անդամներից, որոնք հեղկոմի ձեռքով ձերբակալված և հանձնված են ժողովրդական դատի: Մենք համոզված ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Ձանգեգուրը ևս կմտնի Խորհրդային

¹ «Հերդիան, 1 եռնահայաստանի հեղուամարտը (1919-1921), էջ 123:

Հայաստանի մեջ, որպեսզի վերջ տրվի ամեն թշնամական գործողության կարմիրների դեմ, որոնք քարեկամական և եղբայրական հարաբերությունների մեջ են գտնվում Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հետ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիմել է կարմիր զորքերի հրամանատարությանը, որպեսզի յուր զենքը ետ քաշի Ձանգեգուրի շրջաններից այն հավատով, որ Ձանգեգուրի գյուղացիությունը վերջ կտա կարմիրների դեմ թշնամական գործողության: Խորհրդային կառավարության անունից մենք հայտնում ենք կոիվներին բոլոր մասնակցողների ամենիստիա՝ համարելով այդ կոիվը կործանարար մեր ժողովրդի համար: Մենք կոչ ենք անում Ձանգեգուրին՝ կանգնել Խորհրդային Հայաստանի դրոշակի տակ, մերձենալ Ռուսաստանին և Խորհրդային Ադրբեջանին: Մենք ազնվությամբ, բաց սրտով հայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր զորքի դեմ հետագա կոիվները ձեռնադրում են միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին: Խորհրդային Հայաստանի անունից մենք կոչ ենք անում Ձանգեգուրին՝ դիմել խաղաղ աշխատանքի: Պահանջում ենք անմիջապես դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական գործողություն և ենթարկվել Հայաստանի խորհրդային իշխանության: Մույն հրամանը խախտելը մեր կողմից կնկատվի իբրև թշնամական գործողություն՝ ուղղված Խորհրդային Հայաստանի և նրա դաշնակից Խորհրդային Ռուսաստանի ու նրա կարմիր զորքերի դեմ:

Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության զինվորական կոմիսար

Ավիս

Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատար

Դրո

16 դեկտեմբերի 1920թ.»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, կոչում մի քանի անգամ հաստատ հավաստիացումներ են արված, թե Խորհրդային Ադրբեջանը Խորհրդային Հայաստանին է զիջել ոչ միայն Ձանգեգուրը, այլև Նախիջևանը և Ղարաբաղը:

Սակայն այդ խնդրի նկատմամբ կոչի հեղինակների և Նժդեհի տեսակետների միջև ոչ մի նմանություն կամ շփման կետ չկար: Նրե Ավիսն ու Դրոն միամտորեն խանդավառված էին Ձանգեգուրը, Նախիջևանը և Ղարաբաղը Հայաստանին զիջելու մասին

¹ «Լրնոտ գիրք», Էջ 86-88, *«Է. Նժդեհ»*, Իմ պատմական, Էջ 5: Սիմոն Վրացյանը վկայում է, որ «Դրոն հետագայում անձամբ հաստատել է, որ «այս հեռագիրը քաշված էր Ավիսի առաջարկությամբ և Կապանի ու Մոավյանի հավանությամբ: Ձանգեգուրիցներին ասվելիքի մասին ընդհանուր որոշում է տրվել, իսկ հեռագիրը շարադրել և ստորագրությունները դրել է Ավիսը ինքը» (*Ս. Վրացյան*, Հայաստանի Հանրապետություն, Էջ 558-ի տողատակ):

բոլշևիկների և Ադրբեջանի բուրժուազիական պարագլուխների տված խոստումներով, ապա հեռատես ու սրափի հայացքով դեպքերն ու իրադարձությունները խորությամբ քննող Նժդեհը դույզն-ինչ չէր կասկածում, որ դա բոլշևիկյան և քեմալական հերթական խաբկանք է, և համոզված էր, որ բուրժուազիական կամավոր չի գիջի մի թիվ հող անգամ, եթե նա ստիպված չլինի գիջելու:

Կոչր խորացրեց Նժդեհի և Դիլիի միջև եղած հակասությունները, որոնք գնալով վերածվեցին անձնական բացահայտ հակակրանքի:

Զանգեզուրն ազատագրված էր, և այնտեղ հայոց կամքն էր իշխողը: Զաքուդում կամ Ավդալարում իրենց ուժերը վերախմբավորող և Զանգեզուրի դեմ նոր հարձակման նախապատրաստվող կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարների սպառնալից նամակ-գրությունները և Նրևանից եկող հորդորներն ու կոչերը անկարող էին կոտրել Նժդեհի ու զանգեզուրցի ապստամբների՝ իրենց երկրի անկախությունը պաշտպանելու վճռականությունը:

Լևոնաշխարհի դրությունը օրհասական էր: Չմեռ էր արդեն՝ խստաշունչ ու դաժան: Հացի պաշարները սակավ էին, և բոլորին մտահուզում էր այն հարցը, թե ինչ է լինելու ժողովրդի դրությունը, եթե լիովին սպառվի պարենը: Բոլոր կողմերից շրջապատված Զանգեզուրը մահապարտի էր նման, որ կամավոր կառափնարան էր բարձրացել:

Միմոն Վրացյանը գրել է. «Չափից ավելի աննպաստ ժամանակ կատարվեց Զանգեզուրի ազատագրությունը: Ազատվելով բոլշևիկներից նա մնաց բոլորովին մենակ, կտրված ամբողջ աշխարհից, նաև Հայաստանից, որը այդ միջոցին՝ պարտված տաճիկներից՝ արագ քայլերով գնում էր դեպի բոլշևիզմ: Խորհրդային Ռուսաստանը՝ ազատ արտաքին և ներքին բոլոր ճակատներից՝ իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Մերձավոր Արևելքի վրա և պատրաստվում էր խորհրդային կարգեր մտցնել նաև Անդրկովկասում: Ի՞նչ կարող էր անել հյուսիսից անհետև թափված խուժող ալիքի առջև մենակ մնացած զանգեզուրցին:

Չնայած դրան, անխառն ուղևորություն և հավատ էր տալիս ամբողջ երկրում: Ժողովուրդը վստահ իր ուժերի վրա վճռում է... սեփական ուժերով տնօրինել իր ճակատագիրը»:

Սյունիքի ինֆաւարոյթյան ազդարարումը

Ազատ և ինքնուրոյն ապրելու՝ զանգեզուրցիների բոռն ձգտումն ու զարմանալի համառոյթունն իր ցայտուն արտահայտոյթունը գտավ համազանգեզուրյան պատմական համագումարի հրավիրման և Ինքնավար Սյունիքի հռչակման փաստի մեջ:

Մինչ գավառի ռազմաքաղաքական իրավական դրոյթյան վերջնական պարզվելը, երկիրը պետք է ապրել ու կառավարվել սեփական օրենքներով: Իսկ օրենքներ կարող էր ստեղծել ժողովրդի հավաքական կամքը: Անհրաժեշտ էր նաև ի մի բերել գավառում թորք-բոլշեկյան զինված ուժերի դեմ անցած ամիսներին մղված արյունալի կռիւների արդունքները, նաև մշակել և ընդունել ապագա գործողոյթունների ծրագիրը: Այդ խնդիրներն էին, որ պետք է լուծել Համազանգեզուրյան առաջին համագումարը:

Համագումարի նախապատրաստական աշխատանքները սկսվեցին 1920թ. դեկտեմբերի կեսերից: Գարեգին Նժդեհը և Գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդը գավառի բոլոր շրջաններ ուղարկեցին հեռախոսագրեր՝ պահանջելով հրավիրել շրջանային համագումարներ՝ նախապես այդ համագումարների պատվիրակներ ընտրելով գյուղական համայնքներում: Շրջանային համագումարներին առաջարկվում էր քննարկման դնել Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջման և դրա նկատմամբ շրջանի բնակչոյթյան բռնելիք դիրքի հարցը, ինչպես նաև ժողովրդական հիմունքներով ընտրել Համազանգեզուրյան համագումարի պատգամավորներ և նրանց Տաթև ուղարկել՝ համապատասխան մանղատներով:

Ջանգեզուրի բոլոր շրջանների գյուղական համայնքներում ժամանակին անցկացվեցին ժողովներ, առաջադրվեցին, քվեարկվեցին և ընտրվեցին շրջանային համագումարների պատգամավորներ: Այդ համագումարներն իրենց հերթին ընտրեցին Համազանգեզուրյան առաջին համագումարի պատգամավորներ, որոնք մկնեցին Տաթև:

Բացառոյթուն էր կազմել Արևիքի (Մեղրու) շրջանը, որ հեռախոսագիրը հասել էր մեծ ուշացումով՝ դեկտեմբերի 21-ի երեկոյան:

Դեկտեմբերի 21-ի լոյս 22-ի գիշերը Արևիքի բոլոր 14 հայկական գյուղերում տեղի են ունենում հասարակական ժողովներ, որոնք ընտրում են ներկայացուցիչներ և մանղատներով շտապ ուղարկում Մեղրի գյուղ՝ շրջանային գյուղացիական համագումարի: Դեկտեմբերի 22-ին բացված համագումարին 12 գյուղերից ներկա էին 68 պատգամավորներ: Բացակայում էին

* Համազանգեզուրյան համագումարի և Ինքնավար Սյունիքի կազմավորման մասին, տես ՀՀ ԴԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 30, ք. 25, գ. 37, ք. 98-129:

Կարճևանի և Ապկեզի ներկայացուցիչները:

Արևիքի գյուղացիական պատգամավորների համագումարի օրակարգի հարցերն էին. 1. Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը և Արևիքի ժողովրդի բռնկիք դիրքը: 2. Համագանգեգուրյան համագումարին ներկայացուցիչներ ուղարկելու մասին:

Օրակարգի առաջին հարցի քննարկումից հետո ընդունվեց հետևյալ որոշումը.

«Ընդհանրական իշխանությունը բռնի կերպով և փաթաթված հայ ժողովրդի վզին, Հայաստանի սովետական է. հայտարարված տաճկական և ռուսական գուրքի բռնակցի ճշման տակ: Նորմալ պայմանների մեջ երբեք նման քաղաքական հեղաշրջում չէր կարող կատարվել Հայաստանում. ընդհակառակը, շատ անգամ հայ ժողովուրդը գայտուն կերպով արտահայտել է. որ ինքը Ազատ և Անկախ Հայրենիք է գանկանում: Եվ որովհետև բռնակալական ստոր միջոցներով ժողովրդի վզին փաթաթված իշխանությունը տևական լինել չի կարող, որովհետև այդ իշխանությունը չի կարող վայելել ժողովրդի մեծամասնության հավատն ու վստահությունը. Արևիքի՝ ժողովրդի ներկայացուցիչներս այն ամուր համոզումն ունենք, որ շուտով Հայաստանի հայությունը ոտքի կկանգնի և գզվանքով դեն կշարտի այն լուծը, որ այսօր ակամայից ընդունել է իր վրա: Ոտքի կկանգնի նոր ցասումով, ցարդ ու փշուր կանի այն երկարե կապանքները, որոնցով սովետական իշխանությունը կապկալել է իրենց և նորից Արարատյան սրբազան դաշտերի վրա կծածանի ագաւտ ու անկախ կյանքի կարմիր դրոշակը:

Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս համոզված ենք, որ այս ապստամբությունը ավելի արագ կկատարվի, երև Ջանգեգուր կանգուն մնա իր սահմանների մեջ: Իսկ ժողովրդի հոգին և հերոսական կամքն անրնկճելի է. այն է. ապրել ազատ: Այդ իսկ նկատառումներով Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս դեկտեմբերի 22-ի ժողովում գտանք, որ մեր հորվզոնների վրա դեռ փրկության ճառագայթները ընդմիշտ չեն մարել, որ կա փրկության ճանապարհ. ուստի որոշեցինք պաշտպանվել մինչև վերջին հնարավորությունը»¹:

Արևիքի գյուղացիական պատգամավորական համագումարը որոշեց չորանի կողմից Տաթևի համագումարին ներկայացուցիչներ ուղարկել Դավիթ Դավրյանին և Խաչատուր Դանիելյանին: Պատգամավորները Մեղրիից դուրս եկան նույն օրը դեկտեմբերի 22-ին, բայց Լ.Իճք-Տաշտունի ճանապարհին առատ ձյան պատճառով փակվել էր, և նրանք ստիպված էին ետ վերադառնալ ու դեկտեմբերի 23-ին անցնել Հանքերը:

Չկարողանալով հասնել Համագանգեգուրյան համագումարի

¹ «Մ.ժղեն. Կեանքն ու գործունեությունը. նշխարներ, վկայություններ», էջ 165-166:

բացմանը՝ պատգամավորները Հանքերից հեռախոսով Տաթև հիդեցին Արևիքի գյուղացիական համագումարի որոշումը ավելացնելով, որ արևիքցիները չի են անկոտրում վճռականությամբ. «թույլ չտալ ոչ մի օտար գյուղի և օտար մարդկանց ներս խուժելը մեր էրկրի սահմանները և խառնվելը մեր ներքին գործերի մեջ»¹:

Համագանգեգորյան առաջին համագումարը բազմակց Տաթևի պատմական վանքում 1920թ. դեկտեմբերի 25-ին, կեսօրվա ժամը 2-ին:

Համագումարին ներկա էին Ձանգեգորի բուլոյ շրջանների 69 գյուղերից ըստ բնակչության թվի ընտրված պատգամավորները, գավառի բոլոր շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները, Ձանգեգոր-Գողթանի սպարապետ Գարեգին Նժդեհի, ընդամենը՝ 118 մարդ²:

Համագումարը բացում է բուն Ձանգեգորի Գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի նախագահ Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը և առաջարկում ընտրել համագումարի դիվանը:

Ձայների մեծամասնությամբ համաժողովի ղեկանի կազմում ընտրվում են Գեղեղն Տեր-Մինասյանը՝ նախագահ, Եգոր Հարությունյանը և Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը՝ փոխնախագահներ, Սամվել Մաշուրյանը և Նիկոլայ Դորոնցով՝ քարտուղարներ:

Նիստը հայտարարելով բացված նախագահ Գ. Տեր-Մինասյանը համառոտ բացատրում է համագումարի պատմական նշանակությունը, նշում անելիքները, որից հետո առաջարկում է համագումարի հետևյալ օրակարգը.

1. Զեկուցում Հայաստանի քաղաքական անցուղայիների մասին և համագումարի բռնելիք դիրքը.

2. Իրենց գործունեության մասին բոլոր շրջանային խորհուրդների զեկուցումները.

3. Ինքնավար Սյունիքի հռչակումը և նրա կառավարման ձևի որոշումը.

4. Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կազմակերպումը (Սպարապետի հրավիրումը, Ինքնավար Սյունիքի պառլամենտի ղեկանի, Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմնի ընտրությունները),

5. Իշխանության կենտրոնատեղի որոշումը.

6. Արտաքին քաղաքականություն (փոխհարաբերությունների մշակումը Հայաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունների, Պարսկաստանի կառավարության և հարևան բուրքերի հետ).

7. Ինքնապաշտպանության հարց,

¹ «Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 166, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 127-128, տե՛ս նաև «Ազատ Սիւնիք», էջ 58, *Ս. Արսզեան*, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 626-627 (նավերկամ):

Տե՛ս «Նժդեհ, Իմ պատասխանը», էջ 42, «Ազատ Սիւնիք», էջ 44, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 120 շրջերև.

8. Պարենավորման հարց,

9. Պետական ծառայողների ռոճիկների նորմաների որոշման հարց,

10. Մասնավոր խոշոր սեփականությունների պետականացում.

ա. վանքապատկան և եկեղեցական,

բ. խաների, բեկերի և մելիքների,

գ. արդյունաբերական ձեռնարկությունների պետականացման հարց,

11. Ընթացիկ հարցեր (որբանոցի, ջուլիականոցի բացման, նախկին կառավարություններից զանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման հարց, դրամների գործադրության հարցը)¹:

Ինչպես տեսնում ենք, համագումարն ըստ էության նաև Սահմանադիր ժողովի դեր էր կատարում, քանի որ քննության էին առնվելու մի շարք հիմնական պետական սկզբունքներ, մասնավորապես որոշվելու էր նաև երկրի պետական կառույցի խնդիրը:

Օրակարգի հաստատումից հետո համագումարն անցավ դրանց քննարկմանը:

Նխտերն անցնում էին գործարար մթնոլորտում: Պատգամավորներն իրենց ելույթներում անդրադառնում էին գավառի բնակչությանը հուզող, առանց բացառության, բոլոր հարցերին, որոշակի առաջարկներ էին անում, պարզում իրենց ու ժողովրդի անելիքները:

Համարյա բոլոր ելույթ ունեցողները անդրադառնում էին Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից Ջանգեգուրի դեմ ձեռնարկվող թշնամական չղադարող գործողություններին, գավառն իրեն ենթարկելու՝ այդ երկրի ղեկավարների ջանքերին, միաժամանակ առաջարկում էին պատրաստ լինել նոր հարձակումները զենքով դիմավորելուն, արգելք հանդիսանալու ադրբեջանցի թուրքերի նվաճողական նոր ձգտումներին:

Մյուս կողմից՝ պատգամավորներն այն տեսակետն էին արտահայտում, որ Խորհրդային Հայաստանի նորաստեղծ իշխանությունը տվյալ իրադրության մեջ ի վիճակի չէ պաշտպան կանգնելու Ջանգեգուրին, առավել ևս՝ անգոր է գավառը ընդգրկելու հանրապետության կազմի մեջ:

Ելնելով դրանից՝ պատգամավորներն առաջարկում էին Ջանգեգուրն անջատված համարել Խորհրդային Հայաստանից, գավառը հայտարարել անկախ երկրամաս և նրա ինքնավարությունը պահպանել այնքան ժամանակ, քանի դեռ ամուր երաշխիքներ չեն ստեղծված այն Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու համար:

¹ ՀՀ ԴԱԿԻՊԼ. ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 121 և շրջերես, տես նաև «Ազատ Միմիք», էջ 45-46, *Մ. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 620-621:

Պատգամավորներն իրենց ելույթներում նկարագրում էին Ջանգեգուրի տնտեսական ծանր վիճակը, ցավով նշում, որ վաղուց դադարել են աշխատելուց Ղափանի պղնձահանքերը և ծուլարանը, փակվել են Գորիս քաղաքի մանր ձեռնարկությունները:

Ճայրահեղ անկման էր հասել գավառի գյուղատնտեսությունը: Որոշակի օրինակներով պատգամավորները ցույց էին տալիս, որ տևական կոիվները գյուղացիներին կտրում են առօրյա աշխատանքներից, խանգարում ժամանակին վար ու ցանք անել: Այդ պատճառով խոպան էին մնացել դաշտերը, բարձիթողի՝ այգիները: Կեր չկար կովերի ու լծկանների համար, իսկ Որոտանի և Ողջիի ձորերում մակաղած ոչխարների սակավաթիվ ու նոսրացած հոտերն ամռան ամիսներին չէին բարձրանում սարերը, որովհետև այնտեղ անվտանգ չէր հովիվների կյանքը:

Երեք երկար տարիներ մեկուսացած լինելով դրսի աշխարհից՝ գավառի բնակչությունն իր գոյությունը պահպանում էր միայն ու միայն ներքին աղքատ միջոցներով՝ ամեն ինչում տնտեսելով, հաճախ ուղղակի զրկելով իրեն: Շուկաներում չքացել էր կենսամթերքը: Լիովին դադարեցված էր ապրանքների փոխանակությունը գավառի սահմանակից շրջանների հետ: Փակվել էին Գորիսի հռչակավոր հարուստ խանութները, դատարկվել էին պահեստները: Արդյունաբերական ապրանքներ ընդհանրապես չկային: Գյուղացին մոռացել էր նավթի, օճառի, կտորեղենի մասին: Աղը ամենաթանկ և հազվագյուտ ապրանքներից էր, քանի որ Նախիջևանից Ջանգեգուր դրա տեղափոխելը կապված էր հսկայական դժվարությունների, հաճախ էլ՝ կյանքը վտանգի ենթարկելու հետ: Շրջանառության մեջ գտնվող անդրկովկասյան բոն թղթադրամները և Հայաստանի Հանրապետության չեկերը արժեզուրկ էին, չէին երաշխավորված որևէ տարադրամով, ուստի առևտուրը ոչ այլ ինչ էր, քան պարզ ապրանքափոխանակություն: Այդ ամենի մասին խոսում էին համագումարի պատգամավորները և առաջարկներ անում, թե ինչպես շտկել դրությունը¹:

Պատգամավորները երկար ու հանգամանալից քննարկեցին օրակարգի առաջին հարցը, ապա առաջարկվեց բանաձևի նախագիծ, որը քվեարկության դրվեց և ընդունվեց միաձայն²:

Բանաձևի արձանագրությունը սկսվում էր նրանով, որ զանգեգուրցի «մի շարք տականքների ու ազգութացների» հրավերով, «առանց ազգաբնակչության կամքը և ցանկությունը հարցնելու» գավառ են մտել խորհրդային գործառնախնայ, որոնք իրենց ավերիչ ու քայքայիչ գործողություններով աշխատավոր

¹ Տես *Ս. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 552-553, 620-622:

² ՀՀ ՂԿԳՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 121 շրջերև, տես նաև *Գ. Դոդեկ*, Լճ պատասխան, էջ 43, «Ակադ Սիւնիք», էջ 46:

գյուղացիությանը ստիպել են՝ ընդամենը հինգ ամսում մինչև վերջին կաթիլը դատարկել դառնության բաժակը: Խորհրդային գորքերի հրամանատարությունը «խլեց մեր վերջին պատառ հացը, թողեց մեզ մերկ ու գուրկ ամեն ինչից: Խորհրդային կառավարությունը իրեն հատուկ արյան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ և տասնյակներով կոտորեց նրանց, չխնայելով մեր գրական վաստակավոր գործիչներ Խորենուն և Շիրինյանին և տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սաքուներին: Առանց քննության և որոշ մեղադրանքների մեր ռանչպար գյուղական երիտասարդներից տասնյակները գլխատվեցին ու փոսերը թափվեցին և վերջում իր հայակործան հաղթանակը կամենալով առաջ տանել՝ մեր գավառը մտցրեց 1000-ներով տաճկական ասկյարներ»։ Չկարողանալով տանել նման բարբարոսությունները, այնուհետև ասված էր բանաձևում, Ջանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված ոտքի կանգնեց և զավթիչներին դուրս վռնդեց երկրից:

Զբաղականաճալով Ջանգեզուրում կատարած հանցագործություններով՝ ռուս և աղբբեջանցի բոլշևիկները Քեմալի գլխավորած թուրքական հորդաներին «հրավիրեցին Հայաստան և Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու այսպես կոչված «խորհրդային» իրավակարգը, մի ռեժիմ և ծրագիր, որոնց հետ չի կարող այլևս հաշտվել թե՛ մեր երկիրը և թե՛ բովանդակ հայ ժողովուրդը»:

Նկատի առնելով այդ ամենը և այն, որ Ջանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել էր իր ներքին ուրույն կյանքով և այսուհետև էլ շարունակելու էր ապրել նույն կյանքով, Համազանգեզուրյան համագումարն իր այդ բանաձևով որոշեց.

«Ջանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրավակարգեր, լինելով անկախ, մինչև քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ:

Ինքնավար Սյունիքի սահմաններն են Ջանգեզուրի նախկին սահմանները»¹:

Այնուհետև համագումարը քննարկում է օրակարգի երկրորդ հարցը, լսում է շրջանային բոլոր խորհուրդների համառոտ գեկուցումներն ու ելույթները, ի գիտություն է ընդունում կատարած աշխատանքը և հանձնարարում՝ համագումարի ավարտից հետո լարել բոլոր ուժերը՝ ընդունված որոշումները կատարելու համար:

Պատգամավորներն անցնում են Ինքնավար Սյունիքի կառավարման ձևի որոշման խնդրին: Քանի որ հարցը արտակարգ կարևոր նշանակություն ունի, ուստի ծավալվեց մտքերի լայն

¹ ՀՀ ԴՊԿԳԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 121 շրջերես 123 շրջերես, տես նաև Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Էջ 628, «Ազատ Սինիք», Էջ 46-50:

փոխանակություն, որին մասնակցեցին երկու տասնյակից ավելի պատգամավորներ: Նյույթ ունեցողները շեշտում էին, որ Զանգեզուրի ազատաքաղձ ժողովրդի համար ընդունելի կարող է լինել միայն պառլամենտական-սահմանադրական կարգը:

Մտքերի փոխանակությունից հետո համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում, որով հաստատվում են Ինքնավար Սյունիքի կառավարման ձևի գլխավոր գծերը, սահմանադրվում են կառավարման մարմինները, նրանց պարտականություններն ու իրավունքները:

Խորհրդարան: Որոշման համաձայն, համագումարը ճանաչվեց որպես Ինքնավար Սյունիքի բարձր օրենսդրական մարմին՝ պառլամենտ-խորհրդարան, որին վերապահվում էր Սյունիքի բախտի լիակատար տնօրինությունը¹:

Որոշման մեջ արձանագրված էին Սյունիքի խորհրդարանի իրավասության շրջանակները, որը ցույց էր տալիս իսկական սահմանադրական, ժողովրդավարական, իրավական պետություն կառուցելու՝ Զանգեզուրի ժողովրդի ներկայացուցիչների վճռականությունը:

Սահմանվեց, որ պառլամենտ-խորհրդարանը հրավիրվում է տարեկան երկու անգամ՝ իր ղիվանի պրեզիդիումի (նախագահության) կողմից: Բացառիկ պայմաններում պառլամենտը կարող էր նաև արտահերթ հրավիրվել, եթե նման պահանջով հանդես գալին պատգամավորների առնվազն կեսը, կամ եթե պառլամենտ հրավիրելը պահանջեր նրա պրեզիդիումը:

Սահմանվեց, որ Խորհրդարանի անդամները Ինքնավար Սյունիքի ազգաբնակչության կողմից ընտրվում են ընդհանուր սկզբունքներով՝ հետևյալ համամասնությամբ. մինչև 100 ծուխ ունեցող գյուղական համայնքը Խորհրդարան է ուղարկում մեկ, 100-ից մինչև 200 ծուխ ունեցող համայնքները ուղարկում են երկու, իսկ 200-ից ավելի ծուխ ունեցողները՝ երեք ներկայացուցիչներ²:

Խորհրդարանին վերապահված էր.

ա) զինվորական ընդհանուր հրամանատարի՝ սպարապետի ընտրությունը,

բ) պատերազմ հայտարարելու և հաշտության բանակցություններ վարելու իրավունքը, իսկ արտակարգ դեպքերում դա վերապահվում էր նաև սպարապետին,

գ) երկրի թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական կառավարչական ձևի հաստատումը և օրենսդրությունը³:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԱ. ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 123 շրջերես, տես նաև՝ *Ռ. Նոյնի*, 1-մ պատասխանը, 19 46, *Ս. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետություն, 19 623:

² ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԱ. ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 123 շրջերես, *Ս. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետություն, 19 620, «Ազատ Սյունիք», 19 50-51

³ Նյունի տեղում:

Կառավարություն: Իր պատգամավորների թվից կամ յոսի գործիչներից Խորհրդարանն ընտրում էր պրեզիդիում-դիվան, այսինքն՝ Ինքնավար Սյունիքի կառավարություն: Պրեզիդիում-դիվանն ընտրվում էր 9 մարտից, 6 ամսով՝ Խորհրդարանի մի նստաշրջանից մյուսն ընկած ժամանակաշրջանի համար:

Համագումարը որոշեց, որ պրեզիդիում-դիվանն ունենում է հետևյալ 10 վարչություններ. Ներքին գործերի, Արտաքին գործերի, Պարենավորման, Արդարադատության, Ֆինանսական, Լուսավորության, Առևտրա-արդյունաբերության, Հողային, Դանա-պահիմների հաղորդակցության (փոստ, հեռագիր, հեռախոս և խճուղի), Խնամատարության:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարության մեջ մտնելու համար համագումարում առաջարկվել էր 15 մարդու թեկնածություն: Դրանցից ձայների մեծամասնությամբ ընտրվեցին 8 գործիչներ՝ Գեղեճն Տեր-Սիմապյանը, Նիկոլայ Դուրունցը, Իսրայել Մելիք-Փարսադանյանը, Գրիգոր Գրիգորյանը, Եգոր Հարությունյանը, Մկրտիչ Տեր-Մկրտչյանը, Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը և Սամվել Մաշուրյանը: Դրանց անձնավիճակնորդ ընտրվեց Սիմաս Սիմապյանը: Գեներալի ներկայացուցիչներն ուղացել էին համագումարից, ուստի կառավարության մեջ մեխատեսված 10 վարչությունների վարիչների տեղերից մեկը թափուր էր մնացել: Համագումարը Գեներալի շրջանին իրավունք վերապահեց ընտրել և ուղարկել մի ներկայացուցիչ՝ դիվանի կազմը լրացնելու համար:

Կառավարության պարտականություններն ու իրավունքներն էին.

ա) Երկրի գլխավորական և քաղաքացիական բոլոր գործերի ղեկավարում,

բ) Խորհրդարանի կողմից ընդունված բոլոր որոշումների և օրենքների անթերի կատարում,

գ) Բոլոր խոշոր կարևոր խնդիրները մասնավորապես՝ ներքին և արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող, իրենց լուծումը ստանում են ոչ թե այս կամ այն վարիչի, այլ պրեզիդիում-դիվանի կողակտիվ վճռով,

դ) Բոլոր պատասխանատու պաշտոնյաները հաստատվում են պրեզիդիում-դիվանի կողմից՝ վարիչների առաջարկությամբ,

ե) Ջինվորական բոլոր տեսակի գործերը տարվում են սպարապետի ղեկավարությամբ, որն այդ մասին իրազեկ է պահում պրեզիդիում-դիվանին:

Համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում Նժդեհին իրավիճակ ուղղես Սյունյաց Սպարապետ: Բոլորն ծափահարությունների ներքո Նժդեհին տալով վստահության իրենց քվեն՝ դրանով իսկ նրան են հանձնում Սյունիքի բախտի տնօրինությունը: Ինքնապաշտպանության հարցի վերաբերյալ բոլոր միջոցների

հասարակության կողմից և հաստատվում տվյալ շրջանի գործադիր մարմնի կողմից¹:

Վերահսկիչ մարմին: Համագումարը որոշեց ունենալ Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմին, որը լիազորված էր վերահսկողության ենթարկել պետական բոլոր հիմնարկների, այդ թվում նաև՝ պառլամենտի դիվանի վարիչների գործունեությունը, լսել և հաստատել նրանց հաշվետվությունները:

Վերահսկիչ մարմնի անդամներ են ընտրվում երեք հոգի՝ Գասպար Խաչատրյանը, Մուշեղ Ոսկանյանը և Գևորգ Գևորգյանը, իսկ իրանց անձնափոխանորդներ՝ Տիգրան Սազանդարյանը և Շիրին Շիրինյանը:

Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կենտրոնատեղի ընտրությունը: Համագումարը մտքերի փոխանակությունից հետո միաձայն որոշում է Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կենտրոնատեղի ընտրել Գորիս քաղաքը:

Մտքերի աշխույժ փոխանակությունից հետո համագումարը բանաձևեր է ընդունում, թե Ինքնավար Սյունիքի կառավարությունը ինչպիսի քաղաքականություն պետք է վարի հարևան պետությունների նկատմամբ:

Առաջին հերթին ձևակերպվեց Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ վարվելիք քաղաքականությունը: Նշվում էր, որ Հայաստանի անկախ ազգային պետականության ստեղծումից ի վեր Զանգեզուր միշտ ձգտել է լինել մայր երկրի՝ Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը: Բայց ժողովրդի կամքին հակառակ՝ Հայաստանում խորհրդային իրավակարգի հաստատումը փոխել է քաղաքական իրադրությունը նաև Զանգեզուրում, որի բնակչությունը որոշել է ապրել Խորհրդային Հայաստանից անկախ, ինքնուրույն կյանքով այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի վերականգնվել հայ ժողովրդի ինքնիշխանությունը:

Համագումարը ճիշտ համարեց Ադրբեջանի կառավարության նկատմամբ Զանգեզուրի հարաբերությունների կանոնավորումը՝ միաժամանակ նշելով, որ առայժմ հնարավորություններ չեն ստեղծված սերտ կապեր ունենալու այդ երկրի հետ, վերականգնելու երթևեկությունը, և որ դա միայն հնարավոր կդառնա երկու երկրների ժողովուրդների փոխադարձ վստահության վերականգնման պայմաններում:

Պարսկաստանի հետ Սյունիքի հարաբերությունները համագումարը միանշանակ համարեց սերտ ու բարեկամական: Հաստատված առևտրական, տնտեսական և հաղորդակցական

¹ ՀՀ ՂԿԳՄԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 124-124-ի շրջերես, 125, տես նաև, «Ազատ Սյունիք», էջ 51-53:

² Գոյություն էր գտնվում նաև զանգեզուրյան գյուղերի գլխավոր շտաբը, այստեղ էր նաև հեռագրակայանը, իսկ ուղիորդայանը գտնվում էր Դավաճանի Կուտարի գյուղատարաններից մեկում (տես՝ ՀՀ ՂԿԳՄԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 10, ք.15):

կապերն էլ ավելի ամրապնդելու նպատակով Ինքնավար Սյունիքի կառավարությանը հանձնարարվեց Պարսկաստանում ունենալ իր մշտական ներկայացուցիչը:

Անդրադառնալով Սյունիքի հայ և թուրք բնակչության փոխհարաբերությունների հարցին՝ համագումարը նշեց, որ արտաքին սադրանքների և քաղաքական կոպիտ միջամտությունների հետևանքով երեք տարուց ի վեր այդ հարաբերությունները բշնամական են: Համագումարը, սակայն, հույս հայտնեց, որ Զանգեզուրում ապրող հայերն ու թուրքերը կդադարեցնեն անտեղի բշնամանքը, և երկու դարավոր հարևանների միջև կվերականգնվի բարեկամությունը:

Այնուհետև քննվում է պետական ծառայողների ռոճիկների հարցը և նպատակահարմար է համարվում ռոճիկների նորմաների որոշումը թողնել Սպարապետի հայեցողությանը:

Համագումարը որոշում է պետականացնել վանքերի, եկեղեցիների, բեկերի և մյուս կալվածատերերի խոշոր սեփականությունը:

Վերջապես, օրակարգի ընթացիկ չորս հարցերի (որբանոցի ու ջուլիականոցի բացման, նախկին կառավարություններից զանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման, դրամների գործադրության) մասին որոշումների ընդունումը համագումարը թողնում է Պառլամենտի կողմից ընտրված պրեզիդիում-դիվանին¹:

Տաթևի համագումարի որոշումները լայնորեն քննարկվեցին Գորիս քաղաքի, Ղափանի հանքերի, Սյունիքի բոլոր գյուղերի և ավանների հասարակական ժողովներում և արժանապան ժողովրդի չերմ հավանությամբ:

Համագումարի որոշումները լայն հետաքրքրություն առաջացրին Ինքնավար Սյունիքի սահմաններից դուրս Խյուրիդաշին Հայաստանում և Ադրբեջանում, ինչպես նաև ռուսական բանակի հրամանատարության մոտ:

11-րդ կարմիր բանակի հետախուզությունը վերադասին գրած զեկուցագրում նշում էր, որ Տաթևի վանքում կազմավորված Զանգեզուրի ինքնավար կառավարությունը հրատարակել է տեղի մուսուլման բնակչությանն ուղղված մի կոչ, ուր ասված է, որ պետք է վերջ տալ հայերի և մուսուլմանների դարավոր բշնամությանը, և գավառի հայկական իշխանությունների կողմից հավաստիացում էր արվում, որ ամեն ինչ կձեռնարկվի երկու ժողովուրդների միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու համար²:

Այնուհետև զեկուցագրի մեջ ասված էր, որ մուսուլմանների կողմից այդ կոչին դրական արձագանք տալու դեպքում պայմաններ

¹ ՀՀ ԴԱԿԴՈՒԹՅԱՆ Դ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 126-ի չրջերես-127, տեւ նաև «Ազատ Սյունիք», ԼԿ 56-57:

² ՀՀ ԴԱԿԴՈՒԹՅԱՆ Դ. 1022, գ. 8, գ. 189, ք. 8:

կատեղծվեն հայ և աղղրեջանցի հակաբոլշևիկյան ուժերի միավորման համար՝ դրանով իսկ դժվարացնելով Ջանգեզուրի խորհրդայնացման գործը:

Եվ այսպես, Սյունիքը ինքնավար էր, ասել է թե՛ ստեղծված պայմաններում՝ անկախ: Դա իր երկիրն ազատ տեսնելու լեռնահայության իղձերի մարմնացումն էր, նրա կամքի արտահայտությունը:

Տվյալ պահին Սյունիքն ուրիշ ելք չուներ, քան ազդարարելու իր անկախությունը ոչ միայն Աղղրեջանից, այլև Հայաստանից: Դա նույնպիսի ստիպողական քայլ էր, ինչպիսինը եղավ յոթ տասնամյակ հետո դարաբաղյան համաժողովրդական շարժման ուժով Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակումը: Նժդեհը գրել է. «Թշնամին՝ շլացած Երևանի կամովին խորհրդայնացումից, չուզեց կատարել մեր առաջադրած հաշտության նախնական պայմանները և ստիպեց մեզ Սյունիքը հայտարարելու ինքնավար, միմյն էր քաղաքական հնարավորություն կատեղծվեր միանալու մայր երկրին»¹: Նա նշում էր, որ քանի դեռ հարցականի տակ էր Սյունյաց երկիրը Հայաստանին միավորելը, Ջանգեզուրի ժողովուրդը հերոսական պայքարով պահում էր հայոց այդ լեռնավայրի անկախությունը՝ միաժամանակ ձեռնամուխ լինելով իր պետական կյանքի կառուցմանը՝ ժողովրդավարական հիմունքներով:

Համագումարից անմիջապես հետո Նժդեհը, վերադառնալով Գորիս, կատարեց զինվորական ղեկավար կադրերի մի շարք անհետաձգելի փոփոխություններ: Պորուչիկ Պետրոսյանին նշանակեց ռազմական գծով իր օգնական, Սյունիքի զինված ուժերի շտաբի պետ նշանակվեց կապիտան Պարոնյանը, քաղաքի պարետ՝ Սմբատ-Խոջաբեկովը: Խնձորեսկի զինվորական տեղամասի պետ դարձավ 28-րդ կարմիր դիվիզիայի նախկին սպաներից մեկը՝ Նժդեհի կողմն անցած Քոչարովը, իսկ նրան օգնական նշանակվեց Գերենգուր (Կռնիձոր) գյուղի քահանա Գրիգորը²:

Նժդեհին առաջվա պես վճռական էր համարում ժողովրդի բարոյական ոգու ամրացումը, ուստի գրեց սյունեցիներին ուղղված յոթ պատվիրաններ պարունակող քարտզության մի պատգամ, որն այդ օրերին կարդում էին Սյունիքի եկեղեցիներում, դպրոցներում, զորանոցներում, ռազմաճակատներում, գյուղի թե քաղաքի ամեն մի հարկի տակ: Ահա այդ պատվիրանները.

1. «Երբեք առանց Սյունիքի և Արցախի: Առանց Հայաստանի աշխարհագրական այդ ուժեղ ողնաշարի, մեր ամբողջական հայրենիքը գոյություն ունենալ չի կարող:

2. Լեռներով և վրա, լեռներից մեջ է քո փրկությունը: Արդ, տա-

¹Վ. Նժդեհի, Լեւոյ պայքարեւ Լեռնահայաստան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 80:
²ՀՀ ՀԱՄԻՈՒՊԼ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, թ. 7

ճարձերիդ մեջ, խաչերիդ կողքին բարձրացուր մի-մի ժայռ և պաշտե, և երկրպագե, որ չթուլանա փրկարար պաշտամունքիդ դեպի լեռները:

3. Սպարտա: Քո երկիրը, որպես նոր Սպարտա կարող է գոյություն ունենալ տխուր Արևելքում: Ձգտիր, կարող ես և պիտի դառնաս:

4. Երբեք անգեմ: Թող նախ հարևանները իրենց սրերը խոփերի և նիզակները օտոցների վերածեն:

5. Եվ ոչ մի ընչագուրկ՝ քո հողի վրա: Խեղճերի արցունքից ու թույլերի անարիությունից են քանդվում հայրենիքները: Բոլոր որդիներդ անկարտոս և արի:

6. Մի ժողովուրդ - մի ընտանիք: Ազգերի մեջ գուցե և միայն դու իրավունք չունես ներքուստ պառակտված լինելու:

7. Նոյի՛ր ուժեղ, Էյի՛ ուժեղ, և միշտ ուժեղ: Ժողովուրդները վերջիվերջո տեր են մնում ոչ թե նրան, ինչ որ նրանց տրվում է, ինչ որ մուրում են, այլ միայն նրան, ինչի որ արժանի են, ինչ որ իրենց սեփական ուժերով ապահովել են կարողանում¹:

Իրադարձությունների զարգացումը 1921թ. հունվար-փետրվարին

Զանգեզուրի բուլշևիկյան կազմակերպությունը մեծ կորուստներ էր կրել: Գավառից կարմիր բանակի զորամասերի նահանջի օրերին, ինչպես արդեն ասվել է, սպանվել էին Քրիստափոր Մկրտչյանը, Մակիչ Մաշուրյանը, Բագրատ Հարությունյանը և ուրիշ ղեկավարներ: Արմենակ Ղարազյոզյանը և Հակոբ Կամարին կոմունիստների մի մասի հետ անցել էին Ղարաբաղ, ոմանք էլ, ինչպես, օրինակ՝ Հայրապետ Տատյանը և ուրիշներ, այնտեղից մեկնել էին Բաքու:

Գորիսի կոմունիստական ջոկատները, ուժերը պահպանելու և համալրելու համար, անցել էին գավառին հարևան Ադրբեջանի Կուբաթլիի շրջանը:

Այնտեղ էին գնացել նաև գավառի ընդհատակում գործող կոմունիստներից շատերը, ինչպես նաև մի քանի տասնյակ անկուսակցականներ: Կուբաթլիի բուլշևիկները և խորհրդային մարմինները աջակցություն ցույց տվեցին իրենց մոտ ապաստանած հայ կոմունիստներին և կոմունիստական ջոկատի անդամներին, համալրեցին նրանց զինապաշարը, ապահովեցին պարենով և այլն:

Այդ ամենը, իհարկե, անմիջապես հայտնի դարձավ Զանգեզուրի իշխանություններին: Նրանք Կուբաթլիի թուրք և քուրդ ղեկավարներից պահանջեցին իրենց հանձնել հայ կոմունիստ-

¹Է. Ն.Շոքեհ, Ազատ Միսիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), 1-9 78:

ներին, հակառակ դեպքում սպառնում էին ասպատակել շրջանը և պատժել նրանց ավաստան տվողներին: Բայց, ինչպես և պետք էր սպասել, մերժում էին ստանում:

1921թ. հունվարի երկրորդ կեսին Կուրաթիում տեղի ունեցավ տեղի բուլշևիկների կոնֆերանս՝ Գորիսի շրջանի այնտեղ գտնվող հայ կոմունիստների մասնակցությամբ: Կոնֆերանսի կազմակերպման և անցկացման գործում ղեկավար դեր էր խաղում Ադրբեջանի բուլշևիկ ղեկավարներից՝ ազգությամբ քուրդ՝ Նազար Հեյդարովը: Կոնֆերանսը քննարկեց Կուրաթիում գտնվող հայ կոմունիստներին ավելի լայն աջակցություն ցույց տալու, Ջանգեզուրի բնակչության շրջանում հակամոծեհական քարոզչությունը ուժեղացնելու հարցերը:

Քանի որ զավառային մախկին կոմիտեն ցրվել էր, ուստի կոնֆերանսն ընտրեց զավկոմի նոր կազմ, որի մեջ մտան Հուսեին Աբդուլաևը, Ալի Ամիրասլանովը, Օրուջ Բաբաևը, Կարա Իլյասովը, Քերիմ Իսկենդերովը, Կուլի Աբդուլ Ազիմովը, Լյաթիֆ Շաֆիևը, Արշակ Բալյանը, Ալի Շահմուրադովը, Նոյ Դազարյանը, Արսեն Քյարունցը, Սավալյան Շիրինովը, Նազար Հեյդարովը և ուրիշներ: Վերջինս ընտրվեց նաև զավառային կոմիտեի քարտուղար¹:

Հայ կոմունիստները Կուրաթիից ավելի ու ավելի հաճախակի սկսեցին թափանցել Գորիսի շրջանի գյուղերը և գաղտնի մախապատրաստական աշխատանքներ տանել: Նրանք ընդհատակում ժողովներ էին անցկացնում, ցրում թուղիկներ, իրենց կողմը քաշում համակրողների²:

Բուլշևիկյան աշխատանքները աշխուժացան նաև Միսիանի շրջանում, որտեղից նրանք նույնիսկ կարողացան կապեր հաստատել Վայոց ձորի առանձին գյուղերի՝ ընդհատակում գտնվող կոմբջիզների հետ:

Միաժամանակ, մեծ ջանքերի շնորհիվ կապեր հաստատվեցին Բաքվի հետ: Այդ գործում հատկապես ակտիվ աշխատանք տարան Անդրեաս Ապրյանը, Ալեքսանդր Բաղդասարյանը, Արշակ Բալյանը, Հարություն Գյուլմագարյանը, Յաշա Մարտիրոսյանը, Մակիշ Արզանյանը և խնձորեսկցի ուրիշ կոմունիստներ: Վերականգնվեցին կապերը նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության հետ:

Խնձորեսկ գյուղի ակտիվ կոմունիստներից Մաթևոս Ասատրյանը շատ տարիներ հետո իր հուշերում գրել է. «Այդ ժամանակ մենք ուժեղացնում էինք մեր նամակագրական կապերը Անդրերկրկոմի և Ադրբեջանի ղեկավար մարմինների հետ: Դաշնակցության դեմ մղվող պայքարում կոմկրետ ցուցումներ և

¹ Տե՛ս *Н.И. Гейдаров, В горах Загсестра. Воспо. нания о годах борьбы за победу и укрепление советского строя*, 19109

² ՀՀ ՀԱԳԻՓԻՊԻԼ, ք. 4033, գ. 4, գ. 87, ք. 32

ղեկավարություն էինք ստանում Ադրբեջանի կենտկոմից: ...Մեր հերթին տեղեկություններ էինք հաղորդում դաշնակների զինված ուժերի քանակի և դասավորության մասին, նամակներ էինք ուղարկում Կուբաթլի շրջկոմին: ...Մեզ հաջողվում էր տեղեկություններ ստանալ դաշնակների ուժերի տեղաբաշխման, նրանց պլանների, գյուղացիների տրամադրությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ և հաղորդել Բաքու Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին և կարմիր բանակի հրամանատարությանը»¹:

Ջանգեզուրի բոլշևիկները Բաքվում 11-րդ բանակի հրամանատարության հետ հանդիպումների ժամանակ հորդորում և խնդրում էին արագացնել կարմիր բանակի զորքերի նոր հարձակումը գավառի վրա:

Նազար Հեյդարովն իր «Ջանգեզուրի լեռներում» գրել է. «Մենք, ընդհատակյա կոմունիստներս, ստիպված էինք շարունակ կազմ ու պատրաստ լինել և հայ ընկերների միջոցով հսկողության տակ պահել Գորիսը, Խնձորեսկը և Շինուհայրը: Նրանցից մենք ստանում էինք տեղեկություններ դաշնակցական զեներալ Նժդեհի միջոցառումների, գյուղացիների տրամադրությունների մասին և այլն:

Ջանգեզուրի կոմունիստները կապ էին պահպանում Ադրբեջանի կոմունիստական կազմակերպությունների հետ: Դաշնակցական զորքերի թվաքանակի ու գտնվելու վայրի մասին բոլոր տվյալները կուսակցության Շուշի գավկոմի միջոցով ուղարկվում էին Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմին: Այդ տվյալների հիման վրա ես 1921 թ. մայիսին լինելով Բաքվում, Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմին առընթեր Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի ներկայացուցչությունում, Հայաստանի կուսկազմակերպության ղեկավար աշխատողներ Սահակ Համբարձումյանի, Երենիա Բակունցի, Հայրապետ Տատյանի և այլոց ներկայությամբ հատուկ հաղորդում արեցի»²:

Կուբաթլից, հիմնականում Գյուրջուլու քրդաբնակ գյուղի վրայով, Գորիս քաղաքի ընդհատակի հետ կապը պահպանում էին Ադրբեջանի կոմկուսակցության Կուբաթլի գավառային կոմիտեի անդամներ Եղո Ղազարյանը և Արսեն Քյարունցը, Խնձորեսկի հետ, Կոռնիձոր գյուղի ալգիներով Արշակ Բալայանը և նրա ղեկավարած հետախույզների խումբը, որի մեջ մտնում էին Ղուկաս Յուզբաշյանը, Գրիգոր Բալույանը, Բախշի Առուշանյանը, Թևոս Շահնազարյանը, Մաթևոս Ասծատուրյանը, Գարեգին Դիլանչյանը և Գարեգին Քյարունցը, Շինուհայր գյուղի հետ, գլխավորապես թուրքաբնակ Մազրա, Շահվեդյար և Էյվազլար (Էյվազլու) գյուղերի վրայով, շինուհայրցի կոմունիստներ Արշակ

¹ ՀՀ ՀՊԿ ԳՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 87, ք. 33, 45:

² И. Г. Исмаилов. В горах Закавказья, т. 1: 112:

Աբրահամյանը, Արսեն Աղասյանը, Բարսեղ Առաքելյանը, Սուքիաս Աղասյանը, Գուկաս Մկրտչյանը, Թադևոս Աբգարյանը, Ասատուր Խորյուղյանը, Ավագ Աղամեյանը, Սերգեյ Բաղդասարյանը, Հարություն Թովմասյանը¹:

Մակայն Զանգեզուրի պաշտպանների թիկունքում լուղիստակյա աշխատանք կատարեցն այնքան էլ հեշտ չէր: Նժդեհի համապատասխան ծառայությունները ձերբակալեցին տասնյակ կոմունիստների, որոնք մեղադրվեցին կարմիր բանակի հրամանատարության և աղբբջանական հետախուզության հետ կապի մեջ մտնելու, նրանց տեղեկություններ հաղորդելու և այլ մեղքերի մեջ: Ձերբակալվածներից գնդակահարվեցին Թադևոս Թելունցը, Մոնա Թաթարյանը, Մովսիս Աբրահամյանը, Մաշա Հովհաննիսյանը, Շուշանիկ Գյուլնազարյանը, Գարեգին Գյուրջյանը, Նիկոլայ Միրզոյանը, Դազար Գասպարյանը, Վարդուհի Բարսեղյանը, Մաշա Բարխուդարյանը, Սուքիաս և Արսեն Աղասյանները և ուրիշներ: Հատկապես մեծ կորուստներ էին կրել Շինուհայրի կոմունիստները, որոնց մի մասը ձերբակալվել կամ գնդակահարվել էր գավառի ծառայությունների կողմից, իսկ մի քանիսը, որոնք անցել էին Աղբբջանի՝ Զանգեզուրին սահմանակից շրջանները, այնտեղ գոհ էին գնացել տեղի մուսավաթական-բեգական տարրերի գնդակներին: Այսպես, մուսավաթական բանդիտները Խոջախանյից Շուշի գնալիս Գևեղերեսի ձորում սպանեցին շինուհայրցի կոմունիստներ Արշակ Աբրահամյանին, Արսեն Աղասյանին և Բարսեղ Առաքելյանին²:

Ինչպես կովի ճակատում բուշեիկյան գործերի պարտությունը, այնպես էլ տեղի կոմունիստների ու նրանց համակիրների ձերբակալությունները և դաժան պատիժները ի վիճակի չեղան խափանելու գավառում խորհրդային իշխանության հաստատման համար պայքարող ուժերի գործունեությունը: Ընդհատակում գործող բուշեիկյան բքիչները և Աղբբջան անցած զանգեզուրցի կոմունիստները շարունակում էին քարոզական-կազմակերպական գործունեությունը, նախապատրաստվում նոր առճակատման:

Դեռ 1921թ. սկզբներին կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհուրդը ՌՍՖՖՀ կառավարությունից ցուցում էր ստացել Զանգեզուրը գրավել մինչև գարուն: Բայց 11-րդ բանակի հրամանատարությունը, հաշվի առնելով եղանակի հետ կապված բարդությունները, չէր շտապում՝ չգունկանալով նորից դիմել ռիսկի և նոր վտանգների առջև կանգնել: Նույն կարծիքին էր նաև Սերգո Օրբոնիկիձեն, որը Լենինին գրած նամակում նշում էր. «Զանգեզուրի դեմ Աղբբջանի կողմից ռազմական գործողությունները վերսկսելու բոլորովին հնարավոր չէ: Հայաստանից և

¹11. Եթարթ. Вторах՝ ձառքը, էջ 114-115

²Նույն տեղում, էջ 224-225

Աղորեցանից Ջանգեզուր տանող բոլոր լեռնանցքները ծածկված են խոր ճյուղով»¹։ Նա շեշտում էր, որ գարնան բացվելուն պես բանակը կձեռնարկի կառավարության ցուցմունքի կատարմանը։

Նյեելով դրանից՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը որոշեց ժամանակավոր դադարն օգտագործել փորձելով դիվանագիտական ուղիներով ներագրել Ջանգեզուրի իշխանության վրա պահանջելով առանց զենք գործադրելու հանձնվել։ Նա գտնում էր, որ դեռ չեն սպառվել Գորիսի հետ լեզու գտնելու բոլոր հնարավորությունները։ Ուստի, զանգեզուրյան զինյալների ղեկավարին համոզելու նոր փորձեր արվեցին, ուղարկվեցին նոր կոչեր, նամակներ, գրություններ, որոնց բովանդակությունը նույնն էր Նժդեհը չի կարող իր փոքրաթիվ զինված ուժերով դիմադրել կարմիր բանակի նոր հարձակմանը, գավառը չի կարող պահպանել իր ներկա ինքնավար կարգավիճակը, հետևապես անիմաստ է հետագա արյունահեղությունը

Ջանգեզուրի հետ բանակցություններ վարելու հարցը հատկապես բարձրացավ Բաքվում Դրոյի գտնվելու ժամանակ։

Դեռ 1921թ. հունվարի 5-ին Տրոցկին հեռագիւլ էր ուղարկել Նրևան և պահանջել, որ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատար Դրոն Բաքվի վրայով մեկնի Մոսկվա։ Դա նախագուշակն քայլ էր, որ խորհրդային իշխանություններն անում էին որոշակի նպատակով. Դրոն մեծ հեղինակություն ուներ հայ զինվորականության շրջանում, որը Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո իր հիմնական զանգվածով մնացել էր Նրևանում։ Նախկին հայկական բանակի զինվորականությունը չեզոքություն էր հանդես բերել նոր կարգերի նկատմամբ, իսկ շատ սպաներ, համակրելով խորհրդային իշխանությանը, ցանկանում էին ծառայել Հայաստանի կարմիր բանակում։ Չնայած դրան՝ Հայաստանի խորհրդային և զինվորական մարմինների ոչ քիչ պատասխանատու աշխատողներ (Ավիս, Աթաբեկյան, Այվազյան և ուրիշներ) մնում էին այն տեսակետին, որ հին զինվորականությունը նոր իշխանության անուղղելի հակառակորդն է, ուստի պետք է հալածել նրան՝ կանխելու հնարավոր ըմբոստացումը։

Այդ ուղղությամբ ձեռնարկած առաջին քայլերից մեկը հենց Դրոյին Նրևանից հեռացնելն էր։ Նրան Մոսկվայում աշխատանք էին առաջարկելու, որպեսզի այդ վտանգավոր, անկայուն օրերին նա չվերադառնա Նրևան։

ԱԶԳՈՒԼՈՒՄ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 77, ք. 2:

¹Այդ տեսակետից շատ հետաքրքրական է բոլշևիկ հրամանատարության և Գ. Նժդեհի միջև տեղի ունեցած գրագրությունը. որը գեղեցկված է 1921թ. գարնանը Դորիսում լույս տեսած «Արևոտ գիրք» վերնագրով փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ:

Նրեանից Դրոյի մեկնելուց հետո Խորհրդային Հայաստանի գործերի հրամանատարի պաշտոնը ստանձնեց Մ.Վ. Մոյկաչանովը, իսկ բանակի քաղաքայության պետ նշանակվեց Հովսեփ Լազյանը:

Մոսկվա գնալու ճանապարհին Դրոն կանգ առավ Բաքվում և այստեղ մնաց մի քանի օր՝ զանազան մակարդակների հանդիպումներ և գրույցներ ունենալով տեղի խորհրդային և զինվորական գործիչների հետ: Այդ հանդիպումների արդյունքներից մեկն այն եղավ, որ նրան խորհուրդ տվեցին նամակ ուղարկել Նժդեհին և նրան հնազանդության կոչ անել:

Հունվարի կեսերին 11-րդ բանակի հրամանատարությունը Հայաստանի Հեղկոմի հետ պայմանավորվել էր նրա անունից՝ Բաքվից Նվախ-Շուշիի վրայով պատվիրակություն ուղարկել Նժդեհի մոտ: Հեղկոմը տվել էր իր համաձայնությունը, և 11-րդ բանակի հրամանատարությունը լիազորել էր երկու մարդու՝ Սաքո Համբարձումյանին և Հակոբ Խոանիսյանին:

Հունվարի 23-ին Բաքվում ՀՍԽՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արաբեկովը (Արաբեկյան) ուղիղ հեռագրաբերով կապվում է Նրեանի հետ, և հետևյալ խոսակցությունն է տեղի ունենում նրա ու հանրապետության արտգործոժողկոմի տեղակալ Ասքանազ Մռավյանի միջև.

«Արաբեկով: - Օրերս Զանգեզուր ենք ուղարկում 11-րդի (11-րդ կարմիր բանակի- Ա.Ս.) կողմից լիազորված՝ Հեղկոմի (Հայաստանի Հեղկոմի- Ա.Ս.) ներկայացուցիչներ՝ գյուղացիներին և Նժդեհին ուղղված առաջարկով՝ ճանաչել Խորհրդային Հայաստանը, դադարեցնել թշնամական գործողությունները: Դրոն նամակ է տվել տանելու Զանգեզուր: Մեր առաջարկության մանրամասն պայմանները կմշակվեն Բեկգադյանի գալուց հետո: Հեղկոմի կողմից լիազորվածներ առաջարկում ենք Համբարձումյանին և Հակոբ Խոանիսյանին:

Մռավյան: - Զանգեզուրի պատվիրակության մասին մտածում ենք, որ լավ կլինեք, եթե գնար Նրեանով, բայց եթե ձեր կողմից արդեն ամեն բան արվել է Շուշիով ուղարկելու համար, ապա վաղը կհաղորդեմ ընկերներին այստեղ: Հաղորդիր և մեր կարծիքը: Պատվիրակության ընտրությունը ես համարում եմ շատ հաջող...»:

Լիազորված պատվիրակությունը, հավանաբար, Հայաստանի Հեղկոմի կողմից հավանություն չի գտնում, ուստի բանակի հրամանատարությունը հունվարի 25-ին լիազորում է պատվիրակության նոր կազմ, այս անգամ՝ բաղկացած 5 հոգուց. Հայաստանի Հեղկոմի կողմից նշանակված կոմունիստներ՝ Մախսիկին հնչակյան գործիչ, իսկ հետո բոլշևիկյան կուսակցության մեջ անցած Դրիգոր Վարդանյան (ղեկավար) և Սամսոն Թյունիկ, 11-րդ բանակի կողմից՝ ոչ կոմունիստներ փոխգնդապետ Արմենակ

Օրբելյան, Արտաշես Հովհաննիսյան և Շմավոն Քոչարյան: Վերջին երեքը պատվիրակության կազմի մեջ էին մտել Դ-րոյի համաձայնությամբ:

Հունվարի 21-ի թվով Դ-րոն երկու նամակ էր գրել, մեկը՝ Նժդեհի, մյուսը՝ Զանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդի անունով, որոնք պետք է տեղ հասցվեին Համբարձումյանի և Խոանիսյանի միջոցով: Նոր պատվիրակություն կազմելուց հետո այլ նամակների հանձնումը հանձնարարվեց նրան:

Նժդեհին գրած նամակում Դ-րոն արել էր հետևյալ առաջարկությունները. 1. Սյունիքը հայտարարել խորհրդային: 2. Դադարեցնել ապստամբական կռիվները Դարաբաղում: 3. Ընդունել 11-րդ բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչներին, եթե դա ցանկանում է Նժդեհը¹:

Ավելի ընդարձակ էր Զանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդին ուղղված (պատճենը՝ Նժդեհին) Դ-րոյի շարադրած նամակը, ուր կրկնված էին խորհրդային կողմի հիմնական պահանջները: Այս նամակում Դ-րոն գրում էր, որ երկու և կես տարվա դառը փորձը համոզում է, որ հայ ժողովուրդը չի կարող իր հույսը կապել Տվյուպայի հետ: Այժմ Հայաստանը խորհրդային է, և հեղափոխական Ռուսաստանը կգա նրան եղբայրական օգնության: Ռուսաստանի միջոցով միայն հայ ժողովուրդը կարող է լուծել իր հողային հարցերը: Շուտով Մոսկվայում տեղի կունենա կոնֆերանս, որտեղ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Հայաստանի մասնակցությամբ կլուծվի երկրի սահմանների խնդիրը:

Նամակում ձևակերպված հիմնական պահանջը մնում էր Զանգեզուրի խորհրդայնացումը: Շեշտված էր, որ եթե զանգեզուրցիները շարունակեն իրենց պայքարը, ապա դա կունենա ծանր հետևանքներ ոչ միայն Սյունիքի աշխատավոր գյուղացիության, այլև ողջ հայ ժողովուրդի համար: Զանգեզուրի կողմից խորհրդային Հայաստանը չճանաչելը բերելու է հետևյալ աղետները.

1. Հայաստանի կառավարությանը խանգարելու է լուծել Նախիջևանի, Շարուրի և Դարաբաղի խնդիրները:

2. Առիթ է դառնալու, որպեսզի տաճիկները զորքերը չհեռացնեն Հայաստանից, պատճառաբանելով, թե այնտեղ հաստատված խորհրդային իշխանությունը կեղծ է:

3 Չի սկսվի խաղաղ և շինարար աշխատանք արյունաքան երկրում:

Նշված էր նաև, որ «Դ-ժվար է խոստովանել և հաշտվել այն դառն իրողության հետ, որ կատարված են մի շարք քաղաքական սխալներ»:

¹ Ղ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք. «Հարկեր» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 131. ² Ղ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 55

«Ուստի դիմելով ձեզ ուզում եմ հավաստել,- ասված էր Գրոյի նամակի վերջում,- որ Զանգեզուրը և նրա ղեկավարները վերջ կտան իրենց բռնած քաղաքականությանը և կմիանան իրենց Մայր Երկրին՝ Հայաստանին, որ Մոսկվայում տաճիկների հետ բանակցությունները կգան ապացուցելու, որ Սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատավորության շահերը: Ուստի՝

ա) Ձեզ պետք է անմիջապես հայտարարվել խորհրդային և միանալ Խ.Հայաստանի հետ:

բ) Նրե որևիցե բան ունեք պարզաբանելու, առանց ուշացնելու պետք է ներկայացուցիչներ ուղարկեք 11-յո՝ բանակի հրամանատարության և Հայաստանի կառավարության մոտ»¹:

11-յո՝ բանակի ընդհանուր հրամանատար Հեկկելերը և Ալդրե-ջանում խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի ներկայացուցիչ Աբար-բեկյանը պատվիրակությանը հանձնարարել էին:

ա) Գրոյի նամակները տանել ու հանձնել Նժդեհին և Զանգեզուրի Գլուխացիական խորհրդին:

բ) Բանակցել Նժդեհի հետ և նրան առաջարկել, որ Զանգեզուրում հայտարարի խորհրդային իշխանություն՝ միացած խորհրդային Հայաստանին:

գ) Անհամաձայնության դեպքում աշխատել, որ Նժդեհն իր կողմից մարդիկ ուղարկի Շուշի կամ Բաքու՝ բանակցությունները շարունակելու համար:

դ) Համաձայնության դեպքում խոստանալ ամենայայն ամենիստիս թե իրեն՝ Նժդեհին և թե բոլոր յուրայիններին²:

Բարվից դուրս գալով՝ պատվիրակությունը մեկնում է Վարաբաղ այնտեղից Զանգեզուր անցնելու համար: Հունվարի 28-ին հասնելով Շուշի՝ պատվիրակությունը հաջորդ օրը Արտաշես Հովհաննիսյանին և Շմավոն Քոչարյանին հանձնարարում է ճանապարհվել Զանգեզուր և ինչ գնով էլ լինի՝ մտնել այնտեղ, տևակցել Նժդեհի հետ և նրան հայտնել, որ Շուշիում գտնվող պատվիրակության անդամները կարևոր նամակներ ունեն իրեն տալու: Զանգեզուր ուղևորվողները նաև հանձնարարական ունեին լսնակցություն սկսել խիստ կենսական և ընթացիկ հարցերի մասին, ինչպես և Նժդեհին առաջարկել երաշխավորելու պատվիրակության անձեռնմխելիությունը:

Շուշիում լուր ստանալով, որ պատվիրակության անդամներն արդեն անցել են Զանգեզուր, Գ. Վարդանյանը և Ա. Օրբելյանը որոշում են պատասխանի չսպասել և, այնտեղ բողոքելով Սամսոն Թյումիսին, անմիջապես մեկնում են Ավդալար՝ սահման, որ հասնում են հունվարի 31-ի երեկոյան: Քիչ հետո նրանք սահմանի

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ. Դ.114, գ. 2, գ. 70, p. 29
Նոյն տեղում, p. 16.

վրա ստանում են Ջանգեզուրից Շ. Քոչարյանի գրած երկտողը, ինչպես նաև բուն Ջանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) հրամանատար Տեր-Պետրոսյանից մի պաշտոնական գրություն, որտեղ ասված էր, որ համաձայն Սյունիքի սպարապետ Նժդեհի կարգադրության՝ ապահովվում է պատվիրակության անդամների անձի անձեռնմխելիությունը, և նրանց հրավիրում են Ջանգեզուր: Փետրվարի 1-ին անցնելով սահմանը՝ նրանց անմիջապես առաջնորդում են Տեղ գյուղ հրամանատար Տեր-Պետրոսյանի մոտ: Գյուղ մտնելիս նրանք տեսնում են հավաքված գյուղացիների, որոնք հանգիստ չէին դիտում նրանց. մարդկանց տրամադրությունը խիստ բացասական էր եկվորների հանդեպ:

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 2-ին, նրանց առաջնորդում են Գորիս քաղաք, ուր և գտնվում էր Նժդեհը:

Փետրվարի 2-ին Բաքվում Խ Հայաստանի ներկայացուցիչ Աբաբեկյանը հեռագրում է Երևան, ՀՄԽՀ արտգործառնության տեղակալ Մռավյանին, հաղորդելով, որ պատվիրակությունն արդեն գտնվում է Ջանգեզուրում, և երաշխավորված է. նրա անդամների անվտանգությունը¹:

Գորիս մտնելիս պատվիրակները հանդիպում են ավելի մռայլ և վրեժխնդիր դեմքերի. մթնոլորտն ավելի ճնշող էր, ատելությունն ավելի շատ զգացվում էր զինվորականության և պաշտոնյաների կողմից:

Ջանգեզուրի սահմանը ոտք դնելուց հետո Գ. Վարդանյանը և Ա. Օրբելյանը, ինչպես և ավելի շուտ այնտեղ անցած Ա. Հովհաննիսյանը և Շ. Քոչարյանը մշտապես գտնվում էին խիստ հսկողության տակ, որպեսզի հնարավորություն չունենան չվիճելու տեղացիների հետ: Այդ հսկողությունը պատճառաբանվում էր նրանով, թե նախապես կանխում են բոլշևիկների նկատմամբ զայրացած ամբոխի հնարավոր անախորժությունները:

Փետրվարի 2-ին՝ ժամը 12-ին, Արմենակ Օրբելյանը հրավիրվում է Նժդեհի մոտ նրա բնակարանը: Դրույի երկու գրությունները հանձնելուց հետո նա բավական երկար գրույց է ունենում Նժդեհի հետ և նրան հայտնում պատգամավորության նպատակը:

Այնուհետև ժամը 2-ին Նժդեհի իր մոտ է հրավիրում Գրիգոր Վարդանյանին, իսկ ինքն այդ նույն պահին մի տան պատշգամբից ելույթ է ունենում Տաթևից և այլ գյուղերից նոր եկած զորամասերի առջև: Այնտեղ էր հավաքվել նաև քաղաքի գրեթե ամբողջ հասարակությունը: Գ. Վարդանյանին տանում են միտինգի մասնակիցների շարքերի միջով այն պահին, երբ Նժդեհը մոտավորապես ասում էր. «Այո, կոմունիզմի շղարշ հագած պարոններ հայ կոմունիստները բավական չէ, որ կործանման դուռը հասցրեցին

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԱ. Գ. 114, գ. 2, գ. 70, ք.

Զանգեզուրի աշխատավորությանը, այսօր խոնարհվելով ձեր իրական ուժի առաջ՝ պատգամավորներ են ուղարկում մեզ ինչ-ինչ առաջարկներով. և սա նրա համար, որովհետև սրիկա Քեմալի հակահեղափոխական բանդաները գրավել են Հայաստանի մեծ մասը և սպասում են գրավել մյուս մասերը. բայց ո՞վ բերեց քեմալականներին Հայաստան...»¹:

Անցնելով շարքերի միջով՝ Գ.Վարդանյանը հասնում է Նժդեհի բնակարանը, ուր քիչ հետո գալիս է նաև ինքը՝ Նժդեհը, և նրան հրավիրում իր աշխատասենյակը: Ջրույցին ներկա է լինում նաև Սյունիքի նորընտիր կառավարության դիվանապետը՝ Գեղեոն Տեր-Մինասյանը:

Նժդեհի առաջարկով Վարդանյանը հանգամանորեն ներկայացնում է այն հարցերը, որոնք մշակվել էին Բաքվում, ինչպես նաև մի շարք ուրիշ հարցեր, այն է՝

1. Ռուսական սոցիալիստական հեղափոխության առաջադրած մեծ նպատակները և 3-րդ Ինտերնացիոնալը.

2. Հակահեղափոխական Անտանտը և իր գործելակերպը.

3. Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը.

4. Քեմալական շարժումը, Խորհրդային Ռուսաստանը և Անտանտը.

5. Մուսավաթականները, մենշևիկներն ու դաշնակցականները և նրանց հակահեղափոխական գործելակերպն Անդրկովկասում.

6. Հայաստանի Հանրապետության կործանումը և դաշնակների դաշնագրերը Քեմալի և մենշևիկյան Վրաստանի հետ.

7. Խորհրդային Հայաստանի ներկա տնտեսական և քաղաքական ծանր պայմանները, որոնք արդյունք են դաշնակցության արկածախնդրական քաղաքականության.

8. Քաղաքական նոր բալլությունների հավանականությունը հատկապես Անդրկովկասում և մանավանդ՝ Հայաստանի ճակատում.

9. Զանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի նշանակությունը ռազմական և Խորհրդային Հայաստանի ամրապնդման ու ապագա զարգացման տեսակետներից.

10. Զանգեզուրի կղզիացումը խոշոր ղեկավարություն առաջ կբերի թե՛ հենց իր՝ Սյունիքի աշխատավոր գյուղացիությանը և թե՛ առհասարակ մանուկ Խորհրդային Հայաստանի աշխատավոր մասսաներին²:

Գ. Վարդանյանի՝ մեկ ժամ տևած հաղորդումից հետո սկսում է խոսել Նժդեհը՝ հուզված ու վրդովված:

¹ ՀՀ ԴԻՄԻՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, փ. 70, ք. 17 և շրջերես:
² Նույն տեղում:

Իր խոսքի սկզբում Նժդեհի հայտարարում է, որ սոցիալիստները ոչ թե Գորիս եկած պատգամավորներն են, այլ հենց ինքն է իսկական սոցիալիստը, որովհետև միշտ սեփականագուրկ է եղել և երբեք ձգտում չի ունեցել սեփականություն ունենալու, րնդհակառակը իր ողջ կյանքը տրամադրել է միայն ու միայն աշխատավոր զանգվածների ազատագրման գործին, պայքարել հանուն Տաճկաստանի և Պարսկաստանի ճնշված ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայ բազմաչարչար ժողովրդի ազատագրման համար:

Անցնելով բուն հարցին՝ Նժդեհն ասում է, որ նրանք առաջարկում են Զանգեզուր խորհրդայնացնել, բայց չեն ուզում իմանալ՝ արդյոք դա ցանկանում է Սյունիքի ժողովուրդը, այն ժողովուրդը, որն արդեն տեսել է խորհրդային իշխանության «բարիքները» անցյալ տարվա հուլիսից նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում: Մի՞թե խորհրդային զորքերը չէին, որ իրենց հետ Զանգեզուր էին բերել 1200-ի չափ տաճիկ ասկյարներ, որոնք 15 օր շարունակ կրակի էին մատնել Յայջի գյուղը և վերածել ավերակի, Քարահունջ գյուղում բռնաբարել ու լվել 100-ից ավելի հայ օրիորդներ, որոնք այժմ, սիֆիլիսով հիվանդացած, աղի արցունք են բափում: Իսկ Զանգեզուրի կոմունիստները, որոնք «ծաղրում էին եկեղեցին», որոնք «մինչև իսկ ամիլեցին մի ծերունի քահանայի մորուքը՝ պարզ քմահաճույքի համար»¹: Բոլշևիկների՝ Զանգեզուրում եղած հինգ ամիսների ընթացքում նրանք գնդակահարեցին տասնյակ անմեղ մարդկանց, այդ թվում՝ Վահան Խորենուն և Արշակ Շիրինյանին: Մի՞թե Խորենին չէր, որ լինելով «Աշխատավորի» խմբագիր Թիֆլիսում, 1918 թվականին իր թերթի էջերում չերմորեն ուղջոնում էր Խորհրդային Ռուսիան և Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունը:

Դառնալով Գ. Վարդանյանի այն խոսքերին, թե խորհրդային իշխանությունը բանվորների և չքավոր գյուղացիների շահերի պաշտպանն է, Նժդեհն ասում էր. «Բայց ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ խորհրդային 5-ամսյա իշխանության օրոք Զանգեզուրի չքավոր գյուղացիությունը բառի բուն իմաստով րալանվեց: ...Իսկ դրա փոխարեն ի՞նչ է տրվել չքավոր գյուղացուն. ոչինչ և ոչինչ... Տարան մինչևիսկ աղքատ գյուղացու մի հատիկ ուլը»: Բերելով այս և նման կարգի ուրիշ այլ փաստեր ու փաստարկներ՝ Նժդեհը շարունակում էր. «Թվելով այս բոլորը, կամեցա ցույց տալ այն խոր վերքերը, որ հասցրել են այս ժողովրդին, որով էլ Զանգեզուրի և Սիսիանի չքավոր մասսաներին ստիպեցին երեսները շուռ տալ կոմունիստներից և Խորհրդային կարգերից գեթ որոշ ժամանակով, մինչև վերքերը սպիմեր դառնան: Ժամանակ և գործելակերպի խիստ փոփոխություն է պետք, որ այս

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԳՈԱ, ք. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 18-ի շրջերես.

ժողովրդի հետ կարելի լինի խոսել սովետիզացիայի մասին»¹:

Այնուհետև, դառնալով արտաքին-քաղաքական հարցերին, Նժդեկը կտրուկ հայտարարում է, որ Զանգեզուրը ոչ մի կապ և առնչություն չունի ոչ մեծ և ոչ էլ փոքր կոչված անտանտների հետ, «իսկ անձամբ ես խորապես աւտում եմ և՛ մեկր, և մյուսը: Պատճառը պարզ է. նրանք խաբեբաներ են, ստոր և ոճրագործ: Նրանք խաբել են ամենից շատ հայ աշխատավոր ժողովրդին և գցել նրան բրի բերան»²:

Գ. Վարդանյանը գրույցի ընթացքում նշում է, թե կարմիր բանակի զորքերին Զանգեզուրի ցույց տված դիմադրությունն ավելի ծանր կացության մեջ է դնում Հայաստանը, որի Լուսավա շրջանը գրավել է Վրաստանը, իսկ Քեմալը գրավել է նրա ընդարձակ տարածքները և սպառնում է գավթել ամբողջ Հայաստանը: Ռուսես պատասխան Նժդեկին ասում է. «Գիտեմ, որ շատ լուրջ մոմենտ է. Այդ գիտակցելով է, որ ես շատ պինդ կպած եմ այս սարերին ու այս աշխատավոր զանգեզուրցիներին և խորապես համոզված եմ, որ այդ ահավոր պայքարի միջից մենք՝ զանգեզուրցիներս, ավելի շուտ պատվով դուրս կգանք, քան ներկա Խորհրդային Հայաստանը, որի ուժերը ոչ միայն չեն կազմակերպված, այլև, ինչպես լսում ենք, եղածն էլ քանդում են: Մթե, հիրավի, Խորհրդային Հայաստանը գտնվում է այդպիսի խոշոր վտանգի առաջ, ապա ինչու՞ այնտեղ գլխատում են մարզված վիմվորական և ինտելիգենտ ուժերը: Ես լլուվին ըմբռնում եմ հակահեղափոխական տարրերին կղզիացնելը, բայց ես չեմ հասկանում, թե ինչու՞ բանտերը լցվում են այնպիսի ինտելիգենտներով, որոնք անալալման օգտակար կհանդիսանային հենց իրեն՝ Խորհրդային Հայաստանին: Արնչև այս բոլորը մի վերջ չգտնեն կարելի՞ է տեսնել գարանտիա ապագայի նկատմամբ: Պետք է հավատ ներշնչել ոչ թե խոսքերով, այլ գործով, փաստերով»³:

Հետագա խոսակցություններում Գ. Վարդանյանը, առարկելով Նժդեկի մի շարք փաստարկներին, հասկապես ընդգծում է, որ Զանգեզուրի հայ կոմունիստ ընկերների մասին եղած ամբաստանություններն իր համար մեծ մասամբ նորություններ են: «Այս բոլորը, անշուշտ, խիստ ցավալի է,- ասում է նա,- բայց մենք խոշոր հասարակական երևույթները եթե մասնավորի վերածենք, երբեք չենք կարող լուծել էական հարցը: Ամեն մի հասարակարգ, քանի դեռ հիմնավորված չէ, կունենա իր բերությունները, ճիշտ այդպես էլ խորհրդային իշխանությունը Զանգեզուրում: Բայց մի՞թե այս և նման հանգամանքներն իրավունք կտան Զանգեզուրի աշխատավորությանը, որ կազմում է Հայաստանի մի մասը,

¹ ՀՀ Ն.ՊԵՏՐՈՒՄ, Գ. 114, գ. 2, գ. 70, ր. 19-ի շրջերես

² Ն.Ույն տեղում

³ Ն.Ույն տեղում, ր. 20:

կղզիանայ. չէ՞ որ սա պետական առողջ մտածելակերպ չէ, չէ՞ որ Խորհրդային Հայաստանի անկումից անմիջապես հետո Քեմալին, մուսավաթիստներին ու այլ հակահեղափոխականներին դժվար չպիտի լիներ ոտնակոխ անել նաև Ջանգեզուրը»¹:

Վերադառնալով Նժդեհի այն խոսքերին, թե Ջանգեզուրի ժողովուրդը ոչ միայն կռվել, այլև պատվով մեռնել գիտե, Վարդանյանն ասում է. «Բայց սա նպատակ չէ. այլ հուսահատ միջոց: Մենք ձգտում ենք ապրեցնել մեր աշխատավոր մասսաները, իսկ դուք կոչ եք անում մեռնել՝ թեկուզ հերոսական մահով: Ի՞նչ օգուտ. չէ՞ որ վերջիվերջո խորտակվելու եք: Հարցը, ընդհակառակը, ես պարզ ու կտրուկ կերպով եմ դնում. ի՞նչ դիրք կբռնեք Դուք, պարոն Նժդեհ, և Ջանգեզուրի աշխատավորությունն այն դեպքում, եթե Խորհրդային Հայաստանը, հանգամանքների թելադրանքով, Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեյջանի հետ ձեռք-ձեռքի տված պատերազմական գործողություններ սկսեք ընդդեմ Քեմալի ու Վրաստանի կամ այլ խոսքով՝ ընդդեմ Անտանտի»²:

Նժդեհն ասում է, որ դա կախված կլինի նրանից, թե ի՞նչ վերաբերմունք ցույց կտան խորհրդային իշխանությունները հայ աշխատավոր զանգվածների նկատմամբ: Նման դեպքում Սյունիքը կվարվի այնպես, ինչպես թելադրում են հայ ժողովրդի շահերը. «Նա, իբրև հեղափոխական, երբեք և ոչ մի դեպքում չեմ կարող լինել հակահեղափոխության հետ, չեչտում է Նժդեհը: Բայց եթե խորհրդային իշխանությունները գիտակցաբար թե անգիտակցաբար մեզ իրենցից ետ մղեն՝ շարունակելով նախկին կործանարար մեթոդները, ապա մենք մեղավոր չենք լինի. եթե ստիպված լինենք կղզիանալ կամ թեկուզ ընկնել կատաստրոֆիկ վիճակի մեջ: Կրկնում եմ, ես սկզբունքային տեսակետից չեմ, որ վիճում եմ խորհրդային իշխանության մասին. ոչ, այլ թե որքան, ցավ ի սիրտ, վատ եմ կիրառվում խորհրդային կարգերը կյանքում, հատկապես՝ մեր կողմերում»³:

Վերջում Նժդեհն ասում է, որ իր կառավարությունը գրավոր պատասխան կտա խորհրդային կողմի արած առաջարկներին, նամակներ կտրվեն պատվիրակությանը՝ հասցնելու 11-րդ բանակի ընդհանուր հրամանատարին, խորհրդային Ռուսաստանի արտգործառնալու Չիչերինին և Դերյոյին:

Պատվիրակության անդամները տեսակցում և զրույցներ են ունենում նաև Սյունիքի կառավարության երկու անդամների՝ Գեղեճոն Տեր-Մինասյանի և Տիգրան Սազանդայանի հետ: Ապա ստանում են հիշյալ երեք նամակները:

11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերին հասցեագրած

¹ ՀՀ ՆՊԿ (1991), ք. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 20:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 20-ի շրջերես:

նամակը ստորագրել էին Ինքնավար Սյունիքի դիվանի նախագահ ու արտաքին գործերի վարիչ Գեղեոն Տեր-Մինասյանը և դիվանապետ Սամվել Մաշուրյանը: Նամակում նշվում էր, որ Սյունիքի կառավարությունը լի է վճռականությամբ՝ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու հարևան բոլոր երկրների և ժողովուրդների հետ՝ միմյանց ինքնուրույնությունը հարգելու պայմանով: Հիշեցնելով Չանգեզուրում կարմիր բանակի կատարած դաժանությունները՝ միաժամանակ ցավ էր հայտնվում, որ Երևանի և Բաքվի բանտերում տառապում են հայ ժողովրդի բազում զավակներ, այն դեպքում, երբ սովետական կողմն ամբողջատ փորձում է հավաստիացնել իր խաղաղասիրական մտադրությունները: Չանգեզուրը խորհրդայնացնելու՝ Դրոյի նամակի առթիվ նշվում էր, որ «Ինքնավար Սյունիքի կառավարությունը, լինելով գերազանցորեն ժողովրդական, առանց ժողովրդի հավաքական կամքի և ցանկության չի կարող անմիջապես պատասխանել նրան: Դրոյի նամակի կապակցությամբ նա կտնտդի ժողովրդի տրամադրությունը և կամքը՝ աշխատելով հնարավորության սահմաններում շուտափույթ կերպով պատասխանել այդ գրությամբ»¹:

Օգտվելով առիթից՝ նամակի հետ ներփակ կցվեցին դիվանում գտնվող բազմաթիվ փաստերից մի քանիսը, որոնք ցույց էին տալիս Չանգեզուրում բոլշևիկների կատարած անօրինությունները: Դրանք էին բուն Չանգեզուրի Գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի՝ նոյեմբերի 30-ի նիստում հաստատված փաստերի արձանագրությունը, Կոռնիձոր և Տեղ գյուղերի բնակիչների աղաղակող համախոսականները, այդ գյուղերի կրած վնասների ցուցակները և Գորիս քաղաքի ու շրջանի հայ կանանց բողոքը²:

Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինին ուղղված նամակ-բողոքը³ նույնպես ստորագրել էին Գեղեոն Տեր-Մինասյանը և Սամվել Մաշուրյանը:

Այնտեղ նշված էր, որ Հայաստանի գյուղացիությունը և մասնավորապես Սյունիքի աշխատավորությունը, որ գերազանցորեն մի դեմոկրատ ժողովուրդ է, «աչքերը հառած դեպի հյուսիսի իր մեծ եղբայրը, նրա առաջ լայն բացեց իր դռները, բայց միանգամայն հիասթափվեց»: Ապա նորից նկարագրվում էր բոլշևիկյան իշխանության 5-ամսյա տիրապետության օրոք զանգեզուրցիների կրած տառապանքները: «Բողոքում ենք և սպասում,- ասված էր նամակի վերջում,- որ Ձեր կողմից ձեռք

¹ ՀՀ Դ.ՊԿԴԱ, ֆ. 114, գ. 2, ք. 70, ք. 30:

² Այդ և նմանօրինակ բազմաթիվ ուրիշ փաստեր տեղ են գտել այդ ժամանակ (1921թ. գարուն) Ինքնավար Սյունիքի խորհրդի իրատարակությամբ և Տիգրան Սազանդարյանի առաջարկով՝ Դորիսի «Սառուն» տպարանում լույս տեսած «Ազատ Սյունիք» վերնագրով ժողովածուի մեջ:

³ ՀՀ Դ.ՊԿԴԱ, ֆ. 114, գ. 2, ք. 70, ք. 32-34:

կառնվեն, վերջապես, իրական միջոցներ՝ հանգիստ տալու մեր գյուղացիությանը: Բողոքում ենք և պահանջում, որ վերջապես ճանաչեք արդարությունը և թույլ տաք խաղաղ և շինարար աշխատանքով զբաղվելու այն գյուղացիությանը, որն ընչազուրկ է, քաղցած և մերկ է»¹:

Դրոյին հասցեագրած նամակում, որը ստորագրել էր Նժդեհը, առաջ էին քաշված տվյալ պահին Սյունիքի իշխանությունների հիմնական պահանջները.

1. Հայ մտավորականությանն ազատել բանտերից.

2. Սյունիքը և Ղարաբաղը կցել Հայաստանին.

3. Թուրքերին հեռացնել գոնե Շարուրից և Ալեքսանդրապոլից:

Այս երեք պահանջները կատարելու դեպքում նա խոստանում էր անցնել արտասահման և խորհրդային իշխանության առաջ բացել Սյունյաց երկրի դռները²:

Թեև Նժդեհն իր պաշտոնական պատասխաններում ըստ էության մերժում էր խորհրդային հրամանատարության որոշակի առաջարկությունները, բայց լիովին չէր բացառում Ձանգեզուրի և բուլշիկների միջև տանելի հարաբերությունների հաստատման հնարավորությունը՝ գտնելով, որ դա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանց քաղաքականության փոփոխությամբ:

Գորիսում երեք օր մնալուց հետո, փետրվարի 5-ի կեսօրին, 15 մարդուց բաղկացած պահակախումբը խորհրդային պատվիրակությանը ուղեկցեց մինչև սահմանը: Պատվիրակությունը Բաքու մեկնեց առանց որևէ արդյունքի: Նժդեհը տրամադրություն չէր հանդես բերել երկխոսություն սկսելու կարմիր բանակի հրամանատարության հետ և մերժել էր Դրոյի խորհուրդները³:

Վերադառնալով Բաքու՝ Հայաստանի Հեղկոմի կողմից նշանակված պատգամավոր Գրիգոր Վարդանյանը 1921թ. փետրվարի 11-ին գեկուցագիր ներկայացրեց՝ «Ձանգեզուրի ներկա կացության և Նժդեհի հետ վարած մեր բանակցությունների մասին»⁴:

Ձանգեզուրի ապստամբներին խաղաղորեն ենթարկվելու կոչեր էին գալիս նաև Նրեանից:

1921թ. հունվարի վերջերին Հայաստանի ՍԽՀ Հեղկոմը դիմում հղեց «Ձանգեզուրի գյուղացիությանը», որի մեջ, նկարագրելով Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական վիճակը, նորաստեղծ

¹ ՀՀ ՂԿԿՊԼ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 34:

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 131:

³ Զ. Մխչատունի, Կուրագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 132:

⁴ Արմենակ Օրբելյանը մոյակաես ներկայացրել էր գրավոր գեկուցագիր, որը, սակայն, չհաջողվեց գտնել արխիվներում:

⁵ ՀՀ ՂԿԿՊԼ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 29:

հանրապետության առջև կանգնած վիթխարի դժվարությունները, Հեղկոմը շեշտում էր, որ Ադրբեջանում և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով վերանում են այն շարժառիթները, որոնք վերջին տարիներին բաժանում էին այդ երկու հանրապետությունների աշխատավոր ժողովուրդներին՝ առաջ բերելով պատերազմական արյունալի ընդհարումներ: «Այժմ,- ասված էր Հեղկոմի պիմումի մեջ,- մնում է. Զանգեզուրին Խորհրդային Հայաստանի հետ միացման հարցը: Հայաստանի խորհրդային իշխանության համար դա մի անհրաժեշտ և անհետաձգելի հարց է: ... Ձեր գործելակերպի շարունակությունը կարող են օգտագործել միայն նորահաստատ հայկական կառավարության և հայ աշխատավոր մասսաների թշնամիները: Ահա և դրա համար առաջարկում են վերջ տալ ձեր աննպատակ դիմադրությանը և ճանաչել Հայաստանի խոր[հրդային] իշխանությունը: Երբ դուք ցույց կտաք ձեր յոյալությունը, Հայաստանի Հեղկոմը երաշխավորում է կյանքի անձեռնմխելիություն այն մարդկանց, որոնք անցյալում նկատվել են սովետական իշխանության դեմ մղվող կռիվներում»¹:

11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերը ուղիղ հեռագրաբերով Բաքվից Սերան Ավիսին և Գրոյին հաղորդում էր. «Մենք հեռացնում ենք մեր զորամասերը Զանգեզուրից և Դարաբաղից, Շուշիում և Աղլամում միայն թողնելով ոչ մեծ կարմիրբանակային մասեր՝ սահմանային ընդհարումների թույլ չտալու համար: Հայկական ջոկատների հրամանատար Նժդեհի համաձայնություն է տվել բանակցություններ վարելու Գրոյիսում: Մա գտնում են, որ անհրաժեշտ է հենց այժմ բանակի հրամանատարության կողմից կատեգորիկ սպառնալիքով հրաման ուղարկել Նժդեհին՝ նրա ջոկատների կողմից ակտիվ գործողությունները դադարեցնելու և անառարկելիորեն ռազմական հրամանատարությանը ենթարկվելու պահանջով, նշելով, որ այսպես նրա դեմ կշարժվեն հայկական զորամասերը՝ առավել ևս նկատի առնելով այն, որ Նժդեհը ուղարկել է հանդուգն ագիտացիոն նամակ՝ խորհրդային իշխանության նկատմամբ զանգված գրպարտություններով, շշուափելով անգամ երկու կողմից թույլ տրված թյուրիմացությունները»²:

Զանգեզուրի խնդիրը Սերանի բոլշևիկներին զբաղեցնում էր համարյա ամեն օր: Այդ թեման չէր իջնում «Կոմունիստ» թերթի էջերից, այն հանրահավաքների հիմնական խոսակցության նյութերից էր:

Թեև Զանգեզուրի դեմ ռազմական մոր գործողություններ էին

¹ ՀՀ ՀԳԿԳՊՍ, ֆ. 1, գ. 1, ք. 169, ք. 1

² Խոսքը Հայաստանի կարմիր բանակի մասին է

³ Նկատի ունի Հայաստանի կարմիր բանակի զորամասերը:

ՀՀ ՆԳՄԿՊՍ, ֆ. 114, գ. 2, ք. 21, ք. 18.

ծրագրվում. բայց Խորհրդային Հայաստանի կառավարության անդամների մեծ մասը հարցը բանակցությունների միջոցով լուծելու կողմնակից էր:

Ըստ ոլորտ, բոլշևիկներից ոմանք ուզում էին այդ գործում ներգրավել նաև ոչ բոլշևիկ մտավորականների: Այդպես գործելու կողմնակիցների թվում էին Հայկեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը և Ասքանազ Մռավյանը, որոնք Ջանգեզուր ուղարկելու համար տալիս էին Դավիթ Անանունու, Վահան Մինախորյանի և Սիմոն Վրացյանի անունները:

Ս. Վրացյանը վկայում է.

«Ինձ անպաշտոն կերպով ուղղված հարցումին՝ ես տվի սկզբունքային համաձայնություն: Սակայն, իբրև նախապայման Ջանգեզուր զնայու, ես անհրաժեշտ էի համարում, որ Հայաստանի Հեղկոմը երաշխավորի տալ զանգեզուրցիներին տեղական ինքնավարություն և վերջ դնի հայաժանքներին Հայաստանում: Ինձ հաղորդեցին, որ Կասյանը ընդունելի է համարում այս պայմանները, բայց հանդիպում է խիստ դիմադրության Աթաբեկյանի և, մանավանդ, Ավիսի կողմից, որը պահանջել է Ջանգեզուրը զենքով գրավել»¹:

Նույն օրերին Գորիսում ստացվում է Շուշի քաղաքի և նրա շրջակայքի կայագորի պետ Վոյցեխովսկու պաշտոնագիրը, որի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն էր. անհրաժեշտ է վերջ դնել բոլոր ապստամբություններին և բարեկամական հարաբերություններ հաստատել խորհրդային կողմի հետ: Այդ դեպքում խորհրդային կողմը համապատասխան քայլեր կկատարի, որոնցից առաջինը կլինի Շուշի - Գորիս հեռախոսային գծի վերականգնումը²:

Դրանից երկու օր անց հունվարի 26-ին, Նժդեհը Շուշիից ստանում է նույնիմաստ մի ուրիշ գրություն, այս անգամ՝ 28-րդ դիվիզիայի ժամանակավոր հրամանատար Սեմյոնովից, որը կրկին ստանձնել էր դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի հրամանատարությունը: «Կարմիր բանակը,- ասված էր գրության մեջ,- մտնելով Հայաստան, պաշտպան է հանդիսանում ճնշված հայ ժողովրդին: Սակայն համաշխարհային կապիտալիզմն այստեղ ևս ցուցադրել է իր հափշտակիչ դիտավորությունները և արգելք հանդիսացել այն ընթացքին, որը պատմականորեն պիտի կատարվի: Հայաստանի տարաբախտ որդուն բարեկամաբար պարզած մեր ձեռքը մնաց օդի մեջ կախված... Առաջարկում եմ լադարեցնել ամեն տեսակի ռազմական գործողություններ, կապ հաստատել մեզ հետ և փոխալարծաբար գտնել ընդհանուր լեզու...»³:

¹ *Միտղան*, Իսկր մատիկ անգեալիզ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, փետրվար, թիվ 4, էջ 36:

² *Նժդեհ*, Ազատ Սիւնիկ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 132:

³ Նույն տեղում

Նժդեհի Սեմյոնովի գրությունը տվեց պատասխան, ուր ասված էր. «Անկեղծ բարեկամական հարաբերություն կալող Լ. ստեղծվել այն դեպքում, երբ հայ մտավորականությունը կազատվի բանտերից, երբ կղաղարեք նրան հալածելուց, երբ ձեր բարձր հրամանատարությունը իրական և կտրուկ միջոցներ ձեռք կառնի մաքրել այն հողամասերը, որոնք գրավված են քեմալականներից և, վերջապես, երբ կղաղարեք Ջանգեզուր ուղարկել զանազան մութ անձնավորություններ՝ «գաղտնի և շտապ գործերով», ինչպես այլ անում էր 11-րդ բանակի ռեգիստրացիայի բաժինը: Երբ ես կհամոզվեմ, որ դուք կսկսեք իրականացնել Ջանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիության ցանկությունները, որի հավաքական կամքը արտահայտում եմ ես, երբ ես կհամոզվեմ, որ դուք հանձնես հայ հեղափոխական ղեմնկրատիայի տեսնում եք ոչ թե ձեր թշնամուն, այլ նրանց, որոնք կոչված են շարունակել ընդհանուր հեղափոխական գործը, այն ժամանակ միայն ես կալող եմ հավատալ ձեր անկեղծությանը, և ձեր մեկնած ձեռքը չի կախվի օդում: Իմացեք և հիշեք, որ ես և Ջանգեզուրի ժողովուրդը, որն ինձ է հանձնել յուր բախտը, ներկայացնում է իրենից մի պատկառելի իրական ուժ, որը, ինչպես ես առաջ էլ գրել եմ, մի օր ձեզ պետք պիտի գա: ...Երբ գործով ապացուցեք, որ դուք միանգամայն թշնամի չեք դժբախտ հայ ժողովրդին, այն ժամանակ միայն կարելի է բարեկամական փոխհարաբերություն ստեղծել մեր և ձեր միջև»¹:

Հատկանշական է, որ ինչպես Վոյցեխովսկու, այնպես էլ Սեմյոնովի գրությունները շարադրված էին հանդարտ, մեղմ տոնով ու հանդուրժողաբար, որոնք խիստ տարբերվում էին խորհրդային հրամանատարության նախորդ բազմաթիվ սպառնալից հայտարարություններից, գրություններից, վերջնագրերից: Դա, մի կողմից, կարմիր բանակի գործմասերի ծանր պարտության հետևանքն էր, մյուս կողմից՝ արտահայտություն էր առանց կռվի Ջանգեզուրը խորհրդայնացնելու բոլշևիկյան նոր մարտավարության:

Մի փոքր այլ կերպ էր իր մտքերը ձևակերպել Նժդեհին ուղարկված գրության մեջ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Ի. Հեկկերը: Նա ընդունում էր, որ խորհրդային զորքերը Ջանգեզուրում ծանր պարտություն են կրել, բայց միաժամանակ զգուշացնում էր, որ դա բնավ չի նշանակում, թե բանակի հրամանատարությունը հրաժարվել է նոր հարձակումով զավառը գրավելու մտքից: Ըստ որում, ամեն անգամ բանակի հրամանատարը հավաստիացնում էր, թե Ջանգեզուրը կմիացվի Խորհրդային Հայաստանին:

Զինաթափվելու բոլոր առաջարկներին ու կոչերին ի պատասխան՝ Ջանգեզուրի ղեկավարները համառոտ են պահանջում էին երեք բան.

¹ *Նժդեհ*, Ազատ Միմին, «Հայրենիք», 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 133

1. Տաճիկների հեռացում հայկական հողերից.

2. Կայուն երաշխիքներ, որ Ջանգեզուրը լինելու է Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը.

3. Հայաստանում ծայր առած հայաժանքների դադարեցում:

Ջանգեզուրի կողմից առաջ քաշված առաջին երկու պահանջների առնչությամբ կարմիր բանակի ներկայացուցիչները և Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական անձինք միանշանակ պատասխանում էին, որ շուտով Մոսկվայում տեղի է ունենալու կոնֆերանս, որտեղ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննարկվելու են նաև Հայաստանի սահմանների, այդ թվում՝ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցերը, հետևապես պետք է համբերել և սպասել կոնֆերանսի արդյունքներին: Ավելին, Մոսկվայի կոնֆերանսն իր որոշումներով գալու է հանգստություն և կարգ հաստատելու ամբողջ Անդրկովկասում: 1920թ. դեկտեմբերի 18-ին Բաքվում հրատարակվող ռուսերեն «Կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ Մոսկվայում հրավիրվելիք հատուկ կոնֆերանսը նախաձեռնել է անգորական կառավարությունը. որն էլ որոշելու է տարածքային և մյուս հարցերը Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև:

Նժդեհը ոչ մի հավատ չէր տածում այդ հավաստիացումներին՝ համոզված լինելով, որ Մոսկվայի կոնֆերանսի աշխատանքներն ընթանալու են հաղթած երկրի Թուրքիայի թելադրանքի ներքո:

Այդ համոզմունքից ելնելով՝ Նժդեհի միջոցներ ձեռնարկեց խորհրդային կողմի վրա ճնշում գործադրելու համար:

Նախ, ավելի ծավալվեցին հարաբերությունները Թավրիզի հետ: Ջանգեզուր - Պարսկաստան կապերի սերտացման մեջ խիստ շահագրգռված էին երկու կողմերը: Ջանգեզուրը Պարսկաստանից շարունակում էր ստանալ ամենից առաջ տնտեսական օգնություն, հատկապես հացահատիկ և ալյուր, որը սյունեցիներին հնարավորություն էր տալիս հագիվ գոյատևել: Իր հերթին՝ պարսկական կողմը, որը սարսափած էր բոլշևիկյան ներխուժման վտանգից, շահագրգռված էր, որպեսզի Ջանգեզուրը, որքան հնարավոր է, կանգուն մնա:

Բացի դրանից, Սյունիքի կառավարությունը հույս ուներ Թավրիզի վրայով Պարսկաստանի, Սիրիայի, Լիբանանի հայերից ստանալ ոչ միայն նյութական, այլև ռազմական աջակցություն, ստանալ օգնություն նաև դրսի հակախորհրդային ուժերից:

Հայկական կարմիր բանակի շտաբը 1921թ. հունվարի 8-ին լյուտենանտ ծառայությունից ստացել էր տեղեկություն այն մասին, թե Ջանգեզուրի ապստամբներին Թավրիզի եպիսկոպոսի միջոցով հաղորդվել է անգլիացիների հավաստիացումն այն մասին, որ Ջանգեզուր է ուղարկվում հայ-սիրիական (արխիվային փաստաթղթում այդպես է, հավանաբար, պետք է լիներ հայ-ասորական:

Ա.Ս.) միացյալ զինված մի ջոկատ: Ստանալով այդ տեղեկությունը՝ շտաբը բանակի հրամանատարությանը գեկուցում էր. «Հայ-սիրիական ջոկատի մասին տեղեկությունը ցույց է տալիս խորհրդային իշխանության դեմ ապստամբական նոր կենտրոն ստեղծելու անգլիացիների փորձի հնարավորությունը»¹:

Այունիքի կառավարությունը քայլեր արեց Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև գտնվող տարածքների զինված քրդերին չեզոքացնելու համար և այդ նպատակով բանակցություններ սկսեց նրանց դեկավարի՝ Սուլթանբեկ Սուլթանովի հետ, որը Ղարաբաղի նախկին գեներալ-մահանգապետ Խոսրովբեկ Սուլթանովի հարազատ եղբայրն էր և որի ազդեցությունը տարածվում էր նաև Ջիվանշիրի գավառի վրա:

1921 թ. փետրվարի 14-ին 11-րդ բանակի հետախուզական բաժինը վերադասին ներկայացրած գեկուցագրի մեջ հաղորդում էր, որ իր նստավայրում՝ Գորիսից 15 վերստ հյուսիս գտնվող Պիյանիս գյուղում, Սուլթանբեկ Սուլթանովն ունի մոտ 400 զինված քուրդ մարտիկ, իսկ Գորիսից մոտավորապես նույն հեռավորության վրա գտնվող Մինքենդ գյուղում կան սուլթանովյան 150 զինյալներ: Բազմաթիվ մանր խմբեր, սովորաբար կազմված 10-15 մարդուց, ունեին քրդական մյուս բեկերը²:

Թեև քրդական ավագանու տրամադրության տակ գտնվող զինյալների թվական տեսակետից մեծ ուժ չէին ներկայացնում, բայց Զանգեզուրի վրա կարմիր բանակի զորքերի նոր հարձակման դեպքում դրանց գոնե չեզոք պահվածքը նպաստավոր կարող էր լինել հայկական կողմի համար: Ուստի դա էր պատճառը, որ Գորիսը որոշակի քայլեր էր անում քրդերի չեզոքությունը գյուխ բերելու նպատակով:

Խորհրդային կողմի վրա ճնշում գործադրելու միջոցներից մեկը խմբապետ Թեան Ստեփանյանի գլխավորած հակախորհրդային, հակաադրբեջանական ապստամբությանը ակտիվ աջակցություն ցուցաբերելն էր: Այդ ապստամբության նպատակն էր կարմիր բանակի զորամասերին և ադրբեջանական զավթիչներին դուրս մղել հայկական Ղարաբաղից: Ընթացող արցախցիները աջակից էին զանգեզուրցի իրենց եղբայրներին: Նրանց հաջողությունները հնարավորություն կտային ընդլայնել Գորիսի ազդեցության ոլորտը և ինչ-որ չափով թեթևացնել բանակի զանգեզուրցի զինյալների գործը:

1921 թ. հունվարին ապստամբությունը Ղարաբաղում թևակոխեց նոր փուլ կարմիր բանակի զորամասերին զանգվածային դիմադրություն ցույց տալու փուլը³: Թեանի ուժերին ակտիվորեն օժանդակում էր Նժդեհի կողմից Ղարաբաղ ուղարկված սյունե-

¹ ՀՀ Հիստորիոլ, № 1022, ց. 8, ց. 192, թ. 1

² Նոյն տեղում, ց. 206, թ. 1

³ ՀՀ Հիստորիոլ, № 200, ց. 2, ց. 90, թ. 45

ցիների առաջին զորամասը, որի հետ միասին օրերի ընթացքում ապստամբները ազատագրեցին ամբողջ Դիզակը¹։

Նժդեհի օրինակով Թեանը մեծ նշանակություն էր տալիս բնակչության շրջանում մղվող հակախորհրդային քարոզչությանը։ Բանավոր լայն քարոզչություն մղելու և թոռցիկներ տպագրելու ու տարածելու գործը ղեկավարելու համար Թեանը կազմակերպեց արտակարգ եռյակ, որի կազմում էին, բացի իրենից, նաև գնդապետ Մամունցը և իր գլխավոր զինակիցներից մեկը Բախուզը²։

Հարձակման անցնելով՝ Թեանի ուժերը 1921թ. հունվարի կեսերին գրավեցին Դրախտիկ և Սուգ գյուղերը, ապա, շարունակելով հարձակումը, գրավեցին Շուշիից 12 վերստ արևելք գտնվող Սարուշենը։ Այստեղից Թեանը գյուղի բնակիչների և իր անունից նամակ ուղարկեց Քեշիշքենդ և բնակիչներին կոչ արեց զինված ապստամբություն բարձրացնել խորհրդային իշխանության դեմ՝ սպառնալով հակառակ դեպքում գյուղը գրավել զինված ուժով³։ Իրեն միացնելով Քեշիշքենդի հայերից կազմած զինված ջոկատը՝ Թեանը շարժվեց Շուշիից 25 վերստ հարավ գտնվող Ճարտար և դիրքավորվեց գյուղի դիմաց⁴։

Նույն ժամանակ՝ հունվարի 16-17-ին, ապստամբեցին Դուշի-Բաբա-Կարաբուլաղ շրջանի հայկական գյուղերի բնակիչները, որոնք Թեանից հանձնարարություն ստացան գրավել Խանքենդի տարածքը և Շուշին կտրել Ադդամից⁵։

Այդ օրերին բուն Ջանգեզուրի սահմանային վերջին գյուղի՝ Տեղի բնակիչները Գորիս-Շուշի ճանապարհի վրա ընկած քղապական գյուղերի բնակիչներին խնդրել էին թույլ տալ անցնելու իրենց բնակավայրերով, օգնության գնալու Թեանին՝ հարձակվելու Շուշիի վրա և այն մաքրելու կարմիր բանակի զորքերից⁶։

Այն բանից հետո, երբ ապստամբները գրավում էին Լեռնային Դարաբաղի գյուղերը, Թեանը դրանք հայտարարում էր արդեն գոյություն չունեցող Արարատյան Հանրապետության տարածքներ, իսկ իրեն՝ այդ հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչ Դարաբաղում։ Դրավված գյուղերում անցկացվում էր 20-65 տարեկան տղամարդկանց զորակոչ։ Ջորակոչվածների մի մասը մնում էր տեղում՝ պաշտպանելու հայրենի գյուղը, մյուս մասը միանում էր Թեանի խմբերին։

1921թ. հունվարի վերջերին Թեանի զինված խմբերում արդեն հաշվվում էր մինչև 800 մարդ⁷։

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիմիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 84։

² ՀՀ ՀԱԿԻԲԻՊԼ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 189, ք. 8։

³ Խոսրոբ Դարաբաղի Քեշիշքենդ գյուղի մասին է

⁴ ՀՀ ՀԱԿԻԲԻՊԼ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 189, ք. 5։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Նույն տեղում, ք. 8։

⁷ Նույն տեղում։

⁸ Նույն տեղում, ք. 5։

Ինչպես ասվեց, ապստամբները հենց սկզբից մեծ հույսեր էին կապում Ջանգեզուրից սպասվող օգնության հետ, որը և ցուցաբերվեց: Գորիսից հատկապես Դիզակի շրջան մեկնեցին նոր զինված խմբեր՝ Թարխանովի հրամանատարությամբ, և Ղափանից՝ Ամիրջանյանի հրամանատարությամբ: Ուղարկվեց նաև զգալի քառակի զինամթերք:

Նժդեհին անձամբ մշտական կապի մեջ էր Թևանի հետ, նրան ընդունում էր Ջանգեզուրում կամ ինքն էր գնում Ղարաբաղ, ամեն կերպ աշխատում էր բավարարել նրա պահանջները: Հունվարի 25-ին Շուշիից 26 վերստ հարավ գտնվող Տաշալտի գյուղ էր գնացել Նժդեհը, ուր եկել էր նաև Թևանը, և նրանք երկար խորհրդակցել էին վերջինիս անելիքների մասին¹:

Երբ Թևանը մարտեր էր սկսել կարմիր բանակի զորամասերի դեմ, այդ նույն ժամանակ ապստամբություն էր ծագել Ադրբեջանի Լենքորանի գավառում՝ Կուլամ-Թաղիևի գլխավորությամբ:

1921թ. հունվարի կեսերին Կուլամ-Թաղիևի ապստամբական ջոկատը հասնում էր 1500 մարդու: Նրա գործակալները բնակչության մեջ մղում էին ուժգին քարոզչություն, յուրեր էին տարածում, որ եթև բոլշևիկները գան, ապա կլսեն բոլորի ունեցվածքը, համայնական կդարձնեն նույնիսկ կանանց: Այդ քարոզչության ազդեցության տակ Լենքորանի Թալիշ և թուրք բնակչության զգալի մասը գնում էր Կուլամ-Թաղիևի ետևից²:

Ինչպես Կուլամ-Թաղիևի, այնպես էլ ադրբեջանցի մյուս ապստամբի՝ Իսրաֆիլ բեկի պայքարը բոլշևիկյան զորամասերի դեմ հեշտացնում էր Թևանի ապստամբական ուժերի վիճակը, որոնք իրենց ազդեցությունը տարածում էին նորանոր տարածքների վրա:

1921թ. հունվարի վերջերին Թևանի զինված խմբերը վճռական հարձակման անցան և փետրվարի առաջին տասնօրյակին արագորեն գրավեցին Դիզակի (այժմ՝ Հադրութի) և Վարանդայի (այժմ՝ Մարտունու) շրջանները: Ջարգացնելով հարձակումը՝ նրանք ընդհուպ մոտեցան Խանքենդի (այժմ՝ Ստեփանակերտ) առաջին տեղամասին և պատրաստվեցին գրոհով վերցնել այն³: Խորհրդային զորամասերը տեղի տվեցին, քաշվելով դեպի հարավ՝ նրանք խուճապով փախան Ջիբրայիլի կողմերը՝ տալով հարյուրավոր սպանվածներ, 150 գերի, թողնելով ռազմամթերք, զնդա-ցիրներ, հացի պաշար և այլ ավար:

Այսպիսով, 1921թ. փետրվարի վերջերին ազատագրված էր Լեռնային Ղարաբաղի մեծ մասը և միացված Սյունիքին:

Թևանի հաջողությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր նրանով, որ Ջանգեզուրից Լեռնային Ղարաբաղ նահանգած

¹ ՀՀ Կրթության նախարարության հրատարակած, 1922, գ. 8, գ. 189, թ. 5:

² Նույն տեղում, թ. 8:

³ Դ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), 19-84:

նախկին վարչապետներ Հովհաննես Զաջագունին և Համո Օհանջանյանը, Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Վահան Նավասարդյանը, Ռուբեն Դարբինյանը, Խորհրդարանի և կառավարության համարյա բոլոր անդամները:

Դաժան հաշվեհարդարների ենթարկվեցին ոչ միայն դաշնակցականները, այլև Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության, Ժողովրդական կուսակցության անդամներ, սոցիալիստ-հեղափոխականներ՝ բոլորն էլ հայ մարդիկ, հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ղեկավարներից Բախշի Իշխանյանը, որը նույնպես ձերբակալվել էր, հետագայում վերհիշել է, որ սովորականից երեք անգամ ավելի մարդիկ էին նստած Սրեանի կենտրոնական բանտում: Այս և հանրապետության մյուս բանտերում կալանվածների թիվն անցնում էր 2000-ից¹:

Գործած անօրինականությունների և դաժանությունների շարքերում առանձնանում էին Հայաստանի Հանրապետության բանակի համարյա բոլոր բարձրաստիճան զինվորականների և սպաների ուխտադրուժ, զանգվածային ձերբակալությունները, բանտարկությունն ու աքսորը:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների հետ Բ. Լեզրանի կնքած համաձայնագրի չորրորդ կետով արձանագրված էր, որ հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարել է նա բանակի շարքերում՝ մինչև Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատումը:

Սակայն շատ չանցած, կասկածելով ասպարեզից արդեն հեռացած զինվորականներին, բոլշևիկները գավառներից նրանց աստիճանաբար տեղափոխեցին Սրեան և արգելափակեցին: Այնուհետև հավաքեցին ու արգելափակեցին Սրեանում բնակվող զինվորականներին: Այդպիսով, 1921թ. հունվարի երկրորդ կեսին, ընդամենը 6 օրվա ընթացքում ձերբակալվեց հայկական բանակի համարյա ամբողջ հրամանատարական կազմը, այդ թվում՝ 18 գեներալ և 15 գնդապետ: Ձինաթափված ու ձերբակալված էին Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գոր. Խ. Նազարբեկյանը, գեներալ-լեյտենանտներ Սիլիկյանը, Հախվերդյանը, Դամագովը, գեներալներ Բեյ-Մամիկոնյանը, Պավլովսկին, Բաղդամովը, Շելկովնիկովը, Վասիլևը և ուրիշներ, գնդապետներ Մելիք-Աղամալովը, Մելիք-Շահնազարովը,

¹ Կ. Սամսոնի, Փետրուպեան ապստամբութիւնը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, թիվ 12 (36) (հոկտեմբեր), էջ 90:

Ստեփանյանը, Մելիք-Փարսադանովը, Տեր-Ներսեսովը և այլոք¹։ Ձերբակալված զինվորականները մեծ մասամբ ճակատալիններ էին, որոնք անցել էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքների միջով և երջանիկ պատահականությամբ ուղջ էին մնացել՝ թեև հաշմված մարմիններով և ճակատագրերով։ Ոմանք մարտնչել էին Բաքվի կոմունայի պաշտպանների շարքերում, իսկ նրա պարտությունից հետո Լենքորանով և Իրանով, Վլադիկավկազով ու Վրաստանով շտապել էին Հայաստան, որպեսզի զավթիչներից պաշտպանեն նրա սահմանները։ Քիչ չէին այն զինվորականները, որոնք ծառայել էին հայկական բանակի Չանգեզուրի գորամասերում։

Ձերբակալված բոլոր զինվորականներին՝ թվով ավելի քան 1000 մարդ, հունվարի 26-ին՝ մի սոսկալի ցրտաշունչ օր, ճանապարհեցին դեպի աքսոր՝ մինչև իսկ արգելելով վերցնել տաք հագուստ և ուտելիք²։ Չինվորականները աքսորվեցին Ռուսաստան և հիմնականում ներփակվեցին Ռյազանի ճամբարում։

Վայրագ սպանությունների, բանտարկությունների, բռնությունների գլխավոր քուրմերը Գևորգ Աթարբեկյանը և Ավիս Նուրիջանյանն էին, նաև Արտակարգ հանձնաժողովի (ՉԿ) նախագահ Սերգեյ Մելիք-Հովսեփյանը։

Անօրեն բռնություններից զերծ չմնաց հասարակ ժողովուրդը։

Այդ ամենը սկսվեց նրանից, որ բոլշևիկ նորեկ պաշտոնյաներին Երևանում և այլուր բնակեցնելու համար բռնագրավվեցին տներ ու բնակարաններ, նաև պետական հայտարարվեց դրանցում եղած ունեցվածքը։ Հետո Երևանից մինչև վերջին գյուղը սկսվեց ժողովրդի կեղեքումը՝ նրան հասցնելով սովամահության։

Ստեղծված դժնդակ վիճակը «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ԽՍՀՄ-ը» իր աշխատության մեջ ճիշտ է ներկայացրել բոլշևիկյան նշանավոր գործիչ Բագրատ Բորյանը։ «Հեղկոմը, - գրել է նա, - բռնեց անխնա ու վճռական ռեկվիզիցիայի և բռնագրավման ուղին՝ առանց խտրության ու առանց դասակարգային սկզբունքի, առանց հաշվի առնելու գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական դրությունը և նրա հոգեբանական վիճակը։ Դրա հետ մեկտեղ ռեկվիզիցիաները տեղի էին ունենում անկազմակերպ, չունեին պլանաչափ, հեղափոխական-դասակարգային բնույթ և ուղեկցվում էին անհարկի ռեպրեսիաների կիրառմամբ։ Առանց կազմակերպված ու կարգապահ ապարատի, առանց նախնական ագիտացիոն նախապատրաստության և երկրի յուրահատուկ պայմանները հաշվի առնելու, հեղկոմը նետում է

¹ Տե՛ս, *Դ. Մարտիրոսյան*, *Ելուքից մեկ օրով սև ժողովուրդի երկրից*, "Լիտերատուրնայա Արմենիա", 1994, թիվ 7-9, էջ 89-125

² «Անլիկա Ստեփանեանի լուրերը», «Ալիք», Թեհրան, 1966, էջ 372։

լուծունգ ռեկվիզիտայի ենթարկել և բռնագրավել պարենը քաղաքներում՝ մասնավոր անձերից և հացի պաշարները՝ գյուղացիներից»¹։

Հիւրավի, բացարձակապես ամեն ինչի՝ տնայնագործական իրերի, գյուղատնտեսական աշխատանքի միջոցների, ջրաղացների ու դիմկերի, փեթակների, սպիտակեղենի, հագուստի, նույնիսկ երաժշտական և վարսավիրական գործիքների չհամակարգված բռնագրավումները, որոնք ուղեկցվում էին բռնություններով, չէին կարող չառաջացնել համաժողովրդական զայրույթ և լնդվում, մանավանդ որ, այդ ամենին գումարվեցին արտաքին գործոնները՝ տարածքային հարցերի չլուծվելը, գաղթականների հսկա զանգվածի թշուառ վիճակը, Վրաստանի կողմից իրականացվող շրջափակումը, սովը, ցուրտը և այլն։ Արագորեն փոխվեցին զանգվածների տրամադրությունները՝ խորհրդային իշխանության համար ոչ ցանկալի իմաստով՝ նրա դեմ ձևավորելով թշնամական վերաբերմունք։

Այս ամենի պատճառով Զանգեզուր հասած մեկը մյուսից տագնապալի տեղեկությունները չէին կարող անտարբեր թողնել Սյունիքի կառավարությանը։

Նժդեհը որոշեց վճռական քայլերի դիմել Խորհրդային Հայաստանի բանտերում ոչնչացման դատապարտված կամ ընդհատակում թաքնված հայ մտավորականների, պետական ու հասարակական գործիչների, կուսակցական ընկերների փրկության համար։ Նա եկել էր այն համոզման, որ, ինչ գնով էլ լինի, պետք է Արարատյան Հայաստանից մի ճանապարհի բացել դեպի Սյունիք. իսկ դա կարելի կլիներ այն ժամանակ միայն, եթե հաջողվեր գրավել Խորհրդային Հայաստանի և Ինքնավար Սյունիքի միջև ընկած Վայոց ձորը, որը նույնպես խորհրդային էր։ «Իմ այդ որոշումը,- գրել է Նժդեհը,- միանգամայն անկախ էր երևանի շրջաններում առաջ եկած ապստամբական շարժումներից, որոնց մասին ինձ ոչ ոք իրագել չէր դարձրել»²։

Խորհրդային հետախուզությունը տեղեկացել էր Նժդեհի մտադրություններին, ուստի ձեռնարկում էր հարկ եղած միջոցներ։ Դրանով էր, անշուշտ, պայմանավորված այն նամակը, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության նախագահ Սարգիս Կասյանը հունվարի 29-ին գրել էր Վայոց ձորի Հեղկոմին։

«Քանի դեռ չի գրավված Զանգեզուրը,- նշված էր նամակում,- Դարալագյազում, որը կազմում է չգրաված մեծ երկրամասի թիկունքը, վարել ամենամեղմ քաղաքականություն։ Խստիվ արգելվում են աչից-ձախից ձերբակալումները և բռնագրավումները։ Դեպի քաղաքացիները ցույց տալ կոյրեկտ վերաբերմունք։ Ձեր-

Լ.Ա. Խորյա, Архивия, Межпартийная дипломатия в СССР, часть II, с. 126.

Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորը» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 331.

բակայել միայն նրանց, որոնք բացահայտ կերպով պրոպագանդ են մղում իշխանության դեմ: Այն պաշտոնատար անձինք, որոնք կխուսափեն կատարել սույն հրամանը, կենթարկվեն հեղափոխական ամենախիստ պատասխանատվության»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, գրության մեջ խոսքը գնում էր ոչ թե ընդհանրապես Հայաստանի նորահաստատ կառավարության կողմից հանրապետությունում մեղմ քաղաքականություն որդեգրելու մասին, այլ որոշակի մի գավառում՝ Վայոց ձորում, տակտիկական նկատառումներով, ժամանակավորապես («քանի դեռ չի գրավված Զանգեզուրը...») իրագործվելիք մեղմ քայլերի մասին, մի բան, որ պետք է հոգեբանական ազդեցություն ունենար Սյունիքի գլուղացիության վրա:

Փետրվարի 14-ին Սյունիքի գորամասերը Յապոնի, հայտնի խմբապետ Մեսրոպի և Սիսիանի ուժերի հրամանատարի գլխավորությամբ Սիսիանից հարձակվում են Վայոց ձորի վրա: Սյունեցիները մեկը մյուսի ետևից գրավում են մի շարք բնակավայրեր: Մոտենալով Դարալագյազի կենտրոն Քեշիշքենդին, որտեղ տեղաբաշխված էր կարմիր բանակի 24-րդ դիվիզիայի 180-րդ գնդի գումարտակներից մեկը, նրանք արագորեն գրոհի են անցնում: Հանկարծակիի եկած կարմիրբանակայինները չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ: Հրաձգության ժամանակ սպանվում են գումարտակի հրամանատարներ Կոզլովը և Բելովը: Մեծ կորուստներ տված գումարտակի հիմնական մասը գերի է հանձնվում, և միայն մի քանի տասնյակ զինվոր կարողանում է հեռանալ Նրևանի ուղղությամբ: Վայոց ձորի կոմունիստներից կազմված տեղական ջոկատները նույնպես չկարողացան կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ և զգալի կորուստներ ունեցան: Սպանվեցին Սիսիանի շրջանից՝ Քեշիշքենդում աշխատանքի նշանակված կոմունիստներ Վահան Տեր-Ղազարյանը, Արզուման (Արզո) Հարությունյանը, Մկրտիչ Մկրտումյանը, Հովակիմ Պողոսյանը, Կարապետ Դազարյանը, Հովսեփ Դանիելյանը, Դարալագյազից՝ Սուրեն Տեր-Ստեփանյանը, Գրիգոր Ասատրյանը և ուրիշներ:

Ինքնավար Սյունիքի Սպարապետի գլխավոր շտաբը փետրվարի 20-ին Գորիսում հրապարակեց ռազմական հաղորդագրություն (թիվ 2), ուր ասված էր, որ փետրվարի 17-ին Զանգեզուրի գորքերը և ապստամբ ժողովուրդը առանց զոհի գրավել են Վայոց ձորի ամբողջ շրջանը: Բոլշևիկների կողմից ոչ մի դիմադրություն չի եղել: Գերի են վերցվել 405 ռուս բոլշևիկներ, ձերբակալվել են 20-ից ավելի հայ բոլշևիկ ղեկավար գործիչներ.

¹ Գ. Ղ.ժղեհ, Ազատ Սինիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 76

ՀՀ Ն.ՊԿՊՈՒ, ֆ. 37, ց. 1, ք. 24, ք. 3, տես նաև /- Հարությունյան, Անմոռանալի օրեր (հուլյն), էջ 70-71, Ա. Դալայան, Զանգեզուրյան դրվագներ, 1917-1921թթ. (պատմափոխադրական ակնարկ), էջ 75.

չոչանի ամբողջ վարչությունը իր լրիվ կազմով և մի շարք կարևոր փաստաթղթերով հանդերձ:

Օպերացիայի ժամանակ գրավվել էին բոլշևիկների բոլոր ռազմապահեստները, ուր կային լեռնային չորս թնդանոթ, 36 գնդացիր, հրացաններ, միլիոնի հասնող զանազան տեսակի փամփուշտ, հագարներով հրանոթի արկեր, հեռախոսային ապարատներ, հեռախոսայարեր և այլն:

«Բովանդակ Վայոց ձորի ժողովրդի տրամադրությունն անկկարագրելի բարձր է,- նշված էր հաղորդագրության մեջ:- Նա բշեց բոլշևիկներին իր սահմաններից: Գերազանցորեն գիտակցելով իր կատարած գործի բարձր նշանակությունը, նա իր ձեռքով կալանավորել է բոլշևիկացած պարագլուխներին, իսկ շատերին էլ ննթարկել Լինչի դատաստանին:

Դարապաշտը այսօր տոնում է իր մեծ հաղթանակը»¹:

Գործողությունը տեղեց ընդամենը երեք օր. փետրվարի 16-ին ամբողջ Վայոց ձորը գտնվում էր Սյունիքի ուժերի ձեռքին²։ Բոլշևիկյան ուժերը բողոքում են այն տարածքները, որոնք կենսական նշանակություն ունեին Սրեանի շրջանի և Վայոց ձորի միացման համար: Շուտով կապը Սրեանի հետ իրականացվելու էր երկու ճանապարհով. 1. Չիմանքենո - Բոլուք - Էնդի - Դամարյուր - Սրեան, 2. Չիմանքենո - Խուրով - Գիլանսար - Կետանիլուր - Սրեան: Երկու երթուղին էլ անցնում էր Վայոց ձորով³:

Վայոց ձորում զանգեզուրյան զինուժի տարած արագ հաղթանակն ամենից առաջ արդյունք էր նրա բարձր կազմակերպվածության, մարտիկների հայրենասիրական անկոտրում ոգու և իրենց կատարած գործի արդարացի լինելու խոր գիտակցության: Բայց թիչ կարևոր չէր նաև այն, որ Հայաստանի կարմիր բանակը, որը կազմավորման փուլում էր, դեռ պատրաստ չէր լայնածավալ մարտական գործողությունների: Խիստ անբավարար էին բանակի, հատկապես նրա Դարապաշտի գործառնի զինվածությունը, զինվորների զգեստավորումն ու սնունդը:

ՀՍԽՀ զորքերի գլխավոր շտաբի պետ Մոկկաչանովը և շտաբի զինկոմը 1921 թ. փետրվարի 1-ին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարին ուղարկած զեկույցում (թիվ 1935) գրում էին. «Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում ստացել է ոչ միայն շարային, այլև տնտեսական կողմից քայքայված բանակ: Գլխավոր նյութական պահեստները մնացին թուրքերի ձեռքին, իսկ Սրեանի պահեստի և գորական ցեխահաուզների պահեստների նյութական պաշարները շատ չնչին դուրս եկան, [բանի որ] իր ժամանակին կողոպտվել են:

¹ ՀՀՆ, ԳԿՊԸ, Դ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 40-ի շրջերես

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 4 մարտի, տես նաև *Գ. Ն. Մոկիև*, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 79

³ ՀՀՆ, ԳԿՊԸ, Դ. 113, գ. 3, գ. 10, ք. 5-ի շրջերես

Հին դաշնակցական բանակի բեկորները, որոնք վերցվել էին որպես նյութական նոր հայկական կարմիր բանակ ստեղծելու համար, վատ զգեստավորված ու հագնված դուրս եկան: Բանակի շարքերը վերադարձող նախկին դասայիքները, մանավանդ թուրքերից գերվածները, գալիս են միանգամայն մերկ: Ներկայումս բանակի 18.000 մարդկանց կարիքը նյութական անբավարարվածության տեսակետից արտահայտվում է այսպես. սպիտակեղեն 90%, զգեստ 60%, ոտնաման 75%: Այս բերված տոկոսային թվերը նվազագույն են. մանավանդ, որ բանակի համալրումը տեղի է ունենում բացառապես ի հաշիվ զգեստագուրկների:

[Հայաստանի] կարմիր բանակի վերակազմակերպման հաջողությունը, նրա նյութական բարեկեցության բարձրացումը կախված է նրանից, թե ինչ բաց կթողնվի 11-րդ Կարմիր բանակի կողմից»¹:

Վայոց ձորի վրա զանգեզուրյան ուժերի հարձակումը արագացրեց 11-րդ կարմիր բանակի ռազմական նախապատրաստությունները: Բանակը համալրվեց Ռուսաստանից ժամանած նորակոչիկ զինվորներով, ստացվեցին զենքի տարբեր տեսակներ, մեծաքանակ զինամթերք, հանդերձանք, դեղորայք և այլն: Համալրվեց նաև հրամանատարական կազմը: Բայց կար կոմունիստ քաղաշխատողների խիստ պակաս ընդհանրապես բանակի բոլոր օղակներում:

1921 թ. մարտի 1-ին Ս. Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում էր Թիֆլիս.

«Նկատի առնելով վերջին մարտերում (խոսքը 1920 թ. աշնանը Ջանգեզուրում ծավալված կատաղի կռիվների մասին է. Ա. Ս.) կոմունիստների կրած վիթխարի կորուստները, առաջարկում են Կավբյուրոյում և երկրամասային խորհրդակցությունում քննության առնել 11-րդ բանակի համար Կովկասում կոմունիստների մոբիլիզացիայի հարցը»²: Միաժամանակ բանակի հրամանատար Հեկկերը շարունակում էր մնալ այն կարծիքին, որ հնարավոր է Նժդեհի ուժերը Վայոց ձորից հեռացնել դիվանագիտական ճանապարհով, որ սպառված չեն նաև խաղաղ միջոցներով Ջանգեզուրը զինաթափելու և խորհրդայնացնելու հնարավորությունները:

Վայոց ձորի վրա հարձակվելու հաջորդ օրը՝ 1921թ. փետրվարի 15-ին, 11-րդ կարմիր բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի և խորհրդային գերագույն իշխանության կողմից լիազորված Հեկկերը «քաղաքացի Նժդեհին և քաղաքացի Տեր-Մինասյանին» ուղարկել էր նամակ, ուր նա փորձում էր ժխտել

¹ ՀՀ ՀԳԿՓՈՒՂ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 197, թ. 2:

² Որ խոսքը Ջանգեզուրում ծավալված այդ կռիվների մասին էր, ցույց է տալիս արխիվային գործի փաստաթղթի վերնագիրը *По поводу "заигрывания" с Баку 1/III - 21 г. Орджоникидзе телеграфирует*՝

³ ՍՀԿՓՈՒՂ, ֆ. 64, գ. 1, ք. 19, թ. 20:

Սպարապետի այն մեղադրանքը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը օժանդակել է բուրժական արշավանքին՝ Ղարսն ու Ալեքսանդրապոլը գրավելու գործում: Հեկկերը հավաստիացնում էր, որ Ջանգեզուրը պիտի միացվի Խորհրդային Հայաստանին: Ուստի առաջարկում էր հանդիպում ունենալ և քննարկել այդ միացման հետ առնչվող կոնկրետ խնդիրները: «Ջանգեզուրը Հայաստանի հետ միացնելու պայմանները ճշտությամբ գծելու համար,- գրում էր նա,- խնդրում եմ ձեզնից որևէ մեկը ուղարկել Շուշի, ուր ես կսպասեմ Ձեր գալուստյան»¹:

Հեկկերն ընդունում էր, որ կարմիր բանակի հրամանատարությունը անցյալ տարվա հոկտեմբեր-նոյեմբերին կոպիտ սխալ է բույլ տվել՝ բուրժական գունդը ուղարկելով Ջանգեզուր: Նա խոստովանում էր, որ Ջանգեզուրում, հիրավի, տեղի է ունեցել այդ «ամոթալի դեպքը»:

11-րդ բանակի հրամանատարի նամակը Նժդեհի անպատասխան բողեզ:

Իր գործերի հետագա առաջխաղացումը Վայոց ձորից դեպի Արարատյան դաշտ տվյալ պահին համարելով անհնարին՝ Նժդեհը, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար գտավ գաղտնի ուղիներով Ջանգեզուրից մի քանիսին ուղարկել Խորհրդային Հայաստան՝ փորձելով այնտեղ ծավալել հակախորհրդային աշխատանք: Դրանցից մեկը բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսն էր, որը Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ դեկտեմբերի 2-ին, դեպի Ջանգեզուր էր ուղեկցել զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին և պահեստի միլիցիայի պետ Լևոն Քալանթարյանին: Եվ ահա Նժդեհը և Ռուբեն Տեր-Մինասյանը Մարտիրոսին մույնպես խորհուրդ են տալիս վերադառնալ հայրենի Բաշ-Դառնի:

Առժամանակ թաքստոցից հետևելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Մարտիրոսը հանգում է ժողովրդական ապստամբական ուժերով Նրևանը գրավելու և ձերբակալված ընկերներին բանտերից ազատելու մտքին: Կազմակերպական աշխատանքի ընթացքում նրան հաջողվում է իր մտահոգացումներին հաղորդակից դարձնել ընդհատակում գտնվող ուրիշ փորձառու զինվորական զործիչների, ինչպես, օրինակ, գնդապետ Սուրեն Թաթխանյանին (Կուռո), գնդապետ Գարեգին Սարգիսբեկյանին, խմբապետ Խնկոյին և ուրիշներին:

Շուտով պարզվում է, որ ապստամբական տրամադրության մեջ են նաև Թաթխնի սասունցիները:

Այդ ամենը չէր կարող գաղտնի մնալ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանություններից, որոնք գնալով ավելի ու ավելի էին համոզվում, որ ուր ուր է իրենց իշխանության դեմ պայքարելու է ապստամբություն:

1921թ. փետրվարի 8-ի լույս 9-ի գիշերը Հայաստանում

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 56:

սկսվեցին զանգվածային նոր ձեռքակալություններ մասնավորապես Նրեանում և Լեջմիաձնում: Սակայն ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս ձեռքակալությունների ժամանակ հետապնդումներից կարողացան խուսափել Հ.Յ. Դաշնակցության մի շարք կարևոր դեմքեր և գործիչներ, որոնք իրենց բաքստոցներից հետևում էին երկրի իրավիճակին և կատարելապես տեղյակ էին անցողորձին¹:

**1921թ. Փետրվարյան ապստամբությունը:
Քաղաքացիական կռիվների սասկացումը,
ապստամբների դաժնությունը և գաղթը դեռի
Չանգեզու:**

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությանն անդրադառնալիս հետազոտողները հակասական տեսակետներ են հայտնում դրա նախապատրաստման ժամկետների վերաբերյալ: Դաշնակցության պատմագրությունը կայուն տեսակետ ունի. այն նախօրոք կազմակերպված ու պատրաստված չի եղել. այլ ծագել է տարերայնորեն, հանկարծակի: Բոլշևիկյան պատմագրությունը, ընդհակառակը, գտնում է, թե այն Դաշնակցության կողմից նախապատրաստվել է Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո: Ճշմարտությունն, անշուշտ, այս երկու տարրեր տեսակետների միջև է: Դա են հաստատում բազմաթիվ փաստեր, որոնցից բերենք մեկը:

Հ.Յ. Դաշնակցության Նրեանի կազմակերպության ակտիվ անդամներից մեկը՝ տիկ. Նդուտ Ստամբուլյանը (Լեյեն Բյուզանդ), Փետրվարյան ապստամբությունից տասնամյակներ անց, իր հուշերում գրել է, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին օրերին ինքն ակամատես է եղել հետևյալին.

«Դուրս եկա խորհրդայանեն: Հետևող չեղավ, ազատ էի: Աբովեան փողոցի վրայ, քիչ վերը Դաշնակցութեան Տունն էր: Դուռը բաց էր. մի երիտասարդ և մի նորահարս աղջիկ, ինձ անձանոր, դուրս էին գալիս շենքից: Չկարողացայ դիմադրել Աբու Տունը մտնելու ցանկութեանս: Վեր բարձրացայ. տեսայ մի քանի պատանի և Սաթո (Սաթենիկ) Յակոբեանը, որը Նրեանի Հ.Յ. Դաշնակցութեան քարտուղարուհին էր: Օրը ցերեկով նա բացել էր միջանցքի խորքում. աննկատ մի պահարան, այնտեղեն դուրս էր հանում ատրճանակներ, հրացանների կազմաններ և հանդայտորեն յանձնում էր ներկայ պատանիներին, որոնք սուցածները պահելով իրենց վերաբերումների տակ, գնում էին, անշուշտ տանելու համար թանկագին ավանդը կանխավ նշանակուած տեղերը:

¹ Տե՛ս «Սոյան Մոսկվանտի յուշերը», էջ 372:

Ի՞նչ ես անում, Սաթո, հապա եթե նրանցից (բուշեիկներից - Ա.Ա.) մեկը ներս մտնե:

Քանի չեն մտել, պետք է փրկել ինչ որ կարելի է. դու գործ չունես այստեղ, հեռացիր»¹:

Պատմագրության մեջ իրարից խիստ տալբերվող տեսակետներ կան մասնապատմության պատճառների մասին: Արդեն մախսող Լջերում ցույց է տրվել դաշնակների մատնանշած իլմնական պատճառը՝ Հայհեղկոմի կողմից երկրում ստեղծված հեղձուցիչ մթնոլորտը: Բայց բուշեիկները հիմնական պատճառը համարում էին նորահաստատ խորհրդային ռեժիմի նկատմամբ դաշնակցականների շարունակվող թշնամանքը: Այս երկրորդ տեսակետի պաշտպանների թիվը տարիների ընթացքում աստիճանաբար ստվարացավ՝ հանձինս կոմունիստների, ինչակյանների, ռամկավարների, անկախ մտավորականության ներկայացուցիչների, մասնախկին դաշնակցականների:

Փետրվարյան ապստամբության առաջացման պատճառների և դրա սկսվելու մասին ժամանակին կային և այսօր էլ կան տրամագծորեն հակառակ երկու տեսակետներ: Թե մեկ և թե մյուս տեսակետը պատմագրության մեջ քաղաքացիություն են ստացել պատմական երևույթների նկատմամբ հակառակ կողմերի կուսակցական-գաղափարական հակոտնյա մոտեցումների ուժով, որը և խանգարում է ճշգրիտ ու օբյեկտիվ գաղափար կազմել ապստամբության պատճառների ու բնույթի, կովող կողմերի նպատակների մասին:

Նախքան Փետրվարյան ապստամբության դեպքերին անդրադառնալը՝ հարկ է կանգ առնել մի հարցի վրա ևս:

Ռեալմանսիությունները ցույց են տալիս, որ, որքան էլ տարօրինակ է, ապստամբության, տվյալ պարագայում քաղաքացիական կռիվի մեջ շահագրգռված էին և դաշնակները, և՛ կոմունիստները:

Անարյուն խորհրդայնացումից հետո Հայաստանի բոլոր կուսակցություններն ու հոսանքները կարծես մի սրբազան դաշն էին կնքել. ամեն կերպ աջակցել բուշեիկյան իշխանությանը՝ նրա միջոցով հավանական արտաքին նոր պատուհասները ղիմագրավելու հույսերով:

Սակայն մեկ ամիս չանցած՝ իրադարձությունները Դաշնակցությանը ստիպեցին մտածել ինքնապաշտպանական նպատակով գաղտնադարձված պահվող զենքերն օգտագործելու մասին:

Դաշնակցության բարձրացած ապստամբությունը գերազանցապես ունեցել է որոշակի իրավիճակից բխող գործնական խնդիրներ. այն է վերջ տալ երկրում ծայր առած անօրինու-

¹ *Ելիս Իլիզավեթ*, Հայրենիքը, Երևանի «Հեկապի» բանտում, «Հայրենիք» ամսագիր, 1965, օգոստոս, թիվ 8.

բյուրոներին, բանտերից արձակել ձերբակալվածներին և, հնարավորության դեպքում, վերականգնել Հայաստանի անկախությունը: Քաղաքացիական պատերազմում դաշնակների շահագրգռությունն արտահայտվում էր այս հիմնական նպատակների իրականացման տեսքով:

Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական կռիվներում բոլշևիկների ունեցած շահագրգռությանը, ապա պետք է ասել, որ այն բխում էր բոլշևիկյան տեսությունից: Բոլշևիկները Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմի կոչ էին անում իշխանությունը գրավելուց անմիջապես հետո:

Հայաստանի Հեղկոմի առաջին նախագահ Սարգիս Կասյանը, անդրադառնալով Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմի խնդրին, գրել է.

«Համառուսական և արդյունագործական մասշտաբ - ահա մեր գործունեության ելակետը մինչև հոկտեմբերեան հեղափոխությունը: Անդրկովկասեան բանվորության ընդարձակ զանգվածների գիտակցութեան մէջ ամրապնդել պրոլետարիատի դիկտատուրայի անհրաժեշտութիւնը, ստեղծել նրանց մէջ հեղափոխական կամք դեպի այն, պատրաստել նրանց՝ անհրաժեշտութեան դեպքում գործադրելու դասակարգային կռվի ամենասուր զենքը՝ քաղաքացիական պատերազմը և կազմել ռուս հեղափոխական բանվորութեան հետ միասին՝ ընդարձակ և ուժեղ պրոլետարիական բանակ - ահա այն նպատակը և ուղին, որ ուղեգրած ունեինք մենք փետրվարեան հեղափոխութիւնից (1917 թ. - Ա. Ս.) հետո»¹.

Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմի մարտահրավեր էին կարդում ոչ միայն տեղի կոմունիստ ղեկավարները, այլև, գերազանցապես, հանրապետությունից դուրս՝ հիմնականում Ռուսաստանում գործող հայ կոմունիստները, որոնք արդեն անցել էին քաղաքացիական պատերազմի դաժան փորձությունների միջով:

Հայ կոմունիստների համար Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմը երկու հիմնական նպատակ էր հետապնդում. 1. արմատախիլ անել հին ուժերը, 2. թուրքերին ապագուցել, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը Դաշնակցության դիտերին թշնամին է, չեզոքացնել քեմալականների այն պնդումները, թե Հայաստանում պարզապես կաբլինետի փոփոխություն է կատարվել՝ Վրացյանին հաջորդել է Կասյանը և ուրիշ ոչինչ:

Այժմ տեսնենք, թե նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում ինչպես սկսվեց և ինչպես ընթացավ բոլշևիկյան իշխանության դեմ ուղղված 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը:

Փետրվարի 10-ից սկսած Բաշ-Գառնիում, Վայոց ձորում և

¹ «Նոր աշխարհ» ամսագիր, 1922, թիվ 2, էջ 4.

Արագածի լանջերին, մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ բռնկվում են բացահայտ զինված ելույթներ: Ապստամբությունն սկսվեց փետրվարի 13-ին: Օգտագործելով ստեղծված իրադրությունը, ապստամբներն իրենց ուժերը մոտեցնում են Երևանի շրջակա բնակավայրերին, նպատակ ունենալով միաժամանակյա կենտրոնացված հարձակում սկսել քաղաքի վրա ու մեկուսացնել այն: Նշանակալի ուժեր կենտրոնացնում են Շիրակալայի, Նեջիլուի շրջաններում, ինչպես նաև Բաշ-Գառնիում (դրանք փոխադրվել էին Դարալագյազից): Անգամ բուն Երևանում պատրաստված էր զինված մի ջոկատ քաղաքի պարետի օգնական Սարգսյանի հրամանատարության տակ: Փետրվարի կեսերին հակախորհրդային ճակատն ուներ շուրջ 5 հազար զինված մարդ:

Կարմիր բանակի գլխավոր ուժերը դասավորված էին Երևանից արևմուտք և հարավ՝ ապահովելով հայ-թուրքական սահմանի պաշտպանությունը: Բաշ-Ապարան — Աշտարակ — Էջմիածնի կայարան շրջանում խմբված էր 6 գումարտակ՝ մեկ հեծելավաշտով և 14 հրանոթով: Մյուս խմբավորումը՝ բաղկացած 6 գումարտակից և 8 հրանոթից, գրավել էր Ղամարլու Ավշար Դավալու շրջանը: Դարալագյազում գտնվում էր մեկ գումարտակ՝ 4 հրանոթով, որի խնդիրն էր ապահովել զանգեզուրյան ուղղությունը: Պահեստագործը, որի կազմում կային 6 գումարտակ, 12 հրանոթ, 5 հեծելավաշտ և 2 զրահագնացք, տեղաբաշխված էր ընդարձակ տարածքի վրա՝ Երևան - Ներքին Ախտա - Ելենովկա շրջանում¹:

Խորհրդային բանակի հետախուզությունը չկարողացավ ժամանակին ճշտել, թե որտեղից կարող է գալ հիմնական հարվածը: Հայաստանի կարմիր բանակի զորքերի հրամանատար Մուկաչանովը գտնում էր, որ գլխավոր վտանգը սպասվում է Դարալագյազի կողմից, իսկ 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերն, իր հերթին, գտնում էր, որ սպառնալիքի տակ են համրապետության հյուսիսային շրջանները: Խորհրդային թե՛ մեկ և թե՛ մյուս բարձրաստիճան հրամանատարների կանխատեսումները սխալ դուրս եկան:

Փետրվարի 15-ին դաշնակների ղեկավարությունը վերջնականապես ճշտում է ապստամբության ժամկետը, և հակախորհրդային ուժերն անցնում են գործի:

Փետրվարի 16-ին Բաշ-Գառնիի ապստամբները գնդապետ Սուրեն Թարխանյանի (Կուռո) և խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանի (բաշգառնեցի Մարտիրոս) գլխավորությամբ, զգալի ուժերով անսպասելի հարձակվելով Կուռայքի շրջանի տարբեր վայրերում տեղակայված բոլշևիկյան ուժերի վրա, նրանց ստիպում են նահանջել դեպի հյուսիս, ապա շարժվելով Քանաքեռի և Էլարի

¹ См. А. Б. Казиня, Интервенция и гражданская война в Закавказье, т. 381.

ուղղությամբ կտրում են Երևանի հաղորդակցությունը Դիլիջանի հետ: Ապստամբների մեկ այլ ջոկատ՝ մոտ 600 հոգի, հարձակում է սկսում դեպի Շորքուլաղ:

Հարձակման հետևանքով ծանր կորուստներ են կրում Հայաստանի կարմիր բանակի 2-րդ գնդի զորամասերը: Հրամանատարության կարգադրությամբ գունդը նահանջում է Նուրբ և բռնում Քանաքեռ - Ավան-Ջրվեժ - Թոխմախան գյուղ գծի բարձունքները, բայց այս ռազմագիծը մույնպես հնարավոր չի լինում պահել: Գնդի հրամանատար Ֆիլիկիչը հազիվ է կարողանում շրջապատումից դուրս բերել իր զորամասերի մնացորդները և նահանջել Աղբաշի ուղղությամբ: Շորքուլաղը գրաված ապստամբական ուժերը, զարգացնելով հարձակումը, մոտենում են Աղբաշին, դիրքավորվում և սպառնում փակել խորհրդային զորքերի հարավային խմբավորման հաղորդակցության ուղիները Երևանի հետ:

Քանաքեռը գրավելուց հետո Կոտայքի ապստամբական ուժերը շարժվում են Երևանի վրա: Փետրվարի 16-ի և 17-ի ընթացքում կատաղի մարտեր են տեղի ունենում քաղաքի մերձակա մատույցներում: Երևանից դեպի հյուսիս, Քանաքեռ ուղարկված բոլշևիկյան զորամասերը ապստամբների կողմից ջախջախվեցին. այդ մարտում գոհվեց խորհրդային զորքերի արևմտյան խմբավորման հրամանատար Նրմոյենկոն:

Նույն ժամանակ՝ փետրվարի 16-ին և 17-ին, Արագածի լանջերից դեպի Երևան շարժվող Թալինի ապստամբ ուժերը Մուշեղ Ավետիսյանի, Զոլոյի, Մորուք Կարոյի, Կարո Սասունու և Ասյան Ստեփանյանի գլխավորությամբ Աշտարակ-Էջմիածին ուղղությամբ ծանր պարտության են մատնում հայկական կարմիր բանակի 2-րդ բրիգադի զորամասերին և գրավում Էջմիածինը, Աշտարակը, Փարաքարը:

Փետրվարի 17-ի երեկոյան ապստամբ ուժերը մոտենում են Երևանի արվարձաններին և բոլոր կողմերից շրջապատում քաղաքը:

Մկսված ապստամբությունը ճնշելու համար 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ստիպված եղավ Վրաստանը խորհրդայնացնելու նպատակով դեպի Թիֆլիս արշավող իր զորամասերից մի քանիսը հանել և նետել ապստամբների դեմ: Ղազախից Դիլիջանի վրայով Երևան ուղարկվեցին 18-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը, որոնք ուժեղացված էին 179-րդ հրաձգային գնդով և 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի մեկ ուսումնական գումարտակով: Դիլիջանի վրայով ուղարկված այս զորամասերը հարձակվեցին Մենյոնովկայի լեռնանցքը պահող ապստամբ ջոկատի վրա, գրավեցին լեռնանցքը և կռիվների ույշ ընթացքում այն ամուր պահելով, բոլոր չափեցին, որ ապստամբությունը տարածվի դեպի հյուսիս՝ Թիֆլիսի ուղղությամբ:

Միաժամանակ Նախիջևանի երկրամասից դեպի Երևան էին շարժվում 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի 178-րդ և 180-րդ հրաձգային գնդերը, որոնք ճանապարհին ուշանում էին: Չեռնարկած այդ միջոցները, սակայն, ի վիճակի չէին կանգնեցնելու ապստամբության ծավալվելը: Փետրվարի 17-ի երեկոյան ապստամբական ուժերը, չհանդիպելով յուրջ դիմադրության, երեք կողմից օղակում են մայրաքաղաքը:

Նվ Քանաքեռից Երևան իջնող, և Էջմիածին Աշտարակից այնտեղ շտապող ապստամբները, մինչև քաղաք մտնելը առաջադրանք էին ստացել հենց սկզբից գրավել Երևանի բանտը և ազատել բանտարկյալներին:

Խորհրդային զորամասերի դիմադրությունը Երևանում այլևս անխմաստ էր դարձել, ուստի դրանց հրամանատարների գլխավոր խնդիրը մնացած զորամասերին գերվելուց փրկելն էր:

Քանի որ Երևանի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ողջ տարածքները գտնվում էին ապստամբների վերահսկողության տակ, ուստի Հայաստանի Ռազմաբնակչության ուղղում է ընդունում թողնել մայրաքաղաքը և նահանջել դեպի Ղամարլու (Արտաշատ): Խորհրդային զորամասերը հրաման ստացան նահանջել երկաթուղու կայարանի ուղղությամբ, որտեղ կանգնած էին «Ազատամարտ» և «Վարդան Ջորավար» զրահագնացքները:

Փետրվարի 18-ի երկրորդ կեսին կարմիրբանակայինները, վերցնելով 8 վազոն ցորեն, մի քանի վազոն թնդանոթի արկ և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, թողնում են Երևանը, կենտրոնանում հին ու նոր կայարաններում և դեպի Ղամարլու տանող խճուղու ուղղությամբ: Երևանից նահանջած զորքի թվաքանակը կազմում էր 1664 մարդ հետևակ, 70 հեծյալ, որոնց տրամադրության տակ կար 11 հրանոթ և երկու զրահագնացք¹:

Երևանից նահանջելու նախօրյակին՝ փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը, բոլշևիկները Երևանի բանտում սպանում են մոտ 40 բանտարկյալի, այդ թվում՝ հայտնի ռազմական դեմքեր Համազասպին և Մակեդոնին, խմբապետների ու մտավորականների:

Փետրվարի 18-ի վաղ առավոտյան տարբեր կողմերից սրընթաց Երևան մտան ապստամբ ուժերը: Դրանք էին՝ 1. Չանգվի կամրջից դեպի բանտ՝ Ասլան Ստեփանյանը իր զորամասով, 2. Քանաքեռից իրենց զորամասերով՝ գնդ. Սուրեն Թարխանյանը (որին աջակից էին Հակոբ Տեր-Հակոբյանը և Նփրեն Մարգարյանը), բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը, բուլանուղցի խմբապետ Ղազար Թարխանյանը (Դալի Ղազո), 3. Երևանի Նորք արվարձանից բաշգառնեցի խմբապետ Խնկո Ասատրյանը՝ իր

¹ Տե՛ս *Ա.Հակոբյան, Ժողապահական կռիվները Հայաստանում 1921 թվին*, Իջ 69-70, *Ա.Բ. Կալուս* *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, Իջ 384.

գործամատվ. 4. Մերանի Կոնդ քաղամասից զինված խմբեր՝ վանեցի Փանոս Ժամհարյանի գլխավորությամբ՝ Զինված ապստամբների հիմնական մասը արևմտահայեր էին:

Մինչև ժամը 8-ը փողոցներում մղվում էր քառասյին ու արյունահեղ գուպար: Ամեն կարգի հրազենների որոտին խառնվել էին որբանոցներից ու բանտերից տարածվող սարսափազդու աղիողոյում ձայները: «Ապստամբները կռվում էին կատաղության լացով»¹, - պահիր պատկերավոր արտահայտել է Հայկ Ասատրյանը:

Մերան մտած ապստամբները, որոնց միացել էին քաղաքացիները, առաջին հերթին հարձակվեցին բանտի վրա և ազատ արձակեցին կալանավորներին:

Ստույգ մահից ազատվեցին բազմաթիվ պետական ու կուսակցական գործիչներ, նշանավոր մտավորականներ, այդ թվում՝ Հովհաննես Քաջազունին, Համո Օհանջանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Շանթը և ուրիշներ:

Զրահագնացքների ուղեկցությամբ նահանջելով Ռուսանյու խորհրդային զորքերի այդ խումբը, որը կազմված էր 180-րդ հրաձգային գնդից և գնդապետ Միրիմանովի հրամանատարության տակ գործող 1-ին հայկական բրիգադից, նահանջեց Ղամաղլու, ապա Մերանից 40 կմ դեպի հարավ-արևելք գտնվող Ավշար: Ծանր մարտեր մղելով՝ խորհրդային զորքերի մեծ մասը այնուհետև քաշվում է Վեդիբասարի տարածքը և բռնում Բոյուք Վեդի - Ենգիջա, Զյուշուկ Վեդի - Խոր Վիրապ - Թաթթան-Շիրազյու գիծը:

Խորհրդային կառավարությունը, Հայկոմկոմսի կենտկոմը, մի շարք հիմնարկներ և զորքերի խմբավորման շտաբը հիմնավորվում են Ավշարի մոտ՝ երկաթուղային վագոններում: Այստեղ կարմիր բանակի զորամասերը վերակազմվում և նախապատրաստվում են վճռական մարտերի:

Միաժամանակ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիմում է Հայաստանի Հանրապետության դեմ 1919թ. Բոյուք Վեդիի թուրքերին ոտքի հանելու գործում մեծ դեր խաղացած Նախիջևանի բեկերից մեկին՝ Աբաս Կուլուն՝ խնդրելով տեղի թուրքերից կազմակերպել ջոկատ և միանալ կարմիր բանակի զորամասերին: Բեկն ընդունում է առաջարկը և մինչև մարտի սկիզբը կազմակերպում է 400 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ, որը ստանում է, այսպես կոչված, «Կարմիր տաբուր» անվանումը:

Մերանը գրավելուց անմիջապես հետո ապստամբ ուժերը ստեղծեցին իշխանության գերագույն մարմին՝ «Հայրենիքի փրկության կոմիտե», իրենց վերապահելով Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի դերը: Կոմիտեն գլխավորում էր Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն

¹ Տե՛ս «Ալյան Ստեփանեանի յուշերը», էջ 383.

² Հայկ Ասատրյան. Հայաստան արիալան նախադիր Առաջավոր Ասիայում, էջ 241

Վրացյանը: Գրանով իսկ ապստամբներն ընդգծում էին, որ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն Հայաստանի Հանրապետության վարչակարգի անմիջական շարունակությունն է:

Փրկության կոմիտեն կազմեց կառավարություն, որի մեջ, վարչապետի պաշտոնից զատ, Ս.Վրացյանը ստանձնեց նաև արտաքին գործոց նախարարի պաշտոնը: Նրա դահլիճի անդամ-նախարարներն էին Արշակ Հովհաննիսյանը (գինժորական), Կարո Սասունին (ներքին գործոց), Համբարձում Տերտրյանը (կենտու-կան), Հակոբ Տեր-Հակոբյանը՝ Իրազեկ (պարենավորման), Բժ. Սմբատ Նոլիազարյանը (խնամատարական), Հ. Սարգսյանը (պրոպագանդի և աշխատանքի): Կոմիտեում Հ. Յ. Գաշնակցու-թյան ներկայացուցիչն էր Նիկոն Սարգսյանը: Բանակի հրա-մանատար նշանակվեց սպա Սուրեն Թաթևսեյանը (Կուռո), շտաբի պետ Գարեգին Սարգիսբեկյանը: Բազառոնեցի խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը նշանակվեց Գառնալուի ճակատի հրամանատար, իսկ սպա Սերյոժա Քոթանջյանը՝ Երևանի պարետ: Երևանի քաղաքագլուխ նշանակվեց Ալշալույս Աստվածատրյանը¹: Փետրվարի 20-ին Երևանում կազմվեց Արտակարգ դատարան ինժեներ Ավետիս Օհանջանյանի նախագահությամբ²:

Փրկության կոմիտեի հրահանգով կազմվեց, այսպես կոչված, Վասպուրականի գինժորական մարմինը, որի անդամներն էին՝ Վահե Արծրունին, Գրիգոր Խղարյանը, Կարապետ Բեյլարյանը, Գալուստ Էյնաթյանը, Հայկակ Կոկոսյանը, Փանոս Ժամհարյանը, Սամվել Մնարպյանը և Արմենակ Մարասպետյանը: Վերջին երեւուր մտան Հայրենիքի փրկության կոմիտեի մեջ:

Վասպուրականի գինժորական մարմինը կոչ հրապարակեց, որով վասպուրականցիներին գնքի էր կոչում՝ կռվելու բոլշևիկների դեմ: Մյլ քանի օրում կոչին արձագանքեց 20-60 տարեկան շուրջ 3000 մարդ և կազմվեց Վասպուրականի զորագունդը, որի հրամանատար նշանակվեց Ասյան Ստեփանյանը³: Իրենց առանձին զորամասերը ստեղծեցին նաև սասունցիներն ու տարոն-ցիները մշեցի Սմբատի և ուրիշների գլխավորությամբ:

Մայրաքաղաքին տիրելուց հետո ապստամբները շարու-նակեցին մարտական գործողությունները՝ նպատակ ունենալով կարճ ժամանակում ջախջախել կարմիր բանակի զորամասերը և որքան հնարավոր է արագ վերականգնել իրենց իշխանությունը Խորհրդային Հայաստանի ողջ տարածքի վրա:

Այսպիսով, ընդամենը 3-4 օրում ապստամբներին հաջողվեց շատ արագ գրավել Արագած լեռան հարավային և արևելյան փեշերը, Աշտարակը, Արարատյան դաշտի գգալի մասը, Բաշ-

¹ *Վրացյան*, Կեսանի ուղիներով, Դիպեր, գլխեր, սպորմներ, 2 հատոր, էջ 38, 39

² Մայիս Ստեփանեանի լուրեր», էջ 386

³ Նույն տեղում, էջ 385-386

Գառնիի շրջանը և այլ տարածքներ: Բայց նրանց ուժերը անբավարար էին ռազմական ավելի մեծ գործողություններ ծավալելու և ավելի մեծ արդյունքներ ձեռք բերելու համար: «Նրանք ապստամբել էին իրենց հուզու ուժով, բայց զուրկ էին հարձակողական պատերազմ վարելու տնտեսական թե ռազմամթերային կարելիությունից: Փետրվարի 18-ի ապստամբությունը քայքայված մի երկրի վերջին ճիգն էր: Երկրում բացվել էր երեք ռազմաճակատ, որոնց վրա ժողովուրդը կոպում էր՝ ապավինած միայն բարոյական իր ուժերին»¹:

Փրկության կոմիտեի օրգան «Ազատ Հայաստան» բերրր, որը սկսել էր լույս տեսնել փետրվարի 19-ից, թիվ 1-ի խմբագրականում գրում էր.

«Այս շարժումը, որ մեր ազատագրական պատմության մեջ կմնա անմահ, գերազանցորեն ժողովրդական էր, վկա այն նմանը չտեսնված խանդավառությունը, որով տոգորված, անգամ կանայք և անչափահաս պատանիներ, հրացանները գրկած՝ նետվել էին փողոց՝ բոլշևիկ կոչվածներին մեր երկրից դուրս չալտելու համար: Բայց այս շարժումը, ժողովրդական այս բուռն, տարերային պոռթկումը ուղղված չէ Ռուսաստանին և ոչ էլ նրան ղեկավարող կուսակցության: Մենք եղել ենք բարեկամը և սիրողը ռուս մեծ ժողովրդին և այսուհետև էլ կշարունակենք մնալ նույնը, պայմանով միայն, որ հյուսիսի մեր մեծ դրացին փոխադարձաբար հարգե մեր ժողովուրդը և նրա արյունով վաստակած անկախությունը»²:

Հայաստանում ծագած ու դեռևս հաղթանակած հակաբոլշևիկյան ապստամբության լուրը տարածվեց ամենուր՝ առաջացնելով կառավարությունների ու հասարակական-քաղաքական շրջանների զարմանքը և տարակուսանքը:

Ապստամբության լուրն այնչո՞ք հայ գաղթօջախները աշխարհի բոլոր մասերում: Արձագանքները Հայաստանից դուրս գտնվող հայերի շրջանում տրամագծորեն տարբեր էին: Դաշնակցության անդամների ու համակիրների մեծ մասի մոտ ապստամբությունը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել և հույս էր ստեղծել, թե հնարավոր է լինելու վերականգնել Հայաստանի պետական անկախությունը: Ապստամբությունը ողջունեցին նաև Ռամկավար Սահմանադրական կուսակցության արտասահմանյան համարյա բոլոր կազմակերպությունները, որոնք ցավով էին ընդունել 1920 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության անկման լուրը: Սահմանադրական ռամկավարների Ամերիկայում

¹ Հայկ Լևոնտիան, Հայաստան, արիական նախադիր Լեոնյավոր Լեվոյում, Իջ 242:

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 19 փետրվարի:

Ռաժկավարական շատ կազմակերպություններ որոշ ժամանակահատվածում 1920-1922 թթ. հակախորհրդային դիրք էին բռնել. սակայն 1923 թ. սկսած Ռամկավար Ազատական նորաստեղծ կուսակցությունը աստիճանաբար որդեկրեց Հայաստանում հաստատված նոր ռեժիմի ցերս պաշտպանության թաղարկականությունը:

յույս տեսնող «Ազգ» թերթը (թիվ 1712), «Մանչեսթրի Գարդիանից» առնելով, բարգձմանաբար տպագրել էր մի հոդված, որտեղ նկարագրված էր Հայաստանում բոլշևիկյան ռեժիմի տակ իրագործվող «րնաչնջման» քաղաքականությունը իր կողմից հակախորհրդային ոգով մեկնաբանելով այն: «Ազգը» մեղադրում էր Անտանտի երկրներին, որ նրանք չփութացին օգնության իրենց լշվառ ու հոգնաբեկ դաշնակցին, որը կորցրեց պետական անկախությունը: Այդ երկրների կառավարությունները գոնե հիմա պատրա՞ստ են արդյոք աջակից լինել հայոց ապստամբությանը. հարցնում էր թերթը: Հայ ազգային մյուս կուսակցությունը՝ Հնչակը, նրան պատկանող թերթերը, կուսակցական գործիչները միանշանակ դատապարտում էին ապստամբությունը՝ այն որակելով որպես արկածախնդրություն: Գաղթօջախներում կար նաև մտավորականների մի խավ, որն առավել սքափ գնահատելով Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, չէր շտապում կատարվածի մասին կարծիք հայտնել կամ գնահատական տալ:

Փարիզից Ավետիս Ահարոնյանը նամակ էր ուղարկել Իտալիայում գտնվող Ավետիք Իսահակյանին և հարցրել նրա կարծիքը Փետրվարյան ապստամբության մասին: Պատասխան նամակում Իսահակյանը նշել էր. «Գրում ես, թե Հայաստանում նորից կռիվներ կան, և բավական չէ՞, որ մեր լավ ժողովուրդը արյուն կորցնե: Սիրելիս, խոսք չեմ գտնում ասելու, միայն քեզ հետ ո՛չ համաձայն եմ, ոչ հակառակ...»¹:

Ավելի հստակ էր արտահայտվում գորավար Անդրանիկը՝ Փետրվարյան ապստամբությունը համարելով անտեղի: Դեռ մեկ տարի առաջ նա ասում էր. «Հայաստանի ապագան մութ է: Այն բոլոր պետությունները, որոնք տե ֆակտո և տե Ժյուրե ճանչցան մեր երկիրը, արտաքին երևոյթի տակ համբոյր մըն է որ շնորհեցին մեր նորածին հանրապետութեան՝ միմիայն աշխարհը խաբելու նպատակով. այն վայրկեանին որ իրենց շահերը տարբեր կերպարանք մը ստանան՝ պիտի գոհեն ամեն բան Ռուսաստանին: Ռուսաստանը պիտի ըլլայ ամենավերջին խոսողը, պոլշիք թե հանրապետական, ընկերավարական թե կալսերական, ինչ այլափոխութեան մեջ ալ ձուլուի, անորն է վերջին խոսքը...»²:

Առաջին անհաջողությունից ուշքի գալով՝ կարմիր բանակի գործառնարը սկսեցին ուժգին դիմադրություն ցույց տալ ապստամբներին: Ավելին՝ վերախմբավորելով ուժերը, նրանք փետրվարի 25-ին երկու գործայունով՝ հայկական հրաձիգ բրիգադի հրամանատար Միրիմանյանի՝ հրամանատարությամբ, հարձակման անցան Նրևանի վրա գլխավոր հարվածն ուղղելով ապստամբ խմբերի

¹ «Ավետիք Իսահակյանի նամակներ», տպ. «Յուսարկ», Դահիթ, 1959, էջ 78.

² *Ա. Միրիմանյան*, Եղեղն պետք է գրավել Թորահալաստանը (Ջոր Անդրանիկի կարծիքը), տպ. Մ Տեր-Իսահակյան, Կ Ռոլիս, 1921, էջ 16:

ծախս րեկին. Իր հերթին, Ֆիլիլևսիլի 2-րդ գունդը, վերակազմվելով, հարձակման է անցնում աջ րեկից:

Սկսվում են համառ, անզիջում կռիվներ: Զորավար Սմբատը, վերիիջելով այդ արյունահեղ կռիվները, հետագայում ցավով նշել է. «Հայր հայուն կոտորեց, քուրքերուն դեմ այնքան պրտոտ չէին կռուեր, որքան որ իրարու դեմ զիրար կոտորելու ատեն»¹:

Չնայած ապստամբների գերմարդկային դիմադրությանը՝ խորհրդային զորամասերին հաջողվում է առաջ շարժվել և փետրվարի 26-ին հասնել Նրևանի մատույցները:

Քանի որ Հայաստանի Հեղկոմը, Կոմկուսի կենտկոմը և պետական մի շարք կարևոր հիմնարկներ, կարմիր բանակի զորամասերի պաշտպանությամբ, Վամարյու-Վեդի շրջանում գտնվում էին շրջապատման մեջ և նրանց կապը խորհրդային մյուս շրջանների հետ կտրված էր, փետրվարի 26-ին կազմակերպվում է Դիլիջան-Վարաքիլիսա գավառների Ռազմահեղափոխական կոմիտե Գևորգ Աթարբեկյանի գլխավորությամբ: Կոմիտեի հիմնական խնդիրն էր՝ ղեկավարել այդ գավառների պետական և կուսակցական աշխատանքը ու նախապատրաստվել հյուսիսային շրջաններում ապստամբների դեմ վճռական հարձակման անցնելու համար: Դիլիջանում ստեղծվում է նաև Հայաստանի Կոմկուսի ժամանակավոր կենտկոմ:

Սակայն այդ ժամանակ Դիլիջան-Վարաքիլիսա շրջանում բոլշևիկները զբաղված էին իրենց ուժերը համալրելով, կարգի բերելով, և անմիջական մասնակցություն կռիվներին չէին ունենում: Դրա փոխարեն, Վամարյուի ճակատում մարտերն ավելի ու ավելի արյունահեղ էին դառնում:

Փետրվարի 26-ին Նրևանի մատույցներ հասած Վամարյուի ճակատի կարմիր բանակի զորամասերին չի հաջողվում մտնել մայրաքաղաք: Ռազմաճակատում գտնվող Փրկության կոմիտեի ուժերին օգնության են գալիս ապստամբ նոր ջոկատներ, որոնք հնարավորություն են տալիս անցնել հակահարձակման: Հատկապես ակտիվ էր գործում հեծելագորդը: Նոսրյա մարտերից հետո բոլշևիկյան զորքերը, զգալի կորուստներ կրելով, նահանջում են ելման դիրքերը:

Շուտով Միրիմանյանը նշանակվում է ամբողջ Վամարյուի ռազմաճակատի զորքերի հրամանատար, որը և ձեռնարկում է նոր հարձակում:

Մայրաքաղաքը գրավելու նպատակով փետրվարի 28-ի առավոտյան կարմիր բանակի զորամասերը առաջանում են բոլոր ճակատներով և, գրավելով Ներքին Շենգավիթն ու Չարբախի այգիները, ամրանում են Նրևանի երկաթուղային կայարանից

¹ *Արսևի Համկոյեան*, Զորավար Սմբատին կը պատասխանե իր հակառակորդներուն, Փարիզ, 1945, էջ 73:

հյուսիս-արևելք և գերեզմանոցից հալածվող բարձունքներում:

Միաժամանակ Վալոց ձորի կողմից Բաշ-Նորաշենի վրա խմբապետ Յապոնի հնարավոր հարձակումը թիկունքից կանխելու նպատակով խորհյողային հրամանատարության հրամանով Աբաս Կուլի բեկն իր ջոկատով փակում է Վալոց ձորից Բաշ-Նորաշեն և կող ճանապարհի լեռնանցքը:

Բոլշեկիների նոր հարձակմանն ի պատասխան՝ ապստամբները, Աղջադայա - Հափի Էյլակի շրջանում կենտրոնացնելով հեծելազոր և հրետանի, հակահարձակման են անցնում ամբողջ ճակատով: Կորուստներ տալով՝ կարմիր բանակի զորամասերը նահանջում և ամրանում են Աղբաշ-Իմանշալու - Բուզումլու գծամասերում:

Մեծ ուժեր կենտրոնացնելով կարմիրբանակային 2-րդ գնդի տեղամասում՝ մարտի 1-ին ապստամբները շարունակում են հակահարձակումը: Չղիմանալով ուժգին ճնշմանը՝ գունդը ետ է քաշվում Բոլոք Վեդի: 3-րդ գունդը ամրանում է Սնգիջա - Քյուչուկ Վեդի և Խոր Վիրապ գծամասերում: 178-րդ ռուսական գունդը զբաղեցնում է Արաքս գետի ձախ ափի Արարատ կայարանի և Մաղարակ գյուղի միջև եղած տարածությունը: Բրիգադի շտաբը, զրահագնացները և հրետանին մնում են Շիրազյուում²:

Մարտի 1-ից մինչև 8-ը ռազմաճակատում համեմատաբար հանգիստ էր, երկու հակառակորդ կողմերը պատրաստվում էին վճռական գործողությունների:

Փրկության կոմիտեն գերմարդկային ճիգեր էր գործադրում իր իշխանությունն ամրապնդելու, զորամասերը համալրելու և կարգի բերելու, ամուր կարգ հաստատելու համար:

«Լինենք անողոր» վերնագրով խմբագրականում «Ազատ Հայաստան» թերթը գրում էր. «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, որ հանձնակատարն է այսօրվա լուրջագույն գյուղացիության և աշխատավորության, իբրև դիկտատոր, հանուն մեր բարձրագույն շահերի, պիտի լինի այսուհետև... խիստ, անողոր բոլոր նրանց նկատմամբ, որոնք հանդգնություն կունենան որևէ կերպ այս ու այն կողմը շուտ տալ մեր ազգային քաղաքական կյանքի անլիզը»²:

Այդ օրերին, ինչպես արդեն ասվեց, զանգեզուրյան գորքերը գրավել էին Վալոց ձորը: Գորիսից Նժդեհը Վալոց ձոր է գալիս՝ տեղյակ չլինելով Փետրվարյան ապստամբության մասին: Իմանալով՝ նա մեծ ուրախություն է ապրում: Լուրը Ձանգեզուրում նույնպես ընդունվում է. ցմծությամբ: Նժդեհը Քեշիշքենդից նամակ է ուղարկում Նրևան և հետևյալ խոսքերով ողջունում Մայր Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը. «Մրտի անհուն բերկրանքով ողջունում եմ Արարատյան հայության ապստամ-

Տես «Դ. Օգոստեով, Դիվիզիայի հրամանատար Արթուր, 19 57-60»
«Ազատ Հայաստան», 1921, 6 մարտի, թիվ 14:

բուրյունը և ազատագրումը օտար լծից: Ինքնավար Լեռնահայաստանի ժողովուրդը ջերմ կարոտով սպասում է այն երջանիկ յուպեին, երբ քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրին»: Նա ողջույն է ուղարկում նաև Փրկության կոմիտեի գործերին, ուր կային այս խոսքերը. «Եթե խղրապես գիտակցենք, ճապոնական կայսրի հետ կրկնում են, որ սերը դեպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ավելի մոտ է կանգնած Մեծ ու Գեղեցիկ Արևին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները, այն ժամ մահը թիթեռնիկի թևից էլ թեթև կթվա»²:

Իր հերթին, Լեռնահայաստանի կառավարության նախագահ Գեղեճոն Տեր-Մինասյանը Գորիսից Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանին ուղարկում է հետևյալ հեռագիրը. «Ուրն ամիս տևող ապստամբական կռիվները Լեռնահայաստանի սահմաններում հերոս Նժդեհի գլխավորությամբ ստեղծեցին ազատ և ինքնավար Սյունիքը, որի կառավարությունը երջանիկ է այսօր ողջունելու Մայր Հայաստանի ազատագրումը: Սյունիքի առյուծները կազմ և պատրաստ սպասում են իրենց պաշտելի Սպարապետի հրամաններին՝ լրացնելու այն պակասը, որ դեռևս ունի մեր Մայր Հայաստանը»³:

Փետրվարի 27-ին Նժդեհը ժամանում է Քեշիշքենդ և տեղի ժողովրդի կողմից ընդունվում մեծ խանդավառությամբ: Նա մոտիկից հաղորդակից է լինում գյուղացիների տրամադրություններին, լսում նրանց պահանջները⁴:

Մարտի 2-ին Քեշիշքենդում հրավիրվում է Գյուղացիական համագումար, որը որոշում է ընդունում Վայոց ձորը միացնել Սյունիքին⁵:

Փաստորեն հիմք էր դրվում Լեռնահայաստանին, իսկ Սյունիքի Սպարապետ Նժդեհն այսուհետև դառնում էր Լեռնային Հայաստանի Սպարապետ: «Ազատ Հայաստան»-ը գրում էր. «Զանգեզուրից ստացված վերջին տեղեկությունների համաձայն Նժդեհն ընտրված է Լեռնահայաստանի ընդհանուր Սպարապետ, որն այսօր ամբողջ Լեռնահայաստանի ժողովրդի պաշտամունքի առարկան է»⁶:

Ապա թերթը նշում էր. «Կազմվել է ինքնավար Լեռնահայաստան, որի մեջ մտնում են՝ Դարալագյազը, բուն Զանգեզուրը, Սիսիանը, Դափանը, Գողթանը, Մեղրին և Լեռնային Դարաբաղը (Դիզակ, Վարանդա և Խաչեն)»⁷:

Միաժամանակ Վայոց ձոր գալուց հետո Նժդեհն այստեղից

¹ «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի

² Նույն տեղում, 17 մարտի:

³ «Ազատ Հայաստան», 1921, 15 մարտի:

⁴ Նույն տեղում, 4 մարտի, տես նաև, ՀՀ ՆԴԿԿԱ, ֆ. 37, գ. 1, գ. 24, ք. 3:

⁵ ՀՀ ՆԴԿԿԱ, ֆ. 37, գ. 1, գ. 24, ք. 3.

⁶ «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի:

⁷ Նույն տեղում

կապ է հաստատում Սևանի ավազանի հակաբոլշևիկյան ընդհատակի հետ նպատակ ունենալով այնտեղ հրահրել ապստամբություն:

«Նժդեհի» իր գործառնալով մոտ օրերս սպառվում է նոր Բալազետում»¹, գրում էր «Ազատ Հայաստան» թերթը:

Սևանի ավազանի հակախորհրդային ուժերը, ստանալով Ներսնում և այլուր սկսված ապստամբության յուրը, ինչպես նաև Նժդեհի հրահանգները, իրենք նույնպես գործի են անցնում և բարձրագնում ապստամբության դրոշ:

Այստեղ առաջինն ապստամբում է Բասարգեչարում կանգնած բոլշևիկյան թևաճող թուրք գունդը, որը շարժվելով դեպի Նոր-Բալազետ քաղաք՝ առանց կռվի գրավում է այն: Տեղի բոլշևիկյան ուժերը հեռանում և ամրանում են Սևանա լճի հյուսիսային մասում ընկած Ելենովկա ռուս մոլոկանների գյուղում և նրա շրջակա բարձունքների վրա:

Այդ առթիվ Նրևանից Փրկության կոմիտեի ռադիոբանբերը երեք արձակեց հետևյալ հաղորդագրությամբ. «Մարտի 5-ին Նժդեհի դարալազյազյան ջոկատը գրավել է Նոր-Բալազետ քաղաքը՝, այն մաքրելով բոլշևիկներից: ...Գերված է 400 ռուսական կարմիր զինվոր և ողջ հրամանատարական կազմը, վերցված է 4 թնդանոթ, 100 միլիոն ռուբլի, մանուֆակտուրա, 100 փոթ աղ, ուրիշ ավար: Գյուղացիական համագումարը Գարալազյազր միավորել է հակախորհրդային Զանգեզուրին՝ իր ներկայացուցիչը ուղարկելով Այունիքի կառավարության մեջ:

Հռչակված է Լեռնային Հայաստան, որի կազմի մեջ են մտնում Զանգեզուրը, Գարաբաղը, Գարալազյազը»:

Մոտավորապես նույն բովանդակության հաղորդագրությամբ մարտի 7-ին հանդես եկավ Փրկության կոմիտեի տեղեկատու բյուրոն: Հաղորդագրությունը վերնագրված էր՝ «Կեցցե ապստամբ Լեռնա-Հայաստանը»²:

Այդ դեպքերի մասին Վալոց ձորում գտնվող Նժդեհին Նոր-Բալազետից գրում է խմբապետ Աղաբեկը: Իր հեյրին՝ Սպարապետը այնտեղ է ուղարկում իր խմբապետներից երկուսին՝ Մեսրոպին և Գառնիկ Շահինյանին, որոնք անձամբ պետք է տեղում ծանոթանային իրերի վիճակին և շտապ գեկուցեին իրեն: Նրկու օր անց Աղաբեկի, Մեսրոպի և Գառնիկի ստորագրությամբ Նժդեհը ստանում է հեռախոսագիր, որով նրան խնդրում էին անցնել Նոր-Բալազետ: Գեռնա խիստ անհրաժեշտ չհամարելով Վալոց ձորը բողնելը և Սևանի ավազան անցնելը նա չի ընդառաջում այդ

¹ «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի:

² Ինչպես ասվել է Նոր-Բալազետը գրավել էր Բասարգեչարում ապստամբած իսկական կարմիր բանակի թևաճող թուրք գունդը, այդ օչ թե Վալոց ձորի նժդեհական գյուղամասը:

³ ՀՀ Ն.ՊԿԳՈՒՄ, ֆ. 37, գ. 1, Կ. 9, ք. 34

⁴ Նույն տեղում, ք. 30

խնդրանքին, սակայն հետևում է երկրորդ խնդրագիրը:

Յապոնին հրահանգելով Չանախչու վրայով կապվել Երևանի հետ՝ Նժդեհը մի քանի հեծյալներով Շատին գյուղի մոտով, Սելիմի լեռնանցքով շարժվում է դեպի Սևանի ավազան: Անցնելով լեռնանցքը՝ նա կանգ է առնում ճանապարհի վրա ընկած գյուղերում, հանդիպում ժողովրդի հետ, ելույթներ ունենում:

Հասնելով Ներքին Ղարանյութ (Մարտունի)՝ Նժդեհն այնտեղ ստանում է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Սիմոն Վրացյանի՝ դեռ փետրվարի 20-ին Երևանից գրած նամակը հասցեագրված իրեն և Ռուբեն Տեր-Մինասյանին: Նամակն ուշացել էր, քանի որ սուրհանդակները ձյան առատության պատճառով չէին կարողացել հաղթահարել Սևանից Չանախչու վրայով Վայոց ձոր գնացող ճանապարհը և ստիպված վերադարձել էին Երևան ու այս անգամ Վայոց ձոր մեկնել Ախտա - Ուշքափա-Նոր Բայազետ - Ղարանյութ - Շատին գծով: Տեղեկանալով, որ Նժդեհը ոչ թե Վայոց ձորում է, այլ եկել է Ներքին Ղարանյութ, սուրհանդակներն այստեղ էլ նրան հանձնում են Վրացյանի նշված նամակը:

Փրկության կոմիտեի նախագահը գրում էր Փետրվարյան ապստամբության հաջողության, Բաշ-Ապարանի, Թալինի, Աշտարակի, Կոտայքի, Երևանի, Էջմիածնի, Չանգիբասարի շրջանները բոլշևիկներից ազատելու մասին, միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ շուտով կազատագրվեն նաև Նոր-Բայազետը, Ղազախը, Լոռին: Տեղեկացնում էր նաև, որ Ղամարյուի կողմեր նահանջած Հեղկոմի անդամները և բոլշևիկյան ուրիշ ղեկավարներ իրենց հետ տարել են երկու զրահագնացք, ունեն 1000-ի չափ զինվոր, որի կեսից ավելին ռուսներն են: «Ժողովուրդն ամեն տեղ խանդավառ է և մեզ հետ է»¹, - ասված էր նամակում:

Ներքին Ղարանյութից Նժդեհն անցնում է Նոր-Բայազետ, որտեղ մարտի 8-ի երեկոյան Համո Օհանջանյանից ստանում է մի երկտող, ուր ասված էր, որ Սյունիքի հրամանատարի՝ Նոր-Բայազետ գալով փաստորեն պաշտոնական կապ է ստեղծված Չանգեզուրի և Մալր Հայաստանի միջև:

Ինչպես Ս. Վրացյանը, այնպես էլ Հ. Օհանջանյանը Նժդեհին գրած իրենց նամակներում նրան ակնարկներ էին անում, որ նախապես անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի հարկ եղած դեպքում ապստամբները դեպի Սյունիք նահանջելու արահետ ունենան: Վրացյանն ի միջի այլոց գրել էր. «Մի քանի վրա միայն առանձնապես շեշտում են, և խնդրում են ուշադրության առնել՝ Դարյալագյազ - Չանգեզուր - Երևան գծի բացումը մեզ համար շատ

¹ «Երեւոյն», Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, քիվ 9(33), էջ 79:

է կենսական և անհետաձգելի, ինչպես նաև մարտական օժանդակություն հասցնելը: Ամեն գնով պետք է կապվեք մեզ հետ ճանապարհը ապահովելու»¹:

Ընդառաջ գնալով Սեանի ավազանի ապստամբական զորամասերի հրամանատարության խնդրանքին՝ Նժդեհն այստեղից գլորվում է ուղարկում Վայոց ձոր և պահանջում Նոր-Բայազետին օգնության ուղարկել սիսիանցիներից կազմած մի վաշտ, իսկ ինքը վերադառնում է Մյունիք:

Կատարելով Ս. Վրացյանի խնդրանքը՝ Նժդեհի Զանգեզուրի Արևմտյան ճակատի հրամանատար Յապոնին, որի մոտ այն ժամանակ գտնվում էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, կարգադրում է. Զոմուլյու գծից, ինչ գնով էլ լինի, առաջ շարժվել և գրավել մինչև Զիրալու ընկած տարածքները, միանալ Փրկության կոմիտեի Ղամարլուի ու Չիմանքենդի զորամասերին և դրանով իսկ ապահովել ճանապարհները: Նժդեհի հրամանը կատարվում է, և նահանջի հուսալի ուղի է բացվում Արարատյան դաշտից դեպի Զանգեզուր:

Այդ առթիվ «Ազատ Հայաստանը» գրում էր. «Անկախ և ազատ Զանգեզուրն ևս օգնության ձեռք է երկարում մեզ: Պաշտոնական աղբյուրից հաստատվում է, որ Նժդեհի հետախույզները սկսել են կապ հաստատել Ղամարլուի մեր զորամասերի հետ, որոնք հետապնդում են թշնամուն»²: Այի ուրիշ հաղորդագրության մեջ քերթը նշում էր. «Նժդեհի հետախույզները մտել են Ղամարլու և կապ հաստատել Մարտիրոսի զորամասի հետ»³:

Զնայած առաջին հաջողություններին՝ ապստամբները քաջ գիտակցում էին, որ ավելի հեշտ է իշխանություն գրավելը, քան այն պահելը: Իսկ իշխանություն պահելու համար նրանք հեռանկար չունեին: Հիմնականում անկանոն ապստամբ ուժերը չէին կարող դիմագրավել մեծաքանակ և լավ զինված կարմիր բանակի զորամասերին: Բացի այդ, գրավված շրջանների բնակչությունը խանդավառված չէր սկսված ապստամբությամբ՝ քաջ գիտակցելով, որ արյունահեղ կռիվները նոր զոհեր են խլելու բազմատանջ հայությունից: Սակայն առավել աղետալին այն էր, որ մեծապես ընկած էր ապստամբների բարոյական ոգին:

Ելենովկայի ճակատի կռիվներին ակնատես Համո Օհանջանյանը մարտի 10-ին Գարեգին Նժդեհին գրում էր. «...Պիտի խոստովանեմ. ինձ բավական վհատեցրել են այստեղի ուժերը՝ իրենց խուճապային տրամադրությամբ: Ամոթ մեզ, երեք անգամ հարձակում գործեցինք Ելենովկայի վրա և չկարողացանք վերցնել: Վաղը չորրորդ անգամն ենք հարձակվում...»⁴:

¹ Դ. Նժդեհ, Ազատ Միւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9(33), էջ 79:

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 25 փետրվարի

³ Նոյն տեղում:

⁴ Դ. Նժդեհ, Լեւոնուհայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333

Նժդեհը Երևանից ստանում էր բազմաթիվ ուրիշ նամակներ ևս, գրույցներ էր ունենում այնտեղից Զանգեզուր եկած գործիչների հետ: Տպավորությունը մեկն էր. ապստամբ զորամասերը և նրանց սպայությունը բարոյապես լքված են ու ծայրահեղ ընկճված:

Պատահական չէ, որ Փրկության կոմիտեի անդամների մոտ հաստատանում էր Գարեգին Նժդեհին Զանգեզուրից Երևան հրավիրելու և նրան զինված ապստամբ ուժերի ընդհանուր հրամանատար նշանակելու միտքը: Մարտի 10-ին Համո Օհանջանյանը Նժդեհին գրում էր. «Մեծ հույսեր ունեմ, որ Զեր գալուստը պիտի ոգևորե և քաջաբերություն ներշնչե այդտեղի և այստեղի ուժերին...»¹:

Ապստամբների իշխանությունը հեմման կետեր չունեի մաս դրսում և կարելի է ասել, յիովին մեկուսացած էր: Կռվելով բոլշևիկյան զորքերի դեմ՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն դաշնակիցներ չունեի Հայաստանը շրջապատող երկրների թվում: Թուրքիան սպասողական վիճակում հետևում էր իրադարձությունների հետագա, իր համար բարենպաստ, զարգացմանը, որպեսզի վերջնականապես թաղի հայկական հողային պահանջների հարցը: Պարսկաստանը Հայրենիքի փրկության կոմիտեի հանդեպ թեև չեզոք էր, բայց տրամադիր չէր գործնական օգնություն ցույց տալու: Վրաստանն, ըստ էության, դիտողի դերում էր: Այդրեջանի իշխանությունները կարծես հենց Փետրվարյան ապստամբությանն էին սպասում, որպեսզի Ռուսաստանի օգնությամբ իրենց օգտին լուծեն Հայաստանի հետ ունեցած հողային հաշիվները, «անուղղելի» հայերից խլեն և Այդրեջանին միացնեն Նախիջևանի, Լեռնային Լաւրաբաղի և Զանգեզուրի «վիճելի» տարածքները:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի միակ պակիցները Զանգեզուրի զինյալներն էին:

Ապստամբության կազմակերպիչները, սակայն, հույս ունեին ակտիվ գործողությունների դիմելու միջոցով փոխել իրենց համար խիստ անբարենպաստ ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Ստեղծման առաջին իսկ օրից Հայրենիքի փրկության կոմիտեն սկսեց դրսի ուժերի հետ կապեր հաստատելու ելք փնտրել՝ նրանց հետ լեզու գտնելու, լիակատար մեկուսացումից դուրս գալու համար: Այդ նպատակով նա ակտիվ քայլեր արեց՝ սերտ կապերի մեջ մտնելու պարսկական խաների հետ: Դրան կարող էին նպաստել այն լավ հարաբերությունները, որ 1918-1920թթ. ստեղծված էին Հայաստանի Հանրապետության և Պարսկաստանի, իսկ այժմ՝ Հյուսիսային Պարսկաստանի և Զանգեզուրի, այնտեղի խաների և Նժդեհի միջև: Կոմիտեն հույս չունեի անմիջական օգնություն

¹Է. Նժդեհի 1 եռուսիսյառտանի անկման պատճառների մասին, «Նորոյ» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333:

ստանալ Պարսկաստանից, որովհետև Երևանի և Թավրիզի միջև ընկած տարածություններում կարմիր բանակի զորամասեր էին, իսկ Նախիջևանում՝ նաև քեմալական զորամիավորումներ: Բայց ապստամբները մտածում էին գալիքի մասին, այն մասին, որ պարտության դեպքում իրենց միակ փրկությունը կլինի անցնել Պարսկաստան և հովանավորվել այնտեղի իշխանությունների կողմից:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ինչ-որ չափով ակնկալում էր նաև վրացական մենշևիկյան կառավարության աջակցությունը, բայց հույսերը չնչին էին, քանի որ Փետրվարյան ապստամբությունը զուգահեյլ էր բոլշևիկների հարձակմանը Վրաստանի վրա: Վրացական կառավարությունն ինքը սարսափի մեջ էր սպասվելիք իրադարձություններից և հազիվ թե կարողանար որևէ օգնություն ցույց տալ Հայաստանի ապստամբներին:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա այդ դեպքում «Հայրենիքի Փրկության» կոմիտեի հոգան այն էր, որ՝ ա) թուրքերին հեռու պահի իրադարձություններին միջամտելու գալթակցությունից, բ) եթև հնարավոր է, օգնություն խնդրել նրանից:

Ինչպես արդեն ասվել է, մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելը դաշնակների գլխավորած կառավարության մեջ ստեղծվել էր գաղափարական մի հոսանք, որի փոքրաթիվ ներկայացուցիչները և, առաջին հերթին, Արտաշես Չիլինգարյանը գտնում էին, որ Հայաստանի հետագա գոյության երաշխիքը հայ-թուրքական տանելի հարաբերություններ հաստատելն է: Եվ ահա այժմ, Երևանում և հարակից շրջաններում իշխանությունը ժամանակավորապես գրավելուց հետո, Փրկության կոմիտեն քալլ արեց թուրքերի հետ հարաբերությունները բարելավելու, նրանց հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար:

Բազառնեցի խմբապետ Մարտիրոսը իր հուշերում նշել է, թե Կոմիտեի ղեկավարները գտնում էին, որ «տաճիկների քաղաքական ու ազգային շահերի տեսակետից շատ ավելի ձեռնտու է, որ Հայաստանը լինի Ռուսաստանից անջատված ու անկախ, քան թե նրա մեկ անբաժան մասը դառնա: Ուստի և մեր հակախորհրդային պայքարին նրանք չափի խանգարեն: Տաճկական ճակատից գեթ առայժմ վտանգ չկա»:

Մարտի 9-ին Ս. Վրացյանը Թավրիզի հայկական թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանին նամակ է գրում, որը լույս է տեսնում Թավրիզի «Միմարեթ» շաբաթաթերթում: «Տաճիկների հետ մեր հարաբերությունները լավ են. - նշում էր նա, - հույս ունենք անկեղծ բարեկամություն հաստատել, մի հարաբերություն, որ հիմնված լինի փոխադարձ շահի վրա: Մեր միակ

¹ Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բազառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշեր), գրի առաւ Լ. Հայրապետեան, «Հայրենիք» ամսապիլի, 1956, թիվ 7, էջ 40:

վտանգն այժմ հյուսիսից է, որի համար պետք է միանա՞ն հարավի բոլոր ժողովուրդները»¹ :

Մարտի 10-ին Վրացյանը Աշտարակի փրկության կոմիտեի նախագահի հետ ունեցած հեռախոսագրույցում հայտնում էր. «Ռուսաստանում հեղափոխական շարժումները ուժեղանում են: Կրոնշտադը դարձել է հակաբոլշևիկյան հեղափոխության օջախ. շարժումը ղեկավարում են Լաեռները: Լոնդոնի կոնֆերանսը զբաղված է հայ-տաճկական հարցով, հետևանքը դեռ հայտնի չէ: Նրեկ տաճիկ ներկայացուցիչը հայտնեց, որ իր դիմումի հետևանքով Լեզբումից արդեն ճանապարհ են հանված դեպի Նրևան գետ. Արարատյանը և գնդ. Վեքիլովը: Մյուս գերիների հարցը նույնպես կլուծվի այս օրերս»²:

«Հայ և թուրք բարեկամության խնդիրը» վերնագրով խմբագրական հոդվածում «Ազատ Հայաստան» թերթը (որի խմբագիրը Ս. Վրացյանն էր և խմբագրականը, անշուշտ, պատկանում է նրա գրչին) գրում էր. «Իրերի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը: Որովհետև Տաճկաստանն էր այն միակ իրական մերձավորագույն քաղաքական ուժը, որ անմիջապես և կենսապես շահագրգռված է Անդրկովկասի ժողովուրդների կատարյալ ազատագրությամբ բոլշևիկյան Ռուսաստանի խեղդող լծից և որ ի վիճակի է այս պահին իրական օգնություն հասցնել իրենց ազատության համար հերոսաբար կռվող Անդրկովկասի ժողովուրդներին»: Ապա թերթը շարունակում էր. «Իր ազատագրական պայքարի այս տաժանելի օրերին հայ ժողովուրդը քաղաքական իմաստություն պիտի ունենա թոթափելու իրենց անցյալի դառն հուշերն ու ավանդությունները և ոչինչ չխնայելու հայ և թուրք ժողովուրդների, Հայաստանի և Տաճկաստանի բարեկամությունը հաստատելու համար: Թուրք ժողովուրդի, Տաճկաստանի գործուն բարեկամությամբ է միայն, որ հայ ժողովուրդը պիտի դուրս գա իր ներկա ծանր տագնապից, և թուրք ժողովրդի հետ միասին է, որ հայ ժողովուրդը պիտի կարողանա վերջապես ձեռք բերել տևական խաղաղություն և տևական ապահովություն: Ուրիշ ճանապարհ չկա...»³:

Ինչպես տեսնում ենք, Վրացյանը և ընկերները սխալ պատկերացում ունեին իրենց շուրջը ծավալվող իրադարձությունների մասին: Դրա վկայություններից էր, օրինակ, մարտի 7-ի երեկոյան Փրկության կոմիտեի տեղեկատու բյուրոյի տված հաղորդագրությունը, որով ի լուր ամենքի հայտարարվում էր.

«Միներե» (Խավրիզ), 1921, 14 ապրիլի: Վրացյանի այս նամակը արտատպել էր «Բողոքողի ծայն» թերթը 1921 թ. հունիսի 27-ին

² ՀՀ Դ.ՊԵՐՄԻՆ, ք. 37, գ. 1, գ. 24, ք. 7-ի չրջերես:

³ «Ազատ Հայաստան», 1921, 15 մարտի

«Ամբողջ թրքությունը մեզ հետ է և բոլշևիկների դեմ»¹:

Դաշնակիցներ ձեռք բերելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ էր ռազմաճակատում մի խոշոր հաղթանակ տանել:

Մարտի 8-ի առավոտյան ապստամբ ջոկատները հարձակման անցան Զյուլուկ Վեդիի և Խոր Վիրապի ուղղություններով և երկու ժամ տևած կատաղի մարտերից հետո գրավեցին այդ տարածքները: Սակայն հաջողությունը տևական չէր: Ապստամբ ուժերը բոլշևիկյան զորամասերի ճնշման տակ նույն օրվա երեկոյան ստիպված էին նահանջել եման դիրքերը:

Մարտի 9-18-ը ճակատում նորից հարաբերական հանգիստ էր: Բոլշևիկները պատրաստվում էին վճռական հարձակման Նրևանի վրա²:

Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայում իր աշխատանքներն էր շարունակում ռուս-թուրքական կոնֆերանսը, որը քննարկում էր նաև Հայաստանի սահմանների հարցը: Կոնֆերանսում խորհրդային պատվիրակությունը գլխավորում էր ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինը, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատվիրակությունը՝ Յուսուֆ Քեմալ-բեյը: Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունը մերժում էր ստացել՝ մասնակցելու կոնֆերանսի աշխատանքներին: Դեռ փետրվարի 26-ին տեղի ունեցած առաջին նիստում, բացելով կոնֆերանսը, Գ. Չիչերինն ասել էր. «Այս կոնֆերանսին, որը ես պատիվ ունեմ բացելու, վիճակված է Լպոխա ստեղծել Արևելքի պատմության մեջ և վերջնականապես ամրապնդել սերտ ու ամուր միաբանությունը Ռուսաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդների միջև, որոնք տոգորված են միանման վճռով, արտաքին ամեն տեսակի կեղեքումից ու ճնշումից պաշտպանել իրենց ճակատագիրը տնօրինելու իրավունքը և կարգավորել իրենց քաղաքական ու սոցիալական իրավիճակի հարցը...»³:

Չիչերինը համոզմունք էր հայտնել, որ երկու երկրները դառնալու են հավատարիմ դաշնակիցներ ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող պայքարում:

Պատասխան խոսքով հանդես գալով՝ Յուսուֆ Քեմալ-բեյը ոչ պակաս ոգեշնչվածությամբ շեշտել էր. «Մենք ընտրել ենք ամենաճիշտ ուղին: Աշխարհագրական, պատմական, տնտեսական ու քաղաքական պայմանները մեզ ցույց տվեցին Ռուսաստանի

¹ ՀՀ Ն.ՊԻՊԸԼ, ֆ. 37, գ. 1, գ. 9, ք. 30:

² Մանրամասն տես *Н. Тимир, XI красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении*, 19 250-259:

³ *Մ. Չ. Չիչերինի լի. Ն. Սերգև, Չիչերին, «Հայաստան»* իրատ., Նրևան, 1969, 19-186:

ճանապարհի: Նոր Ռուսաստանի ներկայացուցիչների առջև բուրքին հատուկ ամբողջ անկեղծությամբ ասում եմ. հավատացե՛ք մեզ...»¹:

Փոխադարձ սիրո և հավատարմության հավաստիացումների պակաս չկար: Կարծես ընդամենը երեք տարի առաջ չէր, որ Բրեստ-Լիտովսկում, բանակցությունների սեղանի շուրջ նստած, բուրքական պատվիրակները գերմանական զենեարայների հետ և նրանց խրախուսանքով տենչում էին նվաստացնել, կողոպտել ու ոչնչացնել խորհրդային Ռուսաստանը:

Կոնֆերանսում խորհրդային պատվիրակության ղեկավար Չիչերինը հետագայում շարադրել է հետևյալ կերպ. «... Մենք բուրքերին շարունակ ասում էինք. ձեզ մոտ կոմունիզմ չկա, մեր խղեալները չեն համընկնում, բայց մենք պետք է ընթանանք ձեռք-ձեռքի տված և միմյանց աջակցենք շահերի միասնության պատճառով»²:

Մոսկվայում հայ ժողովրդի համար քննարկվում էին ճակատագրական հարցեր՝ առանց նույնիսկ Հայաստանի բոլշևիկյան կառավարության ներկայացուցիչների մասնակցության: Օտարները որոշում էին հայ ժողովրդի բախտը, իսկ Հայաստանում նույն ժողովրդի զավակները եղբայրասպան պատերազմում կոտորում էին միմյանց:

Այդ օրերին Ղամարուի ճակատի կարմիր բանակի զորքերի կապի պետին հաջողվում է Արարատ կայարանում եղած ավտոմոբիլային ռադիոկայանը կարգի բերել և Գիլիջանի ռադիոկայանի միջոցով կապ հաստատել Բաքվի և Թիֆլիսի հետ:

Ղամարուի ճակատի զորքերի հրամանատարությունը ռադիոկապով 11-րդ բանակի ղեկավարությանը խնդրում էր նոր գործասեր ուղարկել օգնության: Սակայն բանակի հրամանատարությունն իր զորքերի ուժերը չգրելու համար որոշեց ակտիվ գործողություններ չձեռնարկել Հայաստանում, մինչև որ չավարտվի Թիֆլիսի օպերացիան:

Մենշևիկյան Վրաստանի խորհրդայնացման խնդիրը տվյալ պահին Մոսկվայի համար ավելի կարևոր էր, քան Հայաստանի ապստամբության ջախջախումը: Բանակի հրամանատարությունը երկու ուղղությամբ հարձակողական գործողություններ վարելու համար չունեի անհրաժեշտ ուժեր: Փետրվարի 20-ի դրությամբ 11-րդ բանակն ուներ ընդամենը 17.937 սվին, 4.316 սուր, 1.065 գնդացի, 181 թեթև, 15 ծանր հրանոթ, 7 զրահագնացք, 3 զրահաջոկատ, 1 տանկային ջոկատ (4 տանկ) և 50 ինքնաթիռ³: Այնինչ վրաց-մենշևիկյան զինված ուժերը, որոնք պատերազմում էին Վրաստան ներխուժած կարմիր բանակի զորքերի դեմ, ունեին

¹ Մ. Վ. Չեռնիզկի, *ԼՂՀ Սերգեև Չիչերին*, «Հայաստան» հրատ. Երևան, 1969, էջ 187:

² Նույն տեղում, էջ 188:

³ Մ. Պիլեի, ք. 195, գ. 4, գ. 112, ք. 1-2:

հետևյալ կազմերը. կանոնավոր բանակ՝ 27.000 սվինով և 2000 սրով, «ժողովրդական գվարդիա»՝ 34.400 սվինով և 500 սրով: Մասինսնաուպահ ծառայության զորամասերի, զինվորական ուսումնական հաստատությունների, նավատորմի և այլ զորամասերի հետ, Վրաստանն ուներ ընդամենը 75.870 սվին և 3990 սուր: Վրաց զորքերն ունեին 1255 գնդացի, 104 բեթև և 18 ծանր հրանոթ, 4 զրահագնացք, 16 զրահամեքենա, 2 տանկ և 56 ինքնաթիռ¹:

Այսպիսով, 11-րդ կարմիր բանակը թվական տեսակետից գգալիորեն գիջում էր վրացականին: Ռեժերի այդպիսի հալաբերության պայմաններում Հայաստանում լայնածավալ հարձակում սկսելը բանակի հրամանատարությունը համարում էր աննպատակահարմար, մինչև Վրաստանում ռազմական գործողությունների ավարտը:

Փետրվարի վերջերին ընկավ Թիֆլիսը, և կարմիր բանակի զորքերը ռազմականացրին երկրի ողջ տարածքը: Վրացական բանակը գլխովին ջախջախելուց հետո Վրաստանում գտնվող խորհրդային զորքերը հրաման ստացան օգնության գնալ Հայաստանում լուվող բոլշևիկյան զորամասերին:

Մարտի կեսերին 11-րդ բանակի հրամանատարությունը ստեղծեց զորքերի «Դիլիջանյան» հատուկ խմբավորումը՝ Սրևանի վրա վճռական հարձակում գործելու համար: Այդ խմբավորման մեջ մտան 18-րդ, 20-րդ, 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ դիվիզիաները: Խմբավորումը այնուհետև ստացավ «Նրևանյան» անվանումը, որի հրամանատար նշանակվեց 20-րդ դիվիզիայի հրամանատար Վեյկանովը:

Ռադիոյի միջոցով կարմիր բանակի զորամասերը տեղեկանում են, որ 11-րդ բանակի Նրևանյան խմբավորումը մարտի 9-ին դուրս է եկել Ղարաբաղիսայից ու Դիլիջանից և հյուսիսից հարձակվելու է Սրևանի վրա:

Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատարությունը Ղանարյուի ճակատի զորքերին հրաման իջեցրեց մարտի 11-ին հարձակման անցնել: Ռազմական պլանի համաձայն, այդ զորքերը կարմիր բանակի Նրևանյան (Հյուսիսային) խմբավորման հետ համատեղ մարտի 18-ին գրոհով պետք է մտնեին մայրաքաղաք Սրևան:

Սակայն ցրտերի և առատ ձյան պատճառով Սրևանյան (Հյուսիսային) խմբավորումը չկարողացավ ժամանակին կատարել նախատեսված ծրագիրը և ստիպված կանգ առավ Ներքին

¹ ՊՊՈԱԼ, № 109, գ. 4, գ. 946, p. 172

Ախտայի շրջանում: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ եղավ Ղամարլուի ճակատի գործերի հարձակման օրը մարտի 11-ից տեղափոխել մարտի 14:

Մարտի 15-ին խորհրդային զորքերը հյուսիսից՝ Ախտայի կողմից, և հարավից՝ Ղամարլուի ճակատից, վճռական հարձակման անցան Երևանի վրա: Հարձակումը, սակայն, նույն օրը կանգնեցվեց ապստամբ զորամասերի կողմից, որոնք, անցնելով հակահարձակման, ջախջախեցին խորհրդային առաջապահ ուժերը:

Ծանր վիճակ էր ստեղծվել նաև Ղամարլուի ճակատի և կարմիրբանակայինների, և՛ ապստամբների համար: Կատաղի մարտեր էին ծավալվել, և երկու կողմերն էլ ծանր կորուստներ էին կրում:

Ապստամբների հրամանատարությունը, նախագգալով Երևանյան (Հյուսիսային) խմբավորման մոտակա հարձակումը, վճռեց բոլոր ջանքերը կենտրոնացնել Ղամարլուի ճակատում՝ նպատակ ունենալով ապահովել Երևանից Դարալագյազ նահանգի ճանապարհը: Մինչև 60 տարեկան՝ գեներ կրկու ընդունակ տղամարդկանց զորահավաք հայտարարվեց, միաժամանակ Նլենովկայի ճակատից Փրկության կոմիտեի ուժերի մի մասը փոխադրվեց Ղամարլուի ճակատ:

Կռվմների թեժ պահին՝ 1921թ. մարտի 16-ին, Մոսկվայի կոնֆերանսի ՌՍՖՖՀ-ի և Թուրքիայի կառավարական պատվիրակությունները ստորագրեցին «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագիր: Դա հայ ժողովրդի պատմության սև էջերից մեկն էր: Պայմանագրում ոչ մի հիշատակություն չկար Արևմտյան Հայաստանի մասին: Ավելին, նրանում վավերացվեց 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ քեմալական զորքերի կողմից Հայաստանի հողերի զավթումը: Պայմանագրի համաձայն, Հայաստանը կորցրեց ավելի քան 25 հազ. քառ. կմ տարածք: Ըստ որում, Թուրքիան խլեց 18815 քառ. կմ, այսինքն՝ Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը: Մնացած 5.5 հազ. քառ. կիլոմետրը՝ Նախիջևանի մարզը և Շարուրը միավորվեցին իբրև Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետություն, որը քեմալականների ճնշման տակ տրվեց Ադրբեջանին: Ավելին, պայմանագրի մեջ կետ մտցվեց, որի համաձայն Ադրբեջանը այդ տարածքները չպետք է զիջեր «երկուրդ պետությանը»՝ նկատի ունենալով Հայաստանը:

1921թ. մարտի 18-ին Սիմոն Վրացյանը հետևյալ դիմումն ուղարկեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության արևելյան ճակատի հրամանատարության ներկայացուցիչ, կա-

պլիտան Բահաեդդին բեյին.

«Հաճեցեք ներկա դիմումը շտապ կերպով հասցնել Ձեր բարձր իշխանության և ինչպես անձամբ բացատրել եմ Ձեզ, շտապեցնել, որ շուտափույթ պատասխան ստացվի:

Իր ազատության ու անկախության համար մարտնչող Հայաստանի կռիվը բոլշևիկների դեմ. մեր համոզումով, ծառայում է ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև Առաջավոր Ասիայի բոլոր ազգերի օգտին: Այդ պատճառով Հայաստանը հույս ունի, որ իր կռվի ընթացքում ինքը կստանա օգնություն իր հարևաններից և, առաջին հերթին, տաճիկ ժողովրդի կենսական շահն էլ պահանջում է Հայաստանի հաղթական դուրս գալը այս կռվից և անկախ մնալ:

Այդ համոզումից ելնելով՝ Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությանը, հանուն երկու ազգերի փոխադարձ շահի, ըստ կարելիւյն շուտ՝

1. Վերադարձնել Նրևան Տաճկաստանում գտնվող հայ զինվորական ռազմագերիներին:

2. Որոշ պայմաններով հայ բանակին ռազմամթերք և առաջին հերթին ռուսական երեք գծանի հրացանի կամ տաճկական մաուզերի փամփուշտներ տալ և կամ Ռոսի ու Լեբելի սխտեմի հրացաններ:

3. Հաղորդել մեզ, թե արդյոք Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը հնարավո՞ր է գտնում Հայաստանին զինվորական օժանդակություն հասցնել և եթե կարող է՝ ի՞նչ չափով ու եղանակով և ի՞նչ ժամանակամիջոցում:

Սույն դիմումն անելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հիմնվում է այն բարեկամական հարաբերությունների վրա, որոնք հիմք են դրված Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած և որոնք խանգարված են բոլշևիկյան իշխանության ժամանակ»¹:

Այդ օրերին թուրքական էմիսարներն իրենց հերթին Հայրենիքի փրկության կոմիտեին հավաստիացումներ էին անում, ելույթներ էին ունենում բնակչության առջև: Օրինակ՝ նույն Բահաեդդին բեյը, Նրևանի Գոյ-Մեշետում մահմեդական հավատացյալների առջև հանդես գալով, իսյտարարել է, թե քանի որ բոլշևիկներից արդեն ազատագրվել է Հայաստանը, «մենք պետք է աշխատենք նրանց (ապստամբների- Ա.Ս.) հետ»: Մի ուրիշ հավաքույթում նա ասել էր. «Հայեր, դուք մի՛ վախեցեք, մենք ձեզ օգնության կգանք, կտանք զենք և ամեն կարգի ռազմական պաշար»: Վերջապես ելույթներից մեկում էլ խոստումներ տալով՝

¹ *Մ. Վրացեան*, Կեանքի ուղիներով. լեպեկ, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 67 - 68:

Բահաեդդինը շեշտել էր, «Մենք պատրաստ ենք օգնել ձեզ: Դուք միայն սարքեցեք Մարգարայի կամուրջը, և մենք բոլոր ուժերով օգնելու ենք ձեզ»¹:

Մարտի 18-ին Ս. Վրացյանը մի ուրիշ նամակ է գրում Գարեգին Նժդեհին և նրան տեղյակ պահում թուրքերի հետ սկսված բանակցությունների մասին: Նամակից երևում է, որ չնայած Փրկության կոմիտեի նախագահը օգնության համար դիմել է դարավոր թշնամուն, բայց այդ օրերին արդեն պարզորոշ գիտակցում էր ապստամբության անհաջող վախճանի անխուսափելիությունը և դրությունը փրկելու վերջին հույսը դարձյալ կապում էր Նժդեհի հետ:

Վրացյանի այդ նամակը չի հասնում հասցեատիրոջը, որովհետև երեք օր հետո՝ մարտի 21-ին, Ախտայի շրջանում այն ընկնում է կարմիր բանակի զորամասերից մեկի ձեռքը: Ահա նամակի լրիվ տեքստը, որը տպագրվել է Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթում.

«Երևան, 18 մարտի 1921 թ.

Սիրելի Նժդեհ

Ես արդեն գրել եմ մեր կացության մասին: Մի ամիս է կռվում ենք: Վերջին օրը նկատվում է ժողովրդի մեջ թուլություն ու մարտիկների մեջ խուճապային տրամադրության նշաններ: Կանգնած ենք ծանր հնարավորությունների առաջ: Դիությունը կարելի է փրկել միայն Բայազետից և Դարայազյազից գործող ուժերով: Այդ մասին քանիցս գրել ու խնդրել ենք քեզ, բայց ց'արդ գործոն հետևանքներ չեղան: Նորից շեշտում եմ անհրաժեշտությունը ձեր արագ և վճռական գործողությունների, որոնք կարող են փրկել Հայաստանը կատաստրոֆից: Մյուս կողմից քո անմիջական ներկայությունը Հայաստանում ավելի քան անհրաժեշտ է և իմ բոլոր ընկերների ստիպողական պահանջն է: Մեր մարտական ուժերի գլուխը պետք է կանգնե քեզ պես ժողովրդական հեղինակություն ունեցող մի անձնավորություն, որպեսզի կարելի լինի վճռական քայլեր անել: Այս տեսակետից ինչ էլ լինի պայմանները, դու պետք է շտապես Երևան: Ես չեմ ուզում գուշակություններ անել: Կարող է պատահել փորձության շատ ծանր օրեր հասնեն Երևանի համար, բայց ինչ էլ լինի Երևանի ճակատագիրը մենք կռիվը շարունակելու ենք մինչև վերջ:

¹ Լ. Կարան, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922, Էջ 183-184

Մտե՛ք ե՛նք բանակցության մեջ օգնության մասին նաև տաճիկը հրամանատարության հետ:

Հաշվի առ բոլոր հանգամանքները, լարի՛ր բոլոր ուժերդ, ոտքի հանի՛ր ամեն տեղ ժողովուրդը և արա մաքսիմումը ինչ որ կարելի է: Նվ որ գլխավորն է արագ:

Համբույրներով
Ս. Վրացյան»¹:

Թուրքիայից սպասվելիք «օգնությունն» այդպես էլ չեկավ: Քեմալականները միամիտ չէին, որ Մոսկվայում իրենց օգտին վերջացած ռուս-թուրքական կոնֆերանսից հետո, երբ Հայաստանի մասնատումը արդեն իրավաբանական ձևակերպում էր ստացել, իրենք իրենց համար յուրացուցիչ դժվարություններ ստեղծեին: Նրանց հաշիվների մեջ Փրկության կոմիտեին օգնելու հարց չկար, քանի որ լավ գիտեին, որ ապստամբությունը անհուսալի ճիգ է, ոչ մի հեռանկար չունի և չի կարող պարտությամբ չվերջանալ: Բայց, հակառակ դրան, մինչև ապրիլի սկզբները, այսինքն՝ մինչև կարմիր բանակի զորքերի կողմից Նրեանի վերագրավումը, Կոմիտեն հավատացած էր, որ քեմալականները, այնուամենայնիվ, օգնության կգան²: Կոմիտեի հույսերը, սակայն, մնացին օդում կախված:

Փետրվարյան ապստամբությունն ուրախությամբ ընդունած Զանգեզուրի պաշտպանները, մի քանի ղեկավարներից բացի, խանդավառված չէին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի այդ գործողություններով և սկզբունքորեն հակառակ էին Սիմոն Վրացյանին և նրա համախոհ այն գործիչներին, որոնք հակված էին թուրքիայի հետ դաշինքի կողմը:

Նրբ Ս. Վրացյանը օգնության խնդրանքով դիմում էր թուրքիային, այդ նույն օրը՝ մարտի 18-ին, ապստամբ ուժերի ընդհանուր հրամանատար, գնդապետ Սուրեն Թաթխանյանը (Կոռու) Ղամալուրի ռազմաճակատում գործող զորամասերին հետևյալ հրամանը տվեց.

«Համարյա մեկ ամսից ավել տևող անընդհատ մարտերում կարմիրների քիվը խիստ նվազել է: Նրանք չունեն պարեն և հրանոթներ: Սննդամթերքի բացակայության պատճառով ուժգին դժգոհություններ են առաջացել կարմիր զինվորների շրջանում: Ռուսները չեն ուզում մեռնել Հայաստանի դաշտերում և հրաժարվում են մեր դեմ պատերազմել: Նյենովկայի ճակատի դրությունը մեզանից պահանջում է շտապ կարմիրներին

¹ «Կոմունիստ», 1921 թ. 13 մայիսի

² Մ. Վրացյան, Կեմալի ուղիներով՝ Դիպեր, դիպեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 66-68:

ջախջախել Ղամարլուի ճակատում: Անհրաժեշտ է կապ հաստատել Յապոնի ջոկատների հետ և մաքրել մեր թիկունքը կարմիրներից, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվի մեր բոլոր ուժերը տեղափոխել Ելենովկայի ճակատ»¹: Այնուհետև գնդապետը հրամայում էր դրանից հետո անցնել ընդհանուր հարձակման և երկու օրվա ընթացքում խորհրդային ուժերին ջախջախել Ղամարլուի ճակատում:

Մարտի 19-ին ժամը 6-ին ապստամբները հարձակման անցան Ղամարլուի ամբողջ ճակատով: Խորհրդային 2-րդ գունդը Ֆիշիլևիչի հրամանատարությամբ, չլիմանալով ուժգին հարձակմանը, թողեց Ալբաշը և սկսեց անկանոն մահանջել դեպի Արտաշատ: Նահանջի ճանապարհը բռնեցին մահա այդ գնդի ձախ թևում գտնվող Յանիշևսկու կոմունիստական ջոկատը և 3-րդ կարմիր գունդը՝ Բաղդասարյանի հրամանատարությամբ:

Նկատի ունենալով, որ 11-րդ բանակի առաջխաղացումը դանդաղում է, Ղամարլուի ճակատի կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությունը վճռեց դադարեցնել հարձակումը Երևանի վրա, մինչև որ հյուսիսից կհարձակվեն 11-րդ բանակի զորամասերը: Ետ քաշվելով՝ կարմիրբանակայինները գրավեցին Կարաբեկլյար - Բոյուկ Վեդի - Ենգիջա - Խոր Վիրապ գիծը:

Այդ օրերին Մերգո Օրջոնիկիժեի կարգադրությամբ Թիֆլիսից ինքնաթիռ ուղարկվեց Ղամարլուի շրջան, որը 5 փուխ ոսկի էր բերել՝ կարմիր բանակի զորամասերի համար Շարուրի թուրքերից պարենամթերք գնելու նպատակով²:

Հաշվի առնելով բոլշևիկների հյուսիսային խմբավորման կողմից սպառնացող վտանգը՝ գնդապետ Թարխանյանը մարտի 24-ին վճիռ է ընդունում հաջորդ օրը լուսաբացին հարձակման անցնել Ղամարլուի ճակատից մահանջած կարմիրբանակայինների վրա և մույնիսկ համապատասխան հրաման է տալիս: Բայց մույն օրը երեկոյան հայտնի է դառնում, որ հյուսիսային ճակատի խորհրդային զորամասերն արդեն պատրաստ են արագ առաջխաղացումով գնալ Երևանի վրա, ուստի մա ետ է վերցնում արդեն տրված հրամանը: Նույն օրը հյուսիսային երկու ճակատներում (Ապարան և Ախտա) մեծապես ուժեղացավ բոլշևիկյան զորամասերի ճնշումը: Ապստամբական ուժերը սկսեցին աստիճանաբար մահանջել դեպի Երևան և Էջմիածին:

Մարտի 25-ի առավոտյան կարմիր բանակի զորքերի Երևանյան խմբավորումը հարձակում սկսեց մայրաքաղաքի վրա երկու ուղղությամբ՝ Ելենովկա-Ախտա - Մուխոյ Ֆոնտան-Քանաքեռ-Երևան խճուղային ճանապարհով և Համամլու-Ապարան-

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, Գ. 1, ք. 25:

² Տե՛ս՝ Մ. Ա. Կրասովսկի, Կյանքը ավիացիայում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1974, էջ 66-68:

Աշտարակ-Երևան գծով: Միաժամանակ Երևանի վրա հարձակում սկսեցին Ղամարլուի ճակատի խորհրդային զորամասերը:

Մավալվեցին կատաղի մարտեր, և ապստամբների ուժերը, մեծապես զիջելով հակառակորդին, ստիպված էին նահանջել:

Ս. Վրացյանը գրել է, որ այդ բախտորոշ պահին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի՝ Երևանում գտնվող անդամները պատասխանատու գործիչների հետ միասին խորհրդակցություն են ունենում՝ քննելով ամխուսափելի նահանջի հետ կապված խնդիրները: Խորհրդակցության մասնակիցները գիտակցում էին, որ բոլորովին անհույս է ապստամբության ելքը. ավերված երկրում սովը կրկին ցույց էր տալիս իր ժանիքները, սպառվելու վրա էր գիմամթերքը, հակառակորդը հասցնում էր նորանոր ուժեր, ճանապարհները բռնված էին խուճապահար բազմություններով: Նախատեսվեց երկու հնարավորություն. Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների մի մասը տրամադիր էր բովանդակ ուժով գրոհ տալ և, խորտակելով Ղամարլուի ճակատի բոլշևիկյան պատնեշը, Շարուր-Նախիջևանի վրայով միանալ Ջանգեզուրին: Ոմանք գերադասում էին բռնել Բաշգառնի - Միլի ձոր - Վայոց ձոր գիծը, որ թեև դեռ փակված էր ձյունով, բայց շուտով կարող էր բացվել:

Հաշվի առնելով ստեղծված ծանր վիճակը, այն, որ 11-րդ բանակի զորամասերը հյուսիսից Երևանի վրա են գալիս մեծ ուժերով, իսկ Ղամարլուի ճակատից կարմիր բանակի զորամասերը սպառնում են թիկունքից, ապստամբների հրամանատարությունը վճռեց նահանջել Վայոց ձոր՝ Ջանգեզուր անցնելու համար:

Խորհրդային ուժերն առանց կանգ առնելու շարունակում են հետապնդել պարտություն կրած ապստամբ ուժերին, որոնք գաղթականության հետ շտապում են օր առաջ թողնել Արարատյան դաշտը և Սյունիքի գորքի միջոցով ապահով դարձած գծով անցնել դեպի Վայոց ձոր:

Լեռնահայաստանի իշխանություններն ուշիուշով հետևում էին Արարատյան Հայաստանում տեղի ունեցող դեպքերի զարգացմանը, և որքան մոտենում էր Փրկության կոմիտեի անկման օրը, այնքան ավելի էր ուժեղանում նրանց ատելությունը բոլշևիկների հանդեպ: Հանձնիս թուրքերի դաշնակից գտնելու հույսը այս անգամ վերազարթնել էր Գորիսում:

Գարեգին Նժդեհը, որը երկու-երեք ամիս առաջ անհնարին էր համարում թուրք-հայկական կապերի հաստատումը, այժմ նկատելիորեն փոխել էր իր վերաբերմունքը՝ հակվելով երկու երկրների բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման կողմը, իսկ մարտի վերջին ճգնաժամային օրերին դա ուղղակի անհամեշտ էր համարում:

Ինչպես արդեն ասվել է, 1920 թ. ամռանը Նախիջևանի երկրա-

մասը խորհրդային հայտարարվելիս խորհրդայնացվել էր մասնախկինում Նախիջևանի գավառի մաս կազմող Գողթանի գավառակը՝ դեռ հայկական մնացած մի քանի գյուղերով:

Գողթանում խորհրդային իշխանության շարունակվող գոյությունը ոչ այնքան ռազմագիտական, որքան հոգեբանական տեսակետից բացասաբար էր անդրադառնում զանգեզուրցիների տրամադրությունների վրա: Գողթանի հայերի մնացորդները, ենթակա լինելով Նախիջևանի «հեղկոմին», ստիպված էին կատարել նրա որոշումները, այդ թվում մաս այն կարգադրությունները, որոնք նպատակաուղղված էին Չանգեզուրի պաշտպանների դեմ պայքարին: Դրանով իսկ Գողթանի հայերը ակամայից մասնակից էին դառնում Նախիջևանի կողմից Լեռնահայաստանի նկատմամբ կատարվող ոտնձգություններին:

1921 թ. մարտի 30-ին Նժդեհը մամակ է գրում Գողթանի խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչ Քրիստափոր Տեր-Սկյուրյանին՝ պահանջելով, որ վերջինս հանդես գա գավառակը Արարատյան Հայաստանի հետ միավորվելու և Փրկության կոմիտեին ենթարկվելու մասին հայտարարությամբ:

Նժդեհը գրում էր.

«Պրն. Քրիստափոր

Երբ դեռ Արարատյան Հայաստանը կարմիր սրիկաների ձեռքին էր՝ հասկանալի էր ձեր կատարածը, Գողթանի սովետականացումը, իսկ այսօր, երբ Արարատյան Հայաստանում ժողովուրդը ապստամբությամբ մաքրել է իր երկիրը, ձեր սովետական իշխանություն ճանաչելը, անմիտ լինելուց զատ, դավաճանություն է: Երևանից քշված սրիկայախմբերի թափթփուկները փախել պատսպարվել են Նախիջևանում, իսկ դուք Գողթանի խաբված ժողովրդին շարունակում եք պահել մթության մեջ և հավատացնել, որ Հայաստանը կարմիր սվողչի ձեռքին է: Աթաբեկյան, Ավիս, Կասյան կոչված «կոչկողավ»ները փախել են այդ կողմերը և առևտուր սկսել պարսկական կոնսուլի հետ, որ ստանալով երկու թնդանոթ, թույլ տա 7-10 հոգով անցնելու Պարսկաստան:

Մի մոռանաք, որ այդ երեք հոգուն ազատելու համար ոչ թե միայն դուք, այլև Գողթանի երեք դավաճան գյուղերը հավետ անեծքի առարկա պիտի դառնան: Այդ սրիկաներից ամեն մեկի խղճի վրա ծով արյուն կա:

Ի՞նչ, ուզում էիք թուրքերի հետ առևտրական փոխհարաբերություններ սկսել. կարելի էր, բայց դա չէր նշանակում, որ դուք երկիրը պետք է հայտարարեիք սովետական: Ի՞նչ են իրենցից

* ԻՆՆ Նախիջևանում պարսկական կոնսուլի հետ հայ բուլղեի ղեկավարների բանակցությունների բովանդակության մասին Նժդեհի պնդումը որրանով է համապատասխանում իրականությանը. դժվարանում ենք ասել. քանզի մեր տրամադրության տակ այդ փաստը հաւստատող այլ աղբյուր չունենք:

ներկայացնում Գողթանի երեք գյուղերը: Երկու Հայաստանների (Արարատյան և Լեռնահայաստան) միջև մեր թշնամու հացին յուղ քսող մի ողորմելիություն, որը առանց դրսի օգնության չի ապրել և ապրել չի կարող: Ուշքի քերք ձեր վատ ընկերներին, որոնք արջի ծառայություն են մատուցում և ձեզ, և խաբված գյուղերին:

Առաջարկում եմ՝

1. Ամիջապես Գողթանը հայտարարել Արարատյան համ-րապետության անբաժանելի մասը:

2. Չերբակալել դրսեցի սրիկաներին և հանձնել ինձ:

3. Կանոնավորել հայ-թրքական երթևեկություններն ու փոխ-հարաբերությունները:

4. Մի պատգամավորություն ուղարկել ինձ մոտ, որ որոշ գրություններ ստանալով անցնի Երևան՝ հոգալու Գողթանի կարիքները:

Սպարապետ Նժդեհ¹:

Ինչպես երևում է Նժդեհի առաջարկից, նա արդեն համակարծիք էր Փրկության կոմիտեի՝ թուրքերի հետ կանոնավոր փոխհարաբերություններ հաստատելու քաղաքականությանը: Տվյալ պահին նրա համար գլխավոր թշնամին մնում էր բոլշևիկյան Ռուսաստանը, որի դեմ պայքարում ընդունելի էր համարում մույնիսկ թուրքերի հետ ժամանակավոր մերձեցումը:

Այնուհետև նամակում Նժդեհը հետգրությամբ անհրաժեշտ էր համարում Ք. Տեր-Մկրտչյանին տեղեկություններ հաղորդել Խորհրդային Ռուսաստանում կատարվող անցուղարձերից: Նա գրում էր. «Ամբողջ Ռուսաստանում բռնկվել է ապստամբություն: Ամենուրեք ժողովուրդը պահանջում է համառուսաստանյան սահմանադիր ժողով: Կրոնշտադը, Պետրոգրադը, Կոզլովը², Ռյազանը, Պսկովը, Օրեոլը, Վորոնեժը, Խարկովը և ամբողջ Ռեկրաինան գտնվում է ապստամբների ձեռքին: Մարտի 21-ից Մոսկվայի ռադիոն չի պատասխանում Երևանին և Թիֆլիսին. ապստամբություն է այնտեղ: Ապստամբությունը ղեկավարում են գեմ. Կոզլովը, Չերնովը (Էս-էր), Սավենկովը, Պետլյորան: Դոնը, Կուբանը, Թերեքը և Դադստանը վաղուց է (փետրվարի վերջերին) մաքրված կարմիրներից: Վրացիները կռվել են հերոսաբար՝ պատճառելով մեծ կորուստ թշնամուն: Կարմիրները նահանջում են բոլոր ճակատներից: Անգլո-տաճկական դեսանտը շարժվում է դեպի Բաքվի թիկունքը: Կարմիրները Գանձակից գիշերով են փախել: Հայաստանում դրությունը կայուն է, ժողովրդի տրամադրությունը՝ մարտական ու խանդավառ: Լեռնահայաստանի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 38, ք. 1-4:

Այդպես է նամակում:

(իմ) գորքերը Չանախչի-Չիմանքենդով և Նոր Բայազետով միացել են Արարատյան Հայաստանի գորքերին:

Նժդեհ»¹:

Ընթերցողը նկատում է, որ Ռուսաստանի և նրա շուրջը ստեղծված ռազմա-քաղաքական իրադրության մասին Նժդեհի նկարագրությունը հիմնականում չէր համապատասխանում իրականությանը: Դա կարելի է բացատրել երկու հանգամանքով. կամ Նժդեհը նպատակ է ունեցել բարձրացնել աշխարհի անցուդարձին անհաղորդ Ք. Տեր-Մկրտչյանի և գողթանցի հայերի բարոյական ոգին, նրանց համարձակություն ներշնչել Արարատյան Հայաստանին միանալու համար, կամ ինքը՝ աշխարհից կտրված լեռնաշխարհում տարված լինելով ամենօրյա եռուն կազմակերպական աշխատանքով, ճշգրիտ տեղեկություններ չէր ստանում Ռուսաստանում, Ուկրաինայում և նույնիսկ Կովկասում ու Անդրկովկասում ծավալվող դեպքերի մասին: Այսպես նա չէր գրի, թե «ամբողջ Ուկրաինան գտնվում է ապստամբների ձեռքին», կամ՝ «կարմիրները նահանջում են բոլոր ճակատներից» և այն էլ 1921 թ. գարնանը, երբ քաղաքացիական պատերազմի բոլոր ճակատներից խորհրդային զորքերը դուրս էին գալիս հաղթանակով: Հատկապես տարօրինակ է դեպի Բաքու անցյալ-տաճակական դեսանտի շարժման մասին տեղեկությունը, մասնաւորապէս այն հաստատումը, թե «Հայաստանում դրությունը կայուն է», և դա այն դեպքում, երբ Նրևանը գտնվում էր անկման նախօրյակին:

Մենք չգիտենք՝ Նժդեհի նամակը հասել է արդյոք Ք. Տեր-Մկրտչյանին, թե՛ ոչ: Եթե այո, ապա ինչպե՞ս է նա արձագանքել Սպարապետի առաջարկին: Ամենայն հավանականությամբ՝ Տեր-Մկրտչյանը չի հասցրել պատասխան գրել: Եթե ընդունենք, որ նա Սպարապետի նամակը ստացել է ապրիլի 1-ին կամ 2-ին, ապա դրանից ընդամենը ժամեր հետո կարմիր բանակի զորքերը պիտի մտնեին Նրևան, և Արարատյան Հայաստանին Գողթանի միանալու մասին մտածելն անգամ դառնալու էր ավելորդ:

Դեպքերի վերջին արարն էր Արարատյան դաշտում:

Ինչպես փետրվարի 18-ին, երբ դաշնակների գլխավորած ապստամբները, մտնելով Նրևան, առաջին հերթին գրավել էին բանտերը, ուր բռնափակված էին Դաշնակցության բազմաթիվ գործիչներ ու համակիրներ, այս անգամ էլ՝ ապրիլի 2-ին, երբ կոմունիստների գլխավորած բոլշևիկյան զորամասերը մտան մայրաքաղաք, նրանց առջև դրված առաջին խնդիրներից մեկը դարձյալ եղել էր բանտերի գրավումը, որոնցում բանտարկված էին Փրկության կոմիտեի կարճատև իշխանության օրոք ձերբակալված կոմունիստներ և նրանց համակիրներ, որոնց թիվը, չէր գիշում 1921 թ. հունվար-փետրվարին ՉԵԿԱ-ի կողմից բանտերը նետվածների թվից:

¹ ՀՀ ԳԼԿԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 38, ք. 4-6.

Այսպես, 1921 թ. մարտի 5-ի տվյալներով Երևանի կենտրոնական բանտում կար շուրջ 800 մարդ, իսկ զինվորական բանտում՝ 600: Բանտարկյալներով լեփ-լեցուն էին նաև Աշտարակի, Լճիսի, Կոտայքի, Ախտալի, Նոր-Բալասանի բանտերը: Բանտարկյալ կոմունիստների և նրանց համակիրների համար բանտերի վարչակազմերի կողմից հաստատված էր նույնքան սոսկալի ռեժիմ, ինչպիսին մինչև փետրվարի 18-ը ՉԵԿԱ-ն հաստատել էր բանտարկյալ դաշնակցականների և նրանց համակիրների համար:

Երբ ռազմական գործողությունների ընթացքում կարմիր բանակի զորամասերը մոտենում էին քաղաքին (փետրվարի 27, մարտի 14-15), բանտարկյալները լսում էին լնդանոթների որոտն ու գնդացիների ձայնը և նրանց մոտ ազատության հույս էր առկայծում: Այդ էր պատճառը, որ Փրկության կոմիտեի նախագահի մոտ միտք է հղանում առավել աչքի ընկած կոմունիստ-բանտարկյալներին քաղաքից հեռացնել:

Փրկության կոմիտեի արտակարգ հանձնաժողովի (արտակարգ դատարան) նախագահ Արծրունին, որը մարտի 19-ին փոխարինել էր Ավետիս Օհանջանյանին, մարտի 25-ին Ս. Վրացյանից բանավոր կարգադրություն է ստանում՝ առավել ակտիվ կոմունիստներին ու կոմերիտականներին շտապ հանել բանտերից և խիստ հսկողության տակ տեղափոխել Բաշ-Գառնի:

Փրկության կոմիտեի նախագահի անձնական կամայական այդ որոշումը կատարվեց. մայրաքաղաքի երկու գլխավոր բանտերի՝ Կենտրոնական բանտի և Զինվորական բանտի վարչակազմերի ղեկավարներին Արծրունին հրամայում է նույն օրը բանտախցերից դուրս բերել «ամենավտանգավոր էլեմենտներին»: Կենտրոնական բանտից հանվեց 52, իսկ Զինվորական բանտից 11 մարդ, ընդամենը՝ 63 «լավաճան» ու «մարդասպան», որոնք շրջապատված 150 միլիցիոներներով ու ներքին գործերի նախարարության վասպուրականցի զինվորներից կազմված պահակախմբով, քվեցին Բաշ Գառնիի ուղղությամբ: Պահակախմբերը ղեկավարում էր Անդրանիկ Կարազետյանը՝ օգնականներ ունենալով Կարապետ Կարապետյանին և Վարդանին:

Բանտերից հանվածների թվում էին՝ Ն. Օլթեգյանը, Մ. Միկիշյանը, Ռ. Պողոսյանը, Վ. Սարոյանը, Կ. Տեր-Գաբրիելյանը, Գ. Գևորգյանը, Ա. Բուդաղյանը, Խ. Խաչյանը, Գ. Ներսիսյանը և ուրիշներ¹: Նրանցից ռմանք հանրապետական մասշտաբի կուսակցական և պետական գործիչներ էին, ուրիշները՝ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատարներ, կային նաև կոմունիստ շայքայիններ ծառայողական ավտոմեքենաների

¹ ՀՀ ՀԱԿԳԿ-ի Դ. 4033, ց. 8, գ. 126, թ. 8:

² Տե՛ս «Ավանգարդ» (Երևան), 1927, 21 ապրիլի:

վարդույներ և մեխանիկներ, հեռագրիչներ, տպարանի բանվորներ և այլոք:

Բանտարկյալ-պատանդները Բաշ-Գառնիում մնացին 6 օր, այսինքն՝ մինչև կարմիրբանակայինների կողմից Նրևանի գրավումը, ենթարկվելով ամեն տեսակ գրկանքների և պատիժների:

Փրկության կոմիտեի ուժերի կողմից Նրևանը խորհրդային զորքերին հանձնելուց հետո, 5000-ից ավելի հյուծված զինվորներ և 8000 քաղաքացիներ հայ մտավորականության ընտրանու հետ բռնեցին Ջանգեզուր տանող ճանապարհը¹: Ջանգեզուր էին գնում Հովհաննես Բաջազունին, Սիմոն Վրացյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Շանթը, Ռուբեն Գարեինյանը, Սիրական Տիգրանյանը, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը, գրող Լեո Կամսարը և հարյուրավոր ուրիշ մտավորական գործիչներ:

Նրևանի գրավման օրերին, երբ փախստականների հոսանքը շարժվում էր դեպի Բաշ-Գառնի, մյուս ուղղությամբ հսկայական զանգվածներ դիմեցին դեպի Մարգարայի կամուրջը՝ թուրքերին հանձնվելու համար: Իհարկե, թուրքերը նրանց չընդունեցին, ուստի նրանք ստիպված վերադարձան ու բարձրացան Արագած լեռան լանջերը²: Արագածում հավաքվածները մի քանի օրվա թերև, բայց այլևս անիմաստ ընդհարումներից հետո ցրվեցին իրենց գյուղերը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն հասցրեց իր հետ վերցնել կառավարական արխիվների մի փոքր մասը, իսկ արխիվային մյուս բոլոր փաստաթղթերը մնացին Նրևանում, որոնք հետագայում համալրեցին Խորհրդային Հայաստանի արխիվային ֆոնդերը: Փրկության կոմիտեն իր հետ տարավ նաև պետական գանձը: Այդ արարքին Սիմոն Վրացյանը տվել է հետևյալ բացատրությունը. փետրվարի 18-ի ապստամբության հետևանքով Նրևանից նահանջելիս բոլշևիկները պետական գանձը լցրել էին սնդուկների մեջ իրենց հետ տանելու նպատակով, բայց հաջողվել էր տանել այդ սնդուկների միայն մի մասը, մնացածն ընկել էր Փրկության կոմիտեի ձեռքը: Այդ արկղերը մնացել էին պետական գանձարանում, չբացված, մինչև դեպի Ջանգեզուր նահանջի նախօրյակին հատուկ հանձնաժողովի միջոցով դրանք հաշվառվել էին և տարվել զինվորական ֆոկատի հսկողությամբ³:

Փրկության կոմիտեի տրամադրության տակ կային Նրևանից դուրս հանված երեք տեսակի դրամներ. ա) հայկական դրամանիշեր ու չեկեր, բ) սովետական դրամներ, գ) տարադրամային արժեքներ:

Հայկական դրամները տեղավորվել էին 15 արկղերի մեջ, որոնց պարունակությունը կազմում էր ինը միլիարդ չորս հարյուր միլիոն (9.400.000.000) ռուբլի: Սովետական դրամները կազմում էին

¹ *Մարցիսեան*, Փետրուարեան յեկոյրցման օրերից (յուշեր և ապրումներ), Գ. մաս, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, սպրիլ, քիվ 40 (410), էջ 89:

² Տե՛ս *Յ. Դրսգուն*, Մոտիկ անգյայից, պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 108:

³ *Ս. Դրսգուն*, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 628-629:

վեց հարյուր հիսուն միլիոն (650.000.000) ռուբլի: Վալյուտային արժեքները բազմազան էին՝ ռուսական դրամներ, ամերիկյան դոլար, անգլիական ֆունտ ստեռլինգ, ֆրանսիական ֆրանկ, տաճկական լիրա, պարսկական դռան, գերմանական մարկ, իտալական լիրա, դանիական կրոն, շվեյցարական ֆրանկ, ռումինական լեյ, բուլղարական լև, մեկ կնքված արկղ ոսկյա իրեր և այլն:

«Որևէ հաշվեցույց չկա,- գրել է Վրացյանը,- թե Հայաստանի պետական գանձի ո՞ր մասը Հեղկոմն է տարել և ո՞ր մասը՝ Հայր[ենիքի] փրկության կոմիտեն Համենայն դեպս, մեծ մասը բաժին ընկավ Հեղկոմին, որը, սակայն, որևէ հաշիվ չներկայացրեց հասարակության: Հայրենիքի Փրկության տարած գումարները ծախսվեցան կառավարական ընթացիկ պետքերու և բազմահազար տարագիրների պարենավորման համար և այդ մասին, 1921թ. վերջերյի հայկական կառավարությունը հաշիվ ներկայացրեց հանրությանը»²:

1921թ. ապրիլի 6-ին Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կոստյանը և հանրապետության ռազմաօդային Ավիաը հեռագրում են Թիֆլիս՝ Սերգո Օրջոնիկիձեին, որը պատրաստվում էր գալ Նրևան:

«Նրևանից նահանջողները իրենց հետ տարել են պետական արժեքները, ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հայկական բոլոր դրամները: Խնդրում են Ձեզ հետ վերցնել նվազագույնը մեկ միլիարդ խորհրդային ռուբլի»³:

Հենց այստեղ հարկ է նշել, որ Փրկության կոմիտեն գոնե բարոյական իրավունք չունեք քայքայված ու սոված երկրից դուրս տանելու վերջին միջոցները: Դաշնակցական գործիչներից մեկը հետագայում գրում էր. «Անհասկանալի է, թե կառավարությունը (Փրկության կոմիտեն - Ա.Ս.) ինչու՞ չի հանձնել (դրամները - Ա.Ս.) նոր կազմակերպված իշխանություններին, որպես ժողովրդի սեփականություն: Եկող ուժերին էին թշնամի համարում (Ս. Վրացյանը և ընկերները - Ա.Ս.), ժողովուրդը խոմ մնում էր ու պիտի լինեք ամեն ժամանակներում էլ, բոլոր ռեժիմի կառավարությունների օրոք»⁴: Իր հերթին «Կոմունիստ» (Նրևան) թերթը հիշեցնում էր, որ այդ «միլիոնավոր դոլարների ու այլ գումարների մեծ մասը փոխառության ձևով» արտասահմանի տարբեր երկրների հայ գաղթօջախներում դեռևս 1920 թ. ամռանը հավաքված են եղել Հայաստանի սահմաններում ապրող ժողովրդի տազնապը մեղմելու, նրա երկիրը վերաշինելու նպատակով, ուստի «այդ քայլանը մեղմացուցիչ ոչ մի հանգամանք չունեցող ոճիր է»: Թերթը

¹ Ս. Կոստյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Իջ 629-632:

² Նույն տեղում, Իջ 628-629:

³ ՀՀ ՆԳՄԿ(Ա, ք. 150, գ. 2, գ. 1, ք. 13

⁴ Նույն տեղում, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 63

գտնում էր, որ պետք է մի «հատուկ յիշգոր պատգամավորություն ուղարկել արտասահման և մեր այնտեղի ընկերների, բազմաթիվ բարեկամների և հայ մասսաների միջոցով վերադարձնել տառապող ժողովրդի անունով կատարված փոխառության հսկայական գումարները»¹։ Արտասահման անցնելուց հետո Փրկության կոմիտեի անդամները կառավարության արածն արդարացնում էին՝ ասելով, որ եթե իրենք Նրեանից հանած չլինեին տարադրամը և մյուս արժեքները, ապա Պարսկաստան անցած մի քանի հազար հայերն, անկասկած, սովամահ կլինեին։ Այս պատճառաբանությանն ի պատասխան, նրանց ընդդիմախոսները փաստարկում էին՝ շեշտելով, թե չէ՝ որ Հայաստանում մնացել էին ոչ թե մի քանի հազար, այլ 700-800 հազար հայ, որոնց գերակշիռ մասը նույնպես գտնվում էր ծայրահեղ աղքատության ու թշվառության մեջ և այդ տարած տարադրամի կարիքը շատ էր զգում։ Ինչպիսի արդարացուցիչ փաստարկներ էլ հետագայում վկայակոչում էին Փրկության կոմիտեի ղեկավարները, սակայն կատարվածը ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել։ Ասենք նաև, որ նշված գումարների վրա հսկողությունը և ծախսը իրականացվում էր մի փոքր խումբ ղեկավար մարդկանց կողմից։ Ժամանակին այդ ամենը տեղիք է տվել գաղթականության մեծ բողոքներին ու մեղադրանքներին, ընդվզում էր առաջացրել նաև շարքային դաշնակցականների շրջանում²։ Ինչպես գրքի վերջին էջերում կտեսնենք, հանրությանը ներկայացրած կիսատ-պռատ հաշվետվությունը այդպես էլ երկար ժամանակ չկարողացավ հանգստացնել կրթերը Սփյուռքում։

Բոլշևիկները երկրորդ անգամ հաստատեցին իրենց իշխանությունը Հայաստանում։ Անյուծելի թվացող խնդիրներ ունեցող երկրում, դաշնակցականների գլխավորած ապստամբության և կոմունիստների կողմից դրա ճնշման հետևանքով, ավերածությունն ու թշվառությունը հասել էր ծայրահեղ աստիճանի։

Դաշնակցության հայտնի գործիչներից մեկն այսպես է նկարագրել բոլշևիկների գրաված Նրեանը.

«Քաղաքը մեռած վիճակի մեջ է, ինտելիգենտ դեմքեր չկան, դպրոցների բարձր դասարանները փակ են աշակերտների և ուսուցիչների բացակայության պատճառով։ Փողոցներում երթևեկություն չկա, ընդհանուրի տրամադրությունը սաստիկ ընկճված է։ Համալսարանում հրավիրված ուսանողական ժողովին ներկայացել են միայն 6 հոգի։ Ապրիլի 20-ից սկսվում են համալսարանի դասախոսությունները 20 ուսանողի ներկայությամբ։ Ամենքի, հատկապես բոլշևիկների վրա, խիստ ճնշիչ տպա-

¹ «Կոմունիստ», 1921, 12 մայիսի։ Տարադրամի և մյուս տարած արժեքների մասին տես նաև «Իրոքիրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի։

² ՀՀ ՂԿԿՄԸ, ֆ. 113, գ. 3, ք. 33, ք. 47։

վորություն է բողել ինտելիգենցիայի հեռացումը»¹:

Մոսկվայում և Բաքվում մոբիլիզացված մի խումբ հայ կոմունիստների հետ 1921 թ. ապրիլի 17-ին Գիլիջանի խնդրով Սրեան եկավ Սերգո Օրջոնիկիձեն: Նա հանգամանորեն ծանոթանում է Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Հայաստանում ստեղծված աղետալի վիճակին: Ապրիլի 19-ին կայանում է Հայաստանի կոմկուսակցության Սրեանի կազմակերպության, Սրեանի կոմիտեի, Արևստակցական միությունների և դրանց խորհրդի միացյալ բազմամարդ հանդիսավոր նիստ: Ռ-Կ(բ)Կ-ի և խորհրդային կառավարության անունից Օրջոնիկիձեն ողջունում է «Սրիտասարդ կարմիր Հայաստանին», խստորեն քննադատում Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, որով օրինականացվել էր թուրքերի կողմից հայկական տարածքների բռնազավթումը: Նման արտակարգ պայմաններում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը դավաճան կլիներ, եթե չվերցներ ղեկն իր ձեռքը: Կոմկուսակցությունը և խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստան են եկել ոչ թե «տանջված ու հյուծված երկրի անկախությունը խլելու», այլ բոլոր ուժերով և միջոցներով ապահովելու ժողովրդի անվտանգությունը²: Նա շեշտում էր, որ Ռուսաստանի զորամասերի Հայաստանում գտնվելը ժամանակավոր է, և դրանք հանրապետությունից կհեռանան հենց այն ժամանակ, երբ կկազմակերպվի Հայաստանի երիտասարդ կարմիր բանակը, «որը աշխատավոր մասսաների ֆիլիկական գոյության ապահովման միակ երաշխիքը կլինի»³:

Այնուհետև Օրջոնիկիձեն ափսոսանք է հայտնում, որ Սրեանից և Արարատյան դաշտից Ջանգեզուրի ճանապարհն են բռնել մեծ թվով աշխատավոր մարդիկ, հատկապես՝ մտավորականներ: «Հայ մտավորականությունը պետք է մնար իր ժողովրդի հետ, ասում էր նա և շարունակում, թող հայ մտավորականությունն ամոթով չմնա իր ժողովրդի առաջ Հայ մտավորականությունը տրեխավոր գյուղացու և աշխատավոր բանվորի զավակն է: Նա հանցավոր կլինի, եթե չգա ծառայելու նրա բանվորա-գյուղացիական իշխանությանը»⁴:

Ապրիլի 20-ին Մ. Օրջոնիկիձեն, Հայիեղկոմի ղեկավարները, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը, Վրաստանի Հեղկոմի անդամ Էլիավան և ուրիշ նշանավոր բուլշևիկ գործիչներ գնում են Սրեանի Կենտրոնական բանտ:

Սրեանը բուլշևիկների կողմից ապրիլի 2-ին վերագրավելուց հետո բանտերի երրորդ անգամ լցվել էին հայ մարդկանցով: Կալանքից ազատված կոմունիստների և նրանց համակիրների

¹ Դրազեկ, Մոսկիկ անգլայիզ պատմական դեպքեր և ապրումներ 1917-1922, Իջ 108.

² «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլի

Նույն տեղում

³ «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլի

տեղերը այս անգամ բռնել էին դաշնակցականներն ու նրանց համակիրները, ապստամբության ակտիվ մասնակիցներ, որոնց թիվը հանրապետությունում մոտենում էր 1000-ի: Անշուշտ, եթե չլինեիր դեպի Զանգեզուր զանգվածային փախուստը, ապա այդ թիվն անհամեմատ մեծ կլիներ:

Չնայած տեղատարափ անձրևին՝ հազարավոր քաղաքացիներ հանրահավաքի էին եկել Կենտրոնական բանտից քիչ հեռու: Ելույթ ունեցան Օրջոնիկիձեն, Հեկկերը, Էլիավան, Կարինյանը և ուրիշներ: Միտինգից հետո Օրջոնիկիձեն և մյուս ղեկավարները մտնում են բանտ և, Հայաստանի Հեղկոմի ներման ղեկրետի համաձայն, անձամբ բացում բանտախցերի դռները և այնտեղից դուրս բերում ապստամբության մասնակից քաղաքական բոլոր բանտարկյալներին՝ առանց բացառության: «Կոմունիստ» թերթը հաղորդում էր. «Ազատված բանտարկյալները բուռն ոգևորությամբ և ուռաներով դուրս եկան փողոց, ուր նրանց սպասում էր հազարավոր ժողովուրդ»¹: Հենց բանտի դռնն առջև կայացավ մի նոր, մեծ միտինգ, որտեղ ճառով կրկին հանդես եկավ Օրջոնիկիձեն: Մասնավորապես նա խիստ քննադատեց Սարգիս Կասյանի գլխավորած Հայաստանի բոլշևիկյան նախկին կառավարությանը, որը հաշվի չէր առել երկրի իրավիճակն ու առանձնահատկությունները, թույլ էր տվել կոպիտ սխալներ, կատարել էր անկիրթ, անօրինական քայլեր և դրանով իսկ նպաստել Փետրվարյան ապստամբության առաջացմանը: Միտինգն ընդունեց բանաձև, որն արտահայտում էր դրա մասնակիցների կամքը՝ ամեն կերպ աջակցել խորհրդային իշխանությանը, խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքով ամրացնել նրա հիմքերը: «Ազատվածներն ու ժողովուրդը իրար խառնված, - գրում էր «Կոմունիստը», - ցնծության բուռն կոչերով փռվեցին ու ցրվեցին Երևանի փողոցներով ու տներով, ամեն տեղ բերելով ներման ու խաղաղության ուրախ լուրը»²:

Նույն օրը՝ ապրիլի 20-ին, Հայաստանի Հեղկոմը, Հայկոմկոմի Կենտկոմի անդամների, Օրջոնիկիձեի և Էլիավայի մասնակցությամբ, քննության առավ Հայաստանի սահմաններից արտաքսված և Ռուսաստանի զանազան բանտերում ու ճամբարներում բռնափակված Հայաստանի բանակի նախկին սպաների հարցը և ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Հայկական բանակի բոլոր նախկին սպաներին ազատել լազերներից ու արգելման այլ վայրերից, լիակատար ազատություն տալ նրանց, իսկ նրանց Հայաստան վերադառնալու հարցը թողնել բաց, մինչև քաղաքացիական կռիվ վերջը»³:

¹ «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլի:

² Նույն տեղում:

³ «Կոմունիստ», 1921, 24 ապրիլի

Հայիեդկոմի այդ որոշման մասին Թիֆլիսի միջոցով անմիջապես հաղորդում արվեց Մոսկվա: Երկու օր անց՝ ապրիլի 22-ին, Մոսկվայից տեղեկություն ստացվեց այն մասին, որ նախկին հայկական բանակի սպաներին, որոնք աքսորված էին Ռուսաստան, քույրատրված է վերադառնալ հայրենիք¹:

Իհարկե, հասարակությանը հանգստացնելու նպատակով արված զանազան խոստումները, Հայիեդկոմի ներման ղեկրետները և նույնիսկ Երևանում գտնվելու օրերին Ս. Օրջոնիկիձեի արած արտասովոր քայլերը ցույց էին տալիս, թե Փետրվարյան ակստամբությունն ինչպիսի սրափեցնող ազդեցություն է ունեցել բոլշևիկյան ղեկավարության վրա: Չնոնարկած այդ արտասովոր միջոցառումները ուղացումով կամ արագ արձագանք էին գտնում Ֆանգեզուրի ճանապարհին գտնվող կամ արդեն տեղ հասած հատկապես փախստական շատ մտավորականների մոտ, բայց բոլշևիկների հանդեպ ունեցած վախն ու սարսափն այնքան զորավոր էին, որ նրանք գերադասում էին որքան հնարավոր է հեռու փախչել:

Երևանը գրավելուց հետո 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունն իր զորքերի առջև դրեց երկու գլխավոր խնդիր. 1. Կրնկակոխ հետապնդել Փրկության կոմիտեի նահանջող զորամասերին և վերականգնել խորհրդային իշխանությունը Վայոց ձորում, դիմադրության դեպքում դրանք հասցնել ջախջախիչ հարվածներ: 2. Վճռական գործողություններով ճնշել Թեան Ստեփանյանի գլխավորած ապստամբությունը՝ Վարաբաղում:

Արդեն ապրիլի առաջին օրերին Վարաբաղում տեղակայված կարմիր բանակի զորամասերը, աղյբեջանական թուրքերի զինյալները և տեղի կոմունիստական գումարտակներն ու ջոկատները, Բաքվից ստանալով մեծաքանակ զենք ու ռազմամթերք, հարձակման անցան Թեանի ուժերի դեմ:

Թեև կոմիտեի երկու կողմերի թվակազմերը համեմատության եզրեր չունեին, բայց Թեանի փոքրաթիվ ջոկատները շարունակում էին հարվածներ տալ անցնել հակառակորդին, որն իր ուժերը ի հիմնականում կենտրոնացրել էր Կարյազինոյի, Աղյամի և Լաչինի շրջաններում²։ Բոլշևիկները փակել էին Վարաբաղից Պարսկաստանի սահման տանող բոլոր ուղիները, ինչպես նաև ուժեղ իսկողության տակ էին առել Լաչինով և Կուրաթլով Ֆանգեզուր անցնող ճանապարհները: Ըստ հրամանատարության մշակած պլանի Թեանի ուժերը շրջապատման մեջ էին ընկնելու՝ Դիզակում ու հարակից տարածքներում, ապա ձեռնարկվելու էին բոլոր միջոցները, որպեսզի նրանք չկարողանան դուրս գալ շրջապատումից և անցնել Ֆանգեզուր: Նմղենի կողմից Դիզակի

¹«Կոմունիստ», 1921, 7 մայիսի
²Տրմուկ Էջրահանյան, Թեան, էջ 13

ապստամբներին օգնության ուղարկված էքսպեդիցիոն զորամասի հրամանատար Տեր-Պետրոսյանը 1921 թ. ապրիլի 8-ի իր մի գրության մեջ նշում էր. «Ես նույնիսկ կասկածում եմ, որ մենք կարողանանք այստեղից ապահով դուրս գալ»: Իսկ ապրիլի 12-ի թվակիր գրությամբ նա տեղեկացնում էր. «Կամուրջը քանդված է, հաղորդակցությունը կտրված, կռիվները սկսված»:

Արցախի ապստամբ ուժերի դեմ ընդհանուր հարձակումը սկսվեց 1921 թ. ապրիլի 15-ի առավոտյան: Հակառակորդը որոշել էր նախ ոչնչացնել Ջանգեզուրից եկած էքսպեդիցիոն զորամասը, ապա ջախջախել Թևանի ուժերը, որոնք հիմնավորված էին Շաղախ, Աղջաքենդ, Թաղար, Խծաբերդ գյուղերում: Կարմիր բանակի զորամասերը հաջողություն ունեցան և նույն օրվա երեկոյան գրավեցին Թևանի հիմնական ամրացված հենակետը՝ Մեծ Թաղարը: Չնայած դրան, ապստամբները կռիվը շարունակում էին ուժերի գերագույն լարումով. նրանց համար անձնուրացության օրինակ էին հանդիսանում Թևանը և Տեր-Պետրոսյանը:

Հակառակորդի գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ ապստամբների հիմնական մասը ստիպված էր թողնել վերջին հենակետը՝ Խծաբերդ գյուղը, և ապրիլի 18-ի գիշերը, Ջանգեզուրից Դիզակ անցած քայ հրամանատար Ամիրջանյանի ղեկավարությամբ, մտնել Ջաբուղ: Նրանք այստեղ ճեղքում են կարմիր-բանակայինների և մուսուլմանների ամրացված գիծը և, բացելով ճանապարհը, անցնում են Գորիս՝ ու միանում Նժդեհի մարտիկներին: Իսկ Դիզակում մնացած ապստամբները ապաստան են գտնում լեռներում ու անտառներում՝ շարունակելով պայքարը:

Կարաբաղում Թևանի ապստամբությունը ճնշելուց հետո արագացավ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի կենտրոնացումը՝ Լալոց ձորում:

Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո րուշիկները, առանց հապաղելու, ձեռնամուխ եղան Հայաստանում խորհրդային կարգերի ամրապնդմանը:

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը դժվար է գնահատել միաժամանակ: Ընդհանուր առմամբ, ավելի ճիշտ մեծ վերապահումներով, ապստամբությունը արդարացի էր, բարոյական, բայց արդյունքների տեսակետից՝ անցանկալի:

Ապստամբությունը հիմնականում երեք յրական հետևանք ունեցավ. 1. Ընդմերից ազատվեցին պետական, հասարակական, քաղաքական պատասխանատու նկատված բազմաթիվ գործիչներ, մտավորականներ, մարտական առաջնորդներ, ուսանողներ, որոնցից շատերին ՉԵԿԱ-ի կողմից սպասվում էին արյունալի հաշվեհարդարներ: 2. Աքսորից վերադարձավ հայկական բանակի

սպաների մեծ մասը: 3. Թե՛ Մոսկվայում և թե՛ Նրևանում բողջեիկյան իշխանավորները դատր դաս առան, Խորհրդային Հայաստանի ոչ կոմունիստական տարրերի նկատմամբ սկսեցին վարել հանդուրժողական քաղաքականություն, իսկարեցին բռնագրավումներ, մտավորականության նկատմամբ բացահայտ անվստահությունը փոխարինվեց նրա սիրաշահումով ու հոգատարությամբ:

Ապստամբությունն ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ. 1. Առանց այն էլ ծայրահեղորեն քայքայված երկրում եղան նոր ավերածություններ: 2. Դաժան կռիվներին զոհ գնացին հայ ժողովրդի հազարավոր զավակներ՝ հիմնականում երիտասարդ տարիքում: 3. Նրկրից հեռացավ տաղանդավոր, շնորհալի մտավորականությունը՝ իր հետ տանելով կուտակած գիտելիքների մեծ պաշար, որն այնքան անհրաժեշտ էր Հայաստանին: 4. Դեպի Զանգեզուր խուճապահար շտապող հազարավոր փախստականներ քայքայում առաջացրին Այունիքի պաշտպանների շարքերում՝ իր ավերիչ հետևանքներով: 5. Ավելի քան 12 հազար արտագաղթողներ, անցնելով Պարսկաստան, այնտեղ կրեցին անասելի գրկանքներ ու տուտապանքներ:

Իր դրական ու բացասական կողմերով հանդերձ, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը հայ ժողովրդի նորագույն պատմության անցնջելի հետքն է՝ հերոսական ու ողբերգական դրսևորումներով:

ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈԽԼԸ

Փաղթի առադալից ճանադարհին

Նահանջը Աղբաշից ձգվեց դեպի Բաշ-Գառնի, այնտեղից Մյուլի ձորով՝ դեպի Վալոց ձոր:

Անդրադառնալով Արարատյան դաշտից ապրիլի 2-ին սկսած գաղթի քաղաքական նշանակությանը՝ գաղթողների թվում գտնված նշանավոր սոցիալիստ-հեղափոխական (ԷսէՌ) գործիչ, ՀՀ Պառլամենտի անդամ Վահան Մինախորյանը գրել է. «Ապրիլի 2-ի գաղթը ինքնաբերաբար առաջացած մի գաղափարական ակտ էր, որ «յէ» էր ասում հակառակորդին: Մի հրամայական կամարտահայտություն էր, մի հանրաքվե, իր մինչ այդ դիտած իրադարձություններից հանած մի վճիռ, քառասուն օրվա անդուլ պայքարով նվիրագործված վերջնական վեքո, մի «ինքնորոշում» և այն էլ ոչ սեղմ. այլ «ամենալայն» մինչև «անջատվելու իրավունքի» բոլոր նշաններով», մի բան, որ ամենից առաջ «բարոյական ապտակ էր խորհրդային իշխանության»¹:

Խորհրդային իշխանությանը «բարոյական ապտակ» տալու համար արժե՞ր այդպիսի հազարավոր մարդկանց հանել տուն ու տեղից, գցել սար ու ձոր, նետել անիմաստ տառապանքների գիրկը: Մի՞թե միակ հնարավոր էլքը անտեղի ու անիմաստ խելակորույս փախուստն էր Նրևանից:

Ստեղծված իրադրության մեջ դեպի Զանգեզուր փախչող հազարավոր մարդիկ ի վիճակի չէին սթափ ու սառնասրտորեն մտածել այլ դիրք բռնելու մասին: Նվ դա գլխավորապես այն պատճառով, որ խուճապային տրամադրություններն առավելապես բորբոքում էին Փրկության կոմիտեի որոշ ղեկավարներ՝ զանգվածներին սարսափեցնելով, թե «գալիս են բոլշևիկյան հրեշները, գալիս են կացիններով»:

Չնայած զանգվածներին համակած ընդհանուր խուճապին՝ այնուամենայնիվ նրանց մեջ կային ոչ քիչ թվով մարդիկ, որոնք կարծում էին, որ սխալ է բռնել դեպի Զանգեզուր տանող տանջալի ճանապարհը: Այդպես մտածողները քիչ չէին հենց Փրկության կոմիտեի ղեկավարների շրջանում:

Դաշնակցության ակտիվ գործիչներից մեկը Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Սիրաք Գրիգորյանը, այդ փախուստի առթիվ գրում էր. «Բաշ-Գառնիում հրավիրված էր տասը հազարից ավելի ժողովուրդ, բայց կառավարությունը դեռ իր համար չէր պարզել, թե այդ ահագին բազմությանն ու՞ր է տանելու: Մինչդեռ

¹Լ Մինախորյան, Վերադարձը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 48:

Լեոնահայաստանի բնակավայրեր հասնելու համար պահանջվում էր անմարդաբնակ վայրերով կտրել օրերի ճանապարհ. հայտնի չէր նաև, թե ճանապարհի վրա ընկած գյուղերի սոված բնակիչներն ինչպե՞ս են այդ հսկա զանգվածը տեղավորելու Լեոնահայաստանում»¹:

Քանի որ փախչողը հիմնականում Հայաստանի մտավորականությունն էր և գործուն տարրը, ուստի նախկին պառլամենտականը հարց էր տալիս. այդ զանգվածի համար ո՞վ և որտե՞ղ է համապատասխան աշխատանք գտնելու: Նա նաև հարց էր տալիս. Փրկության կոմիտեի ղեկավարները բարոյական իրավունք ունե՞ին արդյոք Հայաստանը գրկելու իր աշխատավոր, ստեղծագործ ուժից: «Թվում է, թե Բաշ-Գառնիում մեր ղեկավարները պիտի սթափվեին, բանակցություններ վարեին Երևան մտած բոլշևիկների հետ՝ գոնե ապստամբություն բարձրացնելու գործին չմասնակցած տարրերին իրենց հայրենի օջախը վերադարձնելու համար: Եթե կառավարությունը չխորշեց տաճիկների հետ բանակցություններ վարելուց, շարունակում էր Ս. Գլինկոյանը, եթե նա Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի աղետից հետո շեմայականների հետ կարող էր բանակցել զանազան հարցերի շուրջ, ապա կարծում եմ, որ խորշելի չէր լինի Հայաստանում տիրող հեղափոխական մի կուսակցության հետ նույնպես որևէ լեզու գտնելը: Կարծեմ սա ավելի պատվաբեր կլիներ: Մակայն կառավարությունը գլուխը կորցրած, անկազմակերպ, անդեկ, առանց ծրագրի, այդ հսկա մասսան սոված, ծարավ ձգեց դեպի հեռուն, դեպի անորոշ տարածություններ»²:

Մինչև Վայոց ձոր գաղթականությունը շատ էր տագնապում հարձակումներից, ուստի Սմբատի, Մասունցի Մուշեղի և Մարտիրոսի կռվող ուժերը, որոնք գտնվում էին քիկունքում, քայլ առ քայլ հետևում էին Արարատյան Հայաստանից հեռացող հայությանը: Բոլորը մի պահ ազատ շունչ են քաշում Վայոց ձոր հասնելուց հետո:

Արարատյան դաշտը թողած զինվորների, մտավորականության, պետական ու հասարակական գործիչների նահանջը արագորեն վերածվեց գաղթի: «Ոչինչ այնքան առատ յուղ է քսում թշնամու հացին, - գրել է Նժդեհը, - որքան գաղթը: Ոչինչ այնքան շուտ, այնքան հեշտ է բարոյալքում և կազմալուծում գործը, որքան գաղթը, գաղթականությունը: Ոչ մի նյութական անհաջողություն և ոչ մի կորուստ, լինի դա հողալիճ թե մարդկային, այնքան արագ չէ խախտում գործերի բարոյական հավասարակշռությունը, ինչպես գաղթականությունը, գաղթը: Այդ տխուր և անփառունակ գործողությունն է հարվածում կռվողների արիությանը, մարում

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԳՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 58:

² Նույն տեղում, ք. 59:

նրանց մեջ ռազմական բոցը, խռովություն և շփոթ մտցնում նրանց հոգիների, նրանց շարքերի մեջ»¹:

Գեղթողների կազմը բազմազան էր. առևտրականներ ու արհեստավորներ՝ իրենց ընտանիքներով կամ առանց ընտանիքների, գյուղացիներ, որոնք ակնհայտ համակրանք էին ցույց տվել ապստամբներին կամ ուղղակի աջակցել նրանց: Հատկապես մեծ թիվ էին կազմում մտավորականները, որոնք փրկվելու համար օր առաջ ձգտում էին ոտք դնել ազատ Սյունիքի հողին:

«Հերոսական Սյունիքը,- գրել է Նժդեհը,- որպես հեքիաթային տիտան, իր մի բազուկը պահեց իր լեռների վրա՝ թշնամու դեմ, իսկ մյուսը մախախնամաբար երկարեց Արաքսի վրա, որ Արարատյան դաշտին պոկված բազմահազար մտավոր և մարտական ընտրանին անվնաս ու անաղետ անցնի Պարսկաստան»²:

Հայոց լեռնաշխարհի ամենատիպի ժամանակն էր՝ լեռների վրա ձյուն, սոսկալի ցուրտ, իսկ ձորերում՝ մեզ, մառախուղ, անձրև, ցեխ: Տեղ-տեղ հալած ձյունը, կիսահալ սառույցը և լճացած ջուրը ուղղակի անհնարին էին դարձնում շարժվելը:

Սարսափալիար բազմությունը խճուղել էր Զանգեզուր տանող բոլոր արահետներն ու դրանց հարող շրջակա տարածքները: Ճանապարհներ, որպես այդպիսին, չկային. միայն լեռնային կածաններ էին, որ մերթ մազլցում էին բարձրաբերձ լեռների կատարները, և մերթ ցած իջնում անդնդախոր ձորերն ու ափաշափ հովիտները: Միայն շատ քիչ բախտավորներ ձի կամ գրաստ ունեին, բայց դրանց մեծ մասը մնացել էր ճանապարհին՝ կեր չլիներու և հյուծվածության պատճառով: Բոլորը գնում էին ոտքով՝ մի կտոր հաց կամ մի ձեռք սպիտակեղեն մեջքներին կապած, թրջված, ցեխաթաթախ, բայց գնում էին փրկելու իրենց կյանքը³:

Հազարավոր մարդիկ անտերության էին մատնված, չկար իշխանություն. չկար բազմությանը կազմակերպող ուժ, չկային տարրական խնամք ու հոգածություն:

Սովահար ու տանջահար բազմությունն անցնում էր այն շրջաններով, որոնք ընդհանրապես աղքատ էին, չունեին իրենց սեփական հացը, և նորմալ ժամանակներում իսկ իրենց պաշարը ստանում էին դրսից:

Դեպի Զանգեզուր շտապող Փրկության կոմիտեի անդամներից Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) գրել է. «Տրե ավելացնենք այն, որ տարիներ շարունակ պատերազմի ծանրությունն իրենց ուսերին կրելով, այլև հաճախ կռվի թատերաբեմ լինելով, այդ շրջանները հնարավորություն չէին ունեցել իրենց սովորական

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 135:

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատմականը, էջ 8:

³ Տես Ն. Իրազեկ, Մոտիկ անգլայից պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 114:

ցանքի գեթ նվազագույնը ցանելու: Եվ հիմա այդ քաղցած ու տնտեսապես քայքայված ժողովուրդը պիտի ընդուներ ու կերակրեր 10 հազարի չափ մի բազմություն, որ մորեխի պես թափվել էր իր վրա»¹:

Վալոց ձոր մտած գաղթականությունը իսկական չարիք էր այն վայրերի համար, որտեղով անցնում էր, բայց հատկապես անող-ղելի էր նրա թողած ավերիչ ազդեցությունը տեղի բնակչության և տեղական զինվորների բարոյականային վիճակի վրա:

Վալոց ձորի Ազգային խորհրդի նախագահ Նդիշե Իշխանյանը 1921թ. ապրիլի 17-ին Գնդեվազ գյուղից Նժդեհին գրած նամակում տազմապ էր հայտնում բնակչության վրա երևանյան գաղթականության, մտավորականության և զորքի կազմալուծիչ հետևանքների կապակցությամբ²: Նա հատկապես շեշտում էր երևանյան զորամասերի թողած ավերիչ ազդեցությունը: Նժդեհը լիովին համամիտ էր այս և նման գնահատականներին: Այդ զորամասերի անկառավարելի լինելու փաստին անդրադառնալով՝ նա գրել է. «Չորամասերը չեն գաղթում, այլ նահանջում են ռազմագիտորեն: Իսկ նահանջել՝ նշանակում է տեղի տալ կռվով, աստիճանաբար, կազմակերպված ձևով, խուսափելով տնաքանդ խուճապից և բարոյալքումից, որոնք, գիտենք, հաճախ ամբողջ բանակներ ու երկրներ են կործանել: Սակայն, Երևանի անկումը պսակվել էր մերոնց համար ոչ թե ռազմագիտական նահանջով, այլ սովորական խուճապով և գաղթով»³:

Դեպի Ջանգեզուր գաղթի կործանարար հետևանքների մասին այսպես է արտահայտվել Հովհ. Քաջազմունին.

«Ապստամբների, կուսակցականների և մարտիկների հետ էր մահ մի ահագին ամբոխ-հազարներով ու հազարներով ահաբեկված մարդիկ, որոնք հաշիվ չէին տալիս իրենց, թե ու՞ր են գնում և ինչի՞» համար գնում: Անխուսափելի պարտությունը կատարված փաստ էր արդեն: Այն, ինչ որ տեղի ունեցավ հետագա երկու-երեք ամիսների ընթացքում՝ Դարալազյազի և Ջանգեզուրի մեջ, պայքար չէր այլևս, այլ հոգեվարք... Հաշվի չէինք առել, որ պարտված, կազմալուծված և նահանջի ճամփան բռնած խմբերը, և մանավանդ սարսափահար ամբոխը, կարող են առաջ բերել միայն լքում և հուսահատություն: Ակամայից շփոթ էինք մտցրել տեղական կյանքի մեջ: Ծագել էր մի խուլ հակառակություն եկվոր և տեղական իշխանությունների միջև»⁴:

1921թ. ապրիլի 10-ին Հայաստանի Հեղկոմն ընդունեց ներման մասին դեկրետ, որը ստորագրել էին Հեղկոմի նախագահ Ս. Կաս-

¹ *Ն. Կոպեկ*, Մոտիկ անգլայից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 114:

² *Ն. Նժդեհ*, Սկսած Սիրիի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 136:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 137:

յանք, անդամներ՝ Ավիսթ, Ի. Դովաթյանը և Ա. Մռավյանը: Դեկրետում ասված էր. «Խաղաղ աշխատավորական կյանքի բարեկարգման, դաշնակցների ավերած երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և ծաղկող սոցիալիստական հայրենիք ստեղծելու համար անհրաժեշտ է, որ բոլորը նվիրվեն շինարար ստեղծագործ աշխատանքի:

Խորհրդային Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն այս շինարար աշխատանքին լծվելու հրավիրում է ոչ միայն նրանց, որոնք կռվել են հեղափոխության հաղթանակի համար, այլև նրանց, ովքեր նետվել էին նրա դեմ մղվող ակտիվ կռվի մեջ: ՀՍԽՀ Ռազմահեղափոխական կոմիտեն, իբրև երկրի աշխատավոր մասսաների կառավարություն, չի կարող լինել ոխակալ, չի կարող դեկավարվել վրեժի գագաթնով: ...Նա անողոր է այն խմբակի նկատմամբ, որ ստիպեց քաղաքականապես դիմագործակի փոքրոգի ինտելիգենցիային ծառայել հակահեղափոխական կառավարության և պաշտպանել նրան: Բայց նա, բանվորագյուղացիական կառավարությունը, մեծահոգի է դեպի այն բոլոր մոլորյալները, բոլոր նրանց, որոնք ենթարկվել են հանցավոր ազիտացիայի, վախի ու փոքրոգության»:

Դրա հետ միասին դեկրետում շեշտվում էր, որ Հայաստանի Խորհրդային իշխանությունը լինելու է անողոր այն «փոքր խմբակի» նկատմամբ, որը կազմակերպելով Փետրվարյան ապստամբությունը, ժողովրդին նետել է նոր արիավիթների մեջ:

Ներումը ազդարարվում էր հետևյալ երկու կետերով.

«1. Ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքները, սրանով հայտարարվում է բոլոր գյուղացիներին, տաճկահայ գաղթականներին, աշխատավոր ինտելիգենցիային, որոնք այս կամ այն ձևով մասնակցել և մասնակցում են հակահեղափոխության շարժման - լինի դա դաշնակցական զինված ուժերի շարքերում կամ դաշնակցական պետական կամ հասարակական հիմնարկություններում, անկախ նրանց համոզմունքից կամ գործունեության դրդումներից-կառավարությունը լիակատար մոռացության է տալիս Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հանդեպ նրանց կատարած հանցանքը հակահեղափոխական շարժման մեջ մասնակցելու համար: Նրանք բոլորը՝ գյուղացիները, գաղթականները և աշխատավոր ինտելիգենցիան կանչվում են աշխատանքի:

2. Սույն ներումը չի տարածվում հակահեղափոխության գիտակցական և հանցագործ դեկավարների՝ այսպես կոչված Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների, արտակարգ

հանձնաժողովի կողեցիայի, բարձր հրամանատարական կազմի և խմբապետերի վրա»¹:

Ներման ղեկրետի առթիվ «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը գրում էր, որ «սովն ու ավերածությունն այսօր հրեշի նման բազմել են մեր քաղաքներում ու գյուղերում» և դրա դեմ պայքարի միայն մի միջոց կա՝ «ղիմել իսկույն եեթ շինարար աշխատանքի»: Թերթը կոչ էր անում «հեռու քշել գլխից այն բոլոր դժոխային սարսափները, որ տարածել են դաշնակները կոմունիստների ու կարմիր բանակի մասին: Այսօր արդեն ամեն մի աշխատավոր, ամեն մի քաղաքացի, իր աչքով պիտի տեսնի, որ կոմունիստներն ու կարմիր բանակը ոչ բուրք են, ոչ էլ կազմակերպված զինված ծեր ու ջահել կոտորող հրեշներ: Կոմունիստներն ու կարմիր զինվորները նույն հայ աշխատավորներն են, որոնք մի փափագ ունեն միայն՝ որ մեր երկիրը էլի չքանդվի և ժողովուրդը մինչև վերջին մարդը զաղթական չդառնա: Խորհրդային իշխանությունը ոչ մի աշխատավորից վրեժ չի ուզում հանել: Մրտի խոր ցավով թեքում է նա իր գլուխը խաբված անմեղ զոհերի առաջ և կենդանի մնացածներին հրավիրում է ղեպի գործ, ղեպի աշխատանք»²:

Հավանաբար ղեկրետի երկրորդ կետը առիթ էր դարձել յուրջ տարածայնությունների Խորհրդային Հայաստանի կառավարության մեջ: Հատկանշական է, որ «Կոմունիստ» թերթն այդ օրերին, մի քանի անգամ հանդես գալով ղեկրետի պարզաբանմանը նվիրված հոդվածներով, միայն հարևանցիորեն և անողադառնում այդ կետին կամ ընդհանրապես չէր անդրադառնում:

Հետևապես ներման ղեկրետը սպասած արդյունքը չտվեց, և բոլշևիկներից սարսափահար փախչողներից ոչ ոք հետ չդարձավ Նրևան: Բայց ղեկրետից տեղյակ նեղ շրջանակի՝ երևանյան գործի բարձրաստիճան սպայության և արևմտահայ զորագնդերի հրամանատարների շարքերում տատանումներ սկսեցին՝ հավատալ ղեկրետին ու վերադառնալ, թե՛ ոչ: Ի վերջո հաղթեց չվերադառնալու զգացումը: Հատկապես տաճկահայ հրամանատարների մտքերն արդեն խառնվել էին. չցանկանալով վերադառնալ Խորհրդային Հայաստան՝ նրանք նաև ոչ մի ցանկություն չունեին նույնիսկ կարճ ժամանակով մնալ Զանգեզուրում, մասնակցել կարմիր բանակի զորքերի դեմ կռիվներին: Ընդհակառակը, աշխատում էին իրենց զորագնդերի հետ ժամ առաջ բողոնել Լեռնահայաստանը և անցնել Պարսկաստան:

Առաջիններից մեկը, որ հեռացավ Սյունիքից, հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման խոշոր գործիչ Սմբատն էր՝ իր ավելի քան 1500 զինյալներով: Գորիս հասնելուն պես Սմբատին հանդիպում են Լեռնահայաստանի կառավարության անդամները և

¹ ՀՀ Ն.ՊԵՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 140
«Կոմունիստ», 1921, 10 ապրիլի

նրան համոզում, որ մնա Ջանգեզուրում: Բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցնում. և Սմբատն իր գործով շարժվում է դեպի Արաքսի ափը¹:

Չնայած դեկրետի հրատարակմանը և տարածմանը սարսափի մատնված հազարավոր մարդիկ, խուճապով մտնելով Վալոց ձոր, առանց կանգ առնելու շարունակում էին իրենց փախուստը: Կանգ չառան նաև զինվորներն ու սպաները, որոնք բարոյականության օրենքով պարտավոր էին միանալ Վալոց ձորում գտնվող զանգեզուրյան զորամասերին և միասնական ուժերով ապահովել քաղաքացիների անվտանգ գաղթը: Նժդեհը գրել է, որ գաղթողներից ամեն մեկն «իր համար գլուխը վերցրած առաջ էր փախչում առանց հետ նայելու»: Գաղթողների հեղեղը «ողողել էր Դարալագյազի և Սիսիանի ճանապարհին ընկած համարյա բոլոր գյուղերը»²:

Փրկության կոմիտեն ի վիճակի չէր դեկավարելու գաղթը, ընթացք տալու և կանոնավորելու նրա հոսքը, ձեռնարկելու միջոցներ՝ որևէ չափով թեթևացնելու մարդկանց տառապանքը, որոնք չգիտեին, որ Նրևանից մինչև Արաքս գետի պարսկական ափը ոտքով գնալու են ամբողջ մեկ ու կես ամիս, չէին պատկերացնում, որ սովից չմեռնելու համար ստիպված են լինելու ճանապարհին մորթոտել իրենց հետ տարած բոլոր անասունները, այդ թվում՝ մի քանի հարյուր ընտիր ձի³:

Գաղթող դաշնակցական գործիչներից մեկը մի քանի ամիս հետո գրելու էր. «Այդ գաղթի ժամանակ երևաց, որ մեր դեկավարներն իրենց բարձրության վրա չեն: Նոքա իրենց և իրենց ընտանիքների ու մերձավորների համար ստեղծել էին հարմարություններ, միաժամանակ բառի բուն նշանակությամբ լքել էին կուսակցական ու պետական գործիչներին, մտավորականներին, չխոսելով արդեն հասարակ մարդկանց մասին, լքել էին բոլորին, թողնելով իրենց բախտին: Նրբեք չի մոռացվի ոտքով գնացող [Նիկոլ] Աղբալյանի, Շաթիրյանի և ուրիշ ավելի տարիքավոր ու ֆիզիկականով թույլ գործիչների ետ մնալի անմարդաբնակ վայրերում, իսկ զանազան խմբապետեր, զինվորներ, սպեկուլյանտ առևտրականներ պետական ձիերի վրա նստած, անցնում էին հայ ժողովրդի վաստակավոր աշխատավորների և նրանց ընտանիքների շարքերի միջով զինված ու հպարտ՝ շրջապատված իրենց թիկնապահներով ու ծառայողներով: Այդ երևույթն ավելի տանջալից էր դարձնում մեր իսկական ընկերների հոգեկան հիասթափումը»⁴:

Ապրիլի 11-ին Ս.Վրացյանը Նժդեհին գրում էր. «Կարծես

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² Դ. Նժդեհ, 1. Լեոնիդայապոլսկի անվան պատճառների մասին, «Ռոյո» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 332:

³ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 1 հուլիսի:

⁴ ՀՀ ԴԿԿՊԱ, Դ, 113, ց. 3, գ. 37, ք. 58-59:

լավագույն կլինի նշանակել Կոռոյին քեզ օգնական և Արևմտյան ճակատի հրամանատար»։ Թեև Նժդեհը առանձնապես բարձր կարծիք չուներ ապստամբ զորքերի ընդհանուր հրամանատար Կոռոյի մասին, բայց, իբրև կուսակցական ենթարկվելով կարգապահությանը, կատարում է Վրացյանի առաջարկը Կոռոյին նշանակում այդ ճակատի հրամանատար և իր օգնական՝ մտածելով, թե Տրևանից եկած զինվորությունը հանգստանալուց և ապաքինվելուց հետո իր հրամանատարի գլխավորությամբ ունակ կլինի գոնե քիչ ու շատ, գոնե իր շահի տեսակետից ելնելով, կատարելու այս կամ այն ռազմական խնդիրը¹։

Վալոց ձոր հասած Փրկության կոմիտեի անդամները և պատասխանատու ուրիշ գործիչներ ապրիլի 11-ին Դոլթոր գյուղում հավաքվեցին խորհրդակցության։ Մասնակցում էին Սիմոն Վրացյանը, Արաքսի ափից եկած Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Մերգեյ Մելիք-Յոլչյանը, Ա.Մաքսապետյանը, Հայկակ Կոսոյանը և Վասպուրականի Ջինվորական մարմնի մյուս անդամները։ Դոլթոր էր եկել և խորհրդակցությանը մասնակցում էր նաև Դարալագյազի (Վալոց ձոր) ընդհանուր հրամանատար Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան)։

Խորհրդակցությունում Ռուբենը և Յապոնը հայտարարեցին, որ Վալոց ձորը և Ջանգեզուրը ինքն վճռականությամբ մի մարդու պես կռվելու բոլշևիկյան ուժերի դեմ։ Բաժանելով այդ տեսակետը՝ Փրկության կոմիտեի անդամներից ոմանք, իրենց հերթին, ասացին, որ իրենք իրենց ուժերով օգնելու են վալոցձորցիներին ու զանգեզուրցիներին, իսկ այն նահանջող զորամասերը, որոնք չեն ցանկանում կռվել՝ դեպի Ջանգեզուր կարող են շարժվել միայն Վալոց ձորում զինաթափվելուց և զենքերը կռվել ցանկացող ուժերին հանձնելուց հետո²։

Այդ տեսակետը ժողովականներից շատերի մոտ առաջ բերեց մեծ հուզում. վեճը երկարեց և անախտով ձևեր ընդունեց։ Ի վերջո, Ռուբենի առաջարկով, ժողովը եկավ այն եզրակացության, որ կռվել չցանկացող զորամասերը զինաթափելու հարկ չկա։

Խորհրդակցության ընթացքում Յապոնը խիստ դժգոհություն հայտնեց Վալոց ձորում զաղթականության ներկայությունից, որը հուսալքում էր առաջ բերում տեղի ժողովրդի մեջ։ Ելնելով դրանից՝ նա առաջարկում էր զաղթականությանը թույլ չտալ անցնելու Ջանգեզուր, որտեղ նա կունենա ավելի քաղաքայի դեր։ Յապոնի տեսակետը պաշտպանում էր Ռուբենը³։

Բայց անհնար էր կանգնեցնել բազմահազար զաղթականության հեղևը. ոչ ոք չէր կարող պատնեշ դնել նրա շարժման առջև։

¹ Գ. Նժդեհ, Լեոնահայտատան անկման պատճառների մասին, «Ղ-որ» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333։

² Ե. Սուրգուհան, Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (յուշեր եւ ապրումներ), Կ. մաս, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, ապրիլ, թիվ 4 (410), էջ 90։

³ Նույն տեղում։

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 12-ին. նորից խորհրդակցության հավաքվեց Փրկության կոմիտեն՝ դարձյալ պատասխանատու գործիչների մասնակցությամբ, բայց այս անգամ՝ Քեշիշբենդում: Ժողովին մասնակցում էին Ս. Վրացյանը, Հովհ. Քաջագունին, Հ. Օհանջանյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Վ. Մինախորյանը, Հ. Տերտերյանը, Ա. Խոնդկարյանը և ուրիշներ: Խորհրդակցության մասնակիցները նշում էին, որ գաղթականությունն անկազմակերպ ու տարերային թափով շարունակում է առաջանալ դեպի Ջանգեզուր, թեև չգիտեն, թե առջևում ինչ է սպասում իրենց: Պարզ չէր նաև, թե Ջանգեզուրի իշխանությունը, մասնավորապես Գ. Նժդեհը, ինչ դիրք են բռնելու Փրկության կոմիտեի նկատմամբ: Մասնավանդ արդեն կար տեսնել նախադեպը. դեռ Փետրվարյան ապստամբությունից առաջ հեռանալով Ջանգեզուր՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը փորձել էր համագործակցել Նժդեհի հետ, բայց վերջինս ընդառաջ չէր գնացել. որի հետևանքով Ռուբենը, Ս. Վրացյանի ասելով, «քաշվել էր Մեղրի գյուղը, Արաքսի ափը և այնտեղ նստած դիտում էր Ջանգեզուրում կատարվող դեպքերը»¹:

Որոշվեց.

1. Լուիվը բուլղակների դեմ շարունակվում է:

2. Հայաստանի Փրկության կոմիտեն՝ թեև գտնվում էր իր սեփական հողի վրա, այնուամենայնիվ, գործուն մասնակցություն չի ունենալու երկրի (Ջանգեզուրի) կառավարման մեջ, այլ միայն գործակցելու է տեղական իշխանության հետ՝ իր զինվորական ու քաղաքական ուժերը տրամադրելով նրան²:

Այս վերջին հարցը որոշակիացնելու համար անհրաժեշտ էր, որ Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանն առանց ուշացնելու հանդիպի Գ. Նժդեհի հետ: Ուստի վերջինիս տեղեկացվեց, որպեսզի Ս. Վրացյանի հետ տեսակցելու համար Գորիսից գա Գնդեվազ կամ Բազարչայ³:

Որոշում ընդունվեց նաև պահել Հայրենիքի փրկության կոմիտեն այնքան ժամանակ, մինչև որ Գորիսի իշխանությունների հետ համաձայնություն կկայացվի Հայաստանի նոր կառավարություն ստեղծելու մասին⁴:

Վերջապես, անհրաժեշտ համարվեց, որպեսզի Փրկության կոմիտեի բոլոր անդամները գնան առաջ՝ բացի Հակոբ Տեր-Հակոբյանից և Եփրեմ Սարգսյանից. որոնք մնալու էին Վայոց ձորում՝ հացահատիկի գնում կազմակերպելու համար: Ասենք, որ այդ ուղղությամբ նրանց սկսած գործը խոստումնալից էր, բայց

¹ *Արտակես*, Կոստյի ուղիներով: Դպրեր, դմբեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 138:

² *Արտակես*, Փետրուարեան յեղադրոյման օրերից (յուրեր եւ ապրումներ), Գ. մաս, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, ապրիլ, թիվ 4-110, էջ 90:

³ Դույն տեղում:

⁴ Տես *Ա. Վրացյան*, Կոստյի ուղիներով: Դպրեր, դմբեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 139:

դեպքերի արագ զարգացման պատճառով կիսատ մնաց:

Հակառակ ապրիլի 12-ի խորհրդակցության որոշման՝ արդեն անմիջապես էր դադարում Փրկության կոմիտեն պահելը, քանի որ հենց Կոմիտեի անդամներից ոմանք ավելորդ էին համարում նրա գոյությունը:

Ուստի Ս. Վրացյանը և Հովհ. Քաջազունին որոշեցին Քե-շիշքենդից անմիջապես մեկնել Զանգեզուր՝ Նժդեհի հետ տեսակցելու և համաձայնության գալու գործակցության ձևերի մասին:

Անցնելով Մալիշկան, Գնդեվազը և Բազարչայը՝ Վրացյանն ու Քաջազունին Նժդեհին գտան Դարաքիլիսա գյուղում: Վրացյանը գրել է. «Նժդեհի հետ ես երբեք մտերիմ չեմ եղել, բայց և չեմ արհամարհել նրան: Նա էլ հարգանքով էր վերաբերվում դեպի ինձ: Այս անգամ ջերմ համբույրներով հանդիպեցինք իրար: Նույն Նժդեհն էր՝ բուրդարական սպայի քիկնոցի ձգած տաք հագուստի վրա, բուրդարական ձևի գլխարկը գլխին, մի քիչ ավելի ծերացած, նմեհական վառվռուն աչքերով ու նմեհական խոսելաձևով...»¹: Վրացյանն ակնառես է լինում, թե Զանգեզուրի ժողովուրդն ինչպիսի մեծագույն սիրով ու նվիրվածությամբ էր սոսկում իր խելոք ու անձնագուհի ղեկավարի հանդեպ: «Նա կարողացել էր ձեռք բերել լայն ժողովրդականություն, կապել իր հետ ժողովրդի համակրանքը և կազմակերպել շրջանի մարտական ուժերը: Նա անընդհատ պատում էր գյուղից գյուղ և, շնորհիվ իր աչքի ընկնող եռանդի, կազմակերպչական շնորհքի և խոսքի ազդեցության, կարողանում էր բնակչությանը ոգևորել և բարձր պահել նրա դիմադրական ոգին»²:

Կարծես շարունակելով Ս. Վրացյանի միտքը՝ Աշոտ Արծրունին հետագայում վերիշել է. «Ուր ալ որ եղա Զանգեզուրում, նշմարեցի ընդհանուր մի երևույթ՝ ժողովուրդը կը պաշտեր իր Սպարապետը: Որ գյուղն ալ որ մտնեիր, խոսակցութեան գլխավոր նյութը Սպարապետն էր: Նժդեհը ոչ միայն բացարձակ հեղինակություն մըն էր ժողովրդեան խավերուն համար, այլ և սիրուած էր բոլորին կողմէն անխտիր: Այն տպավորությունն կը ստանայիր, թէ Լեռնահայաստանի ժողովրդի միակ յոյսն ու ապավենը իր Սպարապետն էր, Խոստովի արծիվը:

Եվ իրականին մեջ Նժդեհ ամեն ինչ էր և ամեն տեղ: Ան օր ու գիշեր կշափչփեր հարյ՝ ճանապարհներէ գուրկ ալդ երկրամասը, որ վայրէջքի և վերելքի աշխարհ մըն է: Յաճախ ձիուն վրայ նստած կը քնանար: Տեղ մը սահմանային դիրքերը կը քններ, ուրիշ տեղ մը մարտական վաշտերը կստուգեր, պահեստները աչքէ կ'անցկացներ, վեճեր կը լուծեր և նորանոր կարգադրություններ կ'ըներ: Անոր

¹ Տես Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դժբեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 140:

² Նույն տեղում, էջ 151-152:

խոսքը օրենք էր և վճիռը անբեկանելի: Ոչ թե տիկտատորի մը բռնի պարտադրանք, այլ որպես հետևանք այն վստահութեան, որ ժողովուրդն ուներ իր Սպարապետի նկատմամբ»¹:

Հենց այդ անսահման վստահությունն էր, որ մինչև 1921թ. ապրիլի ամիսն ամուր էր պահել լեռնաշխարհի զինյալների պայքարի կամքն ու դիմադրական ոգին:

Բայց հենց Նժդեհի աչքերի առջև այլ ոգին արդեն սկսել էր աստիճանաբար թուլանալ և դրա երև ոչ միակ, ապա գլխավոր պատճառը սուրարտյան գաղթականության քայքայիչ ազդեցությունն էր:

Նրևանից և Արարատյան դաշտից եկած խուճապահար փախուստն իր հերթին կատարյալ լքման և հոգեկան քայքայման ենթարկեց Վայոց ձորում գտնվող՝ քվով փոքր զանգեգուրյան զորամասերը, որոնք ստիպված էին բնագոյաբար ետ քաշվել:

Թողնելով Վայոց ձորը՝ զորամասերն ամրացան այդ գավառի մի փոքր տարածքում՝ Գնդեվազ գյուղի և հարակից հողամասերում:

Ռազմական անհաջողությունների այդ օրերին Վայոց ձորում տեղի էր ունենում հերթական ողբերգություններից մեկը:

Նրևանի բանտերից դուրս բերված 63 պատանդները, որոնց նահանջողները տանում էին իրենց հետ, ճանապարհին ենթարկվում էին բազում տանջանքների: ՌԻՔ օր տեց պատանդներին Բաշ-Գառնիից Քեշիշքենոյ բերելը: Դանապարհի տարբեր հատվածներում գերվածներին շրջապատած միլիցիոներները և վասպուրականցի զինվորները սպանեցին նրանցից մի քանիսին: Չոհ գնաց Հայաստանի կոմերիտականների ղեկավար Արմենակ Բուդաղյանը: Սպանվեցին նաև Աճեմովը, բանվոր Տաճատ Թաղիանոսյանը, Օհանես Նավասարդյանը, Հայրապետյանը, Տեր-Հարությունյանը, զինվորական կոմիսար Նիկոլայ Օրթեգյանը, վաշտի հրամանատար Ռուբեն Պողոսյանը: Քեշիշքենոյում կոմունիստ պատանդների խմբին միացրին 40 հոգանոց մեկ այլ խումբ՝ հիմնականում բալկացած Դարալագյազի գյուղական հեղկոմների նախագահներից ու անդամներից:

Գարեգին Նժդեհի պահանջով Փրկության կոմիտեն Բաշքենոյում պատանդներին հանձնեց Լեռնահայաստանի զինվորական իշխանություններին: Քեշիշքենոյում Լեռնահայաստանի զինվորական հատուկ հանձնախումբը որոշում է բոլոր ձերբակալվածներին տանել Գնդեվազ գյուղ, իսկ այնտեղից՝ Չանգեգուր²:

Պատանդներին ապրիլի 13-ին բերում են Գնդեվազ, բայց Լեռնահայաստանի զինվորական իշխանությունները, խախտելով

¹ «Ճեղհ. Կետնրն ու գործունեությունը. նշխարներ, վկայություններ», էջ 449:

² Տե՛ս «Կոմունիստ» (Նրևան), 1921, 28 ապրիլի:

իրենց գինվորական հատուկ հանձնախմբի որոշումը, կարգադրում են գնդակահարել նրանցից 12-ին: Դրանց թվում էին Կոլյա Տեր-Գաբրիելյանը, Զուրաբյանը, Նալչաջյանը, Կորյսմազյանը, աշտարակցի Գևորգյանը: Մեկ օր հետո բանտարկյալները Բազարչայ գյուղում էին, որտեղ սրանց միացրին Քեշիշբենդում Յապոնի կողմից գերված 100 ռուս կարմիրբանակայինների և բոլորին տարան Անգեղակոթ ու նետեցին գոմերից մեկը: Տեղի միլիցիոներները, նույն գյուղի խմբապետ Ծերունի կարգադրությամբ, գիշերը դուրս բերեցին 16 բանտարկյալի և գնդակահարեցին գյուղի մերձակա մի ձորակում: Դրանց թվում էին Անտոն Անտոնյանը, Մուրադյանը, Սարոյանը, Միկիչյանը, ջրվեժցի Վարդանը, Արփա գյուղից հինգ մարդ:

Նրբ դժբախտների խումբը հասնում է Գարաքիլիսա, այստեղ է լինում Նժդեհը, որը կարգադրում է Տաթև տանելուն պես բոլորին գնդակահարել: Ապրիլի 19-ին պատանդները Լծեն գյուղում էին, որտեղ նրանցից գնդակահարվեց 17 մարդ (Մալխասյան, Ավարյան և ուրիշներ): Լծենից Տաթև ընկած ճամապարհին սպանվեցին ևս տասնյակ պատանդներ, այնպես որ Տաթև հասան Լեռնահայաստանում գերված կարմիրբանակայիներից 80 հոգի, և մոտ 30 հայ կոմունիստ ու կոմերիտական: Հետևյալ օրը ապրիլի 21-ին, Տաթևում գնդակահարվեցին բոլոր ռուս կարմիրբանակայիները: Հայ պատանդների խմբին միացրին ձերբակալված տեղի բոլշևիկներից 7 մարդու և, կարճատև հարցաքննությունից հետո, բոլորին գնդակահարեցին: Դրանց թվում էին կոմունիստներ Պ. Մկրտչյանը, Ա. Անտոնյանը, Մ. Զոհրաբյանը, Խ. Խաչյանը, Հ. Մուրադյանը, Մ. Տեր-Գևորգյանը, Ա. Սարուխանյանը, Ռ. Պողոսյանը և ուրիշներ¹:

Բաշ-Գառնիից սկսած մինչև Տաթև, այդ ամբողջ անցուդարձերից միայն հրաշքով փրկվեց մի քանի մարդ Գևորգյանը, Սեկոյանը, Խուտգաբյանը, ջրվեժցի Լևոնը և ինչ-որ մեկը, որի անունը պարզել չիաջողվեց:

Անպաշտպան հայ մարդկանց նկատմամբ մմանօրինակ դաժան հաշվեհարդարները դեռ այն օրերին բուռն բողոքներ առաջ բերեցին դաշնակցական ոչ միայն շարքային, այլև ղեկավար շատ գործիչների մոտ, որոնք դատապարտում էին ավելորդ դաժանությունները, դրանք համարում անհարկի դաշնակցականի ազգային նկարագրին, քաղաքական համոզմունքներին ու բարոյականությանը:

Առաջ անցնելով՝ ասենք, որ արտասահման անցնելուց հետո, անդրադարձնալով այդ ոճրագործությանը, Ս. Վրացյանը «Հայրենիք» ամսագրի 1923 թ. թիվ 3-ում «Հայաստանի Հան-

¹ ՀՀ ՀԱՊԵՐԵՊԼ, ք. 4033, գ. 8, ք. 126, ք. 9-10:

րապետության պատմությունից» հողվածում գրել էր հետևյալը. «Մեր Զանգեզուրի ապստամբության պատմության մեջ մի սև էջ կա, այն է՝ 60 բուլշևիկ պատանդների գնդակահարությունը, որ կատարվել է զինվորական իշխանությունների կարգալրությանը և Արտակարգ Հանձնախմբի նախագահի անփութության պատճառով: Այս դեպքը, որի մեջ, սակայն, մեզ չի կարելի մեղադրել, մեծ վիշտ պատճառեց մեզ, որովհետև դա հակասում էր թե մեր գործունեության և թե՝ մեր քաղաքական դավանանքներին: Հանցավորները հանձնվեցին դատի, սակայն սխալ ուղղել, ի հարկե, անկարելի էր»¹:

Ի պատասխան իր նկատմամբ Ս. Վրացյանի կողմից հարուցած մեղադրանքի. Փրկության կոմիտեի Արտակարգ հանձնախմբի (Արտակարգ դատարան) նախագահ, դաշնակցական ճանաչված գործիչ, ինժեներ Ավետիս Օհանջանյանը 1923 թ. ապրիլի 18-ին Թավրիզից Թիֆլիսում լույս տեսնող «Զարյա Վստոկա» բերքի խմբագրությանը գրում է մի նամակ, որն, ըստ էության, պատասխան բացատրագիր էր: Նամակը ռուսերեն թարգմանությամբ տպագրվում է թերթի մայիսի 16-ի համարում, իսկ 1923 թ. հունիսի 25-ին լույս է տեսնում «Արձագանք Փարիզի» թերթում:

Իր նամակում Ա. Օհանջանյանը կտրականապես մերժում էր Վրացյանի վերոհիշյալ բացատրությունը և վկայում, որ հենց նրա շրջապատի կարգադրությամբ է իրականացվել այդ ոճիրը: «Թեև ես եղել եմ Արտակարգ հանձնախմբի ղեկավարը, - գրում էր նա, - բայց ոչ ես, ոչ էլ Արտակարգ հանձնախումբը Տրևանի սահմանից դուրս չունեին և չէին կարող ունենալ որևէ հարաբերություն արագ երթով լեպլի Զանգեզուր տարվող պատանդների հետ, մանավանդ, որ Լեռնահայաստանի սահմաններ Արարատյան Հայաստանից փոխադրված կառավարությունը և նրա ընտրած Արտակարգ հանձնախումբը չունեին ոչ մի իրական իշխանություն»: Այնուհետև նամակագիրը հայտնում էր, որ երբ Ղարաբիլիսա գյուղում գտնվող Նժդեհի Վրացյանի ներկայությամբ հրամայել էր գնդակահարել պատանդներին, վերջինս «չի համարձակվել գոնե մի խոսք ասել փրկելու համար այդ անմեղ զոհերին, թեպետ նա, որպես Դաշնակցության բյուրոյի անդամ ուներ և իրավունք, և հնարավորություն այդ բանն անելու: Նրան անպայման կլսել Լեռնային Հայաստանի հրամանատարը»²:

Նշելով, որ գնդակահարությունը կատարվել է «վանքի բակում. Վրացյանի բնակարանից 50 քայլ հեռավորության վրա», որից հետո դիակները նետել են ձորը, Ա. Օհանջանյանը այնուհետև շա-

¹ Թեև «մեզ» ասելով հողվածագիրը ում նկատի ուներ Փրկության կոմիտեին, թե Լեռնահայաստանի իշխանություններին, Ս. Վրացյանը չի հստակեցրել:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, թիվ 3, էջ 45:

³ «Заря Востока» (Тифлис), 16 мая 1923.

լումնակում է. «Եթե այս բոլոր բարբարոսությունները «հակասում էին» Վրացյանի «քաղաքական դավանանքներին», [ապա] ինչու՞ մա և նրա հետ ներկա եղող Բյուրոյի երկու անդամները լռել են և Լեռնային Հայաստանի հրամանատարից չեն պահանջել դադարեցնել ջարդը»¹: Նա հարկ էր համարել թերթի ընթերցողներին տեղեկացնելու մասն մի քանի ուրիշ մամուլամասներ: «Ես, գրում է Օհանջանյանը, Տաթև էի հասել Վրացյանից չորս օր հետո, երբ արդեն գնդակահարված էին դժբախտ մարդիկ: Երբ ապշած ու զայրացած մի քանի անգամ պահակախմբի պետին հարցում ուղղեցի, թե ու՞ր են մնացյալ բանտարկյալները, վերջինս միշտ պատասխանում էր՝ «Էլ չկան»: Կենդանի մնացածների մասին ես այն կարծիքն էի հայտնում, որ նրանք հասարակ գյուղացիներ ու զինվորներ են, որ նրանց չպետք է պատանդներ սկսատել և պետք է ազատ արձակել»:

Փրկության կոմիտեի Արտակարգ հանձնախմբի նախագահը, եզրափակելով իր խոսքը, գրում էր. «Ռեյնմն պարզ է, որ 48 պատանդների և պատերազմական գերիների գնդակահարությունը (Տաթևի վանքում - Ա.Ա.) տեղի է ունեցել, երբ ես հեռու էի Տաթևից և երբ, ընդհակառակը, Վրացյանը գտնվելիս է եղել Տաթևում և ձևացել է համր, խուլ և կոյր՝ մահատակների սրտաճմիկ աղաղակների հանդեպ»²:

Եվ այսպես, անողորմ պատերազմում կույր վրեժխնդրության գոհեր էին դառնում և կոմունիստները, և՛ դաշնակցականները: Դաժանությունից ոչ ոք չէր շահում, բայց տուժում էր նրանց ծնած ժողովուրդը՝ կորցնելով ծաղկուն տարիքի իր զավակներին:

Մինչ Տաթևում տեղի էր ունենում արյունալի ողբերգություն, կարմիր բանակի զորամասերը շարունակում էին զարգացնել հարձակողական գործողությունները: Ջանգեգուրյան զորամասերի անսպասելի մահանջը Վայոց ձորում մեծապես վշտացրել էր Նժդեհին: 1920թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերից սկսած առաջին անգամ էր, որ մա բացահայտ դժգոհություն էր հայտնում իր զինվորներից և սպաներից:

Ապրիլի 16-ին Նժդեհը Գորիսից հետևյալ հեռախոսագիրն է հղում Մյունխի Արևմտյան ճակատի պետին.

«Այդ ի՞նչ եք անում. մինչև ե՞րբ պետք է շարունակվի ձեր մահանջը: Նստել և թշնամուն սպասել սխալ. կորստաբեր տակտիկա է: Ամփոփապես անցեք հարձակողականի: Աշխատեք մախաճոնությունը խել թշնամուց և միշտ լինել ակտիվ: Այդ առթիվ խոսեք Արարատյան զորամասերի պետերի հետ և գիտցեք, որ անվերջ մահանջներով դուք վտանգում եք մա և Լեռնահայաստանի դրությունը»³:

¹ "Заря Востока" (Тбилиси), 16 мая 1923.

² Նույն տեղում:

³ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորր» հանդես, 1923, րիվ 3, էջ 333:

Նկատի առնելով նահանջող ժողովրդի և զինվորների պարտվողական-խուճապային հոգեբանությունը՝ Նժդեհը ապրիլի 24-ին Արևմտյան ճակատ՝ Յուպոնին և Կուռույին ուղղում է հեթքական (թիվ 297) հեռախոսագիրը, ուր, մասնավորապես, ասված էր. «Նրևանից մինչև Գենվազ տեղի ունեցած նահանջները եղել են խուճապային, անկազմակերպ և բարոյալքող... Նկատի ունեցեք, որ այսուհետև այս երկրի ամեն մի թիզ հողը պիտի պաշտպանեք ամենակատաղի կերպով. եթե անգամ փամփուշտներ չլինեին, ապա պետք է կռվել ատամներով...»¹:

Բայց բարոյական հարվածն արդեն հասցված էր, գորամասերում տիրում էր խուճապային տրամադրություն: Ինչպես Մպարապետի հեռագրերը, այնպես էլ նրա այցելությունները ռազմաճակատ ի վիճակի չեղան ոգի ու եռանդ ներշնչելու ժողովրդին ու զինվորականությանը: Երբ 5000-ից ավելի զինվորականությունը տարերային շարժումով Սիսիան էր անցնում, մի քանի հարյուր զանգեզուրցի զինվոր միայնակ չէր կարող պաշտպանել Վայոց ձորի սահմանները: Դառնացած սրտով Նժդեհը դրանից մի քանի ամիս հետո գրել է. «...Ո՛ր թե միայն Նրևանից եկած զինվորությունն էր հուսալքվել, բույացել, անմարտունակ դարձել, այլև նրանց սպաներն ու գործընկերները. համարյա թե քիչ բացառությամբ, նույն հոգեկան դրությունն ու ապրումներն ունեին, նույն պարտվողական վիճակի մեջ էին: Էլ ո՞վ պիտի նրանց առաջնորդեր դեպի հաղթություն: Նրևանի շրջաններում ապստամբական ձգձգվող կռիվներն արդեն հոգնեցրել էին և միանգամայն անմարտունակ դարձրել այդ գորամասերը...»²:

Լուվի հետագա հաջողության հանդեպ թերահավատների թիվը օրեցօր մեծանում էր: Տասնամյակներ անց խուճապի ու սեփական ուժերի նկատմամբ կորցրած հավատի մասին իր խոհերը Նժդեհը ձևակերպել է այսպես. «Թերահավատությունն ահա իրական թշնամին. որին չհաղթահարած՝ հաղթանակ տոնած չէ և ո՛չ մի գոյավար:

Հաղթանակում կամ պարտվում է նախ ոգին, ապա հետո՝ նյութիդեն գենքը»³:

Սյունիքի հրամանատարությունը բազմաթիվ փորձեր արեց, որպեսզի փախչող գորամասերի գոնե մի մասը ամրանա Գնդեվազի

¹ Պ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորր» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333:

² Նույն տեղում:

³ Պ. Նժդեհ, Լեռնային գրառումներ, էջ 93:

շրջանում. բայց այդ բանը նրան չհաջողվեց: Ուրբան ցավալի էր, խուճապը հատկապես ավերների էր գործել սպանների մեջ: Արևմտյան ճակատի նոր հրամանատարը նշանակված Կուռոն, որի ռազմավարական արդեն գտնվում էր Սիսիանի տարածքի վերջին գյուղում՝ Բազարչայում, ի վիճակի չէր այլևս իր գործառնալը պահել Վալոց ձորում, ուստի շատ դեպքերում ստիպված էր անտեսել և Գորիսից եկող հրամանները:

Փրկության կոմիտեի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը, այցելելով Արևմտյան ռազմաճակատ, հանդիպումներ և գրույցներ էր ունեցել հրամանատարության հետ և իր տպավորությունների մասին գրել էր Սերգեյ Մելիք-Յուլյանին: Գրության մեջ նա, մասնավորապես, նշում էր. «Կուռոյի հետ երկար, շատ երկար և կտրուկ ու պարզ խոսեցի այդ (ռազմաճակատի դրության- Ա.Ս.) մասին: Նա դժգոհ է և Փրկության կոմիտեից, և իր մեծ ընկերներից, և քեզանից, և ձեր կառավարությունից, և Նժդեհից, և բոլորից, որ իրեն չեն գնահատել: Իմ կատեգորիկ հարցին՝ ի՞նչ է քո ուզածը, նա պատասխանեց.- Այսպիսի պայմաններում չեմ կարող, չեմ ուզում աշխատել:- Սա նրան պատասխանեցի, որ մեր կյանքի, մեր կառավարության և ընկերների պայմաններն այդ են, և ես քեզ համար չեմ կարող ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ գոհ լինես. բոլորս դժգոհ ենք, բայց ժողովրդին բողոքել չենք կարող: Նա պատասխանեց. «Տես կուսակցական մարդ չեմ, ես էլ ինձ համար մի մա՞րդ եմ հո»: Իմ վերջին խոսքն ևղավ՝ «ինչպես երևում է՝ չես ուզում աշխատել»: Նա պատասխանեց. «Այո, չեմ ուզում աշխատել և չպետք է աշխատեմ, խնդրում եմ ինձ ազատեք»:

«Այս հայտնելով քեզ,- այնուհետև գրում էր Արշ. Հովհաննիսյանը,- մնում է. առաջին՝ Նժդեհին հայտնես, որ, իմ կարծիքով, անպայման պիտի ազատել այդ մարդուն պաշտոնից, երկրորդ՝ դրա համար թող Նժդեհը կանչի նրան գեկուցման՝ յուր մոտ և ազատ կացուցանե յուր պաշտոնից: Իմ վերջնական եզրակացությունն է. Կուռոյին բոլորովին ազատել պաշտոններից և հայտնել, ուր ուզում է, կարող է գնալ, որ այդ մարդը հասկանա իրեն էլ, օրիշներին էլ: Այս բոլորը որքան շուտ կատարվի, այնքան լավ: Զորքի (գանգեգուրյան- Ա.Ս.) տրամադրությունը բարձր է, նա ուզում է կռվել, բայց ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ կռվեցնող չկա: Տես այս խնդրի առթիվ երկար չեմ գրում: Կուռոն ինքը մի շարք պատճառաբանություններով չի կատարել Նժդեհի հրամանը և այդ մասին, ինչպես ինքը հայտնեց, պատրաստ է բացատրություններ տալու Նժդեհին»:

Արշ. Հովհաննիսյանի այս գրությունը առավել ակնհայտորեն ցույց էր տալիս Տրեանից եկած հրամանատարության, ընդհան-

Վ. Նժդեհ, Լեոնիդադաստանի անկման պատմությունների մասին, «Նորր» հանդես, 1923, քիվ 3, էջ 334:

րապես սպալության բարոյական ծալրաստիճան ցածր մակարդակը: Կոռույի մասին Արշ. Հովհաննիսյանի կարծիքի առնչությամբ Նժդեհն ասում էր. «...Ու՞մ առաջնորդությամբ գործը (փախստական- Ա.Ս.) պիտի կռվի ելներ. ո՞վ պիտի նրան ոգի ու եռանդ ներշնչեր, երբ հրամանատարն ինքը չի ուզում աշխատել այդ ժողովրդի հետ միասին, որի մոտ գաղթելով նա յուր գլուխը փրկեց»¹:

Ջորքի և գաղթականության մի մասը դեռ ճանապարհին էր և չէր հասել Զանգեզուրի սահմաններին, երբ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ապրիլի 20-ին իր ամբողջ կազմով Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ հասավ Տաթև:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 21-ի երեկոյան, Փրկության կոմիտեն Տաթևի վանքում հավաքվեց պաշտոնական նիստի, որի օրակարգում դրված էր երկու հարց. 1. Կոմիտեն պիտի շարունակի՞ իր գոյությունը, թե՞ պետք է ինքնալուծարվի. 2. Արդյո՞ք Կոմիտեի լուծարումից հետո պետք է ստեղծել իշխանության նոր մարմին, թե՞ ոչ:

Առաջին հարցը հանգամանորեն քննարկելուց հետո որոշում ընդունվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ինքնալուծարման մասին:

Երկրորդ հարցի քննարկումն անցավ բուռն վիճաբանությունների մթնոլորտում, և ի վերջո որոշվեց Զանգեզուրում ունենալ երկու կառավարություն²:

Կառավարություններից մեկը Մյունիքինն էր՝ զուտ տեղական իշխանություն, տեղական գործերի համար: Սրան էին փոխանցվում նաև Փրկության կոմիտեի ներքին կառավարման լիազորությունները:

Մյուս կառավարությունը ստեղծվում էր Փրկության կոմիտեի հիմքի վրա: Նիստում որոշվեց Ս. Վրացյանին լիազորել՝ կազմելու «մեծ» կամ «Հանրապետական Հայաստանի կառավարություն»:³ Այս նոր կառավարությունը ներքին կառավարման ֆունկցիաներ չէր ունենալու, չէր խառնվելու Մյունիքի ներքին գործերին, այլ կոչված էր լինելու «Հանրապետական Հայաստանը ներկայացնելու արտաքին աշխարհի առաջ»⁴: Կառավարության պաշտոնավայր էր հայտարարվում Ղափանի Հանքերը:

¹ Է. Դեղեն, Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 334: Հարկ է նշել, որ դաշնակցական պատմական գրականության մեջ և գործիչների հուշերում երևանյալն ապստամբ գործերի հրամանատար, սպարապետ Կոռու (Թաթևյանյանի մասին տարբեր, շատ հաճախ մեկը մյուսին հավաստի, կարծիքներ են արտահայտված: Ա. Վրացյանը, օրինակ, գրել է. «Կոռուն ընթրում էր կազմության լրջությունը, բայց չէր կարող հաշվի չառնել և գործի ու իր շրջապատի տրամադրությունը: Դախ չունեի բնավ, համարժեք նախում էր իրականության երեսին և, իբրև կարգապահ և քաջ զինվորական, անվախ հետևում էր ճակատագրի տնօրինության» (Ս. Վրացյան, Կոռուի ուղիներով: Ի վերջո, դիմեր, ապրումներ (Ա հատոր), Եջ 240): Դանի որ Կոռույի մասին Նժդեհի և Վրացյանի տեսակետները տրամազդուրեն հակառակ էին, ուստի մենք վերապահ ենք գնահատական տալու զինվորական այդ գործի գործունեությանը:

² Է. Դեղեն, Լեոնի անցեալից. պատմական դիպեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 109:

³ Կոռու եղբուն, էջ 110, 115:

Նխուտից անմիջապես հետո Փրկության կոմիտեի մի խումբ անդամներ մասնավոր խորհրդակցության հավաքվեցին և նպատակահարմար գտան կյանքի կոչել Ս. Վրացյանի «Նախարարության կազմակերպությունը», այսինքն՝ մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատվելը գոյություն ունեցած նախկին դաշնակցական կառավարությունը, որի կազմը լրացվում էր երկու նոր նախարարներով՝ Լևոն Շանթ և Ա. Մաքսապետյան (երկուսն էլ արևմտահայեր)։

Նոր կառավարություն կազմելուց հետո Ս. Վրացյանը մեկնում է Տաթև՝ այնտեղից Պարսկաստան անցնելու համար։ Նա այնտեղ պետք է փորձեր ստանալ Ջանգեզուրին օգնություն ցույց տալու մասին «դաշնակիցների» հավաստիացումը։

Տաթևի շրջանում կենտրոնացել էր գաղթականության մտավորական մասը, որը ցերեկները հավաքվում էր վանքի բակում՝ ցուցակագրվելու։ Որոշում էր ընդունվել, որ առաջին հերթին Պարսկաստան է անցնելու հայ մտավորականությունը։

Արևմտահայ զորամասերը, ինչպես և զինված ու մարտունակ տարրերը, պիտի սպասեին հերթի։

Քառսը չխորացնելու համար Տաթևից մինչև Արաքսի ափը գաղթականությունը, Նժդեհի մշակած ծրագրի համաձայն, շարժվում էր քարավաններ կազմած՝ ինչ-որ մեկի զխավորությամբ։ Առաջին քարավանի մեջ էին Քաջագունին, Շանթը և ուրիշներ, որոնք որոշ առաքելություններով պիտի անցնեին Թավրիզ։ Այդ խմբի հետ էր նաև Նժդեհի ներկայացուցիչը, որ Ատրպատականի իշխանություններին, ավելի կոնկրետ՝ արքայական փոխանորդ խանին, տանում էր Գորիսից ապրիլի 26-ին Լեռնահայաստանի Սպարապետ Նժդեհի և Գլխավոր շտաբի պետ Նարինյանի մամակը։

Նամակում մանրամասն տրված էր Սյունիքում և նրա շուրջը ստեղծված ռազմաքաղաքական վիճակի նկարագրությունը, շեշտված էր, որ Սյունիքի գոյամարտը Պարսկաստանի հյուսիսային նահանգների համար ըստ էության պաշտպանական վահան է կարմիր բանակի զորքերի ներխուժման դեմ։

Այդ հանգամանքը նամակում շեշտված էր մի հիմնական մտահոգությամբ. որպեսզի պարսկական իշխանությունները արգելք չհանդիսանան երևանյան փախստականության և, առաջին հերթին, հայ մտավորականության՝ դեպի Պարսկաստան անցնելուն։ Քանի որ Լեռնահայաստանը հնարավորություն չունի պահելու ու կերակրելու գաղթող մտավորականությանը, ասված էր Նժդեհի նամակում, ուստի «այդ պատճառով խոնարհաբար խնդրում են Ձերդ արքայական բարձրության, կարգադրել թույլ տալու այդ մտավորական ուժերին, որոնք թվով մոտ 500 հոգի են և բաղկացած են մեծ մասամբ պրոֆեսորներից, ինժեներներից,

տեխնիկներից, ուսուցիչներից, բժիշկներից և իրավաբաններից. անցնելու հյուրընկալ Պարսկաստանի հողը և ժամանակավորապես պատսպարվելու Ձերդ արքայական բարձրության վեհաշուր հովանու տակ, Թավրիզում և նրա շրջակայքում, մինչև որ հանգամանքները նրանց թույլ կտան կրկին վերադառնալու իրենց հայրենիքը: Հարկավոր եմ համարում ավելացնել, որ այդ մտավորական ուժերը ծանր բեռ չեն լինի մեր բարեկամ Պարսկաստանի համար, որովհետև նրանք ունեն նյութական ապահովություն իրենց միջոցներով ապրելու»¹:

Ատրպատականի արքայական փոխանորդի ներկայացուցիչներ Սահրանգ և Մեևթի խաները հարգել էին տալիս 500 մտավորական հյուրընկալելու՝ Նժդեհի խնդրանքը:

Բայց հակառակ նահանջը կազմակերպված կատարելու Ձանգեզուրի իշխանությունների բոլոր ջանքերին՝ զաղթականության մեծ մասը խուճապով թափվեց Արաքսի ափը: Մեղրին այլևս գյուղ չէր, այլ մի հսկա բանակատեղի: Գետափի ավազի վրա կիսամերկ ու անոթի ընկած էին հարյուրավոր մարդիկ՝ ցերեկվա արևին և գիշերվա ցրտին: Եղան սովամահության շատ դեպքեր, բոլորին սարսափի էին մատնել խոլերայի բռնկման հնարավորության մասին խոսակցությունները²: Մեղրիում էին Արարատյան մտավորականությունը, սպայությունը, խմբապետները, նախկին նախարարներ, խորհրդարանի անդամներ և այլոք: Խաները, տազնապած գետի ափին խճողված բազմահազար բազմությունից, դադարեցրին գետանցը:

Երբ այդ մասին Մեղրիից տեղեկացրին Նժդեհին, նա վերստին անցավ Արաքսի ափը և իր մոտ, Մեղրի հրավիրեց բարեկամ խաներին ու բանակցությունների միջոցով հարթեց կնճիռը: Նորից սկսվեց անցումը Արաքսով դեպի Թավրիզ:

Թավրիզի հետ Ձանգեզուրի կապը իրականացվում էր Մեղրի-պարսկական ափի Դուզալ գյուղ-Մուժամբար հայկական գյուղ-Թավրիզ գծով: Դուզալում մեծ քանակությամբ պարենամթերքի գնումներ էին կատարվում Ձանգեզուրի համար: Այդ գործում մեծ օգնություն էր ցույց տալիս Ղարաղաղի խան Ամիր Արշաղի օգնական Մութալիմ խանը: Նրա օգնությամբ սուրհանդակներ էին մեկնում Ձանգեզուր և վերադառնում: Ապրիլից սկսած Պարսկաստան-Ձանգեզուր կապը ավելի արդյունավետ դարձավ: Ձանգեզուր էին գնում ու վերադառնում դիվանագիտական առաքելության և տնտեսական ամենատարբեր գործարքներ կատարելու նպատակով: Օրինակ, ապրիլին Ձանգեզուր էր մեկնել Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Ներսես Մկլիշ-Թանգյանի և որսայրը՝

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սինիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 141
«Ձանգ» (Թավրիզ), 1921, 8 մայիսի:

Սելիք-Թանգյան Սիմոն բեկը՝ երեք սպաների ուղեկցությամբ՝ կարևոր հանձնարարականով¹։

Գետանցը կապված էր մեծ վտանգների հետ։ «Կամուրջներ չհանդուրժող Արաքսը» հատկապես խիստ վտանգավոր էր Մեղրի գյուղի հատվածում։ Ժայռակոփ ափերով սեղմված, զարնանային հեղեղներից վարարած գետը վայրագ դողդյունով սլանում էր առաջ անգուսպ ու մոլեգին։ Բայց այն առավել կատաղի էր այդ տարի։ Գետն անցնելիս շատերը խեղդվում էին, որովհետև խոճուկ էր փոխադրության միջոցը։ Քանի որ Սյունիքը Պարսկաստանին միացնող կամուրջ Արաքսի վրա գոյություն չուներ, ուստի մյուս ափին կայրելի էր հայտնվել միայն, այսպես կոչված, «քելակի» վրա «նստած»։ Դա այժի փչած տիկերի վրա դրած տախտակի մի քանի բարակ կտորներ էին՝ ամրացրած պարաններով։ Հորդագած ու փրփրած գետի խենթ ալիքների վրա այդ «փոխադրամիջոցը» նման էր ջարդված խաղալիքի։ Երկու-երեք հոգով, երբում տախտակների վրա ծալապատիկ նստած, հանձնվում էին գետի հոսանքին։ Լաստավար պարսիկը թիանման երկար ձողով վարում էր լաստը, և այն, ջրի հոսանքի ուղղությամբ, դուրս էր գալիս մյուս ափ՝ որևէ տեղ։ Փրփրաբաշ ալիքների վրա անգզույշ մի շարժումը կարող էր անխուսափելի կործանման հանգեցնել²։ Եվ լինում էր. գետում բազմաթիվ խեղդվողներ եղան։

Երբ ապրիլ ամսին սկսվեց գետանցը, «քելակները» ընդամենը երկուսն էին և չէին բավականացնում նվազագույն պահանջը։ Քանի՜ օր ու ամիս պիտի տևեր հազարների գետանցը... Գետն անցնելու նպատակով գալով Մեղրի՝ ակադ. Ալ. Թամանյանը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի խնդրանքով մի քանի ճարտարագետների հետ նախաձեռնում է Արաքսի վրայով լաստագիծ (паром) անցկացնելու գործը, և դրա համար Հանքերից բերվում են երկաթե պարաններ։ Բայց չի հաջողվում անգուսպ գետը կամրջել, ուստի մոտ 100 օսմանյան ոսկի ծախսելուց հետո աշխատանքները դադարեցվում են։ Գաղափարից հրաժարվելու հիմնական պատճառն այն էր, որ գետում խեղդվել էր նաև այդ գործի տեխնիկական ղեկավար՝ ճարտարագետ Նորայր Իսահակյանը։ Մյուս հոգսը նորից մնացել էին «քելակները», որոնց թիվը դարձավ չորս³։ Դրանք մոտ երկու ամիս կրթկեկեցին Արաքսի վրա, մինչև որ վերջացավ գաղթականության անցը⁴։

Երևանյան գաղթի առաջացրած բարոյալքումից տեղական ժողովրդին հեռու պահելու համար պետք էր մի նոր արարքով

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊՄԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 10, ք. 14։

² Տե՛ս *Մ. Գրազնան*, Կեանքի ուղիներով, Գլխեր, դմբեր, ապրումներ (Ա հատոր), էջ 229-230, Զ հատոր, էջ 147։

³ Տե՛ս *Ք. Դեփեկ*, Լեյու պայրարեկ Է. Լեմահալաստանը, «Հայրենիք», 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 81, *Ք. Դեփեկ*, Ազատ Սիւնիք, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 142, *Ի. Մարգարան*, Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (յոշեր եւ ապրումներ), 1960, ապրիլ, թիվ 5 (411), էջ 67։

⁴ *Ք. Դեփեկ*, Լեյու պայրարեկ Է. Լեմահալաստանը, «Հայրենիք», 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 81։

գոտեպնդել նրան՝ ոչ միայն անկախ Հայաստանի գաղափարն ապրեցնելու նպատակով, այլև որպեսզի Սյունիքի հայությունը հոգեբանական մի նոր լիցք ստանար՝ դիմադրելու կարմիր բանակին և թուրք հորդաներին այնքան ժամանակ, մինչև որ մազապուրծ հայ մտավորականությունը կանցներ Պարսկաստան:

Լեռնահայաստանի անկախության ազդարարումը

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի լուծարումից և Հայաստանի նոր կառավարության ստեղծումից 5 օր հետո, Սյունիքի խորհրդարանի դիվանի հրավերով, 1921թ. ապրիլի 26-ին Տաթևի վանքում կայացավ Ինքնավար Սյունիքի հայ ազգաբնակչության 2-րդ (Արտակարգ) համագումարը, որտեղ 64 գյուղից ներկա էին 95 պատգամավոր և սպարապետ Նժդեհը¹:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարության նախագահ Գեղեոն Տեր-Մինասյանը, բացելով համագումարը, առաջարկեց ընտրել նախագահություն: Առաջադրվում են թեկնածուներ, տեղի է ունենում քվեարկություն: Համագումարի նախագահ է ընտրվում Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ՝ փոխնախագահ թժ. Մինասյանը, քարտուղարներ են ընտրվում Տ.Սազանդարյանը և Վ.Վարդապետյանը:

Բացելով համագումարը՝ նախագահ Ս.Մելիք-Յուլյանն ընդգծում է, որ այն ունի եզակի նշանակություն և կոչված է կարևոր դեր ունենալու Ինքնավար Սյունիքի պատմության մեջ:

Համագումարը հաստատում է հետևյալ օրակարգը. 1. Ինքնավար Սյունիքի դիվանի կազմի հրաժարականը, 2. Պարենավորումը, 3. Ինքնավար Սյունիքի սահմանադրության վերանշակումը, 4. Ազատ հողերի բաշխման հարցը, 5. Պաշտոնյաների վարձատրության մասին, 6. Դպրոցական գործ, 7. Պետական հարստության պահպանության մասին, 8. Նոր կառավարության (դիվանի) ընտրություն, 9. Համագումարում հարուցվելիք խնդիրներ:

Օրակարգի այս հարցերը պետք է լուսաբանվեին Նժդեհի, Սյունիքի խորհրդարանի և կառավարության հաշվետվությունների մեջ:

Զեկուցման համար խոսքը տրվում է Նժդեհին: Նա հանգամանալից հաշվետվություն է տալիս, կատարում է Ինքնավար Սյունիքի ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բազմակողմանի ու խոր վերլուծությունը, հանրագումարի բերում նախորդ համագումարից հետո կատարված աշխատանքները, առաջադրում է մոտակա ժամանակների հրատապ խնդիրները: Սպարապետի սպառնիչ զեկուցումից հետո

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 71:

համագումարի պատգամավորներն այնս ավելորդ են համարում լսել հաշվետու մյուս զեկուցումներն առանձին-առանձին և անցնում են մտքերի փոխանակության:

Այնուհետև քննարկվում է պարենավորման հարցը, որի մասին դարձյալ զեկուցում է Նժդեհը: Նա նկարագրում է տնտեսական ծանր կացությունը գավառում, բնակչության կրած տառապանքները, որոնք անրնդիատ խորանում էին Արարատյան դաշտից եկած հագարավոր գաղթականներին կերակրելու պատճառով:

Սյունիքը հացի մեծ կարիք ուներ՝ սկսած դեռ 1918 թվականից, երբ Անդրկովկասը մատնվել էր քառսի, երբ ծայր էին առել հայ-ադրբեջանական և հայ-վրացական բախումները, որի հետևանքով փակվել էին ճանապարհները, և լեռնաշխարհը կոլիպացել էր: Բայց եթե 1918-1919 թվականներին վիճակն ինչ-որ կերպ տանելի էր, ապա 1920թ. ամառվանից սովը չոքել էր զանգեզուրցիների դռանը: Միշտ է, 1920-ին կարմիր բանակի զորքերից խլած հացի պաշարների փոքր-ինչ մեղմել էին զանգաձային սովը: Նժդեհի պատկերավոր խոսքերով ասած զանգեզուրցին «հաց էր ճարել իր սրի ծայրով», բայց 1921թ. գարնանը նա նորից սոված էր:

1921թ. գարնան ամիսներին սովի սաստկացումը երկու պատճառների հետևանք էր. ա) Սյունիք թափված բազմազար գաղթականությունը արագորեն նվազեցնում էր զանգեզուրցիների հացի առանց այն էլ խղճուկ պաշարը. բ) Արաքսի վրայով Սյունիքից դեպի Պարսկաստան կամուրջ չիներ և այդ երկրից բավարար քանակությամբ հաց չստանալը: Աշխարհից կտրված երկրամասը դրսի օգնության որևէ հույս չուներ:

Այս պայմաններում սովը սաստկանում էր օրըստօրե, ժամառժամ: Շատ գյուղերի բնակիչների միակ սնունդը դաշտերի բանջարեղենն էր և արմտիքը: «Դիրքսպահ վաշտերը շատ ռազմաճակատներում ապրում էին վայրի շագանակի ալյուրից պատրաստած հացով,- նշել է Նժդեհը,- Գողթանը գործածեց անգամ կատվի և էշի միս:

Դաշտերում չմնաց ո՛չ աղվես, ո՛չ ագռավ: Դիրքսպահ գնդերի մի մասի պարտականությունը դարձավ որսով սնունդ ճարելը:

Դիրքսպահ զինվորությունը զինված և գործուն վիճակի մեջ՝ դեռ մի կերպ կարող էր լրացնել իր սղոթալիկ սնունդը: Նրանք էին երկնքի թռչունները, վայրի գազաններից՝ հովազը, արջը, նրանք էին վայրի պտուղները»¹: Սպառվելու վրա էր ռազմամթերքը: Նման դժնդակ պայմաններում, ասում էր Նժդեհը, բանակները զոռե ժամեր դիմադրելու փոխարեն, բշնամու անարգանքին են հանձնում իրենց դրոշակները, «տեղի են տալիս կառավարությունները», բայց «այդուհանդերձ չլքեց իր վահանը», քանզի նրա մարմնում «ցեղի հրաշագործ ոգին» էր: Կրելով գերմարդկային տառապանքներ՝ նա

¹ Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 89:

զարմանալիորեն չէր ընկճվում, չէր թուլացնում բազուկը. շարունակում էր ամուր բռնած պահել զենքը¹:

Համագումարին տված հաշվետվության մեջ Նժդեհի պատգամավորներին տեղեկացնում էր, որ հացի չնչին պաշարները ինչ-որ չափով լրացնելու համար Ինքնավար Սյունիքի իշխանությունները 1921 թ. զարմանք մի շարք փորձեր են արել հաց հայթայթել հարևան ադրբեջանական թուրքաբնակ և քրդաբնակ Ավդալարի, Կուբաթլիի, Ջանգեղանի, Ջիբրայիլի շրջաններում: Այդ նպատակով մարտի 21-ին Ադրբեջանի մոտակա գյուղերից Գորիս Էին հրավիրվել էրեք մարդ՝ Էյվազբեկովը Էյվազլար գյուղից, Հաջի Հաշիմը՝ Շուռնուխից և մեծահարուստ Քերրայայ Աղամամեղը՝ Մեյլիք-Ահմեդլի գյուղից, որոնց հետ Նժդեհի հանդիպել և առաջարկել էր համեմատաբար բարձր գներով հացահատիկ վաճառել: Սրանք համաձայնել էին, բայց վերադառնալով իրենց գյուղերը՝ ադրբեջանական իշխանությունների սպառնալիքների տակ հրաժարվել էին կատարել տված խոստումը: Նման մեկ այլ խորհրդակցություն ապրիլի 6-ին հրավիրվել էր Դափանի Ագարակ գյուղում, որտեղ Խոջախան, Սինջևան, Խորամա, Իսկևնդերբեյլի, Դոնդալյու և այլ գյուղերից եկել էին ոչ քիչ թվով հարուստ թուրքեր Շահումովաբեկ Քալանթարովը, Բախլյու Էֆենդի Բեհչետին և ուրիշներ: Խորհրդակցությանն անձամբ եկել էր մասնակցելու Նժդեհի: Այստեղ ևս հացահատիկ վաճառելու խոստումներ էին եղել, որոնք նույնպես չէին կատարվել:

Բնակչության և գյուղի պարենավորումը համարելով առաջնություն՝ համագումարը տեղի պաշտոնյաներին ցուցում տվեց՝ խիստ կազմակերպված կատարել հացահատիկի հումքը, հացը հավաքել անկորուստ, միաժամանակ միջոցներ հայթայթել Պարսկաստանից լրացուցիչ հացահատիկ կամ ալյուր ձեռք բերելու համար:

Պարենավորման խնդրի վերաբերյալ համագումարի միաձայն ընդունված հայտարարության մեջ ասված էր.

«Պարենավորման համար Սպարապետը հայտարարում է, որ մինչև նոր հումքը հնարավոր է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ նյութական օգնությամբ հաց ձեռք բերել և միաժամանակ ըստ հնարավորության աշխատել կազմակերպել պետական տրանսպորտը և ժողովրդին ազատել փոխալրական ծանր պարտականությունից»²:

Այնուհետև ըմբարկվում է կառավարման մարմիններ կազմելու ձևի և սկզբունքների հարցը: Պատգամավորների ելույթներից հետո ձայների մեծամասնությամբ համագումարը որոշում է.

¹ Գ. Նժդեհ, Զեյնի ոգու շարժը, Մոխր, 1932, էջ 32:

² Կատիկ Եսին Ս. Դադալյանի գլխավորած Փրկության կոմիտեն՝ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 11:

1. «Խնքնավար լեռնաշխարհ Ազատ Սյունիքը» հայտարարել անկախ պետություն և այն վերանվանել Լեռնահայաստան, որի մեջ մտնում են Ջանգեզուրը, Վայոց ձորը (Գարալագյազ) և Լեռնային Դարաբաղը: Գորիս քաղաքը համարել Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք:

2. Քանի որ նորաստեղծ պետությունն ազդարարվում էր հանրապետական և ժողովրդավարական, ուստի այն պետք է ունենալու համապատասխան հաստատություններ՝ պառլամենտ, նախարարների խորհուրդ և ինքնիշխանությանը բնորոշ մյուս հատկանիշները:

3. Համագումարը հայտարարել Լեռնահայաստանի վարչապետություն՝ նախարարների խորհուրդ: Կառավարության անդամներին հետախուռ անվանել նախարարներ:

4. Վարչապետ ընտրել Սպարապետին՝ նրան վերապահելով նոր կառավարության կազմի ընտրությունը:

Կուռույի գործերը պետք է մնային նոր կառավարության տրամադրության տակ. Բազարչայում¹:

Համագումարում հարց է բարձրացվում սպարապետ Նժդեհին գորավարի (գեներալի) աստիճան շնորհելու մասին: Մտքերի և կարծիքների փոխանակումից հետո խորհրդարան-համագումարը միաձայն որոշում է գնդապետ Նժդեհին շնորհել գորավարի աստիճան և նրան պարգևատրել «Խուստուպյան արծիվ» երկաթե շքանշանով²:

Համագումարը, այնուհետև, օրակարգի համաձայն, ապրիլի 27-ին որոշում է նոր կառավարության կազմը: Նժդեհը համագումարի հաստատմանը գրավոր ներկայացնում է կառավարության՝ յոթ մարդուց բաղկացած հետևյալ կազմը.

1. Գ.Նժդեհ վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար, 2. Ս.Մելիք-Յուլյան՝ ներքին գործոց, 3. Հ.Տեր-Հակոբյան՝ պարենավորման, 4. բժիշկ Մ.Սիմասյան՝ խնամատարության, 5. Հովհ. Տեհեճյան՝ արդարադատության և լուսավորության, 6. Ավ.Օհանջանյան՝ հաղորդակցության և փոստ-հեռագրի, 7. բժիշկ Ս.Եղիազարյան՝ ֆինանսների նախարար³:

Կառավարության կազմը հաստատելուց հետո մի ժամով հայտարարվում է ընդմիջում, որից հետո կարդացվում և ընդունվում է Լեռնահայաստանի գործին ու ղեկավարներին ուղղված՝ հետևյալ բովանդակությամբ՝ համագումարի ողջույնի ուղերձը.

«Համագանգեզուրյան Տաթևի 2-րդ Խորհրդարանը սրտանց

¹ Տե՛ս Մ. Կրպակյան, Կեսերի ուղիներով, Դիպեր, դմբեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 178

Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Լճ պատասխանը, էջ 30 (տողատակ):

² ՀՀ ՆԱԿԿԿԸ, ք. 114, գ. 2, գ. 3, ք. 150, տե՛ս նաև Գ. Կրպակ, Մոտիկ անցնելից, պատմական դիպեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 16, Մ. Կրպակյան, Կեսերի ուղիներով, Դիպեր, դմբեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 235, Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, քիվ 10 (34), էջ 139:

ողջունում է իր կուռ, անհաղթելի և տոկուն բանակի ռազմիկներին և լիահույս է, որ այդ անհաղթ բանակը, որ մինչև օրս իր փառապանծ հաղթանակներով աշխարհին է զարմացրել, այսուհետև էլ պատ-
րաստ կը լինի նոր հրաշքներ, նոր զարմանքներ ցուցադրելու քաղաքակիրթ աշխարհին, իր կատարյալ և վերջնական հալովածը տալով հայ աշխատավորության թշնամիներին:

Կազմված է կառավարություն:

Մեր ինքնավար Սյունիքն այսուհետև կոչվելու է Լեռնա-
Հայաստան, որն իր քաջարի գործով, իր անպարտ առյուծասիրտ մարտիկներով սպառնալիք պետք է լինի մեր բոլոր թշնամիների համար:

Մեր ազատարար սպարապետ Նժդեհին տրված է գորավարի տիտղոս և «խուստուպյան արծիվ» շքանշան:

Այս սուրբ տաճարում նա ուխտեց և իր սրբազան խոսքն ասաց ձեզ հետ միասին, սև օրվա համար հայության բաժին համարված Սյունիքը դարձնել հայության վերածնության օրրան»¹:

1921 թ. մայիսի 1-ին Լեռնահայաստանի կառավարությունը Գորիսում հանդես եկավ Գեկլարացիայով: Կառավարությունը հայտարարում էր, որ «իր առաջնակարգ պարտքն է համարում լսելի երկրի բոլոր ուժերը գորացնելու մեր հայրենիքի ինքնապաշտպանության ռազմական կորովը. Լեռնահայաստանը պետք է լինի ամուր հենակետ մոտ ապագայում Մայր Հայաստանը թշնամի տարրերից ազատելու համար»²:

Կառավարությունն իր կարևորագույն խնդիրներից էր համարում պարենավորման գործի արմատական բարելավումը, գյուղացիական տնտեսությունների արագ զարգացումը: Մյուսամասնակ ազդարարվում էր կառուցել իրավական պետություն՝ «մոտեցնելով ժողովրդին և մասշեյի դարձնելով դատավարությունը, զարկ տալ ժողովրդի լուսավորության գործին՝ կազմակերպելով նորանոր դպրոցներ, անգրագետների դասընթացներ, դասախոսու-
թյուններ, գրույցներ, երեկոյաններ և տարածելով գրավոր հյուստարակություններ: Կառավարությունը ջանք չի խնայելու հանրային առողջապահությունը և բժշկական օգնությունը ղնելու ավելի լավ հիմքերի վրա»³:

«Լեռնահայաստանի կառավարության ղեկարացիայում» շեշտված էր հարևան ժողովուրդների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման հրամայականը: «Լեռնահա-
յաստանի կառավարությունը պետք է ջանա սերտ բարեկամական, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել մեր երկրի սահմաններում բնակվող և սահմանամերձ ազգությունների,

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 11 և շրջերես:

² *Արագած*, Կեանքի ուղիներով. Դեպքեր, դեմքեր, տարրմներ, Զ հատոր, 19 233

³ Նույն տեղում, 19 234:

մանավանդ թուրք ժողովրդի հետ: Տնտեսական և առևտրական փոխհարաբերությունների զարգացումը ավելի ևս կնպաստի հայ ժողովրդի մերձեցումին թուրք, պարսիկ և տաճիկ ժողովուրդների հետ: Կառավարությունը մաս պիտի ձգտի ապահովել միջազգային բոլոր բարեկամ ուժերի օժանդակությունը մեր ազգային դատի բարեհաջող յուծման համար»¹:

Կառավարությունը վստահ էր, որ ժողովրդի միական աջակցության պայմաններում ինքը կարող է կատարել իր առաքելությունը: «Լիափույս լինելով, որ Լեռնահայաստանի ազատատենչ ժողովուրդը և պարտաճանաչ պաշտոնությունը ոչ մի ջանք չեն խնայի ընդառաջ գնալու և բոլոր ուժերով աջակցելու կառավարությանը՝ համագումարի կողմից նրա վրա դրած պարտականությունները կատարելիս, մաս վստահ լինելով, որ Սյունյաց Աշխարհի հերոսացած Դավիթ-բեկյան զորքերը, միացած բուն Հայաստանի զորամասերի հետ, նորանոր սխրագործություններով պլ:տի զորավիզ հանդիսանան կառավարությանը, իրենց Սպարապետի ղեկավարությամբ՝ Լեռնահայաստանի կառավարությունը ստանձնում է երկրի ծանր ղեկը»²:

Այսպիսով, 1921թ. ապրիլի 27-ից մի փոքր լեռնաշխարհում կողք կողքի գոյություն ունեին դաշնակցական երկու կառավարություններ՝ Սիմոն Վրացյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության նոր կառավարությունը և Լեռնահայաստանի հանրապետության նոր կառավարությունը՝ Գարեգին Նժդեհի վարչապետությամբ: «Մի կտոր հողի վրա երկու կառավարություն»³,

հեզմանքով գրում էր նշանավոր դաշնակցական գործիչներից մեկը:

Նժդեհը նշում էր, որ Լեռնահայաստանի ստեղծման նպատակը «ոչ թե Սյունիքի անկախ գոյությունը երկարացնելն էր», «այլ որպեսզի այդ ապստամբ երկրամասին հնարավորություն տրվեր մի որոշ ժամանակով ևս դիմագրավելու իրեն օղակող բշնամիներին», մինչև որ Երևանից փախչող հայ մտավորականությունը, երկրից հեռացող արևմտահայ զորամասերը, սպայության մեծագույն մասը, խմբապետների մի որոշ մասը անցնեն Պարսկաստան»⁴:

Արաքսի հայկական ափին՝ Մեղրի գյուղի դիմաց, շարունակում էին խոնվել հազարավոր զաղթականներ:

Նժդեհը ստիպված էր երկրորդ անգամ անցնելու Արաքսը և անձամբ տեսնվելու պարսից իշխանության ներկայացուցիչների և իր բարեկամ խամների հետ: Պարսկական կողմն այն մտա-

¹ *Վրացեան*, Կեանքի ուղիներով / Էպիքեր, դիմեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 234:

Նոյն տեղում, էջ 235

² ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ. Գ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 59:

³ *Նժդեհ*, Լեյոյ պարբերակ Լեռնահայաստանի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 80:

հոգությունն ուներ, որ Սյունիքից Արաքսն անցնողների մեջ մեծ թիվ կարող են կազմել զինվորական ուժերը: Դա նրան հիմք էր տալիս կարծելու, որ զանգեզուրցիները որոշել են դադարեցնել կռիվը կարմիր բանակի դեմ, այն դեպքում, երբ իրենք հույս ունեին, որ Սյունիքը ի վիճակի է լինելու կանգնեցնել բոլշևիկների առաջխաղացումը և նրանց հեռու պահել պարսկական սահմանից:

Նժդեհին հարկ եղավ բազմիցս հավաստիացնելու պարսկական իշխանությունների ներկայացուցիչներին, որ Սյունիքը չի մտածում տեղի տալու, որ արարատյան գաղթականությունը փոխադրվում է Պարսկաստան ոչ թե Սյունիքը վտանգված լինելու պատճառով, այլ որովհետև այնտեղ հաց չկա: Բացառված համարելով Սյունիքի անձնատվությունը՝ Նժդեհը նշում էր, որ ինքը իր զինված ուժերի հետ «մինչև վերջին փամփուշտը» կռվելու է անկախության համար:

Իր բարեկամ խաների հետ զրույցների ընթացքում պարզվեց նաև, որ որոշ մութ ուժեր պարսկական ափում սաղորդի լուրեր են տարածել, թե ինքը Նժդեհը, պատրաստվում է լքել Ջանգեզուրը և անցնել Պարսկաստան: Այս տեղեկությունը հատկապես խիստ բացասաբար էր անդրադարձել պարսկական կողմի վրա, որի և որոշել էր փակել գետանցը:

Թյուրիմացությունները պարզելուց հետո վերսկսվեց գաղթականության անցը Արաքսի վրայով¹: Նժդեհի վերադարձով Գորիս:

«Ահա թե նաև ի՞նչ պատճառներով 3-4 ամիս ևս անհրաժեշտ էր դառնում երկարածգել Ազատ Լեռնահայաստանի գոյությունը»², - գրել է Նժդեհը:

Ջանգեզուրը խաղաղ միջոցներով խորհրդայնացնելու՝ Երևանի նոր ջանքեր: Միսիանի բանակցությունները

Արդեն 1921թ. ապրիլի վերջերին կարմիր բանակը պատրաստ էր վճռական նոր հարձակումով գրավել Ջանգեզուրը:

Բայց այդ ժամանակ դա չարվեց, և ռազմական գործողությունները ժամանակավորապես հետաձգվեցին: Հիմնական պատճառը վատ եղանակներն էին: Նախորդ տարվա աշնանն էլ Ջանգեզուրում կարմիր բանակի զորամասերի կրած ծանր պարտությունները շատ բանով պայմանավորված էին խիստ անբարենպաստ եղանակով. երկարատև հորդառատ անձրևներ, ամպամածություն և, վերջապես, նոյեմբերյան ճրճքան սառնամանիքներ: «Չմռանը Ջանգեզուրի վրա հարձակվելի ծայրահեղ դժվար էր և մեզանից կպահանջվեր մեծ զոհեր»³ «Պրավդա Գրուզիի»

¹ Գ. Նժդեհ, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 81

² Ն. Մուստիկով

³ "Правда Грузии" 2 июля 1921

րելորում գրում էր Հայկոմկուսի ղեկավարներից մեկը: Բայց ոչ միայն ծնունդը: Բանակի հրամանատարությունը հաշվի էր առնում, որ ապրիլ-մայիս ամիսներին Ջանգեզուրում լինում են հուրդառատ անձրևներ և թանձր մառախուղ, մի բան, որ կարող էր նորից արգելք լինել կռիվների հաջող ծավալմանը:

Ռազմական գործողությունների հետաձգումը հետապնդում էր նաև մի ուրիշ նպատակ: Խորհրդային Հայաստանը օդի ու ջրի պես կարիք ուներ խաղաղ տնտեսական աշխատանքի: Հանրապետության շահերը պահանջում էին բոլոր ուժերը գորահավաքի ենթարկել, բայց ոչ թե ռազմական նոր գործողությունների ձեռնարկելու, այլ երկիրը քայքայվածությունից դուրս բերելու համար:

Ահա թե ինչու Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկում, որպեսզի Ջանգեզուրի հարցը լուծվի խաղաղ ճանապարհով, գավառը մայր երկրին միացվի առանց նորից արյուն թափելու: Նա գիտեր, որ ռազմական յուրաքանչյուր գործողություն վնասում է ամենից առաջ հայ աշխատավորությանը, Ջանգեզուրի և Վայոց ձորի գյուղացիության տնտեսությանը: Ռազմական գործողությունների վայրերում էլ հարկավոր կլինեք գումարել գորախմբեր, կերակրել զինվորներին, հայ շինականներից պալոնների ու զենքի փոխադրության համար խլել սայլերն ու լծկանները և այլն: Այդ բոլորից մեծապես կտուժեին աղքատ հայ գյուղացիները: Հենց նկատի առնելով այդ հանգամանքները, Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ջանում էր որքան կարելի է արագ վերջ տալ պատերազմական վիճակին և Ջանգեզուրը խորհրդայնացնել բանակցությունների միջոցով¹:

Նշենք նաև, որ Հայաստանում կատարվող դեպքերը լրջորեն մտահոգել էին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը, որն սկսել էր աշխույժ միջամտել նորաստեղծ հանրապետության ներքին կյանքին: Մոսկվայից Հայաստանի բոլշևիկներին խորհուրդներ էին տրվում՝ որդեգրել նոր գործելաոճ: Կենտրոնի այդ վերաբերմունքը շուտով արտահայտվեց Հայաստանի բոլշևիկների գործելակերպի մեջ: ՀՍԽՀ կառավարությունն արդեն խիստ անհանգստացած էր, որ ապրիլի 25-ին փախստականների առաջին խումբը, հասնելով Մեղրի, անցել էր Արաքսից այն կողմ՝ Պարսկաստան²: Մեղրիում հերթի էին կանգնել գետն անցնել զանկացող նորանոր խմբեր:

Ինչպես ասվեց, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից ապրիլի 10-ին ընդունած դեկրետը, դրա երկրորդ կետի համաձայն, չէր տարածվում Փրկության կոմիտեի անդամների և Փետրվարյան ապստամբության մյուս առավել ակտիվ ղեկավարների վրա:

¹ Երբ մասին տես ՀՀ ՆԳՆԳՊԸ, ք. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 20-ի նյութեր, ՀՀ ՆԳՆԳՊԸ, ք. 113, գ. 3, գ. 10, ք. 11:

Այս հանգամանքները հաշվի առնելով՝ Հայաստանի Հեղկոմը ապրիլի 23-ին, այս անգամ միայն Ս. Կասյանի և Ա. Մռավյանի ստորագրությամբ, լույս է ընծայում երկրորդ ղեկրետը, որով չեղյալ էր հայտարարվում նախորդ ղեկրետի 2-րդ կետը, ազդարարելով համամերում, այսինքն՝ ներումը տարածվում էր բոլորի, այդ թվում նաև՝ Փրկության կոմիտեի անդամների վրա:

Ի լրումն և ի փոփոխություն նախորդ ներման ղեկրետի՝ ընդհանուր ներման այս ղեկրետով Հայաստանի Հեղկոմը հայտարարում էր.

«1. Ազատ համարել քաղաքական ամեն տեսակի և ձևի պատասխանատվությունից առանց բացառության բոլոր նրանց, ովքեր որևէ կերպ պայքարել են Հ.Ս.Խ. Հանրապետության դեմ՝ անկախ նրանց անմիջական գործերից, կոչումից, դիրքերից, պաշտոնից:

2. Բոլոր այս քաղաքացիներին վերահաստատել իրենց ամբողջ իրավունքների մեջ:

3. Պարտավորեցնել Հ. Ս.Խ. Հանրապետության բոլոր զորական և քաղաքացիական հիմնարկություններին ու պաշտոնյաներին՝ անհապաղ և անշեղ գործել ներկա ղեկրետը՝ ազատելով վերոհիշյալ քաղաքական գործիչներին ու քաղաքացիներին ինչպես բանտարկությունից, կալանքից և աքսորից, մույնպես և այլ տեսակի որևէ հետապնդումից:

4. Մույն ղեկրետը գործադրության ուժ է ստանում իր հրատարակման օրվանից և հեռագրով հաղորդվում է Հայաստանի Մոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության բոլոր զինվորական և քաղաքացիական հիմնարկություններին ու պաշտոնյաներին ի գործադրություն»¹:

Այս ղեկրետը սովորական հայտարարություն չէր, այլ նաև սրտառույչ կոչ էր՝ ուղղված բազմահազար փախստականներին. Վերադարձե՛ք, իզուր եք փախել. Հայաստանում տեղ կա բոլորիդ համար. Վերադարձե՛ք շենացնելու ամայացած Նրևանը. Վերադարձե՛ք լծվելու սոցիալիստական հայրենիքի շինարարության գործին. Կարող եմ վերադառնալ բոլորը, բոլորը, բացի մեկը, երկուսը²

«Ընդհանուր ներում» վերտառությամբ հուղվածում «Կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ կառավարության երկրորդ ղեկրետը շատ-շատերի համար քաղաքական իմաստով կարող է անհասկանալի լինել: «Շատերը կարող են կարծել, թե ղեկրետը հետևանք է որևէ գաղտնի հետին մտքի և հայտարարված է ժո-

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, ք. 3, ք. 142:

² «Կոմունիստ», 1921, 24 ապրիլի, տես նաև՝ *Գ. Նոյնի*, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 143:

դովորին քննցնելու, հիմարացնելու նպատակով: Այսպես խոսողներ կգտնվեն և նրանք կարող են հեշտ հավատացող մարդկանց մոլորեցնել»: Ընդհանուր ներման նպատակը, շեշտում էր թերթը, փախստական զանգվածներին, նաև ապստամբության ղեկավարներին վերադարձնելն է և նրանց խաղաղ շինարարական աշխատանքի մեջ ներգրավելը¹:

Դեկրետի շուտափույթ և լիակատար իրագործման համար Հեղկոմը ստեղծեց հատուկ մի հանձնաժողով հետևյալ կազմով. Արտաշես Կարինյան, Սիմոնիկ Փիրումյան և ՀՄԽՀ արդարադատության ժամանակավոր ժողովրդական կոմիսար Աղասի Վարդանյան²:

Ընդհանուր ներման ղեկրետն ամենուրեք լայն արձագանք գտավ: Այսպես, ապրիլի 27-ին Հայաստանում Իտալիայի ներկայացուցիչ սինյոր Գորինը Հանքերում (Ղափան) կուտակված Արարատյան փախստականներին դիմեց հետևյալ բաց նամակով.

«Որպես Իտալիայի ներկայացուցիչ այստեղ հասնելով՝ ես մեծ ցավով տեղեկացա, որ ազգաբնակչության մի մասը գաղթել է դեպի Ջանգեզուր: Կառավարությունը, սրբագրելով իր առաջին մասնակի ներման ղեկրետը, այսօր նոր հրատարակեց մի ընդհանուր լրիվ ներում՝ առանց որևէ մեկին դուրս թողնելու, և ինձ տվեց ցանկալի երաշխիք, թե բոլոր վերադարձողները պիտի հարգվեն: Հայաստանի երջանկության համար ես ցանկանում եմ ձեր վերադարձը դեպի Նրեան. ես կանեմ ինչ որ կարող եմ, որպեսզի դուք հարգվեք և ապահով լինեք»:

Հայհեղկոմի վերջին հրամանագիր - կոչի բարոյահոգեբանական ուժգին ազդեցություն գործեց հատկապես գաղթի ճանապարհին գտնվող փախստականների և նահանջող զորամասերի վրա՝ ոգևորելով նրանց: Վայոց ձորում բոլշևիկների կողմն անցավ Կոտայքի վաշտը, ելկու օր անց նույն կերպ վարվեց մի կիսավաշտ, հետո լրիվ կազմով դիրքերը թողեց և հեռացավ Նոր-Բայազետի գումարտակը:

Քանի որ ներումը տարածվում էր նաև Պարսկաստան անցած բոլոր անձանց վրա, ուստի բոլշևիկների հորդորները պարարտ հող էին գտնում նաև Արաքսից այն կողմ՝ Թավրիզում և նրա շրջակա այն բնակավայրերում, ուր կային փախստականներ³:

Հնչակյան կուսակցության Թավրիզի օրգան «Ջանգ» թերթը ընդհանուր ներման մասին ղեկրետի առթիվ հանդես էր եկել «Կառավարության և հայրենիքի ձայնը» խմբագրականով, ուր ասված էր. «... Բնավեր դառած, ոսկե երազներից հիասթափված մեր գաղթականության համար հանգստացնող և բերկրալից ձայն է

¹ «Կոմունիստ», 1921, 26 ապրիլի.

² Նույն տեղում, 23 ապրիլի.

³ Վ.Միսախյան «Արապարձը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 49:

⁴ Գ.Նժդեհ, Աղասի Միրնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (74), էջ 144:

յալում: Այդ ծայրը գալիս է հայ հայրենիքից և նոր կառավարությունից: Դա վեհանձնության, իմաստուն քաղաքականության ծայրն է, որին պետք է արձագանքել օր, ժամ և րոպե առաջ: Դեպի՝ հայրենի հորիզոնները, դեպի հայրենի անուշ հողը ահա քե ձեզ՝ Թավրիզ թափված Նրևանի տարազիրներ, ինչ է ասում նոր կառավարությունը իր ողջունելի ներման ղեկրետով»¹:

Թեև ներման մասին Հայաստանի Հեղկոմի զույգ ղեկրետները սկզբնական շրջանում չէին տալիս սպասված արդյունքները, բայց դրանից հետո էլ Հայաստանի կառավարությունը շղաղարեցրեց փախստականներին ետ բերելու և Ջանգեզուրի հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու փորձերը:

Նրևանից եկած մի շարք առաջարկներից հետո Լեռնահայաստանի կառավարությունը, վերջապես, համաձայնեց Ջանգեզուրի հետագա ճակատագրի հայցով բանակցել խորհրդային կողմի հետ:

Հայաստանի Հեղափոխական կոմիտեի որոշմամբ ապրիլի վերջերին կազմվեց 5 մարդուց բաղկացած մի պատվիրակություն, որը պիտի աշխատեր խաղաղ բանակցությունների միջոցով վերջ տալ Ջանգեզուրի ապստամբությանը: Պատվիրակության կազմի մեջ էին. Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից՝ Արտաշես Կարինյանը (պատվիրակության ղեկավար) և Վասիլի Մելնիկովը (կարմիր բանակի ներկայացուցիչ), ինչպես նաև Նրևանի քաղաքացիների կողմից երեք ոչ բոլշևիկներ՝ Դավիթ Անանունը, Ալոն և Հ. Մելիքյանը²: Վերջին երեք անձնավորություններն իրենց կողմից պիտի արագացնեին բանակցությունների ընթացքը և Հայաստանի մտավորականության կողմից Ջանգեզուրի իշխանություններին խորհուրդ տալին համաձայնության գալ Նրևանի հետ: Միաժամանակ այդ մտավորականները պիտի ցույց տալին, որ խորհրդային իշխանության մասին Ջանգեզուրում տարածվող լուրերը միանգամայն անտեղի են ու անհեթեթ: Հայաստանի կառավարությունը գտնում էր, որ Նրևանի մտավորականության կողմից ուղարկած ոչ բոլշևիկ պատվիրակները կարող կլինեն փարատել սխալ կարծիքներն ու պլոպոկացիոն լուրերը:

Արդեն այն հանգամանքը, որ Նրևանի կառավարությունը Ջանգեզուր էր ուղարկում նաև ոչ բոլշևիկների, նշանակում էր, որ Խորհրդային Հայաստանը, հիրավի, ցանկանում էր Ջանգեզուրի խաղաղության համար գործադրել բոլոր ջանքերը:

Հայաստանի Հեղկոմը հետևյալ մանդատն է տալիս Ա. Կարինյանին.

«Սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստանի Հանրապե-

¹ «Զանգ» (Թավրիզ), 1921, 8 մայիսի:
² ՀՀ ԿԳԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, ց. 61, ք. 20:

տուրյան Ռազմահեղափոխական կոմիտեն լիազորում է ընկ. Արտաշես Կարինյանին բանակցություններ վարել Լեռնային Հայաստանի և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կառավարությունների և հրամանատարության հետ՝ զինվորական գործողությունները դադարեցնելու մասին:

Ընկ. Կարինյանին սուրվում են արտակարգ լիազորություններ՝ մշակելու զինադադարի պայմանները և վերջնականորեն դադարեցնելու զինվորական գործողությունները»¹:

Մանդատը ստորագրել էին ՀՍԽՀ Ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահի տեղակալ Պողոս Մակինցյանը, անդամ Ասքանազ Մռավյանը և գործերի կառավարիչը:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարական պաշտոնաթերթը գրում էր, որ բանվորագյուղացիական իշխանությունը այդ քայլին դիմում է ոչ թե նրա համար, որ թույլ է: Կարմիր բանակը շատ հեշտ կարող է տապալել Զանգեզուրի կառավարությունը և ճնշել ապստամբությունը, բայց նա խուսափում է դրանից, որովհետև քաջ գիտակցում է, որ ամեն մի ռազմական գործողություն ամենից առաջ հարվածում է հայ աշխատավորների. տվյալ դեպքում՝ Դարալագյազի և Զանգեզուրի գյուղացիական զանգվածների տնտեսությանը: Ռազմական գործողությունների վայրերում հարկ է լինում կազմակերպել նոր գործամասեր տեղի բնակիչներից, կերակրել զինվորներին, խել գյուղացիներից պարեն և անասնակեր, զենքի փոխադրության համար էկզեկուցիայի ենթարկել շինականների սայլերը, լծկանները, գրաստները: «Եվ ահա, նկատի ունենալով հենց այդ բոլորը, մեր կառավարությունը հանձնարարում է իր պատգամավորներին՝ որքան կարելի է արագորեն ուղևորվել Զանգեզուր և բանակցությունների միջոցով վերջ տալ ռազմական գործողություններին»²:

Պատգամավորությունը լրիվ կազմով Երևանից դուրս է գալիս մայիսի 1-ին և մայիսի 3-ին հասնում մերձճակատային Հերիեր գյուղը: Նույն օրը Երևանի մտավորականության երեք ներկայացուցիչները այստեղից ուղևորվում են տասը վերստ հեռավորության վրա ընկած Գնդեվազ գյուղը, ուր գտնվում էր Վալոց ձորի գավառապետ և տեղի դաշնակցական զորամասերի հրամանատար Յապոնի շտաբը: Այդ նույն օրը մտավորականության պատվիրակները հասնում են Գնդեվազ, իսկ Հայաստանի կառավարության պատվիրակները Ա. Կարինյանը և Վ. Մելիկովը, մնում են Հերիերում:

Մայիսի 3-ին Դ. Անանունը Հերիեր Ա. Կարինյանին է ուղարկում հետևյալ երկտողը.

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԳԼԷ, ք. 113, գ. 3, գ. 61. ր.
«Խորհրդային Հայաստան», 1921 թ. հունիսի

«Սիրելի Արտաշես.

Հատանք Գնդեվազ: Մեր նպատակների մասին հաղորդված է Կենտրոնական կառավարությանը (Գորխիս - Ա.Ս.): Սպասում ենք սլատասխանի, որի մասին կհաղորդենք ձեզ»¹:

Հերիերում Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը սպասում են երկու օր. բայց լուր չստանալով՝ պաշտոնական դիմում են ուղարկում Գնդեվազ՝ Յապոնին.

«Ջանգեզուրի կառավարության և գորահրամանատարության.

Հայաստանի Հեղկոմը և կարմիր զորաքանակի հրամանատարությունը հանձնարարել են մեզ սկսել հաշտության բանակցություններ Ջանգեզուրում գոյություն ունեցող կառավարության հետ՝ զինվորական գործողությունների դադարեցման համար: Խնդրում ենք տեսակցության տևողի և ժամանակի մասին հաղորդել Հերիեր:

Ա.Կարինյան

Վ.Մելնիկով

Հերիեր գյուղ 1921թ. մայիսի 5»²:

Այս գրությամբ նույն օրը տրվում է հետևյալ պատասխանը.

«Ա.Կարինյանին և Վ.Մելնիկովին.

Ձեր առ 5 մայիսի 1921թ. թիվ 1 գրությունը ստացա և նույնությամբ հաղորդեցի կառավարության և հրամանատարության: Պատասխանը ստանալուն պես կհաղորդեմ ձեզ:

Յապոն

5 մայիսի 1921թ.

Գնդեվազ»³:

Այդ պաշտոնական մամակից հետո Ա.Կարինյանը Դ.Անանունից ստանում է այս երկտողը.

«Սիրելի՛ Արտաշես.

Կենտրոնական կառավարությունից ստացանք տեղեկություն, որ մեզ՝ պատգամավորներին, պիտի լսեն Գնդեվազում: Սպասում ենք ներկայացուցչի գալստյան:

Քո Դավիթ»⁴:

Դ.Անանունի երկտողին ի պատասխան՝ Կարինյանը Գնդեվազ 1. ուղարկում հետևյալ գրությունը.

«Սիրելի՛ Դավիթ.

¹ Հ. Ն.ՊԻՆՊԱՆ, ք. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 36.

² Նույն տեղում, ք. 20-ի շրջերես:

³ Նույն տեղում, ք. 39:

⁴ Նույն տեղում, ք. 42:

Էն նամակը ստացա: Այսօր մի տղայի հետ քեզ նամակ ղրկեցի: Խնդիրը նրանումն է, որ շատ են ուշացնում: Եթե կարող ես՝ տեղեկացրո՛ւ նրանց, որ շուտ գան: Հույս ունեմ, որ վաղը տեղեկություն կստացվի: Երևանից մեզ շտապեցնում են: Ավելի լավ է շուտ որոշել խնդիրները: Եթե կարող ես՝ ուղարկիր Զանգեզուրում լույս տեսած հրատարակությունները: Ավելի լավ կլիներ, որ նրանք իրենց ներկայացուցչին մանդատ տալին, որպեսզի հենց Գնդեվազում սկսենք կանոնավոր բանակցությունները:

Բարևներ, Արտաշես:

1921թ. մայիսի 5

Հերիեր գյուղ»¹:

Քիչ հետո, նույն օրը, Ա.Կարինյանը Անանունից ստանում է իր այդ գյուղյան պատասխանը.

«Գնդեվազ, մայիսի 5:

Արդեն առավոտյան հատուկ սուրիանդակի միջոցով հայտնել էի քեզ, որ կենտրոնական կառավարությունից ստացել ենք պատասխան, թե մեզ պիտի լսեն Գնդեվազում: Մենք սպասում ենք, որ կգա կառավարության պատասխանատու ներկայացուցիչը և նրան մանրամասն իրազեկ կդարձնենք մեր առաքելության մասին:

Այստեղ գրականություն չկա, թեև Գորիսում թերթ լույս է տեսնում: Ողջ եղիր ու համբերությամբ սպասիր: Մեր ողջույնները հաղորդիր Մելնիկովին:

Զո Դավիթ»²:

Պատվիրակության՝ Հերիերում մնացած անդամներին թվում էր, թե այդ բոլորից հետո շուտով Գորիսից պատասխան կգա Գնդեվազում բանակցություններ սկսելու մասին և իրենք կմեկնեն այնտեղ: Բայց դա տեղի չունեցավ:

Ուստի Ա.Կարինյանը ստիպված նամակ է գրում նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամ Համբարձում Տերտերյանին՝ ցանկություն հայտնելով, որ նա այդ նամակը ցույց տա նաև վարչապետ Սիմոն Վրացյանին: Կարինյանը լրջախոսության կոչ էր անում նրանց՝ ասելով, որ տվյալ պայմաններում հայ ժողովրդի համար ամենակարևորը խաղաղությունն է, որի պայմաններում միայն նա և նրա սոցիալիստական պետությունը ի վիճակի կլինեն ուժ հավաքել և ոտքի կանգնել: «Այսուհետև,- նշում էր նա,- ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Զանգեզուրի կառավարության վրա, որն իր ապստամբությամբ ոչ միայն թուլացնում է միակ օրինավոր, անկախ

¹ ՀՀ ԴՊԿԳԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 43

² Նույն տեղում, ք. 40:

Խորհրդային Հայաստանի ուժը, այլև նորանոր վնասներ է հասցնում առանց այն էլ վիրավոր ժողովրդին»¹։

Վերջապես մայիսի 6-ին Գնդեվազ եկան Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչները։ Հաջորդ օրն այդ մասին Անանունը հայտնում է Կարինյանին.

«Գնդեվազ, 7 մայիսի 1921թ.

Սիրելի Արտաշես.

Նրեկ, երեկոյան, Գնդեվազ եկան կառավարության ներկայացուցիչները։ Ջեկուցեցինք մեր առաքելության նպատակների մասին։ Կառավարության ներկայացուցիչները այսօր վերադառնում են զեկուցանելու կառավարության, որից հետո կգան պաշտոնական ներկայացուցիչները։ Պետք է աչքի առաջ ունենալ, որ Ֆիզիկական հնարավորություն չկա արագորեն կապ հաստատելու։ Պաշտոնական ներկայացուցիչները կալող են Գնդեվազ գալ 3-4 օրից հետո։ Ողջ եղիր։ Մեր ողջույնները Մեյնիկովին։

Զո Դավիթ²։

Այս նամակը Գ. Անանունը գրել էր այն բանից հետո, երբ ինքը և իր մյուս երկու ընկերները զանգեգուրյան կողմին նորից առաջարկել էին փութացնել բանակցությունները։ Գնդեվազը Գորիսի հետ կապված էր հեռախոսով, ուստի նրանք կարծում էին, որ հեռախոսի միջոցով հնարավոր կլինի արագացնել երկու կողմերի պատվիրակների հանդիպումը։ Նրանց վրա տարօրինակ տպավորություն էր բողել այն, որ Գորիսից Գնդեվազ էին եկել «ոչ պաշտոնական» մի քանի ներկայացուցիչներ և, առանց իրենց հետ խորհրդակցելու, անակնկալ կերպով վերադարձել էին։ Այդ մասին Գ. Անանունը հաղորդում է Հերիեր՝ Ա. Կարինյանին։ Վերջինս տարակուսել էր, թե ինչու իրեն գրած նամակում Անանունը Ջանգեգուրի իշխանությունը կոչել էր «Կառավարություն», իսկ դրանից առաջ՝ մայիսի 5-ին գրած նամակում՝ «Կենտրոնական կառավարություն»։ Արդյո՞ք «Կենտրոնական կառավարությունը» Փրկության կոմիտեն է, իսկ «Կառավարությունը»՝ Ջանգեգուրի իշխանությունը, և եթե այո՝ ապա ու՞մ հետ է գործ ունենալու Նրևանից եկած պատգամավորությունը։ Չնայած այս անորոշությանը, այնուամենայնիվ, Ա. Կարինյանը մայիսի 7-ին նամակ է ուղարկում Գ. Անանունին և հայտնում, որ ինքը և Վ. Մեյնիկովը ցանկանում են ուղևորվել Գնդեվազ և հանդիպել Գորիսից եկած որևէ, բեկուզ «ոչ պաշտոնական» ներկայացուցչի հետ³։

Նվ այսպես, հինգերորդ օրն էր, ինչ Կարինյանն ու Մեյնիկովը

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԳԽ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 25։

² Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 38։

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 23 հունիսի։

Հերիերում նստած Գորիսից սպասում էին պաշտոնական պատասխանի, բայց պատասխանն այդպես էլ չէր գալիս: Նրանք ստիպված մայիսի 7-ին հետևյալ նամակն են ուղարկում Գնդեվազ, Յապոնին՝ Գորիս հաղորդելու համար.

«Զանգեզուրի կառավարությանը և բանակի հրամանատարությանը.

Ա.թ. մայիսի 5-ի մեր առաջարկը մինչև այժմ մնացել է առանց պատասխանի: Այս նկատառումով տպավորություն է ստեղծվում, թե Զանգեզուրում գոյություն ունեցող կառավարությունը հակված չէ խաղաղ բանակցությունների ուղիով դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Ուստի կրկին դիմում ենք Ձեզ նույն առաջարկով. շտապ հաղորդեցեք մեզ խաղաղ բանակցությունների համար պատվիրակությունների հանդիպման ժամկետի մասին»:

Մինչ Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը պատրաստվում էին Հերիերից մեկնել Գնդեվազ, այնտեղից ստացվեց Դ. Ամանունի երկտողը.

«Գնդեվազ, 8 մայիսի

Սիրելի՛ Արտաշես.

Կառավարության ներկայացուցիչները, որոնց զեկուցում տվիք, անմիջապես վերադարձան, որ շտապեցնեն պաշտոնական ներկայացուցիչների գալուստը: Մենք էլ էինք փութացնում: Հավանորեն մի երեք օր էլ պիտի սպասենք նրանց գալստյան: Տրե՛ծե՛ք մոտ թեյ ու չամիչ կա՝ բաժին հանեցեք մեզ, նույնպես ծխախոտ: Ողջ եղեք:

Դավիթ»²:

Նույն օրը հետևյալ հերթական նամակն է ստացվում նաև Յապոնից.

«Ա. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին.

«Ձեր մայիսի 7-ի նամակի բովանդակությունը նույնությամբ հաղորդված է կառավարության և հրամանատարության շտապ կարգով: Հետևանքի մասին ձեզ կհաղորդվի նույնպես շտապ կարգով:

8 մայիսի 1921թ.

գյուղ Գնդեվազ»³:

Երբ Հերիերում Ա. Կարինյանը ստանում է Դ. Ամանունի մայիսի 8-ի նամակը, նա, իր ասելով, մորից համոզվում է, որ Զանգեզուրի իշխանությունը խուսափում է պարզ պատասխան տալուց: «Արդեն չափազանց ակներև է այն, շեշտում էր Կարինյանը, որ «Կառավարության ներկայացուցիչների» վերադարձը, իբր թե «զեկուցման համար» կատարվում է ձգձգման

¹ ՀՀ ՆԳՄԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 46.

² Նույն տեղում, ք. 37:

³ Նույն տեղում, ք. 45:

նպատակով: Ահա թե ինչու Դ. Անանունի նամակը ստանալուց հետո, նա Վ. Մելնիկովի հետ մայիսի 8-ին հեռանում է Հերիերից և վերադառնում Մալիշկա գյուղ: Բնտ երևույթին, Դարալազյազում գտնվող զանգեզուրյան հետախույզները, տեղեկանալով այդ մասին, շտապ հայտնում են Գնդեվազում գտնվող Յապոնին, իսկ սա հեռախոսով հաղորդում է Գորիս: Այստեղ, հավանաբար, խորհրդակցելով, կառավարությունն այն հետևությանն է հանգում, որ Խորհրդային Հայաստանի պատգամավորության վերադարձը Երևան կարող է ունենալ անկանխատեսելի հետևանքներ, պատասխան տալը կամ չտալը դառնում է հրամայական անհրաժեշտություն:

Անգամ ես մի օր, և մայիսի 9-ին Հերիերում Յապոնից ստացվեց հետևյալ գրությունը.

«Պ.Պ. Արտ. Կարինյանին և Վ.Մելնիկովին.

Այս լուպեիս ստացա կառավարությունից հրահանգ, որ բանակցությունների վայր է նշանակված Դալաջուղ գյուղը, որտեղ և Դուք տեղումս եղած պատգամավորների հետ պետք է բարենհաճեք մեկնել: Ձեզ Գնդեվազ բերելու համար վաղը՝ ամսիս 10-ին, ուղիղ ժ.12-ին մեր և Ձեր առաջավոր դիրքերի մեջ եղած տարածության վրա կլինի մեր մարտը, որը կուղեկցի Ձեզ Գնդեվազ:

ժ.18-ից

9 մայիսի 1921

Գնդեվազ»:

Ապա Յապոնը գրության վերջում ավելացրել էր.

«Հ.Գ.- Ձեզ համար սահմանի վրա պատրաստ կլինի երկու ձի, այնպես որ, Ձեր մոտ եղած ձիերը սահմանից կարող եք ետ ուղարկել:

Նույն»¹:

Մինչ այդ, Կարինյանը և Մելնիկովը այդ ամենի մասին Մալիշկա գյուղից Նորաշենի հեռագրատան միջոցով մայիսի 9-ի կեսօրին գեկուցում են Երևան՝ Պ.Մակինցյանին ու գորքերի երևանյան խմբավորման հրամանատար Վեյկանովին² և իսկույն ևևք մեկնում են Հերիեր՝ Գնդեվազ գնալու համար, որտեղ և պետք է որոշվեր, թե ո՞ր գյուղը կարող է բանակցությունների համար ավելի հարմար լինել:

Նույն ժամերին ՀՍԽՀ արտգործժողկոմի տեղակալ Ա.Մռավյանը Մոսկվա, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին հաղորդում է, որ «Զանգեզուրի ներկայացուցիչները եկել են Դարալազյազ խաղաղ բանակցությունների: Սպասում ենք զանգեզուրյան կառավարության վերջնական պատասխանին»³:

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, p. 41

² Նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, p. 5, 6, 7

³ Նույն տեղում, գ. 1, գ. 9, p. 48-ի շրջերես:

Մայիսի 10-ին Կարինյանը և Մելնիկովը Հերիերից հետևյալ տեքստն են ուղարկում Նորաշեն, որտեղից հեռագրով հաղորդում են Երևան՝ Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին, պատճենը՝ Լևոնյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովին:

«Այսօր, մայիսի 10-ին (այսպես է արխիվային փաստաթղթում, պետք է լիներ մայիսի 9-ին Ա.Ս.), Յապոնի միջոցով ստացել ենք Ջանգեզուրի կառավարության հրավերը: Հանդիպման տեղը նրանց կողմից նշանակված է Ղալաջուղ: Հիմա մենք մեկնում ենք Գնդեվազ: Համառորեն կանդենք փոխելու բանակցությունների տեղը՝ տեխնիկական և Երևանի հետ կապ չունենալու նկատառումներով»:

Հայաստանի կառավարության պատվիրակության քայերին ակնդետ հետևում էին ոչ միայն Երևանից, այլև՝ Բաքվից: 11-րդ բանակի հրամանատարությունը մեծապես շահագրգռված էր, որպեսզի որքան հնարավոր է շուտ խաղաղությամբ ավարտվի զանգեզուրյան կնճիռը, որպեսզի կարմիր բանակի զորամասերը ստիպված չլինեն նորից արյունահեղ կռիվների մեջ մտնելու:

Ուստի նույն օրը Կարինյանը և Մելնիկովը նույն բովանդակությամբ և նույն գծով հեռագիր են ուղարկում Բաքու Ադրբեջանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Աբաբեկյանին²:

Անսպասելի և անհասկանալի էր այն, որ բանակցությունների վաղը, հակառակ Դ. Անանունի մախորդ գրության, Գորիսի կառավարությունն առաջարկել էր ոչ թե Գնդեվազը կամ մի որևէ ուրիշ գյուղ Դարալագյազում, այլ ռազմաճակատից հեռու Ղալաջուղ գյուղը: Բայց Կարինյանը և Մելնիկովը չեն ուզում նոր ձգձգումների առիթ տալ և որոշում են անհապաղ ուղևորվել Գնդեվազ և այնտեղ արդեն քննարկել, թե ո՞ր գյուղը կարող է բանակցությունների համար ավելի հարմար լինել:

Մայիսի 10-ին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը ուղևորվում են Մալիշկայից և նույն օրը երեկոյան ժամը 8.30-ին հասնում Գնդեվազ: Այստեղ են լինում պատգամավորության կազմի մեջ մտնող հայ հասարակության ներկայացուցիչները (Դ. Անանուն, Ադո, Հ. Մելիքյան) և Դարալագյազի գավառապետ Յապոնը:

Գնդեվազ գյուղում երևանյան պատգամավորությունը, որն արդեն լրիվ կազմով էր, հայտարարում է, որ Ղալաջուղ գյուղը չափազանց հեռու է ռազմաճակատից և այնքան էլ հարմար չէ բանակցություններ վարելու համար: Նրանց, սակայն, տեղեկացվում է, որ Ջանգեզուրի իշխանության կողմից միմիայն

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԳՊԱ, ֆ. 113, ց. 2, գ. 70, ք. 1, տե՛ս նաև «Կոմունիստ» 1921, 13 մայիսի: Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 1:

այդ գյուղն է հարմար դիտվել: Դա նշանակում էր, որ որևէ առարկության դեպքում կարող էին նորից ձգձգվել բանակցությունները: Մյուս կողմից, Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակները ցանկանում էին ապացուցել, որ բանակցությունների տեղի հարցում համաձայնվելով Գորիսի հետ՝ Խորհրդային իշխանությունը մեկ անգամ ևս ցուցադրում է, որ իրապես նա կողմնակից է վիճելի խնդրի արագընթաց լուծմանը և ընդհանրապես ջատագով է խաղաղության: Դրանից հետո Յապոնը հայտնում է, որ «Կառավարության ներկայացուցիչներն արդեն հասել են Ղալաջուղ և այդտեղ սպասում են ձեր ղեկեզացիային»: Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մտածում էին Ղալաջուղ մեկնել հաջորդ օրվա առավոտյան, բայց Յապոնը պատգամավորությանն առաջարկում է լրիվ կազմով հենց գիշերը դուրս գալ Գնդեվազից և ուղևորվել այնտեղ: Երբ Ա. Կարինյանը տարակուսանքով հարցնում է. թե որքանով է հարմար ճանապարհ ընկնել գիշերով, Յապոնը պատասխանում է, որ անհանգստանալու հարկ չկա, քանի որ Գնդեվազից մինչև Ղալաջուղ ճանապարհն այնքան էլ երկար չէ, բացի այդ արդեն Ղալաջուղ հասած պատվիրակությանը սպասեցնել տալը հարմար չէ: Գիշերային երկար ճանապարհ կտրելը, այն էլ դեռ ձյունապատ սարերով, հայ մտավորականության ներկայացուցիչները հարմար չէին համարում: Գիշերվա ժամը 10.30-ին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մեկնում են Սիսիան, իսկ պատվիրակության մյուս երեք անդամները՝ Անանունը, Ադոն և Մելիքյանը Գնդեվազից վերադառնում են Երևան՝:

Շուտով Ա. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին պարզ է դառնում, որ ուղեկցող զինվորներն իրենց տանում են ճանապարհից բավականին հեռու ընկած զարտուղի շավիղներով, որպեսզի չոտեսնեն Ջանգեգուրի գորամասերի ռազմաճակատային դասավորումները:

Մայիսի 11-ի վաղ առավոտյան՝ ժամը 7.30-ին, Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը հասնում են Ղալաջուղ, որը բարձր լեռներով շրջապատված, աշխարհից կտրված գյուղ էր՝ մի խոր ձորի մեջ, Ոյոտան (Բազարչայ) գետի ափին: Գյուղում ապրում էին ընդամենը 75-80 տուն բնակիչներ՝:

Տեղ հասնելուն պես երկու պատգամավորներին գյուղի պարետը հատկացնում է մի տուն, որի բակում տեղավորվում են մի քանի զինվորներ՝ «ղեկեզացիայի պաշտպանության համար», բայց

ՀՀ ՂԿԳՊԼ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 1:

Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղն այժմ գոյություն չունի, նրա բնակիչները 30-ական բվականների սկզբնականներին են հաստատել շրջանի ուրիշ գյուղերում: (ՀՀ ՀՎԿԳՊԼ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 71):

իրականում նրանց հանձնարարված էր բակից դուրս չթողնել պատվիրակներին և միաժամանակ քշել այն միամիտ գյուղացիներին, որոնք ցանկանում էին բակ մտնել: Պարզ էր, որ պատգամավորությունը Ջանգեզուրի իշխանության հրահանգով ենթարկվում էր մեկուսացման: Այդպիսի պայմաններում պատվիրակները ստիպված են լինում հինգ օր մնալ Ղալաջուղում:

Մայիսի 11-ի վաղ առավոտյան Ղալաջուղ հասած պատգամավորների համար միանգամայն անսպասելի էր, որ Ջանգեզուրի իշխանության կողմից դեռևս ոչ ոք չէր եկել, թեև Գեղեվազում Յապոնը հայտնել էր, թե Գորիսի պատվիրակներն արդեն Ղալաջուղում սպասում են իրենց: ՌԽտի նրանք գյուղի պարետին հայտնում են, որ իրենք միայն մեկ օր կարող են սպասել և եթե հաջորդ օրը Ջանգեզուրի իշխանության ներկայացուցիչները չգան, ապա իրենք ստիպված կլինեն հեռանալ:

Վերջապես, մայիսի 11-ի երեկոյան, պատգամավորությանը հայտնում են, որ Ջանգեզուրի իշխանության ներկայացուցիչներն արդեն եկել են և, որ մյուս օրը վաղ առավոտյան կսկսվեն բանակցությունները:

Բանակցությունների ընթացքն արագացվեց Ալեքսանդր Մյասնիկյանի Հայաստան գալուց հետո:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո նորաստեղծ հանրապետությունը մեծապես կարիք ուներ կուսակցական և պետական փորձված գործիչների: Բազմաթիվ հայեր պատասխանատու պաշտոններ էին զբաղեցնում Ռուսաստանում, ինչպես նաև խորհրդայնացված Ադրբեջանում և Խորհրդային Վրաստանում:

Դեռևս 1920թ. դեկտեմբերի սկզբին, այսինքն՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ ամբողջ Խորհրդային Ռուսաստանում հայ կոմունիստների գորահավաք էր հայտարարվել Խորհրդային Հայաստան ուղարկելու համար: «Կոմունիստ» («Երևան») թերթը հաղորդում էր. «Դեպի Խորհրդային Հայաստան են մեկնում բոլոր պատասխանատու աշխատողները: Գալիս են ընկ. Մյասնիկյանը (Ալ.Մարտունի), Լուկաշինը (Մարգիս Սրապիոնյան), Կարինյանը, Նազարբեյյանը, Մակինցյանը, Բորյանը և ուրիշներ: Ռուստովից արդեն ուղևորվել են 24 ընկերներ»¹:

Ցուցակագրված հայ կոմունիստների մեծ մասի Հայաստան գալը ժամանակավորապես հետաձգվել էր մի շարք պատճառներով ու առաջին հերթին՝ 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության հետե - վանքով: Բայց նույնիսկ ապստամբության օրերին շարունակվում էր կոմունիստների ցուցակագրումը՝ ապստամբության ընթացքում և այն ճնշելուց հետո նրանց անմիջապես Հայաստան ուղարկելու համար:

¹ «Կոմունիստ» (Երևան), 1920, 12 դեկտեմբերի

Այսպես, 1921 թ. մարտի 15-ին Ասքանազ Մռավյանը Դիլիջանից հեռագիր է տալիս Թիֆլիս, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կապբյուրոյին և Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմին՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Հաշվի առնելով փորձված և պատասխանատու աշխատողների կարիքը, Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը խնդրում է Վրաստանում հայտարարել կոմունիստ հայերի մոբիլիզացիա և անմիջապես ուղարկել Դիլիջան քաղաք՝ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի տրամադրության տակ: Արդյունքների մասին խնդրում ենք հաղորդել հեռագրով»¹:

Հաջորդ օրն իսկ Թիֆլիսում ընդունվում է հետևյալ որոշումը.

«Վրաստանի հայ կոմունիստների մոբիլիզացիայի մասին.

Հայաստանի Կոմկուսի Ժամանակավոր Կենտկոմի որոշման համապատասխան, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կապբյուրոն սույնով հայտարարում է Վրաստանի բոլոր հայ կոմունիստների մոբիլիզացիա: Ինչպիսիք ընկերներին, առանց բացառության, առաջարկվում է սույնի հրապարակման օրից երկօրյա ժամկետում գրանցվել ՄԽՀ Հայաստանի միսիայի հաշվառման - բաշխիչ բաժնում (Գոյովինսկի պողոտա թիվ 8):

ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կապբյուրոյի նախագահության անդամներ՝

Օրջոնիկիձե, Օրախելաշվիլի, Նազարեթյան

Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար՝ Գր. Դումբաձե

Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի ներկայացուցիչ՝ Լազրյան»²:

Սույն որոշման քաղվածքը տպագրվեց «Պրավդա Դրուզիի» թերթում՝

Եվ ահա այժմ վերահաստատվել էր խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում, կոմունիստական կուսակցության ղեկավար մարմինների որոշումներով Ռուսաստանից, Վրաստանից, Ադրբեջանից հանրապետություն ժամանեցին մեծ թվով կոմունիստներ՝ կուսակցական, պետական, զինվորական, հասարակական գործիչներ:

Նորաստեղծ հանրապետություն եկած բուլշևիկ գործիչներից շատերն առաջին անգամ էին յիմում Հայաստանում: «Հայրենիք» ամսագրում Վահան Մինախոբյանը գրում էր, թե Հայաստան եկածները «տարրական ծանոթություն չունեին երկրի մասին»⁴: Այդ պնդումը ճիշտ էլ մասնակիորեն. նրանց մի մասն էր միայն, որ չէր եղել նախնիների հայրենիքում, այնուհետև՝ երկրին ծանոթ չլինելը փոխհատուցվում էր այդ գործիչների բուռն ցանկությամբ՝ ուժերի յարումով ուղի կանգնեցնել երկիրը»⁵:

¹ «Правда Грузии» 17 марта 1921.

Այդպիսով՝ ի. 85, գ. 67, գ. 18, բ. 1, 2.

² «Правда Грузии» 17 марта 1921.

⁴ Վ. Մինախոբյան, «Երասրտք», «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, թիվ 7, էջ 88:

⁵ Նույն տեղում

1921թ. մարտի 21-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշել էր Հայաստան աշխատանքի ուղարկել կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային պետության ակնամվոր գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանին: Կենտկոմի կազմբյուրոյի որոշմամբ այն ժամանակվա ամենախոշոր բոլշևիկյան հայ գործիչը նշանակվեց Հայիեդկոմի նախագահ և մտցվեց Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի, նրա բյուրոյի և ՌԿ(բ)Կ Կոմկասյան բյուրոյի կազմի մեջ:

Կոմկաս մեկնելուց առաջ Ալ.Մյասնիկյանը հանդիպում է Լենինի հետ և նրանից ստանում կարևոր ցուցումներ: Մյասնիկյանը Լենինին խնդրում է իր մտքերը շարադրել գրավոր ուրպես երկրամասի կոմունիստներին ուղղված ցուցումներ: 1921թ. ապրիլի 14-ին Լենինը գրում է «Աղբրեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին» դիրեկտիվ-նամակը և հանձնում Մյասնիկյանին: Նամակում շարադրված էր անդրկովկասյան նորաստեղծ խորհրդային հանրապետություններում նոր կարգերի ամրապնդման և սոցիալիստական շինարարության ծավալման ուղղությամբ երկրամասի կոմունիստների որոշակի խնդիրները: Անդրադառնալով Կոմկասում սոցիալիզմին անցնելու յուրահատկության հարցերին՝ Լենինը գրում էր. «Ավելի դանդաղ, ավելի զգույշ, ավելի սխտեմատիկ անցում դեպի սոցիալիզմ,- ահա թե ինչն է հնարավոր ու անհրաժեշտ Կոմկասի հանրապետությունների համար՝ ի տարբերություն ՌՍՖՖՀ-ի: Ահա թե ինչն է հարկավոր հասկանալ ու կարողանալ իրականացնել, ի տարբերություն մեր տակտիկայի»¹:

Հասնելով Թիֆլիս՝ մայիսի 2-ին Մյասնիկյանը ՌԿ(բ)Կ Կոմկասյան բյուրոյի նիստում հաղորդում է Լենինի նամակի մասին:

1921թ. մայիսի 4-ին ժամանելով Երևան՝ Ալ.Մյասնիկյանն անմիջապես անցնում է Հայաստանի Հեղկոմի նախագահի պարտականությունների կատարմանը: Նա մի քանի օրում հանգամանորեն ծանոթանում է հանրապետության ներքին կյանքին, խորամուխ լինում այն պատճառների մեջ, որոնք նորաստեղծ հանրապետությունում ծնունդ տվեցին արյունահեղ քաղաքացիական պատերազմի: Նրան շատ էր մտահոգում ոչ միայն հանրապետության տնտեսական ծանր վիճակը, այլև արտաքին քաղաքական դրությունը: Չնայած այն բանին, որ խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության հարկադրանքով քեմալական բարբարոսները հեռացել էին Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և Շիրակի գավառից, Թուրքիայի հետ հարաբերությունները շարունակում էին մնալ լարված:

Այդ օրերին Հայաստանի մամուլում հրապարակվեց Լենինի

¹ Վ. Լենին, Երկ., հ. 43, էջ 238-240:

1921թ. ապրիլի 14-ի նամակը, որ Մյասնիկյանն էր իր հետ բերել Կովկաս: Հանրապետության նախագահը անհրաժեշտ համարեց նամակի ոգով, նրանում առաջ քաշված խնդիրների լույսի ներքո, կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական լայն ակտիվի հետ միասին քննարկել հայ ժողովրդին հուզող կենսական հարցերը:

1921թ. մայիսի 9-ին հրավիրվեց Երևանի կուսակցական կազմակերպության և Հայաստանի արհեստակցական միությունների միացյալ ժողով, որտեղ հանրապետության նոր ղեկավարը հանդես եկավ իր առաջին ծրագրային ճառով, որը տևեց ոչ ավելի, քան 20 րոպե: Բայց այդ համառոտ ելույթում նա շարադրեց հանրապետության առջև կանգնած անասելի բարդ խնդիրների լուծման մի ամբողջ ծրագիր:

Անդրադառնալով Հայաստանում ստեղծված ահավոր կացությանը՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը շեշտում էր. «Դուք տեսնում եք, որ դրությունը անմխիթար է: Սա ամենադժան, ամենադժբախտ երկիրն է Անդրկովկասում: Դեռ այս երկրի փողոցներում, դաշտերում, հիշեք Ալեքսանդրապոլը, ցրված են դիակներ: Քաղցր ահագին է: Պետք է կռվել քաղցի դեմ»¹:

Մյասնիկյանը կոչ արեց ահավոր փլուզումից ելք գտնել՝ հույսը դնելով սեփական ուժերի վրա, առավելագույնս օգտագործելով ներքին հնարավորությունները: Բստ որում, նա այն կարծիքին էր, որ Հայաստանի վերածնության գործը բոլոր բնակիչների պարտքն է՝ անկախ նրանց սոցիալական վիճակից և դասակարգային դրությունից: «Մենք կարծում ենք, - ասում էր նա, - որ ժողովրդի բոլոր շերտերը (ընդգծումը մերն է. Ա.Ս.) մեզ օգնության կգան»²: Մերժելով նեղմիտ մոլեռանդությունը՝ նա լայնախոհաբար կոչ էր անում հայրենաշեն աշխատանքի մեջ ներգրավել բոլորին: Ավելին, Մյասնիկյանը գտնում էր, որ Հայաստանի վերածնության գործի մեջ պետք է ներգրավել նաև արտասահմանյան կապիտալը: Եվ նա հիշատակում էր իր վերջին գրույցը Լենինի հետ, որի ընթացքում նա ասել էր. «Տնտեսությունը պիտի վերականգնեք ներքին ուժերով: Կարմիր բանակը ձեզ միշտ կօգնի. Ռուսաստանը քաղաքական օգնություն կտա: Բայց ձեր երկրում տնտեսական հարստություններ ունեք: Դուք չե՞ք կարող այն սեփական ուժերով օգտագործել: Դիմեցեք արտասահմանին, կոնցեսիաներ տվեք: Այդ բանը բոլոր է տալիս իմ մարքսիստական խիղճը»³:

Իր ծրագրային ճառում Մյասնիկյանը դատապարտում էր աշխատավոր գյուղացիության և մտավորականության նկատմամբ Հայաստանում խորհրդային իշխանության՝ առաջին ամիսներին բույլ տված կոպիտ սխալներն ու անօրինականությունները:

¹ Ը՝ Մյասնիկյան, Բնտիր երկեր, Էջ 336:

² Դույն տեղում:

³ Դույն տեղում, Էջ 336-337:

Քննադատելով Հայաստանի կոմկուսի և Հայինդկոմի ծախս հեղափոխական արտահայտություններով առաջնորդվող ղեկավար գործիչներին, որոնք անտեղի ու անարդար մեղադրանք էին առաջադրում Հայաստանի գյուղացիությանը, քե նա «ամբողջովին վարակված է դաշնակիզմով», Մյասնիկյանը շեշտում էր, որ Հայաստանի գյուղացիությունը աղքատ է, բանվորությունը՝ սակավաթիվ, մտավորականությունն իր բնույթով դեմոկրատական է և բազմաթիվ թելերով կապված է աշխատավոր դասակարգերի հետ:

Ալ. Մյասնիկյանը քաղաքացիական պատերազմը ժողովրդի համար համարում էր կործանարար և գտնում, որ այն անխուսափելի չէր Հայաստանում, և ընդհանրապես պարտադիր չէ, որ Հայաստանը նույնպես անցնի քաղաքական այն բոլոր անցուղարձերի փուլերը, ինչպիսի փուլերով անցել է Խորհրդային Ռուսաստանը: «Չպետք է անցնել անպատճառ Ռուսաստանի նույն քաղաքացիական կռիվի շեղումը, շեշտում էր նա, հարկավոր չէ, որ հայ աշխատավորությունը անպատճառ տեսնի քաղաքացիական կռիվ այն բոլոր սարսափները, ինչ որ վիճակվեց ռուս մոսկիկին»¹: Նկատի ունենալով Ադրբեջանը և Վրաստանը՝ նա հիշեցնում էր, որ «մեր հարևաններն ամմիջապես, առանց ծանր քաղաքացիական կռիվի անցան շինարար աշխատանքի»²: Նույնը պետք է արվեր նաև Հայաստանում: «Եվ դա լավ է, ասում էր Մյասնիկյանը, չէ՞» որ վերջիվերջո ի՞նչ է կոմունիզմը աշխատավորության համար, գյուղացու համար դա գյուղացիությունն է առանց շահագործման, կուշտ կյանք է բանվորի համար և այլն»³: Այո, Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության՝ գյուղացիության և մտավորականության նկատմամբ բռնություններ կիրառելու ոչ մի անհրաժեշտություն չկար:

Ելնելով «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին» Լենինի՝ 1921թ. ապրիլի 14-ի նամակի ցուցումներից, մասնավորապես այն խորհրդից, որ անհրաժեշտ է «մանր բուրժուազիայի, մտավորականության և մանավանդ գյուղացիության նկատմամբ» վարել նոր, համբերատար քաղաքականություն և հանդես բերել «ավելի մեղմություն, զգուշություն, զլյուդականություն»⁴, Ալ. Մյասնիկյանն իր ծրագրային ճառում առաջադրում էր. «Մենք նոր գիծը շեշտակի պիտի ընդգծենք Հայաստանի համար: Մենք պիտի աշխատենք ավելի մեղմ միջոցներով»: Դրությունը Հայաստանում ուրիշ է, քան Ռուսաստանում: Այստեղ, Հայաստանում, «մեր քաղաքակա-

¹ Ա. Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, Էջ 335:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ա. Լենին, ԼՂԺԲ, հ. 43, էջ 238:

նությունը պիտի լինի ավելի գգույշ, մեղմ»¹։

Ահա այս տեսական հիմքի վրա էր Մյասնիկյանը մշակում իր վերաբերմունքը նաև Զանգեզուրի նկատմամբ։

Մայիսի 9-ի ճառում Ա. Մյասնիկյանը նշում էր. «Մենք եկել ենք այստեղ ոչ թե քաղաքացիական կռիվ անելու, չարչարելու, այլ աշխատավորությանը տանելու դեպի խաղաղ, հանգիստ աշխատանք՝ առանց շահագործման, առանց կռվի, դեպի կոմունիզմ»²։ Հայաստանում, ասում էր նա, ըստ էության քաղաքացիական կռիվ էր ամբողջ մի տարի։ «Հայաստանը տեսել էր քաղաքացիական կռիվ անցյալ մայիսին և այս փետրվարին։ Մենք կաշխատենք խուսափել այս կռվից, որ այնքան ավերումներ բերեց հայ գյուղացուն»³։ Ուստի, ասում էր Մյասնիկյանը, Զանգեզուրում մեր դեմ կռվող զինվորներին մենք դիտում ենք ոչ թե որպես ռիսերիմ թշնամիների, այլ իբրև շինել հազամ գյուղացիների, որոնք ոչ մի շահ չունեն կրակելու կարմիր բանակի զինվորների՝ նույնպես շինել հազամ գյուղացիների վրա։

Նժդեհի գործի դասակարգային կազմի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երիցս իրավացի էր Մյասնիկյանը։ Զանգեզուրյան գորաջուկատները կազմված էին գավառի աշխատավոր գյուղացիներից, որոնք իրենց ֆիզիկական գոյության երաշխիքը տեսնում էին բուրժ-ադրբեջանական ջարդարարների դեմ անցկիցում կռվի մեջ։ Այնուհետև, դրանք այն գյուղացիներն էին, որոնք գայրացած Հայկեդկոմի (1920թ. դեկտեմբեր-1921թ. փետրվար ամիսներին իրականացրած «ծախ» քայլագրովական ծռումներից և վախեցած իրենց ընտանիքների ճակատագրի համար, Խորհրդային Հայաստանից թողել և հեռացել էին Զանգեզուր, միացել Նժդեհին։ Վերջապես, դրանց մի մասը թուրքահայ գյուղացիներ էին, որոնք 1918թ. Անդրանիկի գործի կազմում եկել էին Զանգեզուր և մնացել այնտեղ, հույսը չկորցնելով, թե իրադարձությունների հաջող դասավորման դեպքում գուցե հնարավոր լինի վերադառնալ հայրենի հարազատ վայրերը։ Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Զանգեզուրի զինվայները շարքայիններ էին՝ գյուղացիներ, աշխատավորներ։

Ինչ վերաբերում է զանգեզուրյան զինված ուժերի հրամանատարությանը, ապա պետք է ասել, որ վաշտերի և ջոկատների պետերը նույնպես տեղի գյուղացիներ էին, և նրանց զգալի մասը դաշնակցություն կուսակցության անդամ չէր։ Այդ կուսակցության հետ կապված չէր նաև կադրային սպաների մեծ մասը, որոնք ծառայել էին ցարական բանակում, հետո ծառայության անցել Հայաստանի Հանրապետության բանակի մեջ։ Այդ սպայությունը

¹ *Մյասնիկյան*, Նստիկ երկեր, էջ 335։

² Նույն տեղում, էջ 336։

³ Նույն տեղում, էջ 335։

խորհրդային իշխանության հանդեպ անգիշտմ թշնամական դիրք բռնեց, երբ 1921թ. հունվարին Հայաստանում չպատճառաբանված, անհիմն հայաժանքների սկսվեցին հայ կադրային, զինվորականության դեմ, նրանց ձերբակալելով և աքսորելով Ռուսաստան: Այս սպալությանն էին միացել ապրիլի սկզբներից Նրեանից Զանգեզուր նահանգած այն զինվորականները, որոնք հավատարիմ էին մնացել Հայրենիքի փրկության կոմիտեին:

Ինչպես ասվեց, Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը, Այ. Մյասնիկյանի Նրեան ժամանելուց մի քանի օր հետո, ստացել էր Լեռնային Հայաստանի համաձայնությունը Սիսիանում բանակցություններ սկսելու մասին:

Հայաստան գալուց անմիջապես հետո, ծանոթանալով իրադրությանը, Մյասնիկյանը հավանություն տվեց այն քայլերին, որ ՀՍԽՀ կառավարությունն արդեն արել էր բանակցությունների նախապատրաստման ուղղությամբ:

Նախքան պատվիրակության Ղալաջուղ ժամանելը՝ Հայ-հեղկոմի նախագահ Այ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ մամուլում հրապարակվեցին Լեռնահայաստանի կառավարությանն ուղղված առաջարկներ ու պայմաններ, որոնք կարող էին հիմք հանդիսանալ հաշտության համար: Հիմնական պայմաններն էին.

Առաջին. Զանգեզուրի կառավարությունը, լեռնաշխարհի բոլոր ըմբոստ տարրերը պետք է հրաժարվեն զինված պայքարից, լուծարեն իրենց իշխանության մարմինները և հպատակություն հայտեն Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը:

Երկրորդ. Հայհեղկոմը ընդհանուր ներքոմ էր խոստացել նրանց, ովքեր կռվել էին Լեռնահայաստանի կառավարության հրահանգներով, բայց այժմ ցած են դնում զենքերը և հպատակվում: Աստ ուրում, ներման երաշխիք էր տրվում բոլորին՝ և շարքայիններին, և ղեկավարներին: Նույնիսկ ամենաակտիվ դաշնակցական գործիչները, ըստ խոստման, չափտի ենթարկվելին տնտեսական սեղմումների կամ քաղաքական հայաժանքների, կարող էին ապրել այնտեղ, որտեղ ցանկանում էին. այդ բվում՝ Զանգեզուրում:

Երրորդ. կատարվելու էին տնտեսական ու սոցիալական արմատական վերափոխումներ, մասնավորապես արդարացի լուծվելու էր հողային խնդիրը, այսինքն՝ Լեռնաշխարհի աշխատավոր գյուղացիությանը հուզող գլխավոր հարցը:

Չորրորդ. մեծապես զարկ էր տրվելու կուլտուրական շինարարությանը, առանձնապես՝ դպրոցական գործին¹:

Մյասնիկյանը ուշադիր հետևում էր Զանգեզուր մեկնած ՀՍԽՀ պատվիրակության աշխատանքներին:

Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղ հասած Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնի-

¹ ՀՀ ԴՊԿԴՄԼ, ք. 113, գ. 4, գ. 22, ք. 1

կովը մայիսի 12-ին այնտեղ հանդիպում են Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակներին:

Խորհրդային պատվիրակներին այստեղ միայն հայտնի դարձավ, որ Լեոնահայաստանի կառավարությունը դեռ մայիսի 6-ին քննության է առել բանակցությունների սկսման հետ կապված հարցերը և ընտրել երեք մարդուց բաղկացած պատվիրակություն, որի մեջ էին Գեղեոն Տեր-Մինասյանը (ղեկավար), արտաքին գործերի նախարար բժ. Մինաս Մինասյանը և զինվորական Լևոն Միքայելյանը: Նրանց հետ էր նաև Գառնիկ Շահինյանը, որը պատվիրակության մեջ չէր մտնում, այլ կատարելու էր քարտուղարի պարտականություններ¹:

Դեռ բանակցությունները չսկսած՝ մայիսի 11-ին Ա.Կարինյանը հետևյալ գրությունն է ստանում Ալ.Մյասնիկյանից.

«Հավաստի տեղեկություններով՝ Վրացյանը գտնվում է Թավրիզում և գնում է ավելի հեռու Ամերիկա՝: Նրանի անկումից հետո նա կողմ է եղել կապիտուլյացիայի, բայց նրան չի հաջողվել համոզել իր բոլոր ընկերներին: Նրանց շարքերում մեծ տարածայնություններ են: Եղեք անհողողող բանակցությունների յոթաօրյակ, մեր պայմանների վրա պնդել համառորեն»:

Բանակցությունների առաջին նիստը կայացավ մայիսի 12-ին, առավոտյան ժամը 10-ին:

Լիազորությունները ստուգելուց հետո, փոխադարձ համաձայնությամբ, որոշվում է նիստերը նախագահել փոխնիփոխ, իսկ բանակցությունները վարել հայերեն:

Առաջին նիստի նախագահ է ընտրվում Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակության ղեկավար Գեղեոն Տեր-Մինասյանը:

Բացելով նիստը՝ Գ.Տեր-Մինասյանը հանդես է գալիս Լեոնահայաստանի կառավարության հայտարարությամբ: Նա ողջունում է Հայաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչների ժամանումը Լեոնահայաստան, ապա հույս է հայտնում, որ երկու պատվիրակությունների բանակցությունները հնարավորություն կտան ստեղծելու այնպիսի տանելի փոխհարաբերություններ երկու պետությունների միջև, որոնք, ի վերջո, կհանգեցնեն վերջնական խաղաղության²:

Տեր-Մինասյանը նշում էր, որ Լեոնահայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով կամուրջ է հանդիսանում բոլոր անցումների, որոնք տանում են դեպի Մերձավոր Արևելք: Իր հարևան

Ա. Արշակունի, Սյսեանի բանակցությունները. «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հունիս, քիվ 8 (44), էջ 40:

1) «Կապյանի Լեոնիկա գնալու մասին Լ. Մյասնիկյանի ստացած տեղեկությունը հավաստի չէր:

ՀՀ Ն.ՊԿԳԿԼ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 10:

² Գեղեոն Տեր-Մինասյան (1865-1937թթ.), փաստաթղթեր, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, քիվ 3, էջ 141.

³ ՀՀ Ն.ՊԿԳԿԼ, ֆ. 113, գ. 3, ք. 61, ք. 5

երկրամասերի նկատմամբ Զանգեզուրը նաև ունի ռազմագիտական խոշոր նշանակություն:

Ապա Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչը կանգ է առնում Զանգեզուրի կռիվների պատմության վրա: Նա հիշեցնում է, որ ռուսական հեղափոխությունից ի վեր տարբեր կողմերից մի քանի փորձեր են արվել տիրելու լեռնաշխարհին: Առաջին անգամ անգլիական իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները Անդրկովկասում քանիցս ցանկացան և դիմեցին ակտիվ քայլերի՝ համձնելու Զանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին, բայց Զանգեզուրի զինված գյուղացիությունը վճռականորեն ընդդիմացավ: Դրանից հետո Ադրբեջանի ազգայնականները իրենց բանակները բռնեցին դեպի Զանգեզուր ու Ղարաբաղ և ամեն անգամ ջարդված նահանջեցին: 1919թ. Ադրբեջանի կողմից եղավ վերջին փորձը, երբ 12 հազարանոց բանակով արշավեցին Զանգեզուր, բայց գավառի զինված գյուղացիությունը հենց Գորիս քաղաքի մատույցներում ջախջախեց այդ բանակը և փախուստի մատնեց: Սակայն Զանգեզուրից Ադրբեջանը ձեռք չբաշեց: Դառնալով խորհրդային և շահարկելով բոլշևիկյան յոզունգները՝ Ադրբեջանի բուրժևերը կարմիր բանակի հետ հարձակում գործեցին Զանգեզուրի վրա և ռազմակայեցին գավառի տարածքների մեծ մասը: Բայց կռիվը շարունակվում էր Ղափանի լեռներում, որը գնալով վերածվեց ընդհանուր ապստամբության, և զանգեզուրցիները կարողացան հարազատ երկիրն ազատագրել ու տեղ դառնալ իրենց բախտին:

Այնուհետև նշելով, թե Զանգեզուրում բոլշևիկյան գործերի հնգամյա ներկայությունը ինչպիսի մեծ վնասներ է հասցրել գավառի աշխատավորությանը, Գ.Տեր-Մինասյանը հույս էր հայտնում, որ այդ բանն այլևս տեղի չի ունենա, եթե խորհրդային կողմը հաշվի նստի ազատ ու անկախ ապրելու ինքնորոշված Լեռնահայաստանի աշխատավորության կամքի հետ¹:

Գ.Տեր-Մինասյանի հայտարարությունը Մելնիկովին քարզմանում էր Կարինյանը:

Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակության ղեկավարի հայտարարությունից հետո խոսք առավ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Արտաշես Կարինյանը, որը բարձրացրեց մի շարք հարցեր:

Իր ելույթը Կարինյանը սկսեց նրանից, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարությունն իրեն համձնարարել է հայտնել Լեռնահայաստանի կառավարությանը, որ նա կամենում է «խաղաղ կերպով վերջ տալ քաղաքացիական այն պատերազմին, որը տևում է ցայժմ»: Նա նշեց, որ Զանգեզուրը և փաստորեն նրան միացած Լեռնային Ղարաբաղը մնալով անկախ, դառնում են գործիք իմպերիալիզմի համար, մի գործիք, որն ուղղվում է ամենից առաջ

¹ Գ. Նոյնի, Լճ պատմական, Լջ 75, տես նաև ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Լ., ք. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 6 և շրջերես:

Խորհրդային Հայաստանի դեմ»: Եվ որպես նախնական առաջարկ Գորիսի կառավարությանը՝ խորհրդային իշխանության հաստատումն էր Լեռնային Հայաստանում և իշխանության հպատակեցումը Խորհրդային Հայաստանին: «Այդ պայմանը ընդունելու պարագային,- շեշտեց Կարինյանը,- ներման կենթարկվեն քաղաքական բոլոր այն գործիչները, որոնք ըմբոստացել են Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ»¹:

Նրկյուրդ հարցը, որ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության դեկավարը բարձրացրեց իր ելույթում, վերաբերում էր Զանգեզուրի՝ իրենց բնակավայրերից հեռացած թուրք գաղթականների վերադարձին: Նա հավաստիացնում էր, որ նրանց վերադարձը չի վնասելու տեղի հայերի շահերին: Կարինյանն ի գիտություն հայտնում էր, որ իր կառավարությունը հանձնարարել է Գորիսի պատվիրակությանը հայտարարել, որ «Զանգեզուրի գյուղացիության պատկանելիք հողավայրը ոչ մի պարագայում չի կրճատվի, որովհետև առանց այն էլ Զանգեզուրի գյուղացին այնքան սակավահող է, որ հազիվ է նրան բավարարում»²:

Վերջում Կարինյանը բարձրացրեց քոչի հարցը՝ անվանելով մի կարևոր խնդիր, որ «այսօր Լեթ պիտի դրվի ավելի ռևալ հիմքերի վրա»: Ընշտելով, որ տափարակներում ապրող թուրք բնակչությունը առանց քոչի չի կարող ապրել, նա նշեց, որ ճիշտ կլիներ, եթե Զանգեզուրի գյուղացիությունը ինքը կամովին աջակցեր այդ կնճռոտ խնդրի լուծմանը: Կարելի է այնպես կազմակերպել այդ խնդիրը, ասաց նա, որ քոչը ոչ մի վնաս չհասցնի լեռներում ապրող հայ գյուղացիությանը: Իսկ եթե մենք կարողանանք խնդիրն իրապես լուծել, դրանով իսկ կամրացնենք բարիդրացիական հարաբերությունները հայ և թուրք գյուղացիների միջև: Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը հենց դրան է ձգտում:

«Առաջարկելով Ձեզ այդ բոլորը, կխնդրեի տալ պատասխան Հայաստանի խորհրդային կառավարության առաջարկին»³, - ելույթի վերջում ասում է Կարինյանը:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ներկայացրած առաջարկների կապակցությամբ Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակության անդամները հանդես եկան լուրջ առարկություններով:

Ղ.Տեր-Մինասյանը նշում էր, որ նպաստակահարմար չէ թուրք բնակիչներին վերադարձնել ամենից առաջ այն պատճառով, որ Զանգեզուրում «հողի սոսկալի պակասություն կա»: Քոչի հարցի կապակցությամբ նա Նրեանի պատվիրակության ուշադրությունը հրավիրեց այն բանի վրա, որ «դեռ ցարիզմի ժամանակ ձգտում կար

¹ ՀՀ ՆյութիղԱ, Գ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 7:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

իշխանության կողմից որևէ կերպ վերջ տալ այդ թափառական կենսաձևին և նոցա (քոչվորներին- Ա.Ս.) դարձնել նստակյաց, որովհետև քոչի շրջանում տեղական ազգաբնակչության և քոչվորների միջև շատ հաճախ են պատահում սպանություններ, թալան, կոռիվներ, որոնք իրենց հետևանքներով դառնում էին ազգամիջյան կոռիվներ»։ Նա գտնում էր, որ այժմ բնավ երաշխիք չկա, որ «այս պայմաններում էլ, երբ ուժեղ որևէ իշխանություն չկա, նույն դեպքերն ու անախորժությունները չեն կրկնվի ավելի լայն ծավալով և ավելի վատ հետևանքներով»։ Ուստի, ասում էր Գ.Տեր-Մինասյանը, Չանգեզուրի հայ բնակչության շահերը պահանջում են, որ «այդ հարցը վճռվի և մնա այն վիճակում, ինչպես եղել է վերջին 3-4 տարվա ընթացքում»¹։

Այլ խոսքով, Լեռնահայաստանի պատվիրակության ղեկավարը պարզ ու հստակ հանդես եկավ ինչպես թուրք գաղթականությունը Չանգեզուր վերադարձնելու անհրաժեշտության, այնպես էլ թուրքերի քոչը Չանգեզուրի սարեր բարձրանալուն արգելք չհանդիսանալու՝ Ա.Կարինյանի առաջարկների դեմ։ Սակայն հետագա խոսակցությունների ընթացքում թուրք գաղթականությունը վերադարձնելու հարցում Լեռնահայաստանի պատվիրակության տեսակետի մեջ տեղի է ունենում փոփոխություն. Գ.Տեր-Մինասյանը հակվում է այն կարծիքին, որ «մեր հաշվին» գալիս է և կարող է «ընդունելի լինել» թուրքերի վերադարձի հարցը²։

Լեռնահայաստանի պատվիրակության անդամ բժ. Մինասյանը ցանկություն է հայտնում իմանալ, թե ինչ վիճակի մեջ են Խորհրդային Հայաստանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունները։ Ա.Կարինյանը պատասխանում է, որ Ալեքսանդրապոլի 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի և Խորհրդային Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև 1921թ. մարտի 16-ին կնքված պայմանագրերի համաձայն, Կարսն անցել է Թուրքիային, իսկ Ալեքսանդրապոլը իր շրջանով մնում է Խորհրդային Հայաստանին։

Գ.Տեր-Մինասյանը, Նախիջևանի հարցը համարելով «չափազանց կենսական Չանգեզուրի ժողովրդի համար», Սերևանի պատվիրակության ղեկավարին հարցնում է, թե «ի՞նչ վիճակի մեջ է այժմ Շարուր-Նախիջևանի խնդիրը»։ Պատասխանը լինում է այն, որ Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված դաշինքի հիման վրա Շարուր-Նախիջևանը դառնում է ինքնավար միավոր Խորհրդային Ադրբեջանի պրոտեկտորատի տակ։ Ըստ որում, Ա.Կարինյանն այդ կապակցությամբ անում է հավատ չներշնչող ուրիշ հայտարարություն՝ ասելով, թե Նախիջևան-Շարուրի

¹ ՀՀ ԴՊՆ ԳԼԼ, Գ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 7 և չրջերես։

² Նույն տեղում, ք. 7 տես նաև Ս. Վրուգեան, Կեսանի ուղիներով՝ Դիպեր, դեմեր, ապրումներ, Զ հատուր, Իջ 239-240, 241

«տեղական թուրք ազգաբնակչությունը դիմում է և ցանկանում, որ հայությունը վերադառնա» և որ, իբր, «այդ ուղղությամբ աշխատում են առանձնապես թուրք գործիչները»¹:

Հարցին միջամտում է Նրևանի պատվիրակության անդամ Մելնիկովը՝ ցանկություն հայտնելով իմանալ, թե «ինչպե՞ս է նայում պատգամավորությունը (Լեոնահայաստանի: - Ա.Ս.) այն հիմնական հարցին, որ Զանգեզուրը և Լեոնային Ղարաբաղը պետք է մտնեն Խորհրդային Հայաստանի մեջ, որպես նրա անբաժան մաս»²:

Քանի որ այդ երկրամասերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու մասին չկային համապատասխան որոշումներ, և դա առայժմ մնում էր որպես լոկ խոսակցություն, ուստի Գ.Տեր-Մինասյանն ասում է, որ «մեր կենտրոնական կառավարության հետ» խորհրդակցելուց հետո միայն «ի վիճակի կլինենք այդ հարցին վերջնական պատասխան տալ»: Տեր-Մինասյանը միաժամանակ նկատում է, որ Նախիջևանի հարցը «դուք դնում եք որպես արդեն վճռված հարց», բայց նման ձևով հարցի լուծումը կապ չունի բանականության հետ. Զանգեզուրի թիկունքում ստեղծվում է նրան թշնամի մի ինքնավար թուրքական միավոր: Ակնարկելով Մելնիկովի այն միտքը, թե Զանգեզուրը մտնելու է Հայաստանի կազմի մեջ, նա ավելացնում էր. «Չգիտեմ ինչպե՞ս պետք է Խորհրդային Հայաստանը կապ պահպանի Զանգեզուրի հետ՝ առանց Նախիջևանի: Պետք է այդ հարցը համարել չսպառնալի», Նրևանի կառավարությունը պետք է աշխատի մի ելք գտնել, որպեսզի «Նախիջևանը լինի Խորհրդային Հայաստանի մի մասը»³:

Ա. Կարինյանը շեշտում է, որ Նախիջևանի հարցը վերջնականապես վճռված է Ադրբեջանի օգտին, և ավելորդ է այլևս դրան անդրադառնալ: Իր հերթին Մելնիկովը զարմանք է հայտնում, որ Լեոնահայաստանի պատվիրակությունը Նախիջևանին այդքան մեծ նշանակություն է տալիս: «Նախիջևանի հարցը այնքան կարևոր հարց չէ», - ասում է նա: Այա, նախիջևանահայության մնացորդների ճակատագրի հանդեպ զանգեզուրցիների ունեցած տազնապները փարատելու համար ավելացնում է. «Մենք Ռուսիայում էլ ունենք նման ավտոնոմ մասեր, օրինակ, բաշկիրները, և գործնականապես այն տեղեկում, որ ազգաբնակչությունը ռուս չէ: Նույնը և պետք է կատարվի այստեղ՝ Նախիջևանի հետ», իսկ եթե տեղի հայությունը ենթարկվի ճնշումների,

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ/ՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, բ. 8, տես նաև Ս. Վրացևան, Կեսանի ուղիներով: Դեպքեր, դժբեր. ապրումներ, Զ հատոր, էջ 240:

² Նույն տեղում, ք. 8-ի չրջերես:

³ Նույն տեղում, տես նաև Ս. Վրացևան, Կեսանի ուղիներով: Դեպքեր, դժբեր. ապրումներ, Զ հատոր, էջ 241-242

ալվա «խորհրդային կառավարությունն այնքան ուժ կունենա», որ «առաջը կառնի նման հակահեղափոխական ոտնձգությունների»¹:

Հանդես գալով Նախիջևանի մասին Մելնիկովի արտահայտած տեսակետի դեմ՝ Լ. Միքայելյանն ասում է. «Որքան էլ ընկ. Մելնիկովը Նախիջևանի հարցը համարի ոչ կարևոր, բայց ես գտնում եմ, որ դա չափազանց կարևոր խնդիր է, մանավանդ՝ Զանգեզուրի քաղաքական ապագայի տեսակետից: Արժե, որ այդ հարցը պարզաբանվի բոլոր կողմերից և ըստ ամենայնի՝ ուշիմ և ուշադիր: Միայն է ընկ. Մելնիկովը, երբ Նախիջևանի հարցը, նրա ավտոնոմ վիճակը համեմատում է Ռուսաստանում գոյություն ունեցող ավտոնոմ շրջանների հետ: Այն պատմական, ցեղային և հոգեբանական անտագոնիզմը, որ կա հայ և թուրք ազգաբնակչության միջև մեզանում, պետք է հաշվի առնվի,... Այլ բան է Ռուսաստանի ավտոնոմ շրջանների և ռուս ժողովրդի հարաբերությունը անցյալում. Նրանք չեն ունեցել և ոչ մի ազգամիջյան կռիվ, ինչ մեզանում գոյություն ունի դարերով»: Մելնիկովը կրկին պնդում է իր տեսակետը՝ ասելով. «Մի երկիր, եթե նա խորհրդային է, թեկուզ և ավտոնոմ, պետք է առաջնորդվի կենտրոնի հրահանգներով և կառավարվի խորհրդային քաղաքականությամբ, իզուր են Զեր բոլոր երկյուղներն ու կասկածները: Քանի կա ու գոյություն ունի խորհրդային իշխանություն, չի կարող և ոչ մի պարագայում լինել ոչ վեճ, ոչ կոտորած և ոչ ընդհարում»:

Նախիջևանի հարցում Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը մնում է իր կարծիքին: «Դուք,- ասում է Տեր-Մինասյանը,- գուր եք այդքան չնչին դեր տալիս ավտոնոմ Նախիջևանին, որը մի սեպի պես մտած է Հայաստանի կուրծքը, իր հետ ունենալով, լավ է ասել՝ թիկունք ունենալով, Տաճկաստանի մահմեդական ծովը և ճակատում մի բուռն հայ ժողովուրդ»²: Նա գտնում էր, որ Մելնիկովի ասածն իրականություն դարձնելու համար անհրաժեշտ են փաստացի և ուժեղ երաշխիքներ, որոնցից մեկը նա համարում էր ժողովրդի զինումը, այլ ոչ թե նրա զինաթափումը³:

Առաջին նիստի հարցերը սպառնելու վրա էին, երբ Մ. Մինասյանը ցանկություն է հայտնում Երևանի պատվիրակության պահանջները ստանալ գրավոր և՛ կետ առ կետ: Նա նաև ուզում էր իմանալ՝ Երևանի պահանջները անբեկանելի՞ են, թե՞ պետք է մտնեն օրակարգի մեջ, դառնան բանակցությունների առարկա: Այդ հարցադրմանը միանում է Լ. Միքայելյանը:

¹ ՀՀ ԴԴԿԴՄԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ր. 10:

² Հետագոյն տասնամյակներում նախիջևանահայության ողբերգական ճակատագիրը ակնառու ցույց տվեց, որ երկուսն ոչ չէին Լեռնահայաստանի պատվիրակները, հիմնավորված նրանց տագնապններ, իսկ Երևանի պատգամավորների «ձայրոր», «գիտական» տեսության վրա հիմնված պնդումները սնանկ դուրս եկան:

³ ՀՀ ԴԴԿԴՄԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ր. 10-ի շջերես, տես նաև *Մ. Կրպեկան*, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դժբեր, ապրումներ, 2: Խոստով, Խ 242-243

Ա.Կարինյանը պատասխանում է, որ արդեն բարձրացված հարցերը անպայման պետք է մտեն օրակարգի մեջ և քննարկվեն: Նա այնուհետև ավելացնում է, որ օրակարգի հարցերը կանոնավոր քննարկելու համար կողմերից ամեն մեկը պետք է հնարավորություն ունենա մշտական կապի մեջ լինելու իր կառավարության հետ բանակցությունների ընթացքը մշտապես տեղյակ պահելու և նոր ցուցումներ ստանալու համար: Բայց աշխարհից կտրված Ղալաջուղ գյուղից «մենք հնար չունենք հաղորդակից անելու մեր կառավարությանը այստեղի անցուղարձի և բանակցությունների ընթացքի մասին»: Ելնելով դրանից՝ նա առաջարկում է փոխել բանակցությունների վայրը:

Միաժամանակ Կարինյանը կտրուկ հարց է դնում. Ջանգեզուրի կառավարությունը ընդառաջ կգնա՞ խորհրդային կողմին, կընդունի՞ նրա առաջարկները, թե՞ կմերժի դրանք: «Մենք ի վիճակի չենք երկար սպասելու, երկուսս էլ ունենք պատասխանատու գործեր: Պետք է իմանանք. կհաջողվի՞ մեզ մի ընդհանուր լեզու գտնել, թե՞ ոչ»¹:

Դրան ի պատասխան՝ Գորիսի պատվիրակությունը նորից է առաջ քաշում հիմնական պահանջը. «Քանի դեռ Լեռնահայաստանը խորհրդային իշխանության կողմից չի ճանաչված որպես Հայաստանի անբաժան մաս, մենք չենք ճանաչելու խորհրդային իշխանությունը»²:

Հարցերը սպառված համարելով՝ առաջին նիստը որոշում է, որ նույն օրը՝ մայիսի 12-ի ցերեկվա ժամը 4-ին Հայաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչներն իրենց վերոհիշյալ առաջարկությունները գրավոր հանձնում են Գ.Տեր-Մինասյանի զխավորած պատվիրակությանը, որպեսզի այն ներկայացվի Լեռնահայաստանի կառավարությանը՝ քննարկման: Դա լինելու էր բարձրացված հարցերի վերաբերյալ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ղեկավարացիան:

Նշանակված ժամին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը Գ. Տեր-Մինասյանին են հանձնում Խորհրդային Հայաստանի և 11-րդ կարմիր բանակի զորահրամանատարության գրավոր Դեկլարացիան՝ ուղղված Լեռնահայաստանի կառավարությանը:

Փաստաթղթում նշված էր, որ խորհրդային իշխանությունը միշտ ձգտել և ձգտում է ծագած խնդիրները լուծել ոչ թե պատերազմով, այլ խաղաղ միջոցներով և միայն ամենաժայռահեղ պարագայում է դիմում զենքի: Պատերազմը Խորհրդային Հայաստանի և Ջանգեզուրի միջև ներկայումս շարունակվում է այն պատճառով, որ, մնալով Հայաստանի անկախ միավոր, նա դրանով

¹ *Արևիկյան*, Կոնստի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 241:

² *Գ. Նժդեհ*, Էկատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, քիվ 11(35), էջ 86:

իսկ «դառնում է իմպերիալիզմի համար մի գործիք, մի զենք, որ ուղղվում է Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների և ամենից առաջ՝ Հայաստանի խորհրդային հանրապետության դեմ»:

Այս խոսքերին հետևում էր հետևյալ կտրուկ պահանջը. «Այդ պատճառով Խորհրդային Հայաստանի և Զանգեզուրի միջև տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների լիկվիդացիայի համար առաջին և հիմնական նախապայմանն է խորհրդային իշխանության հաստատումը Զանգեզուրում և Լեռնային Ղարաբաղում, որը պետք է ենթարկվի Հայաստանի խորհրդային իշխանությանը»: Զանգեզուրն առանց կռվի հանձնվելու դեպքում, ասված էր փաստաթղթում, քաղաքական համընդհանուր ներում կշնորհվի բոլոր նրանց, ովքեր կռվել են խորհրդային իշխանության դեմ և հնարավորություն կստանան անցնելու խաղաղ աշխատանքի¹: Նկատի ունենալով Զանգեզուրի առանձնահատկությունները այնտեղ հովանավորության տակ կառնվեն մանր և միջակ գյուղացիական տնտեսությունները, տնայնագործությունը, կրոն-յատրվի ազատ առևտուրը, չեն անցկացվի բռնագրավման կամ-պանիաներ և այլն:

Հաշվի առնելով լեռնավայրի գյուղացիության ընդհանուր տրամադրությունը, այն, որ սակավահողության պատճառով Զանգեզուրը չի կարող կերակրել մույնիսկ իր ունեցած բնակչությանը. Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հայտարարում էր, որ «Զանգեզուրից այժմ բազակայող ոչ մի փախստական տարր չի տեղավորվի այնտեղ՝ հակառակ տեղացի գյուղացիության ցանկության»²:

Նորից շեշտելով, թե Զանգեզուրի անկախ գոյությունը հարված է «մեր բանվորագյուղացիական հայրենիքին», Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը պարզ ու հստակ նշում էր, որ «այդ հանգամանքը ստիպում է մեզ պատերազմի հետ կապել մեր ժողովրդի այն զավակներին, որոնք կարող էին այժմ խաղաղ շինարարական գործերի անցնել»³:

Այս ամենից հետո Ա.Կարինյանը և Վ.Մելնիկովը, նորից ընդգծելով, որ իրենք հանձնարարություն ունեն Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակությանը հայտնելու ստանձնած բոլոր պարտավորությունները կատարելու և դրանք անհրաժեշտ

¹ ՀՀ ՀՊԿԳՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 305, թ. 1. *Դ. Նոյնի*, Ազատ Սիւնիք. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 86, նույն տեղում, *Չ. Այխատունի*, 'Խորագնդը մեր ազատութեան պայքարից, նույն տեղում, էջ 80:

Հետագայում, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության համաձայնությամբ, զուրբաժ բոլոր բուրբերը իրավունք ստացան վերադառնալու իսկապետության իրենց նստակից բնակավայրերը, այդ թվում՝ Զանգեզուր, բազի Գորիսի շրջանից, որտեղ բոլոր բնակչությունը չկարողացավ հիմնավորվել: Զանգեզուրի մնացած երեք շրջաններում՝ Սիսիանում, Դափանում և Մեղրիում բուրբերի բնական արագ աճը մի քանի տասնամյակ հետո ժողովրդագրական վիճակի փոփոխման սպառնալիք էր ստեղծել այստեղ:

² ՀՀ ՀՊԿԳՊՈՒ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 13-ի չրջերես:

երաշխիքներով ապահովելու խորհրդային կողմի վճռականության մասին. մահ խնդրում էին «չտապ կարգով քննել խորհրդային իշխանության առաջարկը և տալ պատասխան ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում»:

Նույն օրը՝ մայիսի 12-ի երեկոյան ժամը 6-ից 9-ը, տեղի ունեցավ բանակցությունների երկրորդ նիստը: Պատվիրակությունների նույն կազմն էր, նիստը նախագահում էր Ա. Կարինյանը:

Լեռնահայաստանի պատվիրակության անդամներն արդեն ծանոթացել էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Դեկլարացիայի հետ, ուստի պատահական չէր, որ նրանց առաջին խոսքը վերաբերեց այդ փաստաթղթի ոչ միայն բովանդակությանը, այլև ձևին:

Մ. Մինասյանը և Լ. Միքայելյանը Սրեանի պատվիրակությունից պահանջեցին՝ Դեկլարացիայում արժարժած հարցերը ներկայացնել գրավոր ամփոփ. կետ առ կետ, ինչպես պայմանավորված էր առավոտյան նիստում: Իրենց պահանջը նրանք հիմնավորում էին այն բանով, որ Լեռնահայաստանի կառավարությունը նախապես չի իմացել, թե որոշակի ինչ հարցեր են քննարկվելու Ղալաջուղում, մանավանդ չէր կարող իմանալ, որ դրվելու է Լեռնահայաստանի քաղաքական ինքնուրույնության վերացման հարցը: Մնացած հարցերը համարելով երկրորդական՝ նրանք առաջարկեցին քննարկել միայն այդ հարցը:

Գեղեոն Տեր-Մինասյանը նշեց, որ կարելի է բավականանալ խորհրդային պատվիրակության Դեկլարացիայով և չպահանջել, որ Սրեանի առաջարկները ներկայացվեն կետ առ կետ, քանի որ փաստաթղթում արդեն պարզորոշ ձևակերպված է Լեռնահայաստանին հետաքրքրող հիմնական հարցը՝ նրա պետականության վերացման և երկրի խորհրդայնացման պահանջը:

Ա. Կարինյանը համաձայնում է, որ, իսկապես, իրենց հիմնական պահանջը Ջանգեզուրի խորհրդայնացումն է, ուստի լավ կլիներ, որ հենց այստեղ՝ Ղալաջուղում, Տեր-Մինասյանի գլխավորած պատվիրակությունը որևէ ձևով բանաձևեր այս բանակցությունների արդյունքը և որոշակի պատասխան տար Դեկլարացիայում արված հիմնական առաջարկին՝ չմոռանալով, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից սովորած են ամուր երաշխիքներ: Ապա նա ավելացնում է, որ եթե Լեռնահայաստանի կառավարությունը մերժի իր կառավարության Դեկլարացիայում շարադրած հիմնական պահանջը՝ Ջանգեզուրի խորհրդայնացման մասին, այդ դեպքում «այս բանակցություններն ավելիուրեմ»:

Գ. Տեր-Մինասյանը պատասխանում է, որ Ջանգեզուրի

¹ ՀՀ ԴՊՆ ԳՈՒՄ, ք. 113, գ. 3, գ. 61, p. 14, 15:

խորհրդայնացման պահանջի հարցին իր գլխավորած պատվիրակությունը և ոչ էլ նույնիսկ իր կառավարությունը ի վիճակի չեն պատասխան տալու, քանի որ դա այն խնդիրն է, որը «բացառապես վերաբերում է ժողովրդին, և նրա վճռելու հարցն է, ուստի և պետք է ժողովրդի կամքը հարցնել»։ «Ինքը՝ ժողովուրդն է, որ իր լավագույն զավակների գնով ստեղծել է հայրենիք և կառավարություն, որ պաշտպանել է իրեն բոլոր կողմերից եկած ոտնձգությունների դեմ»։ Ժողովուրդն է իրավասու իր համագումարով լուծելու այդ հարցը։ Այդ ժողովուրդը չի կարող կույր հավատ տաձել երաշխիքների մասին տված խոստումներին։ «Թյրքի կտորներ շատերն են տվել, ինչպես Գերմանիան Բելգիային, Լեգրանը՝ Հայաստանին։ Մեր միակ երաշխիքը մեր ժողովրդի գեներն է ու կամքը»։ Ապա, եզրափակելով իր խոսքը, նա ասում է. «Եթե անգամ մենք համաձայնենք Ձեր առաջարկին, ժողովուրդը կարող է հոշոտել մեզ»։

Իր հերթին, Մ. Մինասյանը նշում է. «Մեր ժողովուրդն ինքն է, որ պահել է իր երկիրը և պաշտպանել զայն անգլիացիների և Ադրբեջանի ոտնձգություններից։ Նվ այն բոլորը, ինչ տեսել է մեր ժողովուրդը ու զգացել իր մաշկի վրա, յսել է նաև Հայաստանում կատարվածի մասին, պետք է հնար տրվի նրան հակառակը համոզվելու»։ Ապա ավելացնում է, որ գլուղացիությունն ու մտավորականությունը «մեզ կհարցնեն, թե ինչու՞ Նախիջևանը Ադրբեջանի պրոտեկտորատի տակ է և ոչ Հայաստանի։ Ինչպե՞ս եղավ և ինչու՞ մեծամասնականները Ջեմալի զորքերին Հայաստան բերին և սեղի ունեցավ այն, ինչ որ Դուք էլ եք խոստովանում։ Պետք է զարանտիան լինի գործնական, և ժողովուրդն ինքը համոզվի, որ վտանգ չկա իր գոյության դեմ»¹։

Ինչպես տեսնում ենք, Լեռնահայաստանի պատվիրակության անդամները ոչ այնքան մտահոգ էին Ջանգեզուրում խորհրդային կարգեր մտցնելու հեռանկարով, որքան դրա հնարավոր երկու հետևանքներով. ա) Ջանգեզուրը կարող է հայտնվել Ադրբեջանի կազմում։ բ) Ջանգեզուրում կարող են ծալյա առնել այնպիսի խստություններ, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում։

Ջանգեզուրի տագնապներն օրինաչափ էին։ Հայաստանից Նախիջևանի բռնագավթումը խաբիլել էր զանգեզուրցիների հավատը։ Հարևանների հետ հայերի ունեցած տալաժքային հարցերը խորհրդային իշխանությունը լուծում էր ոչ թե Անդրկովկասի բոլոր երեք հիմնական ժողովուրդների վրա տալաժվող ընդհանուր ազգագրական սկզբունքով, այլ պրոլետարիատի դիկտատուրայի շահերից ելնելով, այսինքն՝ տվյալ

¹ Մ. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով։ Գլխեր, դմբեր, սպարմներ, Զ հատոր, էջ 248։

պահին իշխանության համար նպատակահարմարության սկզբունքով: Մյուս կողմից՝ դեռ չափազանց բարձր Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելուց հետո Ս. Կասյանի գլխավորած՝ ՀՍԽՀ առաջին կառավարության կողմից սանձազերծած բռնությունների մասին հիշողությունը, ուստի նրանք, բնականաբար, հավատ չէին ընծայում նաև Ալ. Մյասնիկյանի գլխավորած՝ Երևանի նոր կառավարության խոստացած երաշխիքներին, համընդհանուր քաղաքական ներման մասին արված հայտարարություններին:

Նիստի վերջում Լեոնահայաստանի պատվիրակության անդամները մտահոգություն են հայտնում, որ եթե իրենք Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Դեկլարացիան իրենց կառավարությանը ներկայացնեն այն տեսքով, ինչպես ստացել են, ապա կառավարությունը կարող է այն դիտել որպես վերջնագիր և կտրականապես մերժել:

Արտահայտած այդ մտահոգությունը, սակայն, չփոխեց Երևանի պատվիրակության դիրքը: Ուստի Լեոնահայաստանի պատվիրակությունը խնդրեց տալ երկու օր ժամանակ՝ Դեկլարացիան իր կառավարությանը փոխանցելու և պատասխան ստանալու համար: Խորհրդային կողմը տվեց իր համաձայնությունը: Բանակցություններն ընդհատվեցին և հետաձգվեցին երկու օրով:

Որոշում ընդունվեց. խորհրդային կողմի Դեկլարացիան ամբողջովին ներկայացնել Լեոնահայաստանի կառավարությանը և պատասխանի համար սպասել մինչև մայիսի 15-ը, առավելագույնը՝ ցերեկվա ժամը 12-ը:

Մայիսի 13-ին Ղալաջուղ է գալիս Լեոնահայաստանի արևմտյան ճակատի հրամանատար ու փոխսպարապետ Կուռոն և Գորիսի պատվիրակության անդամներին հայտնում, որ իրեն վստահած ճակատում իր զորամասերն ընկել են ծանր դրության մեջ, ուստի, որպեսզի հնարավոր լինի բանակցությունների սեղանի շուրջ նստել հավասարը հավասարի հետ, պետք է այդ բանակցությունները ձգձգել, ժամանակ շահել, մինչև որ ռազմաճակատում կշտկվեն գործերը: Նշելով, որ այդ կարծիքին է և Լեոնահայաստանի կառավարությունը, և՛ զորաճակատի հրամանատարությունը, նա կրկին շեշտում է. «Բանակցությունները պետք է երկարաձգել, այդ մեր օգուտն է, ժամանակ շահելու համար»¹:

Մայիսի 14-ին Կարինյանն ու Մելնիկովը հետևյալ շտապ գրությունն են ուղարկում Երևան.

«Հեղկոմի նախագահ Մյասնիկյանին,

Երևանի գործերի խմբավորման հրամանատար Վելիկանովին.

¹ Լ. Ալշակունի. Սիսեանի բանակցությունները. «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հունիս, թիվ 8 (44), էջ 40:

Գտնվում ենք Ղալաջուղ գյուղում: Տեղի է ունեցել պաշտոնական երկու միստ. որից հետո մեր կողմից առաջարկված է ղեկարացիա, որը ուղարկված է Ձանգեզուրի կառավարության քննարկմանը: Պատասխանի ենք սպասում երեք օր անց, որից հետո կմեկնենք Նրևան¹:

Իր հերթին, ՀՍԽՀ արտգործնախարարը հետևյալ շտապ հեռագիրն է հղում խմբավորման հրամանատարի շտաբին.

«Ձեզ ի գիտություն եմ հաղորդում, որ մեր պատվիրակությունը Ձանգեզուրի կառավարությանը առաջարկել է խաղաղության հետևյալ պայմանները՝ Ձանգեզուրի անհիվանդագին խորհրդայնացման և այն Խորհրդային Հայաստանին միավորելու համար.

Առաջին.- Ապստամբած Խորհրդային իշխանության դեմ պայքարած բոլոր քաղաքական և ռազմական գործիչների լիակատար և համընդհանուր ներում:

Երկրորդ.- Ձանգեզուրի հայ գյուղացիության համար հողային հարցի անցավագին լուծում:

Երրորդ.- Ձանգեզուրի հեղկոմի և իշխանության տեղական մարմինների կազմակերպում՝ տեղի տարրերից»²:

Մայիսի 14-ին Լեռնահայաստանի կառավարությունը քննության առավ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Դեկլարացիան:

Ղալաջուղի բանակցությունների ընթացքում Գորիսի պատվիրակության անդամները ենթադրում էին, որ իրենց կառավարությունը, հնարավոր է, որ դրական վերաբերմունք դրսևորի Նրևանի կառավարության Դեկլարացիայի առանձին կետերի նկատմամբ և կփորձի ընդհանուր լեզու գտնել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Նրանք այդպես էին կարծում, օրինակ, Ձանգեզուրից գաղթած թուրքերին վերադարձի հնարավորություն տալու՝ Նրևանի պահանջի մասին: Բայց Լեռնահայաստանի կառավարությունը կտրականապես մերժեց Հայաստանի կառավարության բոլոր առաջարկներն ու պահանջները, ընդունեց պատասխան Դեկլարացիայի տեքստ:

Պայմանավորված ժամկետին՝ մայիսի 15-ին, Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը վերադարձավ Ղալաջուղ, և բանակցությունները վերսկսվեցին նրա բերած Դեկլարացիայի շուրջ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանն ուղղված Լեռնահայաստանի կառավարության պատասխանը սկսում էր ամենակարևորից՝ Ձանգեզուրի քաղաքական ինքնության հարցից:

Փաստաթղթում նշված էր, որ ռուսական հեղափոխությունն իր կարգախոսներով և փոքր ազգերի ինքնորոշման գաղափարով

¹ ՀՀ ՆԴԿԳՄԱ, ֆ. 114, գ. 2, ք. 70, ք. 14:

² Նույն տեղում, ք. 21, ք. 38:

ջերմորեն ընդունեցին քաղաքական ակնկալիքներով խանդավառված Ռուսաստանի բոլոր ազգությունները, այդ թվում նաև հայ ժողովուրդը, որը հեղափոխության բարիքներից օգտվելու իր իրավունքները ձեռք էր բերել երեսնամյա հեղափոխական պայքարով: Սակայն ռուսական հեղափոխությունից տրված քաղաքական ինքնուրույնության իր անկապտելի իրավունքը հայությունը իրականացված չտեսավ: Ավելին, նրան վիճակվեց ընդունել և ետ մղել նորանոր հարվածներ: Դրա ակնառու օրինակը եղավ Լեոնահայաստանը՝ իր ազատասեր ու քաջ ժողովրդով: Նա պատվով դիմագրավեց բոլոր կողմերից եկած հարվածները և կարողացավ պաշտպանել ձեռք բերած ինքնուրույնությունը: Անգլիական իմպերիալիստներն ամեն ինչ արեցին Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար, բայց դրանից ոչինչ չստացվեց: «Կա և կմնա անմոռաց մեր ժողովուրդի ազատագրական կռիվի պատմության մեջ, թե ինչպես 1919 թվին անգլիացի զեներալ Շատելվորտին իր զինակիցներով Գորիսում շրջապատեց զինված գյուղացիությունը, մերժեց նրա պահանջները՝ տալ իր ղեկավարներին՝ Շիրինյանին և Շահմազյանին, և դուրս վռնդեց Չանգեզուրի սահմաններից»:

Ադրբեջանը չդադարեց դավել Չանգեզուրի դեմ: Նա դրանից հետո էլ բազմիցս փորձեց զավթել հայոց այդ լեռնաշխարհը, բայց զանգեզուրցին միշտ զենքով պատասխանեց զավթիչներին և միշտ եղավ հաղթական:

Նույնպես հերոսական պայքարով ու թանկագին զոհերով Չանգեզուրի ժողովուրդը ձեռք է բերել ինքնուրույն կառավարելու և ինքնուրույն ապրելու սրբազան իրավունք: Նա իր զենքի ուժով ազդարարել է ամենուր. «Չեմ ցանկանում ուրիշ ոչ ոքի տիրապետություն, ես եմ, որ կարող եմ ու ցանկանում եմ կառավարել ինձ»¹:

Ազատ և ինքնուրույն ապրելու՝ զանգեզուրցիների կամքն այս անգամ կոտրել փորձեցին կարմիր բանակները: Նրանք զրավեցին երկիրը և հաստատեցին իրենց անտանելի հնգամյա տիրապետությունը: Բայց ազատասեր ժողովուրդը անկոչ հյուրերին հերոսական խոյանքով դուրս մղեց լեռնաշխարհից, ընտրեց իր կառավարությունը և անցավ խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի:

Լեոնահայաստանի կառավարությունն իր պատասխանում, այնուհետև, մերժում էր Նրևանի այն մեղադրանքը, թե Չանգեզուրն իմպերիալիստական ուժերի ձեռքին խաղալիք է դարձել և դրանով իսկ սպառնում է Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների և, ամենից առաջ, Հայաստանի անվտանգությանը: «Պնդում ենք ամենավճռական կերպով, - ասված էր փաստաթղթի

¹ ՀՀ Ն.ՊԻՐՈՒՄԻ, ք. 113, գ. 3, գ. 61, p. 17 և չրքերես:

մեջ,- որ մեր ժողովուրդն ու անոր ղեկավարները ոչ միայն անցյալում խաղալիք չեն եղել որևէ իմպերիալիստական պետության ձեռքում, այլև ապագայում էլ չեն կարող լինել: Մենք ցանկացել ենք առաջին հերթին գտնել խաղաղ ապրելու մի ձև՝ մեր հարևանների հետ, չենք ունեցել և ոչ մի ագրեսիվ փորձ որևէ ժողովրդի և երկրի նկատմամբ, բայց և թույլ չենք տվել նույնպես, որ ուրիշը իր թաթը մեկնի մեր աշխատանքին և քաղաքական անկախության»¹:

Կառավարության պատասխան-ղեկարացիայում հստակ պատասխան էին տրված Չանգեզուրի համար երկու կենսական հարցերի, որոնք բարձրացված էին Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից ներկայացված Դեկլարացիայի մեջ:

1. Կոիվների հետևանքով Չանգեզուրից հեռացել էր Լեռնահայաստանի քաղաքական անկախության և ժողովրդի ֆիզիկական գոյության դեմ դաված ու պայքարած թուրք բնակչության մի մասը: Թեև Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը պնդում է, թե նրանց վերադարձը կարող է տեղի ունենալ միայն «զանգեզուրցիների համաձայնության» դեպքում, բայց նույն զանգեզուրցիները չէին հավատում, որ գավառի խորհրդայնացումից հետո հաշվի կնստեն իրենց կարծիքի հետ: Ուստի, Չանգեզուրի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր, որ «այդ հարցը ոչ միայն չպետք է դնել որևէ ժողովի քննության», այլև այն պետք է համարել փակված և «արգելել որևէ վերաբնակչություն Լեռնահայաստանի սահմաններում»²:

2. Ոչ պակաս հուզող հարցի՝ քոչի կապակցությամբ Լեռնահայաստանի կառավարությունը ազդարարում էր. «Թույլ տալ, որ նորից քոչվորների հեղեղը գա մեր լեռնաշխարհը, նույնիսկ երբ ձեռք առնվեն բոլոր նախազգուշական միջոցները, դա երկիրը անարխիայի, ազգամիջյան կոիվների մի թատերաբեմ կդարձնի, նոր ընդհարումներ, նոր անտառոնիզմ պիտի ստեղծվի երկու ժողովուրդների միջև, փոխանակ խաղաղ, շինարար աշխատանքի: Մեզ թվում է, ինչպես և որտեղ ապրել ու կառավարվել են այս 3-4 տարվա ընթացքում քոչվորները, այսուհետև էլ կշարունակվի այս ձևով: Մեր երկիրը պետք է ազատ լինի քոչվորների ասպատակություններից, որոնց ներկայությունը մեր լեռներում, մեր ժամանակի քաղաքական պայմաններում կարող է դրսի ուժերի համար դառնալ ագրեսիվ քաղաքականության գործիք»³:

Վերջում Լեռնահայաստանի իշխանությունը հետևյալ հար-

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 18, 19, տես նաև / / *Վրացեան*, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Չ հատոր, էջ 254:

² ՀՀ ԴՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 18-ի շրջերես և 18", տես նաև / / *Վրացեան*, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Չ հատոր, էջ 255:

³ ՀՀ ԴՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 18", տես նաև / / *Վրացեան*, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Չ հատոր, էջ 258:

ցերն էր առաջադրում ապագա բանակցությունների համար.

1. Լեռնահայաստան ռուսական ու հայկական կարմիր բանակի զորամասեր բերելու խնդիրը, 2. Լեռնահայաստանի զորքի ու հրամանատարության զինաթափման խնդիրը, 3. Լեռնահայաստանի գյուղացիությանը զինելու խնդիրը, 4. Լեռնահայաստանի իշխանության կազմակերպման ձևի ու եղանակի հարցը, 5. Լեռնահայաստանում քաղաքական կուսակցությունների ու մամուլի խնդիրը, 6. Հայերեն լեզուն Լեռնահայաստանի պետական-պաշտոնական լեզու հայտարարելու, զորքի ու հիմնարկությունների մեջ դրա առաջատար դերը ապահովելու խնդիրը, 7. Լեռնահայաստանի սահմաններից պարեն ու ռազմամթերք դուրս տանելու խնդիրը, 8. Ջորականների, քաղաքական, հասարակական ու պետական գործիչների երաշխավորված անվտանգության, նրանց ազատ գործելու, ինչպես նաև հանցագործ տարրերին Լեռնահայաստանից վտարելու խնդիրը, 9. Շարուր-Նախիջևանի հարցը:

Ինչ վերաբերում էր Լեռնահայաստանը խորհրդայնացնելու և այն Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը համարելու խնդրին, ապա Գորիսի կառավարությունը գտնում էր, որ երկրի և բովանդակ ժողովրդի քաղաքական բախտի մոտրինման խնդիրը իր իշխանությունից դուրս է, այն ժողովրդի գերագույն իրավունքի հարցն է, որը և պետք է որոշի ինքը՝ ժողովուրդը: Ուստի դրա համար պետք է հրավիրվի Լեռնահայաստանի գյուղացիության համագումար, ուր և քննության կառնվի այդ հարցը, ինչպես նաև ՀՍԽՀ պատվիրակության հետ բանակցությունների հետևանքները¹:

Վերջում Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը հայտնում է, որ իր կառավարությունը ցանկալի է համարում շարունակել բանակցությունները և հավատում է, որ երկուստեք փոխզիջումների միջոցով կգտնվի ընդհանուր լեզու՝ անարյուն և խաղաղ ճանապարհով լուծելու բոլոր խնդիրները և կանխելու որևէ հնարավոր ընդհարում²:

Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության համար պարզ է դառնում, որ իր այդ պատասխանով Ձանգեզուրի իշխանությունը փորձում է ժամանակ շահել՝ իր զորքերը կազմակերպելու և ընդհանրապես գործերը կարգի բերելու համար: Կասկած չէր մնում, որ Նժդեհը հրահանգել է վերջ տալ բանակցություններին:

Այդ համոզմամբ, Ա. Կառինյանը զանգեզուրյան պատվիրակությանը հարցում է անում, թե ինչպես կարելի է խաղաղության մասին արված հայտարարությունը համատեղել Լեռնահայաստանի կառավարության ստեղծման կապակցությամբ՝ նրա

¹ ՀՀ ՆԿԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 18^ա-ի չրջերես:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 15 հուլիսի:

հրապարակած Գեկյարացիայի հետ, որտեղ պարզ ասված է, թե Ջանգեզուրի գորամասերը պիտի հարձակվեն Խորհրդային Հայաստանի վրա և Նրևանը մաքրեն բոլշևիկներից¹։ Կարինյանը, այդ վկայակոչելով, նաև ցույց է տալիս Գեկյարացիայի համապատասխան մասը։ Գ. Տեր-Մինասյանը պատասխանում է, որ տվյալ արտահայտությունը թյուրիմացաբար է մտել Գեկյարացիայի մեջ։

Այսպիսով, Լեոնահայաստանի կառավարությունը Գլապոուդի բանակցություններում ըստ Լուրյան հրաժարվեց համաձայնության գալ Խորհրդային կողմի հետ։

Նոսրյա բանակցություններից հետո Արտաշես Կարինյանի պատվիրակությունը վերադառնում է Նրևան՝ իր կառավարությանը տանելով Լեոնահայաստանի կառավարության առաջարկները և պահանջները։ Գլապոուդից մեկնելիս Կարինյանը խոստանում է «շուտափույթ պատասխան» տալ Լեոնահայաստանի կառավարության առաջարկներին, բայց դա տեղի չունեցավ։

Դրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները մայիսի վերջերին Նրևանից Սյունիք ուղարկեցին լեոնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանին, որին մեկ տարի առաջ, Գափանի Խոտանան գյուղից նահանջելիս առևանգել էր կարմիր բանակի գորամասը։ Նրան տարել էին Բաքու, բանտարկել, ապա ամիսներ հետո ազատել և ուղարկել Նրևան։

Սյունիք մեկնելուց առաջ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը ստացել էր հետևյալ բովանդակությամբ մանդատը.

«Թուրքս ներկայացնող ինժ. Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի համաձայնությամբ մեկնում է Ջանգեզուր՝ լեռներում և գյուղերում բաքնված գյուղացիներին և քաղաքացիներին համոզելու, որ վերադառնան իրենց տեղերը և զբաղվեն խաղաղ աշխատանքով։

Առաջարկվում է բոլոր զինվորական և քաղաքացիական իշխանությանը՝ արգելք չհարուցել քաղաքացի Ս.Մելիք-Ստեփանյանին և ցույց տալ նրան ամեն տեսակ աջակցություն՝ իր վրա առած առաքելությունը ի կատար ածելու համար։

**Խ.Հայաստանի Ռազմա-Հեղափոխական
կոմիտեի նախագահ Ալ.Մյասնիկյան
(Ալ.Մարտունի)**

**Արտաքին գործոց ժողկոմ Մռավյան
1921թ., 14 մայիսի, Երևան²։**

Վերադառնալով իր հայրենի Ջանգեզուր, ծանոթանալով անցած շուրջ մեկ տարում այնտեղ տեղի ունեցած դեպքերին՝ Ս.Մելիք-Ստեփանյանը, ելնելով երկրի ու ժողովրդի վիճակից,

¹«Ազատ Սյունիք», 1921, թիվ 5
²Ղ.Նոյնի, Լոն պատասխանը, էջ 78

կազմում է տեղեկագիր և հունիսի 3-ի բվով ուղարկում ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին, պատճենը՝ Լեռնահայաստանի կառավարությանը: Տեղեկագրում նա մասնավորապես գրել էր.

«Այստեղ ես տեսնում եմ ժողովուրդ, կառավարություն և գորահրամանատարություն՝ միաբան:

Ամեն ինչ նորմալ է այստեղ:

Այստեղ չկան խաներ, բեկեր, կապիտալիստներ, բուրժուաներ, կուլակներ: Չկա այն ամենը, որ տկարացնում է ժողովրդի ռազմական թափն ու ուժը: Ժողովրդի տրամադրությունը կատարելապես հեղափոխական է...»¹:

Ղալաջուդի բանակցությունների ժամանակ ձեռք բերված պայմանավորվածություններից հետո Լեռնահայաստանում սպասում էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության պատասխանին:

Բայց պատասխան չէր ստացվում, քանի որ Նրևանի կառավարությունն ինքնուրույնաբար լի վիճակի չէր լուծելու խնդիրը. նա պետք է իր գործողությունները համաձայնեցներ և՛ Մոսկվայի, և Բաքվի հետ:

Նրևանն ամենից առաջ պետք է հաշվի առներ Ադրբեջանի պանթուրքիստ «բոլշևիկների» կամքը, որոնք իրենց զավթողական ծրագրերի իրականացման համար կարմիր բանակը ներգրավել էին արյունալի կռիվների մեջ:

Իր հերթին, կարմիր բանակի հրամանատարությունը չէր տեսնում Լեռնահայաստանի խնդրի կարգավորման խաղաղ ելքը և երկրամասի դեմ պատրաստվում էր նոր արշավանքի, որովհետև միայն հաղթական կռիվ կարող էր փրկել իր գեներլի պատիվը, ինչ-որ չափով մեղմել 1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին բոլշևիկյան զորամասերի կրած պարտության դառը հիշողությունը: Նվ եթե Հայաստանի կառավարությունը հարգեր Լեռնահայաստանյի կառավարության պահանջները, դա, ըստ էության, կնշանակեր, որ խորհրդային իշխանությունը ստորագրել է կարմիր բանակի պարտությունը:

Առձակասման նոր փուլը

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման օրից սկսած՝ Հայկեղկոմը իշխանության և՛ օրենսդիր, և՛ գործադիր գերագույն մարմինն էր, բեկ գործում էին նաև մի քանի ժողովրդական կոմիսարիատներ: Բայց ժամանակն էր, որ հեղափոխական արտակարգ դրության ժամանակ ստեղծված

¹ Պ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 78:

Հեղկոմը փոխարինվի օրինական կառավարությամբ՝ օժտված գերագույն իշխանության բոլոր հատկանիշներով:

1921թ. մայիսի 18-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումը քննարկեց Հայկեղկոմը վերակազմելու և նրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանի կառավարություն՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ կազմակերպելու հարցը:

Նրեք օր տևեց Ժողկոմխորհրդի ձևավորումը: Մայիսի 21-ին հաստատվեց նոր կառավարության կազմը, որը հրապարակվեց մայիսի 24-ին: Նախագահի պաշտոնը ստանձնեց Ալ. Մյասնիկյանը, որը միաժամանակ հանրապետության ռազմական գործերի ժողկոմն էր: Արտաքին գործերի ժողկոմ հաստատվեց Ասքանազ Մռավյանը, ներքին գործերինը՝ Պողոս Մակինցյանը, արդարադատության ժողկոմ՝ Արտաշես Կարինյանը, Ժողտնտխորհի նախագահ՝ Սարգիս Սրապիռնյանը (Լուկաշին), հողժողկոմ՝ Արամայիս Նրզակյանը, պարենավորման և արտաքին առևտրի ժողկոմ՝ Ալեքսանդր Բեկզադյանը, ֆինժողկոմ՝ Սարգիս Խանոյանը, լուսժողկոմ՝ Աշոտ Հովհաննիսյանը, առողջապահության ժողկոմ՝ Սաքո Համբարձումյանը, փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, բանգլուղտեսչության ժողկոմ՝ Ալեքսանդր Շահվերդյանը¹: Ավելի ուշ աշխատանքի և սոցիալական ապահովության ժողկոմ նշանակվեց Արշակ Խաչիկյանը, Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ՝ Շավարշ Ամիրխանյանը:

Խորհրդային Հայաստանի նոր կառավարությունը՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, Զանգեզուրի հարցում բռնեց հստակ գիծ.

1. Զանգեզուրը բուն հայկական հող է. և այն պետք է միացվի Խորհրդային Հայաստանին՝ որպես նրա անբաժան մաս: 2. Պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի Հայաստանին Զանգեզուրի միացումը իրականացվի խաղաղ միջոցներով: 3. Նրե դա չհաջողվի, Զանգեզուրը Հայաստանին միացնել զենքի ուժով:

Ժողկոմխորհրդի նիստում քննարկվեց Դալայջուղից Նրևան վերադարձած ՀՍԽՀ պատգամավորության հաղորդումը: Քննարկումն ավարտելուց հետո ժողկոմխորհուրդը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը տպագրվեց «Խորհրդային Հայաստան» թերթում: Այդ հայտարարության մեջ ավելորդաբանություն և անորոշ դարձվածքներ չկային: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը պարզ ու կտրուկ որոշում էր իր դիրքն ու քաղաքականությունը Զանգեզուրի հարցում:

Հանրապետության նոր կառավարությունը, Զանգեզուրի խնդրում ունենալով հստակ գիծ, այն է՝ գավառը պետք է միացվի Խորհրդային Հայաստանին, միաժամանակ, առիթը ներկայանալու դեպքում, ընդգծում էր, որ չեն սպառվել խաղաղ միջոցներով հարցը

¹ «Կոմունիստ», 1921, 24 մայիսի

յութելու առկա հնարավորությունները: Դրա վկայություններից մեկը, օրինակ, հեռագրած այն գրույցն էր, որ 11-յո՛ւ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը 1921թ. մայիսի 23-ին ունեցել էր Հայաստանի ժողկոմխորհրդի նախագահ և ռազմգործ ժողկոմ Ալ. Մյասնիկյանի հետ: Ահա արխիվում պահպանվող այդ համառոտ գրույցի տեքստը.

«Ապարատի մոտ է հրամանատար Հեկկերը.

Բարի երեկո, ընկեր Մյասնիկով: Ներեցեք, որ անհանգստացնում եմ Ձեզ, բայց ես ունեմ մի շարք հարցեր. 1. Ինչպե՞ս է յուծվել Ջանգեզուրի մասին հարցը: 2. Արույո՞ք հույս կա վերացնելու (այսինքն՝ խնդիրը յուծելու- Ա.Մ.) խաղաղ ճանապարհով:

Ապարատի մոտ է ընկ. Մյասնիկովը.

-Ընկեր Հեկկեր: Առայժմ բանակցությունները կշարունակվեն, նրանք (Լեռնահայաստանի կառավարության գործիչները- Ա.Ս.) հավանաբար ձգձգում են: Մեր կարծիքով, այժմ անհրաժեշտ է շտապ ուժեղացնել մեր զորամասերը: Ջանգեզուրի դեմ, ռազմական գործողությունների իմաստով, մեզ թվում է, որ պետք է առայժմ սահմանափակվել Մեղրի ավանը գրավելով և միայն այդքան: Մնացյալի մասին Ձեզ կհաղորդեմ վաղը...»:

Մի ուրիշ վկայություն. Ղայաջուղի բանակցությունների ձախողումից մեկ ամիս հետո՝ 1921թ. հունիսին, Թիֆլիսում՝ Անդրերկրկոմի բյուրոյի նիստում, Ջանգեզուրի հարցը քննելու ժամանակ, Ալ. Մյասնիկյանը դեմ արտահայտվեց Լեռնահայաստանի վրա հապշտապ հարձակվելու առաջարկին՝

Նրորոգ վկայություն. Խորհրդային Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և մի խումբ զանգեզուրցի կարմիրբանակայիների անունից մի դիմում հղվեց «Ջանգեզուրի աշխատավոր եղբայրներին»՝ «Հիմա խոսքը ձերն է» վերտառությամբ: Դիմումի մեջ ասված էր. «Արարատյան ազատ աշխարհի ազնիվ աշխատավոր. ձեր հայրենակից զանգեզուրցիները շատ են ցավում, որ իրենց զանգեզուրցի եղբայրը... գութանը րուլած հրացան է վերցրել: Էդ ի՞նչ թշնամու դեմ եք հրացանը բռնել, զանգեզուրցի եղբայրներ... էն որ օրից է երևանցի, դազախեցի, այեքսանդրապոլցի ու յոռեցի շինականը քո թշնամին դարձել, Ջանգեզուրի քաջ, բայց խաբված շինական»¹: Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորը չի ուզում կռվել Ջանգեզուրի իր եղբոր դեմ. քանի որ «Էս կողմերի գյուղացին հիմա մենակ մի կռիվ ունի. այդ կռիվը աղքատության, անկարության դեմ է»: Նրա պրությունը «օրեցօր. ամենամիս լավանում է: Ճանփամերը բացվել են,

¹ ՀՀ ՀՊԲԿԴՊԼ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 309, ք. 1

² Տե՛ս ԼՍ Լե՛իրյան, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, էջ 455:

³ ՀՀ ՀՊԲԿԴՊԼ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 196, ք. 1:

Խորհրդային Ռուսաստանից ստանում ենք չթեղեն, մաշիներ, մանգաղներ, գերանդիներ, գութաններ...»: Հենց այդ խաղաղ պայմաններն են պատճառը, որ Զանգեզուրից Պարսկաստան փախածներից շատերն արդեն վերադառնում են Հայաստան և կանգնում իրենց գործին: «Գալիս են և գյուղացին, և՛ առևտրականը, և վարժապետը, և ինժեները, և՛ զինվորականը: Գալիս են և տաճկահայերը՝ սասունցիները, մշեցիները, վանեցիները»:

«Հայաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, այնուհետև նշված էր դիմումի մեջ,՝ երկրորդ անգամ է մարդ ուղարկում ձեր կառավարության մոտ, որպեսզի հարցը խաղաղ վերջացվի», բայց այդ կառավարությունը հրաժարվում է ընդունել խաղաղության առաջարկները: Ուստի «հասել է ժամանակի, որ դուք, աշխատավոր զանգեզուրցիներ, ինքներդ ձեր գլխով ձեյ մասին մտածեք: Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը, որ ձեր երկրի սահմաններում է կանգնած, վաղուց արդեն կռվով ձեզ ազատած կլինե՞ր ձեր այդ նեղ դրությունից, բայց մենք չենք ուզում արյունահեղություն, որովհետև եթե կռվով լինի, գյուղացու տունն է քանդվելու»: Դիմումի մեջ շեշտված էր, որ եթե զանգեզուրցիներն իրենց երկիրը պաշտպանելու մտահոգությամբ չեն ուզում բաժանվել զենքից, ապա նրանց հնարավորություն կտրվի ունենալ սեփական բանակ: «Խորհրդային Հայաստանը ձեզ չի խանգարում պահելու Զանգեզուրի կարմիր բանակ՝ ձեր հալալ աշխատանքը պաշտպանելու համար»:

«Զանգեզուրի եղբայրներին» ուղղված դիմումի վերջում շեշտված էր. «Այսօր դուք պիտի ասեք կարճ ու կտրուկ. խաղաղությու՞ն եք ուզում, թե՞ կռիվ: Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի հե՞տ եք ուզում լինել, թե՞ նրա դեմ: Ուզու՞մ եք, որ մեր երկրում խաղաղ, ազատ աշխատանքը լինի, թե կռիվն ու ավերը:

Զանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիներ: Ձեր պատասխանին են սպասում Հայաստանի բոլոր բանվորները և գյուղացիները: Դե՛, հիմա ինքներդ դատեցեք, զանգեզուրցի եղբայրներ: Հիմա խոսքն ու գործը ձերն է՝»:

Թե՛ն անձամբ Ալ.Մյասնիկյանը և նրա կառավարությունը հակված էին խնդիրը խաղաղությամբ վերջացնելու կողմը, բայց այդ կառավարության վրա մշտապես ճնշում էին գործադրում «ծախերը», հատկապես՝ Ավիս-Աբարբեկյան խումբը, որի քաղաքականությունը Հայաստանում ձախողվել էր և հանգեցրել Փետրվարյան ապստամբությանը: Այդ ապստամբությունից նրանք ոչ միայն դասեր չէին քաղել, այլև դժգոհում էին Մյասնիկյանի կառավարությունից՝ դասակարգային թշնամիների և, հատկապես,

¹ ՀՀ ՀՊԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 196, ք. 2:

դաշնակցության նկատմամբ հանդուրժողական քաղաքականություն վարելու համար:

Լեոնահայաստանի խնդիրը խաղաղությամբ լուծելու ճանապարհին Մյասնիկյանի կառավարության առջև ծառացած մյուս խոչընդոտն այն տարածաշրջաններն էին, որոնք գոյություն ունեին Երևանի և Բաքվի, Երևանի և 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության միջև: Ինչպես Հայաստանում «ձախերը», այնպես էլ Ադրբեջանում մարիմանովական «բոլշևիկները» խեթ աչքով էին նայում «դասակարգային թշնամիների» հանդեպ Մյասնիկյանի և նրա կողմնակիցների որդեգրած համեմատաբար մեղմ քաղաքականությանը: Ն.Նարիմանովի և նրա զինակիցների այդ տեսակետը լիովին կիսում էր 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը:

Շուտով պարզվեց, որ Մյասնիկյանի կառավարությունը չի կարողացել Լեոնահայաստանի խնդրի խաղաղ լուծման անհրաժեշտության մեջ համոզել Բաքվին և 11-րդ բանակի հրամանատարությանը: Դրան գումարվում էր այն, որ, ինչպես ցույց էին տվել Գալաջուղի բանակցությունները, Նոդեհը առանց կռվի չէր վիջելու գավառը: Հենց այդ երկու հանգամանքները ժողկոմ-խորհրդին թեքեցին Ջանգեզուրի վրա վճռական հարձակում գործելու կողմը:

Այ.Մյասնիկյանը և 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Հեկկելը մշակեցին ռազմական գործողությունների օպերատիվ պլան, որով նախատեսվում էր ուժեղացնել Հայաստանի կարմիր բանակը, մասնավորապես մեծացնել նրա կրակային հզորությունը, նրա կազմում ստեղծել նոր հատուկ գորամիավորումներ՝ ելնելով Ջանգեզուրի տեղանքի առանձնահատկություններից: Նախատեսվում էր 11-րդ կարմիր բանակից Հայաստանի զինված ուժերին տրամադրել ձիեր, զենքեր, փամփուշտներ: Ա. Հեկկելի հետ ուղիղ գծով ունեցած խոսակցության ժամանակ Այ. Մյասնիկյանը նրան խնդրեց՝ «Հայաստանի կարմիր բանակի տրամադրության տակ ուղարկել զրահապատ մեքենաներ, ինչպես նաև այդ բանակի հրամանատարությանն օգնելու նպատակով Երևան ուղարկել 2-3 փորձված շտաբայինների»¹:

Ռազմական գործողությունների օպերատիվ պլանը մշակելուց հետո Այ. Մյասնիկյանին մտախոգում էր, թե այն ինչպես գործողության մեջ դնել, որպեսզի քիչ լինեն զոհերը: Նրան չէր լքում նաև խնդրի լուծման համար խաղաղ ելք գտնելու միտքը: Այդ է վկայում նաև, ինչպես տեսանք, մայիսի 23-ին 11-րդ բանակի հրամանատար Ա. Հեկկելի հետ ունեցած նրա խոսակցությունը:

Այ.Մյասնիկյանը, որպես նաև հանրապետության ռազմժող-

¹Տես 11 Յ. Մյասնիկյանի ռազմական գործունեությունը 1917-1925թթ.: Փաստաթղթեր և փոքր, Բաներ Վայաստանի պիտիվների, 1976, քիվ 1, Լք 205, 206:

կոմ, մի շարք հրամաններ արձակեց, որոնք ուղղված էին Հայաստանի կարմիր բանակի ամրապնդմանը, զինվորների և հրամանատարների մարտական-բարոյական ոգու բարձրացմանը:

Եվ այսպես, Հայաստանի կարմիր բանակը և 11-րդ կարմիր բանակը նախապատրաստվում էին միասնաբար վճռական հարված հասցնելու Զանգեզուրի ապստամբներին և գրավելու գավառը: Այդ նպատակով մայիսի երրորդ տասնօրյակում լրացուցիչ մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկվեցին նաև 11-րդ կարմիր բանակն ամրապնդելու, նրա շարքերը նոր, քարմ գործասերով համալրելու, ստորաբաժանումների կրակային հզորությունը մեծացնելու համար:

Մայիսի 29-ին 11-րդ կարմիր բանակը վերանվանվեց Կովկասյան առանձին բանակ: Նոր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի կազմի մեջ մտան Ս. Օրջոնիկիձեն, Ս. Կիրովը, Ալ. Մյասնիկյանը, բանակի հրամանատար Ա. Հեկկերը և ուրիշներ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարության պաշտոնաթերթը հաջորդաբար անդրադառնում էր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի գործունեությանը¹:

Իրենց ինչրիմ, Զանգեզուրի պաշտպանները նախապատրաստական տենդսգին աշխատանքի լծվեցին՝ կարմիր բանակի հերթական հարձակմանը դիմագրավելու համար:

Դարձյալ մտահոգում էր Լեռնահայաստանի արևմտյան ռազմաճակատի դրությունը:

Մայիսի 12-ին Լեռնահայաստանի կառավարության ներքին գործոց նախարար Ս. Մելիք-Յոլչյանը Նոդեհին ուղղած նամակում գրում էր. «Դարապազյազի հարցը և այնտեղի՝ մեր ճակատների պաշտպանության խնդիրը շատ խախտուտ հիմքերի վրա է դրված: Կուռռն միանգամայն լքված է և չի կարողանում գոյծել. նրան կամ պետք է հեռացնել, կամ պետք է փոխել ուրիշ ճակատ, կամ արձակուրդ տալ: Ես բացարձակապես կասկածում եմ, որ մի որև. դեպքի ժամանակ նա կարող լինի պաշտպանել այն ճակատը, բեկուզ այնտեղ կան ավելի, քան պետք են, ուժեր»²:

Նոդեհը ստիպված էր մյուս ճակատներից հանել մի քանի փորձված զանգեզուրցի սպաների և նրանց ուղարկել արևմտյան ռազմաճակատ: Ինչ վերաբերում է Կուռռյին ռազմաճակատի հրամանատարի և իր օգնականի պաշտոններից ազատելու առաջարկներին՝ Նոդեհն այդ քայլին չդիմեց, անշուշտ, հաշվի առնելով, որ նրան ինքն է նշանակել՝ Ս. Վրացյանի խնդրանքով:

Ավելի ավերիչ էին դառնում մեծ ծավալների ընդունած

¹ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը 1921 թ. մայիսի 27-ից սկսել էր լույս տեսնել «Խորհրդային Հայաստան» անվանումով:

² Գ. Նոդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղորթ», հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 334:

բուլշևիկյան պրոպագանդի և քարոզչության ազդեցությունը գոյքի և բնակչության վրա: Կոմունիստների տարածած համարյա բոլոր թռուցիկների տեքստերը վերջանում էին փախստականներին ուղղված վերադարձի և Այունիքի զինյալներին ուղղված կամավոր զենքի վալր դնելու և կռիվը դադարեցնելու կոչերով: Նժդեհի հանցանք էր համարում բուլշևիկների պրոպագանդին համապատասխան միջոցներով և նմանատիպ մեթոդներով չհակադրվելը: Նրա հանձնարարականով Լեոնահայաստանում հակաբուլշևիկյան քարոզչության լայն ալյավ սկսվեց: Մասնավորապես Գորիսի «Մասուն» տպարանում մի քանի հազար օրինակով տպագրվեցին տարբեր բովանդակության թռուցիկներ, որոնց մեծ մասը ցրվեց ռազմաճակատի զանգեզուրյան գործառնարում: Մի քանի թռուցիկների հետ բուլշևիկների ձեռքն էր անցել նաև Նժդեհի ստորագրությամբ մի թռուցիկ, որը մայիսի 15-ին Հանքերից տված նրա հեռախոսագիրն էր՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

«Արևմտյան ֆրոնտի հրամանատար Յապոնյն, պատճենը՝ Լեոնահայաստանի փոխ-սպարապետ Կոռոյին, պատճենը՝ կառավարության:

Նս ալսօր վերադարձա Գափան:

Թուրքեստանում ապստամբությունը պսակվել է կատարյալ հաջողությամբ: Ռուսաց զորքերը քաշվել են Կենտրոնական Ռուսաստան: Աղվանստանում ժողովուրդը սպանել է սովետական դեսպանին և քշել բուլշևիկներին: ՌԷկրահման և Լեհաստանը սկսել են իրենց առաջխաղացումը, Ռուսաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում սկսել է ապստամբություն: 11-յո կարմիր բանակը քաշվել է Ռուսաստան. թե ինչ ուժեր պետք է փոխարինեն [ալդ բանակին], մեզ հայտնի չէ:

Նրեանում հայ և ռուս բուլշևիկների միջև տեղի են ունեցել կռիվներ: Ռուսները բացահայտ կերպով հրամայել են [հայկական] զորքին դուրս գալ Ջանգեզուրի դեմ, իսկ հայերը հայտնել են, որ առանց ռուսների [գործառնարի] ոչ մի քայլ առաջ չեն անի:

Մայիսի 11-ին, կազմակերպված մանյովրներով, թշնամուն ստիպեցինք փախչել Օրդուբադից:

Նվրոպական մամուլը և դեմոկրատիան պահանջում են Կովկասը թողնել կովկասցիներին: Փարիզում հայերից, թուրքերից և վրացիներից կազմակերպված է մի խառն կոմիտե, որի նպատակն է Անդրկովկասում կազմել մի ընդհանուր զույք՝ բուլշևիկների դեմ կռվելու համար:

Սարդյարապատի մոտ տեղի են ունենում ուժեղ կռիվներ

բուշիկների ու տաճիկների միջև և բուշիկները ջալդ են տվել. պատճառը Ալեքսանդրապոլը դատարկելու պահանջն է:

Զորավար Նժդեհ
15 մայիսի 1921 թ.
Հանքեր»¹.

Ինչպես ընթերցողը տեսնում է, Նժդեհի այս հեռախոսագիր-բռնցիկի մեջ բերված փաստերը, բացի մեկ-երկուսից, չէին համապատասխանում իրականությանը: Բայց պատերազմական պայմաններում սեփական զորքերի մարտական ոգին բարձրացնելու համար կովող կողմերին միշտ էլ բույրատրեյի են եղել ինֆորմացիոն պաշարի բոլոր միջոցները:

1921թ. մայիսի 28-ին Զանգեզուրը տոնում էր Հայաստանի անկախության երրորդ տարին: Այդ օրը Գորիս քաղաքում հավաքվել էին բուն Զանգեզուրի, Տաթևի և Դարաբասի շրջանների ժողովրդական վաշտերը: Կեսօրին քաղաքային այգում, Շիրինյանի, Խորենու, Սաքոյի, Աշոտ Մելիք-Մուսյանի և այլոց եղբայրական գերեզմանների շուրջը հավաքվել էին բազմահազար մարտիկ: Ստեղծվել էր սևիկների, սրերի, դրոշակների մի ամբողջ անտառ:

Տոնակատարությանը մասնակցում էր նաև Պարսկաստանից նոր վերադարձած Ս.Վրացյանը: Տարիներ անց, վերհիշելով այդ օրը, նա գրել է. «Հափազանց ազդված էի. խոսելու տրամադրություն չկար մեջս, բայց ինչպե՞ս կարելի էր խոսք չառնել Հայաստանի անկախության տարեդարձի առթիվ: Ինձանից հետո խոսեց Նժդեհը: Սպարապետի կարմիր գոտին մեջքին, ձեռքերը խաչաձև կրծքի վրա՝ նա սկսեց ճառը մեղմ ձայնով. ապա աստիճանաբար ձայնը բարձրացավ՝ հատու և հզոր նախադասություններով, հուզելով ու հմայելով բազմությանը: Ի՞նչ ասաց. մի՞թե կարևոր էր, թե ինչ ասաց. կարևորը ասելու ձևն էր: Նժդեհը գիտեր խոսքով մարդկանց սրտերը գերելու արվեստը, և այդ օրը գերազանցեց ինքն իրեն»²:

Իսկ որպիսի ջերմությամբ է նկարագրել այդ հանդիսությունը ինքը՝ Նժդեհը.

«Նվիրական հողաբմբի վրա, արևի տակ վեհորեն ու հպարտ փայլում էին Սյունիքի սուրն ու խաչի առաջինը որպես հաղթության, երկրորդը՝ տառապանքի խորհյուլանշան:

Ձերմ խոսք կար:

Կար դառնության և ուրախության արցունք՝

Այդ օրը ես հասկացա, որ մի պետության բարոյական

¹ «Ժողիրդային Հայաստան», 1921. 19 հունիսի

² Վրացյան, Կեսանի տղիներով: Դպրեր, դժբեր, սպրուններ, Թ հատոր, էջ 238

բովանդակ մեծությունը կամ ոչնչությունը կարելի է կարդալ նրա քաղաքացիներից մեկի դեմքի վրա:

Այդ օրը սյունեցու աչքերի մեջ կարելի էր տեսնել մեր ցեղի բովանդակ զորությո՜ւն ու թափը:

Այդ օրը հաղթական էր սյունեցին, քանզի ցեղի ոգին կշարժեր հայ վաշտերը...

Ես այդ օրը տեսա Սյունիքը՝ իր ուժի, փառքի իր մեծության մեջ: Նա հպարտ էր, որովհետև պարտության էր մատնել Ադրբեջանը, ջարդել տաճիկ զնդերը, զինաթափել բոլշևիկյան 11-րդ բանակը...»:

Բայց տոնակատարության մասնակիցների հոգում ոչ միայն հպարտություն էր, այլև տագնապ՝ վաղվա օրվա հանդեպ, քանի որ նրանք գիտակցում էին իրենց դրության ողբերգականությունը:

«Այդ օրը,- գրել է Նժդեհը,- բոլորը, ղեկավար թե՛ զինվոր, տղամարդ թե՛ կին, ընդհանուր խանդավառության մեջ լուռ և անխոս մտածում էին՝ «ի՞նչ լավ պիտի լիներ, եթե մեր ռազմամթերանոցները դատարկ չլինեին: Մենք՝ ազատության համար թշնամու հարյուրապատիկ մեծ ուժերի հետ չափվողներս, հաց և փամփուշտ չունենք»:

Այո՛, շատ բաների հետ կռվի համար Սյունիքը չուներ նաև ամենամանրամետնալի հաց և ռազմամթերք: Նա գիտակցում էր, որ «սիրամարգի պես իր շքեղ թևերի տակ չափտի կարողանա թաքցնել իր «սև ոտները», իր պահեստների դատարկությունը: Նա հպարտ էր, որովհետև հաղթել էր, բայց դառնացած էր, քանզի հնարավորություն չուներ օգտվելու իր հաղթություններից»²:

Գորիսում Ս. Վրացյանը հանդես եկավ զեկուցումով, կառավարության նիստում հաղորդում արեց Պարսկաստան կատարած ուղևորության մասին, շեշտեց, որ այնտեղ իրեն հայտնի է դարձել, որ մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրից հետո, երբ բոլշևիկների և քեմալականների միջև հաստատվել են մտերիմ նոր հարաբերություններ, դաշնակիցները ո՛չ կայողություն ունեն օգնելու Լեռնահայաստանին և ո՛չ էլ կամեցողություն:

Սակայն Վրացյանը չխոսեց այն մասին, որ Թավրիզում ինքը հանդիպել է իր նկատմամբ ծայր առած բուռն դժգոհության: Հայաստանից Թավրիզ հասած ՀՀ նախկին Պառլամենտի անդամները, տեղեկանալով Վրացյանի գալստյան մասին, նրան խնդրել էին հանդիպել իրենց հետ և համատեղ քննարկել ստեղծված իրավիճակից բխող հետագա անելիքների հարցը: Վրացյանի մասնակցությամբ իրավիրվել էր ժողով, ուր նա ենթարկվել էր խիստ քննադատության: Մասնավորապես ելույթ ունեցողները հայտարարել էին, որ Տաթևում նրա կազմած նոր կառավարություն

¹ Գ. Նժդեհ, Ֆեղի ոգու շարժը, Իջ 26-27:

² Նույն տեղում, Իջ 27

ապօրինի է. և որ դա պատճառ է դառնալու մի նոր աղետի, այս անգամ՝ Լեռնահայաստանում: Շուրջվր նրան առաջարկել էր ցրել կառավարությունը:

Նշանակություն չտալով նախկին պառլամենտականների կարծիքին՝ Վրացյանն այնուհետև հանդիպում էր ունեցել Թավրիզում ապաստանած դաշնակցական մի քանի նշանավոր գործիչների հետ: Վերջիներս կարծիք էին հայտնել, որ նպատակահարմար է միավորել Զանգեզուրում գտնվող երկու կառավարությունները, Լեռնահայաստանն ազդարարել Ազատ Հայաստան և ստեղծել Հայաստանի միասնական կառավարություն: Վրացյանն անմիջապես հավանություն էր տվել այդ գաղափարին¹:

Ծանոթանալով գործերի ընթացքին՝ Վրացյանը գնալով համոզվում էր, որ Լեռնահայաստանի անկախության պայքարը տանուլ է տրվում: «Ինձ համար,- գրել է նա,- արտասահմանի վիճակին ծանոթանալուց հետո պարզ էր այն, որ մենք դատապարտված ենք հեռանալու երկրից, որքան շուտ, այնքան, քերես, ավելի լավ երկրի և մեզ համար: Կառավարությունը (Լեռնահայաստանի- Ա.Ս.) այդպես չէր մտածում: Որքան երկար դիմանանք, այնքան լավ, քերես դրանով հաջողվի պաշտպանել Լեռնահայաստանի ինքնավարությունը. քերես նոր դեպքեր տեղի ունենան. նոր հորիզոններ բացվեն մեր առջև, ո՞վ գիտե: Հեղափոխական ժամանակ է. ինչեր ասես չեն պատահի...»²:

Իր հաղթանակներով հպարտ սյունեցուն սպասում էր մշուշապատ ապագա, բայց նա սովոր չէր իր բախտը թողնել անորոշությանը:

Նժդեհը և նրա զինակիցները անբնական ու վնասակար էին համարում Զանգեզուրում երկու կառավարությունների գոյությունը. մանավանդ որ դրանք, տեղին թե անտեղի, միջամտում էին միմյանց ներքին գործերին. խախտում ֆունկցիաների հստակ բաժանման մասին նախապես համաձայնեցված կարգը: Ս.Վրացյանի կառավարության անդամներից ոմանք Զանգեզուրում իրենց գտնվելը համարում էին ժամանակավոր, ուստի համարյա չէին լինում ռազմաճակատներում, ջանքեր չէին քափում Նրեանից եկած զորքերի գոնե մի մասը Զանգեզուրի պաշտպանության գործին լծելու համար և այլն:

Ի տես այս ամենի, Նժդեհը բողոքում էր.

«Նախարարներից (Ս.Վրացյանի կառավարության Ա.Ս.) երեք հոգի ապրում են Հանքերում առանց որևէ իրական օգնություն ցույց տալու գործին. իսկ կառավարության մյուս անդամները նույն

¹ ՀՀ Ն.ՊԼԵՊԼԷ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 59:

² Վրացյան, Կեանքի ույթներով. Դեպքեր, դժբեր, ապրումներ (Ա հատոր). Էջ 237:

եղանակով շարունակում են իրենց գործունեությունը, որի շնորհիվ էլ ոչինչ չի փոխվում եղած դրությունից»։ Այնուհետև նա նշում էր. «Նա ստիպված են լինում ճակատից ճակատ թափառել, խոսել զինվորների և գյուղացիության հետ, նրանց մեջ վառ պահել անկախության ոգին։ Մինչև իսկ կառավարության անդամները շատ անգամ գրում էին ինձ՝ այս կամ այն շրջանն անցնել և երևալ ժողովրդի աչքին, որ նա չհուսահատվի, չվարանց։ Նա առանց դադարի Գորիսից Հանքերն էի անցնում, այնտեղից՝ Մեղրի, երկու օրից հետո երևում էի Տաթև, Բազարչայ և այսպես անընդհատ։ Բայց ի՞նչ է լինում այդքան ջանքերի հետևանքը։ Ընկ. Վրացյանը մի երկու օրով միայն վերադառնում է Գորիս և էլի իսկույն ետ գնում Թավրիզ»¹։

Գավառի համար ճակատագրական այդ պահին անհրաժեշտ էր ուժերի ոչ միայն համադրում, այլև միավորում։ Այդ նպատակադրումը իր հերթին առաջացրել էր Լեռնահայաստանի կառավարությունն անկախ Հայաստանի կառավարության ֆունկցիաներով օժտելու առաջարկը։

Դեռ մայիսի 18-ի նիստում Լեռնահայաստանի կառավարությունը որոշում էր ընդունել «ամմիջապես հեռախոսագրով Գորիս հրավիրել Փրկության կոմիտեի անդամներին (հատկանշական է, որ Լեռնահայաստանի կառավարությունը դեռ չէր հարմարվել «Հանրապետական Հայաստանի կառավարություն» բառակապակցությանը- Ա.Ս), ամսիս 27-ին գումարել խառը նիստ, խորհրդակցության մեջ մտնել նոցա հետ և պարզել մի շարք կարևոր հարցեր, որոշելով Լեռնահայաստանի կառավարության և Փրկության կոմիտեի փոխհարաբերությունները»²։

Իր կառավարության անդամների հետ Ղափանից Գորիս եկած Ս.Վրացյանը, առանց ժամանակ կորցնելու, Նժդեհի հետ քննարկում է Ազատ Հայաստանի միասնական կառավարություն ստեղծելու հարցը։ Չնայած Վրացյան-Նժդեհ խոսակցությունը հարթ չի անցնում, բայց նրանք ի վերջո գալիս են համաձայնության։

1921թ. մայիսի 31-ին Լեռնահայաստանի կառավարությունը Գարեգին Նժդեհի վարչապետությամբ, և, Հանրապետական Հայաստանի կառավարությունը՝ Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ, Գորիսում կայացած համատեղ նիստում համաձայնության եկան մեքենայաբար միանալու և միասնական կառավարություն ստեղծելու մասին։

Հունիսի 1-ին ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որի հիման վրա

¹ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 339-340։

² Վրացյան, Մոսկվա անգնալիզ պատմական դպրեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 116։

այդ երկու կառավարությունները ծովվեցին, և ստեղծվեց մեկ՝ Հայաստանի կառավարությունը: Այլ խոսքով՝ Լեռնահայաստանը պաշտոնապես հայտարարվում էր Հայաստան, որի մայրաքաղաքը Գորիսն էր¹:

Ըստ կայացած համաձայնության՝ Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ առաջադրվեց Սիմոն Վրացյանը, իսկ ռազմական ուժերի իրամասնատար Գարեգին Նժդեհը: Նոր դաիլիճը բազմամարդ էր բաղկացած 11 նախարարից. Արշ. Հովհաննիսյան, Գ. Նժդեհ, Ս. Մելիք-Յոլչյան, Հ. Տեր-Հակոբյան, Սմբ. Նոյազարյան, Ավ. Օհանջանյան, Հովհ. Տեեճյան, Հ. Տերտերյան, Ա. Խոնդկարյան, Վ. Մինախորյան, Մին. Մինասյան: Կառավարությանն առընթեր պետական հսկիչ նշանակվեց Գեղեճոն Տեր-Մինասյանը²: Նախարարների մի մասը պորտֆելով էր, մյուս մասը առանց պորտֆելի: Նրանցից մեկն անկուսակցական էր, երկուսը սոցիալիստ-հեղափոխականներ էին, մնացածը՝ դաշնակցականներ:

Այդ գործողությամբ, ըստ էության, վերացվում էին Տաթևի ապրիլի 26-ի համագումարի որոշումները, և չեղյալ էր հայտարարվում համագումարում ընտրված Լեռնահայաստանի կառավարությունը: Թեև Լեռնահայաստանի փաստացի առաջնորդը չարունակում էր մնալ Նժդեհը, բայց իրավական տեսակետից կառավարության ղեկավար դարձավ Ս. Վրացյանը:

Շուտով Սիմոն Վրացյանը կրկին մեկնեց Իրան, որ պարզի, թե գավառի վրա կարմիր բանակի նոր հարձակման դեպքում Լեռնահայաստանը ինչպիսի՞ փաստացի օգնություն կարող է ակնկալել պարսկական խմբերից:

Գորիսում նոր կառավարության ստեղծումն արդեն Պարսկաստան անցած դաշնակցական գործիչներից շատերի մոտ կարող էր հույս արթնացնել, թե գուցե հնարավոր լինի Հայաստանում վերականգնել ազգային-անկախ պետականությունը: Բացի այդ, ենթադրվում է, որ նոր կառավարությունը շունչ է տալու Խորհրդային Հայաստանում մնացած դաշնակցականներին և մտավորականության այն մասին, որոնք նույնպես չէին կորցրել Հայաստանի անկախության վերականգնման հույսը:

Գորիսում Հայաստանի միացյալ կառավարության ստեղծումը Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիտեց որպես Զանգեզուրի իշխանությունների կողմից պաշրջափր մինչև վերջ չարունակելու վկայություն:

Ելնելով դրանից, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիրիք, «Հայրենիք», ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 88: Նույն տեղում:

² Իրազեկ, Առօրինակապիպ պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 116:

հանգամանքը, որ Հայաստանի բնակչության լայն շրջանները չէին ընդունում Զանգեզուրի վրա հարձակման գաղափարը, Ալ. Մյասնիկյանի կառավարությունը, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության հետ համագործակցած, պրոպագանդիստական լայն գործունեություն ձեռնարկեց: Զանգեզուրը գրավելու կոչերը չէին իջնում «Խորհրդային Հայաստան» թերթի էջերից: Ամենուրեք կազմակերպվում էին բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակայինների միտինգներ, որոնցում համոզմունքով կամ պատվերով ելույթ ունեցողները պահանջում էին վճռական միջոցների դիմել «Զանգեզուրի հակահեղափոխությունը տապալելու» համար:

Հարկ է նշել, որ Ա.Վրացյանի գլխավորած Հայաստանի կառավարության ստեղծումը Զանգեզուրի բնակչության լայն զանգվածների շրջանում մեծ ոգևորություն առաջ չբերեց: Հոգնած ու տառապած գյուղացիներից շատերն այլևս նախկինի նման ոգեշնչված չէին գավառի ինքնիշխանության գաղափարով և փաստով: Նրանք կարոտով երագում էին հանգստության և խաղաղ կյանքի մասին: Այդ կառավարությունը հարկ եղած պաշտպանություն չստացավ նաև զորքի կողմից, ավելին, զորամասերի վստահելի հրամանատարների մի մասը բացահայտորեն հանդես եկավ նրա դեմ: Նոր կառավարությանը հակված չլին ընդունելու նույնիսկ նրա հետ Զանգեզուր եկած զորամասերը: Մասնավորապես տաճկահայերը, որոնք փետրվարյան օրերին դաշնակների հիմնական հարվածող ուժն էին, կենտրոնանալով Զանգեզուրում, սկսեցին տրտնջալ անորոշ վիճակից:

Այդ օրերին Ասքանազ Մռավյանը գրում էր, որ Փետրվարյան ապստամբության հիմնական ուժը կազմող տաճկահայերը, մասնավորապես սասունցիները և մշեցիները, «նահանջելով Զանգեզուր, տոկայի տանջանքներ են կրել ճանապարհին», ուստի նրանք «մերժում են կոիվը շարունակել Զանգեզուրում»¹: Այո՛, Զանգեզուր անցած ապստամբների մի զգալի մասը այլևս տրամադիր չէր կռվելու կարմիր բանակի դեմ:

Ահա թե ինչու զանգեզուրյան իշխանությունները ձեռնարկում էին բոլոր միջոցները՝ թիկունքն ամրապնդելու համար:

Այդ ուղղությամբ ձեռնարկված զանազան միջոցների թվում Ա.Վրացյանն ու Գ.Նժդեհը կարևոր նշանակություն տվեցին Զանգեզուրի բոլոր հակախորհրդային, հակաաղդրեջանական ուժերի համախմբմանը: Ամենուրեք գյուղերում կազմակերպվում էին ժողովներ, որոնցում դրանց մասնակիցներին կոչ էր արվում մինչև վերջ կռվել գավառի անկախության համար: Նժդեհը շրջում է

¹ «Երաթիւր աստղ» (Թիֆլիս), 1921, 1 հունիսի.

գյուղից գյուղ, հանդես գալիս կրակոտ ելույթներով ու կոչերով, բնակչության մեջ բողբոջում կոչվր շարունակելու տրամադրություն:

Կարևոր խնդիրներից մեկը նոր գորահավաքի միջոցով գորհամիավորումների համալրումն էր: Վրացյանը և Նժդեհը այդ գործում մեծ դժվարությունների առջև կանգնեցին. երիտասարդների մի մասը հրաժարվում էր զորակոչից: Չնայած գործադրած ջանքերին՝ զորակոչը սպասված արդյունքը չտվեց:

Թիկունքն ամրապնդելու համար ձեռնարկվեցին նաև ուրիշ միջոցներ: Նժդեհը հրահանգ տվեց՝ «գավառը մաքրել կոմունիստներից և նրանց համակիրներից»: Նա. օրինակ, Լեռնահայատանի բանակի գլխավոր շտաբի պետ Ռուբեն Նարինյանի գլխավորությամբ պատմիչ գործասեր ուղարկեց Սիսիանի շրջանի Բագարչայ և Բորիսովկա ռուս-մոլդավական գյուղերը, որոնց բնակիչները, հետախուզության տվյալների համաձայն, գավառի վրա ռուսական կարմիր բանակի հարձակման ղեկավարում պատրաստվում էին Զանգեզուրի պաշտպանների քիկունքում ապստամբություն բարձրացնել: Հօգուտ պետության բռնագրավվեց այդ գյուղերի բնակիչների մի մասի ունեցվածքը, իսկ գեներլ բոնելու ընդունակ մոլդականներից մի քանի տասնյակ մարդ ձերբակալվեց և ուղարկվեց Տաթևի վանք՝ բանտարկության: Նրանց թվում էին գյուղի ամենաակտիվ գործիչները՝ Ռոդիոն, Գրիգորի և Անդրեյ Կասմինյանները, Վասիլի Տոկարևը, Անդրեյ Ժուկովը, Աֆանասի Սորոկոտոմովը, Վասիլի Տեպկինը, Պավել Սերգենը, Իվան Յուրինը և ուրիշներ:

Տաթև հասնելուն պես պատանդներից մի քանիսը զնդակահարվում են, որոնց թվում էին Վասիլի Տեպկինը և Աֆանասի Սորոկոտոմովը: Բազարչայցիների հետ բանտարկության մեջ էին գերի կարմիրբանակայիններ և շրջակա գյուղերից, Գորիս քաղաքից ու Վափանի հանքերից բերված հայ բոլշևիկներ: Ովքեր հարցաքննությունների ժամանակ ցուցմունքներ չէին տալիս, ժաշից նետվում էին ձորը:

Տաթև գյուղի բոլշևիկյան բջիջը, ընդհատակյա ղեկավարությունից հրահանգ ստանալով, ձեռնարկում է ռուս գյուղացիներին ազատելու վտանգավոր գործը: Մի քանի կոմունիստներ գիշերով կարողանում են թափանցել վանք, իրենց հետ բերած պարանը կապում են վանքի խցերից մեկի պատուհանին, և բանտարկյալ բազարչայցիները սկսում են իջնել կիրճը: Վանքի պահակ զինվորները, նկատելով այդ, կրակ են բացում և սպանում են իջնողներից մի քանիսին, բայց ոմանց, այնուամենայնիվ, հաջողվում է փախչելով ազատվել և 45-օրյա բանտարկությունից հետո, գիշերը քայլելով և գերեկը թաքնվելով, հասնել Ադրբեջանի տարածք ու մտնել կարմիր բանակի շարքերը: Այդ անսպասելի գործողությունն իրականացնելիս մեծ համալծակություն են

ցուցաբերում հատկապես Տաթևին հարևան Սևարանց գյուղի ընդհատակյա կոմունիստներ Սերգո Վարդանյանը, Լևոն Վարդանյանը, Սաթի Ղազարյանը և Տիգրան Մկրտչյանը: Վանքում մնացած բանտարկյալներից մի քանիսը գնդակահարվում են, իսկ մյուսներն ազատվում են կարմիրանակայինների կողմից Տաթև գյուղվելու ընթացքում:

Այդ օրերին բուռն իրադարձություններ տեղի ունեցան Միսիանի Ախլաթյան գյուղում: Գյուղացիների մի մասը հայտարարեց, որ այլևս չի ենթարկվելու գավառի կառավարությանը: Յուրյը կազմակերպել և գլխավորում էր ընդհատակյա կոմբյուջը՝ Հակոբ Տանինի գլխավորությամբ:

Ձինված մի ջոկատ հարձակում գործեց գյուղի վրա և ճնշեց հուզումները¹: Ձերբակալեց 52 մարդ, որոնց ուղարկեցին Գորիս հարցաքննության: Հ.Տանինը կարողացավ թաքնվել, բայց ձերբակալեց նրա հայրը, որը նույնպես ցույցի կազմակերպիչներից մեկն էր ու, երկար հարցաքննությունից հետո, գնդակահարվեց Բոճակոթ գյուղում:

Շուրջկալ կազմակերպեց Ղարաքիլիսա գյուղում, բայց կոմունիստներն այնտեղից կարողացել էին ժամանակին հեռանալ: Այնուամենայնիվ, պատմիչները բռնեցին գյուղի կոմբյուջի ակտիվ անդամներից մեկին՝ Գարեգին Գյուրջյանին, որը նույնպես գնդակահարվեց՝ «խռովություն կազմակերպելու փորձ անելու» մեղադրանքով:

Հունիսի սկզբներին Հայաստանի Հեղկոմի կողմից կրկին Վայոց ձոր եկան Արտաշես Կարինյանը և Մելնիկովը բանակցելու Ձանգեզուրի իշխանությունների հետ վերջ տալու պատերազմին: Գորիսի կառավարությունը այնտեղ ուղարկեց Գառնիկ Շահինյանին, որին Լեռնահայաստանի Նախարարների խորհրդի թիվ 1438 որոշմամբ և նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության միացյալ կառավարության փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի ստորագրությամբ հունիսի 4-ին տրվեց հետևյալ վկայագիրը.

«Մույնը ներկայացնող՝ ընկեր Գառնիկ Շահինյանը լիազորվում է անձամբ հանձնելու Խորհրդային Հայաստանի կառա-

¹ Այս դեպքերից շատ չանցած 1921 թ. վերջին և 1922 թ. սկզբին, տնտեսական քայքայված բազարայինները թողնելիս գյուղը: Միայն երկու ընտանիք Մորզուվներն ու Մատուրյանիները, յգանկացան մեկնել, իսկ 240 ընտանիք փոխադրվեց Հյուսիսային Կովկաս Այստեղ թախտ փնտրելու և որոնումների ծանր ուղի անցնելուց հետո, թագարայացի շատ ընտանիքներ, մի քանի տարի անց, կոլտնտեսություն ժողովրդի խոսափելով (կողեկողվազումը Հյուսիսային Կովկասում ավելի վաղ էր սկսել), վերադարձան գյուղ: Բայց շուտով այստեղ էլ սկսվեց կոլեկտիվացման շարժումը. և կազմակերպվեց Բազարայի հայտնի տոհմային անասնաբուծության սովխոզը: Հալոնեանան մեծ պատերազմից հետո բազարայինները կրկին ու վերականգնապես բողկյին իրենց հարյուրամյա գյուղը և բնակություն հաստատեցին Չեչենա-Ինգուշական Ինքնավար Հանրապետության մայրաքաղաք Գրոզնու մերձակա ավանսում, բայց երկար ժամանակ իրենց հայրենիքը չարդենակում էին համարել Ձանգեզուրի մայր հյուսիսում. Որոտանի վերին հոսանքում ընկած հովիտը չլիարկաված զով ու խոտառատ բարձրաբերդ սարկով:

² Այլ մասին տե՛ս Գ.Ղազնի, Ազատ Մինիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 82

վարությանը Լեռնա-Հայաստանի կառավարության պաշտոնական գլխավորումը և ստանալու պատասխանը:

Հրահանգվում է զինվորական և քաղաքացիական իշխանություններին ցույց տալ ընկեր Շահինյանին ամենալայն աջակցություն»¹:

Հանդիպումը կողմերի միջև տեղի ունեցավ Գնդեվազ գյուղում, բայց որևէ համաձայնություն չկայացավ, և որոշվեց բանակցությունները հետաձգել երկու շաբաթով:

Իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Գորիսի կառավարությունը զանազան քայլեր էր անում նաև զավառից դուրս գտնվող հակախորհրդային ուժերի հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար: Աջակցություն ստանալու հույսով նա դիմեց նույնիսկ Ջանգեզուրին հարող խորհրդային հայտարարված աղբբջանական տարածքներում դեռևս չջախջախված և դեռ իրենց ազդեցությունը բնակչության զգալի խավերի վրա պահպանող մուսավաթական ուժերին²: Երեկվա թշնամիներն ուզում էին միավորել իրենց ուժերը խորհրդային իշխանության դեմ: Այդ մերձեցման փորձը Գորիսում արդարացվում էր նրանով, որ եթե իրենց դեմ միավորվել են հայ և աղբբջանցի բոլշևիկները, ապա տարօրինակ ոչինչ չկա, եթե նրանց դեմ իրենց ուժերը միավորեն բոլշևիկմի հակառակորդները:

Թեև Ջանգեզուրին հարող շրջանների մուսավաթականները լավ էին տեսնում, որ խորհրդայնացված Աղբբջանի կառավարության մեջ և իշխանության տեղական մարմիններում մեծ թիվ են կազմում երեկվա թուրք մուսավաթականները և իրենց կոմունիստ վերամվանած մուսավաթականամետ գործիչները, թեև համոզված էին, որ Նարիմանովի կառավարությունը Հայաստանի և հայերի նկատմամբ ըստ էության վարում է նախկին կառավարության քաղաքականությունը, այնուամենայնիվ, նրանք պատրաստակամությամբ ընդառաջ գնացին Գորիսի կառավարության առաջարկին, որովհետև երազում էին Բաքվում վերականգնել նախկին իշխանությունը³:

Հունիսի 5-6-ին Գորիսում բանակցություններ տեղի ունեցան այնտեղ ժամանած Քուրդիստանի Մինքենդ գյուղի և հարակից գյուղերի գործիչների հետ, որոնք դեռ պահպանում էին իրենց զինված ջոկատները: Հունիսի 6-ին Գորիսում բանակցություններ տեղի ունեցան «քոչվորների» անվան տակ այնտեղ եկած քուրդ գործիչների և տեղի իշխանությունների ներկայացուցիչների միջև: Բանակցելու էին եկել մի քանի բեկեր՝ Ալիբեկովը, Ասադուլաբեկ Համզաբեկովը, Հուսեին Գուլիբեկ Բաբաբեկովը, Հաջի Իսմայիլ

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԳՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 33:

² Նույն տեղում, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 208, ք. 1-2:

³ Նույն տեղում, գ. 315, ք. 1:

Հաջի Շեխուլի օղլին, Քենանդ Ռաբաօլլին և Հալի Մահմեդ օղլին¹։

Գորիսի իշխանությունների կողմից բանակցությունները վարում էր կառավարության ներքին գործերի նախարար Մելիք-Յոլչյանի գլխավորած պատվիրակությունը։

Բանակցությունների ընթացքում բեկերը խոստումներ տվեցին, որ Ջանգեզուրի վրա կարմիր բանակի հարձակման դեպքում իրենք օգնություն են ցույց տալու Գորիսի կառավարությանը²։

Այդ խոստումը, իհարկե, չկատարվեց, և Գորիսի կառավարությունն էլ այնքան միամիտ չէր, որ հավատ ընծայեր բեկերի երդումներին։ Ուղղակի այդ օրերին Գորիսի համար չափազանց կարևոր էր, որ Ջանգեզուրի վրա կարմիր բանակի արշավանքի դեպքում բեկերը գոնե իրենց չեզոք պահեին։ Իսկ Ջանգեզուրում տեսել էին, թե մուսավաթականները, ամենահետադեմ մուսուլմանական ուժերը, խավարամիտ բեկերը ինչպես էին զանգվածաբար միանում կարմիր բանակին, բոլշևիկյան գույն ստացած ցեղակիցներին, այսպես կոչված՝ կարմիր ասկյարներին, երբ նրանք կռվի էին գալիս Հայաստանի Հանրապետության վերջին բեկորի՝ Ջանգեզուրի դեմ։

Արագյան-Նժդեհի խմբակցությունը եռանդուն ջանքեր էր գործադրում նաև Հյուսիսային Պարսկաստանի խաների հետ ստեղծված բարեկամությունը պահպանելու և նրանցից օժանդակություն ստանալու համար։ Պարսկաստանում շարունակվում էր աշխատանքը հիմնականում երկու ուղղությամբ՝ Երևանյան տարադրամով Ջանգեզուրում գտնվող փախստականների համար գնել սննդամթերք և բույրավորություն ստանալ Թավրիզում ու շրջակա բնակավայրերում տեղավորելու Արաքսն անցած փախստականներին։ Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ հարցի լուծման գործում մեծ դեր էր խաղում Հյուսիսային Պարսկաստանի նշանավոր քաղաքական գործիչ, հայերի ընդգծված բարեկամներից մեկը՝ Ամիր Արշադ խանը։

Կարևոր դեր էր ստանձնել Թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանը, որին մշտապես աջակցում էր Ամիր Արշադը։ Դեռևս Փրկության կոմիտեի օրերից նա նշանակվել էր «Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ» Թավրիզում, ինչպես որ նույնպիսի պարտականություն Թեհրանում կատարում էր իշխան Արդուբյանը։

Մելիք-Թանգյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր Կարմիր խաչի կոմիտե զանգեզուրյան բանակի վիրավոր և հիվանդ մարտիկներին բժշկական օգնություն ցույց տալու համար։ Փախստականների առաջին խմբի ապրիլի 27-ին Պարսկաստան

¹ Տե՛ս *Արշակունի*, Մյունխենի շրջանի թուրք-քուրդները («Վեմահայաստանի հերոսամարտը» գլքի ստիլ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, սեպտեմբեր, թիվ 11 (47), էջ 65, 71։

² ՀՀ ՀԱԳԵԴԳՊՎ՝ Դ. 1022, գ. 8, գ. 208, ք. 1-2։

անցնելուց մեկ ամիս հետո՝ մայիսի 24-ից, սկսվել էր Հայաստան վերադարձի հոսքը¹։ Նրանց օգնելու նպատակով, ինչպես Թավրիզում, այնպես էլ ողջ Ատրպատականում սկսվել էր դրամահավաք, որը մեծ արդյունքներ էր տալիս։ Թեմակալ առաջնորդը նաև Զանգեզուրի կառավարության և Ամիր Արշադի միջնորդն էր։ Վերջինս և նրանից կախում ունեցող Մութալիբ և Գիդանտ խաները ոսկու և թանկարժեք իրերի դիմաց Զանգեզուր էին ուղարկում ցորեն և փամփուշտ²։

Սակայն Արաքսն անցնելու գործը դժվարանում էր նրանով, որ Հյուսիսային Պարսկաստանում քաղաքական անկայուն վիճակ էր։ Մի կողմից անգլիական զորքերը շարունակում էին մնալ Զանջանում, Համադանում, Գազվինում և տեղաշարժվում էին առանց հաշվի առնելու տեղական իշխանությունների կարծիքը, մյուս կողմից՝ լուծված չէին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կապված մի շարք լուրջ խնդիրներ։

Պարսկաստանի կառավարության մինիստր-պրեզիդենտ Տաբա-Տաբային մայիսի 15-ին Թավրիզ՝ սահմանային իշխանություններին ուղարկել էր հետևյալ հրամանը. «Պարսկական կառավարության հետ ունեցած պայմանագրի համաձայն, Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավոր էր հեռանալ Հյուսիսային Պարսկաստանի Գիլանի նահանգի տարածքից, բայց մինչև այժմ շարունակում է մնալ այնտեղ։ Ուստի Կովկասի հետ պարսկական սահմանը հայտարարում են փակված, և թույլ չտալ ապրանքների արտահանում Կովկաս»³։ Թավրիզի գեներալ-նահանգապետ Մուխբիր-Սալթանեն անմիջապես ձեռնարկեց հանձնարարականի կատարմանը։

Պարսկական կառավարության մինիստր-պրեզիդենտի այդ հրամանը տազմապալի էր Լեռնահայաստանի և հատկապես այնտեղ կուտակված բազմահազար փախստականների համար։

Մյուս կողմից՝ այդ հրամանը մեծ վրդովմունք էր առաջացրել Թավրիզի առևտրականների շրջանում, քանի որ այն մեծապես հակասում էր նրանց շահերին։ Ուստի, հավաքվելով ընդհանուր ժողովի, առևտրականները քննադատեցին մինիստր-պրեզիդենտի հրամանը, նշեցին, որ Թավրիզի գեներալ-նահանգապետը՝ որպես կառավարիչ, չի գտնվում իր կոչման բարձրության վրա, իր վարչական ապարատով ազդեցություն չի գործում այն խաների ու զանազան սարդապրների վրա, որոնք խաղաղ աչքով են նայում ավարառություններին, բայց չեն մտախոզվում առևտրի ու արհեստների զարգացմամբ։ Նյնելով դրանից նրանք որոշում ընդունեցին՝ խնդրել մինիստր-պրեզիդենտին՝ պաշտոնազրկել

¹ *Միմախորան*, Վերադարձը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 49։

² ՀՀ ԳԿԳԿԳԿ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 10, ք. 10-11

³ ՀՀ ԳԿԳԿԳԿ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 306, ք. 2

Մոխրիւր-Սալթանէին և նրա փոխարեն թաւրիզի գնեւոր-
նահանգապետ նշանակել Ամիր Արշաղին, որն ավելի ազդեցիկ է,
ուժեղ և գործունյա:

Իրենց պահանջը ժողովականները հեռագրով ուղարկեցին
մինիստր-պրեզիդենտ Տաթա-Տաթայիին: Սակայն նա մերժեց
առևտրականների պահանջը և Ամիր Արշաղին առաջարկեց
անմիջապէս իր ջոկատով հեռանալ թաւրիզից. վերջինս են-
թարկվեց հրամանին¹:

Չնայած դրան՝ Նժդեհին հաջողվել էր մինչ այդ պայմանագիր
կնքել Ամիր Արշաղի հետ, որով երաշխավորվում էր Զանգեզուրից
անարգել բոլոր հայերի Պարսկաստան անցնելը: Հաշվի առնելով
արդեն կնքված պայմանագիրը և ելնելով Զանգեզուրում հայերի
համար ստեղծված ծանր վիճակից՝ մինիստր-պրեզիդենտը
թույլատրելի համարեց նրանց առջև սահմանը բաց պահելը:

Բայց Նժդեհի, Վրացյանի և նրանց զինակիցների ցանքերը
սպասած արդյունքները չէին տալիս: Լեռնաշխարհի բնակչության
լայն զանգվածների գիտակցության մեջ փոփոխություն էր
կատարվում: Ավելի ու ավելի շատ զանգեզուրցիներ էին հակվում
խնդիրը Խորհրդային Հայաստանի բոլշևիկյան կառավարության
հետ լսադալ ճանապարհով լուծելու կողմը:

Զանգեզուրցին, բառիս բուն իմաստով, կանգնել էր սովի առջև:
«Լեռնահայաստանի ժողովուրդը, - գրում էր Նժդեհը, - 7000-ի չափ
երևանյան գաղթականություն է կերակրում, ինքը քաղցած մնալով
հանդերձ»²: Բայց դա բոլորը չէր. դեպի Արաքս փախչող երևանյան
գորամասերը, բնակավայրերով անցնելիս, թույլ էին տալիս
զանգվածային անօրենություններ: Տաճկահայ զինվորությունը, որ
Հայկական Հանրապետության բանակի ամենառազմունակ տարրն
էր, Վայոց ձորի ճակատում մնալ չցանկանալով, շտապում էր դեպի
Արաքս: 2500 մարդուց բաղկացած տաճկահայ մի գորամաս
Սիսիանի, բուն Զանգեզուրի, Ղափանի և Արևիքի հայկական
գյուղերով անցնելիս անկազմակերպ խուճապային արշավով
հուսաբեկություն էր առաջացնում տեղացիների մոտ: Բայց առավել
անտանելին գյուղացիների նկատմամբ գորամասի զինվորների
անկիրթ ու անհուգի վերաբերմունքն էր. նրանք թալանում էին
գյուղացու հացի վերջին կտորը, մորթում նրա ոչխարը, այծը,
հավերը, մի խոսքով՝ կատարյալ ավերի էին ենթարկում նրա վերջին
ունեցածը: Այդ պատճառով տեղի ունեցան ցավալի ընդհարումներ
տաճկահայ զինվորների և տեղի գյուղացիների միջև, եղան նաև
մարդկային զոհեր:

Դուրջանի շրջանում մնացած մի քանի հայկական գյուղերի
բնակիչները զինված դուրս էին եկել և դիրք բռնել տաճկահայ

ՀՀ ՀՊՎԳԿՊ11, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 306, ք. 2:

² Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորր» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 339:

զինվորների դեմ՝ իրենց բնակավայրերը պատշպանելով թալանի վտանգից: Նրանք նաև պարզ հայտարարել էին, որ իրենք, իհարկե, բոլշևիկներ չեն, բայց իրենց ֆիզիկական գոյության պահպանումը և տնտեսական կյանքի շահը պահանջում է լինել Խորհրդային Հայաստանի հետ¹:

Ալ. Մյասնիկյանին ներկայացրած հետախուզային զեկու-ցագրի մեջ նշված էր. «Մինչև երևանյան փախստականների Զանգեզուր հասնելը այստեղի գյուղացիները ռազմատենչ էին, բայց գալուց հետո նրանք ճնշված վիճակում են, անլուր սարսափներ են կրում մաուզերիստներից: Կան շրջաններ, որտեղ ամեն մի գյուղացու մոտ «հյուրընկալված» է 8-10 մաուզերիստ: Սրանց կողմից եղել են բռնաբարությունների դեպքեր»²:

Պատահական չէ, որ գյուղացիները շատ տեղերում, չկա-րողանալով բավարարել զինվորների պահանջները, դուրս էին փախչում իրենց տներից: Նժդեհը զայրացած գրում էր. «Ճիշտ է, տաճկահայ զինվորությունը կիսաքաղց էր, բայց չէ՞ որ նույն և ավելի վատթար վիճակում էր նաև Լեռնահայաստանի զինվորը, որը պետական պահեստներից չէր հաց ստանում, այլ կամավոր նվեր բերված հացի փշրանքներից, և ոչ թե հինգ օր, 10 օր, այլ ամբողջ ամիսներ շարունակ: Տաճկահայ զինվորի այդ վարմունքը պետք է քայքայում առաջ բերեր գյուղացիության լայն խավերում՝ սկսած 'Դարալագյազից մինչև Մեղրի»³:

Ուստի Լեռնահայաստանի իշխանությունները շահագրգռված էին երևանյան փախստականությունը որքան կարելի է շուտ հեռացնել Պարսկաստան՝ դրանով իսկ արգելքներ հարուցելով Հայաստանի կառավարության դեկրետների իրականացման առջև:

Հակառակ դրան՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանություն-ները ուժեղացնում էին աշխատանքները գաղթողների փախուստը կանգնեցնելու և արդեն Պարսկաստան անցածներին ետ բերելու համար:

Այդ նպատակին էին ծառայեցվում նաև Պարսկաստանի հետ դիվանագիտական և տնտեսական սերտ հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ Խորհրդային Հայաստանի կառավա-րության ակտիվ քայլերը:

ՀՍԽՀ արտգործժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը Մոսկվայում գտնվող Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին հաղորդում էր. «Սկսում ենք ապրանքափոխանակություն Պարսկաստանի հետ: Համաձայ-նություն է կայացվել Թավրիզի մահանգապետի հետ 240 հազար փութ հացահատիկ ներմուծելու մասին: Մեր պատվիրակությունը Սիմոնիկ Փիրումյանի գլխավորությամբ գնացել է Մակուի սարդարի

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ/ՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 60:

ՀՀ ՀՔԿ/ԺԿ/ՊԼ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 306, ք. 2

² Գ. Նժդեհ, 1. Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղ-որը» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 336:

մոտ և համաձայնություն է ստացել մինչև կես միլիոն փութ ցորեն, ինչպես նաև անասուններ ներմուծելու մասին»¹:

1921թ. հունիսի 1-ին ՀՍԽՀ արտգործօղկոմի հրավերով և Հայկոմկուսի Կենտկոմի ցուցումով Գրիգոր Վարդանյանը հանձն է առնում մեկնել Ջուլֆա և ղեկավարել Թավրիզից հայրենադարձություն կազմակերպելու գործը:

Ջուլֆայում նա մնում է 23 օր և անընդհատ ընդունում ու Հայաստան է ճամփում փախստականներին: Նրան մեծ աջակցություն էին ցույց տալիս Ջուլֆայում ՀՍԽՀ արտաքին առևտրի կոմիսարիատի ներկայացուցիչ Գ.Հայրապետյանը և պարսկական կողմի փոստային տնօրեն Վ. Աղասյանը:

«Փախստականները գալիս էին և՛ երկաթուղով, և հետիոտն: Վերջիններս Ջուլֆա էին հասնում 4-րդ օրը՝ մեծ մասամբ հիվանդ և ուժասպառ: Այդ ամսում հաջողվեց Հայաստան տեղափոխել մոտ 3250 փախստական՝ ստվար մեծամասնությամբ աշխատավոր գյուղացիներ և մտավորականներ»²:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն ամեն ինչ անում էին, որ այդ բոլորի մասին տեղեկանան ինչպես Լեռնահայաստանում գտնվող փախստական զանգվածները, այնպես էլ տեղի բնակիչներն ու զինվորները:

Լեռնահայաստանի և հատկապես Երևանից եկած զորքերի մեջ իսկական ավերներ էին գործում բուլշևիկյան քարոզչությունը և պրոպագանդը, խորացնում պարտավորական հոգեբանությունը:

Հունիսի առաջին օրերին երևանյան զորքերի՝ Գնդեվազում գտնվող մի վաշտ (Նոր Բայազետի) և մի կիսավաշտ (Կոտայքի) քարոզչության ազդեցության տակ անցնում են բուլշևիկների կողմը: Այդ առթիվ Նժդեհը հարկ է համարել կրկին ընդգծել զանգվածների պաշտպանների և գաղթող զորքի արմատական տարբերությունը՝ գրելով. «Լեռնահայաստանի զինվորությունը յուր վարած բոլոր կռիվների ընթացքում չի հիշում այդպիսի դավաճանական արարք և մինչև վերջին րոպեն էլ նա հավատարիմ մնաց հայրենասեր և ազնիվ զինվորի սուրբ պարտականությանը»³: Նա նշում էր, որ բուլշևիկները ոչ ամեն տեղ են հաղթանակներ տանում զենքի ուժով, այլ շատ դեպքերում՝ պրոպագանդով ու քարոզչությամբ՝ հուսալքում առաջացնելով հակառակորդի զորամասերի շարքերում: Այդպես կատարվեց նաև Վայոց ձորում: Մտնելով այնտեղ՝ բուլշևիկներն անմիջապես թուուցիկներ էին ցրել, որոնցում ասված էր, որ Խորհրդային Հայաստանի նախկին վարիչները, որոնք 1920թ. ղեկոտնմբեր 1921թ. փետրվար ժամանակաշրջանում կատարված

¹ ՀՀ ՆԳՄԿՄԼ, ֆ. 114, գ. 1, գ. 9, ք. 48, 49:

² Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 39, գ. 11, ք. 69:

³ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 337:

ռեպրեսիաների հեղինակներն էին, հեռացված են ասպարեզից, որ խորհրդային յշխանությունը ներում է շնորհել երևանյան ապստամբներին, ուստի նրանք առանց որևէ վախի կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը: Այդ թուցիկներն ընկնում էին ռազմաճակատ, հեղափոխում դաշնակցական զորամասերի զինվորների մտքերը, ապա Գորիս կամ Սյունիքի մյուս շրջաններ պաշտոնական գործերով գնացած զինվորականների միջոցով տարածվում էին Լեռնահայաստանի բոլոր ծայրերում: Փախստականների մեծ մասն ընդառաջ էր գնում բուլշևիկների պրոպագանդին և խմբերով կես ճանապարհից վերադառնում էր Երևան:

Լեռնահայաստանի աշխատավոր զանգվածների գիտակցության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների հիմնական խթանը Խորհրդային Հայաստանում սկսված խաղաղ շինարարական աշխատանքներն էին, որոնց մասին յուրերը հասնում էին գալատ և մեծապես ազդում երկարատև կռիվներից հոգնած գյուղացիության վրա: Տառապած երկրի բնակչության բաղժանքը խաղաղությունն էլ և շինարարական աշխատանքը: Նրկարատև կռիվներից և արյունահեղությունից, տառապանքներից ու զրկանքներից շատ էին հոգնել բոլորը. կարոտել էին մուրճ ու գնդանի, հանդ ու արտի, գիր ու գրքի: Բայց Ջանգեզուրի ապստամբների ղեկավարները առաջվա նման հրաժարվում էին հպատակություն հայտնել Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը, քանի որ այնպես էլ նրանք հավատ չունեին, թե խաղաղ ճանապարհով Ջանգեզուրը հանձնելով՝ այն չի անցնի Ադրբեջանի ենթակայության տակ:

Ավելին, ինչպես ասվեց, Ս.Վրացյանը, Գ.Նժդեհը և նրանց զինակիցները հույսը չէին կորցրել, որ կարելի է վերադառնալ Երևան և վերահաստատել Հայաստանի անկախ պետականությունը:

Հենց այդ մտքով Գորիսի կառավարությունը նախապատրաստական աշխատանք սկսեց Խորհրդային Հայաստանի վրա հարձակվելու համար: Ըստ որում, ինչպես հուշում են արխիվային որոշ տվյալներ, սկզբում Նժդեհը կասկած է ունեցել Դարալագյազի վրա հարձակվելու նպատակահարմարության հարցում, բայց Վրացյանը, որպես կառավարության նախագահ, ճնշում է գործադրել նրա վրա՝ արագացնելով ճակատագրական հարձակումը:

Դարալագյազի վրա հարձակում կազմակերպելու մասին արդեն հունիսի սկզբներին հայտնի էր դարձել Թավրիզում: Դաշնակցական հայտնի գործիչներից Սիրակ Գրիգորյանը վկայում էր. «Թավրիզում սարսափով լսում ենք, որ ծրագրվում է հարձակվել Դարալագյազի վրա և կռիվները վերանորոգել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Ժողովներ են արվում, միջոցներ

ձեռք առնվում խանգարելու այդ նոր աղետը»¹։ Ժողովներում ընդունված բանաձևերն հանձնվում են դեռևս Թավրիզում գտնվող Վրացյանին, ուղարկվում են նաև Գորիս, բայց Վրացյանը պատասխանում է, թե «Հայաստանի (Լեռնահայաստանի Ա. Ս.) զորքն ու կուսակցական մարմինները կողմնակից են շարունակելու կռիվը և, որ Թավրիզում հավաքված գաղթականների կարծիքը չի կարող ազդել կառավարության քաղաքականության վրա»²։

Իրականում, թե Ջանգեզուրի ժողովուրդը, թե Հ.Յ.Դ. տեղի կազմակերպությունները և թե՛ նույնիսկ զորքի հրամանատարությունը կողմնակից չէին կռվին։

Թավրիզից վերադառնալով Գորիս՝ Ս. Վրացյանն այնտեղից մեկնում Բազարյայ՝ համոզելու արևմտյան ճակատի հրամկազմին, որպեսզի նա կատարի Դարալագյազի վրա հարձակվելու մասին իր կառավարության որոշումը։ Այդ մասին են վկայում նաև Թավրիզ անցնելուց հետո Դաշնակցության Գերագույն դատական ատյանին Կուռույի և Յապոնի տված ցուցմունքները³։

Պարզվում է նաև, որ հարձակման նախօրեին Դարալագյազի ժողովրդի կողմից հատուկ պատգամավորություն էր գնացել Գորիս և կառավարությանը խնդրել նոր կռիվ չսկսել, չգալ իրենց գավառը գրավելու, այլապես եթե Գորիսի զորքերը հարձակում սկսեն, իրենք միանալու են խորհրդային զորքին⁴։ Գորիսում պատգամավորությանը պատասխանում են, որ արդեն գործի է դրվել պատերազմական մեքենան, և շուտով սկսվելու են ռազմական գործողությունները⁵։

Այս պայմաններում Թավրիզում հրավիրվում էին նոր ժողովներ, որոնց ընդունած բանաձևերն ուղարկվում էին արդեն ոչ թե Վրացյանին, այլ ուղղակի Երևան՝ Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը։

Հունիսի կեսերին՝ Դարալագյազի վրա հարձակման նախօրեին, տաճկահայության ներկայացուցիչները Սմբատի նախագահությամբ գումարում են ժողով, որը մանրամասն քննության է առնում թե՛ տաճկահայ փախստականության անտանելի վիճակը և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի կացությունը, նրա ներքին և արտաքին քաղաքականությունը։ Ժողովը վճռում է մեկընդմիջ տվյալ դեմ գեները, հետախուս ամեն կերպ աջակցել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը։ Ժողովը միաժամանակ ընտրում է մի պատվիրակություն՝ մշեցի Հակոբ Տեր-Ջաքալյան և վանեցի Հայկ Կոկոսյան կազմով, և նրան հանձնում է իր կողմից միաձայն ընդունված և, իբրև ժողովի նախագահ, Սմբատի կողմից

¹ ՀՀ ՂԵՂՈՒՄ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 60։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում։

ստորագրած բանաձևը՝ Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը ներկայացնելու համար¹։ Պատվիրակությունը շտապ մեկնում է Երևան՝ հանդիպելու կառավարության ղեկավարներին։ Զույլաբար նրանց միանում է այդ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանի փախստականների հանձնաժողովի տեղի ներկայացուցիչ Գրիգոր Վարդանյանը, և միասին հասնելով Երևան, նրանք ներկայանում են Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնակատար Արտաշես Կարինյանին, զրույց ունենում նրա հետ և հանձնում Թավրիզում կայացած ժողովի բանաձևեր։

Հաջորդ օրը պատվիրակությանն ընդունում է ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Պողոս Մակինցյանը, որը հավաստիացնում է. կառավարությունը մտահոգ է տաճկահայ փախստականների ճակատագրով, շեշտում է, որ Խորհրդային Հայաստանի դռները բաց են նրանց առջև, որտեղ կստանան հնարավորություններ՝ ներգրավվելու շինարար աշխատանքի մեջ, դրսևորելու իրենց ունակությունները։

Նույն օրը՝ հունիսի 23-ին, պատգամավորները հյրավիրվում են Ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի մոտ, որից հետո նրանք վերադառնում են Թավրիզ՝ Երևանում իրենց տեսածներն ու լսածները հաղորդելու թուրքահայությանը²։

Վայոց ձորի նոր ռազմակալումը Լեռնահայաստանի զինված ուժերի կողմից։ Զանգեզուրի վրա խորհրդային գորհերի վճռական հարձակման նախադասությանը

Դարալագյազի վրա նոր հարձակում գործելու Գորիսի կառավարության պատճառաբանությունները սրանք էին.

Լեռնահայաստանի արևմտյան ռազմաճակատի վիճակն օրեցօր ծանրանում է։ Հունիսի 1-ի դրությամբ հացի միայն մեկ շաբաթվա պաշար է մնացել։ Դա նշանակում է, որ հագր սպառվելուց հետո նահանջող երևանյան զորքը պիտի փախչի բոլշևիկների կողմը կամ լավագույն դեպքում՝ պիտի արշավի Միսիան։ Գյվի այդ շրջանի գյուղերում և վերածվելով քաղցած, բայց զինյալ ամբոխի, ավերի ենթարկի գյուղացու տնտեսությունը, ինչպես մինչ այդ արել էր տաճկահայ զինվորությունը անցնելով Վայոց ձոր-Միսիան - բուն Զանգեզուր - Դաիան - Մեղրի շրջանների բնակավայրերով։

Իսկ հացն առջևում է խորհրդային զորքի գրաված Վայոց ձորի տարածքներում։ Բոլշևիկները հացի պակաս չունեն, որովհետև ողջ գավառի գյուղերից հավաքել են հազարավոր

¹ Տես «Խորհրդային Հայաստան», 1921 ՝ 24 հունիսի

² Նույն տեղում, 1 հուլիսի

փթերով հացահատիկ և պահեստավորել զավառի տարբեր բնակավայրերում, հատկապես՝ Քեշիշքենդում: Սպառվելու վրա է մահ ռազմամթերքը, որը հազիվ բավականացնի մեկ օրվա ոչ մեծ կռվում, իսկ բոլշևիկները Վայոց ձորում, հատկապես Հերհերում, կենտրոնացրել են զինամթերքի հսկա պաշար:

Նժդեհը մտադրվեց գրավել ամբողջ Վայոց ձորը, ձեռք գցել հացի և զինամթերքի պահեստները, խլված պարենով ապահովել զորամասերը: Ավելին, հաջողության դեպքում, այսինքն՝ հանկարծակի Վայոց ձոր ներխուժելուց և գրավելուց հետո զորքն արագ ընթացքով պիտի առաջանար դեպի Արարատյան դաշտ, այնտեղ ապստամբ մոր խմբերով համալրել իր շարքերը, որից հետո շարժվել դեպի Երևան:

Հարձակման օպերատիվ պլանի համաձայն՝ զանգեզուրյան զորքերի մի խմբավորում արագ երթով պետք է հարվածեր Արփա գետի կամրջի ուղղությամբ, գրավել այն, որպեսզի կարմիր բանակի զորամասերը հնարավորություն չունենային անցնելու վարարած գետի մյուս՝ աջ ափը: Այդ նույն խմբավորումը այնուհետև, գետի լուսանքն ի վեր բարձրանալով, պետք է փակեր դրանից ձախ ընկած տարածքներում գտնվող խոլերայային զորքերի նահանջի բոլոր անցուղիները: Ջորքերի մյուս խմբավորումը՝ Բազարչայի հյուսիսարևմտյան բարձունքներից գրոհելով պետք է կարմիր բանակի զորքերը սեղմեր Արփա գետին և վերցնել արցանի մեջ:

Նյթ արդեն պատրաստ էր ռազմական գործողության օպերատիվ պլանը, Նժդեհը հրահանգ է տալիս ռազմաճակատի հրամանատար և իր օգնական Կուռոյին և Վայոց ձորի ուժերի հրամանատար Յապոնին: Հրահանգում ասված էր.

«Հրամայում եմ Ձեզ տված մարտական խնդիրը՝ Վայոց ձորի վերագրավումը իրագործել ոչ ուշ, քան ամսույս 7-ին (հունիսի): Ամեն մի հաջողություն օգտագործել ամենալայն մասշտաբով, որի համար թշնամու ուժերի հետապնդումը շարունակել այնքան ժամանակ, մինչև որ վերջինս կգրկվի այս կարևոր ռազմական կետի վրա ամրանալու և ապա հակահարձակողականի անցնելու ամենաբոլոր հնարավորությունից»: Հրամանում կալ մահ այսպիսի ցուցում. «Կռիվները ղեկավարել անձամբ (մեջբերման մեջ ընդգծումները Նժդեհինն են- Ա.Ս.) և բոլոր զորամասերի պետերից պահանջել՝ մեռնել, բայց՝ հաղթել»:

Նժդեհի համար միանգամայն անհասկանալի պատճառներով Կուռո Ռաբխանյանն ավելի քան մեկ շաբաթ ձգձգեց տրված հրամանի կատարումը: Իրականում պատճառն այն էր, որ նա դեմ էր հրամանին՝ գտնելով, որ այդ հարձակումը Ջանգեզուրի դեմ կհանի խորհրդային ողջ ուժերը:

Հրամանի նկատմամբ խիստ բացասական դիրք բռնեց նաև Յապոնը: Հետագայում նա գրել էր. «...Նժդեհից հրաման ստացա,

9. Նժդեհ. 1 երևակայատանի անկման պատճառների մասին, «Նորր» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 340:

որ առաջ շարժվեմ ու գրավեմ ամբողջ Դարալագյազը: Այդ հրամանն չկատարեցի՝ գտնելով, որ դա թե իմ զորամասը և թե Զանգեզուր ապաստանած բազմությունը կտանի կործանումն: Նժդեկը երկուրորն հրամանը գրեց: Նա այդ հրամանն էլ չկատարեցի ու անմիջապես պահանջեցի, որ ինքն անձամբ գա Գնդեվազ՝ ճակատի ընդհանուր կացությանը ծանոթանալու, մեր դեմ կանգնած թշնամու ուժը չափելու և, որ ամենակարևորն է, մեր զորամասերի ու բուն իսկ ժողովրդի տրամադրությունը իմանալու համար: Դրանից հետո ասում էի. եթե ինքը դարձյալ պնդեր իր հրամանի վրա՝ պատրաստ էի կատարելու այն»¹:

Հետագայում իր հուշերում Յապոնը նշել է, որ ինքը համոզված էր, որ այս անգամ զանգեզուրյան զորքը խոշոր պարտություն է կրելու, քանի որ այն կորցրել է վաղեմի մարտունակությունը: Հրամանատարության մոտ հատկապես խոր տագնապ էր առաջացրել բոլշևիկները պրոպագանդի աննախընթաց ուժեղացումը:

Վալոց ձորի ժողովրդի տրամադրության և Լեռնահայաստանի զորքի մարտունակության վրա խիստ բացասաբար էին ազդում Լեռնային Դարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու մասին երևանից եկող լուրերը: Զանգեզուրյան զորամասերում ու բնակչության մեջ գաղտնի ցրվում էին հարյուրավոր թռուցիկներ հետևյալ հաղորդագրությամբ.

«Լեռնային Դարաբաղը Հայաստանին է կցված.

Աղյբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության հեղկոմի և Հայաստանի ու Աղյբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Դարաբաղն այժմվանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժանելի մասը:

ՀՍԽՀ Ժողովոմների խորհրդի նախագահ՝

Ա. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի)

Քարտուղար Մ. Դարաբեկյան

1921թ. հունիսի 12

Երևան»²:

Իսկ այդ ժամանակահատվածում շարունակում էին բուռն իրադարձությունները ինչպես Լեռնահայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

Հայաստանի Հեղկոմի ներկայացուցիչներ Ա. Կարինյանը, Վ. Մելնիկովը, որոնք հունիսի սկզբին եկել էին Գնդեվազ (Վալոց ձոր) բանակցելու, հունիսի 13-ին կրկին եկան այնտեղ: Նրանք իրենց հետ բերել էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Զանգեզուրի ապստամբներին ուղղված մի նոր հայտարարություն՝

¹ Վալոցի (Յովհաննես Պարոնյան) լուրերը, գրի առավ Յ. Տերմին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հուլիս, բիվ 9 (223), էջ 117

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի

ՀՀ Մ. Գ. Գ. Ա. Գ. 114, գ. 2, գ. 70, ր

որը ստորագրել էին ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը, ժողկոմխորհրդի նախագահության անդամներ Պ. Մակինցյանը, Ալ. Բեկզադյանը, Ս. Սրապիոնյանը (Լուկաշին), Ա. Կարինյանը և քարտուղար Միք.Ղարաբեկյանը:

Հայտարարության մեջ «Զանգեզուրում ապաստանած բոլոր ընթոստ տարրերին» կոչ էր արվում՝ «վերջ տալ ապստամբությանը և խաղաղ կերպով հպատակվել երկրի միակ օրինական իշխանությանը՝ Հայաստանի Խորհրդային կառավարությանը»:

Ժողկոմխորհուրդը կարևոր էր համարում ի լուր ամենքի հայտարարել, որ նկատի առնելով Զանգեզուրի բնակչության «առանձին կարիքները», նրան հնարավորություն կտրվի ունենալ կառավարման տեղական մարմիններ, պահպանել իր ավանդական ապրելաձևը, այսինքն՝ «գավառում իշխող ուրույն համայնական կենցաղը», որն «առավել հարագատ և մոտ է» Զանգեզուրի ժողովրդի պահանջներին ու տեղական պայմաններին: Զանգեզուրցիները նաև իրավունք կունենան «ձեռնարկել ինքնապաշտպանության և լեռնավայրի ամրացման համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցները»: Փարատելու համար զանգեզուրցիների հիմնական տագնապը, որ գավառը գրավելուց հետո բուլշևիկներն այն չեն հանձնի Ալյոքեջանին, կառավարությունը ազդարարում էր, որ Զանգեզուրի հայությանը հնարավորություն կտրվի, որպեսզի իենց իրենք ձեռնարկեն ինքնապաշտպանության բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ «լեռնավայրի ամրացման համար», որ այնտեղ ամենալայն չափով կկիրառվի ընդհանուր զինավարժության սկզբունքը, որի համաձայն «երկրի ամեն մի քաղաքացի պետք է դառնա իր տեղավայրի գոյությունը պաշտպանող ռազմական ուժ»: Խոստում էր տրվում, թե կպահպանվեն գավառում «գոյծող այժմյան զորախմբերը»՝ իրենց սպառազինությամբ:

Ինչպես տեսնում ենք, ժողկոմխորհուրդը Զանգեզուրին ըստ էության տալիս էր ինքնավարություն:

Ինքնավար Զանգեզուրը կազմելու էր Խորհրդային Հայաստանի անքակտելի մասը՝ ամենասերտ կերպով կապված «բանվորա-գյուղացիական իր հայրենիքի հետ»: Նվ այդ կապը պետք է ամրապնդեին իրենք՝ Զանգեզուրի գյուղացիները: Ինքնավարության պայմաններից մեկն այն է, ասված էր հայտարարության մեջ, որ «Զանգեզուրում գործող այժմյան զորախմբերը պիտի ենթարկվեին մեր ընդհանուր հրամանատարությանը», որոնք «ծուլվելով մեր զորքի հետ, պիտի կազմեն ՀՍԽՀ կարմիր զորաբանակի անբաժան մասը»:

Լինել ինքնավար, բայց լինել ՀՍԽՀ կազմում - այս էր հարցի յուժման պայմանը և բանալին:

Մյաժամանակ ժողկոմխորհուրդը «ամենայն վճռակա-

նությամբ» հայտարարում էր, որ «կգործադրվի ընդհանուր քաղաքական ներման այն դեկրետը, որ հրատարակվել է Հայաստանում»: Լիդոր նրանք, ովքեր զենք են բարձրացրել խորհրդային իշխանության վրա, եթե այժմ հրաժարվեն կարմիր բանակի դեմ կռվելուց, ապա քաղաքական համաներում կստանան: Հայտարարության մեջ շեշտված էր, որ խորհրդային կառավարության դեմ կռված «բոլոր գործիչները ոչ միայն ազատ կլինեն որևէ հալածանքից, այլև կարող են ամարգել մնալ Ձանգեզուրում» և «ոչ ոք նրանցից չի արքորվի երկրի սահմաններից այն չափով, որչափ նրա աշխատանքը չի ուղղվի Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ»¹:

Անդրադառնալով քաղաքական կուսակցությունների և մամուլի ազատության խնդրին՝ Ժողկոմխորհուրդն ազդարարում էր, որ «բոլոր քաղաքական այն հոսանքները, որոնք կկտրեն վերջնականապես իրենց կապը միջազգային իմպերիալիզմի հետ, բոլոր այն կազմակերպությունները, որոնք կապաշտպանեն խորհրդային գիծը, իրավունք կունենան միանգամայն ազատորեն գործել Հայաստանում: Այդ հոսանքները կունենան թե իրենց առանձին կազմակերպությունները և թե ազատ մամուլը»²:

Հայտարարությունը շոշափում էր նաև Ձանգեզուրի գյուղացիության մյուս ցավոտ կողմը. Ժողկոմխորհուրդը գտնում էր, որ գավառից հեռացած նախկին բնակչությունը (նկատի ուներ թուրք բնակչությունը Ա. Ս.) պետք է վերադառնա իր լքած գյուղերը, բայց նաև հավաստիացնում էր, որ հեռացած այդ բնակչության վերադարձը «չպիտի կատարվի հակառակ տեղացի աշխատավորության ցանկության: Ձանգեզուրում ապրող հայ գյուղացիությունը կարող է ապահով լինել, որ նրանից չի խլվի ոչ մի հողավայր»³:

Ի լրումն վերոհիշյալ կետերի, Ժողկոմխորհուրդը ավելորդ չէր համարում մեկ անգամ ևս Ձանգեզուրի պաշտպաններին հիշեցնել խորհրդային իշխանության ուժի մասին՝ շեշտելով. «Ներկայումս ամբողջ Կովկասում հաստատված է ամուր և անպարտելի խորհրդային իշխանություն: Հայաստանը միացած է եղբայրական կապերով հարևան պետությունների՝ Խորհրդային Վրաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի հետ: Լեռնային Ղարաբաղը վերջին համաձայնությամբ Հայաստանի խորհրդային կառավարության կողմից հայտարարված է Հայաստանի անբաժան մաս»⁴: Ինչ վերաբերում է 1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրով Ադրբեջանի ենթակայության տակ դրված Ինքնավար Նախիջևանին, ապա Ժողկոմխորհուրդը հայտարարում էր, որ այն

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԳՊԼ. Գ. 114, գ. 2, գ. 70, ր. 25

² Ն.ՊԿՆ տեղում, ր. 26:

³ Ն.ՊԿՆ տեղում, ր. 27

⁴ Ն.ՊԿՆ տեղում, ր. 31-32

«հարազատ եղբայրն է Խորհրդային Հայաստանի», և նրա կողմից ոչ մի վտանգ չի կարող սպառնալ հայ գյուղացիությանը: Այդ բանը գիտակցելով, ասված էր հայտարարության մեջ, Նախիջևանի երկրամասից հեռացած հայ գյուղացիությունը «այժմ երկար շաբաններով վերադառնում է իր վայրերը և տեղական իշխանության աջակցությամբ վերահաստատվում է իր հին բնակավայրերում»¹:

Հաշվի առնելով այս ամենը, որ Ջանգեզուրի մեկուսացված գոյությունը «խանգարում է մեր հայրենիքի խաղաղ շինարարության գործին և նրա բոլոր հատվածների վերջնական միացմանը», Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը վերջում հայտարարում էր, որ ինքը «այլևս չի կարող հաշտվել հին դրության հետ» և առաջարկում էր «անհապաղ տալ պարզ պատասխան այս պաշտոնական դիմումին»²:

Հայաստանի ժողովրդի այս դիմում-հայտարարությունը տարակուսանքով ընդունվեց Գորիսի իշխանությունների կողմից: Հայտարարության մեջ բացակայում էին նախորդ դիմումների մեջ արված սպառնալիքները, բայց միաժամանակ չափից ավելի առատ էին խոստումները և ցցուն՝ պրոպագանդիստական նպատակները:

Ամենից առաջ հավատ չէին ներշնչում այն հավաստիացումները, թե խորհրդային իշխանության դեմ կռված գործիչները հալածանքների չեն ենթարկվելու, թե կուսակցություններն ու հոսանքները ազատորեն կգործեն Հայաստանում և կունենան իրենց ազատ մամուլը: Սա ինչ-որ նման չէր բոլշևիկների գործելակերպին: Խորհրդային երկրի ողջ տարածքում վերացված էր այսախոսությունը, ջախջախված էին բոլոր, այդ թվում՝ ոչ բոլշևիկյան, սոցիալիստական, կուսակցությունները, Հայաստանում օրենքից դուրս էին հայտարարված ազգային բոլոր կուսակցությունները, իսկ Դաշնակցությունը հայտարարված էր հայ ժողովրդի ոխերին թշնամի: Եվ ահա, այդ ընդհանուր անմխիթար պատկերի կողքին հավաստիացումներ էին տրվում, որ աշխարհից կտրված Ջանգեզուր լեռնավայրում ժողովրդավարական կարգեր են հաստատվելու՝ բազմակուսակցականությամբ և ազատ մամուլով:

Ջանգեզուրի իշխանությունները տազնապով ընդունեցին գավառից հեռացած թուրք բնակչությանը վերադարձնելու՝ Սրևանի կառավարության հաստատ ոլորշումը, թեև հավաստիացնում էին, որ թուրքերի «վերադարձը չպետք է կատարվի հակառակ տեղացի աշխատավորության ցանկության»: Ցանկության մասին խոստմանը ոչ ոք չէր հավատում, և, ինչպես հետագայում ցույց

¹ ՀՀ ՆԳԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 25:

² Նույն տեղում:

տվեց կյանքը, նրանք իրավացի էին: 1917-1920թթ. ինքնապաշտպանության տարիներին բոլոր կողմերից շրջապատված և բուլբուլի անընդհատ հարձակումներից պաշտպանվող զանգեզուրցիները ստիպված են եղել դիմագրավել նաև ներքին սպառնալիքին՝ գավառի թուրքական գյուղերի բնակիչների խռովություններին և խռովություններին թիկունքում, որոնք դրսի իրենց ցեղակիցների հետ ընդհանուր ճակատ կազմած փորձում էին հայաթափել Զանգեզուրը: Եվ ահա, հեռացած թուրք բնակչությունը պետք է վերադառնար գավառ, այն դեպքում, երբ Նախիջևանի փախստական հայությանն արգելված էր վերադառնալ իր լքված բնակավայրերը: Ոչ ոք չէր կարող հավատալ, թե նախիջևանահայերը «երկար շարաններով» վերադառնում են իրենց քանդված օջախները: Ով-ով, Նախիջևանի անմիջական հարևան զանգեզուրցին լավ գիտեր այնտեղ տիրող վիճակը. հայության նկատմամբ շարունակվող ատելություն, մուսուլմանական չմարող ֆանատիզմ, իրենց բնակավայրեր վերադառնալ ցանկացող հայերի առջև անհաղթահարելի արգելքների ստեղծում և այլն:

Այդ ամենից ելնելով՝ Գորիսի կառավարությունը նպատակահարմար չգտավ պատասխանել Ժողկոմխորհրդի հունիսի 13-ի դիմում-հայտարարությանը՝ այն համարելով ոչ այնքան Զանգեզուրին հասցեագրված կոչ, որքան կարմիր բանակի նոր հարձակման նախօրյակին ստեղծված պրոպագանդիստական նյութ՝ ուղղված Խորհրդային Հայաստանի բնակչությանը:

Դիմում-հայտարարությունն անպատասխան մնաց նաև այն պատճառով, որ Գորիսի կառավարության առջև մշտապես կանգնում էր այն հարցը, թե հայտարարություններ անելիս ինչու՞ է Նրևանը համառորեն շեշտը դնում Զանգեզուրը խաղաղ ճանապարհով Խորհրդային Հայաստանին միացնելու անհրաժեշտության վրա, երբ այդ նույն ճանապարհով բազմիցս հանդես էր եկել Հ.Յ. Դաշնակցության ղեկավարությունը: Այժմ էլ, ահա, Դաշնակցության արտասահմանյան կենտրոնի նախաձեռնությամբ աշխատանքներ էին տարվում Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության ղեկավարության հետ բանակցությունների մեջ մտնելու համար:

Ղալաջուղում տեղի ունեցած բանակցություններից հետո մի աղուտ լույս էր ծագել, թե Լեռնահայաստանի խնդիրը գուցե հնարավոր լինի կարգավորել խաղաղ միջոցներով: Ուստի Հ.Յ. Դաշնակցության արտասահմանյան ղեկավար կենտրոնն իր հերթին միջոցներ ձեռնարկեց սկսած գործընթացը արագացնելու համար:

Արտասահմանյան կենտրոնի համար կարևորն այն էր, որ Ղալաջուղում Ա. Կարինյանի գլխավորած պատվիրակությունը Լեռնահայաստանի պատվիրակությանը հաստատ հավաստիա-

ցումներ էր արել, թե Ջանգեզուրը մտնելու է Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ: Հենց այս հանգամանքն Հ.Յ.Դ. արտասահմանյան կենտրոնին թելադրում էր հետագա արյունահեղությունից խուսափելու միջոցներ գտնել, որպեսզի Ջանգեզուրի խնդիրը լուծվի խաղաղ միջոցներով:

Քաջատեղյակ լինելով, որ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությունն ու ՀՍԽՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, առանց Մոսկվայի գիտության և համաձայնության, ինչպես նաև առանց Բաքվի կարծիքը ստանալու, ի վիճակի չեն ինքնուրույնաբար լուծելու կարևորագույն խնդիրներ. տվյալ դեպքում՝ Ջանգեզուրի կնճիղը, Հ. Յ. Դ. Արտասահմանյան կենտրոնը որոշել էր անմիջապես բանակցել Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հետ: Հ.Յ.Դ. ղեկավարությունը ենթադրում էր, որ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի համաձայնության դեպքում կարելի կլինի համատեղ քննարկել ոչ միայն Ջանգեզուրի խնդիրը, այլև ստեղծված ճգնաժամային վիճակից հայ ժողովրդին դուրս բերելու, ինչպես նաև երկու կուսակցությունների փոխհարաբերությունները կարգավորելու հետ առնչվող հարցերը:

Այդ նպատակով Բուխարեստում ժամանակավորապես հաստատված Հ. Յ. Դ. Գերագույն մարմինը 1921թ. մայիսի կեսերին կազմել էր մի պատվիրակություն, որը բարձր լիազորություններով մեկնել էր Բեռլին, որպեսզի այնտեղից, որտեղ կային կապի հաստատումն միջոցներ, շփման մեջ մտնի խորհրդային իշխանությունների հետ:

Բուխարեստից Բեռլին մեկնած պատվիրակությունը բաղկացած էր երեք մարդուց՝ Վահան Փափազյան (ղեկավար), Արշակ Իսահակյան (նույն ինքը՝ Արշակ Ջամալյան) և Վահան Նավասարդյան: Պատվիրակության անդամները հայ ազատագրական շարժման և Հ.Յ.Դ. նշանավոր գործիչներ էին:

Բեռլին հասած պատվիրակությունը Մոսկվայի հետ առաջին շփումը հաստատել էր տեղի խորհրդային ներկայացուցչության գծով: Մայիսի 26-ին Վահան Փափազյանի ստորագրությամբ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին հասցեագրված մի նամակ էր հանձնվել Բեռլինի խորհրդային ներկայացուցչությանը՝ Մոսկվա ուղարկելու համար: Հ. Յ. Դ. ղեկավար կենտրոնի անունից ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին առաջարկ էր արվել առանց հետաձգելու բանակցություններ սկսել երկու կուսակցություններին հետաքրքրող խնդիրների շուրջ:

Նամակում շարադրվել էին Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տեղի ունեցած կարևորագույն դեպքերը, ուշադրություն էր հրավիրվել այն հանգամանքի վրա, որ 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին իշխանությունը Հայաստանի Հեղկոմին և հանձնվել կամավոր, առանց որևէ դիմադրության՝ Հայաստանում ՌՍՖՍՀ ներկայա-

ցուցիչ Բորիս Լեգրանի և Սիմոն Վրացյանի կառավարության միջև կնքված հատուկ համաձայնագրի հիման վրա: Ինչպես հայտնի է, այդ համաձայնագրով նախատեսվում էր կարմիր բանակի ուժերով Կարսի մարզի օկուպացված մասը և Ալեքսանդրապոլ քաղաքը մաքրել թուրքական զորքերից և փախստականներին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: Բայց թուրքերը շարունակում էին մնալ օկուպացված տարածքներում: Նամակում նշված էր, որ իրենց հերթին՝ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները երկրում հաստատել են խստագույն ռեժիմ, սանձագերծել դաժան տեռոր, որի պատճառով հաջորդաբար իրար են հետևել ճակատագրական դեպքեր՝ 1921թ. Փետրվարյան համաժողովրդական ընդվզումը, խորհրդային իշխանության տապալումը և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ստեղծումը, ապա ապստամբների պարտությունը, խորհրդային կարգերի վերահաստատումը և բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող զանգվածային նոր բռնությունները:

Այդ նոր արհավիրքները, այնուհետև ասված էր նամակում, ուժգին հարված եղան ահավոր ջարդերի ու բռնությունների ենթարկված հայ ժողովրդի աշխատավոր զանգվածների համար, որոնք «հիմա էլ խորհրդային իշխանությունների ռեպրեսիաներով ահաբեկված, հոժարական չեն ուզում հանձնել իրենց դիրքերը, նորանոր զոհերի գնով պաշտպանում են իրենց անկախությունը Հայաստանի լայնատարած տարածքում՝ Ջանգեզուրում և Դարաբաղում, դժգոհ են նոր վարչակարգից երկրի մասն այն մասում, որն այժմ գտնվում է Հայաստանի հեղկոմի իշխանության ներքո»¹:

Չնայած այդ ամենին, այնուհետև ասված էր նամակում, Հ.Յ.Դաշնակցություն կուսակցությունը գտնում է, որ կարելի է խուսափել նոր արյունահեղությունից, կարելի է գտնել ընդհանուր լեզու և «հայ ժողովրդի տմտեսապես քայքայված աշխատավոր զանգվածների համար» անելանելի թվացող վիճակից դուրս գալու մի միջոց:

Ելնելով այդ համոզումից՝ պատվիրակությունը ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմին խնդրել էր՝ նշանակել յիսգոր անձանց և նշել կայանալիք հանդիպման տեղն ու ժամանակը՝ նպատակ ունենալով համատեղ գոյակցելու եղանակ գտնել, կարգավորել ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի և Հ.Յ.Դաշնակցության փոխհարաբերությունները և «կողորինացնել նրանց համատեղ գործունեությունը»²: Ըստ որում, պատվիրակության անդամները «խիստ ցանկալի» էին համարում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը բանակցություններին:

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 191, ք. 1-2:

² Դուրս տեղում, ք. 2:

Նամակի վերջում ասված էր. «Մեր առաջարկությունը համարելով շատ շտապ, հետաձգում չհանդուրժող, մենք Ձեզ խնդրում ենք յուրացնել պատասխանը և Ձեր որոշման մասին մեզ ծանուցել հեռագրով՝ Բեռլինում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի միջոցով»:

Պատվիրակության անդամները ավելորդ չէին համարել նաև ավելացնել, որ եթե բանակցությունները կայանան, ապա իրենք դրանց ընթացքի մասին պետք է շարունակ տեղյակ պահեն իրենց կուսակցության գերագույն մարմնին: Ուստի, նպատակահարմար էին գտել, որ հանդիպումը տեղի ունենա «որևէ չեզոք երկրում»¹, որպեսզի հնարավոր լիներ տեղեկություններ հաղորդել անարգել:

Խորհրդային կողմի առաջարկով բանակցությունների վայր ընտրվեց Լատվիայի մայրաքաղաք Ռիգան, նաև կազմվեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի պատվիրակություն, որի մեջ մտան Ա. Ա. Իոֆֆեն (ղեկավար), Ս. Մ. Տեր-Գաբրիելյանը և Վ. Ա. Տեր-Վահանյանը:

ՌԿ(բ)Կ պատվիրակությունը չէր շտապում մեկնել Ռիգա: Հավանաբար, խորհրդային կողմը մինչև բանակցություններ սկսելը մտածում էր ուժով լուծել Ձանգեզուրի հարցը և դաշնակցությանը կանգնեցնել կատարված փաստի առջև, իհարկե, միաժամանակ բանն այնպես ներկայացնելով, թե շարունակում է մնալ հարցի խաղաղ լուծման կողմնակից, որին խանգարում են Ձանգեզուրյան զինյալները: Հենց այդ տրամադրությամբ և նպատակով էր կազմված Խորհրդային Հայաստանի ժողկոմխորհրդի 1921թ. հունիսի 13-ի դիմում-հայտարարությունը, որին պատասխանելը ավելորդ էին համարել Գորիսում:

Հունիսի 13-ի դիմում-հայտարարությունից հետո Սրբանի ներկայացուցիչը հունիսի 15-ին մեկնել էր Վայոց ձոր, որպեսզի հունիսի 16-ին սահմանի վրա հանդիպում ունենա Ձանգեզուրի կառավարության պատվիրակի հետ՝ Ղալաջուղում ընդհատված բանակցությունները շարունակելու համար²: Սրբանի ներկայացուցչի ճանապարհ ընկնելու մասին նախապես տեղյակ էր պահվել Ձանգեզուրի կառավարությանը:

Նույն օրը՝ հունիսի 13-ին, Գնդեվազ են գալիս Արշակ Հովհաննիսյանը և Կուռո Թարխանյանը: Նրանք Յապոնին ասում են, որ կրկին հրամայված է գրավել Վայոց ձորը: Յապոնը նրանց պատասխանում է. «Գրավել հեշտ է, բայց պահելը՝ դժվար: Քանի որ դուք ինձ հրամայում եք, կանեն: Բայց գրավելուց հետո խնդրում եմ իմ տեղը մի ուրիշ հրամանատար նշանակեք: Մս պիտի հրաժարվեն»: Հունիսի 15-ի երեկոյան գրավոր հրահանգ ստա-

¹ ՀՀ ՀՎԿԳԿՊԼ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 191, ք. 2:

² Նույն տեղում:

Տես «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հայրանակը Հայաստանում՝ ժառանգորդների և նյութերի ժողովածու», էջ 535:

նալով՝ Յապոնը անմիջապես զորամասերը շարժեց առաջ¹:

Յապոնի ուժերը, որոնք ամրացված էին Արփաչայի ձախ ափին, Նուշի-Գնդեվազի անառիկ բարձունքներում և կազմում էին Ջանգեզուրի արևմտյան ճակատի գործերի մեծ մասը, հունիսի 15-ի լույս 16-ի գիշերը Ռոտտանի լեռնանցքով հանկարծակի հարձակում սկսեցին Վայոց ձորում տեղաբաշխված խորհրդային զորամասերի դիրքերի վրա:

Հունիսի 16-ին, երբ Նժդեհը Վափանում էր, Կուռն նրան հղում է առաջին հեռախոսագիրը՝ Վայոց ձորից Գորիս:

«Մեր քաջարի ծխավորները ժամը 16-ին վերցրին թշնամուց 3 թնդանոթ, ռազմամթերք, գերիներ, որոնցից երեքը գումարտակապետեր: Այսօրվա ընթացքում ընդամենը վերցված է 4 լեռնային թնդանոթ, 170 գերի: Թշնամու գործերը ցրված են և սարսափով նահանջում են: Կարմիրների՝ Վայոց ձորի զորամասը կարելի է համարել ջախջախված»²:

Հունիսի 17-ին զորամասերը վերցնում են 700-ի չափ նոր գերիներ և գնդացիներ³:

Անակնկալի գալով՝ կարմիր բանակի զորամասերն ընկան ծանր դրության մեջ: Հարձակման առաջին երեք օրը զանգեզուրյան գործերը ակնհայտ առավելության հասան Վայոց ձորում տեղաբաշխված խորհրդային հիմնական ուժի՝ հայկական առաջին բրիգադի նկատմամբ: Գրավելով Արփաչի կամուրջը՝ զանգեզուրցիները թիկունքից սպառնալիք ստեղծեցին խորհրդային զորամասերի համար: Օղակի մեջ առնվեց Վայոց ձորի կայազորը՝ հայկական բրիգադի առաջին գունդը: Չկարողանալով լուրջ դիմադրել և տալով մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ՝ գունդը փաստորեն դադարեցրեց իր գոյությունը, նրա անձնակազմի մի մասը անցավ հարձակվողների կողմը:

Բրիգադի երկրորդ գունդը մույնպես չդիմացավ զանգեզուրցիներին ուժգին գրոհին և սկսեց անկանոն նահանջել: Հրամանատարներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց վերադասավորել գնդի ուժերը և մարտակարգ կազմել: Բայց դա երկար չտևեց: Ուժեղացող ճնշման տակ գունդը ստիպված նորից նահանջեց: Երկրորդ գնդի նահանջը զանգեզուրցիներին հնարավորություն տվեց ակտիվացնել հեծելազորի գործադրությունները:

¹ Լապտին (Յովհաննես Պարոնեան) լույսեր, գրի առավ Ճ. Տրյունին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հուլիս, թիվ 9 (223), էջ 118:

² Յապոնի հրամանատարության տակ էին Սիսիանի զորամասերից 300 մարդ (հրամ. կապիտան Երոտյան), Նոր Բայազետի գումարտակը (հրամ. Աղաբեկ), Կրեանի գումարտակը՝ չորս գնդազորով (հրամ. փոխգնդապետ Մարգարյան), Ղրիստիայի գումարտակը (հրամ. Հակոբ), Ղարալազյակի գումարտակը (հրամ. Խոյոս), Նրանոսի գումարտակը (հրամ. Ջեյիմխանյան), Նավասարդյանի ծխավոր լիվիզիոնը, Իսկոյի ծխավոր լիվիզիոնը իր ինտակ խմբով, լեռնային թնդանոթների մեկ մարտկոց և Սուրենյանի գնդապալային խումբը: Այդ բոլոր զորամասերի փնվորների ընդհանուր էր 1900-ի (Լապտին (Յովհաննես Պարոնեան) լույսեր), գրի առավ Ճ. Տրյունին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հուլիս, թիվ 9 (223), էջ 116-117):

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11(35), էջ 88:

⁴ Նույն տեղում:

Ծանր վիճակ ստեղծվեց նաև բրիգադի երրորդ գնդի համար: Զանգեզուրյան հեծյալ հարյուրյակներից մեկը կարողացավ անցնել գնդի թիկունքը: Լիակատար շրջապատման վտանգից խուսափելով՝ գունդը հարկադրված նահանջեց Այնաձոր (այժմ՝ Աղավնաձոր) գյուղի արևելյան բարձունքները: Զանգեզուրցիները գրոհեցին նաև այդ նոր դիրքերը:

Երրորդ գնդի երկրորդ և երրորդ գումարտակները կարողացան ետ գրավել Արփա գետի կամուրջը և դրա վրայով նահանջել Նորաշեն: Բայց առաջին գումարտակը, չկարողանալով դիմանալ Այնաձորի բարձունքներում, զանգեզուրյան զորամասերի ճնշման տակ անջատվեց գնդի մյուս մասերից, ապա բոլեց դիրքերը և նահանջեց դեպի Ղարանյուղ (Մարտունի):

Կարմիր բանակի զորամասերի հետ հեռացան նաև Վայոց ձորի գյուղացիներից շատերը¹:

Վայոց ձորը գրավելուց 3-4 օր անց, ճակատի վիճակին ծանոթանալու համար, Քեշիշքենդ եկան Արշակ Հովհաննիսյանը, Եփրեմ Սարգսյանը և Գառնիկ Շահինյանը: Տեղ հասնելուն պես նրանք Նժդեհի անունից Յապոնից պահանջեցին հարձակվել և գրավել նաև Նոր Բայազետը:

«Այս առաջարկին ես բոլորովին հակառակ կանգնեցի, - հետագայում գրել է Յապոնը: - Ասացի, որ ոչ միայն չենք կարող Սեյիմը անցնել ու Նոր Բայազետը գրավել, այլև իրենց տներին մոտեցած Նրևանի ու Նոր Բայազետի մեր զինվորները այլևս կռվելու որևէ տրամադրություն չունեն և հարմար առիթի են միայն սպասում, որ տուն փախչեն»²:

Կարմիր բանակի հրամանատարությունը շտապ միջոցներ ձեռնարկեց զանգեզուրյան ուժերի հարձակումը կանգնեցնելու համար: Այդ նպատակով նա ուժեղացրեց ճնշումը Արևիքի, Ղափանի և Գորիսի սահմանների վրա, որպեսզի Նժդեհը ստիպված լինի Սյունիքի գործի մի մասը հանել Վայոց ձորից և նետել այդ սահմանների պաշտպանությանը:

Կարմիրբանակայիների՝ Ոլոտան գետի աջ ափին կենտրոնացած ուժերը ցրելու նպատակով Նժդեհը ղափանցիների մի թեթև հեծյալ զորամասով հունիսի 18-ին խորհրդայնացված թուրքական շրջանով Ղափանից շարժվում է դեպի Գորիս: Բարգյուշատի թրքությունը, որը մի ամբողջ տարի գտնվում էր բոլշևիկների իշխանության տակ, հայկական զորամասի երևալուց հանկարծակիի եկած, նրան ընդունում է աղ ու հացով և հպատակություն հայտնում, իսկ շրջանի միլիցիայի բաժանումները խուճապով փախչում են դեպի Խանլըղ: Հպա-

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոյոզիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 541:

² Մապոնի (Հովհաննես Պարոնեան) յուշերը, գրի առավ Յ. Տերունի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հուլիս, թիվ 9(223), էջ 118:

տակություն հայտնած այդ գյուղերին նշանակելով թուրք կոմիսար՝ Նժդեհը գալիս է Գորիս¹:

Մարտերը Վայոց ձորի համար դեռ շարունակվում էին, երբ բռնկված նոր պատերազմի առիթով Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը հունիսի 18-ին կոչով դիմեց Հայաստանի աշխատավորությանը²: «Դաշնակների նոր քայլը տեղիք է տալիս նոր արյունահեղությունների»,- նշում էր նա: Ասելով, թե «մենք չենք, որ ուզում էինք այս կռիվը, բայց մենք ստիպված ենք այժմ ընդունել այն», որ «այս կռիվի ծանրության ամբողջ մեղքն ընկնում է Զանգեզուրի իշխանությունների վրա», Մյասնիկյանը միաժամանակ շեշտում էր. «Մեկ րոպե անգամ չենք կասկածում, թե ով պիտի լինի հաղթողը այս կռիվում»³: Նա ասում էր, որ զանգեզուրյան ուժերին չի հաջողվի իրականացնել իրենց մտադրությունները, և շատ շուտով կարմիր բանակը նոր հարձակումով կազատագրի ոչ միայն Վայոց ձորը, այլև ողջ Զանգեզուրը:

«Նոր ավանտյուրան» վերտառությամբ հողվածում «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում էր. «Ժողովրդասպան հարվածը հասցված է: Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը գերագույն փորձեր կատարեց Զանգեզուրի հարցն անարյուն լուծելու: Մեր կառավարության պատգամավոր ընկ. Կարինյանը ամսի 13-ին նորից ճանապարհվեց Դարալագյազ՝ հաշտության առաջարկով. այդ առաջարկի մասին վաղորդք զգուշացվել էին Զանգեզուրի «փրկիչները», սակայն նրանք պատերազմը գերադասում են հաշտությունից...»:

Այդ ծանր պահին ռազմաճակատում սկսված խուճապը կանգնեցնելու համար Ալ. Մյասնիկյանի կարգադրությամբ կազմվեց և շտապ ռազմաճակատ ուղարկվեց ռազմահեղափոխական տրիբունալ, որի նպատակն էր այնտեղ կիրառել խստագույն պատիժներ, եթե հարկ լինի՝ նաև դիմել գնդակահարությունների:

Տրիբունալի անդամների մի մասը հակված էր մեղավոր ճանաչված կարմիրբանակայինների նկատմամբ կիրառել անսահմ բռնություններ՝ ամենադաժան եղանակներով ու մեթոդներով: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ալ. Մյասնիկյանը տրիբունալի անդամներին, նրանց ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ, հրավիրեց իր մոտ և խստորեն նախազգուշացրեց՝ չընկնել ծայրահեղությունների

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11(35), էջ 88:

Տե՛ս՝ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 533-536:

² Նույն տեղում, էջ 536:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

մեջ. չտարվել գործի վարչական, դատական-պատժիչ կողմով: Հանդիպմանը մասնակցած տրիբունալի անդամներից մեկը՝ Հայկ Բաղդասարյանը, հետագայում գրել է, որ համրապետության նախագահը կարգադրեց շեշտը դնել քաղաքական ներգործության վրա՝ խնդիր ունենալով վերացնել խուճապը, բարձրացնել զինվորների բարոյական ու մարտական ոգին: Մյասնիկյանը մասնավորապես ասել էր. «Ինքնին ռազմահեղափոխական տրիբունալի երևալը ռազմաճակատում, ուրիշ ռազմական ու քաղաքական միջոցառումների հետ միասին, կօգնի արագ կերպով վերականգնել կարգապահությունն ու կարգը զորամասերում», որ անհրաժեշտ է. «խոսել հրամանատարների ու մարտիկների հետ, պարզաբանել նահանջի պատճառները և միայն դրանից հետո, անհրաժեշտության դեպքում, դատական գործ հարուցել»¹:

Պետք է ասել, սակայն, որ չնայած այդ մտահոգություններին ու նախագուշացումներին՝ ռազմաճակատ ժամանած ռազմահեղափոխական տրիբունալը, այնուամենայնիվ, շեշտը դրեց դատական-պատժիչ կողմի վրա, որի հետևանքը եղան չարդարացված պատիժները և բազմաթիվ զոհերը:

Ինչևիցե, տրիբունալի օգնությամբ կարմիր բանակի հրամանատարներին հաջողվեց զորամասերում վերականգնել կարգը և վերախմբավորել ուժերը: Միաժամանակ օգնության եկավ Հայաստանի կարմիր բանակի 20-րդ հեծյալ գունդը, որը մարտի մեջ մտավ տեղ հասնելուն պես:

Մարտակարգերը կարգի բերելուց հետո կարմիր բանակի զորամասերին հաջողվեց մի շարք հակագրոհներ ձեռնարկել, որի հետևանքով թուլացավ զանգեզուրցիների հարձակման թափը, կանգնեցվեց նրանց առաջխաղացումը Ռինդ և Արփա գյուղերի շրջանում:

Չնայած դրան՝ կարմիր բանակի զորքերի պարտությունը ակնհայտ էր:

Համառ ու արյունահեղ մարտերում, որը տևեց վեց օր՝ հունիսի 15-ից մինչև 21-ը, Հայկական առաջին բրիգադը նահանջեց մոտ 80 կիլոմետր: Վայոց ձորն ամբողջովին անցավ զանգեզուրյան զորքերի ձեռքը, որոնք գերի վերցրին 900 զինվոր ու հրամանատար, որը կազմում էր այնտեղ եղած խորհրդային զինվորների մեկ երրորդը, գրավեցին 20 գնդացիր, շատ փամփուշտ, կերպասեղեն,

¹ Ս.Վրացեան, Կևանքի ուղիներով՝ Էպոքեր, դմքեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 180:

սննդամթերք և այլն¹։ Տարած հաղթանակը գլխապտույտ էր առաջացրել Լեռնահայաստանի զինվորների մոտ։ Բանը հասնում է նրան, որ Քեշիշքենդում հրավիրված Լեռնահայաստանի կառավարության մի քանի անդամների ներկայությամբ բանակի բարձր հրամանատարության զինվորական խորհուրդը, զինվորական զանգվածի ճնշման տակ, ստիպված բննության է առնում Նրևանը վերագրավելու հարցը։ Զորքը պահանջում էր առաջ շարժվել, բայց հրամանատարությունը դեմ էր հետագա հարձակմանը՝ գտնելով, որ Նրևանը գրավել հնարավոր է, բայց դժվար կլինի հինգ օրից ավելի պահել։ Այդ հողի վրա բարձր հրամանատարության և զինվորների միջև առաջ եկած տարակարծությունը սպառնում էր գնալով խորանայ։

Հրամանատարությունը հաշվի էր առնում այն, որ, այնուամենայնիվ, չի հաջողվել իրականացնել Հայկական առաջին կարմիր բրիգադը շրջապատելու և լիովին ջախջախելու օպերատիվ ռազմական պլանը։

Մեկշաբաթյա կռիվներում զգալի կորուստներ ունեցան նաև զանգեգուրյան զորամասերը։ Դա էր պատճառը, որ Նժդեհը որոշում ընդունեց կանգնեցնել նախատեսված առաջխաղացումը դեպի Արարատյան դաշտ, դեպի Նրևան։ Վայոց ձորում ձեռքակալվեցին առավել ակտիվ մի շարք կոմունիստներ, որոնք ստացան զանազան պատիժներ։ Կարճատև հարցաքննություններից հետո գնդակահարվեցին գերի ընկած մի քանի հոգի, որոնք ղեկավար պաշտոններ էին գրավել զավառային կոմիտեում և զավառի խորհրդային մարմիններում։

Դարապազյազի վրա զանգեգուրցիների հարձակումը տարբեր կերպ ընդունվեց Խորհրդային Հայաստանում։ Քիչ չէին նրանք, ովքեր կառավարությունից պահանջում էին ձեռք առնել ամենակտրոկ միջոցներ և ճնշել զանգեգուրյան ապստամբությունը։ Նրևանում և հանրապետությունում ամենուրեք բողոքի ժողովներ ու միտինգներ էին կազմակերպվում, որոնց մասնակիցները դատապարտում էին «խմպերիալիզմի դաշնակ գործակալների» նոր քայլը, միաժամանակ պատրաստակամություն էր հայտնվում Զանգեգուրի «հակահեղափոխությունը ոչնչացնելու» համար կարմիր բանակին ցույց տալ ամեն տեսակի աջակցություն։ Հանրապետության բնակչության մեծ մասը, սակայն, անորոշ վիճակի մեջ էր և սպասում էր իրավարժությունների հետագա զարգացմանը։

1921թ. հունիսի 18-ի երեկոյան Ստ.Շահումյանի անվան բանվորական ակումբի դահլիճում Ալ.Մյասնիկյանի նախագահությամբ կայացավ մեծ հանրահավաք «Ջանգեգուր ապստանած դաշնակների նոր ավանտյուրայի առթիվ»: Մյուսինգը բացեց Ասրանազ Մռավյանը, ապա խոսք վերցրեց Հայաստանի ժողովոսխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: Նա իր ճառը սկսեց նրանով, որ քաղաքացիական ծանր կռիվից ժողովուրդը ժառանգել է միմիայն տնտեսական քայքայում: Պատերազմն ինքնին մի չարիք է, որից տուժում են ամենից առաջ աշխատավոր գյուղացիական տարրերը: Դա չարիք է ոչ միայն այն պատճառով, որ արտադրողական թարմ ուժերը կարվում են աշխատանքից: Պատերազմը ավելի ևս խոշոր վնասներ է հասցնում այն տարածքին, ուր բախվում են կռվող կողմերը: Վերջապես այն վնասաբեր է նաև այն կողմից, որ խանգարում է բուն երկրում սկսած շինարարական աշխատանքին: Ջանգեգուրյան ապստամբությունը թելադրել է ձեռնարկել մի շարք նախազգուշական միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են վաղվա անակնկալ դեպքերը կանխելու համար: Բայց ակներև է և այն, որ այդ միջոցները հաճախ սխալ են ընկալվում երկրի մտավորականության կողմից. շատ-շատերին թվում է, թե դա ընդհանրապես կառավարության կողմից մշակած մի քաղաքականություն է. որ այսուհետև պետք է հետևողականորեն կիրառվի Հայաստանի հայության նկատմամբ: «Մեր ընկերները պիտի կարողանան ցրել բոլոր այդ բյուր կարծիքները, - ասում էր Մյասնիկյանը, - Դավառում գործող մեր գործիչների վրա դրվում էր առանձնապես ծանր պարտականություն: Մեր պայքարը Դաշնակցության դեմ քաղաքական մի պայքար է. որն ամենևին մեզ իրավունք չի տալիս փոխել մեր վերաբերմունքը դեպի հայ ինտելիգենցիան: Ոչ մի ռեպրեսիա, ոչ մի հալածանք հայ մտավորականության դեմ չի կարող և չպիտի լինի: Խիստ ու կտրուկ լինելով Խորհրդային Հայաստանի թշնամիների նկատմամբ, մենք պիտի նորից ընդգծենք, որ մեր հայ աշխատավորության բոլոր մնացյալ տարրերի և մանավանդ խաղաղ շինարարական աշխատանք վարող մտավորականության նկատմամբ խորհրդային իշխանությունը չի փոխում իր քաղաքականությունը: Այդ սկզբունքը մենք կյանքում կիրառելու ենք ամենայն վճռականությամբ, անշեղ ու անփոփոխ»:

Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը, այնուհետև նշում էր Մյասնիկյանը, հայտարարել է ներման դեկրետ և պատվիրակություն է ուղարկել Ջանգեգուր զանգեգուրյան հարցը խաղաղությամբ լուծելու համար, որպեսզի Հայաստանի աշխատավորությունը հնարավորություն ստանա նվիրվելու շինարար աշխատանքի: «Մենք կարողացանք լեզու գտնել մեր դրացի

հարևանների խորհրդային հանրապետությունների հետ, Պարսկաստանի հետ ևս առևտրական հարաբերությունների սկիզբը դրինք: Բայց դաշնակները աշխատում են մեզ խանգարել»: Նա հավաստեց, որ ներման դեկրետը շարունակելու է պահել իր ուժը, քանի որ «մենք վստահ ենք, որ հաղթելու ենք»: Ապա Մյասնիկյանը, ի գիտություն միտինգի մասնակիցների, հայտարարեց, որ Լեննային Ղարաբաղը շուտով կցվելու է Խորհրդային Հայաստանին, «մի բան, որ Դաշնակցություն կուսակցությունը երեք տարվա ընթացքում չկարողացավ անել, վատնելով ահագին կյանքեր»:

Իր ելույթում Ավիս Նուրիջանյանը շեշտեց, որ «այլևս ոչ մի ներում չի լինելու», որ «Յուրաքանչյուր բանվոր, գյուղացի, կարմիրբանակային պետք է իմանա, որ Ջանգեզուրից արշավողները մեր աշխատավորության թշնամիներն են»²:

Այնուհետև Արտաշես Կարինյանը հանրահավաքի մասնակիցներին զեկուցում է Ջանգեզուր մեկնած պատվիրակության գործունեության մասին՝ շեշտելով, թե Ջանգեզուրի կառավարությունը ինչպես և ինչու է խուսափում հարցը վճռել խաղաղորեն³:

Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Պողոս Մակինցյանը, խոսք վերցնելով, նշում էր, որ միայն աշխատավորությունն է, որ անկեղծ ցանկանում է հաշտություն: «Յուրաքանչյուր քիչ թե շատ խելքը գլխին մարդ պիտի գիտակցի, որ նրանց (Ջանգեզուրի դաշնակների Ա.Ս.) արածը ծաղրելի հիմարություն և պախարակելի հանդգնություն է, քանի որ անհնարին է պատերազմել Խորհրդային Հայաստանի դեմ, երբ ամբողջ Ռուսիայում խորհրդային իշխանությունը ամուր է և ամբողջ Անդրկովկասում առավել ևս ամուր, և երբ պատերազմը Խորհրդային Հայաստանի դեմ՝ նշանակում է նաև պատերազմ Ռուսիո դեմ»⁴:

Սոցիալիստ-հեղափոխական ինտերնացիոնալիստների կողմից խոսք առնելով՝ Գրիգոր Չուբարյանը շեշտում էր, որ «դաշնակները, որոնք անցյալ տարվա դեկտեմբերին հոժար կամքով կառավարությունը հանձնեցին կոմունիստներին», այսօր ոտնահարում են ժողովրդի շահերը, ուստի «պետք է վերջնական, վախճանական հարված հասցնել նրանց»⁵:

Վերջում Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի առաջարկած նախագծով հանրահավաքում միաձայն ընդունվեց բանաձև, որտեղ, մասնավորապես, նշված էր. «Ջանգեզուրում ապաստանած,

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 22 հունիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

այսպես կոչված, «Ջանգեզուրի կառավարությունը» չէր ուզում խաղաղ ձևով լուծել Ջանգեզուրի վիճելի հարցը, որովհետև խորհրդային իշխանության խաղաղ քաղաքականությունը տարրալուծում է զանգեզուրցիների շարքերը և պատրաստում Ջանգեզուրի գյուղացիների ապստամբությունը: Բացի այդ, անկասկած, Ջանգեզուրի ետևում կանգնած է Անտանտը, որը ցանկանում է Հայաստանը ձգել քաղաքացիական կռիվ գիրկը:

Միտինգն անեծքի և խոր գայլոյթի խոսք է ուղղում Ջանգեզուրի մաուզերիստներին՝ հայ ժողովրդի այդ երդվյալ թշնամիներին, և կոչ է անում Ջանգեզուրի գյուղացիներին՝ դուրս քշել իրենց միջից այդ բախտախնդիրներին և միանալ Խորհրդային Հայաստանին:

Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը:

Կեցցե՛ն Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասերը՝ Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը»¹:

Բազմաթիվ հանրահավաքներ տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլում, Ղարաքիլիսայում, Նոր Բայազետում, Կոտայքում և այլուր:

Օրինակ՝ ՀԿ(բ)Կ Դիլիջանի գավառային կոմիտեն հետևյալ շտապ հեռագիրն էր ուղարկել Երևան՝ Հայաստանի կառավարության նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի և կենտկոմի քարտուղար Լուկաշինի (Սարգիս Սրապիոնյան) անունով.

«Այսօր, հունիսի 21-ին մենք՝ Դիլիջանի բանվորներս, գյուղացիներս, քաղաքացիներս՝ լսելով Գավկոմի քարտուղար ընկեր Իշխանյանի զեկուցումը՝ Ջանգեզուրի վերջին ավանտյուրայի մասին, որոշեցինք սովետական կառավարությունը մեր շահերի իսկական պաշտպանն է..., իսկ նրանց հարձակումը մի հարված է մեր թիկունքին՝ այն ժամանակ, երբ մենք զբաղված ենք դաշտային աշխատանքներով: Պարզ գիտակցելով այդ բոլորը, մենք հայտարարում ենք, որ պատրաստ ենք ամեն ինչով զենքը ձեռքներին պաշտպանել սովետական կառավարությունը: Այս անգամ պետք է հաշիվներս մաքրենք մեր ոխերին թշնամիների հետ: Մահ ավանտյուրիստներին, անխնա կռիվ՝ հակահեղափոխականների դեմ»²:

Նգովելով «հայ ժողովրդի չար ոգի» Դաշնակցությունը, որը «նորից կռվի ու ավերածության երախի առաջ է կանգնեցրել Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին», «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում էր, որ բովանդակ հայ ժողովուրդը աներկբա պաշտպանում է խորհրդային կարգերը: Պաշտպանում է նաև բազմաչարչար հայ գյուղացիությունը, որի քաղաքական տրամադրությունների մեջ կատարվում են արմատական փոփոխություններ: Այնուհետև թերթը հիշեցնում էր, որ խորհրդային

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 22 հունիսի:
ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 12, գ. 11, ք. 99-101

իշխանությունը զարգացման լայն հնարավորություններ է ստեղծելու գյուղացիության համար, ուստի նա պարտավոր է հետևողականորեն «պաշտպանել խորհրդային իշխանությունը Զանգեզուրի ունեկություններից: Ոչ միայն պաշտպանել, այլև ոչնչացնել դաշնակցականների կենդանի ուժերը: Այս սուրբ գործը հայ կարմիր բանակը սրբությամբ էլ կկատարի»¹: Ապա, անդրադառնալով հայ մտավորականությանը՝ թերթը գրում էր, թե նրա «միակ ճանապարհը խորհրդային իշխանությունն է, որը վերջնականապես հաստատվում է իբրև միակ աշխատավորական ու ժողովրդական ուժ»²:

Թերթը ընթերցողներին առաջարկում էր մի րոպե պատկերացնել, թե ինչ կլիներ, եթե Զանգեզուրին հաջողվեր անկախ լինել: «Անկախ Զանգեզուրը» հարմար կամուրջ կդառնա, որտեղից ներս «կխուժեն արևմտյան և այլ իմպերիալիստները»³:

Ամբողջ Կովկասը խորհրդային էր, բացի Զանգեզուրից: Բոլորին պարզ էր, որ այդպես երկար տևել չէր կարող: Վայոց ձորի վրա զանգեզուրցիների հարձակումը և զավառի գրավումը խորհրդային կողմի համար արդարացնող նոր հանգամանքներ էր ստեղծել խաղաղ միջոցներից վերջնականապես հրաժարվելու և Զանգեզուրը ռազմական ուժով գրավելու համար: Եվ այդ արդարացնող հանգամանքները մատուցել էր ինքը՝ Լեռնահայաստանի կառավարությունը: Որքանո՞վ էր արդարացված Լեռնահայաստանի գործի և երևանյան զորամասերի նոր հարձակումը Վայոց ձորի վրա: Մեր կարծիքով, այդ վերջին հարձակումը ոչ մի արդարացում չուներ, որքան էլ դա պատճառաբանված լիներ Գորիսի կառավարության կողմից (որպես ռազմական ավար՝ պարենի ու ռազմամթերքի ձեռքբերում և այլն): Արդարացում չուներ տարբեր, բայց մեր կարծիքով՝ հատկապես երկու պատճառով.

1. Պարզից պարզ էր, որ Լեռնահայաստանն իր հոգնած և զինամթերք չունեցող զորամասերով⁴, բոլշևիկյան պրոպագանդի ազդեցությամբ մտափոխ բնակչությամբ այլևս անգործ էր դիմագրավելու խորհրդային ռազմական վիթխարի մեքենայի ճնշմանը:

2. Արդեն սկզբունքորեն լուծված էր Զանգեզուրի հարցը՝ հոգուտ Հայաստանի, և լուծված էր Սյունիքի հերոսական ժողովրդի մղած երկարատև և հաղթական կռիվների շնորհիվ:

Վայոց ձորի վրա անխմաստ նոր հարձակումը իր հետ բերեց մարդկային նոր զոհեր, տառապանքներ, ավերներ:

Հունիսի 15-17-ը Դարալագյազում Լեռնահայաստանի զորա-

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 22 հունիսի.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մասերի խուշոր հաջողությունների օրերն էին, բայց դրանք կայուն չէին, ավելին՝ թվացյալ էին: Վայոց ձորն ամբողջովին գրավելու հաջորդ օրն իսկ ամբողջ հասակով հառնեց այն պահելու խնդիրը: Պարզվեց, որ դա ոչ միայն հեշտ չէ, այլև ստեղծված պայմաններում անիրագործելի է: Եվ տարած հաղթանակը փոխվեց պարտությունների շարանի:

Նժդեհի վկայությամբ, ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ Կուռոն, առանց իր գիտության, գերի վերցրած զինվորների մի մեծ խումբ իրենց զենքերով մտցրեց երևանյան զորամասերի կազմի մեջ «հակառակորդի դեմ կռվելու համար», իսկ ինքն իր շտաբով, անսպասելիորեն թողնելով Վայոց ձորը, անցավ Միսիանի Բազարչայ ռուսական գյուղը, այլ խոսքով՝ զորքերից հեռացավ 50-60 վերստ:

Պատրաստի կարմիր քարոզիչների մտցնելը դաշնակցական զորքերի մեջ կործանարար ազդեցություն է ունենում ամբողջ ռազմական կամպանիայի համար: Կարմիրբանակայիններից յուրաքանչյուրը հանդես էր գալիս իբրև զաղոմնի կամ բացահայտ քարոզիչ:

Ինչպես վերևում ասվեց, դեռ մայիսի կեսերին Ալ.Մյասնիկյանը և Ա.Հեկկերը մշակել էին Չանգեզուրի գրավման նախնական ռազմասպերատիվ պլան: Հիմք ընդունելով այդ՝ Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը Վայոց ձորում կատարվող իրադարձությունների ժամանակ՝ հունիսի 20-ին, բանակի շտաբին հանձնարարեց մշակել Չանգեզուրի գրավման ռազմասպերատիվ վերջնական պլանը:

Ռազմական պլանով նախատեսվեց Չանգեզուրի վրա սկսել ընդհանուր հարձակում միաժամանակ բոլոր կողմերից:

Ստեղծվեց Չանգեզուրի վրա հարձակվող երկու զորախմբավորում՝ Դարաբաղ-Չանգեզուրյան և Նրևանյան:

Դարաբաղ-Չանգեզուրյան զորքերի խմբավորման մեջ մտան Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսը և այլ զորամասեր: Կորպուսի հրամանատար Ալ.Տոդորսկին միաժամանակ նշանակվեց խմբավորման հրամանատար, իսկ կոմիսար նշանակվեց Ի.Սվիրիդովը:

Ձորքերի Դարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորումն ուներ 5175 սվին, 400 թուր, 12 հրանոթ, 7 օդանավ, 100 գնդացի¹: Ձորախմբավորումը Չանգեզուրի վրա հարձակվելու էր միաժամանակ արևելքից, հարավ-արևելքից և հյուսիսից:

Մինչև մարտական որոշակի հանձնարարություն ստանալը, զորքերի Դարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորումը բաժանվեց երկու զորասյան:

¹ Տե՛ս Ս. Սողոմոնյան, Փաղարացիական կռիվները Չանգեզուրում, էջ 100:

Գրանցից մեկի առջև խնդիր դրվեց՝ մինչև հունիսի 30-ը գրավել Խորափրիի կամուրջը և կտրել Ջանգեգուրի պաշտպանների նահանջի ճանապարհը դեպի Պարսկաստան:

Մյուս զորասյունը հուլիսի 1-ին պետք է հարձակվեր Գորիս քաղաքի վրա, գրավեր այն, ապա, անցնելով Ռոտան գետը, հետապնդեր Նժդեհի զորամասերին և գրավեր Ղափանի հանքերը: Այս զորասյան գործողություններին տրվում էր վճռական նշանակություն, ուստի այն համարվեց զավառից Լեռնային Ղարաբաղ և հարակից աղբրեջանական տարածքներ փախած հայ կոմունիստներով ու համակիրներով: Ջորասյան մեջ մտավ, օրինակ, խմբավորման 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Սեմյոնովի և Շուշիի գավառային կուսակցական կոմիտեի աջակցությամբ դեռևս ապրիլի կեսերին Աղղամում ստեղծված ջոկատը, որին սկզբում անդամագրվել էր 100 մարդ, իսկ հետո նրանց թիվը կրկնապատկվել էր: Քանի որ ջոկատի անդամների մեծ մասը գորիսեցիներ էին, ուստի հարմար էր համարվել հրամանատար նշանակել Գորիսի շրջանի Քարաշեն գյուղի կոմունիստներից Նիկոլայ Հայրյանին: Ջոկատը մի քանի օր մնաց Շուշիում, զինվեց ու հանդերձավորվեց, ապա կցվեց Կովկասյան առաջին կորպուսի 246-րդ գնդին, որի հրամանատարն էր Ն. Չոլովը:

Ապրիլի վերջերին ջոկատը Շուշիից մոտեցել էր Գորիսի սահմաններին և տեղավորվել Հազարո գետի ձախ ափին գտնվող Սափյան աղբրեջանական գյուղի մոտ: Այստեղից ջոկատի հրամանատարն անմիջապես կապ էր հաստատել Կուրաթլիի աղբրեջանական ղեկավարության և Եղիա Ղազարյանի հրամանատարությամբ այնտեղ գտնվող զանգեգուրյան կոմունիստների մյուս ջոկատի հետ, որի կազմում կային նաև մի խումբ կուրաթլեցի կոմունիստներ՝ Սավալյան Շիրինովը, Իսա Թայիրովը, Մուրթուզ Ալիևը և ուրիշներ: Ջոկատի հրամանատարը կապի մեջ էր նաև Քուրդիստանի կոմունիստական ջոկատի հետ, որի հրամանատարն էր Օջախկուլի Մուսաևը:

Ավելի քան երկու ամիս գտնվելով Գորիսի սահմանների մոտ՝ Ն. Հայրյանի ջոկատի անդամներից շատերը կարողացել էին թափանցել շրջանի գյուղերը, պարզել զավառի բնակչության քաղաքական տրամադրությունները, վերաբերմունքը իշխանությունների նկատմամբ, կարմիր բանակի մասին ունեցած պատկերացումները, ճշտել էին զանգեգուրյան մի շարք զորամասերի տեղաբաշխման վայրերը, դրանց զենքերի տեսակները և մարտիկների թիվը:

Եվ ահա, հուլիսի վերջերին, Ն. Հայրյանի և Ե. Ղազարյանի

կոմունիստական ջոկատները պատրաստվում էին մտնել Ջանգեզուր՝ Ղարաբաղ-Ջանգեզուրյան խմբավորման առաջապահ գորամասերի կազմում:

Երկրորդ՝ Երևանյան գորախմբավորման մեջ էին մտել հայկական հրաձգային բրիգադը և հեծյալ գունդը, 11-րդ կարմիր բանակի նախկին 20-րդ դիվիզիայի 177, 178, 180-րդ գնդերը և այլ գորամասեր: Խմբավորման հրամանատար նշանակվեց Մ.Վելիկանովը:

Երևանյան խմբավորման գորքերը Ջանգեզուրի վրա էին գնալու արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից: Ջորախմբավորումը պետք է մարտական գործողություններ սկսեր նախքան Ղարաբաղ-Ջանգեզուրյան գորախմբավորման հարձակումը: Դա արվելու էր զանգեզուրցիների ուշադրությունը հարվածի գլխավոր ուղղությունից շեղելու համար: Այդ դեպքում Նժդեհը ստիպված կլիներ իր գորքերի մի մասը հանել արևելյան ռազմաճակատից և նետել Վայոց ձորի ուղղությամբ՝ Երևանյան գորախմբավորման հարձակվող գորամասերի դեմ, մի բան, որ կթուլացներ Ջանգեզուրի արևելյան թևը և կհեշտացներ Ադրբեջանի կողմից խորհրդային գորքերի ներխուժումը գավառ:

Ջորքերի Երևանյան խմբավորումը, իր հերթին, բաժանվեց երեք գորասյուների:

Առաջին գորասյան մեջ մտցվեցին Հայկական կարմիր բանակի առաջին բրիգադի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ հրաձգային գնդերը, ինչպես նաև Վեդիի և Նախիջևանի թուրքերից կազմված, այսպես կոչված, «կարմիր տաբոր»։ Ջորասյան կազմում հաշվվում էր 1128 հետևակ զինվոր, 27 գնդացի, 2 զրահամեքենա: Ջորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Վեդի-Վայոց ձոր - Սիսիան - Գորիս գծով, Գորիսում միանալ Ղարաբաղից Ջանգեզուր մտած կովկասյան առաջին կորպուսի գորամասերին ու այնուհետև նրանց հետ միասին շարունակել հարձակումը Ղափանի ուղղությամբ:

Երկրորդ գորասյան մեջ ընդգրկվեցին հայկական 180-րդ և 4-րդ հրաձգային գնդերը, 1-ին հեծյալ գունդը, 9-րդ լեռնային մարտկոցը և հաուբիցյան մարտկոցը: Ջորասյան կազմում հաշվվում էր 2150 հետևակ և հեծյալ մարտիկ, 6 հրանոթ, մոտ 80 գնդացի»¹: Ջորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Նախիջևան-Բիչանակ-Սիսիան ուղղությամբ, Սիսիանի տարածքներում միանալ Երևանյան խմբավորման առաջին գորասյան գորքերին և համատեղ հարձակումը շարունակել Գորիսի ուղղությամբ:

Երրորդ գորասյունը բաղկացած էր 177-րդ և 178-րդ հրաձգային գնդերից և 3-րդ հայկական մարտկոցից: Ջորասյան

¹ Տե՛ս Ս Մոդոնյան, Քաղաքացիական կռիվները Ջանգեզուրում, էջ 100-101:

կազմում հաշվվում էր 1208 զինվոր, ուներ 45 գնդացիր, մի քանի հրանոթ¹։ Ջորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Նախիջևան - Օրդուբադ - Մեղրի գծով, սրընթաց գրոհով փակել Գենվազից Պարսկաստան տանող անցուղիները, հակառակորդի նահանջող ջոկատներին թույլ չտալ անցնելու Արաքսի մյուս ափը, դրանց վերցնել օղակի մեջ և ջախջախել։

Ջորքերի Երևանյան խմբավորման այս երեք զորասյուներից բացի, Ջանգեզուրի վրա պետք է հարձակվեր նաև այդ խմբավորման մեջ մտնող մի այլ զորամաս, որը գտնվում էր Ղարանյուղում (Մարտունի)։ Այդ զորամասի մեջ էին մտնում 20-րդ հեծյալ գնդի մեկ վաշտ և հայկական 3-րդ հետևակ գնդի այն գումարտակը, որը մի քանի օր առաջ, հունիսի 17-ին, Վայոց ձորի վրա զանգեզուրցիների հարձակման ժամանակ Այնաձոր (Աղավնաձոր) գյուղի բարձունքներից նահանջել էր Ղարանյուղ։ Սելիմի լեռնանցքով իջնելով Հասանքենդ (այժմ՝ Շատին), զորամասը այնուհետև պետք է շարունակեր հարձակումը Վայոց ձորով և այստեղ միանար Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյանը։

Ջանգեզուրի վրա երկու կողմից հարձակվող բուշևիկյան զորքերը, հրանոթների անձնակազմերի և օժանդակ ստորաբաժանումների հետ, ունեին 10 հազար զինվոր։

Իսկ ի՞նչ ուժեր ուներ Գորիսի կառավարությունն այդ պահին։

Ջանգեզուրի զինված ուժերը հունիսի կեսերին բաղկացած էին.

ա) տեղի իշխանությունների կադրային կանոնավոր զորամիավորումներից, բ) Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Ջանգեզուր անցած բանակային զորամասերից, գ) տաճկահայերից, մասնավորապես՝ սասունցիներից և մշեցիներից կազմված զինված խմբերից, որոնք, փետրվարյան օրերին ապստամբություն բարձրացրած ուժերի հիմնական միջուկը լինելով, նույնպես անցել էին Ջանգեզուր, դ) «աշխարհագրային գումարտակներից», որոնցում հավաքված էին տեղի գյուղացիները։

Չորս տեսակի այս զինված ուժերից առավել մարտունակը կանոնավոր զորամասերն էին, որոնք ունեին փորձված սպաներ և համեմատաբար լավ էին ապահովված զենքով ու ռազմամթերքով։ Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Ջանգեզուր անցած բանակային զորամասերը երկարատև անընդհատ կռիվներից հոգնած էին և նոսրացած։ Տաճկահայ զինված խմբերը թեև կռիված էին մարտերում և ընդհանուր առմամբ հավատարիմ էին Գորիսի կառավարությանը, բայց ապրիլ ամսին Երևանից Ջանգեզուր նահանջի ճանապարհին սոսկալի տանջանքներ կրելով՝ համարյա սպառել էին իրենց ուժերը։ Նրանց վրա հոգեբանորեն

¹ Տես՝ Մ. Մոզմոնյան, Գաղաքագիական կռիվները Ջանգեզուրում, էջ 101

ծանր էր անդրադարձել նաև այն, որ Ձանգեգուրի իշխանությունների կողմից արժանացել էին բավական սառն ընդունելության: Այդ բոլորը տաճկահայ զինվորների մեջ առաջ էր բերել հիասթափություն, նրանցից շատերը գնալով հակվում էին այն մտքին, որ Հայաստանում հին իշխանությունների վերականգնումը պատրանք է. իսկ խորհրդային բանակին դիմադրելը՝ անիմաստ:

Ինչ վերաբերում է աշխարհագրային գոմարտակների մեջ հավաքագրված գյուղացիներին, ապա սրանց զգալի մասն այլևս ցանկություն չուներ դիմադրելու կարմիր բանակին և պատրաստ էր առաջին իսկ հարմար պահին անցնելու խորհրդային հարձակվող զորքերի կողմը:

Ղարաբաղ-Ձանգեգուրյան ռազմաճակատի ուղղությամբ՝ Ձանգեգուրի մատույցներում, սահմանամերձ Կոռնիձոր, Դարաքյանդ, Տեղ, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Վերիշեն, Բուռուն գյուղերի տարածքների հարմար բարձրություններում զանգեգուրյան մարտիկները դեռ նախորդ ամիսներին ստեղծել էին պաշտպանական ամրություններ: Գորիսում համոզված էին, որ այս ճակատում կարմիր բանակը հիմնական հարվածը հասցնելու է Ջաբրուի կողմից: Ուստի Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսի հիմնական ուժերի դեմ այստեղ կենտրոնացվել էին մոտ 3 հազար հետևակ և հեծյալ զինվոր, 11 հրանոթ, 27 գնդացիր:

Մյուս երեք ճակատներում, այսինքն՝ Շարուր-Վայոց ձորի, Սիսիանի և Օրդուբադի ուղղությամբ կարմիր բանակի զորամասերի դեմ զանգեգուրցիները, Ս.Սողոմոնյանի տվյալներով, ունեին 7100 սվին և 1600 թուր, 16 հրանոթ, ավելի քան 50 գնդացիր:

Հայկական բանակի ռեզիստրացիոն բաժնի՝ Խունիսի 6-ի տվյալներով Մեղրիում Նժդեհի կանոնավոր զորքերի թիվը հաշվվում էր 2500 զինվոր, որից 600-ը՝ հեծյալ: Այստեղ կային 2 լեռնային հրանոթ, 20 գնդացիր: Հրամանատարներն էին Մմբատը, Դալին, Զյուրդ Դազուն և Մուշեղ Ավետիսյանը:

Կատարի գործարաններում և ընդհանրապես Ղափանում կանոնավոր զորքեր չկային, բայց կային 2 լեռնային հրանոթ և 14 գնդացիր: Այս շրջանի հրամանատարը Գերասիմ Աթաջանյանն էր:

Վայոց ձորի շրջանում կանոնավոր զորքերի թիվը մոտավորապես 3 հազար էր: Դրանցից բացի, Յապոնի ջոկատում հաշվվում էր 500 հեծյալ: Շրջանում կային մեկ հրանոթ և 28 գնդացիր: Այստեղի հրամանատարներն էին Յապոնը, Կուռուն, Կուրանցի գնդապետ Կորուկովը:

Սիսիանի շրջանում կանոնավոր զինվորների թիվը 1500 էր: Կար 24 գնդացիր: Հրամանատարներն էին՝ բաշգառնեցի Մարտիրոսը և սասունցի Մուշեղը²:

¹ Ս. Սողոմոնյան, Գաղաբացիական կռիվների Ձանգեգուրում, էջ 102:
² ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ. 113, գ. 3, գ. 10, ր. 15 և շրջերես:

Այսպիսով, Լեոնահայաստանում զենքի տակ էր շուրջ 12 հազար մարդ, կային 16 հրանոթ, ավելի քան 100 զնդացիք

Երևանյան և Ղարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորումների ռազմական գործողությունները: Չանգեզուրի գրավումը

1921թ. հունիսի 20-ին Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմիտրիդի նախագահ ու ռազմական գործերի ժողկոմ Ալ.Մյասնիկյանը, որը միաժամանակ Կովկասյան առանձին բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ էր, և բանակի Երևանյան ռազմական խմբավորման հրամանատար Մ.Վելիկանովը ստորագրեցին և արձակեցին խմբավորման բոլոր զորամասերին, զինվորներին, հրամանատարներին ու կոմիսարներին ուղղված հրամանը¹: Այդ հրամանում նորից շեշտվում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ցանկանում էր Չանգեզուրի հետ տարածայնությունը լուծել խաղաղորեն, բայց վիճակը արմատապես փոխվել է այն պատճառով, որ դաշնակները «հարձակում են գործել Դարալագյազի մեր զորամասերի վրա»: Այդ հարձակման նպատակը պարզ է, ասված էր հրամանում, այն է՝ «տապալել Հայաստանում, ապա և ամբողջ Կովկասում խորհրդային իշխանությունը»: Ահա թե ինչու «աշխատավորական և հեղափոխական Հայաստանը նորից կոչում է ձեզ դեպի ռազմի դաշտ»: Այնուհետև, դիմելով զինվորներին, հրամանատարներին և կոմիսարներին, Ալ.Մյասնիկյանն ու Մ.Վելիկանովը իրենց հրամանի մեջ կոչ էին անում. «Կարմիր զինվորներ, դուք ձեր քաջարի սխրագործություններով պիտի հավերժացնեք Հայաստանի բանվորագյուղացիական պանծալի կարմիր բանակի անունը: Մեր երկրի աշխատավորները մեծ հույսեր և սպասելիքներ են տածում դեպի ձեզ, ձեր յուրաքանչյուր շարժմանը նրանք հետևում են սրտատրոփ: Դեհ, ուրեմն, դուք ձեր գործն արեք համարձակ, իսկ թիկունքը կպաշտպանի ձեզ, կաջակցի ձեր կովին, կկերակրի ձեզ և ձեր ամբողջ հոգսը կքաշի:

Հրամանատարներ, հիշեցե՛ք, որ ձեր քաջությունն ու ձեռներեցությունը իբրև օրինակ պիտի ծառայի ամբողջ բանակին, եղեք ամրակուռ:

Կոմիսարներ, ձեր բանիմաց ղեկավարությունը, ձեր՝ դեպի զորամասերն ունեցած հոգատարությունը կխտացնի, կամրացնի և պրոլետարական հեղափոխության ոգով կոզևորի բանակը»:

Այնուհետև հրամանով մարտիկներին ու հրամանատարներին հանձնարարվում էր՝ Չանգեզուրի տարածություններ մտնելիս

¹ Դեղիանրագնող մոտավոր իշխարկները կատարել է հեղինակը ըստ հրապարակումների և արխիվային նյութերի համադրման:

¹ Ս. Սողոմոնյան. Քաղաքագիական կոնֆլիկտներ Չանգեզուրում, էջ 97-99:

հոգատար և ուշադիր վերաբերմունք ցույց տալ գավառի գյուղացիության նկատմամբ, չդիպել խաղաղ ժողովրդին, լեռնաշխարհում պահպանել կարգ ու կանոն: Ձորքին ուղղված Ալ.Մյասնիկյանի և Մ.Վելիկանովի հրամանը վերջանում էր՝ «Առաջ, դեպի Ձանգեզուր» կոչով:

Այս հրամանն ամենից առաջ կոչված էր բարձրացնելու դեպի Ձանգեզուր շարժվող զորքերի բարոյաքաղաքական և մարտական ոգին: Հրամանն ընթերցվեց Երևանյան ռազմական խմբավորման՝ Ձանգեզուրի վրա հարձակվող բոլոր զորամասերում: Հանրահավաքներում և ժողովներում մարտիկները և հրամանատարները երգվում էին կռիվի դաշտում ցուցաբերել խիզախություն. չխնայել կյանքը Ձանգեզուրը մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ միավորելու համար¹:

Ծավալվում էր հայոց նորագույն պատմության ողբերգական պարադոքսներից մեկը. թե՛ Նժդեհն ու իր զինակիցները և թե՛ Մյասնիկյանն ու իր կառավարությունը ձգտում էին Ձանգեզուրը միացնել մայր երկրին, բայց այդ միացման դրոշով մի նոր կռիվ էր սկսվում՝ դաժան, արյունալի, եղբայրասպան:

Ձանգեզուրի դեմ առաջինը շարժվեցին զորքերի Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյան զորամասերը: Դա հունիսի 22-ն էր:

Նախապես գրավելով Վայոց ձորի ռազմաճակատի Քյոմուրլու -Լլիսին-Չիվա - Վերին Տանձիկ ռազմագիծը՝ հայկական առաջին քրիզադի զորամասերը հարձակման անցան Դարալազյազի կենտրոն Քեչիշքենդ (Նդեզնաձոր), Դուրդուղուլաղ (Բոլորաբերդ), Ննգիջա (Գանձակ), Մալի գյուղերի ուղղությամբ:

Հարձակման առաջին օրը կարմիր բանակի զորքերը հաջողության հասան: Նժդեհի զորամասերը միայն մի քանի անկանոն դիմադրություն ցույց տվեցին, ապա բռնեցին նահանջի ճանապարհը: Այդ օրը բուլշևիկները գրավեցին Վայոց ձորի Ամաղու, Չիվա, Արփա գյուղերը:

Կուռույի կողմից դեպի Ձանգեզուր նահանջող Արարատյան զորքի մեջ մի քանի հարյուր գերի կարմիրբանակայիների մտցնելն իր բացասական հետևանքն ունեցավ: Ինչպես վերևում նշվեց, այդ զինվորներն իրենց բուլշևիկյան քարոզչությամբ ներսից լիովին քայքայեցին Արարատյան զորքի մարտունակությունը: Հետևանքն այն եղավ, որ երբ Վայոց ձորի հարավից խորհրդային մի զորամաս հարձակվեց Արարատյան զորքի վրա, շուրջ 3000 զինվոր ու սպա, բացառությամբ Խնկոյի և Մուկուչի հեծելազորի, իրենց զենքերով հանձնվեցին հարձակվողներին: Այդքան մեծաթիվ ուժերի բուլշևիկների կողմն անցնելու արդյունքում մերկացվեց ռազմաճակատը:

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 536, 539:

Կարմիրբանակայինների հարձակման առաջին օրվա տպավորիչ հաղթանակը Գորիսի կառավարությանը ստիպեց հակառակորդի հետ զինադադարի փորձ անել: Իր համար ստեղծված ծայրահեղ տագնապալի իրավիճակում՝ զորքերի արագ նահանջի պայմաններում, նա այլընտրանք չուներ:

Հունիսի 22-ին տեղի ունեցավ Լեռնահայաստանի կառավարության արտակարգ նիստը, ուր Նժդեհը գեկուցում տվեց ռազմաճակատի դրության մասին, և ինքն առաջարկեց բանակցություններ սկսել Երևանի կառավարության հետ: Պատգամավոր նշանակվեց Գառնիկ Շահինյանը, նրա օգնական՝ Արամ Տեր-Հարությունյանը:

Բայց առաջարկը շատ էր ուշացած. բոլշևիկների՝ գործի գցած պատերազմական մեքենան այլևս անհնար էր կանգնեցնել:

Հունիսի 23-ի յուսաբացին Հայկական կարմիր բանակի զորամասերը նոր թափով շարունակեցին հարձակումը: Ջանգեգուրյան զորամասերը թույլ դիմադրություն ցույց տալով՝ դարձյալ նահանջեցին: Հետապնդելով՝ կարմիր բանակի զորքերը նույն օրը երեկոյան կողմ մտան Քեշիշքենդ (Եղեգնաձոր), Գանձակ, Բաշքենդ (Վերնաշեն), Ղոթուր (Գետափ), Օրթաքենդ (Գլաձոր) գյուղերը: Միայն Քեշիշքենդում կարմիրբանակայինները գերի վերցրին Լեռնահայաստանի բանակի շուրջ 1000 զինյալ, այդ թվում՝ 10 սպա, գրավեցին գնդացիներ, հրացաններ, մեծաքանակ զինամթերք²:

Առաջին բրիգադի մյուս զորամասերը, նույն օրը՝ հունիսի 23-ին, հարձակումը զարգացնելով, գրավեցին Մալիշկա և Մալի գյուղերը: Ջանգեգուրցիները նահանջեցին Գնդեվազ և Հերիեր գյուղերի ուղղությամբ:

Միաժամանակ Ղարանյուղից (Մարտունի) Սելիմի լեռնանցքով և կիրճով Վայոց ձոր իջան հայկական 3-րդ գնդի գումարտակն ու 20-րդ հեծյալ գնդի հեծյալ վաշտը, որոնք Հասանքենդ (Շատին) գյուղում միացան առաջին բրիգադի զորամասերին:

Հունիսի 25-ի առավոտի դրությամբ, ռազմաճակատում տիրող վիճակն այսպես է նկարագրված Նորաշենից Ալ. Մյասնիկյանին հղած ռադիոգրի մեջ.

«Հակառակորդի շարքերում քայքայում է տիրում: Այս գործում խոշոր դեր խաղացին նախորդ կռիվներում գերի ընկած մեր կարմիր զինվորները և դաշնակցականների գրաված վայրերի գյուղացիները: Հակառակորդը տալիս է հարյուրավոր գերիներ, որոնց թիվը հասել է 2000-ի: Մեր կողմն են անցնում զինված ամբողջ մասեր գույքով, ինչպես օրինակ սարք ու կարգով մի բատարեա իր հրամանատարական կազմով և հեռախոսներով: Մեր կողմն է անցել

¹⁾ Սողոմոնյան. Գաղարագիական կռիվները Ջանգեգուրում, Իջ 100-102:

«Խորհրդային Հայաստան», 1921, 25 հունիսի

կապավորների վաշտը, որ Քեշիշքենդի առումից անմիջապես հետո կապ հաստատեց Ղոթբուրի հետ: Անվնաս գրավված է Քեշիշքենդի հրետանային պահեստը՝ ամբողջ գույքով: Աղաբեզի 400 հոգուց բաղկացած հեծելազորը կապ է հաստատել մեզ հետ և բանակ-ցություններ է վարում՝ անձնատուր լինելու մասին: Բնակչությունը մնացել է իր տեղը և մեր զորամասերին ամենուրեք ընդունում է նվագով ու ցնծությամբ»¹:

Բուլշևիկների կողմից Հերիեր և Գնդեվազ գյուղերը գրավելուց հետո հունիսի 24-ին Յապոնը Վայոց ձորում գտնվող խորհրդային զորքերի հրամանատարությանը հաղորդեց, որ ժամանել է Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչը բանակցությունները վերսկսելու առաջարկով:

Գորիսից եկած պատվիրակի և Հայկական կարմիր բանակի ներկայացուցիչների համդիպումը տեղի ունեցավ Բաշ-Նորաշենում:

Գառնիկ Շահինյանը բերել էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանն ուղղված Լեոնահայաստանի կառավարության հետևյալ պաշտոնական դիմումը՝ փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի ստորագրությամբ.

«Դարավազյազի գյուղացիական վերջին ապստամբական շարժումներից անկախ, և ի նկատի ունենալով հայ աշխատավորության կենսական շահերը, Լեոնահայաստանի կառավարությունը երկրորդ անգամ ուղարկում է ընկեր Գառնիկ Շահինյանին՝ ստանալու ընկեր Կարինյանի միջոցով մեզ արված Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական առաջարկը:

Օգտվելով առիթից, Լեոնահայաստանի կառավարությունը ուզում է հավատալ, որ ինչպես ինքը, նույնպես և Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, կանգնած լինելով հայ տառապյալ և չարքաշ զանգվածների մնացորդների ազատության և նրանց գոյության պաշտպանության տեսակետի վրա, չի խնայի ոչ մի միջոց՝ անելու այն բոլորը, որը կտանի մեր փոխհարաբերությունների բարեհաջող լուծման և տեղիք չի տա ապագա պատմագրին հայ պատմության էջերում դատապարտելու մեր ժողովրդի շահերին անհամապատասխան քաղաքականությունը»²:

Ստանալով դիմումը, խորհրդային կողմը պատասխանեց, որ այլևս հավատ չի ընծայում Գորիսի առաջարկի նկատմամբ, և ամենից առաջ հետևյալ պատճառներով.

ա) Լեոնահայաստանի կառավարության մեղքով էին ձախողվել «Լալաջուղի բանակցությունները:

բ) Նոր բանակցությունների առաջարկ անելով՝ զանգեզուրցիները ցանկանում են ժամանակ շահել և ռազմաճակատում կարգի բերել գործերը:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 26 հունիսի:

² Նույն տեղում, 16 հուլիսի:

գ) Հանդես գալով բանակցելու առաջարկությամբ՝ նույն օրը զանգեգուրյան գորաջոկատները Մեղրիի ռազմաճակատում՝ Օրդուբադի ուղղությամբ, հարձակում են ձեռնարկել Նրևանյան խմբավորման երրորդ գորասյան դեմ, որը դեռ չէր հասցրել մոտենալ Մեղրու սահմաններին:

Մինչ բանակցությունները Բաշ-Նորաշենում շարունակվում էին, Հայաստանի իշխանություններն անհրաժեշտ միջոցներ էին ձեռնարկում բանակի թիկունքն ամրապնդելու համար: Հայտնի էր դարձել, որ Վրացյանի և Նժդեհի հետախուզական ծառայություններն ամեն ինչ անում են տեղեկություններ ստանալու կարմիր բանակի գորքերի մասին: Ավելին, այդ ժամանակ՝ հունիսի վերջերին, Թավրիզում կուտակված՝ Նրևանից եկած կռվելու ընդունակ զաղթականներին Վրացյանը հորդորում էր վերադառնալ Ջանգեգուր ու միանալ Նժդեհին, բայց նրա հորդորները մնում էին անարձագանք¹: Դրա փոխարեն ավելի քան 4000 փախստական Ջուլֆայի վրայով արդեն վերադարձել էին Հայաստան և շարունակում էին վերադառնալ: Նրանց մեծ մասը տաճկահայեր էին, որոնք ակտիվորեն մասնակցել էին խորհրդային իշխանության դեմ կռվին, չէին ուրանում դա, իհարկե՝ զգալով խոր ցավ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության համար հեշտ չէր հազարավոր մարդկանց հետ բերել հայրենիք, որտեղ տնտեսական պայմանները շարունակում էին մնալ ծայրահեղորեն լարված: Հայաստանը լի էր որբերով ու զաղթականներով: Նորանոր քարավանների վերադարձը մի նոր ծանր բեռ էր դնում հանրապետության իշխանությունների ուսերին: Բայց սկսած գործն ազնիվ էր, ազգանվեր, ուստի կառավարությունը որոշել էր մինչև վերջին փախստականը հայրենադարձել:

Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչությունը Գևորգ Հայրապետյանի գլխավորությամբ, հնարավորություն չունեի բավարար պայմաններում իրականացնել ներգաղթողների ընդունելությունը: Ջուլֆա-Նրևան երկաթգիծը նոր էր բացվել, և դեռ գնացքների երթևեկություն չկար: ՌԽՍԽ ներկայացուցչությունը ստիպված էր Թավրիզից ոտքով Ջուլֆա հասած, 4-5 օր ճանապարհներին արևից տանջալիլ, հոգնությունից հյուծված ներգաղթողներին Նրևան հասցնել ձեռքի տակ եղած ցանկացած փոխադրամիջոցով՝ վճարելով կառավարությունից իրեն հատկացված սուղ միջոցներից: Ջուլֆայում Նրևան մեկնելուն սպասողները ժամանակավորապես տեղավորվում էին վաղուց անշարժացած հատուկներու վագոններում և խարխուլ շինություններում: Նրևանից ուղարկված երկու բժշկի և մեկ ֆելդշերի միջոցով անհրաժեշտ օգնություն էր ցույց տրվում նրանց²:

¹ ՀՀ Նյութ. փ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 8-ի շրջերև:
Տես «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 2 հունիսի, թիվ 116.

Հունիսի 26-ին Արաքսի այս կողմն անցավ Թավրիզից հետիոտն եկած մշեցի Ջեռու գլխավորած գաղթականների մի նոր մեծ խումբ, որը Պարսկաստանից հայրենադարձության առաջին փուլի վերջին քարավանն էր, որ հասավ Երևան: Եկողները հազիվ էին փոփել գետնին հանգստանալու, և նոր էին սկսել նրանց հաց բաժանել, երբ Երևանից ստացվեց տխուր բոթը՝ խորհրդային կողմը ստիպված էր խստացնել Պարսկաստանի հետ սահմանային ռեժիմը և ժամանակավորապես դադարեցնել փախստականների հայրենադարձությունը:

Հունիսի 27-ին Ալ. Մյասնիկյանը Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Գևորգ Հայրապետյանին հեռագրով խնդրում էր ինչպես Ջուլֆայում, այնպես էլ Պարսկաստանում բոլորին հայտարարել, որ Ջանգեզուրից Վայոց ձորի վրա կատարած նոր հարձակման հետևանքով հրամանատարությունը ժամանակավորապես փակել է Պարսկաստանի սահմանը՝ դեպի խորհրդային կողմը պրովոկատորների թափանցում թույլ չտալու համար: Ափսոսանքով նշելով այդ փաստը՝ Մյասնիկյանը միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ «զանգեզուրյան ուժերը ջախջախելուց հետո» շուտով բոլոր փախստականներին թույլ կտրվի վերադառնալ իրենց տեղերը՝

Պարսկական սահմանը փակելուց հետո գործերի Երևանյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովը և ռազմական կոմիսար Ռատոնեկը հունիսի 26-ին Նախիջևանից հեռագիր ուղարկեցին Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատար Հեկկերին, պատճենները՝ Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի նախագահին և Վրաստանի Հեղկոմի նախագահին.

«Նախիջևան. գաղտնի-օպերատիվ: Ջանգեզուրի կողմից ռազմական գործողություններ սկսելու կապակցությամբ պարսկական սահմանը պետք է փակվի, ինչը և կատարված է ՀՍԽՀ կառավարության կողմից: Վրաստանի կառավարությունը մինչև այժմ մոտավորապես ղեկի Պարսկաստան սահմանն անցնելու իրավունքի անձնագիր է տալիս, որով հսկայական վնաս է հասցվում բանակին և պարարտ հող նախապատրաստում լրտեսության համար: Խնդրում են Ձեր շտապ հանձնարարականը արգելելու Վրաստանի և Ադրբեջանի սահմաններից պարսկահպատակների ուղևորությունը՝ մինչև զանգեզուրյան օպերացիայի ավարտը»²:

Հունիսի 29-ին գնացքով Ջուլֆա հասած 450 գաղթականները վերադարձվեցին Թավրիզ՝ համաձայն Ալ. Մյասնիկյանի նամակի ուղղված Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Գևորգ Հայրապետյանին: Մյասնիկյանի նամակից հետո

² ՀՀ ԴՀԿԳԼ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 43, ք. 184

³ Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 8

Ջուլֆայում ստացվել էր մաս Վելիկանովի կարգադրությունը՝ ժամանակավորապես գնացքներում ճանապարհորդներ չվերցնելու մասին¹։

Անդրադառնալով սահմանի փակման փաստին՝ «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում էր, որ դրա պատճառը Դարալազյազի վրա զանգեզուրցիների նոր հարձակումն է, որը հնարավորություն չի տալիս երկիր հրավիրել մնացած գաղթականներին։ «Դա անհնարին է մախ և առաջ այն պատճառով, որ երբ Դարալազյազում կռիվներ են գնում, մենք չենք կարող պատռել և քայքայել ֆրոնտը։ Մյուս կողմից ոչ մի զարանտիա չունենք, որ խաղաղ քաղաքացիների հետ Երևան չեն մտնի մաս հակախորհրդային ուժեր, որոնք կարող են հարվածներ հասցնել մեր թիկունքին։ Թող Թավրիզում կուտակված հայ գաղթականներն ըմբռնեն, որ նրանց դարձը հետաձգվում է դարալազյազյան նոր կռիվների պատճառով»²։

Կարմիր բանակի զորամասերը Վայոց ձորում սրընթաց առաջ էին գնում։ Հունիսի 24-ի երեկոյան նրանք գրավեցին Փաշալու և Մարտիրոս գյուղերը, իսկ 25-ին և 26-ին հարմար դիրքավորվեցին հետագա հարձակման համար։ Կռիվներում հայկական առաջին բրիգադի զորամասերը ջախջախեցին Լեռնահայաստանի վայոց-ձորյան խմբավորումը և առաջ շարժվելով ետ գրավեցին հունիսի 15-21-ը թողած տարածքների մեծ մասը։ Կարմիրբանակայինները գերի վերցրին բազմաթիվ զինվորների, գրավեցին մեծաքանակ ռազմական ավար՝ 1000-ից ավելի հրացան, 27 գնդացիր, 2 թնդանոթ, 2 ռմբաձիգ, 150 արկղ ռումբ, 50 արկղ ձեռնառումբ, մոտ 20000 փամփուշտ, ռազմական այլազան հանդերձանք³։

Հունիսի 27-ին Գ.Նժդեհը Ս.Վրացյանին վշտաբեկ սրտով գրում էր.

«Մինչև հոգուս խորքը խոցված եմ, վիրավորված երևանյան զորքերի և հրամանատարության կատարած անլուր դավաճանությունից։ Նրանք ամաստվածորեն ապտակել են իմ հպարտությունը և առանց դանակի մորթել իմ հավատը»⁴։

Հարձակումը շարունակելով՝ հունիսի 29-ին կարմիր զորամասերը գրավեցին Ջու (Արտավան) և Դուշչի (Կեշուտ) գյուղերը։ Զանգեզուրցիների դիմադրությունը կոտրելով՝ նրանք դժվարին վերելքով բարձրացան Բազարչայ գետի վերին հոսանքն օղակող բարձունքները և ամրացան այնտեղ։ Դա արդեն Զանգեզուրի սահմանագլուխն էր։

Բազարչայի բարձունքներում ամրանալը նշանակում էր, որ

ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 11

«Խորհրդային Հայաստան», 1921, 26 հունիսի

Ս. Մոդրոնյան, Ժողարպիական կռիվները Զանգեզուրում, էջ 100-104։

Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղորթ» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 343։

Վայոց ձորը գրավված է: «Մեր զորամասերն արդեն մտել են Չանգեզուր և առաջ են շարժվում»¹, ասված էր ՀՍԽՀ Զինվորական կոմիսարիատի շտաբի հունիսի 27-ի երեկոյան ռազմական հաղորդագրության մեջ: Առջևում Սիսիանն էր:

Վայոց ձորի կոմունիստները ընդհատակից դուրս գալով՝ կարմիր բանակի հրամանատարությանը օգնում էին գավառում վերականգնելու բուլշևիկյան կարգը, հունի մեջ դնելու խորհրդային իշխանության մարմինների գործունեությունը:

Դեռ կոիվները Վայոց ձորում շարունակվում էին, երբ Նախիջևան քաղաքից դեպի Չանգեզուր շարժվեց կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման երկրորդ զորասյունը: Այդ զորասյունը, ինչպես ասվեց, առաջադրանք ուներ բարձրանալ Նախիջևանի գավառը Չանգեզուրից բաժանող Բիչանակ լեռնապարը, անցնել դրա լեռնանցքով, մարտերով մտնել Սիսիանի շրջան և այնտեղ միանալ Վայոց ձորից եկող զորքերի Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյանը:

Նախիջևանից դուրս եկած զորասյան առաջապահ զորամասերն արդեն հունիսի 28-ին: Բիչանակ լեռնապարի ստորոտներում էին: Նույն օրը Կարմանիովկա (Բիչանակ) գյուղի մոտ նրանք հանդիպեցին հետախուզության դուրս եկած զանգեզուրյան մի ջոկատի: Կարճատև փոխհրաձգությունից հետո ջոկատը ետ քաշվեց Սիսիանի շրջանի Մավարդ սարի ուղղությամբ², իսկ կարմիր բանակի զորքերը բարձրացան Բիչանակ սարը: Առջևում Սիսիանի համայնապատկերն էր:

Խորհրդային զորքերի կողմից Դարալագյազի ուղղությամբ Բազարչայի բարձունքներին տիրելը, իսկ Նախիջևանի կողմից Բիչանակ սարի վրա ամրանալը նշանակում էր, որ, ինչպես և սպասելի էր, կատարելապես ձախողվել են զենքի ուժով Դարալագյազը գրավելու և Չանգեզուրում ծայրահեղորեն բարդացած ռազմա-քաղաքական դրությունը շտկելու Ս. Վրացյանի կառավարության բոլոր հաշվարկները, որոնք կառուցված են եղել ոչ թե Լեռնահայաստանի ներքին իրավիճակի և նրա շուրջը ստեղծված իրադրության խոր ու բազմակողմանի քննության և սթափ գնահատման, այլ սեփական ռազմական ուժի և բնակչության բարոյահոգեբանական վիճակի մասին չիմանա-վորված փաստարկների, ավելորդ լավատեսության և հակա-ռակորդի ուժերի թերագնահատման՝ արդեն ժամանակավրեպ դարձած դատողությունների վրա:

Ռազմական այդ անիմաստ օպերացիան բերեց նոր ավերներ Դարալագյազում և, որ հատկապես ցավալի է, երկու կողմերից խլեց բազմաթիվ հայ մարդկանց կյանքեր: Բայց ոչ միայն այդքանը:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 1 հունիսի:

² «Լամարտիկ Չանգեզուր (հիշողություններ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվներից)», էջ 128-130:

Ինչպես ասվել է նախորդ էջերում, Երևանի կառավարությունը խոստացել էր. եթե Ձանգեգուրը խաղաղ ճանապարհով միանա Խորհրդային Հայաստանին, նրան տրվելու է ինքնավարություն՝ ըստ Լուրջան պահպանելով նրա պետականության կառույցները: Բայց Դոդիսի կառավարությունը ոչ միայն չընդունեց այդ առաջարկը, այլև նախահարձակ եղավ Դարալագյազում՝ դրանով իսկ ի չիք դարձնելով Ձանգեգուրի ինքնավարության գաղափարն իսկ: Հիմա այլևս այդ մասին մտածելն ավելորդ էր:

Այժմ, դարալագյազյան ավանտյուրայի կործանիչ պարտությունից հետո, բոլշևիկներն, առանց կանգ առնելու, մտան Ձանգեգուրի տարածք՝ նպատակ ունենալով լիովին ոչնչացնել Լեոնահայաստանի անկախությունը:

Երբ կարմիր բանակի զորամասերն արդեն Միսիանի շրջանի մատույցներում էին, այդ նույն ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին բորբոքվել Գենվազի շրջանում:

Հունիսի 23-ին Երևանյան խմբավորման երրորդ զորասյունը Նախիջևան - Օրդուբադ - Մեղրի գծով շարժվել էր Գենվազի վրա:

Այստեղ զանգեգուրցիները նախապես խիստ ամրացրել էին իրենց դիրքերը և նախապատրաստվել ուժեղ դիմադրության: Բացի Լեոնահայաստանի վաշտերից, այստեղ էր նաև տաճկահայ փախստականներից կազմված մի ջոկատ՝ խմբապետ Մուշեղ Ավետիսյանի հրամանատարությամբ, որի օգնակցն էր խմբապետ Դազար Զոչարյանը:

Երբ կարմիր բանակի զորամասերը մոտեցան Գենվազի սահմաններին, Նժդեհի դիրքապահ զորաջոկատները, պաշտպանվելու փոխարեն, հունիսի 25-ին Մեղրի գյուղի ուղղությամբ նախահարձակ եղան և գրավեցին Ալանգյազ սարի մի բարձունքը: Հաջորդ օրը, հունիսի 26-ին, խորհրդային 178-րդ զույգը հակահարձակման անցավ, և զանգեգուրյան ջոկատները ստիպված նահանջեցին ելման դիրքերը: Երեկոյան կողմ գունդը ետ գրավեց բարձունքը:

Մեկ օր անց՝ հունիսի 27-ին, զանգեգուրցիները Գենվազից նոր, բավականին ուժեղ հարձակում ձեռնարկեցին Օրդուբադի ուղղությամբ, բայց մի քանի ժամ տևած համառ մարտերից հետո ստիպված եղան դադարեցնել հարձակումը: Խորհրդային զորամասերի ճնշման տակ ետ քաշվելով՝ նրանք ամրացան Գենվազի արևմտյան լեռնալանջերում:

Ամեն ինչից երևում էր, որ զանգեգուրցիները հեշտությամբ չեն տալու Գենվազի մատույցները: Նրանք ձգտում էին ամեն գնով իրենց ձեռքում պահել Գենվազը, քանի որ այն Ձանգեգուրի թիկունքն էր: Տվյալ պահին Գենվազը նրանց համար շատ կարևոր էր նրանով, որ այնտեղով էր անցնում դեպի Պարսկաստան նահանջի ճանապարհը:

Իրենց հերթին, կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյան զորամասերը, առաջ շարժվելով և իջնելով Սիսիանի շրջանը Վայոց ձորից բաժանող բարձունքներից, ճնշեցին դրանց ստորոտներում դիրքավորված գնդացրային կետերը, իջան հովիտ և գրավեցին ռուս մոլոկանների Բագարչայ գյուղը: Նժդեհի զորամասերն արագ նահանջում էին՝ մտադրություն չունենալով ամրանալու նոր դիրքերում:

Կարմիր բանակի զորքերի արագ հաղթանակը Վայոց ձորում և նրանց ուղք դնելը Չանգեզուրի հողի վրա, տազնապի մատնելով Գորիսի կառավարությանը, նաև խուճապահար էր արել Չանգեզուրին հարևան քրդական շրջանների ղեկավարներին, որոնք Նժդեհին առաջարկեցին Սիսիանի Մուխուրթուրյան գյուղում բանակցություններ սկսել Լեռնահայաստանի կառավարության և Հաջի Սամյուի քրդերի ներկայացուցիչների միջև բուշկիկների դեմ համատեղ կռվելու և նրանց առաջխաղացումի դեպի Չանգեզուր և Քուրդիստան կանգնեցնելու համար: Այդ դիմումն անհետևանք մնաց, որովհետև Չանգեզուրյան ուժերը հապճեպ նահանջեցին Մուխուրթուրյանից. ժամանակ անգամ չկար մտածելու քրդերի պարագլուխների հետ բանակցություններ սկսելու մասին:

Ինչ խոսք. Չանգեզուրյան ուժերի արագ պարտությունը բնավ ձեռնտու չէր քեմալական թուրքերին. նրանք կցանկանալին, որ եղբայրասպան կռիվներն էլ ավելի արյունահեղ բնույթ ստանալին, և հայերը, որքան հնարավոր է, ավելի շատ իրար կոտորեին: Քեմալականները լավ էին պատկերացնում, որ եթե Չանգեզուրն իսկապես անցնի Խորհրդային Հայաստանին, ապա այն գլխացավանք է առաջ բերելու թուրքերի համար Ադրբեջանի թուրքերին կտրելով Անատոլիայի թուրքերից: Թեև իրենց մտավախությունը քեմալական բարձրաստիճան պաշտոնյաները բարձրաձայն չէին արտահայտում, բայց այդ միտքը կարմիր թելի նման անցնում էր Հայաստանում ծավալված կռիվները լուսաբանող Անատոլիայում լույս տեսնող թերթերի հոդվածներում:

Կարելի է ենթադրել, որ թուրքական մամուլի այդ հրապարակումների վրա էր հենվել Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Երկիր» թերթը, որը գրել էր, թե ամենայն հավանականությամբ, քեմալականները ռազմական օգնություն են ցույց տալիս Նժդեհին: «Երկիր» այդ հոդվածին անմիջապես արձագանքեց պաշտոնական Անկարան՝ իր դաշնակից ռուս բուշկիկյան կառավարության մոտ առաջանալիք կասկածները փարատելու համար: Քեմալական կառավարության անունից Արևմտյան ճակատի հրամանատարը հետևյալ հեռագիրը հղեց Ռուսաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին.

Ս Վրացևան, Կեսանյի ուղիներով Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, 2 հատոր, Էջ 181:

«Մոսկվա՝ Ալի Ֆուադ փաշային,
Թիֆլիս՝ Հուսամեդդին բեյին,
Բաքու՝ Մեմդու Շևքեթ բեյին».

Կոստանդնուպոլսում լույս տեղնող հայկական «Երկիր» թերթի հուլիսի 14-ի համարում լույս տեսած հաղորդումը, թե Ջանգեզուրի հրամանատար Նժդեհը համառորեն ձգտել է աջակցություն ստանալ թուրքական արևելյան բանակի հրամանատարությունից և որ, իբր, թուրքական իշխանությունները գաղտնի օգնություն և աջակցություն են ցույց տվել զանգեզուրյան դաշնակներին, բացարձակապես գուրկ է որևէ հիմքից և ամբողջովին հանդիսանում է չարանենգ հերյուրանք: Մենք դա հերքում ենք կտրականապես:

Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար՝
Քյազիմ Կարաբեքիր»:

Երբ բոլշևիկյան ուժերը պատրաստվում էին Սիսիանի տարածք մտնել, իրենց հերթին Նախիջևանից թուրքերը հարձակվեցին շրջանի արևմտյան հայկական գյուղերի վրա՝ նպատակ ունենալով օր առաջ, մինչև այդտեղ կարմիր բանակի զորքերի հասնելը, գրավել և քշել հայ բնակչությանը: Ուստի հայկական այդ գյուղերն ուժգին դիմադրություն ցույց տվեցին հարձակվող թուրք ուժերին այնքան ժամանակ, մինչև որ Բազարչայի կողմից Սիսիան մտան բոլշևիկների՝ հայերից կազմված զորամասերը¹:

Նժդեհին անցնում է Սիսիան: Գյուղերում ունեցած հանդիպումների ժամանակ գյուղացիները չէին թաքցնում, որ գրկված են կռիվը շարունակելու հնարավորությունից: «Հրացաններից օգտվել չպիտի կարողանանք, որովհետև ռազմամթերք չունենք,- ասում էին նրանք,- իսկ մանգաղից չենք կարող չօգտվել, որովհետև սովն սկսել է իր ավերածությունները»²:

Միանգամայն հասկանալի, ըմբռնելի էր գյուղացիների սրտումնջը, բայց տրտնջում էին կարծես թե մեղք գործելով՝ կիսաձայն ու գլխիկոր: Առաջվա նման նրանք հպարտ էին իրենց լեռների պես, բայց տանը մեռնում էին սովից հյուծված երեխաները: Հացի նոր բեքքը դեռ չէր հասունացել, իսկ անցյալ տարվա պաշարից ոչինչ չէր մնացել: Վաղուց քաղցած Լեռնահայաստանի դիմաց ամբողջ հասակով կանգնած էր ավերիչ սովը՝ ոսկրոտ ձեռքերով ու մահացու մանգաղով:

Կռիվը շարունակելու դեպքում Լեռնահայաստանի կառավարությունը հարկադրված պիտի լիներ դաշտային աշխատանքներից կտրել ժողովրդի ակտիվ տարրերին, շայտնակել նրանց պահել գեների տակ, լեռների վրա, այլ խոսքով՝ Սյունիքի անկախությունը մի որոշ ժամանակ ևս պահել՝ հարյուրավոր մարդկանց կործանման

¹ ՀՀ ԴՊԿ (Մ. Գ. 113, ց. 3, գ. 11, ք. 259^ա):

² Դժոճի, Սկսալ Սիմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, 12 (36), էջ 133:

³ Նույն տեղում, էջ 131-132:

գնով: Ստեղծված քաղաքական ընդհանուր դրության պայմաններում դա դառնում էր անհնարին:

Սիսիան անցած Նժդեդը, այնտեղ թողնելով կառավարության անդամ Սմբատ Եղիազարյանին, շտապ վերադառնում է Ղափան: Սպարապետի համար պարզ էր, որ եթե Սյունիքի ուժերը թողնեն Սիսիանի շրջանը, ապա կարմիրբանակայինները հեշտությամբ գրավելու են նաև Դարաբասի ձորի գյուղերը, Տաթևի ենթաշրջանը և բուն Ջանգեզուրը: Ուստի նա Ղափան էր շտապում՝ միջոցներ ձեռնարկելու գոնե այնտեղ կանգնեցնելու բոլշևիկների առաջխաղացումը:

Այդ նպատակով Սպարապետը Ղափանում մասնակի զորահավաք է կատարում և Գերասիմ Աթաջանյանի գլխավորությամբ մի հեծյալ ջոկատ ուղարկում Սիսիան՝ դանդաղեցնելու կարմիր բանակի զորամասերի առաջխաղացումը: Իսկ ինքը, իր հետ առած ղափանցիներից կազմված մի ջոկատ, այնտեղից հարձակվում է Բարգյուշատի բարձունքների վրա, ուր քոչվորների անվան տակ կուտակվել էին բոլշևիկյան ուժեր՝ Գորիսի կողմից դեպի Ղափան զանգեզուրյան ուժերի նահանջի դեպքում նրանց թիկունքին հարվածելու համար: Յրեյով այդ ուժերը՝ նա մի քանի տասնյակ ղափանցի զինվորների հետ հունիսի 29-ին անցնում է Տաթև:

Դրանից երկու օր առաջ, ինչպես ասվեց, ակտիվ գործողություններ ծավալելով Բիչանակ սարի կողմից, Նրևանյան խմբավորման երկրորդ զորասյան զորամասերը մտել էին Սիսիանի տարածքը:

Դեռ մինչ Բիչանակ սարը բարձրանալը, այսինքն՝ մինչև Սիսիանի սահմանագլուխ հասնելը, նույնանուն լեռնանցքի՝ Նախիջևանի կողմից ստորոտում գտնվող ռուս մոլոկանների Կարմանիովկա գյուղի մոտերքում կարմիր բանակի զորասյանը միացավ Սիսիանի ռուս մոլոկան գյուղացիներից կազմված ջոկատը, որի անդամները, ժամանակին խուսափելով պատիժներից, ապաստան էին գտել լեռներում: Ջոկատը ուղեկցողի դեր կատարեց: Լավ իմանալով տեղանքը՝ ռուս մոլոկանները կարմիր բանակի զորամասերին առաջնորդում էին հարմար տեղերով, հրամանատարներին տալիս արժեքավոր տեղեկություններ ու խորհուրդներ: Բիչանակի լեռնանցքն անցած 180-րդ գունդը հունիսի 29-ի առավոտյան սկսեց հետապնդել Մավարդ սարի ուղղությամբ նահանջող զանգեզուրյան ջոկատին:

Նույն օրը՝ հունիսի 29-ին, զորքերի Նրևանյան խմբավորման առաջին և երկրորդ զորասյուները հարձակում սկսեցին Վայոց ձորից Դարաքիլիսա և Նախիջևանից Դարաքիլիսա տանող խճուղիների հատման վայրում գտնվող բնական կարևոր դիրք ունեցող Անգեղակոթ գյուղի ուղղությամբ: Չնայած նրան, որ զանգեզուրյան զինյալներն ամրացված կետերից զնդացրային

ուժեղ կրակի տակ էին առել անցուղիները, բայց կարճատև ընդհարումից հետո ստիպված էին գյուղը համձնել կարմիրբանակայիններին:

Այսպիսով, հունիսի 29-ին Անգեղակոթ գյուղում միացան Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյան՝ Վայոց ձորից Սիսիան և երկրորդ զորասյան՝ Նախիջևանից Սիսիան արշավող զորամասերը:

Սալվարդ սարի ստորոտներով առաջ շարժվելով և կոտրելով նահանջող զանգեզուրյան ջոկատների թույլ դիմադրությունը՝ այդ օրվա երեկոյան կարմիրբանակայինները գրավեցին Մագրա (Բարձրավան) և Շաղաթ գյուղերը: 4-րդ հրաձգային առաջին և երկրորդ գումարտակները, առանց դիմադրության հանդիպելու, մտան Աղքենդ (Աշոտավան), Բնունիս, Տոլոբս:

Նժդեհի՝ Սիսիանում մնացած զորամասերը, Չանգեզուրի արևմտյան ճակատի հրամանատար Կուռո Թարխանյանի գլխավորությամբ կենտրոնանալով Ախլաթյան գյուղի արևելյան բարձունքների անտառապատ փեշերին, սպասում էին Գորիսից խոստացված օգնությանը: Վերջապես հունիսի 30-ի լուսաբացին նրանց միացավ Ղափանից եկած հեծյալ հարյուրյակը՝ Գերասիմ Աթաջանյանի գլխավորությամբ: Նույն օրը՝ վաղ առավոտյան, նրանք միացյալ ուժերով հարձակվեցին Ախլաթյան գյուղի վրա, որը գրավվել էր հայկական 4-րդ հրաձիգ գնդի կողմից: Չորս ժամ տևած մարտում Կուռոյի և Գերասիմի զորամասերը պարտություն կրեցին և բռնեցին նահանջի ճանապարհը:

Գորիսի կառավարությունը Չանգեզուրի արևմտյան ռազմաճակատի զորքերի հրամանատարությանը կարգադրեց՝ ամեն գնով դիմադրել հարձակվող կարմիր բանակի զորքերին: Սիսիանի տարածքում հաջող դիմադրություն կազմակերպելու համար կառավարությունը մի շարք շտապ միջոցներ ձեռնարկեց նահանջող զորքերի թիկունքն ամրապնդելու նպատակով:

Կառավարության համձնարարականներով խիստ պատիժների էին ենթարկվում հատկապես կոմունիստները և նրանց համակիրները, որոնք թիկունքում աշխատանք էին տանում՝ նպաստելու խորհրդային զորքերի հաղթանակին և զանգեզուրցիների պարտությանը: Պատիժներից գերծ չէին մնում նաև կոմունիստների ընտանիքները, մերձավոր հարազատները:

Բայց խստագույն պատիժներն այլևս չէին կարող փրկել դրությունը, ուստի զանգեզուրյան իշխանությունները կրկին դիմեցին քարազյուրթյանը, կացիներով եկող բոլշևիկների մասին «հավաստի» լուրեր էին պտտվում բնակչության շրջանում, լուրեր այն մասին, թե ամբողջ Հայաստանում Արտակարգ հանձնաժողովը (ԶԿ) Չանգեզուրի դեպքերի առթիվ հարյուրավոր ձերբակալություններ է կատարել, և ձերբակալվածների մեծ մասը զանգեզուրցիներ են:

Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Շավարշ Ամիրխանյանի և ՀՍԽՀ կարմիր բանակի հատուկ բաժնի պետ Մելիք-Հովսեփյանի ստորագրությամբ հունիսի 27-ին լույս տեսավ թիվ 12 հրամանը, որով հերքվում էին տարածված լուրերը: «Սրանով հայտարարվում է ի գիտություն բոլորին,- ասված էր հայտարարության մեջ,- որ Ջանգեզուրի դեպքերի առթիվ ձերբակալված է ամբողջ Հայաստանում միայն 43 մարդ, որոնցից 8-ը արդեն արձակված են, իսկ 35 հոգու համար կատարվում է քննություն»¹:

Միսիանի գրավումը շարունակվում էր: Դուրս գալով ընդհատակից՝ շրջանի կոմունիստները և նրանց համակիրներն ակտիվ աջակցություն էին ցույց տալիս այդ տարածքով առաջացող կարմիր բանակի զորքերին: Նրանք թափանցում էին Նժդեհի զորամասերը, հետախուզական աշխատանք կատարում, հավաքում կարևոր տեղեկություններ և հայտնում խորհրդային հրամանատարությանը, թուլեցիկներ և կոչեր էին տարածում ինչպես գյուղացիների շրջանում, այնպես էլ զանգեզուրյան զորաջոկատներում: Ջորամասեր թափանցած կոմունիստ քարոզիչները քայքայում էին թիկունքը և ռազմաճակատը: Այդ քարոզչության ազդեցության տակ զանգեզուրյան բանակի առանձին զորամասեր հրաժարվում էին կարմիր բանակի զորքերի դեմ կռվելուց, լքում էին ռազմաճակատը և անձնատուր լինում:

Ռազմաճակատում բոլշևիկյան քարոզչությունը հատկապես կործանարար էր զանգեզուրյան այն զորամասերի համար, որոնցում հավաքագրված էին շրջակա գյուղերի գյուղացիները: Շինել հագած ռանչպարները, տեղական դիրքապահ զինվորները զանազան պատրվակներով թողնում էին դիրքերը և ցրվում գյուղերը:

Գորիսի կառավարության անդամներից մեկը գրում էր, որ «զինվորների մեջ տիրում է բոլշևիկյան տրամադրություն և դրանով վարակված են գլխավորապես ախլաթյանցիները»²: Մի ուրիշը վկայում էր. «Ջորքը (զանգեզուրյան - Ա. Մ.) լսելով նահանջի հրամանը՝ հանկարծակիի է գալիս, և փոխանակ նահանջելու, խումբ-խումբ անձնատուր է լինում թշնամուն»³:

Արևմտյան ռազմաճակատում զանգեզուրյան զորքերի քայքայումն արագացավ հատկապես այն բանից հետո, երբ այնտեղ լուրեր հասան, թե շուտով կարմիր բանակը Ջանգեզուրի վրա հարձակվելու է նաև արևելքից: Աղբյուրներից կողմից:

Դեռևս Բաշ-Նորաշենում գտնվող կարմիր բանակի ներ-

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 19, ք. 85:

² *Վ. Աշխատունի*, 'Կուրագներ մեր ազատության պայքարից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 84:

³ Նույն տեղում:

կայացուցիչներ Միրիմանյանը և Ենոքյանը, գալով Գնդեվազ, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության լիազորությամբ, նրաներկայացուցիչներ, Գ. Չուբարյանի և Մարգարյանի միջոցով հունիսի 30-ին Հերիերում գրավոր հայտարարություն հանձնեցին Գ.Շահինյանին՝ Լեռնահայաստանի կառավարությանը փոխանցելու համար: Այնտեղ ասված էր, որ Վայոց ձորի կարմիր բանակի զորքերի վրա Նժդեհի և Յապոնի հանկարծակի հարձակումը կատարվեց հենց այն ժամանակ, երբ Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը, հենց Լեռնահայաստանի կառավարության գիտությամբ, պիտի հանդիպեր վերջինիս ներկայացուցչի հետ՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության խաղաղության առաջարկները հանձնելու նպատակով: Չանգեզուրի զորքերի հարձակումը ընդհատեցին խաղաղության բանակցությունները և պատճառ դարձան ծավալվող ռազմական գործողությունների: Ուստի այդ պայմաններում խաղաղության երկարաձիգ նոր բանակցություններ վարելը հանցանք կլիներ Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների համար, որի շահերն իր բանվորագյուղացիական կառավարությունից տիրաբար պահանջում էին արագ և վճռական կերպով վերջ դնել ռազմական դրության կորստաբեր հանգամանքին և հեռու վանել հարձակման մշտական սպառնալիքը:

Նամակ-վերջնագրում նշվում էր, որ Վայոց ձորի գյուղացիության համակրանքը ամբողջովին խորհրդային իշխանության կողմն է, այն գյուղացիության, որի զգալի մասը կարմիր բանակի զորքերի նահանջի ժամանակ նրանց հետ հեռացել էր, իսկ մյուս մասը՝ Վայոց ձորը այդ նույն զորքերի կողմից վերագրավելու ժամանակ, խանդավառությամբ ընդունել էր նրանց վերադարձը՝ իբրև ազնտարարների:

Հաշվի առնելով այդ ամենը և, վերջապես, լավ տեղյակ լինելով մաս Չանգեզուրի գյուղացիության իսկական տրամադրություններին՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հաստատ և անշեղ կերպով վճռել էր կարճ ժամանակում վերջ դնել Չանգեզուրում գոյություն ունեցող դրությանը:

Նամակի վերջում ասված էր.

«Այս ամենը Ձեր գիտությանը հայտնելով, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության լիազորությամբ հայտարարում ենք Ձեզ, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ուրախ կլիներ, եթե Դուք, հաշվի առնելով բոլոր վերև նշված հանգամանքները, ապա մաս սարսափելի պատասխանատվությունը Հայաստանի աշխատավորության առաջ՝ անմիջապես առաջարկեիք Ձեր հրամանատարությանը զենքը վայր դնել և հնարավորություն տալ Չանգեզուրի աշխատավորությանը կցվելու

իր սոցիալիստական հայրենիքին և դրանով իսկ վերջ դնել հետագա անհմաստ դիմադրության»¹:

Լեոնահայաստանի պատվիրակ Գ. Շահինյանը, ստանալով խորհրդային կողմի գրավոր հայտարարությունը, Հերհերից շտապ վերադառնում է Գնդեվազ, ուր հանդիպում է բրիգադի զինկոմ Ենոքյանին և նրան խնդրում է իրեն ազատել ծրարը տեղ հասցնելու պարտականությունից՝ ասելով նաև, որ ընդհանրապես հրաժարվում է վերադառնալ Գորիս:

Ձինկոմ Ենոքյանը անմիջապես ռադիոյով կապվում է Երևանի հետ և կառավարությանը տեղյակ պահում այդ մասին: Սակայն Երևանում նպատակահարմար չեն համարում Գ. Շահինյանի՝ Գորիս վերադառնալուց հրաժարվելը՝ նկատի առնելով երկու հանգամանք. 1. խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից արված Գորիս տարվելիք հայտարարությունը գուցե այս անգամ ազդի Լեոնահայաստանի կառավարության վրա, և դադարեցվի հետագա դիմադրությունը: 2. Դաշնակներն ավելորդ հնարավորություն կստանան պրոպագանդելու, թե խորհրդային կողմը բռնություն է գործադրել Գորիսի պատվիրակի վրա և դրանով իսկ խախտել նրա անձեռնմխելիության մասին դիվանագիտական տարրական նորմը: Ելնելով դրանից՝ կառավարությունը, Ժողկոմխորհրդի քարտուղար Ղարաբեկյանի ստորագրությամբ, Գեմվազ է ուղարկում հետևյալ հեռախոսագիրը.

«Չանգեզուրի կառավարության պատգամավորները պետք է վերադառնան և հաշիվ՝ ներկայացնեն իրենց իշխանությանը: Նրանց առաջարկեցեք անմիջապես վերադառնալ: Վերադառնալուց կտրականապես հրաժարվելու դեպքում հարկավոր է նրանցից վերցնել պատասխան և գրավոր բացատրություն՝ չվերադառնալու պատճառների մասին: Բացատրության պատասխաններն ուղարկել Երևան: Պետք է պահանջել, որ պատգամավորները վերադառնան ետ՝ իրենց կառավարության մոտ»²:

Ելնելով Երևանից ստացված պատասխանի տրամադրությունից՝ Ենոքյանը Գ. Շահինյանին խնդրում է խորհրդային կողմի հայտարարության տեքստը Գորիս հասցնել որքան հնարավոր է շուտ: Վերջինս ստիպված էր ենթարկվել Երևանից եկած հրահանգին և իր ընկերոջ՝ Արամ Տեր-Հարությունյանի հետ մեկնել Գորիս: Հասնելով Միսիանի Շաղաթ գյուղ, որը նախօրյակին գրավել էին կարմիրբանակայինները, նրանց ուզում էին շարունակել ճանապարհը, բայց գյուղում հերթապահող պարեկները նրանց ստուգելուց հետո առաջնորդում են գնդի զինկոմ Մայերի մոտ, որը

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 24:

² Տեքստում այդպես է, պետք է կարդալ հաշվետվություն:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 16 հուլիսի:

Շահինյանից պահանջում է ցույց տալ իր վկայականն այն մասին, որ ինքը Գորիսի կառավարության պաշտոնական պատվիրակն է, և այդ բանը հաստատում է խորհրդային կողմը: Վերջինս չունեի մեծ փաստաթուղթ և բացատրում է, որ Գորիսում չեն տվել պահանջվող վկայականը: Հավատ չընծայելով մեծ բացատրությանը՝ զինկոմը կարգադրում է փոխել ճանապարհը և Ռիչանակի լեռնանցքով մեկնել Նախիջևան և ներկայանալ կարմիր բանակի նախիջևանյան խմբավորման պետ Վելիկանովին ու խմբավորման զինկոմին: «Ես Շաղաթում հրաժարվեցի թե՛ Նախիջևան գնալուց և թե՛ ծրարը Ջանգեզուր տանելուց, բայց հնար չեղավ»¹, - գրել է Շահինյանը:

Երկու կարմիրբանակայինների ուղեկցությամբ, իր օգնական Տեր-Հարությունյանի հետ, ստիպված մեկնում են և հուլիսի 4-ին հասնում Նախիջևան: Այստեղ ուղեկցող կարմիրբանակայինները նրանց ներակայացնում են վերոհիշյալ հրամանատարներին: Այդ պահին սրանց հետ էր Նախիջևան եկած Ժողկոմխորհրդի անդամ Պողոս Մակինցյանը, որը հաստատում և վավերացնում է Շահինյանի լիազորությունը և Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի քարտուղար Ղարաբեկյանի պատասխանի իսկությունը: Նախիջևանի խմբավորման պետի միջոցով Շահինյանը կապվում է Երևանի հետ և խնդրում կազմակերպել իր հանդիպումը Ալ. Մյասնիկյանի հետ՝ քննարկելու համար զինադադարի հարցը: Երևանից պատասխանում են, որ զինադադարի մասին այլևս խոսք չի կարող, որ «մեր պատասխանը տրված է և պատգամավորությունը պետք է մեկնի ու Խորհրդային Հայաստանի պատասխանը հասցնի Ջանգեզուրի կառավարությանը»²:

Բայց Շահինյանն անընդվելի է մնում և կտրականապես հրաժարվում է մեկնել Գորիս: Խորհրդային կողմն այդ հրաժարմանն այլևս նշանակություն չի տալիս՝ մտածելով, որ կարմիր բանակի զորամասերն այնպիսի արագությամբ են առաջ գնում, որ եթե Լեռնահայաստանի պատվիրակը հասնի Գորիս, այնտեղ այլևս չի գտնի Ջանգեզուրի կառավարությանը:

Գ. Շահինյանն, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար է գտնում Նախիջևանից Լեռնահայաստանի կառավարությանը հղել մի մամակ՝ քվազրված հուլիսի 6-ին, որն իր բովանդակությամբ ավելի շուտ բոլշևիկների կողմից հետագայում սպասվելիք վտանգներից փրկվելու միջոց (այիբի) էր և «արդարացում պատմության առաջ»: Նա գրում էր, որ գալով Դարալազլազ, ապա մահ՝ Նախիջևան, ինքը համոզվել է, որ խորհրդային իշխանությունը պաշտպանում է աշխատավորության շահերը, և նրա դեմ Դարալազլազում զենքով դուրս գալն արկածախնդրություն էր:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 16 հուլիսի

² Նույն տեղում

Դատապարտելով «արարատյան աշխատավորության» բախտի հետ խաղալը՝ նա նշում էր. «Իմ խորին համոզմունքն այն է, որ բավական է հայ աշխատավորությանը դնել գենքի տակ. նրան կտրել խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքից». պետք է պատասխանատու լինել ժողովրդի «թափած արյան համար». «պետք է վարել ռուսական խորհրդային օրինատագիա. որովհետև աշխատավորության փրկությունը դրա մեջ է»։ Ջինադադարը չհաջողվեց, և դա նոր դժբախտությունների դուռ բացեց։ Բացատրելով, թե ինչու ինքը չի ուզում վերադառնալ Գորիս, նա գրում էր. «Նես չեմ կարող իմ երիտասարդ կյանքը ներկել իմ ժողովրդի արյունով». «չեմ ուզում այլևս իմ կամքի և համոզմունքի հակառակ լինել մի գործի մասնակից, որին վաղուց դեմ եմ իմ համոզմունքներով»։

Հետևելով Գ. Շահինյանի օրինակին՝ հաջորդ օրը՝ հուլիսի 7-ին, Արամ Տեր-Հարությունյանը Լեռնահայաստանի փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի և սպարապետ Կոռոյի անունով ուղարկում է հետևյալ երկտողը.

«Հայտնում եմ ձեզ, որ ես իմ ազատ կամքով վերադարձա և մնում եմ աշխատելու Խորհրդային Հայաստանում»։

Իսկ կռիվները Միսիանի տարածքում դեռ շարունակվում էին։ Չանգեզուրյան հրամանատարությունը մեծ ջանքեր էր գործադրում վիճակը Միսիանում կարգավորելու համար, բայց դա նրան չէր հաջողվում։ Հունիսի 30-ին զանգեզուրյան մի մեծ ջոկատ Գորիսի կառավարության ներքին գործերի նախարար Մլիք-Յոլչյանի հրամանատարությամբ, Ղարաքիլիսայից դեպի հյուսիս ընկած սարերի փեշերին փորձեց փակել կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացման ճանապարհը, բայց հաջողություն չունեցավ։ Կարճատև հրաձգությունից հետո ջոկատը նահանջեց Գորիսի շրջանին սահմանակից Վաղուդի գյուղի ուղղությամբ։

Կռիվը շարունակե՞լ, թե՞ ոչ, այս հարցն էր կանգնած Սյունիքի զինյալների առջև և հրամայաբար պատասխան էր պահանջում։

Արդեն հունիսի վերջին Նոյեմբեր մտածում էր կռիվը դադարեցնելու և Լեռնահայաստանի խորհրդայնացման մտքի հետ հաշտվելու մասին։ Բայց կար մի հանգամանք, որ բացառում էր այդ հնարավորությունը։ Խոսքն այն մասին է, որ կարմիր բանակի զորքերին հրաման էր տրված ամեն գնով փակել Սյունիքից դեպի Պարսկաստան տանող ճանապարհը և անպայման գերել Փետրվարյան ապստամբության և Լեռնահայաստանի գլխավոր ղեկավար գործիչներին։ Եթե խորհրդային կողմը այդ ճանապարհը թողներ բաց ու անվտանգ, ապա Չանգեզուրում, ամենայն հավանականությամբ, դիմադրությունը կդադարեցվեր արդեն

«Խորհրդային Հայաստան», 1921 թ. հուլիսի

Նույն տեղում

հունիսի վերջերին: Բայց բոլշևիկների անգիջում դիրքը Սյունիքի զինյալների մի մասին ստիպում էր կռվել շարունակել դատապարտվածի համառությամբ:

Հուլիսի 1-ին Երևանյան խմբավորման առաջին և երկրորդ գորսայուները միացյալ գործողություններ ծավալեցին Սիսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսան գրավելու համար: Մի քանի ժամվա ընթացքում խորհրդային զորքերը մտան Ղալաջուղ, Ղարաքիլիսա և Ուզ գյուղերը: Զանգեզուրյան զորամասերը բարձրացան Յալջի և Դարաբաս գյուղերի սարերը:

Նույն օրը հուլիսի 1-ին, Նժդեհը Տաթևի վանքից հետևյալ գրությամբ է գրում Սիսիանում գտնվող ՀՀ նախարար Նղիսաբյանին և Կոռո թարխանյանին.

«Պաշտոնապես հայտնեցեք Խորհրդային իշխանության Սիսիանում գործող զորամասի հրամանատարին հետևյալը. «Լեռնահայաստանի կառավարությունը խնդրում է Ձեզ տեղեկացնել, թե որտե՞ղ և ի՞նչ վիճակում է գտնվում Լեռնահայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Գառնիկ Շահինյանը, որ տարել է Լեռնահայաստանի կառավարության սույն թվի հունիսի 24-ին գրած թիվ 1437 գրությունը հաշտության բանակցությունների մասին: Մեր կառավարությունը խնդրում է մի անգամ ևս հիշեցնել Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին, որ ցանկանալով վերջ տալ կռիվներին և արյունահեղություններին, մենք պատրաստ ենք սկսել խաղաղության բանակցությունները, հակառակ դեպքում թափվելիք արյան ամբողջ պատասխանատվությունը կրնկնի Հայաստանի Հեղկոմի վրա»

Վաղուղի գյուղի մոտերքում կարմիր բանակի զորամասելի առաջխաղացումը կանգնեցնելու մի փորձ ևս արվեց, որը նույնպես անհաջողությամբ վերջացավ Հուլիսի 1-ին խորհրդային զորքելի մտան Վաղուղի.

Այսպիսով, կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման զորամասերի ռազմակաս գործողությունները Զանգեզուրի մի ընդարձակ տարածքում Սիսիանում, փաստորեն ավարտվեցին Ռուստի Նժդեհը, փոխանակ Գ Շահինյանի մասին իր հարցման պատասխանը ստանալու Կոռո թարխանյանից կամ Նղիսաբյանից. Տաթևում ստանում է կառավարության փոխվարչապետ Ա.Հովհաննիսյանի Գորիսից տված հեռախոսազրույր, որի ամսած էր, որ Սիսիանն արդեն ամբողջովին գրավված է բոլշևիկների կողմից: Ավելացնենք, որ խորհրդային զորքերի կողմից գրավված Սիսիանի գյուղերում անմիջապես վերականգնվում էին խորհրդային իշխանության տեղական մարմինները, Բնակչության մի մասը աջակցում էր նորաստեղծ հեղկոմներին՝ օգնություն ցույց

տալիս կարմիր բանակի գորամասերին: Ջգալի թվով սիսիանցիներ մտան այդ գորամասերի մեջ՝ մասնակցելու Ջանգեգուրի մյուս տարածքներում ծավալված ռազմական գործողություններին:

Մի փոքր գորախումբ թողնելով Նոաբյրի սարահարթում՝ Նժդեհը հուլիսի 1-ին շտապում էր Գորիս, ուր անմիջապես հրավիրում է նախարարների խորհրդի նիստ: Այստեղ որոշվում է թողնել Գորիսը: Նժդեհը բուն Ջանգեգուրի ռազմական ուժերի հրամանատարին հայտնում է կայացած որոշման մասին և կարգադրում:

ա) բոլշևիկյան ուժերին դիմադրություն ցույց տալ միայն այն դեպքում, եթե կփորձեն ռուսական զորքերի հետ Սյունիք մտնել նաև թուրք ու թաթար ուժեր, բ) ռուս և հայ գորամասերի դեմ զենք չբարձրացնել:

Միաժամանակ նա հրահանգում է՝ խորհրդային զորքերի կողմից Ջաբուղ գետը դեռ չանցած, բոլշևիկյան հրամանատարությանը տեղեկացնել, որ բուն Ջանգեգուրը և Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք Գորիսը արդեն կամովին խորհրդայնացվել են:

Նույն օրը՝ երեկոյան դեմ, կառավարության շենքի առջև տարերայնորեն հավաքվեցին հազարավոր գորիսեցիներ, որոնք եկել էին «Նժդեհից մի քանի խոսք լսելու»: Դուրս գալով պատշգամբ՝ Սպարապետը հրաժեշտի վերջին խոսքը մոտավորապես այսպես ուղղեց նրանց.

«Ժողովուրդ, դու վիրավոր ես, բայց ոչ պարտված: Այդ գիտե և թշնամին և դրա համար էլ քեզ հետ պիտի վարվի որպես ոչ պարտվածի: Մարդկային վերաբերմունք դեպի քեզ պահանջում են և թշնամու շահերը: Նրե նա անմտություն ունեցավ կրկնելու իր տխուր անցյալը, եղիր՝ վստահ, որ հունձդ հավաքելուց հետո դարձյալ կտեսնես ինձ քո կողքին»¹:

Վաղուդի գյուղը գրավելուց հետո Նրևանյան խմբավորման գորամասերը բաժանվեցին երկու մասի: Դրանցից մեկը թեքվեց դեպի աջ և մտավ Որոտանի կիրճի Դարաբասի ձորը, իսկ մյուսը շարունակեց հարձակումը Գորիս քաղաքի ուղղությամբ:

Դարաբասի ձորը մտած կարմիր բանակի գորամասերի ճնշման տակ այնտեղ եղած զանգեգուրյան գորաջոկատները նահանջեցին դեպի Պատպատի բարձունքները: Կրնկակոխ հետապնդելով նրանց՝ հուլիսի 2-ին կարմիրբանակայինները հիշյալ բարձունքներում կռվի բռնվեցին և պարտության մատնեցին այդ գորաջոկատների հիմնական ուժերին: Այնուհետև, առանց դիմադրության հանդիպելու, նրանք գրավեցին Սիսիանի տարածքի վերջին Դարաբաս գյուղը: Նույն օրվա երեկոյան գրավվեց նաև Որոտանի կիրճի ձախ լանջին ընկած Յայջի գյուղը՝ արդեն Գորիսի

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միմիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 132:

շրջանի տարածքում: Զանգեզուրյան ջոկատները նահանջեցին Գորիսի շրջանի Տաթև, Տանձատափ և Սևարանց գյուղերի ուղղությամբ:

Զորքերի Երևանյան խմբավորման մյուս մասը, որ ուղղություն էր վերցրել դեպի Գորիս քաղաք, մտավ Մխիթանի և Գորիսի շրջանների միջև ընկած Նոթարի սարահարթը: Ամրանալով այդ սարահարթում՝ խմբավորման զորամասերը նախապատրաստվեցին մտնել քաղաք:

Այն ժամանակ, երբ Երևանյան խմբավորման զորքերը արևմուտքից արդեն հասել էին Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք Գորիսի մատույցներին, այդ նույն ժամանակ արևելքից Լեռնահայաստանի վրա հարձակման վերջին պատրաստություններն էր տեսնում Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան խմբավորումը:

Զանգեզուրի գրավման ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն, 1921թ. հունիսի վերջին տասնօրյակում Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսի զորամասերը, որ կազմում էին Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան խմբավորման հիմնական ուժերը, սկսել էին կենտրոնանալ Զանգեզուրի արևելյան մատույցներում՝ Ժուրղիստանում և սահմանակից մյուս տարածքներում: Հունիսի 25-ին կորպուսը մարտական լիակատար պատրաստության մեջ էր:

Կորպուսի հրամանատար Ա.Տոդորսկին դեռ 1921թ. հունիսի 27-ին հատուկ հրաման էր տվել զորքերին, որում նշվում էր, որ Զանգեզուրի շուրջն են համախմբվել «Անդրկովկասի բոլոր հակահեղափոխական» ուժերը, որոնք, «ղանակ են սրում մեր հեղափոխության նվաճումների դեմ»: Նա միաժամանակ հիշեցնում էր, որ Նժդեհի փմանդությունը «մեր բանակի շարքերից խլեց շատ հերոս մարտիկների» կյանքը: Դիմելով կարմիր բանակի զինվորներին ու հրամանատարներին՝ կորպուսի հրամանատարը կոչ էր անում. «Առաջ, կարճատև դադար Գորիսում և հանգիստ Ղափանում: Զանգեզուրը կլինի կարմիր, քանի որ այդ է որոշել կարմիր բանակը: Նժդեհը կջախջախվի, քանի որ կարմիր-բանակայինի ձեռքը բարձրացել է նրա վրա: Մահ ոսկյա ուսադիրներին, կալվածատերերին ու գործարանատերերին: Կեցցե բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակայինների իշխանությունը՝ իրենց ղեկուսատների խորհուրդներով: Կեցցե՝ բանվորագյուղացիական կարմիր բանակը»¹:

Կովկասյան Առաջին կորպուսի հրամանատար Տոդորսկու և կորպուսի զինվորական կոմիսար Իվ.Սվիրիդովի ստորագրությամբ ու կորպուսի շտաբի ռազմաքաղաքական մասի հրատարակությամբ 1921թ. հուլիսի 1-ին լույս տեսավ «Զանգեզուրյան օպերացիայի

¹ ՀՀ ՀԱԿԳԻՊԼ, ք. 1022, գ. 8, գ. 318, ք. 1

գաղափարական բովանդակությունը և մեր տակտիկան» վեր-
նագրով 9 էջանոց բրոշյուրը (թողարկում թիվ 3), որը Լեո-
նահայաստանի վրա հարձակման նախօրյակին տարածվեց
կորպուսի բոլոր գորամասերում:

«Կարմիր բանակի խնդիրները» ենթավերնագրի տակ տրված
էր կարմիր բանակի՝ իբրև աշխատավոր զանգվածներից սերված
ուժի բնութագիրը, բացահայտված էին դասակարգային պայքարում
նրա հետապնդած նպատակները, ցույց էին տրված ներքին՝
սպիտակգվարդիական հակահեղափոխական ուժերից և արտաքին՝
խմայերիալիստական ոտնձգություններից խորհրդային բանվորա-
գյուղացիական իշխանությունը պաշտպանելու գործում նրա դերն
ու նշանակությունը:

Երկրորդ՝ «Չանգեզուրյան օպերացիայի գաղափարական
բովանդակությունը» ենթավերնագրի տակ տրված էր դաշ-
նակցության և մուսավաթ կուսակցությունների՝ բոլշևիկյան
միաչափ զնահատականը, նշված էր, որ դրանք երկուսն էլ
անցյալում մոդկալի դեր են խաղացել հայ և մուսուլման
ժողովուրդների կյանքում, գրգռել իրար դեմ, սերմանել բշմամանք ու
ատելություն, որի տրամաբանական հետևանքը եղել են տարիներ
տևած փոխադարձ կոտորածները: Ըստ որում, իբրև մշտահարձակ
կողմ՝ բրոշյուրում ներկայացվում էին «հայ շովինիստները»: Եթե
ամբողջ երկու էջ նվիրված էր դաշնակցության «մերկացմանը»,
ապա մուսավաթը քննադատված էր երկու պարբերության մեջ:
Իբրև շովինիստական մարդատյացության տիպիկ օրինակ՝ բերված
էին Շարուրի դեպքերը՝ հետևյալ մեկնաբանությամբ.

«Շարուրի շրջանը՝ Արաքս գետի հովիտը, Ուլուխանլու
կայարանից մինչև Նախիջևան, բնակեցված մուսուլմաններով,
Արաքսի ծաղկուն շտեմարանը, այսօր իրենից ներկայացնում է
մահվան ու մեխվող դիակների հովիտ: Շարուրի ամբողջ
բնակչությունը 1919 և 1920 թվականներին Հայկական Հանրա-
պետության կառավարական գործերի կողմից մի մասով ենթարկվել
է կոտորածի, իսկ մնացյալները վռնդվել են Թուրքիա, նրանց
ունեցվածքը թալանվել է մաուգերիստների կողմից, որոնք հիմա էլ
պաշտպանում են Նժդեհի «հայրական կավածքը» Չանգեզուրը:
Այդպիսի բարբարոսություն չգիտի մարդկությունը»:

Իսկ օսմանյան կամ Աղբեջանի թուրքերի կողմից հայերի
կոտորածների մասին՝ ոչ մի խոսք: Ավելին, իր հայրենիքի
Արևմտահայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի արդարացի
պահանջը բրոշյուրի հեղինակները որակում էին որպես
«ոտնձգություն թուրքական վիլայեթների նկատմամբ»²:

¹ Արխիվում պահպանվում է բրոշյուրի պատճենն այն օրինակի, որը հոդաբանին նվիրել էր Ս. Օրդյոնիկովին
տեխ. ՀՀ ՀԱԳԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 317, ք. 1-9)

² ՀՀ ՀԱԳԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 317, ք. 4

³ Նույն տեղում

Այնուհետև ասված էր, որ միմյանց կոտորող և իրենց ժողովուրդներին այդ կոտորածների մեջ ներքաշած երկու կուսակցությունները՝ Դաշնակցությունն ու Մոսավաթը, Հայաստանում և Ադրբեջանում իրենց իշխանությունը կորցնելուց հետո, «մի կողմ նետելով ազգային հին հակասությունները», միավորվել են և համատեղ պայքար են մղում բանվորների ու գյուղացիների իշխանության՝ խորհրդների դեմ: Ըստ որում, որպես դաշնակ-մոսավաթ համերաշխության տիպիկ օրինակ՝ բերվում էր Ջանգեզուրը, որտեղ «խմբվել են երկու ազգերի շովինիստները» և միասնաբար պատնեշ են կանգնեցրել խորհրդային իշխանության դեմ: Ահա թե ինչու «զանգեզուրյան հակահեղափոխությունը» Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորների համար ներկայումս հանդիսանում և ապագայում էլ կհանդիսանա մշտական փորձանքի ու դժբախտության աղբյուր: Թաքնվելով Ջանգեզուրում և աջակցություն ստանալով պարսկական ավագանիներից, դաշնակցական-մոսավաթական հակահեղափոխությունը նորից փորձում է հարվածներ հասցնել խորհրդային իշխանությանը: Ուստի Ջանգեզուրը պետք է վնասագերծվի, Ջանգեզուրը պետք է դառնա խորհրդային»

Բրդյուրի վերջին «Էործող զորքի և ջոկատների վարքագիծը» ենթավերնագրի տակ, 21 կետերում ձևակերպված էին առաջիկա ռազմական գործողությունների ընթացքում կարմիրբանակայինների և հրամանատարների պահվածքի կանոնները:

Նշված էր, որ ռազմական գործողությունների ժամանակ պետք է խստորեն հաշվի առնել հայի և մուսուլմանի հոգեբանությունը, որոնք դաստիարակված են ազգային փոխադարձ բռնամանքի և ատելության մթնոլորտում, թշնամություն, որին «ամսիջապես պետք է տալ դասակարգային պայքարի բնույթը»:

Կոչվում էր, հրամանատարը և զինվորական կոմիսարը գործողությանը նրախանգում էին Ջանգեզուրում մղվելից մարտա- նքստ գործողությունների ընթացքում հավասար վերաբերմունք դրսևորելու հայերի և մուսուլմանների նկատմամբ, մեկին հետադարձաբար մյուսի հաշվին, հանդես չբերել համակուռսե ու հակադրական (թեև բրդյուրյան այդ համակարգըն արդեն հանդես էր բերում ռազմա- «հեղափոխական» մուսուլմանների), քանի որ «սոցիալականությունը, նպատակներն ու խնդիրները նույնն են համարվում նրանց ազգային պատկանելությունից» (հարմիր բանակի ծառայողները, հասցնում էր, են հայդե տերական սովորույթները և ծնունդը, որոնցից հետևաբար կանանց անհետնվելությունն էր սպորտառ լինանալու հետևանք բանվորների և գյուղացիների լինանալը լինող հայդե հայդե ազգայնությունը գյուղացիությանը պոլի

տալու համար չպետք է կողոպտել զանազան քրջեր ու լսւրեր, գորգեր ու վարդեր, չներխուծել այն տները, որտեղ խաղաղ բնակիչներ են. փախսածների ողջ ունեցվածքը հանձնվում է տեղական իշխանությանը. ցույց տալ մեծահոգություն նրանց նկատմամբ, ովքեր գենքը վայր են դրել և հանձնվել. ինքնուրույն գործող ամեն մի զինվորական միավորի մեջ ունենալ իրենց շրջապատում փոխադարձ հարգանք վայելող երկու ներկայացուցիչ՝ մեկը հայ, մյուսը՝ մուսուլման, երկուսն էլ անպայման չքավորների միջավայրից. խորհրդային զորքերի կողմից առաջ բերած բոլոր հակադրությունները և թյուրիմացությունները կամ ազգային տարաձայնությունների հողի վրա առաջ եկած ընդհարումներն անմիջապես տեղում քննել հանձնաժողովի կողմից. որի մեջ պետք է լինեն գնդի կոմիսարը և վերոհիշյալ երկու ներկայացուցիչները. նոր գրաված ամեն գյուղում հաստատել հեղափոխական ամուր կարգ, նշանակել հեղափոխական կոմիտե, որի կազմում անպայման ունենալ կուսակցական կազմակերպությունից և չքավորագույն գյուղացիությունից ներկայացուցիչներ¹:

Բրոշյուրի մեջ նաև հանձնարարականներ կային կորպուսի պարենային կազմակերպություններին, որոնք պարտավոր էին իրենց գործողություններում առաջնորդվել «Աղյուսթանի Սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետության սահմաններում գործող ընդհանուր դրույթներով», մթերող կազմակերպություններին, որոնց գործողությունները «ոչ մի դեպքում չպետք է անդրադառնային աշխատավորների կենսամակարդակի վրա, գյուղացիներից վերցրած պարենամթերքի դիմաց վճարումը անպայման պիտի կատարվեր կանխիկ՝ ամեն կերպ խուսափելով ստացական-անդորրագրերով պարեն մթերելը: Խստորեն պատվիրված էր՝ միայն ծայրահեղ դեպքում դիմել գյուղացիների տրանսպորտային միջոցների հարկադրական օգտագործման. գրաված վայրերում բնակչությունն անմիջապես չզինաթափել՝ դա թողնելով ապագային, ոչ մի առիթով սնունդ չտալ կրոնական-շովինիստական հակահեղափոխական քարոզչությանը. սկզբնական շրջանում զգուշորեն շրջանցելով կրոնական և ազգային բնույթի հարցերը, լիովին նվիրվել զանգվածներին անմիջականորեն խորհրդային շինարարության մեջ ներգրավելու գործին:

Այնուհետև Տոդորսկին և Սվիրիդովը կորպուսի գորամասերին տեղյակ էին պահում, որ Ջանգեզուրի ռազմական գործողության քաղաքական կողմը և այդտեղից բխող իրավական պատասխանատվությունը լոկնում է գորախմբի հրամանատարության վրա, առանց որի գորախմբի մեջ մտնող մարմիններից ոչ մեկը չի դիմում ինքնագլուխ գործողությունների, «իր աշխատանքը անպայման

¹ ՀՀ ՀԱԿԳԿՊԼ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 717, ք. 78.

համաձայնեցնում է սույն դիրեկտիվում նշված վարքի կանոնների հետ»¹։

1921թ. հուլիսի 1-ին բանակատեղում՝ Հագարո գետի ափին, կայացավ խորհրդային զորախմբի հրամանատարության և բանակի հետ եկած Ջանգեզուրի կոմունիստական ջոկատի ղեկավարների համատեղ խորհրդակցություն։ Ջոկատի կազմում հարձակման նախօրյակին հաշվվում էր ավելի քան 170 մարդ։ Խորհրդակցությունը որոշում ընդունեց, որ ջոկատը ամենակտիվ գործողություններով օժանդակելու է կարմիր բանակի զորամասերին։ Խորհրդակցությունից հետո, ընդունված ոլորշման համապատասխան, տեղանքին ու բնակչությանը քաջածանոթ պարտիզաններից ոմանք անջատվեցին ջոկատից և ընդգրկվեցին առանձին զորամասերի մեջ՝ ստանձնելով ուղեկցողի դեր։

Հուլիսի 2-ի առավոտյան Նժդեհի կառավարությունը Նրևան է ուղարկում մի հեռախոսագիր, ուր խորհրդային խմբավորման հրամանատարությանը պաշտոնապես հայտնում է դիմադրությունը դադարեցնելու մասին։ «Լեռնահայաստանը, - ասված էր այդ գրության մեջ, - դադարեցնելով պատերազմական գործողությունները, հավատում է, որ Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմը կկատարի իր Ջանգեզուրի իշխանությանն ուղղված հայտարարության մեջ արված բոլոր խոստումները»²։ Հեռախոսագրի բովանդակությունը Նրևանից անմիջապես հաղորդվում է Մոսկվա և Անդրկովկասյան կարմիր բանակների շտաբին՝ այն ուղեկցելով հետևյալ տեղեկությամբ. «Թշնամին առանց դիմադրության իր ուժերը քաշում է դեպի հարավ, դեպի պարսկական սահմանագլուխը։ Այս անգամ հավանական ենք համարում սպիտակ Ջանգեզուրի խորհրդայնացումը»³։

Նախապես իշխանությունը հանձնելով տեղացիներից կազմված մի մարմնի կառավարությունը Գորիսից անցնում է Տաթև։ Հուլիսի 2-ի առավոտյան Նժդեհը բարձրանում է Մոաբլրի սարահարթը, ապա այնտեղից ինքն էլ 1. անցնում Տաթև։

Նույն օրը ուշ երեկոյան, Լեռնահայաստանի կառավարությունը Գ. Նժդեհի մասնակցությամբ Տաթևում խորհրդակցության է հավաքվում։ Նժդեհը հայտարարում է, որ կառավարությունը պետք է փոխադրվի Հանքեր, և քանի որ Վափանը, ի տարբերություն Միսիանի և Գորիսի, ամուր է, ուստի ինքը այնտեղ շարունակելու է ղեկավարել անողոք կռիվը թշնամու դեմ։

1921թ. հուլիսի 2-ի լուսաղեմին Կովկասյան առանձին բանակի Վարաբադ-Ջանգեզուրյան առաջին կորպուսի զորամասերը անցան հարձակման։ Խմբավորումը կենտրոնից հարվածել սկսեց Տեղ

ՀՀ ՀԱԿԳԵՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 317, ք. 8-9

1. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 133

ՀՀ ՀԱԿԳԵՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 316, ք. 1

գյուղի վրա, ձախ թևից Կոռնիժոր, աջ թևից՝ Խնածախ-Խոզնավար գյուղերի ուղղությամբ:

Կենտրոնով հարձակվելով՝ կարմիր բանակի զորքերի գլխավոր ուժերը Վոյցեխովսկու հրամանատարությամբ հենց սահմանագլխին հանդիպեցին ուղեկալ զինվորների ուժեղ կրակին. որոնք, նախապես տեղյակ լինելով, սպասում էին խորհրդային զորքերի գրոհին: Կարմիրբանակայինները գործի դրեցին թնդանոթները: Ջանգեգուրգիների դիրքերը հրետակոծելուց հետո բոլշևիկյան զորամասերը, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, մտան Տեղ գյուղը: Ջանգեգուրյան մի քանի ջոկատներ այդ հատվածից կարողացան հեռանալ և բարձրանալ Սև լճի կողմերը՝ միանալով այնտեղ դիրքավորված յուրայիններին:

Ձախից 107-րդ հեծյալ կարմիր զնդի զորամասերը համարյա առանց դիմադրության գրավեցին Կոռնիժոր գյուղը, ապա, առաջ շարժվելով, ճանապարհին միացան կենտրոնի զորքերին: Կանգ չառնելով՝ նրանք համատեղ գրոհով սրընթաց մտան Քարաշեն և Խնձորեսկ գյուղերը:

Ջանգեգուրյան ուժերի մի մասը թեքվեց դեպի ձախ և Մաղանցուղ գյուղի ուղղությամբ իջավ Վարարակ գետի նեղ հովիտը:

Ջանգեգուրյան ուժերի մյուս մասը Քարաշեն-Խնձորեսկ հատվածից շարունակեց անկանոն նահանջել Գորիս քաղաքի ուղղությամբ: Հետապնդելով նրանց կորպուսի զորամասերը երեկոյան դեմ դուրս եկան քաղաքի արևելյան բարձունքները:

Ռազմաճակատի ձախ մասում՝ Խոզնավար - Խնածախ - Քաչալդաղ ուղղությամբ հարձակում սկսեց կորպուսի 246-րդ գունդը՝ Չալաբովի (Չալաբյան) հրամանատարությամբ: Այս գծի վրա, հատկապես Քաչալդաղ սարից մինչև Չալ Բորան սարն ընկած հատվածը, զանգեգուրցիները նախապես ամրացրել էին, քանդել խրամատներ, պատրաստել դիրքեր: Մեկ օր առաջ զանգեգուրյան զորքերի հրամանատարությունը, Տեղ գյուղի հատվածից հանելով, այստեղ էլ ուղարկել մի քանի ջոկատ՝ այս գծի պաշտպանությունը ուժեղացնելու համար: Կատաղի կռիվ սկսվեց: Շարքից դուրս եկավ երկու կողմերի լեռնային հրետանին: Արյունահեղ մարտում զանգեգուրյան պաշտպանները մեծ թվով զոհեր տվեցին: Սպանվածների և վիրավորների թիվը փոքր չէր նաև խորհրդային զնդի անձնակազմից:

Հանդիպելով հերոսական դիմադրության՝ Չալաբովի գունդը կեսօրվա կողմ ստիպված էր նահանջել ելման դիրքերը՝ Քուրդիստանի Սուլթանաբենդ գյուղը: Այստեղ կարգի բերելով շարքերի և նոր համալրում ստանալով՝ նույն օրվա՝ հուլիսի 2-ի երեկոյան գունդը նորից հարձակման անցավ: Ջորամասին օգնության եկան Ջանգեգուրի կոմունիստներից կազմված ջոկատի

անդամները: Թափանցելով զանգեգուրցի պաշտպանների թիկունքը՝ կոմունիստ քարոզիչները կոպողներին համոզում էին, որ հակառակ կողմերի ուժերը խիստ անհավասար են, ավելի ճիշտ՝ խորհրդային ուժերը քառապատիկ-հնգապատիկ շատ են, ուստի միանգամայն անիմաստ է հետագա դիմադրությունը, որ պետք է դադարեցնել այն և զենքը ցած դնել, քանի որ Չանգեգուր եկող կարմիր բանակի զորքերը ոչ թե նվաճողներ, այլ ազատարարներ են: Զինված գյուղացիները, սակայն, չէին հավատում՝ ասելով, որ «ազատարարները» գալիս են Ադրբեջանի կողմից, և իրենք մահը գերադասում են այնտեղից եկող «ազատությունից»: Բոլշևիկ քարոզիչները պատասխանում էին, որ չնայած խորհրդային զորամասերը գալիս են Ադրբեջանի կողմից, բայց այս անգամ նրանց շարքերում թուրքական ուժեր և «բոլշևիկ-կապինավորներ» չկան:

Կրկին հարձակման անցած Չալաբովի գունդը համառ կռիվներում Չալ Բորանի և Քաչալդաղի բարձունքների վրա պարտության մատնեց զանգեգուրյան գյուղացիական ջոկատներին:

Ուշ երեկոյան գնդի զորամասերը գրավեցին Խնածախ, Բայանդուր և Խոզմավար գյուղերը: Չանգեգուրյան պարտված ուժերի մի մասը անկանոն նահանջեց Գորիս քաղաքի ուղղությամբ, իսկ զինված գյուղացիները գիշերվա ընթացքում տարբեր ճանապարհներով սարերից իջան և գրվեցին իրենց գյուղերում: Հուլիսի 2-ի երեկոյան խորհրդային զորքերի Ղարաբաղ-Չանգեգուրյան խմբավորման գլխավոր ուժերը, կոմունիստական ջոկատի անդամների հետ միասին իջնելով Վարալակ գետի հովիտը, մտան Լեռնահայաստանի կենտրոն Գորիս քաղաքը: Նժդեհի Լոռնապահ զորամասերը թողեցին քաղաքը և, տարբեր ուղիներով հավաքվելով Որոտան գետի կիրճում, ուղղություն վերցրին դեպի Ղափան:

Ինչպես արդեն ասվեց, նույն օրը՝ հուլիսի 2-ին, կարմիր բանակի Սրեանյան խմբավորման ուժերը Գորիսի շրջանի Տոաբրի սարահարթից Լեռնահայաստանի կենտրոնի վրա հարձակում էին սկսել նրա արևմուտքից: Ա.Տողոթսկու կորպուսի զորամասերի կողմից քաղաքը գրավելուց երկու ժամ հետո Գորիս մտավ նաև Սրեանյան խմբավորման հայկական հեծյալ գունդը:

Այսպիսով, կարմիր բանակի զորքերի երկու խմբավորումները՝ Ղարաբաղ-Չանգեգուրյանը և Սրեանյանը, միացան:

Գորիսում Կովկասյան առաջին կորպուսի և Սրեանյան խմբավորման զորամասերի միանալուց հետո վերջինիս զորամասերը, բացառությամբ Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի, անցան Ա.Տողոթսկու հրամանատարության տակ և սկսեցին գործել նրա զորամասերի հետ համատեղ:

Գլխերևելով Գորիսում՝ հաջորդ օրվա հուլիսի լույս 3-ի վաղ առավոտյան կորպուսի 245-րդ գունդն առաջ շարժվելով գրավեց Գորիս-Ղափան խճուղու աջ լեռնայանցին ընկած Քարահունջ գյուղը և ամրացավ այնտեղ։ Մյուս՝ 370-րդ գունդը նույն խճուղով շարժվեց հարավ և, անցնելով «Ճակեր» կոչվող վայրը, իջավ Որոտան գետի կիրճը՝ ամրանալով Էյվազլար գյուղի շրջակայքում։ Ձանգեզուրյան պարտված ուժերի մնացորդները թրաս կոչվող լեռնայանցների վրայով անցնող խճուղով բարձրացան Մազմազակի սարահարթը և, առանց կանգ առնելու, մահանջեցին Չայ-Ձամի գետի ուղղությամբ։

Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ զնդերը կորպուսի հրամանատարության կարգադրության տակ չէին անցել այն պատճառով, որ Սիսիանի շրջանում ռազմական գործողությունները ավարտելուց հետո դրանք ոչ թե գնացել էին Գորիս քաղաքի ուղղությամբ, այլ Դարաբաս և Յաջի գյուղերը գրավելուց հետո հարձակումը շարունակում էին Գորիսի շրջանի Հալիծոր-Տաթև հատվածում։ Հուլիսի 4-ին բոլշևիկյան ուժերը, առանց դիմադրության հանդիպելու, մտան Տաթև Հալիծորից բաժանող ձորերը, ուր տեղացիներից կազմված վաշտերը ցրվեցին, և զինվորներն անցան իրենց գյուղերը¹։ Նժդեհն իր կառավարության հետ քաշվեց Ղափան։ Նույն օրը՝ կարճատև ընդհարումից հետո, 4-րդ հրաձգային և 1-ին հեծյալ զնդերը մտան Տաթև։ Հաջորդ օրը այդ նույն զնդերի զորամասերը գրավեցին Գորիսի շրջանի Սևարանց, Տանձատափ և Մալդաշ գյուղերը։ Դուրս գալով Մալդաշ-Բարձրավան գծի վրա ընկած տարածքը և գրավելով Բարձրավան գյուղը՝ հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ զնդերը կապ հաստատեցին թրասի լեռնայանցերով Մազմազակ-Չայ Ձամի հատված դուրս եկած Կովկասյան կորպուսի 372-րդ և 240-րդ զնդերի հետ։ Բուն Ձանգեզուրը (Գորիսի շրջանը) լիովին գրավված էր։

Ձանգեզուր մտած կարմիր բանակի զինվորները և հատկապես զորքի հետ եկած և ընդհատակից դուրս եկած տեղի բոլշևիկները, վրեժխնդրությամբ լի, անօրինական բռնություններ և հաշվեհարդարներ սկսեցին զավառի պաշտպանությանը մասնակցած կամ Լեռնահայաստանի իշխանություններին համակրած անձանց նկատմամբ։ Վրեժխնդրության զոհ գնացին նորանոր կյանքեր։ Վերակենդանանում ու կրկնվում էր ուղիղ մեկ տարի առաջ տեղի ունեցած մղձավանջը։

Հարձակվողների կողմից տեղի բնակիչների նկատմամբ բռնությունները, վրեժխնդրությունն ու հաշվեհարդարները կանխելու նպատակով 1921թ. հուլիսի 3-ի հրամանով Ալ.Մյասնիկյանը, որպես Հայաստանի Հանրապետության ռազմական

¹ Գ. Նժդեհի, Ալատ Միրնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (76), էջ 133։

գործերի ժողկոմ և Կովկասյան առանձին բանակի Ռազմհեղկոմի անդամ, ողջերթի խոսքերով դիմեց Ջանգեզուրում կռվող խորհրդային զորամասերին՝ Նշելով կարմիր բանակի նպատակների մասին՝ նա կռվող ռազմիկներին կոչ էր անում մարտնչել անձնավիրաբար, բայց միաժամանակ խոր մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերել Ջանգեզուրի բնակիչների նկատմամբ։ Կարմիրբանակային մարտիկին հաղթական ավարտ մաղբելով՝ Մյասնիկյանն ասում էր. «Ջանգեզուրի գյուղացին քո եղբայրն է և քո դաշնակիցը, ուշադիր և զգայուն եղի՛ր նրա նկատմամբ։ Հարգի՛ր տեղական բնակչության անձը, բնակարանը, գույքը և իրավունքները։ Հիշի՛ր, որ կարմիր բանակն իր հետ բերում է ազատություն, բարեկեցություն և կուլտուրա։ Նա այդ բանն ապացուցել է իր փայլուն գործերով և հաստատել իր բազմաթիվ մարտիկների արյունով։ Ամեն տեղ կարգ ու կանոն հաստատիր։ Օգնի՛ր գյուղացուն, և նա էլ քեզ կօգնի։ Ապացուցի՛ր նրան, որ դու աշխատավոր ժողովրդի զավակ ես, նրա իրավունքների ու շահերի պաշտպանը»¹։

Ապա հիշեցնելով, որ առջևում դեռ մարտեր են սպասվում, Ալ. Մյասնիկյանը կարմիրբանակային ռազմիկին պատվիրում էր. «Իմացի՛ր, որ դու գործելու ես լեռնոտ վայրերում։ Դեսուդեն մի՛ ընկիր, ուժերդ մի ցրիր։ Կապ պահպանի՛ր։ Ջգուշության՝ շարժվիր։ Մի՛ չտապիր և մի՛ հրապուրվիր։ Բայց մի էլ հապաղիր, հույս մի դիր «յաբախտի» վրա։ Գործիր համառորեն, վստահորեն և վարպետորեն, և այն ժամանակ գործը հաստատ կլինի։ Կապ պահպանիր թիկունքի հետ։ Ամրացրու թիկունքը։ Ամուր և առողջ թիկունքը երաշխիք է այն բոլոր վտանգներից ու անակնկալներից, որոնք ամեն թույլ կարող են սպառնալ բանակին։ Մի՛ զանգատվիր արշավի դժվարություններից։ Ոչ մի գործ. առավել ևս այսպիսի դժվար գործը, որին դու ձեռնարկել ես հանուն Ջանգեզուրի ազատագրման, հեշտությամբ չի հաջողվում։ Եղիր համբերատար ու արի, իսկ մնացածն ինքն իրեն կլինի։ Երկիրը կաջակցի քեզ, իսկ ժողովուրդն ու ապագա սերունդը կփառաբանեն քեզ ու քո մեծ սխրագործությունը»²։

Հուլիսի 4-ին Նժդեհը հասնում է Հանքեր և նույն օրը հրավիրում կառավարության անդամների խորհրդակցություն։ Այստեղ նա նորից հայտարարում է, որ անհանգստանալու հարկ չկա, որ Ղափանում ինքը ջարդ է տալու թշնամուն, ուստի Հանքերից հեռանալու մասին խոսք անգամ լինել չի կարող։ Այնուամենայնիվ,

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում։ Փաստարկերի ու նյութերի ժողովածուի» մեջ Մյասնիկյանի այդ հրամանը թվագրված է հուլիսի 3-ով (էջ 542), իսկ արխիվային փաստաթղթերում բնագրված է հուլիսի 1-ով (տե՛ս ՀՀ ՀՊԿԳՎՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 316, ք. 3)։

² ՀՀ ՀՊԿԳՎՊԱ, ֆ. 4004, գ. 3, գ. 33, ք. 1։

³ Նույն տեղում

խորհրդակցության մասնակիցներն անհանգստություն են հայտնում Նրևանից, պետական զանձարանից բերած դրամների և մյուս արժեքների ապահովության առթիվ: Ի վերջո Նժդեհը համաձայնում է եղած տարադրամը շտապ ուղարկել Մեղրի: Որոշվում է նաև Մեղրի հասցվելիք դրամներից 5 միլիարդ ռուբլի հայկական նոր դրամներով թաղել հողում, իսկ մնացածը՝ 100 միլիոն հայկական ռուբլին, սովետական 120 միլիոն ռուբլին և եղած ոսկի «տարադրամը» վերցնել՝ հոգալու համար գաղթականության կարիքները: Դրամների փոխադրության և այն տնօրինելու համար ստեղծվում է մի հանձնախումբ՝ Համբարձում Տերտեղյան, Սերգեյ Մելիք-Յուլյան և դափանցի Սամսոն Մելիք-Փարսաղանյան կազմով:

Կառավարության անդամների խորհրդակցության ավարտին Նժդեհը, վստահելի գործիչների մի նեղ կազմով, վճռում է Կապարգողթի տարբեր վայրերում թաքցնել զենքի և զինամթերքի մի մասը. չէ՞ որ այդ պահին նա չէր բացառում, որ եթե կարմիր բանակի զորքերը գրավեն Դափանը և Մեղրին, ապա ինքն իր զինակիցներով կրկին բարձրանալու է լեռները և շարունակելու է կռիվը: Ընդամենը երկու օրում թաքցվեց հետևյալ զենք-զինամթերքը. Կատարի գործարանների շրջանում, Գյուտկում գյուղի մերձակա անտառում՝ 10 փութ դինամիտ, 4 գնդացիր, 6 արկղ ձեռնառումք, երեքգծանի 50 հրացան՝ 250.000 փամփուշտով: Այդ զինապահեստի պաշտպանությունը հանձնարարվեց գյուտկումցիներ Գերասիմ Աթաջանյանին (որը որոշել էր ոչ մի պարագայում չթողնել հայրենի եզերքը), Արսեն Գազյանին, վաշտապետ Թևանին (արխիվային փաստաթղթերում նաև՝ Հարություն). Ճակատենի անտառում՝ 10 արկղ դինամիտ, 300.000 փամփուշտ, 5 արկղ ձեռնառումք, լեռնային հրանոթի 500 արկ: Այդ ամենի պաշտպանությունը հանձնվեց Գերասիմ Աթաջանյանին, Խաչատուրին (արխիվային փաստաթղթերում նաև Արշակ), Կատարի գործարանների նախկին պարետ Արմենակ Դավիդյանին և նրա եղբորը՝ Դավթին. Վաչագան գյուղից ոչ հեռու, Խուստուպի ստորոտում գտնվող վանքի ավերակներում՝ լեռնային հրանոթի երկու փակաղակ, 700 արկ, 500.000 փամփուշտ, 5 արկղ դինամիտ և 4 գնդացիր, որոնց հսկողությունը դրվեց Գերասիմ Աթաջանյանի, Կարապետ Նուրիջանյանի և Նավասարդյանի վրա. Բեխ գյուղում՝ 400.000 փամփուշտ, 10 արկղ դինամիտ, 5 արկղ ձեռնառումք և այդ ամենի պատասխանատվությունը դրվեց Սամսոն Մելիք-Փարսաղանյանի և Դարդ Դազի Արշակի վրա. Գնդեվազի շրջանում, Կալեբ գյուղի կիրճում՝ 2 լեռնային հրանոթ՝ 150 արկով և 4 գնդացիր, որոնց տեղը հայտնի էր միայն նույն գյուղացի Աղաբեկի

Մ. Լրսպեան, Կուսակցի ուղիներով: Դիպեր, դիմքեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 181-182:

տողա Հարությունին և գնդապետ Օհանջանյանին. Գուդեմնիս գյուղում՝ 2 գնդացի, որոնց հսկողությունը դրվեց վաշտապետ Նզեկյանի վրա. Մեղրի գյուղում՝ 4 գնդացի՝ 25.000 փամփուշտով, որոնց հսկողությունը դրվեց Խաչիկ Դանիելյանի, Դավիթ Վաչյանի, վաշտապետ Ազատի, Մեղրի գյուղի պարետ Գինոսի վրա. Շիվամիձորի կիրճում՝ 2 գնդացի՝ 10.000 փամփուշտով, որոնց պահպանման պատասխանատուներն էին պորուչիկ Ադաբեկը և վաշտապետ Մկրտիչը¹:

Հուլիսի 5-ին Նժդեհի մասնակցությամբ Հանքերում տեղի է ունենում Դափանի շրջանի ներկայացուցիչների և ճակատների պետերի ժողով: Թեև Նժդեհը ժողովի սկզբում հույս ուներ, որ Դափանը դիմադրելու է, բայց նրա ընթացքը հակառակը ցույց տվեց: Ժողովականների ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ պետք է ընդունել խորհրդայնացումը, քանի որ վերահաս սովը կարող է կործանարար լինել: «Գուցե բոլշևիկները խրատված լինեն և չկրկնեն մոտիկ անցյալի իրենց տխուր արարքները, - մտածում էին նրանք: - Թաթարական Բաքուն չէ, այլ հայկական Երևանը, որի հետ այս անգամ պիտի գործ ունենանք»²: Բայց անմիջապես կանգնում էր ճակատագրական հարցը. իսկ եթե բոլշևիկները չկատարեն իրենց խոստումը և Սյունիքը կցնեն Ադրբեջանի՞ն: «Այդ դեպքում ո՞րն է լինելու մեր անելիքը», - այս հարցով ժողովականները միաբերան հարցնում էին և պատասխան էին ուզում Նժդեհից: Պատասխանն այս էր. «Եթե Երևանն էլ այդպես վարվեց, դաշտային աշխատանքներն ավարտելուց հետո վերստին կբարձրանաք լեռները, ուր կգտնեք ինձ: Սյունիքը, ցանկության դեպքում, միշտ էլ կարող է իրեն անկախ հռչակել»³:

Ժողովը որոշում է բոլշևիկյան ուժերին տեղի տալ առանց կռվի և ցրվում է:

Ժողովից անմիջապես հետո Հանքերում տեղի է ունենում ՀՀ կառավարության վերջին նիստը, ուր որոշվում է թողնել Դափանը և անցնել Մեղրի:

Դափանում գտնվող 1000-ի չափ զերիները, որոնց 95%-ը հայեր էին, տեղեկանալով, որ որոշված է շրջանը հայ բոլշևիկներին հանձնել առանց դիմադրության, հավաքվում են շտաբի առջև, որպեսզի իմանան, թե ինչ է սպասվում իրենց, և Նժդեհից լսեն նրա վերջին պատվիրանը: Սպարապետը գալիս է: Տեղի է ունենում հարց ու պատասխան: Նժդեհն ասում է, որ ինքը հույս ունի, որ երևանյան ուժերը չեն դիմելու բռնությունների, քանի որ, վերջապես, նրանք էլ

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 71-72: Ջեների և զինամթերքի պահպանության պատասխանատու անձանցից ոմանք մի քանի օր հետո անցան Իրան (Սամսոն Մկիթ-Փայասդանյանը, պորուչիկ Սեդրեկը. Նավասարդյանը, Էներասիմ Արաչանյանը, որը մեկ ամիս չանցած վերադարձավ Կապարգողը), իսկ մյուսները, այն բանից հետո, երբ ՉԽԿԿԼ-ն 1922 թ. բացահայտեց զինապահեստներ և դրանց պահպանման պատասխանատուներին, ձերբակալվեցին և գնդակահարվեցին:

² Դ. Նժդեհ, Ազատ Միմիկ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 133:

³ Նույն տեղում

հայ են: Նա ասում է, որ ամեն մի հայ մարդ պիտի հպարտ լինի, որ ինքը հայ է. Եվ դա «սրբազան խոսքեր» պիտի լինեն: Նժդեհը պատգամում է. «...Կրկնեք ամեն օր, ամեն ժամ և ամեն տեղ կրկնեք հպարտությամբ՝ մենք էլ հայ ենք: Եթե Հայաստանի նոր տերերը ձեզ ասեն էլ՝ էլ մի՛ աղոթիր, ես ասում եմ՝ ձեր նոր աղոթքը թույլ լինի - մենք էլ հայ ենք»¹:

Գերիների միաբերան պատասխանն է լինում. «Հայ ենք և պիտի մնանք հայ, պարուն Սպարապետ»²:

Չանգեզուրում կռվող կարմիր բանակի հիմնական ուժերը 1921թ. հուլիսի 5-ին գտնվում էին Որոտան գետից աջ ընկած տալարձքներում: Նույն օրը հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերը Կովկասյան կորպուսի 372-րդ և 240-րդ գնդերի հետ համատեղ մարտեր ծավալեցին Ղափանի շրջանը գրավելու համար: Բարգուշատ լեռնաշղթայի լանջերով զորամասերը առաջ շարժվեցին և ամրացան նրա բարձունքներում՝ Օքյուզարաքից հարավ ընկած Գյազբեյ - Ինջաբեյ - Կարմրաքար գծով: Փոքր դադար առնելուց հետո այդ զորքերը պետք է հարձակում գործեին Ղափանի շրջանային կենտրոնի՝ Հանքերի վրա:

Ռազմաճակատի ձախ հատվածով առաջ շարժվեց Կովկասյան կորպուսի մյուս՝ 108-րդ գունդը: Այդ զորամասը խնդիր ուներ Էյվազլար-Շուռնուխ ուղիղ գծով հետապնդել զանգեզուրյան նահանջող զորամասերին, գրոհով գրավել Ջեյվա գյուղը, ապա թեքվել աջ, Արծվանիկ - Սևքար-Բարաբաթում գծով փակել նրանց նահանջի ճանապարհը և օղակի մեջ առնել:

Բայց նախապես մշակված այդ օպերատիվ պլանը խախտվեց: Ինչպես նկատում է Ս. Սողոմոնյանը, գնդի հրամանատարությունը թույլ տվեց տակտիկական սխալ և ընտրեց առաջխաղացման ոչ լավագույն տարբերակ: Էյվազլար գյուղից թեքվելով ձախ՝ գնդի զորամասերը մտան Աղլբեջանի Կուբաթլիի շրջանը և ամրացան Ղափանի շրջանին սահմանակից Դեմիրչի և Դոնդառլու գյուղերում: Դա զգալի ժամանակ խլեց, որը բացասաբար անդրադարձավ գնդի հետագա գործողությունների վրա, միաժամանակ նպաստավոր եղավ նահանջող զանգեզուրյան ջոկատների համար. նրանք դադար առնելու և շարքերը կարգի բերելու հնարավորություն ստացան:

Հուլիսի 5-ին Կուբաթլիի տարածքից 108-րդ գնդի զորամասերը հարձակվեցին և գրավեցին Ղափանի շրջանի Ջեյվա և Տանձավեր գյուղերը, ապա առանց կանգնելու զնացին Կադնուտ, Եղվարդ, Ագարակ գյուղերի ուղղությամբ: Գունդը հնարավորություն ուներ արևելյան կողմից հարվածել և գրավել Ղափանի շրջանային կենտրոնը:

Բայց այդտեղ էլ երկրորդ տակտիկական սխալը թույլ տրվեց,

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 133:

² Նույն տեղում:

որից կարողացան օգտվել զանգեգորյան մահանջող զորամասերը. կորպուսի հրամանատարությունը իր բոլոր զորամասերին չորսօրյա հանգիստ տվեց:

Այդ դադարի ժամանակ Նժդեհի ջոկատներին հետապնդում էին միայն հայկական 4-րդ հրաձգային և 1-ին հեծյալ գնդերը: Թեև չորս օրվա փոխաբեն կորպուսի հանգիստը մեկ-երկու օր տևեց, բայց դա էլ բավական էր, որպեսզի Նժդեհը կարողանար այդ հատվածի իր ուժերը տեղափոխել Հանքերի շրջանը:

108-րդ ռուսական գունդը հուլիսի 6-ի կեսօրին հարձակման անցավ և նույն օրը երեկոյան գրավեց Եղվարդ, Ագարակ, Խղրանց, Ուժանիս գյուղերը, ապա, նորից առաջ անցնելով, հարմար դիրքեր գրավեց Սուսանա սարայանջում:

Հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի հարձակման ուղղությամբ կանգնած Նժդեհի զորամասերը ձգտում էին ամրանալ Ինջաբեյի և Կարմրաքարի բնական ամրություններում: Բայց այդ բանը նրանց չհաջողվեց: Հուլիսի 6-ին հայկական կարմիր բանակի զորամասերը և նրանց միացած Ղափանի բնակիչներից կազմված կոմունիստական ջոկատները հարձակման անցան Ինջաբեյում: Նահանջողները չկարողացան ամրանալ նոր դիրքերում: Խորհրդային զորքերը համարյա առանց դիմադրության գրավեցին Ղափանի Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Տորթնի (Անտառաշատ), Դոլուս, Խյաթաղ (Չորաստան), Առաջածոր, Նորաշենիկ, Շրվենանց գյուղերը և մոտեցան Հանքերին:

Հուլիսի 6-ի առավոտյան Նժդեհը կառավարությանը պատվիրում է անհապաղ հեռանալ Հանքերից, քանի որ ռազմաճակատները Ղափանում մերկացած են, հարևան Ագարակի գյուղացիները աղուհացով ընդունել են կարմիր բանակի զորքերին, և ուր որ է թշնամին կարող է խուժել Հանքերը:

Սկսվում է խուճապ: Կառավարությունը երկու ժամից հեռանում և դեպի Մեղրի: Նույն ուղղությամբ Հանքերից մեկնում է նաև Նժդեհը, բայց մեկնում է Ղափանի արևելյան ճակատ, քանի որ անհրաժեշտ էր գտնել մեկ օրով էլ պահել Հանքերը, որպեսզի ինքնացույցները կարողանան անցնել Մեղրի: Միաժամանակ դափանցի սուրիանդակները Ինջաբեյ են տանում Սպարապետի վերջին հրահանգը՝ «քաշվել ճակատներից և ցրվել գյուղերը»¹:

Ղափանի արևելյան ճակատից Նժդեհը և նրա ուղեկիցները ուղղություն վերցրին դեպի Մեղրի՝ բարձրանալով Խոստուպն ի վեր: Հենց այստեղ՝ Խոստուպի վրա, նա ստացավ մի գրություն, որ հուլիսի 2-ի ամսաթվով իրեն էր հղել Ատրպատականի հայոց առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ներսես Մելիք-Թանգյանը: Դրանից մեկ օր առաջ հուլիսի 1-ին սրբազանը Թավրիզից հեռագիր էր

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիրմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, բիվ 12 (36), էջ 133:

ուղարկել Երևան՝ Ալ.Մյասնիկյանին: Նժդեհին հանձնվեց նաև այլ հեռագրի պատճենը:

Մյասնիկյանին տված հեռագրով Ատրպատականի հայոց առաջնորդը նրան տեղյակ էր պահում, որ իր կողմից սուրհանդակ է ուղարկվել Նժդեհի մոտ՝ պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու և հաշտության բանակցություններ սկսելու առաջարկությամբ¹:

Ինչ վերաբերում է Նժդեհին հղած գրությանը, այնտեղ Մելիք-Թանգյանը, նշելով, որ ինքը միանգամայն հակառակ է «զենքի ուժով, արյան հեղեղներով և բռնությամբ խնդիրները լուծելու եղանակին», առաջարկում էր անվերապահորեն ընդունել բոլոր վեճերը խաղաղ միջոցներով լուծելու Հայաստանի կառավարության հայտարարությունը Լեռնահայաստանին, կնքել զինադադար և անհապաղ վերսկսել բանակցությունները, որոնք ընդհատվել էին Վայոց ձորի վերջին ընդհարումների պատճառով: «Հույս ունիմ,- վերջում գրում էր նա,- որ Լեռնահայաստանի կառավարությունն անտես չի անի իմ միջնորդությունը և հնարավորություն կտա իր ժողովրդին ամառային ցանքերը ժողովելու և դաշտային աշխատանքները անարգել կատարելու»²:

Ինչպես զինադադար հաստատելու, այնպես էլ բանակցությունները վերսկսելու մասին խոսելն ավելիով էր, որովհետև սրբնբազ առաջ շարժվող խորհրդային զորքերը այլևս չահագրգռված չէին որևէ գործ ունենալ Նժդեհի հետ: Արդեն բոլորին պարզ էր, որ բոլշևիկների համար այսուհետև ընդունելի էր միայն մեկ պայման՝ անվերապահ կապիտուլյացիա:

Այնուամենայնիվ, Նժդեհը որոշեց Հայաստանի կառավարության վերջին հայտարարությանը և Ատրպատականի հայոց առաջնորդի հաշտարար գրությանը տալ միասնական պատասխան: Հուլիսի 7-ին նա գրեց «Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին» ուղղված գրություն՝ որի մեջ շարադրեց իր նկատառումները Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական բարեփոխումների և Զանգեզուրի նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի կողմից վարվելիք ցանկալի քաղաքականության վերաբերյալ:

Հայաստանում կատարվելիք բարեփոխումների կապակցությամբ Նժդեհը շեշտում էր, որ հանրապետությունում պետք է ստեղծել քաղաքական այնպիսի մթնոլորտ և այնպիսի տնտեսական պայմաններ, որպեսզի «արյունաքամ եղած հայ աշխատավորությունը և նրա մտավորականությունը հաշտվեն Հայաստանում ստեղծված խորհրդային իրավակարգի հետ» և «նոր

¹ Դ.Ղեհ. Ազատ Միներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 134

² Նույն տեղում

³ Փաստաթղթի տակ դրված է «Դավանի Հանքեր, 1921, հուլիս 7»։ Գուգել իրոք այն գտվել է Հանքերում, բայց ակնհայտ է՝ որ ստորագրվել և փակվել է Մեղրիի ճանապարհին

ընդհարումներով չփորձեն ազատագրվել» իրենց պարտադրված կարգերից: Այդ նպատակով, ըստ Նժդեհի, անհրաժեշտ կլինեն:

Ա) Հարգել ու անձեռնմխելի համարել գյուղագիական և առհասարակ մանր սեփականությունը, հաստատել առևտրի ազատություն, լիովին վերացնել բռնագրավումները, ազատ զարգացման հնարավորություն ընձեռել կուպերացիային, հանրապետության ներսում կատարել ներքին վերաբնակություն: Բ) Նախկին բուրժահայերին տալ հողաբաժիններ: Գ) Ազգայնական բախումները վերացնելու նպատակով կատարել հայերի և թուրքերի տեղափոխություն Հայաստան և Ադրբեջան: Դ) Հաստատել անձի և բնակարանի անձեռնմխելիություն, հոշակել և իրագործել մամուլի, խոսքի ու ժողովների ազատություն: Ե) Վերացնել Արտակարգ հանձնաժողովները, պատասխանատվության ենթարկելու իրավունքը ամբողջովին թողնել դատարանին: Զ) Վերականգնել հայոց լեզվի պետական իրավունքը, նրա գործածությունը պարտադիր համարել պետական հիմնարկներում ու բանակում: Ը) Կազմակերպել հայկական առանձին բանակ՝ իր ազգային հրամանատարությամբ: աքսորավայրերից հայ սպայությանը վերադարձնել հայրենիք և նրան հնարավորություն տալ պաշտոնավարելու հայկական բանակում:

Ինչ վերաբերում է Զանգեզուրի նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի կողմից վարվելիք քաղաքականությանը, Նժդեհը զանկալի էր համարում. որ կառավարությունը, ելնելով Լեռնահայաստանի առանձնահատկություններից, այնտեղ հետապնդի հետևյալ նպատակները:

Ա) Լեռնահայաստանն իր մեջ ներառում է ամբողջ Զանգեզուրի գավառը: Լեռնային Ղարաբաղը, Վայոց ձորը և Գողթանը: Բ) Լեռնահայաստանը, լինելով մի վարչական միավոր և Հայաստանի անբաժան ինքնավար մասը, կառավարվում է իր ընտրովի կենտրոնական և տեղական իշխանությունների միջոցով ու ենթարկվում է Հայաստանի կենտրոնական կառավարությանը: Գ) Լեռնահայաստանը չի զինաթափվում, այլ ստանում է զենքի ու ռազմամթերքի նոր պաշար Հայաստանի կենտրոնական կառավարությունից: Լեռնահայաստանում կառմիր բանակ չի կազմակերպվում, այլ ընդունվում է ժողովրդական ընդհանուր զինման միջոցառչի համակարգը: Նրա զինված ուժերը չեն հանդիմանում երկրի սահմաններից: ղրաից ուժեր չեն բեկվում Լեռնահայաստան: Դ) Լեռնահայաստանի գյուղացիության սակավահողության պատճառով թուրք փախստականների վերադարձի նախքան վերջնականապես հանվում է օրակարգից, և լրված գյուղերը հասնում են մնացած սակավահող գյուղացիներին: Ե) Նորոգքը, վերականգնվող խնդիրը: հաշվվում է Լեռնահայաստանի իշխանության պտույտից: ըստ: այսին: քոչմեյները սաղ: են բալթյանում առկա: Զ)

Որպեսզի Լեոնահայաստանի աշխատավոր ժողովուրդը հաշտ լինի խորհրդային իշխանության հետ, ցանկալի է, որ Լեոնահայաստանի սահմաններում չերևան ու չգործեն երկրամասի բնակչության աչքում իրենց գործունեությանը արատավորված հայ կոմունիստները:

«Տեր դառնալ մի երկրի,- վերջում գրում էր Նժդեհը,- դեռ չի նշանակում հաղթել այդ երկիրը լցնող ժողովրդին և նրա ազատ ապրելու ուժեղ ցանկությամբ: Չեր առաջխաղացումը, Արարատյան գորամասի ծանոթ քայից հետո՝, կարելի է համարել ամեն ինչ, միայն ոչ ռազմական հաջողություն, հաղթություն: Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեոնահայաստանը: Որպեսզի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատեք բավարարել հայ գյուղացիության և նրա մտավորականության այդ արդար պահանջները»:

Հուլիսի 7-ին Կալերի և Մեղրու միջև Նժդեհը հանդիպում է Գեմվազի պատվիրակությանը, որը Ղափանի վրայով անցնում էր Գորիս՝ բոլշևիկներին հայտնելու Արևիքի «հպատակությունը», գուցե նաև «տեսնվելու խելքը գլխին և մի քիչ հայ մեկի հետ»:¹ Իջնելով ձիերից՝ Սպարապետը և նրա զինակիորդները տեղավորվում են ծառերի տակ. Մեղրի գետի ափին: Սկսվում է զրույց, և Նժդեհը որոշ հրահանգներ է տալիս Գորիս մեկնողներին: Նա հատկապես շեշտում է, որ պատվիրակության անդամները պետք է հայ բոլշևիկներին հասկացնեն, համոզեն, որ միևնույն չէ, թե որ խորհրդային հանրապետության անբաժան մասը պիտի կազմի մեր լեոնաշխարհը՝ Հայաստանի՝, թե Ադրբեջանի: «Նրանք պիտի նախագուշացնեին՝ ոչնչով չկրկնել տխուր անցյալը, մասնավորապես ժողովրդից չպահանջել և ոչ մի հատ գենք: Նրանք պիտի լուսաբանեին և պահանջեին խորհրդային իշխանության ներկայացրած իմ գրավոր պայմանների հարգումը»²:

Պատվիրակությունն ուղևորվում է դեպի Ղափան՝ Գորիս անցնելու համար, իսկ Նժդեհն իր զինակիցներով գնում է Մեղրի:

Հուլիսի 7-ի կեսօրին Ղափանի շրջանային կենտրոնը շրջապատված էր կարմիրբանակայինների կողմից: Նույն օրը Կովկասյան կորպուսի 370-րդ և 245-րդ գնդերը Բարաբաթում և Կավարտ գյուղերի ուղղությամբ մտան Հանքեր: Նույն գորամասերը միաժամանակ գրավեցին Դյուրեկում (Գեղանուշ), Բաղաբուրջ, Վաչագան, Բեխ գյուղերը:

Իրենց հերթին, հայկական գնդերը Կովկասյան 1-ին կորպուսի

¹ Նկատի ունի այն գործառն, որ Փրկության կոմիտեի մյուս գորամասերի բոլոր ապրիլի 2-ից հետո Արարատյան դաշտից նահանջում էր դեպի Ջանգեզուր. բայց Վալոց ծորում, բոլշևիկյան թաղգյուրյան հետևանքով, անկել էր հակառակորդի կողմը:

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիրուն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925 իուլետներ, թիվ 12(36), էջ 135-136:

³ Նույն տեղում, էջ 136:

գործամասերի հետ ռազմաճակատի աջ թևում մահանջողներին հետապնդում էին Ռդջիի ենթաշրջանում: Գրավելով Քրդիքենդ (Լեռնաձոր), Վերին Հանդ, Քաջարան, Փխրուտ, Փիրմազրա (Կաթնառատ) գյուղերը՝ այդ գործամասերը նույնպես Խուստուպի սարալանջերով ուղղություն վերցրեցին դեպի Մեղրի:

Կովկասյան առանձին զորաբանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազորի տեղապահ և Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար նշանակված Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, զորաբանակի Առաջին կորպուսի հրամանատար Տոդոբսկին և կորպուսի զինվորական կոմիսար Սվիրիդովը հուլիսի 8-ին Գորիսում ստորագրեցին թիվ 2 հրամանը և ուղղեցին Չանգեզուրի ազգաբնակչությանն ու Չանգեզուր-Ղարաբաղյան խմբավորման գործամասերին:

Հրամանում ասված էր, որ «խորհրդային հանրապետությունների կարմիր զորքերի հարվածների տակ» Նժդեհի գլխավորած «հակահեղափոխությունը փախչում է Պարսկաստան... «Չարգեզուրցիներ... այժմյանից ձեր բախտը, ձեր լավագույն ապագան ձեր ձեռքին է: Ընդհանրական կամքը և վստահությունը Չանգեզուրում բանվորագյուղացիական իշխանության հաղթանակի գրավականն է: Կարմիր զինվորներ, Հեղափոխությունը Չանգեզուրի հանգստությունը և կարգը ձեզ է վստահել: Դուք ձեր վարքով և գործելակերպով, որպես աշխատավորների իրավունքների պաշտպաններ, պարտավոր եք օգնել Չանգեզուրի աղքատ գյուղացուն...»:

Խստորեն «արգելելով ինքնագլուխ գործողությունները»՝ Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսարը և Կովկասյան առանձին զորաբանակի Առաջին կորպուսի հրամանատարն ու զինկոմիսարը հրամայում էին.

«1. Չորամասերին անհրաժեշտ ամասույնները, պարենը և խոտը վերցնել տեղական հեղափոխական կոմիտեների միջոցով՝ վերջիններիս պահանջ ներկայացնելով և տեղում վճարելով վերցրածի արժեքը, 2. Չորամասերի բնակարանային պահանջները բավարարում են միայն տեղական հեղափոխական կոմիտեները, 3. Չորամասերը փոխադրության միջոցներ... ստանում են տեղական հեղափոխական կոմիտեներից՝ կանխօրոք նրանց ներկայացնելով պահանջ, 4. Տրանսպորտային բաժնում կորպուսի ներկայացուցչի պահանջները պարտավորեցնող են՝ որպես ռազմական պահանջներ, 5. Չանգեզուրում զինաթափումը կատարվում է լիովին, առանց ազգի խտրության, հեղկոմների միջոցով, և միայն հեղկոմների անկարողության դեպքում, այս կամ այն գյուղի նկատմամբ գործողությունների ազատություն է տրվում զինվորական մասերին՝ մինչև թնդանոթային կրակի գործադրությունը, 6. Տեղերի հեղափոխական կոմիտեները Խորհրդային Հայաստանի

և հրամանատարության հեղափոխական իշխանության ներկայացուցիչներն են և որպես այդպիսիները ի կատար են ածում զորամասերի բոլոր օրինական պահանջները՝ ինչպես բնակարանի, փոխադրական միջոցների և այլ պահանջներ, 7 Այն ամենը, ինչ որ գրավված է թշնամուց և պիտի գրավվի, Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության սեփականությունն է, 8. Ազգաբնակչությունից վերցված բոլոր իրերը զորամասերը պարտավոր են անհապաղ վերադարձնել, 9. Հեղափոխական իշխանությունը թույլ չի տա քաղաքացիների անցյալի անձնական հաշիվների և կուսակցական հոդի վրա առաջացող և սրանից բխող և ոչ մի գործողություն, 10. Ամեն տեսակի բանդիտները և պրովոկատորները կենթարկվեն զնդակահարության:

Սույն հրամանի զանցառուները կենթարկվեն հեղափոխական ժամանակի ամենախիստ պատժին»:

Ինչպես կարմիրբանակայիններին ուղղված կոչերն ու հրամանները, այնպես էլ բնակչությանն արված հորդորները խորապես ազդում էին ժողովրդական լայն զանգվածների տրամադրության վրա՝ հօգուտ խորհրդային իշխանության:

«Եղբայրը եղբոր արյունը չի թափի»- այս էր օրվա կարգախոսը, բուլշևիկների ու դաշնակցականների նկատմամբ նրանց նոր վերաբերմունքի որդեգրման տրամաբանությունը: Չանգեզուրի գյուղացիության մտքերի այս վերափոխումը այսպես պատկերավոր է նկարագրել Ս.Վրացյանը.

«Ուրբան հեռանում էինք ռազմականատից վար, Մեղրիի ուղղությամբ, այնքան ավելի զգացվում էր ժողովրդի տրամադրության փոփոխությունը: Այլևս մեզ աղ ու հացով չէին ընդունում: Նույնիսկ խուսափում էին մեզ հետ շփում ունենալուց. նշանակում էր այդ, թե այլևս նրանք մեզ չեն համակրում: Իհարկե, ոչ: Բայց գյուղացին ամեն տեղ միևնույն հոգեբանությունը ունի - կասկածամիտ, խոհեմ, զգուշավոր: Ինչու՞ անցավ գլուխը ավետարանի տակ դնել: Հապա եթե տակից մի վատ բան դուրս գա՞: Սրանք գնալական են, գալիքը դաժան ուժ է, ինչու՞ ի գուր տեղը կասկածելի դառնա»²:

Ճանապարհին կրած անասելի տանջանքներից հետո հուլիսի 7-ի երեկոյան Նժդեհի կառավարությունը հասել էր Մեղրի: Արաքսի ափին՝ կիզիչ արևի տակ, խոնավ էր մի հսկա խուճապահար բազմություն: Կառավարության անդամները լծվեցին ծանր պարտականության կատարմանը՝ որքան հնարավոր է շատ փախստական, առաջին հերթին՝ հիվանդներին ու վիրավորներին, Արաքսի պարսկական ափը փոխադրելու աշխատանքների մեջ ակտիվորեն ընդգրկվելով:

¹ ՀՀ ՀՀԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 318^ա, ք. 2:

² Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով, Դիպեր, դեմքեր, ապրումներ, Ի հատոր. 1, ք. 243:

Գետն անցնելու դժվարությունները միայն փոխադրամիջոցների հետ չէին կապված: Թեև Թեհրանի կառավարությունը հրահանգել էր, որ տարագիրներին անարգել թույլ տրվի Արաքսն անցնել՝ թավրիզ գնալու համար, բայց Լեռնային Ատրպատականի ինքնիշխան խան Ամիր Արշադը, իրեն Ղարադաղի տերը համարելով, չէր ենթարկվում վերևից եկած այդ հրահանգին, մեկ արգելում. մեկ թույլատրում էր գետանցումը, պահանջելով որքան հնարավոր է շատ դրամ: Գետն անցնելու և պարսկական հողի վրա ուռք դնելու համար սկզբում յուրաքանչյուր փախստականից վերցվում էր մեկ դեղին ոսկի (Հայաստանի Հանրապետության չեղելով՝ մոտ 2 միլիոն): Քանի որ Արաքսն անցնող «երջանիկների» առաջին քարավանները հիմնականում բաղկացած էին ունևորներից, ապա նրանք, առանց դժվարության, տալիս էին նշանակված վարձը: Արշադ խանը, ոգևորվելով դրանից, վարձը բարձրացրեց մինչև 2-3 ոսկու: «Երջանիկներից» հետո Մեղրի թափված բազմահազար ամբոխը ի վիճակի չէր այդքան բարձր վարձ տալ, իսկ փախստականների ճնշող մասը գրոշ անգամ գրպանում չուներ: Մարդիկ, գլուխները կորցրած, վաճառում էին վերջին թելը՝ խանի դրած պայմանը կատարելու համար և գետի պարսկական ափն էին անցնում կողոպտված, մերկ ու տկլոր¹: Այդ ամենի հետևանքով գետն անցնելը կատարվում էր ընդհատումներով, տեղի էին ունենում ձգձգումներ²: Վերջապես համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ գետն անցած ամեն ոք վճարելու է կես ոսկի: Վճարումն այս անգամ կատարում էր Ս.Վրացյանի կառավարությունը:

Նժդեհը Մեղրի գյուղում էր, որտեղ ամեն կերպ արագացնում էր գիշեր-ցերեկ կատարվող գետանցումը: Նկատի էր առնվում, որ կարմիր բանակի զորքերն ամեն կերպ աշխատում էին որքան կարելի է շուտ հասնել Արաքս և փակել դեպի Պարսկաստան բացվող փոքր պատուհանը:

Դեռ հուլիսի 2-ին Նախիջևանի կողմից Գենվազի վրա վճռական հարձակում էին գործել Երևանյան խմբավորման երրորդ զորասյան զորքերը, որի աջ թևի մեջ մտնող 177-րդ գնդի մեկ գումարտակ. համալրված լեռնային հրետանու մարտկոցով, Օրդուբադից դուրս գալով՝ Գենվազի վրա էր հարձակվել Մոյուխդադ ամունով լեռան լանջերով:

Սակայն, եթե Ղափանի շրջանը գրավվել էր առանց Նժդեհի զորամասերի կողմից լուրջ դիմադրության, ապա նույնը չէր Գենվազում: Ծանր կռիվներ տեղի ունեցան Կաքավաբերդի ենթաշրջանում: Այստեղ դիրքապահ ուժերը ուժգին դիմադրություն

¹ Տես «Իտրիդային Հայաստան», 1921, I հուլիսի.

² Աստուածատրեան, Լոմ անճական յուշերի Բուրթնի մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1966, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 7

ցույց տվեցին խորհրդային զորամասին և կասեցրին նրա առաջխաղացումը: Ավելին, հուլիսի 8-ին Նժդեհի զինյալները հակահարձակման անցան, որի ընթացքում զումարտակին օգնության հասան 177-րդ գնդի մյուս զորամասերը և 178-րդ գունդը: Նոր ուժով բորբոքվեց մարտը: Սոյուխ սարի ստորոտները և սարին հարող բլուրները մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան: Ի վերջո, հերոսաբար կռվող հայկական ջոկատների ուժգին ճնշման տակ կարմիր բանակի զորամասերը հարկադրված ետ քաշվեցին և ամրացան Օրդուբադից դեպի արևելք ընկած բարձունքներում: Գենվազի արծիվները, Նժդեհի խոսքերով ասած, նորից իրենց բներն էին վերադառնում հաղթական: Բայց, հակառակ այդ փայլուն հաջողության, նրանք լուռ ու մռայլ էին, սրտաբեկ էր ամբողջ Գենվազը: Բոլորը գիտակցում էին, որ շուտով վրա է հասնելու իրենց խոյանքի վերջը:

Մեղրի-Օրդուբադ ճակատում ստեղծված լարված վիճակը Երևանյան խմբավորման հրամանատարությանը ստիպեց լրացուցիչ ուժեր տեղափոխել այնտեղ: Մասնավորապես, խմբավորման առաջին զորասյան կազմում Վայոց ձորի ճակատ ուղարկված խորհրդանցիկներից կազմված «կարմիր տաբորը», ռազմական գործողություններն այնտեղ վերջանալուց հետո, բերվեց Օրդուբադ: Օրդուբադ-Մեղրի ռազմաճակատ նետվեցին նաև զորքերի՝ Երևանյան խմբավորման ուրիշ զորամասեր:

Այսպիսին էր Գենվազի վրա Նախիջևանի կողմից հարձակման դեմ՝ զանգեզուրյան ուժերի դիմադրության ընդհանուր պատկերը մինչև հուլիսի 9-ը, այսինքն՝ մինչև Գենվազի վրա խորհրդային զորքերի վճռական հարձակումը՝ Լափանի կողմից:

Հուլիսի 9-ին և 10-ին Գենվազի վրա հարձակումը կատարվում էր երեք ուղղություններով:

Կենտրոնով՝ Մեղրի գետի ուղղությամբ, ամբողջ ճակատով հարձակվում էին Կովկասյան 1-ին կորպուսի հիմնական ուժերը՝ 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի վրա: Կարմիր բանակի զորամասերին Չանգեզուրի պաշտպանները դիմադրում էին դատապարտվածի համառությամբ, սակայն բնական ամրություններին կառչած նրանց ցաքուցրիվ ջոկատներն այլևս երկար դիմադրել չէին կարող և արագորեն սկսեցին նահանջել դեպի Արաքսի հովիտը:

Չախից՝ հարավարևմտյան կողմից, հուլիսի 10-ին Գենվազի տարածքը մտավ Կովկասյան կորպուսի 108-րդ հեծյալ գունդը, որին օժանդակում էին մի քանի ուրիշ զորամասեր: Դուրս գալով Աղրբեջանի Բարթազ պահակակետից՝ այդ զորքերը Արաքսի ձախ ափով արագ առաջացան դեպի Գենվազի կենտրոն Մեղրի գյուղը: Ճանապարհին նրանք գրավեցին Նյուվադի, Աստագուր (Շիվանիձոր), Ալդարա գյուղերը և նախապատրաստվեցին գրոհել Մեղրի գյուղի վրա:

Աջից՝ Նախիջևանի կողմից, հարձակումը շարունակում էին Երևանյան խմբավորման երրորդ զորասյան զորքերը: Երբ Ղափանի շրջանից և Աղբրեջանից Գենվազ մտած Կովկասյան կորպուսի զորամասերը և հայկական զնդերը համատեղ սորընթաց գրոհով մոտենում էին Մեղրի գյուղին, Նոդեհը ստիպված եղավ Օրդուբադ-Մեղրի հատվածից հանել մի քանի ջոկատներ և նետել մյուս երկու ճակատները: Բայց արդեն ուշ էր: Ստեղծված իրադրության մեջ ջախջախված զորամասերի շտապ վերախմբավորումներն այլևս ոչինչ փոխել չէին կարող:

Ամբողջ Լեռնահայաստանը, փաստորեն, գրավված էր բոլշևիկների կողմից, հայ զորքի ու փախստականների մնացորդները դեռ խռնված էին Արաքսի ափին, փախստականներից շատերը, չսպասելով «քելակների» մոտենալուն, խուճապահար իրենց նետում էին ջուրը. իսկ պարսկական ափին հայտնված տարագիրները, շշմած այս նոր աղետից, չէին պատկերացնում իրենց հետագա անելիքները: Ահա այս ողբերգական իրադրության նախօրեին Թավրիզում հանկարծ հայտնվում է մի անգլիացի (հայտնի չէր, թե ով էր նա և ինչ առաքելություն ուներ), ներկայանում է Ս. Վրացյանին՝ ասելով, որ չպետք է ընկճվել Լեռնահայաստանի կորստի համար. ամեն ինչ դեռ կորած չէ: Նա բացատրում է, որ «եթե կարողանաք սահմանի վրա բոլշևիկներից հետ գրավել 2-3 գյուղ և 3-4 օր դիմադրել կարմիր բանակի զորամասերին, ապա հավատացնում եմ, այդ ժամանակ տեղի կունենա անսպասելի մի բան՝ օգնության կգան Անտանտի երկրների զինված ուժերը և բոլշևիկներից կազատագրվի Հայաստանը»: Վրացյանը այդ «հրաշքին» հավատալով՝ Թավրիզից հրաշագործ անգլիացուն դաշնակցական զործիչ Օննիկ Մարջանյանի հետ ուղարկում է Արաքսի ափ՝ հայտնելու գործին, որ ճիզեր գործադրի 2-3 գյուղեր հետ գրավելու և պահելու մի քանի օրով: Բայց զորքը միամիտ չէր և չէր մտածում «փրկարար» գյուղեր գրավելու և պահելու մասին. այլ շարունակում էր գետն անցնել: Անգլիացին և Օ. Մարջանյանը Արաքսի ափից վերադառնում են Թավրիզ: Սա հեքիաթի է նման, բայց փաստ է. այդ մասին Հ.Յ.Վ. 10-րդ համագումարում հաղորդել է դաշնակցական հայտնի գործիչներից մեկը՝

Հուլիսի 9-ին Նոդեհին հայտնի դարձավ, որ կարմիր բանակի զորամասերը հրաման են ստացել անպայման գերի վերցնել Լեռնահայաստանի կառավարության անդամներին և առավել հայտնի դաշնակցական գործիչներին: Ահա թե ինչու նա կառավարությանը հրահանգեց նույն գիշերն իսկ անցնել Արաքսը:

Մեղրիում էր հավաքվել շրջանի գրեթե ամբողջ ժողովուրդը:

Գյուղական վաշտերը եկել էին զինված: Դեռ լուսաբացից ղողանջում էին Մեղրու եկեղեցու զանգերը: Լրանում և ավարտվում էր հայբուշխկյան կռիվների մեկ տարին: 1920թ. այդ օրերին էր, երբ խորհրդային զորամասերը, հանկարծակի մտնելով Ղափան, պահանջել էին իրենց ճանապարհ տալ դեպի Նախիջևան և մերժում էին ստացել: Սկսվել էր Կապարգողթի հերոսամարտը:

Մեղրու հնամենի չինարի շուրջը և դեպի Արաքս ձգվող ճանապարհի վրա խոնված էին հազարավոր մարդիկ՝ հուզված, խառնված մտքերով: Եկել էին ճանապարհ դնելու իրենց Սպարապետին:

«Ցտեսություն, հերոս ժողովուրդ,- բարձրացնելով ձեռքը ասում է Ջանգեզուրի առասպելական գոյամարտի հերոս առաջնորդը,- ցտեսություն եմ ասում և ոչ մնաս բարով...»: Այդ գգայացունց պահը հետագայում Նժդեհը այսպես է ներկայացրել ընթերցողին:

«Լալիս է ժողովուրդը... Տխուր ղողանջում էին զանգերը: Լալիս էր Արևիքի խորհրդապաշտ հոգին: Մենք բողմում ենք հայրենի լեռները...»¹:

Հուլիսի 9-ին Նժդեհը նույնպես անցավ Արաքսը:

Հուլիսի 12-ին Երևանյան խմբավորման զորքերն ուժեղ գրոհով մոտեցան Մեղրի գյուղին: Մինչ այդ արդեն գյուղի մատույցներին էին հասել Ղափանից և Ադրբեջանից հարձակվող Կովկասյան կորպուսի զորամասերը, հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ զնդերը:

Հուլիսի 13-ին խորհրդային զորքերը բոլոր կողմերից գրոհեցին Գենվազի կենտրոն Մեղրի գյուղի վրա և գրավեցին այն: Դա նշանակում էր, որ ամբողջովին գրավված է Ջանգեզուրը:

Նժդեհին հավատարիմ մի քանի հարյուր զանգեզուրյան զինյալներ, որոնց չէր հաջողվել անցնել Արաքսը, Գենվազի տարբեր տեղերում շարունակում էին կռվել ևս երկու օր: Հուլիսի 14-ին և 15-ին նրանց մի մասը նույնպես հեռացավ Պարսկաստան: Նրանց մեջ էր Ղափանի կրամամատար Գերասիմ Աթաջանյանն իր ընտանիքով²: Մնացածները ցրվեցին և վերադարձան իրենց գյուղերը: Ամենավերջինը գետն անցավ բաշգառնեցի խմբապետ Խնկո Ասատրյանը: Միայն դրանից հետո գետանցի հասարակ լաստերը՝ «քելակները», անշարժացան պարսկական ափում:

Նժդեհը գրել է. «Առաջին գնդակը կարմիր բանակի դեմ (նկատի ունի Հայաստանի վրա եկած խորհրդային զորքերի դեմ Ա.Ս.) արձակեց իմ զինվորը. և բովանդակ Ռուսաստանում և Անդրկովկասում վերջինը լինելով՝ նա թողեց կովաղաշտը»³:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սինիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 137:

² Ա. Սթրոմնի, «Կախ Նրեուսն եւ վերադարձ» մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, թիվ 5(221), էջ 83:

³ Գ. Նժդեհ, Լճ պատասխանը, էջ 7:

Ջանգեգուրի ժողովուրդն իր երկրի հերոս պաշտպաններին անհայտ ու հեռու ափեր էր ճամփում դառը մտածումներով ու ավստսանքով: «Ճշմարտությունը պահանջում է խոստովանել,- 1921թ. սեպտեմբերին գրել է Նժդեիդ,- որ Լեռնահայաստանը... մինչև վերջին լուպեն հավատարիմ մնաց յուր ընտրած հրամանատարությանը և կառավարիչներին, մնաց այն համոզմանը, որ տարիների լնթացքում մենք խոսքով և գործով ներշնչել էինք նրան՝ երբեք չդավաճանել հայրենի երկրի անկախությանը, երբեք վիզ չթեքել Ադրբեջանին, ինչ անվան տակ էլ նա երևան գալու լինի: Սկսած Սիսիանի մահանջից, երբ ժողովուրդն ինքը նկատում էր, որ մենք հեռանում ենք, նա ոչ թե մեզ չվիրավորեց, մեր թիկունքից չխփեց, այլև զինվորությունը հարյուրներով հետևեց մեզ, չկամենալով բաժանվել մեզանից, և մենք ահագին ջանք գործադրեցինք դրանց ետ դարձնելու իրենց գյուղերը, և ի լրումն այդ բոլորի՝ Գենվազի զառազան շրջաններից Սևուլիում հավաքված գյուղացիությունը լացով ու արտասուքով հրաժեշտ տվեց մեզ, իբրև իր հարազատների: Լեռնահայաստանից հեռացել են միայն գործիչ անհատներ, բայց հայրենի երկրի անկախության գաղափարը, նրան ներշնչած գաղափարը, աննկուն մնացել է ժողովրդի մեջ»¹:

Համաձայն Արաքսի աջ ափին կատարած ցուցակագրության, վճար մուծելով գետն անցել են. ապրիլի 25-ից մինչև մայիսի 9-ը՝ 700 մարդ, մայիսի 9-ից 14-ը՝ 392, մայիսի 14-ից 19-ը՝ 713, մայիսի 19-ից հունիսի 2-ը՝ 4385 մարդ: Բացի դրանից, այդ ժամանակաշրջանում գետը ձրի անցել է 400 մարդ: Հետագա ամիսներին նույնպես, գաղտնի, հիմնականում գիշերները, Արաքսի տարբեր մասերով անցել են 1452 քուրքահայ զինվորներ և զանգեգուրցիներ: Այսպիսով, 1921թ. ապրիլից սկսած, Գենվազի վրայով Պարսկաստան էր անցել 8042 մարդ: Գենվազի գրավումը վերջին արարն էր: Ամբողջ Ջանգեգուրը գրավված էր:

1921թ. հուլիսի 15-ին Կովկասյան 1-ին կորպուսի զինվորական կոմիսար Ի.Սվիրիդովը Գորիսից Հայաստանի ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին հղած հեռագրում գրում էր. «...Կովկասյան 1-ին կորպուսը երջանիկ է հաղորդելու Ձեզ՝ ամբողջ Ջանգեգուրում հեղափոխական կարգը վերականգնելու մասին: Հեղկոմներին հրահանգված է ձեռնարկել աշխատանքների կազմակերպումը՝ իրենց իրավունքների և պարտավանությունների սահմաններում»²:

¹ Գ. Նժդեի, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նոր» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 363.

² Վ.Պիկալովի, Ալգրի 2-ի գաղթը (Երևան-Ֆարսիզ), «Հայրենիք» սամուգիր, 1923, դեկտեմբեր, թիվ 2, էջ 92.

³ «Նոյեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուղյուղյան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 544.

«Խորհրդային Հայաստան» թերթը 1921թ. հուլիսի 15-ին «Ավանտյուրան խորտակվեց» խմբագրական հոդվածում գրում էր, որ «Արաքսը անցել են և մտել Պարսկաստան թվով ավելի քան 300 դաշնակցական և էսեռական նշանավոր կամ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչներ, որոնք, անկասկած, արտասահմանում շարունակելու են ակտիվ պայքարը խորհրդային իշխանության դեմ:

Ինչ վերաբերում է «հռչակված, արմաքամ Զանգեզուրին,- այնուհետև գրում էր թերթը,- ապա նա մտավ իր հարազատ Խորհրդային Հայաստանի գիրկը և անցավ խաղաղ աշխատանքի: ...Մեր երկիրը ստանում է կատարյալ հնարավորություն իր բոլոր կենսական ուժերը՝ թե՛ մարդկային և թե՛ նյութական, գործադրելու երկրի բազմաթիվ վերքերը բուժելու համար: Ստեղծագործական, համառ աշխատանքի ֆրոնտը այսօրվանից միակ ֆրոնտն է, ու մենք նրան ենք տալու մեր բովանդակ ուժերը»¹:

«Թշնամու հետքերով խաղաղ աշխատանքն է գալիս» վերնագրով հոդվածում «Խորհրդային Հայաստան» թերթը Զանգեզուրի աշխատավորությանը կոչ էր անում առանց ժամանակ կորցնելու լծվել ստեղծագործ աշխատանքի»²:

Զանգեզուրի աշխատավորության անունից ողջույն ուղարկվեց Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորներին, ժողկոմխորհրդին և կարմիր բանակին, որտեղ ասված էր, որ լեռնաշխարհի «աշխատավոր գյուղացիությունը այսօրվանից իր բախտի տնօրինությունը վստահում է խորհրդային իշխանությանը լի հավատով կապիտալիզմից բզկտված հայ աշխատավորության լուսավոր ապագայի նկատմամբ»³:

Սերգո Օրջոնիկիձեն կապվելով Ալ.Մյասնիկյանի հետ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը և ժողովրդին ողջունեց «Զանգեզուրի ազատագրման կապակցությամբ»:

1921թ. հուլիսի 20-ին հրապարակվեց ՀՍԽՀ ժողկոմխորհրդի նախագահի ու ռազմգործերի ժողկոմ Ալ.Մյասնիկյանի հրամանը՝ ՀՍԽ հանրապետության գործերին, որի մեջ նա շնորհակալություն էր հայտնում մարտիկներին ու հրամանատարներին՝ զանգեզուրյան կռիվներում ցուցաբերած տոկոնության և անձնագոհության համար, և համոզմունք հայտնում, որ Հայաստանի կարմիր բանակը պատվով կկատարի հանրապետության սահմանների պաշտպանության և ժողովրդի անվտանգության ու հանգստության ապահովման՝ իր գերագույն պարտքը⁴:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 15 հուլիսի:

² Նույն տեղում, 20 հուլիսի:

³ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում՝ Պատարդների և նյութերի ժողովածու», էջ 544:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 20 հուլիսի:

Ի պատասխան այդ հրամանի, ՌՍՖՆՀ հրաձգային դիվիզիայի և զորքերի՝ Նրևանյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովը նույն օրը՝ հուլիսի 20-ին, հետևյալ ողջույնն է հղում ՀՍԽՀ ժողկոմխորհրդի նախագահ և Կովկասյան առանձին բանակի Ռազմհեղկոմի անդամ Ալ.Մյասնիկյանին.

«Նրևանյան խմբավորման զորքերի կարմիրբանակայինների, հրամանատարական կազմի և կոմիսարների անունից խորին երախտագիտություն ենք հայտնում Ձանգեզուրը դաշնակների իշխանությունից ազատագրած մարտիկներին ողջույն հղելու համար: Մեր կողմից, խմբավորման մարտիկների անունից շնորհավորանքներ ենք հղում Ձանգեզուրը՝ Խորհրդային Հայաստանին միավորվելու առթիվ և շնորհակալություն հայտնում օպերացիայի նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում խմբավորման մարտիկների նյութական կարիքների նկատմամբ ցուցաբերած ուշադրության համար: Լիառույս ենք, որ խմբավորման զորքերը կարդարացնեն դաշնակներից ազատագրված Ձանգեզուրի բնակչության հետ եղբայրական հարաբերություններ հաստատելու [ՀՍԽՀ] ժողկոմխորհրդի հույսերը: Կեցցե՛ Խորհրդային Ձանգեզուրը: Կեցցե՛ [կարմիր] բանակի և տեղական իշխանության ու բնակչության միասնությունը: Կեցցե՛ ՀՍԽՀ ժողկոմխորհուրդը և նրա նախագահը»¹:

Իր հերթին, Հայկական կարմիր բանակի գլխավոր շտաբի պետ Մուկաչանովը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը հեռագրում էր. «Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքի մասերը՝ ամբողջովին առած և առանձին-առանձին վերցրած, ցուցաբերել են խիզախության, հերոսության և նվիրվածության օրինակներ»²:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը և Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատարությունը մարտերում աչքի ընկած մարտիկների, հրամանատարների և քաղաշխատողների մի մեծ խմբի պարգևատրեցին կառավարական պարգևներով, պատվո գեներով և հուշանվերներով³:

Ավելի ուշ, ՀՍԽՀ ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը 1921թ. օգոստոսի 3-ի նիստում որոշում ընդունեց. «1921թ. հուլիս ամսին դաշնակցական ավանտյուրան Ձանգեզուրում վերացնելու համար Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության Կարմիր Էրոշի շքանշանով պարգևատրել Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատար Հեկկերին, Կովկասյան կորպուսի հրամանատար Տոդորսկուն, ՌՍՖՆՀ 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար

ՀՀ Ն.ՊԿԳՊԸ, ֆ. 113, գ. 39, գ. 716, ք. 39

ՀՀ ՀՊԿՓԿԳՊԸ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 319, ք. 1

ՀՀ Ն.ՊԿԳՊԸ, ֆ. 112, գ. 4, գ. 78, ք. 75-7

Վելիկանովին, ՀՄԽՀ հրաձգային բրիգադի հրամանատար Միրիմանովին»։ Նույն որոշմամբ մարտական դրոշներ էին հանձնվում Առանձին կովկասյան բանակին, ՌՍՖՍՀ 20-րդ հրաձգային դիվիզիային, ՀՄԽՀ հրաձգային բրիգադին, ՀՄԽՀ 3-րդ հրաձգային հետևակային գնդին, ՀՄԽՀ Լոռվա հրաձգային գնդին, Հայկական առանձին հեծյալ բրիգադի հեծյալ գնդին¹։

Այո՛, մեկը հաղթել էր, մյուսը՝ պարտվել։ Հաղթողներն արդեն դրության տերն էին և պարզևներ էին ստանում։ Բայց արդյո՞ք պարտվել էր զանգեգուրյան հերոսամարտը, պարտվե՞լ էին արդյոք Սյունիքի զինյալները։ Պատասխանը տվել է պատմությունը. ամպարտ էր մնացել ոգին, անպարտ՝ գաղափարը և, որ ամենակարևորն է, հաղթանակել էր գործը։ Զե՞ որ Զանգեզուրում թուրքերի արյունոտ կացինը քարին էր դիպել, գավառը գավթելու նրանց ավելի քան երեքամյա ջանքերը խորտակվել էին, լեռնավայրը մնացել էր հարազատ մոր՝ Հայաստանի գրկում։ Սա էր ընդհանրական արդյունքը։ Դա պարտություն չէր, այլ՝ հաղթանակ։ Հաղթանակ, որ վաստակել էր հայրենիքի ազատության գործին անսահման նվիրված զանգեգուրցին՝ իր զինուժով և դյուցազնական խոյանքներով։

Տասնամյակների հեռավորությունից մեր աչքերի առջև հառնում են անմար կերպարներն այն գործիչների, որոնք կազմակերպեցին զանգեգուրցիների գոյամարտը, կոեցին ոգու, գաղափարի և գործի հաղթանակը՝ առանց պարզևի և առանց խրախուսանքի ակնկալության։

Նժդեհի մեծագույն առաքինություններից մեկն այն էր, որ նա կարողացավ զանգեգուրյան գործիչներին ու մարտիկներին համախմբել մեկ դրոշի տակ և նրանց մղել հերոսական գործերի։

Հերոսապատումի տարեգրությունն իր էջերում պահում է բազում անուններ՝

Աբրահամյան Մարտիրոս՝ քաջ ու անվեհեր խմբապետ.

Աթայան Կոստյա՝ դարաբաղցի, հմուտ զինվորական գործիչ.

Աթայան Սամսոն՝ Ղափանի Խղրանց գյուղից, անձնուրաց գործիչ.

Աթաջանյան Գերասիմ՝ Ղափանի Գյութկում գյուղից, Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանության սյուներից մեկը։ Սկզբում իրենց գյուղի վաշտապետ, ապա՝ շրջանային հրամանատար և վերջում՝ ամբողջ Ղափանի ռազմական ղեկավար։ Խելահեղ քաջության տեր. այնպիսի հանդուգն ձեռնարկների է մասնակցել նա ու անհատական այնպիսի քաջագործություններ կատարել, որ ժողովուրդը նրա անվան շուրջ հյուսել է բազմաթիվ առասպելներ։

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ., ֆ. 113, ց. 39, գ. 34, ք. 53-54։

Ստորև բերվող ցուցակում մի շարք գործիչների անունները կամ ազգանունները նշված չեն. քանի որ հեղինակին չի հասցրվել դրանք պարզել։

1921 թ. հուլիսին տարագրվել է Պարսկաստան, մի քանի անգամ գաղտնի վերադարձել Ղափան և կրկին անցել արտասահման: Որպես Ջանգեզուրի դաշնակցական ընդհատակի պատգամավոր՝ մասնակցել է Փարիզում տեղի ունեցած Հ.Յ. Դաշնակցության 10-րդ համագումարին (1924 թ. նոյեմբեր 1925 թ. հունվար): 1929 թ. օգոստոսին, Ջանգեզուրից հերթական անգամ Արաքս գետով Պարսկաստան անցնելիս, կռվի է բռնվել իրեն նկատած ռուս սահմանապահ զինվորների հետ և զոհ գնացել նրանց գնդակին:

Այում վաշտապետ.

Աղայո՛ր Գորիսի շրջանի Արավուս գյուղից, խմբապետ.

Աղամյան Միքայել՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, Սիսիանի կոմիսար Ջախար Տեր-Ղազարյանի տեղակալ պարենավորման գծով, վերացրել է պարենավորման բազմաթիվ տազնապներ: Անողորք էր դեպի բոլշևիկների գաղտնի գործունեությունը: Գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից Գորիսում, 1920թ. օգոստոսի սկզբին.

Աղայան Գուրգեն՝ Ղափանից, գոյամարտի անձնուրաց գործիչներից.

Ամիրխանյան Ալեքսանդրապոլից, կապիտան, Գորիսի շրջանի Խնձորենկի հատվածի ճակատապետ.

Ամիրջանյան Գարեգին Ղազախից, գնդապետ, բազում մարտերի ղեկավար, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Նոր Ջուղայում.

Անտոնյան Թադևոս՝ Ղափանի Բաղաբուրջ գյուղից, վաշտապետ, կարևոր դեր է կատարել 1920 թ. աշնանը տեղի ունեցած կռիվներում՝ Ղափանում և Արևիքում:

Առաքելյան Առաքել՝ Շինուհայր գյուղի ուսուցիչ, դաշնակցական գործիչ.

Առուստամյան գորիսեցի, պորուչիկ, ձերբակալվել և բոլշևիկների կողմից գնդակահարվել է 1920թ. ամռանը.

Ասազ՝ Գորիսի Քարահունջ գյուղից, քաջ սպա, Պարսկաստան անցնելիս խեղդվել է Արաքս գետում, 1921թ. հուլիսին:

Աստվածատրյան Ասատուր՝ դաշնակցական գործիչ.

Ավետիսյան Մուշեղ (Սասունցի Մուշեղ)՝ հին ֆիդայի, Սասունի գնդի հրամանատար, Ջանգեզուրից Անդրամիկի հեռանալուց հետո մնացել էր գավառում, գոյամարտի եռանդուն կազմակերպիչներից էր, ինքնապաշտպանության հերոս.

Արզումանյան՝ կապիտան, թնդանոթաձիգ, հմուտ նշանառու.

Արմենակ՝ Ղափանից, վաշտապետ, 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից.

Բաբայան Աղայո՛ր Գորիս քաղաքի և մերձակա գյուղերի կոմիսար.

Բաբայան Արսեն Կապարգողթի անձնագրի պաշտպաններից, վաշտապետ.

Բաբայան Հովսեփ՝ Շիկահողի ենթաշրջանի անձնուրաց գործիչ.

Բաբայան Ներսես՝ գորիսեցի, նշանավոր դաշնակցական, կուսակցական գործիչ.

Բաբայան Նիկողայ՝ գորիսեցի, ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակից, Նոդեհի դավիթբեկյան ջոկատներից մեկի հրամանատար, կապիտան.

Բադիրյան Բագրատ՝ գորիսեցի, սպա, ստալինյան բռնությունների զոհ.

Բալասանյան Գևորգ՝ Գորիսի ենթաշրջանի կոմիսար.

Բալյան Գարեգին՝ Շինուհայր գյուղի քահանայի ավագ որդին, Շինուհայրի վաշտապետ.

Բալյան Ստեփան՝ Շինուհայր գյուղի քահանա.

Բաղդասարյան Բագրատ՝ Խնձորեսկ գյուղից, սպա, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում.

Բարխուդարյան Թովմաս՝ վաշտապետ, Կապարգողթի պաշտպանության նվիրյալներից.

Բեգյան Մելիք-Ղարաբյոզյան Բագրատ՝ Ղափանի Եղվարդ գյուղից, պորուչիկ, Եղվարդի հյուսիսարևելյան ճակատի ղեկավար, աչքի է ընկել Ղափանի վերագլխավման ժամանակ (1920 թ. հոկտեմբերի 9-10-ը), փայլուն քաջություն է ցուցաբերել հատկապես հոկտեմբերի 22-ին և նոյեմբերի 6-ին Երիցվանքի (Արծվանիկի) վրա բոլշևիկների կատարած հարձակումների ժամանակ, երբ իր քաջերով անցնելով հակառակորդի թիկունքը, նրան մեծ կորուստներ է պատճառել, խլել գնդացիներ, վերցրել գերիներ, հաղթության մօտը թեթել յուրայինների կողմը:

Բեգյան-Մելիք-Քարամյանց Բագրատ՝ դարաբաղցի, պողպորուչիկ, աչքի ընկնող դեր է խաղացել Ղափանի վերագրավման ժամանակ (1920թ. հոկտեմբեր).

Բոգունց Նաբի (Կիզիրի Նաբի)՝ Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղից, քաջ կովոդ.

Բունիաթյան Առուստամ՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, վաշտապետի օգնական, սպանվել է 1920թ. նոյեմբերյան կռիվներում՝ Ղարաքիլիսա գյուղի մոտ.

Բունիաթյան Ավագ՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, կոմիսար.

Բունիաթյան Միսակ՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, վաշտապետ, սպանվել է 1920թ. աշնանը տեղի ունեցած կռիվներում.

Բուշտունց Իսակ՝ զավառի դաշնակցական ակտիվ գործիչներից.

Գալստյան Վահան՝ Աղբաշից, կապիտան, ռուսական բանակի սպա, զանգեզուրյան կռիվների ակտիվ մասնակից.

Գասպարյան Գասպար (Արամայիս Մանուչարյան)՝ Նժդեհի հետախուզության պետ.

Գիլավյան Աստվածատուր՝ Գորիսի Խնձորեսկ գյուղից, պորուչիկ, ձեռքակալվել է սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Գյուլնազարյան Մովսես՝ քաջ սպա, Գենվազ-Գողթանի անձնուորաց պաշտպաններից, Գողթանի հայկական միլիցիայի պետ.

Գրիգորյան Արմենակ՝ Գորիսի Յայջի գյուղից, քաջ վաշտապետ, Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ՝ 1915թ., Անդրանիկի կամավորական գնդի կազմում հասել է Վան, պատերազմը վերջանալուց հետո եկել է հայրենի գյուղ, դարձել զանգեզուրյան գոյամարտի հերոսներից մեկը: Մահացել է ստալինյան ճամբարում.

Գրիգորյան Գարսևան՝ ռուսական բանակի փոխգնդապետ, 1920թ. աշնանը Կապարգողթում տեղի ունեցած կռիվների հերոսներից, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում.

Գրիգորյան Գրիգոր (Չոփուռ Գրիգոր)՝ գորիսեցի, ազատամարտի նվիրյալ գործիչ.

Գրիգորյան Հարություն՝ Ղափանի Խընդրանաց գյուղից, ինքնապաշտպանության զինյալներից, քաջ ու անվեհեր վաշտապետ, ակտիվ մասնակցել է 1918-1921 թթ. Ղափանում տեղի ունեցած համարյա բոլոր կռիվներին, հատկապես մեծ դեր է կատարել 1920թ. աշնանը Ղափանում և Արևիքում ծավալված մարտերի ինքնաքրում.

Դանիելյան Խաչատուր՝ մեղրեցի, Կապարգողթի հմուտ զինվորական ղեկավարներից, հատկապես աչքի է ընկել Արևիքում ծավալված կռիվներում, 1920թ. աշնանը.

Դանիելյան Հովհաննես՝ Ղափանից, ազատագրական կռվի նվիրյալներից.

Դավթյան Ասատուր՝ Կարճևանի վաշտի հրամանատար, կռիվներ է մղել աղբրեջանական բանդաների դեմ Ղափանի ճակատում, կռվել է Նժդեհի գործի շարքերում՝ բուն Զանգեզուրում, Սիսիանում, Ղափանում.

Դավթյան Արմենակ՝ Ղափանի ճակատեն գյուղից, քաջագուն վաշտապետ, Արևիքի հերոսներից, մասնակցել է Կապարգողթի համարյա բոլոր կռիվներին: Ղափանի վերագրավման ժամանակ (1920 թ. հոկտեմբերի 10-ին) նրա վաշտն առաջինն է մտել Հանքեր և կտրել նահանջողների ճանապարհը.

Դավթյան Դավիթ՝ Արմենակ Դավթյանի եղբայրը, Արևիքի (Մեղրի) ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, քաջ վաշտապետ.

Դոնդարով Թիֆլիսից, Գորիսի ձիավոր հարյուրյակի հրամանատարը.

Դորունց Նիկոլայ՝ գորիսեցի, զանգեզուրյան ազատամարտի աչքի ընկած գործիչ.

Ենոթ՝ Ղափանից, քաջ վաշտապետ, Կապարգողթի 1920թ. աշնանը տեղի ունեցած արյունահեղ կռիվների հերոսներից.

Եսայան Մելիքսեթ՝ (Քյոսա Մելիքսեթ)՝ դարաբաղցի, Ինքնավար Սյունիքի պետական իշխանության ամրապնդման համար աշխատած գործիչ.

Էլիֆբեկյան Միքայել՝ Ղափան-Մեղրի շրջանի Ուգուրչայի ենթաշրջանի նվիրյալ գործիչներից.

Թերզյան Հովհաննես՝ թուրքահայ մարտիկ, Գորիսի Կոռնիժոր գյուղի հատվածում վաշտի հրամանատարի օգնական, անցել է Պարսկաստան, մահացել է Համադանում.

Թորոսյան Սմբատ՝ Ղափանի Հագարակ գյուղից, ծառայել է ռուսական բանակում, կապիտան, ինքնապաշտպանության հմուտ կազմակերպիչ, Սիսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի օգնական, աքսորվել է Սիբիր և մահացել այնտեղ.

Թումանյան Արիստակես՝ Ղափան-Մեղրի հատվածի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից.

Թումանյան Խեչան՝ Ղափանի Ճակատեն գյուղից, խմբապետ, Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից, նոյեմբերի 3-ին Ճակատենի վրա բռնամու հարձակման ժամանակ իրեն դրսևորել է որպես կռվի քաջ ու անվեհեր կազմակերպիչ.

Իսունց Խաչատուր՝ Գորիսի Տեղ գյուղից, ինքնապաշտպանության խիզախ մարտիկ.

Լազյո՝ Գորիսի Զարահունց գյուղից, քաջ վաշտապետ.

Խանզադյան Արտեմ՝ գորիսեցի, բուն Ջանգեզուրի (Գորիսի շրջան) ազգային խորհրդի անդամ, խմբապետ, գործուն մասնակցություն է ունեցել ազատագրական կռիվներին: Ջանգեզուրում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ձերբակալվել և տարիներ շարունակ տառապել է խորհրդային բանտերում և աքսորավայրերում (Երևան, Թիֆլիս, Մոսկվա, Ծայրագույն Հյուսիսի Սոլովեցկի կղզի): 1933թ. փախել է աքսորավայրից և անցել Պարսկաստան, ուր ապրել է երկար տարիներ: Մահացել է Թեհրանում.

Խանզադյան Վանո՝ Գորիսից, գոյամարտի նշանավոր հերոսներից, 1920թ. նոյեմբերին Գորիս մտած թուրքական զնդի ֆախջախման կազմակերպիչներից մեկը: Տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում.

Խորենի Վահան՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, համալսարանական կրթությամբ, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ, բոլշևիկների կողմից տանջահար արվեց Գորիսի բանտում Արշակ Շիրինյանի հետ.

Խորշուղյան Դավիթ՝ գորիսեցի, Հ.Յ.Դաշնակցության Ձանգեզուրի կազմակերպության հիմնադիրներից, երկար տարիներ կատարել է կուսակցական պատասխանատու համձնարարություններ, եղել է Հ.Յ.Դ. Սյունիքի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: 1921 թ. ընդհանուր նահանջի ժամանակ տարագրվել է Թավրիզ, ուր ապրել է գրկանքների մեջ և հիվանդացել թոքախտով: Մի խումբ հայրենակիցների հետ վերադարձել է Ձանգեզուր, ուր ձերբակալվել է ՉԵԿԱ-ի կողմից և, շատ չանցած, գնդակահարվել Գորիսի բանտում:

Խորշուղյան Երեն՝ գորիսեցի, վաշտապետ:

Ճատուրյան Արտաշես՝ Ղափանից, դաշնակացական գործիչ, Ագարակի ենթաշրջանի պաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից:

Կրմենանց Նիկոլայ՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, Ձանգեզուրի ազատագրական շարժման նվիրյալ գործիչ:

Հակոբյան Մերգեյ՝ Ղափանի Ջեյվա գյուղից, ինքնապաշտպանության նվիրյալ գործիչներից:

Հովհաննես Վարժապետ՝ գորիսեցի, դաշնակցական գործիչ:

Հովհաննիսյան Սողոմոն՝ Ղափանի Նորաշենիկի ենթաշրջանի նվիրյալ գործիչներից:

Հսո՝ Գորիսի շրջանի Տանձատափ գյուղից, հին հայդուկ, հմուտ նշանառու, սպանվել է 1920թ. աշնանը:

Ղազարյան Գևորգ՝ դարաբաղցի, շրջիկ գործիչ, սպանվել է բուլշևիկների կողմից Սիսիանում:

Ղազարյան Նիկոլայ՝ գեներալ, Ձանգեզուրյան զորախմբի պետ:

Ղազարյան Ստեփան՝ Ղափանի Առաջաձոր գյուղից, վաշտապետ:

Ղազարյան Տիգրան՝ Ղափանի Խընդրանց գյուղից, քաջ վաշտապետ: Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից, որի մարտիկները ցույց էին տվել խիզախության բազում օրինակներ:

Մաղաթ՝ դարաբաղցի, սպա, Գորիսի Քաչալ Դաղ սարի լանջերին և Եռաբլուր հարթավայրում տեղի ունեցած կռիվների հերոսներից:

Մալինցյան Ազատ՝ հասարակական գործիչ, ձերբակալվել և սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը:

Մալինցյան Գայուստ՝ Գորիսից, եռանդուն դաշնակցական գործիչ, երկար տարիներ եղել է Հ.Յ.Դաշնակցության Սյունիքի կենտրոնական կոմիտեի անդամ և քարտուղար, գնդակահարվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը «Ծակեր» կոչվող վայրում՝ Գորիսից Շուշի տանող ճանապարհին:

Մալինցյան Խաչատուր՝ գորիսեցի, ցարական բանակի սպա,

Տեղի ենթաշրջանի հերոս ճակատապետ.

Մայունց Ղազար՝ հսկա հասակով ու ահռելի ուժով գորիսեցի, որը 1919թ. Գորիս քաղաք մտած անգլիական զրահապատ ավտոմոբիլների առաջը կտրել էր ասելով. «Հեռացե՛ք Գորիսից, մենք թուրքին ենթարկվող չենք»: 1920-1921թթ. գնեքը ձեռքին կովել է հիմնականում Գորիսի շրջանում.

Մաղաքյան գորիսեցի, կապիտան, դաշնակցական գործիչ, գնդակահարվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Մաշուրյան Գալուստ՝ Գորիսի շրջանի Վերիշեն գյուղից, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին որպես զինվոր կովել է Կովկասյան ռազմաճակատում, զանգեգուրյան հերոսամարտերի ակտիվ մասնակից, խեղդվել է Արաքս գետում՝ Պարսկաստան անցնելիս, 1921թ. հուլիսին.

Մաշուրյան Հակոբ՝ գորիսեցի, դաշնակցական գործիչ.

Մաշուրյան Սամվել՝ գորիսեցի, Ջանգեգուրի Ազգային խորհրդի անդամ.

Մարտիրոսյան Արշակ՝ Ղափանի Նորաշեն գյուղի վաշտապետ.

Մարտիրոսյան Եփրեմ՝ Ղափանի Ագարակի ենթաշրջանի պաշտպանության ղեկավարներից.

Մարտիրոսյան Սամսոն՝ Ղափանի Խըղդանց գյուղից, Նժդեհի թիկնազորի հրամանատար, իր պաշտոնում միշտ արթուն և միշտ հավատարիմ: Բոլոր կռիվներում իրեն դրսևորել է իբրև խիզախ մարտիկ, հատկապես աչքի է ընկել Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության օրերին և Կապարգողթում հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ծավալված մարտերում.

Մարտիրոսյան Սաշա՝ Ղափանի Բարաբաթում գյուղից, աչքի ընկնող դեր է կատարել 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին և 10-ին Ղափանի վերագրավման ժամանակ.

Մելիք-Ալավերդյան Ասո՝ Նժդեհի վստահելի գործընկերներից.

Մելիք-Ալավերդյան Միքայել՝ դարաբաղցի, պորուչիկ, Գորիս քաղաքի պարետ.

Մելիք-Թանգյան Սիմոն բեկ՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, պարենավորման գործերով պատասխանատու գործիչ, տարագրվել է Պարսկաստան, մահացել է Թավրիզում.

Մելիք-Հյուսեհյան Բողոթան՝ գորիսեցի, դաշնակցական գործիչ, գնդապետ, Բարգյուշատի ճակատի հրամանատար, Լեռնահայաստանի կառավարության անդամ, ձերբակալվել և սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Մելիք-Մուսյան Աշոտ՝ զանգեգուրյան ազատամարտի ամենանշանավոր գործիչներից, Գենվազ-Գողթանի ինքնապաշտպանության ղեկավար, անձնուրաց հայրենասեր, ինքնասպանություն է գործել 1921թ.

Մելիք-Յուլյան Սերգեյ՝ Սիսիանից, համալսարանական, Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար, տարագրվել է Պարսկաստան, մահացել է Թեհրանում.

Մելիք-Ստեփանյան Սմբատ՝ Ղափանից, Գերմանիայի Ֆրայբուրգ քաղաքի լեռնային ակադեմիայի շրջանավարտ, հանքային գործի նշանավոր մասնագետ, Ղափանի լեռնարդյունաբերական ընկերության հանքերի վարիչ, Ղափանի ազգային խորհրդի նախագահ, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական կոմի կազմակերպիչներից: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո մնացել է Չանգեզուրում, մեծ աշխատանք կատարել Ղափանի պղնձարդյունաբերության վերականգնման ուղղությամբ: 1937 թ. գոհ է գնացել ստալինյան բռնություններից: Հետմահու արդարացվել է.

Մելիք-Փարսադանյան Արշակ՝ Ղափանի Բեխ գյուղից, հայրենի գյուղի վաշտապետ.

Մելիք -Փարսադանյան Սամսոն՝ Ղափանի շրջանի ղեկավար գործիչ.

Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան (Ստեմել)՝ Ղափանի Բեխ գյուղից, Ղափանի ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակիցներից: Մահացել է 1965 թ. Ֆրեզնոյում (Կալիֆորնիա), թողել է արժեքավոր հուշեր.

Մելիք-Փարսադանյան Փարսադան՝ Ղափանից, գնդակահարվել է բուլղարների կողմից, 1920թ. ամռանը.

Մելիք-Քարամյան Արսեն՝ Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ, Ագարակի ենթաշրջանի պաշտպանության կազմակերպիչներից.

Մելիք-Քարամյան Բագրատ՝ Ղափանից, դաշնակցական գործիչ, խմբապետ, հատկապես կարևոր դերակատարություն է ունեցել Կապարգողթի կռիվներում.

Մելիք-Քարամյան Գարեգին՝ Գորիս քաղաքից, ինքնապաշտպանության նվիրյալ գործիչ.

Մելիք-Քարամյան Փարամազ՝ Ղափանի շրջանից, Ագարակի ենթաշրջանի պատասխանատու կազմակերպիչներից.

Մելիք-Օհանյան Գարեգին՝ գորիսեցի, Տեղ - Կոռնիձոր շրջանի կոմիսար, տարագրվել է Պարսկաստան և մահկանացուն կնքել Շիրազում.

Մելիք-Օհանյան Ռուբեն՝ գորիսեցի, Չանգեզուրի դաշնակցական երիտասարդական կոմիտեի նախագահ.

Մելիք-Օհանջանյան Միքայել՝ մեղրեցի, փոխգնդապետ, Արևիքի, Ղափանի, Գողթանի հերոս պաշտպաններից.

Մելքոնյան Խաչիկ՝ զինվորական գործիչ, հատկապես աչքի է ընկել 1920թ. աշնանը Կապարգողթում և բուն Չանգեզուրում ծավալված կռիվներում.

Մինասյան Մինա՝ գորիսեցի, Գորիսի ազգային խորհրդի անդամ.

Միրզաբեկյան Վազգեն (Վանբեկ)՝ գոյամարտի նվիրյալ գործիչներց, տարագրվել է Պարսկաստան, մահացել է Թեհրանում.

Մնացականյան Արսմ Վափանի Ճակատեն գյուղից, պողպուրուչիկ, մեծ եռանդ է դրսևորել Վափանի վերագրավման (1920 թ. հոկտեմբեր), ինչպես նաև նոյեմբերի 3-ին Ճակատենի վրա բռնամու հարձակման և այն հետ մղելու ժամանակ: Անվեհեր կռվել է նաև Խոտանանի ճակատում.

Մուղդուսունց Ղազար ապեր (Ամի)՝ Գորիսից, գավառի ինքնապաշտպանության ոգեշնչող - հովանավոր.

Մուշտունց Խսահակ՝ Գորիսի շրջանի Տեղի ենթաշրջանի կոմիսար.

Յուլյան Ջախար՝ գորիսեցի, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ, տարագրվել է Պարսկաստան ու մահացել Թեհրանում.

Նարինյան Ռուբեն՝ դարաբաղցի, գնդապետ, Նժդեհի շտաբի պետ, տարագրվել է Թեհրան և մահացել այնտեղ.

Նարինյան Վաղարշակ՝ դարաբաղցի, էսեռ, Ջանգեզուրի տնտեսությունը բարվոքելուն նվիրված գործիչ.

Ներսես՝ Գորիսի Խնածախ գյուղից, հերոս մարտիկ.

Նիկողոսյան Նիկողայ՝ Վափանից. նախ՝ վաշտապետ, ապա՝ Նժդեհի հակահետախուզության պետ, ստեղծել էր գերազանց աշխատող լուսեսական գանգ.

Նորիջանյան Կարապետ՝ Վափանից, ցուպտապետ, բարձր գնահատված զինվորական գործիչ, մեծ դեր է ունեցել Գեղվա ձորի կռիվներում, Վափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության կազմակերպիչներից, արտակարգ համարձակություն և հնարամտություն է դրսևորել Հանքերի վերագրավման ժամանակ: Նրա վաշտն էր, որ գրավեց Վաչագան գյուղի դպրոցի շենքը և գերի վերցրեց այնտեղ գտնվող կարմիրբանակայիններին.

Շահգալյան Լևոն՝ Խնձորեսկից, հասարակական գործիչ, զգալի դեր է կատարել Գորիսի շրջանի պաշտպանության ամրապնդման ուղղությամբ.

Շահմազյան Արսեն՝ սպա, զանգեզուրյան մեծ կռվի հրամանատար (1919թ.), ձերբակալվել է բոլշևիկների կողմից, նստել Օրյոլի և այլ վայրերի բանտերում, ապա աքսորվել է Նովոտուրուխանսկ, այնտեղից՝ Սիբիրի ավելի հեռուները: Կրած տանջանքների պատճառով ստացել է հոգեկան խանգարում և մեռել սիբիրյան անհայտության մեջ.

Շիրինյան Արշակ՝ Գորիսի Շինուհայր գյուղից, դաշնակցական նշանավոր գործիչ, Գեղմանիայում համալսարանական կրթություն ստացած, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, համազանգեզուրյան ղեկավար, 1920թ. օգոստոսի սկզբին Գորիսի բանտում

տանջահար արվեց բոլշևիկների կողմից.

Շիրինյան Պատվական՝ Գորիսի Շինուհայր գյուղից, դաշնակցական աչքի ընկած գործիչ, Շինուհայրի ինքնապաշտպանության ղեկավար, հարևան Խոտ, Հալիձոր, Յայջի գյուղերի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, Նժդեհի ամենավստահելի մարդկանցից, աքսորվել է Ալթայի երկրամաս և մահացել այնտեղ.

Շնարաղցի Համբարձում՝ սիսիանցի վաշտապետ.

Շնարաղցի Հովհաննես՝ հսկա մարմնով և անասելի քաջությամբ սիսիանցի զինյալ, որին Շխյարի ձորի թուրքերն իրենց հոգեառն էին համարում.

Ոսկանյան Մուշեղ՝ զանգեզուրյան ազատամարտի նշանավոր գործիչներից, հմուտ ու քաջ վաշտապետ, Ազատ Սյունիքի պետական կազմավորման գործընթացի ակտիվ մասնակից.

Ոսկանյան Վոլոդյա՝ Գորիսի շրջանի Խնածախ գյուղից, եռանդուն դաշնակցական գործիչ, ձերբակալվել և սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Պարունյան Արմենակ՝ գորիսեցի, կապիտան, ձերբակալվել և սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Պարունյան Հովհաննես (Յապոն)՝ գորիսեցի, Լեռնահայաստանի ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ, Դարալազյազի գավառապետ, տարագրվել է Պարսկաստան, երկար տարիներ ապրել Մուժամբար հայաբնակ գյուղում և այնտեղ կնքել իր մահկանացուն.

Պարունյան Միքայել (Միշա)՝ Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի նախագահ.

Պետրոսյան Արսեն՝ պորուչիկ, դարաբաղցի, Ջեյվայի կռվի հերոս.

Պետրոսյան Վարդազար՝ Ղափանի Խլաթաղ գյուղից, գյուղի վաշտապետ.

Պողոսյան Գրիգոր՝ Ղափանի Կավարտ գյուղից, քաջ խմբապետ: Միայնակ դիմադրել է իր վրա հարձակվող կարմիրբանակային մի տասնյակի, նրան ստիպել նահանջել, խլելով մեկ զնդացիր.

Պուպսիկ՝ թնդանոթաձիգ սպա, բոլշևիկների թնդանոթներին լռեցնողը Բորիսովկայի և Անգեղակոթի կռիվներում՝ 1920թ. հուլիսի վերջերին.

Սազանդարյան Տիգրան՝ Գորիսի Խնձորեսկ գյուղից, հայտնի մտավորական գործիչ, Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ.

Սարատիկյան Մեսրոպ՝ Ջանգեզուրի նշանավոր ղեկավար գործիչներից.

Սարգսյան Արսեն՝ Ղարաբաղի Ճարտար գյուղից, պողպորուչիկ, բոլոր կռիվներում եղել է քաջ ու անվեհեր.

Սարգիս՝ անգեղակոթցի, քաջ վաշտապետ, արտակարգ

հերոսություններ է կատարել հատկապես Սիսիանի վրայով դեպի Նախիջևան շտապող թուրքական զնդի դեմ մղած կատաղի կռիվներում.

Սարգիսջանյան Համբարձում (Յապոնացի Սաթո)՝ Գորիս քաղաքից, լեզենդար հերոս: Երկար տարիներ աշխատել է փականագործ Բաքվում: 1902 թ. վերադառնալով ծննդավայր՝ նվիրվում է Հ.Յ. Դաշնակցության Գորիսի և Ջանգեզուրի կազմակերպության ստեղծմանը: 1903 թ. հայ եկեղեցական կալվածքները բռնագրավող ոստիկանների ու կոզակների դեմ կազմակերպում է ժողովրդական զինված դիմադրություն: 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ նրա սխրագործությունների մասին ժողովուրդը երգեր էր հյուսում: Շուշիում կատարում է ցարական մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում՝ քաղաքի գլխավոր ոստիկանապետ Սախարովի, պրիստավ Շումակևիչի և այլոց ահաբեկումներ: 1908 թ. ձերբակալվում է, դատապարտվում 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի՝ բանտային խիստ ռեժիմի տակ՝ Սիբիրում: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ազատվում է, վերադառնում Գորիս, ուր շարունակվում է նրա խիզախումների պատմությունը: 1918-1920 թթ. զանգեզուրյան հերոսամարտի կազմակերպիչներից էր, կատարել է վտանգներով լի հանձնարարություն՝ լինելով պաշարված Ջանգեզուրի և Երևանի միջև կապող օղակ: Ջանգեզուրի գոյամարտից հետո հրաժարվում է մեկնել գավառից, չեկիստների կողմից ձերբակալվում է և 1920 թ. հոկտեմբերին զնդակահարվում Գորիսի բանտում.

Սարգսյան շտաբ-կապիտան, ձերբակալվել և սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Սաֆրազբեկյան Մստոյկ՝ Սիսիանի Ղարաքիլիսա գյուղից, տեղի որբանոցի կառավարիչ, բոցավառ քարոզիչ.

Սաֆրազբեկյան Միշա՝ Սիսիանի Ղարաքիլիսա գյուղից, սպա.

Սիմոն՝ Գորիսի Երիցաթումբ գյուղից, ձիավոր հարյուրյակի հրամանատարի օգնական.

Ստեփանյան Համազասպ՝ Արևիքի, Գողթանի, Ղափանի պաշտպանական մարտերի ակտիվ մասնակից, անձնագոհ խմբապետ.

Վարդան՝ տաթևացի, Տաթևի վաշտի հրամանատար, թուրքական զնդի ջախջախ-ման ակտիվ մասնակից.

Վարդանյան Հայրապետ՝ Ղափանից, Շիկահողի ենթաշրջանի ինքնապաշտ-պամության ղեկավարներից, դաշնակցական պրոպագանդիստ ու կազմակերպիչ.

Վիգերդյան Նահապետ՝ Ղափանի Վաչագան գյուղից, 1919-1921 թթ. անձնուրաց կռվել է Կապարգողթում տեղի ունեցած բազմաթիվ ընդհարումների ժամանակ: Հատկապես կարևոր առաջադրանքներ է կատարել 1920 թ. հոկտեմբերին Ղափանի վերագրավման ժամանակ.

Տեր Գրիգոր՝ Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղի քահանա.

Տեր-Գրիգորյան Հովհաննես՝ Տաթևի վանքի վանահայր.

Տեր-Գրիգորյան Պատվական Ղափանի Շիշկերտ գյուղից, վաշտապետ, մեծ դեր է ունեցել Ղափան-Գենվազի շրջանում տեղի ունեցած կռիվներում: Մշտապես կենդանի կապ պահպանելով հրամանատարության հետ՝ ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Շիշկերտը դուրս մնա բոլշևիկյան քարոզչության ազդեցությունից:

Տեր-Գրիգորյան Սարգիս Գորիսի Տանձատափ գյուղի վաշտի քաջ հրամանատար, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել այնտեղ:

Տեր-Կավթյան Ջախար Գորիսի Շինուհայր գյուղից, բուն Ջանգեզուրի (Գորիսի շրջան) Հայիձորի ենթաշրջանի կոմիսար, գոյապայքարի անձնուրաց գործիչ, գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. հուլիսի վերջին:

Տեր-Կավթյան Պողոս Ղափանի վերին Խոտանան գյուղից, գնդապետ, Միսիանի զինված ուժերի աննկուն հրամանատար, սպանվեց մարտում:

Տեր-Կարապետյան Վաղարշակ Նժդեհի գործակիցներից, հմուտ զինվորական ղեկավար:

Տեր-Հարությունյան Անդրեաս Ղափանից, հմուտ վաշտապետ, Ազարակի շրջանի պատասխանատու, բազում կռիվների մասնակից, բազմաթիվ քաջագործություններ է արել 1920 թ. սեպտեմբերյան կռիվներում և հոկտեմբերին Ղափանի վերագրավման ժամանակ:

*Տեր-Հարությունյան Սիմոն (Թովչի Սիմոն)*Վայոց ձորի Սերս գյուղի ծնունդ, ցարական բանակի սպա, հրետանավոր, զանգեզուրյան կռիվների հերոս, քնդանոթաձիգների (չորրորդ մարտկոց) լեգենդար հրամանատար: Սպանվել է Թիֆլիսում, 1922 թ.

Տեր-Նովիաննիսյան Բագրատ Բունակոթ գյուղից, Միսիանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, տարագրվել է Պարսկաստան, սպանվել է Թավրիզում:

Տեր-Ղազարյան Ջախար Միսիանի Ղարաքիլիսա գյուղից, գյուղական ուսուցիչ, 1918-1920 թթ. եղել է Ջանգեզուրի Շրջանային խորհրդի անդամ, Միսիան ենթագավառի կոմիսար, Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության աննկուն ղեկավարներից: Միսիանցիներից կազմած իր փառապանծ հեծելազորքով բազմիցս՝ թե՛ Ջաբուղի ձորերում ու Քաչալ-դաղի բարձունքներում, Ալյոբեջանի գործերի դեմ կռիվների ժամանակ, թե՛ Նախիջևանի խաների դեմ ունեցած օրհասական բախումներում կատարել է անթիվ սխրագործություններ: Նա Մյունիքի փրկարար հերոսամարտի այն քաջերից էր, որոնց կյանքի գնով Ջանգեզուրը պահպանվեց որպես Մայր Հայաստանի անբաժան մաս: Քաջ գիտակցելով անիշխանության կործանարար հետևանքներից ժողովրդին փրկելու անհրաժեշտությունը՝ եռանդուն գործունեությամբ սանձահարում էր հասարակական ու պետական չարամիտ ոճրագործներին: Դեպի ժողովրդի թշնամիները իր անողոք գործելակերպով, վաստակել էր շրջապատի բոլշևիկների ատելությունը: Ջանգեզուր մտնելով՝ չեկիստները ձերբակալեցին նրան և սպանեցին Գորիսի բանտում 1920 թ. ամռանը:

Տեր-Ղազարյան Շմավոն՝ գորիսեցի, պորուչիկ, սպանվել է 1920թ. ամռանը՝ բոլշևիկների կողմից ձերբակալվելուց հետո.

Տեր-Մարգարյան Ասատուր՝ Ղափանից, Նորաշենիկի ենթաշրջանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից.

Տեր-Միրաքյան Ներսես՝ գավառի նշանավոր դաշնակցական գործիչներից.

Տեր-Մինասյան Գեղեոն՝ Ղափանից, Ինքնավար Սյունիքի կառավարության ղեկավար, տարագրվել է Պարսկաստան, ապա վերադարձել Հայաստան, դարձել ստալինյան բռնադատության զոհ.

Տեր-Մինասյան Գրիգոր՝ Ղափանի Նորաշենիկի ենթաշրջանից, քահանա, ջերմ հայրենասեր.

Տեր-Մկրտչյան Գասպար՝ Սիսիանի շրջանի Դարաբաս գյուղից, հավատարիմ դաշնակցական և զիտակից մարտիկ։ Երկար ժամանակ աշխատել է Բաքվում, ունեցել է ցուցանակներ պատրաստելու արհեստանոց, որը նաև ծառայել է իբրև քաղաքի դաշնակցական կազմակերպության զենքերի պահեստ, 1905-06 թթ. հայ-բաքարական կռիվների ժամանակ Բաքվում մասնակցել է բազմաթիվ համարձակ գործողությունների։ Վերադառնալով Ջանգեզուր՝ նա դառնում է տեղի ինքնապաշտպանական կռիվների ղեկավարներից մեկը, մասնակցել է տաճկա-աղբրեջանական և Նախիջևանի խաների նվաճողական հարձակումները ետ մղելու կռիվներին։ Սպանվել է բոլշևիկների կողմից, 1920 թ. ամռանը.

Տեր-Մկրտչյան Դավիթ՝ Սիսիանի շրջանի Դարաբաս գյուղից, Գասպար Տեր-Մկրտչյանի կրտսեր եղբայրը, սովորել է Շուշիի քեմական դպրոցում, դաշնակցական, մեկն էր Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանական կռիվի ղեկավարներից։ Նա ղեռ պատանի տարիքից ակտիվ մասնակցություն է ունեցել 1903-1904 թթ. ժողովրդական շարժմանը՝ ուղղված ցարիզմի կողմից հայ եկեղեցու կալվածքների բռնագրավման դեմ, Հ.Յ.Դ. մարմինների հանձնարարությամբ, կատարել է ահաբեկչություններ, լայն ժողովրդականություն էր վայելում ոչ միայն հայրենի գյուղում և Սիսիանի շրջանում, այլև ողջ գավառում։ Եղբոր Գասպար Տեր-Մկրտչյանի հետ սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920 թ. ամռանը։

Տեր-Մովսիսյան Բոգդան՝ Ղափանի Ջեյվա գյուղից, սխարանքներ է կատարել Ջեյվայի ճակատում տեղի ունեցած մարտերում.

Տեր-Պետրոսյան Աստվածատուր՝ Ղափանի Խրնդյանց գյուղից, ռուսական բանակի պորուչիկ, Կապարգողթի պաշտպանության հմուտ կազմակերպիչներից։ 1920 թ. սեպտեմբերյան կռիվներում հատկապես աչքի էր ընկել Ինջաբեյ սարի լանջերին իր մարտիկներով փակելով լեռնանցքը.

Տեր-Պողոսյան Հովհաննես՝ Ղափանի Խոտանան գյուղից, կապիտան, ծառայել է ռուսական բանակում, Կապարգողթի անձնվեր պաշտպաններից.

Տեր-Սարգսյան՝ գնդապետ, գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից, 1920թ. ամռանը.

Տերունի Հակոբ՝ սիսիանցի, Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Միսիանում, մահացել է Թեհրանում.

Տիգրան Ղափանի Փիրմազրա գյուղի բնակիչ, գյուղի քաջ վաշտապետ.

Տոռոզյան Գրիգոր՝ գորիսեցի, պորուչիկ, ինքնապաշտպանական բազմաթիվ կռիվների մասնակից, բուլշևիկների կողմից գնդակահարվել է 1920թ. ամռանը.

Փառակեցի Առաքել՝ Գողթանի զինվորական հրամանատար.

Փարսյան Պողոս՝ Գորիսից, դաշնակցական գործիչ, Դաշնակցությանն անդամագրվել էր Ջանգեզուրում հիմնադրվելու առաջին օրերից՝ 1902 թվին, գնդակահարվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Քալանթարյան Լևոն՝ դաշնակցական գործիչ, գոյամարտի կազմակերպիչներից.

Քոչարյան Ավագ՝ գորիսեցի, պորուչիկ, ձերբակալվել և սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Քոչարյան Ղազար (քաչալ Ղազո)՝ բաշգառնեցի, ազատագրական կռիվ հայտնի հերոսներից, 1919 թ. իր խմբով հաղթանակներ է տարել Աստապատի և Կապուտջիղի կռիվներում, Գեմվազ-Գողթնի ինքապաշտպանության ղեկավարներից.

Օհանյան Աղաջան՝ դարաբաղցի, խմբապետ, սպանվել է 1920թ.

Օհանյան Գարեգին՝ գորիսեցի, պորուչիկ, ձերբակալվել և սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Օհանյան Տրդատ՝ գորիսեցի, պորուչիկ, ինքնապաշտպանական բազմաթիվ կռիվների մասնակից, բուլշևիկների կողմից ձերբակալվել և գնդակահարվել է 1920թ. ամռանը.

Օսիպով Նիկոլայ՝ Գորիսի Ազգային խորհրդի անդամ, հետագայում՝ աքսորյալ.

Օրբելյան Նիկիտա՝ քնդանոթածիզ սպա, ադրբեջանական քնդանոթածիզների սարսափը.

Օրբելյան Միշա՝ Տաթև գյուղից, սպա.

Այս թվարկումն ընդգրկում է զանգեզուրյան գոյամարտի անձնուրաց գործիչների ու զինյալների աննշան մասը միայն: Իսկ որքան խոնարհ հերոսներ շարունակում են մնալ մոռացության ստվերում: Սյունյաց աշխարհի ազատության համար իրենց կյանքը գոհաբերած բոլոր հայրերները, անուն առ անուն, արժանի են մնալու ներկա և գալիք սերունդների հիշողության մեջ:

Օսար ավերում

1921 թ. ապրիլի վերջերից սկսած, Պարսկաստան անցած քաղաքացիական փախստականների և երևանյան, հատկապես արևմտահայ, զինվորականության մեծ մասը մայիս և հունիս

ամիսներին կուտակվել էր Թավրիզում և մերձակա բնակավայրերում: Արաքսի պարսկական ափից մինչև Թավրիզ և Ատրպատականի ժամանակավոր այլ հանգրվաններ հասնելու ընթացքում նրանք տվել էին զգալի զոհեր: Ճանապարհին քրդերի կողմից սպանվեցին շատերը, առևանգվեցին և բռնի մահմեդականացվեցին տասնյակ կանայք: Այդ ճանապարհին անհետացավ նաև Հայաստանի Պառլամենտի անդամ Լևոն Ջարիֆյանը՝ իր կնոջ և 13 ուրիշ մտավորական կանանց ու տղամարդկանց հետ¹:

Ինչ վերաբերում է հուլիսին Պարսկաստան անցածներին, ապա նրանք գերազանցապես սյունեցիներ էին: Ի տարբերություն արևմտահայ և երևանյան զորամասերի զինվորականների, որոնք մախքան Արաքսն անցնելը, ապրիլ-հունիս ամիսներին, իրենց զենքերի մեծ մասը թողել էին Ղափանում և Մեղրիում, Լեռնահայաստանի զինված ուժերի մարտիկներն ու հրամանատարները թվով 1200 հոգի, գետն անցնելիս, իրենց հետ տարել էին անձնական զենքերը: Այնպես որ նրանք պարսկական ափ էին դուրս եկել զինված: Ավելին, զանգեզուրցիները կարողացել էին Պարսկաստան տանել մի քանի լեռնային թնդանոթներ և տարբեր սիստեմի գնդացիներ²:

Մի քանի օր անց Արաքսի պարսկական ափին սյունեցիներից մույնպես մարդ չէր մնացել. համարյա բոլորն անցել էին Թավրիզ:

Այսպիսով, հուլիսի վերջերին Թավրիզում և նրա շրջակայքում հավաքված էր մի քանի հազար հայ տարագիր: Քաղաքի Ղալա և Լիլավա հայկական թաղամասերում մարդկային հեղեղ էր ծփում: Մտավորական, բուրժուա, բանվոր, գյուղացի՝ մոլորված ու շշմած, ամբողջ օրեր թափառում էին փողոցներում: Փոքրաթիվ երջանիկները տեղավորվել էին հարմարավետ բնակարաններում, իսկ 90 տոկոսից ավելին խցկվել էր խմելու ջրից և կենցաղային ամենատարրական պայմաններից զուրկ կացարաններում, շատերն էլ գիշերում էին գոմերում, շենքերի փլատակների մեջ կամ ուղղակի մայրերի վրա³: Պարսկական իշխանությունները, ընդհանուր առմամբ, ըմբռնումով էին վերաբերվում փախստականներին, թեև քիչ չէին նաև տհաճ միջադեպերը: Հենց Թավրիզում եղան գաղթականներին կողոպտելու բազմաթիվ դեպքեր: Չանգեզուրցի մարտիկների և արարատյան փախստականների նկատմամբ պարսիկների մոտ սկզբնական շրջանում եղած հիացումը աստիճանաբար փոխվում էր անտարբերության, առանձին դեպքերում՝

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱԼ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 58:

² Տես «Նեղափոխական պայքար, ազատագրական պայքարի յուշամատեն», Է: հատոր, 1965, թիվ 12 (60), էջ 350:

³ Տես «Իտրիդլային Հայաստան», 1921, 1 հուլիսի:

նան արիամարիանքի: «Ջանգեզուրն արդեն ընկել էր, այլևս հետաքրքրական չէր նա» «Finish Armenia»¹, - այդ պահին թե՛ տեղացիների և թե՛ եկվորների հոգեվիճակն այդպես է դիպուկ բնութագրել Ս.Վրացյանը:

Թավրիզում ապաստան էին գտել պետական, կուսակցական, ռազմական, հասարակական բազմաթիվ գործիչներ՝ Հայաստանի Հանրապետության Բյուրո-կառավարության անդամներ, Հայրենիքի փրկության կոմիտեն՝ իր ղեկավարներով և բոլոր անդամներով, Լեռնահայաստանի կառավարության անդամներ, մի քանի տասնյակ վաշտապետեր, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամներ:

Այստեղ էին Հովհաննես Զաջագունին, Սիմոն Վրացյանը, Համո Օհանջանյանը, Ռուբեն Տեր-Սիմասյանը, Կարո Սասունին, Համբարձում Տերտերյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Ավետիս Սահակյանը (հայր Աբրահամ), Վահան Մինախորյանը (Էսէռ), Արշամ Խոնդկարյանը (Էսէռ), Արշալույս Աստվածատրյանը և ուրիշներ:

Մեծ թիվ էին կազմում հայ մտավորականները՝ ուսուցիչներ, խմբագիրներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, գավառային գործիչներ: Թավրիզում էին հայ մտավորական ընտրանու մի շարք փայլուն ներկայացուցիչներ, այդ թվում՝ ակադ. Ալեքսանդր Թամանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Բախշի Իշխանյանը, Գրիգոր Ջաղերթյանը, Մալխասը, Սիրական Տիգրանյանը և այլք:

Նրանց հետ էին սպաներ և խմբապետներ. Սուրեն Թարխանյանը (Կուռո), Ասլան Վանեցին, Գերասիմը, Մուշեղ Սասունցին, Սիմոն Վանեցին, Յապոնը, Դալի Դազոն², Զյուրդ Դազոն, Շավարշ Ալաշկերտցին, Խնկոն, Բաշգառնեցի Մարտիրոսը, Հակոբ Օհանջանյանը և ուրիշ նշանավոր դեմքեր²:

Այն բանից հետո, երբ գաղթականությունն ամբողջովին անցել էր Պարսկաստան, Վրացյանը Թավրիզում հանդես եկավ հայտարարությամբ, թե Ազատ Հայաստանի միացյալ կառավարությունը շարունակում է պահպանել 1921 թ. հունիսի 1-ին Գորիսում իրեն տված լիազորությունները և իր վարչապետությամբ ստանձնում է գաղթականության գործերի ղեկավարման պատասխանատվությունը:

Պարսկական ափ անցնելուց հետո՝ Նժդեհն ուղիղ գնացել էր Դարադաղի հայկական Մուծամբար գյուղը: Այդ ժամանակ Դարադաղի խան Ամիր Արշաղի և Ատրպատականի մյուս հզոր խաներից մեկի՝ Թաղիի միջև կոիվներ էին գնում: Դեռևս 1921թ. հունիսին, երբ շարունակվում էին կոիվները Լեռնահայաստանում, վերջինիս ուժերը Մեղրիից 20 վերստ դեպի հարավ-արևելք գտնվող

¹ Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Դիպեր, դմբեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 182:

² Զյուրդը Դալի Դազարի հետ:

ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԱ. ֆ. 114, գ. 2, ք. 88, ք. 51 և յոչերես

Ուչ Թեքիկի մոտերքում ջարդել էին Ամիր Արշաղի գործը: Արշաղը դիմել էր իր բարեկամ Նժդեհին՝ խնդրելով օգնել իրեն: Մեղրու վրայով հունիսի կեսերին Լեռնահայաստանից 500 զինյալներ անցել էին սահմանը և դիրքեր գրավել Ամիր Արշաղի և Թաղի խանի զորքերի մեջտեղում, որպեսզի վերջինիս թույլ չտան վերջնականապես ջարդելու Արշաղին և դրանով իսկ միաժամանակ ապահովելու իրենց թիկունքը¹:

Նժդեհի՝ Մուժամբարում գտնված ժամանակ Ս. Վրացյանի «կառավարության» մարդիկ բանակցություններ են սկսում Ղարադաղի խան Ամիր Արշաղի հետ և արդյունքում գալիս են համաձայնության, որ «հայկական կառավարությունը» խանին «նվիրում է» Ջանգեզուրից բերած զենքի մի մասը, իսկ վերջինս ապահովում է Ղարադաղում ապաստան գտած տայ փախստականների ֆիզիկական անվտանգությունը:

Չենքը Նժդեհի տրամադրության տակ էր: Ելնելով Ամիր Արշաղի հետ Վրացյանի մարդկանց պայմանավորվածությունից՝ նա խանին է հանձնում բոլոր 4 թնդանոթները (որոնցից երկուսի բանալիներն իր մոտ էր պահելու այնքան ժամանակ, մինչև որ Արշաղը կձեռնարկեր կատարելու ստանձնած պարտականությունը) և զնդացիրներից 8-ը: Ամիր Արշաղը Վրացյանին խնդրել էր նաև հայ սպաներից տրամադրել մի քանի հրահանգիչներ, որպեսզի նրանք իր մարդկանց սովորեցնեին, թե ինչպես պետք է գործածել ստացած զենքերը: Խանի խնդրանքը կատարվում է:

Պարսիկ կառավարությունը, որն Ամիր Արշաղի հետ այդ ժամանակ լարված հարաբերությունների մեջ էր, տեղեկանում է այդ մասին և ափսոսանք է հայտնում կատարվածի համար: Իր հերթին, Ատրպատականի նահանգապետը թեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանին փոխանցում է կառավարության պահանջը՝ հայ սպաներին ու զինվորներին ետ կանչել Ամիր Արշաղի մոտից և ընդհանրապես չխառնվել Պարսկաստանի ներքին գործերին:

Այդ տհաճ դեպքի առթիվ դաշնակ գործիչներուց մեկը հետագայում գրել է. «Մի կողմից մենք մեր միակ բարեկամ Պարսկաստանում ապաստան էինք գտնում, հյուրասիրվում էինք, մյուս կողմից այսպիսի անմիտ գործեր կատարում»²:

Հուլիսի վերջերին Մուժամբարում Նժդեհը հիվանդացավ և, կազդուրվելուց հետո, միայն օգոստոսի կեսերին տեղափոխվեց Թավրիզ³: Այստեղ նա ապրում էր գաղտնի⁴, հաճախ փոխելով

¹ Տե՛ս «Ժողովրդային Հայաստան», 1921, 26 հունիս:

² Հ.Ղ.Պ.Գ.Պ.Լ., ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 61:

³ Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, թ. 51.,

⁴ «Նժդեհ: Կենսն ու գործունեությունը. նշխարներ. վկայություններ», էջ 445:

բնակարանը: Նժդեհին հավատարիմ խմբապետները հերթով պահակություն էին անում նրա կացարանի մոտ, քանի որ երկյուղ կար, որ նրա սպաներից որևէ մեկը կարող է ահաբեկչական փորձի դիմել: Խաթարված էր Սպարապետի հոգեկան վիճակը նաև այն պատճառով, որ Հ. Յ. Դ. Բարձրագույն կուսակցական դատարանին՝ առընթեր ստեղծված հատուկ հանձնախումբը հավաքում էր նրան վերաբերող համապատասխան բոլոր նյութերը՝ դատելու համար: Նրբեմն գիշերները նա գնում էր Դատական ատյան՝ հարցաքննվելու և բացատրություններ տալու: Սպարապետին ներկայացված հիմնական մեղադրանքը Սյունիքի անկախության կորուստն էր¹:

Թավրիզ գալուց հետո Նժդեհը հայտնվում է անգլիական հետախուզության դեմ-հանդիման: Անգլիացիները նրան փորձում էին մղել նոր, վտանգավոր քայլերի: Թավրիզում անգլիական հյուպատոս Քրիստոփոս երկու անգամ իր մոտ էր հրավիրում Նժդեհին, նրան համոզում Չանգեզուրում բարձրացնել ապստամբություն:

«Իմ կարծիքով Նժդեհը դժվար թե նորից Լեռնահայաստան գնա՝ ապստամբություն սկսելու»², Թավրիզից իր վերադասին գրում էր խորհրդային գաղտնի լրտեսներից մեկը: Նա ճիշտ էր. Նժդեհը հյուպատոսին պատասխանել էր, որ ինքը տրամադիր չէ այդ քայլին դիմելու և շուտով մեկնելու է արտասահման³: Նոր տեսակցություններից նա խուսափում է, որովհետև գաղթականության շրջանում արդեն աշխույժ խոսակցության նյութ էին դարձրել հյուպատոսի հետ նրա ունեցած հանդիպումները՝ ամենագնազան մեկնաբանություններով:

1921 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի և Իրանի միջև ստորագրվել էր պայմանագիր, որի 6-րդ հոդվածի համաձայն, Ռուսաստանն իրավունք էր ձեռք բերել իր գործերը մտցնել Իրան, եթե որևէ երրորդ տերություն կփորձի նրա տարածքը վերածել հենակետի՝ խորհրդային պետության դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու համար:

Հայ գաղթականության ղեկավարները, նախկին հայկական Պառլամենտի անդամները, հայկական բանակի սպաները, խմբապետների մեծ մասը դեմ էին Պարսկաստանում անգլիական ներկայացուցչությունների հետ ակտիվ շփումներին: Անգլիացիներն ամեն ինչ անում էին ամրապնդելու համար իրենց թուլացած

¹ Ինք Լեռնահայաստանում Հ. Յ. Դ. գործիչների միջև տեղի էին ունեցել անխաղժություններ, բորիմագություններ, բախումներ, դուռնք, տարապիրների՝ Թավրիզ եկած միջոցին ըննության առարկա դարձան «Հ. Յ. Դ. Ինքագույն Ատյանի» կողմից, որն ընտրվել էր դաշնակցության 9-րդ Ընդհանուր ժողովում (1919թ. Նրեանում) քննելու համար դատական բնույթի խնդիրները:

² Նժդեհ: Կենսերևույթը ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, էջ 444-445:

³ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, ք. 37, ք. 4:

⁴ Նույն տեղում, գ. 45, ք. 45:

ագղեցությունը Իրանում և պարսից կառավարության հետ շփումների մեջ էին, որպեսզի ձեռք բերեն նրա համաձայնությունը և զորքեր տեղաբաշխեն երկրի հյուսիսում՝ մերձավորարևելյան իրենց գաղութները «կոմունիզմի վարակից» փրկելու համար: Հայկական գաղթականության վերնախավը տազնապ ուներ, որ խորհրդային կողմը, հենվելով ռուս-իրանական պայմանագրի նշված հոդվածի վրա, կարող է ցանկացած պահի իր զորքերը մտցնել Ատրպատական՝ հայ վտարանդիության վերնախավի համար անկանխատեսելի հետևանքներով:

Թավրիզում գործում էին հայկական քաղաքական երեք ուժեր՝ դաշնակցական, հնչակյան և կոմունիստական, լույս էր տեսնում երեք թերթ՝ «Այգը», «Մինարեթը» և «Զամգը»:

Ամենաբազմամարդը և ամենահեղինակավորը Հ. Յ. Դ. Թավրիզի շրջանային կազմակերպությունն էր, որի մեջ հաշվվում էր մինչև 700 մարդ: Կազմակերպության շրջանային կոմիտեի ղեկավարներն էին Հակոբյանը, Պիոնյանը, Պանիրյանը և ուրիշներ: Դաշնակները այստեղ հրատարակում էին երկու թերթ՝ «Այգը» և «Մինարեթը»:

1921թ. կեսերից Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության մեջ տեղի ունեցան գաղափարական լուրջ խմորումներ:

Դաշնակցության Արտասահմանյան կենտրոնի՝ դեռևս մայիս ամսին ընդունած որոշմամբ նախատեսված էր հուլիսի 5-ին Գորիսում հրավիրել Դաշնակցություն կուսակցության բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանս՝ հետևյալ օրակարգով.

1. Ձեկուցումներ. 2. Ներկա մոմենտը և Դաշնակցության կուսակցության տակտիկան. 3. Կուսակցության վերակազմավորումը. 4. Ընթացիկ հարցեր:

Այդ նպատակով արտասահմանյան երկրներում անցկացվում էին կուսակցության բոլոր կազմակերպությունների ժողովներ, որոնցում ընտրվում էին Գորիսի կոնֆերանսի պատգամավորներ:

Կոնֆերանսի պատգամավորներ ընտրելու համար հունիսի 24-ին Թավրիզում մույնպես տեղի ունեցավ դաշնակցականների ընդհանուր ժողով, որտեղ կուսակցության Արևելյան բյուրոյի անունից ընթացիկ մոմենտի մասին զեկուցումով հանդես եկավ Համո Օհանջանյանը: Իր զեկուցման մեջ նա հատկապես կանգ առավ Հայաստանի վիճակի վրա՝ փորձելով ներկաներին համոզել, որ բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստանում հանդիսանում է չարիք և հայ ժողովրդի նկատմամբ շանտաժ, ուստի ամեն մի դաշնակցականի պարտքն է ղեկավարվել իր տված այդ գնահատականով և հնարավոր բոլոր միջոցներով աջակցել զանգեզուրյան շարժմանը: Ժողովում Օհանջանյանի զեկուցումը ենթարկվեց ուժգին քննադատության: Չնավորված ընդդիմությունը պահանջեց՝ ինչ կերպ ուզում է լինի՝ Գորիսում ոչ մի կոնֆերանս չհրավիրել և

լիկվիդացնել շարժումը Չանգեզուրում: Ժողովի մասնակիցների մեծ մասն իր անբավարարությունը հայտնեց կուսակցության Արևելյան բյուրոյի քաղաքականության նկատմամբ¹:

Դաշնակցության կազմակերպության մեջ ձևավորված ձախ հոսանքի ղեկավարներից մեկը «Մինարեթ»² թերթի խմբագիր Ս.Հարությունյանն էր, որի հետևից էին գնում նաև խմբագրությունում աշխատող դաշնակցականները³: Այդ ձախ հոսանքը հավանություն էր տալիս Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությանը Անդրկովկասի նկատմամբ, բայց Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հանդեպ խիստ բացասաբար էր տրամադրված, այսինքն՝ շարունակում էր կանգնած մնալ կուսակցության ընդհանուր գծի վրա: Այդ հակասությունը փոխադրվում էր «Մինարեթի» էջեր, որոնցում լույս էին տեսնում իրենց բովանդակությամբ իրար հակասող հոդվածներ⁴:

Ի վերջո «Մինարեթը» լիովին հրաժարվեց Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին քննադատելուց, աստիճանաբար դուրս եկավ դաշնակցական կազմակերպության ազդեցությունից և դարձավ անկախ: Հրաժարվելով հակախորհրդային դիրքորոշումից՝ թերթը, սակայն, չէր որդեգրում բոլշևիկյան գաղափարները: Թեև թերթն իր ետևից տանում էր դաշնակցությունից հեռացող կամ հեռացած զգալի թվով անդամների, բայց նրան մինչև վերջ խորթ մնացին կոմունիստական գաղափարները⁵:

Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության պաշտոնական օրգանը շարունակում էր մնալ երկօրյա «Այգ» թերթը, որը բոլշևիզմի հանդեպ անհաշտ դիրքերում էր: Թերթը զանգեզուրյան գոյամարտի, Նժդեհի վարած գործունեության ակտիվ պրոպագանդիստն էր⁶: Ընդհանրապես դեպի բոլշևիզմ և առանձնապես դեպի Հայաստանի Խորհրդային կարգերը թերթի անհաշտ վերաբերմունքը հատկապես ընդգծվեց, երբ նրա խմբագրումը հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին հանձնվեց Արտաշես Չլիխզարյանին: Նա էր ուղղություն տալիս թերթի գաղափարական դիրքորոշմանը մինչև Պարսկաստանից մեկնելը⁷:

Թավրիզում գործող Ս. Դ. Հնչակյան կազմակերպության մեջ հաշվվում էր շուրջ 60 անդամ, որոնք ունեին իրենց ակումբը, ֆինանսական մեծ դժվարություններով հրատարակում էին «Չանգ» թերթը: Կազմակերպության գլուխն էր կանգնած Ալեքսանդր Տեր-Մինասյանը⁸:

¹ ՀՀ ԿԳԼԵՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 10, ք. 22-ի շրջերես:

² Դույն տեղում, ֆ. 114, գ. 2, գ. 99, ք. 16-ի շրջերես:

³ Դույն տեղում, ք. 11

⁴ Դույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 10, ք. 11

⁵ Դույն տեղում, գ. 45, ք. 12

⁶ Դույն տեղում, ֆ. 114, գ. 2, գ. 99, ք. 16-ի շրջերես:

⁷ Դույն տեղում, ք. 11

Հնչակյան կազմակերպությունն աստիճանաբար կանգնեց խորհրդային իշխանության ակտիվ պաշտպանության դիրքերում: Քանի որ կուսակցության կազմակերպությունների մեծ մասը Ամերիկայում, Բալկաններում և Թուրքիայում կանգնել էր III Ինտերնացիոնալի պլատֆորմի վրա, ուստի Թավրիզի հնչակյաններն իրենց համարում էին բուլշևիզմի համակիրներ, և այդ ուղղությամբ պրոպագանդ էր սկսել նրանց «Չանգ» պաշտոնաթերթը: Գնալով, բուլշևիզմի ամրանալուն զուգընթաց, «Չանգը» դարձավ Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների ակտիվ պրոպագանդիստ¹:

Թավրիզում գործում էր նաև ոչ մեծաթիվ հայ կոմունիստների կազմակերպությունը: Նրա մեջ հաշվվում էր շուրջ 50 մարդ, որոնք ընդգրկված էին 4-5 բջիջներում: Կազմակերպությունը մտնում էր Պարսկաստանի նորաստեղծ կոմունիստական կուսակցության մեջ, բայց գործնական որևէ ցուցում կամ աջակցություն չէր ստանում նրա ղեկավարությունից: Թավրիզի հայ կոմունիստներին ղեկավարում էր Արշավիր Չիլինգարյանը (Ռոբերտս):

Կոմունիստների կազմակերպությունը՝ համձին նրա ղեկավար Արշավիր Չիլինգարյանի, ամենասերտ կապերի մեջ էր Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության, մանավանդ՝ Ասքանազ Մռավյանի հետ: Քանի որ կոմունիստները չունեին իրենց պաշտոնաթերթը, ուստի նրանք ստիպված օգտագործում էին հնչակյան «Չանգը»: Թերթի խմբագրակազմ էին մտել մի քանի կոմունիստներ, որի պատճառով թերթը փոխել էր իր նախկին ուղղությունը և դարձել բուլշևիկյան²:

Թվով փոքր, բայց ամուր կարգապահություն ունեցող հայ կոմունիստների կազմակերպությունը չէր բավարարվում «Չանգ» թերթի էջերը օգտագործելով և գնալով ընդլայնում էր իր պրոպագանդիստական ու քարոզչական աշխատանքները հայ բնակչության, մանավանդ՝ հայ փախստական զանգվածների մեջ: Այդ գործում կազմակերպությունը զգալի աջակցություն էր ստանում անմիջականորեն Խորհրդային Հայաստանից և Թավրիզում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցչությունից: Այդ օգնությունը հիմնականում արտահայտվում էր պրոպագանդիստական նյութեր տրամադրելով, որի վկայությունը արխիվներում պահպանվող բազմաթիվ փաստաթղթերն են:

Այսպես, օրինակ, Թավրիզի հայ կոմունիստների կազմակերպության ներկայացուցիչը 1921թ. հունիսի 25-ին Ա.Մռավյանին հասցեագրած նամակով խնդրում էր Նրևանից ուղարկել անհրաժեշտ գրականություն: «Խիստ շնորհակալ կմնանք,- գրում էր

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԴԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ր. 7:

² Նույն տեղում:

նա,- երե ուղարկեք թարմ թերթեր, բրոշյուրներ, գլխավորաբար՝ Լենինի, Զինովևի, Կամենևի և Բուխարինի վերջին աշխատությունները: Առաջին առիթով ուղարկեցեք Բուխարինի “Азбука коммунизма” գիրքը, որը մեր կոմյաչեյկայի մեջ կատարվելիք աշխատանքների համար անհրաժեշտ է: Գրականությունը լինի ռուսերեն, թուրքերեն և հայերեն»¹:

Բացի քաղաքական կազմակերպություններից, Թավրիզում գործում էին նաև բարեգործական, ուսումնական և այլ կազմակերպություններ:

Պարսկաստան անցած հայ սպաները, խմբապետներն ու մաուզերիստները օգոստոսին ստեղծեցին իրենց «Ռազմական միությունը» Կուռու Թարխանյանի ղեկավարությամբ: «Միության» ներսում ձևավորվել էր երկու խմբավորում՝ սպաների և խմբապետների: Սեպտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած նիստում սպաները՝ թվով 45 մարդ, հարց էին բարձրացրել խմբապետներին «Ռազմական միությունից» հեռացնելու մասին, սակայն տեղի ունեցած բուռն վիճաբանությունների արդյունքում հարցը հանել էին օրակարգից: Հետագա օրերին սպաներից մի քանիսը ստիպված են լինում աշխատանքի անցնել պարսկական ժանդարմերիայում², իսկ մյուսները կազմակերպում են «Սպաների միություն»: Իրենց հերթին առանձին կազմակերպություն են ստեղծում խմբապետներն ու մաուզերիստները:

«Սպաների միությունն» ամբողջովին թշնամաբար էր տրամադրված ինչպես Վրացյանի և ընկերների, այնպես էլ խմբապետների և մաուզերիստների նկատմամբ: Բայց իրենք՝ սպաներն էլ միասնական չէին, բաժանված էին երկու խմբի. մի խումբը պնդում էր պատվիրակություն ուղարկել Մյասնիկյանի մոտ և խնդրել հատուկ ղեկընտ հրապարակել սպաների ներման մասին, մյուս խումբը բռնել էր սպասողական դիրք: Սպաները կտրականապես դեմ էին Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ թշնամական որևէ գործողության, իսկ նրանցից շատերը երազում էին հայրենադարձվել և ծառայել հայկական կարմիր բանակում՝

Դրան հակառակ՝ խմբապետների և մաուզերիստների կազմակերպությունը շարունակում էր թշնամական դիրքերի մեջ մնալ խորհրդային իշխանության հանդեպ, մերժում էր ՀՍԽՀ Հեղկոմի ներման ղեկրևտները և մտածել անգամ չէր ուզում Հայաստան վերադառնալու մասին:

Բայց հայրենիք վերադառնալու գաղափարը օրեցօր ընդգրկում էր փախստականության մորանոր զանգվածների:

Գաղթականության ժողովրդական խավերի մեջ գնալով խո-

¹ ՀՀ ԴՊԿՊՄ. ք. 113, գ. 3, գ. 48, ք. 9-ի շրջերես:

² Նույն տեղում, ք. 46.

³ Նույն տեղում, գ. 33, ք. 47.

րանում էր այն գաղափարը, որ «Խորհրդային Հայաստանի ամբողջության դեմ ուղղված ամեն մի քայլ ոճրագործություն է, որ պետք է դադարեցնել պայքարը և, երե հնարավոր է, մասնակից դառնալ երկրի վերաշինության»¹:

Այդ մտափոխությանը մեծապես նպաստում էին Հայաստանից պարբերաբար Թավրիզ ժամանող բուշևիկ գործիչները: Նրանցից մեկը Երևան վերադառնալուց հետո օգոստոսի 17-ին ՀՍԽՀ արտգործկոմիսարին հղած գեկուցագրում նշում էր. «Թավրիզում խմորումները սկսել են վաղուց, և իմ պրոպագանդը միայն յուղ է լցրել բռնկված խարույկին: Փորձելված մթնոլորտում խորհրդային գործչի մասնակցությունն այդ բռնկումներին առաջ է բերում բարձր, հեղափոխական տրամադրություն»²: Ապա նա հաղորդում էր. «Իմ Թավրիզում եղած ժամանակ կարդացել եմ մի շարք դասախոսություններ և գեկուցումներ՝ հնչակյանների, դաշնակների, ռամկավարների, միմարեթականների և այլ հասարակական խմբակցություններում: Իմ դասախոսությունն ամենից ուժեղ ազդեցություն է գործել տաճկահայ գինվորների և խմբավորումների ժողովում, որ կազմակերպված էր դաշնակների նախաձեռնությամբ: ...Մարդիկ այլևս հոգնել են լսել կացիներով զինված կարմիր զորամասերի մասին և այժմ խիստ կարոտ ունեն լսելու զգաստ ու կոնկրետ բացատրություններ խորհրդային կարգերի և հեղափոխության ընթացիկ մոմենտի մասին»³:

Քանի որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դեռևս դիվանագիտական ներկայացուցչություն չուներ Պարսկաստանում, ուստի ինչպես Թեհրանի հայ ազգային իշխանությունները՝ հանձինս Ատրպատականի հայկական թեմի ղեկավարության և անձամբ թեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանի, այնպես էլ փախստականության ղեկավարությունը մինչև հուլիսի վերջերը Խորհրդային Հայաստանի հետ առնչվող բոլոր հարցերով դիմում էին Պարսկաստանում ՌՍՖՍՀ դեսպանությանը և Թավրիզում գտնվող հյուպատոսությանը:

Գորիս քաղաքը գրավելուց հետո, Ալ. Մյասնիկյանի միջնորդությամբ, Մոսկվան ժամանակավորապես Թեհրանում խորհրդային լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնի վրա էր դրել նաև Խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի պարտականությունները, սակայն պարսկական կողմը մտադիր չէր ընդառաջ գնալու Մոսկվայի այդ առաջարկին և շարունակում էր ճանաչել Իրանում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԼ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 99, ք. 1:

² Նույն տեղում, ք. 2:

³ Նկատի ունի գաղափարների այն մասին, որը գտնվում էր «Լիմարեթ» ընթերցողական ազդեցության տակ:

⁴ Նույն տեղում, ք. 3:

իշխան Արդուքյանի լիազորությունները: Չնայած Ռոտշտեյնի մի շարք պահանջներին՝ Արդուքյանը հրաժարվում էր նրան հանձնել Հայաստանի մայսկին հանրապետության դեսպանության գործերը և գույքը, պատճառաբանելով, որ ինքը Չանգեզուրի կառավարությունից հանձնարարություն ունի շարունակել կատարել իր վրա դրված պարտականությունները և Չանգեզուրը ներկայացնել պարսկական կառավարության մոտ:

Հուլիսի 16-ին ՀՄԽՀ արտգործժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը հեռագիր է հղում Թեհրան՝ Իրանի արտգործնախարարին, որով նշում էր, որ Չանգեզուրը լրիվ խորհրդայնացված է, նրա մայսկին կառավարությունը գտնվում է գավառի սահմաններից հեռու, ուստի ոչ մի խոսք չի կարող լինել Արդուքյանի լիազորությունները պահպանելու մասին և, հետևապես, նրան պետք է դիտել իբրև մասնավոր անձ: Ավելին, Խորհրդային Հայաստանի արտգործժողկոմի հեռագրում ասված էր. «Արդուքյանի նկատմամբ կարելի է դիմել ռեպրեզիվ միջոցների՝ որպես հայ ժողովրդի ունեցվածքը յուրացրած անձի»: Վերջում հույս էր հայտնվում, որ պարսկական իշխանությունները անհապաղ միջոցներ ձեռք կառնեն Հայաստանի դեսպանության գործերն ու գույքը հանձնելու Ռուսաստանի դեսպան Ռոտշտեյնին՝ որպես Խորհրդային Հայաստանի շահերը Իրանի կառավարության առջև ներկայացնող պաշտոնյայի՝:

Քիչ թե շատ ուշքի գալուց հետո տարագիրների շրջանում, ինչպես և պետք էր սպասել, սկսվեց կատարվածի գնահատումը և վերագնահատումը. մի կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության, այդ թվում՝ Չանգեզուրի, գործիչների նկատմամբ ծայր առավ սաստիկ քննադատությունների և դատապարտումների ալիքը, մյուս կողմից՝ վերջիններս հրապարակ բերեցին անթիվ-անհամար արդարացուցիչ պատճառաբանություններ: Ս.Վրացյանի վկայությամբ՝ «Մասնավորապես քննադատում ու դատապարտում էին Գ.Նժդեհին: Նրան էին համարում Չանգեզուրի վերջին բոլոր անհաջողությունների պատճառը: Իր հերթին, Նժդեհն էլ դատապարտում էր երևանցիներին, որոնք եկել ու բարոյալքել էին Չանգեզուրի ուժերը: Մեղադրում էր Ռուբենին, որ Արաքսի ափին անտարբեր նստած՝ մասնակից չէր եղել Չանգեզուրի պայքարին բոլշևիկների դեմ: Մեղադրում էր Կուռոյին, որ, իբր, բավարար եռանդ ցույց չէր տվել Չանգեզուրը պաշտպանելու համար: Դժգոհ էր Սմբատը՝ իր մշկցիներով, դժգոհ էին սասունցիները: Բնական էր. ճակատամարտը կորցրած զինվորը պետք է դժգոհ լիներ և պարտության համար պատասխանատուներ փնտրեր»²:

Այստեղ ճշմարտության դեմ մեղանշում է Վրացյանը: Իրա-

² ՀՀ ԴԱԿԴԼԷ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, ք. 15

^{1/1} Մրացյան, Կեսանի ուղիներով՝ 11 պեթ, դմբեր, ապրումներ, Զ. Խատուր, 1918: 184.

կանում և կուսակցական ընկերների շրջապատից, և գաղթականության հսկա զանգվածից ամենաուժգին քննադատությանը նա էր ենթարկվում, այլ ոչ թե Նժդեհը:

Վրացյանի ընդդիմախոսների մի մասը նրան ամենից շատ քննադատում էր Փետրվարյան ապստամբությունը նախապատրաստելու, Փրկության կոմիտեի գործունեության և Դարավագի հունիսյան հարձակման համար, որոնց հետևանքը երկրի հետագա քայքայումը և մի քանի հազար մարդկանց կործանումն էր եղել: Նախկին վարչապետը հատկապես անողոք քննադատության էր ենթարկվում Հայաստանի Պառլամենտի՝ Թավրիզում կազմակերպչորեն միավորված անդամների կողմից, որոնք նրանից պահանջում էին հանրությանը բացատրություններ տալ կատարած գործողությունների համար: Վրացյանը պառլամենտականներին պատասխանում էր, որ ՀՀ Պառլամենտը Հայաստանի Հանրապետության անկումով, բնականաբար, զրկվել է իր լիազորություններից, հետևապես նրա նախկին անդամները ոչ ոքի չեն ներկայացնում և, որ ինքը պատասխանատու է միայն Դաշնակցության առաջիկա 10-րդ համագումարի առջև, նրան էլ կտա մանրամասն հաշվետվություն՝ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության առաջին օրից հետո ընկած ժամանակաշրջանում իր կատարած լավ ու վատ գործերի համար:

Խիստ քննադատության էին ենթարկվում հատկապես Փետրվարյան ապստամբությունը և դրա հետևանքները: Ըստ որում, ապստամբությունը ղեկավարած ուժը՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունն ինքն էր նախաձեռնություն ու շահագրգռվածություն հանդես բերում գնահատելու ու վերագնահատելու արվածը, ինքն էր փորձում վերհանել ճշմարտությունը: Այդ նպատակով կազմակերպում էր բազմամարդ ժողովներ, որոնցում արտահայտվում էին ամենատարբեր տեսակետներ ու կարծիքներ:

Ս. Վրացյանն իր ընդդիմախոսներին պատասխանում էր ժողովներում տրված զեկուցումներով, ունեցած բանավոր ելույթներով և մամուլում տպագրված նյութերով:

«Այգ» օրաթերթի 1921թ. օգոստոսի 13-ի և 18-ի համարներում Ս. Վրացյանը հանդես եկավ հողվածով, որն, ըստ էության, այդ օրերին ժողովներում իր տված զեկուցումների և ելույթների ամփոփումն էր: Հողվածը նվիրված էր Փետրվարյան ապստամբությանը և դրանից հետո ծավալված իրադարձությունների վերլուծությանը: Հողվածագիրն այն միտքն էր զարգացնում, որ այդ հեղաշրջումը պատահական չէր, այն արդյունքն էր ոչ թե սուբյեկտիվ ցանկությունների կամ միջազգային ուժերի միջամրության, այլ ուղղակի հետևանք էր ներքին պատճառների, բուլշևիկների վարած քաղաքականության:

Պատասխանելով նրանց, ովքեր Փետրվարյան շարժումը

համարում էին արկածախնդրություն, Ս.Վրացյանը գրում էր. «Մենք այնքան կույր չէինք, որ չտեսնեինք, թե ինչպիսի միջազգային աննպաստ պայմաններում տեղի ունեցավ շարժումը, որի հեղինակը՝ գյուղացիությունը, հաշվի չէր առել հետագա անելիքները, որոնք անխուսափելի կերպով պիտի տանեին դեպի պարտություն, մասնավոր՝ Վրաստանի անկումից հետո, երբ բոլշևիկ հրամանատարության ձեռքերն արձակվեցին, և նա դեպի Հայաստան շարժեց մեծաքանակ ռուսական զորքեր»։ Այնուհետև նա նշում էր, որ «ինչքան և նշանակալից լինի փետրվարի 18-ի արդյունքը, որքան և անխուսափելի և անհրաժեշտ համարենք այդ շարժումը, չի կարելի ժխտել, որ նա էպիզոդիկ բնույթ ունի և չի կազմում օրինական մասը քաղաքական դեպքերի շարունակության։ Պարզ է, որ եթե դեկտեմբերից իշխեր ավելի խելացի ու հեռատես քաղաքականություն, Փետրվարյան ապստամբությունը տեղի չէր ունենա, և Հայաստանը ազատ կմնար մի խոշոր ցնցումից»¹։

Այնուհետև Ս.Վրացյանը նշում էր, որ ծանր նահանջը, Ջանգեզուրում կրած անհատակ դժվարությունները և տանջանքները մեծապես անդրադարձել են Պարսկաստանում ապաստան գտած տարագիրների բազմության վրա. ամենքը գազազած էին ու իրարից դժգոհ, մյուս կողմից՝ նյութական վատ պայմաններն անտանելի էին դարձնում կյանքը։ Բայց դա չէր էականը, գրում էր նա, այլ այն, որ առաջ են եկել քաղաքական նոր հարցեր, որոնք շուտափույթ և լուրջ լուծում էին պահանջում։ Այդ հարցերի թվում առաջին գծի վրա Վրացյանը դնում էր Հ. Յ. Դաշնակցության շարքերի մաքրության, նրա հետագա ամրապնդման խնդիրները։ «...Արտասահմանյան բոլոր շրջաններում,- գրում էր նա,- մեր կուսակցության ներսում կատարվում է եռուն կազմակերպական աշխատանք, որը պետք է զարգացնել երկու ուղղությամբ. մի կողմից պետք է անողոր կռիվ մղել պատեհապաշտության ու քաղաքական հայացքների անորոշության դեմ՝ հաստատելով կուսակցական մեկ և ընդհանուր քաղաքականություն, մյուս կողմից՝ անխնա լինել դեպի արատավորված, բարոյագուրկ, զեղծարար, ոչհեղափոխական ու հակասոցիալիստական տարրերը, որոնք տեղ են գտել մեր կուսակցության շարքերում»²։

Անդրադառնալով այն հարցին, թե այսուհետև ինչպիսին է լինելու Դաշնակցության քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, Վրացյանը շեշտում էր. «Մենք շատ լավ տեսնում ենք, թե ներկայումս մեր ժողովրդին ամենից ավելի ինչ է հարկավոր. նրան հարկավոր է հանգիստ և տնտեսական բարելավում։ Նթե այժմվա բոլշևիկները կարողանան գեթ նվազագույն

¹ «Այգ» (Թավրիզ), 1920, 13 օգոստոսի

² Նույն տեղում, 18 օգոստոսի

չափով գոհացնել ժողովրդին, մենք ոչ միայն խոչընդոտ չենք լինիլ, այլև ամենամակեղծ կերպով կթելադրենք մեր երկրի ընկերներին՝ օգնել նրանց և արտասահմանում էլ արգելքներ չենք հարուցանի: ...Մեր խորին համոզումով Հայաստանը պետք է ազատ պահել ներքին ցնցումներից ու քաղաքական կոիվներից»:

Արտահայտելով իր կառավարության տեսակետը Խորհրդային Հայաստանում մնացած դաշնակցականների պահվածքի մասին՝ Ս. Վրացյանը նրանց պատվիրում էր. «...Երկրում գտնվող մեր ընկերները պետք է շատ զգույշ լինեն և չենթարկվեն որևէ պրովոկացիայի: Պետք է լծվել պետական և հասարակական աշխատանքի, նպաստել ժողովրդի տնտեսական վիճակի բարելավմանը, պետական մեքենայի կարգավորմանը, երբեք չմտածել սաբոտաժի մասին. պետք է նպաստել, որ ստեղծված դրությունից Հայաստանը առավելագույն օգուտները քաղի»¹:

Ս. Վրացյանի այդ հոդվածը առիթ դարձավ կրքերի մոր բորբոքման: Նրա քննադատները, կարևորագույն խնդիր համարելով կուսակցության շարքերի մաքրումը, միաժամանակ գտնում էին, որ այդ գործը պետք է կատարեն միմիայն իրենց ոչնչով չարատավորած կուսակցական ընկերները:

Կամա թե ակամա մորից բարձրացավ Հայաստանից տարած գումարների և մյուս արժեքների հարցը: Վրացյանին մեղադրում էին, որ նրա կարգադրությամբ ապրիլի 2-ին գումարները և մյուս արժեքները Երևանից դուրս են բերվել ապօրինաբար, բայց գոնե ապահով տեղ հասցնելու համար չեն ձեռնարկվել պաշտպանության ամենատարրական միջոցները: Ջորիների վրա բեռնված գումարների, արծաթե և ոսկյա իրերի, զարդարանքի մի մասը ճանապարհին յուրացրել են հենց նրանք, ում վրա դրված է եղել այդ արժեքների հսկողությունը: Փախստականներից ոմանք հայտարարություններ էին անում, թե իրենք ակամատես են եղել, որ Երևան-Մեղրի ճանապարհի տարբեր հատվածներում սրանք ինչպես են բեռների մի մասը թաղել գետնի տակ՝ ապագայում հանելու հույսով: Արժեքների մյուս մասը, գոյամարտի վերջին օրերին Փրկության կոմիտեի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի կարգադրությամբ, որի՞հ հանձնարարված էր դրանց պահպանությունը, ինքնագլուխ թաքցվել է Կապարգողթի տարբեր մասերում: Վերջապես ապացույցներ էին բերվում, որ երևանյան տարադրամի զգալի մասը Ձանգեզուրում և Պարսկաստանում արդեն ծախսվել է Հակոբ Տեր-Հակոբյանի գլխավորած փոքր խմբի կողմից, բացի այդ, առանձին անձանց կողմից կատարվել են դրամական ծանր զեղծումներ: «Կառավարություն» ամեն միջոց գործի էր դրել

¹ «Այգ» (Երավիկ), 1920, 18 օգոստոսի:

ծածուկ պահելու ծախսված գումարների հաշիվները, բայց այն, ինչ հայտնի էր դարձել, առաջացրել էր գաղթականության ընդվզումը:

Գաղթականության մեջ մեծ հուզում էր առաջ բերել մահ Թիֆլիսից և Երևանից եկած այն լուրը, որ Հայաստանի համար արտասահմանից Բաթում հասած հսկայական գումարի դեղորայքը, որի կարիքը մեծապես զգում էր հիվանդներով ու գաղթականներով լեցուն երկիրը, այնտեղից հետ էր տարվել¹:

Գաղթականությունը պահանջում էր Երևանից հանած տարադրամի և մյուս արժեքների մասին մանրամասն հաշվետվություններ կայացնել հասարակայնությանը: Վերջապես, հաշվետվություն կազմելու համար, Ս. Վրացյանի հանձնարարությամբ, ստեղծվեց մի հանձնախումբ, որի մեջ մտան մախկին 12 նախարարներ, Փրկության կոմիտեի պետական վերահսկիչը և մի խումբ հաշվապահներ: Ըստ որում, հանձնախումբը իր աշխատանքներին մասնակից չդարձրեց ուրիշ ոչ ոքի, այդ թվում՝ նշանավոր մի քանի դաշնակցական այն գործիչներին, որոնց մասնակցությունը այդ գործին պահանջում էր հասարակայնությունը՝ ելնելով նրանց ազնվությունից, պարկեշտությունից և անկողմնակալությունից:

Հանձնախումբը չորս ամիս փակված աշխատելուց հետո, վերջապես, գլրույկի ձևով հրատարակեց հաշվետվություն, որը, սակայն, ոչ միայն չթավարարեց հասարակայնությանը, այլև առաջ բերեց նորանոր հարցեր:

Դաշնակցական գործիչ Սիրակ Գրիգորյանը 1921 թ. նոյեմբերին Հ.Յ.Դ. առաջիկա 10-րդ համագումարին հղած ընդարձակ բողոք-զեկույցագրում, անդրադառնալով հիշյալ հանձնախմբի ստեղծած փաստաթղթին, ներկայացրել էր տարադրամի հետ կապված մոթ պատմությունը: Նա գրում էր. «Այդ հաշվետվությունից անհնար է գաղափար կազմել, թե ի՞նչ արժողության տարադրամ է դուրս բերված (Երևանից - Ա.Ս.), ինչքան է ծախսված և ինչքան մնացած»²:

Ս. Գրիգորյանը միաժամանակ նշում էր, որ հաշվետվության մեջ հիշատակված են տվյալներ տարբեր երկրների դրամների, ակամջօղերի, մատանիների, արծաթե գոտիների, արծաթապատ դաշույնների, ժամացույցների և ուրիշ երկրորդական իրերի մասին, բայց ոչինչ չի ասված, թե որքան է Թավրիզ հասած տարադրամի և Երևանում եղած տարադրամի չափերի միջև տարբերությունը

¹ Տե՛ս՝ «Եւրոմիր աստղ» (Թիֆլիս), թիվ 53, «Կոմունիստ», 1921, 12 մայիս:

² ՀՀՂ, ԴԿԳՈԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, թ. 62:

Ի դեպ, այս վերջին հարցը յայնորեն քննարկվում էր նաև աղտասահմանյան հայ մամուլում, ինչպես այդ օրերին, այնպես էլ դրանից հետո: Այսպես, «Արծազանք Փաղիկի» թերթն 1922 թ. հունվարի 25-ի համադրում տպագրել էր Հայաստանի պետական գանձի լրիվ գլուխը ներկայացնելով, թե այդ գանձը որքան է եղել Լեւնանում և որքան է հասել Թավրիզ: Դեռական գանձի պատմությունը սփյուռքի հասարակայնությանը հուզում էր շատ տարիներ: Նույնիսկ 15 տարի հետո 1945 թ. օգոստոսին Բախան Նաթային տպագրել էր հոդված՝ «Կապյանից պահանջելով իր տարած գանձը վերադարձնել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը (տե՛ս՝ «Երիտասարդ Հայաստան», 1945, 3 օգոստոս):

Ավելի ծանր ու մտահոգիչ էր Նրեանից բերած տարադրամի և գաղթականությանը սովից փրկելու համար արտասահմանյան հաշվադրոթներից ստացած գումարների ծախսման ձևը:

Պարսկաստան անցնելուց հետո առաջին մեկ ամսում, Թավրիզ հասցրած տարադրամը «կառավարությունը» հայտարարել էր անձեռնմխելի, և դա պատճառաբանում էր նրանով, թե իր տրամադրության տակ եղած արժեքները գործադրվելու են «համազգային նպատակի» «Հայաստանի ազատագրության գործին»:

Բայց այդպես երկար անհնար էր շարունակել, քանի որ գաղթականությունը սոսկալի վիճակում էր: Պետական նախկին ողջ պաշտոնեությունը (բացի ընտրյալների մի փոքր խմբից), մտավորականությունը, զինվորականությունը տանջվում էին նյութական անտանելի պայմաններում, հանրապետական Հայաստանի հայտնի գործիչները թափառում էին փողոցներում՝ ոտաբոբիկ ու կիսամերկ: Ավելի ահավոր էր հասարակ մարդկանց դրությունը. եղան սովամահության բազմաթիվ դեպքեր, Թավրիզի հայոց գերեզմանատան բակում թափված էին կմախքացած մարդիկ՝ ապրելու հույսը լիովին կորցրած:

Գաղթականության և դաշնակցական ընկերների ճնշման տակ «կառավարությունը» սկսեց ծախսել տարադրամը: Օգոստոսի վերջերից սկսած գումարներ տրվեցին բոլոր փախստականներին՝ խիստ տարբերակված:

«Կառավարության» անդամներին նշանակվեց ամսական 30-ական թուման աշխատավարձ՝ հինգ ամսով, բայց այդ ժամկետը լրանալուց հետո էլ նրանք շարունակում էին ստանալ այդքան գումար՝ մինչև 1922 թ. մարտ ամիսը: Բացի այդ, նրանց տրվեց 100-ական թուման «զիկվիդացիոն» մինչև այն ժամանակ, երբ Վրացյանը չորս ամիս պահելով իր «կաբինետը», վերջապես, յուծարեց այն:

Ինչ վերաբերում էր «պետական պաշտոնյաներին», ապա նրանք աշխատավարձ չէին ստանում (բացառությամբ մի քանիսի), աշխատավարձ չէին ստանում նաև Հայաստանի նախկին Պառլամենտի անդամները, չխոսելով արդեն «զիկվիդացիոնի» մասին: Նվ պաշտոնեությանը (այդ թվում զինվորականներին), և՛ մյուս բոլոր գաղթականներին տրվում էր նպաստ օրական մեկ դռանի չափով¹:

Ինչպես տեսնում ենք, դրամը բաժանելու չափանիշ չկար: Այդ էր պատճառը, գրում էր դաշնակցական գործիչներից մեկը, որ մարդիկ «հիասթափված էին կամ թշնամացած»²:

Պատահական չէ, որ Թավրիզի դաշնակցական մտավորա-

¹ ՀՀ Ն.Պ.Գ.Լ. Գ. 113, գ. 3, գ. 14, ք. 63:

² Նույն տեղում

կանությունը խիստ մտահոգված էր, թե ինչպես գտել կուսակցությունն այլասերվող, վարկաբեկիչ տարրերից և գոնե ապագայում չեզոքացնել նրանց գործունեությունը:

Օգոստոսի սկզբին Սիրակ Գրիգորյանի նախագահությամբ, Թավրիզի Ղալա թաղի հայկական դպրոցի սրահում տեղի ունեցավ քաղաքի դաշնակցական բոլոր մարմինների անդամների և գործիչ ընկերների ժողով, որը որոշում ընդունեց դիմել Դաշնակցության Կ. Պոլսի Պատասխանատու մարմնին՝ կուսակցությունն անարժեք տարրերից մաքրելու պահանջով:

Գարեգին Նժդեհը մի կողմ էր քաշվել կրքերի անսամձ ալեկոծումներից. նա իրեն հեռու էր պահում թե ներկուսակցական պայքարներից և թե՛ Վրացյանի «կառավարության» քննադատություններից: Նրա միտքը զբաղված էր Լեոնահայաստանի անկման պատճառների քննությամբ, որի արդյունքում իր մտածումները հանձնեց թղթին և, որպես զեկուցագիր, ներկայացրեց Հ. Յ. Դաշնակցության՝ Թավրիզի (Վրեժի) Կենտրոնական կոմիտեին: Բնդարձակ այդ զեկուցագիրն առաջին հերթին պատասխան էր օրվա իր քննադատներին, բայց այն, ըստ էության, մեծ հայրենասերի և մեծ ռազմագետի վերապրած խոհերն էին Ջանգեզուրի հերոսամարտի վերջին փուլի մասին, դեպքերի ու իրադարձությունների անմիջական գնահատումները: Եվ, որպես այդպիսին, զեկուցագիրը ստույգ վավերագիր է, հետևապես՝ անփոխարինելի պատմագիտական արժեք:

Ջեկուցագրի հիմնական դրույթները հետագայում Նժդեհը որոշակիացրել է իր գրքերում, հողվածներում և նամակներում: Նրանում Սպարապետը հետևողականորեն զարգացնում էր այն միտքը, որ Ջանգեզուրի հաղթանակների դափնին պատկանում է ոչ թե իրեն, այլ լեռնաշխարհի հերոս ժողովրդին, իսկ անհաջողությունների ու պարտությունների համար պատրաստ է կանգնելու պատմության դատի առջև: Այդպես է նա մտածել նաև հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում: Նամակներից մեկում գրել է, որ մոլորություն է Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը բացատրել զանգվածների վրա իր մոգական ազդեցությամբ: «Ջանգեզուրում, - նշել է Նժդեհը, - ես չեմ ունեցել ոչ մի կանոնավոր զինվոր, ոչ տեխնիկական պաշարներ, ոչ նյութական միջոցներ. չկար այն ամենը, որով ինքնակալ անհատները ժողովրդական զանգվածներին են փաթաթում իրենց կամքը: Մեր ժամանակներում ոչ ոք չի կարող ժխտել ժողովրդական զանգվածների վճռորոշ դերը: Ես չեմ ժխտում նաև անհատի դերը, նրա ազդեցությունը պատմական իրադարձությունների ընթացքի և ելքի վրա:

Բայց հաստատում եմ, որ Ջանգեզուրը կապաշտպաներ իր լեռները նաև առանց ինձ:

Ոչ մի անհատ, թեկուզ հանճարեղ, չի կարող ժողովրդին փաթաթել իր կամքը, եթե չի արտահայտում նրա կամքը: Չանգեզուրի ուժը պետք է որոնել ոչ թե իմ ազդեցության, այլ գաղափարապատմական ժառանգորդության մեջ. դարերի ընթացքում լեռնահայությունը հաճախ է ստիպված եղել պաշտպանել իր լեռները՝ խոր գիտակցելով նրանց նշանակությունն իր ինքնապաշտպանության գործում»¹:

Վերլուծելով Լեռնահայաստանի անկման պատճառները՝ Նժդեհը հատկապես ընդգծում էր դրանցից մի քանիսը:

1. Լեռնահայաստանի պաշտպանության վրա կործանարար ներգործություն ունեցան խորհրդային զորքերի կողմից Նրևանր գրավելուց հետո Չանգեզուր անցած ահաբեկ բազմությունները, որոնք իրենց հետ գավառ բերեցին հուսալքում և խուճապ:

2. Լեռնահայաստանի գործառնների մարտական ոգին մեծապես խաթարեց և լքում առաջ բերեց բուլշևիկների ծավալած լայն քարոզչությունը: Բուլշևիկ գործիչները և գործառնները, գրում էր Նժդեհը, մտնելով Գարալագյազ և Չանգեզուր, անմիջապես թռուցիկներ էին տարածում, հրատարակում էին դեկրետներ, խոստանում էին ներում շնորհել բոլոր այն գլխավորներին, որոնք կամավոր կհանձնվեին կարմիր բանակի գործառններին: Այդ անենի հետևանքով «օրեցօր տարածվում էր դասալիքի հոգեբանությունը»:

3. Սպառվում էին զինամթերքի վերջին պաշարները, որի հետևանքով Լեռնահայաստանի զինվորների մոտ եղած փամփուշտները խստիվ հաշվառված էին, հրամայված էր կրակել միայն մոտիկ տարածությունից, Չանգեզուրի պաշտպանների վրա հոգեբանական ավերիչ ազդեցություն էր գործում այն, որ ոչ մի տեղից գեներ և զինամթերք ստանալու որևէ հույս չկար այլևս:

4. Գավառի բնակչությունը բառիս բուն իմաստով կանգնած էր սովի վտանգի առջև: Անընդհատ կռիվների պատճառով 1920թ. աշնանացան չէր արվել մեծ տարածությունների վրա, իսկ 1921թ. գարնանը ընդհանրապես հացահատիկի ցանքս չէր կատարվել: Իրենց օրը կիսաքաղց էին անցկացնում ոչ միայն գյուղացիները, այլև գեների տակ գտնվողները:

5. Փրկության կոմիտեի զորքի և գաղթողների զանգվածային խուժումը Գարալագյազ և Չանգեզուր բարոյալքում առաջ բերեց այդ տարածքները պաշտպանողների շրջանում և բնակչության մեջ, բայց առավել կործանիչ եղավ արդեն խառնիճադանջ ամբոխի վերածված այդ բազմությունների՝ Չանգեզուրից գլխապատռո հեռանալը դեպի Պարսկաստան: Նժդեհը գրել է. «Այս վերջին գաղթը, այն էլ Լեռնահայաստանից, բնական իրարանցում» առաջ բերեց ժողովրդի մեջ, որովհետև նա տեսնում էր, որ «վտանգված է

¹ «Հանրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, քիվ 11 (111):

համարվում յուր երկիրը, քանի որ յուր մեջ դադար առած և բնակվող անձինք հապճնալով անցնում են Արաքսը»:

Լեռնահայաստանի անկման պատճառները քննելուց հետո Նժդեհը, այնուհետև, անդրադարձել է 1920-1921թթ. զանգեզուրյան հերոսամարտի պատմական նշանակությանը: Շնորհիվ զանգեզուրյան կռիվների՝ հնարավոր եղավ.

1. Չանգեզուրի հայությանը փրկել կործանումից:

2. Խափանել Հայաստանի մահացու անդամահատումը՝ Չանգեզուրի բռնազավթման և Ադրբեջանին միացնելու միջոցով:

3. Հոգեբանորեն և ռազմագիտորեն սատարել 1921թ. փետրվարյան ապստամբությանը:

4. Ապահովել հայ մտավորականության և մարտական մնացած ուժերի նահանջը և անցումը Պարսկաստան:

Ընդգծելով, որ եթե չլինեին Չանգեզուրի հաղթական կռիվները, գավառը անպայման կհանձնվեր Ադրբեջանին, Նժդեհն այնուհետև նշում էր, որ յատերը թերագնահատում են այդ կռիվների նշանակությունը՝ ասելով, թե առանց դրան էլ Խորհրդային Ռուսաստանը Չանգեզուրը կթողներ Հայաստանին: Այդպես մտածողները, գրում էր նա, անտեսում են, որ պետությունների միջև կնքվող պայմանագրերը հաստատում և արձանագրում են նրանց միջև տվյալ պահին առկա սահմանները: Իրավացի էր Նժդեհը. եթե 1921թ. մարտի 16-ի նախօրյակին Չանգեզուրում լինեին ոչ թե նրա ուխտյալները, այլ թուրքական զորքերը, ապա Ռուսաստանը գավառը միանշանակ կհանձներ Ադրբեջանին:

«Ինչու՞ պայքարեց Լեռնահայաստանը» հարցին Գարեգին Նժդեհը պատասխանել է. «Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանողական խոյանքը գուցե անիմաստ թվար օտարներին, մասնավորապես՝ բոլշևիկներին, որոնք քաղաքական միամտություն ունեին հավատալու և հավատացնելու, որ ոչ թե միայն իրենց ցնորական վարդապետությունը, այլև հետադիմական համիսլամականությունը՝ հանձինս քեմալական ջարդարար հորդանների, կոչված է բարերարելու, փրկելու մարդկությունը: Սակայն այդ ժողովրդի համար, որը անբախտություն է ունեցել մոտիկից ճանաչելու և չափելու՝ մեկից ավելի անգամներ իր գերեզմանափորը հանդիսացած, տարամերժ համիսլամության արժեքը, մեր գոյամարտը քաղաքականապես ավելի քան իմաստալից էր:

Լեռնահայաստանի հայության և նրա ինքնապաշտպանությունը վարողի համար միևնույնը չէր, թե որ հանրապետության մասը պիտի կազմի Սյունիքը՝ Հայաստանի՞, թե՞ Ադրբեջանի:

Սակայն նրա համար գրեթե միևնույն էր, թե քաղաքական ինչպիսի ցուցանակ է կրում Ադրբեջանը՝ մուսավաթական, թե՞ խորհրդային:

Մեր կռիվը չէր մղվում այս կամ այն կուսակցության կամ դասակարգի դրոշի տակ: Նա ուղղված չէր խորհրդային իրավակարգի դեմ:

Հայկական լեռնաշխարհը Ադրբեջանին կցելու տարիներով կրկնվող փորձերը ահա թե ինչն էր մեր բազուկը զինել և մեզ լեռները հանել»:

Շատ տարիներ հետո իր հարազատներից մեկին գրած նամակում այդ նույն միտքը Նժդեհն այսպես է ձևակերպել. «Պատմությունը չէր ների մեզ, եթե, խոստովանելով մեռ անկարողությունը, փոքրագույնը հրաժարվեինք ինքնապաշտպանությունից: 1918-20 թվականներին նման արարքը հավասարագործ կլիներ ինքնասպանության: Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը մեծագույն բարոյական արիության գործ էր: Հայաստանից Չանգեզուրի խլումը, երբ Կարս, Սարիղամիշ, Իգդիր, Արդահան ամրությունները գտնվում էին Թուրքիայի սահմաններում, հայության համար մեծագույն ողբերգություն կլիներ»¹:

Ինչպես արդեն ասվել է, Թավրիզում և նրա շրջակա բնակավայրերում կուտակված տարագիրներին վիճակված էր կրելու տնտեսական անասելի դժվարություններ: Նրանց ապաստան տալու և նյութապես ու բարոյապես աջակցելու, պարտության դառնությունը ճաշակած գործիչներին ապրելու և գործելու հավատ ներշնչելու համար անգնահատելի դեր էր խաղում Ներսես Սրբազան Մելիք-Թանգյանը: Ճիշտ է, նրա տրամադրության տակ էր դրվել Հայաստանից տարած տարադրամի որոշ մասը, բայց դրանով անհնարին էր հոգ տանել ամեն ինչից զրկված հազարավոր մարդկանց մասին: Ուստի Սրբազանը նախանձելի եռանդ ու հետևողականություն ցուցաբերեց՝ պարսկահայերի շրջանում կազմակերպելու հանգանակություն, որը նույնպես չէր կարող փրկել վիճակը:

Տարագրության ղեկավարությունը Թավրիզում խոնաված բազմությունը սովից փրկելու մի հիմնական ելք էր տեսնում՝ դարձ ղեպի հայրենիք:

Խորհրդային գործերը դեռ նոր էին գրավել Ղափանի հանքերը, երբ ՀՍԽՀ կառավարությունը Գրիգոր Վարդանյանին հրահանգեց անմիջապես մեկնել Թավրիզ և իբրև Գաղթականության կոմիտեի լիազոր՝ շարունակել փախստական աշխատավորության՝ հայրենիք վերադարձնելու գործը: Ա. Մռավյանի կարգադրությամբ՝ նա այս անգամ փախստականներին տալու էր պաշտոնական անցաթուղթ՝ կնքված և իր ստորագրությամբ:

Հուլիսի 12-ին Գ. Վարդանյանը Թավրիզ է ուղարկում իր տեղակալ Հ. Ղազարյանին, իսկ հուլիսի 20-ին իր հետ առած Օ. Տեր-Հովհաննիսյանին և հռոժողկոմի կողմից՝ Պ. Օհանջանյանին, հասնում է Ջուլֆա, ուր սահմանապահ իշխանություններին հայտնում է իր առաքելության մասին՝ խնդրելով առանց իր անցա-

¹ «Հանրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, թիվ 11 (111):

թղթի այսուհետև ոչ մի փախստականի թույլ չտալ անցնելու սահմանը:

Հուլիսի 21-ին երեքով հասնում են Թավրիզ, որտեղ հայկական թաղերը՝ լեփ-լեցուն փախստականներով, անհամբեր սպասում էին նրանց գալստյան:

Մինչ այդ, փախստականների առաքման գործը վարում էր Ներսես Սրբազանը՝ իրեն աջակից ունենալով գրեթե միայն դաշնակցականներից բաղկացած գաղթականության մի կոմիտե:

Տեսակցելով Սրբազանի հետ՝ Երևանից եկած պատվիրակները տեղեկանում են, որ միայն բուն Թավրիզում գտնվում են Հայաստանից 4000-ից ավելի փախածներ, աշխատավոր տարրեր, բարձր թե ցածր աստիճանի զինվորականներ, մոտ 100-ի չափ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, մեծ ու փոքր խմբապետներ ու ամեն կարգի մտավորականներ¹:

Դրանցից 900-ը Երևանի մերձակա շրջաններից էին, իսկ 1200-ը՝ Ջանգեզուրից (որոնցից 300-ը՝ Գորիսի շրջանից)²:

Հայաստանում քաղաքացիական ընդհարումների հետևանքով գաղթած տարագիրներից զատ՝ Թավրիզ էին ապաստանել նաև Սալմաստի, Ուրմիայի և սովահար Ղարաղաղի գաղթականները:

1921թ. սեպտեմբերի 1-ի տվյալներով Ղարաղաղից այնտեղ էր ապաստանել 1292 մարդ, Խոյից՝ 456, Սալմաստից՝ 1230, Ուրմիայից՝ 1120, ընդամենը՝ 4098 մարդ³:

Սալմաստից եկածների մեջ կային արևմտահայեր, գլխավորապես՝ վանեցիներ, ինչպես նաև Համադանից, Բաղդադից վերադարձածներ և այլք: Այդ կարգի տարագիրների շարքին էին պատկանում ջուդայեցիները, դարաշամբցիները և այլոք, որոնք, իրենց վայրերից տեղահանված լինելով փետրվարի դեպքերից առաջ, ծանր վիճակում ապրում էին Թավրիզում: Դրանց մի մասը մույնպես, հիմնականում դարադաղցիներ և խոյեցիներ, դիմել էր Հայաստան մեկնելու համար:

Ամեն օր Գ. Վարդանյանի միսիային դիմում էին հարյուրավոր մարդիկ՝ բոլոր դասակարգերից: Հատկանշական է, որ առաջին այդ դիմումատուները մույնիսկ չէին հետաքրքրվում, թե իրենց ինչ է սպասվում Հայաստանում, միայն դուրս պրծնեին ստեղծված վիճակից:

Աստիճանաբար միսիա էին ներկայանում նաև Հայաստանի Հանրապետության նախկին Պառլամենտի անդամները, նախկին պաշտոնյաներ, բարձրաստիճան սպաներ, խմբապետներ և այլ կարևոր անձինք: Միսիան նրանց մանրամասն բացատրություններ էր տալիս, բազմիցս հավաստիացումներ էր անում, որ Հայաստանի

¹ ՀՀ Ն.ՊԵՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, ք. 45, ք. 26:

² Նույն տեղում, ք. 29:

³ Նույն տեղում, ք. 44-ի շրջերես:

Խորհրդային կառավարությունը չի շեղվելու գաղթականության հանդեպ որդեգրած իր քաղաքականությունից և անթերի կատարելու է ընդհանուր ներման մասին ընդունած դեկրետը:

Հայաստան վերադառնալու բուռն ցանկություն ունեին նաև տաճկահայերը, որոնց անունից Սմբատը ներկայացել էր Գ. Վարդանյանին, նրա հետ երկար զրույց ունեցել, պարզել վերադարձի հետ կապված բոլոր հանգամանքները¹:

Առաջին հերթին հայրենադարձվելու համար անկետավորվեց մոտ 2700 մարդ:

Պետք է ասել, որ հենց սկզբից Գաղթականության հանձնաժողովը կանգնեց շատ բարդ խնդիրների առջև, որոնց լուծումը վեր գտնվեց նրա լիազորություններից, և որը տեղիք տվեց զանազան ասեկոսեների:

Այսպես, անդրադառնալով Գ. Վարդանյանի միսիայի գործունեությանը, Վահան Մինախոյանը հետագայում գրել է, որ տարագիրների վերադարձը կազմակերպելու համար Երևանից Թավրիզ եկած հանձնաժողովը անարժեք ձևականություններով ձգձգեց խնդիրը, անկետային թերթիկներ խմբագրեց, հետո տպեց, փոխեց, գրեց, ջնջեց, վախ ներշնչեց վերադարձողներին: Մի երկու շաբաթ մնալուց հետո գնացքներ ուզեց տարագիրներին հայրենիք ճամփելու համար, հետո հայտարարեց, թե «չտվին», որովհետև, իբր, ճանապարհները խճողված են Ադրբեյջանից Հայաստան գնացող գնացքների պատճառով²:

Գրիգոր Վարդանյանը, Թավրիզ գալուց մի քանի օր հետո հուլիսի 27-ին, ՀՍԽՀ արտգործժողկոմ Ասքանազ Մռավյանին գրում էր, որ Հայաստան վերադառնալու համար ցուցակագրվել է 4200 մարդ, բոլորն էլ՝ աշխատավոր գյուղացիներ, որոնք ցանկանում են իրենց բնակավայրերը վերադառնալ որքան հնարավոր է շուտ: «Նրանցից շատերը,- նշում էր իր նամակում Գ. Վարդանյանը,- ունեն ձիեր և եթե մի քիչ էլ մնան, ապա բոլոր ձիերը կծախեն՝ սովից փրկվելու համար: Ես նրանց դիմումին սկզբում պատասխանեցի, թե հայրենիք վերադառնալու մասին պարտավոր եմ հայտնել Երևան, բայց նկատի ունենալով, որ Ձեր հրահանգը կարող է ուշանալ, որի պատճառով այդ մարդիկ ստիպված կլինեն ձիերը ծախձիսել, նաև այն, որ մարդիկ ցանքսեր ունեն, քաղ ունեն և այլն, համաձայնվեցի ոմանց անցագրեր տալ և Մեղրիի գծով ետ ճամփել: Մնացած 900 նորեկների մասին, որ Երևանի շրջաններից են, կսպասեմ Ձեր կարգադրությանը»³:

Կրկին անդրադառնալով փախստականների փոխադրության հարցին՝ Գաղթականության գործերի լիազորը տեղեկացնում էր, որ պարսից կառավարությունը խոստացել է իր միջոցներով գնացքով

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² Վ. Մինախոյան, «Նրադարձը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, բիվ 6, էջ 49:

³ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, ց. 45, ք. 26.

Ջուլֆա տեղափոխել 1000 մարդ, բայց Նախիջևանի երկաթուղու պետը Թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանից պահանջել է ամեն մի վերադարձողի համար վճարել 12 դոան, այսինքն՝ ընդամենը 12 հազար դոան: Առաջնորդը համաձայնել էր տալ այդ գումարը, ուստի Գ.Վարդանյանը Մոսկվանին խնդրում էր դեռևս Երևանում գտնվող իր տեղակալ Հ.Ղազարյանին տրամադրել 20 վագոն առաջին անգամվա համար, որը հնարավորություն կտա այդ 1000 մարդուն չորս օրվա ընթացքում տեղափոխել Ջուլֆա, մի շաբաթ հետո նույնքան մարդ ևս ուղարկել. դրանով իսկ Թավրիզում մնացած գաղթականության կեսը ուղարկված կլիներ: Նա նշում էր, որ եթե 20 վագոնից բաղկացած երեք գնացք լինի, ապա հնարավոր է Հայաստան տեղափոխել շուրջ 3500 փախստական:

Այնուհետև Գ.Վարդանյանը արտգործօղկումին տեղյակ էր պահում, որ պարսից իշխանությունները քանիցս դիմել են առաջնորդին և նույնիսկ պահանջել, որ շատ շուտով փախստականները փոխադրվեն Թավրիզից, պատճառաբանելով, որ նրանց ներկայության հետևանքով հացը քանկանում է: Առաջնորդը նահանգապետի այդ դիմումին պատասխանել էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կողմից արդեն ժամանել է գաղթի լիազորը, որը կաշխատի կազմակերպել փախստականների արագ փոխադրումը Հայաստան: «Խնդրում եմ արագացնել գնացքը. հապաղումը առիթ է ընծայում պրովոկացիաների»¹, - վերջում գրում էր գաղթականության գործերի լիազորը:

Քանի որ բազմաթիվ խնդրանքներն առայժմ դրական ընթացք չէին ստանում, Գ.Վարդանյանը ստիպված, առանց Երևանից համաձայնություն ստանալու, անցաթիթեր էր տալիս առավել անելանելի վիճակում գտնվող անձանց: Օգոստոսի 9-ին նա Ա. Մոսկվանին գրում էր. «Այս առավոտ ճամփու դրեցի մոտ 200 զանգեզուրցիներ դեպի Մեղրի՝ իրենց եկած ճամփով: Բայց մնացյալ գաղթականությունը առավոտյան ժ. 6-ից մինչև գիշերվա ժ. 9-ը իմ աշխատասենյակի դռան առաջ կամ տանս՝ բակն ու սենյակս լցված խնդրում, ալաչում են շուտ հայրենիք մեկնելու համար, իսկ ես ցարդ լոկ խոսքերով եմ հուսադրում: Սա, անշուշտ, հիմար կացություն է և հնարավոր չէ այսպես շարունակել՝ առիթ ընծայելով պրովոկացիայի: Հույս ունեմ, որ դու գոնե կմտնես իմ այս դրության մեջ և եռանդուն միջոցներ ձեռք կառնես անմիջապես ուղարկելու ոչ թե միայն առաջին գնացքը, այլև արագացնելու երկրորդ, երրորդ, չորրորդ գնացքները: Ես օգոստոսի 25-ից դենը չեմ մնա: Խնդրում եմ շտապել»²:

Հարկ եղավ սպասել 22 օր, բայց այդպես էլ գնացքները չեկան, և հնարավոր չեղավ ճանապարհել ոչ մի մարդ:

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 26:

² Նույն տեղում, ք. 25-ի շրջերես

Վարդանյանը ստիպված է լինում դարձյալ անցաթուղթ տալ մոտ 180 զանգեզուրցիների և Մեղրի ճամփել Վարադաղի և Մուծամբարի վրայով: Ձանգեզուրի նորաստեղծ իշխանությունները նրանց ընդունեցին շատ սիրալիկ և Գ. Վարդանյանին նամակով խնդրեցին ետ ուղարկել նաև մնացած զանգեզուրցի փախստականներին: Դրանից հետո զանգեզուրցիների հաջորդ խումբը ևս, բաղկացած 63 մարդուց, նույն ճամփով ուղարկվեց տուն¹:

Վերջապես, Ա. Մռավյանը մի պաշտոնական գրությամբ Գ. Վարդանյանին հայտնում է, որ Երևանը հնարավորություն չունի գաղթականների համար առանձին գնացք ուղարկելու, ուստի պիտի աշխատել մաս-մաս նրանց ճամփել Ջուլֆա, իսկ այնտեղից Երևան բերել զանազան գնացքներով:

Ստանալով հրահանգը և պարսկական երկաթուղային վարչության հետ համաձայնության գալով (ամեն մի գաղթականի համար 25 դռանի փոխարեն վճարելով 10 դռան)՝ օգոստոսի 12-ից վերսկսվեց վերադարձի հոսքը, որն անարգել շարունակվեց մինչև 1921թ. սեպտեմբերի վերջը: Յուրաքանչյուր գնացքով հայրենիք էր վերադառնում 200-ից 400 մարդ: Գնացքները Թավրիզից Ջուլֆա էին գնում շաբաթական 2-3 անգամ:

Երթևեկության անկանոնության և ամենատարբեր արգելքների պատճառով անհնարին եղավ Հայաստան ճամփել բոլոր մեկնել ցանկացողներին: Հաճախ կուտակում էր առաջանում պարսկական Ջուլֆայում կամ Նախիջևանում, որի հետևանքով հատկապես Նախիջևանում ներգաղթողները ենթարկվում էին թալանի և անպատվության, ստիպված էին օրեր անցկացնել բաց երկնքի տակ և անոթի:

Օգոստոս ամսվա ընթացքում Գ. Վարդանյանի ստորագրությունը կրող անցագրերով Թավրիզից Հայաստան գնաց 2400 մարդ:

Այսպիսով, ինչիս-օգոստոս ամիսներին Հայաստան էր տեղափոխվել արդեն մոտ 5500 մարդ²:

Հայաստան վերադարձավ նաև մտավորականների մի մեծ խումբ, որի մեջ կային ոչ քիչ թվով բարձրորակ մասնագետներ: Ակադ. Ալ. Թամանյանին վերադարձնելու համար Ալ. Մյասնիկյանի հանձնարարությամբ Թավրիզ գնաց Սարգիս Լուկաշինը (Մրապի-ոնյան) և հատուկ գնացքով Երևան բերեց մեծ ճարտարապետին:

Գ. Վարդանյանի գլխավորած ՀՄԽՀ գաղթականական գործերի լիազոր ներկայացուցչությունը օգոստոսի վերջերին դադարեցրեց իր գործունեությունը, և ինչպես հայ, այնպես էլ մուսուլման և ռուս գաղթականներ Հայաստան ուղարկելու ընդհա-

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 70:

² ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 71, Վ. Մինախորան, Վերադարձը, «Հայրենիք» ամսապիր, 1924, ապրիլ, րիլ 6, էջ 48, 49:

նուր ղեկավարությունը սկսեց իրականացնել Ատրպատականում ՌՍՖՖՀ Գլխավոր հյուպատոսությունը:

Ռուսական հյուպատոսությունում փախստականների հայրենադարձության խնդրի կատարումը ղրված էր Գլխավոր հյուպատոսի քարտուղար Գիլբրասի վրա, որին էլ Վարդանյանը հանձնեց կնիքը, անցագրային բանկները և անկետաները՝ վերադարձողներին անցաթուղթ տալու համար:

1921թ. սեպտեմբերի 16-ին ՌՍՖՖՀ Գլխավոր հյուպատոսությունը տեղեկացնում էր, որ երևանյան և մուսուլման գաղթականներով վերջին էշելոնը՝ բաղկացած 400-500 մարդուց, կուղարկվի մինչև ամսվա վերջը, և դրանով կդադարեցվի գնացքներով գաղթականների էվակուացիան մինչև գալիք տարվա գարունը¹:

1921թ. սեպտեմբերի 2-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը Ատրպատականի ռուսական հյուպատոսարանի միջոցով Հայաստան են ուղարկվել հետևյալ թվով փախստականներ. հայեր՝ դիմում է ներկայացրել 2052 մարդ (1136 ընտանիք), որոնցից ստացել են անցագրեր 1927 մարդ (1037 ընտանիք): Մուսուլմաններ՝ դիմում է ներկայացրել 849 մարդ (212 ընտանիք), որոնցից ստացել են անցագրեր 626 մարդ (142 ընտանիք): Բացի դրանցից, այդ շրջանում Հայաստան է վերադարձել 19 ռուս (7 ընտանիք): Նույն ժամանակ Նախիջևանի երկրամաս (Նախկրայ) վերադարձել են 36 հայ (11 ընտանիք), 145 մուսուլման (44 ընտանիք), մի քանի ռուս: Այդ մեկ ամսում Թավրիզից Հայաստան և Նախիջևան է մեկնել. Թավրիզից՝ 2753 մարդ (1241 ընտանիք), Մուծամբարից՝ 49 մարդ (15 ընտանիք), Ալյակից՝ 89 մարդ (18 ընտանիք), ընդամենը՝ 2891 մարդ (1274 ընտանիք)²:

Պետք է ասել, որ ինչպես Թեհրանի ռուսական դեսպանությունը, այնպես էլ ՌՍՖՖՀ Թավրիզի (Ատրպատականի) հյուպատոսությունը ամենայն ուշադրությամբ և հոգածությամբ էին վերաբերվում հայ գաղթականների հոգսերին, ամեն ինչ անում էին՝ նրանց հայրենադարձությունը կազմակերպված իրականացնելու համար:

Սեպտեմբերի 26-ին Պարսկաստանում ՌՍՖՖՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնը Թեհրանում կազմակերպել էր խորհրդային իշխանության պատֆորմի վրա կանգնած հայերի ներկայացուցիչների ընդունելություն: Դիմելով ներկաներին՝ նա նշեց, որ հայ ժողովուրդը, երկար տառապանքներից հետո, վերջապես, հասել է ազատության: Ռոտշտեյնը խոր համոզմունք հայտնեց, որ խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդը Ռուսական մեծ ֆեդերացիայի օգնությամբ անպայման կվերածնվի:

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 45

² Նույն տեղում, ք. 44-ի շրջերես:

Հանդես գալով պատասխան խոսքով պաշտկա-հնդկական հայոց բեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ալվատյանը հանձին Ռոտշտեյնի, ողջունեց Ռուսական մեծ հանրապետությունը, ընդգծելով, որ Հայաստանը ներկայումս չի կարող գոյություն ունենալ առանց ռուս մեծ ժողովրդի օգնության, միաժամանակ շեշտելով, որ հայ ժողովրդի ազգային շահերը պահանջում են որքան հնարավոր է մերժենալ Խորհրդային Ռուսաստանի Ֆեդերացիային¹։

Գ. Վարդանյանի խմբի Երևան վերադառնալը չէր նշանակում, թե դրանից հետո Թեհրանի հայ գաղթականության հարցերի լուծումը ամբողջովին վստահվել էր ՌՍՖՍՀ՝ Թավրիզում (Ատրպատական) գտնվող հյուպատոսությանը։ Խորհրդային Հայաստանը իր դիվանագիտական ներկայությունը Պարսկաստանում դնում էր ավելի բարձր մակարդակի վրա։ 1921թ. նոյեմբերի 1-ից Թեհրանում բացվեց Խորհրդային Հայաստանի հյուպատոսությունը²։ Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ՝ Հայաստանի կառավարությունը նույն ժամանակ հյուպատոսություն բացեց նաև Թավրիզում և հյուպատոս նշանակեց Ե. Երզնկյանին³։

Հայկական ներկայացուցչության վրա էր դրվել նաև դեռևս Թավրիզում մնացած փախստականների տեղափոխման հոգսը, սակայն նոյեմբերի կեսերից լիովին դադարեցվեց գաղթականների վերադարձը⁴։

Այսպիսով, 1921թ. ապրիլի 20-ից մինչև հուլիսի 12-ը Մեղրիի վրայով Պարսկաստան անցած 8042 մարդուց Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ջանքերով մինչև նույն թվականի նոյեմբերի 15-ը հայրենիք էր վերադարձել շուրջ 6850 մարդ։

Միայն քաղաքացիական ընդհարումների հետևանքով գաղթած տարագիրներից Թավրիզում դեռ մնում էր 1200 մարդ։ Այդքան մարդ պահելու համար հոկտեմբերի վերջերին այլևս չկային անհրաժեշտ դրամական և նյութական միջոցներ, իսկ դրանց ծախսահեղ անբավարար լինելը տարագիրների ղեկավարությանը հարկադրեց պատրաստել օգնություն ստացողների մի սահմանափակ ցուցակ։ Դա նաև մի փորձ էր՝ մոտավորապես ճշտելու Թավրիզում մնացածների մեջ եղած առավել վտանգված քաղաքական տարագիրների թիվը, որոնք Խորհրդային իշխանությունների համար ոչ միայն անբարեհույս էին, այլև համարվում էին թշնամիներ։ Տարագլության ղեկավարները հույս ունեին, որ ցանկից դուրս մնացածները, ի վերջո, հարկադրված

¹ ՀՀ Դ.ՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, 45, ք. 29։

² ՀՍԽՍՀ հյուպատոսությունը Պարսկաստանի մայրաքաղաքում գոյություն է ունեցել մինչև 1922թ. հոկտեմբերի 12-ը (ՀՀ Դ.ՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, 4, 13, ք. 67)։

³ ՀՀ Դ.ՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, 4, 13, ք. 67։

⁴ Նույն տեղում, 4, 47, ք. 83։

կլիմեն մեկնել Հայաստան, և Երևանի կառավարությունն էլ, իր հերթին, հիմքեր չի ունենա քաղաքական պատճառաբանություններով արգելքներ հարուցելու, իսկ հետագայում՝ նաև ենթարկելու բռնությունների:

1921թ. նոյեմբերի սկզբին այդ ցուցակի մեջ ընդգրկված էր խորհրդային իշխանության համար անընդունելի 668 մարդ. որոնցից 612-ը ամսական ստանում էր 6 թուման, մնացածները՝ մի փոքր ավելի: Այդ գումարը շատ քիչ էր Թավրիզում գոյատևելու համար, մանավանդ ձմռան ամիսներին, երբ կենսամթերքի գները գրեթե կրկնապատկվում էին:

Ցուցակից դուրս մնացած 542 գաղթականները մնացին բախտի քմահաճույքին:

«Խորհրդային հաշվեհարդարի ենթակա» անձանց ցուցակը հարկ ելավ դեկտեմբեր ամսին էլ ավելի կրճատել՝ թողնելով 460 մարդ: Սրանք իրենց հերթին բաժանվեցին երեք կարգի. առավել պասախանատու գործիչներ, նվազ պատասխանատուներ՝ և շարքային ակտիվ դաշնակցականներ: Առաջին կարգի մեջ եղածներն ամսական ստանում էին 9 թուման, երկրորդինը՝ 6 և երրորդինը՝ 4 թուման¹: Ձիմվորականների հասանելիքի ձևակերպումները կատարում և նպաստը բաժանում էր գնդապետ Նարինյանը, քաղաքացիական անձանցը՝ Նախիջևանի նախկին նահանգապետ Վարշամյանը:

«Խորհրդային հաշվեհարդարի ենթակա անձանց» «Վտանգված» վերնագրով ցուցակը առաջ էր բերել սուր հուզումներ շարքայինների, սպաների և խմբապետների շարքերում:

Դրան չստացողները բողոքում էին՝ ասելով, թե Երևանից հանած գումարները հայկական պետությանն են եղել, հետևապես ամբողջ ժողովրդինը, այլ ոչ թե մի խումբ արտոնյալ ղեկավարների: Ուստի պահանջում էին իրենց ևս բաժին հանել Թավրիզ հասցրած գումարներից: Ինչպե՞ս գուր: «Վտանգվածների» նպաստը զնալով պակասում էր, և ի վերջո 1922թ. փետրվարի 18-ից հետո նրանք բոլորը հավասարապես ստանում էին մի չնչին գումար՝ մեկ դրան՝ այն էլ ընդհատումներով²:

Նպաստ չստացող տարագիրների մի մասը դեռ փայփայում էր Հայաստան վերադառնալու հույսը: Նրանցից շատերը հետագա ամիսներին բազմաթիվ հուսահատ ճիգեր արեցին՝ հաղթահարելու հայրենիք գնալու արգելքները, բայց շատ քչերին հաջողվեց ի վերջո Հայաստան մեկնելու թույլտվություն ստանալ: Մնում էր տարբեր ճանապարհներով գաղտնի անցնել սահմանը. ոմանց դա հաջողվեց, ուրիշները սահմանն անցնելիս ձերբակալվեցին և Երևանի ու

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ր. 45:

² Վ. Մխեթրիան, Ապրիլի 2-ի գաղթը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, թիվ 2, էջ 95, նույնի Վերադարձը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 52:

այլ վայրերի բանտերում մի քանի ամիս մնալուց հետո աքսորվեցին Թիֆլիս, Բաքու կամ Հյուսիսսային Կովկաս¹։

Նպաստ չստացողներից, աշդպիստվ, 1921 թ. վերջերին Թավրիզում մնացել էր 600-ի չափ փախստական։ Աշխատանք գտնելու ու Թավրիզում ապրելու հույս չունենալով՝ բնականաբար, նրանք պետք է դուրս գային քաղաքից։ Բայց անմիջապես առաջանում էր այն հարցը, թե ուր գնալ։ Վաղվա օրվա նկատմամբ ամենքի մոտ վախ կար ու անվստահություն։ Ընդհանուր հիասթափությունն աստիճանաբար համակեց բոլորին՝ յուրտակելով թարմ դեպքերի ազդեցության տակ դեռ մնացած վերջին հույսերն ու իղեալները։

Գնալով, բնականաբար, նվազում էր վերադարձի ցանկությունը։ Ոմանք հույս չունեին Հայաստանում գտնել ապրուստի միջոցներ, ուրիշները, որոնք 1915թ. եղեռնից հետո Արևմտահայաստանից եկել էին Արևելյան Հայաստան և այնտեղ ապրել էին անասելի աղքատության մեջ, մտածում էին, որ այլևս միևնույն է, թե որտեղ քարշ կտան իրենց գոյությունը, իրենց տանջալից կյանքը։ Ուստի նրանցից 200-300 մարդու վիճակված էր էլ ավելի հեռանալ հայրենիքի սահմանակից երկրից։ Նրանց մի մասը բնակություն հաստատեց Պարսկաստանի խորքերում, արևմտահայ զինվորները հիմնականում բռնեցին Բաղդադի ճանապարհը՝ Միջագետքում փնտրելու կորցրած հարազատներին, մյուսները հետագա ամիսներին ցրվեցին Պարսկաստանից դուրս՝ զանազան կողմեր։

Ավելի մտահոգիչ ապագա էր սպասում նպաստ ստացող «արտոնյալներին», նրանց, որոնց քաղաքական հանգամանքը քաջ հայտնի էր Երևանում։ Նրանք այլևս չէին կարող հույս կապել ներման հետ։

Աշմանը Պարսկաստանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչության համար մտահոգիչ էր դարձել այն, որ պարսկական իշխանությունները գաղթական զինվորականներին սկսել էին հավաքագրել և օգտագործել շեյխ Իսմայիլ աղա Մմկոյի գլխավորած քրդական շարժման դեմ, շարժում, որը լայն աջակցություն էր ստանում Թուրքիայից։ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը մտահոգ էր, որ ազգամիջյան կոիվների մեջ հայ գաղթականներին ներքաշելը կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ ոչ միայն նրանց, այլև տեղի իրանահայերի համար։

Մմկոյի ապստամբական շարժումը ծավալվել էր Սալմաստի և Ռիմիայի շրջաններում, որտեղ կային մի քանի հայկական գյուղեր։ Հայ բնակչությունը մեծապես տուժում էր պարսիկ կառավարության դեմ քրդերի մղած տևական կոիվներից։ Չմայած դրան, հայերին, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ հաջողվում էր չեզոք մնալ, որը ձեռնադր էր կռվող երկու կողմերին։

¹ Կ. Մրմախորեան, Վերադարձ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 53։

Եվ ահա, 1921 թ. ամռան սկզբներից վտանգվել էր հայերի չեզոք պահվածքը: Պարսկական իշխանությունների հավանությամբ Սմկոյի դեմ կռվելու համար դաշնակցական հին գործիչ Սամսոն Թադևոսյանը տարագիրներից և պարսկահայերից կազմել էր կամավորական մի խումբ՝ նպատակ ունենալով գրավել Սալմաստը, Ռիրմիան և այնտեղ տեղավորել հայ զաղթականներին:

Այս վտանգավոր ձեռնարկը մեծ դժգոհություններ առաջացրեց զաղթականների շրջանում, որոնց գերակշիռ մեծամասնությունն այդ վայրերում հիմնավորվելու մասին մտածել անգամ չէր ուզում, քանի որ նրա միտքը զբաղված էր Հայաստան վերադառնալու խնդրով: Իրենց աչքերը սևեռած դեպի Ջուլֆա և Երևան՝ զաղթականները սպասում էին, թե ինչ «խաբրիկներ» պիտի հասնեն հայրենի օջախից:

Այնուամենայնիվ, Ս. Թադևոսյանի կազմակերպած զինված խումբը աշնան սկզբներին կռվի մեջ մտավ Սմկոյի դեմ:

Թեհրանի ՀՄԽՀ լիազոր ներկայացուցչությունից 1921 թ. նոյեմբերի 23-ին հետևյալ գաղտնի գրությունն էր ուղարկվել Պարսկաստանում ՌՄՖՆՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ֆ. Ա. Ռոտ-շտեյնին:

«Թավրիզում մեր հյուպատոս ընկ. Երզնկյանը հաղորդում է, որ դաշնակների կողմից Ադրբեջանում (նկատի ունի Իրանական Ադրբեջանը - Ա.Ս.) կազմավորվող զորքից 300 հոգանոց մի ջոկատ արդեն ուղարկված է Սմկոյի դեմ: Այդ ջոկատի կազմի մեջ մտնում են ինչպես պարսկահպատակ, այնպես էլ կռվասպան հայեր: Կազմակերպիչներից զխավոր դերակատարներն են Սամսոն Խանը և Կոտոն»¹:

Պարսկական կառավարությունն այդ ժամանակաշրջանում փորձում էր հնարավորին չափ անկախ քաղաքականություն վարել և կանոնավոր հարաբերություններ հաստատել Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Հայաստանի հետ, մի բան, որ բնավ չէին ցանկանում անգլիացիները, որոնք գաղտնի թե բացահայտ աջակցում էին պարսիկ կենտրոնական իշխանությունների դեմ կռվող Սմկոյին և հանդես էին գալիս կառավարությանն աջակցող հայկական զինված խումբը լուծարելու պահանջով:

Թեև Թավրիզի անգլիական հյուպատոսը մի քանի անգամ տեղի դաշնակների ղեկավարությունից պահանջեց զինված խումբը հետ կանչել ռազմական գործողությունների վայրերից, բայց այն շարունակում էր հարվածներ հասցնել Սմկոյին և լուրջ պարտություն հասցնել մի շարք ընդհարումներում:

¹ Սամսոն Թադևոսյանի (Սամսոն խան) այդ ժամանակ փախստականների կոմիտեի նախագահն էր՝ Լավիկուն:

² ՀՀ ԿՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 47-48:

Քրդական ապստամբության նկատմամբ անգլիացիների և խորհրդային կողմի վերաբերմունքը տրամագծորեն հակառակ էր: Անգլիացիները ձգտում էին ապակայունացնել ներքին վիճակը Պարսկաստանում, իսկ խորհրդային իշխանություններին, ընդհակառակը, ձեռնտու էր հարևան երկրի ներքին կայունությունը: Բայց երկու կողմերն էլ դեմ էին հայկական զինված խմբի գոյությանը: Արդեն ասվեց, թե անգլիացիներն ինչու էին դեմ: Ինչ վերաբերում է խորհրդային կողմին, ապա նա երկյուղ ուներ, որ այդ զինված խումբը աստիճանաբար կարող է խիստ մեծացնել իր շարքերը և հարձակում գործել Հայաստանի սահմանների վրա:

Խորհրդային հետախուզությունը պարզել էր, որ Թավրիզում կան ուժեր, որոնք նախապատրաստություններ են սկսել, որ իրենց համար միջազգային բարենպաստ իրադրություն ստեղծվելու դեպքում, փորձեն վերականգնել Լեռնահայաստանի անկախությունը, մանավանդ յուրեր էին տարածվել, թե Խորհրդային Հայաստանը գնում է դեպի անկում, և պետական հեղաշրջումն օրերի հարց է¹:

Ինչպես արդեն նշվել է, Նոդեհը չէր մասնակցում Խորհրդային Հայաստանի դեմ ուղղվելիք գործողությունների նախապատրաստություններին: Այդ գործի գլուխ կանգնել էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը սկսել էր զինված ջոկատի կազմավորումը խմբապետներից և զինվորներից ու այդ նպատակով Ամերիկայից ստացել էր 5.500 թուման, իր հերթին Վրացյանը տրամադրել էր 3000 թուման²: Ծրագրված էր զինվորական ուժով Հայաստան մտնելուն զուգընթաց այնտեղ բարձրացնել զանգվածային ապստամբություն:

Խորհրդային Հայաստանի դեմ գործողություններ նախապատրաստող ղեկավարները Թավրիզում ժողովի էին հավաքել առավել հայտնի սպաներին ու խմբապետներին՝ պարզելու համար նրանց անելիքները: Ժողովի մասնակիցներին ասվեց, թե հայտնի է դարձել, որ Ռուսաստանում գործում է մի ուժեղ կազմակերպություն, որը ծրագրել էր բոլշևիկների իշխանության գալու չորրորդ տարեդարձին, այսինքն՝ 1921 թ. հոկտեմբերին, ապստամբություն պայթեցնել թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Հյուսիսային Կովկասում, բայց, գործողությունների որոշակի պլանը հստակ մշակած չլինելով, այդ ժամկետը հետաձգվել է մինչև 1922 թ. մայիս ամիսը:

Ժողովականները հարց տվեցին, թե Ռուսաստանում կազմակերպվող ապստամբության նկատմամբ ի՞նչ դիրք պետք է բռնի Պարսկաստանում ապաստանած հայ զինվորական ուժը: Պատասխանը եղավ մոտավորապես այսպիսին. այժմ ուժերը թեև ցրիվ են, բայց եթե Ռուսաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, զ. 37, ք. 72:

ընդհանուր ապստամբություն սկսվի, կողմնակի դիտողի դերում լինել չի ստացվի: Մինչև 1922 թ. մայիսը պետք է կարողանալ Հայաստանի հակախորհրդային ընդհատակը լավ նախապատրաստել ապստամբությանը՝ շեշտը դնելով Դարալազլազի վրա, ուր առավել ուժեղ է Դաշնակցության ազդեցությունը¹:

Տաճկահայերից մի քանիսը, հատկապես խմբապետ Շավարշը, հենց այդտեղ պատրաստակամություն հայտնեցին անցնել Լեռնահայաստան, իսկ ժողովականների մեծ մասը հավանություն չտվեց Խորհրդային Հայաստանում ապստամբություն բարձրացնելու գաղափարին²:

Հայաստանում այդ թվում Ձանգեզուրում, ապստամբությունը նախապատրաստելու համար գաղտնի ճանապարհներով Հայաստան մտան մի քանի տասնյակ դաշնակցականներ: Դրանցից էին բաշգառնեցիներ Ավետը, Գեղամը, Սեդրակը, թուրքահայեր Կարո Դեմիրջանյանը, Ճապո Նաջարյանը, Գեղեցիկ Վարդանյանը, Երվանդը (մշեցի), Գևորգը, Մուշեղը, Սարգիս Ալաշկերտցին՝ ուրիշ անուն-ազգանուններ վերցրած այլ անձինք, որոնք լրացրին Երևանի, Կոտայքի, Վայոց ձորի և հատկապես Էջմիածնի շրջանների դաշնակցական գաղտնի կազմակերպությունների շարքերը: Այդ փուլում Խորհրդային Հայաստանում գործող ամենաբազմամարդ և ամուր դաշնակցական ընդհատակյա կազմակերպությունն Էջմիածնի շրջանի Վերին Խաթունարխի կազմակերպությունն էր, որը տոն էր տալիս շրջանի ընդհատակյա մյուս կազմակերպությունների աշխատանքներին, և որն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 30-ական թվականների կեսերը:

Ինչպես Երևանը, այնպես էլ Մոսկվան, պարսկական կառավարությանը կտրուկ պահանջներ էին ներկայացնում՝ երկրից հնարավորին չափ շուտ հեռացնելու Հայաստանի խորհրդային կարգերի հակառակորդներին: Ավելին, հակախորհրդային հայ ղեկավար գործիչների ներկայությունը վտանգավոր համարելով հանրապետության համար՝ նրանք պարսկական կառավարությանը մեղադրում էին խորհրդային իշխանության թշնամիներին բացահայտորեն հովանավորչության տակ առնելու համար:

1921թ. օգոստոսի 13-ին ՀՍԽՀ արտգործառնախարար Ա.Մուսվաթյանը հետևյալ հեռագիրն էր հղել Թեհրան՝ Իրանի արտգործնախարարին (պատճենը ՌՄՖՍՀ և ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնին)։

«Մեր ունեցած հավաստի տեղեկություններով, ժողովրդական վրեժխնդրությունից փախած՝ Հայաստանի տապալված կառավարության նախկին անդամները և, այսպես կոչված, Փրկության

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, Դ, 113, գ. 3, գ. 37, ք. 2

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 72:

կոմիտեի անդամները, ինչպես նաև Ջանգեզուրի ապստամբների առաջնորդները ներկայումս ապաստան են գտել Պարսկաստանում, մասնավորապես՝ Թավրիզում: Թավրիզն իրենց կենտրոնը դարձնելով՝ այդ պարոնները ոչ մի միջոցից չեն խորշում շարունակելու համար հայ ժողովրդի օրինական բանվորագյուղացիական կառավարության դեմ հանցավոր պայքարը, դրանով իսկ խոչընդոտելով մեր հանրապետությունում խաղաղության և կարգի հաստատմանը: Հայաստանի կառավարիչների ընդհատակյա գործունեությունը Պարսկաստանում սկսվել է դեռևս ապրիլին, որտեղից նրանք ղեկավարում էին ապստամբության շարժումը Ջանգեզուրում»: Այնուհետև հեռագրում ասված էր. «Մեզ խիստ զարմացնում է, որ մինչև այժմ պարսկական իշխանությունների կողմից ոչ մի միջոց չի ձեռնարկվել պայքարելու այդ երևույթի դեմ, որը սպառնում էր ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի, այլև Պարսկաստանի անդորրին: Հանուն Խորհրդային Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև հաստատված բարիդրացիական հարաբերությունների, իմ կառավարությունը դիմում է Ձեզ՝ վճռական միջոցներ ձեռք առնելու Հայաստանի նախկին իշխանությունների եղկելի աշխատանքը դադարեցնելու և նրանց Պարսկաստանի սահմաններից վճռելու համար:

Ընդունեցեք Ձեր նկատմամբ հարգանքի հավաստիացումներս»¹:

Այդ օրերին ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչը Իրանի արտգործնախարարությանը ներկայացրեց ցուցակն այն գործիչների, որոնց հնարավորին չափ արագ հեռացումը երկրի սահմաններից համարվում էր խիստ անհրաժեշտ: Ցուցակում տրված էին Ս. Վրացյանի, Գ. Նժդեհի, Ա. Չիլինգարյանի, Կոտոյի անունները: Շուտով ներկայացվեց նաև երկրորդ ցուցակը, որում հետևյալ 26 անուններն էին. Ռուբեն փաշա, բժ. Բաբայան, Կարո Սասունի, Սարգիս (Մերգեյ) Մելիք-Յուլյան, Վաչե Արծրունի, Նիկոլայ Նիկոլոսյան, Հակոբ Տեր-Հակոբյան, Վահան Մինախոյան, Սմբատ Եղիազարյան, Արշակ Հովհաննիսյան, Համբարձում Տերտերյան, Եղիշե Իշխանյան, Դարմանյան, Արամ Մարգարյան, Գևորգ Վառլամյան, խմբապետներ Մարտիրոս, Յապոն, Շավարշ, Ասլան, Հրաչյա, Թևան (ավագ), Սարգիս (Քեռի), Մուրադ, Խնկո, Դազո (Դալի), Դազո (Քուրդ)²:

Իր հերթին, ՌՍՖՍՀ արտգործո՞ղկոմ Գ. Վ. Չիչերինը, անշուշտ Հայաստանի կառավարության խնդրանքով, 1921թ. սեպտեմբերի 30-ին նույն է հղում (թիվ 11/5163) Պարսկաստանի արտաքին գործոց նախարար Մուշարուլ Ազամին՝ անհամազստություն հայտնելով, որ պարսկական իշխանությունները շարունակում

¹ ՀՀ Դ.ՊԵՊԼԻ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 88, ք. 21

² Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 14, ք. 141

են հանդուրծել իրենց տարածքում հայկական հակախորհրդային զինված խմբերի ներկայությունը, որոնք սպառնում են Խորհրդային Հայաստանի անվտանգությանը: Մասնավորապես շեշտված էր, որ Ամիր Արշաղը և նրա եղբայր Սարգար Արշաղը սերտ հարաբերությունների մեջ են Վրացյանի հետ, մի բան, որ Մոսկվայում տեղիք է տալիս լուրջ խորհրդածությունների:

ՌՖՖՍՀ-ում պարսկական դեսպան Մուշավերով Մամալիքը հոկտեմբերի սկզբին Չիչերինին է համձնում իր երկրի արտգործնախարարի պատասխանը, որտեղ ասված էր, որ Ամիր Արշաղի և Վրացյանի կոմիտեի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Ռուսաստանի արտգործոժողկոմատին կտրվի հանգամանալից պատասխան. իսկ ինչ վերաբերում է Պարսկաստանում ապաստանած հազարավոր հայերին, ապա նրանք հասել են այնտեղ «կատարելապես անգնե և ուզում են միայն կյանքի ապահովություն՝ վերադառնալու համար իրենց տեղերը»:

Գալով զինված հայ միավորների հարցին՝ Մուշարով Ազամին գրում էր. «Պարտքս են համարում Ջեզ հայտնել, որ վերոհիշյալ միավորները, եթե այդպիսիք գոյություն ունեն, պիտի կազմված լինեն պարսկահպատակ հայերից, որոնք համաձայն [մեր երկրի] սահմանադրական օրենքների, ունեն հավասար իրավունքներ և [այդ հիմունքներով] ծառայում են կազակների, ժանդարմերիայի և այլ զորամասերի մեջ, որոնց մասին տեղյակ է պարսկական կառավարությունը»¹:

Հետագա ամիսներին նույնպես Երևանի կառավարությունը շարունակում էր ակնդետ հետևել Թավրիզի դաշնակցականների գործունեությանը և հետապնդում էր նախկին նպատակը՝ որքան հնարավոր է նրանց շուտ հեռացնել Խորհրդային Հայաստանի սահմանակից երկրից:

1921թ. դեկտեմբերի 11-ին Թավրիզում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լևոն Սարգսյանը նամակ է ուղարկում Թեհրան. Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարար Մուշարով Ազամին՝ բողոքելով այդ երկրում դաշնակների շարունակվող հակախորհրդային գործունեության դեմ: «Մասնավորապես,- գրում էր նա,- օգտվելով Ատրպատականի ներկա խառնակությունից, նոքա իրենց հայտարարել են որպես Հայաստանի պաշտոնական մարմին և նույնիսկ այժմս, երբ պարսից պետությունը Իսմայիլ աղա Սմկոյի լրբոստության դեմ պատրաստությունների գործով է զբաղված, վերոհիշյալ ղեկավարները եռանդ ու ջանք են գործադրում և Հայաստանի զինվորական ծառայողների հրամանատարության տակ Թավրիզ փախած գորքից, ինչպես և պարսկահպատակ հայերից խմբեր են կազ-

մակերպում, որպեսզի հարմար առիթին հարձակում գործեն Հայաստանի վրա: Ես համոզված եմ, որ մինչև այդ գաղտնի կառավարության բոլոր անդամները և գործիչները Թավրիզից դուրս չքշվեն և չարտաքսվեն, մեր երկու բարեկամ և հարևան պետությունների բնակչության կացությունը հավասարապես վերտանգված կլինի: Հուսով եմ, որ Ձերոյ գերազանցությունը այս մտերմական հիշատակագրության մասին կտեղեկացնի նաև Ատրպատականի նահանգապետությանը և կպահանջի նրանից, որ նա վերոհիշյալների խռովահույզ գործողությունների սանձահարման համար համապատասխան կարգադրությունների անի»¹:

Հայկական զինվորական ուժի ծառայությունից հրաժարվելը տվյալ պահին չէր մտնում պարսիկ կառավարության հաշիվների մեջ, ուստի ի պատասխան Լևոն Սարգսյանի ղեկավարների 11-ի մամակի, Պարսկաստանի արտգործնախարարը գրում էր, որ Թավրիզում մնացել են ընդամենը մի քանի հարյուր կովկասահայ փախստական և Հայաստանի նախկին պետության ղեկավարներից վեց մարդ: Դրանց կեսը պատրաստ էր, ապահովություն ստանալուց հետո, վերադառնալու իր ծննդավայրը, մյուս կեսը, տրամադրություն չունենալով վերադառնալ Հայաստան, պատրաստ էր Թավրիզից հեռանալ Պարսկաստանի խորքերը, այնտեղ, ուր հարմար կգտնի պարսից կառավարությունը: Նախարարն ավելորդ չէր համարում շեշտելու, որ Թավրիզում մնացած կովկասահայերը «ամբողջապես գտնվում են ճնշված տրամադրության մեջ և վարում են չքավոր, չարքաշ կյանք», որ նրանք «երբեիցե ինտրիգ սարքելու կամ խռովություն ստեղծելու նպատակ չեն ունեցել և չունեն»: Ինչ վերաբերում էր Խորհրդային Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցչի այն պնդումներին, թե դաշնակները կազմակերպում են զինված խմբեր, դրան ի պատասխան պարսից նախարարը գրում էր. «Այդ յուրը անհիմն է ամբողջապես. նոքա բոլորն էլ զինաթափ են եղել Դևրադաղում, և ոչ մեկը նրանցից գեմք չունի: Հայոց պետության վախը նրանցից ոչնչով չի պատճառաբանվում և ոչ մի կազմակերպումն ընդդեմ այդ պետության տեղի չի ունեցել: Երբ Իսմայիլ աղա Սմկոյի դեմ պատերազմական պատրաստություններ էին տեսնվում, պարսկահպատակ սալմաստեցի և ուրմիացի հայերի մի որոշ մասը զինվեցին և ընդունվեցին պատերազմական ծառայության մեջ: Միայն երկու հոգի Ջանգեզուրի հայերից, որ պարզվեց հետո, մտել էին պարսից զորքի մեջ և նրանց մասին էլ Ատրպատականի նահանգապետության կողմից հրաման եղավ՝ գործից դուրս հանելու: Հիշատակելով վերոգրյալը, ես հուսով եմ, որ

¹ ՀՀ ԴԱՊԱՐՏԱՆ, ք. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 56.

դեպի հայ փախստականները մեր կառավարության կողմից ցույց տված կարեկցությունը չի կարող, հակառակ սպասողության, ծագում տալ անցանկալի երևույթների»¹:

Թեև պարսկական իշխանություններն ընդհանուր առմամբ հանդուրժողաբար և ըմբռնումով էին վերաբերվում փախստական ղեկավար գործիչներին և մտավորականներին, բայց Մոսկվայից և Նրևանից եկած նոտաների ազդեցության տակ սկսել էին անհանգստանալ և եկվորներին հասկացնել տալ, որ իրենց երկրում այլևս անցանկալի է նրանց ներկայությունը: Հատկապես մի քանի անգամ նախազգուշացումներ արեց պարսկական Ադրբեջանի (Ատրպատականի) նահանգապետ Մուխտար Սալտանեն:

Իրենց հերթին, անհանգիստ էին նաև տմտեսական-կենցաղային տառապանքներ կյտղ գործիչներն ու մտավորականները: Նրանք ոչ առանց հիմքի վախ էին գգում, որ մի օր իրենք կհայտնվեն սահմանից այն կողմ՝ Նրևանի բանտում:

Թավրիզի գաղթականության մասին՝ Ալ.Մյասնիկյանին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ հայկական բանակի հետախուզությունը դեռևս օգոստոսի 11-ին գրել էր, որ Փրկության կոմիտեի և Սյունիքի կառավարության ղեկավարները վախ ունեն, թե Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը կարող է պարսկական կառավարությունից պահանջել իրեն հանձնել նրանց՝ պատճառաբանելով, որ զանգեզուրյան կռիվների ժամանակ պարսկական կողմի գիտությամբ Լեռնահայաստանի կառավարության անդամները և Փրկության կոմիտեի վարչապետը գտնվել են Թավրիզում և այնտեղից ամբողջ ժամանակ հանձնարարականներ են ուղարկել Ջանգեզուր՝ դրանով իսկ խախտելով Պարսկաստանի չեզոքությունը²:

Այդ երկյուղից դրդված և Նրևանի մտադրությունների մասին ստույգ տեղեկություններ ստանալու նպատակով Թավրիզում ստեղծվել էր հակահետախուզություն, որի ղեկավարն էր դաշնակցական Դարասամխոն (դերասան Մխոն)³:

Միաժամանակ դաշնակների ղեկավարությունը հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ այն մասին, որ եթե գործիչներին ու մտավորականներին Հայաստան տանելու քայլեր կամ եթե խորհրդային գործակալների կողմից տեղորի փորձեր արվեն, ապա դաշնակցության հատուկ ծառայությունները ինչպես Պարսկաստանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների, այնպես էլ բուն Հայաստանում՝ խորհրդային կուսակցական և պետական ղեկավար գործիչների նկատմամբ կդիմեն զանգվածային ահաբեկչական գործողությունների:

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.ՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 57:

² Ն.Մյոն տեղում, ֆ. 114, գ. 2, գ. 10, ք. 31-ի շրջերես:

³ Ն.Մյոն տեղում, գ. 45, ք. 46:

Որպես այդ ամենի հետևանք, գնալով արագացավ գործիչների և մտավորականների հոսքը Թավրիզից դեպի հեռուներ: Մեկնում էին առավել վտանգված քաղաքական գործիչները, ապա՝ մյուս մտավորականները:

Ամենից առաջ, դեռ 1921թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, Պարսկաստանից դուրս եկան Համո Օհանջանյանը, Շանթը և Բախշի Իշխանյանը¹: Նրանց հետևեց Սմբատը: Հոկտեմբերի կեսերին Թեհրանից Եվրոպա մեկնեց Վրացյանը²: Նժդեհը նույնպես պատրաստվում էր արտասահման մեկնել և ուզում էր մեկնել իր անդամաճան գինակցի Ղազար Քոչարյանի (Քաչալ Ղազո) հետ, բայց ճանապարհածախսը չէր բավականացնում երկուսով Պարսկաստանից մեկնելու համար: Նա դիմում է Վրացյանին և խնդրում ճանապարհի համար պակասող գումարը լրացնել «կառավարության» տրամադրության տակ եղած միջոցներից, սակայն նրան պատասխանում են, որ կարող են միայն իր ճանապարհածախսի պակասող գումարը լրացնել: Նժդեհը ստիպված դիմում է Բուլղարիա՝ իր բարեկամներից մեկին, որը Կ. Պոլսի վրայով Թավրիզ է ուղարկում Նժդեհի և Ղազար Քոչարյանի ճանապարհածախսը³: Մոտ չորս ամիս Թավրիզում գաղտնի ապրելուց հետո նա, վերջապես, նոյեմբերի 22-ից անցնում է Թեհրան և մի քանի օր այնտեղ մնալուց հետո մեկնում Բուլղարիա. նրա հետ էին խմբապետ Ղազար Քոչարյանը և ուսանող Հայկ Ասատրյանը⁴:

Մի քանի տասնյակ «վտանգվածներ», այնուամենայնիվ, որոշեցին մնալ Պարսկաստանում: Իշխանությունների թույլտվությամբ Թեհրան Ստեփանյանը մի քանի գինակիցների հետ նոյեմբերին Թավրիզից մեկնեց, Ղարաղաղ և մշտական բնակություն հաստատեց այնտեղ⁵: Նույն կերպ վարվեց նաև Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան), որը հաստատվեց Մուժամբար հայկական գյուղում:

Թավրիզում մնացին մտավորականների ու գործիչների մի փոքր խումբ և մի քանի հարյուր շաքբային տարագիրներ: Հիմնավորվելով այստեղ՝ նրանք պատահական նպաստներով մի կերպ քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը, մինչև որ տարիների ընթացքում համառ աշխատանքով հաղթահարեցին տնտեսական և այլ կարգի դժվարությունները: Քաղաքում սկսեց գործել հայկական գիմնազիա, լույս էին տեսնում թերթեր, կազմակերպվեցին դասընթացներ, հիմնվեցին արհեստանոցներ, բացվեցին խանութներ, որի շնորհիվ կենդանություն առավ գավառական քաղաքը:

¹ ՀՀ ԴՀԿԳՄԼ, ֆ. 113, գ. 88, ք. 51 և շրջերես:

² Նույն տեղում, գ. 10, ք. 61

³ Նույն տեղում, գ. 37, ք. 3

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 35:

⁵ Նույն տեղում:

Պարսկաստանի խուլ գավառներ անցած գաղթականները ևս աստիճանաբար բուրսիեցին անարժեքության բալուղույթը, լծվեցին զանազան աշխատանքների և իրենց քրտինքով ստեղծեցին տանելի պայմաններ: Այդպիսիների վիճակը, իր օրինակով, քսան տարի անց ներկայացրել է Յապոնը. «Մուծամբար հաստատվելուց հետո ծախսեցի իմ սեփական երկու ձին, մեկ հատ ջորիս ու այդ համեստ գումարով ձեռնարկեցի գյուղատնտեսական աշխատանքի: Խիստ սահմանափակ չափերով տարվող իմ այդ տնտեսությունը այժմ այնքան հասույթ է տալիս, որ կարողանում ենք մեր ապրուստը հոգալուց բացի, ուրիշներին էլ օգտակար լինել:

Այժմ, Իրանի մեկ հովտում ընկած գեղջկական իմ տնակում՝ մտքով դառնում եմ դեպի հայրենի աշխարհս, ուր հասակ առի, լեն ու նեղ օրեր տեսա, ծառայեցի հայրենիքիս ազատության դատին...»¹:

Հիմնավորվելով տարբեր երկրներում՝ մտավորականներն ու գործիչները հայկական գաղութներում սկսեցին ծավալել քաղաքական, հասարակական, մշակութային լայն գործունեություն, լծվեցին հայապահպանման դժվարին գործին, արտաշխարհի զանգվածների մեջ կենդանի պահեցին հայրենիքի անկախության գաղափարը:

Հայ մտավորականների, պետական ու քաղաքական գործիչների փրկության, նրանց հետագա բեղուն գործունեության համար հայ գաղթաշխարհը պարտական էր Ջանգեզուրի պաշտպաններին, որոնք զենքի ու ժով իրենց լեռնաշխարհը հայ մտավոր դասի հալածական մի խոշոր հատվածի փրկության կամուրջ դարձրին: «Դյուցազնական երկիրը,- գրել է Նժդեհը,- շեշտ կնայելի թշնամու աչքերի մեջ, նրան սանձած պահելով իր պատերի տակ, որպեսզի կարմիր մահվան ճիրաններից մազապուլժ հազարները անխռով և անկորուստ անցնենին դեպի ապահով հորիզոններ:

Նվ անցավ ու փրկվեց Արարատյան մտավորականությունը, ուսանողությունը, սպայությունը»²:

Հ. Յ. Դաշնակցության Գերագույն մարմինը, որը 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո փոխարինել էր Հ. Յ. Դ. Բյուրյոյին, իր ժամանակավոր նստավայրից՝ Բուխարեստից (Ռումինիա) Թավրիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը խորհուրդ տվեց ինքնալուծարվել: Կառավարությունը շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1921թ. հոկտեմբերի 11-ը. այդ օրը բազմամարդ դահլիճը լուծարման ենթարկվեց նախապես վարչապետ Սիմոն Վրացյանին լիազորելով կազմել 3-5 մարդուց բաղկացած դահլիճ՝ գլխավորապես տարագրության գործերը հսկելու համար: Ս. Վրացյան, Հ. Տեր-Հակոբյան, Վ. Մինախոյրյան կազմով, այն հաջորդ օրը՝

Սապոյնի (Հովհաննես Պարոնեան) յուշերը, գրի առավ Հ. Տիրման, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հուլիս, թիվ 9 (223), էջ 119-120:

¹ Գ. Նոյնի, Զեյնի ոգու շարժը, էջ 32.

հոկտեմբերի 12-ին, անցնում է գործի: Երկու օր հետո հոկտեմբերի 14-ին, Ս. Վրացյանը մեկնում է արտասահման, և «դադիվում» մնում է երկու մարդ, որոնք իրենց պաշտոնը շարունակում են վարել մինչև 1923թ. սեպտեմբերի 24-ը, այսինքն մինչև «կառավարության» վերջնական լուծարումը:

Նոր կյանքի շնչ

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում այնտեղ Սյունիքում, որի ժողովուրդը ամբողջ երեք տարի շարունակ գերմարկային կոփմներ էր մղել ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու և իր լեռնաշխարհը մայր հայրենիքի հետ միավորելու համար:

Ինչպես ասվեց, 1921թ. հուլիսի 8-ին Ռիզայում բանակցություններ էին սկսվել ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի և Հ. Յ. Դաշնակցության արտասահմանյան կենտրոնի պատվիրակության միջև քննարկելու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող հարցեր, այդ թվում՝ Զանգեզուրի հարցը:

Հուլիսի 14-ին, այսինքն՝ երբ Զանգեզուրն ամբողջովին գրավված էր կարմիր բանակի զորքերի կողմից, Հ. Յ. Դաշնակցության պատվիրակությունը քննարկման ներկայացրեց իր կուսակցության Գերագույն մարմնի (ԳՄ) առաջարկությունը:

Առաջարկության նախագծի առաջին կետում նշված էր, որ ՌԿ(բ)Կ-ն դեկլարացիա կտա, որ ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը: Երկրորդ կետում նշվում էր, որ «այսպես կոչված, Ռուսահայաստանի և, այսպես կոչված, Թուրքահայաստանի տարածքային միավորումը, այն է՝ առաջինին միացնել նախկին հայաբնակ թուրքական տարածքներ, բավական կլինի Հայաստանի ազատ տնտեսական և քաղաքական գոյության համար»: Մյուս երկու կետերում խոսք էր գնում այն մասին, որ Հայկական հարցի լուծման նպատակով ՌԿ(բ)Կ-ն պարտավորվում է ներգործել ՌՍՖՍՀ կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս իր տրամադրության տակ եղած միջոցներով Թուրքիային թեքի հայկական հարցի լուծմանը՝ Թուրքահայաստանից Ռուսահայաստանին միացնելով հայ ժողովրդի ազատ քաղաքական գոյության համար բավականաչափ մի տարածք՝ դեպի ծով ունեցող ելքով:

Այս առաջարկությունն անող Դաշնակցության կենտրոնին արդեն հայտնի էր, որ Զանգեզուրը գրավված է կարմիր բանակի զորքերի կողմից, և գավառի միացումը Խորհրդային Հայաստանին կատարված փաստ է: Ելնելով այդ իրողությունից՝ Կենտրոնն այժմ ձգտում էր այն բանին, որ բացի Զանգեզուրից Խորհրդային Հայաստանին միացվեն նաև հայկական ուրիշ տարածքներ: Այդ գործում Դաշնակցությունը Ռուսաստանի կառավարությանը (հետևապես նաև՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը) առաջարկում էր իր աջակցությունը: Առաջարկության մեջ ասված էր. «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությունը

¹ Հ. Դրազկե, Մատիկ անգեալիզ պատմական դիպեր և ապրումներ. 1917-1922, էջ 110-116:

խոստանում է լիակատար աջակցություն և ուժերը ներածին չափ օգնություն ցույց տալ Հայաստանի կառավարությանը՝ առաջին և երկրորդ կետերում նշված դրույթները կենսագործելու համար և, մասնավորապես, պարտավորվում է.

ա) Ինչպես իր հայրենիքում, այնպես էլ նրանից դուրս քարոզչություն մղել հայ ժողովրդի միջավայրում, նպատակ ունենալով նրան միավորել [Խորհրդային] կառավարության շուրջը, որը կենսագործում է առաջին և երկրորդ կետերում հիշատակված դրույթները.

բ) Ամեն կերպ աջակցել, որ եվրոպական տերություններն օգնություն և օժանդակություն ցույց տան՝ ՌՍՖՖՀ-ի նախաձեռնությամբ հայկական հարցի լուծմանը՝ վերոհիշյալ իմաստով.

գ) Ուժերի ներածին չափ իր կողմից ներգործել Թուրքիայի վրա, նպատակ ունենալով ստանալ նրա համաձայնությունը Ռուսաստանին միացնելու վերոհիշյալ իմաստով բավականաչափ տարածք Թուրքահայաստանից»:

Նույն նիստում Հ. Յ. Դաշնակցության պատվիրակությունը ՌԿ(Բ)Կ ներկայացուցիչներին է հանձնում նաև Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանն ուղղված մի փաստաթուղթ, որով կոչ էր արվում գտնել համագործակցության եզրեր, մշակել ընդհանուր քաղաքական պլատֆորմ և միասնաբար գործել հանուն հայ ժողովրդի ընդհանրական շահերի: Դաշնակցությունը առաջարկում էր այդ պլատֆորմի հիմքում դնել սոցիալական, քաղաքական և վարչական բնույթի մի շարք սկզբունքներ: Մասնավորապես առաջարկվում էր Հայաստանում անցկացվելիք սոցիալական բնույթի միջոցառումները հարմարեցնել երկրի յուրահատուկ պայմաններին, պաշտպանության տակ վերցնել ոչ միայն չքավոր, այլև միջակ գյուղացիությանը, հայտարարել մանր առևտրի ազատություն, քաղաքացիական ազատություններ ընձեռել, առանց խտրության, հանրապետության բոլոր բնակիչներին, ապահովել նրանց մասնակցությունը իշխանության մարմիններին, հայտարարել և իրականացնել կուսակցությունների գործունեության, ժողովների, բանավոր և գրավոր պրոպագանդի լիակատար ազատություն. ջանքեր գործադրել շտկելու Խորհրդային Հայաստանի սահմանները, մասնավորապես՝ դիվանագիտական ակտիվ աշխատանք ծավալել՝ նրան միացնելու քաջառապես հայեերով բնակեցված Լոռվա և Ախալքալաքի գավառները: Նաև առաջարկվում էր Հայաստանի ժողովմիտրոհուրդը կազմավորել կոալիցիոն սկզբունքներով՝ Դաշնակցության կուսակցության մասնակցությամբ:

Դաշնակցության կողմից առաջարկված երկու փաստաթղթերը դրվեցին քննարկման, որը, սակայն, որևէ դրական արդյունք չտվեց: Դաշնակցության պատվիրակությունը ստիպված եղավ ետ վերցնել իր առաջարկությունները: Հուլիսի 13-ին ՌԿ(Բ)Կ պատվիրակության ղեկավար Ա. Իռֆֆեն հանդես գալով հայտարարեց, որ իր կուսակցության Կենտկոմը մտադիր է միջնորդի դեր ստանձնելու

Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարության և Հ. Յ. Գ. Կենտրոնի միջև: Նա նշեց, որ ՀԿԿ-ին առաջարկ կարվի Հայաստանում լեգալացնել Հ. Յ. Գ.-ն և պայմաններ ստեղծել համատեղ աշխատանքի համար:

Հուլիսի 16-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ՌԱՖԽՆՀ արտգործնախարար Գ. Չիչերինը երևանից ստացան Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Սարգիս Լուկաշինի (Սրապիոնյան) հեռագիրն այն մասին, որ Չանգեզուրն ամբողջովին գրավված է կարմիր բանակի զորքերի կողմից, ուստի ավելորդ 1. դաշնակների հետ բանակ-ցությունների հետագա շարունակումը:

Հեռագիրն ստանալուն պես խորհրդային ղեկավարությունը Ռիգայի իր պատվիրակությանը ցուցում տվեց բանակցություններն անմիջապես դադարեցնելու մասին: Բանակցությունները դադարեցին: Հ. Յ. Դաշնակցության պատվիրակությունը վերադարձավ Բուխարեստ՝ Ռիգայի հանդիպման արդյունքների մասին հաղորդում տալու կուսակցության Գերագույն Մարմնին:

* * *

1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական բարեկամության պայմանագրով Հայաստանի Նախիջևանի երկրամասը և Շարուր-Դարալագյազի գավառի Շարուրի գավառակը միացվել էին Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ իր հերոսական գոյամարտով Չանգեզուրը փրկվել էր Ադրբեջանի ճանկերից: Ինչ վերաբերում է մյուս «վիճակի» տարածքին՝ ամբողջովին հայերով բնակեցված Լեռնային Դարաբաղին, ապա նրա պատկանելության հարցը դեռ մնացել էր բաց՝ մինչև 1921թ. կեսերը: Ադրբեջանի ղեկավարները, սակայն, կարողացան նոր ուղիներ գտնել և այդ երկրամասը նույնպես, նրա բնակչության կամքին հակառակ, ներառել իրենց հանրապետության կազմի մեջ:

Չանգեզուրում դեռ շարունակվում էին ռազմական գործողությունները, դեռ Ռիգայի բանակցությունները չէին ավարտվել, երբ ՌԿ(Բ)Կ Կոմկասյան բյուրոյի նիստը, որը վարում էր կոմիտեի քարտուղար Ս. Օրջոնիկիձեն, և որին ներկա էր նաև Ի. Ստալինը, 1921թ. հուլիսի 5-ին բանաձև ընդունեց՝ հայկական Լեռնային Դարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելու մասին: Այդ բանը կատարեց ոչ թե իրավասու օրենսդրական մի մարմին, որը իրավունք ունենար վճռելու պետությունների միջև սահմանների հարցը, այլ կայացրեց կուսակցական (այն էլ ոչ ամենավերին) մարմինը՝ մի բանի անձեռնի կամայական որոշմամբ:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ փորվեց մի նոր կնճռոտ ակոս:

Չանգեզուրը խորհրդայնացնելուց հետո էլ Դարաբաղում շարունակում էին գործել հայկական պարտիզանական ջոկատներ, որոնք խորհրդային պատմագիտության մեջ միանշանակ ստացել էին «թևանական բանդիտներ» անվանումը: Բայց իրականում այդ ջոկատների մեջ արցախյան զինված գյուղացիներ էին, որոնք չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ իրենց կամքին հակառակ ենթարկվելու են թուրք-ազերիներին: Նրանց հետ շարունակում էին կռվել նաև տասնյակ զանգեզուրցի մարտիկներ, որոնք չէին

հեռացել Պարսկաստան: Նրանց մի մասը Չանգեզուրում խուլ դիմադրություն էր ցույց տալիս նոր իշխանություններին՝ քաղաքացիական անհնազանդության ձևով, մի բան, որ էժան չէր նստում նրանց վրա, մյուս մասը գերադասում էր կռիվը շարունակել Կարաբաղում:

Կարաբաղցիների և խորհրդային զորամասերի ընդհարումները այլուրույի բնույթ էին կրում հատկապես այն վայրերում, որտեղ 11-րդ կարմիր բանակի Կովկասյան 1-ին կորպուսի զորամասերի կազմում Թևանի ջոկատների դեմ կռվում էին նաև Ադրբեջանի թուրքերը: Վերջիններս թիվը մեծ էր հատկապես կորպուսի մեջ մտնող 82-րդ հրաձգային բրիգադի կազմում, մասնավորապես՝ բրիգադի 246-րդ հրաձգային գնդում:

Այսպես պատահեց, օրինակ, Հաղորթի շրջանում՝ 1921թ. ամռանը: Տեղի կոմունիստական ջոկատը, որը գլխավորում էին Մամեդխան Մամեդխանովը և Շմավոն Դավիդովը, մի ընդհարման ժամանակ տվեց մեծաթիվ զոհեր, զոհվեց նաև հրամանատար Դավիդովը: Ջիբրայիլի շրջանում աշնանը ծավալված կռիվներում կոմունիստական միայն մի ջոկատից սպանվեց 75 մարդ: Մեծ էին նաև դարաբաղցի ապստամբների կորուստները:

1921թ. դեկտեմբերին կարմիր բանակի զորամասերը Դիզակի (Հալուրթի) կոմունիստական ջոկատի հետ պարտության մատնեցին դարաբաղցի պարտիզաններին: Անկարող լինելով այլևս շարունակել կռիվները՝ նրանց մի մասը ցրվեց գյուղերում, իսկ մյուս մասը հեռացավ Չանգեզուր իրենց բնակավայրերը:

Չանգեզուրը կարմիր բանակի զորքերի կողմից գրավելուց անմիջապես հետո խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը 9 մարտույց բաղկացած մի հանձնախումբ ուղարկեց այնտեղ՝ կացությանը մոտիկից ծանոթանալու համար: Վերադառնալով Մերան՝ հանձնախումբը զեկուցագիր ներկայացրեց կառավարությանը, որի մեջ շեշտված էր, որ Չանգեզուրը ապրում է պայրենավորման ծանր ճգնաժամ: «Խիստ սակավ է հացը, որին փոխարինում է առատ թուրը և որը կազմում է ազգաբնակչության միակ սնունդը: 10 օրից հետո կսկսվի հունձը, որը ընդհանրապես աննշան է՝ իբրև հետևանք տևական կռիվների: Նղած հունձը կազմում է Չանգեզուրի ազգաբնակչության ընդհանուր պահանջի հազիվ 40%-ը. կնշանակի՝ մնացած 60%-ի մասին պետք է լուրջ մտածել և հերթական խնդիրների շարքը դասել: ...Չանգեզուրի ժողովուրդը գրեթե մերկ է, որովհետև համաշխարհային պատերազմի սկզբներից մինչև օրս գործվածք չի մտել այդ լեռնաշխարհը»:

1921թ. նոյեմբերի 2-ին Չանգեզուրի գավառային հեղկոմի նախագահը և ՀՍԽՀ պարենավորման ժողկոմի տեղակալը մամակ են ուղարկում Ալ. Մյասնիկյանին՝ գավառի տնտեսական ծանր վիճակի նկարագրությամբ:

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 117, ց. 12, գ. 16, ք. 6:

Նրանք գրում էին, որ Ձանգեգուրում աշմանացանի կամ-պանիան ձախողվել է: Նախատեսվել էր սերմացու տրամադրել 28 ամենաաղքատ գյուղերին, որոնց մեծ մասը լիովին քայքայվել էր պատերազմների հետևանքով: Սակայն բաժանվել էր ընդամենը 30 փութ սերմացու: Սերմացուի պատճառով ցանքերի 40%-ը չէր ցանվել: Բայց ամենատագնապալին այն էր, որ հույս չկար, թե գոնե առաջիկա զարմանացանը կկատարվի, քանի որ ձմեռվա անխուսափելի սովի պատճառով գյուղացիները ստիպված կլինեն ուտել սերմացուն: Ձանգեգուրի պարենային խնդրի լուծումը տեղի ուժերով համարելով անհնարին՝ նրանք նշում էին, որ բնակչությունը բոլոր հույսերը կապել է կառավարության հետ, և եթե այդ հույսերը ի դերև ելնեն, ապա Ձանգեգուրից ծայր կառնի գանգվածային գաղթը այլ երկրներ, ու երկրամասը կհայաթափվի: Վիճակը հրամայաբար պահանջում էր գավառին տրամադրել առնվազն 50.000 փութ սերմացու՝ գալիք զարմանացանի, նույնքան էլ՝ բնակչությունը սովից փրկելու համար¹:

Նույնքան ծանր վիճակ էր անասնապահության բնագավառում: Սովը գյուղացիներին ստիպում էր հարևան աղբբեջանական տարածքներում ծախծխել անասունները՝ փոխարենը ցորեն ձեռք բերելու համար:

Վաղուց զանգեգուրցին մոռացել էր նավթի մասին, իսկ աղ ունենալը հրաշքի էր նման:

Գավառի իշխանություններին մեծ անհանգստություն էին պատճառել այն յուրերը, որ Ձանգեգուր են գալու Հայաստանի կարմիր բանակի նոր զորամասեր և զինակոչիկներ: Այդ կապակցությամբ նույն զեկուցագրում ասվում էր. «Դա համարում ենք կործանարար ինչպես իրենց իսկ զորամասերի, այնպես էլ բնակչության համար: Ընդհակառակը, թախանձագին խնդրում ենք՝ այստեղից այլ վայրեր տանել տեղացի զինակոչիկներին, որոնց երեք օրից ավել հնարավոր չէ պահել գավառում, քանի որ ոչինչ չկա նրանց կերակրելու համար»: Ձեկուցագրի հեղինակները տեղեկացնում էին, որ գավառում տեղակայված Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ զույգը լիովին կրում է այնտեղ ծայր առած պարենային ճգնաժամի բոլոր արհավիրքները, ուստի նպատակահարմար է գունդը տանել Ձանգեգուրից²:

Նամակի վերջում նրա հեղինակները գրում էին. «Այդ ամենը Ձեզ ի գիտություն հայտնելով՝ մեր պարտքն ենք համարում հայտարարել, որ եթե ՀՍԽՀ ժողկոմխորհուրդը օգնության չգա Ձանգեգուրի սովյալներին, շտապ չուղարկի պահանջված հացամթերքի գոնե կեսը, առանց որի Ձանգեգուրը ֆիզիկապես գոյություն ունենալ ի վիճակի չէ, այդ դեպքում երկրամասի

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 27:

² Նույն տեղում:

ղեկավար աշխատողները իրենցից վրա են դնում հետևանքների պատասխանատվությունը, միաժամանակ շարունակելով աշխատել չթուլացող էներգիայով և նվիրվածությամբ»² :

Վիճակը բարդանում էր նրանով, որ Ձանգեզուրի սահմանային գյուղերի վրա հարձակումներ էին կատարում Ադրբեջանի տարածքում գործող բանդիտական խմբերը, որոնք ղեկավարվում էին Սուլթանովի նախկին սպաների կողմից, սակայն Ադրբեջանի իշխանությունները ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկում: Բանդաներից ամենամարդաշատը մշտապես գործում էր Մինքենդի շրջանում, և այն ղեկավարում էր Ջահագուր գյուղացի Աղա Մահմեդը: Նրա բանդան բաղկացած էր մինչև ատամները զինված 60 մարդուց, ուներ երկու զնդացիր: Մինքենդից բանդան իր հարվածները հասցնում էր հատկապես Գորիսի շրջանի հյուսիսարևելյան գյուղերի վրա՝ դրանով իսկ առաջ բերելով ազգամիջյան նոր բարդություններ³:

Հոկտեմբերի 31-ին Ձանգեզուրի հեղկոմի նախագահ Գ. Օհանջանյանը և անդամ-քարտուղար Գ. Սաֆրագբեկյանը ՀՍԽՀ ժողկոմխորհրդին գրում էին, որ տնտեսական քայքայման և ընթացիկ տարվա անբերրիության հետևանքով Ձանգեզուրում ստեղծվել է ծանր վիճակ: Դրությունն ավելի էր բարդանում գործում և հմուտ ուժերի բացակայության պատճառով: Նրանք նշում էին. «Գյուղական հեղկոմների մեջ նստած են անհուսալի տարրեր... մարդ չկա նրանց փոխարինելու: Շրջհեղկոմների անդամները պատրաստված ուժեր չեն: Ժողովրդական դատավորները և քննիչները դեռ չեն կարողացել ըմբռնել նոր դատարանի էությունը: Դատավարությունը տարվում է շատ տեղեր հին սովորություններով, որն առաջ է գալիս թե՛ խորհրդային դատավորների և թե՛ դատական ղեկնետների բացակայությունից»⁴:

Այնուհետև, անդրադառնալով հողային հարցին, նրանք գրում էին. «Հողային հարցը մեզ մոտ սուր կերպարանք է ստացել, բնակչությունը գրավել է թուրք լքված գյուղերը: Վերջերս թուրքերը վերադառնում և պահանջում են հայերից թողնել այդ գյուղերը: Իշխանությունը անկարող է այս հարցում բռնել հայ կամ թուրք ազգաբնակչության կողմը: Թողնել իրեն, ազգաբնակչության, յուծելու այդ կնճիռները, վտանգավոր է»⁵:

Նկատենք, որ Ձանգեզուրի հեղկոմը այդ հարցում կարողացավ վարել շատ ճկուն քաղաքականություն, այն է՝ հայտարարելով Ձանգեզուրը քաղցած երկրամաս, հրաժարվեց ընդունել այնտեղից հեռացած թուրք գաղթականներին:

Ինչպե՞ս լքված գյուղերը գրավում էին տնտեսապես ուժեղ

² ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊՆ., ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 26-ի յուրերես

³ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 33, ք. 87

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 22

⁵ Նույն տեղում

գյուղացիները, իսկ խեղճերն ու անճարները մնում էին իրենց մեղ ու հողագուրկ սահմաններում: Այդ էր պատճառը, որ այս ու այնտեղ գյուղացիները, չսպասելով հողային ղեկրետների, իրենք էին որոշում իրենց բախտը, այն է՝ համայնքի բոլոր հողերը բաժանում էին ըստ շնչի, առանց Երևանից եկած ցուցումների: Բացի այդ, որոշել էին գյուղից բացակայողներին հաշվել համայնքի անդամ մինչև գալիք տարվա մայիսի 1-ը, իսկ եթե շարունակեին բացակայել մաս դրանից հետո, ապա նրանց հողը անցնում էր գյուղի հասարակությանը: Գավառային հեղկոմը, կանգնելով փաստի առջև, ստիպված եղավ հաստատել գյուղական համայնքների վճիռները:

Կնճռոտ էր մաս անտառի հարցը: Գորիս քաղաքի և բուն Ջանգեզուրի վառելափայտի կարիքները կարող էր բավարարել միակ՝ Շուռնուխի անտառը, որի վրա, սակայն, իր իրավունքներն էր հայտարարել Կուրաթլիի գործադիր կոմիտեն: Սա մեծ վեճերի պատճառ էր դարձել Գորիսի և Կուրաթլիի միջև¹:

Չմայած այդ ամենին կյանքը Ջանգեզուրում աստիճանաբար մտնում էր հունի մեջ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հսկայական ջանքերի գնով կանխեց սովը լեռնավայրում: Ձեռք էին բերվում առաջին խրախուսելի արդյունքները: Ջանգեզուրի ղեկավար գործիչների կողմից տեմդագին աշխատանք էր տարվում՝ ապրանքային ֆոնդ ստեղծելու, որ կարելի լիներ պարեն հավաքել տեղական կարիքների համար: 1921թ. վերջում պետական ապարատն իր բոլոր ֆունկցիաներով արդեն կարգավորված էր տեղական ու Երևանից եկած գործիչների ջանքերով: Ջանգեզուրի արտակարգ լիազոր Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի ջանքերով Գորիսում կարգի էր բերված տպագրական գործը, և արդեն լույս էր տեսնում «Կարմիր Ջանգեզուր» օրաթերթը, որի համարները ձեռքից ձեռք էին անցնում և տեղում տեղը սպառվում: Վերանորոգվել էր Գորիս քաղաքի էլեկտրակայանը: Ձեռք էին առնվում բոլոր միջոցները՝ կարճ ժամանակամիջոցում կարգի բերելու ճանապարհները, որոնք ավերվել և փչացել էին մախոդ տարիներից: Մի խոսքով, Ջանգեզուրի քայքայված կյանքը հետզհետե մտնում էր հունի մեջ²:

Այդ ամենին մպաստում էր պետական-վարչական եռանդուն շինարարությունը:

1921թ. օգոստոսի 31-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհուրդը, ի կատարումն ժողկոմխորհրդի 1921թ. հուլիսի 20-ի՝ Հայաստանի վարչական վերաբաժանման ղեկրետի, որույեց. «Ջանգեզուրի՝ ՀՍԽՀ հանրապետությանը կցած մասից կազմել առանձին Ջանգեզուրի գավառ (կենտրոնը՝ Գորիս), բաղկացած հետևյալ

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 23:

² Նույն տեղում, ց. 12, գ. 16, ք. 6:

գավառակներից՝ Գորիսի, Տեղի, Տաթևի, Սիսիանի (կենտրոնը՝ Բռնակոթ)։ Ղափանի (կենտրոնը՝ Ղաթարի գործարաններ) և Սեղյու»¹ :

Զանգեզուրում Հայաստանի ժողկոմխորհրդի արտակարգ լիազոր Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը 1921թ. սեպտեմբերի 11-ին հրապարակեց Զանգեզուրի հեղափոխական կոմիտեի նոր կազմը. նախագահ՝ Գրիգոր Օհանջանյան, փոխնախագահ՝ Աշոտ Շահմուրադյան, անդամներ Բագրատ Տեր-Հարությունյան, Սահակ Տեր-Հայրապետյան, Գևորգ Փիրգույան, Հայկ Պետրոսյան, Նիկիտա Թորոսյան²:

1921թ. երկրորդ կեսին Զանգեզուրում գործում էին գյուղական մոտ 100 և 5 շրջանային հեղկոմներ³:

Խորհրդային Հայաստանն իր ճանապարհը սկսել էր շինարարական պաթոսով։ Բուլշևիկյան խանդավառ կարգախոսների ներքո ժողովուրդը լծվել էր երկրի վերանորոգման ստեղծագործ ծանր աշխատանքին։ Կյանքը բնականոն ընթացքի մեջ էր մտնում նաև Զանգեզուրում։

Զանգեզուրի գոյամարտի՝ աշխարհի տարբեր հորիզոններում ապաստան գտած մարտիկների մտքերն ու մտածումները շարունակում էին մնալ ընթոստ ու հերոսական լեռնաշխարհի հետ։ Հայրենիքից ավելի ու ավելի հաճախ էին գալիս ուրախալի, հուսադրող լուրեր։ Խորհրդային Հայաստանում, այդ թվում՝ նրա անբաժան մասը կազմող Զանգեզուրում, տեղի ունեցող ամեն մի իրադարձություն արձագանք էր գտնում սփյուռքահայ զանգվածների մեջ, որոնք ոգևորվում էին հայրենիքի ձեռք բերած հաջողություններով, միաժամանակ խոր ցավ ապրում կրած անհաջողությունների համար։

1922 թ. մայիսի 30-ին Վենետիկից Սիմոն Վրացյանին գրած նամակում Ավ. Իսահակյանը նշել է. «Հիմա ամենալավ յուծումն է, որ եղավ։ Միայն բուլշևիկ Հայաստանը կարող է, իր բացասական կողմերով հանդերձ, պահել հայի գոյությունը։ ...Ելքը սա է. թողնել թշնամական ընթացքը բուլշևիկների դեմ, աջակցել, ծուլվել, միանալ, աշխատել Ռուսիայի վերանորոգման։ Մեր գոյությունը հիմա կախված է միայն Ռուսիայի գոյությունից։ Այլևս ուշ է և աննպատակ հաշտվել Թուրքիայի հետ, անօգուտ է հույս դնել նենգ վրացիների և ֆանատիկ թաթարների վրա, ոճիր է նորեն հավատալ Անտանտին։ Հայկական հարցը լուծված է հայի բնաջնջման հետ, որ եղավ ողջ Եվրոպայի սրտովը։ Այլասերված է վաղուց Հայկական հարցը. այն եղել է եվրոպացիների համար հասույթի, կոնցեսիաների աղբյուր։ Սա է դառը ճշմարտությունը...»⁴:

¹ ՀՀ ՂԿԳՊԱ, ֆ. 113, գ. 38, գ. 2, ք. 8:

² Ղույն տեղում, ֆ. 116, գ. 1, գ. 428, ք. 9:

³ Ղույն տեղում, ֆ. 113, գ. 39, գ. 50, ք. 22:

⁴ Ղաճակի ձևագիրը պահպանվում է Ավետիք Իսահակյանի ընտանեկան արխիվում:

Դժվարին տքնությամբ, նաև աշխատանքային հերոսապատմամբ եր սկսել հյուսվել Խորհրդային Հայաստանի պատմությունը: Առջևում ՆԷՊ-ի կարճատև տնտեսական վերելքն էր, որին հետևելու էին համատարած կոլեկտիվացման, սոցիալիստական հնգամյակների և ստալինյան բռնությունների տարիները: Առջևում սպասվում էին նաև Հայաստանի տնտեսության, գիտության և մշակույթի աննախադեպ վերելքի ժամանակներ:

Թե՛ տարագրության երկար տարիներին, թե՛ բանտերում և Սիբիրի աքսորներում Գարեգին Նժդեհը մինչև կյանքի վերջը մտովին անբաժան մնաց իր պաշտելի Սյունիքից, նրա հերոս ժողովրդից: Դա նաև Նժդեհի երախտագիտության տուրքն էր լեռնաշխարհի ազատատենչ ժողովրդին, որն անսահման հավատ էր տաժել դեպի քաջագուն հրամանատարը, նվիրվել նրա գաղափարներին, աներեր գնացել նրա ետևից:

1923թ. մարտին Նժդեհը գրել է. «...Հայրենի լեռներից հաղթական կրծքերն ու զենքերը դեպի թշնամին դարձրած, մի օր հացով, մյուս օրը արմտիքով ապրող Լեռնահայաստանի վաշտերի ցույց տված հերոսական խոյանքները պիտի մնան գայոց սերունդների համար որպես հայրենասիրության ու անձնվիրության դասական օրինակներ: Հպարտ՝ այդ օրերի պատմական գործերով, անսահման թախիծով և քաղցրությամբ վերհիշելով մեր լեռնաշխարհի բարձունքներում ու ձորերում հերոսի մահով ընկած իմ ընկեր զինվորներին, մտքովս ծնրադրում եմ նրանց խնկելի հողաթմբերի առջև և ծաղկեպսակի փոխարեն Սյունիքի բովանդակ փառքը դնում նրանց գերեզմանների վրա»¹:

¹ Գ. Նժդեհ, Լեյոն՝ պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, քիվ 8, էջ 82:

1920-1921թթ. Զանգեզուրում մղված գոյամարտը հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության ամենափայլուն էջերից, նրա աննկուն կամքի գերագույն արտահայտություններից մեկն է:

Իր հերոսական դրվագներով այն հայության 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի շարունակությունն էր, մի նոր Սարդարապատ: Նրան 1918-ի մայիսյան օրերին Օսմանյան Թուրքիայի զավթիչ բանակների դեմ մղած արյունալի կռիվներում վճռվում էր հայ ժողովրդի լինել-չլինելու, Արևելահայաստանի գոյության հարցը, ապա զանգեզուրյան գոյամարտի ժամանակ դրված էր այն հարցը, թե՞ հայկական այդ լեռնավայրը մնալու՞ է արդյոք հայրենիքի անբաժան մաս, թե՞ կուլ է գնալու թուրքական Աղդրեջանի հերթական զավթողական նկրտումներին՝ անդարմանելի հետևանքներ ունենալով Հայաստանի համար:

1918թ. մայիսին Աղդրեջանի կողքին կանգնած էր Օսմանյան Թուրքիան, 1920-1921թթ.՝ նաև բոլշևիկյան Ռուսաստանը: Խորհրդային Աղդրեջանը փորձում էր Զանգեզուրի պատկանելության հարցը լուծել Ռուսաստանի ձեռքով, իսկ բոլշևիկյան կառավարությունը դրան գնում էր գիտակցված, գնում էր հազարավոր տալու բեմալական և աղդրեջանական թուրքերի անհազ ձգտումներին՝ քաղաքական կարճատեսությամբ համաշխարհային հեղափոխության սին գաղափարին գոհաբերելով հայ ժողովրդի ազգային շահերը: Թուրքիայի և Աղդրեջանի թուրքերի հոգսը բնավ «համաշխարհային հեղափոխությունը» չէր, այլ այդ լուգունգով քողարկվելով՝ նոր զավթումներ կատարելը, այդ թվում նաև՝ Զանգեզուրը կլանելը:

Զանգեզուրցին որոշեց մեռնել, բայց հայրենիքը չհանձնել թշնամուն: Նա փոքրաթիվ էր, հոգնած ու հյուծված՝ նախորդ երկու տարիների անընդհատ կռիվներից: Բայց նա ուներ հզոր զենք՝ անսահման հայրենասիրություն և անկոտրում կամք, նա իր առաջնորդի՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ բոլոր ուժերը ի սպասս դրեց հայրենի երկրի փրկությանը. անվախ ու վճռական կանգնեց բոլշևիկների և թուրքերի միացյալ բազմահազարանոց զորքերի դեմ, ավելի քան մեկ տարի (1920թ. մայիս - 1921թ. հուլիս) մղեց արյունահեղ կռիվներ. թշնամուն հասցրեց հզոր հարվածներ: Եվ որպես այդ բոլորի հատուցում՝ Զանգեզուրը միացավ մայր երկրին:

Զանգեզուրի 1920-1921թթ. գոյամարտը թողել է նաև ուսանելի դասեր:

Հայրենի երկրում ապրող հայությունը գտնվում է աշխարհաքաղաքական բարդ ու վտանգավոր տարածքում, մի բան, որ Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին և քաղա-

քական ուժերին պարտադրում է վարել այդ իրողությունից բխող, բազմակողմանի հիմնավորված ներքին ու արտաքին քաղաքականություն:

Երկրի *ներքին* քաղաքականության մեջ կարևորվում են մի շարք հանգամանքներ.

1. Հասարակական բոլոր արժեքներից (ազգ, դասակարգ, կուսակցություն) ամենամնայունը ազգն է, որի՝ որպես անկլոմաքարի, վրա պետք է խարսխված լինեն հայոց պետության նպատակներն ու իղծերը, որոնց իրականացմանը պետք է ձգտի ամբողջ ազգը: Ուստի հայ ազգային գաղափարի և նրանում ձևակերպված նպատակների լայն քարոզչությունը ազգային քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների, գիտության, կրթության, զրականության, մշակույթի բնագավառների գործիչների և, իհարկե, հայ պատմաբանների առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է:

2. Հայաստանը պետք է ունենա տնտեսական այնպիսի համակարգ, որը նպաստի երկրի բոլոր մասերի տնտեսական հզորացմանը: Հատկապես առանձնահատուկ ուշադրություն են պահանջում հանրապետության այն շրջանները, որոնք սահմանակից են Թուրքիային և Ադրբեյջանին: Այդ շրջանների բվում, բնականաբար, առանձնանում է Ձանգեզուրը՝ Հայաստանի համար իր կարևորագույն ռազմաստրատեգիական նշանակությամբ: Չպետք է մոռանալ, որ դեռ պատմության գիրկը չի անցել պանթուրքիզմը, որի նպատակը մնում է մույնը՝ Թուրքիայի գլխավորությամբ պետական մի միության մեջ ներգրավել բուրժաբնակ բոլոր տարածքները: Տթե ներկա դարի սկզբին յուրքական զավթիչներն այդ նպատակին հասնելու ճանապարհի հիմնական խոչընդոտը համարում էին Հայաստանը, ապա 1915թ. նրանց կողմից կատարած հայերի ցեղասպանությունից և «եղբայրների միջև ընկած անիծյալ սեպի»՝ Արևմտահայաստանի բռնազավթումից հետո՝ բուրժական աշխարհի երկու թևերի՝ Թուրքական Հանրապետության և Մեծ Թուրանի միջև եղած խոչընդոտը Ձանգեզուրն է՝ իր աշխարհաքաղաքական անգնահատելի նշանակությամբ և Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ապահովման կարևորությամբ: Ձանգեզուրը Հայաստանի համար պետք է դառնա նախընտրելի բնակության վայր՝ բազմամարդ բնակչությամբ, և պաշտպանական հզոր հնարավորություններ ունեցող անընկճելի միավոր:

3. Հայերը մշտապես պետք է հիշեն, որ իրենց երկրի, իրենց քաղաքակրթության գոյության հիմնական երաշխավորը և Ժողովրդի անվտանգության գլխավոր պայմանը ուժեղ բանակ ունենալն է, որը ցանկացած պահի ի վիճակի կլինի պաշտպանելու հայրենիքի ամբողջականությունը: Դրա հետ միասին խիստ

կարևորվում է թույլատրելի տարիք ունեցող քաղաքացիական բնակչության ռազմական պատրաստության կազմակերպումը հանրապետությունում՝ առանձնահատուկ նշանակություն տալով այդ գործի ճիշտ կազմակերպմանը Ձանգեզուրում:

4. Ձանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունները եկան ապացուցելու այն ճշմարտությունը, որ պատերազմում «հաղթություն» պարտություն» հարցադրումը պայմանավորված չէ միայն կոմկոդ կոդների զինվորների թվով, ռազմական տեխնիկայով, տնտեսական հնարավորություններով: Ձանգեզուրյան գոյամարտը ցույց տվեց, որ պակաս կարևոր չէ, եթե ոչ հիմնականը՝ կոմկոդների բարոյական ոգին, նրանց հայրենասիրությունը, անհուն նվիրվածությունն իրենց հայրենիքին ու ժողովրդին: Ձանգեզուրյան մարտիկները, որոնց թիվը քանիցս զիջում էր բազմաքանակ հակառակորդին, կենաց ու մահու կռիվներում կարողանում էին երկար ժամանակ պաշտպանել լեռնաշխարհի սահմաններն ու ժողովրդի անվտանգությունը: Եվ դա այն պատճառով, որ անսահման բարձր էր ինչպես Ձանգեզուրի զինված ուժերի, այնպես էլ, մեծից փոքր, ողջ բնակչության բարոյաքաղաքական ոգին, անկոտրում էր հայրենի եզերքը պաշտպանելու նրանց կամքն ու վճռականությունը:

5. Հայ ժողովուրդը թանկ է գնահատում իր ձեռք բերած ազգային անկախ պետականությունը, որի համար նա անհաշիվ զոհեր է տվել: Ազգային պետականության վերականգնման համար վերջին հարյուրամյակում ժողովրդի համառ պայքարն անցել է տարբեր հանգրվաններով՝ արտաբերելով անկախ պետականության գոյության հինգ իրողություններ. ա) 1915թ. գարնանը Արամ Մանուկյանի գլխավորած Վանի նահանգի հայերի կարճատև անկախությունը՝ հայոց ազգային պետականության վերականգնման առաջին փորձը, բ) 1918թ. մայիսին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հաստատումը՝ 600 տարի առաջ կորցրած հայոց անկախ պետականության վերականգնումը, գ) 1921թ. գարնանը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ Լեռնահայաստանի Հանրապետության ազդարարումը, որն արձանագրեց հայերի ազգային պետականության կարճատև գոյությունը պատմական Հայաստանի մի սահմանափակ տարածքում՝ Սյունիքում, դ) 1988թ. սկսած Ղարաբաղյան հզոր շարժման ընդերքում ծնունդ առած Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունը, ե) նույն շարժման անմիջական արգասիքը՝ հանդիսացող Ղարաբաղի Անկախ Հանրապետությունը:

Ազգային անկախ հինգ պետական կազմավորումներից բացի, վերջին հարյուրամյակում հայ ժողովուրդն ունեցավ նաև կիսանկախ պետականություն՝ հանձին Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (1920-1991 թթ.), որը

միասնական ԽՍՀՄ պետության մի մասն էր:

Զանգեզուրյան հերոսամարտի դասերը խիստ կարևոր են նաև Հայաստանի Հանրապետության *արտաքին* քաղաքականության համար: Այդ դասերը հուշում են, որ՝

1. Հարևան աղբյուրների պետության հետ հարաբերվելիս հայկական դիվանագիտությունը հաշվի է առնելու այն համագամքը, որ այդ երկիրը, ինչպիսի քաղաքական կարգեր էլ իշխեն այնտեղ՝ սոցիալիստական, թե՛ կապիտալիստական, ազատական, թե՛ բռնապետական, միևնույն է, առաջին հերթին Զանգեզուրի, ինչպես և Հայաստանի այլ տարածքների նկատմամբ հանդես է գալու հավակնություններով և ագրեսիվ ձգտումներով:

2. Թուրքիան, ելնելով թուրք ժողովրդի ցեղային հատկանիշներից, Անդրկովկասում միշտ լինելու է Աղբյուրների կողմից ընդդեմ Հայաստանի: Ուստի գուր են լինելու Ղարաբաղյան հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով լուծելու նպատակով Թուրքիային չեզոքության դիրքեր մղելու հայկական կողմի բոլոր ջանքերը: Թուրքիայի հետ Հայաստանի նորմալ հարաբերությունների ստեղծումը պայմանավորված է այնպիսի բարդ խնդիրների նկատմամբ թուրքական կողմի վերաբերմունքով, ինչպիսիք են հայերի ցեղասպանությունը և Հայ դատը. որոնք անբաժան են հայոց պատմությունից: Ուստի միանգամայն ողջունելի է հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հասնելու ուղղությամբ Հայաստանի ներկա իշխանությունների կողմից տարվող հետևողական քաղաքականությունը:

3. Իրանի հետ Հայաստանի հարաբերություններն առաջնային են: Պարսիկ և հայ ժողովուրդները միմյանց հետ կապված են հազարամյակների պատմությամբ, մշակութային մանություններով: Այդ իրողությունները նպաստավոր հող են ստեղծում երկու ժողովուրդների միջև ամենասերտ հարաբերությունների ստեղծման համար: Հայ-պարսկական հետազա մերձեցման գործընթացին, անշուշտ, կարող է նպաստել զանգեզուրյան գոյամարտի օրերին Սյունիքի պաշտպանների և պարսկական իշխանությունների միջև ստեղծված ջերմ հարաբերությունների ու փոխադարձ աջակցության պատմության լայն պրոպագանդան:

4. 1918-1921թթ. իրադարձություններն Անդրկովկասում մեկ անգամ ևս փորձաքար եղան հայ-վրացական հարաբերությունների համար: Պարզ դարձավ, որ անկասկած է Հայաստանի համեմատությամբ Աղբյուրների հետ Վրաստանի հարաբերությունների գերախալությունը: Հայաստանի համար ծանր օրերին Վրաստանը կարող է չեզոք մնալ, չմասնակցել նրա դեմ ուղղված ագրեսիվ գործողություններին, բայց նաև երբեք բազահայտ աջակից չլինել նրա ազգային ձգտումներին: Հայ-վրացական հարաբերությունները միշտ մնալու են երկու ժողովուրդների դարավոր եղբայրության

մասին հավաստիացումների ու խոստումների, բայց իրականում ստավկազույնը բարի-դրսցիական հարաբերությունների շրջանակում:

5. Զանգեզուրի 1920-1921թթ. կռիվներում ագրեսիվ կողմը ռուս-բոլշևիկյանն էր: Զանգեզուրցին պաշտպանում էր իր երկիրը, խորհրդային բանակը ձգտում էր գրավել լեռնաշխարհը և այն հանձնել Ադրբեջանին, մի բան, որը վերջացավ ծախողումով:

Բայց Հայաստանի արդի ժամանակաշրջանի և ապագայի շահերը շատ կոդներով միահյուսված են Ռուսաստանի շահերին, ավելին, Ռուսաստանը եղել է, կա և մնալու է Հայաստանի գլխավոր ռազմավարական դաշնակիցը:

Զանգեզուրյան գոյամարտը կրկին հաստատեց այն ճշմարտությունը, որ ազգային շահերի գերակայությունը բացարձակ է բոլոր ժողովուրդների ու պետությունների համար: Այն գերակա է նաև հայ ժողովրդի և հայկական պետականության համար:

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆԵՐ

- Աբգարյան Թադևոս - 385
 Աբգարյան Սահակ - 257
 Աբդուլ Ազիմով Կուլի - 383
 Աբրուլան Հուսեին - 383
 Աբրահամյան Արշակ - 384-385
 Աբրահամյան Խ. - 8
 Աբրահամյան Հրանտ - 16, 309, 449, 450
 Աբրահամյան Մարտիրոս (Բաշգառնեցի Մարտիրոս) - 18, 411, 415, 417, 419, 427, 429, 453, 560, 606, 621, 650
 Աբրահամյան Մխիթար - 33
 Աբրահամյան Մովսի - 385
 Ադամանյան Կոնստանդին - 47
 Ա-ԴՕ - 482, 489, 490
 Ադոնց Թովմաս - 89
 Ադոնց Նիկողայոս - 103
 Ազամի Մուշարուլ - 650, 651
 Ազատ (Վաշտապետ) - 591
 Աթաբեկյամ (Աթաբեկով) - 387, 390, 489
 Աթաբեկյան Լևոն - 67
 Աթայան Կոստյա - 33, 606
 Աթայան Սամսոն - 606
 Աթաջանյան Գեորգիս - 39, 123, 194, 197, 222, 237, 239, 243, 560, 572, 573, 590, 591, 602, 606
 Աթարբեկյան Գևորգ - 386, 389, 398, 406, 422, 440, 517
 Աթոյան Հ. - 8
 Աժդահա փաշա (Գարեգին Նժդեհ) - 243
 Ալավերդյան Ս. - 168
 Ալիբեկով - 529
 Ալիխանյան Սամվել - 12, 13, 90
 Ալին - 212
 Ալին Մուրթուզ - 557
 Ալում (Վաշտապետ) - 607
 Ախունդով Դ. - 22
 Ախունդով Մ. - 22
 Ակնունի - տե՛ս՝ Մալումյան Խաչատուր
 Ախարոնյան Ավետիս - 163, 421
 Աղաբեկ - 590
 Աղաբեկ (Խմբապետ) - 425, 547, 564
 Աղաբեկ (Պորուչիկ) - 591
 Աղալո (Խմբապետ) - 607
 Ադամանդ Զեբբալայ - 474
 Ադամնյան Ավագ - 385
 Ադամյան Միքայել - 146, 607
 Ադայան Գուրգեն - 607
 Ադայան Ծատուր - 9
 Ադասյան Արսեն - 385
 Ադասյան Մուքիաս - 385
 Ադասյան Վ. - 534
 Ադան Ահմեդ - 95, 96
 Ադան Հասան - 47
 Ադրայան Նիկոլ - 149, 314, 405, 418, 444, 458, 621
 Աճեմով - 462
 Ամի - տե՛ս՝ Մուղղուսունց Ղազար ապետ
 Ամիրասլանով Ալի - 383
 Ամիրխանյան (Կապիտան) - 607
 Ամիրխանյան Գարեգին - 87
 Ամիրխանյան Շավարշ - 7, 11, 515, 574
 Ամիրյան Սերգեյ - 13, 516
 Ամիրջանյան (Հրամանատար) - 403, 450
 Ամիրջանյան Գարեգին - 607
 Այդինյան Սարգիս - 91
 Այվազյան - 386
 Այվառյան (Արքեպիսկոպոս) - 644
 Անանուն Դավիթ - 398, 482-490
 Անգորսկի Ուլաման - 169
 Անդրանիկ - տե՛ս՝ Օզանյան Անդրանիկ
 Անդրեաս (Վաշտապետ) - 300
 Անտոնյան Ա. - 463
 Անտոնյան Անտոն - 463
 Անտոնյան Թադևոս - 607
 Աշխատունի Ջ. - 18, 396, 505, 574
 Աշոտ - տե՛ս Մելիք-Մուսյան Աշոտ
 Ապրյան Անդրեաս - 383
 Առաքել (Փառնակեցի) - 619
 Առաքելյան Առաքել - 607
 Առաքելյան Արամ - 47
 Առաքելյան Բարսեղ - 385
 Առաքելյան Վարդա - 13, 14
 Առուշանյան Բախչի - 87, 88, 384
 Առուշանյան Հայրապետ - 87

Առուստամյան (Պորուշիկ) - 125, 607
 Առուստամյան Լևոն - 116, 147
 Ասագ - 607
 Ասադուլարեկ - 529
 Ասատրյան Գրիգոր - 408
 Ասատրյան Խնկո - 411, 417, 547, 562, 602, 621, 650
 Ասատրյան Հայկ - 208, 418, 420, 654
 Ասատրյան Մաթևոս - 87, 383
 Ասլան (Վանեցի) - 621
 Ասլան (Խմբապետ) - 650
 Ասծատուրյան Մաթևոս - 384
 Աստվածատրյան Ասատուր - 18, 599, 607
 Աստվածատրյան Արշալույս - 419, 621
 Ավալյան - 66
 Ավետ (Բազառուեցի) - 649
 Ավետիսյան Հրանտ - 14
 Ավետիսյան Մուշեղ (Մասունցի Մուշեղ) - 416, 560, 569, 607
 Ավիս - տե՛ս՝ Նորիթանյան Ավիս
 Ավշարյան - 463
 Ավո - 19, 316
 Արարատյան (Գեներալ) - 430
 Արարատյան Սարգիս - 68, 356
 Արզանյան Մակիչ - 383
 Արզումանյան (Կապիտան) - 607
 Արզումանյան Անուշավան - 171, 211
 Արզումանյան Նիկոլայ - 84, 89, 117
 Արզումանյան Վ. - 15
 Արծրունի Աշոտ - 18, 461, 602
 Արծրունի Վահե - 419, 443
 Արծրունի Վաչե - 650
 Արդուրյան (Իշխան) - 530, 629
 Արմենակ - 607
 Արմենուհի - 147
 Արշադ Ամիր - 470, 530-532, 599, 621, 622, 651
 Արշադ Սարգսյար - 651
 Արշակ - 590
 Արշակունի Ա. - 18, 197, 498, 508
 Արտաշես - տե՛ս՝ Կարինյան Արտաշես
 Ափունց Լևոն - 147
 Աֆունտ Այի - 94
 Բաբարեկով Գուլիբեկ Հուսեին - 529

Բաբալյան Արտաշես - 18, 158, 650
 Բաբալյան Աղալո - 607
 Բաբալյան Արսեն - 39, 608
 Բաբալյան Հովսեփ - 608
 Բաբալյան Ներսես - 608
 Բաբալյան Նիկոլայ - 608
 Բաբալյան Պատվական - 124-125, 195, 241
 Բաբալյան Փառանձեմ - 195, 241
 Բաբաջանյան Նիկոլայ - 147
 Բաբան Մինաս - 77
 Բաբան Օրուջ - 383
 Բաբաօղլի Քեմալ - 530
 Բագիրով (Ռազմական աստաշե) - 169
 Բադալյան Արմեն - 14
 Բադալյան Հ. - 63
 Բադիրյան Բագրատ - 608
 Բալյան Արշադ - 383, 384
 Բալայան Գեորգիս - 60, 81, 82, 160, 270
 Բալասանյան Գևորգ - 608
 Բալյան Գարեգին - 145, 608
 Բալյան Ստեփան - 287, 608
 Բալույան Գրիգոր - 384
 Բախուզ - 402
 Բակունց Երեմիա - 84, 147, 190, 204, 263, 384
 Բախանդլին բեյ - 435, 436
 Բադդատյան Ս. - 359
 Բադդասարյան (Հրամանատար) - 438
 Բադդասարյան Ա. - 7, 8
 Բադդասարյան Ալեքսանդր - 383
 Բադդասարյան Բագրատ - 33, 608
 Բադդասարյան Հայկ - 550
 Բադդասարյան Սերգեյ - 384
 Բադդասարով (Գեներալ) - 151
 Բադդամով (Գեներալ) - 405
 Բաշգառնեցի Մարտիրոս -տե՛ս՝ Մարտիրոս
 Բարխուդարյան Թովմաս - 39, 608
 Բարխուդարյան Սաշա - 385
 Բարսեղյան Խիկար - 16
 Բարսեղյան Վարդուհի - 385
 Բաուեր - 318
 Բեգյան-Մելիք-Ղարաբյոյան Բագրատ - 608

Բեգյան-Մելիք Քարամյանց Բագրատ - 608

Բեզմագար-Յուզբաշյան Տիգրան - 331

Բելոբորոտով - 77 *

Բելով (Հրամանատար) - 408

Բեկզադյան Ալեքսանդր - 343, 359, 387, 540, 515

Բեկզադյան Տիգրան - 125, 126, 129, 142, 147, 162, 163

Բեհչետին Բախլով Էֆենդի - 474

Բեյ-Մամիկոնյան (Գեներալ) - 405

Բեյլարյան Կարապետ - 419

Բեջանյան Հակոբ (Կամարի) - 84-87, 116, 147, 204, 382

Բերեժկո Ռ. - 186, 187, 317, 321, 323-325

Բեքիր Սամի բեյ - 132

Բըլև (Զինկոմ) - 318

Բյուզանդ Էլլեն - տե՛ս՝ Ստամբուլյան Եղստ

Բոգունց Նաբի - 608

Բոնչ-Բրուկիչ Վ. Դ. - 139

Բորյան Բագրատ - 7, 406, 407, 491

Բուդադյան Արմենակ - 443, 462

Բուդադյան Հովակիմ - 60, 62

Բուխարին - 627

Բունիաթյան Առուստամ - 608

Բունիաթյան Ավագ - 608

Բունիաթյան Միսակ - 608

Բուշտունց Իսակ - 608

Գագյան Արսեն - 590

Գալկին Նիկողայ - 139

Գալոյան Գալուստ - 15

Գալստյան Վահան - 608

Գալստյան Լևոն - 257, 333

Գամագով (Գեներալ-լեյտենանտ) - 405

Գասպարյան Գասպար - 18, 609

Գասպարյան Ղուկաս - 385

Գարիբալդի - 82

Գեղամ (Բաշգառնեցի) - 649

Գեղամյան (Կոմիսար) - 146

Գեորգյան Վարդան - 6, 17, 19, 37, 234, 276, 329, 330, 334, 335, 366, 367

Գերասիմ - 621

Գիդանտ խան - 531

Գիլավյան Աստվածատուր - 125, 609
Գիլբրաս - 643

Գինոս (Պարետ) - 591

Գյուլխանդանյան Աբրահամ - 68, 80, 356

Գյուլնազարյան Հարություն - 383

Գյուլնազարյան Մովսես - 37, 609

Գյուլնազարյան Շուշանիկ - 385

Գյուրջյան Գարեգին - 385, 528

Գորին (Իտալիայի ներկայացուցիչ) - 481

Գորկովենկո - 256

Գրեյս (Կապիտան) - 134-136

Գրիգոր (Քահանա) - 381, 616

Գրիգորյան Արմենակ - 289, 609

Գրիգորյան Գարսևան - 609

Գրիգորյան Գրիգոր - 377, 609

Գրիգորյան Կարապետ - 228

Գրիգորյան Հարություն - 243, 609

Գրիգորյան Հովհաննես - 228

Գրիգորյան Միքայել - 89

Գրիգորյան Սիրաք - 452, 453, 535, 633, 635

Գրոմիկո Ա. Ա. - 23

Գրոսման - 254

Գուլիև Դ. - 22

Գուլոյան Ավետիք (Սեյրի) - 204, 333

Գումեդին - տե՛ս՝ Մելիք-Դադայան
Գուրգեն

Գուսակով (Հրամանատար) - 254

Գևորգ - 649

Գևորգյան (Աշտարակցի) - 463

Գևորգյան - 463

Գևորգյան Անդրանիկ - 11

Գևորգյան Գարեգին - 195, 443

Գևորգյան Գևորգ - 379

Գևորգյան Հակոբ - 89

Դադայան Ալեքսանդր - 86

Դալի Լագո - տե՛ս՝ Թարխանյան
Լագար

Դանիելյան Խաչատուր - 371, 609

Դանիելյան Խաչիկ - 591

Դանիելյան Հովհաննես - 609

Դանիելյան Հովսեփ - 408

Դավթյան Ասատուր - 609

Դավթյան Արմենակ - 39, 236, 237, 239, 243, 609
 Դավթյան Դավիթ - 39, 371, 609
 Դավթյան Եփրեմ - 35
 Դավթյան Տիգրան - 217
 Դավիդյան Արմենակ - 590
 Դավիդյան Դավիթ - 590
 Դավիդով Ըմավոն - 659
 Դավիթ (Իսրայելի թագավոր) - 198
 Դավիթ Բեկ - 41, 83, 103, 186, 243
 Դարասամյան - տե՛ս՝ Մխո (Դերասան)
 Դարբինյան Ռուբեն - տե՛ս՝
 Չիլինգարյան Արտաշես
 Դարմանյան - 650
 Դեմեքանյան Կարո - 649
 Դեմիկին Անտոն - 78, 271, 276, 286
 Դիլանչիյան Գաբեգին - 384
 Դիլիս - 117
 Դ՝Մարտել (Կոմիսար) - 134, 162
 Դոնդարով - 34, 105, 610
 Դովաթյան Իսահակ - 343, 359, 456
 Դորունց Նիկողայոս (Նիկոլայ) - 112, 372, 377, 610
 Դրո - տե՛ս Կանայան Դրաստամատ
 Դումբաձե Գր. - 492

 Եսփուճյան Ավետիս - 19
 Եզեկյան (Վաշտապետ) - 591
 Եղիազարյան Սմբատ - 419, 475, 525, 579, 650
 Եղիկեան Գ. - 211, 214
 Ենոք (Վաշտապետ) - 209, 610
 Ենոքյան - 575, 576
 Եսայան Աղասի - 11, 163, 436
 Եսայան Մելիքսեթ (Քյոսա Մելիքսեթ) - 610
 Երզնկյան Արամայիս - 515
 Երզնկյան Ե. - 359, 644, 647
 Երմոլենկո (Հրամանատար) - 416
 Երվանդ (Մշեցի) - 649
 Եփրեմ (Քուրդ Եփրեմ) - 217

 Ջախար - 307
 Ջավալ փաշա - 279, 314
 Ջավարյան Սիմոն - 67
 Ջարայեկյան Խաչատուր - 171

Ջարաֆյան Լևոն - տե՛ս՝ Ջարիֆյան Լևոն
 Ջարիֆյան Լևոն - 91, 92, 248, 620
 Ջաքարյան Մուշեղ - 80, 128
 Ջաքյան Ս. - 8
 Ջելիմխանյան (Հրամանատար) - 547
 Ջեյնալով (Գնդապետ) - 75, 95, 97
 Ջինովև Գրիգորի - 210, 212-214, 627
 Ջոհրաբյան Էդվարդ - 14, 170, 217
 Ջոհրաբյան Մ. - 463
 Ջորունց Բեզլար - 191
 Ջորունց Խաչատուր - 257
 Ջուրաբյան - 463

 Էդիֆ բեյ - 38, 109, 226, 268, 343
 Էլիավա Շալվա - 169, 221, 447, 448
 Էլչիբեկյան Միքայել - 610
 Էյնաթյան Գալուստ - 419
 Էյվազբեկով - 474
 Էնվեր փաշա - 47, 55, 74, 149, 211, 213, 214
 Էտքիբարյան Իսկանդար - 86-88

 Թադևոսյան Սամսոն (Սամսոն խան) - 35, 647
 Թաթարյան Հարություն - 87, 183
 Թաթարյան Սոմա - 385
 Թաիրյան Իվան - 12, 158, 431
 Թալեթ փաշա - 149
 Թադի (Խան) - 621, 622
 Թադիանոսյան Տանատ - 462
 Թադին Կուլամ - 94
 Թամարա - 146
 Թամանյան Ալեքսանդր - 444, 471, 621, 642
 Թայիրով Իսա - 557
 Թարխանյան Կոռտ - տե՛ս՝
 Թարխանյան Սուրեն
 Թարխանյան Սուրեն (Կոռտ) - 411, 415, 417, 419, 437, 438, 459, 466-468, 475, 508, 519, 520, 536, 538, 546, 547, 556, 560, 573, 578, 579, 621, 627, 629, 647, 650
 Թարխանյան Ղազար (Դալի Ղազո) - 417, 560, 621, 650
 Թարխանով (Հրամանատար) - 403

Թելունց Թադևոս - 385
 Թերզյան Հովհաննես - 610
 Թյունիկ Սամսոն - 387, 389
 Թովմասյան Լևոն - 117
 Թովմասյան Հարություն - 117, 191, 196, 333, 385
 Թորոս (Հրամանատար) - 547
 Թորոս իշխան - 186
 Թորոսյան (Հրամանատար) - 547
 Թորոսյան Նիկիտա - 663
 Թորոսյան Սահակ - 59, 60, 365, 366
 Թորոսյան Սմբատ - 610
 Թովչի Սիմոն - տես՝ Տեր-
 Հարությունյան Սիմոն
 Թումանյան Արիստակես - 610
 Թումանյան Լևոն - 60-62
 Թումանյան Խնչան - 243, 610
 Թումանով - 54
 Թևան - տես՝ Ստեփանյան Թևան
 Ժամկոչյան Արսեն - 422
 Ժամհարյան Փանոս - 418, 419
 Ժուկով Ֆեոդոր - 139, 527

Իլդրմ Ի. - 51
 Իլյասով Կարա - 383
 Իշխանյան Բախչի - 405, 621, 654
 Իշխանյան Եղիշեն - 79, 145, 455, 650
 Իոնիսյան Հակոբ - 387, 388
 Իոֆֆե Ա.Ա. - 546, 657
 Իսազուլյան Աղալո - 147, 246
 Իսահակյան Ավետիք - 421, 663
 Իսահակյան Արշակ - տես՝ Ջամալյան
 Արշակ
 Իսահակյան Նորայր - 471
 Իսկանդարյան Եղո - 88
 Իսկենդերով Զեքիմ - 383
 Իսմայիլ փաշա - 43
 Իսրաֆիլ բեկ - 403
 Իսունց Խաչատուր - 610
 Իվանով (Ջորամասի պետ) - 121
 Իրազեկ Հակոբ - տես՝ Տեր-Հակոբյան
 Հակոբ

Լազյան Գաբրիել - 19, 20
 Լազյան Հովսեփ - 387

Լազր (Վաշտապետ) - 610
 Լազրյան - 492
 Լալայան Արմենակ - 13, 408
 Լալայան Մ. - 14, 37
 Լեգրան Բորիս - 23, 129, 150, 155, 156, 158, 166-168, 170, 202, 221, 244, 246-248, 250, 266-268, 342, 348, 353, 404, 405, 507, 545
 Լենին Վլադիմիր - 52, 56, 72, 74, 97, 106, 134, 158, 221, 247, 345, 349, 385, 493-495, 627
 Լեոնիդաս (Սպարտայի թագավոր) - 108
 Լեոնով (Կոմիսար) - 137
 Լիմես (Կոմիսար) - 318
 Լիտվինենկո Վ. - 137, 252, 253, 315, 318
 Լյուդ Ջորջ - 213
 Լյապով Գուրիմ - 35
 Լուկաշին - տես՝ Սրապիտոնյան Սարգիս
 Լուկին (Ռազմեղծովի անդամ) - 97, 138
 Լուկկ (Կոմիսար) - 134, 136, 162, 164, 165
 Լունսիչ - 95
 Լևանդովսկի Միխայիլ Կ. - 44, 46, 53, 78, 106
 Լևոն (Ջրվեժցի) - 463
 Խալիլ բեյ - 343
 Խալիլ փաշա - 44, 45, 74, 109, 132, 133, 137, 138, 148, 179, 185, 241, 258, 268, 343
 Խանգաղյան Արտեմ - 81, 117, 146, 313, 610
 Խանգաղյան Վանո - 312, 313, 610
 Խանդյան Սարգիս - 515
 Խաչատրյան Անդրանիկ - 191
 Խաչատրյան Բագրատ - 191
 Խաչատրյան Գասպար - 379
 Խաչատրյան Գինոս - 228
 Խաչատուր - 590
 Խաչիկյան Արշակ - 515
 Խաչյան Խ. - 443, 463
 Խատիսյան Ալեքսանդր - 66, 68
 Խլդաթյան Գրիգոր - 419
 Խնկո - տես՝ Ասատրյան Խնկո

Խոյլունց Արսեն - 85, 88, 257
 Խոնդկարյան Արշամ - 60, 61, 460, 525, 621
 Խոջաբեկով Սմբատ - 381
 Խոսունց Ծատուր - 79
 Խորենի Վահան - 60, 62, 81, 103, 109, 113, 117, 118, 145, 146, 148, 149, 152, 314, 329, 333, 375, 392, 521, 610
 Խուղավերդյան Բարեկեն - 13, 171, 191
 Խուտզարյան - 463
 Խուրդիդյան Դավիթ - 81
 Խուրշուդյան Ասատուր - 257, 333, 385
 Խուրշուդյան Արշակ - 333
 Խուրշուդյան Դավիթ - 611
 Խուրշուդյան Երեմիա - 204, 241, 333, 611
 Խուրշուդյան Լենդրուշ - 16
 Ծատուրյան Արտաշես - 611
 Ծատուրյան Սահակ - 302
 Ծերունի (Խմբապետ) - 463
 Կադլիշ Ամուղ - 21, 46, 97, 278, 282, 283, 322, 415, 417
 Կամարի Հակոբ - տե՛ս՝ Բեջանյան Հակոբ
 Կամեն - 627
 Կամինսկի - 115
 Կամսար Լեո - 444
 Կանայան Դրաստամատ (Դրո) - 43, 44, 57, 76-84, 86-88, 112, 113, 115, 117, 118, 138, 139, 144-148, 152-154, 157, 159, 160, 183, 186, 245, 261, 272, 335, 348, 349, 351, 360, 361, 367-369, 386-390, 394-397, 404
 Կամինին Անդրեյ - 527
 Կամինին Գրիգոր - 527
 Կամինին Ռոդիոն - 139, 527
 Կասյան Սարգիս - 6, 343, 345, 349, 352, 359, 368, 398, 407, 414, 440, 445, 448, 455-456, 480, 489, 508
 Կարաբեքիր Քյազիմ - 65, 91, 97, 349, 571
 Կարազետյան Անդրանիկ - 443

Կարախան Լևոն - 92
 Կարակոզով - տե՛ս՝ Ղարազոյան Արմենակ
 Կարապետ (Վաշտապետ) - 264
 Կարապետյան Երեն - 195
 Կարապետյան Կարապետ - 443
 Կարապետյան Հովհաննես - 11, 15
 Կարապետյան Շամիր - 260
 Կարապետյան Սարիբեկ - 11
 Կարապետյան Սողոմոն - 85, 257
 Կարան Ասադ - 179, 180
 Կարինյան Արտաշես - 6, 448, 481-491, 497-502, 504-506, 508, 512, 513, 515, 528, 537, 539, 540, 543, 549, 553, 564
 Կարո (Մորութ Կարո) - 416
 Կելենյան Համբարձում (Համաստեղ) - 39
 Կիզիրի Նաբի - տե՛ս՝ Բոզունց Նաբի
 Կիրակոսյան Ջոն - 23
 Կիրով Սերգեյ Մ. - 6, 44, 53, 77, 125, 126, 129, 137, 142, 148, 157, 221, 519
 Կոզլով (Հրամանատար) - 408, 441
 Կոլչակ - 271, 276
 Կոկոսյան Հայկ - տե՛ս՝ Կոկոսյան Հայկակ
 Կոկոսյան Հայկակ - 419, 536
 Կոչետկով Ա. - !21
 Կոստյան Հայկակ - 459
 Կոստանյան Հ. - 359
 Կորբել (Գնդապետ) - 164, 165
 Կորխմազյան - 463
 Կորոլկով (Գնդապետ) - 560
 Կրասովսկի Ս. Ա. - 438
 Կրեմլ (Հրամանատար) - 318
 Կրիվիչ (Հրամանատար) - 293
 Կրիվոնոսով - 96
 Կրմենանց - տե՛ս՝ Կրմենանց Նիկոլայ
 Կրմենանց Նիկոլայ - 81, 611
 Կրուպենին - տե՛ս՝ Կրուպեննիկով
 Կրուպեննիկով (Հրամանատար) - 256, 317, 319
 Կուզնեցով (Հրամանատար) - 327
 Կուզնեցով (Մամնասի պետ) - 318
 Կուլամ-Թադիև - 403

Կուլեշով (կոմիսար) - 276, 282, 290
 Կուլի Աբաս - 418, 423
 Կուոիշկո Պյոտր Վասիլևիչ - 95, 275, 278, 282-285, 290, 291, 308, 322, 327
 Կուռո - տե՛ս՝ Թարխանյան Սուրեն
 Կուռոշկին - տե՛ս՝ Կուոիշկո Պ. Վ.
 Կուն Բելա - 211

 Հախվերդյան (Գեներալ-լեյտենանտ) - 405
 Հախվերդով (Ջորավար) - 38
 Հակոբ (Հրամանատար) - 547
 Հակոբյան (Բժիշկ) - 116
 Հակոբյան - 624
 Հակոբյան Արշավիր - 9, 417
 Հակոբյան Գրիգոր - 331
 Հակոբյան Սաթենիկ - 412, 413
 Հակոբյան Սերգեյ - 611
 Համազասպ - 417
 Համաստեղ - տե՛ս՝ Կելենյան Համբարձում
 Համբարձում (Շնաթաղցի) - 615
 Համբարձումյան Համբարձում - 204, 241
 Համբարձումյան Սահակ - 384
 Համբարձումյան Սաքո - 111, 387, 388, 515
 Համգաթեկով - 529
 Հայր Աբրահամ - տե՛ս՝ Սահակյան Ավետիս
 Հայրապետյան - 462
 Հայրապետյան Գինոս - 228, 534
 Հայրապետյան Գևորգ - 565, 566
 Հայրապետյան Ե. - 18, 429
 Հայրապետյան Հովհաննես - 89, 147
 Հայրապետյան Շ. - 175
 Հայրյան Նիկոլայ - 557
 Հաննիբալ - 275
 Հաջի Հաշիմ - 474
 Հաջինսկի - 331
 Հասան-Ջալալյան Մելիք - 79
 Հասանով 150
 Հասրաթով Ալեքսանդր - 260
 Հարություն - 590
 Հարություն (Աղաբեկի տղա) - 591

Հարությունյան Արզուման (Արզո) - 408
 Հարությունյան Բագրատ - 84, 119, 120, 124, 125, 189, 190, 195, 203, 239, 240, 382
 Հարությունյան Եգոր - 12, 257, 273, 372, 377, 408
 Հարությունյան Համլետ - 16
 Հարությունյան Հովսեփ - 117
 Հարությունյան Մարտիրոս - 47, 52, 75, 127, 150, 151, 212, 213, 251, 255, 331, 332
 Հարությունյան Նիկոլայ - 257
 Հարությունյան Պատվական - 257
 Հարությունյան Ս. - 625
 Հարությունյան Սամսոն - 228
 Հարությունյան Սիմոն - 33
 Հեկկեր Ա. Ի. - 317, 352, 389, 394, 397, 410, 411, 415, 448, 516, 518, 519, 556, 566, 605
 Հեյդարով Նազար - 22, 84, 383-385
 Հիսուս Քրիստոս - 198
 Հովհաննես Վարժապետ - 81, 611
 Հովհաննես (Շնաթաղցի) - 615
 Հովհաննիսյան - 33
 Հովհաննիսյան Աշոտ - 6, 17, 246, 515
 Հովհաննիսյան Աղշակ - 60, 62, 419, 467, 468, 525, 528, 546, 548, 564, 578, 579, 650
 Հովհաննիսյան Արտաշես - 388-390
 Հովհաննիսյան Բախշի - 191
 Հովհաննիսյան Լևոն - 228
 Հովհաննիսյան Հ. - 66
 Հովհաննիսյան Հովհաննես - 228
 Հովհաննիսյան Սաշա - 385
 Հովհաննիսյան Սեդրակ - 228
 Հովհաննիսյան Սողոմոն - 611
 Հովսեփյան Նիկոլայ - 81, 117
 Հտ (Հայդուկ) - 611
 Հրաչյա (Խմբապետ) - 650
 Հուսեինով Մ. Դ. - 51, 55, 72-74
 Հուսամեդդին քեյ - 571

Ղազախեցյան Վադիմիր - 15
 Ղազանյան Ռեն - 14, 99
 Ղազար - 209
 Ղազարյան Գ. - 68

Ղազարյան Գառնիկ - 85
 Ղազարյան Գևորգ - 611
 Ղազարյան Եղիա (Եղո) - 383, 384, 557
 Ղազարյան Կարապետ - 408
 Ղազարյան Հ. - 638, 641
 Ղազարյան Նիկոլայ - 34, 611
 Ղազարյան Պատվական - 117
 Ղազարյան Սաթի - 528
 Ղազարյան Ստեփան - 611
 Ղազարյան Վաղարշակ - 81
 Ղազարյան Տիգրան - 243, 611
 Ղազարով Ն. - 105
 Ղազո (Քյուրդ Ղազո) - 560, 621, 650
 Ղահրամանով Ահարոն - 260
 Ղավայան Արեւ - 85, 87, 117
 Ղարաբեկյան Միքայել - 539, 540, 576, 577
 Ղարաբյոկյան Արմենակ - 88, 114, 115, 147, 181, 182, 276, 295, 382
 Ղարաբյոկյան Բագրատ - 85, 87, 147
 Ղարաբյոկյան Մելիք - 300
 Ղարաբյոկյան Մկրտիչ - 88
 Ղարաբյոկյան Ս. - 211
 Ղարիբջանյան Բ. - 168
 Ղարիբջանյան Գևորգ - 9
 Ղուլաբյան Արամ - 331

Մազաթ (Սաթ) - 611
 Մազաթով Գ. - 22
 Մաժնեց Ս. - 116
 Մաժնեցյան Ազատ - 146, 611
 Մաժնեցյան Ալեքսե - 260
 Մաժնեցյան Գաբրիել - 611
 Մաժնեցյան Խաչատուր - 611
 Մաժնուտ - 621
 Մաժնուտյան - 463
 Մալյան Համբար - 182
 Մալչանով Ա. - 188
 Մալամյան Խաչատուր - 164
 Մալամյան Մազաթ - 612
 Մալաթյան (Մալաթյան) - 54
 Մալիկյան Պարոն - 483, 488, 491, 515, 537, 540, 553, 577
 Մախմուդ - 661
 Մախմուդ Եղի - 530
 Մաթթոյան (Մաթթոյան) - 125, 612

Մամալիք Մուշակիով - 651
 Մամեղխանով Մամուխան - 659
 Մամեղովա Ֆ. - 22
 Մամիկոնյան Ստեփան - 54
 Մամունց (Գմդապետ) - 402
 Մայեր (Ջինկոմ) - 576
 Մայիկյան Գարեգին - 85
 Մայսուրյան Արսեն - 85, 87
 Մայսուրյան Տիգրան - 241
 Մանսումյան - 147
 Մանուկյան Արամ - 104, 667
 Մանուկարյան Արամայիս - 609
 Մանուկարյան Մ. - 204
 Մաշուրյան Գալուստ - 612
 Մաշուրյան Հակոբ - 611
 Մաշուրյան Մկրտիչ (Մակի) - 84, 117, 145, 147, 204, 211, 283, 302, 372, 382
 Մաշուրյան Սամվել - 377, 395, 612
 Մառ Նիկողայոս - 36
 Մատրյաշկին - 528
 Մատուշև - 211
 Մարգարյան - 575
 Մարգարյան Արամ - 650
 Մարթանյան Օմնիկ - 601
 Մարտիրոս (Բաշգառնեցի) - տես
 Արախանյան Մարտիրոս
 Մարտիրոս (Խժրապետ) - 650
 Մարտիրոսյան Արշակ - 612
 Մարտիրոսյան Գ. - 406
 Մարտիրոսյան Եղիշեն - 612
 Մարտիրոսյան Մամիկոն - 195
 Մարտիրոսյան Յուշա - 85, 383
 Մարտիրոսյան Մանան - 243, 612
 Մարտիրոսյան Մաշա - 612
 Մարտի Կաթող - 67
 Մարտապետյան Լեւոնտակ - 419, 449, 469
 Մեգլիսյան - 44, 77
 Մելիք-Ալաբաբյան Լեւոնտայի - 101
 Մելիք-Ալաբաբյան Լեւոն - 612
 Մելիք-Ալաբաբյան Միքայել - 612
 Մելիք-Ալաբաբյան (Կեղեկյան) - 465
 Մելիք-Ալաբաբյան Լեւոնտայի - 117, 191, 196, 204
 Մելիք-Ալաբաբյան Գաբրիել - 171

Մելիք-Եգանյանց Պողոս - 331
 Մելիք-Թանգյան Ներսես - 103, 244,
 429, 470, 530, 593, 594, 622, 628,
 638, 639, 641
 Մելիք-Թանգյան Սիմոն քեկ - 471, 612
 Մելիք-Հյուսեփյան Բողդան - 125, 612
 Մելիք-Հուսեփյան Տիգրան - 372, 377
 Մելիք-Հովսեփյան Սերգեյ - 406, 574
 Մելիք-Մուսյան Աշոտ - 37, 113, 117,
 118, 128, 197-199, 205, 209, 223-
 226, 242, 334-336, 521, 612
 Մելիք-Յուլյան Սերգեյ - 34, 80-82, 93,
 103, 233, 459, 467, 472, 475, 519,
 525, 530, 578, 590, 613, 650
 Մելիք-Շահնազարյան Հայկ - 147
 Մելիք-Շահնազարյան Տիգրան - 292
 Մելիք-Շահնազարով (Գնդապետ) - 405
 Մելիք-Ստեփանյան Սմբատ - 39, 121,
 122, 124, 331, 513, 613
 Մելիք-Փարսադանյան Արշակ - 613
 Մելիք-Փարսադանյան Իսրայել - 377
 Մելիք-Փարսադանյան Սամսոն - 222,
 238, 590, 591, 613
 Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան
 (Ստեմել) - 18, 103, 104, 613
 Մելիք-Փարսադանյան Փարսադան -
 613
 Մելիք-Փարսադանով (Գնդապետ) - 406
 Մելիք-Քարամյան Արսեն - 613
 Մելիք-Քարամյան Գարեգին - 613
 Մելիք-Քարամյան Իվան - 39, 119,
 Մելիք-Քարամյան Փարամազ - 613
 Մելիք-Քարամյանց Բագրատ - 243, 613
 Մելիք-Օհանյան Գարեգին - 613
 Մելիք-Օհանյան Ռուբեն - 613
 Մելիք-Օհանջանյան Միքայել - 613
 Մելիքյան Հ. - 482, 489, 490
 Մելնիկով Վասիլի - 482-490, 497-499,
 502-505, 508, 528, 539
 Մելքոնյան Խաչիկ - 613
 Մելքոնյան Մելիստո - 228
 Մելխաճչին - 53
 Մեհթի խան - 223
 Մեհմենդարով (Գեներալ) - 177
 Մեյան (Գնդապետ) - 80
 Մեարոպ (Խմբապետ) - 408, 425

Մեսրոպյան Սամվել - 419
 Մեհթի խան - 470
 Միգյարիկով (Հրամանատար) - 319
 Միլերան - 213
 Միխայիլով - 317, 352
 Միկիլյան Մ. - 443, 463
 Միկոյան Անանտաս - 47, 213
 Միրանյան Ա. - 421
 Մինախոյան Վահան - 18, 60, 61, 398,
 452, 460, 481, 492, 525, 531, 603,
 621, 640, 645, 646, 650, 655
 Մինասյան Մինաս - 377, 472, 475, 498,
 501, 503, 506, 507, 525, 614
 Մինասյան Մուշեղ - 171
 Մինկո (Հրամանատար) - 282
 Միրաքյան Ալեքսանդր - 260
 Միրաքյան Ե. - 270
 Միրզաբեկյան Վազգեն (Վանքեկ) - 81,
 82, 614
 Միրզոյան Նիկոլայ - 385
 Միրիմանյան (Հրամանատար) - 57,
 418, 421, 422, 575
 Միրբայել (Բռնակոթցի) - 146
 Միրբայելյան - 33
 Միքայելյան Լևոն - 498, 503, 506
 Միքայելյան Վ. - 15, 23
 Միրբայելյան Քրիստափոր - 67
 Մխո (Դերասան) - 653
 Մկրտիչ (Վաշտապետ) - 591
 Մկրտչյան Հարություն - 257
 Մկրտչյան Ղուկաս - 385
 Մկրտչյան Մարտիրոս - 89
 Մկրտչյան Մուշեղ - 86, 116, 147, 211
 Մկրտչյան Յաշա - 192, 195-196, 333
 Մկրտչյան Շահեն - 16
 Մկրտչյան Պ. - 463
 Մկրտչյան Քրիստափոր - 84, 85, 116,
 204, 211, 246, 333, 382
 Մկրտումյան Հակոբ - 336
 Մկրտումյան Մկրտիչ - 89, 408
 Մկրտումյան Տիգրան - 528
 Մյասնիկյան Ալեքսանդր (Մարտունի) -
 5, 6, 13, 15, 23, 24, 26, 30, 491,
 493-498, 508, 513, 515-519, 526,
 533, 537, 539, 540, 549, 550, 552-
 554, 556, 561-563, 566, 577, 588,

589, 594, 603-605, 627, 628, 642,
 653, 659
 Մնացականյան Արամ - 614
 Մնացականյան Արամայիս - 10, 23, 142
 Մովկաչանով Մ. Վ. - 387, 409, 415, 605
 Մորոզով (Գեներալ) - 45, 528
 Մռավյան Ասքանազ - 6, 343, 368, 387,
 390, 398, 456, 480, 483, 492, 515,
 526, 533, 552, 626, 629, 638, 640-
 642, 649
 Մուրալիբ խան - 531
 Մուրալիմ խան - 470
 Մուխրիբ-Մուլթան - 531, 532
 Մուկուչ (Խմբապետ) - 562
 Մուղղուսունց Ղազար ապեր - 614
 Մուշեղ - 649
 Մուշեղ (Սասունցի) - 453, 560, 621
 Մուշտունց Իսահակ - 614
 Մուսայելյան - 33
 Մուսայելյան Արամ - 145, 147, 333
 Մուսայելյան Ա. - 168
 Մուսան Օջախկուլի - 557
 Մուսլիմով Ի. - 22
 Մուրադ - 650
 Մուրադյան - 463
 Մուրադյան Հ. - 463
 Մուրադով Մուլթանբեկ - 320
 Մուրատ (Սեբաստացի) - 35
 Յանիչևսկի Ն. - 116, 438
 Յապոն - տե՛ս՝ Պարոնյան Հովհաննես
 Յապոնացի Սաբո - տե՛ս՝
 Սարգիսջանյան Համբարձում
 Յուլյան Ջախար - 49, 81, 82, 93, 117,
 614
 Յուդենիչ - 271
 Յուզբաշյան (Թժիշկ) - 75
 Յուզբաշյան Ղուկաս - 86, 384
 Յունին Միխայիլ - 139
 Յուրին Իվան - 527
 Նադիրովա Ա. - 22
 Նազարբեկյան Թովմաս - 65, 160, 202,
 242, 265, 266, 405
 Նազարբեկյան - 77, 491, 492
 Նաթալի Շահան - 633
 Նալչաջյան - 463

Նախիչևանսկի (Հրամանատար) - 177
 Նաչարյան Ճապո - 649
 Նավասարդյան - 590, 591
 Նավասարդյան (Հրամանատար) - 547
 Նավասարդյան Վահան - 60, 62, 63,
 405, 544
 Նավասարդյան Օհանես - 462
 Նարիմանով Նարիման - 47, 50, 62, 79,
 150, 151, 177, 214, 292, 331, 332,
 345-347, 349, 352-354, 518, 529
 Նարինյան (Գնդապետ) - 645
 Նարինյան Ռուբեն - 33, 300, 469, 527,
 614
 Նարինյան Վաղարշակ - 614
 Նեկրիտով (Շտաբի պետ) - 276
 Նեստերովսկի Ն. - 46, 186, 187, 191,
 252, 255, 259-261, 272, 282, 294,
 315, 317, 318, 321, 323-325, 328
 Ներսես - 614
 Ներսես սրբազան - տե՛ս՝ Մելիք-
 Թանգյան Ներսես
 Ներսիսյան Գ. - 443
 Ներսիսյան Մ. - 15
 Նժդեհ Գարեգին - տե՛ս՝ Տեր-
 Հարությունյան Գարեգին
 Նիկիտին (Հրամանատար) - 137, 188
 Նիկոլով Դմիտրի - տե՛ս՝ Տեր-
 Հարությունյան Գարեգին
 (Նժդեհ)
 Նիկողոսյան Նիկոլայ - 39, 614, 650
 Նովյուզով (Գեներալ) - 43
 Նուրի փաշա - 44, 57, 74, 94, 95, 97,
 185, 258, 343
 Նուրիջանյան Ավիս - 213, 343, 359, 367,
 368, 386, 397, 398, 406, 440, 445,
 456, 517, 553
 Նուրիջանյան Կարապետ - 39, 238,
 243, 590, 614
 Շաթիրյան - 458
 Շալունց Համբարձում - 260
 Շահգեղյան Ա. - 263
 Շահգաղյան Լևոն - 614
 Շահբախտինսկի Իբրահիմ - 140
 Շահինյան Գառնիկ - 425, 498, 528, 529,
 548, 563, 564, 575-579

Ծախսաբուհի Ա. - 66
 Ծահմադրան Արսեն - 33, 34, 38, 510, 614
 Ծահմուրադյան Աշոտ - 663
 Ծահմուրադով Ալի - 383
 Ծահմադարյան Ալան - 6
 Ծահմադարյան Թևոս - 384
 Ծահմադարյան Հայկ - 33
 Ծահմադարյան Ըմալոն - 83, 84
 Ծահվարան - 94
 Ծահվերդյան Ալեքսանդր - 515
 Ծահույան Ստեփան - 67, 552
 Ծանթ Լևոն - 91-93, 141, 155, 156, 221, 247-249, 405, 418, 444, 469, 654
 Ծավարչ (Ալաշկերտի) - 621, 649, 650
 Ծատկվորտի (Գեներալ) - 63, 510
 Ծաքիր Վաղարշին - 213
 Ծաֆիկ Լյաթիֆ - 383
 Ընկովնիկով (Գեներալ) - 405
 Ընյխուլ օղլի Իսմայիլ - 530
 Ընյման Ա. - 342
 Ըիխլինսկի (Գեներալ) - 177
 Ըիրին - տես՝ Ըիրինյան Արշակ
 Ըիրինյան Արշակ - 38, 60, 62, 81, 103, 109, 113, 117, 118, 145, 146, 148, 149, 152, 314, 329, 333, 375, 392, 510, 521, 610, 614
 Ըիրինյան Ըիրին - 379
 Ըիրինյան Պատվական - 615
 Ըիրինով Սավալան - 383, 557
 Ըիրվանսկի (Խան) - 94
 Ըտեյգեր (Հրամանատար) - 46, 78, 95, 106, 113
 Ըռոյլակ - 318
 Ըումակնիչ (Պրիստավ) - 616
 Ըուշինսկի Ֆ. - 22
 Ըքքթ Մեմրու - 571
 Ոսկանյան Մարգար - 228
 Ոսկանյան Մուշեղ - 39, 243, 379, 615
 Ոսկանյան Ռ. - 359
 Ոսկանյան Վուրդյա - 125, 615
 Չալաբյան (Չալաբով) - 586, 587
 Չալիևա - 147
 Չալյան Միքայել (Միշա) - 116, 191, 196, 204
 Չալախյան Գ. - 8

Չեռնիցկի Ս.Վ. - 431, 432
 Չերնով - 441
 Չիլինգարյան Արշավիր - 626
 Չիլինգարյան Արտաշես - 18, 292, 356, 357, 360, 405, 429, 444, 625, 650
 Չիչերին Գեորգի - 6, 52, 72, 74, 92, 98, 99, 106, 128, 129, 134, 141, 142, 150, 152, 158, 167, 168, 170, 221, 244, 247, 248, 281, 283, 342, 353, 394, 395, 431, 432, 650, 651, 658
 Չոլո - 416
 Չոլով Ն. - 557
 Չոփուր Գրիգոր - տես՝ Գրիգորյան Գրիգոր
 Չուբարյան Գրիգոր - 553, 575
 Պանիրյան - 624
 Պապովյան - 75
 Պավլովիչ (Վելյաման) - 211
 Պավլովսկի (Գեներալ) - 405
 Պարոնյան Արմենակ - 125, 615,
 Պարոնյան Հովհաննես (Յապոն) - 18, 81, 82, 105, 381, 408, 423, 426, 427, 438, 459, 463, 466, 483, 484, 487-491, 520, 536, 538, 539, 546-548, 560, 564, 575, 615, 621, 650, 654, 655
 Պարոնյան Միքայել (Միշա) - 115, 615
 Պարոնյան Յապոն - տես՝ Պարոնյան Հովհաննես
 Պետլուրա (Գեներալ) - 441
 Պետրոսյան Արտեմ - 381, 615
 Պետրոսյան Հայկ - 663
 Պետրոսյան Վարադգյատ - 615
 Պիոնյան - 624
 Պոլույան Յան - 77
 Պողոսյան Ավագիմ (Հովակիմ) - 260, 408
 Պողոսյան Գրիգոր - 243, 615
 Պողոսյան Ռ. - 463
 Պողոսյան Ռուբեն - 443, 462
 Պողոսյան Սիմոն - 260
 Պուգաչով (Շտաբի պետ) - 281
 Պուպսկի (Սպա) - 615
 Պֆելեր - 104

Ջաղերթյան Գրիգոր - 11, 12, 621
Ջամալյան Արշակ - 60, 67, 68, 158, 356,
544

Ջանունց Ավագ - 117
Ջանունց Արտեմ - 333
Ջիվանշիր - 48, 177
Ջևադ բեյ - 130, 131

Ռադել - 210, 213, 214
Ռատոնեկ Կարլ - 111, 113, 118, 566
Ռեզնիկով (Հրամանատար) - 238
Ռեմեզով (Շտաբի պետ) - 317
Ռոբերտս - տե՛ս՝ Զիլինգարյան
Արշավիր
Ռոստոմ - 67, 110
Ռոստոնյն Ֆ.Ա. - 628, 629, 643, 644,
647, 649
Ռուբեն - 18, 629
Ռուբեն փաշա - 650

Սարլին (Հրամանատար) - 318
Սազանդարյան Տիգրան - 379, 394, 472,
615
Սալիմով (Սելիմով) - 94, 140
Սալտանե Մոխտար - 653
Սախարով (Ոստիկանապետ) - 616
Սահակյան Ավետիս (Հայր Աբրահամ) -
149, 621

Սահրադ Մուքայիմ - 223
Սահրանգ խան - 470
Սամսոն բեկ - 263
Սամսոն խան - տե՛ս՝ Թադևոսյան
Սամսոն

Սայիկյան Գարեգին - 87, 117
Սառիկյան Հակոբ - 91
Սասունի Կարո - 18, 19, 416, 419, 621,
650

Սասունցի Մուշեղ - տե՛ս՝ Ավետիսյան
Մուշեղ
Սավենկով (Գեներալ) - 441
Սարատսկյան Մեսրոպ - 615
Սարսես (Կոմիսար) - 255, 259, 317
Սարաֆով Բորիս - 35
Սարգիս (Ալաշկերտցի) - 649
Սարգիս (Անգեղակոթցի) - 307, 615

Սարգիս (Քեոի) - 566, 650
Սարգիսբեկյան Գարեգին - 411, 419
Սարգիսջանյան Համբարձում
(Յապոնացի Սաքո) - 81, 82,
260, 616
Սարգսյան - 415
Սարգսյան (Հրամանատար) - 547
Սարգսյան (Շտաբակապիտան) - 125, 616
Սարգսյան Արտեմ - 243, 615
Սարգսյան Բախշի - 260
Սարգսյան Եփրեմ - 417, 419, 444, 459,
460, 471, 548
Սարգսյան Լևոն - 644, 651, 652
Սարգսյան Հ. - 419
Սարգսյան Մատթեոս - 104
Սարգսյան Սեդրակ - 257
Սարգսյան Ստեփան - 33
Սարգսյան Տիգրան - 85
Սարոյան Վ. - 443, 463
Սարտիսանյան Ա. - 463
Սաքո - 329, 375, 521
Սաֆրազբեկյան Աստղիկ - 616
Սաֆրազբեկյան Գ. - 661
Սաֆրազբեկյան Միշա - 616
Սեդրակ (Բաշգառնեցի) - 649
Սեկոյան - 463
Սեմյոնով Գ. - 153, 188, 204, 252, 254-
256, 316-318, 337, 340, 342, 398,
399, 557
Սեյրի - տե՛ս՝ Գուլոյան Ավետիք
Սեպուհ (Խմբապետ) - 60, 62, 69
Սերգեև Ա.Ն. - 431, 432
Սերգեև Պավել - 527
Սիլանյան Հայկ - 84-87, 117
Սիլիկյան Մովսես - 42, 105, 160, 405
Սիլին (Կոմիսար) - 250, 349, 351, 360
Սիմոն - 616
Սիմոն (Վանեցի) - 621
Սկաշկո - 211
Սմբատ (Մշեցի) - 419, 422, 453, 457,
458, 536, 560, 629, 640, 654
Սմիլգա - 44
Սմիռնով (Հրամանատար) - 227
Սմկո Իսմայիլ աղա - 646, 647, 651, 652
Սոկոլով (Կոմիսար) - 317
Սողոմոնյան Սուրեն - 9, 191, 228, 257.

556, 558, 559-561, 563, 567, 592
 Սորոկոուով Աֆանասի - 527
 Սվիրիդով Իվան - 556, 581, 584, 597, 603
 Ստալին Իոսիֆ - 106, 134, 250, 251, 352, 353, 658
 Ստամբուլյան Եղոտ (Էլլեն Բյուզանդ) - 472
 Ստեմել - տե՛ս Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան
 Ստեփանյան (Գնդապետ) - 406
 Ստեփանյան Ասլան - 18, 406, 412, 416-419
 Ստեփանյան Թևան - 153, 309, 401-404, 449, 450, 590, 650, 654, 659
 Ստեփանյան Լևոն - 195
 Ստեփանյան Համազասպ - 39, 616
 Ստեփանյան Հովակ - 18
 Ստեփանյան Ս. - 15
 Սրապիոնյան Սարգիս (Լուկաշին) - 491, 515, 540, 554, 642, 658
 Սուբիի Մուստաֆա - 279
 Սուլթանով - 661
 Սուլթանով Խոսրովբեկ - 33, 43, 54, 55, 57, 62, 74, 401
 Սուլթանով Համիդ - 50, 57
 Սուլթանով Սուլթանբեկ - 113, 401
 Սուրենյան (Հրամանատար) - 547
 Սևյան Գաբրիել - 85
 Վայման (Կոմիսար) - 317
 Վայցեխովսկի - տե՛ս Վոյցեխովսկի
 Վանրեկ - տե՛ս Միրզաբեկյան Վազգեն
 Վանեսյան Հակոբ - 260
 Վաչյան Դավիթ - 591
 Վառլամյան Գևորգ - 650
 Վասիլենկո (Հրամանատար) - 97, 132, 137, 147, 157
 Վասիլև (Գեներալ) - 405
 Վարդան (Ջրվեժցի) - 443, 463
 Վարդան (Տաթևցի) - 616
 Վարդանյան (Կոմիսար) - 226
 Վարդանյան Աղասի - 481
 Վարդանյան Գեղեցիկ - 649
 Վարդանյան Գրիգոր - 387-394, 396, 534, 537, 638-644

Վարդանյան Լևոն - 528
 Վարդանյան Հ. - 8
 Վարդանյան Հայրապետ - 616
 Վարդանյան Սերգո - 528
 Վարդանյան Վարդան - 228
 Վարդապետյան Արշակ - 10
 Վարդապետյան Վ. - 472
 Վարշամյան - 645
 Վեզիրով Ջամիլ - 108
 Վելիբեկով Բահաթուր - 108, 141, 363
 Վելիկանով Մ. - 46, 433, 488, 489, 508, 558, 561, 562, 566, 567, 577, 605, 606
 Վեքիլով (Գնդապետ) - 430
 Վիգերոյան Նահապետ - 616
 Վիլսոն - 213
 Վոդոպյանով (Հրամանատար) - 46
 Վոյցեխովսկի (Հրամանատար) - 228, 318, 398, 399, 586
 Վորոնով (Հրամանատար) - 282
 Վրանգել - 271, 338, 344
 Վրացյան Սիմոն - 9, 19-21, 41, 67-69, 92, 100, 101, 113, 132, 174, 185, 234, 258, 348, 349, 355-357, 368, 369, 372-376, 398, 414, 418-419, 424, 426, 427, 429, 430, 434-437, 439, 443-445, 458-461, 463-465, 468, 469, 471, 474-477, 485, 498, 501-504, 507, 511, 519, 521-527, 530, 532, 535, 536, 545, 550, 565, 567, 568, 570, 590, 598, 599, 601, 621, 622, 629-634, 648, 650, 651, 654-656, 663

Տաթա-Տաթային - 531, 532
 Տամրուչի Վ. - 7
 Տանին Հակոբ - 528
 Տատյան Հայրապետ - 116, 260, 382, 384
 Տեպկին Վասիլի - 527
 Տեպկին Ֆեոդոր - 139
 Տեր-Գաբրիելյան Կոլյա - 443, 463
 Տեր-Գաբրիելյան Սահակ Մ. - 78, 95, 106, 246, 343, 488, 533, 546
 Տեր-Գրիգորյան Հովհաննես - 616
 Տեր-Գրիգորյան Պատվական - 243, 617

Տեր-Գրիգորյան Սարգիս - 617
 Տեր-Գևորգյան Մ. - 463
 Տեր-Դավթյան Զախար - 617
 Տեր-Դավթյան Զաքար - 81, 117
 Տեր-Դավթյան Պողոս - 34, 38, 105, 245, 246, 265, 269, 273, 274, 305-307, 365, 366, 610, 617
 Տեր-Զաքարյան Հակոբ - 536
 Տեր-Կարապետյան Վաղարշակ - 617
 Տեր-Հակոբյան - 49
 Տեր-Հակոբյան Հակոբ (Իրազեկ) - 18, 417, 419, 444, 447, 454, 455, 459, 460, 468, 475, 524, 525, 621, 632, 650, 655, 656
 Տեր-Հայրապետյան Սահակ - 147, 663
 Տեր-Հարությունյան - 462
 Տեր-Հարությունյան Անդրեաս - 243, 617
 Տեր-Հարությունյան Արամ - 563, 576-578
 Տեր-Հարությունյան Արարատ - 193
 Տեր-Հարությունյան Գարեգին եղիշեի (Նոդեհ) - 13, 14, 16-19, 24, 27-31, 34-43, 55, 57, 79, 81-83, 105, 106, 108-110, 113, 115, 118-124, 127, 128, 140, 143, 154, 155, 159-162, 178-187, 189-203, 205-209, 216, 220, 222-241, 243, 245, 246, 251, 253, 256, 259, 261, 263, 264-276, 278, 282, 284, 292, 293, 295-297, 299, 301, 302, 305-314, 316, 320, 323, 326, 327, 329, 330, 334-342, 354, 359-361, 364-366, 368-372, 374, 376-378, 380-382, 384-403, 407-411, 423-428, 436, 439-442, 449, 450, 453-455, 458-478, 480, 481, 496, 499, 504, 505, 512-514, 518-528, 530, 532-535, 538, 539, 547-549, 551, 556-558, 560, 562, 563, 565, 567, 569-575, 578-582, 585, 587-603, 606, 608, 609, 612, 614, 615, 617, 621-623, 625, 629, 630, 635-638, 648, 650, 654, 655, 664, 665, 667

Տեր-Հարությունյան Սիմոն (Թովիշի Սիմոն) - 617

Տեր-Հարությունյան Բազումյան - 663

Տեր-Հովհաննիսյան Բագրատ - 617
 Տեր-Հովհաննիսյան Համբարձում - 116
 Տեր-Հովհաննիսյան Օ. - 638
 Տեր-Ղազարյան Արշամ - 117
 Տեր-Ղազարյան Զախար - 38, 81, 146, 607, 617
 Տեր-Ղազարյան Ծամվոն - 125, 618
 Տեր-Ղազարյան Պատվական - 89
 Տեր-Ղազարյան Վահան - 408
 Տեր-Մարգարյան Ասատուր - 618
 Տեր-Մարտիրոսյան Արտաշես - 203
 Տեր-Մեսրոպ - 223
 Տեր-Մինասյան Ալեքսանդր - 625
 Տեր-Մինասյան Գեղեճ - 23, 39, 81, 123, 197, 223, 243, 244, 372, 377, 391, 394, 395, 410, 424, 472, 498-504, 506, 513, 525, 618
 Տեր-Մինասյան Գեղամ - 112
 Տեր-Մինասյան Գրիգոր - 618
 Տեր-Մինասյան Ռուբեն - 65, 67, 68, 80, 356, 411, 426, 427, 459, 460, 471, 621, 648, 650
 Տեր-Միրաքյան Ներսես - 618
 Տեր-Մկրտչյան Ալեքսանդր - 260
 Տեր-Մկրտչյան Գասպար - 146, 618
 Տեր-Մկրտչյան Դավիթ - 146, 618
 Տեր-Մկրտչյան Ջրիստափոր - 362, 440-442
 Տեր-Մովսիսյան Բոգդան - 618
 Տեր-Մկրտչյան Մկրտիչ - 377
 Տեր-Ներսեսով (Գնդապետ) - 406
 Տեր-Պետրոսյան (հրամանատար) - 390, 450
 Տեր-Պետրոսյան Ասովաձատուր - 209, 243, 265, 618
 Տեր-Պողոսյան Հովհաննես - 243, 618
 Տեր-Սահակյան Մ. - 421
 Տեր-Սարգսյան (Գնդապետ) - 618
 Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատ - 515, 553, 597, 662, 663
 Տեր-Ստեփանյան Սուրեն - 408
 Տեր-Վահանյան Վ.Ա. - 546
 Տերեկտով (Հրամանատար) - 136, 137, 188
 Տերտերյան Համբարձում - 18, 91, 92, 248, 249, 348, 404, 419, 460, 525,

590, 621, 650
 Տերունի Հակոբ - 18, 81, 539, 547, 548, 619, 655
 Տիգրան (Վաշտապետ) - 619
 Տիգրանյան Սիրական - 444, 621
 Տոդրոսկի Ալ. - 556, 581, 582, 584, 587, 597, 605
 Տոկարև Վասիլի - 527
 Տոռոզյան Գրիգոր - 125, 619
 Տոռոզյան Սյրտիչ - 147
 Տրասկունով Մարկ - 21
 Տրոցկի - 158
 Տուխաչևսկի Միխայիլ - 45
 Տևեճյան Հովհաննես - 475, 525
 Ուլուբաքյան Բագրատ - 16
 Փարամազ - տե՛ս՝ Սարգսյան Մամբեոս
 Փարսադանյան Վ. - 123
 Փարսադանով (Հրամանատար) - 228
 Փարսյան Պողոս - 146, 619
 Փափազյան Վահան - 544
 Փիրգուլյան Գևորգ - 663
 Փիրումյան Սիմոնիկ - 481, 533
 Քալանթարյան Լևոն - 411, 619
 Քալանթարով Շահսուվարբեկ - 474
 Քաչալ Ղազո - տե՛ս՝ Քոչարյան Ղազար
 Քաջազմունի Հովհաննես - 32, 405, 418, 444, 455, 460, 461, 469, 621
 Քենալ-բեյ Յուսուֆ - 431
 Քենալ Մուստաֆա - 55, 74, 90-92, 135, 136, 164, 169, 241, 258, 279, 280, 341, 343, 375, 391, 394, 507
 Քերբալայ խան - 258
 Քյազիմ բեյ - 349
 Քյարումց Արսեն - 383, 384
 Քյարումց Գարեգին - 384
 Քյոսա Մելիքսեթ - տե՛ս՝ Եսայան
 Մելիքսեթ
 Քյուրդ Ղազո - տե՛ս՝ Ղազո
 Քոբանջյան Մերյոմ - 419
 Քոչարյան Ավագ - 125, 619
 Քոչարյան Ղազար - 569, 619, 654
 Քոչարյան Շմավոն - 388-390
 Քոչարով - 381

Բսերքսես - 108
 Բրիստափոր - 110
 Բրիստոու (Հյուպատոս) - 623
 Զուրդ - տե՛ս՝ Եփրեմ
 Օգանեզով Գրիգոր - 8, 423
 Օգանեսյան Բախչի - 117
 Օգանյան Անդրանիկ - 33-35, 175, 289, 421, 422, 496, 607, 609
 Օլթեցյան Նիկողայ - 443, 462
 Օհանյան Աղաբա - 619
 Օհանյան Գարեգին - 125, 619
 Օհանյան Տրդատ - 125, 619
 Օհանջանյան (Գնդապետ) - 591
 Օհանջանյան Ա. - 175
 Օհանջանյան Ավետիս - 217, 419, 443, 464, 465, 475, 525
 Օհանջանյան Գրիգոր - 661, 663
 Օհանջանյան Հակոբ - 621
 Օհանջանյան Համո - 52-56, 58, 65, 68, 74, 80, 92, 113, 129, 130, 134-136, 141, 147, 149, 152, 156, 165-167, 169, 405, 418, 426-428, 460, 621, 624, 654
 Օհանջանյան Պ. - 638
 Օսիպով Նիկողայ - 619
 Օսման փաշա - 214
 Օրախեալաշվիլի - 77, 492
 Օրբելյան Արմենակ - 387-390, 396
 Օրբելյան Միշա - 619
 Օրբելյան Նիկիտա - 619
 Օրի Իսրայել - 102, 103
 Օրջոնիկիձե Գեորգի (Սերգո) - 6, 13, 44-46, 53, 56, 59, 77, 78, 95, 97, 99, 106, 134, 141, 158, 167, 168, 170, 244, 247, 251, 256, 281, 321, 324, 346-349, 352, 353, 385, 410, 438, 445, 447-449, 492, 519, 582, 604, 658
 Օրջոնիկիձե Սերգո - տե՛ս՝ Օրջոնիկիձե Գեորգի
 Ֆիշիլեիչ (Հրամանատար) - 416, 422, 438
 Ֆրոլով (Շտաբի պետ) - 255, 276, 282
 Ֆրումկին - 77
 Ֆուադ Ալի փաշա - 571

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արովյան (Փողոց) - 412

Ազարակ - 104, 201, 299, 304, 474, 592, 593, 611-613, 617

Աղրբեջան, Աղրբեջանի խորհրդային հանրապետություն - 3-6, 15, 22-24, 26, 27, 29, 32, 40, 42-58, 60, 61, 63, 70-79, 83-85, 88, 90-96, 98-100, 105-109, 111, 113-115, 119, 125-128, 130, 132-136, 140, 143, 147, 150-153, 158, 159, 160, 161, 165, 166, 174, 175, 177-184, 189, 190, 191, 193, 199, 200-202, 210, 212-215, 220, 221, 223, 225, 229, 241, 249, 250-252, 255, 260, 261, 268, 271, 272, 274, 276, 279, 282, 292, 304, 312, 313, 316, 318, 322, 323, 330, 332, 333, 338-341, 343-347, 349, 350, 352-355, 357, 306, 363, 364, 367-369, 372, 373, 379-386, 389, 394, 397, 403, 404, 428, 434, 474, 489, 491-493, 495, 499, 501, 502, 507, 510, 514, 518, 522, 527, 529, 535, 540, 541, 558, 566, 570, 574, 582-584, 587, 591, 592, 595, 596, 600-603, 617, 637, 638, 640, 647, 653, 658, 659, 661, 665, 666, 668, 669

Ալազան - 322

Ալահ - 305

Ալանգյազ - 100, 206, 210, 229, 231-233, 569

Ալաջա - 36

Ալդարա - 104, 600

Ալեանշու - 42

Ալեքսանդրապոլ - 36, 67, 69, 135, 149, 342, 349, 355, 357, 359, 362-364, 375, 396, 411, 435, 447, 453, 493, 494, 501, 521, 545, 554, 607

Ալթայ - 615

Ալթրն Ռախտա - 76

Ալիու - 103

Ալիկումուշադի - 303

Ալիդուլի - 171

Ալիդուլիչեն - 85, 89, 103, 174, 175, 217

Ալիդուլիքենդ - 83

Ալմալու - 298, 299

Ալյաթ - 65

Ալյակ - 643

Ախալքալաթ - 657

Ախալթյան - 85, 103, 528, 573

Ախսուլայ - 315

Ախտա - 404, 426, 436, 438, 443

Ախքենդ - տե՛ս՝ Աշոտական

Ախ-Օզլակ - 319

Ադա - 37

Ադալյուրտ - 304

Ադալմաձոր - 548, 559

Ադրաշ - 416, 423, 438, 452, 608

Ադդամ - 75, 97, 107, 325, 397, 402, 449, 557

Ադջադալա - 423

Ադջաքենդ - 450

Ադստաֆա - 75, 156

Ադվանի - 264

Ադվանստան - տե՛ս՝ Աֆղանստան

Ադուդի - 104, 246, 291, 306

Ադքենդ - տե՛ս՝ Աշոտական

Ամադու - 562

Ամերիկա - 78, 420, 498, 626, 648

Այիչանգր - 185

Այնաձոր - տե՛ս՝ Ադալմաձոր

Այրիչայ - 160, 193

Անատոլիա - 20, 49, 72, 90, 280, 570

Անգեղակոթ - 88, 89, 103, 118, 133, 137-139, 144, 157, 188, 252, 269, 281, 283, 291, 323, 333, 336, 463, 572, 573, 615

Անգլիա - 54, 63, 78, 90, 128, 164, 165, 180, 212, 213, 215

Անգորա - 90, 169

Անդրկովկաս - 3, 4, 10, 12, 15, 16, 21, 33, 44-47, 49, 55, 58, 61, 62, 90, 93, 97-99, 102, 108, 135, 138, 139, 155, 158, 162, 164, 220, 244, 282, 283, 322, 342, 344, 347, 351, 354, 362, 367, 369, 383, 391, 400, 414, 417, 430, 442, 473, 494, 499,

505, 507, 510, 520, 553, 581, 585,
602, 625, 668

Անի - 36

Անկարա - 45, 49, 97, 132, 169, 570

Անտառաշատ (Տորթնի) - 104, 593

Աշոտական - 88*, 104, 573

Աշտարակ - 404, 415, 416, 419, 426, 430,
439, 443

Աչաջուր - 282

Ապարան - 438

Ապկեզ - 228, 371

Աջիբակ - 242

Առաջածոր - 104, 120, 121, 123, 124,
194, 331, 593, 611

Առաջավոր Ասիա - տե՛ս՝ Ասիա

Ասիա - 47, 142, 208, 418, 420, 435

Ասկերան - 310, 319

Ասկյուլուն - 42, 263

Աստագուր - տե՛ս՝ Ըիվանիծոր

Աստապատ - 619

Ավան - 416

Ավդալար - 42, 43, 76, 103, 254, 255,
316, 319, 320, 337, 369, 389, 474

Ավշար - 415, 418

Ատրպատական - 6, 103, 223, 469, 470,
531, 593, 594, 599, 620, 621, 624,
628, 643, 644, 651-653

Արագած - 415, 416, 419, 444

Արան - 139

Արավուս - 103, 607

Արարատ (կայարան) - 423, 432

Արարատյան դաշտ - 26, 131, 185, 225,
371, 411, 419, 427, 439, 442, 447,
452-454, 462, 473, 538, 551, 596

Արարատյան Հայաստան - 402, 439-
442, 453, 464

Արաքսյու - 309

Արաքս - 6, 23, 36, 65, 94, 97, 102, 110,
136, 200, 201, 203, 205, 206, 223,
225, 237, 242, 253, 267, 342, 423,
454, 458-460, 469-471, 473, 477-
479, 481, 530-532, 559, 566, 582,
598-604, 607, 612, 620, 629, 637

Արդահան - 638

Արեշ - 74

Արխալըղ - 235

Արխաշան - 307

Արծվանիկ - 104, 187, 192, 193, 195,
242, 254, 263, 265, 282, 294-303,
318, 324, 340, 592, 608

Արծվանիկի բերդ - 100

Արմենիա - տե՛ս՝ Հայաստան

Արտավան - 567

Արտաշատ - 7, 8, 23, 404, 409, 415, 417-
419, 422, 426, 427, 432-434, 438,
439, 568

Արցախ - 4, 10, 14, 16, 18, 24, 32, 33, 38-
40, 42-45, 48, 50-59, 62, 63, 65,
70-72, 74-86, 88, 91-95, 97-102,
108-111, 113-115, 121, 125-127,
129, 130, 132, 135, 136, 139, 140,
143, 144, 148, 149, 151-153, 158,
162, 165, 166, 178-181, 184, 215,
219, 222, 248, 249, 252, 256, 258,
259, 261, 262, 266, 271, 272, 275,
279, 281, 308, 309, 320, 323, 331,
339, 343, 347, 350, 381, 382, 388,
389, 396, 397, 400-404, 425, 449,
450, 499, 545, 554, 556, 558, 560,
581, 585, 587, 615, 658, 659

Արփա (գետ) - 36, 463, 538, 547, 548

Արփա (գյուղ) - 550, 562

Արփաշայ - տե՛ս՝ Արփա (գետ)

Արևելյան Հայաստան - 646, 656, 665

Արևելք - 20, 23, 54, 98, 177, 210-212,
214, 216, 217, 241, 271, 279, 345,
369, 382, 431, 498

Արևիք - տե՛ս՝ Մեղրու շրջան

Արևմտահայաստան - տե՛ս՝ Արևմտյան
Հայաստան

Արևմտյան Հայաստան - 60, 142, 163,
434, 582, 646, 656, 657, 666

Արևմուտք - 54, 133

Աֆղանստան - 520

Բաբելոն - 198

Բազարայ (գյուղ) - 104, 112, 137-140,
143-145, 158, 188, 460, 461, 463,
467, 475, 524, 527, 528, 536, 538,
556, 568, 570, 571

Բազարայ (գետ) - տե՛ս՝ Որոտան

Բաթում - 24, 249, 356

Բալար - 103
 Բալդուրդան - 26~
 Բալկաններ - 36, 342, 626
 Բաղաբերդ - տե՛ս՝ Քաջարան
 Բաղաբուրջ - տե՛ս՝ Պաղավերջ
 Բաղդադ - 639, 646
 Բայազետ - տե՛ս՝ Նոր Բայազետ
 Բայանդուր - 103, 171, 174, 560, 587
 Բաշ-Ապարան - 415, 426
 Բաշ-Գառնի - 411, 414, 415, 419-420, 439, 443, 444, 452, 453, 462, 463
 Բաշ-Նորաշեն - 423, 564, 565, 574
 Բաշքենդ - տե՛ս՝ Վերնաշեն
 Բասարգեչար - 425
 Բասուտա գետ - 100
 Բարաբաթում - տե՛ս՝ Պառավաթումբ
 Բարահաջի - 228
 Բարգյուշատ - տե՛ս՝ Բարգուշատ
 Բարգուշատ (Բարգյուշատ) - 42, 188, 192, 193, 295, 548, 572, 592, 612
 Բարդա - 75, 94, 107, 276, 325
 Բարթազ - 207, 228, 229, 236, 600
 Բարձրավան - տե՛ս՝ Երիցաթումբ
 Բաքու - 10, 22, 23, 42, 43, 45-49, 51, 52, 54-58, 62, 63, 72, 74, 75, 81, 90, 92, 94, 95, 97-99, 105, 114-116, 124-127, 132, 134, 138, 143, 149, 152, 158, 167, 174, 178-183, 189, 195, 209, 210-217, 228, 241, 244, 250, 251, 255-257, 271, 272, 276, 279, 280, 281, 283, 308, 316, 324, 326, 331-333, 341, 344-346, 348, 349, 353-355, 382-384, 386-391, 395-397, 400, 406, 410, 432, 441, 442, 447, 449, 489, 513, 514, 518, 529, 544, 571, 591, 616, 618, 646
 Բեթլեհեմ - տե՛ս՝ Բեթղեհեմ
 Բեթղեհեմ - 198
 Բելաջարի - 46
 Բելգիա - 507
 Բելխ - 104, 236, 238, 282, 590, 596, 613
 Բելյուտ - 37
 Բենլիմ - 544, 546
 Բերդիկ - 299, 301
 Բիթլիս - 163
 Բիլան - 37

Բիչանակ (գյուղ) - 568
 Բիչանակ (լեռնանցք) - 137, 140, 283, 558, 572, 577
 Բիստ - 305
 Բնունիս - 85, 103, 573
 Բոլորաբերդ - 562
 Բոյուք Վեդի - 409, 418, 423, 438
 Բորիսովկա - 104, 138, 139, 527, 615
 Բորսանլու - 96
 Բոնակոթ - 85, 88, 89, 103, 336, 528, 607, 608, 610-612, 617, 663
 Բրեստ-Լիտովսկ - 249, 432
 Բրիտանիա - 63, 136
 Բուզումլու - 423
 Բուլղարիա - 36, 654
 Բուխարեստ - 544, 655, 658
 Բուն Ջանգեզուր - տե՛ս՝ Գորիսի շրջան
 Բուռուն - 103, 217, 312, 560
 Գանձակ - 74, 81, 97, 102, 331, 332, 348, 441, 562, 563
 Գավառ - 103
 Գեալ - 37
 Գեղանուշ - 104, 187, 236-239, 590, 596, 606
 Գեղվա բերդ - 100
 Գեղվաձոր - 34, 40, 41, 185, 193, 194, 203, 239, 614
 Գեմվազ - տե՛ս՝ Մեղրու շրջան
 Գեորու - տե՛ս՝ Գերու
 Գետաթաղ - 104, 242, 264
 Գետափ - 459, 563, 564
 Գերենգուր - տե՛ս՝ Կոռմիձոր
 Գերմանիա - 170, 507, 613
 Գերու - 103, 171, 174, 183
 Գիլան - 531
 Գիլանասար - 409
 Գիկալդաղ - 249
 Գլաձոր (Օրթաբենդ) - 563
 Գյազբել - տե՛ս՝ Կազբել
 Գյամջա - տե՛ս՝ Ելիզավետպոլ
 Գյուրկում - տե՛ս՝ Գեղանուշ
 Գյուլիստան - 91
 Գյուլու-Գուրդիմ լեռնապար - 228
 Գյուտկում - տե՛ս՝ Գեղանուշ
 Գյուրջուլու - 384

Գնդեկազ - 455, 460-462, 466, 483-490,

529, 534, 539, 546, 563, 564, 575,
576, 590

Գողթ - տե՛ս Գողթան

Գողթան - 34, 37, 38, 40, 41, 74, 108-110,
143, 154, 160, 182, 184, 185, 196,
203, 205, 209, 225, 227, 243, 266-
269, 302, 305, 320, 362, 363, 372,
424, 440-442, 473, 532, 595, 609,
612, 613, 616, 619

Գորիս (գյուղ) - 104, 171, 314

Գորիս (շրջան) - 5-7, 10, 16, 33, 34, 40,
43, 49, 63, 79, 81, 82, 84, 85, 87-
89, 102-105, 109, 111-119, 123-
125, 128, 131, 133-138, 143-146,
148-150, 152-155, 160, 166, 170,
171, 174, 179, 181, 182, 184, 187-
192, 195, 196, 198, 204, 217, 226,
228, 235, 239, 242, 245, 246, 254,
255-258, 260-262, 265, 266, 269,
271, 273-275, 278, 280-286, 291,
295-297, 302, 303, 305-314, 320,
321, 323-325, 329, 330, 333-338,
340, 364, 367, 372, 378-381, 383,
386, 390, 392, 395-398, 401-403,
408, 423, 424, 439, 450, 460, 467,
469, 474, 476, 478, 484-490, 500,
504, 505, 508, 510, 512, 520-522,
525, 527-530, 532, 535-537, 542,
543, 546-549, 555, 557-560, 563,
564, 569, 572-574, 576-581, 585,
587, 588, 596, 597, 603, 607-612,
614-617, 619, 621, 624, 639, 661-
663

Գորիս (քաղաք) - 26, 38, 81, 104, 112,
113, 115-117, 145-147, 153, 155,
174, 182, 183, 255, 271-273, 278,
283-286, 288, 290, 295, 304, 307,
312-315, 325, 366, 374, 380, 384,
395, 475, 499, 521, 524, 527, 557,
580, 581, 586-588, 607, 612, 613,
628, 662

Գորիս չայ - 315

Գրոզնի - 528

Գրուզիա - տե՛ս Վրաստան

Գուդեմնիս - 201, 591

Դադաստան - 44-46, 62, 90, 98, 251, 256,
341, 364, 441, 493, 496

Դաշ թափա - 288, 294

Դաշտուն - 209

Դաշքենդ - 315

Դավալու - 37, 415

Դավիթ Բեկ - 104, 192, 193, 254, 263,
265, 267, 282, 295-303, 340, 592,
611, 615, 618

Դարարաս (գյուղ) - 34, 104, 257, 310,
311, 521, 572, 580, 588, 618

Դարարասի ձոր - 366, 378, 572, 579,
580

Դարալագյազ - 42, 73, 98, 105, 118, 131,
137, 143, 145, 155, 159, 160, 226,
227, 233, 234, 249, 407-409, 415,
424-426, 434, 436, 455, 458, 459,
462, 475, 483, 488, 489, 519, 533,
535-537, 539, 547, 549, 551, 555,
561, 562, 564, 567-569, 577, 615,
630, 636, 649, 658

Դարաքյանդ - 560

Դարպաս - տե՛ս Դարարաս (գյուղ)

Դեմիրչի - 592

Դեբ - 37

Դեբրանտ - 46

Դիզակ - տե՛ս Հաղբոթ

Դիլիջան - 36, 37, 67, 69, 135, 345, 349,
416, 422, 432, 433, 447, 492, 554

Դոն - 275, 441

Դոնդառու - տե՛ս Դոնդարու

Դոնդարու - 42, 474, 592

Դովուս - 593

Դրախտիկ - 402

Դուզալ - 470

Դեեղերեսի ձոր - 385

Ելենովկա - 345, 415, 425, 427, 434, 437,
438

Ելիզավետպոլ - 75, 94-96, 102, 105, 107

Ելփին - տե՛ս Էլփին

Եղեգնաձոր - 562, 563

Եղվարդ - 104, 592, 593, 608

Եղվարդի քերդ - 100

Ենգիլյա - 418, 423, 438, 562
 Էռաբլրի սարահարթ - 102, 118, 154,
 155, 291, 294, 307, 310, 311, 313,
 580, 581, 585, 587, 611
 Եվլախ - 75, 325, 387
 Եվրոպա - 71, 102, 176, 210, 211, 388,
 654, 663
 Երանոս - 547
 Երկցաթումբ - 103, 257, 573, 588
 Երկցվանք - տե՛ս՝ Լժվանիկ
 Երուսաղեմ - 198
 Երևան - 5, 10, 12, 15, 18, 22, 26, 28, 29,
 32, 33, 36-38, 48, 50, 54, 55, 57,
 67, 69, 71-73, 75, 76, 79-82, 91-
 93, 102, 109, 110, 113, 117, 127-
 129, 134, 145, 149, 152, 154-157,
 159, 164, 167, 168, 179, 183, 185,
 186, 190, 197, 206, 221, 225, 226,
 233, 243, 244, 246-248, 250, 267,
 270, 295, 306, 334-336, 342, 345,
 349, 350, 355, 361, 362, 367, 369,
 381, 386, 387, 390, 395-397, 404-
 407, 409, 411-413, 415-419, 421-
 423, 425, 426, 428-431, 433-447,
 449, 451-453, 455, 457-459, 462,
 464, 466, 467, 477, 478, 480-483,
 485, 486, 488-491, 493, 494, 497,
 498, 501-503, 506, 508-510, 513-
 515, 518, 520, 523, 534-538, 542,
 546-548, 551, 554, 559, 563, 565-
 567, 569, 576, 577, 585, 590, 591,
 594, 602, 603, 610, 616, 623, 626,
 632-634, 636, 638-642, 644-647,
 649, 651, 653, 658, 659, 662
 Երևանի մահանգ - 348
 Զաբուղ - 113, 114, 146, 147, 153, 273,
 274, 316, 318, 320, 337, 339-341,
 369, 450, 560, 580, 617
 Զալին Գյոլ - 194
 Զանգեզուր - 3-23, 25-34, 37, 38, 40, 42-
 45, 47, 48, 50, 51, 53-57, 59, 62,
 63, 65, 69-71, 73, 75-85, 88-90,
 92-94, 98-120, 121, 125, 126,
 128-132, 135, 136, 138, 139, 141,
 143, 144, 146-149, 151-155, 157-

162, 165-167, 170-175, 178-186,
 188-192, 196, 202, 204, 205, 208,
 210, 211, 215-220, 222, 224, 228,
 231, 233, 235, 237, 241, 244-246,
 248-250, 252, 255-263, 266, 268,
 270-272, 274-276, 278, 280-283,
 286, 289, 291-294, 296, 299, 302,
 303, 305-310, 316, 317, 319-331,
 333-341, 343, 345-350, 352-355,
 360, 361, 364-376, 378-404, 406-
 408, 410-412, 423, 425-428, 437,
 439, 440, 444, 447-452, 454, 455,
 457-462, 464, 465, 468-470, 475,
 478, 479, 481-491, 496, 497, 499-
 502, 504-507, 509-513, 515-521,
 523, 525-533, 535-547, 549, 551-
 563, 565-571, 573-589, 592, 594-
 598, 600, 602-607, 611-619, 621-
 623, 625, 629, 631, 632, 635-639,
 642, 649, 650, 652, 653, 655, 656,
 658-663, 665-669

Զանգեղան - 40, 102, 136, 207, 265, 474

Զանգիբասար - 65, 73, 426

Զանգիլան - տե՛ս՝ Զանգեղան

Զանգու - 417

Զանջան - 531

Զավեղ - 76

Զարիշատ - 73

Զաքաթալա - 94, 256, 322

Ջեյվա - տե՛ս՝ Դավիթ Բեկ

Ջեյվալի բերդ - 100

Ջնաբերդ - 158, 188

Էլար - 415

Էլփին (Ելփին) - 562

Էյվազլար - 103, 384, 474, 588, 592

Էյվազլու - տե՛ս՝ Էյվազլար

Էջմիածին - 73, 248, 404, 412, 415-417,
 426, 438, 443, 649

Էրզրում - 36, 65, 92, 163, 430

Ըրկենաց - տե՛ս՝ Ըրկենանց

Ընկենանց - տե՛ս՝ Ըրկենանց

Ըրկենանց - 104, 193, 298, 299

Ըրջաթ - 314

Թազարենո - 104
 Թալին - 411, 416, 426
 Թալիշ - 403
 Թաղար - 309, 450
 Թաղի - 282
 Թայթան - 418
 Թաս - 588
 Թավրիզ - 16-18, 28, 36, 223, 224, 243, 244, 358, 400, 429, 430, 464, 469, 470, 481, 482, 498, 522-524, 530-537, 565-567, 593, 599, 601, 603, 611, 612, 617, 620-624, 626-628, 630-635, 638-648, 650-655
 Թարթառ - 95, 96
 Թարթար - տես՝ Թարթառ
 Թրիլիսի - տես՝ Թիֆլիս
 Թեհրան - 11, 406, 530, 599, 608-610, 613, 614, 619, 628, 629, 643, 644, 647, 649, 651, 654
 Թերեք - 441
 Թերեքի մարզ - 251
 Թբու ջուր - տես՝ Լիսազոր
 Թիֆլիս - 10, 36, 47, 54, 55, 71, 72, 95, 125, 126, 136, 137, 147, 148, 156, 157, 162, 163, 166-168, 215, 246, 250, 342, 392, 410, 416, 432, 433, 438, 441, 445, 449, 464, 465, 492, 493, 516, 527, 571, 610, 617, 633, 646
 Թիֆլիսի նահանգ - 348
 Թոխմախան գյուղ - 416
 Թումասյու - 255
 Թուրքահայաստան - տես՝ Արևմտյան Հայաստան
 Թուրքեստան - 132, 213, 520
 Թուրքիա - 32, 36, 42, 45, 49, 50, 54, 55: 62, 63, 70, 78, 90-93, 97-99, 107, 132-134, 139, 143-146, 163, 164, 169, 179, 180, 199, 210, 213-215, 218-220, 225, 248, 249, 279, 280, 330, 343, 349, 355-360, 363, 388, 392, 400, 421, 428, 429, 430, 431, 434, 435, 437, 493, 501, 503, 570, 582, 626, 638, 646, 656, 657, 663, 665, 666, 668

Իգդիր - 638
 Իմանշալու - 423
 Ինջաբեկ - 155, 193, 194, 242, 252, 263, 264, 266, 269, 592, 593, 618
 Իջևան - 67, 135, 219, 343
 Իջևանի շրջան - 166, 167
 Իսկենդերբեյլի - 474
 Իսրայել - 198
 Իտալիա - 421, 481
 Իրան - տես՝ Պարսկաստան
 Իրանական Ադրբեջան-տես՝ Պարսկական Ադրբեջան
 Լայպցիգ - 103
 Լաչին - 103, 254, 449
 Լատվիա - 546
 Լեհաստան - 213, 344, 520
 Լեմբերան - 96
 Լեմինգրադ - 10
 Լեմբորան - 94, 403, 406
 Լեոնիդասյան կիրճ - 108
 Լեոնահայաստան - 6, 8, 9, 13, 16-19, 23, 29, 30, 31, 37, 97, 178, 199, 201, 202, 205, 206, 223, 234, 236-241, 263-265, 272, 276, 278, 282, 329, 330, 334-336, 343, 367, 381, 407, 424, 427, 428, 439-441, 453, 457-459, 461-465, 467-469, 471, 472, 475-478, 482, 483, 497-514, 516, 518-520, 522-525, 527-539, 543, 551, 555, 561, 563, 564, 567-571, 575-582, 585, 587, 588, 594-596, 601, 603, 606, 612, 615, 620-623, 635-637, 648, 649, 653, 664, 667
 Լեոնալին Հայաստան - տես՝ Լեոնահայաստան
 Լեոնաձոր (Քյուրդիքենդ) - 207, 597
 Լեոնալին Ղարաբաղ - 6, 14, 16, 21, 23, 52, 70, 72, 77-79, 93, 95, 98, 106, 111, 141, 145, 275, 278, 309, 345-347, 439, 352-355, 360, 361, 391, 402-404, 424, 428, 475, 499, 502, 505, 539, 541, 553, 557, 595, 658
 Լիբանան - 400
 Լիլավա - 620

Լիճք - 104, 209, 371

Լիչե - տե՛ս՝ Լիճք

Լիսագոր - 309, 337

Լիսագորսկ - տե՛ս՝ Լիսագոր

Լծեն - 104, 463

Լոնդոն - 430

Լոռի - 393, 426, 606, 657

Լոր - 104

Խալաջ - 254

Խանլիլ - 255, 548

Խանքենդ - տե՛ս՝ Ստեփանակերտ

Խաչեն - 153, 424

Խաչին աղբյուր - 314

Խաչմաս - 46

Խարկով - 441

Խդրանց - 104, 593, 606, 609, 611, 612, 618

Խդրանաց - տե՛ս՝ Խդրանց

Խրնդրանց - տե՛ս՝ Խդրանց

Խլաթաղ - տե՛ս՝ Չորաստան

Խծաբերդ - 450

Խնածախ - 103, 171, 174, 560, 586, 587, 614, 615

Խնձորեսկ - 85-88, 103, 114, 117, 166, 171, 174, 182, 183, 217, 273, 381, 383, 384, 586, 607-609, 614, 615

Խոզնավար - 103, 174, 560, 586, 587

Խոկ - 158, 188

Խոյ - 639

Խոջախան - 282, 298, 304, 385, 474

Խոջևան - 255

Խորհրդային սոցիալիստական
հանրապետությունների
միություն - 4, 7, 668

Խոսրով - 409

Խոտ - 89, 103, 171, 257, 272, 273, 286, 287, 303, 310, 313, 615

Խոտանան - 120, 124, 191, 193, 195, 263, 264, 269, 306, 513, 614, 617, 618

Խոր Վիրապ - 418, 423, 431, 438

Խորամա - 474

Խուդափիրին - 97, 557

Խուտոֆերին - տե՛ս՝ Խուդափիրին

Խուզաբյուրտ - 309

Խուրխ - 311

Խուստուպ - 100, 185, 197, 198, 202, 203, 205, 207, 222, 234-237, 238, 263, 461, 590, 597

Խուստուփ - տե՛ս՝ Խուստուպ

«Ծակեր» - 588, 611

Ճայրագույն հյուսիս - 610

Նալ - 85

Կազան - 132

Կազբել - 193, 592

Կազբելի լեռներ - 100, 254

Կազի-Գուլյակրաշի - 315

Կազիկուր - 315

Կաթնառատ (Փիրմազա) - 207, 208, 597, 619

Կալադարասի - 146, 277

Կալեր - 104, 197, 198, 205, 590, 596

Կալիֆորնիա - 613

Կահիրե - 421

Կաղնուտ - 592

Կապան (Ղափան) - 6, 34, 38-40, 42, 43, 81, 83-85, 87, 101-105, 108-110, 113, 117-125, 127, 128, 152, 154, 155, 159, 160, 165, 166, 181-189, 191-200, 202-205, 209, 222, 224, 226-228, 232-243, 245, 246, 251-255, 258, 260, 261, 263-273, 276, 282, 284, 286, 293-295, 298-300, 302, 305, 308, 311, 312, 320, 331, 333, 335, 340, 362, 364-368, 374, 378-380, 403, 424, 468, 474, 481, 499, 505, 513, 520, 524, 527, 532, 537, 547, 548, 557, 558, 560, 572, 573, 581, 585, 587-594, 596, 599-602, 606-620, 638, 663

Կապարգողթ - 34, 38-40, 108, 109, 119, 121-124, 153, 159-161, 183-185, 189, 191, 192, 210, 226, 266-268, 299, 308, 335, 364, 590, 591, 602, 608-610, 612, 613, 616, 618, 632

Կապուտջիղ - տե՛ս՝ Կապուտջուղ

Կապուտջուղ - 185, 209, 268, 362, 619

Կասպից ծով - 45

Կավարտ - 104, 120, 184, 185, 187, 236.

238-240, 596, 615

Կատար - 120, 187, 297, 298, 323, 379,
590

Կարաբաք - 304

Կարաբեկյար - 438

Կարաբուլաղ (Կարյազիմ) - 57, 254,
278, 309, 319, 343, 402, 449

Կարագանլու - 105

Կարագյոլ - 282

Կարակիշլար լեռնանցք - 76

Կարճևան - 110, 201, 223-226, 241, 371,
609

Կարմալիմովկա - 133, 137, 140, 157,
188, 368, 572

Կարմանիլովկա - տե՛ս՝ Կարմալիմովկա

Կարմրաքար - 193, 242, 263, 592, 593

Կարս (Ղարս) - 36, 67, 69, 73, 76, 135,
149, 342, 355, 411, 434, 453, 501,
545, 638

Կարսի բերդ - 355

Կարսի շրջան - 348

Կաթավաթերդ - 100, 201, 241, 599

Կեմանց - 104, 189, 194, 205

Կենտրոնական Ռուսաստան - 520

Կեչուտ - 567

Կեռանիդու - 409

Կզնուք - 35

Կրզլ-Հաջիլ - 96

Կրք սար - 166, 167, 188

Կիմանց - տե՛ս՝ Կեմանց

Կյախալի - 282

Կյորու - տե՛ս՝ Գերու

Կյուրատի - 294

Կոզլով - 441

Կոդք - 36

Կոմբուխի լեռներ - 100

Կոնգուրո-Ալանգյազի լեռնաշղթա - 100

Կոնդ - 418

Կոռնիծոր - 85, 89, 103, 114, 171, 260,
315, 337, 381, 384, 395, 560, 586,
610, 613, 616

Կոստանդնուպոլիս - 421, 570, 571, 634,
654

Կովկաս - 36, 44, 72, 92, 135, 152, 173,
220, 253, 254, 275, 293, 341, 410,
442, 364, 493, 494, 520, 528, 531,

541, 555, 561, 646, 648

Կովկասյան ռազմաճակատ - 44, 45, 56,
70, 106, 108, 132, 148, 153, 157,
279, 321, 352

Կոտայք - 415, 416, 426, 443, 481, 534,
554, 649

Կ. Պոլիս - տե՛ս՝ Կոստանդնուպոլիս

Կոթաբդի բերդ - 100

Կրոնշտադտ - 430, 441

Կուրաթի - 103, 382-384, 449, 474, 557,
592, 662

Կուրայի շրջան - 46

Կուրան - 441

Կուդերբեկյակ - տե՛ս՝ Ղուշչի Բիլազ

Կութկալաղ - 103

Կուշչիբիլակ - տե՛ս՝ Ղուշչի Բիլազ

Կուսարի շրջան - 46

Կուտեմնիս - 104

Կուրաթ - 87

Կուրիս - 104, 201

Հազարակ - 610

Հազարո - 100, 135, 557, 585

Հադրութ - 43, 153, 309, 402, 403, 424,
449, 450, 659

Հալիծոր - 81, 103, 117, 171, 191, 192,
257, 265, 272, 273, 282, 283, 286,
287, 289, 307, 308, 310, 311, 315,
588, 615, 617

Հալիծորի բերդ - 100

Համադան - 531, 610, 639

Համանլու - 438

Հայաստան, Հայաստանի

սոցիալիստական խորհրդային
հանրապետություն - 3-13, 15-
21, 23-26, 27, 29, 30, 32-34, 36,
39, 42-44, 48-69, 71-76, 78, 81-
84, 89-94, 98-100, 102, 103, 108,
109, 112, 113, 125-131, 133-136,
141-152, 155-159, 161-170, 176,
177, 179, 183-186, 190, 196, 198,
205, 208, 210, 213, 215-221, 223,
224, 227, 244-251, 261, 262, 266,
270, 271, 279, 281, 314, 327,
331-336, 340, 342-349, 350-364,
367-369, 371-373, 375, 379-381,

- 384, 386-391, 393-400, 404-419, 420-437, 439-448, 450-452, 453, 455-458, 460, 462, 468, 469, 472, 477, 479-484, 486, 488, 489-509, 511-517, 519, 521, 522, 524-526, 528, 529, 531-537, 539-546, 548-554, 560-570, 573-579, 583, 585, 592, 594-599, 601, 602, 604-606, 610, 614, 617, 618, 620-622, 624-629, 631-634, 637-653, 656-665, 667, 669
- Հայաստանի Հանրապետություն (I) - 5, 11, 14, 20, 23, 32, 48, 50, 51, 53, 56, 58, 61, 64-66, 68, 69, 75, 89-93, 95, 106-110, 116, 125, 127, 128, 133, 141, 144, 147, 150-152, 154, 155, 158-168, 179, 184, 185, 189, 190, 197, 202, 213, 217-221, 225-228, 233, 234, 242, 248-251, 255, 258, 261, 265, 266, 268, 281, 302, 335, 342, 348, 349, 351, 356, 357, 359, 360, 364, 369, 372-376, 379, 391, 404, 405, 418-420, 428, 444, 445, 463-464, 474, 477, 485, 524, 528, 530, 582, 588, 591, 599, 621, 628-630, 639, 655
- Հայաստանի Հանրապետություն (III) - 665, 666, 668
- Հանդ - 104, 207
- Հանդ-Փոքր - 104
- Հանքեր - 40, 101, 104, 118, 120, 124, 128, 154, 161, 185, 189, 194, 195, 200, 233, 236, 239-241, 263-266, 282, 308, 335, 371, 372, 468, 471, 481, 520, 521, 523, 524, 585, 589, 591-594, 596, 609, 614
- Հաջիհան սար - 302
- Հաջի-Էյլակ - 423
- Հաջի-Սամլու - 40, 143, 255, 274, 320, 337
- Հաջիսամլու - տե՛ս՝ Հաջի-Սամլու
- Հասանքենդ - տե՛ս՝ Շատին
- Հարար - 103
- Հաքյառու - տե՛ս՝ Հաքյար
- Հաքյար - 148, 193, 252
- Հաքյարի գետ - 319
- Հերիեր - 483-489, 538, 563, 564, 575, 576
- Հին Գորիս - տե՛ս՝ Վերիշեն
- Հին Նախիջևան - 35, 36
- Հնդկաստան - 121, 213
- Հրազդան - 345
- Հուդա - 198
- Հունաստան - 36, 215, 271
- Հունգարիա - 210
- Չեզամի շրջան - 332
- Չորաստան - 104, 120, 194, 593, 615
- Ղազախ - 75, 94, 130, 149, 151, 158, 166, 167, 348, 416, 426, 607
- Ղազանգյուլ - 100
- Ղազվին - 531, 647
- Ղաթար - 663
- Ղալա - 620, 635
- Ղալաջուղ - 103, 488-491, 497, 504, 506, 508, 509, 513-516, 518, 543, 546, 579
- Ղամարլու - տե՛ս՝ Արտաշատ
- Ղարաբաղ - տե՛ս՝ Արցախ
- Ղարաբաղի Հանրապետություն - 381
- Ղարաբուլաղ - տե՛ս՝ Կարաբուլաղ
- Ղարադաղ - 470, 599, 621, 622, 639, 642, 652, 654
- Ղարադշլաղ - տե՛ս՝ Կալադարասի
- Ղարանլուխ - տե՛ս՝ Մարտունի
- Ղարաքիլիսա - 36, 85, 88, 103, 104, 118, 135, 138, 145, 155, 246, 252, 269, 283, 290, 291, 306, 307, 310, 311, 422, 433, 461, 463, 464, 528, 554, 572, 578, 579, 608, 616, 617
- Ղզլդաշ - տե՛ս՝ Կարմրաքար
- Ղոյթուր - տե՛ս՝ Գետափ
- Ղոչազ - 76
- Ղրիմ - 132, 138, 279
- Ղրխքուլաղ - 547
- Ղուշլի - տե՛ս՝ Կենչուտ
- Ղուշլի-Բաբա - 402
- Ղուշլի-Բիլազ - 137, 144, 155, 167
- Ղուշլի-Գնդեվազ - 547
- Ղուռուշայ սար - 314
- Ղուսար - 132

Ղուրդուղույաղ - տե՛ս՝ Բուդրաբերդ

Ճակատեն - 104, 236, 238, 263, 590,
609, 610, 614

Ճարտար - 402, 615

Մազմազակի սարահարթ - 588

Մազրա - 103, 104, 196, 303, 336, 384,
573

Մալդաշ - 264, 269, 282, 290, 293, 294,
298, 588

Մալիշկա - 461, 488, 489, 563

Մալլի - 562

Մալն - 228

Մակու - 6, 169, 364, 533

Մաղանցուղ - 103, 171, 174, 586

Մայմնխ - 37

Մասիս (լեռ) - 185

Մարգարա - 436, 444

Մարտիրոս - 567

Մարտունի (Ղարաբաղ) - 153, 403, 424,
426, 548, 559, 563

Մարքիզ - 320

Մելիք-Աննեյի - 474

Մեծ Թաղլար - 450

Մեծ Թուրան - 666

Մեծ Վեդի - 37, 306

Մեհման սար - 227

Մեղրի (գետ) - 100, 204, 596, 600

Մեղրի (գյուղ) - 204, 370, 460, 470, 471,
477, 569, 591, 599-602

Մեղրու շրջան - 4, 6, 34, 37, 38, 40, 41,
81, 103-105, 108, 109, 113, 121,
137, 140, 165, 182, 184-186, 189,
191, 196-199, 201-209, 222-229,
231-236, 241-243, 245, 251-253,
263-268, 271, 272, 296, 299, 305,
320, 340, 370-372, 377, 378, 424,
466, 479, 505, 516, 524, 532, 533,
537, 548, 559, 560, 565, 569, 590,
591, 593, 594, 596-603, 607, 609,
610, 612, 613, 616, 617, 619-622,
632, 640-642, 644, 663

Մեսրոպական - 305

Մեքձավոր Արևելք - տե՛ս՝ Արևելք

Մեքքա - 357, 358

Միլլի ձոր - 439, 452

Միլխալն - 319

Մինցևան - 474

Մինքենդ - 143, 401, 529, 530, 661

Մինքենտ - տե՛ս՝ Մինքենդ

Միջագետք - 646

Միջին Ասիա - 98, 364

Մյուլիքաշան - 302

Մոդես - 104, 300

Մոսկվա - 6, 10, 15, 23, 24, 29, 49, 52,
60, 91-93, 98, 99, 106, 127, 131,
132, 135, 141, 143, 148, 150-152,
156, 158, 167, 170, 178, 179, 210,
215, 221, 244, 247, 248, 250, 251,
281, 283, 341, 345, 353-355, 361,
386, 388, 400, 431, 432, 434, 437,
441, 447, 449, 451, 479, 514, 533,
544, 571, 585, 610, 628, 649, 651,
653

Մորատ - 319

Մորշանսկ - 139

Մուժամբար - 470, 615, 621, 622, 642,
643, 654, 655

Մուխուրթուրյան - 570

Մուղանլու - 304

Մուսուկմանլար - 42

Յամալա կայարան - 45

Յայջի - 103, 246, 257, 269, 272, 273,
283, 285-291, 293, 294, 307, 308,
310, 311, 315, 340, 392, 579, 580,
588, 609, 615

Յոբնադբյուր - 307

Նախիջևանի երկրամաս - 14, 21, 23, 35,
38, 40, 45, 48, 70, 73, 78, 89-91,
93, 98-100, 102, 106, 107, 109,
110, 121, 130-134, 136-138, 140,
141, 143, 144, 151, 157-160, 162,
165, 169, 175, 178, 186, 189, 201,
204-206, 219, 220, 225, 232, 245,
248-250, 253, 259, 261, 262, 266-
268, 275, 279, 280, 281, 283, 285,
291, 302, 305, 306, 323, 334, 345-
349, 352, 353, 355, 357, 358, 360-
364, 367, 368, 374, 388, 417, 418,
428, 429, 434, 439, 440, 501-503,

507, 512, 542, 543, 558, 559, 566,
568, 569, 571-573, 577, 582, 599-
602, 616-618, 641-643, 645, 658
Նախիջևանի Ինքնավար
Հանրապետություն - 434, 541
Նեջիլու - 415
Ներքին Ախտա - 415, 433-434
Ներքին Խոտանման - 104, 194, 282, 593
Ներքին Ղարանդուխ - տե՛ս՝ Մարտունի
Ներքին Շենգավիթ - 422
Նյուֆադի - 206, 236, 252, 253, 600
Նովատուրուխանակ - 614
Նոր Բայազետ - 67, 69, 73, 91, 149, 249,
281, 404, 425-427, 436, 442, 443,
481, 534, 547, 548, 554
Նոր-Ջուղա - 607
Նորաշեն - 104, 488, 489, 548, 563, 612
Նորաշենիկ - 194, 195, 593, 611, 618
Նորք - 416, 417
Նուխի - 74
Շահարջիկ - 282
Շահրազ-Յուդդ - 227, 229
Շահթախտ - 130, 131, 136, 157, 158, 169,
170, 188, 357, 358, 364
Շահվեդյար - 103, 295, 297, 384
Շաղաթ - 88, 103, 144, 336, 573, 576, 577
Շաղախ - 450
Շամախի - 74, 76
Շամք - 104
Շամխուր կայարան - 96
Շամխուրի շրջան - 332
Շատին - 426, 563
Շարաու - 319
Շարուրի շրջան - 38, 73, 98, 131, 160,
201, 249, 250, 357, 358, 364, 388,
396, 434, 438, 439, 501, 512, 560,
582, 658
Շաքի - 104, 137, 283
Շիկախտ - 119, 124, 189, 203, 228, 236,
242, 608, 616
Շինաթաղ - 104
Շինուհայր - 85, 89, 103, 118, 145, 195,
257, 272, 273, 286-290, 294, 308,
310, 313, 333, 384, 385, 607, 608,
614, 615, 617
Շիշկեբեռ - 104, 196, 236, 617
Շիշկեմեռ - 104, 198, 199, 204-206, 225-

229, 233, 236, 340, 591, 600
Շիրազ - 613
Շիրազու - 418, 423
Շիրակ - 493
Շիրակալա - 415
Շխար - 40, 615
Շյուքար - 283
Շնիեր - տե՛ս՝ Շինուհայր
Շորազյալ - 73
Շորբուլաղ - 416
Շրվենանց - 104, 194, 593
Շուշի - 18, 43, 54, 57, 75, 76, 78, 79, 81,
84, 95, 97, 99, 102, 105, 106, 114,
141, 146, 179, 180, 186, 252-255,
259, 272, 273, 277, 295, 307, 309,
312-316, 318, 319, 321, 337, 338,
352, 384, 385, 387, 389, 397, 398,
402, 403, 411, 557, 611, 616, 618
Շուշիքենդ - 277
Շուտնոխ - 42, 102, 152, 188, 295, 297,
298, 303, 474, 592, 662
Շուշուր - 37
Շուքա - 137
Ողջի - 40, 41, 100, 194, 195, 209, 239, 252,
254, 282, 374, 597
Որոտան - 100, 102, 104, 139, 257, 271-
273, 285, 286, 288, 289, 293-295,
303, 311, 374, 490, 528, 547, 548,
557, 567, 580, 587, 588, 592
Չալ Բոքան - 586, 587
Չայ-Ջամ - 303, 588
Չայզամ - տե՛ս՝ Չայ-Ջամ
Չանախչի - 426, 442
Չավրնոթու - 104
Չարթախ - 422
Չարտազ-Գյունեյ - 76, 77
Չափնի - 104, 193, 298-300
Չեչենա-Ինգուշական Ինքնավար
Հանրապետություն 528
Չեռնոգորիա 36, 201
Չրդր 73
Չրոշու սար 192
Չիմանքենդ 306, 409, 427, 442
Չիմքենդ տե՛ս Չիմանքենդ
Չիչաքլի սար - 249
Չիվա 562

Պաթում - տես՝ Բաթում
 Պաղավերջ - 104, 236, 238, 596, 607
 Պաղեստին - 198
 Պառավաթումբ - 104, 193, 236, 238-240, 254, 592, 596, 612
 Պատպատ - 580
 Պարսկական Աղյուսք - 647, 653
 Պարսկաստան - 3, 5, 6, 11, 35, 97, 102, 108, 121, 200, 204, 207, 208, 213, 214, 223, 224, 244, 253, 342, 357, 358, 364, 372, 379, 380, 392, 400, 406, 428, 429, 440, 446, 449, 451, 454, 457, 469, 470-474, 477-479, 481, 517, 521, 522, 525, 530-533, 553, 557, 559, 566, 569, 578, 591, 597, 599, 602-604, 607-610, 612-615, 617-623, 624, 626-628, 629, 631-634, 636, 637, 643, 644, 646, 648-655, 659, 668
 Պետերբուրգ - 35, 342, 441
 Պետլոգրադ - տես՝ Պետերբուրգ
 Պետրովսկ - 45, 94
 Պիչանիս - 401
 Պոդոլսկ - 10
 Պսկով - 441

 Ջահագյուր - 661
 Ջահիրի - 165, 188
 Ջամիլի - 96
 Ջիրբայիլ - 40, 74, 97, 102, 133, 186, 193, 255, 278, 309, 343, 403, 474, 659
 Ջիվանջիր - 57, 95, 102, 401
 Ջրվեժ - 416
 Ջու - տես՝ Արտավան
 Ջուլ - 110, 137, 245
 Ջուլֆա - 36, 65, 78, 91, 99, 106, 121, 130, 169, 357, 358, 364, 534, 537, 565-567, 638, 641, 642, 647
 Ջևադ - 94

 Ռիգա - 546, 656, 658
 Ռինդ - 550
 Ռյազան - 406, 441
 Ռոստով - 491
 Ռումինիա - 271, 655
 Ռուսաստանի սոցիալիստական ֆեդերատիվ խորհրդային

հանրապետություն - 4, 10-12, 15, 24, 27, 44, 45, 48-50, 52-54, 56, 58-65, 67, 70, 71, 76, 78, 82, 90-93, 96, 98, 99, 102, 118, 119, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 136, 138, 141, 142-144, 145, 151, 152, 155, 156, 158-160, 162-165, 167-169, 171-173, 176, 181, 182, 188, 190, 202, 210, 211, 214, 215, 218-221, 244, 245, 247-250, 258, 261, 271, 279, 295, 327, 335, 338-340, 343-345, 348, 349, 352-356, 360, 364, 367-369, 385, 388, 389, 399, 391, 392, 394, 395, 404, 406, 410, 411, 414, 421, 428-432, 434, 441, 442, 431, 432, 434, 441, 442, 447-449, 491-495, 497, 501-503, 510, 517, 531, 543, 544, 546, 553, 570, 602, 605, 606, 623, 625, 628, 629, 637, 643, 644, 647-651, 656-658, 663, 665, 669

Սադարակ - 423
 Սալի - 563
 Սալմաստ - 35, 639, 646, 647
 Սալվարդ - 568, 572, 573
 Սատուն - 520, 607
 Սատանի կամուրջ - 289, 293, 294
 Սարդարապատ - 289, 520, 665
 Սարիդամիշ - 36, 67, 69, 136, 149, 217, 355, 638
 Սարովի շրջան - 96
 Սարուշեն - 402
 Սեդիլի - 96
 Սելիմ - 426, 548, 563
 Սեմյոնովկայի լեռնանցք - 416
 Սերբիա - 36
 Սերս - 617
 Սիբիր - 132, 610, 614, 616, 664
 Սիզնակ (Նեքրին, Վերին) - 277
 Սիսական - 18, 103, 104,
 Սիսիան - 6, 18, 34, 38, 81, 85, 87-89, 102, 103, 105, 109, 117, 118, 121, 123, 125, 128, 136-140, 143-146, 153-155, 159, 160, 165, 166, 170, 179, 181, 182, 184, 185, 189, 196, 226-228, 233, 234, 242, 245, 246, 253-258, 260, 265, 269, 271, 273,

274, 280, 283-286, 291, 293, 305-307, 310-312, 315, 320, 333, 335-338, 364-366, 378, 383, 392, 408, 424, 458, 466, 467, 478, 490, 497, 498, 505, 508, 527, 528, 532, 537, 547, 556, 558, 560, 568-574, 576, 578-581, 585, 588, 603, 607-613, 616, 617-619, 663

Սիրիա - 400

Սղմախ - 322

Սյունիք - 7, 10, 12, 17, 18, 20, 23, 26, 28-30, 39-41, 55, 79, 88, 101-104, 107, 109, 196, 198, 199, 208, 230, 244, 275, 308-310, 329, 334-336, 343, 360, 370, 372-382, 388, 390-392, 394-396, 398-403, 407-409, 424-427, 439, 451, 454, 455, 457, 465, 466, 468, 469, 471-478, 480, 481, 504, 505, 513, 520-522, 525, 528, 535, 547-549, 555, 571, 572, 578-580, 585, 588, 591-594, 596, 602, 606, 610, 611, 615, 617, 618, 623, 637, 653, 656, 664, 667, 668

Սյուվեցկի կղզի - 610

Սոյուխդաղ - տե՛ս՝ Սոյուխսար

Սոյուխսար - 225, 599, 600

Սոչի - 45

Սոֆիա - 17

Սպարտա - 108, 382

Ստավրոպոլ - 138

Ստեփանակերտ - 310, 402, 403

Սրաշեն - 104

Մուգ - 402

Մուլթանաքենդ - 586

Մուլթանքեկ - 158, 188

Մուխոյ ֆոնտան - 438

Մուսանա սարաչանց - 593

Մուրմալու - 73, 348, 434

Սև լիճ - 586

Սև ծով - 279

Սևան - 345, 425-427

Սևանա լիճ - 73

Սևարանց - 103, 217, 264, 528, 581, 588

Սևաքար - 104, 187, 193, 194, 237, 242, 592

Սևր - 163, 164, 170, 189, 247

Սևքար - տե՛ս Սևաքար

Վահրավար - 104, 201, 209

Վաղուդի - 104, 246, 283, 290, 291, 578-580

Վայոց ձոր - 6, 138, 144, 154, 159, 167, 186, 245, 246, 270, 335, 383, 407-411, 414, 423-427, 439, 449, 450, 452, 453, 455, 458-460, 462, 465-467, 475, 479, 481, 483, 528, 532, 534, 537, 538, 546-551, 555, 556, 558-560, 562-564, 566-568, 570, 572, 573, 575, 594-596, 600, 617, 649

Վան - 163, 609, 667

Վանք - 104, 300, 301

Վաչազան - 104, 187, 189, 238, 304, 590, 596, 614, 616

Վաչական - տե՛ս՝ Վաչազան

Վասպուրական - 419, 459

Վարարակ - 102, 104, 304, 313, 314, 586, 587

Վեդի - 422, 558

Վեդիբասար - 37, 38, 65, 418

Վենետիկ - 663

Վերին Խաթունարխ - 649

Վերին Խոտանան - 104, 121, 124, 245, 282, 294, 298, 593

Վերին Հանդ - 597

Վերին Տանծիկ - 562

Վերիշեն - 104, 217, 290, 312-315, 560, 612

Վերնաշեն - 462, 563

Վլադիկավկազ - 406

Վորոնեժ - 441

Վրաստան - 3, 21, 24, 44, 45, 48-50, 54, 55, 71, 99, 125, 126, 129, 142, 177, 215, 221, 271, 322, 345, 353, 391, 393, 394, 406, 407, 416, 428, 429, 432, 433, 447, 478, 492, 493, 495, 566, 570, 631, 648, 668

Վրաստանի սոցիալիստական
խորհրդային հանրապետություն
- 95, 491, 541

Տաքև - 23, 34, 103, 123, 154, 155, 191, 193, 216, 254, 257, 263-265, 269, 272, 273, 282, 284, 286, 289-291, 293, 294, 296, 298, 309-311, 313, 333, 370-372, 380, 390, 463, 465,

468, 469, 521, 522, 524, 525, 527,
528, 572, 579, 581, 585, 588, 616,
619, 663

Տաթևի ձոր - 378

Տաթևի վանք - 380, 465, 468, 472, 527,
579, 616

Տամբով - 139

Տայշետ - 29

Տանակերտ - 37

Տանձավեր - 104, 191, 193, 252, 267, 282,
294, 298, 592

Տանձատափ - 103, 264, 581, 588, 611, 617

Տաշալտի - 403

Տաշտոն - 104, 204, 371

Տափասար - 264

Տեղ - 83, 85, 87, 89, 103, 111-115, 117, 147,
153, 166, 174, 252, 253, 271, 277,
278, 315, 316, 390, 395, 402, 560,
585, 586, 608, 610, 612-614, 663

Տոլորս - 104, 573

Տորթնի - տես՝ Անտառաշատ

Տրապիզոն - 163

Տումի - 153

Տուրուլու - 303

Ֆարսկին Կողոզցի - 322

Ֆարսուտ - 273

Ֆարսուր - 293

Ուգուրչայ - 610

Ուզ - 104, 246, 306, 310, 579

Ուժանիս - 104, 297, 593

Ուլու-Դաղ - 286

Ուլուխանլու - 418, 582

Ուկրահնա - 441, 442, 520

Ուչթափա - 155, 288, 426

Ուչթափալար - տես՝ Ուչթափա

Ուչ Թեքին - 622

Ուտիք - 361

Ուրմիա - 639, 646, 647

Ուֆա - 132

Փաշալու - 567

Փառական - 37

Փարիզ - 32, 163, 421, 464, 520, 607, 633

Փիրնազա - տես՝ Կաթնառատ

Փխրուտ - 104, 207, 597

Փոյլի - 75

Փոքր Ասիա - տես՝ Ասիա

Փոխարուտ - տես՝ Փխրուտ

Քանաքեռ - 415-417, 438

Քաշարանց - 104

Քաչալ Դաղ - տես՝ Քաչալ-դաղ

Քաչալ-դաղ - 319, 320, 586, 587, 611, 617

Քաչալդաղ - տես՝ Քաչալ-դաղ

Քաջարան - 34, 100, 182, 184, 185, 196,
201, 204, 207-209, 233, 242, 245,
263, 272, 597

Քարահունց - 85, 86, 89, 103, 117, 118,
171, 287, 302, 311, 392, 588, 607,
610

Քարաշեն - 89, 103, 114, 171, 174, 557, 586

Քարվանսարա - 94, 343

Քեշիշքենդ - 76, 77, 190, 277, 367, 402,
408, 423, 424, 460-463, 538, 548,
551, 562-564

Քիրալու - 427

Քիրս (Մեծ, Փոքր) - 76

Քյամբիլ - տես՝ Քոչքեկ

Քյոմուրլու - 427, 562

Քյուչուկ Վեդի - 418, 423, 431

Քյուրդիքենդ (Քրդիքենդ) - տես՝
Լեռնաձոր

Քյուրդլար - 103

Քյուրքի - 158, 188

Քոչքեկ - 254

Քրդիկենց - 104

Քուտ - 100

Քուրդիստան - 57, 113, 163, 320, 361, 529,
557, 570, 586

Օսմանյան Թուրքիա - 665

Օրդուբադ - 40, 78, 91, 106, 121, 130, 131,
133, 137, 140, 201, 204, 206, 207,
223-226, 228, 232, 241, 242, 265,
266, 268, 305, 320, 520, 559, 560,
569, 599, 600, 601

Օրյոլ - 441, 614

Օրթաքենդ - տես՝ Գլաձոր

Օքյուզարաք - 100, 592

Ֆրայբուրգ - 613

Ֆրանսիա - 165

Ֆրեզնո - 613

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՁԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ	32

Աղյուսակի խորհրդայնացումը, կարմիր բանակի մուտքը «վիճելի» հայտարարված տարածքներ՝ Ղարաբաղ, Ջանգեզուր և Նախիջևան	32

1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և նրա հետևանքները Ջանգեզուրի համար	155

Հեղկոմների առաջին միջոցառումները ժամանակավոր խորհրդայնացված Գորիսի և Սիսիանի շրջաններում: Ջանգեզուրը՝ աղյուսակաճան ազգայնամոլների թիրախ	170

Խորհրդային զորքերի նոր հարձակումը Կապարզողի վրա: Ղափանի գրավումը	183

Գեներալգիների «արբազան խենթությունը»՝ գերմարդկային մաքառումը և հաղթանակը	196

Արևելքի ժողովուրդների համագումարի և Հայաստանի վրա Թուրքիայի հարձակման նկատմամբ զանգեզուրցիների դիրքորոշումը	210

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՎԱՐՈՇԵՎԻԿՅԱՆ ԱՊՏԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՁԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ ՁՈՐՁԵՐԻ ՆԱՀԱՆՋԸ ԳԱՎԱՌԻՑ	222

Մարտերը Գեներալում	222

Ապստամբությունը Ղափանում և խորհրդային զորքերի նահանջը	232

Խորհրդային զորքերի նոր հարձակումը և պարտությունը	251

Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման պարտությունը	275

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՍՑՈՒՆԻՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՑՆՔԻ ՊԵՏԱԽՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԻՎՊՐԱՄԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՆԱՐԿԱԾ ՄԱՋՈՍԱՌՈՒՄԵՐԸ ՄՏԵՐԾՎԱԾ ՀԱՐԱԹԵՐԱԿԱՆ ԴԱՊԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ	329

Ներքաղաքական վիճակը Ջանգեզուրում՝ զավառից խորհրդային զորամասերի հեռանալուց հետո	329

Հայաստանի խորհրդայնացումը և Ջանգեզուրի ապստամբների դիրքորոշումը	343

Սյունիքի ինքնավարության ազդարարումը	370

Իրադարձությունների զարգացումը 1921 թ. հունվար-փետրվարին 382

1921թ. Փետրվարյան ապստամբությունը: Քաղաքացիական կռիվների
սաստկացումը, ապստամբների պարտությունը և գաղթը դեպի Ջանգեզուր.....412

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐ

ԳՈՑԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈԽԸ 452

Գաղթի տառապալից ճանապարհին.....452

Լեռնահայաստանի անկախության ազդարարումը 472

Ջանգեզուրը խաղաղ միջոցներով խորհրդայնացնելու՝ Երևանի նոր ջանքերը:
Սիսիանի քանակցությունները.....478

Առճակատման նոր փուլը.....514

Վայոց ձորի նոր ռազմակալումը Լեռնահայաստանի զինված ուժերի կողմից:
Ջանգեզուրի վրա խորհրդային զորքերի վճռական հարձակման նախապատրաս-
տությունը 537

Երևանյան և Ղարաբաղ-Ջանգեզուրյան խմբավորումների ռազմական գործողու-
թյունները: Ջանգեզուրի գրավումը.....561

Օտար ափերում 619

Նոր կյանքի շեմին 656

ՎԵՐՋԱՍՐՆ.....665

ՑԱՆԿԵՐ 670

ՔՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 699